غالىب بارات ئەرك

كېروران

تارىخ - مەدەنىيىتى

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ يېشىل تېخنىكا نەشرىياتى

غالىب بارات ئەرك

كەوران

تارىخ - مەدەنىيىتى

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ يېشىل تېخنىكا نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

楼兰历史文化：维吾尔文 / 阿力甫·巴拉提著. --乌鲁木齐：新疆科学技术出版社, 2015.12
ISBN 978-7-5466-3441-8

Ⅰ. ①楼… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①楼兰-文化史-维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ① K928.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2015)第 304480 号

نەشر قىلغۇچىلار: تاڭ خۇي
ئادىل مۇھەممەت
مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: ئادىل مۇھەممەت
ئەمەتجان سايىت سەرقۇت
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: ئابلەت نۇردۇن
مەسئۇل كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: خەمدە سەئىدئالىم
بەت ياسىغۇچى: قەدىرىيە مىجىت

كىرورلان تارىخ ـ مەدەنىيىتى

ئاپتورى: غالىب بارات ئەرك

* * *

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن يولى № 255 پوچتا نومۇرى: 830049)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787mm × 1092mm 1/16 باسما تاۋىقى: 33.25 قىستۇرما ۋاراق: 6
2016 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2016 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
ISBN 978 - 7 - 5466 - 3441 - 8
باھاسى: 88.00 يۈەن

چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ھەر خىل پائالىيەتلەردىن كۆرۈنۈشلەر

ئاپتور ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈشلەردە
ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بىرگە

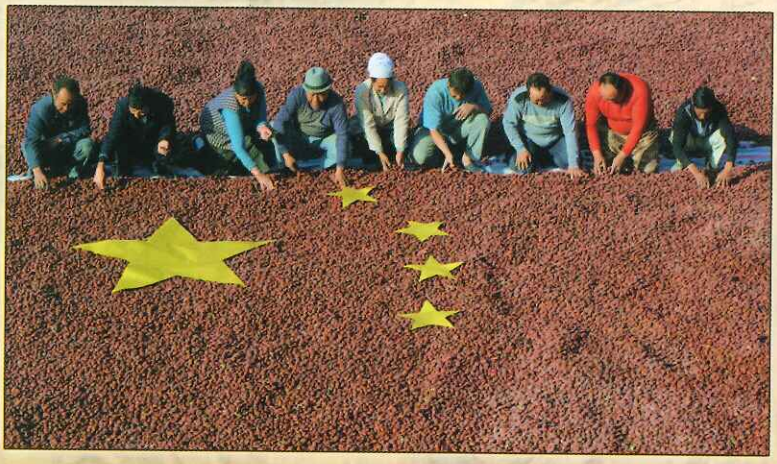

قەد كۆتۈرۈڭاتقان، خەلقى بەختسيار چاقىلىق

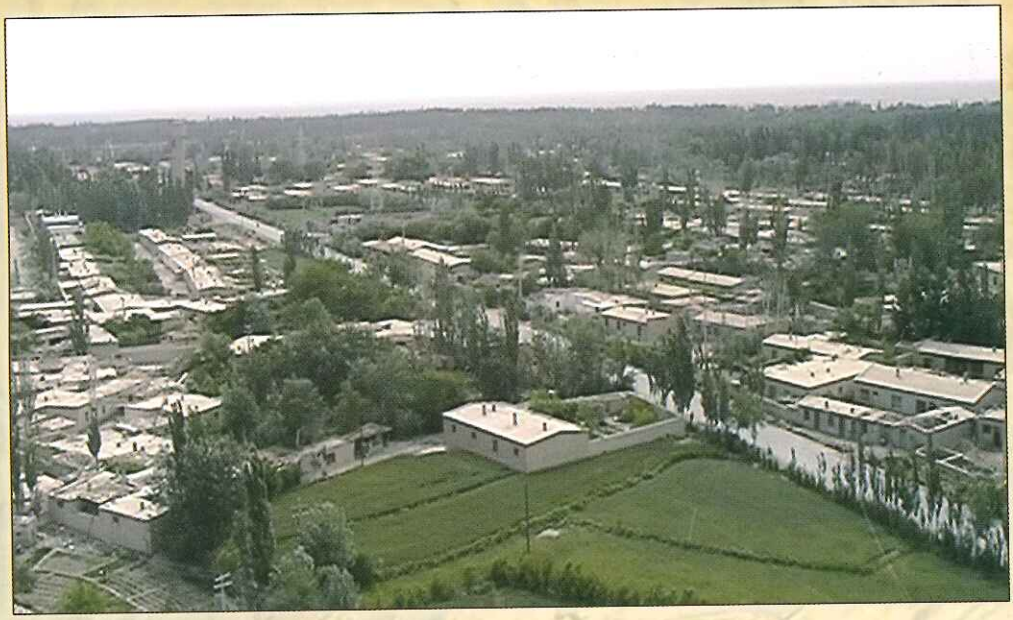

كۆنسېرى گۈللىنىۋاتقان چاقلىق

کمروران مەدەنییەت یادبکارلنقلری

چاقىلىق ناھىيەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلار (1)

چاقىلىق ناھىيەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلار (2)

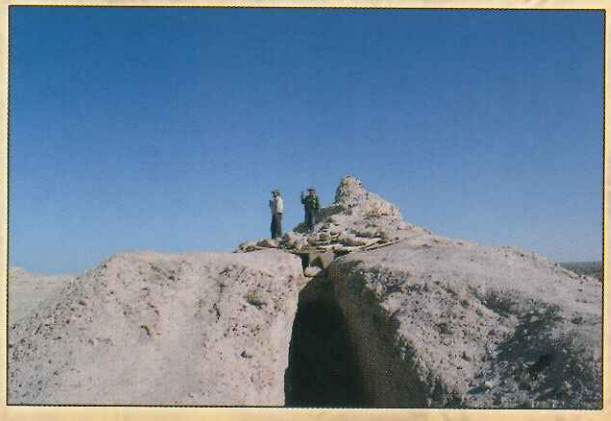

قۇم دەريا قەبرىستانلىقى

قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان باش كىيىملەر
ۋە قەدىمكى جەسەت

ئاپتورنىڭ ئائىلىسىدىكىلىرى، تۇغقانلىرى ۋە ئىلمىي
پائالىيەتلىرىدىن كۆرۈنۈشلەر

غالىب بارات ئەرك 1968 - يىلى 8 - ئايدا چاقىلىق ناھىيە ئۇتام يېزا تۇرپان مەھەللىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1984 - يىلى ئۇتام يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتكۈزۈپ، شۇ يىلى 9 - ئايدىن 1989 - يىلى 7 - ئايغىچە شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف مەكتىپىدە يۇكلىمە دولقۇن كەسپىدە، 2001 - يىلىدىن 2004 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كومپيۇتېر ئۇچۇر باشقۇرۇش كەسپىدە ئوقۇغان. 1985 - يىلىدىن بۇيان يۇرتىمىزنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، يەر ناملىرىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆزلۈكسىدىن ئۆگىنىشكە، ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشكەن ھەمدە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ بەلگىلىك ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن.

ئۇنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىدە ئوينىغان رولى» ناملىق تۇنجى ماقالىسى «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغاندىن بۇيان، ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا 150 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. «كىرورانىڭ سىرى» (2004 - يىلى)، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى — لوپنور قىسمى» (2011 - يىلى)، «چەرچەننىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» (2014 - يىلى)، «مەھمۇد كاشغەرىي ئىزىدىن» (2014 - يىلى) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتى تۇزۇپ باستۇرغان «چاقىلىق تارىخ ماتېرىيالىلىرى»نىڭ 3 - ، 4 - ، 5 - ، 6 - توپلاملىرىدا بىر قىسىم ماقالىلىرى توپلىنىپ ئېلان قىلىنغان. ئۇ، «تەكلىماكاننىڭ سىرى»، «تارىمنىڭ سىرى»، «لوپنورنىڭ سىرى»، «سۆيگۈ ئابدىسى: تاھىر - زۆھرە»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى — چاقىلىق قىسمى»، «تۆھپە ئابدىسى»، «بايىنغولىن يەر ناملىرى»، «قەدىمىي يۇرتتا قەدىمىي مەدەنىيەت» قاتارلىق كىتابلىرىنى نەشرگە تاپشۇرغان.

غالىب بارات ئەرك 1989 - يىلى 8 - ئايدىن ھازىرغىچە جۇڭگو تېلېگراف چەكلىك شىركىتى چاقىلىق شۆبە شىركىتىدە خىزمەت قىلماقتا.

«كىرورلان تارىخ ـ مەدەنىيىتى» تۈزۈش ھەيئىتى

پىلانلىغۇچى: داڭ فېڭ (چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى)

مۇدىر: كۇرەش يۈسۈپ (چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ھاكىم)

مۇئاۋىن مۇدىر: جيەن شياۋدۇڭ (چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)

ھەيئەتلەر: شازادەم زايىت (چاقىلىق ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، مۇئاۋىن رەئىس)

ھەببەم تۇردى (چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)

ئوسمان ھوشۇر (چاقىلىق ناھىيەلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى)

ئەركىن دامان (چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى)

مېڭ خەنگاۋ (چاقىلىق ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى)

مەسلىھەتچى: ئادىل مۇھەممەت (شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى باش مۇھەررىرى، ئالىي مۇھەررىر)

《楼兰历史文化》编委会

策　　划： 党峰（若羌县县委书记）

主　　任： 库来西·玉素甫（若羌县县委副书记，县长）

副 主 任： 简小东（若羌县县委常委，宣传部部长）

编　　委：

夏扎旦木·扎依提（若羌县政协党组书记，副主席）
艾比班·吐尔地（若羌县县委常委，统战部部长）
吾斯曼·吾守（若羌县人大常委会副主任）
艾尔肯·达曼（若羌县副县长）
孟捍高（若羌县文化体育广播影视局局长）

顾　　问： 阿迪力·穆罕默德 （新疆科学技术出版社总编辑，编审）

مۇندەرىجە

كىرورانىڭ سەھرى، چاقىلىقنىڭ مەھرى..... 1

بىرىنچى باب جۇغراپىيەلىك تەپسىرات

1. كىروران رايونىدىكى دەريا ـ ئېقىنلار..... 5
2. لوپ رايونىدىكى كۆللەر..... 16
3. كىروران رايونىنىڭ ئېكولوگىيە ئۆزگىرىشىدىن خۇلاسە..... 28

ئىككىنچى باب كىروران دىيارىدىكى تارىخىي ئىزلار

1. چاقىلىق دەريالىق بويىدىكى ئىزلار..... 31
2. مۇران دەريالىق بويىدىكى تارىخىي ئىزلار..... 41
3. ۋاششەھىرى دەريالىق بويىدىكى تارىخىي ئىزلار..... 48
4. كۆنچى دەريالىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىدىكى تارىخىي ئىزلار (1)..... 57
5. تارىم دەريالىنىڭ ئايلاغ قىسمىدىكى تارىخىي ئىزلار..... 72
6. ئالتۇنتاغنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تارىخىي ئىزلار..... 75
7. كۆنچى دەريالىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىدىكى تارىخىي ئىزلار تەپىلمىلىرى..... 77
8. قۇم دەريا بويىدىكى تارىخىي ئىزلار..... 94
9. كۆنچى دەريالىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىدىكى تارىخىي ئىزلار (2)..... 116
10. قاقشاللىقتىكى تارىخىي ئىز..... 121

ئۈچىنچى باب تارىختىن ئاۋۋالقى مەدەنىيەت

1. تاش قوراللار دەۋرى..... 131
2. بىرونزا قوراللار دەۋرى..... 134

تۆتىنچى باب كىروران ئېلىنىڭ تارىخى

1. يازمىلاردىن كىروران ئېلىنىڭ تارىخىغا نەزەر..... 142
2. Ⅶ ئەسىردىكى قايتا گۈللىنىش..... 169
3. چاقىلىقتىكى شەھەر، بوستانلىقلارنىڭ ۋەيران بولۇشى..... 182

بەشىنچى باب كىروران ئېلىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىگە ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا

1. كىروران ئېلىدە ئىجتىمائىي ھايات.....188
2. كىروران ئېلىدە قانۇن.....195
3. كىروران كۆلتۇرىدىن بەزى مەسىلىلەر.....231
4. كىروران تارىخىدىن خۇلاسە بايان.....239

ئالتىنچى باب لوپلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا

1. لوپلۇقلارنىڭ تارىخى ئۇستىدە ئىزدىنىش.....246
2. لوپلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدا.....301

يەتتىنچى باب قايتا گۈللەنگەن قەدىمىي ماكان

1. كىروران رايونىدىكى يېڭى گۈللىنىش ـــ چاقىلىق.....341
2. چاقىلىقتا قايتا يۇرت بەرپا بولۇشى.....348
3. چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ 100 يىل بۇرۇنقى تەزكىرىسى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن...381
4. كىروران رايونىنىڭ تارىختىكى نوپۇسى توغرىسىدا بايان.....413
5. چاقىلىقنىڭ تارىختىكى مەمۇرىيەت ئۆزگىرىشى توغرىسىدا بايان.....427
6. چاقىلىقنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى زېمىن دائىرىسى توغرىسىدا...438
7. ئېكسپېدىتسىيەچىلەر دىيارىمىزدا.....459

قوشۇمچە:

چاقىلىق ھەققىدىكى ئەسەرلەر ۋە ئاپتورلىرىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى.....467
چاقىلىق تارىخىنىڭ يىلنامىسى.....508
پايدىلانمىلار.....522

كۆرۈلۈشنىڭ سىپەرى، چاقلىقنىڭ مېھرى

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى چېتىگە جايلاشقان ئاجايىپ سىرلىق ھەم سېھىرلىك بىر يۇرت بار. بۇ يۇرت ھەم كىچىك ھەم چوڭ، كىچىك دېگىنىمىزدە بۇ چەت جايىنىڭ نامىنى كىشىلەر تاكى يېقىنغىچە ئانچە ئاڭلىمىغان، ئۆزىنى كۆرمىگەنىدى. چوڭ دېگىنىمىز يەر كۆلىمى ئاجايىپ چوڭ، جۇملىدىن تۆت بازار، تۆت يېزىسى بار بۇ ناھىيەنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 202298 كۋادرات كىلومېتر، شەرقتىن غەربكىچە ئارىلىقى 570 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغىچە ئارىلىقى 580 كىلومېتر كېلىدۇ، يەر كۆلىمى جېجىياڭ ئۆلكىسىنىڭ يەر كۆلىمىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە، تەيۋەن ئۆلكىسىنىڭ بەش ھەسسىسىگە، ھەتتا ۋېنگىرىيەنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە، گوللاندىيەنىڭ بەش ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدۇ. بۇ يۇرتنىڭ زېمىنى شۇنچە چوڭ بولغىنى بىلەن ئاھالە ئاز، يەنى دائىمىي تۇرۇشلۇق نوپۇس 30 ~ 40 مىڭ ئەتراپىدا. بۇ ماكاننىڭ سىرلىق ھەم سېھىرلىكلىكى بۇلا ئەمەس، تارىختا شەرق ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقە لىنىيەسى بولغان «يىپەك يولى»نىڭ مۇھىم تۇگۇنى بولغان، مەدەنىيەت (كۇلتۇر)لەرنى بىر - بىرگە ئۇچراشتۇرغان «يىپەك يولى»نىڭ راۋانلىقى، راۋاجى، شەۋكىتى ئۇچۇن مۇشۇ يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار كۆپ رىيازەت چەككەن. دۇنياغا مەشھۇر بولغان كۆرۈران بۇ يۇرتنىڭ سېھرىنى نامايان قىلغان يەنە بىر مەدەنىيەت پىرامىداسى. ھازىرقى ئارخېئولوگىيەلىك پاكىتلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن 7 ~ 8 مىڭ يىللار بۇرۇنقى سىپىتا تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ بۇ يەردە ئاھالىلەر ياشىغان، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، كۆجۇملىشىپ، كۆرۈران، مۇران، كىتىك، لوپ، قاغانبالىق قاتارلىق شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان. تارىخنىڭ شەپقەتسىز بورانلىرى گۇللەنگەن بۇ شەھەرلەرنى 14 - ئەسىردە ۋەيران قىلىپ تۇگەتكەن، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى شەھەرلەر ھۇۋقۇشمۇ ياشىمايدىغان ماكانغا ئايلانغان، شۇنىڭ بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى پىنھان يەر بولۇپ قالغان. بۇ شەھەرلەرنىڭ گۇللىنىشى ياكى خارابلىشىشى تەبىئەت ئامىلىدىن ئالغاندا، دەريا - ئېقىنلارغا باغلىق ئىدى، چۇنكى تارىم ئويمانلىقىدىكى دەريالار مۇشۇ ئويمانلىقتىكى پەس جاي لوپ كۆلىگە قاراپ ئاقاتتى، مانا بۇ چوڭ دەريالار ئىچىدە تارىم دەرياسى، كۆنچى دەرياسى ۋە چەرچەن دەرياسى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئىنسانلار پائالىيىتى ئامىلىدىن ئالساق، ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ئىنتايىن زور تالاپەتلەرنى كەلتۈرگەنىدى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ يۇرتتىكى قەدىمكى شەھەرلەردىن كۆرۈران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى (كېچىككەندىمۇ 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرى)، مۇران ۋە قاغانبالىق (چاقلىق بازىرى 11 - ئەسىردىن بۇرۇنراق)؛ لوپ، كىتىك ۋە مەردەك (14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى)لەر ۋەيران

بولغاندىن كېيىن، پەقەت تارىم دەريا سىستېمىسىدىكى ئايمىغدا، دەريا ۋە كۆل بويلىرىدا مەلۇم ساندىكى ئاھالىلەر ياشاپ قالغان، مانا بۇ بۈگۈنكى كۇندە زور قىزىقىش قوزغاۋاتقان «لوپلۇق ~ لوپنورلۇق»لارنىڭ ئەجدادلىرى ئىدى. لوپلۇقلار شەھەرلەر ۋەيران بولغان 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بەش ئەسىر ئەنە شۇ دەريا ـ كۆل بويلىرىدا بېلىق تۇتۇش، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن بېكىك ياشىغان، ناتۇرال ئىگىلىك باسقۇچىدا تارقاق مەھەللىلەردە ئولتۇراقلاشقانىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ خوتەن (كېرىيە)، تۇرپان ـ پىچان تەرەپلەردىن كەلگەن ئاھالىلەرنىڭ تەسىرىدە ۋە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ يوپۇرۇلۇپ كېلىشى بىلەن تاشقى دۇنيا ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشكەن، بۇلار توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارمۇ دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ بۇ قەدىمىي ماكاندا يۈرتلار بەرپا بولۇشقا باشلىغان، ھازىرقى چاقىلىق بازىرى، ۋاشىشەھىرى بازىرى ۋە مۇران بازىرى قايتىدىن گۈللەندۈرۈلگەن، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى ئېقىنىنىڭ يۆتكىلىشى، قىسقىرىشى، يۇقۇملۇق كېسەللىك قاتارلىق ئاپەتلەر سەۋەبىدىن لوپلۇقلارمۇ ئەنئەنىۋى ھايات ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئاۋۇال چاقىلىق، مەرەن، يېڭىسۇ، تىكەنلىك (دۇرال) بوستانلىقلىرىغا جۇغلاشقان، كېيىن يەنە ھازىرقى بوستانلىقلارغا، يەنى چاقىلىق بوستانلىقى ھەم لوپنور ناھىيە بازىرىغا يېقىن بولغان تارىم قاتارلىق يېزىلارغا كۆچۈپ تېخىمۇ كۆجۈملەشكەن. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۇرتكىسىدە، يېڭىدىن گۈللىنىپ كىشىلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋاتقان قەدىمكى كىرورال، ھازىرقى چاقىلىق 21 ـ ئەسىردىن بۇيان تولىمۇ جەلپكار بىر يۈرتقا ئايلاندى، جۇملىدىن چىلانچىلىقنىڭ زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى 24 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ، غەربىي شىمالدىكى ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە 1 ـ ئورۇنغا ئۆتۈشى بىلەن داڭق چىقاردى. مانا ئەمدى، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىپ، جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكى بىلەن «يىپەك يولى ئىقتىسادىي بەلبېغى»دىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى (دۆلەت 218 ـ، 315 ـ تاشيوللىرى مۇشۇ يەردە كېسىشىدۇ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە تۇتىشىدىغان 2 ـ ئېغىزمۇ مۇشۇ يەردە. ئۆلكە 325 ـ تاشيولىمۇ مۇشۇ جايدا دۆلەت 315 ـ تاشيولىغا تۇتىشىدۇ) بولۇش ئەۋزەللىكى ھەم كان بايلىقى ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، بايىنغولىندىكى «قوشۇمچە مەركىزىي شەھەر» قىلىپ قۇرۇپ چىقىش قەدىمىنى تېزلەتمەكتە. پىلان بويىچە قۇرۇلماقچى بولغان كورلا ـ گولمۇد تۆمۇر يولى ۋە يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولى ھەم كىرورال ئايرودۇرۇمىنىڭ قۇرۇلۇشى بۇ قەدىمىي ماكاننىڭ سېھرىي كۈچىنى، جەلپكارلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرغۇسى. بۇرۇن «چەرچەن ـ چاقىلىق» دېمىسە كىشىلەر بىلمەيدىغان، ھەتتا ئىككىسىنى بىر يۇرت دەپ قارايدىغان بۇ جاي مانا ئەمدىلىكتە ھەممىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان، جۇلالانغان بىر سېھرىلىك ماكانغا ئايلاندى.

1968 ـ يىلى دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئىكەنمەن. 1984 ـ يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ شىنجاڭ پوچتا ـ تېلېگراف مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىردىم. 1985 ـ يىلى بولسا كېرەك، تۇيۇقسىزلا مەندە بىر خىيال پەيدا بولۇپ قالدى، يەنى دۇنيادا ھەممە دۆلەتنىڭ، مىللەتنىڭ، يۇرتنىڭ تارىخى بولىدىكەن، ئەجەبا بىزنىڭچۇ؟ يۇرتۇمنىڭچۇ؟ مانا بۇنى بىلىش ئىستىكى بىلەن ماتېرىيال ئىزدەشكە، ئىزدىنىشكە باشلىدىم. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدىن ئىزدەشكە باشلىدىم. ئالىي مەكتەپ، كۇتۇپخانا، ئاكادېمىيە، كىتابخانىلارنى قېزىۋەتتىم. ئەپسۇس يۇرتۇم چاقىلىق توغرىسىدا ئەمەس، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋە ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ماتېرىيالىلارمۇ ئىنتايىن ئاز ئىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ توغرىدا ماتېرىيال توپلاپ ئۆگىنىپ، ئىزدىنىپ كېلىۋاتقىنىمغا 30 يىل بوپتۇ. بۇ جەريانىدا ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ھەر خىل تېمىدىكى 150 نەچچە پارچە ماقالە ئېلان قىلدىم. چاقىلىقتا ئىزچىل ياشىغان 40 يىلىم (ئاردا ئۈرۈمچىدە ئوقۇغان بەش يىل بۇنىڭ سىرتىدا) ماڭا كۆپ مېھىر ـ مۇھەببەت، مەدەت ئاتا قىلدى، شۇڭىمۇ يۇرت ئالدىدىكى قەرزىمنى، پەرزەنتلىك ئادا قىلىش ئۈچۈن ھاياتلىقنىڭ بارلىق پاراغىتىدىن كېچىپ، تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ئۆگەندىم، ئۆگەنگەنلىرىم كۆپەيگەنسېرى بىلگەنلىرىمنى يېزىپ خەلقىمگە تەقدىم قىلدىم. 2000 ـ يىلى پۈتكۈزگەن «كىروران ئېلىدە ئىجتىمائىي ھايات» نامىلىق كىتابىم داڭلىق ئەدەبىي ئوبزورچى، مائارىپشۇناس يالقۇن روزىنىڭ مەدىتى ۋە مەردانىلىكى بىلەن، 2004 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن «كىروراننىڭ سىرى» دېگەن نامدا نەشر قىلىنىپ ھەر ساھەنىڭ قارشى ئېلىشىغا، ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى. شۇندىن كېيىن ئىلھاملىنىپ تېخىمۇ تىرىشتىم، بۇگۈنكى يازىدىغان تېمام ئەتىگە قالسا بولمايدىغاندەك، ئەتىسى يازالماي قالىدىغاندەك تىرىشتىم، نەتىجىدە مانا بۇ «كىروران تارىخ ـ مەدەنىيىتى» نامىلىق زور ھەجىملىك كىتابىم پۈتتى، ئەمما نەشر تەكلىپى بىرلە كىتابنىڭ ئۇچتىن بىر ئۈلۈشىنى قىسقارتتىم. مانا مۇشۇ كىتابنىڭ قوشماق تومىلىرى «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى ـــ لوپنور قىسمى» (پېشقەدەم شائىر، ژۇرنالىست مۇيدىن سايىت بىلەن ھەمكارلىقتا تۇزۇلگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2011 ـ يىلى نەشر قىلغان)، «چەرچەننىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى» (قەلەمدىشىم تۇرسۇن مەھمۇد بىلەن ھەمكارلىشىپ يېزىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2013 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى نەشر قىلىندى) نەشر قىلىپ تارقىتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ كىتابنىڭ تولۇقلىغۇچى تومىلىرى ـــ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى ـــ چاقىلىق قىسمى»، «لوپنورنىڭ سىرى»، «تارىمنىڭ سىرى»، «تەكلىماكاننىڭ سىرى»... قاتارلىقلارنىمۇ پۈتكۈزۈپ نەشرگە تاپشۇردۇم. ئاتا ـ ئانام ۋە خوتۇن ـ بالىلىرىمنىڭ مەدىتى بولمىغىنىدا ئىدى، بۇنداق كۆپ ئىشلارنى قىلالمىغان بولاتتىم. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆپلىگەن ئۇستاز، دوستلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتىم، مۇشۇ پۈرسەتتە «كىروراننىڭ سىرى» نامىلىق كىتابىمنىڭ نەشر قىلىنىشىدا

مەردانىلىك كۆرسەتكەن ئوبزورچى يالقۇن روزى ئەپەندىگە، كىتابنىڭ تارقىتىلىش ۋە مۇھاكىمە قىلىنىش ئىشلىرىدا مەدەت كۆرسەتكەن ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن كىرورلان، ئەسقەر ياسىن، يۇنۇس ھاجى (قەشقەر)، تۇرسۇنجان ئابدۇرېھىم (نىيە)، نۇر تۇرسۇن (چەرچەن)، چاقىلىقلىق تۇرسۇن مامۇت، ئەنۋەر ھوشۇر ۋە مەرھۇم ئەخمەتجان ئېزىزلارغا رەھمەت ئېيتىمەن. مانا بۇ قولىڭىزدىكى «كىرورلان تارىخ - مەدەنىيىتى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۈچۈن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەت بەرگەن ناھىيە رەھبەرلىرىدىن چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى دالىڭ فېڭ ئەپەندىگە، چاقىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ھاكىم كۇرەش يۇسۇپ ئەپەندىگە، چاقىلىق ناھىيەلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئوسمان ھوشۇر ئەپەندىگە، چاقىلىق ناھىيەلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى تۇرسۇن نۇردۇن ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن. كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىدا ئالاھىدە قوللىغان شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتىنىڭ باش مۇھەررىرى ئادىل مۇھەممەت ئەپەندىگە ھەمدە مېنىڭ تەتقىقات ئىشلىرىمنى يېقىندىن قوللىغان، ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن، مەدەت بەرگەن غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر، يالقۇن روزى، ئەخمەت ھېمىت... قاتارلىق ئۇستازلارغا، دوستلارغا ھەم ئېھتىرام بىلدۇرىمەن، رەھمەت ئېيتىمەن. كىتابىمغا كىرگۈزۈلگەن بىر قىسىم سۈرەتلەرنى تەمىنلىگەن ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل، تۇردى غوجىئەھمەت، يۇسۇپ يۇسەنلەرگە رەھمەت ئېيتىمەن.

مانا بۇ يۇرتۇمىنىڭ مېھرىگە قايتۇرغان سۇۋغام، 30 يىللىق ئۆگىنىش ھەم ئىزدىنىشىمنىڭ دوكلاتى، شۇنداقلا سېھىرلىك كىرورلان، جەلپكار چاقىلىق توغرىسىدىكى ئىزدىنىشىمنىڭ تۇغىللىمىسىدۇر. مېنى قوللىغان بارلىق قېرىنداشلىرىمغا مۇشۇ سۇۋغام ئارقىلىق رەھمەت ئېيتىمەن.

شىمالغىچە ئارىلىقى 580 كىلومېتىر كېلىدۇ. چاقلىق ناھىيەسى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ھازىرقى ئومۇمىي يەر مەيدانى 202298 (بەزى ماتېرىياللاردا 198318) كىۋادرات كىلومېتىر دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ[1]، تاغ - ئېدىرلىق كۆلىمى 59 مىڭ 180 كىۋادرات كىلومېتىر، شېغىللىق دەشت كۆلىمى 60 مىڭ 236 كىۋادرات كىلومېتىر، چۆللۈك كۆلىمى 25 مىڭ 508 كىۋادرات كىلومېتىر، قۇملۇق كۆلىمى 56 مىڭ 231 كىۋادرات كىلومېتىر، كۆللەر كۆلىمى 1093 كىۋادرات كىلومېتىر، تېرىلغۇ كۆلىمى 48 كىۋادرات كىلومېتىر (بۇلار 1985 - يىللاردىكى سانلىق مەلۇمات) بولۇپ، ناھىيە مەمۇرىيىتىنىڭ يەر كۆلىمى بەش گوللاندىيەگە ياكى ئىككى ژېنگىرىيەگە، جەجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە، تەيۋەن ئۆلكىسىنىڭ بەش ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدۇ. چاقلىق ناھىيەسى شىمالدا لوپنور ناھىيەسى، تۇرپان ۋە قومۇل ۋىلايەتلىرى بىلەن، شەرقتە گەنسۇ ۋە چىڭخەي ئۆلكىلىرى بىلەن، جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرى ئارقىلىق شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن، غەربتە چەرچەن ناھىيەسى بىلەن پاسسلىنىدۇ. ئالتۇنتاغ بۇ ناھىيەنى ئىككى خىل تەبىئىي ئىقلىمغا بۆلگەن، جەنۇبىي قىسمى تاغلىق رايون، شىمالى تۈزلەڭلىك بولغاچقا، كىلىماتىنىڭ پەرقى ئىنتايىن چوڭ. چاقلىقنىڭ شىمالىي قىسمى تارىم ئويمانلىقى، شەرقىي قىسمى لوپ قۇملۇقى. تارىم ئويمانلىقىدىكى تۈزلەڭلىكلەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكىنى سېلىشتۇرغاندا، ئەڭ پەس جاي لوپ كۆلى بولۇپ، 780 مېتىر، شۇڭا تارىم ئويمانلىقىدىكى نۇرغۇن دەريالار لوپ كۆلىگە قاراپ ئاقىدۇ. ناھىيەنىڭ جەنۇبى تاغلىق رايون، يەنى ئالتۇنتاغ ۋە قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىدۇر (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 ~ 5000 مېتىر). ئەڭ ئېگىز جايىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7723 مېتىر بولۇپ، شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىدا، ئالتۇنتاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون مۇشۇ جايدا.

تارىم ئويمانلىقى ئوتتۇرا كەڭلىكتىكى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، چاقلىق ناھىيەسى بۇ ئويمانلىقنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. تارىم ئويمانلىقى يېپىق ھالەتتە، يەنى تۆت تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغانلىقى، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن، دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ نەم ھاۋاسى بۇ يەرگە كېلەلمەيدىغانلىقتىن، كىلىماتى قۇرغاق بولۇپ قالغان. چاقلىق ناھىيەسىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 29 مىللىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2882.6 مىللىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11.7 سېلسىيە گرادۇس (2000 - يىللىرىدىكى سانلىق مەلۇمات). يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەككىز بالدىن يۇقىرى شامال 36.9 كۈن چىقىدۇ، ئەڭ تېز بوران سۈرئىتى سېكۇنتىغا 40 مېتىرغا يېتىدۇ. ئەڭ يۇقىرى

① چاقلىق ناھىيە تەزكىرە كومىتېتى: «چاقلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق ماتېرىياللاردا 202 مىڭ 298 كىۋادرات كىلومېتىر دېيىلگەن، يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان قوشنا ئۆلكە، ناھىيەلەر بىلەن بولغان پاسىلىنى بېكىتىش داۋامىدا كۆلىمى كىچىكلىگەن، بۇ يەردە ئەڭ يېڭى سانلىق مەلۇمات «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلىرى توپلىمى» (جۇڭگو خەرىتە نەشرىياتى، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2005 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)دىن ئېلىندى.

تېمپېراتۇرىسى 43.6 گىرادۇس، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 27.2 گىرادۇس. چاقلىق ناھىيەسىنىڭ كىلىماتى ئىللىق مۆتىدىل بەلباغ، ئىنتايىن قۇرغاق كىلىماتقا تەۋە.

چاقلىق ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئېگىز، شىمالىي قىسمى پەس. غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىڭغايغان، شىمالىي قىسمى قۇملۇق تۈزلەڭلىك، جەنۇبىي قىسمى تاغلىق رايوندۇر.

ناھىيە بازىرىدىن ۋاششەھىرى بوستانلىقىغا 75 كىلومېتىر، مۇران بوستانلىقىغا 80 كىلومېتىر، يېتىمبۇلاق بازىرىغا 280 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تۈز سىزىقلىق ئارىلىقى 536 كىلومېتىر. كىروران تارىخىدا گەرچە پۈتكۈل چاقلىقنىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولسىمۇ، تاغلىق رايون، يەنى جەنۇبىي قىسمىنىڭ تارىختا ئېكولوگىيەسى ئانچە ئۆزگەرمىگەن، ئەمما شىمالىي قىسمىدا، يەنى تۈزلەڭلىكنىڭ ئېكولوگىيەلىك ئۆزگىرىشى چوڭ بولغانلىقتىن، ئالدى بىلەن مۇشۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئاساسىي ئامىلى بولغان تارىم، كۆنچى، چەرچەن دەريالىرىنىڭ ۋادىسى ھەمدە ئېقىن ئۆزگەرتىش مەسىللىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

تارىم① **دەرياسى** تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسى شىنجاڭنى ئىككىگە بۆلىدۇ، جەنۇبىي قىسمىدا دۇنيا بويىچە 2 - چوڭ قۇملۇق، شۇنداقلا ئېلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ قۇملۇق تەكلىماكان ھەمدە دۇنيا بويىچە 5 -، ئېلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى ـــ تارىم دەرياسى بار. يەرلىكلەر ئانا تۇپرىقىنىڭ ئاقباش تاغلىرىدىن باشلىنىپ ئاخىرى مۇشۇ ماكانغا سىڭىپ كېتىدىغان بۇ دەريانى «ئانا دەريا» دەپ ئاتىغان، چۈنكى بۇ دەريا ئەسىرلەردىن بۇيان تەكلىماكان قۇملۇقىنى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ھىلال ئاي شەكلىدە ئوراپ ئېقىپ، مۇشۇ زېمىندا ياشاپ ۋە مۇشۇ زېمىننى گۈللەندۈرۈپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنى ھاياتلىق مەنبەسى بىلەن تەمىن ئەتكەن. تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىن مەنبەلىرىدىن ئالغاندا، بۇ دەريا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھاياتلىق دەرياسىدۇر.

تارىم دەرياسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى توغرۇلۇق ماتېرىياللاردا تۇرلۈك سانلىق مەلۇمات بار. تارىم دەرياسىنىڭ ئاساسلىق مەنبە ئېقىنلىرىدىن ئاقسۇ دەرياسى، خوتەن دەرياسى، يەكەن دەرياسى، كاشغەر دەرياسى بار. بۇ دەريالار ئاقسۇ شەھىرىنىڭ 150 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدا ئۆزئارا قوشۇلۇپ، تارىم دەرياسىنى شەكىللەندۈرگەن. دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى «ئاقسۇ شەھىرىنىڭ تەزكىرىسى» خەنزۇچە نەشرى 106 - بېتىدە 2179 كىلومېتىر، «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى» خەنزۇچە نەشرى 488 - بېتىدە 2750 كىلومېتىر، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 2001 - يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى سانىدا 2486 كىلومېتىر، دېيىلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى تارىم دەرياسىنىڭ قايسى مەنبەدىن باشلانغانلىقى ھەمدە ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىنىڭ قەيەر

① تارىم دېگەن نام «تارام» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانلىقى ھەمدە «دەريا» دېگەن مەنىدە بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، شۇڭا بەزى دەريالار «مۇران تارىم»، «ۋەندىر تارىم»، «توققۇز تارام»، «كۈنچىقىش تارىم» دېگەندەك ئاتالغان.

ئىكەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تارىم دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىدىكى شورچاقتىن تارتما كۆلىگىچە 1321 كىلومېتىر. شورچاقتىن يېڭىبازارغىچە بولغان 495 كىلومېتىرلىق بۆلەك يۇقىرى ئېقىن، يېڭىبازاردىن چاراغىچە بولغان 398 كىلومېتىر بۆلەك ئوتتۇرا ئېقىن، چاراداىن تارتما كۆلىگىچە بولغان 428 كىلومېتىر بۆلەك تۆۋەن ئېقىن دەپ قارىلىدۇ. يەكەن دەريا سىنىڭ لاسكۇيدىن تارتما كۆلىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2437 كىلومېتىر. ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن دەريالىرى قوشۇلغان شورچاقتىن تارتما كۆلىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 1321 كىلومېتىر. ئەمەلىيەتتە بۇ دەريا ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىلا «تارىم دەريا سى» دەپ ئاتالغان. «تارىم» نامىنىڭ قانداق لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىشىدىن قەتئىينەزەر، مۇشۇ دەريانىڭ ئاياغ ئېقىنىغا جايلاشقان شەھەر ۋە بوستانلىقلار مۇشۇ دەريانىڭ سۈيىنى ھاياتلىق مەنبەسى قىلغانلىقتىن، بۇ يۇرتلارنىڭ گۈللىنىش ياكى خارابلىشىشى مۇشۇ دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى، قىسقىرىشى، يۆتكىلىشى سەۋەبىدىن ۋەيران بولغان ياكى گۈللەنگەن.

تارىم دەريا سى تەكلىماكان قۇملۇقىنى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا يايلىپ شەكلىدە ئوراپ، قۇملۇقنىڭ كېڭىيىپ بوستانلىقنى يۇتۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ كەلگەن، تارىم دەريا سى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان دۇنيا بويىچە 2 - چوڭ قۇملۇق ئۆز نامىدىمۇ ئۆتكەن تارىخنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. «تەكلىماكان» قۇملۇقى بۇرۇنقى خەنزۇچە يازمىلاردا «ئاقار قۇم» (流沙)، «قۇم ئېقىن» (河沙) دېگەندەك نامىلاردا خاتىرىلەنگەن، بۇنىڭ سەۋەبى قۇملۇقنىڭ كۆچۈپ تۇرۇشى، جۇملىدىن ئىزغىرىن شامالدىمۇ سۈرەك ئېقىشىنى كۆرسىتىدۇ. رۇسىيەلىك تاتار تىلشۇناس تېنىشېف بۇ نامنى تىل نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىپ «تەرك - لى - ماكان» دىن كەلگەن دېگەن يەكۈنگە ئېرىشكەن. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار مولا ئىسمەتۇلا بىننى مولا نىمەتۇلا مۆجىزى تەرىپىدىن يېزىلغان ئۇيغۇرچە ئەسەر «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن»نىڭ قول يازمىسىدا «تەرك مەكان» دەپ خاتىرىلىگەنلىكىنى پاكىت قىلىپ، ئوخشاش يەكۈنگە، يەنى «تەرك»كە «لى» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ «تەركلى» مەكان ~ تەركلىماكان ~ تەكلىماكان بولغانلىقىدەك يەكۈنگە ئېرىشكەن. تەكلىماكان نامىنىڭ تەرك ماكاندىن ئۆزگىرىشى يازما ئىسپاتى ھەم تىلشۇناسلىق تەھلىلى، تارىخىي دەۋر تەھلىلى بولغان پاكىتلىق قاراشتۇر. تارىختا قۇم تېگىدە قالغان يۇرت - ماكانلىرىنى ئەسلەپ ھېكايە - رىۋايەت قىلىشقان تارىملىقلار، يۇقىرىقى سەۋەبلەر بىرلە قۇم تەكتىدە قالغان ماكانلىرىنى ئەسلىشىپ، «تەرك ماكان» دەپ نام بەرگەن، بۇ ئىسىم تەدرىجىي سىلىقلىنىپ تەكلىماكانغا ئۆزگەرگەن. بۇ قۇملۇق تەرك ماكان دېيىلگىنىدەك، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ ناچارلىشىشى ۋە دەريا - ئېقىنلارنىڭ يۆتكىلىشى، قىسقىرىشى سەۋەبلىك ئاھالىلەرنى يۇرت - ماكانلىرىنى تەرك ئېتىشكە مەجبۇر قىلغان. ئارخېئولوگىيەدە بايقالغان قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىشى، بوران چىققاندا ئېچىلىپ قالىدىغانلىقى، يەنە كۆمۈلۈپ كېتىشى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئارخېئولوگىيەدە بايقالغان كونا شەھەرلەر ھازىرقى

بوستانلىقلاردىن 50 ~ 200 كىلومېتىر ئىچكىرىسىدە، جۇملىدىن قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە بولۇشى، نۇرغۇن يۇرتلارنىڭ قۇم تەكتىدە قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مانا شۇ تارىخىي ساۋاق، «يېشىل كارىدور» دېگەن نامىلا قالغان تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا سۇ يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشىنى ئاپىرىدە قىلدى، ئۇنداق بولمايدىكەن، شىنجاڭدىكى چوڭ قۇملۇقلار ــ تەكلىماكان بىلەن قۇمتاغ قۇملۇقلىرى قوشۇلۇپ كېتەتتى ھەمدە چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرى ۋە ئاياغ ئېقىندىكى 31 ـ، 32 ـ، 33 ـ، 34 ـ، 35 ـ، 36 ـ ئىشلەپچىقىرىش تۈەنلىرى ئۈزۈنغا قالماي قۇم ئاستىدا قېلىپ تەرك ئېتىلەتتى، تارىم دەرياسىغا سۇ يەتكۈزۈش ئەنە شۇ كەلگۈسىدىكى قىيامەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ياخشىلاشنى مەقسەت قىلغان.

بىر قىسىم ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ قۇرغاق مۇھىتى بۇنىڭدىن ئىككى مىليون يىللار ئىلگىرى شەكىللەنگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇھىتقا بولغان قاراشنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى سەۋەبلىك، ئېكولوگىيە زور بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى، نەتىجىدە تارىم ئويمانلىقىدا قۇم ـ بورانلىق كۈنلەردىلا ئەمەس، تىنىق كۈنلەردىمۇ قۇم ياغدىغان ھاۋارايىنىڭ كۆرۈلۈشى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. ھاۋا رايى تارماقلىرىنىڭ مەلۇماتچە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەركىزىدە قۇم ـ بورانلىق كۈن يىلىغا 65 كۈنگە، قۇم ـ توپا ياغدىغان ۋاقىت 60 كۈنگە يەتكەن. نىيە ناھىيەسى ۋە لوپنور ناھىيەسىنىڭ تىكەنلىك ئەتراپلىرىدا قۇم ياغدىغان ۋاقىت 73 كۈنگە يەتكەن. خوتەننىڭ چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايى 200 كۈندىن ئاشقان.

ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلارنىڭ يېقىنقى 2000 يىللىق تارىخىدا تەكلىماكان قۇملۇقى ۋە ئەتراپىدىكى قۇملىشىش كۆلىمى 28266 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. 20 ـ ئەسىردىكى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتتا كېڭەيگەن قۇملۇق كۆلىمى 8564 كۋادرات كىلومېتىرغا يېتىپ، كېڭەيگەن قۇملۇقنىڭ 30.3%ىنى ئىگىلىگەن. مۇشۇ كېڭەيگەن يېڭى قۇملۇقتىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق قۇملىشىپ كەتكىنى 44.82%ىنى، سۇدىن مۇۋاپىق پايدىلانماسلىقتىن كېلىپ چىققان قۇملىشىش 40.05%ىنى، شامالنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگىنى 15.13%ىنى ئىگىلەيدىكەن. تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى ئارغان رايونىدا 1950 ـ يىللاردا قۇملاشقان توپراق تۇزلىشىڭ كۆلىمىنىڭ 53.6%ىنى ئىگىلىگەن بولسا، 1996 ـ يىلىغا كەلگەندە 94.7%كە يەتكەن.

لوپنور ناھىيەسىدە 1970 ـ يىللاردا چاڭ ـ توزانلىق كۈن ۋە شامال چىقىدىغان ۋاقىت 108 كۈنگە يېتىپ، 1960 ـ يىللاردىكىدىن بىر ھەسسە كۆپەيگەن، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن جايلاردا چاڭ ـ توزانلىق كۈن 130 كۈنگە، قۇم ـ توپا ياغدىغان كۈن 180 كۈنگە يەتكەن.

ئارخېئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، مىلادىيەنىڭ بېشىدىن مىلادىيە 1000 ـ يىللارغىچە تارىم ئويمانلىقى پايانسىز توغراقلىق ئىكەن. 1958 ـ يىلى تەكشۈرگەندە تارىم

ئويمانلىقىدىكى توغراقلىق 7 مىليون 800 مىڭ مو، زاپاس مىقدارى 5 مىليون 400 مىڭ كۇب مېتىر ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. 1979 ـ يىلى كۆلىمى 4 مىليون 200 مىڭ موغا، زاپىسى 2 مىليون 180 مىڭ كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغانلىقى ئېنىقلانغان. يېشىل كارىدوردا 1950 ـ يىللاردا 810 مىڭ مو توغراقلىق بولغان، 1990 ـ يىللىرىغا كەلگەندە 110 مىڭ مو توغراقلىق قالغان، 78% توغراق قۇروپ كەتكەن. 1990 ـ يىللاردا بىر قېتىملىق بوز يەر ئېچىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن، بۇ دولقۇندا جەنۇبىي شىنجاڭدا 80 مىڭ گېكتار (1 مىليون 200 مىڭ مو) يەر ئېچىلىپ، نۇرغۇن توغراق، چۆل چاتقاللىرى ۋە چۆل ئۆسۈملۈكلىرى نابۇت قىلىنغان، شۇنداقلا دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كېلىدىغان سۈيى ئازىيىپ كەتكەن.

لوپنور ناھىيەسىنىڭ قۇملۇشىپ كەتكەن تۆپرىقى 1980 ـ يىللاردا 700 مىڭ مو ئىدى، 1990 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 2 مىليون 270 مىڭ موغا يەتكەن. 1980 ـ يىللاردا توغراقنىڭ چېكىنىش كۆلىمى 52 مىڭ مو بولغان، كېيىن تېز سۈرئەتتە كۆپىيىپ 655 مىڭ موغا يەتكەن.

ئالىملارنىڭ تەتقىقاتچە، تارىم ئويمانلىقى بۇرۇن نۇرغۇن دەريا ـ ئېقىنلار بىلەن ئورالغان بولغاچقا، مۇھىتنىڭ ياخشى بولۇشىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان، ھازىرقى كۈندە بۇ قۇملۇققا ئېقىپ كىرىدىغان دەريا ـ ئېقىنلاردىن 42سى قالغان بولۇپ، ئومۇمىي سۇ مىقدارى 39 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن. تەكلىماكان قۇملۇقى يەنە مول سۇ ئاستى زاپىسىغا ئىگە بولۇپ، 8 تىرىليون 157 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن، قۇملۇقنى 3 ~ 5 مېتىر كولىسا سۇ چىقىدىكەن (تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ يەر ئاستى سۇ زاپىسى 8 تىرىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن، سۇنىڭ ھۆل ـ يېغىن ۋە باشقا ئامىللار بىلەن تولۇقلىنىش مىقدارى 647 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن) ۋە يەر ئاستى سۈيىنى بىر تەرەپ قىلىپ ئىستېمال قىلىشقا بولىدىكەن.

تارىختا تەكلىماكان قۇملۇقى ياۋايى ھايۋاناتنىڭ جەننىتى بولۇپ، يولۋاس، ياۋا تۆگىدىن تارتىپ جانلىقلار تۈرىدىن 277دىن كۆپرەك، بۇنىڭ ئىچىدە بېلىق تۈرىدىكىلەر 38 خىلدىن، قوش ماكانلىقلار ئۈچ خىلدىن، قۇشلار 189 تۈردىن ئاشاتتى.

تارىم دەرياسىنىڭ ئەسلىدە كۆنچى دەريا، دىنار دەريا، ئۆگەن دەريا، كۇچا دەريا، كاشغەر دەريا، يەكەن دەريا، خوتەن دەريا، كېرىيە دەريا، چەرچەن دەريا قاتارلىق توققۇز دەريا ـ ئېقىن مەنبە سىستېمىسى بولسىمۇ، ھازىر خوتەن دەريا، يەكەن دەريا، ئاقسۇ دەريا سىستېمىلا سۈيى تارىمغا قۇيۇلغان، لېكىن ئېقىن مىقدارى يىلسېرى ئازلاپ بەزى دەريالار پەقەت كەلكۇن مەزگىلىدىلا قۇيۇلىدىغان بولغان، كۇنىمىزدە تارىم دەريا سىستېمىسى يوقىلىپ ئاقسۇ دەريا سىستېمىسى بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى كېلىپ چىققان. بۇ ئۇچ دەريانىڭ سۇغىرىش رايونى 1949 ـ يىلى 351 مىڭ 200 گېكتار (5 مىليون 268 مىڭ مو) بولغان. 1993 ـ يىلىغا كەلگەندە 776 مىڭ 600 گېكتار (11 مىليون 649 مىڭ مو) يەتكەن. تارىم دەريا سىستېمىسىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

1998 ـ يىلىغا كەلگەندە 1 مىليون 292 مىڭ 200 گېكتارغا يېتىپ، 1949 ـ يىلىدىكى كۆلەمگە قارىغاندا بىر ھەسسە كۆپەيگەن. 2012 ـ يىلى 7 ـ ئايغا كەلگەندە تارىم دەريالىرى ھەۋزىسىدا، يەنى خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرى غول ئېقىنى بويىدىكى يېزا ئىگىلىك سۇغىرىش كۆلىمى 23 مىليون 500 مىڭ موغا، سۇغىرىلىدىغان ئومۇمىي كۆلەم 100 مىليون 890 مىڭ مو/قېتىمغا يەتكەن[①].

1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى تارىم دەريالىرىنىڭ ئېقىن مىقدارى مۇنداق بولغان: ئارال پونكىتىدا 5 مىليارد 620 مىليون كۇب مېتىر، چارادا 1 مىليارد 560 مىليون كۇب مېتىر ئىدى، 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندە ئارالدىن ئېقىپ ئۆتكەن سۇ 3 مىليارد 940 مىليون كۇب مېتىرغا، چارادىن ئېقىپ ئۆتكەن سۇ 310 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان. تارىم دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىندا، كۇنىمىزدە سۇ ئۇزۇلۇپ قالغان جايلارنىڭ يىر ئاستى سۇ ئورنى 1950 ـ يىللاردا 3 ~ 5 مېتىر بولغان. 1990 ـ يىللىرى 8 ~ 13 مېتىرغا، ھەتتا بەزى جايلاردا 16 مېتىردىنمۇ تۆۋەنلەپ كەتكەن. تارىم دەريالىرىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىر بولسىمۇ، دەريانىڭ ئاياغ ئېقىنىغا كېلىدىغان سۇ 200 مىليون كۇب مېتىرلا قالغان، ئومۇمىي ئېقىن مىقدارىنىڭ 96%ى ئوتتۇرا ئېقىندا خوراپ تۈگىگەن. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قارىشىچە، تارىم دەريالىرىنى تۈزەش خىزمىتى يەنە ئېلىپ بېرىلمىسا، ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بولغان يېڭىبازار ~ چارا ئەتراپىدا 2000 ـ يىلىدىن 2040 ـ يىلىغىچە، يۇقىرى ئېقىنىنىڭ تۆۋەن قىسمى بولغان يېڭىچىمەندىن ~ يېڭىبازارغىچە 2040 ـ يىلىدىن 2070 ـ يىلىغىچە، يۇقىرى ئېقىنىنىڭ يۇقىرى قىسمى بولغان ئارالدىن يېڭى چىمەنگىچە بولغان ئارىلىقتا 2070 ـ يىلىدىن 2120 ـ يىلىغىچە پەسىل خاراكتېرلىك سۇ ئۇزۇلۇپ قېلىش كۆرۈلىدىكەن. تارىم دەريالىرى ۋادىسى تۈزەلمەي مۇشۇ بويىچە ماڭسا دۇنيا بويىچە 5 ـ چوڭ ئېچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرى بولغان بۇ دەريا كېيىن دېگەندىمۇ 100 يىل ئىچىدە يەر شارىدىن يوقىلىدىكەن.

تارىم دەريالىرى ۋادىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نورمال كۆكلەپ تۇرۇشى ئۈچۈن 304 مىليون كۇب مېتىر سۇ كېتىدۇ. تارىم دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ كۆپىيىشى ئىنتايىن تېز بولۇپ، يىلىغا 400 كۋادرات كىلومېتىر تېزلىك بىلەن كېڭەيمەكتە. ئاياغ ئېقىندىكى قۇملىشىش 0.24% سۈرئەت بىلەن كېڭىيىپ، 1959 ـ يىلىدىن 1996 ـ يىلىغىچە 123.1 كۋادرات كىلومېتىر كېڭەيگەن.

تارىم دەريالىرىدىن تارتىما كۆلىگە سۇ يەتكۈزۈپ تۇرۇش ئۈچۈن 5 مىليارد 100 مىليون كۇب مېتىر سۇ كېرەك. تارىم دەريالىرى 1921 ـ يىلى بىر قېتىم ئېقىن ئۈزگەرتىپ كۆنچى دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئېقىپ، تارىختىكى كىروران لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان، شۇنىڭ بىلەن تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبقا ئاققان لىنىيەسىدىكى ئېقىنىغا قۇيۇلىدىغان سۇ ئازلاپ، يېڭىسۇدىن تارتىپ ئاياغ قىسمىدا سۇ كەمچىل بولغان، نەتىجىدە قارابوران كۆلى،

① «شىنجاڭ گېزىتى» 2012 ـ يىلى 14 ـ ئۆكتەبىر سانى (ئۇيغۇرچە)، 1 ـ بەت.

قاراقوشۇن كۆللىرىنىڭ سۇيى تەدرىجىي ئازلاپ قۇرۇپ كەتكەن ھەم بۇ ئەتراپتا ياشىغان ئاھالىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

1952 - يىلى لايلىق دەريادا توسما توسۇپ، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئەركىن ئېقىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلىپ، بۇ ئىككى دەريانىڭ ئىنسانلارنىڭ بۈيرۇقى بىلەن ئېقىش تارىخى باشلانغان، شۇنىڭ بىلەن تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبقا ئاققان ئېقىنى قايتىدىن سۇغا تولۇپ يېڭىسۇ، ئارغان، قارابوران كۆلى ئەتراپلىرى يەنە يېشىللىققا پۈركەنگەن. 1972 - يىلىدىن باشلاپ تارىم دەريالىرى چارادىن تارتما كۆلىگىچە بولغان 266 كىلومېتىر مۇساپىسىدە سۇ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن، بۇ ئەتراپتىكى 4240 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان بوستانلىق — «يېشىل كاربىدور» يوقىلىپ، تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن قۇمتاغ قۇملۇقى قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن.

تارىم دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىندىكى ئارغان رايونىدا 1950 - يىللاردىكى قۇملاشقان تۇپراق 1371.22 كۋادرات كىلومېتىر بولغان. 1990 - يىللارنىڭ بېشىدا 1487.26 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن، قىسقىغىنا 30 يىلدا قۇملىشىپ كەتكەن تۇپراق 116.04 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. 1950 - يىللاردا بۇ رايوندا 460 مىڭ گېكتار (6 مىليون 900 مىڭ مو) توغراق بولسا، 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە 175 مىڭ گېكتار (1 مىليون 625 مىڭ مو) قالغان. ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈشچە، 1958 - يىلىدىن بۇرۇن تارىم دەريالىرى تاتلىق سۇ دەريالىرى بولۇپ، باشتىن - ئاياغقىچە دەريا سۈيىنىڭ مۇنبەرالىق دەرىجىسى بىر گىرامدىن ئاشمىغان، 1985 - يىلىدىن باشلاپ مۇنبەرالىشىشقا، ئاچچىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ھەر يىلى شايارنىڭ يۇقىرى قىسمىدا دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدىن چىقىرىۋېتىلىپ دەريا قۇيۇلغان سۇ 700 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكەن، مۇنبەرالىق دەرىجىسى 2 ~ 10 گىرامغىچە بولغان.

تارىم دەريالىرى غول ئېقىنىنىڭ ئەتراپىدا 1958 - يىلى 460 مىڭ گېكتار (6 مىليون 900 مىڭ مو) توغراقلىق بار ئىدى، 1978 - يىلىغا كەلگەندە ئۇچ ھەسسەدەك ئازلاپ، 175 مىڭ گېكتار (2 مىليون 625 مىڭ مو) غا چۈشۈپ قالغان. 1950 - يىللاردا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، 1960 - يىللاردا يەر سۇغىرىش، 1970 - يىللاردا سۇ تېجەش، 1980 - يىللاردا قۇرغاقچىلىققا قارشى تۇرۇش، 1990 - يىللاردا ئېقىن ئۈزۈلۈپ قېلىش (ۋاقىتلىق)... بۇ دۇنيا بويىچە 5 - چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىنىڭ 50 يىللىق مۇھىت ئۆزگىرىش ئەملىيىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئاقسۇ شەھىرى تەزكىرىسى»دە، «1956 - يىلىدىن بۇرۇن تارىم دەريالىرىنىڭ ئىككى قاسىنقى بىپايان تەبىئىي توغراقلىق ئىدى... ئومۇمىي كۆلىمى 951 مىڭ مو بولۇپ تارىم دەريالىرىنىڭ شىمالىي قىرغىقى، يەنى ھازىرقى دېھقانچىلىق 1 - شىسى 9- تۇمەن 10 - لىيەن (روتا)دىن كونا كۆككۆل، 10 - تۇمەن بىلەن شايار پاسىللىنىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي توغراقلىق ئىدى. تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا ئاقسۇ دەريالىرى

بىلەن يەكەن دەريا‌سى قوشۇلىدىغان يەردىن ئۇلۇغنور كۆلى، خوتەن دەريا‌سىنىڭ ئايا‌غ ئېقىنىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن دانىش غالىبىيەت سۇ ئامبىرىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە تەبىئىي توغرا‌قلار ئۆسكەنىدى. ئۇندىن باشقا 11 ـ، 12 ـ، 13 ـ، 14 ـ، 15 ـ تۇمەن ـ مەيدانلار تۇرۇشلۇق يەرلەر ئەسلىدە قويۇق ئۆسكەن تەبىئىي توغرا‌قلىق ئىدى. شەھەر رايونىنىڭ غەربىمۇ ئەسلىدە توغرا‌ق، يۇلغۇن ۋە تىكەن ئۆسكەن يەرلەر ئىدى (1 ـ ۋە 2 ـ تۇمەننىڭ بىر قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)... 1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى تارىم دەريا‌سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ ئېتىزغا ئايلاندۇرۇشتا بۇ جايلاردا ئەسلىدە بار بولغان توغرا‌قلىقنىڭ كۆلىمى 500 مىڭ مو تازلاپ كەتتى»[1] دەپ يېزىلغان. «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»دە «1956 ـ يىلى دېھقانچىلىق 2 ـ شى (دۇنزىيە)سى كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ ئايا‌غ ئېقىنىدا ئورمانىنى كېسىپ ئېتىزغا ئايلاندۇرۇشتا تەخمىنەن 280 مىڭ مو تەبىئىي توغرا‌قلىق ئېتىزغا ئايلىنىپ كەتتى... 1950 ـ، 1960 ـ يىللاردا دېھقانچىلىق 2 ـ شى (دۇنزىيە)سى 28 ـ، 29 ـ، 30 ـ، 31 ـ، 32 ـ، 33 ـ، 34 ـ، 35 ـ تۇمەن ـ مەيدان ۋە كورلا ناھىيەسى، لوپنور ناھىيەلىرىدە تۇمەن ـ مەيدان قۇرۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەندە نابۇت قىلىنغان توغرا‌ق ۋە يۇلغۇنلۇق 280 مىڭ مو»[2] دېيىلگەن.

خۇلاسىلىگەندە، 20 ـ ئەسىردىن بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئاز بولغانلىقتىن، تارىم دەريا‌سى مەنبە ئېقىنلىرىنىڭ سۇ مىقدارى كۆپ بولغان ۋە ئايا‌غ ئېقىنىغا كېلىدىغان سۇ مىقدارى كۆپ بولغان، شۇڭىمۇ تارىم دەريا‌سى ئۆز ئېقىنى بىلەن ئاققاندا، چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قارا‌بوران، قارا‌قوشۇن كۆللىرىنى ھاسىل قىلغان، ھەتتا لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. كۆنچى دەريا‌سى ئېقىنى بىلەن ئاققاندا لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. تارىم دەريا‌سىنىڭ مەنبە ئېقىنلىرىدا تارىختا ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغان، جۈملىدىن بۇنىڭدىن 500 ~ 1000 يىللار بۇرۇن كېرىيە دەريا‌سى قا‌تارلىق بەزى دەريالار تارىمنىڭ غول ئېقىنىغا قۇيۇلمايدىغان بولغان. 1900 ـ يىللار ئەترا‌پىدا قەشقەر ۋە ئۆگەن دەريالىرى تارىم دەريا‌سىغا قۇيۇلمايدىغان بولغان. پىروفېسسور چېڭ چىچۇ «تارىم دەريا‌سى ئۇستىدە تەتقىقات» نامىلىق كىتابىدا خوتەن دەريا‌سىنىڭ ئۆزگىرىش خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان، بۇ خەرىتىدە بۇنىڭدىن 300 ~ 350 يىللار بۇرۇن خوتەن دەريا‌سى جەنۇبقا قا‌را‌پ ئاقماستىن، شەرقىي جەنۇبقا قا‌را‌پ ئېقىپ شايا‌ر ياكى بۇگۇر ناھىيەسى تەۋەسىدە ئاندىن تارىم دەريا‌سىغا قوشۇلۇپ ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. بۇنىڭدىن 250 يىللار ئىلگىرى خوتەن دەريا‌سى جەنۇبقا قا‌را‌پ ئېقىپ، ئاندىن شەرقىي جەنۇبقا قا‌را‌پ ئاققان ھەمدە يېڭىچىمەننىڭ شەرقىدە، ئالدىنقى كونا ئېقىن بىلەن پارا‌للېل ئېقىپ مەلۇم مۇسا‌پىدىن كېيىن تارىم دەريا‌سىغا قوشۇلغان. بۇنىڭدىن 100 يىللار

① ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى: «ئاقسۇ شەھىرى تەزكىرىسى»، شىنخۇا نەشرىيا‌تى، 1995 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 194 ـ، 195 ـ بەتلەر.

② بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرە كومىتېتى: «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، زامانىمىزدىكى جۇڭگو نەشرىيا‌تى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 397 ـ، 398 ـ، 399 ـ بەتلەر.

بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا خوتەن دەريَاسى ئارالنىڭ شەرقىدىرەك ئاندىن تارىم دەريَاسىغا قۇيۇلغان[1].

كۆنچى دەريَاسى تەكلىماكان چۆلىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلانغان قايدۇ دەريَاسى باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. كۆنچى دەريَاسى باغراش كۆلىدىن باشلىنىپ خېجىڭ (خوتونسۇمۇل)، قاراشەھەر، باغراش، كورلا، لوپنور ناھىيىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، چاقىلىق ناھىيەسىدىكى لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. كۆنچى دەريَاسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 730 كىلومېتىر، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 38.3 كۇب مېتىر / سېكۇنت، ئوتتۇرىچە يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 210 مىليون كۇب مېتىر. كۆنچى دەريَاسىنىڭ باش قىسمى قايدۇ دەريَاسى دەپ ئاتالغان. كۆنچى دەريَاسى نامى مۇشۇ دەريانىڭ كورلا شەھىرى تەۋەسىدىن باشلاپ تۆۋەنكى قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. كۆنچى دەريَاسىنىڭ ئايَاغ قىسمى قۇرۇپ كەتكەن ۋاقىتلاردا، سۇ بار قىسمىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن «قۇرۇق دەريا»، «قۇم دەريا» دېگەندەك ناملاردىمۇ ئاتالغان. كۆنچى دەريَاسى بىلەن تارىم دەريَاسى كۆپىنچە دەۋرلەردە ھەمنەپەس بولۇپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ، كىرۇران لوپ كۆلىگە ياكى جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ يېڭىسۇ ~ ئارغان ~ لوپ لەڭگەر ~ قارابوران ~ قاراقوشۇن كۆللىرىنى ۋە ئەتراپلىرىنى سۇغا تولدۇرغان. كۆنچى دەريَاسىنىڭ بېشى بولغان باغراش كۆلى ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تاتلىق سۇ كۆلى بولۇپ، شەرقتىن غەربكىچە ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە كەڭلىكى 20 كىلومېتىر، سۇ ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 1048.5 مېتىرغا يەتكەن ۋاقىتتىكى سۇ كۆلىمى 1210.5 كۇبات كىلومېتىر، سىغىمى 9 مىليارد كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، كۆل سۇيىنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 7.5 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 16 مېتىر. باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان دەريالار قايدۇ دەريَاسى (قاراشەھەر دەريَاسى) قاتارلىق ئۇچ ئېقىن. بۇ ئېقىنلار تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قار - مۇزلۇق تاغلارنى مەنبە قىلغان. قايدۇ دەريَاسىنىڭ 2000 - يىللاردىكى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 560 كىلومېتىر، ھەۋزە كۆلىمى 22000 كۇبات كىلومېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 3 مىليارد 412 مىليون كۇب مېتىر ئىدى. دېمەك، قاراشەھەر دەريَاسى، ئۇلاستاي دەريَاسى ۋە ئوسۇت دەريَاسى باغراش كۆلىنىڭ سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. باغراش كۆلىدىن ئېقىپ چىقىقان كۆنچى دەريَاسى سۇلىرىنىڭ 2000 - يىللىرىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 66 مىڭ 600 كۇبات كىلومېتىر ئىدى. باغراش كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ مۇنبىراللىق دەرىجىسى 1958 - يىلى ھەر لىتىر سۇدا 0.386 گىرام ئىدى، 1960 - يىلىدىن باشلاپ مۇنبىراللىشىپ ھەر لىتىر سۇدا بىر گىرامدىن ئېشىپ كەتكەن. 1990 - يىللىرى ئەتراپىدا 1.85 گىرامغا يەتكەن.كۆنچى دەريَاسىنىڭ ئېقىنى 1970 - يىللاردىلا ئۇزۇلۇپ قالغان. 2000 - يىلى 5 - ئايدىن 2002 - يىلى 10 - ئايغىچە باغراش كۆلىدىن تارىم دەريَاسىغا تۆت قېتىم سۇ يەتكۈزۈلۈپ، 2 مىليارد

① چېڭ چىچوۋ: «تارىم دەريَاسى ئوستىدە تەتقىقات»، خېنەي ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 4 - بەت.

25 مىليون كۇب مېتىر سۇ قويۇپ بېرىلگەن. كىروران رايونىغا ئېقىپ كېلىدىغان ئەڭ مۇھىم دەريا ــ كۆنچى دەرياسىنىڭ بۇ جايدىكى ھاياتلىقتا تۇتىدىغان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. بەزى ئالىملارنىڭ لوپ كۆلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كۆللەردىن بايقىغان سۇ جانلىقلىرىدىن قارىغاندا، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ چوڭلۇقى نامايان بولغان.

كۆنچى دەرياسىنىڭ باغراش كۆلىدىن باشلىنىپ تاشدەنگىچە بولغان 65 كىلومېتىر دائىرىدىكى ئېقىنى يۇقىرى ئېقىن، خورا تېغىدىن باشئەگمىگىچە بولغان بۆلىكى ئوتتۇرا ئېقىن، ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمى ئاياغ ئېقىن دەپ ئاتالغان. بۇ دەريا تارىختا لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان، قىسمەن تارىخىي دەۋرلەردە تارىم دەرياسىغا قوشۇلۇپ، جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قاراقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلغان (سۇ ئۇلغايغان ۋاقىتلاردا قاراقوشۇن كۆلىدىن ئېقىپ چىققان سۇ مۇشۇ كۆلدىن 10 مېتىردەك پەس بولغان لوپ كۆلىگىمۇ قۇيۇلغان). 1990 ـ يىللاردىكى سۈغىرىش كۆلىمى 44 مىڭ 600 كۇبمېتىرغا يەتكەن. 1952 ـ يىلى لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى لايلىق دەرياسىدا دامبا قۇرۇلۇپ تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى ئۆز ئېقىنلىرىغا باشلاندى، تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ تەدرىجىي زورىيىشى بىلەن ئىشلىتىلگەن سۇ سەرپىياتى ئېشىپ، 1972 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاقسۇپۇدىن تۆۋەن قىسمىدىكى 520 كىلومېتىر ئېقىندا سۇ توختاپ، ئېقىن پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەن.

چەرچەن دەرياسى قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىنىڭ مۇزتاغ چوققىسىدىن باشلانغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 813 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 784 مىليون كۇب مېتىر. كەلكۇن ئەڭ كۆپ مەزگىلىدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 406 كۇب مېتىر. بۇ دەريا ئەينى تارىخىي دەۋرلەردە چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىگە ئېقىپ كىرىپ، تارىم دەرياسى بىلەن تارتما كۆلىنى ھاسىل قىلغان، بۇ دەريالارنىڭ سۈيى ئۇلغايغان يىللاردا تارتما كۆلىدىن ئېقىپ چىقىپ، ئېقىن تارتىپ قارابوران كۆلىگە، ئۇندىن كېيىن قاراقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلغان. سۇ يەنمۇ كۆپ بولغان يىللىرى قاراقوشۇن كۆلىدىن ئېقىن تارتىپ چىقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. 1949 ـ يىلى چەرچەن دەرياسى ۋادىسىدا 3000 دەك ئۆيلۈك 10 مىڭدەك ئاھالە بار ئىدى. 1900 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 27 مىڭ 300 مو ئىدى. 1950 ـ ، 1960 ـ يىللىرى ئاھالىسى 20 مىڭغا، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 80 مىڭ موغا يەتكەن. 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاھالە 38800 گە، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 170700 موغا يەتكەن. دېمەك، چەرچەن دەرياسى بويلىرىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ زورىيىشى سەۋەبىدىن بۇ دەريانىڭ چاقىلىق رايونىغا كېلىدىغان سۈيى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئازايغان، ھەتتا ئۇزۇلۇپ قېلىپ، زور كەلكۇن يۈز بەرگەن يىللىرىلا ئېقىپ كېلىدىغان بولغان.

چاقىلىق دەرياسى ئالتۇنتاغ تىزمىسىنىڭ ئاستىنتاغدىن باشلانغان، ئۇزۇنلۇقى 96 كىلومېتىر، سۇ يىغىلىش كۆلىمى 2775 كۇبادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 88 مىليون كۇب مېتىر، كەلكۇن ئەڭ كۆپ مەزگىلىدىكى سېكۇنتلۇق ئېقىن مىقدارى 245 كۇب مېتىر. چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئىككى يېزا بوستانلىقى مۇشۇ

دەريانىڭ سۈيىگە تايىنىپ جان ساقلايدۇ.

ۋاشىشەھىرى دەرياسى ئالتۇنتاغ تىزمىسىنىڭ سۈلام تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 86 كىلومېتىر، سۇ يىغىلىش كۆلىمى 2287 كۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 68 مىليون 400 مىڭ كۇب مېتىر. قارا كەلكۇن مەزگىلىدىكى سېكۇنتلۇق ئېقىن سۈرئىتى 153 كۇب مېتىر. بۇ دەريا ۋاشىشەھىرى بوستانلىقى مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

مۈران دەرياسى ئالتۇنتاغ تىزمىسىنىڭ ئاستىنتاغدىن باشلانغان، ئۇزۇنلۇقى 137 كىلومېتىر، سۇ يىغىلىش كۆلىمى 4108 كۋادرات كىلومېتىر. يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 390 مىليون كۇب مېتىر، كەلكۇن ئېقىمى كۈچ مەزگىلىدە سېكۇنتىغا 863 كۇب مېتىر سۇ ئاققان. مۈران بوستانلىقىنىڭ (36 ـ تۈەن تۈرۈشلۇق بوستانلىق) ھاياتلىق مەنبەسى، يۇقىرى ئېقىنى «جاھانساي دەريا» دەپمۇ ئاتالغان.

2. لوپ رايونىدىكى كۆللەر

لوپ (لوپنور) كۆلى شەرقى تەرىپىدە تاغ بار، غەرب تەرىپى تارىم ئويمانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپى چۆلتاغقا، جەنۇب تەرىپى ئالتۇنتاغقا تۇتىشىدۇ، لوپ رايونىنىڭ كۆلىمى 100 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. لوپ كۆلىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 780 مېتىر، 780 مېتىردىن پەس قىسمىنىڭ كۆلىمى 5350 كۋادرات كىلومېتىر، ئوتتۇرىسىنى ئېگىزلىك بۆلگەنلىكتىن، بۇ كۆل شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، شەرقىي كۆلنىڭ كۆلىمى 4900 كۋادرات كىلومېتىر، غەربىي كۆلنىڭ كۆلىمى 450 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ كۆلنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان ۋاقىتلاردا 9250 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. يېقىنقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، لوپ كۆلى 1962 ـ يىلى ئېتراپىدا قۇرۇپ كەتكەن، قۇرۇغان ۋاقىتتىكى كۆلىمى 5400 كۋادرات مېتىر دائىرىدە ئىدى. چاقىلىق ناھىيەسى بۇ يەردە 2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى لوپ كۆلى بازىرىنى تەسىس قىلدى. لوپ كۆلى رايونىغا قومۇل ۋە چاقىلىق ئارقىلىق يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. چاقىلىقتىن چىقىپ دۆلەت 315 ـ تاشيولىنى بويلاپ شەرقتە 90 كىلومېتىردەك يۈرسە بەلگە تاختا قادالغان ئاچا يولغا كېلىدۇ، مۇشۇ ئاچا يولدىن شىمالغا بۇرۇلۇپ 203 كىلومېتىر يۈرسە يېڭىدىن قەد كۆتۈرۈۋاتقان شەھەرگە يېتىپ كېلىدۇ. مانا بۇ يېڭىدىن بەرپا بولۇۋاتقان شەھەر، دۆلەت مەبلەغ سالغان لوپ كۆلى كالىيلىق تۈز شىركىتى تۇرۇشلۇق جاي، شۇنداقلا لوپ كۆلى بازىرى تۇرۇشلۇق جايدۇر. لوپ كۆلى بىلەن چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ تۈز سىزىقلىق ئارىلىقى 240 كىلومېتىر ئېتراپىدا. بۇ كۆل توغرۇلۇق خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خېلى كۆپ مەلۇماتلار يېزىلغان، «تاغ ـ دەريالار تەپسىراتى»دا 渤泽 دەپ يېزىلغان. پىروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى 渤 خېتىنىڭ 黝 بىلەن ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى، «قارا» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ناۋادا بۇ قاراش قوبۇل قىلىنسا، مىلادىيەنىڭ

باشلىرىدا بۇ نام «قاراكۆل» دېگەن مەنىده بولۇشى مۇمكىن. يەنه بەزى ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچه سۇنىڭ رەڭگىنىڭ قارا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىكەن. «تارىخىي خاتىرىلەر»ده «تۇزكۆل» (盐泽)، «خەنىنامە»ده «پىچانكۆل» (蒲昌海) دەپ، يېزىلغان. «دەريا - ئېقىنلار تەپسىراتى»دا «牢兰海»، بەزى ماتېرىياللاردا 辅日海 دېگەندەك ناملاردىمۇ خاتىرىلەنگەن[1].

تارىختا لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان دەريالار تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتىگە جايلاشقان بۇ كۆلنىڭ شەكىللىنىشىده قايسى ئېقىنلار رول ئويناغان؟ ئىلىم ساھەسىده «تارىم دەريا ۋادىسى» دەيدىغان ئاتالغۇ بار، بۇ ئاتالغۇ تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، قايدۇ - كۆنچى، دىنار، ئۆگەن بىلەن كۇچا، كېرىيە ۋە چەرچەن دەريالىرىدىن ئىبارەت توققۇز چوڭ سۇ سىستېمىسىدىكى 144 دەريا - ئېقىنىنىڭ ئومۇمىي نامىدىن ئىبارەت، شۇڭىمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچه يازمىلاردا كۆلنىڭ نامىغا تەبىر بېرىپ، ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن سۆز، «سۇنىڭ يىغىلىدىغان جايى» دەپ شەرھىي بېرىلگەنىدى. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا يۇقىرىقى دەريالار تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى لوپ رايونىغا ئېقىپ كىلىپ نۇرغۇن كۆللەرنى هاسىل قىلغان. بۇ دەريالاردىن چەرچەن دەرياسى تارىم دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ قارا بوران كۆلىگە قۇيۇلغاندىن باشقا، باشقا دەريا - ئېقىنلار ئاساسەن تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىغا قوشۇلۇپ ئاققان. تارىم ۋە كۆنچى دەرياسى بەزى مەزگىللەردە قوشۇلۇپ تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى بويىچه جەنۇبقا ئېقىپ، چەرچەن دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ قارا بوران كۆلىگە، ئۇنىڭدىن ئېقىپ چىقىپ قارا قوشۇن كۆلىگە قۇيۇلغان، سۇ تازا كۆپەيگەن ۋاقىتلاردا قاراقوشۇن كۆلىدىن ئېقىن تارتىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان دەۋرلەرمۇ بولغان. بەزى ۋاقىتلاردا بۇ دەريالار قوشۇلۇپ كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنى بويىچه ئېقىپ لوپنور كۆلىگە قۇيۇلغان. بەزى دەۋرلەردە تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى ئۆز ئېقىنلىرى بىلەنمۇ ئاققان. تارىم دەرياسى 1960 - يىللىدىن بۇرۇن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ تىكەنلىك ← يېڭىسۇ ← ئارغان ← توقۇم ← يىكەنبۇلجامال ← قورغان ← لوپ لەڭگەر ← تارتما كۆلى ← قارابوران كۆلى ← قاراقوشۇن كۆلى ← لوپ كۆلى (سۇنىڭ هەمراهىتىن تارتىلغان سۇرەتتىن قارىغاندا، قارا قوشۇن كۆلىدىن لوپ كۆلىگىچه بولغان ئارىلىق 40 كىلومېتىر كېلىدىغان، كەڭلىكى 500 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بىر ئېقىن بار). سۇ تازا كۆپەيگەن ۋاقىتلاردىلا ئاندىن تارىم دەرياسى ئېقىنى بويىچه ئاققان سۇ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لوپ كۆلىنىڭ مەركىزىي قىسمى دېڭىز يۈزىدىن 780 مېتىر ئېگىزلىكته بولۇپ، كۆلىمى 5350 كۋادرات كىلومېتىر، قالغان قىسىملىرى 800 مېتىر ئەتراپىدا، قاراقوشۇن كۆلى دېڭىز يۈزىدىن 810 مېتىر ئېگىز. لوپ كۆلىده مىلادىيه 300 - يىللاردىن بۇرۇن 8426 كۋادرات كىلومېتىر، 400 -

① خۇاڭ ۋېنبى: «لوپنور ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە»، بېيپىڭ، 1948 - يىلى خەنزۇچه نەشرى، 1 - 2 - بەتلەر.

يىلىدىن 1200- يىلىغىچە 4183 كىۋادرات كىلومېتىر، 1200 - يىلىدىن 1600 - يىلىغىچە 2341 كىۋادرات كىلومېتىر، 1600 - يىلىدىن 1900 - يىلىغىچە 1708 كىۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدە سۇ بارلىقى كۆرسىتىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ زورىيىشى، سۇ ئامبارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى سەۋەبىدىن، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ لوپ رايونىغا كېلىدىغان سۇ ئازلىغان. چارا، داشكۆل، تارىم سۇ ئامبارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن، 1960 - يىلىدىن كېيىن ئاز مىقداردىكى سۇ تارىم دەريالىرى ئېقىندا ئاقىدىغان بولغان. 1972 - يىلىدىن باشلاپ داشكۆل سۇ ئامبىرىدىن تۆۋەنگە — تارىم دەريالىرىنىڭ ئەسلىي ئېقىنىغا سۇ ئاقمىغان. كۆنچى دەريالىرىنىڭ باغراش كۆلىدىن لوپ كۆلىگىچە بولغان مۇساپىسى 785 كىلومېتىر. 1952 - يىلى تارىم دەريالىرىنىڭ ئېقىنى توسۇلۇپ ئەسلىي ئېقىندا ئاقتۇرۇلغاندىن كېيىن كۆنچى دەريالى داۋاملىق ئەسلىي ئېقىنى بويىچە ئېقىپ، 1960 - يىلىغىچە لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇپ تۇرغان. كۆنچى دەريالى باشئەگمىدىن چىققاندىن كېيىن ئاساسلىقى كورلا شەھىرى ۋە لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىن ئۆتىدۇ. 1958 - يىلى پۈخۇي تۇغىنى سېلىنىپ، پۈخۇي دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن لوپنور ناھىيەسىنىڭ ئاقسۇپۇغا كېلىدىغان سۇيى ئازلاپ كەتكەن، شۇندىن كېيىن ئاقسۇپۇدا تۇغان سېلىنىپ، ئېقىن توسۇلۇپ يايلاق بەرپا قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئېقىنى ئاقسۇپۇدا ئۇزۇلۇپ ئاياغ ئېقىندا سۇ قالمىغان. 1960 - يىلىدىن باشلاپ دەريا ئېقىنى لوپنور ناھىيەسىنىڭ ئاقسۇپۇدا ئۇزۇلۇپ قالغان، 1970 - يىللىرىدىن باشلاپ كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاقسۇپۇغىچە بولغان 298 كىلومېتىرلىق بۆلىكىدىلا سۇ ئاققان، شۇ سەۋەبتىن، ئاقسۇپۇدىن لوپ كۆلىگىچە بولغان 423 كىلومېتىرلىق ئېقىن قۇرۇپ كەتكەن، نەتىجىدە سىرلىق لوپ كۆلىمۇ 1972 - يىلىدىن بۇرۇن تامامەن قۇرۇپ كەتكەنلىكى سۇرەتتىن بىلىنگەن، قۇرۇغاندىكى ئاخىرقى كۆلەم 450 كىۋادرات كىلومېتىر. لوپ كۆلىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغاندا 5000 كىۋادرات كىلومېتىردىن چوڭراق بولغان. 1930 - ~ 1931 - يىلىدىكى ئۆلچەنگەن ئەمەلىي كۆلىمى 1900 كىۋادرات كىلومېتىر، 1942 - يىلى 3006 كىۋادرات كىلومېتىر ئىدى. 1958 - يىلى شىنجاڭدا ھۆل - يېغىن كۆپ بولغانلىقتىن، كۆلگە قۇيۇلىدىغان سۇ كۆپىيىپ، كۆلنىڭ كۆلىمى 5738 كىۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە شەرقىي كۆل رايونىنىڭ كۆلىمىلا 4900 كىۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. ئالىملارنىڭ 1958 - يىلىدىكى سۇ مىقدارىنى ھېسابلىشىچە، كۆلدە 153 مىليارد 900 مىليون كۇب مېتىر سۇ بار ئىدى. 1959 - يىلى تەكشۈرۈشتە بايقىلىشىچە، كۆل ئالدىنقى يىلىغا قارىغاندا 50 ~ 100 مېتىر تارايغان. 1962 - يىلى ئالەم ئايروپىلانىدا (corona) تارتىلغان سۇرەتتىكى كۆلىمى 660 كىۋادرات كىلومېتىر بولغان. 1972 - يىلى ئامېرىكىنىڭ يەر شارى بايلىق زاپىسى 1 - سۇنئىي ھەمراھى تارتقان سۇرەتتىن كۆلنىڭ قۇرۇپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولغان.

لوپ كۆلى بىلەن قاراقوشۇن كۆلىنىڭ ئارىسى 40 كىلومېتىر، بەزى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا دەريانىڭ كۆلدىن چىقىش ئېغىزى 800 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا ئىدى. لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزى يېيىلىپ ئاقىدۇ، چوڭقۇرلۇقى 30 ~ 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، قاراقوشۇن كۆلىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى لوپ كۆلىدىن 10 مېتىر ئېگىز.

دۇنياۋى ئىلىم مۇنازىرىسىگە ئوت ياققان لوپ كۆلى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا غەرب دۇنياسىغا «قاراڭغۇ ماكان» بولۇپ تونۇلۇۋاتقان تارىم ئويمانلىقىغا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى كېلىپ تەكشۈرۈشكە باشلىدى، جۈملىدىن لوپ رايونىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىمۇ ئۇلارنىڭ قەدەم ئىزلىرى چۈشتى. شۇ تەكشۈرۈش ئەترەتلىرىدىن بالدۇرراق كەلگەنلەردىن رۇسىيەلىك مىخائىل نىكويلوۋىچ پىرژېۋالسكى 1876 - ، 1885 - يىللىرى لوپ رايونىدا تەكشۈرۈشتە بولغاندىن كېيىن، خەنزۇچە كىلاسسىك يازمىلاردا تىلغا ئېلىنغان تۇزلۇق كۆل — لوپ كۆلىنىڭ ئورنىنىڭ خاتا ئىكەنلىكى، كۆلنىڭ تۇزلۇق بولماستىن تاتلىق سۇلۇق كۆل ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «يېپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى بولۇپ ئىلىم ساھەسىدە قوللانغان ئاتاقلىق شەرقشۇناس، گېرمانىيەلىك ئالىم رېچخوفېن گەرچە ئەمەلىي تەكشۈرۈش پۈرسىتىگە نائىل بولمىغان بولسىمۇ، كىلاسسىك يازمىلارغا ئاساسلىنىپ پىرژېۋالسكى ئېيتقان «لوپ كۆلى»نىڭ تارىختىكى لوپ كۆلى ئەمەسلىكى، تارىختىكى لوپ كۆلىنىڭ «تۇزلۇق كۆل» ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. رېچخوفېننىڭ شۆھرىتىسىيەلىك شاگىرتى دوكتور سېۋېن ھېدىن ئۇستازىنىڭ نەزەرىيەسىنى ئىسپاتلاش ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۇچۇن تارىم ۋادىسىغا كېلىپ، تارىم ۋە كۇنچى دەريا بويلىرىنى تەكشۈرگەن. 1900 - يىلى كۇنچى دەرياسىنىڭ قۇرۇق ئېقىنىنى تەكشۈرۈش داۋامىدا كۇنىمىزدە لوپ كۆلى دېيىلىۋاتقان كۆلنى بايقىغان ھەمدە كۆپ تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، 1905 - يىلى ماقالە ئېلان قىلىپ «كۆچمە كۆل نەزەرىيەسى»نى ئوتتۇرىغا قويغان. مۇشۇ نەزەرىيە بويىچە بولغاندا، لوپ كۆلىنىڭ ئورنى «جەنۇبىي كۆل» (پىرژېۋالسكى بايقىغان كۆل، يەنى «قاراقوشۇن كۆلى») ۋە «شىمالىي كۆل» (كۇنىمىزدە دېيىلىۋاتقان لوپ كۆلى) بولۇپ، دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى بىلەن ئىككى ئارىلىقتا كۆچىدۇ، كۆچۈش دەۋرىيلىكى 1500 يىل، ئۇزۇنغا قالمايلا شىمالدىكى لوپ كۆلىگە سۇ قۇيۇلىدۇ، دەپ قارىغان. پىرژېۋالسكى 1888 - يىلى ئىنسىق كۆل بويىدا قازا قىلغانلىقتىن، شاگىرتى كوزلوف ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ رايوندا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، لېكىن ئۇستازىدىن ھالقىغان بىرەر بايقاشقا ئېرىشەلمىگەن. شۇندىن باشلاپ ئىلىم ساھەسىدىكى مۇنازىرە داۋام قىلماقتا ئىدى. جۈملىدىن بىلەن شۆھرىتىسىيە غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى تەشكىللەپ، 1927 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە سەككىز يىل ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1927 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى شۇ ئۆمەك تۇرپاندا تۇرغان ۋاقىتتا، ساراي غوجايىنىدىن قاقشاللىق (يېڭىپەن) ئەتراپىدىكى دەريادا ئاققان سۇ توغرىسىدىكى ئۇچۇرنى ئاڭلىغان دوكتور سېۋېن ھېدىن 1900 - ، 1901 -

يىلىدىكى خەرىتىسىگە سىلىشتۇرۇپ، «شىمالىي كۆل» — لوپ كۆلىگە سۇ قۇيۇلغانلىقىنى جەزملەشتۇرگەن. 1934 - يىلى ما جۇڭيىڭنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭنى بېسىقتۇرۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا ئەۋەتكەن قوماندانى بېكتوف، شېڭ شىسەينىڭ ئۇلارنى شەرققە يۆزلىنىپ لوپ رايونىدا ئېكسپېدىتسىيە قىلىش توغرىسىدىكى پىكرىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كۆنچى دەرياسى بىلەن تۆۋەن ئېقىنىغا قاراپ يۈرۈپ، لوپ كۆلىدە كېمە تاياپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، سېۋېن ھېدىننىڭ «كۆچمە كۆل نەزەرىيەسى» شۇنىڭدىن بېرى كۆپىنچە ھاللاردا ئىلىم ساھەسى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان نەزەرىيەگە ئايلانغان. شۇنداقتىمۇ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار توختاپ قالمىدى، بۇ نەزەرىيە ئەمەلىيەتتە تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قارىتىلغان. سېۋېن ھېدىن 1905 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى 1500 يىلنى دەۋر قىلىپ كۆچىدۇ، پات ئارىدا تارىختىكى لوپ كۆلىگە سۇ قۇيۇلىدۇ، دېگەن قارىشى 1921 - يىلى ئىسپاتلانغان بولسىمۇ، بۇ ھەقتىكى مۇنازىرىلەر تېخىچە توختىغىنى يوق. شۇنىڭدىن بېرى لوپ كۆلى توغرۇلۇق تۇرغۇن كۆل، كۆچمە كۆل، ئورنى ئالمىشىپ تۇرىدىغان كۆل دېگەندەك ھەر خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئېلىمىز ئالىملىرى ئاساسەن كۆچمەيدىغان كۆل نەزەرىيەسىنى كۆپرەك ياقلىدى، تەكشۈرۈش داۋامىدا سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسىنىڭ ياردىمىدە قاراقوشۇن كۆلى بىلەن لوپ كۆلىنى تۇتاشتۇرىدىغان 40 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئېقىنمۇ بايقالغان. ئېلىمىز ئالىملىرىدىن شى گوجىن مۇشۇ ھەقتە كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ قويۇلۇش ئورنى تارىخىي دەۋرلەردە بىرقانچە ئورۇندا بولغان. (1) كىرورلار لوپ كۆلى، بۇ دەۋر مىلادىيە 600 - يىلىدىن بۇرۇنقى دەۋر بولۇپ، ھازىر ئېيتىلىۋاتقان لوپ كۆلىدىن ئىبارەت. (2) مۇران لوپ كۆلى، بۇ دەۋر 600 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىتنى ۋە 18 -، 19 - ئەسىردە كۆرۈلگەن قاراقوشۇن كۆلى ياكى ئەتراپلىرى ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان. (3) يېڭىسۇ - ئارغان لوپ كۆلى، بۇ كۆل 1000 - يىلىدىن 1700 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتىكى قۇيۇلۇش ئورنى بولغان. (4) قاراقوشۇن لوپ كۆلى، بۇ 1720 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە بولغان دەۋردىكى قويۇلۇش ئورنى بولغان. (5) كىرورلار لوپ كۆلى، بۇ دەۋر ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئۆزۈن داۋاملاشماستىن ئاخىرلاشقان، يەنى 1921 - يىلىدىن باشلاپ سۇ قۇيۇلۇپ، قۇيۇلىدىغان سۇ ئۆزۈلگەنلىكتىن 1972 - يىلى ئەتراپىدا قۇرۇپ كەتكەن. جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىدىن ئالغاندا، لوپ رايونىنىڭ يەر قاتلاملىرىنى قېزىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق تارىخىي دەۋرلەردىكى سۇ مىقدارى، ئورنى ۋە شۇ ۋاقىتلاردىكى كىلىمات مەسىلىلىرى تەدرىجىي ئېنىقلانغۇسى.

تارىختىكى لوپ كۆلى لوپ كۆلى (لوپنور كۆلى) رايونى تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى

مۇشۇ ئەتراپتىن خېلى كۆپ مىقدارىدا تاش قوراللار بايقالغان. ئۇندىن باشقا ئانچە يىراق بولمىغان قەبرەغول (گۆموگو)دىن تېپىلغان جەسەتلەر (جۈملىدىن كىرورلۇق گۈزەللىنىڭ جەسىتى)نىڭ بۇندىن 3800 يىللار بۇرۇن ياشىغانلىقىنى ئارخېئولوگىيە ئىسپاتلاپ بەردى. بەزى ئالىملار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللار ئەتراپىغا تەۋە يادىكارلىقلارنىڭ جۈملىدىن ئىزلارنىڭ بايقالمىغانلىقىغا قاراپ، كۆل مۇشۇ دەۋردە قۇرۇپ كەتكەن، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئەمما، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 - يىللاردىن بۇرۇنقى زامانلاردىلا كىرورلۇق شەھىرىنىڭ ۋە بەگلىكىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدەك يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى قاراشنىڭ ئىلمىي ئاساسلىرىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش زۆرۈرىيىتى بارلىقى ئاشكارىلانماقتا. بۇندىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ «تاغ - دەريالار شەرھىيىسى» نامىلىق كىتابتا لوپ كۆلى 泑泽 (قاراكۆل)، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا 蒲昌海 (پىچان كۆلى) ياكى 盐泽 (تۇزلۇق كۆل دېگەن مەنىدە) دەپ خاتىرىلەنگەن. 6 - ، 7 - ئەسىرلەردىكى يازمىلاردا 海牢兰 دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ ئەمەلىيەتتە كىرورلۇق نامىنىڭ خەنزۇچە يازمىلاردىكى تەلەپپۇز خاتىرىسى 兰楼 نىڭ باشقىچە يېزىلىشىدىن ئىبارەت. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق كىتابىغا كىرگۈزگەن يۇمىلاق خەرىتىدە كۆلنىڭ ئورنى سىزىلغان، لېكىن نامى يېزىلماستىن «قۇملۇق ۋە سۇ سىڭىپ كېتىدىغان جايلار» دېگەن ئىزاھات بېرىلگەن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانى گەرچە لوپ كۆلىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ كېسىپ ئېيتالمىساقمۇ، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى ھەققىدە بولۇۋاتقان بايان ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق. 13 - ئەسىردە لوپ نامىنىڭ مۇشۇ رايونىنىڭ ئومۇمىي نامى ئىكەنلىكى، شۇ نامدا شەھەر بولغانلىقى ئايدىڭ، يەنە يۇەن سۇلالىسىنىڭ 1276 - يىلى لوپ (罗卜) دېگەن جايدا رابات تەسىس قىلغانلىقى مەلۇم. «ماركوپولو نىڭ ساياھەتنامىسى»دە، چەرچەندىن چىقىپ بەش كۈن يۈرگەندە Lop شەھىرىگە يېتىپ بارىدىغانلىقى يېزىلغان. 1561 - يىلى نەشر قىلىنغان ياكوپ جاستالدىنىڭ خەرىتىسىدە لوپ قۇملۇقى DISERTODE LOP دەپ يېزىلغان. دوكتور سېۋېن ھېدىننىڭ «كۆچمە كۆل» نامىلىق كىتابىغا كىرگۈزگەن، 1733 - يىلى رېنارت سىزغان خەرىتىگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە قارابوران كۆلى (تارىم ۋە چەرچەن دەرياسى قوشۇلغاندىن كېيىن ھاسىل بولغان كۆل، كۈنىمىزدە تارتما كۆلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لەپ (Läp) دەپ يېزىلغان. رېنارت سىزغان خەرىتىدىكى لوپ نامىنىڭ جۇغراپىيىلىك خانىلىقىدا سىزىلغان خەرىتىدىن كەلگەنلىكى مەلۇم. 1875 - يىلى نەشر قىلىنغان «ستىلېر ئاددىي ئاتلىسى»دا لوپنور كۆلى (Lobnoor)، دەپ يېزىلغان. 1725 - يىلىدىن كېيىنكى خەنزۇچە يازمىلاردا 罗布诺尔 ~ 罗布脑儿 ~ 罗布淖尔 دەپ يېزىلغان. 1920 - يىللىرى قەشقەردىكى شۇھرەت مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار سىزغان خەرىتىدە «لوبنۇر» دەپ يېزىلغان، بۇ كۆل ئەمەلىيەتتە كۈنىمىزدىكى لوپ كۆلىدۇر. 1908 - يىلى يېزىلغان «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۈرت تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن، شۇ زاماندا سىزىلغان خەرىتىدە تارىم دەرياسى بىلەن چەرچەن دەرياسى قوشۇلغان يەردىكى كۆل «لوپنور»،

قاراقوشۇن كۆلى بولسا «ئابدال كۆلى»، لوپ كۆلى «يۇلتۇز كۆل»، ئارغانىنىڭ شەرقىدىكى كۆل (ئەينى زاماندا «ساداق كۆل» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك) «كۆنچى كۆلى» دەپ كۆرسىتىلگەن. 1909 - يىلى سىزىلغان «قاراشەھەر مەھكىمىسىنىڭ ئومۇمىي خەرىتىسى»دە لوپ كۆلى كۆنچى كۆلى (孔雀海)، «قارابوران كۆلى»، «لوپ كۆلى»، قاراقوشۇن كۆلى «شوركۆل (硕洛浣)»، دەپ يېزىلغان. ئومۇمەن ئالغاندا، بۇندىن ئىككى مىڭ يىللار بۇرۇنقى زاماندىن باشلاپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپى، يەنى تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن قىسمى لوپ دەپ ئاتالغان، شۇ سەۋەبتىن مۇشۇ رايوندىكى كۆللەر توغرىراقى چوڭراق كۆللەر دائىم لوپ كۆلى دەپ ئاتالغان، تاكى يېقىنغىچە لوپ رايونىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولمىش لوپلۇقلار چوڭ كۆللەرنى «لوپ كۆلى» دەپ ئاتىغان. لوپ كۆلى دېگەن نام تاكى 1725 - يىللىرىغىچە ئەينەن قوللىنىلغان. 1723 - يىلىدىن كېيىن بۇ رايونغا كەلگەن ئەلەمدار، قەلەمدار مانجۇ، موڭغۇللار لوپتىكى كۆل دېگەن مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۆز تىلىدا كۆل مەنىسىنى بېرىدىغان «نور» (noor)نى قوشۇپ «لوپنور» دەپ ئاتاپ، خانغا يوللىغان مەلۇماتنامىلىرى ۋە كىتابلىرىدا 罗卜脑儿 دەپ يازغان. غەرب ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى ئەمەلىي تەكشۈرۈش بىلەن بىرگە كىلاسسىك ئەسەرلەرنىمۇ تەتقىق قىلغان بولغاچقا، ئۇلار ئەسەرلىرىدە يەرلىكلەرنىڭ تىلى بويىچە لوپ نامىنى قوللىنىش بىلەن بىرگە، خەنزۇچە يازمىلاردىكى لوپنور نامىنىمۇ قوشۇپ قوللانغان، ئەمما يەرلىك ئاھالىلەر تاكى 1960 - يىللىرىغىچە لوپ دېگەن نامنى قوللانغان، شۇڭا چاقىلىقتا لوپنىڭ قېقىرى، لوپلۇقلار، لوپ لەڭگەر، لوپ مەھەللىسى دېگەن نامىلار تېخىچە قوللىنىلماقتا. كۈنىمىزدە كۆلنىڭ نامى خەنزۇچىدا 罗布泊 دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ، بۇنى تىلىمىزغا بىۋاستە «لوپ كۆلى» (بۇرۇنقى يازمىلاردىكى لوپنور نامىمۇ لوپ كۆلى دېگەنلىكتىن ئىبارەت) دەپ ئالساق، تارىختىكى نامىغا ئۇيغۇن بولۇپلا قالماستىن، لوپنور ناھىيەسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋالىدىغان سېزىملەردىن ساقلانغىلى بولىدۇ[①].

لوپ كۆلى ئېلىمىزنىڭ مۇھىم كالىيلىق تۇز زاپىسى كانى، ھازىرقى مۆلچەردىن قارىغاندا زاپىسى 500 مىليون تونىدىن، ئىقتىسادىي قىممىتى 500 مىليارد يۈەندىن ئاشىدۇ. 2002 - يىلى 1 - ئايدا بۇ يەردە لوپ كۆلى بازىرى تەسىس قىلىنغان ۋە 4 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلغان. 2009 - يىلىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 4200 كىشىگە يەتكەن. يېقىن كەلگۈسىدە لوپ كۆلىدە يېڭىدىن بىر سانائەت شەھىرى قەد كۆتۈرگۈسى.

تارتما كۆلى چەرچەن دەرياسى چاقىلىق ناھىيەسىگە ئېقىپ كىرگەندىن كېيىن، تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى بىلەن قوشۇلۇشتىن بۇرۇن شەكىللەندۈرگەن، لوپ لەڭگەرنىڭ ئەتراپىدىكى كۆلنىڭ نامى. غەربتىن سۇ ئېقىپ كىرسە شەرق تەرەپتىن ئېقىپ چىقىپ، قارابوران كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تارىم ۋە چەرچەن دەريالىرىنىڭ سۈيى كۆپەيگەن

① مەتبۇئات خەۋەرلىرىدە لوپنور كۆلى دېگەن نام بىلەن لوپنور ناھىيەسىنى بىرلەشتۈرۈۋالىدىغان ئەھۋال كۆپ كۆرۈلگەنلىكتىن، چاقىلىق ئاھالىلىرى ئىچىدە مۇشۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى كۆپرەك مۇراجىئەت قىلىنماقتا. ئەمەلىيەتتە، كۆل نامىنى ئەسلىي ھالىتى بىلەن «لوپ كۆلى» دەپ ئاتىساق، لوپنور ناھىيەسى بىلەن باغلىۋالىدىغان ئەھۋاللاردىن خالىي بولغىلى بولىدۇ.

مەزگىللەردە، قارابوران كۆلى بىلەن تارتما كۆلى قوشۇلۇپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان، شۇڭا بەزى ماتېرىياللاردا بۇ ئىككى كۆلنى بىرلەشتۈرۈپ چوڭكۆل ياكى قارابوران كۆلى دەپ ئاتىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. بەزى ماتېرىياللاردا، بۇ نام خەنزۇچە تەيتېماخۇ (台特码湖) دەپ يېزىلغىنىغا قاراپ، تەيتېما كۆلى ياكى تېتىما كۆلى دەپ تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ، بۇ پۈتۈنلەي خاتا بولۇپ توغرىسى تارتما كۆلىدۇر، بۇ كۆل 1970 - يىللارنىڭ بېشىدا قۇرۇپ كەتكەن. ستېيىن 1906 - يىلى ئىشلىگەن خېرىتىدە بۇ كۆلنىڭ taitma كۆلى دەپ يېزىلغانلىقىدىن بۇ نامنىڭ تايتما ~ تارتما ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلىشقا بولىدۇ. 2003 - يىلى چەرچەن دەرياسىدىن خېلى مىقداردا سۇ ئېقىپ كەلگەنلىكتىن قايتىدىن كۆل ھاسىل بولدى ۋە تارىم دەرياسىغا باغراش كۆلىدىن باشلاپ كەلگەن سۇ بىلەن قوشۇلۇپ، 2003 - يىلى 4 - ئايدا كۆلىمى 100 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. شۇندىن بۇيان تارىم دەرياسى ئېقىنى بويىچە قويۇپ بېرىلۋاتقان سۇ مانا مۇشۇ لوپ لەڭگەر ئەتراپلىرىدا خېلى چوڭ كۆلەمدە كۆل ھاسىل قىلدى ۋە چاقىلىقنىڭ كىلىماتىغا مەلۇم ئۆزگىرىش يەنى يېغىن كەلتۈردى.

قارابوران كۆلى قارابوران كۆلى تارىم ۋە چەرچەن دەريالىرى قۇيۇلىدىغان كۆللەرنىڭ بىرى، تارىم دەرياسى بىلەن تارتما كۆلىدىن ئېقىپ چىققان سۇ قۇيۇلۇپ قارابوران كۆلىنى ھاسىل قىلغان. تارىم دەرياسى ئارغان كېچىكى ئەتراپىدا كۈيۈك ئارا دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، جەنۇبقا 70 نەچچە كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن، قارابوران كۆلىگە قۇيۇلغان. بۇ كۆلنىڭ ئورنى لوپ لەڭگەرنىڭ شەرقىدە، كۆلىمى 83 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ (1876 - يىلى پىرژېۋالسكى قارابوران كۆلى بويىغا كەلگەندە، بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 10 نەچچە كىلومېتىر ئىدى.) بۇ كۆلدىن ئېقىپ چىققان سۇ شەرققە داۋاملىق ئېقىپ قاراقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلغان. قارابوران كۆلى ئادەتتە «چوڭ كۆل» دەپمۇ ئاتالغان، بەزى مەنبەلەردە يەنە «بوزكۆل» دەپمۇ ئاتالغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن، بۇ ئەتراپتا قارا بوران كۆپ چىققانلىقى ئۈچۈن «قارابوران كۆلى» دەپ ئاتالغان. ھازىرقى كۈندە بۇ كۆل كۆپىنچە «تارتما كۆلى» دەپ ئاتالماقتا، ئەمەلىيەتتە بۇ نام خاتا بولمىسىمۇ بۇ كۆلنىڭ ئۆز نامىنى قوللانغان ياخشى بولۇشى مۇمكىن. ھۆل - يېغىن كۆپەيگەن يىللىرى قارابوران كۆلى بىلەن تارتما كۆلى قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ كۆلگە كېلىدىغان سۇ مىقدارى ئازىيىپ ئاخىرى ئېقىن ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن، 1974 - يىلى تەلتۆكۈس قۇرۇپ كەتكەن. 1958 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئۆمىكى بۇ كۆلنى تەكشۈرگەن، بۇ ۋاقىتتا بەش پارچە كۆلدىن تەركىب تاپقانىدى، كۆلىمى 250 كۋادرات كىلومېتىرغا سۈيىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرلىرىمۇ ئىككى مېتىرغا چۈشۈپ قالغان. مۇشۇ كۆل بويىدا بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بىر قانچە مەھەللە بولغانلىقىدىن ئۇچۇر بولسىمۇ ئىسمى نامەلۇم، شۇلارنىڭ ئىچىدىن چاينۇت، چار، لوپ مەھەللىلىرىنىڭ نامىلرى مەلۇم.

قاراقوشۇن كۆلى 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ھاسىل بولغان بۇ كۆل شۇندىن باشلاپ تاكى 1921 - يىلىغىچە لوپلۇقلارنىڭ مۇھىم بىر پائالىيەت سورۇنى بولغان. 1876 - يىلى

بۇ يەرگە كەلگەن پىرژىۋالسكى مۇشۇ كۆلنى خاتا هالدا لوپ كۆلى دەپ قارىغان (بۇ ۋاقىتتا كۆلنىڭ غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىردىن ئاشقان، كۆلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئەڭ كەڭ يەنى 20 كىلومېتىر كەلگەن.) تارىم، كۆنچى ۋە چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئېقىنىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى قارابوران كۆلى، قاراقوشۇن كۆلى ۋە تارتما كۆللىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ كۆل 1920 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى قۇرۇپ كەتكەنچە قايتا شەكىللىنەلمىدى، چۈنكى 1921 ـ يىلى ئېقىن ئۆزگەرتكەن تارىم ۋە كۆنچى دەرياسى 1950 ـ يىللارنىڭ بېشىدا كونا ئېقىنغا باشلىنىپ بىر تارام سۇ قارابوران كۆلىگىچە كەلگەن بولسىمۇ تارىم، كۆنچى دەريا ۋادىلىرىدىكى تېرىلغۇنىڭ كۆپىيىشى بىلەن دەريا سۈيى ئازلاپ كەتكەنلىكتىن، قاراقوشۇن كۆلىگە يېتىپ كېلەلمىگەن، شۇنىدىن باشلاپ بۇ كۆل قايتا سۇغا تولۇش پۇرسىتىدىن مەهرۇم قالدى.

جۇغرافىيەلىك ئۆزگىرىشلەر 1876 ـ يىلى پىرژىۋالسكى لوپ رايونىغا كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلدى ھەمدە قاراقوشۇن كۆلىنى تارىختىكى لوپ كۆلى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ يەنە بۇ كۆلنىڭ تۈزلۇق كۆل بولماستىن تاتلىق سۇلۇق كۆل ئىكەنلىكىنى، جۇڭگو خەرىتىلىرىدىكى لوپ كۆلنىڭ هازىرقى كۆلنىڭ بىر گىرادۇس شىمالدا ئىكەنلىكى، جۇڭگو خەرىتىلىرىنىڭ ئانچە توغرا بولمىغانلىقى قاتارلىق قاراشلىرىنى ئېلان قىلغان. مانا بۇ ۋاقىتتا گېرمانىيەلىك ئالىم رېچخوفېن پىرژىۋالسكى بايقىغان كۆلنىڭ تارىختىكى لوپ كۆلى ئەمەسلىكى، لوپ كۆلىنىڭ تۈزلۇق كۆل ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ پىرژىۋالسكى ئېيتقان كۆلنىڭ شىمالدا ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. رېچخوفېن بىلەن پىرژىۋالسكىنىڭ نەزەريەۋى بايانى بىلەن ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بىر قاتار ئىلمىي مۇنازىرىلەر ھەمدە ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنىڭ پىلتىسگە ئوت ياقتى. پىرژىۋالسكى 1885 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغان بولسىمۇ يېڭى بايقاشقا ئېرىشەلمىگەن، ئۇ يەنە بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشكە ئاتلانغىنىدا، 1888 ـ يىلى ئىسسىقكۆل بويىدا ۋاپات بولغان. پىرژىۋالسكى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتى كوزلوف يەنە بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشنى تاماملىغان، ئەمما ئۇنىڭ ئېرىشكىنىمۇ ئۇستازىنىڭ تۈنجى بايقىشىدىن بەك هالقىيالمىغان. پىرژىۋالسكى ئۆزىنىڭ بەزى جايلارنى تەكشۈرىيەلمىگەنلىكىدىن ئارمانىدا كەتكەن. رېچخوفېننىڭ نەزەريەسىنى ئىسپاتلاش ئىشىنى ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى، دوكتور سېۋېن هېدىن ئۈستىگە ئالغان ھەمدە 1898 ـ يىلىدىن 1901 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا لوپ رايونىدا ئىككى قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە مەشھۇر لوپ كۆلىنى، سىرلىق كىروران شەھرىنى بايقاپ دۇنيانى هەيرەتتە قالدۇرغان. سېۋېن هېدىننىڭ لوپ كۆلنىڭ تارىخي ئورنىنى بايقىشى بىلەن خېلى ئۇزۇن داۋام قىلغان لوپ كۆلنىڭ ئورنى مەسىلىسىدىكى مۇنازىرە يەنى سېۋېن هېدىن بىلەن كوزلوف ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە تەدرىجي بېسىققان. 1905 ـ يىلى سېۋېن هېدىن ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈشلىرى، ئۆلچىگەن سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، لوپ كۆلىنى

«كۆچمە كۆل» دەپ ئېلان قىلغان ھەمدە «كۆچمە كۆل» نەزەريەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ نەزەريەسىدە لوپ كۆلى كىروران شەھىرى يېنىدىكى لوپ كۆلى بىلەن قاراقوشۇن كۆلى ئارىسىدا كۆچۈپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ دەۋرىيلىكى 1500 يىل بولىدۇ، دېگەنلىك ئىدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى قۇيۇلۇش ئورنى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ دېگەنلىكتىن ئىبارەت. سېۋېن ھېدىننىڭ بايانىدىن كېيىنكى بىر ئەسىردىن بۇيان، بۇ نەزەريە نۇرغۇن ئىلىم مۇنازىرىلىرىگە سەۋەب بولدى، مۇنازىرە ھازىرغىچە توختىغىنى يوق. بۇ نەزەريەگە قارشى كۆچمەيدىغان كۆل قارىشى ۋە يۆتكىلىپ تۇرىدىغان كۆل دېگەندەك نۇرغۇن قاراشلار ئوتتۇرىغا چۈشتى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، 1921 - يىلى سۇئىدي سەۋەب ۋە ياكى تەبئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بولسۇن، تارىختىكى لوپ كۆلى يەنى كىروران لوپ كۆلى ئاخىرقى قېتىم سۇغا تولدى. 1934 - يىلى سېۋېن ھېدىن كۆنچى دەريا سۇى ئېقىندا كېمە تاياپ تارىختىكى لوپ كۆلىگە بارغان ھەمدە تەكشۈرگەن. ئالىم شۇندىن كېيىن لوپ رايونىغا قايتا كېلەلمىدى، لېكىن مۇشۇ ئىككى كۆلنىڭ ئارىلىقىدا يەنە بىر ئارىلىق كۆل بولۇشى كېرەك، دېگەن قاراشقا كەلسىمۇ بۇنى ئىسپاتلىيالماي ئارماندا كەتتى. كىروران لوپ كۆلىنىڭ قايتىدىن سۇغا تولۇشى بىلەن سېۋېن ھېدىننىڭ «كۆچمە كۆل» نەزەريەسى زور كۆپچىلىك ئالىملار ئارىسىدا ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشتى، ئەمما ئېلىمىزدە بۇنىڭغا قارشى پىكىر ئېقىمى ئىزچىل ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەپ تاكى 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلدى. ئېلىمىزدىمۇ ئىككى قېتىملىق زور تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، بىر قېتىمى 1956 - ~ 1959 - يىلىغىچە بولغان، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىمۇ ئىشتىراك قىلغان. يەنە بىرى 1980 - ~1981 - يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ شۆبىسى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان كۆپ پەنلەرگە چېتىلغان ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش بولدى ۋە تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسىي نەتىجىسى يەنىلا لوپ كۆلى كۆچمەيدىغان كۆل بولدى. 1992 - يىلىغا كەلگەندە، ياش تەبئىي جۇغراپىيە ئالىمى شى گوجىن «لوپ كۆلىنىڭ كۆچۈشىنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە يېڭى بايقاش» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىندا ئوقۇدى. ئالىمنىڭ بۇ ماقالىسى بىلەن كېيىن نەشر قىلىنغان «لوپ كۆلىنىڭ سىرى» ناملىق كىتابى شۇ ۋاقىتلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ھەققىدە ياخشى مەلۇماتقا ئىگە قىلالايدۇ.

لوپ كۆلى كۆچكەنمۇ؟ شى گوجىن ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە لوپ كۆلىنىڭ كۆچۈش جەريانىنى بىرقانچە دەۋرى، ئورنى بىلەن خۇلاسىلىگەن. كىروران لوپ كۆلى دەۋرى ناھايىتى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىن باشلانغان، لوپ كۆلىگە جۇغلانغان كالىيلىق تۇز زاپىسى بۇنىڭ دەلىلى ھېسابلىنىدۇ. لوپ كۆلىگە جۇغلانغان بۇ تۇز زاپىسى ئۇزۇن يىللىق سۇ ئېقىنىنىڭ جۇغلىشىدىن ھاسىل بولغان، ئالىملار ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇ كۆلنىڭ 20 ~ 30 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. كىروران لوپ كۆلى سۇغا تولغان يىللاردا كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ ئاساسىي ئېقىنلىرى قوشۇلۇپ، مانا مۇشۇ كۆلگە ئېقىپ كەلگەن، مۇشۇ ۋاقىتلاردا تارىم دەريا سۇى پوتۇنلەي كۆنچى دەريا ئېقىنىغا قوشۇلۇپ كەتكەنمۇ ياكى ئېقىن يېرىپ بىر قىسمى داۋاملىق

جەنۇبقا ئېقىپ يېڭى كارىدورنى سۇغارغانمۇ؟ ئىزدىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلىدۇر. لوپ كۆلى كىروران قەدىمكى شەھىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن كىروران لوپ كۆلى دەپ ئاتىساق، بۇ كۆل مىلادىيە 6 ـ ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرى ياكى7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇرۇپ كەتكەن بولىدۇ. كىروران لوپ كۆلىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى يەنىلا ئەنە شۇ، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئېقىن يۆتكىشىدىن دەپ قارايمىز، لېكىن مىلادىيە 6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ بۇ ئىككى دەريانىڭ سۈيى جەنۇبقا ئېقىپ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپلىرىدا بولسا كېرەك، بىر كۆل شەكىللەندۈرگەن. ئالىمنىڭ بايانىغا قارىغاندا، مىلادىيە 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەرگىچە مۇشۇ كۆل تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان، بۇ كۆلنىڭ كونكرېت ئورنى مۇران بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كۆل شۇ ۋاقىتلاردىكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا پىچان كۆلى (蒲昌海) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋاقىتلاردا تارىم دەرياسى جەنۇبقا ئېقىپ يېڭى كارىدور ئارقىلىق قاراقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلغان. دوكتور بېرگمان ئۆردەكنىڭ يول باشلىشىدا، 1934 ـ يىلى كۆنچى دەرياسى بويىدا بايقىغان قۇم دەريا قەبرىستانلىقى جايلاشقان قۇم دەريا ئارقىلىق تارىم دەرياسىغا قوشۇلۇپ ئېقىپ، ئاندىن قاراقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلغان. بۇ ۋاقىتتىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت نۇقتىلىرى تارىم دەريا بويلىرى ۋە كۆللەر بولۇش بىلەن بىرگە قۇم دەريا ئېقىنى بويلىرى بولغان. قۇم دەريا قەبرىستانلىقى قۇم دەريا دەپنە قىلىنغان ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇلىرىدىن بىر قىسمى، 2008 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا سۈنئىي ھەمراھ يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسىنىڭ ياردىمىدە بايقالغان. قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ۋە باشقا تارىخىي ئىزلار توغرىسىدا ئايرىم توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلانمىدى. تەخمىنەن 11 ـ ئەسىرگە كەلگەندە تەبىئىي جۇغراپىيەدە يەنە بىر قېتىم ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ھازىرقى يېڭىسۇ ـ ئارغان ئەتراپلىرى تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى سۇ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان①. بۇ كۆل تەخمىنەن 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان. مۇشۇ دەۋردە لوپلۇقلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ مۇشۇ كۆلنى مەركەز قىلىپ ياشىغانلىقىنى بىلىمىز. ئالىملار، يەر تۈزۈلۈشى، جۇغلانغان تۇز زاپىسى ۋە يازما خاتىرىلەرگە ئاساسەن يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدىن تاكى ئارغان ئەتراپلىرىغىچە بولغان دائىرىدە، مۇشۇ كۆلنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى كۆرسەتتى. لوپلۇقلار سېۋىن ھېدىنغا، ئەجدادلىرىنىڭ شىمالدىكى بىر كۆل بويىدا ياشىغانلىقىنى ئېيتىشقان. دېمەك ئۇلار ئېيتقان شىمالدىكى كۆل، يۇقىرىدا تىلغا ئالغان يېڭىسۇدىن ئارغانغىچە بولغان دائىرىدىكى كۆللەرنى (كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى قاراكۆل ۋە ساداقكۆل دائىرىسى بولسا كېرەك) كۆرسىتىپ بېرىدۇ. رىچخوفېن بىلەن سېۋىن

① شى گوجىن بۇ توغرىسىدا يەر ئۈستىدىكى ئالامەتلەرگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلغان. 2012 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى پىروفېسسور شيا شۈنچيېڭ چاقىلىق ناھىيەلىك ھۆكۈمەت زالىدا دوكلات بەرگەندىن كېيىن، مۇشۇ مەسىلىنى سورىغان بولسامۇ ئېنىق جاۋابقا ئېرىشەلمىدىم. پىروفېسسور شى گوجىننىڭ شۇ ماقالىسىنى ئوقۇغانلىقىنى، شۇنداق بولۇش مۇمكىنلىكىنى ئېيتتى. بۇ مەسىلىدە يەر قاتلاملىرىنى قېزىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق يەكۈن چىقىرىش زۆرۈرىيىتى بار.

ھېدىننىڭ ھېسابلاپ چىققان كۆچۈش يىل دەۋرىمۇ مانا مۇشۇ دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. تەخمىنەن 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى جەنۇبقا ئېقىن ئۈزارتىپ، قارابوران كۆلى ۋە قاراقوشۇن كۆلىنى ھاسىل قىلغان. 1921 - يىلى تارىم دەريا‌سى لوپنور ناھىيەسىنىڭ دۆڭقوتان ئەتراپلىرىدىن كۆنچى دەريا‌سىغا قۇيۇلۇپ ئېقىپ، تارىختىكى كىرورلار لوپ كۆلىگە قۇيۇلغانلىقىنى، لوپ كۆلى قايتىدىن سۇغا تولغان. بۇ قېتىم دەريا ئېقىنى ئۆزگەرگەندىن كېيىن، تەكەنلىك ۋە ئاياغ تەرىپىدە سۇ قىسلىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن 1931 - يىلى تەكەنلىك ۋە چاقلىق خەلقىگە ھاشار سېلىنىپ، دەريانى تۇمەنپۇدىن (تۇمەنپۇ — تارىم دەريا‌سىنىڭ لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تەكەنلىك ئەتراپىغا يېقىن جايدىكى بىر تارامنىڭ نامى. ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 33 - تۇمەن تەۋەسىدىكى كۇزلەك مەھەللىسىنىڭ غەربىگە قىيپاش شىمالىدا) جەنۇبىي ئېقىنغا ماڭغۇزماق بولغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولغان. 1958 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ يېڭىن مىقدارى زور دەرىجىدە كۆپەيگەنلىكتىن، لوپ كۆلىگە ئېقىپ كېلىدىغان سۇ كۆپىيىپ ئەڭ چوڭ كۆلەمدىكى لوپ كۆلىنى ھاسىل قىلغان. تارىم ۋە كۆنچى دەريا‌سىدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان سۇنىڭ كۆپىيىشى، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش تۈرىنلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، 1950 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە سۇ ئامبارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن تارىم دەريا‌سىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا كېلىدىغان سۇ پۈتۈنلەي توختىتۇۋېتىلدى، پەقەت كەلكۇن مەزگىلىدىلا سۇ قويۇپ بېرىلدى. تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ سۈيىنىڭ توختىشى بىلەن لوپ، قاراقوشۇن، قارابوران، تارتما، قاراكۆل، ساداقكۆل، تايەك كۆل، سۇسېرىقتىكى كۆل... كەبى كۆللەر ھەم دەريا ئېقىنلىرى قۇرۇپ كەتتى، ھاياتلىقنىڭ يەنە بىر قېتىملىق كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

جۇغراپىيەلىك ئۆزگىرىشلەر مۇشۇ رايوننىڭ تەرەققىيات تارىخىنى چۇشىنىشىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم. پىروفېسسور ياڭ لىيەن بىر ماقالىسىدە لوپ كۆلى ئورنىنىڭ يۆتكىلىشىگە ئاساسلىق رول ئوينىغۇچى تارىم دەريا‌سىمۇ ياكى كۆنچى دەريا‌سى دېگەن سوئالغا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە ھېس قىلغانلىرى ئاساسىدا، تارىم دەريا‌سىدىن كۆرە كۆنچى دەريا‌سىنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان دېگەن يەكۈننى چىقارغان. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، باغراش كۆلى ۋە كۆنچى دەريا‌سىدىكى سۇ جانلىقلىرى تارىم دەريا‌سىدا مەۋجۇت ئەمەسكەن، لېكىن لوپ كۆلىدە مەۋجۇت ئىكەن، يەنە بىر جەھەتتىن كۆنچى دەريا‌سىنىڭ ئېقىن مىقدارى تارىم دەريا‌سىنىڭكىگە تەڭلىشىدۇ، دەپ قارىغان. ناۋادا تەتقىقاتچى ياڭ لىيەننىڭ قارىشىنى قوللايدىغان بولساق، لوپ كۆلىنى شەكىللەندۈرگۈچى ئاساسلىق سۇ مەنبەسىنىڭ كۆنچى دەريا‌سى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ كىرورلار لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان سۇ ئېقىنى كۆنچى دەريا‌سىنىڭ ئېقىنىدىن ئىبارەت، شۇڭا كۆنچى دەريا‌سىنىڭ ئېقىن ئۆزگەرتىشى مۇشۇ رايوننىڭ جۇغراپىيەسىگە زور تەسىر‌لەرنى كۆرسەتكەن. 1964 - يىلىدىن بۇرۇن ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۈزۈلگەن، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ

خەرىتىلىرى توپلىمى»دىكى شىنجاڭنىڭ ئۆسۈملۈكلىرى قىسمىدىكى خەرىتىدىن، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئۆز ئېقىنلىرىدا يېشىل بەلباغ ھاسىل قىلغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق ھالدا كۆرۈۋالالايمىز. كىرورلان رايونىنىڭ تارىخىي جۇغراپىيەسىدىن قارىغاندا تارىم، كۆنچى دەريالىرى مۇشۇ رايوندىكى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغان. ھاياتلىقنىڭ جايلاشقان ئورنى مۇشۇ دەريا - ئېقىنلارغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارغان. چاقىلىق بازىرى، مۇران بوستانلىقى، ۋاشىشەھىرى بوستانلىقى قاتارلىقلارنىڭ ئايرىم سۇ مەنبەسى بولغانلىقى، ئۇ دەريالارنىڭ ئېقىنىنىڭ مۇقىم ھەم قىسقا بولغانلىقى بۇ رايونىنىڭ خېلى مەزگىل مۇقىم ئۆزگىرىپ تۇرۇشىغا سەۋەب بولغان. لېكىن بۇ ئۇچ بوستانلىقنىڭ گۈللىنىشى لوپ كۆلى بويىدىكى قەدىم ماكانلاردىن كېيىن، كۆلىمىمۇ كىچىك بولغان، كىرورلان شەھىرى بوستانلىقلىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ ئەتراپلاردىكى شەھەر - بازارلارنىڭ گۈللىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

3. كىرورلان رايونىنىڭ ئېكولوگىيە ئۆزگىرىشىدىن خۇلاسە

قۇمتاغ قۇملۇقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا، ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ يېرى 120 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن يېرى 350 كىلومېتىر، كۆلىمى 21970 كۋادرات كىلومېتىر. قۇمتاغ قۇملۇقى شىنجاڭدىكى 3 -، مەملىكەت بويىچە 8 - چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. بۇندىن 4600 يىللار بۇرۇن شەكىللەنگەن، قۇملۇق ئادەتتە 70 ~ 80 مېتىر ئېگىزلىكتە، شىمال تەرىپى بىر قەدەر نېپىزرەك بولۇپ 10 مېتىر ئەتراپىدا.

تەكلىماكان قۇملۇقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان، دۇنيا بويىچە 2 -، مەملىكىتىمىز بويىچە 1 - چوڭ كۆچمە قۇملۇق. قۇملۇقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 337 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر. ياز كۈنلىرى چۈش ۋاقىتلىرىدا قۇم يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 80 ~ 60 سېلسىيە گىرادۇسقا يېتىدۇ. قۇملۇقنىڭ 85%ى كۆچمە قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ، نەچچە بال شامال چىقسىلا قۇم كۆچۈشكە باشلايدۇ، چاقىلىقنىڭ لوپلەڭگەر ئەتراپىدا قۇم سۈدەك ئاقىدۇ.

جۇغراپىيەلىك تەپسىراتتىن قىسقىچە خۇلاسە

لوپ كۆلى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قۇلىقى، ئۇ تارىم ئويمانلىقىدا يۇز بەرگەن ھەر بىر ئۆزگىرىش ۋە تەۋرىنىش ئاڭلاپ تۇرىدۇ، بۇ ئۆزگىرىشلەر بىۋاستە لوپ كۆلى رايونىدا ئەكس ئېتىدۇ. تارىم، كۆنچى ۋە چەرچەن دەريالىرى ئۇنىڭغا تۇتىشىدىغان مۇھىم قان تومۇرلىرى ئىدى. كاشغەر دەريالىرى، يەكەن دەريالىرى، كېرىيە دەريالىرى، ئۆگەن دەريالىرىغا ئوخشاش يۇزدىن ئارتۇق دەريا ئۇنىڭ قىلدام تومۇرلىرى ئىدى. ھەرقانداق بىر قىلدام تومۇردىكى توسۇلۇش بىۋاستە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، نەتىجىسى ئەڭ ئالدى بىلەن كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش

ئورنى ـــ لوپ كۆلى ۋە تارىم دەريا‌سىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى ـــ قاراقوشۇن كۆلىدە ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ. ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنگە سۇنۇۋاتقان ئۇشبۇ كىتابىمىز، گەرچە كىرورلار ۋە ئۇنى مەركەز قىلغان شەھەر بوستانلىقلارنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىگە ئاتالغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇشۇ رايوننىڭ جۇغراپىيەسىنى، ئېكولوگىيەسىنى مۇھىم مەزمۇن قىلغان. چۈنكى كىرورانلىقلارنىڭ ھايات ـ ماماتى ئەنە شۇ جۇغراپىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولغان. مەلۇم نۇقتىدىن ئالغاندا، قۇرغاق رايوننىڭ ئاھالىلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن دۇچ كېلىدىغىنى تەبىئەتكە بويسۇنۇش ياكى بويسۇندۇرۇش، تەبىئەتنى سۆيۈش ياكى ۋەيران قىلىشتىن ئىبارەت. ئىنسانلار تەبىئەتكە رەھىمسىزلىك قىلسا، بۇ ئۇلارنىڭ بىلىمسىزلىكى ۋە بولۇمسىزلىقى، ئاقىۋەتتە تەبىئەت ئۇلاردىن تېخىمۇ دەھشەتلىك ئۆچ ئالىدۇ. كىرورانىنىڭ تارىخى ئۇلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش ئۈچۈن كۆپ ھەرىكەتلەرنى قىلغانلىقىنى، تەبىئەتنى سۆيۈشنى چۈشەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئەمما ئومۇمىي ئېكولوگىيەنىڭ جازاسىدىن قۇتۇلۇپ قالالمىدى.

تارىم دەريا‌سىنىڭ جەنۇب ـ شىمال ئارىسىدىكى يۆتكىلىش ئارىلىقى 80 ~ 120 كىلومېتىرغا يېتىدۇ[1]. تارىم دەريا‌سى ھاۋزىسىدا كۆلىمى 1 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغان، (1970 ـ، 1980 ـ يىللاردا قۇرۇپ كەتكەن كۆللەرنى ھېسابلىمىغاندا) كۆلدىن 71 بولۇپ ئومۇمىي كۆلىمى 1389 كىۋادرات كىلومېتىر، شىنجاڭدىكى ئوخشاش كۆللەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 51.4%نى ئىگىلىگەن. 1998 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا، تارىم دەريا‌سىنىڭ تۆت مەنبە ۋە بىر غول ئېقىندا 76دىن ئارتۇق سۇ ئامبىرى قۇرۇلغان، سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئومۇمىي سۇ سىغىمى 2 مىليارد 547 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكەن[2].

شىنجاڭدا 1949 ـ يىلىدىن 1979 ـ يىلىغىچە بولغان 30 يىلدا ئېچىلغان بوز يەر 51 مىليون مو، بۇنىڭدىن 20 مىليون مو يەر قايتىدىن قۇملاشقان ياكى شورلاشقان. ئالەم ئايروپىلانى ۋە سۈنئىي ھەمراھ تارتقان سۈرەتلەردىن ئانالىز قىلىنىشچە، مىلادىيەنىڭ بېشىدىن تارتىپ تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قۇملۇقلار دەريا ۋادىلىرىدا جەنۇبقا قاراپ 80 ~ 100 كىلومېتىرغىچە سۈرۈلگەن. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بوستانلىقلار شىمالغا سۈرۈلگەن، ئومۇمەن قۇملۇق ئىلگىرىلەپ ئىنسانلار چېكىنگەن[3]. مۇشۇلاردىن قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق پائالىيىتى تەبىئەت قانۇنىيىتىگە مۇخالىپ بولماسلىقى كېرەك. كىتابىمىزدا خارابىلەرنى دەريا ـ ئېقىنلارنى مەركەز قىلىپ تونۇشتۇرۇشىمىز، ئۇنىڭ دەريا بويىغا جايلاشقانلىقىنى كۆرسىتىشلا ئەمەس، بەلكى قۇرغاق رايوندىكى بوستانلىقلارنىڭ سۇدىن ئايرىلالمايدىغانلىقىدەك ھەقىقەتنى، سۇدىن ئايرىلسا مەۋجۇت بولۇش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىشتىن

---

① ② خۇ چۈنخۇڭ قاتارلىقلار يازغان: «تارىم دەريا‌سىنىڭ ئاساسىي ئېقىنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تۇزەش»، پەن نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ، 45 ـ بەتلەر.

③ شياۋ شياۋيۇڭ: «تارىم ئويمانلىقىدىكى بايقاش ۋە ئېكولوگىيەلىك ئۆزگىرىش توغرۇلۇق تەتقىقات»، «شىنجاڭنىڭ تاش قورال دەۋرى ۋە بىرونزا دەۋرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 409 ـ بەت.

ئىبارەت. تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىنسانىيەت ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ تەبىئەتكە بولغان تەسىرىنى بىلمەكچى بولغانلار، تارىم دەرياسىنىڭ ئايلاغ ئېقىندىكى يېشىل كارىدورنىڭ 1960 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە بولغان 40 يىللىق ئۆزگىرىش جەريانىنى كۆزەتسىلا ھەممىنى چۈشىنىلەيدۇ. تارىم دەرياسىدا سۇ ئېقىۋاتقان مەزگىللەردە «يېشىل كارىدور»نىڭ تۇغراقلىق كۆلىمىدىكى كەڭلىكى 10 ~ 15 كىلومېتىرغا، ئەڭ تار جايلىرىمۇ بەش كىلومېتىرغا يېتەتتى، ئەمما ئايلاغ ئېقىندا سۇ 40 يىلدەك ئۇزۇلۇپ قالغانلىقتىن نۇرغۇن تۇغراقلار قۇرۇپ كەتتى[1].

① جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى لوپنور ناھىيىلىك كومىتېتى: «لوپنور ناھىيە تارىخ ماتېرىياللىرى (4)»، 1998 ـ يىلى خەنزۇچە، 91 ـ بەت.

ئىككىنچى باب كىرورلان دىيارىدىكى تارىخىي ئىزلار

چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى كۆنچى، تارىم، چەرچەن، چاقىلىق، مۇران ۋە ۋاششەھىرى دەريالىرى بويلىرىدا نۇرغۇن بوستانلىقلار پەيدا بولغان. زېمىنى كەڭرى، سۇيى كۆپ بۇ ماكان ئىنسانلارنىڭ ياشىشى ئۈچۈن مۇنبەت تۇپراق ئىدى. ئارخېئولوگىيە ئۈچۈرلىرىغا قارىغاندا، چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە، ئىنسانلار سىپتا تاش قورالىلار دەۋرىدىن باشلاپ ياشىغان، مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆپلىگەن شەھەر - بازارلارنى بەرپا بولغان، بۇ شەھەرلەر 15 - ئەسىردىن بۇرۇن تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ۋەيران بولۇپ كەتكەچكە، 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلانغان قايتا گۈللەندۇرۇش داۋامىدا ھازىرقى چاقىلىق بەرپا بولغان. چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە كىرورلان شەھىرى ۋە شەھەر رايونى ئىزلىرى، مۇران كونا شەھىرى ئىزلىرى، ۋاششەھىرى (لوپ شەھىرى) ئىزلىرى، شەھىرى كىتىك، شەھىرى مەردەك، قۇم دەريا ئىزلىرى ۋە لوپلۇقلارنىڭ دەريا - كۆل بويلىرىدىكى ئىزلىرى بار.

1. چاقىلىق دەريا‌سى بويىدىكى ئىزلار

چاقىلىق ناھىيەسىدىكى كىرورلان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىغا ئوخشاش قەدىمىي، تەرەققىي تاپقان مەدەنىيەتلەر شانلىق تارىخىمىزنىڭ سەھىپىسىنى تەشكىل قىلغان. كىرورلان قەدىمكى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئىزلاردىن باشقا قۇم دەريا ئىزلىرى، مۇران قەدىمكى شەھىرى خارابىلىرى، كىتىك ۋە مەردەك ئىزلىرى، ۋاششەھىرى كونا شەھىرى قاتارلىق ئۇزاق تارىخقا ئىگە تارىخىي ئىزلار بولغاندىن سىرت، چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىمۇ قەدىمكى شەھەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۈچۈرلار بار. ھازىر چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئەتراپلىرىدا قەدىمكى خارابە ئىزلىرىنىڭ بولماسلىقى كىشىلەردە شۇبھە پەيدا قىلماي قالمايدۇ، ئەمما تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىدىغان بولساق، چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئەتراپلىرىدا ناھايىتى قەدىمىي ئىزلارنىڭ جۇملىدىن قەدىمدە شەھەرنىڭ بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

چاقىلىق قەدىمكى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئىزلار ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ. چاقىلىق ناھىيەسى بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن ھازىرقى ناھىيە بازىرى قەدىمكى شەھىرى، ئوتۇغۇچخان قەدىمكى

شەھىرى، تاغ ئۇستىدىكى قەلئە، تاشبالىق ۋە بىرقانچە تۇر، تىملار بار.

چاقىلىق دەريا‌سى بويىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى

چارروسىيەلىك سولدات پىرژىۋالسكى 1876 - يىلى چاقىلىقتا كەلگەندە، ھازىرقى چاقىلىق بازىرىدىكى قەدىمكى شەھەر ھەققىدە: «ھازىرقى چاقىلىق مەھەللىسىنىڭ ئەتراپىدا ئوتۇغۇچخان شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر خارابىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ شەھەر سېپىلى ھازىرمۇ ساقلىنىپ قاپتۇ، شەھەر سېپىلىنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا سېپىلنىڭ ئەڭ ئۇزۇن تەرىپىدە بىر قەدىمكى تۇر بار»[1] دەپ يازغان.

ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگىرىيەلىك ئارخېئولوگ، دوكتور ستەيىن 1906 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، چەرچەندىكى ۋاقىتىدىلا چاقىلىقتا «سېپىل» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان ۋە چاقىلىققا كېلىپلا بۇ خارابىنى ئىزدىگەن، بۇ خارابىنىڭ ئىزنالىرى شۇ ۋاقىتتىمۇ بار ئىدى، ئەمما كۆپ قىسىم جايلىرى دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ يېزىشىچە، سېپىلنىڭ ئايلانمىسى ئىككى كىلومېتىر، غەربىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدە سېپىل قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. ئۇ كىتابىدا: «چاقىلىق بوستانلىقىنىڭ ھازىرقى تېرىقچىلىق دائىرىسىنىڭ مەركىزىدە، يەر ئۇستىدىنلا قەدىمكى ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ... ئۇ يەردە سېپىل بىلەن قورشالغان شەھەر خارابىسى بار، شەكلى تۆت چاسا، كىشىلەر ئۇنى سېپىل دەپ ئاتايدۇ. سېپىلنى شامال يالاپ ۋەيران قىلغان، يەنە كېلىپ ئىچى - سىرتىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن بەزى جايلىرى بۇزۇلغان، شىمالدىن جەنۇبقا يېرىم ئىنگلىز مىلىدەك ئارىلىقنى ناھايىتى ئاسانلا تاپقىلى بولىدۇ. كەڭلىكى $1/3$ مىل[2]، بۇ ئارىلىقتىكى سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى 12 ~ 20 فۇت[3]. سېپىلنىڭ شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرى ئىنتايىن ئېنىق، جەنۇب تەرىپى تۇزلەپ ئېتىزلىقلا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەردىن ناھايىتى تېزلىكتە چوڭ كېسەكلەر بىلەن قۇرۇلغان قەدىمكى شەھەر سېپىلىنى تاپالىدىم. بۇ سېپىللار ھازىرقى ئاھالىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. مەن يەنە بۇ سېپىلنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى تۇرنى كۆردۈم، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 13 فۇت كېلىدۇ، بىر دېھقان ئائىلىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، تۇرنىڭ بىر قىسمى بۇ دېھقان ئۆيىنىڭ بىر قىسمى بولغان. تۇرنىڭ ئۇستىدە كەم دېگەندىمۇ بىر يۈمىلاق قۇرۇلۇش بولغان بولۇپ تۆت فۇت ئېگىزلىكتە، يۈمىلاق قۇرۇلۇشنىڭ دىيامېتىرى 12 فۇت

① پىرژىۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 268 - بەت.
② 1 مىل ئارىلىق 1609.31 مېتىرغا تەڭ.
③ 1 فۇت 30.5 سانتىمېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

كېلىدۇ. ئىشلىتىلگەن كېسەكلەر ئىنتايىن مەزمۇت، 14 × 10 × 5.4 دىيۇم[1] كېلىدۇ. شەرقىدىكى يانتۇلۇقتا كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، بۇ بىر تۈز قۇرۇلۇشنىڭ چېتى بولۇپ تام ئۇلىنىڭ ئىزناسى بولۇشى مۇمكىن. يەر يۈزىدىن 5 ~ 6 فۇت ئېگىز تۇرىدۇ. پۈتۈنلەي خارابلىك...»[2] دەپ يازغان. 1917 ـ يىلى چاقىلىققا كەلگەن گومىنداڭنىڭ باج ئەمەلدارى شيې بىن «شىنجاڭغا ساياھەت» ناملىق كىتابىدا: «چاقىلىق ئامبال مەھكىمىسىنىڭ سول يېقىدا كونا شەھەر خارابىسى بار، ئايلانمىسى 10 نەچچە يول[3]، شەھەر سېپىلى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ئېگىز ھەم ھەيۋەتلىك... ئېتىزلىققا ئايلىنىپ كەتكەن»[4] دەپ يازغان.

شيې بىننىڭ يېزىشچە، 1916 ـ يىلى ناھىيە يامۇلىنىڭ سول تەرىپىدە بىر شەھەر خارابىسى بار بولۇپ ئايلانمىسى 10 نەچچە يول كېلىدىكەن، شەھەر خارابىسى بۇرۇنلا تېرىقچىلىق ئېتىزلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. 2 يول غەربىي جەنۇبىدا يېڭىپەننىڭ ئارقىسىدا شەھەر سېپىلىنىڭ ئۇلى بار ئىكەن. مانا بۇلاردىن تاكى 1920 ـ يىللارغىچە ھازىرقى ناھىيە بازىرىدا سېپىللىق شەھەر خارابىسىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. چاقىلىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنى شەرقىي مېرىدىيان ″48′10°88 قا، شىمالىي پاراللېل ″10–″9′56°38 قا توغرا كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 889 مېتىر.

خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرگىنى بىلەن پىرزىۋالسكىنىڭ يازغانلىرىنىڭ ئاز-تولا پەرق بار، شۇنىڭغا قارىغاندا پىرزىۋالسكىنىڭ ئېيتقىنى ھازىرقى چاقىلىق بازىرىدىكى سېپىل (دەريا بويىغا جايلاشقان)، خۇاڭ ۋېنبى تەكشۈرگىنى ئۇنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان يەنە بىر شەھەر خارابىسى ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق. جەنۇبىي شەھەر خارابىسىدىن بىراھمى يېزىقىدىكى پۈتۈك ۋە يوپۇرماق ئۈستىگە پۈتۈلگەن نوم، چۈجگۈن قوناق قاتارلىق ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى تېپىلغان. بۇ ئوخشاشماسلىق ھەمدە ئارخېئولوگلارنىڭ ھازىرقى چاقىلىق بازىرى ئەتراپىدىن بايقىغانلىرىغا ئاساسەن، ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىمۇ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بىر شەھەر بولغان دەپ ئوتتۇرىغا قويىمىز، لېكىن بۇ خارابە چاقىلىق قايتا گۈللەندۈرۈلگەندە تېرىم قىلىنغانلىقتىن، خارابە ئىزى ناھايىتى تېزلا يوقالغان، شۇنداقتىمۇ ھازىرقى ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ئالدىدىكى كىرورلار مەيدانى ئورنىدا (ئەسلىدىكى ناھىيەلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئىچىدە)، بەگ مەھەللىسىدە (تىم مەھەللىسى)، 1 ـ بالىلار باغچىسى ئەتراپى، سايباغ مەھەللىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە (كىرورلار ئارامگاھىنىڭ جەنۇبىدا)، ئۇتام ئۆستىگى يېنى قاتارلىق جايلاردا تىم ۋە

---

① 1 دىيۇم 2.54 سانتىمېتىرغا تەڭ.

② سىتەيىن: «نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 267 ـ بەت. سىتەيىن: «جۇڭگو ئېكسپېدىتسىيەسىدىن خاتىرە»، باھار شامىلى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 340 ـ بەت.

③ 20 ـ ئەسىردىكى ئارىلىق ئۇلچىمىدىن ئالغاندا، بىر يول 500 مېتىرغا تەڭ، بۇرۇن كۆپىنچە ھالدا چاقىرىم دەپ قوللىنىلغان.

④ شيې بىن: «شىنجاڭغا ساياھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 191 ـ بەت.

تۇرلارنىڭ بولۇشى، بازار ئەتراپىدا قەدىمدە شەھەر بولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا يېتىدۇ، ئارخېئولوگلارنىڭ هازىرقى كىرورلان ئولتۇراق رايونى يەنى 1 - رايونىنىڭ ئورنىدا قەدىمدە شەھەر بولغان دېگەن يەكۈنمۇ بىزنىڭ قارىشىمىزنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بەزى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە چاقىلىق بازىرىدا سېپىل بولغان. پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلىشىچە، سېپىل تىكەنلىك ئۆستىڭنىڭ غەربىي تەرىپى (چىلانلىق يولىنىڭ غەربى)، ئىتتىپاق يولىنىڭ شەرقىي تەرىپى، مەدەنىيەت يولىنىڭ شىمالىي تەرىپى، مۇران يولىنىڭ جەنۇبى (بۇرۇنقى تىكەنلىك يېزىلىق هۆكۈمەتنىڭ ئالدىدىكى يولنىڭ جەنۇبى) قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يۇقىرىدا پىرۋىزالسكى ۋە ستەينىلەرنىڭ يازغانلىرىدەك ئايلانىسى 2 ~ 3 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئارخېئولوگ خۇاڭ شياۋجياڭ چاقىلىق بازىرىدىكى قەدىمكى شەھەر توغرىسىدا (1979 - يىلى تەكشۈرگەن)، «ناهىيە بازىرىدا بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسى بار، ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. شەھەرنىڭ توپىدىن ياسالغان سېپىلىدىن كىچىككىنىلا ساقلىنىپ قالغان، سېپىلنىڭ توپىسىغا قىزىل ساپال ئارىلاشتۇرۇلغان. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىچىدە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان تۆت مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى بىر تۇر بار، بۇ ئەسلىدە شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىكەن، سېپىلنىڭ سىرتىدا كېسەكتىن قوپۇرۇلغان چوڭ بىر قۇرۇلۇش بولۇپ هازىر قالمىغان، ئېهتىمال تۇر بولسا كېرەك. چارقىلىقلارنىڭ ئېيتىشىچە، چەرچەنگە بارىدىغان كونا تاشيولنىڭ بويىدا ئېگىزلىكى 10 مېتىر كېلىدىغان تىم خارابىسى بار ئىكەنتۇق»[1] دەپ يازغان. بۇ يەرگە 1876 - يىلى كەلگەن پىرۋىزالسكى، 1906 - يىلى كەلگەن ستەيىندىن تارتىپ 1979 - يىلى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان خۇاڭ شياۋجياڭلارغىچە، چاقىلىق ناهىيە بازىرىدا بىر شەھەر خارابىسىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان. مۇشۇلارغا ئاساسەن، هازىرقى چاقىلىق ناهىيە بازىرىدا مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا بىر شەھەرنىڭ بولغانلىقىدىن گۇمانداپ بولۇشىمىزغا ئورۇن قالمايدۇ. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ناهىيە بازىرىدا سېپىللىق شەھەر بولغاندىن سىرت، ئۇنىڭ جەنۇبىدا دەريا بويىدا يەنە بىر شەھەرچە بولغان. جەنۇبىدىكى شەھەرچىنى كىشىلەر ئۇتۇغۇچخان (ئاتاغوجىخان) شەھىرى دەپ ئاتاشقان.

ئوتۇغۇچخان خارابىسى بۇ شەھەرنىڭ ئىزناسى تاكى 1990 - يىللىرىغىچە ساقلانغان، لېكىن هازىر ئاران ئىلغا قىلغۇدەك ئازىراق ئىزناسى قالغان. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە، ئوتۇغۇچخان خارابىسىنىڭ مىلادىيەنىڭ بېشىدىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى شەھەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. ئوتۇغۇچخان شەھىرى دېيىلگەن بۇ شەھەر خارابىسى چاقىلىق بازىرىنىڭ ئالتە كىلومېتىردەك جەنۇبىدا بولۇپ خۇاڭ ۋېنبى

① خۇاڭ شياۋجياڭ: «چاقىلىق ناهىيەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇمات»، «كىرورلان كۆلتۇرى تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 218 - بەت.

تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. بۇ شەھەر خارابىسى دەريانىڭ غەربىي قېشىدا بولغانلىقتىن، كەلكۈن تەسىرىدە دەريا قىنىنىڭ گۈمۈرۈلۈشى بىلەن يوقالغان. تەتقىقاتچىلار (مەسىلەن: مېڭ فەنرېن)دىن بىر قىسمى بۇ شەھەر خارابىسىنى بىر مەزگىل چەرچەن بەگلىكىنىڭ پايتەختى بولغان دەپ قارىغان. ئومۇمەن، ئوتۇغۇچخان شەھىرى مىلادىيەنىڭ بېشىدىن 11 ـ ئەسىرلەرگىچە گۈللىنىپ تۇرغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. بۇ شەھەر خارابىسى يەرلىكلەر تەرىپىدىن «ئاتاغوجىخان» شەھىرى دەپ ئاتالغان، چاغداشلىرىمىزنىڭ بەزى يازمىلىرىدا «چارقۇدۇق شەھىرى» دەپمۇ يېزىلغان. شەھەر خارابىسى شەرقىي مېرىدىيان 88°10′5.5″قا، شىمالىي پاراللېل 38°59′0.1″قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 918.9 مېتىر، ناھىيە بازىرى بىلەن ئارىلىقى تۆت كىلومېتىر، دۆلەت 315 ـ تاشيولىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدۇ. شەھەر خارابىسى چاقىلىق دەرياسى ساھىلىغا جايلاشقان، خارابىنىڭ بىر كىلومېتىر شەرقىدە ئېلېكتىر ئىستانسىسىغا چىقىدىغان تاشيول، 150 مېتىر غەربىدە سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ بار، يېقىنقى زاماندا قېزىلغان كەڭلىكى 15 مېتىر كېلىدىغان ئۆستەڭ (ھازىر تاشلىنىپ قالغان) شەھەر خارابىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدۇ. خارابىنىڭ ھازىرقى پەرق ئېتىلگەن ھالىتىدىن قارىغاندا، تۆت چاسا، شىمالدىن غەربكە 16° قىيسايغان. 2009 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشچە، شەھەر تېمىنىڭ ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى 3.5 ~ 4 مېتىرغىچە، قالدۇق ئېگىزلىكى 0.4 ~ 1 مېتىرغىچە بولۇپ شىمالىي تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 200 مېتىر، شىمال تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاپۇغى بولۇشى ئېھتىماللىقى بار 2.5 مېتىر كەڭلىكتە بىر ئېغىز بار. شەھەر تېمىنىڭ شەرقىي تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 243 مېتىر، جەنۇب تەرىپى 193 مېتىر، غەرب تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 233 مېتىر، ئايلانمىسى 869 مېتىر. ستېيىن كىتابىدا پېرزېۋالسكىنىڭ كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرۈشچە، چاقىلىق بازىرىدىكى لاي تاملىق شەھەر خارابىسى 1876 ـ يىلى خېلى ياخشى ساقلانغان بولۇپ ottugush shari دەپ ئاتالغان، خارابىنىڭ ئايلانمىسى ئىككى مىل، دېيىلگەن[1]. 1978 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئارخېئولوگ جاڭ پىڭ تەكشۈرگەن ۋاقىتتىكى ئەھۋال مۇنداق: شەھەر خارابىسىنىڭ مەركىزىدە قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 14.5 مېتىر، قالدۇق كەڭلىكى 3.3 مېتىر، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر كېلىدىغان توپىدىن قۇرۇلغان قۇرۇلۇش ئۇلى قالغان. مۇشۇ قۇرۇلۇشنىڭ 10 مېتىر غەربىدە 4×3.3 مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى 1.1 مېتىر كېلىدىغان كېسەكتىن (كېسەكنىڭ چوڭلۇقى 40×30×10 سانتىمېتىر) قۇرۇلغان بۇددا مۇنارى بار. قەلئەنىڭ سىرتىدا غەربىي شىمالى بۇرجىكىگە تۇغرا كېلىدىغان يەردە ئۇلاش كەلگەن كىچىك ئۆيلەر بولۇپ راھىبخانىلار بولسا كېرەك. بۇددا مۇنارىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر كېلىدىغان پاكار تام بار، ئىچىدە بىرقانچە ئۆي بار، ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر ئەتراپىدا. خەندەكنىڭ

① ستېيىن: «چەرچەندىن چاقىلىققىچە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق خەنزۇچە 4 ـ سانى، 91 ـ بەت.

ئىچىدە بەش ئېغىز بىر - بىرىگە تۇتاشمايدىغان ئۆي خارابىسى بار. خەندەكنىڭ غەربىي شىمالىغا 30 مېتىر كېلىدىغان يەردە بىر گۇرۇپپا ئىككى يۇرۇش ئۆي بار، ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنلۇقى سەككىز مېتىر، كەڭلىكى 1.2 مېتىر كېلىدىغان كارىدور بار، كارىدورنىڭ ھەر بىر تەرىپىدە ئۇچ ئېغىزدىن ئۆي بار، ئىشىكىنىڭ كەڭلىكى 0.8 مېتىر. يۇقىرىقى ئۆيلەرنىڭ چوڭى 3.5×9.5 مېتىر، كىچىكى 3.5×2.5 مېتىر بولۇپ، بۇنىڭدىنمۇ كىچىكلىرى بار. بۇ ئۆيلەر يېرىم گەمە شەكىللىك، تاملىرى سامانلىق لايدا سۇۋالغان، ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، ئوچاق ۋە كۆيۈك ئىزنالىرى بار. شەھەر قەلئەسىنىڭ سىرتىدا جەنۇب - شىمال ئۇزۇنلۇقى 85 مېتىر، شەرق - غەرب كەڭلىكى 4.5 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 0.7 مېتىر كېلىدىغان خەندەك بار. شۇ ۋاقىتلاردا شەرقىي يېرىمى بۇرۇنلا دەريا تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان. قەلئەنىڭ ئىچى - سىرتىدا نەچچە ئون ئۆينىڭ ئىزناسى قالغان. بۇ قەلئەنىڭ تاملىرى پۈتۈنلەي لاي تامدىن ئىبارەت. بۇ قەلئەدىن قۇم ئارىلاش ساپال پارچىسى، كىگىز پارچىسى، توقۇلما پارچىسى، ئوتۇن كۆمۈرى قاتارلىقلار بايقالغان. 1950 - يىللىرى بايلىق ئىزدىگۈچىلەر بەزى يادىكارلىقلارنى ۋەيران قىلغان. ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى 1930 -، 1957 - يىلى چاقىلىققا كەلگەن ۋە تارىخىي ئىزلارنى قىدىرىپ تەكشۈرگەن. ئۇنىڭ تەكشۈرۈشچە، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، سەل شەرقىگىرەك 4.6 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بىر شەھەر خارابىسى بار ئىدى، شەھەر ئىككى قات چاسا سېپىل بىلەن ئورالغان. تاشقى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 720 مېتىر، سېپىل تېمىنىڭ قېلىنلىقى 5.1 مېتىر، سېپىل قالدۇق تېمىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. ئىچكى سېپىلنىڭ ئايلانمىسى 220 مېتىر، سېپىل تېمىنىڭ قېلىنلىقى 1.6 مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە، قالدۇق تام ئېگىزلىكى يېرىم مېتىر. ئىچكى سېپىلنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە توپا دۆڭ بار، لېكىن ئۇلىلا ساقلىنىپ قالغان، كۆلىمى 9×9 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، قالدۇق ئېگىزلىكى 3.15 مېتىر، بايلىق ئىزدىگۈچىلەر بۇ دۆڭنىمۇ قازغان. ئىچكى شەھەرنىڭ ئىچىدە، ئىككى تەرىپىدە ئۆي بولغانلىقى ئېنىق كۆرۈلگەن. غەربىي قاسىنقىدا ئۇچ قۇر 10دىن ئارتۇق ئۆي بولۇپ ئوتتۇرىسىدا زال بار، زالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9.2 مېتىر، كەڭلىكى 7.3 مېتىر. شەرق تەرىپىدە 5 ~ 6 ئېغىز ئۆينىڭ ئۇلى ساقلىنىپ قالغان. شىمال تەرەپ سېپىلدا ئىككى مېتىر كەڭلىكتە يول بولۇپ دەرۋازىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالغان. سىرتقى شەھەرنىڭ غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە تاش ئۇل بولۇپ كوچا ياكى ئۆينىڭ ئۇلى بولۇشى مۇمكىن. ئىچكى ۋە تاشقى شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرىدىن قارىغاندا، ئىككى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇشى مۇمكىن. خۇاڭ ۋېنبى ئىككى جاينى قازغان، ئۇنىڭ بىرىنى بۇتخانا بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىغان، كۆلىمى 9.8×3.2 مېتىر كەلگەن. بۇ جاينى قازغاندا قەغەزگە يېزىلغان ئەنەتكەك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر، لاي قورچاق، تام رەسىمنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. يەنە بىرقانچە ئۆي قېزىلغاندا قىزىل، قارا، كۈل رەڭ ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. ماتېرىياللاردا يېزىلىشچە، تېپىلمىلار بىراھمى يېزىقىدىكى

«ئابدارما سۇتربسى»نىڭ پارچىسى ۋە «150 مەدھىيەنامە»نىڭ ئاپتورى موتورجىتتىنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاش بۇددا كىتابلىرى ئىكەن. خۇاڭ ژۇنبى بۇ شەھەر خارابىسىنى «چارقۇدۇق شەھەر خارابىسى»[1] دەپ ئاتىغان. ئارخېئولوگلار تېپىلمىلارغا ئاساسەن، بۇ خارابىنى مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن 11 - ئەسىرگىچە گۈللەنگەن دەپ ھۆكۈم قىلغان. 1978 - يىلى تەكشۈرۈش داۋامىدا قەلئەدىكى ئۆينىڭ ئىشىك ياغچى ئەۋرىشكىسىنى كاربون 14 تەجرىبىسى ئارقىلىق يىل دەۋرىنى تەكشۈرگەندە 75 ± 1915 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە، يەنى مىلادىيە 100 - يىللارغا توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلانغان. شەھەر خارابىسىنىڭ تېمىنىڭ ئۇلىدىكى ئۆسۈملۈك (مەڭگەن، سامان)نىڭ يىل دەۋرى كاربون 14 تەجرىبىسى بىلەن بېكىتىلىشىچە، مىلادىيە 60 ± 203 - يىللىرىغا توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلانغان، بۇ خارابە مۇشۇ يىل دەۋرىدىن قارىغاندا كىروران، LE خارابىلىرى بىر دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

1957 - يىلى بۇ خارابىنى تەكشۈرگەن خۇاڭ ژۇنبى «孔路克阿坦遗址» دەپ خاتىرىلىگەن، 2009 - يىلى 4 - ئايدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورۇنلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا بىر قېتىم تەكشۈرۈلگەن بولۇپ، «ئاتاغوجا خارابىسى» دەپ خاتىرىلىگەن ۋە بۇ خارابىنىڭ ئورنىنى شەرقىي مېرىدىيان ″4.1′10°88قا، شىمالىي پاراللېل ″10.6′57°38قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 959.9 مېتىر ئىكەنلىكى تىزىمغا ئېلىنغان. ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، چاقىلىق دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىدىكى ناھىيە بازىرىغا 7.5 كىلومېتىر كېلىدۇ، شەرقىدىكى چاقىلىق ئۆستىكى بىلەن ئارىلىقى 1.6 كىلومېتىر، شەرقىدىكى كونا سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسىغا ئىككى كىلومېتىر، جەنۇبىدىكى سۇ بۆلگۈسىگە 25 كىلومېتىر كېلىدۇ، ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمى يېرىم چەمبەرگە ئوخشايدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ 20 گىرادۇس غەربىگە قىيپاش توغرا كېلىدۇ، خارابىنىڭ غەربىدە ئۇتامدىن چاقىلىق دەرياسى ئېغىزىغا تۇتىشىدىغان بىر يول بار. ئانچە ئېگىز بولمىغان قىزىل توپىلىق بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. توپىلىق ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىدە دەريا بولۇپ دەريا قېشىنىڭ ئېگىزلىكى 20 مېتىر كېلىدۇ. بۇ خارابە ئانچە چوڭ بولماستىن جەنۇبتىن شىمالغا 84 مېتىر، شەرقتىن غەربكە 26.4 مېتىر كېلىدۇ. بىر نەچچە جايدا تامنىڭ ئىزى بار. ئۇنىڭ غەربىي بۇرجىكىدە 5.8×5.8 مېتىر كۆلەمدە، 8.1 مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنار خارابىسى بار. بۇ خارابىنىڭ يەر يۈزىدىن ياغاچ تارىشلار، تام رەسىمىنىڭ قالدۇقى، كۇچاردىن تېپىلغان يارماقلارغا ئوخشايدىغان يېزىقسىز يارماق ۋە ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ خارابىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، خارابە

① بۇ نام تارىخىي ئاتالغۇ بولماستىن يەرلىكلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە باغلانغان، شۇ ۋاقىتتا كىشىلەر خارابىنى بۇ - رۇنقى چارقۇدۇق دېيىش بىلەن بىرگە چاقىلىق نامىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى «چاھارقۇدۇق ~ چارقۇدۇق ~ چاقىلىق» دەپ چۈشەندۈرگەن بولۇشى، شۇ سەۋەبلىك خۇاڭ ژۇنبى بۇ خارابىنى «چاھارقۇدۇق شەھەر خارابىسى» دەپ يازغان بولۇشى مۇمكىن.

ئالدىنقى شەھەر بىلەن ئوخشاش بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. يۇقىرىقىلار ئەمەلىيەتتە «ئۇتۇغۇچخان خارابىسى»نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا تەكشۈرۈشتە كېلىپ چىققان پەرقىدىن ئىبارەت.

چاقلىق ناھىيە بازىرىدا بۇرۇن بىرقانچە يەردە تىم قاتارلىق تارىخىي ئىزلار بار ئىدى، بۇلاردىن بىرى ھازىرقى 1 - يەسلىگە يېقىن جايدا بىر تۇر (شەرقىي مېرىدىيان 88°9′55″-56″، شىمالىي پاراللېل 39°1′15″ قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 892 مېتىر) بار ئىدى، بۇ تۇر 1978 - يىلىدىن بۇرۇنلا تۇزلەپ يەر قىلىنغان.

بەگ مەھەللىسىدىكى تىم تىم مەھەللىسى ئەسلىدە قۇربانبەگنىڭ مەھەللىسى دەپ ئاتىلاتتى، كېيىنچە مۇشۇ مەھەللىدىكى تىمنى بەلگە قىلىپ تىم مەھەللىسى دەپ ئاتالغان. 1906 - يىلى سىتەيىن «تورا (مۇنار مەنسىدە)» دەپ يازغان ھەمدە تېرىلغۇ يەر يۈزىدىن 50 فۇت ئېگىزلىكىنى، دەريا قىنىدىن 300 يارت[1] يىراقلىقىنى، ئۇستى تەرىپىدە ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ دىيامېتىرىنىڭ 16 فۇت، شىمالىي تەرىپىنىڭ ئېگىزلىكى 12 فۇت ئىكەنلىكى، يانتۇلۇقىدا قورام تاش ۋە ئەخلەتلەرنىڭ بارلىقىنى، سۇنئىي ياسالغانلىقىنى كۆرسەتكەن. تىم مەھەللىسىدىكى تىم (شەرقىي مېرىدىيان 88°9′10″-11″، شىمالىي پاراللېل 39°1′43″-44″ قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 884.8 مېتىر)نىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 20 مېتىردەك، ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا، ئۇنىڭ ئايلانمىسى 87 مېتىر. تىمدا ئىشلىتىلگەن كېسەكنىڭ چوڭلۇقى 40×20×10 سانتىمېتىر، تىمنىڭ توپا قاتلاملىرىدىن ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. شىنجاڭ مۇزېينىڭ خادىملىرى 1978 - يىلى تەكشۈرگەندە، تىمدىن ساپال چارق ۋە كىچىك مىس بۇيۇملار تېپىلغان. تىمنىڭ ئەتراپىدىن يەنە بۇرۇنقى زاماندىكى ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرىمۇ بايقالغان.

ئۇتامدىكى تۇر چاقلىق بازىرىنىڭ تۆت كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا، ئۇتام كونا ئۆستەڭنىڭ يېنىدا، شەرقتىن غەربكە 10 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا يەتتە مېتىر كېلىدىغان بىر تۇرنىڭ ئۈلى بار. تۇرنىڭ تەكتىگە دىيامېترى 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاش ياتقۇزۇلغان. تاشنىڭ ئۈستى تەرىپى ھەجمى 47×28×11 سانتىمېتىر كېلىدىغان كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. تۇرنىڭ ئۈستى يامغۇر ۋە شامالنىڭ تەسىرىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ ئېگىزلىكى تۆت مېتىر كېلىدۇ. تۇرنىڭ ئەتراپىدىن ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىدىن سېرىق توپا دۆۋىسى بايقالغان، بۇمۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئىزى بولسا كېرەك، تۇرنىڭ يەتتە مېتىر شەرقىدىن 2.5×5.2 مېتىر كېلىدىغان تۆت چاسا گەمە شەكلىدىكى ئۇي تېپىلغان. بۇ تۇرنىڭ كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 88°9′10″-11″، شىمالىي پاراللېل 39°1′43″-44″ قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىر.

① 1 يارت ئارىلىق 0.914 مېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

چاقىلىق 1 - باشلانغۇچتىكى تۇر چاقىلىق بازىرىدا، سابىق 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ قورۇسى ئىچىدە (ھازىرقى خەلق ھۆكۈمىتى خىزمەت بىناسىنىڭ ئالدى تەرىپىدە) بىر تۇر بار ئىدى، ئۇرنى شەرقىي مېرىدىيان "56-"55′9°88قا، شىمالىي پاراللېل "15′1°39قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 892 مېتىر. بۇ تۇرنىڭ ئەتراپىدىن ھېچقانداق يادىكارلىق تېپىلمىغان.

سايباغدىكى تۇر تىكەنلىك يېزا سايباغ مەھەللىسىدە بىر تۇر بولغان، ئۇرنى شۇ مەھەللىدىكى مازارنىڭ غەربىدە، مەھەللىنىڭ سەل قىيپاش شىمالىدا، ھازىرقى غۇجىروسۇلنىڭ ئۆيىنىڭ ئارقىسىدا، كىرۇران ئارامگاھىنىڭ جەنۇبىي يېقىدا، بۇرۇنلا تۇزلىنىپ يەرگە ئايلاندۇرۇلغان، تېرىم يەر بولۇپ كەتكەچكە ھېچقانداق ئىزناسى قالمىغان، بۇرۇن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

تاغ ئۇستى خارابىسى بۇ خارابە تاغ ئېغىزى سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسىنى لايىھەلەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە بايقالغان ۋە 1988 - يىلى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلگەن. بۇ خارابە خەتەرلىك تاغ چوققىسىدا (تاغنىڭ ئېگىزلىكى 150 مېتىر)، ⊤ شەكلىگە ئوخشايدۇ. ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان تۇز سىزىقلىق ئارىلىقى 32 كىلومېتىر، كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس. خارابە تاش ۋە خىشتىن قوپۇرۇلغان. شەرقىي قىسمىدا بىرقانچە ئۆينىڭ ئىزناسى ساقلىنىپ قالغان، غەربىي بۆلۈكى بىلەن جەنۇبىي بۆلۈكى ئارىسىدا تاش ۋە خىشتىن قوپۇرۇلغان يۇمىلاق قۇرۇلۇش بار، ئوتتۇرىسى ئورەك، بۇرۇن باشقىلار قېزىپ كۆرگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئورنى شەرقىي مېرىدىيان "36′11°88، شىمالىي پاراللېل "45′43°38قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1538 مېتىر. بۇ خارابە 1988 - يىلى 6 - ئايدا خۇاڭ شياۋجياڭ تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن ۋە يىل دەۋرىنى مىلادىيە 7 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، دەپ بېكىتكەن. بۇ تاش قەلئەنىڭ قۇرۇلۇشىدىن قارىغاندا، غەربىي جەنۇبى ئۈچىدا دىيامېتىرى 12.5 ~ 14 مېتىر كېلىدىغان ئانچە يۇمىلاق بولمىغان ئورەك بار، چوڭقۇرلۇقى 8.1 مېتىر. ئورەكنىڭ ئىچىدىن خىش پارچىلىرى، تۆمۈر ئۈۋاقلىرى تېپىلغان، يەنە بىر مېتىر كولىغاندىن كېيىن يەنە پىششىق توپا بايقالغان بولۇپ قىزىل خىش، كۆمۈر داشقىلى، خىش ۋە قۇمتاش قاتارلىقلار چىققان. بۇندىن باشقا يەنە تۆت بۇلۇڭىدىن تۆشۈك ئېچىپ ياسالغان تۆت چاسا شەكىلدىكى كۈزارتما تاش پارچىسىدىن تۆت دانە؛ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 ~ 24 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 6 ~ 7 سانتىمېتىر كېلىدىغان كۆك رەڭلىك خىشتىن خېلى كۆپ تېپىلغان، خارابىنىڭ جەنۇبىي تېمى ساقلىنىپ قالغان. بۇ خارابىدە ساقلىنىپ قالغان ئۇچ ئېغىز ئۆي تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇلاردىن بىر ئېغىز ئۆي كۈزادرات شەكىلىدە، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 2.7 ~ 7 مېتىر كېلىدۇ، ئىشكى جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلغان، ھازىر ئۆينىڭ پەقەت ئۇلىلا قالغان، ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر. خارابىنىڭ ئوتتۇرىسىنىڭ سەل شەرقىي شىمالى بۇلۇڭىغا جايلاشقان ئىككى ئېغىز ئۆي

كىچىكرەك، ئىككىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئاساسەن ئوخشاش، چوڭ ئۆي بىلەن بولغان ئارىلىقى 5.9 مېتىر. بۇ ئىككى ئېغىز ئۆينىڭ كۆلىمى 3.5×4 مېتىر ئەتراپىدا، بۇ ئۆيلەردىن ھېچقانداق بۇيۇم تېپىلمىغان.

ئارخېئولوگ سىتەيىن: «مەن 1914 - يىلى 1 - ئايدا ئېكسپېدىتسىيە قىلغان، koyumal بىلەن baxroyumal قەدىمكى خارابىلىرى ھازىرقى بوستانلىقنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ مەلۇم ئارىلىق بار. ئۇلاردا تات (تۇر) يوق. يەنە ئۇلار دەريا ئېقىنىنىڭ سول تەرىپىگە يېقىن، ئەزەلدىن تېرىلىپ باقمىغان جايغا جايلاشقان. بۇ ئىككى خارابىنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 7- ~ 11 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ، ئەپسۇسلىنارلىقى مەن تۇنجى قېتىم بۇ يەرگە كەلگەندە يەنى 1906 - ~ 1907 - يىللىرى بۇ خارابىلەر ھەققىدە خەۋەر ئاڭلىمىغانىدىم»[1] دەپ يازغان. Koyumal ۋە royumal ناملىرى ئەمەلىيەتتە «قورمال» دېگەن نامنىڭ تەلەپپۇزىدىكىدىن ئېلىنغان خاتا خاتىرە بولسا كېرەك، بۇگۈنكى كۇندە چاقلىق ناھىيەسىدە «باشقورمال» دېگەن نام بار، دەريا سۇيىنىڭ باش قىسمىدىكى يىغىلىپ ئېقىن شەكىللەندۇرگەن يېرىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسەن، چاقلىق بازىرىدا مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا ئىككى شەھەر خارابىسى بولغان، بۇنىڭ بىرى ھازىرقى بازار ئېچىدىكى خارابە، يەنە بىرى ناھىيە بازىرىنىڭ ئالتە كىلومېتىر جەنۇبىدىكى ئوتۇغۇچخان خارابىسى (بۇ نامنىڭ توغرىسى ئاتاغوجىخان دېگۈچىلەرمۇ بار، قىسمەن ماتېرىياللاردا چارقۇدۇق شەھىرى دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ.) كىچىككىنە بىر دەريا سۇيى مۇشۇنچىلىك چوڭ خارابىلىكلەرنى بېقىپ كەتكەنمۇ؟ بۇ ئىككى شەھەرنىڭ قانداق باغلىنىشى بار؟ بۇلار ئېھتىمال ئەسلىدىن بىر شەھەر ۋە ئۇنىڭ شەھەر رايونىدىن تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن. ئوتۇغۇچخان خارابىسى بىلەن كۆڭلەك ئاتام خارابىسى ئەسلىدىن ئۇلاش رايون بولۇشى، ئەسلىدە خارابىنىڭ شەرقىدىن ئېقىۋاتقان دەريا ئېقىنى ئېقىن ئۆزگەرتىپ، ھازىرقى ئېقىن بويىچە ئېقىپ، بىر قىسىم شەھەر خارابىلىرىنى ئېقىتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەرچە ھازىر چاقلىق دەرياسىنىڭ سۇيىنىڭ ئېقىن مىقدارى ئاز بولسىمۇ، بۇ ھەرگىزمۇ تارىختىن بۇيان شۇنداق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، دەريا ئېقىنىنىڭ چوڭلۇقى ئۇنىڭ ئەسلىدە بىر ئەزىم دەريا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە، بەزى تەتقىقاتچىلار مۇشۇ خارابىلىكنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى چەرچەن بەگلىكى قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ پايتەختى بولغان، دەپ قارىماقتا. چاقلىق بازىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قايتا گۈللىنىشى، يەنە كېلىپ بۇرۇنقى شەھەر خارابىلىرى ئۇستىگە قايتا قۇرۇلۇشى بىلەن چوڭ بىر شەھەر خارابىسى ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ئارخېئولوگلار بۇ شەھەر خارابىسىگە كەلگىنىدە، بازاردىكى شەھەر خارابىسى تېرىمغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ يەرنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلۈش ئىمكانىيىتى قالمىغان، نەتىجىدە كېرەكلىك

① سىتەيىن: «چەرچەندىن چاقلىققىچە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق خەنزۇچە 4 - سانى، 92 - بەت.

ئۇچۇرلاردىنمۇ مەھرۇم قالغانمىز. چاقلىق ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە كېرىيە تەرەپتىن كەلگەن ئۇۋچىلار بۇ خارابىدە يىپ ئېگىرىدىغان چاقلارنى ئۇچراتقانلىقى ئۈچۈن «چارقلىق ~ چاقلىق»، دەپ ئاتالغان. دېمەك، چاقلىق ناھىيە بازىرى ئەتراپلىرىدىمۇ ناھايىتى قەدىمدىنلا شەھەر مەۋجۇت ئىدى، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا بىر قېتىملىق زور گۈللىنىش بولغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تۇبۇتلەر ئىشغال قىلغان دەۋرلەردىن باشلاپ مىلادىيە 11 ـ ئەسىرلەرگىچە قايتا گۈللىنىپ، خارابلىشىپ تۇرۇشتەك تارىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن.

تاش قەلئە بۇ خارابە ئىزى چاقلىق تاغ ئېغىزى سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسىنى لايىھەلەش داۋامىدا 1970 ـ يىللىرى بايقالغان، 1988 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنۇمۇرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن. كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 88°12′، شىمالىي پاراللېل 38°43′ قا جايلاشقان، ناھىيە بازىرىغا تۇز سىزىقلىق ئارىلىقى 33 كىلومېتىر. بۇ خارابىلىك يەر تۈزلىنىپ، ئۇندىن كېيىن يەر شەكلىگە ئاساسەن قۇرۇلغان، ھازىر بايقالغان ئايلانمىسى 30 مېتىر. شىمالىي تەرىپىدە بىر ئىشىك بار، تامنىڭ ئېگىزلىكى 2.5 ~ 3 مېتىر، تامنىڭ ئۈل كەڭلىكى 2 مېتىر ئەتراپىدا. بۇ تاش قەلئەنىڭ ئىچىدە 10 نەچچە ئېغىز ئۆي ھەمدە تاۋلاش ئىزناسى بار. تاش قەلئەنىڭ ئەتراپىدىن خىش، ئوتۇن كۆمۈرى، ساپال، تۆمۈر پارچىسى... قاتارلىق بىر قىسىم نەرسىلەر بايقالغان. ئارخېئولوگ جاڭ پىڭ تەكشۈرگەن ئەھۋاللىرىغا ئاساسەن، بۇ تاش قەلئەنى مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغچە بولغان ئارىلىقتا ئىشلىتىلگەن، دەپ قارىغان.

2. مۇران دەريا‌سى بويىدىكى تارىخىي ئىزلار

مۇران بوستانلىقى چاقلىق بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، تۇز سىزىقلىق ئارىلىقى 45 كىلومېتىر. ئەسلىدە چاقلىق ناھىيەسىنىڭ بىر يېزىسى ئىدى، 1965 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دېھقانچىلىق 2 ـ شىسى مۇران دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان، بۇ مەيدان كېيىن 36 ـ تۇەن دەپ ئاتالغان. مۇران بوستانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئالتە مەدەنىيەت ئىزى بار. بۇلار تۇبۇت قەلئەسى، تۇبۇت قەبرىستانلىقى، بۇددا ئىبادەتخانىسى، سۇ قۇرۇلۇش ئىنشائاتى، مۇران خارابىسى، مۇران كونا دەريا خارابىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇرۇنقى ۋاقىتتىكى مۇرەننىڭ ھاياتلىق مەنبەسى بولغان مۇران دەريا‌سى ھازىرقى مۇران دەريا‌سىنىڭ شەرقىدە. ياپونىيەلىك ئالىم ناگاساۋانىڭ مەلۇتىغا ئاساسلانغاندا، مۇران خارابىسىنىڭ 14 جايىدا بۇددا ئىبادەتخانىسى بايقالغان، بۇ ئىزلار ئىچىدە 3 ـ، 5 ـ نومۇرلۇق ئىزلار ئىنتايىن مۇھىم. ھازىر ئۇنىڭ دائىرىسىدە بىر قەلئە، سەككىز ئورۇندا بۇددا مۇنارى، ئۈچ ئورۇندا ئىبادەتخانا، ئىككى ئورۇندا قاراغۇ ۋە سۇغىرىش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت 15 ئورۇندا تارىخىي ئىز ساقلانغان. مۇران خارابىلىقى 1984 ـ يىلى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق

ئورنى دەپ، 2001 - يىلى دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلىنغان، قوغدىلىش دائىرىسى 44.49 كۋادرات كىلومېتىر.

مۇران خارابىلىكى مۇران بوستانلىقىنىڭ يەتتە كىلومېتىر شەرقىدە، تۇبۇت قەلئەسىنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالى تەرەپلىرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرلەردىن (يەر يۈزىدىن) كۆپ مىقدارىدا ساپال پارچىسى، تۆمۇر پارچىسى، تاۋلاش چىقىرىندىسى، يارغۇنچاق تېشى، مىس بىزەك تېپىلغان. بۇلاردىن باشقا ئوچاق، سۇپا، ئۆي خارابىسى، تۇر (ئىككى ئورۇندا)، بۇددا ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلار بايقالغان.

تۇبۇت قەلئەسى مۇران بوستانلىقى تۇمن ئىشتابى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئوچ كىلومېتىر شەرق تەرىپىدە، دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدىغان يولنىڭ بويىدا. تەرەپلىرى تەڭ بولمىغان تۆت تەرەپلىككە ئوخشايدۇ. شەھەرنىڭ سېپىلىنىڭ ئايلانمىسى 308 مېتىر. بۇ قەلئەنىڭ سېپىلى بىر ئېگىز توپىلىققا سېلىنغان، قەلئە تېمى سىرتتىن بەش مېتىر، ئىچىدىن 5.2 مېتىر ئېگىز تۇرىدۇ. قەلئە شەرقتىن غەربكە 70 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 65 مېتىر كېلىدۇ. قەلئەنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا 2 ~ 3 رەت چاسا ئۆيلەر بولۇپ ئۇزۇنلۇقى 5.2 مېتىر، كەڭلىكى 5.1 مېتىر كېلىدۇ. سېپىل تېمى شاخ - شۇمبا ۋە ئوت - چۆپ بىلەن قاتۇرۇپ ياسالغان. سېپىلنىڭ غەربىي تەرىپىدە شىمالىغىراق توغرا كېلىدىغان كەڭلىكى 3.3 مېتىرلىق بىر ئېغىز بولغان، دەرۋازىسى بولۇشى مۇمكىن. جەنۇبىي تەرىپىنىڭ غەربىگىرەك جايلاشقان غەربىي ئىشىكتىن كىچىكرەك يەنە بىر ئېغىز بار، بۇ جەنۇبىي دەرۋازا بولۇشى مۇمكىن. قەلئە خارابىسىنىڭ 500 مېتىر غەربىدە دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدىغان يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا بىرقانچە خارابە بار. ئايلانمىسى 45.5 مېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق بىر مۇنار بار. ئۇنىڭ 40 مېتىر شەرقىدە ئايلانمىسى 40 مېتىر كېلىدىغان يەنە بىر مۇنار بار. بۇ خارابىلەر ئارىسىنى قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن، باشقا ئىزلارنىڭ بار - يوقلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ، مۇنارنىڭ جەنۇبىدا ئايلانمىسى 73.2 مېتىر كېلىدىغان ئۆي، مۇشۇ خارابىنىڭ جەنۇبىدا ئايلانمىسى 33.6 مېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق دۆڭدىن بىرى بار. ستەيىن ئېلىپ كەتكەن «قاناتلىق پەرى»نىڭ يەتتە پارچە رەسىمى مۇشۇ دۆڭدىن بايقالغان (1989 - يىلى قوراللىق ساقچى قىسىم ئەسكىرى ۋاڭ جىجۇن بۇنىڭدىن يەنە ئىككىنى بايقىغان)، قاناتلىق پەرى رەسىمىنىڭ ئېگىزلىكى 28cm، كەڭلىكى 43cm كېلىدۇ، بۇ يەردىن يەنە يىپەك پارچىسى، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەر تېپىلغان. يولنىڭ جەنۇبىدا ئىككى يەردە قۇرۇلۇش خارابىسى بار، ئايلانمىسى 144 مېتىر كېلىدۇ. يۇقىرىقى ئىزلار مۇران خارابىسىنىڭ غەربىدە. 1907 - يىلى ستەيىن مۇران قەلئەسىنىڭ ئىككى كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا بىر بۇتخانىنى قازغان، قېزىش داۋامىدا نۇرغۇنلىغان سېپىتا بۇت، ھەيكەللەرنى، بىراھمى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەرنى تاپقان. يۇقىرىقىلارغا قارىغاندا شەھەرنىڭ دائىرىسى شەرقتىن غەربكە تۆت كىلومېتىردىن ئېشىشى مۇمكىن. «تۇبۇت قەلئەسى» دەپ ئاتالغان خارابىنى كۆرسەك،

ئىككى خىل قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇش ئىكەنلىكىنى بايقايمىز، بۇ مەسىلە شەكسىزكى تۇبۇتلەر ئىشغالىيىتى دەۋرىدە قايتا رېمونت قىلىنىپ پايدىلىنىلغانلىقىنى، بۇنىڭ ئەسلىدىلا مەۋجۇت بىر قەلئە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شيې بىن «شىنجاڭنىڭ سايياھەت» ناملىق كىتابىدا: «مۇران ...(密阮) ئايلانمىسى ئۇچ يول كېلىدىغان كونا شەھەر بار»[1] دەپ يازغان. بۇ قەلئەنى 1973 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ خادىملىرى قېزىپ، كۆپ مىقدارىدا تۇبۇتچە تارىشا پۈتۈكلەرنى تاپقان. مانا بۇلاردىن قارىغاندا، بۇ قەلئە تۇبۇتلەر چاقىلىقنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان يىللاردا قايتا ئىشلىتىلگەن. بۇ قەلئەدىن تۇبۇتچە، خەنزۇچە يازما پۈتۈكلەر تېپىلغاندىن سىرت، ياغاچتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى (ياغاچ ئاياغ، ياغاچ تەخسە...)، تۇگمەن تېشى، ساپال بۇيۇملار (كوزا، چۆگۈن، چاق...)، يۇڭ بەلباغ، گىلەم، گۇللۇك كىگىز پارچىسى ۋە قورال ـ ياراغدىن يا، غىلاپ، تۆمۇر ئوق بېشى ۋە قوي ئۇستىخىنى (پال سېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ) قاتارلىقلار بايقالغان. يادىكارلىقلار بۇ قەلئەنىڭ چاقىلىق رايونىنى تۇبۇتلەر ئىشغال قىلغان يىللاردىكى مۇھىم ھەربىي قەلئە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان "14′58°88قا، شىمالىي پاراللېل "13′39°39قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 939 مېتىر. تۇبۇت قەلئەسىنىڭ غەربىي قوۋۇقىنىڭ شىمالىي تېمىدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىنىڭ يىل دەۋرى ئەڭ كېيىن بولۇپ مىلادىيە 65 ± 777 ـ يىللارغا توغرا كەلگەن. 1959 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي مەخسۇس گۇرۇپپا تەشكىللەپ، كورلا ۋىلايىتىدىكى جايلارنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرگەندە، تۇبۇت قەلئەسىدە 10 كۈن ئىشلەپ توققۇز ئۆيىنى قېزىپ چىققان. 1 ـ ۋە 2 ـ نومۇرلۇق ئۆيلەر بۇرۇنلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاچقا ھېچنەرسە تېپىلمىغان. 3 ـ نومۇرلۇق ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 370 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 290 سانتىمېتىر بولۇپ 31 دانە يادىكارلىق تېپىلغان، تۇبۇتچە تارىشا پۈتۈكتىن 12 دانە پۈتۈك تېپىلغان. ساپال چاق، ئۇندىن ياشقا تىلىنغان تېرە تاسما، پۇچۇق تارىشا قاتارلىقلار تېپىلغان. تارىشا پۈتۈكلەرنىڭ چوڭلۇقى ئىككى خىل. بىر خىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6.1 سانتىمېتىر. يەنە بىر خىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14.4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3.2 سانتىمېتىر، بىر تەرىپىدە كىچىك تۆشۈك بار. 5 ـ نومۇرلۇق ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 270cm، كەڭلىكى 240cm، سۆڭەك پىچاق، ياغاچ ئاياغ ۋە تۇبۇتچە پۈتۈلگەن 14 دانە تارىشا پۈتۈك قاتارلىق 32 يادىكارلىق تېپىلغان. تارىشا پۈتۈكلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19.9cm، كەڭلىكى 3cm بولۇپ بىر تەرىپىدە تۆشۈك بار.

6 ـ نومۇرلۇق ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 360cm، كەڭلىكى 290cm بولۇپ 82 دانە يادىكارلىق تېپىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە تۇبۇتچە پۈتۈك 59 دانە، قەغەز پارچىسىدىن 18 پارچە، يۇڭ كىگىز ۋە كۆك رەڭلىك يىپەك قاتارلىقلار چىققان. يەنە ئۇچ پارچە يېزىق يېزىلغان ئۆسۈملۈك قوۋزىقى تېپىلغان.

① شيې بىن: «شىنجاڭنىڭ سايياھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىگە قارالسۇن.

7 - نومۇرلۇق ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 450cm، كەڭلىكى 340cm، تېپىلمىلار ئىچىدە تۇبۇتچە يېزىلغان تارىشا، ياغاچ پارچىسى ۋە قەغەز پارچىسى 106 دانە. ئوندىن باشقا يەنە بېلىق قاسرىقىدىن ياسالغان قىزىل شاپتۇل سۈرتى نەقىشلەنگەن ساۋۇت، تۆمۇر بۇيۇم پارچىسى، يىپەك قاتارلىقلار تېپىلغان.

8 - نومۇرلۇق ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 235cm، كەڭلىكى 110cm بولۇپ 31 دانە يادىكارلىق تېپىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە تۇبۇتچە تارىشا پۈتۈك ۋە قەغەز پارچىسى 13 دانە، ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىدا بىر ئورەك بولۇپ ئونىڭ ئىچىدىن بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىقلار تېپىلغان.

9 - نومۇرلۇق ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 340cm، كەڭلىكى 270cm بولۇپ 31 دانە يادىكارلىق تېپىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە تۇبۇتچە تارىشا پۈتۈك ۋە قەغەز پارچىسىدىن 19 دانە ۋە ياغاچ ئاياغ تېپىلغان. بىر پارچە مۇكەممەل ساقلانغان قەغەز تېپىلغان، ئۇزۇنلۇقى 27cm، كەڭلىكى 21cm، يېزىق ناھايىتى ئېنىق ۋە رەتلىك يېزىلغان، تۆت بارماق بېسىلغان قىزىل ئىز ناھايىتى ئوچۇق. مۇشۇ ئۆيلەردىن تېپىلغان، يۇقىرىدا ئېيتقان يېزىق تۇبۇتلەر ئىشغالىيىتى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى يەنى تۇبۇت يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردىن ئىبارەت. بۇ ۋەسىقىلەردىن سىتەيىن ۋە باشقا چەت ئەل ئارخېئولوگلارنىڭ تاپقانلىرىنى ئەنگلىيەلىك ئالىم تومسۇن يېشىپ تەرجىمە قىلغان ھەم تەتقىق قىلغان. ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى بايقىغانلىرىنى ۋاڭ ياۋ قاتارلىقلار تەتقىق قىلىپ «تۇبۇتچە يازمىلاردىن ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلغان.

2012 - يىلى يازدا شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئەتىرىتى مۇزاۋات خارابىلىقىنى بىر قېتىم 2000 كىۋادرات مېتىر دائىرىنى تازىلاپ تەكشۈردى، تەكشۈرگەن نۇقتىلار قەلئەنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى تۆت بۇددا قۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ياغاچ، ساپال، سۆڭەك، تۆمۇر، تاش، توقۇلما ۋە تام رەسىمى قاتارلىق بۇيۇملاردىن 260 پارچىدىن ئارتۇق تېپىلغان. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئېلىمىزدىكى مۇھىم ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچ بۇددا مۇنارى خارابىسى بۇ بۇددا خارابىسى ئۇستىدە كۆپ قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. مۇزاندىكى تارىخىي ئىزلارنى 1906 - يىلى 12 - ئايدىن 1907 - يىلى 1 - ئايغىچە سىتەيىن، 1958 - يىلى خۇاڭ ۋېنبى، 1978 - ~ 1979 - يىللىرى خۇاڭ شياۋجياڭ ۋە جاڭ پىڭلار، 1989 - يىلى تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەتىرىتى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى قېزىپ تەكشۈرگەن. 2012 - يىلى 8 - ئايدا مۇزان كونا شەھىرى خارابىسى يەنە بىر نۆۋەت تەكشۈرۈلدى. بۇ خارابىلەر 36 - تۈەن ئىشتابىنىڭ 2 ~ 3 كىلومېتىر شەرقىدە، ئۇ يەردە بىر بۇددا مۇنارى بار، مۇشۇ مۇنارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا شەرقتىن غەربكە 5.11 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا سەككىز مېتىر كېلىدىغان بىر ئېغىز ئۆي بار، بۇ ئۆينىڭ تېمىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 6.3 مېتىر، تامنىڭ قېلىنلىقى 2.1 مېتىر بولۇپ

چاسا شەكىلدە. ئۆينىڭ شەرقىي تېمى ساقلىنىپ قالمىغان، ئىچكى قۇرۇلمىسىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. يەر شەكلىدىن قارىغاندا جەنۇبى ئېگىز، شىمالى پەس، پەرقى 0.5 ~ 1.5 مېتىر ئەتراپىدا. ئۆينىڭ شەرقىي تەرىپىدە كىچىك بىر ھۇجرا بولۇپ جەنۇب ۋە شەرقىي تېمىغا ئەسلىدىكى ئۆينىڭ تېمى ئىشلىتىلگەن. ھۇجرىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 2.2 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 5.2 مېتىر، غەربىي شىمالى بۇرجەكتىن كەڭلىكى يېرىم مېتىرلىق ئىشىك ئېچىلغان، تامنىڭ قېلىنلىقى 0.7 مېتىر. مۇشۇ ئۆينىڭ شەرقى ۋە شەرقىي شىمالىدا 100 مېتىر كېلىدىغان جايدا ئۇچ بۇددا مۇنارى بار، ئۆينىڭ 30 مېتىر شەرقىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ تېگى كۇۋادرات شەكلىدە بولۇپ تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 3.4 مېتىر. مۇنارنىڭ ئۈستى يۇمىلاق، ئايلانمىسى 7.7 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.3 مېتىر. مۇنارنىڭ جەنۇبى تەرىپىدە ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى 0.8 مېتىر كېلىدىغان كاتاك ئىشىكلىك رولىنى ئوينىغان بولسا كېرەك. مۇنارنىڭ ئۇلىدا دىيامېتىرى مۇنارنىڭ ئۇلىدىن چوڭراق بولغان ئۇل بار، ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، ئونىڭ ئۈستىگە يۇلغۇن چۇۋنقىلىرى ياتقۇزۇلغان. مۇنار 80 سانتىمېتىر ئېگىزلىككىچە كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئونىڭ ئۈستىگە بەش سانتىمېتىر قېلىنلىقتا يۇلغۇن بېسىلغان، پۈتۈنلەي كېسەكتىن قوپۇرۇلۇپ سىرتى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغان. يۇقىرىقى بۇددا مۇنارىنىڭ 50 مېتىر شىمالىدا يەرگىلا قوپۇرۇلغان يۇمىلاق بىر بۇددا مۇنارى بار، بۇ مۇنار تېگىنىڭ ئايلانمىسى 36.5 مېتىر، ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر، مۇنارنىڭ شىمالىدا تۆت چاسا ئىككى باسقۇچلۇق پەلەمپەي بار ئىشىك بولۇپ ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىر، كەڭلىكى 0.8 مېتىر، ئىشىك ياخشى ساقلانغان. مۇنارنىڭ ئىچىدە، ئىشكىنىڭ بەش مېتىر ئۇدۇلىدا ئېگىزلىكى بىر مېتىر، كەڭلىكى 2.1 ~ 5 مېتىر كېلىدىغان بىر بۇت تەكچىسى بار، ئونىڭ ئۈستى قىسمىدا ئوتتا كۆيگەن، ئىسلانغان ئىز كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مۇشۇ مۇنارنىڭ 50 مېتىر غەربىي شىمالىدا كېسەكتىن قوپۇرۇلغان مۇنار بار، بۇ مۇنار تېگىنىڭ ئايلانمىسى 38 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.9 مېتىر، مۇنارنىڭ ئىچى قۇرۇق ۋە بۇت تەكچىسى يوق، بۇ مۇناردىنمۇ ئاز مىقداردا ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. ئارخېئولوگلار تېپىلغان ئاساس - ئەتىقىلەر ئاساسىدا يىل دەۋرىنى مىلادىيە 7 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە دەپ ھۆكۈم قىلغان. مۇرۇن بۇددا خارابىلىرى شەرقىي مېرىدىيان "54′57°88قا، شىمالىي پاراللېل "39′13°39قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 939.1 مېتىر.

1957 - يىلى خۇاڭ ۋېنبى مۇرۇن شەھەر خارابىسىدىن ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى ئىككى پارچە يىپەك تاپقان، بىر پارچىسىدا بىر قۇردىن نامەلۇم يېزىق بار، چوڭلۇقى 13.7×15.7 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يېزىق يوق يەنە بىر پارچىسى 11×7.10 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا. ستەيىن 1907 - يىلى قارۇشتىچە خەت پۈتۈلگەن بايراقتىن بىرنى تاپقان، چوڭلۇقى 22×6 ~ 8 دىيۇم. بۇ شەھەر خارابىسىدىن 12×1 سانتىمېتىر كېلىدىغان چاچ

قىسمەنغان مىس چاچ قاماقتىن بىرى، 32 چىشى بار ياغاچ تارغاقتىن بىرى تېپىلغان (بۇ خىل تارغاق قۇم دەريا قەبرىستانلىقى، كىرورلان شەھىرى ۋە لوپ كۆلى بويىدىنمۇ تېپىلغان). بۇ خارابىدىن يەنە يۇڭ يىپتىن توقۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر، تاپىنىنىڭ كەڭلىكى توققۇز سانتىمېتىر، ئاياغ ئېغىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىرلىق ئاياغدىن بىرى ۋە يېزىق بار ساپال پارچىسى تېپىلغان.

سەككىز بۇددا مۇنارى خارابىسى بۇددا خارابىلىرى ئۆچ مۇنار خارابىسىدىن باشقىلىرى ئاساسەن ۋەيران بولۇپ كەتكەن، ئادەتتە ئېگىزلىكى 3 ~ 6 مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 4 ~ 10 مېتىر كېلىدۇ، توپا ۋە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان، بەزىلىرىنىڭ ئۈستى يۇمىلاق ھەم قۇرۇق، مۇنارنىڭ ئۆچى بۇزۇلۇپ كەتكەن. بەزى مۇنارنىڭ تېگى بۇرۇنلا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئىزدىگۈچىلەر تەرىپىدىن كولانغان.

مۇران بۇددا خارابىلىكىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار 1989 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا تۆبۈت قەلئەسىنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي شىمالىدىكى بۇتخانىنىڭ يەر ئۈستىدىن ساپال، تۆمۈر، مېتال (تاۋلىغاندىكى) چىقىرىندى، يارغۇنچاق تېشى، مىس بېزەك قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ يەردە يەنە ئۆي، تۇر، كۆل ئورنىكى، ئوچاق قاتارلىقلار بايقالغان. بۇ بۇتخانىلار يېقىن ئەتراپتىكى ئولتۇراق نۇقتىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، تېپىلمىلار ساپال ھەمدە تۆمۈر بۇيۇملارنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە ئاز مىقداردا مىس بۇيۇملارمۇ بار. ساپال بۇيۇملار قۇم ئارىلاش پىشۇرۇلغان قىزىل ۋە كۈل رەڭ ساپاللاردۇر، ئاساسلىقى كوزا قاتارلىق بۇيۇملاردىن ئىبارەت. داتلىشىپ چىرىغان تۆمۈر بۇيۇمدىن بەش دانە تېپىلغان، بۇلار بىر ئورغاق، بىر تۆمۈر كالتەك، نامەلۇم بىر تۆمۈر بۇيۇم، تۆمۈر ساۋۇت پارچىسى، مىس بېزەك پارچىسىدىن ئىبارەت.

كونا مۇران دەريا سۇيدىكى خارابە 1989 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە بايقالغان. تۆبۈت قەلئەسىنىڭ شەرقىدە 5° جەنۇبىغىراق توغرا كېلىدۇ، ئارىلىقى ئىككى كىلومېتىر، مۇران دەريا سىنىڭ كونا ئېقىنىنىڭ بويىغا جايلاشقان، بۇ دائىرىنى پۈتۈنلەي قۇم بېسىپ كەتكەن. بۇ جايدىنمۇ كۆپ مىقدارداپ يادىكارلىق تېپىلغان بولۇپ ساپال بۇيۇملار، تۆمۈر بۇيۇملار (ئوق بېشى، ساۋۇت...)، تاۋلاش چىقىرىندىسى، مىس بۇيۇم پارچىسى، يارماق، يارغۇنچاق تېشى، قاشتېشى بۇيۇم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقى يادىكارلىقلارنىڭ بايقالغان دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 500 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 200 مېتىر. بۇ خارابىلىقتا دىيامېتىرى 53 ~ 58 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 40 سانتىمېتىرلىق ئورەك تېپىلغان، ئورەكنىڭ تېمىدىن 4.1 سانتىمېتىر كۆيگەن يۇمىلاق ئورەك تېپىلغان، ئورەكنىڭ كۆيگەن تېمى قىزىل قەۋەتكە ئايلانغان. ئورەكنىڭ ئىچىگە پاكىز قۇم تولدۇرۇلغان بولۇپ كۈل ۋە ياغاچ كۆمۈرى قالدۇقى بار، بەلكىم بىر ئوچاق ياكى كىچىك تېپتىكى تاۋلاش ئورنى بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خارابىلىكتىن تېپىلغان بۇيۇملار ساپال، تۆمۈر، مىس، تاش ۋە يارماقلاردۇر، ساپال بۇيۇملار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ساپال بۇيۇمدىن 26 دانە تېپىلغان، بۇلار كوزا، چارا، يىپ

ئېگىرىدىغان چاق (بىر دانە)، توشۇك تېشىلگەن ساپال پارچىسى (ئىككى دانە)، شەكىل چىقىرىلغان ساپال پارچىلىرى، ئەمما كوزا (16 دانە) ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. توت دانە تاش بۇيۇمنىڭ ئىككىسى سىلىقلاش تېشى، ئىككىسى تاش ئۇشكە. توموز بۇيۇم ئىككى دانە (ئوق بېشى ۋە بېلىق قاسىرىقىسىمان ساۋۇت پارچىسى بىر دانىدىن)، بۇزۇلۇپ كەتكىنى ئۇچۇن نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن بولمىغان مىس بۇيۇم بىر دانە. بۇ خارابە مىلادىيەنىڭ بېشىغا يەنى كىرورلار ـ چەرچەن بەگلىكى دەۋرىگە مەنسۇپ .

سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى سىستېمىسى تۇبوت قەلئەسىنىڭ جەنۇبىدا بىر غول ئۆستەڭ بولۇپ يەتتە تارماق ئۆستەڭ ۋە باشقا ئېرىقلاردىن تەركىب تاپقان. سۇغىرىش كۆلىمى شەرقتىن غەربكە ئالتە كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا بەش كىلومېتر دائىرىگە سوزۇلغان. غول ئۆستەڭ سەككىز كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا، ئېگىز ۋە چوڭ، تۇز، ئىككى قېشى بىلەن قوشۇپ ھېسابلىغاندا كەڭلىكى 10 ~ 20 مېتىر كېلىدۇ. ئۆستەڭ ئېغىزى كونا مۇران دەرياسىنىڭ قۇرۇق ئېقىندىن باشلانغان، ئاياغ تەرىپى تارماق ئۆستەڭلەرگە تۇتاشقان، بۇ تارماق ئۆستەڭلەرنىڭ كەڭلىكى 3 ~ 5 مېتىر، قاش ئېگىزلىكى 2 ~ 4 مېتىر، تارماق ئۆستەڭلەرنى غەربتىن شەرققە قاراپ سانىغاندا، ھەربىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 3، 4، 4.5، 4.5، 5، 4.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئەڭ غەربىدىكى بىر تارماقتىن باشقا ئالتە تارماق غول ئۆستەڭنىڭ ئايىغىدىن ئېرىق ئېلىپ سۇ باشلانغان. بۇ ئۆستەڭلەر مۇران بوستانلىقىنىڭ قەدىمدە قوللانغان سۇغىرىش سىستېمىسىدىن ئىبارەت، يىل دەۋرى جەھەتتىن مىلادىيەنىڭ بېشىدىن 11 ـ ئەسىرلەرگىچە بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقىلار مۇران بوستانلىقىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى كۆلىمىنىڭ 10 كۇۋادرات كىلومېتىردىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ، مانا بۇلاردىن «ئەينى تارىخىي دەۋردە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ چوڭ كۆلەم ھاسىل قىلغانلىقىنى، ئاشلىقنى پىششىقلاپ ئىشلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئىسپاتلاشلارغا قارىغاندا، مۇرەننىڭ سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 45 مىڭ موغا، تېرىلغۇ كۆلىمى 17 مىڭ موغا يەتكەن»[①]، دېگەن ھۆكۈمنىڭ ناھايىتى توغرا بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

تۇبوت قەبرىستانلىقى تۇبوت قەلئەسىنىڭ 800 مېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان. قەبرىلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.6 ~ 3.1 مېتىر، كەڭلىكى 0.3 ~ 0.4 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 0.7 ~ 0.9 مېتىر، كىرىش ئېغىزى كولىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭ يېنىغا ئۇزۇنلۇقى 1.1 ~ 1.25 مېتىر، كەڭلىكى 0.4 ~ 0.6 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 0.8 مېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق لەھەت كولىنىپ مېيىت يەرلىككە قويۇلغان.

بۇتخانا خارابىلىرى ۋە ئەتراپىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنى 1989 ـ يىلى تەكلىماكاننى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى تەكشۈرگەندە

① بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرە كومىتېتى: «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، زامانىمىزدىكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 811 ـ بەت.

قېزىپ چىقارغان. بۇتخانا ئۆيىدىن توققۇز دانە، ئەتراپىدىن تۆت دانە بۇيۇم تېپىلغان (نومۇرى 14 ~ 89RMM11). تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ توققۇز دانىسى ساپال، ئاساسەن قىزىل، كۈل رەڭ، توپا رەڭ، كۆكۈچ سېرىق رەڭدىكى كوزا پارچىلىرىدۇر. بۇ ساپال بۇيۇملاردىن بەزىلىرىگە گېئومېترىيەلىك شەكىللەر چىقىرىلغان. تۆمۇر بۇيۇملاردىن لېگەن (بىر دانە)، تەلەڭگە قاتارلىق تۆت نەرسە تېپىلغان، بۇلار چىرىپ بۇزۇلغان. مۇزاك خارابىلىرىدىن ساپال، تۆمۇر، تۇغمەن تېشى، مىس زىننەت بۇيۇمى، مېتال ئېشىندىسى قاتارلىق بىر تۈركۈم يادىكارلىقلار تېپىلغان.

1906 - يىلى 12 - ئايدا ستېيىن مۇشۇ شەھەر خارابىسىنى تەكشۈرگەن ھەمدە «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن سۆرەتلىك خاتىرە» ناملىق كىتابىدا مۇناسىۋەتلىك قېزىش ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەرگەن. 1928 - يىلى 9 - ئايدا شۋېتسىيە ئارخېئولوگى بېرگمان مۇزاك خارابىلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، كۈنچىققانبەگنىڭ ئوغلى توختى ئاخۇن بېرگمانغا ياردەم قىلغان. ئۇ، بېرگمانغا بىر دانە ئەينەك مارجان ۋە تۇبۇتچە خەت پۈتۈلگەن تاختا پۈتۈكتىن بىرقانچىنى بەرگەن. بېرگمان ستېيىنىڭ بۇ يەرنى قېزىپ بولغانلىقىنى بىلىپ، قېزىش نىيىتىدىن يالتىيۇاتقاندا، توختى ئاخۇن بېرگماننى مۇزاك قەلئەسىنىڭ 2.5 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى قەبرە بار جايغا باشلاپ بارغان. بۇ قەبرە ئېگىز يۇلغۇنلۇق دۆڭنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، قەدىمكى تۇرغا يېقىن كېلىدۇ. ئۇلار بۇ يەردىكى تۆت قەبرىنى قېزىپ كۆرگەن. 1 - قەبرە يەر يۈزىدىن 0.7 مېتىر تۆۋەندە، تېرەك ياغىچىنى ئويۇپ ياسالغان جەسەت ساندۇقىغا دەپنە قىلىنغان، پالتا بىلەن قالايمىقان چانالغان ئىزلار ساقلانغان. مېيىت ياخشى ساقلانغان، سول قۇلىقىنىڭ تۆۋىدە بېزەكسىز بىرونزا جامدىن بىرى قويۇلغان، جەسەت ساندۇقىنىڭ ئۈستىگە قوڭۇر رەڭلىك ناھايىتى تۇم چاچ ۋە ياغاچ تارغاق قويۇلغان. 2 - قەبرىدىكى جەسەت خېلى ياخشى ساقلانغان بولۇپ جەسەت ساندۇقى يوق، بىر تال ياغاچ ۋە قىيپاش قويۇلغان تاختاي بار، جەسەتنىڭ باش، كۆكسى ۋە بىلىكى ئەتراپىدا قىزىل، يېشىل، سېرىق يىپەك رەختنىڭ پارچىلىرى چېچىلىپ تۇرغان ھالەتتە بولۇپ، بېرگمان بۇ قەبرىنىڭ بۇرۇنلا بىراۋ تەرىپىدىن قېزىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. 3 - قەبرىدىكى مېيىت دەرەخ كاۋىكىنىڭ ئىچىگە قويۇلغان، جەسەت بۇرۇنلا باشقىلار تەرىپىدىن مەدرىلىتىلغان. 4 - قەبرە 1 - قەبرە بىلەن ئوخشاشدۇ، بۇ قەبرىمۇ بۇرۇنلا ئوغرىلانغان. ئارخېئولوگ بېرگمان بۇ قەبرىلەرنى كىروران ئېلى دەۋرىدىكى ئاھالىلەرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان.

3. ۋاشىشەھىرى دەرياسى بويىدىكى تارىخىي ئىزلار

ۋاشىشەھىرى كونا شەھەر خارابىسى ۋاشىشەھىرى دەرياسى كونا ئېقىنىنىڭ ئىككى كىلومېتىردەك غەربىدىكى قاقاسلىققا جايلاشقان، ھازىرقى ۋاشىشەھىرى بوستانلىقىنىڭ

ئالتە كىلومېتىر غەربىي شىمالدا، جۇملىدىن ۋاشىشەھىرى يېزىسى[1] كونا شەھەر مەھەللىسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. يەر ئۈستىدە مەدەنىيەت ئىزنالىرى، ساپال بۇيۇملار بار، بىر يەردە بۇغداي سامىنىمۇ دۆڭلەپ قويۇلغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ خادىملىرى 1978 ـ يىلى بىرقانچە جايدىكى كۆجۈم ئۆيلەرنى، تاۋلاش ئوچقى، زەرەتكالىق قاتارلىقلارنى تاپقان ۋە بەزى ئۆيلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەن. تۇگمەن تېشى، ئەينەك بۇيۇملار، ساپال پارچىسى، يارماق، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى تېپىلغان. تېپىندىلارنى كاربون 14 ئانالىزى بىلەن تەكشۈرگەندە يىل دەۋرى بۇندىن 1120 ـ، 1035 ـ يىللار ئىلگىرىكى نەرسىلەر بولۇپ چىققان. شەھەر خارابىسى شەرقىي مېرىدىيان 19–″18′17°87قا، شىمالىي پاراللېل ″15′40°38قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىر. خارابىلىكنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى كۆلىمى شەرقتىن غەربكە بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئىككى كىلومېتىر ئىدى، شەھەر سېپىلى بايقالمىغان. بۇ شەھەر خارابىسىدا 30 نەچچە ئورۇندا كۆجۈم ئۆيلەر، ئىككى جايدا زاراتكالىق، بىر جايدا تۆمۇر تاۋلاش خارابىسى، ئۇچ جايدا خۇمدان بايقالغان. 1917 ـ يىلى بۇ يەرگە كەلگەن شېي بىن «شىنجاڭغا ساياھەت» ناملىق كىتابىدا، چاقلىقتىن 200 يول غەربكە يۈرسە ۋاشىشەھىرى (凹石峡)گە بارىدىغانلىقى، بۇ يەردە ئايلانمىسى ئۇچ يول (1.5 كىلومېتىر) كېلىدىغان كونا شەھەر بارلىقىنى يازغان.

ئارخېئولوگ بېرگمان 1928 ـ يىلى ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرىدە بىر كۈن تۇرۇپ قېزىش ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ خاتىرىلىشىچە، شۇ ۋاقىتلاردا بەزى جايلاردا خىش قۇرۇلمىلىق خارابە ئىزلىرىنى بايقىغان. سىتەيىن بۇ جايدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يارمىقىدىن ئۇچ دانە (618 ـ ~ 627 ـ يىللار)، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يارمىقىدىن بەشنى (1107 ـ ~ 1023 ـ يىللار)، مىڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ يارماقتىن بىر دانە (1378 ـ ~ 1388 ـ يىللار) تېپىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان. سىتەيىنىڭ يېزىشىچە، سېۋېن ھېدىن 1898 ـ يىلى بۇ شەھەر خارابىسىدىن بىر دانە قۇلاقلىق مىس سۇدانىنى تاپقان، بۇ مىس سۇدانىنىڭ ئېگىزلىكى 14 سانتىمېتىر، ئەڭ چوڭ يېرىنىڭ دىيامېتىرى 7.10 سانتىمېتىر بولۇپ ھازىر شۋېتسىيەنىڭ ستوكھولىم ئىرق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ مىس سۇدانىنىڭ شەكلى شارسىمان، ناھايىتى چىرايلىق، بويۇن قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قۇر كۆپۈنگۈ بېزەك نۇسخىسى بار. قۇلىقى ئېغىزىنىڭ گىرۋىكىدىن تارتىپ قاچىنىڭ ئەڭ توم يېرىگىچە تۇتىشىپ تۇرىدۇ، قۇلاق ئۈستىدە بىرقانچە قۇر ئانچە ئېنىق بولمىغان v شەكىللىك ئويما بېزەك بار، يوللىرى قىسقا ھەم توم، كەسمە يۈزى سەككىز تەرەپلىك، ئېغىز گىرۋىكى ئۇپرىغان. بېرگمان بۇ سۇدانىنى

① ۋاشىشەھىرى ئەسلىدە يېزا ئىدى، 2012 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بازار قىلىپ تەسىس قىلىندى.

مىلادىيە 600 ـ ~ 1000 ـ يىللار ئارىلىقىدا ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان[1].

1928 ـ يىلى بېرگمان بىر تۇركۈم يادىكارلىقلارنى تاپقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاسما بېزەك، ئەينەك، مارجان، ھېقىق ئاسما بېزەك، قۇلۇلە ھالقا، كۆك چىنە، سىرلىق ساپال ۋە باشقا بىر قىسىم زىننەت بېزەكلىرى بار، يەنە قوش چىشلىق تارغاق (بۇ بەلكىم ئىككى تەرىپىدە چىشى بارلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك، ستەيىن بىرنى، بېرگمان ئۇچىنى تاپقان، ئىككى يېنى پېتىنغۇ) قاتارلىقلارمۇ بار. بېرگمان بۇ شەھەر خارابىسىدىن تۇبۇتلەر ئىشغالىيىتى دەۋرىدىمۇ گۈللىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان تۇبۇتچە خەت بار ساپال پارچىلىرىنى ئۇچراتقان. بېرگمان بۇ يەردىن يەنە ئاق ساپال پارچىسىنى بايقىغان، ئۇنىڭدا چىمدىپ چىقىرىلغان كۆپۈنگۈ قىر بار. بۇ يەردىن خېلى كۆپ ساندا ساپال بۇيۇملار جۈملىدىن قاچىلارنىڭ پارچىسى تېپىلغان، كۆپىنچە قاچىلارغا ھەر خىل ئاماللار بىلەن بېزەك گۈللەر چىقىرىلغان. بۇ يەردىن «كۆپ مىقداردا ساپال ئۇرچۇقلار تېپىلغان، بۇلار يېپ ئېگىرىشنىڭ بۇ جايدىكى ئائىلىۋى پائالىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ناماياں قىلىدۇ»، «بۇ يەردە بايقالغان مېتال تاۋلاشتىن قالغان تاشلاندۇق بۇيۇملار ئەينى زاماندا بۇ يەردە مەدەن (مېتال) تاۋلاش ئىشلىرىنىڭ بارلىقىنى دەللىلەيدۇ.»[2]

بېرگمان «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» ناملىق كىتابىدا، تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىزىمىنى نومۇرى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلغان. (چۈشەنچىمىزنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىر قىسىم يادىكارلىقلارنىڭ نومۇرىنى ئالماي كىرگۈزدۇم، تېخىمۇ تەپسىلىي بىلگۈسى بارلار شۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە ياكى خەنزۇچە نەشرىگە مۇراجىئەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.) بۇ خارابىنى تەكشۈرگەن ۋاقتى: 1928 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.

جۇڭگو پۈلى: خۇڭۋۇ تومپۇرى (1378 ـ ~ 1388 ـ يىللاردا تارقىتىلغان)، 995 ~ 998 ـ يىللاردا تارقىتىلغان جىداۋيۈەن يارمىقى تېپىلغان (جۇڭگو پۈلى بولۇپ ئۈستىدە خەت بار، يۇقىرىقى پۈللاردىن باشقا ئىچكىرىدىكى سۇلالىلەرنىڭ پۈللىرىدىن بەش دانە تېپىلغان).

ئېللىپس شەكىللىك كىچىك بىرونزا كەمەر ئىلمەكى؛ بىر بېشىدا تۆشۈكى بار كىچىك بىر بىرونزا (تۇچ) جىسمىنىڭ پارچىسى، دىيامېتىرى 22 مىللىمېتىر كېلىدىغان قىيپاش بىرونزا ھالقا، بەش دانە بىرونزا مېتال پارچىسى؛ يەتتە تال بىرونزا سىم، شارچە ياكى مارجانىنىڭ پارچىسى؛ مېتال تاۋلاشتىن قالغان قالدۇق نەرسىلەر؛ 15×18

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 500 ـ بەت.

② فولك بېرگمان: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 318 ـ بەت.

مىللىمىتىر چوڭلۇقتىكى تۆت چاسا قوغۇشۇن ئاسما بېزەك؛ تۆمۇر پىچاقنىڭ سۈنۈقى، سۇس كۆكۈچ، يېشىل ۋە قېنىق ئىككى خىل رەڭلىك قوغۇشۇندىن ياسالغان قۇشقاچ؛ دىيامېتىرى توققۇز مىللىمېتىر كېلىدىغان شارسىمان ئاق مارجان ئەينەك؛ دىيامېتىرى 2 ~ 7 مىللىمېتىر كېلىدىغان تۆت دانە كۆك رەڭلىك ئۇششاق ئەينەك مارجان؛ دىيامېتىرى بەش مىللىمېتىر كېلىدىغان قارا رەڭگە مايىل ئۇششاق ئەينەك مارجان؛ ھەسەل رەڭگىدىكى سۈنۈق ئەينەك مارجان، يالقۇن شەكلى چىقىرىلغان شارسىمان ئاق تاش مارجان (قاشتېشى)؛ ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق تۈۋرۈكسىمان ئاق تاش مارجان، بىر دانە كىچىك ئەينەك شارچە ۋە كۆكۈچ ئەينەك مارجاننىڭ پارچىسى؛ قېلىن قۇلۇلدىن ياسالغان ياپىلاق ھالقا؛ قۇلۇلنىڭ ئۈچ پارچە سۈنۈقى؛ ئۇزۇنلۇقى 118 مىللىمېتىر، دىيامېتىرى سەككىز مىللىمېتىر كېلىدىغان ئىككى ئۇچى ئۇچلۇق، ئوتتۇرىسىدا قاپارتما شەكىللىك بېزەك بار قوزۇق؛ سىرلانغان چىنىدىن ئىككى پارچە؛ زەيتۇن (يېشىل) رەڭلىك فارفۇر پارچىسى؛ ئاچ يېشىل، زەڭگەر فارفۇر جامنىڭ سۈنۈقى؛ ئاقۇچ زەڭگەر فارفۇر جامنىڭ تەكتى، كۆكۈچ ماش رەڭدە سىرلانغان فارفۇر (سىر بېرىشتىن بۇرۇن، فارفۇرنىڭ ئاق لېيى ئۈستىگە ئەگرى سىزىقلىق نۇسخىلار بىلەن بېزەلگەن)؛ سىرلانغان شورپا قوشۇقنىڭ سۈنۈقى؛ 26 دانە ساپال ئۈرچۇق؛ سۇس يېشىل قىسمەن سىلىقلانغان قاشتېشىنىڭ ئىككى دانە سۈنۈقى؛ 13 دانە چاقماق تېشى؛ قوشۇقنىڭ سېپىغا ئوخشايدىغان بىرونزا تاياقچە؛ ھەر خىل تېپتىكى بىرونزا سۈنۈقلىرى؛ ھېقىقتىن ياسالغان ئۈچ بۇرجەك شىنا شەكىللىك ئاسما بېزەك ۋە باشقا نۇرغۇن ساپال بۇيۇم ۋە ئۈنىڭ پارچىلىرى.

شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار تەرىپىدىن 1978 - 1980 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە سەككىز ئۆي، بىر خۇمدان ۋە يەتتە قەبرىنى قېزىپ تەكشۈرگەن. تېپىندىلارغا ئاساسەن، مىلادىيەنىڭ بېشىدىن يېنى چەرچەن بەگلىكى دەۋرىدىن موڭغۇللار دەۋرلىرىگىچە گۇللەنگەن، موڭغۇللار يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئىنتايىن گۇللەنگەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىلغان، (بۇلار ھەققىدە ئايرىم مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزگەنلىكىمىز ئۈچۈن ئارتۇقچە توختالمايمەن.) ئەمدى مۇشۇ قېتىمقى قېزىش ئەھۋالىدىن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمەن. 1 - ۋە 2 - نومۇرلۇق ئۆي ئىككى قاتار ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا، 3 - نومۇرلۇق ئۆي باشقا قاتاردا. 3 - نومۇرلۇق ئۆيدىن شىمالىي سۇڭ (960 - 1127) دەۋرىدىكى پۇل، ساپال، بېزەك قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ بۇيۇملار تەگ قەۋەتتە بولۇپ قوم كۆمۈۋەتكەن (قېلىنلىقى 2 ~ 5 سانتىمېتىر.) ئۈنىڭ ئۈستىدە 30 ~ 50 سانتىمېتىرغىچە بىر قەۋەت قىغ بار. بۇلار كالا، قوي، ئات، ئېشەك قىغلىرى ۋە بوغۇزلىرىدۇر. ئۆرۈلگەن، كۆيدۈرۈلگەن ياغاچ، دەرەخ شېخى، قومۇش ۋە ئاز مىقداردا ساپال، تېرە، كىگىز، يىپەك، پاختا رەخت قاتارلىقلار تېپىلغان. 3 - قەۋىتى

10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى كۇل رەڭ توپا بولۇپ كۇل ئورىكى، كاڭ، ئوچاق ۋە ساپال تېپىلغان. 4 ـ قەۋىتى 40 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى كاڭ يۇزى. 5 ـ قەۋەت ئاچ كۇل رەڭ تۇپراق بولۇپ بەش سانتىمېتىر قېلىنلىقتا، ياغاچ كۆمۈرىنىڭ كۆيۈندىسى ۋە پىشۇرۇلغان كېسەكتىن باشقا نەرسە تېپىلمىغان. 6 ـ قەۋەت سېرىق توپا قاتلىمدۇر. 1 ـ نومۇرلۇق ئۆي 5×7.4 مېتىر بولۇپ شىمالىي تېمى ساقلىنىپ قالمىغان، جەنۇبىي تېمىنىڭ بىر قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. شەرقىي ۋە غەربىي تېمىنىڭ قېلىنلىقى 0.56 ~ 0.54 مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى 0.2 ~ 0.46 مېتىر. 0.8 مېتىر كەڭلىكتىكى ئىشىكى شەرقىي جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلغان. ئۆينىڭ ئىچىدە 25 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە كاڭ بار، كاڭنىڭ ئۈستى رېمونت قىلىنغان ۋە ھاكلانغان. ئۆينىڭ ئىچىدىن ياغاچ تەلەڭگە، ياغاچ لېگەن، قىزىل ساپال ۋە ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. 1 ـ ۋە 2 ـ نومۇرلۇق ئۆيلەرنىڭ ئالتە مېتىر شەرقىي شىمالىدا 6.5×5.5 مېتىر چوڭلۇقتا بىر ئۆي بار، ئۇنىڭ غەربىي تامىدىن باشقا تاملىرى ساقلىنىپ قالغان، تامنىڭ قېلىنلىقى 60 سانتىمېتىر، ئۆينىڭ ئىچىدە ئېگىزلىكى 15 ~ 20 سانتىمېتىر كېلىدىغان پاكار كاڭ بار. كاڭنىڭ ئىككى تەرىپىدە چالا كۆيگەن قوزۇق بار. بۇ ئۆيدىكى كاڭنىڭ ئۈستىدىن ياغاچ قوزۇق، مىس پارچىسى، تۇگمەننىڭ پۇچۇق تېشى، ئېگەر، ساپال پارچىسى، تېرە، توقۇلما، پاختا رەخت پارچىسى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان. بۇ جايدىن تېپىلغان ياغاچنىڭ يىل دەۋرىنى كاربون 14 ئانالىزىدا تەكشۈرگەندە، بۇندىن 1180 يىللار بۇرۇن ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. 1 ـ ۋە 3 ـ نومۇرلۇق ئۆينىڭ تەخمىنەن 300 مېتىر جەنۇبىدىكى قۇمنىڭ تېگىدىن يادىكارلىقلار تېپىلغان، بۇ ئىزنى 1928 ـ يىلى بېرگمان تەكشۈرگەن بولۇپ كۆلىمى 5.5×4.5 مېتىرلىق ئۆي، ئىشىكى جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلغان، بۇ ئۆيدىن يۇەن سۇلالىسى (1206 ~ 1368) دەۋرىگە مەنسۇپ ئىككى پارچە خەنزۇچە پۈتۈك، زور مىقداردىكى ساپال بۇيۇم، ئەينەك شارچە، گېئۇمېتىرىك شەكىللەر چىقىرىلغان ساپال بۇيۇم... تېپىلغان. 1 ـ نومۇرلۇق ئۆيدىن تېپىلغان ياغاچ ئەۋرىشكىسىنى كاربون 14 تەجرىبىسىدە تەكشۈرگەندە، يىل دەۋرى بۇندىن 1090 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى دەرەخ ھالقىسى توغرىلاش ئارقىلىق بۇندىن 1035 يىللار بۇرۇن دەپ ھۆكۈم قىلىنغان. تەكشۈرگەن ئۆيلەرنىڭ كۆيگەنلىك ئىزناسى بار. مۇشۇ قېتىمقى ئۆيلەرنى تەكشۈرۈشتە بايقالغان خەنزۇ يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنىڭ ئىندېكسىسى 2 ~ 3:1 RWF79، تەتقىقاتچىلار بۇ پۈتۈكلەرنى 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا مەنسۇپ دەپ قارىغان. چۈنكى بۇ پۈتۈكتە موڭغۇل سانغۇنى ئوغۇنچا تىلغا ئېلىنغان، بۇ سانغۇن 1293 ـ يىلى ئۆلگەن. ۋاشىنگتون كونا شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئالاھىدە بولۇپلا قالماستىن، بۇ خارابىدىن تېپىلغان ئەينەك بۇيۇملارمۇ ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر. چۈنكى دىيارىمىزدا ئەينەك بۇيۇملار ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ مەركىزىي رايونى ۋە

غەربىي شىمال قىسمىدا ئەينەك پارچىسى كۆپرەك تېپىلغان. بۇ ئەينەك پارچىلىرى ئاچ يېشىل، رەڭسىز، بوز رەڭدە. يېشىل ۋە بوز رەڭدىكىلىرىنىڭ ئارىلاشمىسى كۆپرەك، نۇر ئۆتكۈزۈشى ناچارراق. ياسىلىش ئۇسۇلۇبىدىن قارىغاندا پۈۋلەپ ياسالغان، ياسىلىش سەنئىتى ئاددىي، بەزىلىرى قايتا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەينەكلەردۇر. ۋاششەھىرى كونا شەھەر خارابىسىدە ئولتۇراق رايون، تاۋلاش رايونى، خۇمدان قاتارلىقلار ئايرىم جايلاشتۇرۇلغاندىن سىرت، تېرىم ۋە زاراتكالىقمۇ ئايرىم جايلاشتۇرۇلغان. ۋاششەھىرى خارابىلىقىدىن ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئەينەك بۇيۇملار، ئەينەك پارچىلىرى، ئەينەك تاشلاندىلىرى بايقالغان. مۇشۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارنىڭ ئىشتىراكچىسى ئارخېئولوگ جاڭ پىڭ «رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدە ئەينەك بۇيۇملار ناھايىتى ئاز كۆرۈلەتتى. بۇلار ئېلىمىزنىڭ ئەينەك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىن شەرق، غەرب ئالاقىسى ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇھىم»[1] دەپ يازغان. ئارخېئولوگلار بىر ئەينەكچىلىك ئىشخانىسىنى تاپقان، دائىرىسى 200 كىۋادرات مېتىر چىقىدۇ. بۇ يەردىن يەنە كۆپ مىقداردا قىزىل خىش ۋە ياغاچ كۆمۈرى بايقالغان. يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، «يۇقىرىقى خارابە ئىزى بۇ جاينىڭ بىر ئىشخانا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئۇلارنىڭ ئىش تەقسىماتى ئىنچىكە بولۇپ كۆپ خىل ئەينەك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشخانىدۇر»[2] دەپ ھۆكۈم قىلىنغان. بۇ يەردىن بايقالغان تېپىلمىلار ئاساسەن قۇتا شەكىللىك ۋە كوزا شەكىللىك ئەينەك بۇيۇملاردۇر. ئالىملار ۋاششەھىرى خارابىلىرىدىن تېپىلغان ئەينەك بۇيۇملارنىڭ ئەۋرىشكىسىنى تەكشۈرۈپ مۇنداق يەكۈن چىقارغان: بۇ يەردىكى ئەينەكلەر گەرچە غەرب ئەينەكلىرىگە ئوخشاشسىمۇ پەرقى بار، بۇ ئەينەكلەر مۇشۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلغان، تاۋلاشتا ياغاچ كۆمۈرى ئىشلىتىپ قىزدۇرغىنى ئۈچۈن نۇر ئۆتكۈزۈشى تازا ياخشى ئەمەس. ئەينى ۋاقىتتا ئەينەك ئىشلەپچىقىرىپلا قالماستىن يەنە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەشتەك تېخنىكىلارغىمۇ ئىگە بولغان ھەم خېلى كۆلەم ھاسىل قىلغان. شۇ ۋاقىتتا ئەينەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم ھالقىسى بولغان خىمىيەلىك تەركىبلىرى ھەمدە قىزدۇرۇش گىرادۇسلىرىغچە توغرا ئىگىلىگەن. ۋاششەھىرىدىن تېپىلغان بۇ ئەينەكلەر خىمىيەلىك تەركىبى جەھەتتىن ناترىي كالتسىيلىق ئەينەك، خىمىيەلىك تەركىبى جەھەتتىن ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئەينەكچىلىكىدىن پەرقلىنىدۇ، تاۋلانغان ئەينەك يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئارخېئولوگ جاڭ پىڭ مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «ئەينى دەۋردە ھەر خىل ئەينەك شارچە، ئەينەك نوكەش قاتارلىق بېزەكسىمان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپلا قالماستىن، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كېرەك بولىدىغان ئەينەك قۇتا، ئەينەك كوزا قاتارلىقلارنىمۇ ئىشلەپچىقارغان. بۇ خىل ئەينەك بۇيۇملار، بىر خىل شەكىلدىكى

① ② جاڭ پىڭ: «چاقىلىق ناھىيەسى ۋاششەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئەينەك بۇيۇملار»، «كىرورلۇق كۆلتۇرى تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 290 - بەت.

كۆپ مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تەھلىل قىلىساق، بازار ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈندۇر. تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش مۇئەييەن سەۋىيەگە يەتكەن.»[1]

1989 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىمۇ ناھايىتى كۆپ يادىكارلىق تېپىلغان، ئۇنىڭ ئىچىدە ساپال، تۈگمەن تېشى، ئەينەك پارچىسى، كاھىش، خاقانىيە پۇلى (12 ـ، 13 ـ ئەسىرلەر)، يىپ ئېگىرىدىغان ساپال چاق (13 دانە، 11 دانىسى ساق)، يىپەك، ياغاچ تارغاق، تەخسە، گىر قاتارلىق نەرسىلەر بار. ھازىر بۇ خارابىنىڭ بىر قىسمى قۇمنىڭ تېگىدە قالغان بولسا يەنە بىر قىسمى ئېتىزلىققا ئايلىنىپ كەتكەن، شەھەر خارابىسىنى تونۇش مۇمكىن ئەمەس. 1979 ـ يىلى سەككىز ئېغىز ئۆي، يەتتە قەبرە قېزىپ تەكشۈرۈلگەن، بۇنىڭ ئىچىدىن ئەينەك بۇيۇم، موڭغۇللار دەۋرىدىكى خەنزۇچە پۈتۈك، ساپال ۋە ياغاچ بۇيۇملار تېپىلغان. ساپال بۇيۇملار ئاساسلىقى قىزىل ساپالنى ئاساس قىلغان يەنى ساپال چاق، كوزا، كومزەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 1989 ـ يىلى تەكشۈرۈلگەندە 30 دانە ساپال بۇيۇم، ئىككى دانە تاش بۇيۇم تېپىلغان. ئارخېئولوگلار بۇ شەھەرنى مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە گۈللەنگەن، دەپ ھېكىتكەن.

1906 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ستېيىن مۇشۇ شەھەر خارابىسىنى تەكشۈرگەن. ئۇ، «غەربىي يۈرت ئارخېئولوگىيەسىدىن سۈرەتلىك خاتىرە» ناملىق كىتابىدا مۇناسىۋەتلىك قېزىش ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەرگەن. تۆۋەندە ئالمىنىڭ شۇ كىتابىنىڭ گۇاڭشى پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشر قىلغان نۇسخىسى بىلەن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)دا ئېلان قىلغان پارچىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىمىز.

ستېيىن 1906 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەسىدە بايقالغان ئاسار ـ ئەتىقىدىن 61 خىلنى تىزىملاپ ئېلان قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە 18 خىل ساپال بۇيۇم، 8 خىل ئەينەك بۇيۇم، 15 خىل مىس بۇيۇم ۋە باشقا نەرسىلەر. ساپال بۇيۇملار ئىچىدە بۇملاق ئېغىز، ئۇستىگە نەقىش چىقىرىلغان قىزىل، قارا ساپال؛ تۆشۈك ئېچىلمىغان يىپ ئېگىرىش چاقى؛ ساپال قاچا، ساپال قۇتا، ساپال تەخسە قاتارلىقلار بار. ئەينەك بۇيۇملار ئىچىدە ئەينەك شارچە، ئاچ يېشىل ئەينەك پارچىلىرى، ئەينەك چۆگۈننىڭ تۈتقۇچى قاتارلىقلار بار. مىس بۇيۇملاردىن مىس شارچە، مىس بولقا، ئەينەك پوقى، ھالقا، قىسقۇچ، ئىلمەك قاتارلىقلار بار. ياغاچ بۇيۇملاردىن تەخسە، ئىككى تەرىپىدە چىشى بار تاغاق (بىر تەرىپىدە 25 چىشى، يەنە بىر تەرىپىدە يەتتە چىشى قالغان) ۋە ئېللىپس شەكلىدىكى قاشتېشى بېزەك قاتارلىقلار بار. كۈمۈشتىن ياسالغان بىر دانە بۇيۇم، بىر تەرىپى كۆپتۈرۈپ ياسالغان بېزەك ۋە باشقا تاش بۇيۇملار تېپىلغان. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ۋاششەھىرى خارابىسىدىن ئايرىلىدىغان چاغدا، مەن ھەيرانلىق ئىلكىدە مۇنداق

① جاڭ پىڭ: «چاقىلىق ناھىيەسى ۋاششەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئەينەك بۇيۇملار»، «كىروران كۆلتۈرى تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 290 ـ، 291 ـ بەتلەر.

بىر ئەھۋالنى بايقىدىم. قەدىمكى ئاھالىلىرى جايلاشقان تار جايلاردىلا ئەمەس، يەنە شەرققە سوزۇلغان سايلىقتىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرلەردىمۇ يېرىلىپ كەتكەن بىر مۇنچە مېۋىلىك دەرەخ ياغاچلىرى، سۆگەت ۋە تېرەك بار ئىكەن. بۇ يەرنىڭ مۇنبەت تۇپراقلىنى شامال پۈتۈنلەي ئۇچۇرتۇپ كەتكەن. بۇ ساينى كېسىپ ئۆتكەن، كۆرۈپ بىلگىلى بولمىغان ئۆستەڭنىڭ يەر يۈزىدە بولۇشىلا بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. غەلىتە يېرى شۇكى، ۋاشىشەھىرى دەرياسىنىڭ سۈيى ياز پەسلىدە بۇ يەرگە ئېقىپ كېلەلەيدۇ. ئۇنداقتا بۇ خارابىگە سۇ ئېقىن قىسقارغاندىن كېيىن ئاندىن ئېقىپ كېلەلىگەنمۇ؟»[1] ۋاشىشەھىرىلىك كىشىلەرمۇ ۋاشىشەھىرى خارابىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئارخېئولوگلار كۆرگەن ئىككى كىۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدىن خېلىلا چوڭ ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. لوپلۇقلار بولسا ئابدالنىڭ جەنۇبىنى كۆرسىتىپ، ئۇ يەردە بىر شەھەر خارابىسى بارلىقى، ئەمما ئاساسىي جەھەتتىن قۇم تېگىدە قالغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. قۇم دەريا قەبرىستانلىقى 1910 ـ يىللىرى ئەتراپىدا تېپىلغان، 1934 ـ يىلى تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ شۇندىن كېيىن بايقالمىغان، لېكىن 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ قەبرىستانلىق ئىنسانىيەت ئالىمىگە قايتىدىن نامايان بولغان. بىز رېۋايەتلەردىكى، شامالدا شەھەرلەر بەزىدە ئېچىلىپ بەزىدە كۆمۈلۈپ قالىدۇ دېگەن بايانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، دېيارىمىزدىكى شەھەر خارابىلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. چاقلىق دېيارى جۈملىدىن لوپ كۆلى رايونى ئىنتايىن كۇچلۇك بوران چىقىدىغان رايون ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە ئايان. ھازىر كۆپ ھاللاردا شەھەر قەلئەلىرىنى شۇ شەھەرنىڭ دائىرىسى سۈپىتىدە تونۇۋاتىمىز، بۇنداق قاراش مۇۋاپىق ئەمەس، شەكسىزكى شەھەرنىڭ ئاھالىلىرى تېرىقچىلىق قىلىدىغان ھەم ئولتۇراقلاشقان شەھەر رايونلىرى بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى ھازىرقى بىلگەنلىرىمىزدىن چوڭ بولۇپ چىقىدۇ. لوپ رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بايقىلىشى، بۇ ئويىمىزنىڭ توغرىلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە. يارداڭلىق يەر شەكلىمۇ شامالنىڭ ياساپ چىققان ئىجادىيىتى، يۇمشاق توپىنى شامال ئۇچۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن ھاسىل بولغان. كىرورلار خارابىلىكلىرىدىن ھازىر بايقالغانلىرى ئاساسەن دۆڭ ئۈستىدە، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ ئەجەبا، شامال شەھەر رايونىنىڭ توپىلىرىنى ئۇچۇرتۇشقا قادىر بولالماسمۇ؟ مۇران شەھەر خارابىلىرىنى، ۋاشىشەھىرى خارابىسىنى بېسىپ كەتكەن قۇم باشقا شەھەر ـ بازارلارنى يۇتۇپ كەتمەيدۇ دېگىلى بولامدۇ؟ ئەمەلىيەت شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ھازىر بىز بىلۇۋاتقان خارابىلەرنىڭ دائىرىسى قەدىمدە ھازىرقىدىن خېلىلا چوڭ بولغان. ئالىملار تەكشۈرۈش داۋامىدا شۇنى بايقىغانكى، كىرورلار رايونىدىكى تۇپراقنى شامال ئۇچۇرتۇپ 6 ~ 7 مېتىر پەسلىتىۋەتكەن، شۇڭا يارداڭلىق پەيدا بولغىنىدەك، ھازىر بايقالغان شەھەر خارابىلىرىمۇ دۆڭلۇكلەردە قالغان. شامال يۇمران توپىنى ئۇچۇرغان بولسا، قاتتىقراق تۇپراقنى يىمىرگەن. مانا مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا، شامالنىڭ

① سىتەيىن: «نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 258 ـ بەت.

بۇزغۇنچىلىقى نۇرغۇن تارىخىي ئىزلارنى يوق قىلىۋەتكەن. بۇ ھەقتە پىروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭنىڭ «كۇچلۇك شەرقىي شىمال بورىنى شەھەر ئىچىدىكى يەر يۈزىنى يالاپ ئەڭ چوڭقۇر يېرىنى 6.08 مېتىرغىچە ئويۇۋەتكەن، ئەڭ تېيىز ئويۇۋەتكەن يېرىمۇ 3.7 مېتىر بولۇپ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.21 مېتىر بولغان، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.3 سانتىمېتىر ئويۇۋەتكەن. ئەينى زاماندا كىرورلار قەلئەسى ئىچىدىكى ئۆي، دەرەخ ۋە چۆپلەرنىڭ توسالغۇسى قاتارلىقلارنى ھېسابقا ئېلىپ 10% بويىچە ھېسابلىساق، 2000 يىلدا ئالتە مېتىر ئويۇۋەتكەن بولىدۇ. ستەيىن LE شەھىرىنى شامال يالاپ 20 فۇتتىن ئارتۇق ئويۇۋەتكەن، دەپ كۆرسەتكەن. يۇقىرىقىدەك كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق سانلىق مەلۇمات يەنى شامالنىڭ يەر يۈزىنى ئويۇۋېتىشىدىن شەھەرنىڭ ئىچىدىكى ۋېي - جىن سۇلالىلىرىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ سانى ئاز بولغان ئىزنالارنىڭ كۆنمىزگىچە ساقلىنىپ قېلىشى تەس، بەلكى شامال ئۇچۇرتۇپ كەتكەن...»[①] دېگەن بايانلىرى قاراشلىرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ. دېمەكچىمىزكى، لوپ كۆلى بويىدىكى شەرقىي شىمال بورىنى نۇرغۇنلىغان تارىخىي ئىزلارنى يوق قىلىۋەتكەن.

قۇرۇقتوقايدىكى تۈر ۋاشىشەھىرى يېزىسى ياقاتوغراق چارۋىچىلار مەھەللىسىنىڭ غەربىدە سەل شىمالغا قىيىپاش كېلىدۇ، كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 86°47′59.8″قا، شىمالىي پاراللېل 38°48′53.8″قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 973.5 مېتىر، شىمالىدىكى چەرچەن دەرياسى بىلەن ئارىلىقى 700 مېتىر (دەريا بويىدا نۇرغۇن توغراق ئۆسكەن)، يېڭىدىن ياسالغان دۆلەت 315 - تاشيولى بىلەن ئارىلىقى 12.5 كىلومېتىر، شەرقىي جەنۇبىدىكى ۋاشىشەھىرىگە 51 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ چاسا تۈر ياقاتوغراق چارۋىچىلار مەھەللىسىنىڭ 19.5 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا، ئايلانمىسى توققۇز مېتىردەك، ھازىرقى قالدۇق ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر، لاي ۋە شاخ، قومۇش بېسىپ چىڭداپ ياسالغان.

كالائۆلگەندىكى تۈر ۋاشىشەھىرى يېزا ئۇتتۇرئۆستەڭ مەھەللىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 87°39′52.1″ قا، شىمالىي پاراللېل 38°52′44.3″قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 882.9 مېتىر، غەربىي شىمالىدىكى ۋاشىشەھىرى دەرياسى بىلەن ئارىلىقى 14 كىلومېتىر، چەرچەن دەرياسى بىلەن ئارىلىقى 41.5 كىلومېتىر. غەربىي شىمالىدىكى ۋاشىشەھىرى بىلەن ئارىلىقى 29.5 كىلومېتىر، 8.5 كىلومېتىر جەنۇبىدا دۆلەت 315 - تاشيولى بار. تۈر چاسا شەكىلدە بولۇپ جەنۇب - شىمال ئۇزۇنلۇقى 2.7 مېتىر، غەرب - شەرق ئۇزۇنلۇقى 2.2 مېتىر، ھازىرقى قالدۇق ئېگىزلىكى 2.3 مېتىر، لاي ۋە شاخ - شۇمبا بىلەن چىڭداپ ياسالغان.

---

① خۇاڭ شېڭجاڭ: «كىرورلار پايتەختى مۇنازىرىسىنىڭ قىيىن نۇقتىسىنى يېشىش ۋە LA شەھىرىنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىكى كىرورلار شەھىرى ئىكەنلىكىگە يېڭى ئىسپات»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2000 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سانى، 79 - بەت.

4. كۆنچى دەريا سىنىڭ ئاياغ ئېقىندىكى تارىخىي ئىزلار (1)

لوپ كۆلىنى مەركەز قىلغان تارىخىي ئىزلار ئىنتايىن كەڭ دائىرىگە جايلاشقان، ئاساسلىقى ئۇچ رايونغا مەركەزلەشتۈرۈپ بايان قىلىمىز. بۇلاردىن بىرىنچى رايون كىرورلان قەلئەسى يەنى LA نى مەركەز قىلغان هالدا LB، LC، MA، FO، LD، LE، LG، LF، LI، LJ، LQ ۋە توپلىق خارابىسىنى؛ 2 ـ رايون 1 ـ رايونىنىڭ جەنۇبىي غەربىي جەنۇبى قىسمىدا بولۇپ LKنى مەركەز قىلغان هالدا L، LM، LRلارنى؛ 3 ـ رايون 1 ـ رايونىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى مەركەز قىلغان هالدا شۇ ئەتراپتىكى قەبرىلەر ۋە ئىزلارنى، قەبرەغول قەبرىستانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

لوپ رايونىدا تارىخىي ئىزلار ناهايىتى كۆپ، 1900 ـ يىلى 3 ـ ئايدا لوپلۇق ئۇيغۇر يېگىتى ئۆردەكنىڭ تاسادىپىي پۈرسەتتە كىرورلان شەهەر رايونىنى بايقاپ قالغىنىدىن هېسابلىغاندا، مانا بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتا، نۇرغۇن قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر بولدى. مانا شۇ تەكشۈرۈشلەر بۇ شانلىق تارىخ، ئېسىل مەدەنىيەت بىلەن تونۇشىدىغان پۈرسەتلەرنى يارىتىپ بەردى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى سېۋېن هېدىن، ستەيىن، خۇاڭ ۋېنبى قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى ئالاهىدە خاتىرىلەشكە ئەرزىيدۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرىمۇ كۆپ ئەمگەك سىڭدۈردى. تۆۋەندە ئەنە شۇ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، بۇ پارلاق مەدەنىيەت بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

كىرورانىنىڭ بايقىلىشى 1900 ـ يىلى ئەتىياز پەسلىدىكى ئىش بولۇپ تارىخقا پۈتۈشكە تېگىشلىك بىر تارىخىي ۋەقەدۇر. بۇ ۋەقەدە ئىككى ئاساسىي تارىخىي شەخس بار، ئۇنىڭ بىرى شۋېتسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، جۇغراپىيە ئالىمى، دوكتور سېۋېن هېدىن؛ يەنە بىرى لوپلۇق ئاددىي ئۇيغۇر يېگىتى ئۆردەك. كىرورانىنىڭ بايقىلىشى توغرىسىدا سېۋېن هېدىن «ئېكسپېدىتسىيە هاياتىم» ناملىق كىتابىنىڭ «لوپتىكى قەدىمكى شەهەر» دېگەن بابىدا توختالغان. بۇ ۋەقە 1900 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن باشلىنىدۇ. مۇشۇ بابتا يېزىلىشىچە لوپلۇقلاردىن ئۆردەك، قۇداي قۇلۇ، مۇسا، ئوۋچى ئابدۇرېهىم ئاخۇن، مالىك ئاخۇن ۋە يەنە بىر لوپلۇق قاتارلىقلار سېۋېن هېدىنىڭ ئېكسپېدىتسىيەسىگە قاتناشقان. سېۋېن هېدىنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيەسىنىڭ مەقسىتى، رۇسىيەلىك كوزلوف بايقاپ ئورنىنى كۆرسەتكەن، ئەمما خەرىتىسىنى سىزىشقا ئۇلگۈرمىگەن كۆنچى دەريا سىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىش ئىدى. ئۇلار قاقشاللىق (يېڭىپەن) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى تەكشۈرگەندىن كېيىن، كۆنچى دەريا سىنى بويلاپ لوپ كۆلىگە قاراپ تەكشۈرۈپ ماڭغان. 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ئۇلار غەربىي جەنۇبقا يەنى قاراقوشۇن كۆلىگە قاراپ ماڭغان. كازاك چېرنېف ۋە ئۆردەك يارداڭلىقتىن توگە ئوتىدىغان يول ئىزدەپ، غەربىي جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرەپلەرنى چارلىغان، شۇ

جەريانىدا كىچىك بىر قوۋم دۆڭنىڭ ئۇستىدىن بىرقانچە ياغاچ ئۆيىنى بايقىغان. بۇ ئۆيلەردىن يارماق، تۆمۇر بۇيۇم ۋە نەيزە تۇتقان بىر ئادەم، بىر قولىدا چەمبىرەك تۇتقان، يەنە بىر قولىدا گۈل تۇتقان ئادەم نەقىشلىك ياغاچ قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۇچراتقان. ئۇ يەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا خېلى يىراق جايدا بىر توپا تۇر تۇراتتى، سېۋىن ھېدىن چېرىنىۋ بىلەن ئابدۇرېھىم قاتارلىقلارنى شۇ تۇرنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. ئۇلار يەنە شۇ تۇرنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ يەنە ئۇچ تۇرنى بايقىغان، لېكىن ئۇلار ۋاقىت ۋە ئوزۇقلىرىنىڭ قىستىشى سەۋەبلىك، قاراقوشۇن كۆلىگە قاراپ مېڭىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇلار جەنۇبقا 12 يول يۈرگەندىن كېيىن، تېرەك كۆكلەپ تۇرغان بىر ئويمانلىققا كەلگەن. سېۋىن ھېدىن بۇ جايدا سۇ بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراپ قۇدۇق قازماقچى بولغان، ئەمما گۈرجەك ئالدىنقى قېتىم قازغان خارابىدە ئۇنتۇلغانلىقى بىلىنگەن. گۈرجەك بولمىسا بېشىغا كېلىشى مۇمكىن بولغان بەختسىزلىكلەرنى ئويلاپ، ئۆردەك ئۆزىنىڭ ھاياتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئازراق شامال چىقىۋاتسىمۇ، بېرىپ گۈرجەكنى تېپىپ ئەكەلمەكچى بولغان. سېۋىن ھېدىن ئۆردەككە ناۋادا ئۇچرىشالمىسا جەنۇبقا قاراپ مېڭىشنى، شۇنداق بولغاندا قاراقوشۇن كۆلىگە يېتىپ بارالايدىغانلىقىنى ئېيتقان. سېۋىن ھېدىنىڭ ئېيتىنى مىنگەن ئۆردەك يېرىم كېچىدە يولغا چىققان، ئۇ يولغا چىقىپ ئىككى سائەتتىن كېيىن قاتتىق بوران چىقىپ كەتكەن. ئۇ، تاڭ يورۇغاندىن كېيىنمۇ قايتىپ كەلمىگەنلىكتىن، سېۋىن ھېدىنلار قاراقوشۇن كۆلى تەرەپكە قاراپ قوزغالغان. ئۇلار بىرقانچە قۇم دۆڭلىرىدىن ئۆتۈپ بىر تۈزلەڭگە كەلگەندە، ئۆردەك يېتكەن گۈرجەكنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەن. ئۇ بوران تەسىرىدە ئەسلىدىكى ئىزىنى يوقىتىپ، ئېزىپ قالغانلىقىنى، ئېزىپ بىر مۇنارنىڭ يېنىغا بېرىپ قالغانلىقىنى، ئۇ مۇنارغا يېقىن جايدا بىر خارابىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان. ئۇ بايقىغان شۇ خارابىدىن نەپىس ياغاچ ئويمىلارنىڭ ئەۋرىشكىسىدىن بىرقانچىنى ئېلىپ كەلگەن. ئۇ تاپقان يارماق ۋە ئويما نەقىش بار ياغاچنى ئاتقا ئارتىپ گۈرجەك يېتكەن خارابىنى ئىزدىگەن، گۈرجەكنى تاپقاندىن كېيىن قايتقان، ئات ھېرىپ بولالمىغاندا نەرسىلەرنى ئۆزى يۈدۈپ قايتىپ كەلگەن، بۇ 1900 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئىدى. ئۇ يەنە سېۋىن ھېدىنلار قوزغىلىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ تاپشۇرۇقىغا ئاساسەن شۇ خارابىگە بېرىپ بەزى يادكارلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. ئۇ ئېلىپ كەلگەن نەپىس ياغاچ ئويمىلار بۇ ئەجنەبىي ئالىمنىڭ كۆزىنى ئالاچەكمەن قىلىۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قايتىشىغا ئىككى كۈن يەتكۈدەكلا سۇ قالغاچقا، خارابىگە بېرىپ تەكشۈرۈشكە شۇنچە ئىنتىلسىمۇ، ئامالسىز بوينىدىن باغلاپ تارتقاندەك بولۇپ، كېيىنكى يىلى كېلىپ تەكشۈرۈش پىلانىنى تۈزۈپ قايتىشقان. ئۇلار جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاندىن تاتلىق سۇلۇق كۆل ـــ قاراقوشۇنغا يېتىپ كەلگەن.

1901 ـ يىلى سېۋىن ھېدىن ئەتراپلىق پىلان تۈزۈپ لوپ كۆلى بويىدىكى، ئۆردەك ئالدىنقى يىلى بايقىغان شەھەر خارابىسىنى كۆزلەپ ماڭغان. ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئىسلامباي 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن باشلاپ قاراقوشۇن كۆلى بويىدا، ھەر

كېچىسى ئوت يېقىپ نىشان كۆرسىتىدىغان بولغان. 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇلار قونالغۇ قىلغان ئەتراپتىن 19 دانە ئۆينىڭ خارابىسىنى تاپقان ھەمدە ئۇلارنى قازغان، تەكشىلىك خەرىتىسىنى سىزغان. ئۇ يەردىن كىگىز پارچىسى، ساپال پارچىسى، چاچ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۆڭىكى، قىزىل رەخت، زىرە، جۇڭگو يارمىقى قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغان. سېۋىن ھېدىن يالىلغان ئادەملىرىگە «كىمىكى يېزىق بار نەرسە تاپسا مۇكاپاتلىنىدۇ» دەپ جاكارلىغان. بۇ ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن قوپۇرۇلغان، تېمى يۇلغۇنلارنى قوشامداپ ياكى ئۇنى سۇۋاپ ياسالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچ يەردە يەنە ئىشىك تىكلەكلىك تۇرغان بولۇپ، ئىشىكتىن بىرى خېلىلا چوڭ. سادىر ئىسىملىك كىشى ئۆردەك ئالدىنقى يىلى ئۇچراتقان خارابىنى ئىزدىگەن، ئۇلار شۇ ئەتراپتا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىنى بايقىغان. بۇ بۇتخانا بەلكىم ئەينى ۋاقىتتا بىر گۇلباغنىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە چوڭ بىر دەريا ئېقىنى بار، ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئەتراپتا ئۆيلەر، شەھەر قەلئەسى، سېپىل، باغچە، يول، پىيادە يۈرگۈچىلەر بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى يازغان دوكتور سېۋىن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ قازغۇچىلىرى 5.3 فۇت ئېگىزلىكتىكى تىك تۇرغان بۇت ھەيكىلىنى قېزىپ چىقارغان. مۇشۇ بۇتنىڭ ئەتراپىدىن قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر تېپىلىشقا باشلىغان، ئۇلار بىرقانچە كۈن قېزىپ، نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى تاپقان. شۇ يەردە بىر ئاتاخانىغا ئوخشايدىغان بىر ئۆينىڭ ئات ئوقۇرى ئىچىدىن 36 پارچە خەنزۇچە پۈتۈك تېپىلغان. ئۇلار يەنە 120 دانە يېزىق بار تاختا تاپقان، يۇقىرىقى يېزىق بار تاختىلاردىن باشقا كىيىم، بېلىق قاسرىقى، كىرپىست بەلگىسى بار كىگىز، بىرقانچە تال تېرىق، موي قەلەم، يارماق، كوزا قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپقان. سېۋىن ھېدىن تاپقان يادىكارلىقلارنى ۋېسبادېن ۋە ھېركارېل ھېمىلىي قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىغا تاپشۇرغان. ئۇلار دوكلاتىدا، بۇ يادىكارلىقلار بايقالغان شەھەرنىڭ ئەينى چاغدىكى كىروران (kroraina) ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. بۇ تېپىلغان يازمىلارنى ھېمىلىي ۋاپات بولغاندىن كېيىن پىروفېسسور كونراد تەتقىق قىلىپ، بارلىق يازما يادىكارلىقلارنى گېرمانچىغا تەرجىمە قىلىپ، «سېۋىن ھېدىن كىرورانداغى گېرىشكەن جۇڭگوچە پۈتۈكلەر ۋە باشقا بايقاشلار» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇرغان. شۇندىن باشلاپ كىروران پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم بولغان ۋە دۇنيا بويىچە كىروران قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن. نۆۋەتتە شۇنىمۇ ئېيىتىش مۇمكىنكى، بەزى ئالىملار كىرورانىنى ئۆردەكنىڭ بايقىغانلىقىنى رەت قىلىدۇ ۋە ئۆردەك شەھەر رايونىدىكى بىر خارابىنىلا بايقىغان، دەپ بايان قىلىشىدۇ. بۇ تارىخي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىنغانلىقتۇر. مەيلى قانداق بولمىسۇن، ئۆردەك كىرورانىنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلۈشىگە تۇرتكە بولغان. ئۆردەكنى ھەرقاچان كىرورانىنى بايقىغان تارىخي شەخس سۈپىتىدە خاتىرىلەيمىز.

تارىخي ئىزلار ۋە تېپىلغان يادىكارلىقلار ستېيىن 1906 - يىلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە لوپلۇقلاردىن توختاخۇنىنىڭ يول باشلىشى بىلەن، چاقىلىقتىن 50 نەچچە

ئىشلەمچى يالاپ، كىروران رايونىغا كىرگەن. 1914 - يىلى يەنە بىر قېتىم كىروران رايونىغا كىرىپ تەكشۈرگەن ۋە قازغان، شۇ ئىككى قېتىمدا كىروراننى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، 20دىن ئارتۇق نۇقتىنى تەكشۈرگەن ھەمدە ئۇلارغا ئىنگلىز ھەرپلىرىدە نام بېرىپ خاتىرىلىگەن. شۇندىن بېرى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەردە، خارابىلەر ئەنە شۇ شەرتلىك بەلگىلەر ئارقىلىق ئاتىلىپ كەلمەكتە، ئەسلىدىكى جاي نامىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يەنىلا ئاشۇ شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن ئاتاشقا مەجبۇرمىز. بۇ خارابە ئىزلار نامىدا كۆرۈلىدىغان L لوپ كۆلى رايونىنىڭ قىسقارتىلمىسىنى، كەينىدىكى ئىنگلىزچە ھەرپلەر قېزىلغان تەرتىپى بولۇپ سانىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

كىروران شەھىرى قەلئەسى[1] (LA) ھازىر كىروران شەھىرى دېيىلمۇاتقان قەلئە چاقىلىق ناھىيە بازىرىغا 240 كىلومېتىر (تۈز سىزىق بويىچە)، كورلا شەھىرىگە 340 كىلومېتىر كېلىدۇ. لوپ كۆلىنىڭ لېۋىگە 28 كىلومېتىر، كۆنچى دەرياسىنىڭ قۇرۇق غول ئېقىنىنىڭ ئەڭ يېقىن يېرىگە 16 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا، يارداڭلىق رايونىغا جايلاشقان. كىروران شەھىرى خېلى چوڭ كۆلەمدە بولۇپ نۇرغۇنلىغان شەھەرچىلەردىن تۈزۈلگەن، ھازىر كىروران دەۋاتقان خارابە ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى، شۇنداقلا شۇ شەھەردىكى بىر قەلئەدىن ئىبارەت. بۇ تەرىپىنى ئارخېئولوگىيە خەرىتىسى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، پەقەت ئارىلىقتىكى بەزى ئورۇنلار كۆچلۈك شامالنىڭ يىمىرىشى بىلەن يوقالغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتى «يىپەك يولى» مەخسۇس فىلىمىنى ئىشلەش داۋامىدا، 1980 - يىلىنىڭ بېشىدا كىروران شەھىرى قەلئەسىنىڭ جەنۇبىدىن دەريانىڭ قۇرۇق ئېقىنىدىن ئۆچىنى، شىمال تەرىپىدە قۇرۇق ئېقىندىن بىرنى بايقىغان. دەريا ئەتراپلىرىدا 5 ~ 6 كىلومېتىر دائىرىدە قۇرۇپ كەتكەن توغراقلار بولۇپ ئەينى دەۋردىكى كىروراننىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. سىرلىق قەدىمكى شەھەر كىروران مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنلا گۈللەنگەن، پارلاق مەدەنىيەتلەر بەرپا قىلىنغان، كىروران ئېلىنىڭ پايتەختى بولغان. كىروران شەھىرى سىرلىقلىقى، پارلاق مەدەنىيەتنىڭ ئۇچقى بولغانلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بۇ شەھەر مىلادىيە 330 - يىللىرى ئەتراپىدا ۋەيران بولغان. يەنە بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، راھىب فا شىيەن 399 - يىلى مۇشۇ كىروران شەھىرىدىن ئۆتكەن. ناۋادا كېيىنكى قاراشنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولسا، كىروران شەھىرى 6 - ئەسىرلەردە ۋەيران بولغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. ئەسكەرتىش زۆرۈر بولغان بىر مەسىلە، كىروران شەھىرىنىڭ كۆلىمىدىن ئىبارەت. ماتېرىيالىلاردا

① كۆپىنچە ماتېرىيالىلاردا LA خارابىسى كىروران شەھىرى دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ، قارىشىمچە، بۇ خارابە ئەنە شۇ كىروران شەھىرىدىكى بىر مۇھىم قەلئە ياكى شەھەرنىڭ مەركىزى، ئۇ شەھەرنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت، شۇ ۋەجىدىن ئۇنى كىروران شەھەر قەلئەسى دەپ ئاتىدىم.

كىرورانىڭ كۆلىمى ئەنە شۇ شەھەر قەلئەسى بىلەن ھېسابلىنىۋاتىدۇ، بۇنداق ھېسابلاش تۈپتىن خاتا، چۈنكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر كىروران شەھەرنىڭ كۆلىمىنى 100 مىڭ كىۋادرات مېتىر كۆلەمدە دېگەن ھۆكۈمنىڭ نەقەدەر خاتا بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئارخېئولوگىيە نەتىجىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرىتىگە قارايدىغان بولساق، كىروران شەھەرنىڭ كۆلىمىنىڭ 100 كىۋادرات كىلومېتىردىن كىچىك ئەمەسلىكىنى بايقايمىز[1]. پىروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭنىڭ «كىروران ئىزنالىرى جايلاشقان دائىرىنىڭ ئايلانمىسى 40 ~ 50 كىلومېتىر كېلىدۇ، مانا بۇ ئۆز دەۋرىدىكى كىروران بوستانلىقىنىڭ تەخمىنىي دائىرىسىدۇر، تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق بەگلىكلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ»[2] دېگەن بايانلىرىمۇ يۇقىرىقى قاراشلىرىمىز بىلەن ياندىشىدۇ.

LA بەلگىسى قويۇلغان خارابە كىروران شەھىرىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان بىر قەلئەسىدۇر، ئەمەلىيەتتە شۇ شەھەرنىڭ مەركىزىي قەلئەسىدىن ئىبارەت، بۇنىڭدا Aھەرپىنىڭ بولۇشى، ستەيىننىڭ تۇنجى بولۇپ مۇشۇ شەھەر خارابىسىنى قازغانلىقىدىن، شەھەرلەرنىڭ تۇنجىسى دەپ قارىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ خارابىنىڭ كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىديان "22′55°89، شىمالىي پاراللېل "55′29°40 قا جايلاشقان. شەھەرنىڭ غەربىي شىمال، غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە 2 ~ 3 كىلومېتىر كېلىدىغان جايلاردا توغراقلىق بولۇپ، بەزى توغراقلارنىڭ ئايلانمىسى ئىككى مېتىرغا يېتىدۇ، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىمۇ ئورمانلىق بولۇپ، بەزى ئالىملارنىڭ كىروران شەھىرى ۋە شەھەر رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 40%تىن ئاشىدىكەن دېگەن ئىلمىي پەرەزلىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا. كىروران شەھىرىدىكى بۇ قەلئەنىڭ ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 330 مېتىر ئەتراپىدا. LA بەلگىسى بىلەن خاتىرىلەنگەن بۇ قەلئەنىڭ كۋادرات شەكىللىك سىپىلى كۆپىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن كىروران شەھىرى دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ. قەلئە سىپىلىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلىرى شامالنىڭ تەسىرىدە تۈزلىنىپ، قۇم بېسىپ كەتكەن. بىر قەدەر ياخشىراق ساقلانغان جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدىن قارىغاندا، سىپىلنىڭ قېلىنلىقى 5.5 ~ 9 مېتىرغىچە، ھازىرقى قالدۇق ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىر ئەتراپىدا. سىپىل توپا، شاخ ۋە يۇلغۇن قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قاتقاپ ياسالغان. قەلئە خارابىسىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە ئۇزۇنلۇقى 12 ~ 22 مېتىرغىچە بولغان بىردىن ئېغىز بار، بۇ شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئىزى بولۇشى مۇمكىن. قەلئەدە بىر سۇ يولى بولۇپ، غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ سۇ يولىنىڭ كەڭلىكى 8.16 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 5.4 مېتىر،

① «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ خەنزۇچە 2003 ـ يىللىق 14 ـ ھۆرال سانىغا قارالسۇن.

② خۇاڭ شېڭجاڭ: «قەدىمكى كىروران بوستانلىقىنىڭ ئېكولوگىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇندىن كېيىنكى قۇرۇلۇش توغرىسىدا تەكلىپ»، يىن چېگىنىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 333 ـ بەت.

سۇ يولى غەربىي تەرىپىدىن قەلئە سىرتىدىكى قۇرۇق ئېقىنىغا تۇتىشىدۇ. بۇ قەلئەنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۇچ رايونغا بۆلۈشكە بولىدۇ، بۇنىڭ بىر قىسمى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان قۇرۇلۇش، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئولتۇراق رايونى بولۇشى مۇمكىن. شەرقىي شىمال قىسمى دىنىي پائالىيەت رايونى بولۇشى مۇمكىن، بۇ جايدا بەزى سۇپا ۋە راھىبخانىلارنىڭ ئىزنالىرى بايقالغان، بۇ يەردىن بايقالغان بۇددا دىنى سۇپىسىنىڭ ئۆل چوڭلۇقى 18×5.19 مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى 10.4 مېتىر. غەربىي جەنۇب رايونىدا ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرى خېلى كۆپ بايقالغان. مانا مۇشۇ كىرورلان قەلئەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1962 - يىلى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەنى 1988 - يىلى 3 - تۈركۈمدىكى دۆلەت دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى قاتارىدا، كىرورلان خارابىلىكىنىمۇ دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلغان.

كىرورلان قەلئەسىدىكى 1 - نومۇرلۇق ئۆي خارابىسى بۇلار شەرقىي شىمال تەرىپىدە، يۇقىرىقى بۇددا سۇپىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 8.54 مېتىر، بۇ قۇرۇلۇشتا توغراق جاھاز قىلىنىپ ئارىسى يۇلغۇن بىلەن قوشاھدىلىپ سامانلىق لاي بىلەن سۇۋاپ تام قىلىنغان. بۇ ئۆينىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپ ھۇجرىلارنىڭ ئىزناسى ساقلىنىپ قالغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭىنىڭ كۆلىمى 9.35 × 3.96 مېتىر. ستەيىن بۇ يەردە بەش جاينى قېزىپ، توقۇز دانە خەنزۇچە تاراشا پۈتۈك ۋە قەغەز پارچىسى تاپقان. بۇ پۈتۈكلەرنىڭ بىرىدىكى يېزىلغان يىلنامە مىلادىيە 330 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ستەيىن بۇ يەردىن يەنە يۇڭ توقۇلما، يىپەك توقۇلمىسى پارچىسى، بىرقانچە پارچە قارۇشتى پۈتۈكى بايقىغان.

كىرورلان قەلئەسىدىكى 2 - نومۇرلۇق خارابە بۇ ئىز ھۆكۈمەت ئورگىنى خارابىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىنغان، ئورنى قەلئە مەركىزىدىكى 4.88 مېتىر كېلىدىغان بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. بۇ ئىمارەتنىڭ تېمى لايدىن قوپۇرۇلغان. ھازىر ياخشىراق ساقلىنىپ قالغىنى غەرب تەرىپىدىكى ئۇچ ئېغىز ئۆي بولۇپ، كۆپىنچە ماتېرىيالىلاردا رەسىمنى كۆرۈۋاتىمىز، ئۇنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىر، تامنىڭ قېلىنلىقى 1.31 مېتىر. 1901 - يىلى سېۋېن ھېدىن كەشلىكى ئىككى مېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان مۇشۇ ئۆيدىن ھەر خىل تاراشا پۈتۈكتىن 120نى، پارچە خەنزۇچە تاراشا پۈتۈكتىن157 (يىل دەۋرى 314 - يىلى ئەترايى)نى تاپقان، ئۇندىن باشقا يۇڭ توقۇلما، يىپەك پارچىسى، ئوق، يارماق ۋە ئىككى دانە قارۇشتى پۈتۈكى تېپىلغان. ستەيىن بۇ خارابە ئىزىغا 1 ~ 7 دەپ نومۇر قويۇپ يەتتە يەرنى قېزىپ تەكشۈرگەن، خارابىدىن نەچچە ئون پارچە خەنزۇچە پۈتۈك ۋە بىر پارچە قارۇشتىچە پۈتۈك تېپىلغان. سېۋېن ھېدىن 2 ~ 3 پارچە قەغەز تاپقان مۇشۇ خارابىنىڭ كۆل دۆۋىسىنى قېزىپ، 10 نەچچە پارچە پۈتۈك تاپقان. ستەيىن

3 ـ ۋە 4 ـ نومۇرلۇق ئۆيلەرنى قازغان بولسىمۇ ھېچنەرسە چىقمىغان، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.8 مېتىر، كەڭلىكى 2.95، 1.22 مېتىر كېلىدۇ. ھۆكۈمەت ئورگىنى خارابىسى دېيىلۈاتقان مۇشۇ خارابىنىڭ شىمالىدا كۆلىمى 15.9×66.3 مېتىر كېلىدىغان چاسا ئۆيدىن تۆت پارچە خەنزۇچە، بىر دانە قارۇشتىچە پۈتۈك تېپىلغان، خەنزۇچە پۈتۈك 260 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ. 1914 ـ يىلى سىتەيىن مۇشۇ خارابىلىكتىكى 2 ـ ۋە 7 ـ نومۇرلۇق ئۆيلەرنى قازغاندا، كۇل دۆۋىسىدىن 17 پارچە خەنزۇچە پۈتۈك، ئىككى پارچە سوغدچە پۈتۈك تاپقان. يەنە مۇشۇ خارابىنىڭ غەربىي بۇلۇڭىدىكى كۇل دۆۋىسىنى تەكشۈرگەندە (كىروران 2 ـ نومۇرلۇق خارابە 10 ـ نومۇرلۇق ئىز دەپ نومۇر قويۇلغان) ئىككى پارچە خەنزۇچە پۈتۈك، بىر پارچە قارۇشتىچە پۈتۈك تېپىلغان.

كىروران قەلئەسىدىكى 3 ـ نومۇرلۇق خارابە ھۆكۈمەت ئورگىنى دەپ قارىلۈاتقان خارابىنىڭ غەربىي ئۇچىغا توغرا كېلىدۇ. ھازىر پەقەت ئۇچ ئېغىزلا ئۆي ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ئەڭ چوڭىنىڭ كۆلىمى 10.68×8.54 مېتىر كېلىدۇ. بۇ خارابىنىڭ 2 ـ نومۇرلۇق ئۆيدىن ئىككى دانە خەنزۇچە پۈتۈك تېپىلغان، ئۆينىڭ سىرتىدىكى كۇل دۆۋىسىدىن 37 دانە خەنزۇچە پۈتۈك، ئىككى دانە قارۇشتىچە پۈتۈك تېپىلغان.

كىروران قەلئەسىدىكى 4 ـ نومۇرلۇق خارابە 3 ـ نومۇرلۇق خارابىنىڭ 14.9 مېتىر غەربىي جەنۇبىدا، ئاساسەن توغراق ياغىچىدا جاھازلاپ يۇلغۇن بىلەن قوشامداپ، ئاندىن سامانلىق لاي بىلەن سۇۋاپ سېلىنغان. ئوتتۇرىدىكى چوڭ ئۆينىڭ سىرتىدىكى كۇل دۆۋىسىدىن بىر پارچە خەنزۇچە قەغەز پۈتۈك، بىر دانە قارۇشتىچە تاربشا پۈتۈك تېپىلغان. 1914 ـ يىلى سىتەيىن كىرورانىنى 2 ـ قېتىم تەكشۈرگەندە، مۇشۇ خارابە بىلەن 6 ـ خارابە ئارىسىدىكى كۇللۇكتىن 25 پارچە خەنزۇچە پۈتۈك تېپىلغان.

كىروران قەلئەسىدىكى 5 ـ نومۇرلۇق خارابە بۇ خارابە 3 ـ نومۇرلۇق خارابىنىڭ 1.6 مېتىر شىمالىدا، بۇ ئۆيلەرمۇ باشقا ئۆيلەرگە ئوخشاش توغراق، يۇلغۇن، لاي بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە 1 ـ نومۇرلۇق ئۆيدىن قارۇشتىچە، خەنزۇچە پۈتۈكلەردىن ئىككى دانىدىن؛ بۇ خارابە يېنىدىكى كۇل ئارىسىدىن بىر دانە خەنزۇچە، ئىككى دانە قارۇشتىچە پۈتۈك تېپىلغان، 4 ـ ۋە 5 ـ نومۇرلۇق خارابە ئارىسىدىكى كۇللۇكتىن 1914 ـ يىلى سىتەيىن بەش دانە خەنزۇچە، بىر دانە سوغدچە پۈتۈك ۋە يىپەك، يۇڭ توقۇلمىلارنى تاپقان.

كىروران قەلئەسىدىكى 6 ـ نومۇرلۇق خارابە 5 ـ نومۇرلۇق خارابىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، قۇرۇلۇشى باشقا قۇرۇلۇشلارغا ئوخشىشىدۇ. بۇ خارابىنىڭ غەربىدىكى بىر ئۆيدىن تۆت دانە خەنزۇچە پۈتۈك، مۇشۇ خارابە بىلەن 5 ـ نومۇرلۇق خارابە ئارىسىدىكى كۇللۇكتىن (كۆلىمى 5.30×25.15 مېتىر) بىر پارچە سوغدچە قەغەز پۈتۈك، بىر نەچچە دانە قارۇشتى پۈتۈكى ۋە 200 نەچچە دانە خەنزۇچە پۈتۈك تېپىلغان، خەنزۇچە پۈتۈكلەرنىڭ يىل دەۋرى 260 ـ ~ 312 ـ يىلىغچە توغرا كېلىدۇ.

1999 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان، 1980 ـ يىللىرىدىكى بىر ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشتا، كىروران شەھىرى قەلئەسى LAنىڭ 32 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، شامال يالاپ كەتكەن بىر قەبرىستانلىقتىن 10دەك قەبرە بايقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر بوۋاينىڭ قەبرىسى قېزىلغان، بۇ بوۋاي بىر گۇللۇك ياغاچ لەھەت ساندۇقىدا دەپنە قىلىنغان، بۇندىن 2000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ. بۇ گۇللۇك قابىرچاق (ياغاچ ساندۇق) رەڭلىك بولۇپ گۈللەر، ئىككى كېسىشكەن يول ھەمدە بىر قۇش سىزىلغان، بۇ ساندۇققا يۇڭلۇق شىرنىڭ رەسىمى چېقىرىلغان گىلەم يېپىلغان، جەسەتنىڭ ئۈستىدە ئىچى تۇرقۇدىن ئەستەرلەنگەن پاختا رەختتىن تىكىلگەن ئۇزۇن چاپان كىيدۈرۈلگەن، يەنە سىرلىق قاچىلارمۇ بار. كىروران شەھىرى دائىرىسىدىن تېپىلغان تاش قورالالارغا ئاساسەن ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەۋرىنى ۋە بۇ جايدا ئولتۇراقلىشىش دەۋرىنى سىپتا تاش قورالار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگىچە سۈرۈشكە بولىدۇ.

LB **بۇددا خارابىسى** 1900 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئۆردەك تاپقان شەھەر خارابىسى مۇشۇ بولۇپ كىروران قەلئەسىنىڭ 5.8 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، بۇ يەرگە كۆپلىگەن بۇددا سۈپىسى، ئىبادەتخانا، ئولتۇراق ئۆيلەر جايلاشقان. ستەيىن بۇ يەردىن بۇددا دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلاردىن خېلى كۆپ تاپقان. 2 ـ نومۇرلۇق بۇتخانا LB بۇددا خارابىسىنىڭ غەربىي ئۈچىدىكى كۆلىمى 95.5×64.5 مېتىر كېلىدىغان بىر تۆپلىككە جايلاشقان، بۇ يەردىن بىر تۈركۈم بۇددا يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. 4 ـ نومۇرلۇق خارابە ئىبادەتخانا بولۇپ 2 ـ نومۇرلۇق خارابىنىڭ 6.1 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، بىرقانچە زال بار، بۇلارنىڭ مەركىزىدىكى بىرىنىڭ كۆلىمى 6.7×5.8 مېتىر. ستەيىن LB بۇددا خارابىسىدىن ئىككى دانە قارۇشتىچە پۈتۈك ۋە بىر دانە خەنزۇچە پۈتۈك تاپقان. 1931 ـ يىلى بېرگمان توق كۆك ھاك تېشى ئۈرچۇق، ئۈستىدە ئىككى تۆشۈكى بار نېپىز بىرونزا بېزەك، ئۇچ پارچە سۇنۇق بىرونزا قاتارلىقلارنى تاپقان.

LC **قەبرىستانلىق** كىروران قەلئەسىنىڭ يەتتە كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى ئۇزۇنلۇقى 49.5 مېتىر، كەڭلىكى 21 مېتىر كېلىدىغان بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. ستەيىن بۇ يەردىن 10 قەبرىنى قازغان، قەبرىلەردىن نۇرغۇن ھەمدەپنە بۇيۇملار تېپىلغان. تېپىلمىلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما، مىس كۆرگۈ، ياغاچ بۇيۇم، ئۈجۈ يارمىقى، مىستىن ياسالغان ئۈزۈك ۋە تاسما توقىسى قاتارلىق بۇيۇملار بار، بۇلارنىڭ يىل دەۋرى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 3 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمغىچە توغرا كېلىدۇ. 1980 ـ يىلى شىنجاڭ كىروران ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى بۇ قەبرىستانلىقنى «يالغۇز ئېگىزلىك قەبرىستانلىقى» دەپ ئاتاپ، MB دېگەن شەرتلىك بەلگىدە خاتىرىلىگەن ھەمدە ئىككى قەبرىنى قازغان.

LE **شەھەر خارابىسى** كىروران قەلئەسىنىڭ 24 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، قەلئە ئورنى شەرقىي مېرىدىيان $90°7'3.3''$قا، شىمالىي پاراللېل $40°38'41.6''$قا جايلاشقان،

دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 794 مېتىر، مۇرلار خارابىسىنىڭ 185 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، لوپ كۆلى بازىرىنىڭ 67 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا، كىرورلار قەلئەسىنىڭ 22 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا، خارابىنىڭ 4.3 كىلومېتىر شىمالىدا شىمال - جەنۇب يۆنىلىشىدە بىر ئېقىن بار. سېپىلى شەرقتىن غەربكە 122 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 137 مېتىر كېلىدۇ. سېپىل ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 3.66 مېتىر، ئۈستىنىڭ قېلىنلىقى 1.68 مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىردىن ئارتۇق. سېپىلنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ئوتتۇرىسىغىراق جايلاشقان دەرۋازىسىنىڭ كەڭلىكى ئۇچ مېتىر كېلىدۇ. شىمال تەرەپتىكى دەرۋازىسى سەل تارراق. سېپىلنىڭ شىمالىي تەرىپىدە، غەرب تەرەپكە 32.7 مېتىر كېلىدىغان يەردە كۆلىمى 3.21×7.10 مېتىر كېلىدىغان بىر توپا قۇرۇلۇش ئۇلىنىڭ بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان. بۇ شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىنى سۇ ئوراپ تۇرغان، سۇنئىي قانالدىن بىرى كىرورلار خارابىسى بىلەن تۇتاشقان بولغاچقا سۇ قاتنىشى بولغان دەپ قارالماقتا[1]. سىتەيىن شىمالىي قوۋۇققا يېقىن جايدىكى بىر كۇللۇكتىن ئالتە پارچە خەنزۇچە خەت بار يادىكارلىق ھەم ئۇجۇ يارمىقى قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپقان. 1980 - يىللىرى LE خارابىسىنىڭ 4.8 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان بىر بوۋاقنىڭ قەبرىسى تېپىلغان، بۇ ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش 1999 - يىلى ئېلان قىلىنغان. بۇ بوۋاقنىڭ چاچلىرى سارغۇچ، ئۇرا كۆزلىرى سەل - پەل يۇمۇلغان، ئېگىز بۇرۇن، تەخمىنەن ئالتە ئايلىق بولغان، يۇڭ توقۇلما بىلەن ئورالغان، بېشىدا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق، پۇتىغا ئاشلانمىغان تېرىدىن تىكىلگەن ئاياغ كىيدۈرۈلگەن. كىرورلار قەلئەسىنىڭ 23 كىلومېتىر نېرىسىدىكى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان چوڭ ئادەمنىڭ ئەھۋالى بىلەن بوۋاقنىڭ ئەھۋالىغا قارىغاندا، بۇ ئىككى قەبرىنىڭ ئەھۋاللىرى كىرورلار رايونىدىن تېپىلغان ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ھالىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. تەخمىنەن 3000 يىللار بۇرۇنقى كىرورلار رايونىدا بىر بۆلەك چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىپتىدائىي ياۋروپا ئىرقىدىكى ئاھالە ياشىغان. مىلادىيەنىڭ بېشىغا مەنسۇپ بولغان دەۋردە شەھەرلەر ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان شەھەر، يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە تەرەققىي قىلغان، شۇنداقلا يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئورنىدىن ئىبىتقاندا، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنى تارقىتىشقا مۇھىم رول ئوينىغان. مۇشۇ خارابىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى نەچچە كىلومېتىر دائىرىدە 10 نەچچە ئورۇندا باشقا خارابە ئىزلىرى بار. LE خارابىسىدىن تېپىلغان ئەۋرىشكە بىلەن كىرورلار قەلئەسىدىن تېپىلغان ئەۋرىشكىنىڭ دەۋرى ئوخشاش، يەنى مىلادىيە 230 - يىلىدىن 300 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ، مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئىككى شەھەر خارابىسى بىر دەۋرگە مەنسۇپ .

LF **قەلئەسى** لوپ كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى تۆپىلىكنىڭ شەرقىي شىمالى

① كىرورلاندا قانال قېزىلغان، قانال ئارقىلىق سۇ قاتنىشى بولغان دېگەن مەسىلە توغرىسىدا داۋاملىق تەكشۈ - رۈش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچىغا جايلاشقان. LE شەھەر خارابىسى بىلەن بولغان ئارلىقى 8.4 كىلومېتىر، تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا يەنە بىر خارابىلىكنىڭ ئۇلى بار. شەھەر خارابىسى تۆپىلىكنىڭ تەبىئي ھالىتىگە ئاساسەن چاسا شەكىلدە قۇرۇلغان. سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 61 مېتىر، سېپىل ئۇلىنىڭ ئەڭ كەڭ جايى 4.24 مېتىر. سېپىلنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدە قوۋۇقى بار، بۇ قوۋۇقنىڭ ئىككى يېقىدا ئۆي بار. ستەيىن بۇ يەردىن قارۇشتىچە بىر دانە، خەنزۇچە ئىككى دانە پۇتۇك تاپقان، باشقا تۇرلۇك يادىكارلىقمۇ تېپىلغان.

LK **شەھەر قەلئەسى خارابىسى** لوپ كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان، شەرقىي شىمالىدىكى كىرۇران قەلئەسى بىلەن بولغان ئارلىقى 48.3 كىلومېتىر، غەربىي جەنۇبىدىكى مۇران كونا شەھىرى بىلەن ئارىسى 100 كىلومېتىر. قەلئەنىڭ كۆلىمى 100×170 كىۋادرات مېتىر (چاسا شەكىلدە.) شەھەر سېپىلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە شەرقىي بۇلۇڭىغا 30 مېتىر كېلىدىغان يەردە قوۋۇق بار، قەلئە ئىچىدە بىرقانچە ئۆي قۇرۇلۇشى خارابىسى بار. بۇ قەلئە خارابىسىدىن تۆمۇر، مىس قورالالار، ياغاچ بۇيۇم، يىپەك، يۇڭ بۇيۇم، ساپال ۋە ئەينەكتىن ياسالغان نۇرغۇن بۇيۇملار تېپىلغان. بېرگمان قاتارلىقلار 1931 ـ يىلى بۇ خارابىدىن سىلىقلانغان چاقماق تېشىدا ياسالغان كىچىككىنە پالتا ياكى ئىسكىنە تاپقان. بەزى ماتېرىياللاردا، بۇ خارابىنى خەنزۇچە يازما ماتېرىياللاردا كۆرۈلىدىغان 海头 خارابىسى دەپ قارىماقتا، ئەمەلىيەتتە 海头 بۇ خارابىنىڭ نامى بولماستىن مۇران كونا شەھىرىنىڭ نامى بولۇشى مۇمكىن.LK خارابىسى كۆنچى دەرياسىنىڭ قەبرەغۇل ئەتراپىدىن ئاققان تارامىنى سۇ مەنبەسى قىلغان.

LM **ئۆي خارابىسى** LE شەھەر قەلئەسى خارابىسىنىڭ 8 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا، دەريا شاخاپچىلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ يەردىكى 1 ـ نومۇرلۇق ئۆي خارابىلىرى دەريا ئېقىنىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، ئۆيلەرنىڭ تاملىرى جاھازلانغان، ئارىسى يۇلغۇن بىلەن قوشامدىلىپ سۇۋالغان. بۇ ئۆيلەرنىڭ مەركىزىدە 15.9×63.6 كىۋادرات مېتىر كېلىدىغان چوڭ بىر زال بار. زالنىڭ غەربىي شىمال بۇلۇڭىنىڭ سىرتىدىن بىراھمى يېزىقىدىكى پۇتۇكتىن ئىككى دانە، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇك بىر دانە تېپىلغان. 2 ـ نومۇرلۇق ئۆي خارابىسى 1 ـ نومۇرلۇق خارابىنىڭ 603 مېتىر شەرقىي جەنۇبىغا، ئىككى ئېقىنىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ يەردە ئوچ ئېغىز ئۆي ساقلىنىپ قالغان، ئەڭ چوڭىنىڭ كۆلىمى 7.93×10.67 كىۋادرات مېتىر. بۇ يەردىكى ئىككى خارابىدىن بىراھمى، سوغد ۋە قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەر تېپىلغان. 3 ـ نومۇرلۇق ئۆي خارابىسى 2 ـ نومۇرلۇق خارابىنىڭ 86.39 مېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، خەنزۇچە (ئارقا يۈزىدە قارۇشتىچە خەت بار) خەت يېزىلغان قەغەز پۇتۇك تېپىلغان. ستەيىن بۇ يەردىن خەنزۇ، قارۇشتى، بىراھمى، سوغد يېزىقلىرىدىكى پۇتۇكلەرنى تاپقان.

دۆڭلۈك تۈر خارابىسى مۇرلان كونا شەھىرىنىڭ 35 كىلومېتىر شەرقىدىكى تۆت ئەتراپى يۇلغۇنلۇق بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. بۇ تۈر تۆت چاسا، ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى بەش مېتىر. ئۇلى جەنۇبتىن شىمالغا بەش مېتىر، شەرقتىن غەربكە 5.4 مېتىر، توپىدىن قوپۇرۇلغان بولۇپ ئارىسىغا يۇلغۇن، توغراق چاتىقى قاتارلىقلار بېسىلغان. چىڭدالغان توپا سەككىز قەۋەت، قەۋەت قېلىنلىقى 47×36 سانتىمېتىر، يۇلغۇن ۋە توغراق يەتتە قەۋەت، قەۋەت قېلىنلىقى 15 ~ 38 سانتىمېتىر. تۇرنىڭ يېنىدا تۆت ئېغىز ئۆي، ئىككى ئېغىز ئۆي بىر مېتىرچە كولاپ گەمە قىلىنغان، تۆت تېمى قومۇش قاتارلىقلار بىلەن مۇستەھكەملەنگەن. بۇ تۈر مۇرانىدىن دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدىغان يولنىڭ ئىككى كىلومېتىر شىمالىدا، كىرورانىدىكى باشقا تۈرلار بىلەن ئوخشىشىدۇ.

LL خارابىسى LK شەھەر قەلئەسىنىڭ ئۇچ كىلومېتىر غەربىي شىمالغا جايلاشقان، بۇ خارابىنىڭ 40 مېتىر غەربىي جەنۇبىدا، LK خارابىسىدىكى ئېقىن بىلەن تۇتىشىدىغان بىر كونا ئېقىن بار. بۇ خارابىنىڭ شەرقىي شىمالى قۇمۇق، غەربىي جەنۇبى قۇرۇپ كەتكەن توغراقلىق ۋە يۇلغۇنلۇق. بۇ شەھەر قەلئە خارابىسى تۆت چاسا شەكىلدە، شەرقىي تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 71.5 مېتىر، جەنۇبىي تەرىپى 61 مېتىر، غەربىي تەرىپى 76 مېتىر، شىمال تەرىپى 49 مېتىر. قەلئە سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 3 ~ 4 مېتىر، ئۇستى تەرىپىنىڭ قېلىنلىقى 2.1 ~ 5 مېتىر، ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى سەككىز مېتىر ئەتراپىدا. قەلئە سېپىلىنىڭ قۇرۇلۇشى LK خارابىسىنىڭكى بىلەن ئوخشاش، يۇلغۇن چۆنقىلىرى توغراق بادرىلىرىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ توپا بىلەن چىڭداپ ياسالغان. سېپىلىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى مىسالغا ئالساق، يۇلغۇن تۆت قەۋەت (قېلىنلىقى 20 ~ 50 سانتىمېتىرغىچە)، چىڭدالغان توپا تۆت قەۋەت (20 ~ 70 سانتىمېتىرغىچە)، سېپىلىنىڭ ئۈستىگە دىيامېتىرى 10 ~ 20 سانتىمېتىرغىچە بولغان توغراق بادرىلىرى تىكلەنگەن، بادرالارنىڭ ئارىلىقى 7.2 مېتىردىن ئىككى قاتار تىكلەنگەن. شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىككى توپلىق ئېگىزلىك بولۇپ، بىرى 25 مېتىر شەرقىدە، يەنە بىرى 50 مېتىر شىمالىدا، ئىككى جايدا قۇرۇلۇشنىڭ ياغاچ ماتېرىياللىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. بۇ شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە قىزىل ساپال بۇيۇملار ئاساسىي سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا كۇل رەڭ ساپال تۇرىدۇ. مىس بۇيۇم، مارجان، ھايۋانلارنىڭ ئۈستىخانلىرى تېپىلغان، يەنە تۆمۈر تاۋلاش چىقىرىندىلىرى بايقالغان.

LR خارابىسى بۇ ئولتۇراق ئۆي خارابىسى LL خارابىسىنىڭ ئۇچ كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا.

كىرورلۇق قەلئەسى رايونى ئىزلىرى كىرورلۇق شەھىرى قەلئەسىنىڭ تۆت كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا بىر بۇددا مۇنارى بار، قالدۇق ئېگىزلىكى 6.28 مېتىر، ئۇنىڭ ئۇل قىسمى كۆۋادرات شەكىلدە، ئېگىزلىكى 6.4 مېتىر، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 1.7 مېتىر. مۇنارنىڭ ئۈستى كېسەكتىن يۇمىلاق قىلىپ ياسالغان، ئىچىدە مەركىزىي تىرەك ياغاچ

بار. 1980 - يىلى كىرورلار ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى بۇ جايدىن مۇراندىن تېپىلغان قاناتلىق پەرىنىڭ رەسىمگە ئوخشايدىغان رەسىمنى تاپقان، ئۇلار بۇ يەردىن يەنە بىر كۆزلۈك بۇت قاپارتمىسى، ئۇچ ئۇزۇك ۋە باشقا يادىكارلىقلارنى تاپقان. مۇشۇ مۇنارنىڭ 100 مېتىر غەربىي شىمالىدا بىر قۇرۇلۇش خارابىسى بار، بۇ يەردىن تاش قورال، مىس ئوق ئۇچى، ئۇجۇ يارمىقى، مىس كۆرگۈ پارچىسى، مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان مىخ، يىپ ئېگىرىدىغان قوغۇشۇن چاق، ئەينەك پارچىسى، ساپال پارچىسى قاتارلىقلار تېپىلغان. كىرورلار شەھىرى قەلئەسىنىڭ 6.5 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا يۇمىلاقراق بىر تۇر بولۇپ دىيامېترى 7.18 مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى 2.10 مېتىر، بۇ تۇرنىڭ سىرتى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلۇپ، ئىچى توپا بىلەن چىڭدالغان. ئارخېئولوگلار بۇنى ئالدى بىلەن ئىچى قوپۇرۇلغان، مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن ئۇنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تېشىنى چۆرىدەپ كېسەك بىلەن ئورىغان، دەپ قارىغان. شەھەر قەلئەسىنىڭ 2.5 كىلومېتىر شىمالىدا بىر قۇرۇلۇش ئىزى بار، بۇ يەردىن تاش قوراللار، ئەينەك شارچە، ساپال پارچىسى، مىس ئوق ئۇچى، ئۇجۇ يارمىقى، مىس تۇغمە قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان.

كىرورلار MA قەبرىستانلىقى 1980 - يىلى 3 - ، 4 - ئايلاردا، شىنجاڭ كىرورلار ئارخېئولوگىيە ئەترىتى كىرورلار قەلئەسى بىلەن تۇز سىزىقلىق ئارىلىقى 8.4 كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ قەبرىستانلىقتىكى يەتتە قەبرىنى قازغان، قەبرىستانلىقنى «MA قەبرىستانلىق» دەپ ئاتىغان. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئوستى تەكشى، ئۇزۇنلۇقى 43 مېتىر، كەڭلىكى 24 مېتىر، تەكشى يەر يۈزىدىن ئالتە مېتىر كېلىدىغان ئېگىزلىككە جايلاشقان.

توپىلىق (تۆۋىن) خارابىسى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى تەرىپىدىن 1930 - يىلى بايقالغان، 1934 - يىلى قايتا تەكشۈرۈلگەن، بۇ ئىككى قېتىملىق تەكشۈرۈش دوكلاتى خۇاڭ ۋېنبىنىڭ 1948 - يىلى نەشر قىلىنغان «لوپنور ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان. بىرگمان قاتارلىقلار 1931 - يىلىدىكى تەكشۈرۈشىدە تۆچ نونۇق سۇنۇقى، تۆمۈر پىچاقنىڭ سۇنۇقى قاتارلىقلارنى تاپقان. بۇ خارابىنىڭ كىرورلار قەلئەسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 كىلومېتىر. كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان "30′12°90 قا، شىمالىي پاراللېل "30′46°40 قا جايلاشقان.

22 - ، 25 - ، 28 - تارىخىي ئىز نۇقتىلىرى بىرگمان 1930 - ، 1931 - يىللىرى لوپ رايونىدا ئېكسپېدىتسىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا بايقىغان تاش قورال نۇقتىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئۇچ نۇقتىدىن تاش قوراللار تېپىلىش بىلەن بىرگە يەنە كۇل رەڭ ساپال بۇيۇملارمۇ تېپىلغان.

375 - ، 395 - ، 359 - ، 363 - ، 431 - نومۇرلۇق تارىخىي ئىزلار 1931 - يىلى جۇڭگو - شۋېتسىيە بىرلىكتە ئېلىپ بارغان غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتىدىن ھورنېر، چېن زۇڭچىلار كىرورانىنى مەركەز قىلىپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىدە بايقىغان بۇ نۇقتىلاردىن تاش قوراللار تېپىلغان. 375 - نومۇرلۇق ئىز

كىشىلەر قەلئەسىنىڭ 14 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى شامال يالاپ پەيدا قىلغان قۇملۇق ئويمانلىقىنىڭ ئىچىدىن تېپىلغان، ئاساسلىقى تاش قوراللاردىن تاش ياپراق، تاش پىچاق، تاش ئۇشكە قاتارلىقلار تېپىلغان. 359 - نومۇرلۇق نۇقتا كىشىلەر قەلئەسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ لوپ كۆلىنىڭ تۈزلۇق قېشىغا يېقىن، شامال يالاپ پەيدا قىلغان بىر ئېگىزلىكنىڭ ئويمانلىقىدىن تېپىلغان. 363 -، 359 - نۇقتىلارنىڭ كىشىلەر قەلئەسىنىڭ شىمالىنىڭ سەل شەرقىدە بولۇپ نۇرغۇن تاش قوراللار ۋە بىر پارچە ساپال تېپىلغان. 431 - نۇقتا لوپ كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئۇچ تاتلىق سۇلۇق كۆلنىڭ شەرقىي قىرغىقى يەنى توپىلىق خارابىلىقى (تۇيىن)نىڭ سەل جەنۇبىدا، بۇ يەردىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ ئىككىلا يۈزى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، تۇخۇم شەكىللىك پىچاق، تەشكۈ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

22 -، 25 -، 28 -، 30 - نومۇرلۇق نۇقتا كۆنچى دەريانىڭ ئەتراپىدىكى يارداڭبۇلاق دېگەن يەردىن بىرگمان 1930 -، 1931 - يىللىرى بايقىغان. بۇ يەردىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭ ئارىسىدا يەنە ساپال بۇيۇملارمۇ بار. بىرگمان، «بۇ يەردىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملار كىشىلەر ئاندىن تېپىلغان ساپاللاردىن دەۋرىي جەھەتتە بالدۇر»[1] دەپ قارىغان. 30 - نومۇرلۇق نۇقتا كۆنچى دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن بايقالغان، بىرگمان بۇ يەردىن تېپىلغان تاش قوراللار توغرىسىدا توختىلىپ، «مەيلى خام ماتېرىيال، ياسىلىش جەھەتتىن بولسۇن ياكى شەكلىدىن بولسۇن لوپ كۆلىگە يېقىن بولغان جايلاردىن بايقالغان تاش قوراللار بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ» دەيدۇ.

33 - نومۇرلۇق ئىز 1934 - يىلى 5 - مايدا سېۋېن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى كۆنچى دەريانىڭ دېلتىسىنىڭ باشلىنىدىغان جايىغا يېقىن يەردىكى بۇ ئۆڭ خارابىسىنى بايقىغان ۋە ئۇنىڭغا 33 - نومۇر دەپ رەقەم بىلەن خاتىرىلىگەن.

تاش قورال نۇقتىلىرى خۇاڭ ۋېنبى 1930 -، 1934 - يىللىرى پېچان ناھىيە لۇكچۇن بازىرىغا تەۋە دىغاردىن يولغا چىقىپ، قۇرۇقتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ، لوپ كۆلى رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ تەكشۈرۈش داۋامىدا بەش نۇقتىدىن تاش قورال تاپقان. ۋە نۇقتىلىرى قۇرۇقتاغ باغرىغا جايلاشقان، بۇ ئىككى نۇقتىدىن چوقۇپ ياسالغان تاش پىچاق، چاقماق تاش قاتارلىقلار كۆپ بايقالغان. قاتارلىق نۇقتىلار كۆنچى دەريانىڭ قىرغىقىدا، بۇ يەردىن تېپىلغانلىرى ئۇرۇپ، چوقۇپ ۋە سىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قوراللاردىن ئىبارەت. نۇقتىسىدا تاش قوراللار بىلەن ساپال بۇيۇملار تەڭ بايقالغان. بۇ نۇقتىلار ھەققىدە ئىزدەنگەندە، قۇرۇقتاغنىڭ ھىندىقۇش جەنۇبىي ئېغىزى ئەتراپىدىن يېڭى تاش قورال ئىزى بايقالغان، تېپىلمىلار چوقۇپ ياسالغان پىچاق، پالتا، ئۇچكە، پاقا تېرىسىمان

① فولك بىرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرىگە قارالڭ.

② ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ئۆزى تەكشۈرگەن مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى مۇشۇنداق شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن كۆرسەتكەن.

بېزەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. خۇاڭ ۋېنبى بۇ يەرنى تاش قورال ياساش ئورنى دەپ هۆكۈم قىلغان. سىتەيىن 1906 - يىلى ۋە 1914 - يىلى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا LE، LF، LI قاتارلىق خارابىلەردىنمۇ تاش قوراللارنى تاپقان، كىرووان قەلئەسىدىن تېپىلغان تاش قوراللارمۇ خېلى كۆپ. مۇشۇلاردىن قارىغاندا، بۇ خارابىدە ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ئېلىپ بارغان ۋاقتىنى تاش قوراللار دەۋرىگە سۈرۈشكە بولىدۇ. خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدە بايقالغان تاش قوراللار توغرىسىدا، 1948 - يىلى نەشر قىلىنغان «لوپنور ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابنىڭ 91 - ~ 96 - بەتلىرىدە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. «لوپنور ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابتا، شۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش، تېپىلمىلار ۋە تەتقىقاتلار يۈرگۈزۈلۈش بىلەن بىرگە تىزىملىكى بېرىلىپ تېپىلغان جايى، بۇيۇم، سانى، تۈرى، سۈرەت نومۇرى بىلەن تەمىن ئېتىلگەن، شۇ تىزىمدىن مەلۇم بولۇشچە، هىندىقۇشتىن 35 دانە، 𠂇 Lدىن هەر تۈرلۈك بۇيۇمدىن 178 دانە (مىس، توقۇلما، ياغاچ بۇيۇملار)، 𠂉 Lدىن يەتتە دانە، 冂 Lدىن تۆرلۈك بۇيۇمدىن 42 دانە، 𠂊 Lدىن 12 دانە تاش بۇيۇم، 𠂋 Lدىن 15 دانە بۇيۇم (بەش تۆت دانە، 𠂌 Lدىن تۆت دانە بۇيۇم (ياغاچ ۋە مىس)، 𠂍 L دانە تاش بۇيۇم، ساپال ۋە باشقا بۇيۇملار)، 𠂎 Lدىن بىر دانە تاش بۇيۇم (مىس ۋە تۆمۈر)، 𠂏 Lدىن ئىككى دانە بۇيۇم، 𠂐 Lدىن بىر دانە (ياغاچ بۇيۇم)، 𠂑 Lدىن سەككىز دانە (تاش، قاشتاش، ساپال) بۇيۇم، 𠂒 Lدىن 11 دانە بۇيۇم... بايقالغان (تەپسىلىي مەزمۇنى ئۇچۇن يۇقىرىقى كىتابنىڭ 221 - ~ 235 - بەتلىرىگە قارالسۇن).

قەبرەغول قەبرىستانلىقى شەرقىي مېرىدىيان 88°55′21″قا، شىمالىي پاراللېل 40°40′35″قا، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 2 - ئېگىزلىككە يەنى قۇم دۆۋىسىگە جايلاشقان، لوپ كۆلىگە 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ ئىككى كىلومېتىر جەنۇبىدا دەريانىڭ قۇرۇق ئېقىنى بار. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى شەرقتىن غەربكە 35 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 45 مېتىر كېلىدۇ. بۇ قەبرىستانلىق 1979 - يىلى 11 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن كېيىنكى ئاينىڭ 18 - كۈنگىچە قېزىلغان، شۇ قېتىم جەمئىي 42 قەبرە قېزىلغان بولۇپ قەدىمكى كۇلتۇرىمىزنى چۇشىنىشتە ئىنتايىن مۇهىم قىممەتكە ئىگە.

401 - نومۇرلۇق ئىز چېن زۇڭچى (1931 - يىلى) كۆنچى دەرياسى دېلتىسى باشلىنىدىغان جايغا يېقىن كېلىدىغان جاينىڭ شىمالىي تەرەپ چەت ياقىسىدا ئىككى ئۆي ئىزىنى تاپقان، بۇ ئۆي خارابىسىدىن ئىبارەت. بۇ يەردە ششىخالغا ئوخشايدىغان نەرسە، بىر پارچە بېلىق تورى (تورنىڭ يېپىلىرى ئىنتايىن ئىنچىكە)، هايۋان يۇڭىدا ئىشلەنگەن بىر پاي يىرتىق كەشتىنىڭ چەمى، بىر تۇتام قارا پەي قاتارلىقلار تېپىلغان.

404 - نومۇرلۇق ئىز سېلىنمۇاتقان ئۆي بولۇشى مۇمكىن، ئۇ يەردە تەخمىنەن 10 تالچە ياغاچ چېچىلىپ ياتىدۇ. قۇيغان چاغدىكى چاكلىرى يوقالمىغان قوپال تۇچ ئىلغۇچ تېپىلغان.

384 - نومۇرلۇق ئىز كىرورلان قەلئەسىنىڭ سەككىز كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى بىر تاتلىق سۇ كۆلىنىڭ بويىدا. ھورنېر بۇ يەردىن ساپال خۇمدىنى تاپقان، بۇ يەردىكى ساپال سۇنۇقلىرى ھەممە يەرنى قاپلىغان. ھورنېر كىرورلان قەلئەسىنىڭ 13 كىلومېتىر شەرقىدىكى چوڭ تۇزلۇقنىڭ قېشىدىكى چۆللۈكتىن ئىنسانلار ئىشلەتكەن ياغاچلاردىن بىر قانچىنى بايقىغان، بۇ جايدا بەلكىم ئۆز دەۋرىدە ئۆي بولسا كېرەك.

390 - نومۇرلۇق ئىز ھورنېر ۋە سىتەيىن بايقىغان LE خارابىسىنىڭ ئىككى كىلومېتىر غەربىدىن بىر ئۆڭكۇر ئىزى بايقالغان، ئۇنىڭ يېنىدا بىر قەبرە بار. ئۆڭكۇرنىڭ ئىچ تېمى سېغىز لايدىن ياسالغان، تاشقى تېمى شورلۇق سېغىز توپىدا ياسالغان، ئۆڭكۇرنىڭ ئىچى گۈمبەز شەكلىدە، سامان ئارىلاشتۇرۇلغان لايدا سۇۋالغان. ئۆڭكۇرنىڭ كەڭلىكى 5.1 مېتىر، ئېگىزلىكى 3.1 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، بۇ يەردىن غاجىلىغۇچى ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكى بايقالغان. ھورنېر بۇ ئۆڭكۇرنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئاشلىق ئامبىرى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. چۈنكى توشقانلاردىن ئاشقان بىرمۇنچە يېمەكلىكلەر تېپىلغان. 1934 - يىلى خۇاڭ ۋېنبىي بۇ يەردىن ئىككى دانە تارىشا پۈتۈك تاپقان. تارىشا پۈتۈكتە جۇيۈز ۋە يارغولدىكى ئاشلىق ئامبارلىرى تىلغا ئېلىنغان. سىتەيىن جۇيۈزنى بەشتوغراق دېگەن جاي بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان.

ئىككى بېلىقچىلىق كەنتى مۇران بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 80 كىلومېتىر ۋە 120 كىلومېتىر كېلىدىغان جايلاردا بىردىن بېلىقچىلىق كەنتى ۋە مازارلىق بايقالغان. بۇ يەردە بايقالغان ئۆيلەر 30 ئېغىزدىن ئاشىدۇ. بۇ ئۆيلەر قومۇش ۋە يۇلغۇن بىلەن قوشامدىلىپ ياسالغان، كۆۋادرات شەكلىدە، ئىشكى جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلغان. ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدا بېلىق ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ ئۈستىخانلىرى خېلى كۆپ. بۇ جايدا 10دىن ئارتۇق قەبرە ساقلىنىپ قالغان.

مۇران بوستانلىقىنىڭ 120 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بۇ بېلىقچىلار كەنتىنى 1998 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كىرورلان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتى بايقىغان، بۇ مەھەللىدە 30 نەچچە ئائىلىلىكنىڭ خارابىسى بايقالغان، بۇ مەھەللىدىكى ئۆيلەر پۈتۈنلەي قومۇش ئارىسىغا يۇلغۇن ئېلىنىپ تىكلەپ ياسالغان ساتمىلاردىن ئىبارەت. ساتمىلار كۆۋادرات شەكلىدە، ئىشكى جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلغان، يېقىن ئەتراپتىن بېلىق قىلتىرىقلىرى ھەم ھايۋانات ئۈستىخانلىرى بايقالغان. يېقىن ئەتراپتىكى مازاردا 10 نەچچە قەبرە بار، شامالنىڭ تەسىرىدە بەزىلىرى ئېچىلىپ قالغان. قەبرىلەر قومۇش، يۇلغۇن ۋە توغراق بادرىلىرىدىن پايدىلىنىپ يېپىلغان.

لوپلۇقلارنىڭ يەنە بىر بېلىقچىلار كەنتى مۇراننىڭ 80 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ 1998 - يىلى يۇقىرىقى ئورگان بايقىغان، ئەھۋالى ئالدىنقى مەھەللە بىلەن ئوخشاش. بۇ يەردىن قۇمغا يېرىم كۆمۈلۈپ تۇرغان بىر ئۇلاق تېپىلغان، ئازراق تازىلانغاندىن كېيىن، ئىچىدىن بوي ئېگىزلىكى 1.80 مېتىر كېلىدىغان بىر ئەرنىڭ

مېيىتى چىققان، ساقلىنىشى ياخشى، تۈز ياتقۇزۇلغان. ئۇلاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.7 مېتىر، كەڭلىكى 0.4 مېتىر بولۇپ ھەمدەپنە بۇيۇمى يوق.

5. تارىم دەرياسىنىڭ ئايلىنىپ قىسمىدىكى تارىخىي ئىزلار

تارىم دەرياسىنىڭ چاقلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى بۆلۈكىدە كەم دېگەندە ئىككى شەھەر ۋە نۇرغۇنلىغان كەنتلەر بولغان. مەھەللە ـ كەنتلەر لوپلۇقلار تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن بولۇپ، تارىم دەرياسى بويلىرى ۋە ئۇ شەكىللەندۈرگەن كۆل بويلىرىدا خۇددى يۇلتۇزلاردەك تارقالغان. مىلادىيەنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان ئىككى شەھەر ـــ كىتەك ۋە مەردەك بىلەن تونۇشۇش، كىرورانىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي مۇساپىسىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم بولغانلىقتىن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

مەردەك شەھىرى توغرىسىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايانلار مەردەك شەھىرى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ستەيىن قاتارلىق ئەجنەبىي ئالىملار تەرىپىدىن قېزىپ تەكشۈرۈلگەن، ھازىرچە كۆرەلىگىنىمىز ستەيىننىڭ 1907 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشى بىلەن يەرلىك چارۋىچىلارنىڭ شەھەر توغرىسىدا ئېيتقانلىرىدىن ئىبارەت. بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرقى دۆلەت 218 ـ تاشيولى (چاقلىق ـ كورلا بۆلىكى)نى بويلاپ كورلا تەرەپكە تەخمىنەن 110 كىلومېتىردەك يۇرسە توقۇم دېگەن جايغا بارغىلى بولىدۇ. مۇشۇ جايدىن شەرققە ئېشەكلىك يېرىم كۈن يۇرسە مەردەك شەھىرىگە، غەربكە يېرىم كۈن يۇرسە شەھىرى كىتەككە بارغىلى بولىدۇ. شەھىرى مەردەك ئويمانلىقتىكى بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. شەھەر خارابىسى يۇمىلاق، ئانچە چوڭ ئەمەس، شەھەر سېپىلى توپىدىن قويۇرۇلغان، شەھەر رايونىنىڭ قانچىلىك چوڭ ئىكەنلىكىنى ھازىرچە قىياس قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. شەھەر خارابىسىنىڭ جەنۇبىدا بىر قۇرۇق ئېقىن بار. ستەيىننىڭ چارۋىچىلاردىن ئاڭلىشىچە، 1904 ـ يىللىرى بۇ دەريادا سۇ بار ئىدى. خارابىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەردەككۆل دەپ ئاتىلىدىغان تېنىز كۆل بار، بۇ كۆلگە كېلىدىغان سۇ بايىر كۆلىدىن ئېقىپ ئىلەك ئارقىلىق بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەر بەك زەيكەش بولغانلىقتىن، زەيلىشىپ ۋەيران بولۇپ كەتكەن، شۇنداقتىمۇ سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 10 فۇت چىقىدۇ. قۇرۇلۇش ئىنتايىن ئالاھىدە بولۇپ بەك قەدىمىيدۇر. شەھەر سېپىلىنى قۇرۇشتا ھەر بىر فۇت ئېگىزلىككە يۇلغۇن بېسىلغان، بۇ سېپىل ئادەتتىكى يەردىن بەش فۇت كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. سېپىل ئۇلىنىڭ ئۈستى كېسەك بولۇپ ئىككى فۇتتىن ئېگىز، ئاندىن بۆلارنىڭ ئارىسىغا توغراقتىن جاھازلىنىپ يۇلغۇن قويۇلۇپ مۇستەھكەم قويۇرۇلغان. يەنە ئارىسىغا توغراقتىن جاھازلىنىپ يۇلغۇنى قويۇلۇپ مۇستەھكەم قويۇرۇلغان ئۈچ فۇتتەك لاي تام بار، لاي سېپىلنىڭ ئۈستى تەرىپىنىڭ كەڭلىكى 14 فۇت، سېپىلنىڭ ئۇلىنى ئاساسەن قۇم بېسىپ كەتكەن. خارابىنىڭ دەرۋازىسىغا ئىككى قاتار (بىر قاتاردا تۆت تالدىن) توغراق ياغاچ تىكلەپ تۈزۈرۈك قويۇلغان. ئۈستى تەرىپىدە كۆيگەنلىك ئىزناسى بار، ئاستى تەرىپى

زەيلەشكەن. دەرۋازىنىڭ كەڭلىكى كەم دېگەندىمۇ 23 فۇتتىن كەم ئەمەس، شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىدە قۇم يوق. سىتەيىن شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ كىرورلار بىلەن ئوخشىشىدىغانلىقى ۋە باشقا ئەھۋاللارغا ئاساسەن، بۇ شەھەرنىڭ ناھايىتى قەدىمىي بىر خارابە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغان. شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئىككى خىل چوڭ كېسەكتىن قۇرۇلغان، بىر خىلى $18\times11\times4$ دېيۇم ، يەنە بىر خىلى $14\times10\times5.3$ دېيۇم چوڭلۇقتا. سىتەيىن بۇ شەھەر خارابىسىدىن مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى ۋاڭ ماڭ (مىلادىيە 9 ـ ~ 22 ـ يىللىرى) دەۋرىدىكى يارماقنى ئۇچراتقان. مانا مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەرنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنلا گۈللىنىپ تۇرغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. بۇ شەھەر خارابىسى مىلادىيە 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئاندىن ۋەيران بولغان، بۇ شەھەرنىڭ ۋەيران بولغان دەۋرى بىلەن شەھىرى كىتىكنىڭ دەۋرى يېقىن كېلىدۇ. چاقىلىقتىن مەرھۇم ئالىي موللام بۇ شەھەرنى كۆرگەن ۋە مۇشۇ ئەتراپتا قوي باققان، ئۇنىڭ ئېيتىشچە يېقىن ئەتراپتا «موڭغۇل ئۆلگەن» دېگەن جاي بار، بۇ جايدا يەنە نۇرغۇن ئۇستىخانلار بار بولۇپ بىر ياكى بىرقانچە قېتىملىق قانلىق سوقۇشنىڭ ئىزناسى بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ شەھەر كېيىن دېگەندىمۇ موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك ۋەيران بولغان. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، شەھەرنىڭ كۆلىمى كىچىك بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ھازىر بايقالغىنى پەقەت شەھەر قەلئەسىدىن ئىبارەت، سېپىلىنىڭ ئەتراپى قۇملاشقانلىقى، كۆللەرنىڭ زەيلەشتۇرۇشى سەۋەبلىك بەزى خارابىلەر ۋەيران بولۇپ تۈگىگەن بولۇشى ئېھتىمال. پىروفېسسور لىن مېيسۇن «زامانىمىزدىكى لوپلۇقلارنىڭ بۇ شەھەر خارابىسىنى مەردەك دەپ ئاتىشى، ئۇدۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆرۈلىدىغان چەرچەن ئېلىدىكى قەدىمكى شەھەر pädäka بىلەن ماس كېلىدۇ، بۇ ئىككى شەھەرنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىشىمۇ ئاساسەن بىردەكلىككە ئىگە، بۇ ھەرگىزمۇ تاسادىپىي توغرا كېلىپ قېلىش ئەمەس. شۇڭا، ئۇدۇن يېزىقىدىكى pädäka شەھىرىنى چەرچەن ئېلىدىكى مەردەك شەھىرى دەپ قارايمىز»[1] دەپ يازغان. سىتەيىننىڭ يېزىشىچە، شەھىرى مەردەكنىڭ قەلئەسى تۇخۇم شەكلىدە، دىيامېترى 40 مېتىر ئەتراپىدا، سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 6 ـ 7 مېتىر بولۇپ ئاساسەن قۇم يۇتۇپ كەتكەن، قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى كىرورانىنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكىگە ئوخشايدۇ.

شەھىرى كىتىكتىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش شەھىرى كىتىك ۋە ئۇنىڭ ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا كىتابتا مەخسۇس توختىلىمەن، بۇ يەردە گەپ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ھەققىدە بولىدۇ. شەھەرنى روبروۋېسكىي ۋە سىتەيىننىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرگەنلىكىدىن خەۋىرىمىز بولسىمۇ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن خەۋەرسىزمىز. سىتەيىن تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى «سايا‌ھەت خاتىرلىرى» ناملىق كىتابىدا

① لىن مېيسۇن: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خولېستېن قول يازمىسىدا تىلغا ئېلىنغان pädäka شەھىرى توغرىسىدا»، «دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1997 ـ يىللىق 1 ـ سانى، 129 ـ بەت.

بايان قىلغانلىقىنى يازغان، ئەمما ھازىرغىچە ستەيىنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنى ۋە روبروۋېسكىينىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى تاپالمىغانلىقىم ئۈچۈن، بۇ ھەقتە پەقەت كىتابلاردىكى ئۇچۇرلار ئاساسىدىكى مۇلاھىزىلىرىمنىلا بايان قىلدىم. ستەيىن «جۇڭگو ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا، «روبروۋېسكىي تەكشۈرگەن قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى زىيارەت قىلىشنى قارار قىلدىم، رۇسىيەدە سىزىلغان خەرىتىدە بۇ قەدىمكى شەھەر kötek shahri دەپ، چەرچەن دەريياسىنىڭ ئىياغ ئۇچىغا يېقىن قىلىپ كۆرسىتىلگەن»[1] دەپ يازغان. يۇقىرىقى ئىككىيلەندىن باشقىلارنىڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇر يوق. بۇ شەھەر خارابىسىنى بىلىدىغانلار 2000 ـ يىلىغىچە ھايات ئىدى، كونكرېت ئورنى چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە، ناھىيە بازىرىنىڭ 110 كىلومېتىردەك شىمالىدا، دۆلەت 218 ـ تاشيولىنىڭ توقۇم دېگەن جايدىن غەربكە 20 ~ 30 كىلومېتىردەك يۇرسە بارىدىغان «ئېتەك تېرىم» دېيىلگەن جايدا[2].

ئارغانداىكى تەكشۈرۈشلەر ۋە تېپىندىلار ئارغاندىن يېڭىسۇغىچە بولغان دائىرىدىن مەدەنىيەت نۇقتىلىرىنىڭ تېپىلىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز بار، ئەمما ھازىرغىچە بىرەر ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز. ئۇ يەردىكى ئىزلار ھەققىدە ئۇچۇر بولمىسمۇ، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىنىڭ 30 يىلى» ناملىق كىتابتا ئارغان ئەتراپىدىن تېپىلغان، مىلادىيەنىڭ بېشىغا مەنسۇپ بىر مىس رەندىنىڭ سۈرىتى بېرىلگەن. بۇنىڭ ئۆزى كەلگۈسىدىكى بايقاشنىڭ باشلانمىسى بولۇشى مۇمكىن.

كىرورانى ئارخېئولوگىيەسى ۋە تارىخىي ئىزلار توغرىسىدىكى تونۇشتۇرۇشىمىزدا ئىككى چوڭ تۇر بويىچە ئىش كۆردۇق، يەنى ھازىرقى چاقىلىق ۋاشىھەرى، مۇزان بوستانلىقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن لوپ كۆلىنى مەركەز قىلغان جايلار بىلەن كىرورانى ئارخېئولوگىيەسى سۈپىتىدە تونۇشتۇق. يۇقىرىدىكى تونۇشتۇرۇشلارنى قايسى ئەسەردىن پايدىلىنىپ يازغانلىقىمنى ئىزاھلىماستىن قىسمەن جايلاردىلا ئارخېئولوگىلارنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالدىم. بۇ جەھەتتىكى مەلۇماتلار مۇنۇ مەنبەلەردىن كەلگەن: ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىنىڭ 1957 ـ ~ 1958 ـ يىللاردىكى ئارخېئولوگىيەسىنىڭ دوكلاتى ـــ «جۇڭگو دالا ئارخېئولوگىيەسى توپلىمىنىڭ ئارخېئولوگىيە مەجمۇئەسى 3 ـ خىلى 25 ـ نومۇرلۇق. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، «خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تارىخ، ئارخېئولوگىيەگە ئائىت ماقالىلىرىدىن توپلام» ۋە «لوپنور ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە»؛ ستەيىنىڭ 1907 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيەسىنىڭ

---

① ستەيىن: «جۇڭگو ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە»، باھار شامىلى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 420 ـ بەت.

② بۇ توغرىدا مەرھۇم يازغۇچى، تارىخچى سۇلايمان ئابدۇرەھىم ھايات ۋاقتىدا تەكەنلىك يېزىسىنىڭ توغراقلىق مەھەللىسىدىكى چارۋىچى ئالىي موللامنى بىرگە زىيارەت قىلغان ئىدۇق، بۇ كىشى مەردەك ئەتراپىدا بىر مەزگىل چارۋىچىلىق قىلغان ئىكەن، شۇنداق بولسا شەھىرى كىتتەككە باشلاپ ئاپىرالايمەن دېگەن ۋە ئورنىنى يۇقىرىقىدەك بايان قىلغان ئىدى. شەھىرى مەردەكنىڭ سېپىل قۇرۇلۇشى توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى يەتكۈزگەنىدى، ئىككى مەرھۇمنى ۋە بايانلىرىنى دائىم ئەسلەيمەن.

خاتىرىسى ـــ «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن سۆرەتلىك خاتىرە»نىڭ تارماق كىتابلىرى «نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش» ۋە «كىرورانلار ئۆتۈش» («شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى ئېلان قىلغان مۇشۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسىدىن پارچىلاردىنمۇ پايدىلاندىم)؛ 1989 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەكلىماكانىنى ئۇنۇۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلاتى («شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق 4 ـ سانى)؛ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي خادىملىرىنىڭ 1979 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى («شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 ـ يىللىق 1 ـ سانى)، «كىرورلار كۆلتۇرى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن توپلام» ۋە 1989 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشنىڭ دوكلاتى (يۇقىرىقى ژۇرنالنىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانى) قاتارلىقلاردىن ئۇزۇپ ئېلىپ تونۇشتۇردۇم، چاقىلىق ئارخېئولوگىيەسى ئۈچۈن مېھنەت قىلغان ئارخېئولوگلارنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى مەڭگۈ خاتىرىلەنگۈسى.

6. ئالتۇنتاغنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تارىخىي ئىزلار

ئالتۇنتاغ تاش قورال ئىزلىرى 1989 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تەكلىماكانىنى ئۇنۇۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى چاقىلىق رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ئالتۇنتاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايوندىن، شۇ ئورۇننىڭ خادىملىرى يىغىپ كەلگەن تاش قوراللار ئۇستىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن.

ئالتۇنتاغ باغرىدىكى تاش قوراللار ئاساسلىقى ئىككى نۇقتىدىن تېپىلغان، بۇ جايلار قارادۆڭ ۋە قوتازبۇلاق ئەتراپى بولۇپ چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ چىمەنتاغ يېزىسى تەۋەسىدە. قوتازبۇلاق ئىزى شەرقىي مېرىدىيان "54′30°87قا، شىمالىي پاراللېل "45′53°36قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4530 مېتىر، كۆلىمى 12000 كىۋادرات مېتىر. بۇ ئىزنىڭ غەربىي جەنۇبىدا مۇزتاغ چوققىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قارادۆڭ خارابىسى قوتازبۇلاقنىڭ 200 كىلومېتىر شەرقىدە. بۇ ئىزلاردىن يىغىۋېلىنغان تاش قوراللار ئۆلچەمسىز تاش پاراق، يەنە ئاز مىقداردا تاش ئۆزەك بايقالغان. تاش قوراللار ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ئۇرۇپ ياسالغان، بېسىپ ياسالغانلىرىمۇ بار. ئادەتتە بىر يۈزى چوقۇپ ياسالغان، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆز بىلەنمۇ كۆرۈپ بىلگىلى بولىدۇ. تاش قوراللارنىڭ ياسىلىشىنىڭ قوپاللىقىدىن تولىمۇ ئېتىبارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، تاش ئۆزەك ئۇزۇنچاق بولغاندىن باشقىلىرى ئۆلچەمسىز.

قارادۆڭ ئىزىدىن تېپىلغان تاش ئۆزەك ئۇچ دانە، ئۇنىڭ ئۇستىدە يالپاق تاشلارنى يونۇشتىن قالغان ئىزلار بار. تۇزەشتۇرۇلگەن ئۇششاق تاشنىڭ بېرىلغان يۇزىدىن

ئارقىسىغا قارىتىپ تۇزەشتۇرۇلگەنلىك ئىزى بار. ئۇششاق تاش ياپراق خىرۇستالدىن ياسالغان بولۇپ ئۇزۇنچاق، يالاڭ قىرلىق، توغرا كەسمىسى ئۇچ بۇرجەك ۋە تىراپېتسىيە شەكىللىك، تۇزەشتۇرۇلگەنلىك ياكى ئىشلىتىلگەنلىك ئىزى ئانچە روشەن ئەمەس.

يۇمىلاق باشلىق قىرغۇ قورالى: ئادەتتە چاقماق تېشى، خىرۇستال قاتارلىقلاردىن ياسالغان، يېرىم يۇمىلاق ۋە شەكىلسىز، ھەممىسى يېرىلغان يۇزىدىن ئارقىسىغا قارىتىپ تۇزەشتۇرۇلگەن.

ئۆگزىسىمان تاش ياپراق: كۆل رەڭ سىلىكاتلىق تاغ جىنسىدىن ياسالغان بولۇپ يالاڭ قىرلىق، توغرا كەسمە يۈزى ئۇچ بۇرجەك، شەكلى خورازنىڭ تاجىسىغا ئوخشايدۇ. ئۇ ياپىلاق تاش ئۆزەكلىرىدىن پارچىلاپ ئېلىنغان تۇنجى ئۇششاق تاش ياپراق، نەرسىلەرنى تېشىشكە ئىشلىتىدۇ.

تاش قوراللار توغرىسىدا كۆپ ئىزدەنگەن ئارخېئولوگ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل بۇ تاش قورال نۇقتىلىرى توغرۇلۇق مۇنداق دەپ يازغان: «بۇرۇنمۇ، بۇ رايوندىكى ئۇششاق تاش قورال ئەۋرىشكىلىرىدىن تاش ئۆزەكلىرى، ئۇششاق تاش ئوقيا ئۇچى، كىچىك تاش ياپراق قاتارلىقلار يىغىۋېلىنغان، بىراق ئېلان قىلىنمىغان. بۇ يەردىكى تاش قورال ئەۋرىشكىلىرىگە ئومۇمىي جەھەتتىن سېلىشتۇرغاندا، بىر قەدەر ئاددىي، يىرىك (قوپال)، پىششىقلاپ ئىشلەشتە ئاساسلىقى يېرىلغان يۇزىدىن ئارقىسىغا قارىتىپ ئىشلەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. تاش ئۆزەكلىرىدىن ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئالامەتلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان شىنا شەكىللىك تاش ئۆزەكلىرى بار، ئۇششاق ياپراقلار بىرىكمە قورال ۋە قىرىش، كېسىش، تۆشۈك تېشىشتە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. گەرچە بۇلارنىڭ ھەممىسى يەر ئۈستىدىن يىغىۋېلىنغان بولسىمۇ، بۇيۇمنىڭ ئۆزىدىن قارىغاندا، مەيلى شەكلى ياكى ياساش ئۇسۇلى جەھەتلەردە بولسۇن، ئىپتىدائىيلىق خاراكتېرى روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نىسپىي ھالدا ئېيتقاندا، دەۋرى تېخىمۇ بۇرۇن بولۇشى كېرەك. ئۇنى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرى، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن قالغان خارابە ئىزى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

بۇ ئىككى خارابە ئىزىنىڭ ئورنى دېگىز يۇزىدىن خېلىلا ئېگىز. بۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا نۆۋەتتە بايقالغان دېگىز يۇزىدىن ئەڭ ئېگىز بولغان تاش قورال خارابە ئىزى ھېسابلىنىدۇ. يەنە كېلىپ تاش قوراللارنىڭ تۈرى، ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغىنى ئوۋچىلىق ئاساس قىلىنغان تۇرمۇش شەكلىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى خارابە ئىزى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇششاق تاش قوراللار ئەنئەنىسىنىڭ كېلىپچىقىش مەنبەسى، تارقىلىشى ھەم ئۇنىڭ باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۇ ئىككى ئورۇننىڭ بىرسىمۇ قېزىپ

تەكشۈرۈلمىدى، شۇڭا ئېنىق يەر قاتلىمى مۇناسىۋىتىنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى مۇھىتقا دائىر ماتېرىياللارنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن، بۇ خارابە ئىزىغا قارىتا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.»[1]

7. كۆنچى دەريا سىستېمىسىدىكى تارىخىي ئىزلار تېپىلمىلىرى

لوپ كۆلى رايونىدىكى تاش قورال ئىزلىرى ھىندىقۇش خارابە ئىزى لوپ كۆلى رايونىدا بولۇپ قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، سەكسەر[2] بىلەن لوپ كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، تۇرپاندىن لوپ كۆلىگە بېرىشتا ئۆتمىسە بولمايدىغان يول، شۇنداقلا شۇ ئارىلىقتىكى بىردىنبىر ئوت - چۆپ، سۇ بار جاي. خۇاڭ ژېنبى يېقىن ئەتراپتىكى قۇم بارخانلىرىدىن تاش ئۆزەك، ئۇششاق تاش ياپراقلىرىدىن 100 نەچچىنى يىغىۋالغان، بۇلارغا ئاساسلىقى كۋارتس تېشى ئىشلىتىلگەن. يەنە ئۇرۇش، سوقۇش ئارقىلىق ياسالغان يوغان تاش پالتىدىن ئىككىنى تاپقان. ئۇندىن باشقا يېرىم چەمبەر شەكىللىك، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى بار سەدەپ بېزەك قاتارلىقلارمۇ بار، ساپال پارچىسى كۆرۈنمەيدۇ.

سەكسەر خارابە ئىزى قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى سەكسەر قۇملۇقىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتا. بېرگمان بۇ يەردىن 300 نەچچە دانە تاش قورال بىلەن ساپال پارچىسىنى، شۇنداقلا ئوچاق ئىزىنى بايقىغان. بۇ يەردىن تېپىلغان تاش قوراللار ئىچىدە بىگىزسىمان تاش ئۆزەكلەر بار. تېپىلغان تاش قوراللار يالپاق تاشتىن ياسالغانلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. يەنە قىرغۇ قورالى، تاش پىچاق، بىگىز، ئىسكىنە قاتارلىقلارمۇ بار. شۇنداقلا ئاز مىقداردىكى يارغۇنچاق ۋە ھاۋانچا تېشىنىڭ پارچىلىرى ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغىنى ناھايىتى نەپىس قىلىپ ئىشلەنگەن دارچىن يوپۇرمىقىسىمان ۋە يوپۇرماقسىمان تاش ئوقيا ئۇچىدىن ئىبارەت. قۇم ئارىلاش، قىزىل قوڭۇر ساپال پارچىلىرىمۇ ئۇچرايدۇ، بۇلار ناھايىتى قوپال ياسالغان.

1900 - يىلى سېۋېن ھېدىن بۇ رايونغا كەلگەندىن بۇيان، نۇرغۇنلىغان ئېكسپېدىتسىيەچىلەر كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. كىرورلار قەلئەسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىن L L، LK قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ھەم لوپ كۆلى قىنىدىن تاش قوراللار تېپىلغان. ئېكسپېدىتسىيە داۋامىدا يىغىۋېلىنغان ئۇششاق تاش قوراللارنى كۆزىتىش

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ ئۈيغۇرچە، 1995 - يىللىق 3 - سانىدىكى ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ «شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇششاق تاش قوراللار خارابىلىرى» ناملىق ماقالىسىدىن ئۈزۈندى شەكىلدە ئېلىپ تونۇشتۇرۇلدى، بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچە ئەسلىي نۇسخىسىدىنمۇ پايدىلىنىلدى.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى، 958 - بەت)تە: «سەكسەر. تاغ تۈمشۇقى، تاغ قاڭقىرى. ھەرقانداق تام قىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ» دەپ يازغان. قومۇل شېۋىسىدە «بۇرجەك، دوقمۇش، تۆت كوچا ئېغىزى» مەنىلىرىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ جاي نامى كۆپىنچە ماتېرىياللاردا «شىنگەر، سىگەر» دېگەندەك ئېلىنىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇندىن كېيىنكى ماتېرىياللاردا «سەكسەر» دەپ ئېلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. بۇ ئاتالغۇ يەنە 13 - ئەسىردە يېزىلغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابىتىمۇ كۆرۈلگەن بولۇپ تاغ ئالدى، بۇرتۇپ چىققان بۇلۇڭى، ئېدىر، دۆڭلۈك، تۆپىلىك، تاغ قىرى، قۇم دۆۋە... دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلغان.

ئارقىلىق ياساش تېخنىكىسى جەھەتتىن ئايرىغاندا، بۇ قوراللار ئارىسىدا ئۇرۇپ، سوقۇپ ياسالغىنىمۇ، بېسىپ ياسالغانلىرىمۇ بار. شەكلى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ئايرىغاندا، ئاساسلىقى يۇمىلاق بىگىز شەكىللىك تاش ئۆزەكلەر، ئۇششاق تاش ياپراق، يالپاق تاشتىن ياسالغان تاش قورال، قىرىش، كېسىش قورالى، ئۇچلۇق قورال، بىگىز، تاش ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلار بار. لوپ رايونىنىڭ ھەممە يېرىدىن دېگۈدەك تېپىلىدىغان، ئوبدان پىششىقلاپ ئىشلەنگەن دارچىن يوپۇرمىقىسىمان تاش ئوقيا ئۇچى، نەيزە ئۇچى قاتارلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە. يالپاق تاشتىن ياسالغان تاش قوراللارنىڭ تولىسى 2 ـ قەدىمدە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن. چوڭ تېپتىكى ئۇرۇپ، سوقۇپ ياسالغان تاش قوراللار ئازراق، ئۇلارنىڭ ياسىلىشىمۇ بىر قەدەر قوپال، بۇلار ئاساسلىقى تاش پالتا، تاش پىچاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، بۇ يەردىن يەنە مۇئەييەن ساندىكى سۈركەپ، سىلىقلاپ ياسالغان تاش قوراللار تېپىلغان. مەسىلەن: تاش، قاشتېشى پالتا، يارغۇنچاق تېشى، ھاۋانچا تېشى، بىلەي قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا سۈركەپ، سىلىقلاپ ياسالغان. بەزى تاش قوراللار نۇقتىلىرىدا ئاندا ـ ساندا قۇم ئارىلاش قىزىل، قوڭۇر ساپال پارچىلىرىمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. بۇلارمۇ قولدا ئىشلەنگەن بولۇپ ئومۇمەن سىيدام كېلىدۇ.

لوپ كۆلى رايونىدىكى ئۇششاق تاش قوراللارنىڭ تارقالغان دائىرىسى خېلىلا كەڭ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، لوپ رايونىدىكى كىرورلار قەلئەسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلاپ، لوپ كۆلى رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى LK خارابىسى ئارىلىقىدىكى دائىرىنىڭ ھەممىسىدىن ئۇششاق تاش قوراللار يىغىۋېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە تاش ئۆزەكلىرى، قىرغۇ قورالى، ئۇچلۇق قورال، دارچىن يوپۇرمىقىسىمان، سۆگەت يوپۇرمىقىسىمان نەيزە ئۇچى ھەم تاش ئوقيا ئۇچلىرى بار. ئۇششاق تاش قوراللار ۋە بىسى ياكى ھەممە يېرى سۈركەپ، سىلىقلاپ ئىشلەنگەن قاشتېشى پالتا قاتارلىقلار بار. بەزى جايلاردا تېخى قۇم ئارىلاش يىرىك، قوڭۇر ساپال پارچىلىرىمۇ بار. لوپ كۆلى رايونىدىن يىغىۋېلىنغان ئۇششاق تاش قوراللار ئىچىدە ئەڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇيۇم يەنىلا دارچىن يوپۇرمىقىسىمان قوراللدىن ئىبارەت. بۇ جۈڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا ئاز ئۇچرايدۇ، يەنى پەقەت ئىچكى موڭغۇل ۋە شەرقىي شىمال رايونىدىلا ئۇچرايدۇ. مىسالەن، خېيلوڭجيانىڭ ئۆلكىسىدىكى ئاڭشى خارابە ئىزىدىمۇ لوپ كۆلى رايونىدىن تېپىلغاندەك ئۇچ بۇرجەكلىك، تېگى ئويمان تاش، ئويمان ئوقيا ئۇچى، سۆگەت يوپۇرمىقىسىمان تاش ئوقيا ئۇچى بۇيۇملار قېزىۋېلىنغان. لوپ كۆلى رايونىدىن تېپىلغان ئۇششاق تاش قوراللار يەنى سۈركەپ، سىلىقلاپ ياسالغان تاش قوراللاردىن قارىغاندا، لوپ كۆلى رايونىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن ئوۋچىلىق ۋە يىغىمچىلىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان، بېلىق تۇتۇشمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە يېزا ئىگىلىكى بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئىلىمىزدىن بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى بۇغداي ئەۋرىشكىسى لوپ كۆلى رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەبرەغولدىكى قەبرىلەردىن قېزىپ ئېلىنغان، ئۇنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن دەۋرى

3800 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. بۇ قەبرىلەر ئادەتتە مىس قوراللار بىلەن تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە مەنسۇپ دەپ قارالماقتا. لوپ كۆلى رايونىدىن يېغىۋېلىنغان ئۇششاق تاش قوراللارنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، دەپ قارايمىز. ئەمما ئۇنىڭ ئاخىرقى دەۋر چېكى ئەڭ كېچىككەندىمۇ بۇنىڭدىن 4000 يىللاردىن ئىلگىرى بولماسلىقى مۇمكىن، لوپ كۆلى رايونىدىكى ئىنسانلار ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلنى بېشىدىن كەچۈرگەن[1].

كىروران قەلئەسى ۋە باشقا خارابىلەردىن زور تۈركۈمدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىدىن ئىنتايىن قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتتى. شەھەر خارابىلىرىدىن بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلىش بىلەن بىرگە، مۇشۇ رايوندىكى قەبرىستانلىقلاردىنمۇ ئاز بولمىغان يادىكارلىقلار قېزىۋېلىندى. 1980 - يىلى شىنجاڭ كىروران ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بەزى قەبرىستانلىقلارنى قازدى، بۇلارغا تەكشى يەر قەبرىستانلىقى يەنى MA، يالغۇز ئېگىزلىك قەبرىستانلىقى يەنى MB، كىروران قەبرىستانلىقى، قەبرەغول قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

كىروران قەلئەسىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار 1979 - يىلى 6 - ئاي ۋە 11 - ئايدا، 1980 - يىلى 3 - ۋە 4 - ئايلاردا كىروران قەلئەسى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلەر، قەبرىستانلىق، ئىزنالار ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلدى، مۇشۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە 797 دانە مەدەنىيەت يادىكارلىقى قېزىپ چىقىرىلغان. بۇلار تاش، ساپال، ياغاچ، مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، ئەينەك، سۆڭەك، توقۇلما، يارماق ۋە قۇلۇلە بۇيۇملاردىن ئىبارەت.

تاش قورال بۇيۇملاردىن جەمئىي 106 دانە بولۇپ ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدۇر، بۇلارنىڭ ئىچىدە 82 دانىسى سىپتا تاش قورال، چوقۇپ ياكى سۈركەپ ياسالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاش ئۆزەك ئىككى دانە، تاش ياپراق 53 دانە، ئۆزەكسىمان تاش قورال ئۇچ دانە، ياپراقسىمان تاش قورال 16 دانە، تاش ئوق ئۇچى ئالتە دانە، تاش نەيزە ئىككى دانە، سىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قورال 19 دانە، تاش يېڭنە بىر دانە، بىلەي تاش سەككىز دانە، تاش كالتەك تۆت دانە. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تاش ئىلغا، تاش تامغا قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بار، لېكىن ئارخېئولوگلار كېيىنكى ئىككى بۇيۇمنى مىلادىيەدىن كېيىنكى دەۋرگە مەنسۇپ دەپ قارىغان.

ساپال بۇيۇملار 129 دانە، بۇلارنىڭ ئىچىدە يىپ ئېگىرىدىغان چاق 29 دانە، كوزا 30 دانە، چۆگۈن ئالتە دانە، چۆچەك ئالتە دانە، ئاياغ (قاچا) ئىككى دانە، ئىستاكان شەكىللىك قاچا 19 دانە.

ياغاچ بۇيۇملار 55 دانە بولۇپ ئاساسلىقى ياغاچ ئويما بىر دانە، ياغاچ بېزەك سەككىز

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 3 - سانىدىكى ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ «شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇششاق تاش قوراللار خارابىلىرى» ناملىق ماقالىسىدىن ئۇزۇندى شەكىلدە ئېلىپ تونۇشتۇرۇلدى، ماقالىنىڭ خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىدىن پايدىلىنىلدى.

دانە، قوروڵوشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىشىك قاتارلىق نەرسىلەر 18 دانە. يىپ ئېگىرىدىغان چاق بىر دانە، ئويۇقچىسى بار ياغاچ بۆيۇم بەش دانە، قوزۇق بىر دانە، تاغاق بىر دانە (هايۋانغا ئىشلىتىدىغان)، ئۇلاق بىر دانە، چېلەك بىر دانە، كوزا بىر دانە، لېگەن بىر دانە، تەڭنە بىر دانە، ئىلغا بىر دانە، تاغاق ئىككى دانە. بۇلار كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت، بۇلاردىن باشقا يەنە ياغاچتىن ياسالغان چوكا، قوشۇق، قۇلاقلىق جام، سۇت ئارىلاشتۇرغۇچ قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملاردىن 20 دانە تېپىلغان.

مىس بۇيۇملار 121 دانە. ئوق ئۇچى 15 دانە، كۆرگۈ توققۇز دانە، قازان بىر دانە، بېزەك 65 دانە، كىچىك قىسقۇچ بىر دانە.

تۆمۈر بۇيۇملار: ئوق ئۇچى 12 دانە، مىخ 23 دانە (ئۇچى چاسا مىخ، ئىلغا مىخ) قاتارلىقلار.

قوغۇشۇن بۇيۇملار: 20 دانە بولۇپ ئاساسلىقى يىپ ئېگىرىدىغان چاقلار.

ئەينەك بۇيۇم: ئالتە دانە بولۇپ قىزغۇچ، كۆك، يېشىل رەڭلىك ئەينەك پارچىلىرىدۇر.

ئالتۇن، كۈمۈش، سۆڭەك بۇيۇملار: ئالتۇن ئۈزۈك بىر دانە، كۆمۈش ئۈزۈك بىر دانە، سۆڭەك تارغاق بىر دانە، سۆڭەك ئويما بېزەك بىر دانە، مارجان ئوچ دانە تېپىلغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تۆت دانە قۇلۇلە قېپى ۋە بۇغداي، تېرىق، ياڭاق، هايۋان سۆڭەكلىرى تېپىلغان.

توقۇلما بۇيۇملار 58 دانە: بۇلار يىپەك، يۇڭ، پاختا، چىگە توقۇلمىلىرىدۇر. يىپەك توقۇلمىسى سەككىز پارچە، يۇڭ توقۇلمىسى 39 پارچە (يۇڭ رەخت، زىلچا، ئارغامچا، چاچ بېغى، كىگىز قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، پاختا توقۇلمىسى ئالتە پارچە، چىگە توقۇلمىسى بەش پارچە (ئاياغ، ئارغامچا قاتارلىقلار).

پۇللار: خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇجۇ يارمىقى، كىچىك ئۇجۇ يارمىقى، هەرە چىشسىمان ئۇجۇ يارمىقى ۋە كۇشان سۇلالىسىنىڭ تۆگە مىنگەن ئادەم كۆرۈنۈشى بار مىس پۇلى (بىر دانە) قاتارلىقلار تېپىلغان.

كىروران شەھىرىدىن تېپىلغان يۇقىرىقى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بۇ شەھەر خارابىسى بايقىلىپ ئاز كەم بىر ئەسىردىن كېيىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ شەھەرنى 1901 - يىلىدىن هېسابلىغاندا، سېۋېن هېدىن باشچىلىقىدا تاكى 1935 - يىلىغىچە بىرقانچە قېتىم، ئەنگلىيەلىك ستەيىن ئىككى قېتىم، ياپونلار بىرقانچە قېتىم، ئامېرىكىلىق خانتىڭتون بىر قېتىم قېزىپ تەكشۈرگەن، بۇلاردىن باشقا ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىلىرىمۇ، كېيىن ئوغرىلىرىمۇ كۆپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن، بۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەدە تېپىلغانلىرى شۇلاردىن ئېشىپ قالغانلىرىدىن بىر قىسمى، گەرچە بۇلارنىڭ سانى ۋە تۈرى چەكلىك بولسىمۇ، مىلادىيە 6 - ئەسىردىن بۇرۇنقى كىروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى، قول هۈنەرۋەنچىلىك، سودا، كۆلتۇر جەھەتلەردىن چۈشىنىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ.

كىروران قەلئەسى رايونى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار 1980 - يىلى 3 - ~ 4 - ئايلاردا كىروران ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى كىروران قەلئەسىنىڭ تۈز سىزىق

بويىچە ھېسابلىغاندا 8.4 كىلومېتىر كېلىدىغان يېرىدە بىر قەبرىستانلىقنى تېپىپ قېزىپ تەكشۈردى، بۇ قەبرىستانلىق بىر تەكشى ئېگىزلىككە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، تەكشى ئېگىزلىك قەبرىستانلىقى دەپ ئاتالدى ھەمدە 1 - قەبرىستانلىق مەنسىدە MA شەرتلىك بەلگىسىدە ئىپادىلەنگەن. ئارخېئولوگلار شۇ قېتىمدا يەتتە قەبرىنى قېزىپ تەكشۈرگەن، قەبرىستانلىقنىڭ ئەھۋالى مۇنداق:

بۇ قەبرىستانلىق جايلاشقان ئېگىزلىك ئەتراپىدىكى شامال يالاپ كەتكەن يەردىن ئېگىز كۆرۈنىدۇ، ئۇستى تەكشى، ئۇزۇنلۇقى 43 مېتىر، كەڭلىكى 24 مېتىر، ھازىرقى يەر يۈزىدىن ئالتە مېتىر ئېگىز. شەرقىي شىمال بورنى كۆپ چىقىپ، نۇرغۇن جايلىرىنى يالاپ ئۈچۈرۈپ كەتكەچكىمۇ، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان[1].

بۇ قېتىم قېزىلغان قەبرىلەردىن بەشى بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان توپا گۆرلەردۇر، قەبرىلەرنىڭ لەھەت يولى يوق، تۆت چاسا شەكىلدىكى ئىچ يەرلىكنىڭ ئېغىزى چوڭ بولۇپ ئۇلىغا يېتىدۇ. قەبرىنىڭ ئىچىدە ھەمدەپنە بۇيۇمى يوق. 1 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بىر قاتار ياغاچ تىكلەنگەن. ياغاچلارنىڭ ئارىسى قومۇش بىلەن تام قىلىنغان، يەرلىككە قويىدىغان ۋاقىتتا توپا توسقۇچ ياكى ئاخىرەتلىك قويغۇچ قىلىنغان بولسا كېرەك. 1 -، 2 -، 6 - نومۇرلۇق قەبرىلەرگە بىردىن مېيىت قۇيۇلغان، تۆز يانتۇزۇلغان، بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە توغرىلانغان. 7 - قەبرىگە يەتتە ئادەم بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان، بېشى شەرقىي شىمالغا توغرىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە بەش جەسەت تۆز ياتقۇزۇلغان. بۇ قەبرە ئىچىدىكى 1 - جەسەت 7 ~ 8 ياشلاردىكى ئوغۇل بالا بولۇپ ئىنسانشۇناس خەن كاڭشىن ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ، ئېھتىمال ئوتتۇرا دېڭىز تىپىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارىغان. قالغانلىرىدىن ئىككى ئايال، ئىككى بالا، يەنە بىر ئوتتۇرا ياش ئەر، بۇلارنىڭ ھەمدەپنە بۇيۇملىرىدىن كۇل رەڭ ساپال جام، ياغاچ تاختا، مىس كۆرگۈ پارچىسى، تورقۇ، تۆمۇر ئوق ئۇچى، تۆمۇر پارچىسى، قىزىل ساپال جام، ساپال كوزا پۇچۇقى، قۇلاققا ئاسىدىغان تۆمۇر ھالقا، تاش جام، مىس كۆرگۈ، ئۇجۇ يارمىقى، قۇلاققا ئاسىدىغان سۆڭەك بىزەك... تېپىلغان. بۇ يەتتە قەبرىدىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ 10ى ساپالدىن، بىرى ياغاچتىن، تۆتى مىستىن، سەككىز دانىسى تۆمۇردىن ياسالغان.

يالغۇز تۆپىلىكتىكى قەبرىستانلىق يۇقىرىقى قەبرىستانلىقنىڭ ئىككى كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، كىروران قەلئەسىگە 9.6 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئەملىيەتتە سىتەيىن قازغان LC ئىزى بولۇپ ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى MB بەلگىسى ئارقىلىق خاتىرىلىگەن. بۇ قەبرىستانلىقمۇ شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 43.4 مېتىر، كەڭلىكى 15.7 مېتىر، تەكشى يەر يۈزىدىن 8 ~ 9 مېتىر ئېگىزلىكتىكى بىر تۆپىلىككە جايلاشقان[2]. كەم دېگەندىمۇ 14 قەبرە جايلاشقان،

① چاقىلىق رايونىدا شەرقىي شىمال بورنى كۆپ ھەم كۆچلۈك چىققاچقا بىر قەبرىستانىنىڭ بىر قىسمىنى شامال ئۇچۇرۇپ كەتكەنمىكىن، دەپ قارايمىز.

② ئەينى ۋاقىتتىكى قەبرىستانلىقلارغا ئېگىزلىكلەر تاللانغان، ئەمما كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەر يۈزىنى شامال يالاپ پەسلىتىۋەتكەنلىكتىن، ھازىرقى يەر يۈزىدىن ئەنە شۇنداق ئېگىز بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

ستەيىننىڭ خەرىتىسىدە 10 قەبرە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. 1980 - يىلى، ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى ستەيىن قازغان قەبرىدىن بىرنى رەتلىگەن، يەنە بىر قەبرىنى قازغان. تۆۋەندە ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قېزىلغان ئاشۇ بىر قەبرە بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقىمىز. بۇ قەبرىنىڭ يەرلىكى ئۇزۇن تۆت تەرەپلىك، ئۇزۇنلۇقى 2.39 مېتىر، كەڭلىكى 1.4 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 1.88 مېتىر، قەبرىنىڭ ئوستىگە دىيامېتىرى 8 ~ 14 سانتىمېتىر كېلىدىغان 160 ~ 250 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچتىن 26 دانە تىكلەنگەن، بۇ ياغاچلارنىڭ ئۆرۈشكىسىنى كاربون 14 تەجرىبىسى ۋە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق بېكىتكەندە، 1950 - يىلىدىن 85 ± 1880 يىل بۇرۇن ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. بۇ قەبرىگە ئۇچ قەۋەت، سەككىز جەسەت قويۇلغان. 1 - قەۋەتتە بىر ئوتتۇرا ياش ئەر ۋە ياش ئايالنىڭ مېيىتى قويۇلغان، بەدىنىگە يىپەك كىيىم كىيدۈرۈلگەن. 2 - قەۋەتكە ئۇچ مېيىت قويۇلغان، سېرىق تورقۇدىن تىكىلگەن پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈلگەن قاۋۇل ئەردىن بىرى، شايى كىيىم كىيدۈرۈلگەن ئوتتۇرا ياش ئەر ۋە يىپەك كىيىم كىيدۈرۈلگەن ئوتتۇرا ياش بىر ئايال دەپنە قىلىنغان. 3 - قەۋىتىدە ئۇچ مېيىت بولۇپ بىر ئوتتۇرا ياش ئايال، بىر ياش ئايال ھەم ئوتتۇرا ياش بىر ئەرنىڭ مېيىتى قويۇلغان، ئەرنىڭ بەدىنىدە يىپەكنىڭ ئىزناسى بار. خەن كاڭشىن بۇ قەبرىستانلىقتىكى جەسەتلەرنىڭ باش سۆڭىكىنى تەتقىق قىلىپ، بىرنى موڭغۇل ئىرقىدىكى، قالغانلىرىنى بولسا ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئوتتۇرا دېگىز تېپىغا يېقىن كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. بۇ ئىككى قەبرىدىن 170تەك ھەمدەپنە بۇيۇمى تېپىلغان، ستەيىن قازغان قەبرىدىن ئاساسلىقى يىپەك، يۇڭ، پاختا توقۇلمىسى قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان.

بۇ قەبرىستانلىقتىن قىزىل ساپالدىن ياسالغان جامدىن ئىككىسى قېزىۋېلىنغان. ياغاچ ئەسۋابتىن 40 دانە تېپىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە تۇخۇم شەكىللىك لېگەندىن ئالتىسى، يۇمىلاق لېگەندىن ئۈچى، جامدىن يەتتىسى، تاغاقتىن بىرى، ئوق ۋە يا 11 دانە تېپىلغان. سىرلانغان بۇيۇم يەتتە دانە بولۇپ ئىككىسى جام، سىرلىق رەسىم سىزىلغان تۇۋاق بىر دانە، سىرلىق تاۋاق بىر دانە، دىيامېتىرى تۆت سانتىمېتىرلىق بىر دانە تۆمۇر چەمبىرەك تېپىلغان. سۆڭەك بۇيۇم ئۇچ دانە بولۇپ ئىككىسى پىچاققا ئوخشايدۇ، يا شەكلىدىكى ھايۋان سۆڭىكىدىن ياسالغان ئەسۋاب بىر دانە. كۆن بۇيۇملاردىن يەتتىسى تېپىلغان بولۇپ، بۇلاردىن تېگىگە كالا تېرىسى، ئوستىگە قوي تېرىسى ئىشلىتىلىپ قېتىغا كىگىز قويۇلغان ئاياغدىن بىرى، ئات ئېگىرىنىڭ تاسمىسىدىن بىرى، كالا ياكى قوي تېرىسىدىن تىلىنىپ ئاندىن توقۇلغان تاسمىدىن بەش دانە چىققان. ئىككى چەمبىرەك چاپلاپ ياسالغان ئالتۇن ھالقىدىن بىرى تېپىلغان، چوڭ چەمبىرەكنىڭ دىيامېتىرى 2.1 سانتىمېتىر، كىچىكىنىڭ يېرىم سانتىمېتىر، كەسمە يۈزىنىڭ دىيامېتىرى 0.8 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 0.2 گىرام. ئۇجۇ يارماقتىن تۆت دانە تېپىلغان، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىرگە تەئەللۇق. يىپەك بۇيۇمدىن 75 پارچە تېپىلغان بولۇپ كۆپى ستەيىن

قازغان قەبرىدىن چىققان، بۇلار شايى، كىمخاب، گۈللۈك يىپەك پارچىلىرىدىن ئىبارەت. تېپىلمىلار ئىچىدە يۈك بۇيۇم 22 پارچە، رەڭلىك يۈك رەخت توقۇلما پارچە، كىگىز ئوچ پارچە، زىلچا سەككىز پارچە، پىيما ئىككى دانە، پاختا توقۇلمىسى بەش پارچە.

كىرۇران قەبرىستانلىقى توپىلىق (تۆيىن) ئىزىنىڭ ئىككى كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، بۇ قەبرە ئارال شەكىللىك تۆپىلىكتە. 1980 - يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى بۇ جايدىن ئىككى قەبرىستانلىق بايقىغان ۋە 1 - نومۇرلۇق ۋە 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق، دەپ ئايرىغان. بۇ ئېگىزلىك ھازىرقى تەكشى يەر يۈزىدىن 4 ~ 7 مېتىرغىچە ئېگىز، ئارخېئولوگلار ۋاقىت مۇناسىۋىتى بىلەن 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن ئىككى قەبرىنى قازغان، بۇ قەبرىلەردىن بىرىنى شامال بۇزۇۋەتكەن، ھەتتا جەسەتنىمۇ ئۇچۇرۇپ كەتكەن. 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىلغان 1 - نومۇرلۇق قەبرە ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي قېشىغا جايلاشقان، سىرتقى كۆرۈنۈشى تۆت چاسا، قۇدۇققا ئوخشاش يەرلىككە قويۇلغان، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.47 مېتىر، كەڭلىكى 0.7 مېتىر. جەسەت كۆمۈلگەندە ئۇنىڭ يۈزى ۋە مەيدىسىگە ئوت - چۆپتىن توقۇلغان سېۋەت قويۇلغان، جەسەت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن 30 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا دەرەخ شاخلىرى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 10 سانتىمېتىردەك قېلىنلىقتا قومۇش، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 10 سانتىمېتىردەك دەرەخ شېخى ئاندىن توپا بىلەن كۆمۈلگەن. گۆرنىڭ ئىككى تەرىپىگە خادا ياغاچ تىكلەنگەن. بۇ قەبرىدىن قاۋۇل بىر ئايالنىڭ جەسىتى بايقالغان بولۇپ ساقلىنىشى ئىنتايىن ياخشى، يۈزى سۈزۈك، بۇرنى ئېگىز، ئورا كۆز، چاچ، تېرە، تىرناقلىرىنىڭ ساقلىنىشى ئىنتايىن ياخشى. ئۇزۇن قاش - كىرپىكلىرىنى قېزىۋېلىنغاندىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولغان، سارغۇچ چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرغان، ئەتلىرى مىس رەڭ. جەسەت قېزىۋېلىنغاندا، بەدىنى قوپالراق توقۇلغان يۈك رەخت بىلەن ئورالغان، يۈك رەخت مەيدىسىدە بىرقانچە يەردىن ياغاچ يىڭنە بىلەن توڭنەپ قويۇلغان، بەدىنىنىڭ ئاستىن قىسمىغا ئاشلاپ پارقىرىتىلغان تېرە يېپىلغان، بېشىدا ئۇچلۇق قالپاق، قالپاقتا يەنە ئىككى دانە تۇرنا پېيى سانجىلغان ، پۇتىدا بىر جۈپ كۆن ئاياغ بار. جەسەتنىڭ بېشىنىڭ ئاستىغا دەريا بويىدا ئۆسىدىغان خۇش پۇراق ئۆسۈملۈك، يېكەن، جەسەتنىڭ ئوڭ قولىنىڭ ئاستىغا بىر ياغاچ تارغاق قويۇلغان. يەنە بىر قەبرىدىكى مېيىتنى شامال ئۇچۇرتۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ھەمدەپنە بۇيۇملىرىدىن 11 دانە ساقلىنىپ قالغان. ئارخېئولوگلارنىڭ قارىشىچە، بۇ قەبرىستانلىق يىل دەۋرى جەھەتتىن كۆنچى دەرياسى بويىدىكى قەبرىلەر بىلەن بىر دەۋرگە مەنسۇپ، تېپىلغان ئاشلانغان تېرە ۋە يۈك رەختنى كاربون 14 تەجرىبىسى بىلەن تەجرىبە قىلىپ، بۇندىن 95 ± 3880 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ، دەپ ھۆكۈم قىلىنغان.

قۇم دەرياسى بويىدىكى قەبرىلەر قۇم دەرياسى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى بولۇپ قۇرۇق دەريا دەپمۇ ئاتالغان، يۇقىرىدا بۇ دەريا بويلىرىدىكى قەبرىلەر ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرگە ئېرىشكەنىدۇق. تۆۋەندە بېرگمانىنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» ناملىق

كىتابىدا ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىدىن بىر قىسمى بىلەن تونۇشۇپ چىقتىمىز. بۇ قەبرىستانلىق كۆپ ئادەم دەپنە قىلىنغان قەبرىستانلىق بولۇپ گۆر تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە، تاختاي بىلەن يېپىلغان، چۆرىسىگە بىرقانچە ياغاچ تىكلەنگەن. لەھەت ئىچىدە ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىدىن 15 دانە بايقالغان، يەنە ئادەم سۆڭەكلىرى قالايمىقان چېچىلىپ ياتىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقتىن سۇس كۇل رەڭ، سۇپەتلىك ساپال كومزەك تېپىلغان بولۇپ چەرچەندىن تېپىلغان ساپال كومزەككە ئوخشىشىدۇ. بۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە ياغاچ بۇيۇملار ئەڭ كۆپ، جۈملىدىن ئۇششاق قاچىلار، چۆمۈچىكە ئوخشاش نەرسىلەر بايقالغان، بۇلاردا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەنلىك ئىزى بار. ھۇنەر - سەنئەتتە كامالەتكە يەتكەن جام تېپىدىكى قاچا ياپىلاق قورساقلىق، ئۇچ پۇتلۇق، قارا، قىزىل، سىرىق رەڭلەردە بويالغان. چۆرىسىدىكى ئىككى جايىنى تۆچ مىخ بىلەن يامىغان، مىخ ئېغىر دەرىجىدە داتلىشىپ كەتكەن. ھالقىسىمان تۇتقۇچىنىڭ تۆپىسى تۇز، قاچىغا ئەينى ئېغىر دەرىجىدە داتلىشىپ كەتكەن. ھالقىسىمان تۇتقۇچىنىڭ تۆپىسى تۇز، قاچىغا ئەينى چاغدا مەلۇم بىر خىل سۇيۇق جىسىم قۇيۇلغان، ھازىر ئازراق قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان. قېزىۋېلىنغان ئىچى دۆڭ چۆچەكنىڭ سىرلانغانلىق ئىزى بار، ئېغىزىنىڭ گىرۋىكىگە بەلكىم باشقا بىر خىل ماتېرىيال (كۆمۈش بولۇشى مۇمكىن) ھەل بېرىلگەن، قاچا قەدىمكى زامانداا رېمونت قىلىنغان، يەنى بۇزۇلغان جايىنى ئىككى پارچە تۆمۇر بىلەن ناھايىتى قوپال ياماپ قويغان، يەنە ئىككى پارچە سىرلانمىغان قاچىنىڭ سۇنۇقى بار. ئېللىپس شەكىللىك بىر كىچىك قۇتا بار، ئېھتىمال ئەينى ۋاقىتتا گىرىم بۇيۇمى سېلىنغان بولسا كېرەك. قوش تەگلىك سىرلانغان قاچا. ئۇنىڭ بىر قەۋىتى ئۇچكە بۆلۈنگەن، قۇتىنىڭ ئېغىزىغا نېپىز تۆچتىن بېزەك قىلىنغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئاز دېگەندىمۇ ئالتە دانە ياغاچ پەتنۇس تېپىلغان، شەكلى تىك تۆت بۇلۇڭغا ئوخشايدۇ. بەزى پەتنۇسلارنىڭ پۇتى بار، بىر پەتنۇسنىڭ تەگلىكىدىكى بىر بۇرجىكىگە يۇرەك شەكلىدىكى قوپال نەقىش ئويۇلغان. لوپ كۆلى رايونىدىن بىرونزا شىرەدىن بىرى تېپىلغان، چوڭلۇقى 1.21×1.25 مېتىر، ئۇنىڭ چۆرىسىنى بويلاپ 30 دانە قاناتلىق، تۆت پۇتلۇق ھايۋاننى يۇمىلاق شەكىلدە ئويۇپ چىققان. لوپ رايونىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ پەتنۇسلاردا پىچاق ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغانلىقى ئىشلىتىلگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرماقتا، ئۇنىڭ يۇزىدە بىر قەۋەت سىلىق پارقىراق نەرسە بار، ئۆز دەۋرىدە سىرلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قەبرىستانلىقتىن ئىككى دانە يا تېپىلغان، بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇق 120 سانتىمېتىر بولۇپ يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسالغان، يەنە بىرى قوش قاناتلىق يا، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۇچ دانە تارغاق تېپىلغان، ئۇ تارغاقلارنىڭ غولى ئېگىز ھەم يۇمىلاق، چىشى ئىنتايىن ئىنچىكە ئىشلەنگەن. قارا سىر بېرىلگەن بامبۇكتا ياسالغان ئىككى دانە چاچ قىسقۇچ، ئۇچ دانە ياغاچ ئۇرچۇق، بىر جۈپ باسما كەش قاتارلىقلار بار. ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ بۇزۇلغان، رەڭدار، تۇتىتلىق گىلەمنىڭ پارچىسى تېپىلغان، بۇ گىلەم تارىم ۋادىسى گىلەمچىلىكىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، توقۇلمىسى ئىچكىرىنىڭ توقۇلمىلىرىغا ئوخشاشمايدۇ. مۇشۇ قەبرىستانلىقتىن

تېپىلغان بىر يىپەك پارچىسىدىكى قارۇشتىچە ۋە خەنزۇچە يېزىقتا ئاساسەن، قەبرىنىڭ مىلادىيە 2 - ئەسىرلەرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىنغان. 35 - نومۇرلۇق قەبرە مۇشۇ قەبرىستانلىققا جايلاشقان يالغۇز كىشىلىك قەبرىدۇر. بۇ قەبرىگە بويى 1.6 مېتىر كېلىدىغان ياش ئايال دەپنە قىلىنغان، بېشىدا چاسا ياغلىق بار. ئۇچىسىدىكى چاپان، كۆڭلەك قاتارلىقلار يىپەك رەخت ۋە كاناپلاردا تىكىلگەن. مېيىتنىڭ پۇتىدىكى كەشنىڭ گۈل نۇسخىلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ، ئىشلىنىشى سىلىق.

36 - نومۇرلۇق يالغۇز كىشىلىك A قەبرىدىن سېرىق كىمخاب كىيىمنىڭ يىرتىق پارچىسى، كەندىر تالالىق كىيىمنىڭ ئارقا پېشى، چوڭ بىر پارچە بويالمىغان كەندىر تالاسى توقۇلمىسى، ئىككى تال كەندىر تالا توقۇلمىدا ئىشلەنگەن بەلباغ، تاۋار بىلەن قاتلاپ تىكىلگەن بوغچا، قوش ئۆرۈشلۈك تۇز يوللۇق توقۇلغان، ئىككى خىل گۈل نۇسخىلىق يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كىچىك خالتا، ياغاچ جام، پەتنۇس، قوي سۆڭەكلىرى ۋە چاكاندا قاتارلىق بىر قىسىم تېپىلمىلار بايقالغان.

يالغۇز كىشى دەپنە قىلىنغان 36 - نومۇرلۇق B قەبرىنىڭ جەسەت ساندۇقى ئاساسەن باشقىلىرىغا ئوخشاش، ئوخشاشمايدىغىنى ئۇنىڭ ئۈستى تاختاي بىلەن ئەمەس بەلكى كالا تېرىسى بىلەن يېپىلغان، كالا تېرىسىنىڭ ئۈستىدە كىچىك سېۋەتتىن بىرى بار، جەسەت ساندۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.7 مېتىر، كەڭلىكى 0.35 ~ 0.41 مېتىر. بۇنىڭغا كۆل رەڭ ئۇزۇن چېچى ئوتتۇرىدىن ئايرىلغان ياشانغان ئايال دەپنە قىلىنغان، بوي ئېگىزلىكى 1.52 مېتىر، يۈمشاق ۋە سىپتا ئىشلەنگەن توق قوڭۇر رەڭلىك يۇڭ پالاس بىلەن كېپەنلەنگەن. پالاس سېرىق ۋە قىزىل رەڭلىك جۇلا يوللۇق، بەدەنىنىڭ ئوڭ يېنىنى بويلاپ پالاسنىڭ ئۈچ يېرىگە بوغچا باغلانغان. بوغچىلارغا چاكاندا شېخى سېلىنغان. مېيىتنىڭ بېلىگە قىزىل ۋە يۇڭ يىپتىن توقۇلغان چۈچىسى بار ئىنچىكە بىر تال بەلباغ باغلانغان. مېيىتنىڭ پۇتىغا تېرىدىن ئىشلەنگەن كەش كىيدۈرۈلگەن، كەشنىڭ بارماق تۇرىدىغان يېرىگە قىزىل رەڭ يىپ شوينا بىلەن پەيلەر بېزەك قىلىنغان. كەشنىڭ چەمىدىن باشقا جايلىرىنىڭ يۇڭى ئىنچىگە قارىتىلغان. باش كىيىمى توق قوڭۇر رەڭلىك كىگىز قالپاق (ئىچىدە) ۋە نەپس ئىشلەنگەن سېرىق رەڭ كىگىز قالپاق (ئۈستىگە)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۈستىدىكى قالپاقنىڭ تۆپىلىكىگە قىزىل يىپ شوينا بىلەن بېزەك قىلىنغان. يىپ شوينىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، توغرىسىغا قارىتىپ يىلپىز تېرىسى تىكىلگەن، يىلپىزنىڭ بېشى قالپاقنىڭ ئالدىغا ساڭگىلىتىلغان، قالپاقنىڭ سول يېنىدا ئىككى تال پەي ھايۋان سىڭىرى ۋە قىزىل يۇڭ يىپ بىلەن يۆگەلگەن، قالپاقنىڭ ئوچلۇق تۆپىسىدە روشەن ھالدا كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە بىر دانە قېنىق قوڭۇر رەڭ چاچ بىلەن تۇگۈلگەن چەمبەرسىمان زەنجىر بار، ئۇنى بىر تال ئىنچىكە شوينا بىلەن چېتىپ قويغان. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ سەردارى ئاتتىلا ۋاپات بولغان چاغدا، ھۇنلار بەس - بەس بىلەن ئۆزلىرىنىڭ چېچىنى كېسىشكەن. بۇ قەبرىنىڭ مەدەنىيەت تىپىنى بېرگامان LT، LS، LQ، LF ۋە قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا، كىرورلۇقلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلىرىگە

ئوخشاش، دېگەن يەكۈنگە كەلگەن. كېيىنكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشلار بېرگامانىڭ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى لوپ كۆلى رايونىدىكى باشقا قەبرىلىرىدىن تېخىمۇ قەدىمىيرەك بولسا كېرەك، دېگەن يەكۈننىڭ ناھايىتى توغرا بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

38 ـ قەبرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.9 مېتىر، كەڭلىكى 0.41 ~ 0.86 مېتىر، قەبرىدىن سەككىز جەسەت ۋە ئادەمنىڭ بىر قىسىم سۆڭىكى تېپىلغان. بۇ قەبرىدىن قىزغۇچ قوڭۇر رەڭلىك توز يوللۇق تاۋار بۆك؛ قوپال ياسالغان بىر قۇلاقلىق ساپال جام؛ ئىككى ياغاچ پەتنۇس ياكى تەڭنە (بىرىنىڭ ئىچىدە قېتىق چاپلىشىپ قالغان)؛ قارا رەڭلىك چاچ، سۇت رەڭ قوي يۇڭى بىلەن ئۆرۈم چاچ شەكىللىك نەرسە، گىلەمنىڭ كىچىككىنە بىر پارچىسى، سىرلانغان قاچا سۇنۇقلىرى، ئىككى تال ياغاچ تارغاق ۋە باشقا بۇيۇملار تېپىلغان.

بېرگامانىڭ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى تەكشۈرۈش خۇلاسىسىدىن ئۇزۇندى: «خۇددى ئۆردەك تاپقان قەدىمىي قەبرىستانلىق دەپ ئاتىلىدىغان خارابە ئىزىنىڭ تاشقى مۇھىتى توغرىسىدىكى بايانلىرىم ۋە ھەرقايسى يەككە قەبرىلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىلىرىمدە كۆرسەتكىنىمدەك، جەسەت ساندۇقلىرىدا ناھايىتى ئاز ئۆزگىرىشلەر بولغاندىن تاشقىرى، ھەممىسلا ئوخشاش بىر تېپقا مەنسۇپ ئىكەن، بۇ نۇقتا دىققەت قىلمىشقا ئەرزىيدۇ. بولۇپمۇ تا بۈگۈنگىچە چۈشىنىپ بولغان لوپ كۆلى رايونىدىكى ئەڭ چوڭ قەبرىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا ئوخشاشلىق ھەمدەپنە بۇيۇملارنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى، ھېچ بولمىغاندا ئادەملەر بىلەن تەبىئەتنىڭ قىسمىتى، مۇتلەق كۆپ سانلىق جەسەت ساندۇقلىرىنى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان ھالدا ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كېيىن، بىز ئېنىق تەكشۈرەلىگۈدەك دائىرە ئىچىدە شۇنداق. بۇ پاكىتلار ئىسپاتلايدۇكى، ئۇ قەبرىلەردە تامامەن ئوخشاش مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى بار، بەلكى تامامەن ئوخشاش مىللەتكە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن... سىتەيىن لوپ چۆللۈكىنىڭ تېخىمۇ شەرقىدىكى رايوندا بايقىغان قەبرىلەر، قۇم دەريا سى دېلتىسى ئىچىدىكى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىكى قەبرىلەرنى بىر قۇر سېلىشتۇرۇپ باقساق شۇنى بايقايمىزكى، 5 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىمىز (بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ـ نەقىلچى) سىتەيىن كىرورانى يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ دېگەن گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى تېخىمۇ ئېنىق... سىتەيىن لوپ كۆلى بويىدىن تېپىلغان مۇمىيالارنىڭ غەيرىي موڭغۇل ئىرقىدىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەنىدى، بۇ يەنە بىر قېتىم ئومۇمەن ئىسپاتلىيالايمەن. ۋاھالەنكى 5 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىمۇ زاڭاق سۆڭىكى كەڭ مۇمىيادىن بىر ـ ئىككىسى بار، ئۇلار قارىماققا موڭغۇللارغا ئوخشايدىغاندەك قىلىدۇ، لېكىن بۇ تامامەن ئايرىم ھالدىكى يەككە تۇر بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ۋارىيانتلار ھەربىر ئىرق توپىدا ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ مۇمىيالارنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىمۇ غەيرىي موڭغۇل ئىرقىدىكىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ... ئۆردەك تاپقان قەدىمىي

قەبرىلەردىكىلەر ئىلگىرى بەلكىم دۇنيادىن بىخەۋەر مۇھىتتا ياشىغان، بىلىشىمچە، لوپ كۆلى رايونىنىڭ سىرتىدا، تىپىك يەرلىك ئاھالىلەر خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قەبرىلەر بايقالمىغان... لوپ رايونىدا قېزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ ھۇنەر ـ سەنئىتى ئوخشاش بىر جايدىن تېپىلغان كىگىزنىڭ ياسىلىشىدىن خېلىلا يۇقىرى، كىرورانلىقلار ياساش ھۇنەر ـ سەنئىتى جەھەتتە ماھارەتلىك، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي بايلىقىدىن پايدىلىنىشقا ناھايىتى ئۇستا. بىز تېخىچە ھەرقانداق بىرنىڭ ئېنىق قىلىپ ھۇنلارغا مەنسۇپ توقۇلما بۇيۇم دېگەن سۆزنى قىلغانلىقىنى ئاڭلىمىدۇق، بىراق ھۇنلاردا ناھايىتى ياخشى ياساش تېخنىكىسىنىڭ بارلىقىنى ئىنتايىن ياخشى چۈشىنىمىز.»[1]

خۇلاسە قىلغاندا، لوپ رايونىدا ياشىغان ئاشۇ ئاھالىلەرنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن بىر مىللەتكە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئالىملار بايان قىلىپ ئۆتكەن، قوشۇمچە ئېيتىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، ئەينى تارىخىي دەۋردە ھېچ بولمىغاندىمۇ مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا، بۇ رايونغا مەلۇم ساندا ھىندى ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالىلەرنىڭ مەيلى سودا مۇناسىۋىتى بىلەن بولسۇن ياكى دىن تارقىتىش، مەدەنىيەت ئالاقىسى ئۈچۈن كەلگەن بولسۇن، بۇ رايونغا كەلگەنلىكىنى، قىسمەن كۆچمەنلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىپ قېلىش ياكى مۇشۇ تۇپراققا دەپنە قىلىنىش مۇمكىنچىلىكىنى ئەسكە ئالىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭ چيەننىڭ غەربكە دىپلوماتىيە ئىشلىرى بىلەن قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ بۇ تۇپراققا قەدەم بېسىپ ئىزلار قالدۇرغانلىقلىرى ھەققىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارمۇ كېيىن بايان قىلىنىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن، كىرورانلىقلار بۇندىن 4000 يىل ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنلا خېلى يۇكسەك دەرىجىدىكى يەرلىك مەدەنىيىتىنى يارىتقان، ئۇلار لوپ چۆللۇكلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ شانلىق ئىزلىرىنى قالدۇرغان، ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر بۇنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

قەبرەغول (گۇموگو) 1979 ـ يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى لوپ كۆلى رايونىدا، كۆنچى دەريانىڭ ئاياغ ئېقىنىدا ئېچىلىدائىي جەمئىيەتكە تەۋە، (古墓沟)نى بايقىغان ۋە 42 قەبرىنى قازغان، قەبرەغول شەرقىي مېرىدىيان ″55′21°88قا، شىمالىي پاراللېل ″35′40°40قا جايلاشقان، لوپ كۆلىگە 70 كىلومېتىر كېلىدۇ، كۆنچى دەريانىڭ قۇرۇق ئېقىنىنىڭ ئىككى كىلومېتىر شىمالىدا. بۇ جايدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش 1979 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىگىچە جەمئىي 27 كۈن داۋام قىلغان. كۆلىمى شەرقتىن غەربكە 35 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 45 مېتىر كېلىدۇ. بۇ قەبرىلەر ئىككى خىل، بىر خىلى گۆرنىڭ ئۈستىدە شەرق ـ غەرب تەرىپىگە بىردىن خادا تىكلەنگەن ۋە يەر يۈزىگە چىقىپ تۇرىدۇ (بۇلارنى تۆۋەندە A تۈرىدىكى قەبرىلەر دەپ ئاتايمىز). كۆمگەندە ئىشلىتىلگەن نەرسىلەر تولىمۇ ئاددىي، ياغاچ تاختاي، تېرە قاتارلىق نەرسىلەر ئىشلىتىلگەن. قىسمەن گۆرلەرگە 2 ~ 3تىن ئەر دەپنە

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 314 ـ، 316 ـ بەتلەر.

قىلىنغاندىن سىرت، كۆپىنچىسىدە بىردىن ئادەم دەپنە قىلىنغان. دەپنە قىلىنغانلارنىڭ ئىچىدە قېرى - ياش، ئەر - ئاياللار بار، ھەممە مېيىتنىڭ بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە قارىتىلىپ تۇز ياتقۇزۇلۇپ، يۈڭ توقۇلمىغا ئوراپ قۇم ئوستىگە دەپنە قىلىنغان. بۇ خىل قەبرىدىن 36سى بولۇپ، زىننەت بۇيۇملىرى، ئاخىرەتلىك كىيىملىرى چىققان. يەنە بىر خىل قەبرىلەرنىڭ ئوستىگە يەتتە قاتار، ئىچىدىن سىرتىغا قارىتىپ ياغاچ قادالغان (بىر قەبرىگە ئىشلىتىلگەن ياغاچ 690 دانىدىن ئارتۇق). ئىنچىكە - تومۇق تەرتىپىدە رەتلىك بولۇپ يۇمىلاق شەكىل چىقىرىلغان، نۇر چېچىۋاتقان كۈنگە ئوخشايدۇ. دەپنىدە ئىشلىتىلگەن ياغاچ بۇيۇملار چىرىپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن، دەپنە قىلىنغانلار تۇز ياتقۇزۇلۇپ بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە قارىتىپ قويۇلغان ئەرلەردۇر، بۇ خىلدىكى قەبرىلەردىن ئالتىسى قېزىلغان (B تۇردىكى قەبرىلەر دەپ ئاتايمىز). ئارخېئولوگلار يەنە بۇ قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى جەھەتتىن ئىككى دەۋرگە مەنسۇپلىقىنى يەنى B تۇردىكى قەبرىلەر A تۇردىكى قەبرىلەردىن يىل دەۋرى جەھەتتىن كېيىنرەك ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

A تۇردىكى قەبرىلەردە قويۇلغان جەسەتلەر يۈڭ گىلەمگە ئورالغان، ئۇنى ئاچقاندىن كېيىن ئادىن بېشىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق ياكى كىگىز قالپاق كىيدۈرۈلگەن، قالپاقنىڭ قۇش پېيى چوقۇلغان. پۇتىغا كۆن ئاياغ كىيدۈرۈلگەن، جەسەتنىڭ كۆكرىكىگە ئىچىدە چاكاندا، بۇغداي دانىسى (10 نەچچىدىن 100 نەچچىگىچە) قاتارلىقلار بار كىچىك خالتا قويۇلغان. ھەمدەپنىلەردىن يەنە قاشتېشى، سۆڭەك ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملار بار، بۇندىن باشقا يەنە بەزى قەبرىلەرنىڭ شەرق تەرىپىدە ياغاچ ياكى تاشتىن ياسالغان ئادەم سۈرىتى چىقىرىلغان بۇيۇم، تەڭنە، ئاياق (قاچا)، جامغا ئوخشاش كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، مۈڭگۈز جام، مۈڭگۈز، ھەرە چىشسىمان ئويۇلغان ياغاچ قاتارلىقلار تېپىلىدۇ. بىر دانە كىچىك تېتىكى مىس زىننەت بۇيۇمىمۇ بايقالغان.

B تۇردىكى قەبرىلەردە بايقالغان بۇيۇملار بىر قەدەر ئاز بولۇپ ھەرە چىشسىمان ئويۇلغان ياغاچ، سۆڭەك مارجان، ياغاچ ئويما ئادەم، سۆڭەك بىگىز قاتارلىقلار تېپىلغان. ئالتە قەبرىنىڭ ئىچىدە ئىككىسىدىن مىس بىزەك تېپىلغان. ئىككى تۇردىكى قەبرىلەر ئاساسەن ئوخشىشىدۇ.

تېپىلمىلار ئىچىدە يۈڭ توقۇلمىلار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈڭ رەخت، يۈڭ ئەدىيال (گىلەم) بولۇپ قوينىڭ يۇڭى ياكى تۈتىنى خام ماتېريال قىلىنغان. يىپ ئېگىرلىشىدىن تاكى توقۇلمىسىغچە قوپال ياكى سىپتا بولۇشىدىن پەرقلىنىدۇ. ئەڭ چوڭ يۈڭ ئەدىيالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.8 مېتىرغا يېتىدۇ، ساقلىنىپ قالغانلىرىنىڭ پارچىسىمۇ 1 مېتىر ئەتراپىدا، سېپتىلىرىنىڭ يېپلىرىمۇ، ئەدىيال يۈزىمۇ ناھايىتى تەكشى، مۇشۇ ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئېپتىدائىي توقۇمىچىلىق ماشىنىسىدا توقۇلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئارخېئولوگ ۋاڭ بىڭخۇا «بۇنىڭ ئېلىمىزدە ساقلىنىۋاتقان ئەڭ بۇرۇنقى گىلەم ئەۋرىشكىسى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. ئۇ قەدىمكى

ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەينى زاماندا خېلى يۇقىرى تېخنىكا سەۋىيەسىگە يەتكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ»[1] دەپ باھا يازغان. ئۇچلۇق قالپاق شۇ قەبرىدىكى جەسەتلەرنىڭ ئادىتىنى چۈشىنىشىمىزدە ئەھمىيەتلىك بولۇپلا قالماستىن، يەنە شۇ دەۋردىكى كىگىز ئېتىش تېخنىكىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەنبەدۇر، كىگىزنىڭ رەڭگى بىر خىل، سۈپىتى ياخشى ھەم قېلىن. ئۇنىڭ ئەۋرىشكىسى شىنجاڭدىلا ئەمەس ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ئەڭ بالدۇرقى كىگىز ئەۋرىشكىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. ئالىملارنىڭ كىگىز ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىدىن قارىغاندا، باشقا جايلارنىڭ كىگىز بۇيۇملىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ، بىز يۇقىرىدا كۆرگەن كىگىز ئەۋرىشكىلىرى ئۇنىڭدىن خېلىلا بالدۇر، كىگىزنىڭ كەشپىيات ھوقۇقىنىڭ تارىم ۋادىسىغا ياكى تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا كىرورلار رايونىغا مەنسۇپلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مېيىتلارغا كىيدۈرۈلگەن ئاشلانمىغان كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئاياغ قوپالراق. «خۇاڭخې، ئىككى دەريا، ھىندىستان، نىل دەريا بويلىرىدا كۆن - تېرىدىن تىكىلگەن ئاياغلار كۆرۈلمىگەن، شۇڭا لوپ كۆلى رايونىدىن بايقالغان كۆن كەش ھەم چورۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە، مۇشۇ شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتىدۇر.»[2] بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ياغاچقا ياكى تاشقا ئويۇلغان ئادەم ھەيكىلى ئايال بولۇپ يېرىم بەدەندۇر، بېشىغا ئۇچلۇق قالپاق كىيگەن، يۈزى ئورۇق ھەم ئۇزۇن، قىسقا چېچى تارالغان ھەمدە ئارقىسىغا تاشلانغان، باش ئەزالىرى ئويۇلمىغان ياكى قىزىل، قارا رەڭدىكى سىزىقلار ئارقىلىق ۋەكىل خاراكتېرىدە كۆز، بۇرۇن، ئېغىز قىسمىلا سىزىلغان، كۆكسى ۋە ئىككى مۇرىسىنى كەڭ قىلىپ گەۋدىلەندۈرگەن. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۇچ دانە كىچىك قىزىل مىس بۇيۇم تېپىلغان، شىنجاڭ مېتال تاۋلاش ئىدارىسى مېتالچىلىق تەتقىقات ئورنى بۇ مىس بۇيۇملارنىڭ ساپلىقىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرى، ئارىلاشمىلارنىڭ مىقدە تۆت نىسبەتنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىپ، 3 - ~ 4 - دەرىجىلىك ئۆلچەمگە يەتكەن، دېگەن ھۆكۈمنى چىقارغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن يەنە ياغاچ، ئۈستىخان، مۈڭگۈز، قاشتېشى قاتارلىقلاردىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى تېپىلغان، بۇلار شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىنى، سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ قەبرىستانلىقتىن بىرەرمۇ ساپال بۇيۇم تېپىلمىغان[3].

---

① «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلىرىدىن توپلام، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 682 - بەت.

② ۋاڭ بىڭخۇا: «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسى ۋە تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن توپلام»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2008 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 278 - بەت.

③ ۋاڭ بىڭخۇا دىيارىمىز ئارخېئولوگىيەسىدە 40 يىلدەك خىزمەت قىلغان مۇتەخەسسىس، ئۇ، مۇشۇ قەبرىستانلىقنى قېزىشقا قاتناشقان ۋە بۇ جەھەتتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ «كۆنچى دەرياسى بويىدىكى قەبرەغولىنى قېزىش ۋە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسى مۇشۇ جەھەتتىكى چۈشەنچىمىزنىڭ ئاساسىدۇر، تونۇشتۇرمىمىز ئەنە شۇ ئەسەردىن ئۆزگەرتىپ ھەم قىسقارتىپ ئېلىندى.

ئارخېئولوگ ژاك بىكخوا: «قەبرەغولدىكى قېزىش ماتېرىياللىرى لوپ كۆلى رايونىغا خاس ئالاھىدىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. يەرلىك مىللەتنىڭ بۇ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت ئىزىنى، قەبرەغول ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. قەبرەغول نۇرغۇن جەھەتتىن بىزگە ئىنتايىن مۇھىم بولغان، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان تېمىنى كۆرسەتىپ بەردى. لوپ كۆلى رايونىنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى، لوپ كۆلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تارىم ۋادىسىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى ۋە باشقىلارنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن چوڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. قەبرەغول مەدەنىيىتى بىزگە: شىنجاڭ رايونىدا قەدىمىي بىر مەدەنىيەتنىڭ بولغانلىقىنى، يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئارتۇقچىلىقى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى»[1] دەپ يازغان. قېزىش ماتېرىياللىرى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئەينى ۋاقىتتا شۇ ئەتراپتىكى ئاھالىلەر چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان، قوي، كالا، ئۆچكە قاتارلىقلارنى باققان. بىر قەبرىنىڭ ئىچىدىن قوي، كالا مۇڭگۈزلىرىدىنلا 26 دانە تېپىلغانلىقى، چارۋىچىلىقنىڭ مۇئەييەن كۆلەم ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قەبرىلەردىن تېپىلغان كىگىز، يۇڭ، تېرە، تۇنۇت قاتارلىقلاردىن ياسالغان بۇيۇملارمۇ چارۋىچىلىقنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىشكە يارىدىم بېرىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتلاردا بۇ رايوندا يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ مەۋجۇت ئىدى، قەبرىدىن بايقالغان بۇغداي دانلىرى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر. بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بۇغداي ئەۋرىشكىسىنى سىچۇەن يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ پىروفېسسورى يەن جى تەتقىق قىلىپ «شەكىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ھازىرقى بۇغدايدىن پەرقلەنمەيدۇ... بۇ بۇغدايىنىڭ چېچىكى ھازىرغىچە دۇنيادىكى ئەڭ بالدۇرقى بۇغداي چېچىكى»[2] دەپ ھۆكۈم قىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بۇغداي ئەۋرىشكىلىرى ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بۇغداي ئەۋرىشكىسى بولۇپ قەدىمكى تارىم خەلقىنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسىدۇر. بۇ يەردە يەنە بېلىق تۇتۇشمۇ ئىگىلىكىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ تۇرمۇش كاپالىتىنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق رولىنى ئويناغان. شۇ چاغلاردا يەنە ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. يۇقىرىدا كۆرگەن ياغاچ، مۇڭگۈز قاتارلىقلاردىن ياسالغان تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ئۇلارنىڭ

① «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلىرىدىن توپلام، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 690 - بەت.

② خۇ سەن: «قوچۇ، كىرورانغا ئائىت ماقالىلەردىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 278 - بەت.

ماھىرانە قول ھۈنەرچىلىك ئىسپاتلىدۇر. يۇقۇرقى توقۇلمىچىلىقى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، يۇقىرى ئەدىيالىنىڭ ئەۋرىشكىسىنى شىنجاڭ قوي يۇڭى تەتقىقات ئورنى ئانالىز قىلىپ، سۈپىتىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرىلىقىنى ئىسپاتلىغان. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، قوي يۇڭى بىلەن تۈتىنى ئايرىپ ئىشلىتىشنى بىلگەن، سۈپىتى ياخشىلىرىدىن رەخت توقۇلغان، ناچارلىرىدىن يۇقىرى ئارغامچا ئەشكەن. يۇقىرى توقۇلمىلىرى كىرورلار يۇقىرى توقۇمىچىلىقىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ۋاڭ بىڭخۇا بۇ قەبرىستانلىق ھەققىدە يەكۈن چىقىرىپ مۇنداق دەپ قارايدۇ: «قەبرەغولنى قېزىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى شۇكى، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، تارىخى تەتقىقاتىغا بولغان زور تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىگە قارىتا بۇرۇنقى تەتقىقاتلىرىمىزدا، شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىگە بولغان خاتا چۈشەنچىلەردە ۋە بىرتەرەپلىمە قاراشلاردا بولغانلىقىمىزغا دىققەت قىلماي بولمايدۇ، بۇ دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا سادىر بولغان سەۋەنلىكتۇر. ئىلگىرىكى قاراشلاردا تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرده ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك يوق، قەدىمدە مەدەنىيەتتە تەرەققىياتى ئىنتايىن تۆۋەن دەپ قاراپ كېلىنگەن ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتە جۇڭگو، پارس ۋە ھىندى ئوچ مەدەنىيەت ئامىلىنىڭ بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى دېيىلگەن ئىدى، ستەيىن مۇشۇ قاراشنىڭ ئىسكەنجىسىدىكىلەرنىڭ تېپىك ۋەكىلىدۇر. ھالبۇكى، كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان جەسەتلەر ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار بۇ خىل قاراشلارنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكىنى ئىسپاتلىدى.»[1]

بۇ قەبرىستانلىقتىن ئېلىنغان باشقا ئەۋرىشكىلەرنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تېخنىكا بۆلۈمى، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى ئارخېئولوگىيە كەسپى كاربون 14 تەجرىبىخانىسى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش تېخنىكىسى تەتقىقات ئورنى كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قاتارلىق ئورۇنلار يىل دەۋرىنى بېكىتىش خىزمىتىگە ئىشتىراك قىلغان ھەمدە يىل دەۋرى 60 ± 3650، 60 ± 3545، يۇقىرى رەختنىڭ يىل دەۋرى بۇندىن 2185 يىل مۇقەددەم ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان. 38 ـ قەبرىدىكى ياغاچنىڭ يىل دەۋرى بۇندىن 80 ± 3660 يىل بۇرۇن، جەسەت ئورالغان يۇقىرى ئەدىيال 100 ± 3480 يىل بۇرۇن، جەسەت ساندۇقىنى قاپلىغان قوي تېرىسى 170 ± 3615 يىل بۇرۇن ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. 4 ـ قەبرىدىكى ياغاچ ئەۋرىشكىسى بۇندىن 70 ± 3525 يىل بۇرۇن

① ۋاڭ بىڭخۇا: «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيەسى ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 418 ـ ~ 424 ـ بەتلەر.

ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇندىن باشقا يەنە 12 - قەبرىدىن تېپىلغان جەسەت ساندۇقىنىڭ ياغاچ ئەۋرىشكىسى كاربون 14 تەجرىبىسىدە 80 ± 4260 يىل بولۇپ چىققان. كۆنچى دەريا سىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان جايىدىن بىر قەبرە بايقالغان بولۇپ، جەسەت ئۇستىگە يېپىلغان ئۆچكە تېرىسىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىسىدە ئېنىقلانغان يىل دەۋرى بۇندىن 70 ± 3580 يىل بۇرۇن بولۇپ چىققان، ياغاچ ئەۋرىشكىسىنىڭ دەرەخنىڭ يىل ھالقىسى بىلەن ئېنىقلانغان يىلى 95 ± 3880 يىل بۇرۇن ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. مانا مۇشۇ تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ يىل دەۋرىنى بۇندىن 3800، 3900 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ، دەپ ھۆكۈم قىلىنغان.

قەبرەغول ئارخېئولوگىيەسى مۇنۇ بىر قانچە مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى:

(1) **بۇغداي** لوپ كۆلى رايونىدىن تېپىلغان بۇغداي ئەۋرىشكىسى ئېلىمىز بويىچە ئەڭ بالدۇرقى بۇغداي ئەۋرىشكىسى، بۇندىن تەخمىنەن 4000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ. تارىخشۇناس لى يۈك ئۆرپ - ئادەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن تەتقىقات يۈرگۈزۈپ، تارىم ۋادىسىنىڭ ئېلىمىزدە ئەڭ بالدۇر بۇغداي ئۆستۈرۈلگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. مانا بۇ بۇغداي ئەۋرىشكىسىنىڭ تېپىلىشى مەسىلىنى تېخىمۇ پاكىتلىق ھالدا چۈشەندۈردى. سىچۈەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى يەن جىنىڭ تەتقىقاتى شۇ ۋاقىتتا بۇغداي سورتىنىڭ ناھايىتى ياخشى بولغانلىقىنى كۆرسەتتى دەپ بەردى.

(2) **كىگىزچىلىك** لوپ كۆلى رايونىدىكىلەرنىڭ يەنە بىر كەشپىياتى بولۇپ ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن سۈپەتلىك ئۇچلۇق قالپاقلار بۇندىن 4000 يىللار ئىلگىرىلا كىرورانلىقلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى بولغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرى كىگىزچىلىك تېخنىكىلىرىغا تايىنىپ پىيما، قالپاق قاتارلىقلارنى ئىشلەپ كىيگەن. ۋاك بىخۇا مۇنداق دەپ يازغان: «قەبرەغولدىن تېپىلغان يۈك توقۇلمىلىرى شەكسىزكى، ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بالدۇرقى يۈك توقۇلما ئەۋرىشكىسىدۇر، ئۇ قەدىمىي ئەنئەنىۋى سانائەتنى ۋە مۇئەييەن تەرەققىياتقا ئېرىشكەن تېخنىكا سەۋىيەسىنى ئىپادىلەپ بەردى. قەبرەغول ئاھالىلىرىنىڭ يۈك توقۇمچىلىقىنىڭ مۇنۇ ئىككى ئالاھىدىلىكىنىمۇ تونۇشتۇرۇشقا ئەرزىيدۇ. بىرى ئۇلچەش ۋە ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، ئۇلار يېتىشتۇرگەن قويلارنىڭ يۇڭنىڭ سۈپىتى ئىنتايىن ياخشى ئىكەنلىكى بايقالدى. بۇ يۇڭلاردىن ھازىرقى ئۇقۇم بويىچە 70 تال تالانى ئېگىرگىلى بولىدۇ، سۈپىتىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئانالىز شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قەدىمكى كىرورانلىقلار يۇڭلارنى دەرىجىگە، قاتلامغا ئايرىپ ئىشلىتىشنى بىلگەن. غولراق يۇڭلاردىن ئارغامچا تالىسا، ئىنچىكە، تالالىق يۇڭلاردىن يىپ ئېگىرىپ

رەخت توقۇغان. بۇ خىل بىلىملەر چوقۇم ئۇزۇن مەزگىللىك يۈك توقۇمىچىلىق ئەمەلىيىتىدىن يەكۈنلەپ چىقىرىلغان.»[1] شۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ يۇڭدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى ئۇقۇمى، بىلىمى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى، باسقان ئۇچلۇق يۈك قالپاقلىرى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر. ۋاڭ بىڭخۇا: «يۈك قالپاقلارنىڭ رەڭگى بىرخىل (ساپ)، كىگىزى تەكشى ۋە قېلىن، كىگىز قالپاقنىڭ ئۈستى ئۇچلۇق بولۇشى كىگىزچىلىك سەۋىيەسىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەپ يازغان. بېرگمان بۇ ھەقتە: «بولۇپمۇ قېزىۋېلىنغان توقۇلمىلارنىڭ سۈپىتىنىڭ ئېسىللىقى، رەڭدارلىقى ۋە نەقىش نۇسخىلىرى دۇنيادىكى توقۇلمىلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە جۇڭگوغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىزىقىدىغان، كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان قىزىق نۇقتا بولۇپ قالدى»[2] دەپ يازغان.

(3) مېتالچىلىق (مەدەنچىلىك) بۇنىڭدىن 4000 يىللار بۇرۇن لوپ كۆلى رايونىدىكى ئاھالىلەر مېتال قوراللارنى يەنى برونزا قوراللارنى ئىشلىتىدىغان بولغان، گەرچە بۇ قەبرىلەردىن برونزا يەنى كۆك مىس قوراللار ناھايىتى ئاز بايقالغان بولسىمۇ، ياغاچ بۇيۇملارنى ئىشلەشتە ئىشلەتكەن قوراللارنىڭ برونزا قورال ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. مەسىلەن، ياغاچ تاۋۇت، ياغاچ قورچاق ۋە باشقا ياغاچتىن ياسالغان كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدا مېتال قوراللارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىك ئىزناسىنى بايقاش مۇمكىن. ئىشلىتىلگەن ياغاچلارنىڭ قاتتىق بولۇشى، ئىشلىتىلگەن قوراللارنىڭ قىزىل مىستىن ياسالغان ياكى ساپالدىن ياسالغان قوراللار ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغان. ئارخېئولوگلار بەزى ياغاچلارنىڭ چېپىلغان ئىزلىرىدا، بىر چېپىشتا 5 ~ 4 سانتىمېتىرغا يەتكەنلىكىنى بايقىغان. ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن قەبرىلەردىن مىس قوراللار ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ؟ ئەينى ۋاقىتتا مىس قوراللارنىڭ بىر قەدەر قىممەت ۋە ئازراق بولغانلىق سەۋەبىدىن ھەمدەپنە بۇيۇمى سۈپىتىدە كۆمۈلمىگەن بولۇشى، تەخمىنەن 3000 يىللار بۇرۇن بۇ خىل قوراللار كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقان بولغاچقا، ئۇندىن كېيىنكى قەبرىلەردە كۆپرەك بايقالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ۋاڭ بىڭخۇا: «ھازىر بار بولغان ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، مىلادىيەدىن 2000 يىللار بۇرۇنقى دەۋردىن تارتىپ شىنجاڭ رايونى تۇڭ قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويدى. مىلادىيەدىن 1000 يىل بۇرۇنقى دەۋرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە برونزا قوراللار ئاجايىپ گۈللىنىش

① ۋاڭ بىڭخۇا: «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيەسى ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 424 ـ، 147 ـ، 160 ـ بەتلەر.

② فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 97 ـ بەت.

دەۋرىگە كىرىپ مىس قوراللار كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتى»[1] دېگەن ۋە ئاخىرىدا مۇنداق قاراشقا كەلگەن: «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللىدىن بۇرۇن، شىنجاڭ رايونى تۆج قورال دەۋرىگە قەدەم قويدى، ئەلۋەتتە بۇ بىر يېڭى نەزەرىيە. ئۇ ئاز بولمىغان يولداشلارنىڭ ئەنئەنىۋى، ھېسسىي قارىشى ــ «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى بىر قەدەر تۆۋەن، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئارقىدا»دىن پەرقلىنىدۇ، بۇنداق ئەنئەنىۋى، تەسىرى بار نەزەرىيەدىن پەرقلىنىدۇ، تۈپتىن ئوخشاشمايدۇ.»[2]

(4) **كۆنچىلىك** بۇندىن 4000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋردىكى لوپ كۆلى رايونىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان، ئۇلار شۇ ۋاقىتلاردىلا كۆندىن يەنى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كەش قىلىپ كىيىشنى بىلگەن، ئۇلار يەنە ياغاچ تاۋۇتنىمۇ ھايۋان تېرىسىدە قاپلىغان. كۆنچىلىك تېخنىكىسى لوپلۇق قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرگەن، كۆنچىلىك تېخنىكىسىمۇ دۇنيا بويىچە قەدىمكى تېخنىكىلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

309 ـ نومۇرلۇق ئىز ھورنېر كىروران شەھىرى قەلئەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 29 كىلومېتىر، LEنىڭ غەربىي شىمالىنىڭ غەربىدىن توققۇز كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بىر قەبرە تاپقان، ئۇنىڭدىن ئۇچ پۇتلۇق ساپال داڭقانىنىڭ بىر پۈتى بايقالغان. LE خارابىسىنىڭ ئىككى كىلومېتىر غەربىدىن يەنە بىر قەبرە بايقالغان بولۇپ ئۇ يەردە ئۇچ ئازگال بار، بۇلارنىڭ ئىككىسىنىڭ ئۆلچىمى 2×2.8، 2.5×3 مېتىر. ئوچۇق تۇرغان جەسەت ساندۇقىنىڭ چوڭلۇقى 0.5×2 مېتىر. بۇ قەبرىستانلىققا 309 ـ دەپ نومۇر قويۇلغان، بۇ يەرنىڭ يەر يۈزىدىن بىر قىسىم قېنىق رەڭلىك ساپال قاچىسى سۇنۇقلىرى تېپىلغان.

8. قۇم دەريا بويىدىكى تارىخىي ئىزلار

قۇم دەريا ئەملىيەتتە نامى ئېنىقلانمىغان بىر ئېقىن، كۆنچى دەريا‌سىنىڭ ياپچانلىق كۆل بويىدىن غەربىي جەنۇبقا ئاققان بىر تارامدىن ئىبارەت. ئۆردەك بۇ قەبرىستانلىقنى بايقىغاندا بۇ جاينىڭ نامى ئېنىق بولمىغان. فولك ببرگمانىنىڭ خەرتىسىگە قارىغاندا، مۇشۇ رايون بىلەن مۇناسىۋەتلىك جاي ناملىرىدىن پەقەت قۇمكۆل، ياقىنلىقكۆل[3]، پاتالىقكۆل، قوشيايلاق دېگەن بىرقانچىلا نام بولغان. شۇ ۋاقىتتا كۆنچى دەريا‌سىدىن ئارغانغا قاراپ ئاققان بۇ تارامنىڭ نامىنى ئۇلار بىلەن بىرگە بارغانلار ئۇقمىغانلىقتىن «كىچىك دەريا» (小河) دەپ ئېلىنغان، قەبرە ئىزنالارنىڭ تېپىلىش تەرتىپى بويىچە «5 ـ قەبرىستانلىق» دەپ ئاتىلىش بىلەن بىرگە «ئۆردەك قەبرىستانلىقى» دەپمۇ نومۇرلۇق

①② ۋاڭ بىڭخۇا: «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيەسى ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 424 ـ، 147 ـ، 160 ـ بەتلەر.

③ ئەسلىي ماتېرىيالدا شۇنداق ئېلىنغان، ياپچانلىق كۆل بولۇشى مۇمكىن، تۆۋەندە ياپچانلىق كۆل دەپ ئېلىنىدى.

ئاتالغان. مەرھۇم ياسىن ئەيسا فولك يېرگىمانناڭ كىتابىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، بۇ ئېقىننى «ئۆستەڭ» دەپ تەرجىمە قىلغان. ئەمما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ ئېقىن ئۆستەڭ (ئۇيغۇر تىلىدا ئۆستەڭ ئىنسانلارنىڭ قېزىشى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ) بولماستىن دەريا تارامى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆستەڭ دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆرمىدىم. 2000 ـ يىلى بۇ قەبرىستانلىق قايتا تېپىلغاندىن كېيىن ئاخبارات ساھەسى بۇ ھەقتە كۆپ خەۋەر بەردى، قەبرىستانلىق خەنزۇچە مەنبەلەردە 小河墓地 دېگەن نامدا مەشھۇر بولدى. شۇ ۋاقىتتا «شىنجاڭ گېزىتى»دە مۇشۇ نام «كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى» دەپ تەرجىمە قىلىندى. بۇ ئاتالغۇدا قوللىنىلغان «مۇرەن، مۇران» سۆزلىمى تۈركىي ۋە موڭغۇل خەلقلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان لېكسىكا بولۇپ «دەريا» دېگەن مەنىنى ئىدى. بۇ قەبرىستانلىق جايلاشقان جۇغراپىيەلىك ئورۇننىڭ نامى ۋە بىر قىسىم مۇتەخەسسىسلەرنىڭ پىكىر بىرلىكى بىلەن بۇ قەبرىستانلىقنى «قۇم دەريا قەبرىستانلىقى» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق دەپ قارالغان، شۇ بويىچە قوللىنىلدى.

1. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ ئورنى

قۇم دەريا قەبرىستانلىقى چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە ئارغان رايونىغا جايلاشقان، كۆنچى دەرياسىنىڭ قۇمكۆل بىلەن يېپچانلىق كۆل ئارىسىدىن غەربىي جەنۇبقا يەنى ئارغان تەرەپكە ئاققان بىر ئېقىنى بويىدا يەنى ئېقىن قېشىنىڭ تۆت كىلومېتىردەك شەرقىدە. بۇ قەبرىستانلىق بىلەن كۆنچى دەرياسىنىڭ ئارلىقى 60 نەچچە كىلومېتىر بولۇپ دەريانىڭ غەربىي شىمالىدا. كىرورلار شەھىرى بىلەن بولغان ئارلىقى 175 كىلومېتىر، ئارغانناڭ 36 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقى بىلەن قۇم دەريا (ئېقىنى)نىڭ ئارلىقى تۆت كىلومېتىر.

2. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ بايقىلىش، قېزىلىش جەريانى

قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى بايقىغۇچى ئۆردەك 1901 ـ يىلى سېۋېن ھېدىننى قەشقەردىن ۋەتىنىگە يولغا سېلىۋېتىپ قايتىپ كەلگەن ۋە بوش ۋاقىتلىرىدا قۇم ـ باياۋانلارنى كېزىپ، قەدىمكى ئىزنالارنى ئىزدەيدىغان بولغان. 1915 ـ يىلىدىن بۇرۇن، تەخمىنەن 1910 ـ ~ 1911 ـ يىللىرىدىكى بىر قېتىملىق قۇملۇق سەپىرىدە، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى بايقىغان. ئۆردەك بۇ خارابىنى بايقىغاندىن كېيىن، داۋاملىق يېڭىسۇ ۋە چارا ئەتراپلىرىدا ھايات كەچۈرگەن. ئۇ، ئېكسپېدىتسىيەچىلەر دائىم بارىدىغان چاقىلىق بوستانلىقىدىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن، سىتەيىن قاتارلىق بەزى ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنى باشلاپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن. سىتەيىن 1934 ـ يىلى چاقىلىقتىن كورلىغا ماڭغان سەپىردە ئۆردەك بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتكەن. ئۇنداقتا بۇ قەبرىستانلىق قانداق بولۇپ جاھانغا ئاشكارا بولغان؟ 1928 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن شۆېتسىيە بىرلىكتە غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى تەشكىللىگەن، بۇ گۇرۇپپا شۇنىڭدىن باشلاپ 1934 ـ يىلىغىچە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1928 ـ يىلى تۈرپانغا كەلگەن سېۋېن ھېدىن كىشىلەردىن ئېرىشكەن ئۇچۇرلىرىغا

ئاساسەن، تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىن ئۆزگەرتىپ كىرورلار شەھىرى خارابىسىغا يېقىن بولغان لوپ كۆلىگە قويۇلۇپ، ئۇنىڭ «كۆچمە كۆل» نەزەريەسىنى ئىسپاتلىغانلىقىنى، شۇنداقلا 1905 ـ يىلى ئوتتۇرىغا قويغان يېقىن كەلگۈسىدە تارىم دەرياسى ئېقىن ئۆزگەرتىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، دېگەن قارىشىنىڭ ئىسپاتلانغانلىقىنى بىلگەن. سېۋېن ھېدىن بۇ ئۆزگىرىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش ئۈچۈن، 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا كورلىدىن يولغا چىققان، چارا ئەتراپىدا ئوغلى سادىقنى باشلاپ كەلگەن ئۆردەك بىلەن كۆرۈشۈپ ھال ـ مۇڭ بولغان. ئۆردەك شۇ قېتىمدا، ئۆزىنىڭ شەخسىي ئېكسپېدىتسىيەسى داۋامىدا بايقىغان قەبرىستانلىق ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۆردەك 72 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكىلەر ئارىسالدى بولۇپ قالغان. ئەمما، سېۋېن ھېدىن شۇېتسىيەلىك ئارخېئولوگ، دوكتور فولك بېرگمان باشچىلىقىدا بىر گۇرۇپپا ئادەمنى ئاشۇ قەبرىستانلىقنى ئىزدەشكە قالدۇرۇپ، ئۆزى كۆنچى دەرياسىنىڭ كونا ئېقىنىغا قۇيۇلغان تارىم دەرياسىدا كېمە بىلەن لوپ كۆلىگە قاراپ يۈرۈپ كەتكەن.

ئۆردەك يول باشلىغان بۇ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئەينى ۋاقىتتا قۇم دەريا[①] دىن ئېقىن ئايرىلغان ئېقىنىنى بويلاپ ئىزدەشكە كىرىشكەن. ئارىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتكەنلىكى، بۇران تەسىرىدە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ يۆتكىلىپ تۇرۇشى سەۋەبىلىك قەبرىستانلىقنى تېپىش ناھايىتى قىيىنغا توختىغان. ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكىلەرلا ئەمەس، ھەتتا يول باشلاۋاتقان ئۆردەكنىڭ ئۆزىمۇ ئىككىلىنىپ قالغان، لېكىن فولك بېرگمان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇنىڭ بەزى گەپلىرىگە ئىشىنىشكە بولمايدىغانلىقىنى بىلىسىمۇ، قەبرىستانلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىشەنگەن ھەمدە داۋاملىق ئىزدەشنى قارار قىلغان، ئۇلار شۇ ئەتراپتىكى چارۋىچىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، بۇ بىپايان قۇملۇقتا بىر ئايدىن ئارتۇق ئىزدەش ئارقىلىق ئاخىرى قەبرىستانلىقنى تاپقان. بۇ جەريانداا ئۇلار قۇم دەريا بويىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان ھەمدە ئاگاي (قەبرە)دىن بىرقانچىنى تاپقان. تېپىلغان بۇ ئىزنالار ئىچىدە ئۆردەك 1910 ـ، 1911 ـ يىللىرى بايقىغان ھەمدە 1934 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قايتىدىن تاپقان بۇ قەبرىستانلىق (ماقاتلىق) ناھايىتى مەشھۇر بولۇپ، شۇنىدىن كېيىن «ئۆردەك قەبرىستانلىقى»، «5 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق (五号墓地)»، «قۇم دەريا قەبرىستانلىقى (小河墓地)» دېگەندەك ناملاردا ئاتالغان.

قۇم دەريا قەبرىستانلىقى تېپىلغاندىن كېيىن فولك بېرگمان تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن ۋە ئازراق قېزىلغان. ئۇ قېزىش دوكلاتىدا مۇنداق دەپ يازغان: «دۆڭنىڭ يەر يۈزىدە، بولۇپمۇ دۆڭنىڭ يانباغرلىرىدا بىز بۇرۇن كۆرمىگەن، ئەگرى ـ بۈگرى قىلىن تاختايلار

① كۆنچى دەريانىڭ ئەسلىي ئېقىنى بولۇپ قۇرۇق دەريا دەپمۇ ئاتالغان، 1921 ـ يىلى تارىم دەريانىڭ ئۆزگەرتىپ مۇشۇ ئېقىن بويىچە ئاققاندىن كېيىن ياپچانلىق كۆلدىن ئارغان تەرەپكە ئاققان بىر ئېقىن، ئۇزۇنلۇقى 120 كىلومېتىر كېلىدۇ.

بار ئىكەن. مەيلى نەگە بارمايلى، ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئۇۋلىپ ياتقان ئادەم ئۇستىخانلىرى، پارچىلىنىپ كەتكەن مۇمىيالار ۋە قېلىن يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ پارچە پۈرۈچلىرى ھەممىلا يەردە پۈتمىزغا پۈتلىشىپ تۇرىدۇ...»[1]

فولك بېرگمان شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشىدىن مۇنداق خاتىرە يازغان: «دۆڭنىڭ پەس يېرىنىڭ كۆلىمى 35×70 مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇن ئوقى شىمالىنى بويلاپ 60 گىرادۇسلۇق شەرق، جەنۇب 60 گىرادۇس يۆنىلىشىدە، كۆچلۈك شامالنىڭ يۆنىلىشى بىلەن پاراللېل. دۆڭنىڭ غەربىي چېتىدە ئەگرى سىزىق بويىچە تىزىلغان بىر قۇر قاشا بار، قاشانىڭ تۈۋرۈكلىرى بىر قەدەر ئىنچىكە ھەمدە ئانچە تۇزمۇ ئەمەس. دۆڭنىڭ ئوستى تەرىپىدە سەل شەرققە يېقىن جايدا يەنە بىر قۇر قاشا بار، بۇ قاشانىڭ تۈۋرۈكلىرى بىر قەدەر توم، ئۇلارنىڭ ئوستى تەرىپى بىردەك، بىر خىل ئېگىزلىكتە تۇرىدۇ. قاشانىڭ ئوتتۇرىسى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن... تۈۋرۈكنىڭ ئاستى تەرىپىدە تۈۋرۈكلەرنى ئۆسۈملۈكنىڭ پىشىق ئەۋرىشىم پوستى بىلەن پاراللېل قىلىپ پۇختا باغلاپ تىك تۇرغۇزۇپ چېتىۋەتكەن. غەرب تەرەپتىكى پاكار قاشالار ــ روشەنكى قەبرىستانلىقنىڭ پاسىل چىتلىقى ئىكەن، لېكىن دۆڭلۇكنىڭ يانباغرىدىن كېسىپ ئۆتكەن چوڭ قاشالارنىڭ رولىنىڭ قانداقلىقى ئانچە ئېنىق ئەمەس. بەلكىم، ئۇلار ئوخشاشمايدىغان قەبرىستانلىقلارنى ئايرىپ تۇرۇش ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان بولۇشى مۇمكىن. چوڭ قاشانىڭ ئۇدۇل شەرقىي تەرىپىدىكى ئىختىيارىيلا تۇرغۇزۇپ قۇيۇلغان خادا ياغاچلار بىر ـ بىرىگە يېقىن تۇرىدۇ، ھەممىسى دېگۈدەك ئىنتايىن ئېگىز بولۇپ، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 4.25 مېتىر كېلىدۇ. تۈۋرۈكلەرنىڭ دىيامېتىرى ئومۇمەن ئوخشاش بولۇپ، تەخمىنەن 25 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلار بىردەك كۆپ قىرلىق، 7 ~ 13 يۆزلۈك ئىكەن، تۈۋرۈكلەرنىڭ يېنىدىكى قۇملارنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېشىنىڭ قىزىل قىلىپ بويىۋېتىلگەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ تۈۋرۈكلەرنىڭ بوشلۇقتا تۇرغان قىسمىنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كېتىپتۇ... ئەينى زاماندا كۆزنى چاقنىتىدىغان قىزىل رەڭگە چۆمگەندەك قىلىدۇ. كىشىلەر ياغاچتىن ياسالغان بۇ خاتىرە بۇيۇملارنى قىزىل رەڭدە بويىۋەتكەن، ئۇلارنىڭ سېھرىگەرلىككە بولغان ئېيمىنىشى ئېستېتىكىغا بولغان ئىنتىلىشىگە قارىغاندا چوقۇم كۆچلۈك بولغان، قىزىل قانىنىڭ رەڭگى، يەنى ھاياتلىقنىڭ رەڭگى. بويىاق ياساشقا ئىشلەتكەن خام ئەشيا ــ قىزىل ئوخرا (红赫石) ئىكەن[2].»

فولك بېرگماننىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشى تۇنجى قېتىملىق تەكشۈرۈش ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىستانلىق 1910 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئۆردەك تەرىپىدىن بايقالغاندىن كېيىن جامائەتچىلىككە ئاشكارا بولغان. شۇ زامانىدىكى چاقىلىقنىڭ ئامبىلى خەلقە سېلىپ، ئاسارئەتىقە يىغدۇرغان، كىشىلەر سېلىق ئورۇنداش ئۈچۈن قەدىمكى

① ② فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 114 ـ، 116 ـ بەتلەر.

شەھەرلەر ۋە قەبرىلەرنى قېزىپ، تېپىلغان نەرسىلەرنى تاپشۇرغان. ئالىملارنىڭ پەرەز قىلىشىچە، 1910 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قۇم دەريا قەبرىستانلىقى شۇ زاماندىكى قازغۇچىلار تەرىپىدىن قېزىپ بىر قېتىم ۋەيران قىلىۋېتىلگەن.

فولك بېرگمانىنىڭ بۇ خارابىنى قايتىدىن تېپىش، قېزىش جەريانى شۇۋېتسىيەنىڭ ستوكھولىم شەھىرىدە 1939 - يىلى نەشر قىلىنغان «Researches in Sinkiang Archaeological» ناملىق كىتابىدا ناھايىتى تەپسىلىي يېزىلغان، تېپىلمىلارنىڭ تىزىملىكى ۋە مۇلاھىزىسى بېرىلگەن. بۇ كىتاب شۇۋېتسىيە سېۋىن ھېدىن فوندى جەمئىيىتىنىڭ ھوقۇق بېرىشى بىلەن، ژاك ئەنخوگنىڭ تەرجىمىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى خەنزۇچە «新疆考古记» دېگەن نامدا نەشر قىلىندى. خەنزۇچە نەشرىدىن ياسىن ئەيسانىڭ تەرجىمە قىلىشى بىلەن «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن نامدا 2000 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە نەشر قىلىندى، تېخىمۇ تەپسىلىي بىلمەكچى بولغانلارنىڭ شۇ كىتابقا مۇراجىئەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«قەبرىستانلىقتىكى كىشىلەر بۇ قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنىشتىن بۇرۇن، قەيەردە ئولتۇراقلاشقان؟ قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى كىشىلەرنى ئۇنىڭ ئەتراپىدا بۇرۇنقى زامانلاردا يېزا - بازارلار بولغان بولۇشى، بەلكى ئۇلارنىڭ بىردىنبىر سۇ مەنبەسى قۇم دەريا بويىدا بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلدۇرىدۇ. بىراق ئۇ يەردە ھېچقانداق ئۆينىڭ ئىزى ئۇچرىمىدى. ئەلۋەتتە قۇملۇقنىڭ بۇ قىسمىدا، بارخانلار زور كۆلەملىك يەرلەرنى بېسىپ كەتكەن، شۇنىڭدەك بىر مۇنچە يەرلەردە قۇم دەريا بويىغىچە يېتىپ بارغان، دېمەك بىرەر يېزا - كەنت ئەمەس، بەلكى بىرقانچە يېزا، شەھەرلەرمۇ قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. ۋاھالەنكى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بايقالغان بارلىق كىشىلەر بىردەك ئاقما قۇملار ئاستىدا قالمىغان جايلاردىن تېپىلدى. بۇ كىرورلان خارابىلىرى بىردەك ئاقما قۇملار ئاستىدا قالمىغان جايلاردىن تېپىلدى. بۇ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ناھايىتى مۇستەھكەم بولۇشى بەك تەس. ئۇلار ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرار جايغا ئېرىشىشى قىيىن بولسا كېرەك. كەپە ئۆيلەر بولسا تاشلىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆرۈلۈشكە باشلايدۇ ھەمدە ناھايىتى تېزلا ئاقما قۇملار تەرىپىدىن كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ جەنۇب - شىمال ئىككى تەرىپىدىكى بارخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يەر يۈزىدە نۇرغۇنلىغان ساپال قاچا سۇنۇقلىرى ۋە باشقا قاچا - قۇچىلارنىڭ سۇنۇقلىرى بار، خۇددى كىرورلان ئەتراپلىرىدا ھەممە يەردە كۆرۈلگەنگە ئوخشاش ئومۇمىي ھادىسىدۇر. بۇرۇنقى كىشىلەر بۇگۈنكى لوپلۇقلارغا ئوخشاش مۇھىتتا ياشىغان. بىر قىسىم كىشىلەر دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان ياكى ھېچ بولمىغاندا مەلۇم دەرىجىدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان. كۆپچىلىكىنىڭ بولۇپمۇ بايراقلىرىنىڭ قوي، كالا، ئات ياكى ئېشەك دېگەندەك چارۋىلىرى بولغان ھەمدە ھەممەيلەن

دەريا - كۆللەردە بېلىق تۇتقان، قوموشلۇقلار ۋە دالالاردا ئۇۋچىلىق قىلغان.»[1]

قۇم دەريا قەبرىستانلىقى 1934 - يىلى 5 - ئايدا فولك بېرگمان ئەترىتى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن (شەرقىي قاشا ئەتراپىدىن 12 قەبرىنى قېزىپ تەكشۈرگەن)، ئىلىم دۇنياسى گەرچە فولك بېرگمانىنىڭ كىتابىدىن بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ قايتىدىن تېپىلىشى بېرگمانىنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشىدىن كېيىن بولغان. 1979 - يىلى مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن ياپونىيە NHK تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىرلىكتە سۈرەتكە ئالغان «يىپەك يولى» پىروگراممىا گۇرۇپپىسى، مۇشۇ گۇرۇپپىدىكى شىنجاڭ ئارخېئولوگلىرى ۋاڭ بىڭخۇا ۋە مۇ شۇنيىڭ خانىملار بىلەن بىرلىكتە ئىزدىگەن بولسىمۇ، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى تاپالمىغان. 1980 - يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى لوپ قۇملۇقىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىمۇ بۇ قەبرىستانلىقنى تاپالمىغان. 2000 - يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىن ۋاڭ بىڭخۇا قاتارلىق ئارخېئولوگلار ۋە سىن ئالغۇچىلاردىن تەشكىللەنگەن 10 كىشىلىك گۇرۇپپا (شېنجېن داتاڭ كىنو - تېلېۋىزىيە شىركىتى ئۈيۇشتۇرغان «جۇڭگو غەربىي يۇرتتىكى قۇملۇقتا سەپەر» سىن ئېلىش گۇرۇپپىسى) فولك بېرگمانىنىڭ كىتابىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، سۈنئىي ھەمراھ ئورۇن بەلگىلەش سىستېمىسى (GPS)نىڭ ياردىمىدە ئىزدەپ 5 - كۈنى بايقىغان.

2002 - يىلى دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەشكىللىگەن گۇرۇپپا ئارخېئولوگ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ باشچىلىقىدا قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا كىرىپ تەكشۈرۈپ (شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تىكەنلىكتىن يولغا چىققان، ئارغاندا تارىم دەريا‌سى ئېقىنىدىن ئۆتۈپ شىمالغا قاراپ ماڭغان، ماشىنا بىلەن يۈرۈشكە ئىمكان بولمىغانلىقتىن بىر قىسىم كىشىلەر 15.6 كىلومېتىر يولنى پىيادە مېڭىپ 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا يېتىپ بارغان. 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى پۈتۈن ئەترەت قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا يىغىلىپ تەكشۈرۈش، قېزىش ئىشىنى ئومۇميۈزلۈك باشلىۋەتكەن) قېزىش ئېلىپ بېرىلغان، بۇ قېتىمدا غەربىي قاشاغا يېقىن تۆت قەبرە قېزىلغان (بۇ قېتىمقى قېزىش دوكلاتى ئېلان قىلىندى). بۇ قېتىم ئارخېئولوگلار تەكشۈرۈشكە كەلگەندە، بۇ قەبرىستانلىقتا 140 خادا تىكلەكلىك تۇرغان، خادىلارنىڭ كۆپ قىسمى قەبرە يۈزىدىن 2 ~ 4 مېتىرغىچە ئېگىز ئىدى. بۇ قېتىم ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا بارغاندا، قەبرىستانلىقنىڭ ئوستۇنكى قەۋىتىدىكى يۈزدىن ئارتۇق قەبرە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقى ئىلىم ساھەسىنىلا ئەمەس كەڭ خەلقنىمۇ ئېچىندۇرغان.

---

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 163 - بەت.

دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ 2003 ـ يىلى 10 ـ ئايدىكى تەستىقى بىلەن، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ باشچىلىقىدا، شۇ يىلى 12 ـ ئايدىن باشلاپ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش تۈرىنى يولغا قويغان ۋە 2004 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە جەمئىي 33 قەبرىنى قازغان، قۇم دەريا بويىدىن 22 ئىزنى تەكشۈرگەن. بۇ قېتىم ئۇچ ئاي قازغاندىن كېيىن ئەتىياز پەسلى كېلىپ قالغانلىقتىن (بۇ مەۋسۇمدا شامال كۆپ چىقىدۇ)، قەبرىستانلىقىنى ساقلاشقا ئادەم قويۇپ قايتىپ چىققان. دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، 2004 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 2005 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ رياسەتچىلىكىدە، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن جىلىن ئۇنىۋېرسىتېتى چېگرا رايون ئارخېئولوگىيە تەتقىقات مەركىزى ھەمكارلىشىپ قېزىش، تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە بۇ تۈرنى غەلىبىلىك تاماملىغان، بۇ قېتىم 130 قەبرىنى قازغان. جەمئىي تۆت يىل قېزىش جەريانىدا ئارخېئولوگلارنىڭ قەبرىستانلىقتا خىزمەت قىلغان ۋاقتى 10 ئايغا يېقىنلاشقان، بۇ جەريانىدا جەمئىي 167 قەبرە قېزىلغان، تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى مىڭ دانىدىن ئاشىدۇ. 2005 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئېلان قىلىنغان، دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى باش بولۇپ ئۇيۇشتۇرغان، جۇڭگو ئارخېئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە «جۇڭگو مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» گېزىتى ھەمكارلىشىپ باشقۇرغان، 2004 ـ يىللىق «جۇڭگودىكى ئون چوڭ ئارخېئولوگىيەلىك يېڭى بايقاش»تا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقى شۇ يىللىق يېڭى بايقاشنىڭ بىرى بولۇپ باھالانغان.

2008 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئېلىمىزنىڭ 29 ئاكادېمىك، ئالىملىرىدىن تەشكىللەنگەن لوپ كۆلىنى ئۇنىۋېرسال ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 6.65 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىن قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئىزنى بايقىغان. بۇ خارابىگە ئالدى بىلەن سۈنئىي ھەمراھ يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ دەسلەپكى قەدەمدە ھۆكۈم قىلىنغان (قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىدە L شەكىللىك خارابە ئىزى پەرق ئېتىلگەن) ھەمدە ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 200 مېتىر، قىسقا تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 مېتىر كېلىدىغان سېپىل ئىزى تېپىلغان. ئالىملار بۇ ئىزغا «4 ـ نومۇرلۇق خارابە» دەپ نام بەردى ۋە يىل دەۋرىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگىچە دەپ بېكىتتى. بۇ خارابىنىڭ كۆلىمى 40 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، بىر بۆلەك تام ئۈلى ساقلىنىپ قالغان، بىر بۆلەك جايلىرى قۇم تېگىدە قالغان. بۇ خارابىدىن توگمەن تېشى، ۋۇجۇ يارمىقى، ئورچۇق (纺锤)، ساپال پارچىسى... قاتارلىقلار تېپىلغان. بۇ خارابە مۇشۇ رايوندىكى يەر يۈزىدىن تېپىلغان بىردىنبىر خارابە بولۇپ خۇددى فولك بېرگمان ئېيتقاندەك، بەزى خارابىلەر قۇم تېگىدە قالغان بولۇشى مۇمكىن. مانا بۇ خارابە قۇم دەريا

قەبرىستانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ئەسلىدىنلا ئولتۇراق ئاھالىلەر بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ قالماي، كىرۇران شەھىرى بىلەن ئوخشاش دەۋردە گۈللىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقى بەش قەۋەت قەبرىلەردىن تۇزۇلگەن، قەبرىستانلىق جايلاشقان قۇم دۆۋىسى سىرتتىن قارىماققا ئېللىپس شەكلىدە، قۇم دۆۋىسى يەر يۈزىدىن 7.75 مېتىر ئېگىز تۇرىدۇ، كۆلىمى 2500 كىۋادرات مېتىر (35×74 مېتىر). قەبرىشتىن بۇرۇن قۇم دۆۋىسىدە ھەر خىل ئۆلچەمدىكى خادا ياغاچتىن 140 نەچچىسى تىكلەكلىك تۇرغان. قەبرىستانلىق شەرقىي ۋە غەربىي چەتلىرىدىن قاشالىنىش بىلەن بىرگە، ئوتتۇرىسىدىن ياغاچ بىلەن شەرقىي قىسىم ۋە غەربىي قىسىم قىلىپ ئىككى رايونغا ئايرىلغان. بۇ قەبرىستانلىقتا تىكلەنگەن خادىلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 ~ 4 مېتىر، خادىلارنىڭ دىيامېترى 20 سانتىمېتىردىن توم بولۇپ ئالتە قىرلىقتىن 20 قىرلىققىچە. قەبرىستانلىقتىكى خادىلار يۇمىلاق، قىرلىق، پالاقسىمان بولۇپ 140 تىن ئارتۇق، ياغاچلارنىڭ قىرلىقلىرىنىڭ توقۇز قىرلىقى بىر قەدەر كۆپرەك. ئۆلگۈچىنىڭ باش ۋە ئاياغ تەرىپىگە بىردىن خادا قادالغان. ئەر جەسەتنىڭ بېشىغا پالاقسىمان، ئايال جەسەتلەرنىڭ بېشىغا زەكەرسىمان خادا تىكلەنگەن. بەزىلەرنىڭ بىلدۈرۈشىچە، بۇ خادىلار جىنسىغا تېۋىنىشنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ئەرلەرنىڭ بېشىغا تىكلەنگەن پالاقسىمان خادا تىلاق (ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى، پالاقسىمان بېشى قارا رەڭدە، دەستىسى قىزىل رەڭدە بويالغان)قا، ئايال جەسەتلەرنىڭ باش تەرىپىگە قادالغىنى زەكەر (ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى، قىزىل رەڭدە بويالغان ۋە يۇڭ يىپتىن ئازراق ئورالغان)گە تەقلىد قىلىنغان. جىنسىغا تېۋىنىش مەسىلىسىدە قۇتۇبى ناھىيەسىنىڭ كاڭجىيازى دېگەن يېرىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. فولك بېرگمان ئاياللارنىڭ باش تەرىپىگە قادالغان خادىلارغا دىققەت قىلمىدىمۇ ياكى ئادەتتىكى ياغاچ سۈپىتىدە قارىدىمۇ، پالاقسىمان خادىلارنى ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەتكەن پالاقنا تەقلىد قىلىنغان، دەپ قارىغان. جەسەتلەر توغرىقتىن ئويۇلغان ئۇلاققا [( ) شەكلىدە] دەپنە قىلىنغان ۋە كالا تېرىسى بىلەن قاپلانغان. قەبرىستانىنىڭ شەرقىي تەرىپى دىيامېترى 25 سانتىمېتىر تومۇقتىكى 67 تال بادرا بىلەن، غەربىي قاشاسى 62 تال 8 ~ 20 سانتىمېترغىچە تومۇقتىكى بادرا بىلەن قاشالانغان.

ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقى تۇخۇمسىمان قۇم دۆۋىسىگە جايلاشقان، باشتا تۆۋەن قەۋەتتىكى قەبرىلەر ئەسلىدىكى قۇم دۆۋىسىگە دەپنە قىلىنغان. كېيىنكى قەبرىلەر سۈنئىي دۆۋە ياساش ئارقىلىق دەپنە قىلىنغان، كېيىنچە شامالنىڭ قۇم دۆۋىلىشى بىلەن تېخىمۇ ئېگىزلەپ كەتكەن. قەبرىستانلىقنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىر قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان. تەكشۈرۈلۈشىچە، قەبرىلەر بەش قەۋەت. بەشىنچى قەۋەت (ئەڭ تەكتى) مازارلىق ھاسىل بولغاندىن كېيىن، جەنۇب ـ شىمال ئىككى تەرىپىگە بىر قۇردىن رەتلىك ياغاچ قاشا تىكلەنگەن. جەنۇبىي

تەرەپتىكى قاتار ياغاچ جەنۇبىي رايونىنىڭ قاشاسى، شىمالىي تەرەپتىكى قاتار ياغاچ شىمالىي رايونىنىڭ قاشاسى بولغان. ياغاچ قاشالار تىكلەنگەندىن كېيىن قەبرىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان، قەبرىستانلىق جەنۇب ۋە شىمال ئىككى رايونغا ئايرىلغان. جەنۇبىي رايوندا جەمئىي 139 قەبرە بار، ئەڭ تەكتىدىكى قەۋەتتىن باشقىلىرى (قالغان تۆت قەۋەت)، سۈنئىي قۇم دۆۋىسى ئارقىلىق كۆمۈلگەن. ئۈستىدىن ئاستىغا قاراپ سانىغاندا 1 ـ قەۋەتتىن 3 ـ قەۋەتكىچە بولغان قەبرىلەرنىڭ ئارىلىقلىرى تار. تېپىلمىلارغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلغاندا 1 ـ قەۋەت (ئۈستىدىن ئاستىغا)تىن 3 ـ قەۋەتكىچە بولغان قەبرىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى يېقىنلىشىدۇ. ئەڭ تەكتىدىكى ئىككى قەۋەتنىڭ ئالاھىدىلىكىدىكى بىردەك، يۇقىرىقى ئىككى گۇرۇپپا قەبرىلەر ئارىسىدىكى ئالاھىدىلىكلەردە روشەن پەرقلەر بار. شىمالىي رايوندىكى قەبرىلەر شەرقىي شىمال بورىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ بۇزۇلۇپ كەتكەن، ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتى ئاساسەن ساقلىنىپ قالمىغان. شىمالىي رايوندا پەقەت 28 قەبرە ساقلىنىپ قالغان، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن جەنۇبىي رايونىنىڭ ئەڭ تەكتىدىكى ئىككى قەۋىتىگە يېقىنلىشىدۇ. بۇ قېتىم تەكشۈرۈلگەن 167 قەبرىدىن 20چىسى ئۆسمۈرلەرنىڭ قەبرىلىرىدۇر. جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرقىگە قارىتىلىپ بەدىنى رۈس دەپنە قىلىنغان. جەسەتنىڭ بېشىدا يۈڭ قالپاق، قالپاقلارنىڭ كۆپىگە قىزىل يۈڭ يىپ يۆگەلگەن، پەي قادالغان، پۇتىدا قىسقا ئۆتۈك، بېلىدە بەلباغ، بەدىنى يۈڭ پالاستا ئورالغان.

3. قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ۋە ئۇنىڭ يىل دەۋرى

قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدا جەمئىي 330 نەچچە قەبرە بولۇپ ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى 167 قەبرىگە نومۇر قويۇپ رەتلىگەن، بۇلاردىن 163 قەبرىنى قېزىپ تەكشۈرگەن. بۇنىڭدىن سىرت 160چە قەبرە كېپەن ئوغرىلىرى تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن.

ئارخېئولوگلار تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ قەبرىستانلىقتىكى ئەڭ بۇرۇنقى قەبرىلەرنى مىلادىيەدىن 2000 يىللار ئىلگىرى يەنى ھازىرقى دەۋردىن 4000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ ئىزناسى، بىرونزا قوراللار دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ قەبرىلىرى دەپ ھۆكۈم چىقارغان. قەبرىستانلىقنى قېزىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان ھەمدە كىرورلار ۋە باشقا رايونلارنىڭ ئارخېئولوگىيەسىدە كۆپ قېتىم تەكشۈرۈشتە بولغان ئارخېئولوگ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل 2004 ـ يىلى كۈزدە چاقىلىقتا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، يىل دەۋرى «كىرورلار گۈزىلى»نىڭ دەۋرىدىن بالدۇر دېگەنىدى[①]. ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى «كىرورلار گۈزىلى»نى بۇندىن 3800 يىللار بۇرۇنقى جەسەت دەپ بېكىتكەن. مانا مۇشۇ ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا كۆمۈلگەن ئەڭ بۇرۇنقى جەسەتلەر بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى تارىخنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ. مۇشۇ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ نامىدا ئېلان قىلىنغان «لوپ كۆلى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتىن

① 2004 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، «سۈلايمان ئابدۇرەھىم ئىجادىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» داۋامىدا كۆرۈشكەندە سورىغانىدىم.

مۇھىم ھاسىلاتلار» دېگەن ماقالىدە، «كارىبون 14 تەجرىبىسىدىن بېكىتىلىشىچە، قەبرەغولنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللارنىڭ بېشىغا توغرا كېلىدۇ، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ يۇقىرى چېكى قەبرەغولنىڭ دەۋرىدىن بۇرۇن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن، ئۇنىڭ ئاخىرقى چېكى قەبرەغول بىلەن بىر دەۋرگە توغرا كېلىدۇ...»[1] دەپ يازغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان جەسەتلەرنى ئىنسانشۇناسلىق بويىچە تەكشۈرۈش، جۈملىدىن زامانىۋى تېخنىكا DNA بىلەن ئىرسىي تىپى، كېلگەن يېرى ۋە ھازىرقى ئاھالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كەلگۈسىدە ئېنىقلىنىدىغان مۇھىم خىزمەتلەردۇر. ھازىرقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋردە كۆنچى دەريالىسىنىڭ ئېقىنىدا سۇ كۆپىيىپ قۇم دەريا تارامدا زور مىقداردا سۇ ئاققان، جۈملىدىن قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ئەتراپىدا 1000 كىۋادرات كىلومېتىرغا يېتىدىغان كۆل بولغان. كېيىنچە سۇ ئازلاپ كۆل قۇرۇپ كەتكەن، ئەمما كۆنچى دەريالىسىنىڭ كىچىك تارامىلىرى تور تارتقان ھالدا ئىدى. بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇن سۇ رايىدا مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگىرىش بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇندىن 2000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردە بۇ يەرنىڭ سۇ رايىدا ياخشىلىنىش بولۇپ ئاھالىلەر بۇ يەرگە قايتىدىن جۇغلىنىپ ئۆز شەھەر، مەھەللىلىرىنى بەرپا قىلىپ ياشىغان. مىلادىيە 4 - ئەسىرلەردە ئېكولوگىيە يامانلىشىشقا باشلىغان، توغرىراقىنى ئېيتقاندا قۇم دەريا ئېقىنىدىكى سۇ خېلىلا ئازلىغان، ئاھالىلەر تەدرىجىي باشقا بوستانلىقلارغا جۈملىدىن سۇيى مول بولغان يەرلەرگە سۈرۈلگەن. «كارىبون 14 يىل دەۋرى سانلىق مەلۇماتلىرى كۆرسەتكىكى، قۇم دەريا كۇلتۇرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3000 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە بارلىققا كەلگەن ۋە 500 ~ 600 يىلدەك داۋام قىلىپ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى2000 - يىللاردا چېكىنىشكە باشلىغان.»[2]

قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ تېپىلمىلىرى قەبرىستانلىقتىن پالاق شەكىللىك خادا ياغاچ، 3 دانە ئادەم شەكىللىك ياغاچ ھەيكەل ۋە نېمىلىكى نامەلۇم بىر ياغاچ ئويما بار. ئادەم شەكىللىك ئويمىنىڭ ئىككىسىدە قىزىل رەڭنىڭ ئىزلىرى بار، بۇ ياغاچ ھەيكەللەر ئەرگە تەقلىد قىلىنغان. قەبرىستانلىققا 100 مېتىر كەلمەيدىغان يەردىن ئېگىزلىكى 134 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئايالغا تەقلىد قىلىنغان ھەيكەلدىن بىرى تېپىلغان، ھەيكەلنىڭ يۈزى ئېللىپس شەكىلدە، ئۆز دەۋرىدە بەش ئەزاسى سىزىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىلەكلىرى بەك ئىنچىكە، نىسبەتسىز دېگۈدەك بولۇپ قالغان، پۇت قىسمى تولۇق ئويۇلغان، پاقالچىقى ئىنتايىن توم، شار شەكىللىك تىزىنى پەرق ئېتىشكە بولىدۇ. قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئايالغا تەقلىد قىلىنغان ھەيكەل ئوچۇقچىلىقتا ئۇزۇن ۋاقىت تۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان، ھەيكەلنىڭ ئېگىزلىكى

① «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ، 2005 - يىللىق خەنزۇچە 1 - سانى.

② شيا شۇنچېڭنىڭ باش مۇھەررىلىكىدە تۇزۇلگەن: «جۇڭگو لوپ كۆلى»، پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2007 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 406 - بەت.

1.58 مېتىر، پۇت قىسمى يوق. بېرگمان بۇ ھەيكەللەرگە مۇناسىۋەتلىك باھا بەرگەن: «بۇ ئۇچ ھەيكەلنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى قوپال، لېكىن ماتېرىيالىنىڭ ئۆزىنىڭ چەكلىمىسىنى ئويلىشىپ قويۇش كېرەك، ئۇلار ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە ناتۇرالىزملىق ئۇسلۇبنى ناماياں قىلغان.» سىتەيىن كىروران رايونىدىكى تەكشۈرۈشلىرىدە بۇنداق ھەيكەللەردىن يەنە تاپقان بولسىمۇ، بۇلاردىن خېلىلا كىچىك.

بېرگمان تەكشۈرگەن قەبرىلەردىن بۇزۇپتىلمىگىنى A قەبرىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئورنى چوڭ قاشانىڭ شەرقىدە، جەسەت ساندۇقىنىڭ شەرقىي بېشى يەر يۈزىگە خېلىلا يېقىن، يەنە بىر بېشىنىڭ ئۇستى چوڭ قاشانىڭ توسۇۋېلىشى بىلەن بىر مېتىر قېلىنلىقتا ئاقما قۇملار يىغىلىپ قالغان. ئۇنىڭ ئىككى بېشىغا بىردىن قوزۇق قېقىپ بەلگە قىلىنغان، مېيىت ساندۇقىنىڭ قاپقىقىغا بىر نەچچە پارچە تۇكلۇك كالا تېرىسى يېپىلغان، مېيىت ساندۇقىنىڭ قاپقىقى توغرىسىغا قويۇلغان 10 نەچچە پارچە قىسقا تاختايدىن ياسالغان، تاختاينىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ساندۇقنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ كېسىلگەن، شۇنداقلا كالا تېرىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان ھالدا بېكىتىۋېتىلگەن. كالا تېرىسى ھۆل ۋاقتىدا يېپىلغان، كالا تېرىسى ئېلىۋېتىلىسە تاختايمۇ ئاجراپ كېتىدۇ. ساندۇقنىڭ ئىچى پېتىنغۇ كۆرۈنىدۇ، ساندۇقنىڭ تېگى يوق، يان تاختىيى يوغان ئىككى تاختايدىن قۇراشتۇرۇلغان. دەرەخ غولىدىن ياسالغان، دەرەخ غولىنىڭ ئىككى بېشىدىكى تەبىئىي شەكىللەنگەن ئەگرىلىك ساقلاپ قېلىنغان، پۇتۇن قۇرۇلمىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلىتىلمىگەن. قەبرىگە ياش ئەر دەپنە قىلىنغان، جەسىتى قۇرۇپ مومىياغا ئايلانغان، پۇت - قوللىرىنى سۇنغان ھالدا ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان، بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە قارىتىلغان، جەسەت ساندۇقىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى دەل ئاشۇ مېيىت پاتقۇدەكلا، باش ۋە پۇتىدىن باشقا پۇتۇن ئەزاسىنى يۇڭدا توقۇلغان ئاپئاق پىلاش بىلەن يۆگەۋەتكەن. پىلاشنىڭ ئۆلچىمى 155×210 سانتىمېتىر. تەگلىك قىسمىدا ئۆرۈلگەن يىپتا ئېشىپ چىققان پۇپۇكلۇك شوينا بىلەن بېزەك بار. بېشىغا يېقىن جايدا، پىلاشنىڭ ئوڭ يېنىغا بىر كىچىك خالتا ئېسىلغان، ئۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي دېنى بار. ئۆلگۈچىنىڭ بېشىغا ئاق كىگىز قالپاق كىيدۈرۈلگەن، قالپىقىنىڭ ئوڭ يېنىغا پەي سانجىپ بېزەلگەن، ئۇ بەش تال پەي كىچىك ياغاچنىڭ تۆۋەن قىسمىدا بولۇپ ھايۋاننىڭ سىڭىرى بىلەن توغرىسىغا بوغۇلغان ياغاچ بىلەن بىر گەۋدە قىلىۋېتىلگەن، قالپاقنىڭ قىرى قۇلاق تۇۋىگىچە چۈشكەن، بىر تال شوينا بىلەن ئېڭكىدىن باغلانغان. مېيىتنىڭ يەنە بىر ئاخىرەتلىك بۇيۇمى — ساغرىسىدىكى كەڭلىكى ئاران 5 سانتىمېتىر كېلىدىغان بەلباغ بولۇپ، ئىشلەتكەن ماتېرىيالى پىلاشنىڭكى بىلەن ئوخشاش، ئىككى ئۇچىغا پۇپۇك چىقىرىلغان. بەلباغنىڭ ئىككى بېشىدا بىردىن قىزىل يىپ بار. پىلاش ئۇستىدىن ئارقاق يىپىنى بويلاپ ئىككى تالدىن قىسقا قىزىل يول چىقىرىلغان. مېيىتنىڭ پۇتىدىكى كەش (ئۆتۈك) كالا تېرىسىدە ناھايىتى قوپال تىكىلگەن، كالا تېرىسىنىڭ تۈكلىرى ھېلىمۇ ساقلىنىپ قالغان، ئۇنى توم شوينا بىلەن پۇتىنىڭ ئوشۇقىغىچە بوغۇپ شوينا ئىچىگە يۇمران پەي

باغلىغان. يۇقىرىدا كۆرگەن قالپاق بىلەن كەش ئەسلىدە كىيىلمىگەن. مېيىتنىڭ يەنە بىر بېزەك بۇيۇمى تاش مارجاندۇر، مارجان رەڭلىك توم يىپ ئارقىلىق توتاشتۇرۇلغان، يىپ قولنىڭ بېغىشىغچە ئىككى يۆگىلىپ ئاندىن ئوڭ قولىغا چىگىلگەن، مارجان (بۇ قەبرىستانلىقتىن 500 دەك تېپىلغان) قولنىڭ بېغىشىنىڭ ئىچى تەرىپىدە. پىلاشنىڭ سىرتىغا، يوتىسىنىڭ يېنىغا كىچىككىنە سېۋەت قويۇلغان. سېۋەتنىڭ تېگى ھالقىسىمان، جۇپ پەللىلىك بولۇپ ئوتنىڭ غولى، ئۆسۈملۈك تالالىرىدىن توقۇلغان. توقۇش، بوغۇش ئۇسۇلى ئاددىي، يېرىلغان ئوت غولىنىڭ سىرتىدىكى پارقىراق تەرىپىدىن پايدىلىنىپ گورىزونتال ۋە ئەگرى سىزىقچە شەكلىدىكى نۇسخىلارنى توقۇپ چىققان. سېۋەتنىڭ ئېغىزى بىر قەۋەت ئاق كىگىز بىلەن ئېتىلگەن، ئاندىن يۇڭ يىپ بىلەن بوغۇپ قويۇلغان، سېۋەتنىڭ ئېغىزىدا شوينىدا توقۇلغان تۇتقۇچ بار، سېۋەت ئىچىدە ئازراق كۆيگەن مادا بار. بىر ئالمىنىڭ باھالىشچە، بۇ كۆيگەن مادا سۆڭ بوتقىسى ئىكەن. مېيىتنىڭ ئۇچىسىدىكى پىلاشنىڭ ئىچى تەرىپىدە تۆت تال يا ئوقى بار، ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر، ھەربىر ئوقنىڭ ئۇستىدە ئىككى تالدىن پەي بولسىمۇ ئوقنىڭ ئۇچى يوق، بۇ بەلكىم سىمۇزول خاراكتېرىدىكى ئوق بولۇشى مۇمكىن. مۇمىيانىڭ ئوڭ قولىغا 52 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يۇلغۇن تۇتقۇزۇلغان. مېيىتنىڭ كېكىردەك قىسمىغا موزاينىڭ قۇلقىنىڭ پارچىلىرى قويۇلغان، كۆكرەك ۋە قورساق قىسىملىرىغا بۇغداي دېنى ۋە چاكاندا چېچىلغان، مېيىتنىڭ كۆكرىكى ئېچىلغان ھالەتتە، يۇقىرىقى بۇيۇملار ئېچىلغان كۆكرەككە چېچىلغان، مېيىتنىڭ بەدەن ئەزالىرى ساق. مېيىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 170 سانتىمېتىر، چىشلىرى ئانچە ئۇپرىمىغىنىغا قارىغاندا ناھايىتى ياش بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ تېرىسى قوڭۇر رەڭدە، كىرپىك ۋە قاشلىرى ئۇزۇن، قوڭۇر چېچى بىر تال قىزىل يىپ بىلەن بېشىنىڭ ئارقىسىغا باغلاپ قويۇلغان. مېيىتنىڭ بېشىدا چوڭ يېرىق بار بولۇپ مۇشۇ يارا ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ چىرايىدىكى دەھشەتلىك تۇرقى ئۇنىڭ ئۆلۈش ئالدىدا ناھايىتى ئازابلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى بەلكىم. بۇ قەبرە ئاشۇ قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەرگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ، بۇ قەبرە يەنە سېۋىن ھېدىن ۋە سىتەيىن بايقىغان قەبرىلەرگە ئوخشايدۇ. تۆۋەندە قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان قىسمەن بۇيۇملار بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى: قالپاقلار يۇمىلاق، ئومۇمەن ساق ئەمەس، بەزىلىرىنىڭ تۆپىسى ئۇچلۇق، خام ئەشياسى قېلىن كىگىز، ئۇلاردىن يەتتىسى توق قوڭۇر، بىرى سېرىق، بىرى بويالمىغان. قالپاقتا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بېزەك — قىزىل، سېرىق يىپلار تارتىلغان. يەنە بىر خىلىدا پەقەت 2 ~ 3 تالالا يىپ تارتىلغان، بەزى قالپاقلارنىڭ چۆرىسىدە يېڭنە ئىشلىتىلگەن ئىزلار بار. قالپاقلارنىڭ كۆپىنچىسىگە ئۆز ۋاقتىدا ئاق ئاغمىخان تېرىسىنى توغرىسىغا كەسمە ھالدا ئايلاندۇرۇپ تىكىلگەن، ئاغمىخانىنىڭ بېشى قالپاقنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويغان. ئاغمىخان تېرىسى مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن ئوخشاشلا ئىشلىتىلگەن. قالپاقنىڭ سول يېنىغا پەي قادالغانلىقى مۇشۇ يەرلىكلەرنىڭ ئۆزگىچىلىكى ھېسابلىنىدۇ. كۆپىنچە پەي

بېزەكلىرى قوڭۇر رەڭدە بولۇپ ئېھتىمال lamaduckنىڭ پېيى بولسا كېرەك، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇزۇنى قارا رەڭدە. بەلباغ ئەر - ئاياللارغا ئوخشاش ئىشلىتىلگەن بولۇپ بىر خىلى ناھايىتى تار، ئىككى ئۇچىدا پۇپۇكى بار. يەنە بىر خىلى ئىنتايىن كەڭ، پۇپۇكى تۆۋەن گىرۋەكسىمان. بېرگمان، ئەرلىرى تار بەلباغ باغلىغان، ئاياللىرى كەڭ بەلباغ باغلىغان بولۇشى، مۇمكىن دەپ قارىغان ھەمدە ياشانغان بىر ئايالغىمۇ تار بەلباغ باغلانغانلىقىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەن. P 1.21:1 نومۇرلۇق ئېشىلگەن يۇڭ يىپ بىلەن توقۇلغان بەلباغ ئالدىنقى بەلباغلاردىن كۆپ نەپىس، نېپىز ھەم سىلىق. ئۇنىڭ پۇپۇكى ئالدىنقىسىدەك ئۆرۈلگەن يىپتىن چىقىرىلغان بولماستىن، بەلكى ئارقىسىدىن قىستۇرۇپ كىرگۈزۈلگەن ئىككى خىل رەڭلىك يىپتا توقۇلغان. بەلباغنىڭ ئىككى ئۇچى يىرتىلىپ كەتكەن. H. j يالمېرلىيۇك، بۇ يۇڭ يىپنى مىكروسكوپتا كۆزىتىپ ناھايىتى سۈپەتلىك قوي يۇڭىدىن توقۇلغانلىقىدەك ئاجايىپ پاكىتنى بايقىغان. كەش ۋە ئۆتۈك كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن، پوسۇنى ناھايىتى ئىپتىدائىي، كەشنىڭ چەمىدىن باشقا يېرىنىڭ ھەممىسىدە تېرىنىڭ يۇڭى ئىچىگە ئۆرۈپ تىكىلگەن، پۇتنىڭ بارمىقى ۋە دۇمبىسى كېلىدىغان جايدا ئۇششاق پەي بېزەك ۋە قىزىل يۇڭ يىپتا بېزەلگەنلىك ئىزلىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

بېرگمان «قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ ئۇچىسىدىكى ئوچۇق رەڭلىك كىيىملەر، شامالدا لەپىلدەپ تۇرىدىغان قوي يۇڭىدا توقۇلغان ئۇزۇن پۇپۇكلەر ۋە قالپاقلاردىكى پەي بېزەكلەر، كىشىدە ئىنتايىن كۇچلۇك تەسىرات قالدۇرىدۇ، يەنى ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى زىننەتلەش - بېزەشنى ئۇمىد قىلغان»[1] دەپ باھا يازغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن كەسمە يۇزى يۇمىلاق، ئىككى ئۇچىدا بىر ئاز قوپال تۇچ سىم بار، بالىلارنىڭ تۇچ بىلەزۈكىدىن بىرى تېپىلغان. يەنە بىر قەبرىدىن تېپىلغان چىرايىدىن تەبەسسۇم جىلۋىلىنىپ تۇرغان ئايال مۇمىيانىڭ كىچىككىنە تاش مارجانىنى تۇتاشتۇرۇپ ياسالغان پەي بويۇن چەمبىرىكى بار. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدا بىر سىلىندىرسىمان جىسىم بىلەن ئىنچىكە ياغاچ سانجىغۇچتىن ياسالغان ئىلغۇچ كۆپ ئۇچرايدۇ، بۇ ئىلغۇچنىڭ سىلىندىرسىمان يۇزىگە ئۇچ بۇلۇڭ نۇسخىلىق بېزەك سىزىقلىرى چېكىلگەن. بۇ ئىلغۇچ پىلاش قاتارلىق كىيىملەرنى ئىلىشتە ئىشلىتىلگەن. قەبرىستانلىقتىن يەنە تارغاق بايقالغان، ئۇلار جەسەت ساندۇقىغا سېلىنىپ دەپنە بۇيۇمى قىلىنغان. جەسەت ساندۇقلىرىغا ياغاچتىن ياسالغان ئوقيا ئوقىدىن بىر تال ياكى كۆپ ساندا سېلىنغان. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىن 60 تال ئوقيا ئوقى تېپىلغان، ئۇزۇنلۇقى 77 ~ 78 سانتىمېتىر، ھەممىسىدە ئىككى بوغۇم پەي بار، بىر بوغۇمى قۇيرۇق قىسمىدا، بىر بوغۇمى ئۇچىغىراق كېلىدىغان جايدا، قىسقا پەيلەر قىزىل ياكى قوڭۇر يۇڭ يىپ بىلەن ئاق نو ياغاچقا مەھكەم باغلۇۋېتىلگەن. بۇ ئوقلار سىمۇول خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى پەيلەرنىڭ باغلىنىشىدىن كۆرۈۋېلىش

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

مۇمكىن. بۇ قەبرىستانلىقتا سىمۇول خاراكتېرىدىكى ئوقتىن باشقا يەنە راست ئوقلارمۇ يولۇقىدۇ. دۆڭلۇكنىڭ شەرقىي قاپتىلىدىكى كىچىككىنە بىر ئويمان يەردىن ياسلىشى ئىنتايىن قوپال، يېڭى تاش قورالالار دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن بولغان تۆت دانە تاش ئوق ئۇچى تېپىلغان. لوپ كۆلى رايونىنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان تاش ئوق بۇنىڭدىن سىپتا، سلىق ئىشلەنگەن، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغانلىرى ئۇنىڭدىن بالدۇرقى دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن. بۇ قەبرىستانلىقتىن مېتالدىن ياسالغان ئۇچلۇق بۇيۇم تېپىلمىغان، بالىلارنىڭ تۇچ بىلەزۈكىدىن بىر نەچچە دانە ۋە تۇچ پارچىلىرى بايقالغان. مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىكتىن قارىغاندا، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ناھايىتى قەدىمىي بىر دەۋرگە مەنسۇپلۇقى كۆرۈلمەكتە. قەبرىلەردە كۆرۈلگەن كىچىك سېۋەتلەرگە بېرگمان مۇنداق باھا بەرگەن: «بۇنداق كىچىك سېۋەتلەرنى توقۇش ئۇچۇن خېلىلا ماھارەت كېتىدۇ، شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، كىرورانلىقلار بۇ تېخنىكىنى ناھايىتى ياخشى ئىگىلىگەن، ئۇلارنىڭ شەكىل بىلەن سېلىشتۇرمىدا ئىگىلىگەن ماھارىتى ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدۇ. ئۇلارنى مۇشۇ يەردىن تېپىلغان بارلىق ياغاچ قوزۇق، تۇڭرۇكلەرگە ئويۇلغان نەقىش نۇسخىلار بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. ساپ تېخنىكا جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ كىچىك سېۋەتلەرنىڭ توقۇلۇش سەۋىيەسى شىمالىي ئامېرىكىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر توقۇغان كىچىك سېۋەتنىڭ سەۋىيەسىدىن قېلىشمايدۇ.»[1]

قۇم دەريا بويىدىكى قەدىمكى تۇرلار ئۇردەك قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 30 يول شەرقىدە يەنە بىر قەبرىستانلىق بارلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، بېرگمان باشلىغان ئەترەت پىڭغىرىم ئىسسىق سەۋەبىدىن ئامالسىز جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئۇردەك ئېيتقان تۇرنى ئىزدىگەن. ئۇردەك قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 20 يول غەربىي شىمالىدا بىر مۇنار بارلىقىنى ئېيتقان، بۇ تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكىلەر ئۇردەك ئېيتقان بىر يول ئۇزۇنلۇقىنىڭ 500 مېتىر بولۇشىنىڭ ئاتايىنلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇ تەرەپكىمۇ ماڭمىغان. ئۇلار جەنۇبقا يۈرۈپ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 18 يولدەك يىراقتىكى بارخان ئىچىدىكى تۇرنى تاپقان، بۇ تۇر سېغىز توپىدىن چىڭداپ ياسالغان، يۇزىنى بوران ئۇچۇرتۇپ كەتكەچكە كونۇس شەكلىگە كېلىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇلى 16×19 مېتىر، ئېگىزلىكى يەتتە مېتىرچە كېلىدۇ، تۇرنىڭ ئەتراپىدا پاكار قورۇق تام بار، ئۇنىڭ بىر قىسىم يەرلىرى قۇمغا كۆمۈلۈپ قالغان. قورۇق تامنىڭ ئۇستىدىن قىزىل رەڭلىك چوڭ ساپال چاقتىن بىر مۇنچە تېپىلغان. تېپىلغان ساپال بۇيۇملارنىڭ تولىسى سىيدام ساپال قاچىلار بولۇپ كۆكۈچ كۇل رەڭ، كۇل رەڭ ۋە سېرىق رەڭلىك ساپال پارچىلىرىمۇ بار. ساپال قاچىلارنى پىشۇرغان ئوتنىڭ ھارارىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان، كىرورانىڭ ساپال قاچىلىرىغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردىن يەنە تۇرلۇك تۆمۇر پارچىلىرى ۋە ئىككى تال تۆمۇر ئوق ئۇچى بايقالغان، ئوق ئۇچى ئۇچ بۇلۇڭلۇق، بىگىز شەكىلدە. بۇ تۇر مەردەك شەھىرى

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 154 ـ بەت.

سىرتىدىكى بىر قاراۋۇلخانا ياكى دەريا بويىغا سېلىنغان ئۆتەڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ خارابىدىن بايقالغان بۇيۇملار ئىچىدە يوغان كوزىنىڭ قۇلىقى، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان كۆكۈچ كۈل رەڭلىك ساپال قاچا قۇلىقى، مىلادىيەنىڭ بېشىغا مەنسۇپ خەت چېكىلمىگەن يارماق، تۆمۈر ئوق ئۇچى قاتارلىق نەرسىلەر بايقالغان.

7 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق يۇقىرىقى تۇر خارابىسىدىن شىمالغا 11 كىلومېتىردەك يۇرسە بارخان ئىچىدىكى قەبرىستانلىققا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ، بۇ قەبرىستانلىق قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 5.7 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا. 6 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بۇ قەبرىستانلىقنىڭ 1800 مېتىر شەرقىي شىمالىدا. 7 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق تۆت قەبرىدىن تۈزۈلگەن. بۇ قەبرىستانلىق 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، جەسەت سانداۋقى دەرەخ غولىنى ئويۇش ئارقىلىق ياسالغان، ئوتتۇرىسىدىن ئىچىگە بىر ئېچىق قويۇلغان، جەسەت سانداۋقىنى ئىچ تەرىپىدىن چەمبەر شەكىللىك بىر تاختاي توسۇپ تۇرىدۇ. دەرەخ ياغىچىنىڭ ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكىلدە، بۇ يەردە ھەرىدەپ چىقىرىلغان ئىككى ئويۇق بار. جەسەت سانداۋقىنىڭ ياپقۇچى ئىككى تال ئۇزۇن تاختايدىن ياسالغان. جەسەت سانداۋقىنىڭ ئىچىگە ئۆز ۋاقتىدا نەپىز كىگىز يېپىلغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ، جەسەت سانداۋقىنىڭ ئوستىگە بىر قەۋەت شاخ ـ شۇمبا يېپىلغان، بۇ شاخلار ئوخشاش سۇپەتلىك ماتېرىيالدىن ئېشىلگەن ئارغامچا بىلەن بوغۇپ قويۇلغان. شاخ ـ شۇمبا ئىچىدىن قوينىڭ بويۇن سۆڭىكىدىن بىرى تېپىلغان. جەسەت سانداۋقىنىڭ ئاستىدا تۆت پۇتى بار. ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر ياغاچ قەبرە بېشىغا قاداپ قويۇلغان، يۇقىرىقى قەبرىدىكى جەسەت گەرچە سانداۋقىنىڭ سىرتىدا بولسىمۇ ناھايىتى بېجىرىم ساقلانغان. بۇ، بىر بۇۋاينىڭ جەستى بولۇپ ئاق بۇرۇتى قىسقا قىلىپ ياسالغان، بومبا ساقلى ۋە ئاق چېچى شالاڭ، يۇزى سوزۇنچاق، تۆۋەنكى ئېڭىكى تولىمۇ چىرايلىق، چىشى يوغان ھەم ئوبدان ئاسرالغان، بۇرنى قاڭشارلىق، بۇرنىنىڭ ئىككى تۆشۈكىگە قىزىل تاۋار يۆگەلگەن ياغاچ تىقىپ قويۇلغان. بۇ بۇۋاينىڭ تېرىسى سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە بولۇپ پۈتىغا قىزىل كەش كىيدۈرۈلگەن. كىيىمىنىڭ ئازراق يىرتىقلا قالغان، ناھايىتى نەپىز ئەمما بويالمىغان تۇز يوللۇق يىپەك رەختتىن تىكىلگەن تونغا 5 ~ 6 سانتىمېتىر كەڭلىكتە بۆلجۇرگەن رەڭلىك جىيەك تۇتۇلغان، بۇ يىپەك رەختلەرنىڭ يىرتىق پارچىلىرىدىن قارىغاندا، بىر خىل نەپىز شايى تىپىغا مەنسۇپ بولسا كېرەك. مېيىتنىڭ بېلىگە پاختا رەختتىن تەييارلانغان بەلباغ باغلانغان. كىيىمىنىڭ ياقىسى ئۆزگىچە بولۇپ ئوخشاشمايدىغان تۆت خىل قاپارتما گۈللۈك يەتتە پارچە يىپەك رەختتىن تىكىلگەن، نەقىش نۇسخىسى دادىللىق بىلەن لايىھەلەنگەن، ئىنتايىن كۆركەم، ئوچۇق، رەڭدار.

6 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بۇ قەبرىستانلىق قۇم دەريانىڭ غەربىي ياقىسىدا، جەسەت سانداۋقى ۋە كۆمۈلۈشى 7 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى قەبرە بىلەن ئوخشىشىدۇ. A قەبرە B ۋە C قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، جەسەت سانداۋقى ئېچىلىپ قالغان،

ئۇنىڭ كىيىمى ۋە ھەمدەپنە بۇيۇملىرىغا قاراپ، ئايال كىشى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىنغان. مېيىتنىڭ بېشىدىن ئايىغىچە ئېسىل يىپەك رەختتىن كىيىم كىيدۈرۈلگەن، كىيىمى ئىچىدە ئەڭ مۇرەككەپ ۋە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى بىر كىشىلىك كالتە پىلاش بولۇپ ئۇنىڭ ئۈچ پارچىسى ساقلىنىپ قالغان. ئىككى پارچىسى ئالدى پېشى، بىر پارچىسى ئارقا پېشى بولۇپ قېزىۋېلىنغان چاغدا رەختلەر باش تەرىپىدىن چېتىقلىق ئىكەن. ئىككى يېنى ۋە ئالدى تەرىپى ئوخشاش ئىكەن، ئالدى پېشى بىلىكىگە بارىدۇ. ئالدى ۋە كەينى پەشلىرىدە يېشىل، قىزىل، سۆسۈن، قوڭۇر رەڭلىك رومبا نۇسخىلىق تاۋاردىن قوراپ چىققان كەڭ جىيەك بار، مۇشۇ جىيەكنىڭ تۆپىسىنى بويلاپ توم ئۆرۈش بىلەن تەكرار توز يوللۇق توقۇلغان يىپەك لېنتا تۇتۇلغان. پىلاشنىڭ ئالدى پەشلىرىنىڭ ئىككى يېرىدە ئوچ بۇلۇڭ شەكىللىك پۇرۇچلار ساڭگىلىتىلغان، كىيىمنىڭ سول مۇرىسىدە پىلاشنى مۇقىملاشتۇرىدىغان بىر يىپەك لېنتا بار. پىلاشنىڭ ئىككى يېنىدىكى توق بىنەپشە رەڭ كەڭ جىيەكنىڭ بىلەككە يېقىن كېلىدىغان جايى ئۇچلۇق شەكىلدە كۆرۈنىدۇ. پىلاش ئىچىدە بويالمىغان تاۋاردىن تىكىلگەن باغىرداق پوسۇنىدىكى بىر كۆڭلەك بار، يېڭى ناھايىتى ئۇزۇن، ئىككى قولىنى يېپىپ تۇرىدۇ. يەڭنىڭ تۆۋەن قىسمى قىزىل رەڭلىك نېپىز كىمخاب بىلەن بېزەلگەن توز يوللۇق توقۇلما بولۇپ قىيپاش يولىدىن گۈل چىقىرىلغان، نەقىش نۇسخىسىدا بىر نەچچە قۇر Z نۇسخا بىلەن قىرلىق نۇسخىلار بار، قىرلىق نۇسخىلار ئارىلىقىدا رومبا شەكلى بىلەن زور دەرىجىدە گېئومېتىرىيەلەشتۇرگەن ئادەم ئوبرازى بار. ئىچ كىيىمگە باغىرداقنىڭ ئالدىدىن ئايلاندۇرۇلۇپ قىزىل تاۋاردىن جىيەك تۇتۇلغان، ئۇنىڭ ئىچىدە تۆت سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى يىپەك لېنتا بار، ئۆرۈشىدىن تەكرار توز يوللۇق توقۇلغان. ئۇزۇنلۇق يۆنىلىشىنى بويلاپ رەڭگىنىڭ ئاچ - توقلۇقى ئوخشاشمايدىغان ئۈچ قۇرغا بۆلۈنگەن ئاچ سېرىق توز يوللۇق لېنتا بار. ھەربىر توز يوللۇق لېنتىدا تەك تۆت بۇلۇڭلۇق چاقماق شەكلى چىقىرىلغان. چاقماق ئىچىدە بىر شىرنىڭ سىيماسى بار، شىر نۇسخىسى ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن ئۆزئارا رەڭ ئالماشتۇرۇپ توردۇ، لېنتىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى توز يوللۇق لېنتا ئەڭ سۇزۇك.

مېيىتنىڭ ئوڭ بىلەك قىسمىدا شالاڭ توقۇلغان يىپەك رەختتىن ئىشلەنگەن لېنتا بىلەن ئورىۋېتىلگەن تۆمۇر قايچا بار. مېيىتنىڭ بەلدىن تۆۋەن قىسمىغا يىپەك رەختتىن تىكىلگەن ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىرچە كېلىدىغان يوپكا كىيدۈرۈلگەن، يوپكىنىڭ ئېتىكى كۇلۇچ رەختتىن تىكىلگەن. جەسەت دەپنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى يوپكىسىنى كېسىپ پارچىلىۋەتكەن، يوپكىنىڭ ئېتىكىدە 12 ~ 14 سانتىمېتىر كەڭلىكتە يېشىل، قىزىل، قوڭۇر ۋە بىنەپشە رەڭلەردىكى تاۋار لېنتىسىدىن قوراق قىلىپ تىكىلگەن جىيەك بار. جىيەكنىڭ تۆپى تەرىپىدە چىرايلىق قاتلاق پۇرمىلەر بار، بۇ پۇرمىلەرگە قوراق قىلىپ جىيەك تۇتۇلغان. يوپكا ئىچىگە بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئىشتان كىيدۈرۈلگەن، ناھايىتى كەڭ بولۇپ ئوشۇقىغچە پۇرۇپ تىكىلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە بويالمىغان توز

يوللۇق يىپەك رەختتىن تىكىلگەن ئىچ كىيىمنىڭ ئىككى يېڭى بايقالغان، باشقا بۆلەكلىرى پەرق ئەتكۈسىز بولۇپ كەتكەن. بېرگمان بۇ كىيىملەرگە باھا بېرىپ، «بۇ كىيىملەر تاكى بۈگۈنگىچە پەقەت شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جۇڭگو بويىچە بايقالغان بىردىنبىر كىروران دەۋرىدىكى ئايالالارنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل كىيىمى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ۋە پىچىلىشى بىردىنبىر ئىكەنلىكىگە ھەيران قېلىشنىڭ ھاجىتى يوق»[1] دەپ يازغان. مېيىتنىڭ بېلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە كىچىككىنە يۇمىلاق خالتا ئېسىلغان، بۇ خالتا بويالمىغان تاۋاردىن تەييارلانغان، لېنتا چىگىش رولىنى ئەمەس بېزەك رولىنى ئوينىغان. بەل قىسمىنىڭ قېشىدا بىر دانە داتلىشىپ كەتكەن تۆمۈر كۆرگۈ بولۇپ ئۇستىگە قىزىل تاۋار يېپىلغان. ئۇ تاۋارغا چاقماق نۇسخىلىق ئاچ سېرىق يىپەك لېنتا بىلەن جىيەك تۈتۈلغان، يىپەك لېنتىدا بۇرۇن بىر قۇر ئۇششاق چېكىت شەكلىدىكى ئالتۇن قەغەز بولغان. كالتە پىلاشنىڭ ئۇستىدىكى بېزەك بولۇشى مۇمكىن بولغان قاپارتما نەقشى بار كىچىككىنە تۇچ پارچىسىمۇ بار. بۇ قەبرىدىن يەنە يىپ ئېگىرىدىغان ئۇرچۇق ۋە ئۇنىڭ چوكىسى تېپىلغان، چوكىنىڭ ئۇستۈن تەرىپىدە بىر تۆشۈك بار. مېيىتنىڭ بوينىدا ئاددىيغىنا بىر مارجان بولۇپ پاختا يىپ بىلەن بىر نەچچە تال ئاق تاش مارجان ياكى سەدەپلەرنى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ياسالغان. مارجاننىڭ ئالدىدىكىسى ئازراق ئالتۇن رەڭگى بار ئەينەك مارجان. پىلاشنىڭ كەينى تەرىپىدە بىرقانچە كىشىلىك بالىلار كىيىمى بار، ئۇنىڭ بىرى چاپان، ئىككىسى كالتە كۆڭلەك، بىر دانە كالتە ئىشتان، لېكىن كىچىك بالىنىڭ ئۇستىخىنى تېپىلمىغان. بۇ قەبرىستانلىقتا كەم دېگەندىمۇ تۆت قەبرە بار.

4 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىنىڭ غەربىدىن سەككىز كىلومېتىر كېلىدۇ، 6 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ شىمالىنىڭ غەربىدىن يەتتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە. بۇ قەبرىستانلىق ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، يەر يۈزىدە 4 ~ 6 جەسەت ساندۇقى چېچىلىپ ياتىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقتىن بىر بوغۇم ناھايىتى توم قوڭۇر رەڭلىك ئادەم چېچى؛ سىلىق ۋە زىچ توقۇلغان قىزىل رەڭلىك تۈز يوللۇق يۈڭ توقۇلمىنىڭ بىر نەچچە پارچىسى؛ رەڭگى سېرىق كاللەك قىلىپ ئوراپ قويۇلغان تاۋار پارچىسى؛ قوڭۇر رەڭگە ئايلىنىپ كەتكەن ئاق پاختا رەختنىڭ پارچىسى؛ قىزغۇچ رەڭگە ئايلىنىپ كەتكەن سېرىق رەڭلىك تاۋار پارچىسى قاتارلىقلار تېپىلغان.

بېرگمان يۇقىرىقى كىچىك قەبرىستانلىقلار توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەپ يازغان: «قۇم دەريا ياقىسىدىكى بۇ كىچىك قەبرىستانلىقلار (داۋاملىق ھالدا ئىزدىسە، مۇشۇنداق قەبرىلەردىن تېخىمۇ كۆپ بايقىلىشى چوقۇم)نىڭ قۇم دەريا قەبرىستانلىققا ئوخشاشمايدىغانلىقى ئېنىق. قەبرىستانلىقتا بىر نەچچە خىل ئوخشاشمايدىغان جەسەت ساندۇقلىرى بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى قۇم دەريا قەبرىستانلىقتىكىگە ئوخشاشمايدۇ.

---

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئازخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 223 ـ بەت.

بۇ رايوندا كۆرۈنەرلىك ياغاچ خاتىرە بۇيۇمى كۆرۈلمەيدۇ، قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار مەيلى كېپەنلىك بۇيۇملىرى بولسۇن، بىرەدەكلا قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.»[1] ببرگمان بۇ قەبرىستانلىقتىكى تېپىندىلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، بۇ قەبرىستانلىقنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگىچە، دەپ ھۆكۈم قىلغان.

10 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق كۆنچى دەريا‌سى قۇرۇق ئېقىنىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا، يارداڭ بۇلاقنىڭ 20 كىلومېتىر غەربىدە، يارلىق كۆل دېيىلىدىغان بىر كۆلگە يېقىن يەردە. ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تېرەك ياغىچىدىن ياسالغان ئېپتىدائىي جەمئەت ساندۇقىنىڭ ئىچىگە قېلىن كىگىز سېلىنغان، ئەھۋالغا قاراپ ئارخېئولوگلار كىگىزنىڭ جەمئەت كېپەنلەشكە ئىشلىتىلمىگەنلىكىنى بايقىغان، ياشانغان ئەرنىڭ بويى 1.48 مېتىر، قۇلقىنىڭ كەينىدە بىر تۇتام كۆل رەڭ چېچى كاللەك بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇچىسىغا يېپەك رەختتىن تون كىيدۈرۈلگەن، بويالمىغان بۇ يېپەك رەخت ساغۇچ قوڭۇر رەڭدە كۆرۈنىدۇ، رەختى سىيدام قىيپاش يوللۇق نۇسخىدا توقۇلغان، ئىچىگە تۇز يوللۇق پاختا رەختتىن ئەستەر تىكىلگەن. ئوڭ پېشى سول پېشىنى باسقان، ئوڭ يېڭىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە مەشۇت لېنتا باغلانغان. يەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى قولىنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن ئېشىپ كەتكەن. كىيىمىنىڭ سول يېنىدىن چەك ئېچىلغان، چەك تۆۋەنكى بەل قىسمىغىچە يېتىدۇ، تونىنىڭ ئىچىدە كالتە كۆڭلەك يوق. شىمى يۇڭى ئىچىگە قىلىنغان قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن، ئىشتانباغ ئۆتكۈزۈلگەن شىمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ. مېيىتنىڭ پۇتىدا ئىككى پۇتنىڭ شەكلىگە ماسلاشقان ئېگىز قونچلۇق پاشنىسىز، تۇمشۇقى ئۇچلۇق ئۆتۈك ۋە كىگىز پايپاق بار، ئۆتۈكنىڭ قونچىنىڭ ئالدى ئۇزۇن، كەينى قىسقا، بىر تال تاسما بىلەن تىزغا چېتىپ قويۇلغان. ئۆتۈك قونچىنىڭ ئىككى چېتىدە باشتىن بويىغا تىك چەك چىقىرىپ تىكىلگەن (بۇ خىل ئۆتۈك بېزەكلىك مىڭئۆيدىكى تام رەسىملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ). ئۆلگۈچىنىڭ سول تىزىغا يېقىن يەردىن بىر پارچە ئوچ بۇلۇڭ شەكىللىك قوڭۇر كىگىز چىگىلگەن، كىگىز پارچىسىنىڭ بىر تەرىپىگە قوينىڭ قولىنىڭ سۆڭىكى تېڭىلغان. مېيىتنىڭ ئوڭ بىلىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە، كىيىمىنىڭ سىرتىدا كىگىزدىن ياسالغان قورچاق بار، قورچاق ئىنچىكە يىپ بىلەن جەمئەتنىڭ بىلىكىگە باغلانغان. قورچاق بېشىنىڭ ئالدى تەرىپى سۇر رەڭ پاختا رەخت بىلەن تىكىلىپ ئۇنىڭ يۈزىگە تەقلىد قىلغان، ئۆز ۋاقتىدا بەلكىم ئۇنىڭ يۈزىگە بەش ئەزاسىنىمۇ سىزغان بولۇشى مۇمكىن، شۇنداق مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، بۇ قورچاق ـــ ئايال كىشىنىڭ ئوبرازى بولۇپ ئۆلگۈچىنىڭ ئايال ھەمراھى قىلىنغان. ببرگمان تېپىلغان يېپەك رەخت قاتارلىقلارغا ئاساسەن، بۇ قەبرىنى كىرورلار دەۋرىدىن كېيىن ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇن، يەنى 10 ـ ئەسىردىن بۇرۇن، دەپ يەكۈن چىقارغان.

① فولك ببرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 243 ـ بەت.

ياپچانلىق كۆل ئەتراپىدىكى قەبرىلەر 10 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىدە، ياپچانلىق كۆل بىلەن قۇم دەريالىق ئوتتۇرىسىدا، دەريانىڭ قېشىدىن نەچچە كىلومېتىر نېرىدا بىر يارداڭلىقنىڭ تۆپىسىدە، تىك تۆت بۇلۇڭلۇق 3.2×6.1 مېتىر كۆلەمدىكى قۇرۇلمىنىڭ قالدۇقلىرى بار بولۇپ تۆت تېمىنى شەكىللەندۈرەلىگۈدەك گورىزۇنتال چەمبەر تۈۋرۈكلەر تۆت پىرىزما ئارىلىقىغا دۆۋىلەنگەن. ئىككى تۈۋرۈك تىكلەنگەن، ھەربىر تۈۋرۈكنىڭ ئۈستىگە بىردىن بۆكەننىڭ بېشى قويۇلغان، مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالغان، تۈۋرۈكلەر ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەنلىكى قەبرىنىڭ دەۋرىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بېرگمان قاتارلىقلار قەبرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ بولۇش ئېھتىمالىلىقىنىڭ چوڭلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ بۇ قەبرىنى قازمىغان. ئۇلار دەريانى بويلاپ ئۆزۈن ماڭماي يۇقىرىقى قەبرە بىلەن ئارىلىقى 8 ~ 9 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە چېن زۇڭچى بايقىغان بىر قەبرىنى كۆرگەن، بۇ قەبرىستانلىق بىر تۈزلەڭدە بولۇپ جەسەت ساندۇقىنىڭ كۆپ قىسمى ئېچىلىپ قالغان، ئەتراپىغا چەمبەر شەكلىدە ياغاچ تىكلەنگەن. ئارخېئولوگ 10 - نومۇرلۇق قەبرە بىلەن بۇ قەبرىنىڭ يىل دەۋرىنىڭ كىرورلار دەۋرىدىن كېيىنرەك ئىكەنلىكىنى جۇملىدىن مىلادىيە 600 ~ 1000 يىللارغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەن.

قۇم دەريا شەھىرى قۇم دەريا قەبرىستانلىقى 1934 - يىلى قېزىلغاندىن كېيىن ئىلىم ساھەسىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان ئىش، مۇشۇ قەبرىستانلىقتا دەپنە قىلىنغانلارنىڭ تۇرالغۇلىرىنىڭ تېپىلماسلىقى ئىدى. چۈنكى بۇ قەبرىستانلىق بىلەن كىرورلار شەھىرىنىڭ ئارىسى تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ 102 كىلومېتىر كېلەتتى. شەھىرى مەردەك بىلەن ئارىلىقىمۇ نەچچە ئون كىلومېتىر كېلەتتى. مۇشۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ يىراق كىرورلار ياكى شەھىرى مەردەكتىن مېيىتنى ئېلىپ كېلىپ بۇ يەرگە دەپنە قىلىش ئىمكانىيەتلىرى يوق ئىدى. ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ياشىغان يەرلىرى قەيەردە؟ گەرچە بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك تەسەۋۋۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن بولسىمۇ، پاكىت بولمىسا تەسەۋۋۇر پەقەت خىيالدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالاتتى. قۇم دەريا بويىدىكىلەر ئولتۇراقلاشقان جايلار پەقەت سۇنئىي ھەمراھ يىراقتىن سىزىش تېخنىكىسىنىڭ ياردىمى ئاستىدا تېپىلدى. ئارخېئولوگلار سۇنئىي ھەمراھ خەرىتىسىدىن قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى مەركەز قىلىپ، رادىئۇسى 20 ~ 30 كىلومېتىر دائىرىدىن بىر نەچچە ئىزنا بايقىغان. 2008 - يىلى 12 - ئايدا (ئارخېئولوگلار 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كورلىدىن يولغا چىقىقان، بۇلار 20 نەچچە تۈرلۈك كەسىپكە مۇناسىۋەتلىك 92 نەپەر مۇتەخەسسىس ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر نەپەر ئاكادېمىك، 14 نەپەر تەتقىقاتچى ۋە پىروفېسسور بار، بۇلارنىڭ ئۇچىدىن بىرى دېگۈدەك 70 ياشلار ئەتراپىدىكى پېشقەدەم مۇتەخەسسىسلەر ئىدى) 24 كۈنگە سوزۇلغان ئېكسپېدىتسىيە، تەكشۈرۈش داۋامىدا بەزى ئىزلارنى بايقىغان. مۇشۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش داۋامىدا قۇم

دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 6.3 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىن، بىر قەدىمكى دەريا ئېقىنى بويىدىكى ئەگرى ـ بۈگرى بۆلۈكىنىڭ غەربىي قىرغىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا بىر تارىخىي ئىزنى بايقىغان، بۇ ئىزنىڭ ساقلىنىپ قالغان شەكلى Lغا ئوخشايدۇ. سۈنئىي ھەمراھ سۈرىتىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 180 مېتىر ئەتراپىدا، تېمىنىڭ قېلىنلىقى 6 ~ 10 مېتىرغىچە. بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ جەنۇبىي سېپىلىنىڭ غەربىي ئۇچىدا كۆيۈك قىزغۇچ توپا بار، شەھەر ئىچىدە جەنۇبىي سېپىلىنىڭ ئەتراپىدىن دۆڭلەپ قويۇلغان تاش ياكى تاش قورالار، سېپىلىنىڭ سىرتىدىن ساپال پارچىلىرى ھەم ھايۋانات ئۈستىخانلىرى بايقالغان. شەھەرنىڭ جەنۇبىي سېپىلى يۇلغۇن ۋە لاي بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ ئىلمىي تەكشۈرگۈچىلەر شەھەر سېپىلىنى ئىزدەش داۋامىدا يەر يۈزىدىن ساپال پارچىلىرى، ھايۋان ئۈستىخىنى ۋە ئۇجۇ يارمىقى قاتارلىقلارنى بايقىغان. ئۇلار سېپىلنى تاپقاندا، شەھەر سېپىلىنىڭ پەقەت شەرق ۋە جەنۇب سېپىلىلا قالغان ئىدى، ئالىملار سېپىلنىڭ تەرەپ ئۇزۇنلۇقىنىڭ 220 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكىنىڭ ئالتە مېتىر، ئۇلىنىڭ 8 ~ 10 مېتىر ئىكەنلىكىنى ئۇلچەپ چىققان. شەھەر سېپىلى ئىچىدىن كۆيدۈرۈلگەن قىزىل توپا، ئوتۇن كۆمۈرى، ساپال پارچىلىرى، يېپ ئېگىرىدىغان چاق قاتارلىقلار بايقالغان. قەلئەنىڭ ئىچىنىڭ كۆپ قىسمىنى، غەربىي قىسمىنى قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن قەلئەنىڭ چاسا ياكى كۈادرات شەكلىدە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا ئىمكان بولمىغان. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا 6.3 كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ مىلادىيەنىڭ ھارپىسىدىن 5 ـ ئەسىرلەرگىچە ئىشلىتىلگەنلىكى بېكىتىلگەن. قىسمەن تېپىلمىلارنىڭ كاربون 14 تەجرىبىسى ئارقىلىق بېكىتىلگەن يىل دەۋرى 440 ~ 500 ـ يىللار ئارىسىدا ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ[1]. بۇ شەھەر سېپىلىدىن تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 477 ـ يىلى ئەتراپىغا توغرا كەلگەن بولۇپ كېرۋان قەلئەسى ۋە LE خارابىلىرىدىن كېيىن تۇرىدۇ. خارابىنىڭ كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان "88°36′58.3قا، شىمالىي پاراللېل "40°22′23قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 810 مېتىر، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ 29 كىلومېتىر غەربىدە دۆلەت 218 ـ تاشيولى، 34 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا ئارغان بار. يېڭىسۇ مەھەللىسىنىڭ 75 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇملۇق ئىچىدە بولۇپ ئەتراپىدىكى 20 كۈادرات كىلومېتىر دائىرىدە 30دەك ئورۇندا قەبرىستانلىق، خارابە ئىزى ۋە چارۇچىلارنىڭ يېقىنقى دەۋردىكى تۇرالغۇلىرى بار.

قۇم دەريا بويىدىكى باشقا تارىخىي ئىزلار 2002 ـ يىلىدىن 2007 ـ يىلىغىچە ئېلىمىز ئارخېئولوگلىرى قۇم دەريا بويىدىكى رايوندا يەنە شەرقىي مېرىدىيان 88 گىرادۇس 25 مىنۇتتىن 45 مىنۇتقىچە، شىمالىي پاراللېل 40 گىرادۇس 10 مىنۇتتىن

① خۇ ۋېنكاك: «لوپ كۆلى ـــ ئېچىلىۋاتقان سىر»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ۋە جۇغراپىيەسى» ژۇرنىلىنىڭ 2009 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سانى، 37 ـ بەت.

25 مىنۇتقىچە بولغان دائىرىدىن 19 ئورۇندا تارىخىي ئىزنا، يەتتە ئورۇندا مازارلىق، بەش ئورۇندا خارابە بايقىغان. بۇ تارىخىي ئىزنالارنىڭ بۇرۇنقىلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە، كېيىنكىلىرى مىلادىيەنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ، جۈملىدىن كىروران شەھىرى بىلەن دەۋرداش كېلىدۇ. بالدۇرقىلىرى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ، ئاندا ـ ساندا تۇچ بۇيۇملارمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىزنالارنىڭ بالدۇرقىلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللار ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

XHM Ⅰ بۇ قەبرىستانلىق قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 3.5 كىلومېتىر غەربىدە شىمالغا قىيىپاشراق كېلىدىغان يەردىن بايقالغان، قۇم دەريا ئېقىنىنىڭ شەرقىي يېقىدا، شەرقىي مېرىدىيان 88°37′50.16″، شىمالىي پاراللېل 40°20′12.9″قا جايلاشقان، بۇ يەردىن 2002 ـ يىلى ئىككى قەبرە، 2003 ـ يىلى ئۇچ قەبرە بايقالغان. يۇلغۇنلۇق قۇم بارخانىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قەبرىنىڭ بىرىدە يېتىلگەن ئەر تۇز ياتقۇزۇلغان، بېشى شەرقىي شىمالغا قارىتىلىپ ئولاققا دەپنە قىلىنغان. بۇ قەبرىدىن ئازراق ھايۋان تېرىسىدىن باشقا دەپنىلىك تېپىلمىغان، قەبرە ئەتراپىدا توم ئۇچى ئوستىگە قىلىنغان، چېپىلغانلىق ئىزناسى بار تۆت دانە ئىككى مېتىرلىق توغراق ياغىچى تىكلەنگەن. باشقا ئىككى قەبرىدىكى مېيىت يەر ئوستىگە چىقىپ قالغان، ھەمدەپنىلىك تېپىلمىغان.

XHM Ⅱ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىدە، شىمالغا قىيىپاش 4.4 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىن بايقالغان. ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 88°37′26.76″، شىمالىي پاراللېل 40°21′0.198″قا جايلاشقان، قۇم دەريانىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولۇپ يۇقىرىقى قەبرىستانلىق بىلەن ئارىلىقى بىر كىلومېتىر. يارداملىققا جايلاشقان بۇ قەبرىستاندىن مىستىن ياسالغان ھالقا (تۆت دانە)، قوڭغۇراق (ئىككى دانە)، مىخ (ئىككى دانە)، كۆرگۈ (ئىككى دانە)، مارجان (ئۇچ دانە)، توقۇلما پارچىسى، مىس بۇيۇم پارچىسى (ئىككى دانە) قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان[①].

XHM Ⅲ بۇ بىر تۇزلەڭلىكتە بولۇپ، مېيىت تۇز ياتقۇزۇلۇپ بېشى شىمالغا قارىتىپ سەل شەرققە قىيىپاش قويۇلغان. مېيىتنىڭ ئوستىخانلىرىدىن بىلىنىشچە، بىرى ئەر، بىرى ئايال، ھېچقانداق ھەمدەپنە بۇيۇمى كۆرۈلمىگەن. ئۇزۇنلۇقى 2.05 مېتىر كېلىدىغان بىر ئولاق تېپىلغان، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى جەسەت سانداقى بولسا كېرەك. يۇقىرىقىنىڭ شىمالىدىن ئۇچ قەبرە بايقالغان، شامالنىڭ تەسىرىدە ۋەيران بولۇپ كەتكەن، ئۆلگۈچىنىڭ بېشى ۋە ھايۋاننىڭ چىشى تېپىلغان. مۇشۇ قەبرىلەر ئەتراپىدىن ساپال چاق، بەلباغنىڭ مىس ئىلمىكى، تۆمۈر پارچىسى قاتارلىقلار بىردىن تېپىلغان.

XHM Ⅳ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىدە، شىمالغا قىيىپاش 7.3 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە، 3 ـ قەبرە بىلەن ئارىلىقى ئىككى كىلومېتىر ئەتراپىدا. ئورنى شەرقىي

① «شىنجاڭ تۇنجى نۆۋەتلىك لوپنورلۇقلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى، ماقالىلەر توپلىمى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)، 2012 ـ يىلى 10 ـ ئاي، خەنزۇچە باسمىسىغا كىرگۈزۈلگەن «لوپ كۆلى رايونىدىكى قۇم دەريا بويلىرىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش» ناملىق ماقالىدىن پايدىلىنىلدى.

مېرىدىيان ″24.59′35°88، شىمالىي پاراللېل ″24.54′21°40قا جايلاشقان، جايلاشقان ئورنى ۋە قەبرىلەردىن قارىغاندا بېرگمان تەكشۈرگەن 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بولۇشى مۇمكىن.

HMX V قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 4.4 كىلومېتىر غەربىنىڭ سەل شىمالىدا. ئورنى شەرقىي مېرىدىيان ″24.59′35°88، شىمالىي پاراللېل ″24.54′21°40قا جايلاشقان، 1 - نومۇرلۇق يۇقىرىقى قەبرىستانلىق بىلەن ئارىلىقى ئانچە يىراق ئەمەس.

XHM VI قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ ئالتە كىلومېتىر غەربىنىڭ سەل شىمالىدا، شەرقىي مېرىدىيان ″8.94′37°88، شىمالىي پاراللېل ″5.88′18°40قا جايلاشقان، بۇ قەبرىستاننى بېرگمان 6 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق دەپ ئاتىغان.

XHM VII قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 7.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا، شەرقىي مېرىدىيان ″27.43′36°88، شىمالىي پاراللېل ″17.29′17°40قا جايلاشقان. 6 - نومۇرلۇق قەبرىستان بىلەن ئارىلىقى 1.7 كىلومېتىر، بېرگمان 7 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق دەپ ئاتىغان.

XHY1 بۇ خارابىلىك قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ جەنۇبىدىن سەل غەربىگىرەك، تۆت كىلومېتىردەك كېلىدىغان يەردە بولۇپ 6 - ۋە 7 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بىلەن ئارىلىقى ئىككى كىلومېتىردەك كېلىدۇ. شەرقىي مېرىدىيان ″10.10′39°88، شىمالىي پاراللېل ″38.32′17°40قا جايلاشقان، بۇ خارابىلىكنىڭ 100 مېتىردەك غەربىدە يېقىنقى زامان مالچىلىرىنىڭ ساتمىسى، ساتما ئىچىدە تور بايقالغان. بۇ جايدا ئۇچرىغان بۇيۇملار ساپال، مىس، تۆمۈر ۋە تاشتىن ياسالغان، مۇشۇ ئىزنادىن ئانچە يىراق بولمىغان قۇم دۆۋىسى ئارىسىدىن ئىككى يەردە ساپال دۆۋىسى بايقالغان، ساپال بۇيۇملار كوزا بولۇشى مۇمكىن. بىر قەدەر جۇغلانغان ھالدا بايقالغان تېپىلمىلاردىن قارىغاندا، خارابىلىكنىڭ دائىرىسى ئىككى كىلومېتىرغا سوزۇلغان.

HYX2 بۇ خارابە قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىدىن شىمالغا قىيپاش 11 كىلومېتىردەك كېلىدىغان يەردە، شەرقىي جەنۇبىدىكى 4 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىققا 3.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقىي مېرىدىيان ″38.16′33°88، شىمالىي پاراللېل ″57.29′22°40قا جايلاشقان، خارابىلىكنىڭ دائىرىسى ئىككى كىلومېتىرغا سوزۇلغان. خارابىلىك ۋە ئەتراپىلىرىدىن جوغلىق ساپال پارچىلىرى، تۆمۈر، مىس، تاش بۇيۇملار تېپىلغان.

XHY3 قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ سەككىز كىلومېتىردەك غەربىنىڭ سەل جەنۇبىدا، 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بىلەن ئارىسى تۆت كىلومېتىر، شەرقىي مېرىدىيان ″33.72′34°88، شىمالىي پاراللېل ″0.425′19°40قا جايلاشقان، خارابىلىكنىڭ دائىرىسى 1.5 كىلومېتىرغا سوزۇلغان. خارابىلىكتىن ساپال، تۆمۈر، مىس، تاش بۇيۇملار تېپىلغان.

XHY 4 قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىدىن سەل شىمالغا يەتتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە، قۇم دەريا قەبرىستان بىلەن ئارىسى 500 مېتىردىن ئارتۇقراق، شەرقىي مېرىدىيان "88°35′27.8، شىمالىي پاراللېل "40°21′31.5 قا جايلاشقان.

XHY 5 بۇ خارابە قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ تۆت كىلومېتىر غەربىدە، 1 - ۋە 2 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق بىلەن يېقىن، شەرقىي مېرىدىيان "88°37′14.31، شىمالىي پاراللېل "40°20′48.85 قا جايلاشقان.

يۇقىرىقى قەبرىستانلىقلار ۋە خارابىلىكلەردىن باشقا يەنە قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 20 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىن، 1.6 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىن، 3.5 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىن، 2.6 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىن ۋە 4.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىن بەزى بۇيۇملار بايقالغان. ئارخېئولوگىيەلىك بايانلاردىن قارىغاندا، يۇقىرىدا كۆرگەن يەتتە جايدىكى قەبرىستانلىق مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىن مىلادىيە 5 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە تەئەللۇق. يۇقىرىدا كۆرگەن خارابىلىك ۋە باشقا بۇيۇملار تېپىلغان جايلاردىكى بۇيۇملارنىڭ بىر قىسمى بۇرۇن ۋە كېيىن دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ ، بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپلىرى يېزىق تارىخىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە، كېيىنكىلىرى بولسا مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن مىلادىيە 5 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ.

9. كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىندىكى تارىخىي ئىزلار (2)

كۆنچى دەرياسى بويى قەبرىستانلىقى 1979 - ، 1980 - يىلى كىرورلان ئارخېئولوگىيەسىگە ئىشتىراك قىلغان، بەزى قەبرىستانلىقلارنى باش بولۇپ قازغان مەرھۇم ئارخېئولوگ تۇرسۇن ئەيسا 1979 - يىلى بىر قېتىم، 1980 - يىلى سەككىز قېتىم قازغان. ئۇنىڭ بۇ توغرىدىكى بايانلىرى كىرورلان توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ بۇ ئىككى قەبرىستانلىقنى A قەبرىستانلىق ۋە B قەبرىستانلىق دەپ ئاتىغان ھەمدە 79LQM1 ۋە M7 — LBMLAM1 دېگەن شەرتلىك بەلگىدە پەرقلەندۈرگەن. بۇ ئىككى قەبرىستان ئېگىزلىككە جايلاشقان، A ئېگىزلىك كىرورلان قەلئەسىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتا، ئۇزۇنلۇقى 43 مېتىر، كەڭلىكى 24 مېتىر، ئادەتتىكى يەر يۈزىدىن 5 ~ 6 مېتىر ئېگىز تۇرىدۇ. B ئېگىزلىك كىرورلان قەلئەسىدىن يەتتە كىلومېتىر يىراقتا بولۇپ ئۇزۇنلۇقى 4.43 مېتىر، كەڭلىكى 7.15 مېتىر، ئادەتتىكى يەر يۈزىدىن 5.8 مېتىر ئېگىز. A ئېگىزلىكتە بىر قەبرە، B ئېگىزلىكتە يەتتە قەبرە بار.

A قەبرىستانلىقتىكى قەبرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە 50 سانتىمېتىر كېلىدىغان قەبرىگە كىرىش يولى بولۇپ، قەبرە جەنۇبتىن شىمالغا 240 سانتىمېتىر، شەرق - غەرب

ئارىلىقى 180 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 74 سانتىمېتىر، قەبرە سېرىق توپا ۋە قۇم بىلەن كۆمۈلگەن، پاخال تاشلانغان ۋە تۆپىسى تاش بىلەن باستۇرۇپ قويۇلغان.

B قەبرىستانلىقتىكى 80LBM1 قەبرىسىنى مىسال قىلساق، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇن، جەنۇبتىن شىمالغا تارىراق، كۆلىمى 239×143 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 174 ~ 188 سانتىمېتىرغىچە، قەبرە يولى غەربكە قارىغان بولۇپ ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر.

قەبرىدىكى جەسەتلەرنىڭ تېگىدە ياغاچ جاھاز بولۇپ جەسەت پاخال ئۈستىگە ياتقۇزۇلغان، پاخالنىڭ قېلىنلىقى ئالتە سانتىمېتىر، قەبرە ئېغىزىدا دىيامېتىرى 10 ~ 14 سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچتىن 27سى بار، بۇ ياغاچلار توغراق، جىگدە، قارىياغاچ ياغاچلىرىدۇر، پاخال بىلەن ئىچىگە توپا كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان.

بۇ قەبرىستانلىقتىن ياغاچ ئەسۋاب، پاختا رەخت، كىگىز، گىلەم، ئوقيا، كىمخاب، شايى، مەشۇت، مىس كۆرگۈ، سىرلانغان تاۋاق، ۋۇجۇ يارمىقى قاتارلىقلار تېپىلغان، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىچىدە ياغاچ ئەسۋابلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان جۈملىدىن ياغاچ تاۋاق، چۆچەك، جام، قوشۇق، كۈكە قاتارلىقلار بار. A قەبرىستانلىقتىن ساپال بۇيۇملار چىقمىغان بولسىمۇ، B قەبرىستانلىقتىن ساپال بۇيۇملار چىققان. دەپنىلىك كىيىملەرگە كۆپىنچە شايى، كىمخاب قاتارلىق رەختلەر ئىشلىتىلگەن. مەرھۇم تۇرسۇن ئەيسا مۇنداق دەيدۇ: «پەتنۇس ياغاچ ئەسۋابلار ئىچىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇنداق يادىكارلىقلار خېلى كۆپ تېپىلدى. بۇلار ئاساسەن بىر پارچە توغراق ياغىچىدىن يونۇپ ياسالغان. ئۇنى مېتال ئەسۋاب بىلەن يونۇغان ياكى قىرغان. پەتنۇسنىڭ شەكلى ئوچ خىل — بەزىلىرى سوقىچاق، بەزىلىرى يۇمىلاق، بەزىلىرى تۆت چاسا. بۇنداق شەكىللەردە بولۇشى، ئەسلىي ئىشلەتكەن ياغاچنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. پەتنۇسلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تۆت پۇتى بار، بەزىلىرىنىڭ پۇتى يوق، بەزىلىرىنىڭ پۇتى تۆشۈك تېشىپ ئورنىتىلغان، بەزىلىرىنىڭ پۇتى ئويۇپ چىقىرىلغان. بىر پەتنۇسنىڭ ئىككى تەرىپىگە تۆمۇر ھالقىدىن تۇتقۇچ بېكىتىلگەن. بەزى پەتنۇسلارنىڭ گىرۋىكى چىقىرىلغان، بەزىلىرىنىڭ يوق. دىيامېتىرى ياكى ئۇزۇنلۇقى 30 ~ 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇلار يېمەكلىك قويۇپ كۆمۈلگەن قاچىلاردۇر. كىروران قەلئەسىنىڭ يېنىدىكى B ئېگىزلىكتىن تېپىلغان ياغاچ پەتنۇسلاردا قوينىڭ باش سۆڭىكى ۋە باشقا سۆڭەكلەر بار ئىدى. A قەبرىستاندىكى قەبرىلەردىنمۇ قوي سۆڭەكلىرى چىقتى. بۇ خىل پەتنۇسلارنىڭ مەخسۇس گۆشلۈك تائاملارنى ئالىدىغان قاچىلار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ياغاچ خۇمرا: بىر قۇلاقلىق، ئاغزى كىچىك، قورسىقى يوغان، تېگى تۈز، سىلىق قىرىلغان، شەكلى كۆركەم. ئۆرە ياغاچ چۆچەك: ئاغزى يوغان، قورساقلىق، تېگىدە دۆگىلەك تۆۋلۈكى بار، ئۇستى تەرىپى نېپىزرەك، تۆۋەنگە چۈشكەنچە قېلىن. ياغاچ ئاياق: ئاغزى يوغان، ئىچى تېيىز، كەمتۈك. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلگەن قاچا ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ»[1].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تارغاق، يىپ ئېگىرىدىغان چاق قاتارلىقلارمۇ بار. قەبرىستانلىقتىن يەنە يۇڭ ۋە پاختا توقۇلمىلارمۇ تېپىلغان. يۇڭ رەختلەر ئاساسەن تۈز ۋە قىيپاش يوللۇق ئىككى خىل توقۇلغان، قىيپاش يوللۇق يۇڭ رەختلەردە گېئومېتىرىك گۈل نۇسخىلىرى بار. كىگىزلەر ئاق يۇڭنىڭ ئۆز رەڭگىدە سىلىق ئېتىلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە يوتقان - كۆرپە ياكى چاپان ئۈچۈن تىتىپ تەكشىلەنگەن پاختىلار بار. پاختا رەختلەر سىيدام توقۇلغان، بويالمىغان. «بۇرۇن نىيە ناھىيەسى تەۋەسىدە شەرقىي خەن دەۋرىگە ئائىت توقۇلغان، بويالمىغان، لېكىن يوتقان ئۈچۈن تىتىپ تەييارلانغان پاختا ئۈچرىمىغان. قەبرىلەردىن پاختا تېپىلغان، لېكىن يوتقان ئۈچۈن تىتىپ تەييارلانغان پاختا ئۈچرىمىغان. لوپ كۆلى رايونىدىن تىتىپ تەييارلانغان پاختا چىقتى. بۇنىڭغا ئاساسەن تەھلىل قىلغاندا، شىنجاڭدا شەرقىي خەن دەۋرىدىلا (25 - ~ 220 - يىللار) كېۋەز تېرىلغانلىقىنى، جۇملىدىن شىنجاڭدا كېۋەز تېرىش، پاختا رەخت توقۇش تارىخى ئوتتۇرا جۇڭگودىن ئىلگىرى بولغانلىقى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم. بۇلار ئېتىبار بىلەن قاراشقا ۋە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان ماتېرىياللاردۇر.»②

قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدە شايى، كىمخابلار كۆپ، ئۇلار مۇشۇ قەبرىستانلىقتىكى مېيىتلارنىڭ ئۇستىدە چىرىمەي ساقلىنىپ قالغان يىپەك رەختلەردۇر.

بۇ قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 تەجرىبىسى ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، بۇندىن 80 ± 1920 يىل بۇرۇن بولۇپ چىققان، ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىسى ئارقىلىق بېكىتىلگەن يىلى 85 ± 1880 يىل بۇرۇن. مانا مۇشۇ يىل دەۋرىگە ئاساسەن، بۇ قەبرىلەر كىروران ئىلى دەۋرىنىڭ يالدامىسى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش تامامەن مۇمكىن.

بىرگامانىنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» ناملىق كىتابىدا شۇ ۋاقىتتىكى تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇمات بېرىلگەن، بۇ كىتابتا تەكشۈرۈش ناھايىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، قىسقىچىلا بايان قىلىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ، ئەمما چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئازراق بولسىمۇ بۇ ھەقتە بايانلاردىن خەۋەر تاپماي مۇمكىن ئەمەس. بۇ ساھەگە قىزىققۇچىلارنىڭ شۇ كىتابقا مۇراجىئەت قىلىپ ياپچانلىق كۆل ئەتراپىدىكى قەبرىلەر، 4 - نومۇرلۇق، 6 - نومۇرلۇق، 7 - نومۇرلۇق، 10 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلار، قۇم دەريا ئېقىنى بويىدىكى تۇرلار ھەققىدە چۈشەنچە ھاسىل قىلسا، ئۇ ھالدا كىرورانىنىڭ تارىخىي ۋە مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغۇسى.

لوپ كۆلى رايونىدىكى باشقا ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار

بىرگمان سېۋېن ھېدىن، چېن زۇڭچى، خۇاڭ ۋېنبى، ھورنېر قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ

① مۇ شۇنيىڭ، جاڭ پىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «كىرورانى كۆلتۇرى تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 150 - بەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈنجى قېتىملىق ئىلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 736 - بەت.

② تۈرسۈن ئەيسا: «لوپنۇر رايونىدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە مەنسۇپ قەبرىلەرنى قېزىش ۋە تەتقىقات»، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 738 - بەت.

رايوندىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلىرىدە ئېرىشكەن نەتىجىلىرىنمۇ تونۇشتۇرغان، بۇلار مۇشۇ رايون ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. سېۋىن ھېيدىن 1900 ـ ۋە 1901 ـ يىلى ئېكسپېدىتسىيە قىلغاندىن باشقا، يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ 1927 ـ يىلىدىن 1935 ـ يىلىغىچە سەككىز يىل داۋاملاشقان جۇڭگو ـ شۋېتسىيە غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى تەركىبىدە مول نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن.

ھورنېر بىلەن چېن زۇڭچى 1931 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى بايقىغان توپىلىق (تۆپىن) خارابىسىنى تەكشۈرگەن ۋە بۇ جايدىن بىر ئېغىز چوڭ ئۆينى بايقىغان، بۇ ئۆينىڭ تامليرىدا بىر مۇنچە ياغاچ تىكلەنگەن. ئۇندىن باشقا يەنە كىچىكرەك ئۆيدىن بىرنى بايقىغان، قۇرۇلمىسى چوڭ ئۆينىڭكىدىن مۇستەھكەم. ئارخېئولوگلار بۇ جايدا بۇرۇن تېخىمۇ كۆپ ئۆيلەر بولغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغان. چېن زۇڭچى بىلەن ھورنېر بۇ يەردىن بىر دانە تۆمۈر پىچاقنىڭ ئۇستۇنكى قىسمىنى ۋە ئىلگۈچى بار تۇچ تۇرۇبىدىن بىرنى تاپقان. ئۇلار بايقىغان يادىكارلىقلار ئىچىدە مىلادىيەنىڭ بېشىغا مەنسۇپ خەن سۇلالىسىنىڭ يارماقلىرى، قەيەرنىڭ پۇلى ئىكەنلىكى نامەلۇم پۇلدىن بىرى، ئىككى دانە ئۇچ قىرلىق تۇچ ئوق ئۇچى، ئىككى دانە مىس كۆرگۈنىڭ گىرۋىكى قاتارلىق مېتال بۇيۇملارنى تاپقان. سىپتا ئىشلەنگەن تۇچ ئۇزۇككە قۇيۇلغان ئېللىپىس شەكلىدىكى بىر دانە قىزىل ياقۇت، بىر دانە تۇچ ئويماق ۋە (كىزوران قەلئەسىدىن بايقالغان) 17 دانە ئەينەك مارجان، يەتتە دانە تاش مارجان، ئىككى دانە قۇلۇلە مارجان قاتارلىقلارمۇ تېپىلغان. ئەينەك قاچا پارچىلىرى، تۇچ ھالقىدىن بىرقانچە تال، قوش ئىلغىلىق تۇگمە، كىچىك قوڭغۇراق، چاتما بەلباغنىڭ يۈرەك شەكىللىك بۇيۇمى، ئۇچ دانە تاسما ئىلمىكى؛ قوغۇشۇندىن ياسالغان تارازىنىڭ ئىلمىكى (ئېھتىمال)، قوغۇشۇندىن ياسالغان يۇمىلاق تەخسە، تۆمۈر قاچىلارنىڭ سۇنۇقى، تارغاق قاتارلىق ياغاچ بۇيۇملار بار. كىرۇران قەلئەسى خارابىسىدىن ساپال قاچىلار ناھايىتى ئاز تېپىلغان، يەتتە دانە ساپال ئۇرچۇق، يەتتە دانە كۆكۈچ كۇل رەڭ ھاك تاشتا ياسالغان چاق شەكىللىك بۇيۇم، تۆت دانە بىلەي تاش، مەرمەر تاشتىن ياسالغان زاكون تاياقنىڭ بېشى، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈك بار يۇمىلاق تاش قاتارلىقلار بار. «ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىم كىرۇران قەدىمىي شەھىرىگە سايا‌ھەتكە كەلگەن چاغدا، چېن زۇڭچى بىر نەچچە پارچە ئۇششاق ھاك تاش ۋە مەرمەر تاش شېغىللىرىنى تېپىۋالغان، ئۇلار چوقۇم كىشىلەر تەرىپىدىن ئاشۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنگەن، چۈنكى كىرورانىڭ ئەتراپىدىكى سېغىز توپىلىق چۆللۈكتە تاش يوق. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قىسمى كىشىلەر تەرىپىدىن سىلىقلانغان، بەلكىم بۇ شېغىل تاشلار ئوۋ ئوۋلاشتا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.»[1]

ھورنېر بىلەن چېن زۇڭچى كىرورلار قەدىمكى شەھىرىدىن يىغىۋالغان بۇيۇملار (1931 ـ يىلى يىغىۋېلىنغان، بىر قىسمىلا تونۇشتۇرۇلدى.)

چىراغ بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن قىزىل رەڭلىك ساپال قاچا، ئۇچ دانە كۇل رەڭ

① فولك ببرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 333 ـ بەت.

ساپال ئۇرچۇق (دىيامېتىرى 26 ~ 40 مىللىمېتىر)؛ دىيامېتىرى 26 مىللىمېتىر، قېلىنلىقى 51 مىللىمېتىر كېلىدىغان يېرىم كۆكۈچ كۇل رەڭ ھاك تاشتىن ياسالغان چوڭ ئۇرچۇق، كۆكۈچ كۇل رەڭ ھاك تاشتا ياسالغان چۆكتۇرگۈچ، كۆك رەڭلىك ئەينەك كۆز مونچاق، ئۇچ دانە پارقىراق قاشتېشىدىن ياسالغان سۇنۇق مارجان، بىر دانە كىچىك بىرىۇزا، يوپۇرماقسىمان تۇچ تاختا، يېرىم شار شەكىللىك كىچىك تۇچ بېزەك، تىلسىمان تۇچ چۇنۇق، تۇچ مىخنىڭ پارچىسى، قۇيمىچىلىقتىن قالغان 12 پارچە تۇچ تاشلاندۇقى، كىچىك تۆمۇر ئوق ئۇچى، گۈڭگۇرت پارچىسى قاتارلىقلار بار. 1934 - يىلى چېن زۇڭچى يىغقان بۇيۇملار ئىچىدە جۇڭگو يارماقلىرى، داتلاشقان باشقا تۇردىكى يارماق (دىيامېتىرى 61 مىللىمېتىر)، ئۇچ بۇرجەكلىك تۇچ ئوق ئۇچى، چوڭ تۇچ كۆرگۈنىڭ بۇرجىكى، تۇچ كۆرگۈنىڭ گىرۋىكىنىڭ سۇنۇقى، تۇچ ئۇزۇكىنىڭ سۇنۇقى، تۇچ ئويماقنىڭ سۇنۇقى، چاسا تۇچ ھالقا، ئۇچ دانە تۇچ تومپۇر، تۇچ تۇگمە، ئۇچ دانە كىچىك تۇچ پەرچىن مىخ، كىچىك تۇچ ئاسما بېزەك، شار شەكىللىك كىچىك تۇچ قوڭغۇراق، يېرىم يۇرەك شەكىللىك تۇچ بېزەك، باغ ئىلگىكىنىڭ تۇچ سۇنۇقى، تۇچ بەلباغنىڭ ساق ئىلگىكى، كۆپ قىرلىق خىرۇستال مارجان سۇنۇقى، سارغۇچ قوڭۇر رەڭلىك ئەينەك مارجان، سۇزۇك ئاچ يېشىل قاشتېشى، قوڭۇر رەڭلىك كىچىك زۇمرەت، بىر قىسىم ئۇششاق داشقال... قاتارلىقلار بار.

بېرگامانىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش مۇھاكىمىسىدىن پارچە

«ئۆي خارابىلىرى، قەبرىستانلىقلار ۋە باشقا پارچە - پۈرات بايقالغان بۇيۇملار قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرار جايلىرى، قۇرۇق تاغ تىزمىسىنىڭ قىيالىق جايلىرى بىلەن قاراقوشۇننىڭ سازلىق يەرلىرى ئارىلىقىدىكى، چوڭ تۇز پوستىنىڭ غەربىدە بولۇش بىلەنلا چەكلەنگەنلىكىنى روشەن ناماياں قىلىدۇ. دېمەك بىزگە ئۇچرىغان جاي دېلتا تۇرار جاي رايونىدىن ئىبارەت. مۇبادا ئىمارەتلەر بىلەن قەبرىلەرنىڭ ئىزىنىلا ئويلىشىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا بۇ بايقىشىمىزنى ئۇچ گۇرۇپپىغا بۆلۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچى گۇرۇپپا، كۆز ئالدىمىزدىكى مۇرەككەپ قۇم دەريا‌سى دېلتىسىنى مەركەز قىلغان، شەك - شۇبھىسىزكى بۇ ئەڭ مۇھىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ، نۇرغۇنلىغان خارابىلەر ۋە ئاساسلىق قەبرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى گۇرۇپپا ستەيىننىڭ LM، LL، LK، LR خارابىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار تېخىمۇ جەنۇبقا تۇتىشىدىغان جايدا بولۇپ، قاراقوشۇن كۆلىنىڭ شىمالىي ياقىسىغا جايلاشقان. بۇ تۇرار جايلار بەلكىم ئوخشاش بىر دەريا شاخاپچىسىدىن سۇغا ئېرىشكەن بولۇشى مۇمكىن، روشەنكى بۇ دەريا شاخاپچىسى كىروران زامانىسىدىكى دېلتا شاخاپچىلىرىنىڭ ئەڭ جەنۇبتىكى بىرى بولسا كېرەك، تاكى بۈگۈنگىچە 2 - گۇرۇپپىدىن قەبرە بايقالمىدى. 3 - گۇرۇپپا لوپ كۆلى چۆللۇكىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قۇم دەريا بويلىرىدىكى قەبرىلەردىن ھاسىل بولغان. كەلگۈسىدىكى ئىزدەشلەر قەدىمىي ئىزلارنىڭ سانىنى چوقۇم ئاشۇرغۇسى، يېڭى ئىزلار ھەتتا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ ئارىلىقىدىكى رايونلاردىنمۇ تېپىلىشى مۇمكىن، يېڭى - يېڭى مەركەزلەر بەلكىم كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولار. ئەمما شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى ئومۇمەن ئېيتقاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پەرقلەر ئۆزگەرمەيدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا ئىزلار پۈتۈن كىرورلار ئاھالىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنىڭ مەركىزىنى شەكىللەندۈرگەن، مۇشۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا، ئەينى زامانلاردىكى دېلتا چوقۇم مۇشۇ رايونىنىڭ سۇ مەركىزى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ۋاھالەنكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، كىرورلار قەدىمكى شەھىرى (ھېچ بولمىغاندا ئىشغال قىلىنىشنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، شۇ رايوننىڭ مەركىزى بولغان) مۇشۇ گۇرۇپپىدىكى ئىزلارنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولغان. كىرورلار قەدىمكى شەھىرى بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى گۇرۇپپا خارابىلەر ئوتتۇرىسىدا، قۇرۇلمىلارنىڭ مۇتلەق كەمچىل بولۇشىدەك ھادىسە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشكە ئەرزىيدۇ. كىرورلار قەدىمكى شەھىرى بىلەن LK قەلئەسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى 45 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى دائىرە ئىچىدە مەلۇم بىر خىل تۇرلار مەۋجۇت بولۇشى كېرەك ئىدى، چۈنكى مۇرانغا باردىغان مۇھىم چوڭ يول چوقۇم شۇ يەردىن ئۆتكەن. بوش قېلىۋاتقان بۇ رايونغا تارىختا ئىنسانلار كېلىپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى بۇ يەردە دائىم پارچە ـ پۈرات تاش قوراللار ۋە مېتال بۇيۇملار ئۇچراپ تۇرىدۇ، سۇ يېتىشمەسلىك بەلكىم بۇ رايوندا دائىملىق ئاھالىلەرنىڭ بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ياكى ھېچقانداق تۇرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئىمكان بەرمىگەن بولۇشى مۇمكىن... مەلۇم بولغان خارابىلەرنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلساق، كىرورلار دەۋرىدىكى تارىم دەريالىق دېلتىسىنىڭ قۇرۇلما خۇسۇسىيىتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. سىتەيىن ۋە ھورنېرنىڭ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىگە ھەشقاللا، ئۇلار قەدىمكى دەريا قىنىدىكى بىر قىسىم ئەھۋاللارنى تىزىملاپ دەپتەرگە چۈشۈرگەن. كۆپ ھاللاردا، قەدىمىي دەريا قىنىنىڭ ئورنى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىش ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ، چۈنكى بۇ يەرنىڭ يەر يۈزى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كۆچلۈك شامالنىڭ يىمىرىشىگە ئۇچراپ كەلگەن. ئىنتايىن ئاز مىقداردىكى ھەقىقىي كىرورلار دەۋرىنىڭ يەر يۈزىلا ساقلىنىپ قالغان، قالغان كەڭ كۆلەملىك يەرلەر قاتتىق شەرقىي شىمال شامىلىنىڭ يىمىرىشىگە ئۇچرىغان.»[1]

10. قاقشاللىقتىكى تارىخىي ئىز

يىڭىپەن (قاقشاللىق)[2]دىكى قەدىمكى شەھەر ۋە تارىخىي ئىزلار

يىڭىپەن ھازىر لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، لوپنور ناھىيەسىنىڭ 150 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، كىرورلار شەھىرى قەلئەسى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر. قۇرۇقتاغنىڭ شىمالىدا، شىكىدى تاغ ئېغىزىغا يەتتە كىلومېتىر، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنىغا بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقىي مېرىدىيان

① فولك بېرگمان (ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 352 ـ بەت.

② بۇ كونا شەھەر خارابىسى ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ كىتابلىرىدا empen دېگەندەك يېزىلغان، خەنزۇچە ما-تېرىياللاردا 营盘 دەپ يېزىلغان. لوپنورشۇناس مۇيدىن سايىت «قاقشاللىق» دەپ ئالغان ئىكەن، ھازىرچە مۇشۇ نامـ-نى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىپ تۇردۇق. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ جايىنى تارىخىي يازمىلاردىكى 注滨 شەھىرى دەپمۇ قارايـ-دۇ، بۇ داۋاملىق ئىزدىنىشكە، پاكىتلارنى ئىزدەشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىدۇر.

″40′47°87قا، شىمالىي پاراللېل ″34′56°40قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 848 مېتىر. بۇ خارابە 1893 - يىلى رۇسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى كوزلوف تەرىپىدىن بايقالغان، 1900 - يىلى سېۋېن ھېدىن بۇ خارابىغا كەلگەن. بۇ خارابىنى سىتەيىن 1914 - يىلى، بېرگمان 1928 - يىلى تەكشۈرگەن. بۇ خارابىنىڭ ئوغرىلىقچە قېزىلىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوغرىلانغانلىقى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، 1989 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى بايىنغولىن يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئوغرىلانغان توققۇز قەبرىنى رەتلەپ تەكشۈردى ۋە 68 دانە يادىكارلىقنى تاپتى. دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە ئېترىتى 1995 - يىلى 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىگىچە ئوغرىلانغان 120 دىن ئارتۇق قەبرىنى رەتلىدى ھەمدە 32 قەبرىنى قازدى، بۇ قېتىم يېغىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ سانى 400 دىن ئاشتى. بۇ خارابە شەھەر خارابىسى، قەبرىستانلىق، تۇر، بۇددا مۇنارى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ خارابىلەر ئەينى تارىخىي دەۋردە نېمە دەپ ئاتالغانلىقى تېخىچە ئېنىقلانغىنى يوق، بەزىلەر بۇنى ماتېرىياللاردا كۆرۈلگەن جۇبىن شەھىرى دەپ قارىغاندى، بۇنى ئىنكار قىلغۇچىلارمۇ بولدى. بۇ خارابە ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ كىتابلىرىدا ئىمپېن، يەنپىڭ، ئەنپىڭ، يىنبەن دېگەندەك ناملاردا خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەتراپتا ياشىغۇچى لوپلۇق ئۇيغۇرلار بۇ جاينى «چۈشكۇن» ياكى «قاقشالىلىق» دەپمۇ ئاتىغان، سەۋەبى تارىختا بۇ يەر كىرورانىدىن كورلىغا، تۇرپاندىن چاقلىققا بارىدىغان يوللاردىكى مۇھىم بىر ئۆتكەل بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆرۈلىدىغان 营盘 مانا مۇشۇ خارابىلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشچە، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ سېپىلى يۇمىلاق شەكىلدە، دىيامېترى 180 مېتىر. شەھەر قەلئەسى سېپىلىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 3 ~ 7 مېتىر، سېپىلنىڭ تېمىغا توغراق ياغاچلىرى بېسىلغان، بەزى يەرلىرى كېسەك بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلغان. شەھەر قەلئەسىنىڭ 40 نەچچە مېتىر غەربىدە قالدۇق ئېگىزلىكى 10 نەچچە مېتىر كېلىدىغان تۇردىن بىرى بار. شەھەر قەلئەسىنىڭ ئىچى - تېشىدىن ساپال بۇيۇملار ۋە تۆمۈر تاۋلاش جەريانىدا قالغان قالدۇقلار تېپىلغان، شەھەر سېپىلىنىڭ جەنۇبىدا ئېتىزلىقلارنىڭ ئىزلىرى بار. شەھەر قەلئەسىنىڭ 800 مېتىردەك شەرقىي شىمالىدا كۆلىمى 6000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان تۆت چاسا بۇددا مۇنارى بار. شەھەر قەلئەسىنىڭ 900 نەچچە مېتىر شىمالىدىكى بىر ئېگىزلىكتىن قەبرىستانلىق بايقالغان، بۇ ئېگىزلىك قۇرۇقتاغ ئېتىكىدە، تەخمىنەن تۆت كىلومېتىر جەنۇبىدا كۆنچى دەرياسىنىڭ قۇرۇق ئېقىنى بار. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئورنى شەرقىي مېرىدىيان

″40′47°87قا، شىمالىي پاراللېل ″34′56°40قا جايلاشقان. بۇ قەبرىستانلىقتا كۆپ قەبرىگە بىردىن ئادەم دەپنە قىلىنغان، ئاز ساندىكىلىرىگە ئىككىدىن (بۇلارنىڭ ئىچىدە ئانا - بالا، ئەر - خوتۇن دەپنە قىلىنغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ) ئادەم دەپنە قىلىنغان. جەسەتلەر ئاساسەن توز دەپنە قىلىنغان، بەشى شەرققە ياكى شەرقىي شىمالغا قارىتىلغان، قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدە ئازلىرىغا 2 ~ 3 تالدىن، كۆپلىرىگە 7 ~ 8 تالدىن توغراق ياغىچىدىن خادا تىكلەنگەن. جەسەتلەر ئاساسەن ياغاچنى ئوتتۇرىدىن يېرىپ ياسالغان مېيىت ساندۇقىغا دەپنە قىلىنغان، بەزىلىرى يېرىمى ئۈستىگە دۇم كۆمتۇرۇپ يېپىلغان، بەزىلىرىنىڭ ئۈستى ياغاچ تاختا بىلەن يېپىلغان، بىر قىسمىنىڭ ئېغىزى تېرە بىلەن قاپلانغان. جەسەتلەر ئاساسەن كىگىز، يۇڭ ئەدىيال ياكى يىپەك توقۇلمىلارغا يۆگەپ دەپنە قىلىنغان. دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە يۇزى يېپىپ قويۇلغان بىر ياش ئەر، پۇتى يۇلغۇن چۈنقى بىلەن باغلاپ قويۇلغان بىر ياش ئايالنىڭ مېيىتىمۇ بايقالغان. قۇرامىغا يەتكەن ئىككى ئايالنىڭ قول بارماقلىرى قىزىل بويالغان. قۇرامىغا يەتكەن يەنە بىر ئايالنىڭ پۇت بارماقلىرى قىزىل بويالغان. ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ئىچىدە ياغاچتىن ياسالغان تەخسە، جام، ئاياق (قاچا)، تارغاق، يىپ ئېگىرىش چاقى، تۆمۇر پىچاق ۋە توقۇلما بۇيۇم، شىرە چورۇق قاتارلىقلار بار. بۇ يەردىن بايقالغان بۇيۇملار ئىچىدە ئاساسلىقى مىس بېزەكلەر يەنى كۆرگۈ، قۇلاق ھالقىسى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بېيجىڭ پەن - تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتى مېتالچىلىق تارىخى تەتقىقاتخانىسى مىس بېزەكلەردىن ئۇچ ئەۋرىشكىنى ئانالىز قىلىشچە، ھەممىسىلا سىرىق مىس ئىكەن، ئارىلاشما مادىدا ئىچىدە سىنكىنىڭ مىقدارى 20% ئەتراپىدا بولۇپ ئارىلاشما كۆپ ئەمەس.

قاقشاللىق خارابىسى رايونىنىڭ تارىخىي دەۋرلەردىكى ئېكولوگىيەسى بىر قەدەر ياخشى، ئۇششاق تاش قوراللار دەۋرلىرىدىن تارتىپ بۇ دائىرىدە ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان. تارىم دەرياسى ۋە كۆنچى دەريا سىستېمىسىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تەۋە خارابىلىك ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

قاشاللىق قەدىمكى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن بايقالغان ئارخېئولوگىيەلىك كۆلتۇر ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ كىروران كۆلتۇرىنىڭ بىر قىسمىدۇر، مۇشۇ دەۋر تارىخنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ يەرنىڭ كۆلتۇرى كىروران بىلەن بىر دەۋرداش. بۇ رايوننىڭ ئارخېئولوگىيەسى ھەققىدە «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرناللىرىدا مۇناسىۋەتلىك تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى ئېلان قىلىنغان، ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار يېڭىچە خارابىسى بىلەن كىروران خارابىسىنىڭ بىر كۆلتۇر چەمبىرىكىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ يازما ماتېرىياللاردا، كىروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار بولسىمۇ

ماتېرىياللارنىڭ ئازلىقى سەۋەبلىك ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ئارقىلىق چۈشەنچىلىرىمىزنى كېڭەيتىشىمىزگە تولىمۇ ياردىمى تېگىدۇ. يازما ماتېرىياللار بىلەن ئارخېئولوگىيەلىك بايانلارنى ئاساس قىلىپ كىروران ئېلىنىڭ تارىخىنى يورۇتۇشىمىزدا مۇھىم پاكىتلىق رول ئويناپدۇ. ئەلۋەتتە بىر ئىشنى قوشۇمچە قىلىش زۆرۈر، بۇنىڭ بىرى دەل يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىنىڭ بېكىتىلمەسلىكى ياكى دەۋرىنى بېكىتىشتە تولىراق كونا ئەنئەنىۋى قاراشلارنى ئاساس قىلىش؛ يەنە بىر مەسىلە، بۇ رايوندا شەرقىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدۇ، دەريالارنىڭ ئېقىن يۆتكىشى ۋە ئېقىنلارنىڭ قۇرۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە تۇپراق قۇرغاقلىشىپ نەملىكىنى يوقىتىپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قۇرۇشىنى ۋە تۇپراقنىڭ يېپىشقاقلىقىنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، قاتتىق شامالنىڭ يىمىرىشى تەسىرىدە بىر قىسىم خارابە ئىزلىرىنىڭ يوقىلىپ كېتىشى سەۋەبىدىن بىر بۆلەك تارىخىي ئىزلارنى بىلىشتىن مەھرۇم قالدۇق. بىر قىسىم جايلاردا قۇملىشىش سەۋەبىدىن خارابىلەرنى قۇم بېسىپ كېتىپ، بىزنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇردى، شۇنداقتىمۇ بىر ئەسىردىن بۇيانقى تەكشۈرۈش ھەم تەتقىقاتلار بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلىرىمىزنى مول پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىپ، شۇ دەۋر ئىجتىمائىيىتى بىلەن يېقىنلاشتۇردى. بۇ ھەقتىكى يازما ماتېرىياللار ھەمدە تارىخىي ئىزلارنىڭ داۋاملىق تېپىلىشى، ماددىي پاكىتلارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بىلىدىغانلىرىمىزنىڭ تېخىمۇ كۆپىيىپ بارىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل. كىروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىنىڭ بايقالغىنىغا 1900 - يىلى 3 - ئايدىن ھېسابلىغاندا بىر ئەسىردىن ئاشتى، بۇ جەريانىدا كۆپ قېتىملىق قېزىشلار بولدى، 1995 - يىلىدىن باشلاپ بۇ جايغا كىرىپ چىقىدىغانلار كۆپەيدى، ئېكسپېدىتسىيە ئۆمەكلىرى كۆپ قېتىم كىرىپ چىقتى. بۇ قەدىم ماكانىمىزغا كىرىپ چىققۇچىلاردىن قانۇنسىز كىرىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ سېتىپ پۇل قىلىش ئۇچۇن بارغانلارمۇ، ئوغرىلىقچە قازغانلىرىمۇ بولدى، ھەتتا قانۇنلۇق كىرگەن ئېكسپېدىتسىيە ئۆمەكلىرى ئىچىدىمۇ مۇشۇ خىل قىلمىشلار سادىر بولدى. مىسال قىلىدىغان بولساق، 2003 - يىلى 2 - ئايدا يۇز بەرگەن كىروران خارابىسىنى ئوغرىلىقچە قېزىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاش ۋەقەسىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، بۇ قېتىم بىر بۇددا مۇنارى تۆۋىدىن بىر قەبرىستانلىق قېزىلغان، بەزىلەر بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بۇيۇملاردىن ئېشىپ قالغان قالدۇقلىرىغا ئاساسەن كىروران بەگلىرىنىڭ قەبرىسى دېگەن قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان، ئەمما ئۇنىڭ بەگ قەبرىلىرى بولۇش - بولماسلىقى مۇھىم ئەمەس، مۇھىمى ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغىنى ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي ۋە كۇلتۇرى ئىدى، لېكىن ئوغرىلىقچە قېزىش داۋامىدا يوق بولدى. ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ خەۋەر قىلىشچە، ئوغرىلانغان لەھەتتىن تۆت مېيىت ساندۇقى بايقالغان. مەيلى كۆلىمى، ياسىلىشى، رەڭگى قاتارلىق جەھەتلەردىن بولسۇن بۇرۇن

تېپىلغانلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىكەن. لەھەت ئىچىدىكى تام رەسىمىدە بىر تۈركۈم دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ئولتۇرغانلىقى سىزىلغان، تاشقى لەھەتنىڭ تېمىدا ئالتۇن رەڭلىك تۆگە بىلەن كۈمۈش رەڭلىك تۆگىنىڭ چىشلىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى سىزىلغان (بەزىلەر بۇنى كىرورانىدىكى ئالىي ھوقۇقنىڭ سىمۋولى دەپ تەبىر بېرىشمەكتە)، ئارخېئولوگلار بۇ قەبرىلەرنىڭ بەگلەرنىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكى ھەققىدە ھۆكۈم چىقارمىغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئادەتتىكى قەبرە ئەمەسلىكىنى بايان قىلغان. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەر كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرماي قالمايدۇ.

قەدىمكى كىرورلار رايونىنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرىنى بۇندىن 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاشقا ھەمدە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە تامامىلاشقا بولىدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە بايقالغان تاش قورالىلار گەرچە ئۇششاق تاش قورالىلار دەۋرىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، كونا تاش قورالىلار دەۋرىگە ئائىت ئىزلارنى تاپالماسلىقىمىزدىن دېرەك بەرمەيدۇ. لوپ رايونى قۇملۇق بولۇش بىلەن بىرگە شەرقىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدىغان رايون. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش تېخى يېتەرلىك ئەمەس، 1980 ـ يىللىرى بىر قەدەر سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغىنىدىن باشقا تەكشۈرۈشلەر چەكلىك بولدى. ھازىر بايقالغان تاش قورالىلار ئاساسەن يەر يۈزىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ قېزىۋېلىنغانلىرى يوق، ئەمەلىيەتتە كونا تاش قورالىلار ئىزلىرى تۈپراق ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ھازىرغىچە شىنجاڭنىڭ كونا تاش قورالىلار دەۋرىگە ئائىت ئىزلار پەقەت تاشقورغان، ئاتۇش ۋە تۇرپان قاتارلىق قىسمەن جايلاردا بايقالدى. تۇرپان رايونى بىلەن لوپ رايونى يېقىن، يەنە كېلىپ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى لوپ رايونىنىڭ كىلىماتى تۇرپان رايونىدىن ياخشى ئىدى، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ كۆپ بولۇشى، بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ كۆپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، مۇنداق مۇھىت شۇ دەۋرلەردىكى ئۇۋچىلىق ئىگىلىكىگە ماس كېلەتتى. ئۇششاق تاش قورالىلارنىڭ ئالتۇنتاغ باغرىدا تېپىلغاندىن باشقا، لوپ كۆلى رايونىدىنمۇ خېلى كۆپ بايقىلىشى، بىزنى بۇ ھەقتە مول تەسەۋۋۇرغا باشلايدۇ، ئەمما تەسەۋۋۇر دېگەن يەنىلا تەسەۋۋۇر، ئۇنىڭغا پاكىت لازىم. شۇڭا، ئۇششاق تاش قورالىلار دەۋرلىرىدە ئاندىن بۇ زېمىندا ئىنسانلارنىڭ ياشاشقا باشلىغان دېمەي چارە يوق. ئۇششاق تاش قورالىلار دەۋرىدە ئالتۇنتاغ باغرىدەك ئەنە شۇنداق ئېگىزلىكتە، ھاۋا كىلىماتى ناچار بىر رايوندا بەلكىم ئۇۋچىلىق تۇرمۇشى بىلەن ھايات كەچۈرگەن. بەزى ئالىملارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك، بەلكى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوزۇقىدىن ئاشقان نەرسىلەرگە ئېرىشىش بىلەن بىرگە، بىر تۈركۈم ئاجىز ـ ئورۇق ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئوزۇقلۇق قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان بولسا كېرەك. ئالتۇنتاغ باغرىدا ئاشۇ تاش قورالىلارنى ئىشلەتكەن ئاھالىلەرنىڭ كېيىنكى ھايات پائالىيەتلىرىنى ئىسپاتلىغۇدەك

ماتېرىيال يوق، ئۇلارنىڭ نەسلى شۇ يەردە ئۇزۇلگەنمۇ ياكى باشقا ياقلارغا، جۈملىدىن لوپ رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ يېڭى ھاياتلىقنى باشلاشقا قادىر بولالىغانمۇ - يوق؟ بۇ تەرىپى قاراڭغۇ.

لوپ كۆلى رايونى مول سۇ زاپىسىغا ئىگە، بۇ يەر سۇ ۋە قۇرۇقلۇق جانلىقلىرىنىڭ جەننىتى بولغان، گەرچە بۇ يەردە شامال كۆپ بولسىمۇ، كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ پەيدا قىلغان كۆللىرى، دەريا ۋادىلىرىدىكى بوستانلىق بۇ يەردىكى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغان. بۇ يەردە بۆرە، يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بولۇش بىلەن بىرگە قۇلان، جەرەن، تۇشقان، كېيىك... كەبى نۇرغۇن جانلىقلار، يەنە ئۇردەك، غاز، تۇرنا ۋە باشقا نۇرغۇن سۇ قۇشلىرى، بېلىق تۇرىدىكى سۇ جانلىقلىرىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى بولغان.

لوپ كۆلى رايونى شۇ ۋاقىتتىكى ئىنسانلارنىڭ مۇھىم پائالىيەت مەركىزى بولۇپ خېلى كۆپ ساندىكى ئاھالە مۇشۇ جايلاردا ياشىغان، ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى خېلىلا كەڭرى. كىروران شەھەر قەلئەسىنى مەركەز قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئەتراپىدا نەچچە يۈز كىلومېتىر رايون ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. يۇقىرىدا تاش قورال نۇقتىلىرىنى تونۇشتۇرغاندا، بۇلارنى مەخسۇس تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەنلىكىمىز ئۈچۈن بۇ جايدا ئارتۇقچە سۆز ھاجەت ئەمەس. يۇقىرىقى بايان ۋە پاكىتلىرىمىزغا ئاساسەن بۇندىن 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپ ھازىرقى چاغلىق ناھىيەسى چىمەنتاغ يېزىسى تەۋەسىدىكى قارادۆڭ ئەتراپلىرى، قوتازبۇلاق ئېگىز تاغ باغرىلىرىدا ئاھالە بولغاندىن سىرت، لوپ كۆلىنى مەركەز قىلغان ھالدا ۋە لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قاقشاللىق خارابىسى ئەتراپلىرىدا يەنە بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىشكە يېتەرلىك. بۇلار ئىزچىل تۇرده مۇشۇ زېمىنلاردا ياشىغان (ئالتۇنتاغ باغرىدا ياشىغانلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى نامەلۇم)، كېيىنكى دەۋرلەردە كىروران شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنى بەرپا قىلغۇچى كىرورانلىقلارنىڭ ئەجدادلىرىدۇر.

بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى قەدىمكى كىروران رايونىنىڭ ئەھۋاللىرىدىن خەۋەردار بولۇشقا ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار ياردەم قىلىدۇ، بىزنى بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن قىلغىنى قۇم دەريا قەبرىستانلىقى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللىرى باشلاپ)، قەبرەغول (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1800 - يىللىرى) ۋە ئۇنىڭغا يانداشما بەزى قەدىمكى ئىز - خارابىلەردۇر. مانا مۇشۇ ئىككى قەبرىستانلىقنىڭ جايلىشىشىدىن قارىغاندا، بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋردىن بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگىچە كۆنچى دەريانىڭ ئايىغ ئېقىنلىرى ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇھىم زېمىنلار ھېسابلىنىدۇ، بۇ قەبرىستانلىقلارنىڭ بايقىلىشى، شۇ ۋاقىتتا كۆنچى دەريانىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغانلىقى ھەمدە بىر تارامنىڭ تارىم دەريانى تەرەپكە ئېقىپ ئارغان ئەتراپلىرىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ قەبرىستانلىقلاردىن

بايقالغان تېپىلمىلاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ خېلى زامانلار بۇرۇن مۇشۇ ئەتراپتا ياشىغانلىقىنى، ئۆزلىرىگە خاس تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش، ئالاقە كۇلتۇرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. مۇشۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن ئۇلارنىڭ شۇ ۋاقىتلاردا چارۋىچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك قىلىپ ياشىغانلىقىنى كۆرىمىز. چۈنكى قەبرىلەردە قوي، كالا مۈڭگۈزلىرى بولغاندىن سىرت، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىچىدە مۈڭگۈزدىن ياسالغانلىرىمۇ بار. بۇ ۋاقىتتىكى چارۋا ماللاردىن قوي، كالا، ئۆچكە قاتارلىقلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، قەبرىلەردە كالا تېرىسىدىن ئاياغ تىكىپ كىيىلگەنلىكى، قوي يۇڭى بىلەن تۇتتىنىڭ ئايرىلغانلىقى، قوي يۇڭىدىن سۇپەتلىك رەختلەرنىڭ توقۇلغانلىقى (بۇ ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بولۇپ ئۇزۇن ۋاقىت تەرەققىي قىلىپ شۇ زامانغا كەلگەندە ئەنە شۇنداق يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكى ئىسپاتلانغان)، مەلۇم كۆلەمدە بۇغداي يېغىچىلىقى بولغانلىقى بىلىنىدۇ (قەبرەغولدىكى 3800 يىل بۇرۇنقى بۇغداي ئەۋرىشكىسى بۇنى ئىسپاتلايدۇ)، ئۆۋچىلىق ۋە بېلىق تۇتۇپ ئىستېمال قىلىشمۇ كۈندىلىك تۇرمۇشنى كاپالەتلەندۈرۈشتە مەلۇم دەرىجىدە رول ئوينىغان. ئۇلار يەنە ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئوزۇق قىلىش بىلەن بىرگە يۇڭىدىن كىيىم كىيگەنلىكىنى، تېرىسىدىن پايدىلىنىپ ئاياغ تىكىشنى بىلگەنلىكىنى تېپىلمىلاردىن كۆرەلەيمىز. كىرورانلىقلار مۇشۇ مەزگىللەردە يەنە مېتال قوراللارنى يەنى بىرونزا ـــ كۆك مىستىن ياسالغان بۇيۇملارنى ئىشلىتىشنى بىلگەن، ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئۆتكۈر مېتال قوراللىرى بار بولۇپ، ياسىغان ياغاچ بۇيۇملار جۈملىدىن ياغاچ تاۋۇت، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىكى ئۆتكۈر تىغ ئىزلىرى بۇنى روشەن ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن. ۋاڭ بىڭخۇا بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى ئاشۇ قەبرىلەردىن تېپىلغان ياغاچ مەبۇدلەر ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان: «قەبرەغولدىن ئالتە دانە ئويما مەبۇد تېپىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەشىنىڭ ئايالىق ئالاھىدىلىكى ناھايىتى روشەن، ئۇنىڭ گەۋدىسى ۋە كۆكسى ئالاھىدە ئاشۇرۇپ گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئالتە دانە ياغاچ ئويما مەبۇد، بىرى تاش مەبۇد بولۇپ ئويمىنىڭ نىسبەتلىرى توغرا، ئايالىق ئالاھىدىلىكى روشەن. سەنئەت تارىخى جەھەتتىن قارىغاندا بۇ ئويمىلارنى ئېلىمىزنىڭ سەنئەت تارىخىنىڭ بىرىنچى بابىنى تەشكىل قىلىشقا ئەرزىيدىغان نادىر ئەسەر بولۇشى شەكسىز، شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت خەزىنىسىدە قەدىرلەپ ساقلىنىدىغان مۇھىم يادىكارلىق بولغۇسى.»[1] ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن قەبرىلەردە مۇنداق ئايالالار شەكلى ئويۇلغان ياغاچ قورچاق بايقىلىدۇ؟ بۇ ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن شۇ جەمئىيەتتە كۈنسېرى مۇھىم سالماقنى ئىگىلەۋاتقان

① ۋاڭ بىڭخۇا: «يېپەك يولى ئارخېئولوگىيەسى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 206 ـ بەت.

يىغىمچىلىق بىلەن يەنى بىز كۆرۈۋاتقان بۇغداي بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، بۇ ۋاقىتلاردا ئايالارنىڭ ئورنى بەلكىم كۈنسېرى يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان، ئايالارنىڭ رولى چوڭ بولغان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى بۇغداي ساقلاشقا ئەپلىك بولۇپ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولغان بولسا كېرەك. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئايالالار شۇ ۋاقىتلاردا چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولغان بولۇشمۇ مۇمكىن، شۇڭا بۇ ياغاچ قورچاقنى ئايال قورچاق دەپ ئاتىدىم. بۇلار ئېپتىدائىي ئېتىقادنىڭ يالدامىسى بولۇشمۇ مۇمكىن.

يۇقىرىدا مۇشۇ دەۋردە كىرورانلىقلارنىڭ كىگىزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتقانلىقىنى كۆرگەن ئىدۇق، ئۇلارنىڭ يۇڭ توقۇلمىلىرى بولغاندىن سىرت يەنە ئۇچلۇق كىگىز قالپاقلىرى كىگىزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇندىن 4000 يىل ئىلگىرىكى ئاشۇ دەۋردە ئېپتىدائىي تېببابەتچىلىك مەيدانغا كەلگەن، ھەمدەپنىلەرنىڭ ئىچىدىن چاكاندا چىققان، ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىچە چاكاندىنىڭ قىزىتمىنى قايتۇرۇش، يۆتەل توختىتىش، زۇكام، كاناي يالۇغى، ئۆپكە يالۇغى قاتارلىقلارغا شىپالىق رولى بار ئىكەن. ئۇنى خام يېيىشكەمۇ، پىششىق يېيىشكەمۇ بولىدىكەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايلارنىڭ ئېكولوگىيەسىدە خۇددى ھازىرقىغا ئوخشاش بوران قاتتىق چىققاچقا، ئاھالىلەرنىڭ نەپەس يوللىرى كېسەللىكلىرىگە گىرىپتار بولغىنى كۆپ بولغان، ئۇندىن باشقا ياز پەسىللىرىدە چۈن قاتارلىقلارنىڭ ھەزىم ئەزالىرىدا كېسەل پەيدا قىلىشمۇ بىر ئاۋارىچىلىك بولغان بولۇشى مۇمكىن، خۇددى يېقىنقى زامان تارىخىدا يۈز بەرگەنگە ئوخشاش، چېچەك كەبى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر يۈز بېرىپ تۇرغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. شۇڭمۇ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر جەسەتلەرنىڭ 25%نى بالاغەتكە يەتمىگەنلەر تەشكىل قىلغان، قەبرەغولدىن قېزىۋېلىنغان جەسەتلەرنىڭ 25%نى بالاغەتكە يەتمىگەنلەر تەشكىل قىلغان، بۇلار ئۆلۈش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە.

بۇندىن 3800 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى بەزى ئۇچۇرلارنى، يەنىلا ئەنە شۇ قەبرەغولغا دەپنە قىلىنغانلارنىڭ B تىپىتىكى قەبرىلىرى تەمىن ئېتىدۇ، بۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىلغان مۇشۇ تۈردىكى قەبرە ئالتە بولۇپ، A تۈردىكى قەبرىلەرگە قارىغاندا يىل دەۋرى كېيىنرەك، ئۇنىڭدا ئەڭ جەلپ قىلارلىق ئۆزگىرىش دېنىي ئېتىقادنىڭ روشەن ئىپادىسىدىن ئىبارەت. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئوستىگە ياغاچ قېقىش ئۇسۇلىدا نۇر چېچىۋاتقان كۈننىڭ شەكلى چىقىرىلغان، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ياغاچلارنىڭ ئىنچىكە - تومىلۇقىدىن تارتىپ تاللانغان ۋە يەتتە قات قىلىپ قېقىلغان. مانا مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا، بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىن بۇرۇنلا كىرورانلىقلاردا تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېپتىدائىي دىن ھالىتىدە خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان، شۇ ۋاقىتتا

كىرورانلىقلار ئۆزىنىڭ قۇياشقا بولغان چوقۇنۇشىنى ئۆلگەندىمۇ قەبرىلىرىگە نۇر چېچىۋاتقان كۈننىڭ شەكلىنى چىقىرىش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەجدادلىرىمىزدا تەبىئەتنى سۆيىدىغان ئېسىل ئەنئەنىنى شەكىللەندۈرگەن، بۈلارنىڭ ساقىنىدىلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. مەسىلەن: دەريا، ئېرىق، كۆل بويلىرىدا كىر يۇيماسلىق، سۇغا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلماسلىق، يۇندى تۆكمەسلىك، بوغاز جاندارلارنى ئۆلتۈرمەسلىك ھەمدە كىرپىنىڭ تېكىنى كىرىپ كەتسە ئالتۇن يېگەنە بولمىسا ئالغىلى بولمايدۇ، تورغاي تۇخۇمىنى تۇتسا يۇزى چارچۇق (سەپكۇن) بولۇپ قالىدۇ... قاتارلىق ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ بولۇشى، شۇ دەۋرنىڭ تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ زامانىمىزدىكى يالدامىلىرىدۇر. قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ سۇنى ۋە ئوتنى ئۇلۇغلاش ئالاھىدە ئورۇندا تۇرغان. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك سۇنى بۇلغىماسلىق پەرزلىرى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. بۇندىن باشقا كۈنگە ۋە ئايغا ئېتىقاد قىلىش، ئۇلۇغلاشمۇ ئەنە شۇ يىراق قەدىمكى زامانىدىن قالغان ئۇدۇم، شۇنداقلا قەدىمكى ئېتىقادنىڭ ساقىنىدىلىرىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتلىرىدىن ئالساق، يۇزىنى يۇماي تۇرۇپ كۈنگە قاراشقا يول قويۇلماسلىق، كۈن قىزىلدا يېتماسلىق، زاۋالدا كۇل - سۈپۈندە ئالماسلىق (يېقىنغىچە كۇل ۋە سۈپۈندىنى ئارىلاشتۇرۇشۇپ بىر جايغا تۆكۈشكە يول قويۇلمىغان)، ئايغا قاراپ قول چىنىمەسلىك، ئايغا قاراپ ھاجەت قىلماسلىق كەبى نۇرغۇن ئادەت ۋە پەرھىزلەر، ئەنە شۇ يىراق قەدىمدىن ئۇدۇم قالغان. ئەنە شۇ قەدىمكى دەۋرلەردىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان مېيىت بىلەن ئەينەك (بۇرۇنقى چاغلاردا كۆرگۈ)، تارىغاق، قايچا قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ دەپنە قىلىنىشى، مۇشۇ ئەنئەنىنىڭ ھازىرغىچە داۋام قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇنقى دىيارىمىز ھەققىدە ئىزدىنىدىغان بولساق، كىرورانلىقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ تەدرىجىي كېڭىيىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز. كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى 4000 يىللار بۇرۇنقى ئاشۇ دەۋر بىلەن ئوخشىشىدۇ، لېكىن مەلۇم تەرەققىياتلار بولغان، بۇلارغا مېتال قوراللارنىڭ كۆپىيىپ بارغانلىقىنى، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ ئېشىپ بارغانلىقىنى، ئىگىلىكىدە ئۆزگىرىش بولۇپ بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىقىنىڭ سالمىقىنىڭ زورىيىۋاتقانلىقىنى بىلەلەيمىز. 4000 يىللار بۇرۇنقى قەبرىلەردىن ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكى كۆرەلەيمىز، مېۋە يېغىش، زىرائەت ھوسۇلىنى يېغىش ئەمگەكلىرى بىلەن ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەنلىكى، ئۇلارنىڭ بالا تۇغۇشى، ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى بەلگىلىگەن. بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇن مېتال بۇيۇملىرى ھەم قورال سايمانلارنىڭ ئىلغارلىشىشى تۇپەيلىدىن ئوۋچىلىقنىڭ ئىگىلەيدىغان سالمىقى زورايغان،

ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتە تۇتىدىغان ئورنى تەدرىجىي تۆۋەنلىگەن، بۇ ۋاقىتتا بېلىقچىلىق ئىگىلىكى كېلىپ چىقىپ، شۇ چاغدىكى ئېھتىياجنى زور دەرىجىدە قامدىغان، زىرائەتلەرنى يىغىشتىكى ئېھتىياج ئازىيىپ بارغان، ئەمما ئۇزۇلۇپ قالمىغان. شۇنداق بولغاندا، بۇندىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋردە ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق، تېرىقچىلىق، ساپالچىلىق، توقۇمچىلىق، كىگىزچىلىك، ياغاچچىلىق قاتارلىق ئىشلار مۇھىم ئىگىلىككە ئايلانغان. چارۋا مالىرى ئىچىدە قوي، كالا، تۆگە، ئېشەك قاتارلىقلار بولغان. بۇغداي، ئارپا ئاساسلىق زىرائەتلەردىن بولغان، مۇشۇ ۋاقىتلاردىمۇ يىپەك يولى سودىسىنىڭ بولغانلىقىغا ئىشىنىشكە بولىدۇ.

ئۇچىنچى باب تارىختىن ئاۋۋالقى مەدەنىيەت

يېزىق قوللىنىشتىن بۇرۇنقى تارىخ ئادەتتە تارىختىن بۇرۇنقى تارىخ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، ھەرقانداق بىر رايوننىڭ يېزىق قوللىنىلىشتىن بۇرۇنقى دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ. كىرورلار رايونىنىڭ يېزىقتىن بۇرۇنقى تارىخى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ.

1. تاش قوراللار دەۋرى

تاش قوراللار دەۋرى كونا تاش قوراللار دەۋرى، ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرى دەپ ئايرىلىدۇ. كونا تاش قوراللار دەۋرى دېيىلگىنى تەبىئىي تاشلاردىن پايدىلىنىش، چوقۇپ قورال قىلىپ پايدىلىنىشنى كۆرسىتىدۇ، بۇ دەۋر دەسلەپكى، ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى دەپ ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى كونا ۋە يېڭى تاش قوراللار ئارىسىدا تۇرىدىغان ئۆتۈشمە دەۋر ھېسابلىنىدۇ، بۇندىن 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ، بۇ دەۋردە يەنىلا چوقۇپ ياسالغان تاش قوراللارنى ئىشلىتىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە كىرگەنلىكىنىڭ بەلگىسى، بۇ دەۋردە سۈركەپ ياسالغان تاش قوراللاردىن پايدىلىنىش بىلەن بىرگە ساپال بۇيۇملار، توقۇلمىلار بارلىققا كەلگەن. يېڭى تاش قوراللار دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8000 - يىللاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللارغىچە بولغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن بۇيانقى ۋاقىتنىڭ 99%تىن كۆپ ۋاقىت كونا تاش قوراللار دەۋرىگە تەۋەدۇر. بۇندىن 2 مىليون 500 مىڭ يىللار مۇقەددەم ئەڭ بالدۇرقى تاش قورال بارلىققا كەلگەن. مانا مۇشۇنىڭدىن تاش قوراللارنىڭ نەقەدەر ئۇزۇن زامان قوللىنىلغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. مۇشۇ دەۋردە ئىنسانلار ئوتتىن، غار، ئۆڭكۈرلەردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن، تەدرىجىي ھايۋانات تېرىلىرىدىن پايدىلىنىشنى ھەمدە تاش قوراللاردىن پايدىلىنىپ ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى كۆپەيتىشنى ئۆگەنگەن. يېڭى تاش قوراللار دەۋردە ئىشلىتىلگەن تاش قوراللار بىر قەدەر سىپتا ياسالغان، ئىشلىتىشتە كۆپ قولايلاشقان، سۆڭەك ۋە سىغىزدىن پايدىلىنىش كۆپەيگەن. كونا تاش قوراللار دەۋردە ئوۋچىلىق (قوغلاپ تۇتۇش) ۋە يىغمچىلىق (ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى، يوپۇرمىقى، مېۋىسىنى يىغىش) بىلەن ھايات كەچۈرگەن ئاھالىلەر ئاساسەن ياۋايى ھايۋانلار بار جايلارغا، دەريا - كۆل بويلىرىغا توپلىشىپ، قانداشلىق ۋە ئۇرۇقنى بىرلىك

قىلىپ هايات كەچۈرگەن هەم ئەمگەك قىلغان (هازىرغىچە شىنجاڭدا تۇرپان، ئاتۇش ۋە تاشقۇرغان قاتارلىق جايلاردىن كونا تاش قۇرۇلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا مەنسۇپ ئىز تېپىلدى). ئۇزۇن زامانلاردىن كېيىن ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەبىئەتكە ماسلىشىش، هايات كەچۈرۈش داۋامىدا قوپال تاش قوراللارنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئۆگەنگەن. يېڭى تاش قوراللار (يېڭى تاش قوراللار بۇندىن 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋردىن باشلىنىدۇ) دەۋرى سىپتا تاش قوراللار كۇلتۇرىنىڭ ئىپتىدائىي دېهقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئاساسىي ئالاهىدىلىك هېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە يىغمىچىلىقتىن ئىپتىدائىي دېهقانچىلىققا، ئوۋچىلىقتىن هايۋانلارنى كۆندۈرۈپ بېقىشقا ئۆتتى. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە ئىش تەقسىماتى بولۇپ دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول هۈنەرۋەنچىلىك ئايرىلىپ چىققاندىن باشقا سودا - تىجارەت بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋردە ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، بۇ دەۋردە ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەشكىلىي بىرلىك بولغان، بارلىق مەهسۇلاتلار ئۇرۇقنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. هازىرقى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە هازىرقى چاقىلىق ناهىيەسى تەۋەسىدە ئىنسانلار ياشىغانلىقىنى كۆرىمىز. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە دائىر سىپتا تاش قوراللارنى چاقىلىق تەۋەسىدىن دەسلەپ سېۋىن هېدىن، بېرگمان ئېكسپېدىتسىيەسىدە بايقىغان. ئارخېئولوگ ۋاڭ بىڭخۇا ۋە تاش قوراللار بويىچە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئىدىرس ئابدۇرۇسۇل چاقىلىق ناهىيەسىدە بايقالغان سىپتا تاش ياپراق، تاش ئۆزەك، قىرغۇ قاتارلىقلارنىڭ ئالاهىدىلىكى ۋە سىيدام ساپال بۇيۇملار بىلەن بىرگە تېپىلغانلىقىدەك ئەهۋاللارغا ئاساسەن، سىپتا تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ، دەپ قارىغان. ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان سىپتا تاش قوراللار بۇندىن 7000 يىللار بۇرۇنقى دەۋردىن بۇندىن 5000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ. شۇنداق بولغاندا، چاقىلىق ناهىيەسى تەۋەسىدە مۇشۇ دەۋردە مەلۇم ساندىكى ئاهالىلەر ياشىغان هەمدە سىپتا تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن، دېهقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. چاقىلىق تەۋەسىدىن تېپىلغان تاش قورال نۇقتىلىرىدىن قوتازبۇلاق خارابىسى (شەرقىي مېرىدىيان 87°54′30″، شىمالىي پاراللېل 36°53′45″)دىكى تاش قوراللارنىڭ تارالغان دائىرىسى 12000 كىۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. قارادۆڭ خارابىلىكى يۇقىرىقى خارابىنىڭ 200 كىلومېتىر شەرقىدە. يۇقىرىقى ئىككى خارابىلىكتىكى يەر يۈزىدىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلچەمسىز تاش ياپراق، ئاز مىقداردىكى تاش ئۆزەكلەردىن ئىبارەت. بۇ يەردىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭ كۆپ قىسمى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئۇرۇش، سوقۇش، بېسىش ئۇسۇلىدا ياسالغان. قوتازبۇلاق (89YA) ۋە قارادۆڭ (89RK) دېگىز يۈزىدىن 4500 مېتىردەك ئېگىز تاغلىقتا جايلاشقان بولۇپ شىنجاڭ دائىرىسىدىن تېپىلغان، ئەڭ ئېگىز جايغا جايلاشقان تاش قورال نۇقتىسى

ھېسابلىنىدۇ. ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ قارىشىچە، «تاش قوراللارنىڭ تۈرى، ئىشلىتىلىشىدىن پەرەز قىلغاندا، ئۇۋچىلىقنى ئاساس قىلغان تۇرمۇش شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.»[1] قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبىي قانىتىدا، سەككىز بىلەن لوپ كۆلى ئارىلىقىدا، لوپ كۆلىدىن تۇرپانغا ئۆتۈشتىكى چوقۇم ئۆتىدىغان يولدا، خۇاڭ ۋېنبى قۇم ئوستىدىن 100 دانىدىن ئارتۇق سىپتا تاش ئۆزەك، سىپتا تاش ياپراق ئوچراتقان، بۇ تاش قوراللارنىڭ خام ئەشياسى كىۋارتس تاشلاردىن ئىبارەت. بۇ تاش قورال ئىزناسىدىن ساپال بۇيۇملار بايقالمىغان. قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبىي قانىتى سەككىز مەھەللىسىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتىن بېرگمان 300 دانىدىن ئارتۇق تاش قورال ھەم ساپال بۇيۇم، ئوچاق ئىزىنى ئوچراتقان. بۇ يەردىن تېپىلغان تاش قوراللار تاش ياپراقنى ئاساس قىلىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە قىرغۇچ، پىچاق، ئوشكە، يەنە ئاز مىقدارda يارغۇنچاق تېشىنىڭ پارچىسى، تاش توقماق بار. بۇ يەردىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملار قوپال ياسالغان، لېيغا قۇم ئارىلاشقان قىزىل ساپاللاردۇر. ئارخېئولوگ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل: «بۇ رايونغا سەككىز قېتىم كىرىپ ئىلمىي تەكشۈرۈشتە بولدۇم، بۇ جەريانda بايقىغان تاش قورال ئىزنالىرىنىڭ تارقالغان دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ئاساسلىقى كۆنچى دەريا‌سىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئوچ بۇلۇڭلۇق دېلتىسى، كۆنچى دەريا‌سىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى قۇمدەريا، كىروران شەھىرى ئەتراپى ھەم كىروران شەھىرىنىڭ 50 كىلومېتىردەك غەربىي جەنۇبىدىكى LK شەھەر خارابىسى، LL ئەتراپلىرىدىن دېگۈدەك بايقالدى. ئۇنىڭدىن باشقا قۇرۇپ كەتكەن لوپ كۆلىنىڭ غەربىي شىمالى قىرغاقلىرىدىنمۇ بىر مۇنچە تاش قوراللار جۇغلانغان جايلار تېپىلدى»[2] دەيدۇ. مانا مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى كەڭ دائىرىگە تارقالغان، شۇنداقلا قەدىمكى دەۋرگە باغلىنىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بايقالغان تاش قوراللار پەقەت يەر يۈزىدىكى تەكشىلىكتىن بايقالغان سىپتا تاش قوراللاردىن ئىبارەت، يەر قاتلاملىرىنى تەكشۈرۈش، تېخنىمۇ قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ تاش قوراللارنى ئىزدەش ئۈچۈن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ بولمىغانلىقى، بۇ خىل ئىمكانىيەتلەرنىڭ ئاز بولۇشى بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلارنى چەكلەپ قويۇۋاتىدۇ. مانا مۇشۇ چەكلىك ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى سىپتا تاش قوراللار بايقالغان دائىرىدىن بۇندىن 7 ~ 8 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋردىن باشلاپ ئاھالىلەر ياشىغان. سىپتا تاش قوراللار بايقالغان يۇقىرىقى نۇقتىلار ئالتۇنتاغ ئىچكىرىسىدىكى ئاھالىلەردىن دەۋرى جەھەتتىن كېيىنرەك دەۋرگە تۇغرا كېلىپ قالماستىن، يىغىمچىلىق دەۋرىگە قەدەم قويغان. خۇ سەن قاتارلىق بەزى ئارخېئولوگلار

① جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى چېگرا رايون ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ تاش قورال دەۋرى ۋە بىرونزا دەۋرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈ ـ زۇلگەن ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ «شىنجاڭنىڭ سىپتا تاش قورال ئىزنالىرى» ناملىق ماقالىسى، 124 ـ بەت.

② جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى چېگرا رايون ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ تاش قورال دەۋرى ۋە بىرونزا دەۋرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈ ـ زۇلگەن ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ «شىنجاڭنىڭ سىپتا تاش قورال ئىزنالىرى» ناملىق ماقالىسى، 125 ـ بەت.

كۆنچى دەرياسىنىڭ ئىاياغ ئېقىنىدىكى ئوچ بۇرجەك دېلتىسىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلىرى ئاساسىدا، «بۇ جاي مۇشۇ رايوندىكى يىراق قەدىمكى دەۋر ئاھالىلىرىنىڭ مۇھىم، كۆجۇملەشكەن يېرىدۇر، شۇنداق كېيىن مۇشۇ يەر شەھەرلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۈل سالدى.»[1] دەپ يەكۈن چىقارغان. تۆۋەندە ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرۈشىدە بايقالغان تاش قورال نۇقتىلىرى ھەم تاش قوراللار بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقىمىز:

ھىندىقۇش[2] تاش قورال ئىزلىرى بۇ جاي قۇرۇقتاغ ئىچىدە بولۇپ پىچان ناھىيەسىنىڭ دىغار بىلەن ئارلىقى 100 كىلومېتىردىن ئارتۇقراق، جەنۇبىدىكى ئاتمىشبۇلاققا 130 كىلومېتىردەك كېلىدۇ، دىغار بىلەن لوپ كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئىككى ئارىدا ئۆتمىسە بولمايدىغان يەر. بۇ يەردىن تاش پىچاقتىن 10 دانە، تاش ئۇشكىدىن نەچچە دانە تېپىلغان، ماتېرىيالى يېقىن ئەتراپتىكى قىياتاش (كىۋارتس) تاشلىرىدۇر. خۇاڭ ۋېنبى ئىككى قېتىملىق سەپىرىدە بۇ يەردىن 120 نەچچە دانە تاش پىچاق ئوچراتقان. قۇملۇق بويىدىن تاش پالتىدىن بىر دانە، يەنە باشقا تاش قوراللارمۇ بايقالغان.

لوپ كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقى خۇاڭ ۋېنبى ئاتمىشبۇلاقتىن لوپ كۆلى تامان يۈرگەندە، قاشتاش پالتىدىن بىرنى، قاشتاش پىچاقتىن بىرنى ئوچراتقان، بۇلار ئاق قاشتېشىدىن ياسالغان ھەمدە پارقىرتىلغان.

2. بىرونزا قوراللار دەۋرى

بىرونزا دېگەن بۇ ئاتالغۇ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 铜青 دېيىلگەن. «تۈركچە - خەنزۇچە لۇغەت»تە tunÇ دېگەن سۆز 铜青، 金合铜锡 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»تە «توچ 铜青» دەپ تەڭداشلىق بېرىلگەن. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە «توچ. ئىسىم. مىس بىلەن قەلەينىڭ ئارىلاشمىسى. سارغۇچ ياكى كۆكۇچ سارغۇچ بولىدۇ. سۈركىلىشكە، چېرىشكە چىداملىق، قاتتىق كېلىدۇ؛ دېتاللارنى قۇيۇش، پىرىسلاشتا ئىشلىتىلىدۇ»[3] دېيىلگەن. مانا مۇشۇ ئوچۇرلاردىن قارىغاندا، بىرونزا قوراللارنى توچ قوراللار دەپ ئاتاشقا بولىدۇ (توچ ئاتالغۇسى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن خېلى كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقتىن بىرونزا دېگەن ئاتالمىغا قارىغاندا چۈشىنىشلىك). بۇ نام ئىلىم ساھەسىدىمۇ بىرونزا دەپ قوللىنىلغان، ئىلىم ساھەسىدە قوللىنىۋاتقان ئاتالغۇ بىرونزا تىلىمىزدا قوللىنىۋاتقان توچتىن ئىبارەت. توچ يەنى بىرونزىدىن ھەربىي

---

① شىنجاڭ كىرورلار ئارخېئولوگىيە ئەترىتى: «كىرورلار قەدىمكى شەھىرىنى تەكشۈرۈش ۋە سىناق تەرىقىسىدە قېزىش»، جاڭ يىڭ، مۇ شۇنيىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «كىرورلار كۈلتۇرى تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»غا كىرگۈزۈلگەن ماقالە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 85 - بەت.

② تاۋباۋلىيەن كىتابىدا بۇ نامنى 其英都尔 دەپ يازغان. يەرلىكلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، 尔都英哥其غا 石珀银银غا نور دەپ، 其哥غا ئىزاھات بەرگەن.

③ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىقى كومىتېتى لۇغەتلەر بۆلۈمى: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (2)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 313 - بەت.

قورال (ياراغ)، قازان ـ قومۇچ ۋە بېزەكلەر ياسالغان، بۇ دەۋردە تاش قوراللار يەنىلا ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولغان. مىس قوراللار ئىچىدە تۇچ (بىرونزا) ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، يەنە ئارسېن ۋە قەلەي ئارىلاش بىرونزا، ئارسېن ئارىلاش بىرونزا، ئالىيۇمىن ئارسېن ئارىلاش بىرونزا قاتارلىق كۆپ خىل مەدەنلەر ئارىلاشقان مېتاللار بار. ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارنىڭ كۆرسىتىشچە، ئارسېن ئارىلاشقان بىرونزا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4000 ـ يىللاردا، دەسلەپ غەربىي ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن، بەزى ئالىملار غەربىي شىمالىنى ئېلىمىزدىكى مىس تاۋلاشنىڭ باشلانغان مۇھىم رايونى ھەمدە شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە خېشى رايونى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، دەپ قارىغان[1].

بىرونزا قوراللار تاش قوراللار دەۋرىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يەنە بىر مۇھىم تەرەققىيات باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ، بۇ دەۋردە ساپال بۇيۇملار كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان. بىرونزا قوراللار دەۋرىنىڭ باشلىرىدا يەنىلا تاش قوراللار ئىشلىتىلگەن. شىنجاڭنىڭ مىس ۋە بىرونزىدىن قورال ـ سايمان ياساپ ئىشلىتىشى بۇندىن 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋردىن باشلانغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللارغا كەلگەندە تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. يىن چاڭ: «يېقىندا بايقالغان ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، شىنجاڭدا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 10 ـ ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەتكەن بولۇپ دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرگەن. بۇ رايون تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەتكەن مۇتلەق يىل دەۋرى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولغان خۇاڭخې ۋادىسىدىن سەل بالدۇر»[2] دەپ يازغان. ۋاڭ بىڭخۇا: «قارىشىمچە، شىنجاڭ رايونى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللاردىن باشلاپلا بىرونزا قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بىرونزا قوراللار كۈلتۇرى گۈللەنگەن، شۇنداقلا تۆمۈر قوراللار ئومۇمىيۈزلۈك ئومۇملاشقان. مىس كانلارنى ئېچىش خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن»[3] دەپ يازغان. قۇمدەريا قەبرىستانلىقى ۋە قەبرەغولغا كۆمۈلگەن ئاھالىلەر ئەنە شۇ بىرونزا قوراللار دەۋرىنىڭ كىشىلىرىدۇر. ئارخېئولوگلار گەرچە بۇ ئىككى قەبرىستانلىقنىڭ بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ قىسمىدىن چوڭ تېپىتكى بىرونزا قوراللارنى بايقىمىغان بولسىمۇ، قەبرىستاندىكى ياغاچ بۇيۇملارنىڭ ياسىلىش داۋامىدا ناھايىتى ئۆتكۈر مېتال قوراللارنى ئىشلەتكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىنغان. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىن سەل كېيىنرەك دەۋرگە مەنسۇپ بولغان قەبرەغۇل (گۇموگۇ) قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار دەۋرىنىڭ بۇندىن 3800 يىللار بۇرۇن ئىكەنلىكى، مۇشۇ دەۋردە بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ بىرونزا قوراللار دەۋرىگە

① ② يىن چاڭ: «يېپەك يولى ۋە غەربىي يۇرت ئىقتىسادى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 26 ـ، 27 ـ بەتلەر.

③ ۋاڭ بىڭخۇا: «شىنجاڭنىڭ بىرونزا دەۋرى ئارخېئولوگىيەلىك كۆلتۇرى ئۈستىدە تەھلىل»، «شىنجاڭنىڭ تاش قوراللار ۋە بىرونزا دەۋرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 39 ـ بەت.

كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئارخېئولوگلار قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ھەم قەبرەغول قەبرىستانلىقىدىن بايقالغان تېپىلمىلارنىڭ كۇلتۇر خاسلىقىغا ئاساسەن، قەبرەغول ياكى قۇم دەريا - قەبرەغول كۇلتۇرى دەپ ئاتىغان[1]. بۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان تېپىلمىلاردىن ياغاچ ھەيكەل، بېزەكلەر، يۇڭ ئەدىيال، يۇڭ توقۇلما، ئۇچلۇق كىگىز قالپاق، كۆن ئاياغ، چىغ سېۋەت، چاكاندا سومكىسى، قاشتېشى، سۆڭەك بېزەك، ئاياق (قاچا)، ياغاچ جام، مۇڭگۈز جام، تۇچ ئويماق، ئوق، يا، ئىلگەك، ھەرە چىشسىمان ياغاچ ئويما، تارغاق، چارا، تۇچ ياپراق قاتارلىقلار بار.

لوپنور رايونىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى تارىخىنى يېڭى تاش قورالار دەۋرىدىن باشلاشقا ھەمدە مىلادىيەنىڭ ھارپىسىدا تاماملاشقا بولىدۇ. ھازىرغىچە بايقالغان تاش قورالار گەرچە ئۇششاق تاش قورالار دەۋرىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، كونا تاش قورالار دەۋرىگە ئائىت ئىزلارنى تاپالماسلىقىمىزدىن دېرەك بەرمەيدۇ. لوپ رايونى قۇملۇق بولۇش بىلەن بىرگە، شەرقىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدىغان رايون بولغاچقا، بەزى تارىخىي ئىزلار جۇملىدىن كونا تاش قورالار ئىزلىرى كۆمۈلۈپ كەتكەن بولۇشى ياكى شامال يىمىرىپ يوق قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لوپ رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش تېخى يېتەرلىك ئەمەس، 1980 - يىللىرى بىر قەدەر سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغىنىدىن باشقا تەكشۈرۈشلەر چەكلىك بولدى. 2003 - يىلىدىن باشلاپ ئېلىپ بېرىلغان بەزى تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلار، بۇ رايونىنىڭ ئارخېئولوگىيەسى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمىزنى كۆپەيتتى، بۇ تەكشۈرۈش ۋە قېزىش نەتىجىلىرىنىڭ بىر قىسىملىرى گەرچە ھازىرغىچە تولۇق ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ، 21 - ئەسىردىن بۇيان بايقالغان تارىخىي ئىزنالار يۇزدىن ئاشتى. ھازىر بايقالغان تاش قورالار ئاساسەن يەر يۈزىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، يەر قاتلىمىدا قېزىش ئېلىپ بېرىلغىنى يوق، ئەمەلىيەتتە كونا تاش قورالار ئىزلىرى تۇپراق ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇششاق تاش قورالار دەۋرىدە ئالتۇنتاغ باغرىدەك ئەنە شۇنداق ئېگىزلىككە، ھاۋا كىلىماتى ناچار بىر رايوندا بەلكىم ئوۋچىلىق تۇرمۇشى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن، بەزى ئالىملارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك بەلكى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوزۇقىدىن ئاشقان نەرسىلەرگە ئېرىشىش بىلەن بىرگە، بىر تۇركۈم ئاجىز - ئورۇق ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئوزۇقلۇق قىلىشقا مۇۋاپىق بولغان بولسا كېرەك. بۇ يەردە يەنى ئالتۇنتاغ باغرىدا ئاشۇ تاش قورالارنى ئىشلەتكەن ئاھالىلەرنىڭ كېيىنكى ھايات پائالىيەتلىرىنى ئىسپاتلىغۇدەك ماتېرىيال يوق، ئۇلارنىڭ نەسلى شۇ يەردە ئۇزۇلگەنمۇ ياكى باشقا ياقلارغا، جۇملىدىن لوپ رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ يېڭى ھاياتلىقنى باشلاشقا قادىر بولالىغانمۇ؟ بۇ تەرىپى قاراڭغۇ.

لوپ كۆلى رايونى مول سۇ زاپىسىغا ئىگە بولۇپ بۇ يەردە نۇرغۇن سۇ ۋە قۇرۇقلۇق جانلىقلىرىنىڭ جەننىتى بولغان، گەرچە بۇ يەردە شامال كۆپ چىقسىمۇ، كۆنچى ۋە تارىم

---

① خەن جيەنيې: «شىنجاڭنىڭ بىرونزا دەۋرى بىلەن بۇرۇنقى تۆمۇر قورالار دەۋرى كۇلتۇرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 2007 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 43 - بەت.

دەريالىرىنىڭ پەيدا قىلغان كۆللىرى، دەريا ۋادىلىرىدىكى بوستانلىق بۇ يەردىكى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى بولغان. دېمەك، بۇ يەردە بۆرە، يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بولۇش بىلەن بىرگە قۇلان، جەرەن، توشقان، كېيىك... كەبى نۇرغۇن جانلىقلار، يەنە ئۆردەك، غاز، تۇرنا ۋە باشقا نۇرغۇن سۇ قۇشلىرى، بېلىق تۇرىدىكى سۇ جانلىقلىرى ئۇلارنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى بولغان.

لوپ كۆلى رايونى شۇ ۋاقىتتىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇھىم پائالىيەت مەركىزى بولۇپ خېلى كۆپ ساندىكى ئاھالە مۇشۇ جايلاردا ياشىغان، ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى خېلىلا كەڭرى بولۇپ كىرۇران شەھەر قەلئەسىنى مەركەز قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئەتراپىدا نەچچە يۈز كىلومېتىر دائىرە ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. يۇقىرىدا تاش قورال نۇقتىلىرىنى مەخسۇس تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. يۇقىرىقى بايان ۋە پاكىتلىرىمىزغا ئاساسەن، بۇندىن 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپ ھازىرقى چاقىلىق ناھىيەسى چىمەنتاغ يېزىسى تەۋەسىدىكى قارادۆڭ ئەتراپلىرى، قوتازبۇلاق ئېگىز تاغ باغرىلىرىدا بولغاندىن سىرت يەنە لوپ كۆلىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەنە بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىشكە يېتەرلىك. بۇلار ئىزچىل ھالدا مۇشۇ زېمىنلاردا ياشىغان بولۇپ (ئالتۇنتاغ باغرىدا ياشىغانلارنىڭ تەقدىرى نامەلۇم)، كېيىنكى دەۋرلەردە كىرۇران شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنى بەرپا قىلغۇچى كىرورانلىقلارنىڭ ئەجدادى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تارىخى ئەملىيەتتە بۇ رايوننىڭ ئېكولوگىيە تارىخىدىن ئىبارەت، ئېكولوگىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا تارىم، كۆنچى ۋە چەرچەن دەريالىرىنىڭ تارىخىدىن ئىبارەت. چۈنكى يۇقىرىقى دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئۆزگىرىشى مۇشۇ رايوننىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارايدىغان بولساق، تارىخىي ئىزنالارنى دەريا - ئېقىنلار بويلىرى بويىچە تونۇشتۇرغان ئەھۋالدىن كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمكى ئىزلار جايلاشقان ئورنىدىنلا بۇ ھالەتنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز. لوپ رايونىدىكى تارىخىي ئىزلارنى مۇنۇ بەش رايونغا جايلاشقان ھالەتتە چۈشىنىش مۇمكىن. 1 - رايون: كىرۇران شەھەر قەلئەسى يەنى LAنى مەركەز قىلغان ھالدا جايلاشقان خارابىلىكلەر، بۇلار خېلىلا كۆپ يەنى LB، LC، MA، FO، LD، LE، LG، LI، LJ، LL، LF، LQ ۋە توپىلىق خارابىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ خارابىلەر ئاساسەن لوپ كۆلى بويىغا جايلاشقان. يۇقىرىقى خارابىلەر كۆنچى دەرياسىنىڭ بۇ يەرگە ئېقىپ كېلىپ، لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىدا شەكىللەندۇرگەن ئوچ بۇلۇڭلۇق رايونغا جايلاشقان. 2 - رايون يۇقىرىقى خارابىلەرنىڭ غەربىي شىمال ۋە شەرقىي تەرەپلىرىگە جايلاشقان. بۇ رايوندىكى خارابىلەر LK نى مەركەز قىلغان ھالدا LL، LM، LN، LR قاتارلىق خارابىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خارابىلىكمۇ كۆنچى دەرياسىنىڭ قەبرەغول ئەتراپىدىكى يارداڭبۇلاقتىن

غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئاققان تارامنى بويلاپ جايلاشقان. 3 ـ رايون كۆنچى دەريا سى بويىدىكى قەبرەغولنى مەركەز قىلغان ھالدا LS، LT ئىزنالىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. 4 ـ رايون كۆنچى دەريا سىنىڭ ياپچانلىق كۆلى بويىدىن جەنۇبقا ئاققان قۇم دەريا ناملانغان ئېقىن بويىدىكى قەبرىستانلىقنى مەركەز قىلغان ھالدا بايقالغان 20دەك ئىزنانى كۆرسىتىدۇ. 5 ـ رايون كۆنچى دەريا سى بويىدىكى يىڭپەن خارابىلىكنى مەركەز قىلغان ھالدا جايلاشقان شەھەر، قەبرىستان ۋە ئىزنالارنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقى بەش رايوننىڭ گۇللىنىش ۋە خارابلىشىشنى كۆنچى دەريا سىنىڭ ئېقىن مىقدارى، ئېقىنىنىڭ يۆتكىلىشى بەلگىلىگەن. يېزىق تارىخىدىن بۇرۇنقى دەۋردىن ئالغاندا، ئارخېئولوگىيەلىك بايقالما ئىزلىرى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى يەنىلا كۆنچى دەريا سى ئەتراپىدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ھازىرغىچە بايقالغان تارىخىي ئىزلاردىن قارىغاندا، ئەڭ بۇرۇنقى تارىخىي ئىزلار كۆنچى دەريا سى بويىدا، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان، ئىزچىل داۋاملاشقان تارىخ تارىم ۋە كۆنچى دەريا سىغا باغلىنىدۇ.

قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ۋە قەبرەغولدىن بىر تۈركۈم مۇمىيا (مېيىت)لار تېپىلدى، ئانتروپولوگلار مۇمىيالار ئۈستىدە تەكشۈرۈش، ئۆلچەش ئېلىپ باردى. نەتىجىدە، بۇ ئاھالىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ ئىرقىي جەھەتتىن ياۋروپا ئىرقىغا تەۋەلىكى مەلۇم بولدى. بەزى كىشىلەر مۇشۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن، ئۇلارنى بۇندىن 3 ~ 4 مىڭ يىللار مۇقەددەم غەربتىن شەرققە كۆچۈپ كەلگەن ياۋروپالىقلار دەپ بايان قىلىشتى، ناۋادا ئۇلار ياۋروپالىق يەنە كېلىپ بۇندىن 3 ~ 4 مىڭ يىللار بۇرۇن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن بولسا، بۇندىن 7 ~ 8 مىڭ يىللار بۇرۇنقى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە مۇشۇ يەردە ياشىغان ئاھالىلەر كىم؟ دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشى تەبىئىي.

ئانتروپورولوگىيە ئىلمىنىڭ نامى anthropos ۋە logos سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان، (خەنزۇچە 人类学 ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى) دېيىلىدۇ. بۇ ئىلىم ئادەم بەدىنىنى فىزىيولوگىيە ۋە مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىدۇ. ئانتروپولوگىيەنىڭ چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭرى، بۇ يەردە ئېيتماقچى بولغىنىمىز، قەدىمكى قەبرىلەردە ياتقان ئاشۇ مۇمىيالارنىڭ تەن قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق ھازىرقى كىملەرگە يېقىن كېلىدىغانلىقى ياكى بۇ ئىنسانلارنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى ئېنىقلىماق بولىدۇ، بەزى كىشىلەر ئىرق بىلەن مىللەتنى تەڭلەشتۇرۇۋالغانلىقتىن، قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ مىللەت تەركىبىگە ھۆكۈم قىلماق بولىدۇ. ئىرق شۇ ئىنسانلارنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ھالىتىگە باغلىق بولسا، مىللەت تارىخ كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ ئۇقۇمدۇر. بىر مىللەتكە تەۋە بولغان كىشىلەر ئىچىدە بىر ياكى بىرقانچە ئىرقىي ئالاھىدىلىك بار ئىنسان توپلىرى بولۇشى مۇمكىن. مىسالەن: شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى ئالساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە قىسقا باشلىق ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، كۈنىمىزدىكى

ياۋروپا ئىرقىغا تەۋە ئىككى دەريا ۋادىسى تېپى (بەزى ئالىملار پامىر - پەرغانە تېپى دەپ ئاتايدۇ)غا يېقىن كېلىدۇ[1]. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، يۇقىرىقى ئىرقىي ئالاھىدىلىكتىن باشقا يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە تېپىغا يەنى موڭغۇل ئىرقى بىلەن ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئارىسىدا تۇرىدىغان ئىرقىي ئالاھىدىلىكىمۇ بولغان. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىچە، خوتەن، كېرىيە ۋە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇب تەرەپلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئىرقىي جەھەتتىن ئىككى دەريا تېپىغا يېقىن كېلىدۇ. يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى، كەلپىن، ئاقسۇ، پەيزىۋاتتىكى ئۇيغۇرلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە تېپى ئالاھىدىلىكى ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى قومۇل، تۇرپان، كورلا رايونلىرىدىكىلەرمۇ جەنۇبىي سىبىرىيە تېپىغا يېقىنلىشىدۇ. لوپلۇقلار (تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىندا) ئارىسىدا شىمالىي جۇڭگو رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئارىلاشقان[2]. ئانتروپولوگىيە ئىلمىدە ئىرقىي ئالاھىدىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، جۇملىدىن ئادەملەرنىڭ تېرىسىنىڭ رەڭگى، چېچى، بۇرنى، ساقال - بۇرۇت تۈكلىرىنىڭ قويۇق - شالاڭلىقى، ئۇچلەمچى تۈك قاتلىمى قاتارلىقلارغا قاراپ ئايرىلىدۇ. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىرقىي جەھەتتىن كۆپ خىل بولۇش بىلەن بىرگە ياۋروپا ئىرقى ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەيدۇ، شۇنداقلا موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ مەلۇم نىسبەتتە ئارىلاشقان.

تىلىمىزدىكى گېن سۆزى ئىنگلىز تىلىدىكى gene سۆزىدىن قوبۇل قىلىنغان، بۇ سۆز خەنزۇچىغا 基因 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ھاياتلىقتىكى ئىرسىي ماددا گېن خىرومۇسوما ئىچىدىكى ناھايىتى كىچىك شارچە، شۇنداقلا ئىرسىي ئۇچۇرنى ئېلىپ يۈرگۈچىدۇر. گېن ئادەتتە ئۆزگەرمەستىن بىر ئەۋلادتىن يەنە بىر ئەۋلادقا كۆچىدۇ. ئادەم تېنىدە 10 مىڭدىن 80 مىڭغىچە گېن بولىدۇ، بۇلاردىن 90% پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق، پەقەت 10%لا خاسلىققا ئىگە بولغاچقا پەرقلىنىدۇ. مانا شۇ ئازغىنە ئىرسىي پەرق — گېن كۈنىمىزدىكى ئىنسانلارنى نەچچە مىڭ يىللىق مۇمىيالار بىلەن يېقىنلاشتۇردى، مۇشۇ تېخنىكا كىشىلەرگە ئۆز ئەجدادىنى تېپىپ بەرمەكتە. ئالىملار مۇمىيالارنىڭ DNAسىدىكى ئىرسىيەت ماددىسى بولغان گېنىنى ئايرىۋېلىپ، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىنى كۈنىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ DNA تۈزۈلۈشىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئەجداد - ئەۋلاد ۋارىسچانلىقنى بېكىتىدۇ. ناۋادا مۇشۇ مۇمىيالارنىڭمۇ DNAسى تەكشۈرۈلۈپ تەتقىق قىلىنسا، ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى تېخىمۇ ئېنىق بولغان بولاتتى. ئىلىم ساھەسىدە كۆپىنچە بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇن بىر قىسىم ياۋروپا ئىرقىدىكى ئاھالىنىڭ تارىم ۋادىسىغا كىرگەنلىكى ھەققىدە نەزەرىيە ئۇستۇنلۇك ئىگىلەپ تۇرماقتا، لېكىن ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋردە يەنى تاش قورالىلار

---

①② خەن كاڭشىن: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى توغرۇلۇق ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بەدەن ئالاھىدىلىكى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سانى، 9 - ، 10 - بەتلەر.

زامانىدا بۇ يەردە بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ ياشىغانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ، ئۇنداقتا مۇشۇ يەردە ئەسلىدىن تاش قوراللارنى ياساپ ھايات كەچۈرگەن ئاشۇ كىشىلەر قايسى ئىرققا تەۋە ئىدى؟ گېنېتىكا مەسىلە تېخى جاۋابسىز تۇرماقتا. بەزى ئالىملار ياۋروپا ئىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كۆچكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن، دېگەن پەرەزلەردىمۇ بولماقتا. ئىلىم - پەننىڭ يەنىمۇ يۇكسىلىشى، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بۇ سوئاللارنىڭ جاۋابىمۇ ھازىرلانغۇسى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئىرق ۋە مىللەتتىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر. ھازىرقى تارىخ تەتقىقاتى ۋە ئىرقىي جەھەتلەردىكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلىنىدىغان بولساق، ئىرقىي جەھەتتىن ساپ مىللەت بولمايدۇ. بىر مىللەتكە تەۋە ئىنسان تۈركۈمى ئىچىدە بىرقانچە ئىرقتا تەۋە كىشىلەرنىڭ بولۇشى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسىدۇر. خەن كاۋشىن «ئانتروپولوگىيە جەھەتتىن ئۇيغۇرلار بىر خىل ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىراخېكىفاللىق پامىر - پەرغانە ياۋروپا ئىرقى تىپى ئۇستۇن تۇرىدۇ. بۇ تىپقا موڭغۇلوئىد ئامىللىرىمۇ ئارىلاشقان»[1] دەپ يازغان. مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىدىكى نوپۇزلۇق ئالىم، تارىخشۇناس لىن گەن ئارخېئولوگىيە ۋە يازما ئۇچۇرلارغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلىشچە، تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئورا كۆز، قاۋشارلىق ئىكەن، ئۇلار ياۋروپا ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقى مەۋجۇت مۇھىتتا بارلىققا كەلگەن، دەپ قارىغان[2].

زامانىۋى تېخنىكا DNA ئارقىلىق قەدىمكى جەسەتلەر ۋە ھازىرقى ئىنسان تۈركۈملىرىنى تەتقىق قىلىش 1980 - يىللاردىن باشلاپ راۋاجلىنىۋاتقان يېڭى ئىلىمدۇر. DNA تېخنىكىسى قەدىمكى جانلىقلارنىڭ جەسەتلىرىدىن DNA مولېكۇلالىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ گېن تەرتىپىنى ئېنىقلاپ چىقىدىغان ھەمدە ھازىرقى جانلىقلارنىڭ DNAسى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ئاردىكى گېن ۋە قان ۋارىسچانلىقىنى ئېنىقلىغىلى بولىدىغان زامانىۋى ھەم ياش ئىلىم. بۇ تېخنىكىلارنى قوللىنىش ئارقىلىق ھازىرقى ئىنسانلار ئىچىدە قايسى توپنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى قايسى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا، ئۇزۇنغا قالماي تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بۇ مەدەنىيەت بەلبېغىغا جايلاشقان ئاھالىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ كىملىكى، بۇ DNA تېخنىكىسى ئارقىلىق ئېنىقلانغۇسى.

ئارخېئولوگىيە بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇن كىرورلار كۇلتۇرىنىڭ خېلى يۇقىرى تەرەققىيات سەۋىيەسىدە تۇرغانلىقى، ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت يارانقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇندىن 2500 يىللار بۇرۇن بۇ رايوندا شەھەر قەلئەلىرىنى سېلىپ

① ھەببۇللا خوجا لەمجىنى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيەلىك تىپى مەسىلىسى»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، 1998 - يىللىق 1 - توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 145 - بەت.

② لىن گەن: «قەدىمكى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە يېڭى بايان»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 2007 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 146 - بەت.

شەھەر بەرپا قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئارخېئولوگىيەلىك يىل دەۋرى بېكىتمىسى ئېلان قىلىنمىدى، ئەمما «تارىخىي خاتىرىلەر»دە كۆرۈلىدىغان، مىلادىيەدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بايانلاردىن شەھەرلەرنىڭ مۇشۇ دەۋردىن خېلى بۇرۇنلا بەرپا قىلىنغانلىقىنى بىلەلەيمىز، شەھەر قەلئەسىنى ئەسلىدىكى سىپىلىنىڭ ئۈستىگە سېلىش ياكى قايتا سېلىش ئېھتىماللىقىنى رېئاللىقتىن يىراق دېيەلمەيمىز. ھازىر كۆرگەن سېپىل قۇرۇلمىسىغا قاراپلا شەھەر سېپىلىنى مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە بەرپا قىلىنغان دەپ ھۆكۈم قىلىۋاتىمىز، ئەمەلىيەتتە «تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى يازما مەلۇمات، كىروران شەھىرىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە مەۋجۇتلۇقىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى، پاكىت بولمىغان ئەھۋالدا بۇنى «ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ» دېگەن شەرت بىلەن قارايمىز. ئەمدى بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلىرىمىزنى يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ، ئارخېئولوگىيەلىك پاكىتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كىروران ئېلىنىڭ تارىخى نامىدا بايان قىلىمىز، چۈنكى يازما ماتېرىياللار كىروران شەھىرى ۋە كىروران ئېلىنىڭ مىلادىيەدىن نەچچە ئەسىرلەر بۇرۇن مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

تۆتىنچى باب كىرورلار ئېلىنىڭ تارىخى

كىرورلار ئېلى ئۇزاق تارىخى ۋە كۆلتۇرى بىلەن دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغىدى، ئۇ يوقالغىنىغا ئۇزۇن زامانلار بولسىمۇ، تارىم ۋادىسى ھەم يىپەك يولىغا ئائىت ھەربىر تارىخنامىدە زىكىر قىلىنىپ تۇردى. 1900 - يىلى 3 - ئايدا كىرورلار خارابىسىنىڭ تېپىلىشى ھەمدە 1901 - يىلى 3 - ئايدا قېزىپ تەكشۈرۈلۈشى بىلەن، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغان كىرورلار شەھىرى ئىكەنلىكى جاھانغا نامايان بولدى. شۇندىن بېرى كىرورلار رايونىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە بۇ توغرۇلۇق تەتقىقات توختاپ قالغىنى يوق. كىرورلانىقالارنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئورنى، ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى، تارىخى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىش، ساۋاق ۋە ئىلھام ئېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلماقتا. ھازىرغىچە شۇ خۇسۇستا ئۇيغۇرچە تىل - يېزىقتا ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، مەخسۇس ۋە سىستېمىلىق تەتقىقات ئەسىرى ۋۇجۇدقا كەلمىدى. بىر ئەسىرلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، كىرورلار ئېلى قاچان قۇرۇلغان؟ ئۇنىڭ پايتەختى قەيەر؟ قانداق ۋەيران بولغان؟ ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى قانداقلارچە شۇ دەۋرنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن؟ ئۇلار قانداقلارچە مۇكەممەل قانۇنلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان جەمئىيەتكە قەدەم قويغان؟... دېگەندەك نۇرغۇن سىرلار تېخى تىلسىم پېتى تۇرماقتا، بۇ مەسىلىلەردە ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن پايدىلانغان ھالدا، قۇربىمىنىڭ يېتىشىچە پىكىر بايان قىلىشقا تىرىشىمەن.

1. يازمىلاردىن كىرورلار ئېلىنىڭ تارىخىغا نەزەر

كىرورلار ھەققىدىكى يازما ئۇچۇرلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن باشلىنىدۇ، بۇ ھەقتە ئەڭ دەسلەپ ئۇچۇر بەرگۈچى سىما چىيەن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 145 - يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 86 - يىللار ئەتراپىدا ۋاپات بولغان) بولۇپ، ئۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 - يىلى يېزىشقا باشلىغان، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 91 - يىلى تاماملىغان)دە كىرورلار ھەققىدىكى تۇنجى يازما ئۇچۇر بەرگەن: «... رورلار، ئۇيسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنچىتىلدى. ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى. بارچە ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۇيۇشتى.» بۇ پارچە ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر (مەتە)نىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھىغا يازغان مەكتۇپىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت. بۇ مەكتۇپتا يېزىلغان رورلار خەنزۇچە مەتىندە 楼兰 دەپ يېزىلغان، دەل كىرورلار ئېلىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جۇملىلەردىن كىرورلار ئېلىنىڭ مىلادىيەدىن 176 يىل بۇرۇن ھۇن

تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىرورلار ئېلىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 - يىلىدىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىلا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيىتى بولغانلىقىنى بىلدۈرەلەيمىز، ئەمما ئۇنىڭ زادى قاچان قۇرۇلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىت بولمىغاچقا، قاچاندىن باشلاپ كىرورلار ئېلىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيمىز. ۋاڭ بىڭخۇا «كىرورلار بەگلىكى دېگەندە، بۇ ئۇقۇم تەبىئىي يوسۇندا خەن دەۋرى بىلەن باغلىنىدۇ، بۇ تەھلىلگە قوشۇلمايمىز. قۇمۇلۋقتىكى قەبرىستانلىقنى قېزىش ئارقىلىق رەتلەپ چىقىلغان 1980 - يىلى 4 - ئايدا كىرورلار قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىكى خەن دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن چىققان ماتېرىياللارغا ئاساسەن، بىزنىڭ بۇ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەتنىڭ چوقۇم خەن دەۋرىدىن بۇرۇن ئىكەنلىكىگە بولغان چۈشەنچىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى»[1] دەپ يازغان. بەزى تەتقىقاتچىلار يۇقىرىقى يازما ئۇچۇرغا ئاساسەن، كىرورلار بەگلىكىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە قۇرۇلغان دەپ قاراۋاتىدۇ، بۇ بىرتەرەپلىمە قاراش بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە كىرورلار بەگلىكىنىڭ ھۇنلارغا قارام بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، خالاس. يۇقىرىدا كۆرگەنىمىزدەك كىرورلار ئېلى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن ھۇنلارغا ئولپان تۆلەيدىغان قارام بەگلىككە ئايلانغان.

ھۇن ئىمپېرىيەسىنى باتۇر (مەتە) تەڭرىقۇت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى قۇرغان. بۇ ئىمپېرىيە شۇندىن باشلاپ مىلادىيە 216 - يىلى يىمىرىلگۈچە، يالغۇز غەربىي يۈرت تارىخىغىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جۇڭگونىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسەتكەن، بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار خەنزۇچە كىلاسسىك مەنبەلەردە كەڭ دائىرىدە خاتىرىلەنگەن. ئۇ كۈچەيگەن ۋاقىتلاردا تېررىتورىيەسى جەنۇبتا سەددىچىنىنى پاسىل قىلىپ شەرقتە لياۋخېغىچە، غەربتە پامىرغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە سوزۇلغان. كۈچەيگەن چاغدىكى ھەربىي قوشۇنىنىڭ ئەڭ كەم دېگەندىمۇ 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنىڭ بولغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پاكىتلار بار. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئەينى دەۋردە شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ھاكىمىيەتلەردىن ھېسابلىناتتى، ئۇنداقتا ھۇنلار خەن سۇلالىسىگە تەھدىت سالغىنىدا نېمە ئۈچۈن كىرورانىنى ئۆز ئىشغالىيىتىگە ئالغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؟ بۇنىڭدا بىرقانچە مەسىلە بولۇشى مۇمكىن. بىرىنچى، كىرورانىنىڭ غەربىي يۈرتقا بېرىشتا مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇن بولغانلىقىدىن ئىبارەت، ئەمما بۇ خەن سۇلالىسى ئۈچۈنلا شۇنداق. ئىككىنچىدىن غەربىي يۈرتتا كۈچلۈك ھاكىمىيەتنىن بىرى بولۇشى مۇمكىن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 123 - جىلد «پەرغانە تەزكىرىسى»دە: «شەرقىدىكى رايونلاردا سۇ شەرقىگە ئېقىپ، لوپ كۆلى (盐泽)گە قۇيۇلىدىكەن. لوپ كۆلىنىڭ سۈيى يەر تېگىدە يوشۇرۇن ئاقىدىكەن... روران ۋە قۇسنىڭ بەزى شەھەر ۋە قورغانلىرى لوپ كۆلىگە

① ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 706 - بەت.

يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. لوپ بىلەن چاڭئەننىڭ ئارىلىقى 5000 يول[1] كېلىدىكەن. ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلىرى لوپ كۆلىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، لوڭشى سەددىچىنگە يېتىپ بارىدىكەن. جەنۇبى چياڭلار ئېلىگە تۇتىشىپ خەن سۇلالىسىنىڭ پەرغانە ۋە توخرىغا بارىدىغان يولىنى توسۇپ تۇرىدىكەن... روران، قۇس قاتارلىق قاتناش يولىنىڭ ئاغزىدىكى كىچىك بەلگىلىكلەر خەن ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ»[2] دېيىلگەن. بۇ ئۇچۇرلار كىرورلار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا جۇملىدىن لوپ كۆلىگە يېقىن رايوندا ئۇنىڭ شەھەرلىرى بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇ ئۇچۇر يەنە كىرورلار شەھىرىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىدەك ھەقىقەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ بىرقانچە شەھەردىن تۇزۇلگەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىلگىرى بەزى تەتقىقاتچىلار كىرورلار شەھىرى قەلئەسىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى ياكى ئاز دەپ، كىرورانىنى مىلادىيەنىڭ بېشىدا ئاندىن شەھەر بولغان دەپ قارىغاندى. ئەمەلىيەتتە يۇقىرىدا كۆرگەن تارىخىي يازما پاكىت ۋە ئارخېئولوگىيەدە بايقالغان ئىزلار، كىرورلار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنىڭ ناھايىتى قەدىمدىنلا كىرورانلىقلارنىڭ پائالىيەت ئورنى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرمەكتە، يەنە بىر نۇقتىنى ئېيتساق سېپىلى ياكى قورغىنى بار شەھەر ئىكەنلىكى 城郭 سۆزلىمىدىن مەلۇم بولىدۇ. تارىخىي ئىزلاردىن چىققان تېپىلمىلار، كىرورلار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ياشىغان ئىنسان تۇركۇمىنىڭ مۇشۇ رايوندا ياشاش جەريانىدا تەدرىجىي كۆجۇم ئولتۇراقلىشىپ شەھەرلەرنى بەرپا قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. ئەلۋەتتە، شەھەرنىڭ بەرپا بولۇش ياكى بولماسلىقىنى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ سېپىل - قورغانلىرىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى بىلەن ئۆلچەش مۇۋاپىق بولمايدۇ. كىرورلار شەھىرى دەپ قارىلىشۋاتقان قەلئەنىڭ قاچان قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىلمىي يەكۈن يوق، يازما خاتىرىگە ئاساسلانغاندا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇرۇن قۇرۇلغان بولۇپ چىقىدۇ. مۇشۇنداق ئىكەن، كىرورانىنى مىلادىيەنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان شەھەر دەيدىغانغا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق. ھازىرقى بايقالغان تارىخىي يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ دائىرىسىدىن قارىغاندا، كىرورلار شەھىرى خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تارىخىي ئىزلارنىڭ دائىرىسى 100 كىۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. يازما ماتېرىياللارنىڭ بولماسلىقى سەۋەبلىك، كىرورانىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنقى تارىخىي ۋەقەلىرى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز يوق. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 - يىلى ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكەندىن كېيىن، خېلى مەزگىلگىچە ھۇنلار ئېۋەتكەن نازارەتچىنىڭ

① شۇ ۋاقىتتىكى 1 يول مۇساپە ھازىرقى 417.53 مېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

② سىما چىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسىنىڭ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 490 - بەت.

نازارىتىدە، ھۇنلارغا باج ـ خىراج تۆلەپ، ھۇنلار مەنپەئەتىگە زىيان سالمىغان ھالدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى يەنىلا كىرورانلىقلار ئىدارە قىلغان. كىرورلار ئېلى ھۇنلارغا تەۋەلىك بىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارغا ئولپان تۆلەپ، ئۆزىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقىنى، جۈملىدىن ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان. كىرورلار ئەينى ۋاقىتتا شەرق ۋە غەربنىڭ سودا، مەدەنىيەت ئالاقە لىنىيەسى بولغان يىپەك يولىنىڭ مۇھىم توگۇنى بولۇش بىلەن بىرگە، نىسبەتەن كۈچلۈك ھاكىمىيەت بولغاچقا، شۇ ۋاقىتتىكى ئىككى كۈچلۈك ھاكىمىيەت خەن سۇلالىسى ۋە ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئىشلىرىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەچكە، ئۇلار ھەر ئىمالىلار بىلەن كىرورانىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ئىنتىلىپ كەلگەن، بۇنىڭغا «تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى «جاۋپونۇ 700 نەچچە چەۋەندىز بىلەن ئالدىنئالا كېلىپ، كىرورانى بېگىنى ئەسىر ئالىدۇ ۋە ئارقىدىنلا قوسىنى ئالىدۇ»[1] دېگەن بايانى ۋە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 ـ يىلى فۇ جيېزى باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى خەنجەرۋازلىرىنىڭ كىرورانى بېگى ئامگوكانى خەنجەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىكى دەلىل بولالايدۇ. جاڭ چيەن باكتېرىيە بىلەن بولغان ئالاقىنى راۋانلاشتۇرغاندىن كېيىن، بۇ يولدا غەربتىكى ئەل ـ يۇرتلارغا باردىغان ئەلچىلەرنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە، غەربىي يۇرتتىكىلەرنىڭ ئېرىشىدىغىنى كۆپىيىپ، خەن سۇلالىسىدىن كېلىدىغان سوۋغىغا ئانچە قىزىقمايدىغان بولۇپ قالغان. يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، خەن سۇلالىسىنىڭ كۆرەڭ ئەلچىلىرى ھە دېگەندە كىرورانلىقلارنىڭ مەنپەئەتىگىمۇ زىيان سالغان. بۇ ھەقتە يەنە يۇقىرىقى ئەسەردە مۇنداق بايانلار بار: «... شىمالدىن جيۇچۇەن ئارقىلىق باكتېرىيەگە باردىغان يول راۋانلىشىپ، ئەلچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. نەتىجىدە چەت ئەللىكلەر خەن سۇلالىسى سوۋغىلىرىغا، پۇل ـ ماللىرىغا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بىلگە تۆرە چەت ئەلگە باردىغان يولنى ئېچىپ، ھۆرمەتلىك ئۇنۇڭنا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كىچىك ئەمەلدارلار چەت ئەلدىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ ئىشلار ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىزگە بولغان پايدىسى توغرىسىدا يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولۇشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. خەن ۋۇدى بۇ ئەللەرنىڭ ئىنتايىن يىراقلىقى، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ بېرىشنى خالىمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ماقۇل بولىدۇ ۋە ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىدۇ. ئادەتتە ئەمەلدارنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلماستىنلا ئۇلارغا ئادەم قوشۇپ چەت ئەلگە ئەۋەتىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئالاقە باغلاش دائىرىسىنى كېڭەيتمەكچى بولىدۇ، بۇ ئەلچىلەر بېرىش ـ كېلىش جەريانىدا دۆلەتنىڭ پۇل ـ ماللىرىغا خىيانەت قىلىپ، ئوردىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىدۇ. خەن ۋۇدى قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆگىنىپ قالغان مۇنداق ئەلچىلەرنى جازالىغان بولسىمۇ، يەنىلا پۇل تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا

① سىما چيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسىنىڭ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى دائىر ماتېرىياللارنى تالاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 504 ـ بەت.

بۇيرۇپ، ئۇلارنى يەنە ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەلچى بولۇش پۇرستى كۆپ بولغانلىقتىن جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىن قورقمايتتى. يەنە باشقا ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرمۇ چەت ئەللىنىڭ ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ، كۆككە كۆتۈرەتتى. ئۇلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مۇبالىغىچىلەرگە رەسمىي ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى، كىچىكرەك مۇبالىغىچىلەرگە نائىب ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى قۇرۇق گەپ ساتىدىغان پەزىلەتسىز كىشىلەر بەس - بەستە ئۇلارنى دوراشقا باشلايدۇ. چەت ئەللىكلەر ئۇلارنىڭ ئەمەلىيەتكە ئويغۇن كەلمەيدىغان ھەر خىل گەپلىرىدىن بىزار بولۇپ، ئارىلىق يىراق، خەن لەشكەرلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، خەن ئەلچىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمەي قىينىچىلىق تۇغدۇراتتى. خەن ئەلچىلىرى ئاشلىقتىن ئۇزۇلۇپ، ئاچ قېلىپ ئۇلاردىن نارازى بولىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىدۇ. كىرورلار، قۇس قاتارلىق قاتناش يولىنىڭ ئېغىزىدىكى كىچىك بەگلىكلەر خەن ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ.»[1] مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى كىرورلار قاتارلىق ئەللەرنىڭ شەھەرلىرىنىڭ كىچىك، ئاھالىسىنىڭ ئاز، ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىز، ئاسانلا يەڭگىلى بولىدىغان ئوبيېكتىپ ئاخباراتقا ئېرىشكەن. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 108 - يىلى خەن ۋۇدى ئەگەشكۈچى بەگ جاۋ پونۇنى لەشكەر بېشى قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرگە ھۇجۇم قىلغان. جاۋ پونۇ 700 نەچچە چەۋەندىز بىلەن كىرورلار ۋە قۇس قاتارلىق ئەللەرگە ئالدىن يۇرەر قىسىم بولۇپ ھۇجۇم قىلغان ھەمدە كىرورلار بېگىنى ئەسىر ئالغان. ۋاڭ خۇي خەن خاقانىغا ئەرز - داد ئېيتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇمۇ ھوقۇققا ئېرىشىپ كىرورلارغا ئەسكەر باشلاپ ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقان. ئۇلار غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، جاۋ پونۇ ۋە ۋاڭ خۇيلارنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن. ئەلچى، سۇخەنچىلەرنىڭ قىزىقتۇرۇشى بىلەن پەرغانىنىڭ تۇلپارلىرىغا كۆزى قىزارغان خەن خاقانى پەرغانىگە قوشۇن ئەۋەتكەن، پەرغانىگە ھۇجۇمغا ماڭغان خەن قوشۇنى كىرورلاردىن ئۆتكەن، بۇ ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر شەھەرلەرنىڭ قورغانلىرىنى مەھكەم ساقلاپ، ئۇلارغا ئاشلىق بېرىشنى رەت قىلغان، شەھەرلەرنى ئالالىغانلارلا ئاشلىقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئالالمىغانلىرى ئاشلىققا ئېرىشەلمىگەن، بىرقانچە كۈن ئۇرۇشۇپ ئۆز يولىغا راۋان بولۇشقا مەجبۇر بولغان. پەرغانىگە قىلغان بۇ يۇرۇشتە ئارقا سەپتىن ئايرىلىپ قالغان خەن قوشۇنلىرى زور تالاپەت بىلەن مەغلۇپ بولۇپ قايتقان. بۇ ساۋاقلارنى يەكۈنلىگەن خەن خاقانى «دۇنخۇاڭدا جيۇچۇەن تۇتۇق بېگى تەسىس قىلىپ، غەربتە لوپ كۆلىگىچە مەنزىل - ئۆتەڭلەرنى قۇردى. بۇگۈردە بىر نەچچە يۈز چېرىك تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا

① سىما چيەن: «تارىخي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسىنىڭ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 502 - ، 503 - بەتلەر.

ئەمەلدارلارنى بېكىتىپ، چەت ئەللەرگە باردىغان خەن ئەلچىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئاشلىق توپلىدى.»[1] يۇقىرىقىلارغا قارىغاندا، كىرورلار ئىلى گەرچە ھۇنلارغا قارام بولغان بولسىمۇ، ھەمىشە ھۇن تەكرىقۇتلۇقى ۋە خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بېسىمغا ئۇچرىغان، جۇملىدىن ئىككى تاش ئارىسىدىكى ياڭاققا ئايلىنىپ قالغان. خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن غەربتىكى ئەللەردىن ئىتتىپاقداش ئىزدەپ زور تۇركۈمدە ئەلچىلەرنى يولغا سالغان، ئەپسۇسلىنارلىقى كىرورلار قاتارلىق بۇ كىچىك ئەللەرگە كېلىدىغان بېسىم كۈچىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئىككى ئارىدا زىددىيەت پەيدا بولغان، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىدىن بەزىلەر ھەتتا ئۇلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلغان كىرورانلىقلارنى بۇلىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلەشكەن، نەتىجىدە كىرورانلىقلار ئۇلارغا مۇلازىمەت قىلىشنى توختاتقان، شۇڭلاشقا خەن خاقانى لەشكەر ئېۋەتىپ بۇ ئەللەرگە ھۇجۇم قىلغان ھەمدە يوللارغا ئۆتەڭ، قوروقچى مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلىپ، تېرىقچى ئەسكەرلەرنى تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق جۇغلاپ، ئەلچىلىرىنى مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەشكە مەجبۇر بولغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر»دىن كېيىن يەنە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان ئەسەر «خەننامە»دىن ئىبارەت. «خەننامە» مىلادىيە 32 ـ يىلىدىن 92 ـ يىلىغىچە ياشىغان بەن گۇ تەرىپىدىن يېزىلغان، خەن سۇلالىسىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلىدىن مىلادىيە 23 ـ يىلىغىچە بولغان دەۋرىنىڭ تارىخىدۇر. زور ھەجىملىك بۇ تارىخ كىتابىدا كىرورانغا ئائىت قىممەتلىك ئۇچۇرلار يىغىلغان، «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ داۋامى بولغان بۇ ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن ئۇچۇرلار، ئوردا خاتىرىلىرىنى پايدىلانما قىلغاندىن سىرت، يەنە خەن سۇلالىسى ئادەملىرىنىڭ غەربىي يۇرت ھەققىدە يەتكۈزگەن مەلۇماتلىرىدىن كەلگەن.

«خەننامە» 96 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى (1)»دە مۇنداق ئۇچۇرلار بار: «... شەرققە ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. لوپ كۆلى «شورلۇق كۆل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لوپ كۆلىدىن يۇمىن ۋە ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 300 يول كېلىدۇ. كۆلنىڭ سۈيى تۇراقلىق بولۇپ يازدا كۆپەيمەيدۇ، قىشتا ئازايمايدۇ... يۇمىن ۋە ياڭگۈەن قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ غەربىي يۇرتقا باردىغان ئىككى يول بار: چەرچەن (鄯善)دىن قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالى بىلەن تارىم، يەكەن دەريالىرىنى ياقلاپ، غەرب تەرەپكە مېڭىپ يەكەنگە باردىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ... غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھۇنلار ۋە ئۇيسۇنلارغا ئوخشاشمىسىمۇ، لېكىن ئەزەلدىن ھۇنلارغا قارام بولۇپ كەلگەن. ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ باتىسقانى چاكارلار كاھىبىگى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى

① سىما چىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسىنىڭ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تالالاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 517 ـ بەت.

ئىدارە قىلاتتى. چاكارلار كاھىبگى دائىم ئاگنى[1]، چۇقۇ (باغراش) ۋە كۆنچى بەگلىرىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى بەگلىكلەردىن باج ئالاتتى»[2] دەپىلگەن.

«خەننامە»دە يەنە «ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ، ئالدى بىلەن باردىغان يېقىن جاي لوپ[3] ــ نوپ (诺羌)، نوپ بەگلىكىنىڭ بېگى ھۇنلاردىن يۈز ئۆرىگەن ئىدى. بۇ يەردىن ياڭگۇەن قوۋۇقىغا 1800 يول، چاڭئەنگە 6300 يول كېلىدۇ. نوپ يولىنىڭ ئوستىدە بولماستىن، چەتتە غەربىي جەنۇبقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاھالىسى 450 تۇتۇن، 1750 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر. نوپنىڭ غەرب تەرىپى سارمادان[4] (且末)غا تۇتاشقان، ئاھالىسى ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، دېھقانچىلىق قىلمايدۇ. ئاشلىقنى چەرچەن[5] (鄯善) بىلەن سارمادانىدىن ئالىدۇ. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىققاچقا، ھەربىي قوراللارنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. قوشۇنلىرى ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر تۇتۇپ، ئىشمەك ساۋۇت كىيىدۇ. غەربىي شىمالدا چەرچەن بىلەن تۇتىشىدۇ. چەرچەن چوڭ يولىنىڭ ئوستىگە جايلاشقان.

چەرچەن (鄯善) بەگلىكىنىڭ ئەسلىي نامى كىروران، بېگى قاغان شەھىرىدە[6] تۇراتتى. بۇ يەردىن ياڭگۇەنگە 1600 يول، چاڭئەنگە 6100 يول كېلىدۇ. ئاھالىسى 1570 تۇتۇن، 14100 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 2912 نەپەر. بىر نەپەر ئائىبىگ، ھۇنلاردىن قوغدانغۇچى بەگ، چەرچەن كاھىبگى، قۇس بەگلىكىگە زەربە بەرگۈچى كاھىبگ، سول قول قۇتقۇ، ئوڭ قول قۇتقۇ، قۇس بەگلىكىگە زەربە بەرگۈچى ئىنانچى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار، تىلماچ بەگلىككە ئىككى كىشى قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدىن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە 1365 يول، يەنە غەربىي شىمالدىن قۇس بەگلىكىگە 1890 يول كېلىدۇ. يېرى قۇم ۋە شورلۇق، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئاشلىق تېرىيدۇ ھەم باشقىلاردىن ئاشلىق ئالىدۇ، بەگلىكتىن قاشتاش چىقىدۇ. يېكەن، قوموش، يۇلغۇن، توغراق، چىغ قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ئۆسىدۇ. ئاھالىسى كۆچمەن بولۇپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئات، ئېشەك، تۆگە كۆپ. ھەربىي قوراللارنى ياساش جەھەتتىن نوپقا ئوخشايدۇ.

باشتا خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ مەلۇماتىدىن تەسىرلىنىپ، پەرغانە قاتارلىق ئەللەر بىلەن ئالاقە باغلاشقا بەل باغلىغان. شۇڭا غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىگەن. بىر يىل ئىچىدە غەربىي يۇرتقا ئون نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىلىپ تۇرغان.

---

① ھازىرقى قاراشەھەر ناھىيەسىنى كۆرسىتىدۇ.

② بەن گۇ: «خەننامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتوتى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 848 ـ، 849 ـ بەتلەر.

③ چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ۋاششەھىرى كونا شەھىرى خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ.

④ ھازىرقى چەرچەن ناھىيەسى تەۋەسىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە مۇزان كونا شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

⑥ بۇ شەھەر تارىخىي كىتابلاردا 扜泥، 扜泥، 欢泥 دەپ خاتىرىلەنگەن، قارۇشتى پۇتۇكلىرىدىكى khani شەھىرىدۇر.

كىروران ۋە قۇس بەگلىكلىرى يول ئۈستىدە بولغانلىقتىن يولدىن ئۆتكەن ئەلچىلەرنى تەمىنلەشتە كۆپ چىقىم تارتقاچقا، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى بۇ بەگلىكلەر ھۇنلارغا كۆپ ئايغاقچىلىق قىلىپ، ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن قوشۇن چىقىرىشنى تەلەپ قىلغان. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى: بۇ شەھەر بەگلىكلەرنىڭ شەھەر قورغانلىرى بولسىمۇ، لېكىن قوشۇنلىرى ئاجىز، ئۇلارنى تارمار قىلىش ئاسان، دەپ مەلۇمات بېرىشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن ۋۇدى ياندىش چاپاۋۇل جاۋ پونۇنى بېقىندى ئەللەرنىڭ چەۋەندازلىرى ۋە ۋىلايەت قوشۇنلىرىدىن بولۇپ بىر نەچچە تۈمەن ئەسكەر بىلەن قۇس بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ۋاڭ خۇي كىروران بەگلىكىدىن بىر نەچچە قېتىم ئازار يېگەنلىكى ئۈچۈن، جاۋ پونۇ ئالدى بىلەن يېنىك قورالىلانغان 700 چەۋەندىز بىلەن كىرورانغا بېرىپ، ئۇنىڭ بېگىنى ئەسىر ئالغان. ئارقىدىنلا قۇس بەگلىكىنى تارمار قىلغان... قايتقاندىن كېيىن جاۋ پونۇغا جويى بېگى مەنسەپى بېرىلگەن. ۋاڭ خۇيغا سەلتەنەتلىك تۆرە ئۇنۋانى بېرىلگەن. شۇنداق قىلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ يول بويلاپ سالغان قونالغۇلىرى يۈمبېنگىچە يېتىپ كەلگەن.

كىروران خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ تارتۇق يولىلاپ تۇرغان، بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان ھۇنلار قوشۇن ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلغان. كىروران بېگى بىر ئوغلىنى ھۇنلارغا، يەنە بىر ئوغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى... ھۇنلار كىرورانغا چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ، ئارقىدىن كېلىدىغان خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ يولىنى ئۈزۈپ قويماقچى بولدى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى قوشۇنىدىكى ھەربىي ھەكەم رېن ۋېن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇنلار يۈمبىندا سۇتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قوشۇنلىرى ئۈچۈن ئارقا قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتاتتى. ئۇلار قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئارقىلىق كىرورانىنىڭ ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكىنى بىلىپ قېلىپ، دەرھال خاقانغا مەلۇم قىلدى. خەن ۋۇدى رېن ۋېنغا يېقىن ئۇدۇل يول بىلەن قوشۇن باشلاپ بېرىپ، كىروران بېگىنى تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. قولغا چۈشكەن كىروران بېگى ئوردىغا كەلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ خاتالىقلىرى سۈرۈشتۈرۈلگەندە، ئۇ جاۋاب بېرىپ: ‹كىچىك ئەللەر چوڭ ئەللەرنىڭ ئارىسىدا قالغانلىقتىن، ئىككى تەرەپكە تەڭ بويسۇنمىسا ھېچبىر ئامال تاپالمايدىكەن. پۇقرالىرىمنى خەن سۇلالىسى زېمىنىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇشنى خالايمەن› دەيدۇ. خەن ۋۇدى كىروران بېگىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتقان سۆزىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆز ئېلىگە قايتۇردى ھەمدە ئۇنىڭغا ھۇنلارنىڭ ھەربىتىنى چارلىغاچ مېڭىشنى تاپشۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇنلار كىرورانغا ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 92 ـ يىلى كىروران بېگى ئاغرىپ ئۆلدى. كىرورانلىقلار خەن سۇلالىسىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان كىروران بەگزادىسىنى بەگ قىلىش ئۈچۈن قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تۇرغاقتىكى كىروران بەگزادىسى خەن

سۇلالىسىنىڭ قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاختىلاش جازاسىغا تارتىلغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇ كىرورانلىقلارغا قايتۇرۇپ بېرىلمەدى. ئۇلارغا بېرىلگەن جاۋابتا: «تۇرغاق ئوغۇلىنى خان ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، كىرورانغا قايتۇرۇلمايدۇ. باشقا بەگزادىلەردىن بىرىنى بەگ قىلىۋېلىڭلار، دېيىلگەنىدى. شۇڭا كىرورانلىقلار باشقا بىر بەگزادىنى بەگلىككە ئولتۇرغۇزدى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ تەكلىپى بويىچە ئۇلار خەن سۇلالىسىگە يەنە بىر تۇرغاق ئوغۇل، شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارغىمۇ بىر تۇرغاق ئوغۇل ئەۋەتتى. كىرورانىنىڭ كېيىنكى بېگىمۇ ئۆلدى. بۇ ئىشتىن ئاۋۇال خەۋەردار بولغان ھۇنلار كىرورانىنىڭ ئۆزلىرىدىكى تۇرغاق بەگزادىسىنى قايتۇرۇپ بەگلىككە ئولتۇرغۇزدى. خەن سۇلالىسى ئەلچى ئارقىلىق كىرورانىنىڭ يېڭى بېگىنى چاقىرتتى ھەمدە ناھايىتى نۇرغۇن ئىنئام بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۇ چاغدا كىروران بېگىنىڭ كىچىك خوتۇنى (ئەسلىي ئۆزىنىڭ ئۆگەي ئانىسى) بەگكە: «مەرھۇم بېگىمىز ۋاقتىدا خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىلگەن ئىككى بەگزادىمىز تېخى قايتىپ كەلمىسە، نېمە ئۈچۈن سىلى يەنە ئۇ يەرگە بارىدىلا؟» دېدى. بەگ ئۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە خەن سۇلالىسى ئەلچىسىگە ئۆزىرە ئېيتىپ: «مەن يېڭىدىن بەگ بولدۇم، ئەل ئىچى تېخى تىنچلانمىدى. شۇڭا يەنە بىر يىلى بېرىپ خاقانغا كۆرۈنۈش قىلارمەن» دېدى. كىروران بەگلىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان، خەن سۇلالىسىگە يېقىن ئىدى. قۇم تاغ دېگەن جايدا سۇ، ئوت - چۆپ قىس بولغانلىقتىن، كىرورانلىقلار دائىم ئۆتكۈنچىلەرگە يول باشلىغۇچى بولاتتى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى سۇ ۋە ئاشلىق ئاپىرىپ قارشى ئالاتتى ۋە ئۇزىتىپ قويىاتتى. لېكىن كۆپ قېتىم خەن سىپاھ بەگلىرى تەرىپىدىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنغاچقا، خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ پايدىسى يوق ئىكەن دەپ قارىغانىدى. كېيىن يەنە ھۇنلارغا پايلاقچىلىق قىلىپ، بىرقانچە قېتىم خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى توسۇپ ئولتۇرۇشتى. كىروران بېگىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئىنسى ئۇنۇش يۈز بەرگەن ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى خەن سۇلالىسىگە مەلۇم قىلدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى ئۇلۇغ سانغۇن خۇگۇاڭ پېڭلى قەسىرى نازارەتچى بېگى فۇ جيېزىنى كىروران بېگىنى ئولتۇرۇشكە ئەۋەتىش توغرىسىدا مەلۇمات سۇندى. شۇنىڭ بىلەن فۇ جيېزى يەڭگىل قوراللىق باتۇر جەڭچىلەرنى باشلاپ، چەت ئەلگە ئىنئام قىلىش نامىدا كۆپلىگەن پۇل - ماللارنى ئېلىپ يولغا چىقتى. ئۇ كىرورانغا يېتىپ كەلگەندە كىروران بېگىنى ئالداپ، ئۇنىڭغا ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. كىروران بېگى خۇشاللىقىدا فۇ جيېزى بىلەن شاراب ئىچىپ مەست بولۇپ قالدى. فۇ جيېزى ئۇنى يۆلەپ خالىي يەرگە ئېلىپ باردى. شۇ چاغدا ئىككى پالۋان ئارقا تەرەپتىن كېلىپ ئۇنى خەنجەرلەپ ئولتۇردى. بۇنى كۆرگەن كىروران ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى پىتىراپ كەتتى. فۇ جيېزى: «كىروران بېگى خەن خاقانىغا ئاسىيلىق قىلىپ چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەچكە، ئۇنى ئولتۇرۇش ئۈچۈن خاقان مېنى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەن

سۇلالىسى ئوردىسىدا تۇرۇۋاتقان ئىنىسى ئۆتۈش كىرورانغا بەگ بولىدۇ. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. قىمىر قىلماقلار، بولمىسا پۇتۇن ئېلىڭلەر ھالاك بولىدۇ، دەپ جار سالدى ۋە ئۆلتۇرۇلگەن ئەنقۇي (ئامگوكا، 归安)نىڭ كاللىسىنى كېسۋېلىپ چاقچەنگە تېز قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنىڭ ئۆتمۈشىنى مەلۇم قىلدى. ئەنقۇينىڭ كاللىسى ۋىياڭ ئوردىسىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلدى. خەن جاۋدى فۇ جيېزىغا يىياڭ بېگىلىك مەرتىۋىسىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۆتۈش كىرورانغا بەگ بولدى. بەگلىكنىڭ نامى چەرچەن (鄯善)گە ئۆزگەرتىلىپ، تامغا ئويدۇرۇپ بېرىلدى. ئوردا ئايىملىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىندى. بەگنىڭ يولغا چىقىشى ئۈچۈن ئات ھارۋا، يۈك ـ تاق تەييارلاندى. باش ۋەزىر (سانغۇن) باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئەمەلدارلار بەگنى پايتەختتىكى گۇاڭمىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى ۋە ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ يولغا سېلىپ قويدى. بەگ خاقانغا: «مەن خەن سۇلالىسىدە ئۇزۇن تۇردۇم، مانا ئەمدى قايتىپ كېتىۋاتىمەن. ئۆزۈم يالغۇز ھەم ئاجىز، ئۇ يەردە سابىق بەگنىڭ ئوغلى بار، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرەيمەن. بەگلىكتە[1] 伊循 شەھىرى بار، ئۇنىڭ يەرلىرى مۇنبەت. مەن خەن سۇلالىسىنىڭ شۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ تېرىقچىلىق قىلىپ، ئاشلىق جۇغلاتقۇزۇشنى ئۈمىد قىلىمەن. پېقىر شۇلارغا يۆلىنىپ بىخەتەرلىكىمنى ساقلىسام» دەپ ئىلتىماس سۇنغاچقا، خەن خاقانى بىر ئەمىر لەشكەر، سىپاھ بەگلەردىن 40 ئادەم ئەۋەتىپ، 伊循 شەھىرى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ، يەرلىك خەلقنى خاتىرجەم قىلدى. كېيىن ئۇ يەرگە كاھىبەگ قويدى. 伊循 ئەمەلدارلىقى مانا شۇنداق باشلاندى.

چەرچەن دەل خەن سۇلالىسى يولىنىڭ ئوستىدە، ئۇنىڭ غەربىدىن سارمادانغا 720 يول كېلىدۇ. سارمادانىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇ يېقىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق تېرىلىدۇ. يەر ۋە ئوت ـ چۆپ، دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەربىي ياراغ ئىشلەپچىقىرىشى خەن سۇلالىسىگە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ.[2]» دېيىلگەن.

«خەننامە»دە يېزىلىشچە، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 108 ـ يىلى جاۋ پونۇ ھۇن دەريا‌سى (匈河) سانغۇنلىقىغا تەيىنلەنگەن. كىرورلار بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن جويى بېگىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن، ئۇ ئەسلىدە خەن ۋۇدى دەۋرىدە قىران چەۋەنداز سانغۇن، لەشكەر بېشى بولۇپ، كىرورلار بەگلىكىنى ئىشغال قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنىدى، كېيىن پېرىخونلۇق قىلغانلىقتىن پۇتۇن جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. فۇ جيېزىنى كىرورلار بېگىنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 ـ يىلى يىياڭ بېگىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ،

① مۇرات كونا شەھىرى خارابىسىنى كۆرسەتمەكچى بولغان ئىدى. ئەمما ئۇ شەھەرنىڭ نامىنى مەرھۇم ئىمىن تۇرسۇن ھاجىم شەھىرى ئىشىم دەپ ئاتىغان، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا essidon شەھىرى دەپ قاراش تەشەببۇس قىلىنىۋاتىدۇ، بۇ چوڭ قۇرۇلۇپ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

② بەن گۇ: «خەننامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 852 ـ ~ 856 ـ بەتلەر.

739 ئۆيلۈك ۋە يەر سۈيۈرغال قىلىنغانلىقى يېزىلغان. فۇ جيېزى 31 يىل بەگلىك قىلىپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 - يىلى ئۆلگەن. ئەسەردە يېزىلىشىچە، مىلادىيە 9 - يىلىدىن 23 - يىلىغىچە دەۋر سۈرگەن شىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋاڭ مالڭ شۇ چاغدىكى نوپ بېگى تاڭدۇرنى ئۆلتۈرۈپ، غەربىي يۇرتتىكىلەرگە ھەيۋە كۆرسەتكەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە»دىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن كىروران ئېلىنىڭ تارىخىدىن ئازراق بولسىمۇ خەۋەر تاپالايمىز. مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنلا تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنىنى ئۆز تېررىتورىيەسى قىلغان كىروران ئېلى بار ئىدى، مۇشۇ دەۋردە چاقىلىق ناھىيەسى دائىرىسىدە يەنە نوپ ئېلى (姽羌)مۇ بار ئىدى. بۇ ئەللەردىن نوپ ئېلىنىڭ نوپۇسى ئاز يەنە كېلىپ چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىدى. نوپ ئېلىنىڭ نوپۇسى 450 تۈتۈن 1750 نوپۇس، ئۇنىڭ يېپەك يولىنىڭ ئوستىدە بولماسلىقى بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ كۆرۈشكە دەۋەت قىلىدۇ. نوپ ئېلىنىڭ ئورنىنى ھازىرقى كۆپىنچە ماتېرىياللاردا چاقىلىق بازىرى ئەتراپلىرىدا دەپ قارىلىۋاتىدۇ، قارىشىمچە بولغاندا ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى بولۇشى كېرەك. كىروران ئېلى چوڭراق بولۇپ ئاھالىسى 10 مىڭدىن ئاشقان، شۇ ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى كۈچلۈك ئەللەردىن بىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ يېپەك يولىنىڭ مۇھىم توڭونى بولغانلىقى، نوپۇسنىڭ خېلىلا كۆپلۈكى، بۇ زېمىنىنىڭ ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي يۇرتلىرىدىن بولغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ شەھەر - بازارلارنى بەرپا قىلغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا شەرقتە كۈچلۈك ئىككى ھاكىمىيەت — بىرى خەن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 207 - يىلىدىن مىلادىيە 8 - يىلىغىچە)، يەنە بىرى ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بار ئىدى. ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى ئاساس قىلغان دۆلەت ئىدى، ئۇلار جەڭگىۋار چارۋىچى خەلقلەرنى ئۆز ئەتراپىغا ئويۇشتۇرۇپ كېڭەيمىچىلىك قىلغان ۋە خەن سۇلالىسى زېمىنلىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، ئاساسىيشىلىق ئىزدىسىمۇ ئىمكانىيەتلەر ئاز بولغان. خەن سۇلالىسى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئاپەت بولۇۋاتقان ھۇنلارنى تامامەن يوقىتىش ئۈچۈن چارە - تەدبىر ئىزدىگەن. خەن سۇلالىسى ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىن كۆچۈپ كەتكەن ياۋچىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ ھۇنلارغا زەربە بەرمەكچى بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھۇنلارنى پارچىلاش تەدبىرلىرىنى يولغا قويغان. ئاكتىپ دىپلوماتىيە سىياسىتىنى يولغا قويغان خەن سۇلالىسى بەزى ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن. كىروران ۋە قۇسقا ئوخشاش ئىستراتېگىيەلىك جايلار ھە دېگەندىلا ھەر ئىككى تەرەپ كۆز تىكىدىغان مۇھىم ئورۇنغا ئايلىنىپ قالغان. يېپەك يولىنىڭ مۇھىم توڭونى بولغان كىروران مانا مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 - يىلى ھۇنلارغا قارام بولغان، شۇنداقتىمۇ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىدىغان، بەگلىرىنى ساقلاپ قالىدىغان، ئولپان تۆلەيدىغان نىسپىي مۇستەقىل ھاكىمىيەتكە ئايلانغان. بۇ ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر، بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىدىكى بۇ شەھەر بەگلىكلىرى مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەر ئىدى، نوپۇسى كۆپلىرىنىڭمۇ ئونمىڭ ياكى

نەچچە ئونمىڭلا ئاھالىسى ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى خەن ۋە ھۇن سۇلالىلىرىنىڭ كۈچى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. مىلادىيەدىن 100 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتلارغا كەلگەندە، ھۇنلار پارچىلىنىپ كۆپ ئاجىزلاشتى، بۇ ۋاقىتتا خەن ۋە ھۇن سۇلالىلىرىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقلىرى كۆرۈلگەچكە، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا كۈچ سىنىشىشقا ئۆتتى، بۇ سىنىشىشلار كىرورلار ئارقىلىق ئىپادىسىنى تاپتى. كىرورلار دەسلەپتە ھۇنلارغا قارام بولۇپ تېكىنىنى ھۇنلارغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتكەن ئىدى، كىرورلار بېگى قازا قىلغاندا ھۇن ئېلىدىكى تېكىنى قايتىپ كېلىپ تەختكە چىققانلىقى ئۈچۈنمۇ ياكى قان قېرىنداشلىقىنىمۇ، ئۇلار دائىم ھۇنلار تەرەپتە تۇرغان، خەن سۇلالىسى غەربكە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مەنپەئەت زىددىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بۇ ھەقتە سىما چىيەن ۋە بەن گۇ ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، زىددىيەت دەسلەپ ئۆزئارا بۇلاڭچىلىققا، كېيىنچە قانلىق پاجىئەلەرگە ئېلىپ بارغان. كىرورلار ئېلى بۇ ئىككى كۈچلۈك ھاكىمىيەت ئالدىدا مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئامالسىز ئىككى ئەلگە بىردىن تېكىن ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلىپ بىتەرەپ تۇرماقچى بولغان، لېكىن ئارىدىكى زىددىيەت بۇ بىتەرەپلىكنى ساقلاشقىمۇ ئىمكان بەرمىگەن، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ بەگلىرىدە ھۇنلارغا يان بېسىش ھەرىكەتلىرى كۆرۈلگەن. ئاقىۋەت خەن سۇلالىسى دەسلەپ كىرورلار بېگىنى تۇتقۇن قىلىپ ئەكەلگەن ۋە سوراق قىلغان، ئەمما كېيىنكى ۋەزىيەت ئۇلارنىڭ كۆزلىگەن يېرىدىن چىقمىغان. بۇ ۋاقىتتا يالغۇز كىرورلار بېگىلا ئەمەس كۈسەن، قۇس ۋە باشقىلارمۇ خەن ئەلچىلىرىنى قارشى ئالمايدىغان، ئۇزۇقلۇق ۋە باشقا مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەيدىغان بولۇۋالغان. مۇشۇ خىل ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خەن سۇلالىسى بەلكىم ئۆزلىرىنىڭ چوڭ دۆلەتلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ ھەقسىز مۇلازىمەت تەلەپ قىلغان بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە «خەننامە»دە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «كىرورلار ۋە قۇس بەگلىكلىرى يول ئۈستىدە بولغانلىقتىن، يولدىن ئۆتكەن ئەلچىلەرنى تەمىنلەشتە كۆپ چىقىم تارتقاچقا، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۈجۇم قىلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى... ئۇلار خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى سۇ ۋە ئاشلىق ئاپىرىپ قارشى ئالاتتى ۋە ئۇزىتىپ قويياتتى. لېكىن كۆپ قېتىم خەن سىپاھ بەگلىرى تەرىپىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغاچقا، خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ پايدىسى يوق ئىكەن دەپ قارىغانىدى»[1] دەپ يېزىلغان. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كىرورلار قاتارلىق ئەللەرنىڭ چىقىملىرى كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن، ھۇن تەرەپدارلىرى كۆپەيگەن. خەن سۇلالىسى ئۆزلىرىنى كۆزگە ئىلمايۋاتقان، ئۆزىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى تونۇمايۋاتقان بۇ كىچىككىنە شەھەر ـ بەگلىكلەرنى چۆچۈتۈش، ئۆزىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، دەسلەپ كىرورلار بېگىنى تۇتقۇن قىلغان، كېيىن يوشۇرۇن قەستلەپ

① بەن گۇ: «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 854 ـ بەت.

ئۆلتۈرۈشنى، يەنى كىشىلەر ۋە كۈسەن قاتارلىق ئەللەرنىڭ بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولغان. مۇكەممەل پىلان تۈزگەن خەن سۇلالىسى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى فۇ جيېڭى باشچىلىقىدا بىر تۈركۈم ئادەمنى ئېۋەتىپ ئالدى بىلەن كىشىلەر بېگى ئامگوكانى ئۆلتۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. پىلان بويىچە فۇ جيېڭى قاتارلىقلار مال - دۇنيا تەقدىم قىلمىز دەپ كىشىلەر بېگىنى ئالداپ، بىرگە شاراب ئىچىپ، ئاندىن خەنجەرۋازلار ئۇنى خەنجەرلەپ ئۆلتۈرگەن. كىشىلەرى ئۇلارغا زەربە بەرمەكچى بولغاندا، فۇ جيېڭى خەن سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ناۋادا بويسۇنمىسا پۈتۈن ئەل بويىچە قىرغىن قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ھەيۋە قىلغان، ئاقىۋەتتە كىشىلەر «جان بولسا جاھان» دەپ ئەلنى ساقلاپ قېلىش نىيىتىگە كېلىشكەن. خەن سۇلالىسى كىشىلەرنىڭ توغرىراقىنى ئېيتقاندا، يىپەك يولىغا بولغان كونترولۇق ھوقۇقىنى ساقلاش نىيىتىدە، ئۆزىدە تۇرغاق بولغاندا تەربىيەلەنگەن ئۇتۇش (كىشىلەر بېگى ئامگوكانىڭ ئىنىسى)نى بەگلىككە يۆلەپ چىقارغان، خەن ئوردىسىدىكىلەردىن بىرىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ نازارەتنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. ئۇتۇش تەختكە چىققىندا بەگلىك نامىنى كىشىلەردىن چەرچەن (鄯善)گە ئۆزگەرتكەن. ئۇ گەرچە تەختكە چىققان بولسىمۇ، ئۆز قىلمىشلىرى ھېسابىغا خەۋپسىرەپ كىشىلەرنىڭ قارىشىچە پېتىنالماي، ھازىرقى چاقلىق بازىرى ئەتراپىنى پايتەخت قىلغان. كىشىلەرنىڭ شۇنىڭدىمۇ ئۆزىنىڭ قىلمىشىدىن خەۋپ ھېس قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھازىرقى مۇران ئەتراپىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ مۇھاپىزەت قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. شۇنداق قىلىپ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان كىشىلەر ئېلى پارچىلىنىپ كەتكەن. ئۇتۇشنىڭ كىشىلەرنىڭ كىرەلمىگەنلىكىگە ئاساسەن، كىشىلەرنىڭ مەلۇم ۋاقىت يەنىلا ئامگوكا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. خەن سۇلالىسى بەزى جايلاردا مەھكىمىلەرنى قۇرۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ ئۆز ئەلچىلىرىنى تەمىنلەشكە مەجبۇر بولغان. مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كىشىلەرنىڭ پۈتۈنلەي تىزگىنلىشىگە ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن، خەنزۇچە مەنبەلەردە چەرچەن بەگلىكىنى تىكلىگەندىن كېيىن چەرچەن بەگلىكىگە ئائىت ئىشلارنىلا خاتىرىلىگەن، كىشىلەرنىڭ توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى خاتىرىلىمىگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردە بەگلىكىنىڭ نامىنى «چەرچەن» دەپ قوللانسىمۇ، ئۇنىڭغا «ئەسلىدىكى كىشىلەر ئېلىدۇر» دېگەن ئىلاۋە بىلەن ئېنىقلىما بېرىلگەن، مانا بۇنىڭدىن قارىغاندا كىشىلەرنىڭ شان - شۆھرىتىنىڭ ئەينى زامانىدىمۇ چەرچەندىن ئىبارەت بۇ بەگلىك نامىغا قارىغاندا كۆپ ئۇستۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. شۇ چاغدىكى بەگلىكىنىڭ ھاكىمىيەت يېزىقى بولغان قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە «چەرچەن» دېگەن نامىنىڭ تىلغا ئېلىنماسلىقى تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىك، ئۇنىڭ ئەكسىچە كىشىلەر نامى تىلغا ئېلىنغان. تېخىمۇ ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، كىشىلەر جاي نامى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالماستىن چەرچەن نامى ئەينى ۋاقىتتىكى سارمادان يەنى ھازىرقى چەرچەن ناھىيەسىگە

نام بولۇپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردە يەنە بىر مەسىلىنى ئىزاھلاپ قويۇش زۆرۈركى، كىتابىمىزنىڭ قەدىمكى زامانغا بېغىشلانغان بايانلارنى ئۆچرايدىغان چەرچەن ھازىرقى چەرچەننى ئەمەس بەلكى چاقىلىقتا قۇرۇلغان بىر بەگلىكنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئىلگىرى كىتابلاردا كۆرۈلگەن پىشامشان يەنى 鄯善 نىڭ تەۋەسىدۇر، ھازىرقى چەرچەننىڭ ئەينى ۋاقىتتا چالمادانا — سارمادان دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى ئاساس قىلىپ، سارمادان دەپ ئالدۇق. ئەمدى ئەسلىي مەسىلىگە قايتىدىغان بولساق، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتقا بولغان كونترولىۇقى مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا سەل بوشاپ قالغان، چۈنكى ئىچكى ئىشلىرى ئۈلارنىڭ بۇ تەرەپلەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىغا يېتىشەلمەيدىغان قىلىپ قويغان، بۇ ۋاقىتلاردا كىرورلار ۋە چەرچەن بەگلىرىنىڭ كۈچلىنىشىگە پۈرسەت يارالغان بولۇشى مۇمكىن، بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلارنى فەن يې ۋە سىما بياۋلار يازغان «كېيىنكى خەنناما» يەتكۈزگەن. فەن يې (398 ـ 446)، سىما بياۋ (؟ ـ 306) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ 195 يىللىق تارىخىنى يېزىپ چىققان، كىرورلار ۋە تارىم ۋادىسى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ مۇناسىپ خاتىرىلەنگەن. كىتابتىكى غەربىي يۈرت توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى يېزىشتا بەن چاۋ ۋە بەن يۈك قاتارلىقلار تەسىلىگەن ئۇچۇرلاردىن پايدىلانغان دېيىشكە بولىدۇ. بەن گۇ بىلەن بەن چاۋ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەن يۈئىلار بىر جەمەتتىن، ئۇلار غەربىي يۈرتتا پائالىيەت قىلغان مەزگىللەردە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن كىتاب يازغان، ئەنە شۇ ماتېريالىلار بەن گۇنىڭ ماتېريال مەنبەسىنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ماتېريالىلىق قىممىتى خېلىلا يۇقىرى بولغان. بەن چاۋدىن كېيىن غەربىي يۈرتنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە زور تۆھپە كۆرسەتكەن تارىخىي شەخس بەن چاۋنىڭ ئوغلى بەن يۈك ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربىي يۈرتتا ئۆتكۈزگەن، ئۇنىڭ ئىزلىرى غەربىي يۈرتنىڭ ھەممە يېرىگە چۈشكەن. «غەربىي يۈرت خاتىرىلىرى» ئۇنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈشى ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ئاساسىدا يېزىلغان. فەن يې ئۇنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى «كېيىنكى خەنناما»گە كىرگۈزگەن، بۈگۈنكى كۈندە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېريال ھېسابلىنىدۇ.

«كېيىنكى خەنناما» 47 ـ جىلدتا ئەينى ۋاقىتتىكى تارىم ۋادىسىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا ئاجايىپ زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن بەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدىن شۇ ۋاقىتتىكى چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ھايات كارتىنىلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. بەن چاۋنىڭ يەنە بىر ئىسمى بەن جۈڭشېڭ، فۇفېڭ ۋىلايىتى پىكلىڭ ناھىيەسىدىن. سۆزمەن، زاكۇنچى كىشى ئىدى، كىتابنى ناھايىتى كۆپ ئوقۇيتتى. مىلادىيە 62 ـ يىلى ئۇنىڭ ئاكىسى بەن گۇ («خەنناما»نىڭ ئاپتورى) ئوردىغا چاقىرتىلىپ مۇھەررىر بەگلىككە تەيىنلەندى. بەن چاۋ ئانىسى بىلەن بىللە لوياڭغا كەلدى. ئائىلىسى نامرات بولغاچقا، بەن چاۋ دائىم يامۇلنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىپ تۇرمۇشىنى قامدىدى. ئۇزۇن مۇددەت مۇشۇنداق جاپالىق ئىشلىگەچكە،

ئۇ قەلىمىنى تاشلىۋېتىپ ئاھ ئۇرۇپ تۇرۇپ: «قولىدىن ئىش كېلىدىغان بىر ئادەمنىڭ باشقا ئىنتىلىشى ۋە پاراسىتى بولمىغان تەقدىردىمۇ فۇ جېيېزى، جاڭ چېيەنلەردەك يات ئەللەردە خىزمەت كۆرسىتىپ تۆرە بولۇشى مۇمكىنغۇ، قانداقمۇ بىر ئۆمۈر يېزىش - كۆچۈرۈش بىلەن ئۆتكىلى بولسۇن» دېگەنىدى... خەن مىڭدى بەن گۇدىن: «ئىنىڭىز نەدە تۇرۇۋاتىدۇ؟» دەپ سورىدى، بەن گۇ: «يامۇلنىڭ خەت - ئالاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىپ، تاپقان پۇلى بىلەن قېرى ئانىمىزنى بېقىۋاتىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. خەن مىڭدى بەن جاڭ قىلدى، نۇرغۇن دۇشمەنلىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. دۇ گۇ ئۇنى ناھايىتى قابىلىيەتلىك ئىكەن دەپ بىلىپ، گۇ شۇن بىلەن بىللە غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.» بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھاياتى شۇنىڭ بىلەن باشلىنىدۇ. «كېيىنكى خەنىنامە»دە يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بەن چاۋ چەرچەنگە يېتىپ كەلگەندە چەرچەن بېگى گۇڭ دەسلەپتە ئۇنى ناھايىتى قائىدە - يوسۇنلۇق كۆتۈۋالدى. ئەمما كېيىن تۇيۇقسىز سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. بەن چاۋ قول ئاستىدىكىلەرگە، «سىلەر گۇڭنىڭ بىزگە بولغان ئەدەپ ۋە ھۆرمىتىنىڭ سۇسلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىدىڭلارمۇ؟ بۇ چوقۇم شىمالىي ھۇنلاردىنمۇ ئەلچى كەلگەنلىكىنىڭ، شۇنىڭ بىلەن چەرچەن خانىنىڭ ئىككىلىنىپ، قايسى تەرەپكە بويسۇنۇشنى بىلمەي قالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئەقىللىق ئادەم ۋەقە تۇغۇلماستىنلا ئالدىن سېزىۋالالايدۇ. ھالبۇكى ھازىر ئەھۋال ئىنتايىن روشەن تۇرۇپتۇ» دېدى. ئارقىدىن ئۆزلىرىنى كۆتۈۋاتقان چەرچەنلىكلەرنى چاقىرىپ ھېيلە ئىشلىتىپ: «ھۇن ئەلچىسىنىڭ كەلگىنىگە بىر نەچچە كۈن بولدى. ھازىر نەدە تۇرۇۋاتىدۇ؟» دەپ سورىدى، كۆتۈۋاتقانلار ھودۇقۇپ كېتىپ راستىنى دەۋەتتى. بەن چاۋ بۇ چەرچەنلىكلەرنى سولاپ قويۇپ، ئۆزى باشلاپ كەلگەن 36 ئەمەلدار ۋە لەشكەرنى يىغىپ بىرلىكتە شاراب ئىچىشتى، شاراب ئىچىلىپ خېلى بىر يەرگە بارغاندا، بەن چاۋ ئۇلارنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىش ئۈچۈن: «كۆچىلىك مېنىڭ بىلەن بىللە يىراق ئەلگە كېلىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، دۆلەتمەن بولۇشنى ئارزۇ قىلغانتىڭلار، بىراق بۈگۈنكى كۈندە شىمالىي ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى كېلىپ، نەچچە كۈن بولمايلا، چەرچەن بېگى گۇڭنىڭ بىزگە بولغان ئەدەپ - ھۆرمىتى سۇسلاپ كەتتى. مۇبادا چەرچەنلىكلەر بىزنى ھۇنلارغا تۇتۇپ بېرىدىغان بولسا، ئۆلۈكىمىز چىلبۆرىلەرگە يەم بولىدۇ. سىلەرچە ئەمدى قانداق قىلساق بولار؟» دېدى. كۆچىلىك بىر ئېغىزدىن: «ھازىر ھايات - ماماتلىق گىردابىدا تۇرۇپتۇق، مەيلى ھايات قالايلى ياكى ئۆلەيلى پۈتۈنلەي ئۆزلىرىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ: «بولۇاس ئۇۋۇسىغا كىرمەي تۇرۇپ، يولۇاس بالىسىنى تۇتقىلى بولمايدۇ. ھازىرقى بىردىنبىر چارە قاراڭغۇلۇقتىن پايدىلىنىپ شىمالىي ھۇن ئەلچىسىگە ئوت بىلەن ھۇجۇم قىلىش، شۇنداق قىلساق ئۇلار بىزنىڭ قانچىلىك ئادىمىمىز بارلىقىنى

بىلەلمەي ئالاقىزادە بولۇپ كېتىشىدۇ - دە، بىز پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى تولۇق يوقىتالايمىز. ھۇن ئەلچىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن چەرچەنلىكلەر قورقۇپ كېتىپ ياۋاشلىق بىلەن خەن سۇلالىسىگە بېقىنىدۇ. بىزمۇ غەلىبە قازىنىپ خىزمەت كۆرسىتىمىز، دېدى. كۆپچىلىك يەنە مۇلازىم گو شۇن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرۈشنى ئىيتىۋېدى، بەن چاۋ ئاچچىقى بىلەن: «بىزنىڭ ئۆلۈم - كۆرۈمسىز بۇگۈن بەلگىلىنىدۇ. مۇلازىم گو شۇن بىر چاكىنا تالىپ ئەمەلدار، بۇ پىلانىنى ئاڭلىسا قورقۇپ كېتىپ، مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. بۇ ھالدا قەھرىمان بولماقتا يوق، قەدىرسىز ئۆلىمىز - دە، نامىمىزمۇ چىقمايدۇ» دېدى. كۆپچىلىك «دۇرۇس» دېيىشتى. كەچ بولغاندا، بەن چاۋ ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرىنى باشلاپ ھۇنلارنىڭ بارگاھىغا باردى، بۇ چاغدا قاتتىق بوران چىقتى. بەن چاۋ ئون ئادەمنى دۇمباقلارنى ئېلىپ ھۇنلار قارارگاھىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا بۇيرۇدى ۋە ئوت تۇتاشقان ھامان دۇمباق چېلىپ چۇقان سېلىشقا كېلىشۋالدى. قالغانلار قولىغا قورال - ياراغ ئېلىپ قارارگاھ دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا مۆكۈندى. بەن چاۋ دەرھال شامالنىڭ يۆنىلىشى بويىچە ئوت ياقتى، قارارگاھنىڭ ئالدى - كەينىدىكىلەر دۇمباق چېلىپ، قىيقاس كۆتۈردى. ھۇنلار سارىسىمىگە چۈشتى. بەن چاۋ ئۆز قولى بىلەن ئوچ ئادەمنى ئۆلتۈردى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرى ھۇن ئەلچىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن 30 نەچچىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدى، قالغان 100 نەچچە ھۇن ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. ئۇلار ئەتىسى قايتىپ كېلىپ ئاندىن بۇ ئىشنى گو شۇنگە دېدى. ئۇ قاتتىق قورقۇپ كەتتى، ئەمما بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىرايىنى ئۆزگەرتتى. بەن چاۋ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ، دەرھال قولىنى كۆتۈرۈپ: «ئۆزلىرى گەرچە بۇ ئىشقا قاتناشمىغان بولسىلىمۇ، پېقىر ھەرگىز بۇ تۆھپىنى يالغۇز ئۆزۈمنىڭ قىلىۋالماقچى ئەمەس» دېدى. گو شۇن بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ كەتتى. بەن چاۋ چەرچەن بېگى گۇاڭنى چاقىرىپ كېلىپ، ھۇن ئەلچىسىنىڭ كاللىسىنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىۋېدى، پۈتۈن ئەل چۆچۈپ ۋەھىمىگە چۈشتى. بەن چاۋ چەرچەن بېگىگە چۈشەنچە بېرىپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلدى. چەرچەن بېگى ئوغلىنى بەن چاۋغا تۇرغاق قىلىپ بەردى. ئۇ قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى دۇ گۇغا مەلۇم قىلدى، دۇ گۇ ئىنتايىن خۇرسەن بولۇپ، بەن چاۋنىڭ تۆھپىلىرىنى تەپسىلىي پۈتۈپ ئوردىغا مەلۇماتنامە سۇندى ھەم غەربىي يۇرتقا يېڭىباشتىن ئەلچى تەيىنلەپ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. خەن مىڭدى بەن چاۋنى قالتىس قەھرىمان ئىكەن دەپ قاراپ، دۇ گۇغا: «بەن چاۋدەك ئەمەلدارىمىز تۇرسا، يەنە نېمە ئۈچۈن باشقىدىن ئادەم تاللاپ ئەۋەتەتتۇق، بەن چاۋنى دالا لەشكەر بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭ ئالدىنقى قېتىمقىغا ئوخشاش ۋەزىپىنى ئورۇنلىشىغا بۇيرۇق بېرىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. دۇ گۇ ئۇنىڭغا لەشكەر كۆپەيتىپ بەرمەكچى بولغاندا، بەن چاۋ: «ئەسلىدىكى 30 نەچچە ئادەمنى بولسىلا كۇپايە، ئەگەر بىرەر خېيىمخەتەر تۇغۇلۇپ قالسا، كۆپ ئادەم ئۇشۇقچە يۈك بولىدۇ» دېدى.

بۇ چاغدا ئۇدۇن بېگى گۇاڭدى ساكارائۇل (يەكەن) بەگلىكىنى يېڭىپ، جەنۇبىي يولدا

زومىگەر بولۇۋالغان ئىدى. ھۇنلارمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بەگلىكىنى نازارەت قىلىۋاتاتتى ۋە قوغداۋاتاتتى. بەن چاۋ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىقىپ، ئالدى بىلەن ئۇدۇنغا كەلدى. گۇاڭدى ئۇنىڭغا ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇدۇنلۇقلار خۇراپىي بولۇپ داخان - باخشىلارغا ئىشىنەتتى. داخان: «ئىلاھنىڭ غەزىپى تېشىۋاتىدۇ، نېمە ئۈچۈن خەن سۇلالىسىگە مايىل بولىسىلەر؟ خەن ئەلچىسىدە بىر قارا تۇمشۇقلۇق قۇلان ئات بار، شۇنى ئەكېلىپ، نەزىر قىلىپ ماڭا بېرىڭلار» دېدى. گۇاڭدى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ بەن چاۋنىڭ ئېتىنى سورىدى، بەن چاۋ بۇ ئىشلارنى ئاستىرتىن بىلىپ بولغانىدى، شۇڭا ئاتنى بېرىشكە قوشۇلدى، بىراق داخانىنىڭ ئۆزى كېلىپ ئەكېتىشىنى ئېيتتى. بىر دەمدىن كېيىن داخان كەلدى، بەن چاۋ داخانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدىغا تاپشۇرۇپ بەردى ھەم ئۇنىڭغا قاتتىق كايىدى. گۇاڭدى بۇرۇنلا بەن چاۋنىڭ چەرچەندە ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى، شۇڭا قاتتىق قورقۇپ دەرھال ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ بەن چاۋغا ئەل بولغانىدى. بەن چاۋ نۇرغۇن سوۋغاتلارنى ئېلىپ ئۇدۇن بېگى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى تارتۇقلىدى، شۇنداق قىلىپ ئۇدۇن بەگلىكىنى خاتىرجەم قىلدى.

شۇ چاغدا ھۇنلار جيەننى كۇسەن (كۇچا) بېگى قىلغانىدى، ئۇ ھۇنلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ شىمالىي يولنى تىزگىنلىۋالغان ھەمدە سۇلېنى ھۇجۇم قىلىپ ئېلىپ ئۇنىڭ بېگىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، كۇسەنلىك دۇتىنى سۇلېغا بەگ قىلىپ تىكلىگەنىدى. كېيىنكى يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى) باھاردا بەن چاۋ خىلۇەت، يېقىن يول بىلەن سۇلېغا كېلىپ، دۇتى تۇرۇۋاتقان پەنتۇ شەھىرىگە 90 يول كېلىدىغان جايدا توختىدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئەمەلدارلىرىدىن تېمەن لۇنى دۇتىنى ئەل بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئەۋەتتى ۋە تېمەن لۇغا: «دۇتىنىڭ ئەسلىي زاتى سۇلېلىق ئەمەس... سۇلېلىقلار ئۇنىڭغا چوقۇم ئىتائەت قىلمايدۇ، ئەگەر دۇتى تەسلىم بولۇشقا ئۇنمىسا، ئۇنى دەرھال تۇتۇۋالسىلا» دەپ جېكىلىدى. تېمەن لۇ پەنتۇغا يېتىپ كەلگەندە، دۇتى ئۇنىڭ ئەمىلىنىڭ كىچىك، تېنىنىڭ ئاجىزلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا تەسلىم بولغۇسى كەلمىدى. تېمەن لۇ دۇتىنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى دەرھال تۇتۇپ باغلۇۋالدى. دۇتىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر بۇنداق بولۇشىنى ئويلاپ باقمىغاچقا، قورقۇپ پاتپاراق بولۇپ كېتىشتى. تېمەن لۇ قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى بەن چاۋغا مەلۇم قىلدى، بەن چاۋ پەنتۇ شەھىرىگە يېتىپ كېلىپ سۇلې بەگلىكىنىڭ بارلىق سەركەردە - ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، كۇسەن بېگىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى سۆكتى ھەمدە ئالدىنقى سۇلې بېگىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جوڭنى بەگ قىلىپ تىكلىدى، سۇلېلىقلار خۇشاللىقتا چۆمىدى. جوڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلار دۇتىنى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىۋىدى، بەن چاۋ قوشۇلمىدى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاق - ئابرۇيىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى كۇسەنگە كەتكۈزۈۋەتتى. سۇلې شۇنىڭدىن باشلاپ كۇسەن بىلەن ئۆچمەنلىشىپ قالدى.

مىلادىيە 75 - يىلى خەن مىڭدى ئاغرىق سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتتى. كىنگىت (قاراشەھەر) بېگى خەن سۇلالىسى مۇسىبەتلىك بولدى، شۇڭا غەربىي يۇرت ئىشلىرى

بىلەن ھەپىلىشىشكە چولىسى تەگمەيدۇ دەپ قاراپ، لەشكەر چىقىرىپ قورۇقچى بەگ چىن مونى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بەن چاۋ تەنھا، يار ـ يۆلەكسىز ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كۈسەن بىلەن قۇم (ئاقسۇ) كۆپ قېتىم لەشكەر چىقىرىپ سۇلىغا تېگىش قىلدى. بەن چاۋ كاۋانتا شەھىرىدە جوڭ بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. بىراق سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئاز، كۈچى ئاجىز بولغاچقا، بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت مۇداپىئەلىنىپلا ئۆتتى. بۇ چاغدا خەن جاڭدى يېڭىلا تەختكە چىققان بولۇپ، چىن مو ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بەن چاۋنىڭ مۇشكۇل شارائىتتا قېلىپ، ئۇ يەردە داۋاملىق پۇت دەسسەپ تۇرالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، بەن چاۋنىڭ قايتىپ كېلىشىگە يارلىق چۈشۈردى. بەن چاۋ يارلىققا بىنائەن قايتماقچى بولغاندا، پۇتۇن سۇلې بەگلىكىدىكى ھەممەيلەن قايغۇ ـ ھەسرەتتە، ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. لى يەن ئىسىملىك بىر كاھىبەگ: ‹خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىزنى تاشلاپ كەتسە، چوقۇم كۈسەنلىكلەرگە مۇنقەرز بولىمىز، خەن ئەلچىسىنىڭ كېتىشىگە كۆڭلۇم قىيمايدۇ› دېدى ـ دە، شەمشىرى بىلەن ئۆزىنى بوغۇزلاپ ئۆلۈۋالدى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا قايتىپ بارغاندا، بەگ ـ تۆرىلەردىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممەيلەن يىغا ـ زار قىلىشىپ: ‹خەن سۇلالىسى ئەلچىسىگە خۇددى ئاتا ـ ئانىمىزغا تايانغاندەك تايىنىپ كېتىۋاتاتۇق، ئۆزلىرى قايتىپ كەتمىسىلە› دەپ بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ، ئۇنى ماڭغۇزمىدى. بەن چاۋ ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنى شەرققە قايتۇرمايدىغانلىقىنى پەملىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى ئويلىدى ـ دە، ئېتىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ سۇلىغا قايتىپ كەلدى. سۇلې بەگلىكىنىڭ ئىككى شەھىرى (سۇلې ۋە كاۋانتا) بەن چاۋ كەتكەندىن كېيىن، يەنە كۈسەنگە ئەل بولۇپ كەتكەن ھەمدە سەپەربای بەگلىكى بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللىگەنىدى. بەن چاۋ كېلىپ ئىسيانكارلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى ۋە سەپەربای بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ، 600 نەچچە ئادەمنى چېپىپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلىدا تىنچ ـ خاتىرجەملىك ئەسلىگە كەلدى.

مىلادىيە 78 ـ يىلى بەن چاۋ سۇلې، كانگىيە، ئۇدۇن، ئۇزۇنتاتلارنىڭ 10 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ قۇمنىڭ تاش قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، 700 دۇشمەننى ئۆلتۈردى. بەن چاۋ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرتتىكى بارلىق بەگلىكلەرنى تىنچىتىماقچى بولۇپ، يۇقىرىغا لەشكەر كۆپەيتىپ بېرىش توغرۇلۇق ئىلتىماس سۇنىدى: ‹كەمىنىلىرى مەرھۇم خانىمىزنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئېچىش ئارزۇسىدا بولغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن شىمالدا ھۇنلارغا زەربە بېرىپ، غەربتىكى ئەللەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ چەرچەن، ئۇدۇنلارنى بېقىندۇرغانلىقىنى كۆرگەنىدىم. بۇگۈنكى كۈندە ئۇزۇنتات، ساكارائول، سۇلې، توخرى، ئاسىيۇ، كانگىيەلەرمۇ بىزگە بېقىنىپ، بىرلىشىپ كۈسەننى يوق قىلىپ، خەن سۇلالىسىگە تۇتىشىدىغان يولنى راۋان قىلىشنى خالايدۇ. ئەگەر كۈسەننى قولغا چۈشۈرۈۋالساق، غەربىي يۇرتتىكى بويسۇندۇرۇلمىغان بەگلىك ئاران يۈزدە بىر ئۇلۇشنىلا ئىگىلىگەن بولاتتى. كەمىنىلىرى بىر كىچىك ھەربىي ئەملدار بولساممۇ، گۇ جىغا ئوخشاش يىراق ئەللەرگە بېرىپ ئوردا ئۇچۇن جان پىدا قىلىشقا، جاڭ چيەنگە

ئوخشاش چۆل - جەزىرىلەرگە ئاتلىنىشقا رازىمەن... ئەجدادلىرىمىز غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنى بويسۇندۇرۇش، ھۇنلارنىڭ ئوك قولىنى ئۇزۇۋەتكەنگە باراۋەر دېيىشكەنكەن، ھازىر غەربىي يۇرتتىكى كۇن پاتقان يەرگىچە بولغان ئەللەرنىڭ بېقىنمىغىنى يوق، چوڭ - كىچىك ھەممە ئەل خانلىقىمىزغا خۇشاللىق بىلەن ئۇزۇلمەي تارتۇق سۇنۇۋاتىدۇ، پەقەت كۇسەن بىلەن كىنگىتلا بويسۇنمايۋاتىدۇ. كەمىنلىرى ئىلگىرى يارلىققا بىنائەن قول ئاستىمدىكى 36 ئادەمىم بىلەن يىراق ئەللەرگە ئەلچىلىككە كېلىپ كۆپ ئازاب چەكتىم، سۇلېنى يالغۇز ساقلاۋاتقىنىمغا مانا بەش يىل بولدى، يات قوۋملارنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىمەن. چوڭ - كىچىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە تايىنىش تەكرىگە تايانغانغا ئوخشاش دېيىشىدۇ...»

«كېيىنكى خەننامە»دە يېزىلىشىچە، خەن خاقانى بەن چاۋنىڭ مەلۇماتنامىسىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەدبىرلىرىگە قوشۇلۇپ، مىلادىيە 80 - يىلى «خەن جاڭدى شۇ گەننى پەخرىي ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنى كىشەنلىرى ئېلىپ تاشلانغان جىنايەتچىلەر ۋە پىدائىيلاردىن مىڭنى باشلاپ، بەن چاۋنىڭ قېشىغا بېرىشقا ئەۋەتتى.» مىلادىيە 84 - يىلى خەن جاڭدى يەنە «پەخرىي ئەمىر لەشكەر خې گۇڭ قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 800 لەشكەرنى بەن چاۋنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى.» «كېيىنكى خەنىنامە»نىڭ 47 - جىلد «بەن چاۋ، لياڭ چىنلارنىڭ تەرجىمھالى»دا يۇقىرىقىدەك تەپسىلاتلار بولغاندىن سىرت، يەنە بەن چاۋنىڭ ئەنە شۇ مىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك قوشۇنغا تاينىپ پاراسەت، تەدبىرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆزى بويسۇندۇرغان بەگلىكلەردىن ئەسكەر ئېلىپ، باشقا بەگلىكلەرنى يوقىتىش (ياتلارنىڭ قولى ئارقىلىق ياتلارنى يوقىتىش تەدبىرىنى ئىشلىتىپ) ئۇسۇلى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇن ئەللەرنى خەن سۇلالىسى تېررىتورىيەسىگە ئالدى، ئۇ ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆتكەن جۇگې لياڭغا تەڭلەشتۇرۇش مۇمكىن، ئۇنىڭ تەدبىرلىرى ئەسلىدىن ھۇنلارنىڭ ھىمانىدا خەن سۇلالىسىنى كۈزگە ئىلمايدىغان تارىملىقلار ئارىسىدا زىلزىلە پەيدا قىلدى، ئۇنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنى جۇملىدىن ئازغىنە ئەسكىرى بىلەن تارىم ۋادىسىنى ئىستىلا قىلىش جەريانى كىلاسسىك تارىخ كىتابلىرىدا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. ئۇ بارلىقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشنى ئۆزىگە غايە قىلغان تارىخىي شەخس بولۇپ، ئېلىمىز تارىخىدا مەڭگۈلۈك ئىز قالدۇردى. يېزىلىشىچە، «مىلادىيە 94 - يىلى كۇزدە بەن چاۋ كۇسەن، چەرچەن قاتارلىق سەككىز ئەلنىڭ لەشكىرىدىن جەمئىي 70 مىڭ ئادەمنى ۋە ئۆز قارمىقىدىكى سىپاھ - بەگ، سودىگەر قاتارلىقلاردىن 1400 ئادەمنى يۆتكەپ، كىنگىتكە جازا يۈرۈشى قىلدى.» بەن چاۋ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن «يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ» (بۇ 70 مىڭ كىشىلىك ئارمىيەنى تارىم ۋادىسىدىن تەشكىل قىلغان دەپ يېزىلغىنىدىن قارىغاندا، مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تارىم ۋادىسىنىڭ ئاھالىسىنىڭ 700 مىڭدىن تۆۋەن ئەمەسلىكىنى، كەم دېگەندىمۇ 4 - 5 يۈز مىڭ ئاھالە بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پاكىت بولۇشى مۇمكىن) دېگەن ئۇنۋاننى بېرىش بىلەن بىرگە، 1000

توتونلۇك سۈيۈرغال يەر بېرىلدى.» ئۇ، مىلادىيە 100 ـ يىلى خانغا مەلۇماتنامە يوللاپ، ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، «جيۇ چۈەن ژىلايىتىگە بېرىشنى ئارزۇ قىلىشقا پېتىنالمايمەن، پەقەت يۈمبىن (قاشقۇژۇقتىن) هايات چىغمىدا كىرەلىسەملا بولاتتى، دەپ ئۈمىد قىلىمەن» دەپ يازغان. بەن چاۋ شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 102 ـ يىلى ئۆزى 31 يىل تۇرۇپ، خەن سۇلالىسى ئۇچۇن تېررىتورىيە كۆپەيتىپ تۆھپە ياراتقان غەربىي يۇرتتىن قايتىپ كەتكەن. بەن چاۋ كېتىپ رېن شاڭ مەنسەپكە تەينىلەنگەن، لېكىن غەربىي يۇرتتا كەڭ كۆلەمدە ئىسيانلار بولغان، رېن شاڭمۇ گۇناهكار بولۇپ قايتۇرۇلغان. مىلادىيە 107 ـ يىلى غەربىي يۇرتتىكىلەر ئىسيان قىلغانلىقتىن خەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. مىلادىيە 119 ـ يىلى چەرچەن بېگى هۇنلاردىن ئەنسىرەپ دۇنخۇاڭ ژالىيسىدىن ياردەم تەلەپ قىلغان، مۇشۇ ۋاقىتتا خەن ئوردىسىدا غەربىي يۇرتنى قايتا ئىشغال قىلىش ـ قىلماسلىق مەسىلىسىدە مۇنازىرە بولغان، بەزىلەر يۇمبىن قوۋۇقىنى تاقاپ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈشنى تەكلىپ قىلىشقان. ئوردا كېڭىشىدە بەن چاۋنىڭ ئوغلى بەن يۇڭنىڭ تەكلىپى بىلەن قايتىدىن غەربىي يۇرتنى تىزگىنلىمەكچى بولغان. مىلادىيە 110 ـ يىلى ئەتراپىدا چەرچەن بەگلىكىنىڭ بېگى يۈخۈەن ئىدى، ئۇنىڭ ئانىسى خەن سۇلالىسىدىن بولغاچقا هۇنلارنىڭ ئىدارە قىلىشىغا چۈشۈپ قالسا ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيمەن دەپ ئويلاپ، خەن سۇلالىسىدىن ياردەم سورىغان. مىلادىيە 123 ـ يىلى بەن يۇڭ 500 لەشكەر بىلەن لۇكچۇندە تۇرۇش ئۈچۇن مېڭىپ كىرورانغا كەلگەندە، چەرچەن بېگى يۈخۈەن ئۇنىڭغا تەۋەلىك بىلدۇرۇپ بەيئەت قىلغان، خەن خانى ئۇنىڭغا مۆھۈر ۋە مۆھۈر بېغى تەقدىم قىلغان. مىلادىيە 125 ـ يىلى بەن يۇڭ 6000 لەشكەر يۆتكەپ كېلىپ چەرچەن، سۇلې، ئالدى قۇس بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئارقا قۇس بەگلىكىگە هۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنى يېڭىپ 8000دىن جىقراق ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن. بەن چاۋ ۋە بەن يۇڭلار خەن سۇلالىسى ئۈچۇن زور تۆھپە قوشقان تارىخي شەخسلەردۇر.

«كېيىنكى خەننامە» 88 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە مۇنداق بايانلار بار: «... ئەندىر (小宛国)، نىيە (精绝国)، يول ئارىش بەگلىكى (戎卢国)، سارمادان (且末国) لار چەرچەن بەگلىكى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.» مانا مۇشۇ ۋاقىتلاردا تارىم ۋادىسىدا ئەڭ كۆچلۈك ئەللەردىن ئىككىسى بولۇپ، ئۇلار چەرچەن بەگلىكى ۋە ئۇدۇن بەگلىكىدىن ئىبارەت ئىدى.

مىلادىيە 38 ـ يىلى چەرچەن بەگلىكىنىڭ بېگى ئەن ئىدى. ئۇ مىلادىيە 46 ـ يىلىمۇ چەرچەن بەگلىكىگە بەگ ئىدى. يەكەن بېگى ئەلچى ئېۋەتىپ خەن سۇلالىسىدىن كېلىدىغان يولنى توسۇشنى تەلەپ قىلغاندا كىرۇران بېگى توسۇمىغانلىقتىن، يەكەن بېگى لەشكەر باشلاپ كېلىپ چەرچەن بەگلىكىگە هۇجۇم قىلغان، چەرچەن بېگى ئەن ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەي تاغ ئىچىگە قېچىپ كەتكەن، يەكەن بېگى شىەن كىرۇران رايونىدا مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قايتىپ كەتكەن.

«خەننامە» ۋە «كېيىنكى خەننامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن، دىيارىمىزنىڭ مىلادىيەدىن

بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 2 - ئەسىرگىچە بولغان تارىخىدىن ئازراق بولسىمۇ خەۋەر تېپىشقا مۇۋاپىق بولمىز. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى كىرورلان بېگى ئامگوكا خەن سۇلالىسىنىڭ خەنجەرۋازلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن كىرورلار ئىچى پارچىلانغان. ئامگوكانىڭ ئىنىسى ئۇتۇش خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇلۇپ قورچاق بەگ بولغان. ئەمما ئۇ كىرورلارنىڭ كىرىشكە پېتىنالمايلا، ھازىرقى چاقلىق ۋە مۇرلار تەرەپلەرنى مەركەز قىلغان بولسىمۇ، خەۋپسىرەپ خەن سۇلالىسىنىڭ مۇرەندە لەشكەر تۇرغۇزۇپ مۇھاپىزەت قىلدۇرغان. خەن سۇلالىسى ئوردا ئايمىلىرىدىن بىرىنى ئۇتۇشقا خوتۇن قىلىپ بېرىش بىلەن بىرگە، ھازىرقى مۇرلار ئەتراپلىرىدا لەشكەر تۇرغۇزۇپ ئۇنى قوغدىغان. بۇ ۋاقىتلاردا كىرورلار ۋە چەرچەن دېگەن ئىككى بەگلىك تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، مۇشۇ چاغدا ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىنراق بولغان نوپ ــ لوپ ئېلىنىڭ تەقدىرىگە كەلسەك، چەرچەن بەگلىكىگە قارام بولغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقى ئىككى ھاكىمىيەت كىرورلار خارابىسىنى ۋە چاقلىق بازىرى ئەتراپىدىكى قاغان (خان) شەھىرىنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. بۇ دەۋرلەردە ئۇتۇش، ئەن، يۇخۇەن قاتارلىق بەگلەر ئۆتكەن. ئۇتۇش مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى بەگ بولغان ۋە چەرچەن بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى بولۇپ قالغان. بەگ ئەن ئاز دېگەندىمۇ مىلادىيە 38 - يىلىدىن 46 - يىلىغىچە بەگ بولغان. يەكەن بېگى چەرچەن ئېلىنى بۇلاپ قايتقاندىن كېيىن، ئەن داۋاملىق بەگ بولغان. مىلادىيە 110 - يىلى ئەتراپىدا چەرچەنگە بەگ بولغىنى يۇخۇەن ئىدى، ئۇنىڭ قانچە ئۇزۇن بەگ بولغىنى نامەلۇم، ئۇنىڭ ئانىسى خەن سۇلالىسىنىڭ قىزلىرىدىن بولغىنىغا قارىغاندا، ئاتىسىنىڭ بەگ بولغانلىقى جۇملىدىن ئۇنىڭ ئۇتۇشقا ئوخشاش خەن سۇلالىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى، بەگ ئەنىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن. مۇشۇنداق بولغاندا، چەرچەن بەگلىكىنىڭ بەگلىرىنىڭ ئۇتۇش ــ ئەن ــ يۇخۇەننىڭ ئاتىسى ــ يۇخۇەن ئىكەنلىكىنى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلىدىن مىلادىيە 110 - يىلىغىچە كەم دېگەندىمۇ تۆت ئەۋلاد بەگنىڭ ئۆتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋرلەردە چەرچەن بەگلىكى زور داۋالغۇشلارنى باشتىن كەچۈردى، دەسلەپ فۇ جېيزى قاتارلىقلارنىڭ قانلىق ۋەقە پەيدا قىلىپ بەگ ئامگوكانى ئۆلتۈرگەندىن باشلاپ كۆپ قېتىملىق سوقۇشلار بولدى، ئۇلار بىر بولسا ئۆز ئېلىدە ياكى باشقا ئەللەردە ئۇرۇش قىلىپ كۆپ قۇربانلارنى بەردى. بەن چاۋنىڭ باشچىلىقىدا قوشنا شەھەر بەگلىكلىرىنى ئىستېلا قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىش بىلەن بىرگە، يەكەن بېگى بىلەنمۇ ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن تالاپەتكە دۇچار بولغان. مىلادىيە 46 - يىلىدىن كېيىن چەرچەن بەگلىكى كۈچىيىش باسقۇچىغا كىرگەن، بۇ يىللاردىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدىكى بەگلىكلەردە كۈچلۈك ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىغا چىققان، مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئۇلار كۈچىيىپ قوشنىلىرىدىن بىرقانچىنى قوشۇۋالغان ۋە 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىداره قىلغان.

«ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى»نىڭ 30 - جىلدىدا يېزىلىشىچە، «جەنۇبىي

يولدىكى سارمادان ئېلى، ئەندىر ئېلى، كادوتا (نىيە) ئېلى، كىروران ئېلى قاتارلىقلارنى چەرچەن ئېلى ئۆز ئىدارىسىغا ئالغان.»[1]

«... قۇملۇقنىڭ غەربىي قىسمىدىن غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ قۇمتاغدىن ئۆتۈپ، بۇرۇنقى كىروران بەگلىكىگە بارغاندىن كېيىن، يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ كۇسەنگە بارغىلى... جەنۇبىي يول بىلەن غەربكە قاراپ ماڭغاندا جەزمەن[2] (且志) بەگلىكى، ئەندىر بەگلىكى، نىيە بەگلىكى، كىروران بەگلىكىنىڭ ھەممىسى چەرچەن بەگلىكىگە تەۋە ئىكەن.»[3] «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»دىكى يۇقىرىقى بايانلاردىن كونكرېت يىل دەۋرىنى ئېنىقلاشقا مۇۋاپىق بولالمىدىم، ئەمما بۇ ئەسەرنىڭ غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان چېن شۇ (233 ـ 297) تەرىپىدىن يېزىلغىنىغا قارىغاندا، بۇ ۋەقەلەرنىڭ كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بولغانلىقىنى، مۇشۇ دەۋردە چەرچەن بەگلىكىنىڭ يۇقىرىقى بەگلىكلەرنى ئۆز ئىدارىسىغا ئېلىپ بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئەمما مۇشۇ دەۋردىكى يۇقىرىقى شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئۇچۇرلارغا ئىگە بولمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، بەن گۇ يازغان «خەنناما»دىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن پايدىلىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بەن گۇ بۇ شەھەر بەگلىكلىرى ھەققىدە مۇنداق بايانلارنى بېرىدۇ:

«ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ، ئالدى بىلەن باردىغان يېقىن جاي لوپ ـــ نوپ (国羌诺)، نوپ بەگلىكىنىڭ بېگى ھۇنلاردىن يۇز ئۆرىگەن بەگ ئىدى... نوپ يولىنىڭ ئوستىدە بولماستىن چەتتە، غەربىي جەنۇبقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاھالىسى 450 تۇتۇن، 1750 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر. نوپنىڭ غەرب تەرىپى سارمادان (且末)غا تۇتاش، ئاھالىسى ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، دېھقانچىلىق قىلمايدۇ. ئاشلىقنى چەرچەن (鄯善) بىلەن سارماداندىن ئالىدۇ. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىققاچقا، ھەربىي قوراللارنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. قوشۇنلىرى ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر تۇتۇپ، ئىشمەك ساۋۇت كىيىدۇ. غەربىي شىمالدا چەرچەن بىلەن تۇتىشىدۇ. چەرچەن چوڭ يولنىڭ ئوستىگە جايلاشقان.

چەرچەن (国鄯善) بەگلىكىنىڭ ئەسلىي نامى كىروران، بېگى قاغان شەھىرىدە تۇراتتى. بۇ يەردىن ياڭگۇەنگە 1600 يول، چاڭئەنگە 6100 يول كېلىدۇ. ئاھالىسى 1570 تۇتۇن، 14100 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 2912 نەپەر... يېرى قۇم ۋە شورلۇق، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ

---

① «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى جىننامە سۆزنامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتوتى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 147 ـ بەت.

② بۇ بەگلىك ھازىرقى چەرچەن ناھىيەسى تەۋەسىدە ئىدى، توغرىسى سارمادان بولۇشى كېرەك، ئەسلىي مەتنىدە 且志国 دېيىلگەن.

③ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى جىننامە سۆزنامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتوتى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 146 ـ بەت.

ئاشلىق تېرىيدۇ ھەم باشقىلاردىن ئاشلىق ئالىدۇ، بەگلىكتىن قاشتاش چىقىدۇ. يېكەن، قومۇش، يۇلغۇن، توغراق، چىغ قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ئۆسىدۇ. ئاھالىسى كۆچمەن بولۇپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئات، ئېشەك، تۆگە كۆپ، ھەربىي قوراللارنى ياساش جەھەتتىن نوپقا ئوخشايدۇ.

سارمادان (且末国) بەگلىكىنىڭ مەركىزى سارمادان (چالمادانا)[1] شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 6820 يول كېلىدۇ، ئاھالىسى 230 تۇتۇن، 1610 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 320 نەپەر... شىمال تەرىپى كۆنچى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي تەرىپى ئەندىرگە ئۇچ كۈنلۈك يول. ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ. غەربىدىن نىيەگە 2000 يول[2] كېلىدۇ.

ئەندىر (小宛国) بەگلىكى، مەركىزى 扜零城 شەھىرىدۇر. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 7210 يول كېلىدۇ. ئاھالىسى 150 تۇتۇن، 1050 كىشى بولۇپ ئەسكەرلىككە يارامليقى 200 نەپەر... شەرق تەرىپى نوپ بىلەن تۇتىشىدۇ، ئورنى جەنۇبتىراق بولۇپ، يولدىن چەتتە قالىدۇ[3].

نىيە بەگلىكى (精绝国)، مەركىزى نىيە شەھىرىدۇر. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8820 يول كېلىدۇ. ئاھالىسى 480 تۇتۇن، 3360 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر...

① سارمادان بەگلىكى بۇگۈنكى چەرچەن ناھىيەسى تەۋەسىدە، خەنزۇچە كىلاسسىك مەنبەلەردە 且末، قاراشتىر- چە پۇتۇكلەردە Calmadana، calmatana دېگەندەك يېزىلغان، بۇ نام مۇللا مۇسا سايرامي «تارىخى ھەمىدىيە» دېگەن كىتابىدا يازغان شەھىرى چەمەن دېگەن نامغا يېقىن كېلىدۇ. پارسچە ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» دە J.R.MANGAN دېگەن جاي نامى بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى يېقىنلىشىدۇ. تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ غەربكە نوم ئالغىلى ماڭغىنىدا غەربىي يۇرتتىكى جاي نامىلىرىنى سانسكرىتچىلاشقان شەكلى بويىچە تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىپ خاتىرىلىگەن بولغاچقا 那摩驮 دەپ يازغان. 10 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئالىمى سېڭقۇ سەلى تۇتۇق «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، بۇ ئاتالغۇنى سارمادانبالىق دەپ ئالغان، كېيىنكى خەنزۇچە مەنبەلەردە 策尔满 دېگەن نام ئۇچرايدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر مەنبەدىن يەنى «چەمەن» دىن كېلىپ چىققان بولۇشى، 且末 مۇ شۇنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى بولۇشى، قالغان خاتىرىلەردىكى يېزىلىشى ئېھتىمال بۇددىزمنىڭ تەسىرىدە سانسكرىتچىلاشقان شەكلى بولسا كېرەك. ئەمدى چەرچەن نامىغا كەلسەك بۇ نام مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان بەگلىكنىڭ نامىدىن كەلگەن، 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاجاۋۇزغا ئۇچرىغان چەرچەن بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى چوڭ چەرچەن، كىچىك چەرچەنلەردىكى 4000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالىنىڭ بەگلىك تەۋەسىدىكى چالمادانغا كۆچۈشى بىلەن تەدرىجىي چالمادانا — سارمادان دېگەن نامالارنى سىقىپ چىقىرىپ، شۇ جايىنىڭ نامىغا ئايلانغان. بۇ نام 10 - ئەسىرلەرگە بارغاندا تامامەن ئومۇملىشىپ بولغان، ئەسلىدىكى چالمادانا دېگەن نامىمۇ ئونتولغان. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە «چۇرچان» دەپ خاتىرىلىگەن، 1276 - يىلى بۇ يەردىن ئۆتكەن ماركوپولو CHARCHAN ئۇلكىسى دەپ يازغان. تۇبۇتچە مەنبەلەردىمۇ carcan - cercen دەپ خاتىرىلەنگەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىتابلاردا 车尔臣 دەپ ئاھايىتى توغرا تەلەپپۇز تەرجىمىسى قوللىنىلغان.

② چېن شىلياڭ بۇ ئارىلىقنى 600 يول دەپ ھېسابلاپ كۆرسەتكەن، بۇ خاتالىق ئەملىيەتتە ئىككى يول يۇنىلىشىدىكى مۇساپىلەرنى ئايرىماي ھېسابلاشتىن كېلىپ چىققان خاتا مەلۇمات. چېن شىلياڭ بۇ خاتالىقنى ئېنىقلاپ چىققان.

③ 小宛 دېگەن بۇ قەدىمىي ئەلنىڭ ھازىرقى نىيە ناھىيە ئەندىر چارۋىچىلىق رايونىغا توغرا كېلىدىغانلىقى ما- تېرىياللاردا كۆرسىتىلگەن. بەزى مەنبەلەردە ئۇچرايدىغان saca ۋە خەنزۇچە كىتابلاردىكى 舍凯 نىڭ مۇشۇ خارابىلىقنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئىسپاتلانماقتا. ھازىرقى نامى ئەندىر كېيىن ئومۇملاشقان بولۇپ تىلىمىزدىكى ئەن+ دىر سۆزىدىن ياسالغان. ئەن — سۇ تېز ئاقىدىغان يەرنى كۆرسەتسە، دىر — بىر خىل جۇغراپىيەلىك ھالەتنى، بەلكىم ئېغىزنى كۆرسىتىدۇ، دېمەك بۇ نام كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ رايونغا چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەنلەرنىڭ دەريانىڭ ئېقىش ھالىتى ۋە جۇغراپىيەلىك شەكلىگە ئاساسەن قويغان نامى، ئەن ئاقىدىغان ئېغىز مەنسىدە. بۇ جايلار مىلادىيە 1- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە چەرچەن بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. بۇ خارابىلىك قايتا بايقالغاندىن كېيىن سىتەيىندىن باشلاپ ھازىرغىچە نۇرغۇن قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈلۈپ دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇردى.

جەنۇبىدىن روڭلۇ بەگلىكىگە تۆت كۈنلۈك يول، مەيدانى تار، ئۇنىڭ غەربىدىن ئۇزۇن تېتىر بەگلىكىگە 460 يول كېلىدۇ[1].

روڭلۇ (戎卢国)، مەركىزى بېيپىن (卑品城) شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8300 يول. ئاھالىسى 240 تۇتۇن، 1610 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 300 نەپەر. شەرق تەرىپى ئەندىر، جەنۇب تەرىپى نوپ بىلەن پاسىللىنىدۇ. غەربىي تەرىپى چىرا بىلەن تۇتىشىدۇ. ئورنى جەنۇبتىراق بولۇپ يولدىن چەتتە قالىدۇ[2].

بۇ يەردە شۇنىڭغا دىققەت قىلىمىزكى، يۇقىرىقى مەلۇماتلار مىلادىيەنىڭ ھارپىسىغا ياكى مىلادىيەنىڭ بېشىغا مەنسۇپ، شەھەر دۆلەتلىرى شۇ دەۋردىن تەخمىنەن 150 يىلدەك ئۆتكەندە، چەرچەن بەگلىكىنىڭ تېررىتورىيەسىگە كىرگەن. يۇقىرىقى مەلۇماتلارنى يىغىنچاقلىساق، چەرچەن بەگلىكىدە مىلادىيەنىڭ بېشىدا 3120 تۇتۇن، 23481 نوپۇس، 4732 نەپەر ئەسكەرلىككە يارامليق ئادەم ياكى لەشكىرى بار ئىدى. بۇ سانلىق مەلۇماتلار كىرۇران نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن، چۈنكى كىرۇران بەگلىكى مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 3 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاندىن چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكەن. لېن مېيسۇن «چەرچەن بەگلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە، بۇ ئەلنىڭ نوپۇسى 84579 غا يەتكەن»[3] دەپ يازغان. كىرورانىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا خېلى چوڭ ئەل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ كەڭلىكىنى ھېسابقا ئالساق، ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭ چەرچەن بەگلىكىنىڭ نوپۇسىدىن كەم ئەمەسلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ، چۈنكى مۇشۇ قىسمىنىڭ بېشىدا كۆرگەن ئارخېئولوگىيەلىك ئۇچۇرلار مۇشۇنداق يەكۈنگە كېلىشكە دەۋەت قىلىدۇ. چەرچەن بەگلىكى مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى ئاھالىسىنى 15 ـ 20 مىڭغىچە دەپ قارايمەن، بۇ ۋاقىتتا كىرۇران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا بىرقانچە شەھەر بولغان، قۇم دەريا بويلىرىدىمۇ مەلۇم ساندا ئاھالىنىڭ ياشىغانلىقىنى، جۇملىدىن كىرورانىنىڭ دائىرىسىدە بولغانلىقىنى پەرەز قىلىمىز. يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، مىلادىيەنىڭ ھارپىسى ياكى بېشىدا بۇ دائىرىدە 5 ـ 6 مىڭ تۇتۇن، 40 مىڭ ئەتراپىدا نوپۇس، 10 مىڭغا يېقىن

---

① بۇ مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى شەھەر بەگلىكى بولۇپ 国精绝 دەپ ئاتالغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە 尼壤城 دەپ يېزىلغان. تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندا قەدىمكى نىيە خارابىسى ھازىرقى نىيە بازىرىنىڭ 120 كىلومېتىر شىمالىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقىغا جايلاشقان. مىلادىيەدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپلا تۇپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق ئۆسىدىغان، بارلىقسان ئورمان بىلەن قاپلانغان بوستان بىر شەھەر. بۇ شەھەر خارابىسى جەنۇبتىن شىمالغا 25 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە يەتتە كىلومېتىر دائىرىگە سوزۇلغان. خارابىنى قۇم بارخانلىرى ھىلال ئاي شەكلىدە ئوراپ تۇرىدۇ. شەھەرنىڭ نامى قارۇشتى يېزىسىدىكى 14 ـ، 188 ـ، 436 ـ، 500 ـ، 518 ـ، 685 ـ نومۇرلۇق پۇتۇكلەردە nina دەپ يېزىلغان، بۇ نام ئەمەلىيەتتە نىيە نامىنىڭ مەنبەسىدۇر. مۇشۇلارغا قارىغاندا، نىيە نامى كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا مەۋجۇت ئىدى. نىيە خارابىسى ئۇستىدە كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، قەدىمكى مەدەنىيىتىمىزنىڭ پارلاق ئىز ـ لىرى خەلقئارالىققا نامايان بولدى.

② بۇ كىچىك ئەل يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىگە جايلاشقان، كونكرېت ئورنى نامەلۇم. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، چەرچەن ناھىيەسى بىلەن نىيە ناھىيەسى ئارىسىدىكى تاغلىققا جايلاشقان، دەپ قارالماقتا.

③ لېن مېيسۇن: «كىرۇران ـــ ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى»، مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 83 ـ بەت.

ئەسكەرلىككە ياراملىق ئادەمنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز. بىر ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتۈپ، چەرچەن بەگلىكى بۇ تېررىتورىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، بىر قاتلانمىغان تەقدىردىمۇ ئائىلە سانىنىڭ 10 مىڭغا، نوپۇسىنىڭ 80 ـ 70 مىڭغا يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ سانلىق مەلۇماتلارنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئىسپاتلاشقا يېتەرلىك پاكىتلار يول بېرىدۇ، بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ئىسپاتلانغۇسى. بۇ ۋاقىتتا چەرچەن بەگلىكىنىڭ تېررىتورىيەسى ھازىرقى چاقىلىق، چەرچەن، نىيە ناھىيەلىرىنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى، لوپنور ناھىيەسىنىڭ قىسمەن زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. چەرچەن بەگلىكىنىڭ كېيىنكى سىياسىي تارىخى ھەققىدە ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىمىز كەمچىل، ئەمما بۇ جەرياندىكى ئىجتىمائىي ھايات توغرۇلۇق قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ كەڭ ئۇچۇر بېرىشى چۈشەنچىمىزنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ.

400 ـ يىلى ئەتراپىدىكى دىيارىمىز توغرىسىدا يەنە بىر قىممەتلىك ماتېرىيال بار، ئۇ بولسىمۇ فاشىيەن ئاپتورلۇقىدىكى «فاشىيەن تەزكىرىسى» ياكى «بۇددا ئەللىرى تەزكىرىسى» نامىلانغان ئەسەردۇر. ئەسەر ماتېرىياللىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق: 399 ـ يىلى چاڭئەندىن يولغا چىققان راھىبلار فاشىيەن (337 ـ 422) ۋە خۇيجىڭلارنىڭ ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نومى ئالغىلى ماڭغاندا كۆرگەنلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئەسەر گەرچە 414 ـ يىلى يېزىلغان بولسىمۇ، دىيارىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار 400 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ياكى 401 ـ يىلىنىڭ بېشىغا مەنسۇپ دېيىشكە بولىدۇ. ئەسەردە: «17 كۈندە 1500 يول مۇساپىنى بېسىپ چەرچەن ئېلىگە باردۇق... بېگى بۇددىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، 4000دىن ئارتۇق راھىب بار بولۇپ كىچىك كۆلۈڭگۈ مەزھىپىدە ئىكەن. بۇ ئەلدىكى ئاۋام ۋە راھىبلار ئەنەتكەكچە ئۆگىنىدۇ، ئەمما پەرق بار. بۇ يەرنىڭ غەربىدىكى ئەللەرمۇ ئاساسەن ئوخشاش، بۇ ئەللەرنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاشمايدۇ (唯国国胡语不同). بۇ ئەلدىكىلەر ئەنەتكەك يېزىقى ۋە ئەنەتكەك تىلى ئۆگىنىدۇ. بۇ يەردە بىر ئاي تۇردۇم»[①] دېيىلگەن. بۇ مەلۇماتلارنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم ئۇچۇر شۇكى، يەرلىك خەلقنىڭ تىلى ھەرگىزمۇ ئەنەتكەك تىلى ئەمەس، بۇ تىل ئەينى زامانداخور ~ غۇر ~ غۇز (胡语) تىلى دەپ ئاتالغان، يەرلىك خەلق دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلى ئەنەتكەك تىل ـ يېزىقىنى ئۆگەنگەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ خارابىلىكلەردە بايقالغان قارۇشتى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار، بۇ بايانلارنىڭ ناھايىتى توغرا بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. يەرلىك ئاھالە بۇددا دىنىنىڭ كىچىك كۆلۈڭگۈ مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان. بۇ يەردە 4000 دىن ئارتۇق راھىبنىڭ بارلىقى، مۇشۇ ۋاقىتتا چەرچەن ئېلىنىڭ پايتەختىدە قانچىلىك ئاھالىنىڭ بارلىقىنى بىلىشىمىزدە قىممەتلىك ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ. ناۋادا ھەر 10 ئادەمنىڭ بىرى راھىب دېسەك، ئومۇمىي ئاھالىسى 40 مىڭغا بارىدۇ دېيەلەيمىز، ئەمەلىيەتتە نوپۇس بۇنىڭدىن كۆپ بولۇشى مۇمكىنكى ھەرگىزمۇ كەم ئەمەس، چۈنكى 4000دىن ئارتۇق راھىب، ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ئۆز ئەمگىكى بىلەن

① ياڭ جيەنشىن تۈزۈپ شەرھلىگەن: «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىلىرىدىن تاللانما ۋە شەرھ»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 32 ـ بەت.

ئۆزىنى باقالمايدىغانلارنى بېقىش ئۈچۈن خېلى سانداً ئاھالە بولۇشى كېرەك. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر مۇران خارابىسىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 17 مىڭ مودىن ئاشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلارنى كېيىنكى مەنبەلەردىكى، يەنى 442 - يىلى چەرچەن بېگى بەگروڭنىڭ 4000 ئائىلە يەنى پۈتۈن پايتەخت ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنى باشلاپ سارمادانغا كۆچكەنلىكىنى ئويلىشىپ كۆرىدىغان بولساق، ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 8000دىن ئاشىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن، ئەگەر ھەر ئائىلىدە بەشتىن نوپۇس بار دېسەك 40 مىڭ نوپۇس بار بولىدۇ. يازغۇچى ياڭ لىيەن مۇشۇ ۋاقىتتىكى نوپۇسنىڭ 80 مىڭغا بارىدىغانلىقىنى يازغان. ھازىرچە ئۆزىمىزنىڭ 40 مىڭ دېگەن نوپۇسنى توغرا تېپىپ تۇرساق، ھەمدە بۇنى مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى چەرچەن ئېلىنىڭ نوپۇسى بىلەن نىسبەتلەشتۈرىدىغان بولساق، 400 يىلدا نوپۇس 3 ھەسسىگە يېقىن كۆپەيگەن، بىز مانا مۇشۇ نىسبەت بويىچە مىلادىيە 440 - يىلى ئەتراپىدا پۈتۈن چەرچەن بەگلىكى نوپۇسىنى 120 مىڭدىن 150 مىڭغىچە يەتكەن، دەپ قارايمىز. بۇ سانلىق مەلۇمات بۈگۈنكى كۈندىكى مۇشۇ دائىرىنىڭ نوپۇسى بىلەن يېقىنلىشىدۇ، كىشىلەرنىڭ بۇ نوپۇسقا شۇبھىدە بولىدىغانلىقى شەكسىز، ئەمما ئەينى ۋاقىتتىكى بوستانلىقلاردىن خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ئىشەنچ تۈرغۇزىدىغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇ ھەقتە تۆۋەندە چەرچەن بەگلىكىنىڭ تېررىتورىيەسى ھەققىدىكى بايانىمىزدا چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرالايمىز.

تۇيغۇنلار مۇرۇڭ سىيانپىلىرىنىڭ 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى غەربكە كۆچكەن بىر تارمىقى. ئەسلىدە لياۋدۇڭنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، 313 - يىلى قۇرۇلغان خانلىقى 663 - يىلى تۇبۇتلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. تۇيغۇنلارنىڭ ئالتاي تىللىرىغا مەنسۇپ ئاھالە ئىكەنلىكىدە پىكىر بىرلىكى بولسىمۇ مۇڭغۇل تىللىرى ئائىلىسى، تۈڭغۇس تىللىرى ئائىلىسى ياكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋەلىكى ھەققىدە مۇنازىرە بار. بارتولد قاتارلىق ئالىملاردىن بىر قىسمى سۆزلەملىرىدە ساقلىنىپ قالغان تۈركىي ئىبارىلەرگە ئاساسەن تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە، دەپ قارىغان. تۇيغۇنلار چارۋىچىلىقنى ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان مىللەت. 452 - يىلىدىن 635 - يىللىرىغىچە چاقىلىق رايونىنى ئىشغال قىلىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى. تۇبۇتلەرنىڭ كۈچىيىشى بىلەن تۇيغۇن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

رورانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت، ئۇلارنى ئاۋارلار بىلەن بىر مىللەت دېگۈچىلەرمۇ بار. ئۇلار چوڭ ھېنگان تاغلىرىدىن بايقال ئەتراپلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيەدە پائالىيەت قىلغان. رورانلار كۈچەيگەن چاغلاردا ئۇنىڭ تەركىبىدە 60تىن ئارتۇق ئۇرۇق ۋە قەبىلە بولۇپ ئاساسلىقى سىيانپى، تىلې (چىلى) ۋە ھۇنلار ئىدى. بەزى پىكىرلەرگە قارىغاندا، رورانلار ئاقسۆڭەكلىرى سىيانپى تۇبالىرىدىن ئايرىلىپ چىققان. رورانلار ئەسلىدە ئىكىكىگە بۆلۈنگەن بولۇپ ئاساسەن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ خېتاۋ رايونىنىڭ چوغاي تاغلىرى ۋە ئېچىنا ئەتراپلىرىدا

چارۇچىلىق قىلغان. كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىدە توڭغۇسلارنىڭ ئەۋلادى، ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى، ئارىلاشما غۇزلاردىن، ھۇنلارنىڭ باشقا ئۇرۇقلىدىن دېگەندەك قاراشلار بار. 470 ـ يىلى چاقىلىق دىيارى روراىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن ۋە 20 يىلدەك شۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. روراىلار 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە موڭغۇل يايلىقىدا باش كۆتۈرگەن قووۇم، ئۆزلىرىنى 柔然 دەپ ئاتىغان، بۇ قووۇم ھازىر ئۇيغۇر، ئۆزبېك يېزىقلىرىدىكى كۆپىنچە تارىخ كىتابلىرىدا جورجان دەپ ئېلىنماقتا. روراىلار 402 ـ يىلى چۆلۈكەنلىك شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھاكىمىيەت تىكلىگەن. كۈچىيىپ كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان بۇ ھاكىمىيەت، 487 ـ يىلى ئېگىز قاتقاللارنىڭ (高车)نىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى بىلەن ئاجىزلىغان ھەمدە ئىچكى نىزا ھالارغا پاتقان.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تۇبالار تەرىپىدىن 315 ـ يىلى قۇرۇلۇپ، 534 ـ يىلى يىمىرىلگەن. جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لياڭ خانلىقىدىن شېن يۈي (441 ـ 315) يازغان «سۇڭنامە»نىڭ 98 ـ جىلد «دى غۇزلىرى ھەققىدە قىسسە»دىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلار چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى ھەققىدە ئازراق بولسىمۇ مەلۇمات بېرىشىمىزگە ئىمكان بېرىدۇ. ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە، مىلادىيە 441 ـ يىلى «10 ـ ئايدا، شەھەردە ئوزۇق ـ تۇلۇك ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئاچارچىلىقتا ئۆلۈپ كەتتى. جۇرچى تارگو ئۆز خوتۇنىنى ئۆلتۈرۈپ لەشكەرلىرىگە ئوزۇق قىلىپ بەردى. گۆش يېيىلىپ بولغاندا، شەھەر ئىشغال قىلىندى. توغبات تاۋ جۇرچى تارگونى تىرىك تۇتۇپ، پىڭچىڭ قەلئەسىگە ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ چاغدا چېچىنى ئۆرۈگەن ياتلارنىڭ خورىكى بەكمۇ ئۆسۈپ كەتكەنىدى. جۇرچى ئۇرغۇ لەشكەرلىرىنىڭ ئاچارچىلىقتا قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تۇتالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، كۆپچىلىكنى باشلاپ كۇنپېتىشقا كەتمەكچى بولدى. 11 ـ ئايدا، جۇرچى ئۇرغۇ ئىنىسى جۇرچى ئارگۇنى 5000 لەشكەر بىلەن چەرچەنگە يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇ يەرنى ئىگىلىيەلمىدى. مىلادىيە 442 ـ يىلى 4 ـ ئايدا جۇرچى ئۇرغۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ كۇنپېتىشقا يۇرۇش قىلىپ جۇرچى ئارگۇنىڭ قېشىغا كەتمەكچى بولدى. ئۇلار چەرچەنگە يېتىپ كەلگۇچە، چەرچەن بېگى بەگروك 4000دىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن جۇرچى ئۇرغۇ چەرچەننى ئىگىلىۋالدى... 8 ـ ئايدا جۇرچى ئۇرغۇ جىيەنى جۇرچى پورگۇنى چەرچەننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ لەشكەرلىرى بىلەن قوچۇغا يارىمگە ماڭدى.»[1] يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا مىلادىيە 5 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يىمىرىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغانلىقىنى كۆرەلەيمىز، مەيلى قانداق بولمىسۇن بۇ ئەلنىڭ يىمىرىلىشى ھەرگىزمۇ ئىچكى نىزا ياكى باشقا سەۋەبتىن بولماستىن، بەلكى كۈچلۈك ياۋ ئالدىدا ئاجىز كەلگەنلىكىدىن بولغان.

① «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى جىننامە سۇڭنامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتوتى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 712 ـ بەت.

2. Ⅶ ئەسىردىكى قايتا گۈللىنىش

«جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى»غا ئاساسلانغاندا، چەرچەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى دىڭلىڭ (丁零)لار تەرىپىدىن ئۇرۇشتا ۋەيران قىلىنغان، خەلقىمۇ تارقاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ قېتىمقى ۋەيرانچىلىقنى ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان. 452 - يىلى تۇيغۇنلار چەرچەنگە بېسىپ كىرگەن. 460 - يىللىرى رورانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان، رورانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇرۇش دىڭلىڭلار باشچىلىقىدا بولغان. ئۇرۇش ئوتى چاقلىق دىيارىغىچە سوزۇلۇپ ئاخىرى دەھشەتلىك ئۇرۇش يۈرتنىڭ ۋەيران بولۇشىنى، خەلقنىڭ يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ ھەقتە تارىخشۇناس دۇەن لىيەنچىن: «چەرچەن ‹دىڭلىڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، خەلقى پۈتۈنلەي تارقىلىپ كەتكەن›. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ كىنگىتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ جەنۇبقا بېسىپ بېرىپ، چەرچەننىمۇ ئىشغال قىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ»[①] دەپ يازغان. دۇەن لىيەنچىن قاڭقىللارنىڭ چەرچەننى ئىشغال قىلغان ۋاقتىنى مىلادىيە 492 - يىلى 8 - ئايدىن 493 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتا دېگەن يەكۈنىنى چىقارغان. قاڭقىل ئېلى بۇ يەرگە 497 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، مىلادىيە 500 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۇيغۇنلار چەرچەننى ئىشغال قىلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزگەن. بۇ قېتىمقى ۋەيرانچىلىق چەكلىك ۋاقىت بولغان، بىر قىسىم ئاھالىنىڭ يۈرتىدا ياشاپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پاكىتلار بار. مىلادىيە 519 - يىلى ئەترابىدا بۇ يەردىن ئۆتكەن بۇددا راھىبى سۇڭ يۈن يازغان «سۇڭ يۈننىڭ سەپەر خاتىرىلىرى»دە «تۇيغۇندىن 3500 يول غەربكە يۈرسە چەرچەن شەھىرىگە بارغىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ ئۆزلىرى تەختكە چىقارغان خانىنى تۇيغۇنلار بېقىندۇرغان. ھازىر شەھەردە تۇيغۇنلارنىڭ غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنى تۇرىدۇ. ئومۇمىي قەبىلىسى 3000 بولۇپ غەربىي غۇزلار (西胡)دۇر... چەرچەندىن غەربكە 1640 يول يۈرسە سارمادان شەھىرىگە بارغىلى بولىدۇ. شەھەردە 100 تۇتۇن بار»[②]، دېيىلگەن. يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن 6 - ئەسىرنىڭ بېشىدا تۇيغۇنلارنىڭ چەرچەن ئېلىنى مۇنقەرز قىلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بولغانلىقىنى كۆرىمىز. مانا مۇشۇلارغا ئاساسەن، كىروران بەگلىكى جۇملىدىن چەرچەن بەگلىكىنىڭ 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ. تۇيغۇنلارنىڭ چەرچەن

① دۇەن لىيەنچىن (يۈنۇسجان ئېلى، ھەنىپە ئابدۇللا تەرجىمىسى): «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 475 - بەت.

② ياڭ جىيەنشىن تۇزۇپ شەرھلىگەن: «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىلىرىدىن تاللانما ۋە شەرھ»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 46 - بەت.

رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقى 635 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان.

سۇئ يۇندىن كېيىن يەنە بىر بۇددا راھىبى شۈەنزاڭ چەرچەن ئېلى، كىرورلان ھەققىدە ئۇچۇر قالدۇرغان. شۈەنزاڭ (مىلادى 600 ـ 664 ـ يىللار) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بۇددا راھىبى، ئۇ غەربكە يەنى ھىندىستانغا نوم ئالغىلى ماڭغىنىدا، 629 ـ ياكى 630 ـ يىلى كىرورلان دىيارىدىن ئۆتكەن. ئۇ «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە (بۇ ئەسەر شۈەنزاڭنىڭ ئېغىز بايانىغا ئاساسەن 646 ـ يىلى يېزىلىپ، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى لى شىمىنغا تەقدىم قىلىنغان) «400 يولدىن ئارتۇق يۇرسە ئەسكى توخرى بالىقا بارغىلى بولىدۇ. بۇ ئەل ۋەيران بولۇپ شەھەرلىرى چۆلگە ئايلانغان. بۇ يەردىن شەرققە 600 يولدىن ئارتۇق يۇرسە قەدىمكى چالمادانا (سارمادان)غا بارىدۇ، بۇ يەردە ئادەمزات قالمىغان. يەنە شەرقىي شىمالغا مىڭ يولدىن ئارتۇق يۇرسە نوپ (纳缚波故国) يەنى كىرورانغا بارىدۇ»[1] دېيىلگەن. بۇ يەردە 故国 خېتى قوللىنىلغان، بۇ ئەلنىڭ بۇرۇنلا ۋەيران بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ھازىرقى نىيە، چەرچەنلەردىن تارتىپ تاكى دۇنخۇاڭغىچە بولغان ئارىلىقتىكى شەھەرلەر ۋەيران بولغان. ئىزاھلاش ھاجەتكى، شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى چاقىلىق دىيارىدا ئاھالە قالمىغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ، بۇ ۋاقىتلاردا دەريا، كۆل بويلىرىدا بىر تۇركۇم ئاھالە ياشاۋاتقانىدى.

«جۇنامە»دە، «چەرچەن ـــ قەدىمكى كىرورلان ئېلىدۇر، شەرقتىكى چاڭئەنگە 5000 يول. پايتەختىنىڭ تەرەپلىرى بىر يولدىن. يېرى قۇملۇق، سۇ، ئوتلاقلىرى ئاز. شىمالىدا بەيلوڭدۇي يولى بار. ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيۋۇ يىللىرى جۇرچى (قۇتقۇ) ئەنجۇ ھۇجۇم قىلغان، بېگى غەربتىكى سارمادانغا قاچقان. غەربىي شىمالىدا نەچچە يۈز يول ئاقار قۇم بولۇپ ياز كۈنلىرى ئىسسىق شامال چىقىپ يولۇچىلارنى كېسەلگە دۇچار قىلىدۇ... داتۇڭنىڭ 8 ـ يىلى بەگ ئىنىسى شەنمى ئاھالىنى باشلاپ تەۋەلىك بىلدۇرگەن»[2] دەپ يېزىلغان. «سۇينامە»نىڭ 15 ـ جىلدىدا «دايېنىڭ 5 ـ يىلى تۇيغۇنلار چەرچەن شەھىرىنى تەسىس قىلغان، بۇ قەدىمكى كىروراندۇر... پىچان دېڭىزى، چەرچەن دەرياسى بار»[3] دەپ يېزىلغان. «بېڭى تاڭنامە»نىڭ 43 ـ جىلدىدا «... پىچان (蒲昌海) كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى بىلەن غەربكە يۈرسە قۇتۇم (七屯) شەھىرى يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىشەم (伊修) شەھىرىدۇر. يەنە غەربكە 80 يول يۈرسە تاشبالىق (石城镇) يەنى خەن دەۋرىدىكى كىرورانغا بارغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ كېيىنكى نامى چەرچەن بولۇپ پىچان كۆلىنىڭ 300 يول جەنۇبىدا. يەنە غەربكە 200 يول يۈرسە ياڭىباليق (新城)، بۇرۇن

① شۈەنزاڭ (جو گولىن ئىزاھلاپ تەرجىمە قىلغان): «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»، يېلۇ نەشرىياتى 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 702 ـ بەت.

②③ چېۋ لىڭ تۇزگەن: «لوپنورغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق خەنزۇچە سانى، 11 ـ بەت.

ئاتالغان نوپ (弩支城) بولۇپ كاڭ يەندەن قۇرغان»[1] دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە»دە «ناپچۇق (纳职) جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى) چەرچەن ئۇيغۇرلىرى (鄯善胡) قۇرغان شەھەر بولۇپ ناپچۇق ناھىيەسى دەپ ئاتالغان»[2] دەپ يېزىلغان. «سۇ ئىشلىرى تەپسىراتى»نىڭ 2 - جىلدىدا: «(سارماداندىن) شەرققە 720 يول يۇرسە چەرچەنگە بارىدۇ... جۇبىن (注滨) دەريا‌سى شەرققە ئېقىپ چەرچەن ئېلىنىڭ شىمالىدا پايتەخت ئىشەم يەنى قەدىمكى كىرورانىدىن ئۆتىدۇ... دەريا شەرققە ئېقىپ كۆلگە قۇيۇلىدۇ، كۆل كىرۇران دەريا‌سىنىڭ شىمالىدا. خان شەھىرىنى ئاۋام شەرقىي كونا شەھەر دەپ ئاتايدۇ. جەنۇبىي دەريا ئۇدۇنىدىن 3000 يول شەرققە ئېقىپ شىمالدىكى چەرچەنگە كەلگەندە روران (牢兰海) كۆلگە قۇيۇلىدۇ. شىمالىي دەريا قۇملۇقنىڭ شەرقىدە جەنۇبىي دەريا بىلەن ئايرىلىپ... چەرچەن (禅善) ئارقىلىق روران كۆلگە قۇيۇلىدۇ»[3] دېيىلگەن.

«يۇەنخې ژىلايىتتىنىڭ ناھىيەلىرى تەزكىرىسى»دە: «ئۇيغۇرغول... ئەتراپىدا چەرچەندىن كەلگەنلەر بار... ناپچۇق ناھىيەسى جېڭگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ چەرچەنلىكلەر قۇرغان، غۇرلار (胡) چەرچەننى ناپ (纳职) دەپ ئاتىغاچقا شۇنداق ئاتالغان»[4] دېيىلگەن.

«شۇچاڭ ناھىيەسىنىڭ پاسىللىرى» ناملىق ئەسەردە «... تاشبالىق، خەن دەۋرىدىكى كىرۇران ئېلىدۇر. ‹خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى›دە ‹چاڭئەنگە 6100 يول. يېرى كۆپ ئەمما قۇملۇق، تېرىلغۇسى ئاز، ئەمما قاشتېشى چىقىدۇ. فۇ جېيزى بەگنى ئۆلتۈرۈپ خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ ئىنىسىنى بەگلىككە ئولتۇرغۇزغان، بەگلىك نامى چەرچەنگە ئۆزگەرتىلگەن. سۇي سۇلالىسى دەۋردە چەرچەن بازىرى تەسىس قىلىنغان. سۇي سۇلالىسى دەۋردە يېغىلىق بولغاندا شەھەر ۋەيران بولغان. جېنگۇەن يىللىرى سەمەرقەنتلىك سەردار كاڭ يەندەن شەرققە كەلگەندە غۇرلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، شەھەر شىڭگۇ شەھىرى ئاتالغان. تۆت تەرىپى قۇملۇق بولۇپ شاڭيۇەننىڭ 2 - يىلى (675 - يىلى) نامى تاشبالىقا ئۆزگەرتىلگەن ۋە شاجۇغا تەۋە بولغان، شەرقتىكى شاجۇغا 1580 يول كېلىدۇ[5].

قۇتۇم شەھىرى (屯城)، غەربتىكى تاشبالىقتا 180 يول، چەرچەن بېگىنىڭ تۇرغاقى ئۇتۇش تەۋەلىك بىلدۇرگەن بولسىمۇ، ئاجىز بولغاچقا خەن خاقانىغا: ئېلىمىزدە ئىشەم شەھىرى بار، يەرلىرى مۇنبەت، لەشكەر ئىبەرتىپ تېرىقچىلىق قىلدۇرغاچ ئېلىمىنى قوغدىسا، دەپ تەلەپ قىلىدۇ. خەن سۇلالىسى سىما باشچىلىقىدا لەشكەر ئىبەرتىپ ئىشەمدە تېرىقچىلىق قىلغان. چوڭ چەرچەن نامىغا تەقلىد قىلىپ كىچىك چەرچەن دەپ

---

① ② ③ ④ چىۋ لىڭ تۇزگەن: «لوپنورغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق خەنزۇچە سانى، 11 - ، 12 - ، 12 - ، 13 - بەتلەر.

⑤ چاقىلىق ناھىيە بازىرىدىكى شەھەر خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ، ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ ئورنىدا ئەسلىدە 2 - 3 شەھەر بولغانلىقىنى يازما ئۇچۇرلار ھەم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردىن بىلىش مۇمكىن.

ئاتالدى، بۇ بۇگۈنكى قۇتۇم شەھىرىدۇر[1].

ياڭىبالىق كاڭ يەندەن چەرچەندە تۇرۇپ ئاۋۋال مۇشۇ شەھەرنى گۈللەندۈرگەن، خەن دەۋرىدە ناپ (城支弩) دەپ ئاتالغان. شەرقتىكى چەرچەنگە 330 يول كېلىدۇ[2].

بوربالىق (葡萄城)، كاڭ يەندەن قۇرغان. تاشبالىقنىڭ تۆت يول شىمالىدا، ئۇزۇم ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ تولىمۇ گۈزەل ئىدى، ئۇزۇم ئۆستۈرۈلگەنلىكتىن بوربالىق دەپ ئاتالغان.

شەھىرى سابىز شەھەرنىڭ 480 يول شەرقىي جەنۇبىدا، كاڭ يەندەن قۇرغان، سابىز شەھىرى كۆلگە يېقىن، تۇيغۇنلار كېلىپ - كېتىپ تۇرىدۇ[3].

چەرچەن شەھىرى شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 1630 چامدام. خەن دەۋرىدىكى چەرچەن شەھىرى بۇزۇلغان، تاشبالىقنىڭ 20 چامدام شەرقىدە[4].

قۇتۇم (故屯) **شەھىرى** تاشبالىقنىڭ غەربىي شىمالىدا»[5] دېيىلگەن. مانا مۇشۇ يازمىلاردىن كىرۇران رايونىنىڭ 7 - ئەسىردىكى ئەھۋالىنى ئازراق بولسىمۇ ئىگىلىيەلەيمىز.

«شاجۇ ۋە ئۇيغۇرغولنىڭ جۇغراپىيەلىك تەزكىرىسى» (ستەيىن دۇنخۇاڭدىن تاپقان 367 - ئىندىكىستىكى مەنبە)دىكى بايانلارمۇ يۇقىرىقىلار بىلەن ئوخشاش، بۇ مەزمۇنلاردا ئەكس ئەتكىنى 630 - يىللىرى ئەتراپىدىكى يۇرتىمىزنىڭ قايتىدىن گۈللىنىش ئەھۋالىدۇر. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنتلىك سەردار دېيىلگەن كاڭ يەندەن يەرلىكلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ، يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك بوستانلىقلارنى قايتىدىن گۈللەندۈرگەن. مۇشۇ دەۋردە گۈللىنىپ تۇرغان چاقىلىقنى پۈتۈنلەي ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرمەكچى بولساق يەنە شەھىرى كىتىك، مەردەك ۋە قۇم دەريا بويىدىكى گۈللىنىشنى ئىزاھلىشىمىز لازىم، ئۇنداق بولمايدىكەن شۇ دەۋر ھەققىدىكى چۈشەنچىمىز كەمتۈك بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇ قېتىمقى گۈللىنىش چاقىلىق تارىخىدىكى بىر قېتىملىق كۆلىمى چوڭ، ئەمما ۋاقتى قىسقا بولغان گۈللىنىش ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە لوپ كۆلى بويىدىكى كىرۇران قاتارلىق شەھەرلەر ۋەيران بولغان. دىققەتكە سازاۋەر بىر نۇقتا شۇكى، قۇم دەريا بويىدا يەنىلا خېلى تۈركۈمدىكى كىشىلەر ھايات كەچۈرگەن.

---

① بۇ شەھەر ھازىرقى مۇران كونا شەھىرى خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى شەھىرى ئىشىم (伊循) دېيىلگەن. 7- ~ 10 - ئەسىرلەرگىچە 屯古، 七屯 دېگەندەك ناملاردا ئاتالغان. خوتەن ساك يېزا-قىدىكى يازمىلاردا «ھۇتۇم» ياكى «قېتىم» دەپ يېزىلغان. 10 - ئەسىردىكى گاۋ جۇخۇينىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە 七屯 دەپ يېزىلغان. بۇ نامىلار 982 - يىلى پارسچە يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى KHATUM دېگەن نام بىلەن تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدۇ.

② بۇ جاي ھازىرقى ۋاششەھىرى بازىرىنىڭ غەربىدىكى كونا شەھەر خارابىسى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

③ ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىچە بولغاندا، ھازىرقى ئىياغقۇم كۆلى ئەتراپىدا بولغان.

④ چەرچەن بەگلىكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى قۇرۇلغاندا ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرىنى، تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا ئوتۇغۇچخان شەھىرىنى ئاستانە قىلغانىدى. شۇ ۋەجىدىنمۇ قاناق، چاقىلىق ناھىيە بازا-رى چوڭ چەرچەن (鄯善)، مۇران كونا شەھىرى كىچىك چەرچەن دەپ ئاتالغان.

⑤ چىۋ لىڭ تۇزگەن: «لوپنورغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى-نىڭ 1991 - يىللىق سانى، 18 - بەت. توغرىسى، شەرقىي شىمالىدا بولۇشى كېرەك.

مىلادىيە 8 - ئەسىردىن باشلاپ كىروران دىيارى چاقىلىقنىڭ تارىخىي تەقدىرى ئەۋۋەل تۇبۇتلەر قولىغا ئۆتتى، ئۇلار 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ كېڭەيمەچىلىك قىلغان، 8 - ئەسىرنىڭ بېشىدا تامامەن ئىستىلا قىلىپ بولدى، شۇندىن باشلاپ 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

تۇبۇتلەر 633 - يىلى لىخاسانى پايتەخت قىلىپ تۇبۇت خانلىقىنى قۇرغان، تۇبۇتلەر تۇبۇتلەرنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان، تۇبۇت خانلىقىنى قۇرغان چىسوڭزەننى مەدھىيەلەپ، «سوڭزەن گەنبۇ» دەپ ئاتىغان. سوڭزەن گەنبۇ تۇبۇتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ دۆلەت ئىچىنى تىنچلاندۇرغانلىقتىن، خانلىقنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئاشقان. 634 - يىلى ئۇ تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىدىن خوتۇنلۇققا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكەن، ئەمما تاڭ سۇلالىسى قوشۇلمىغان. شۇ يىلى تۇبۇتلەر ئىككى سۇلالە ئارىسىدىكى تۈيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. 640 - يىلى شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت ئالدىدا تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى مەلىكە ۋېنچىڭنى سوڭزەن گەنبۇغا ياتلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇندىن كېيىن تۇبۇتلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ياخشىلانغانلىقتىن، تۇبۇتلەرنىڭ تېخىمۇ كۆچىيىشىگە شارائىت ھازىرلانغان. تۇبۇتلەر تۈيغۇنلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تۈيغۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئارقىلىق ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچى ئېشىپ، نەزىرىنى تارىم ۋادىسىغا قاراتتى. ئۇلار 663 - يىلى چەرچەننى يەنى ھازىرقى چاقىلىق ناھىيىسىنى ئىشغال قىلغان، تۇبۇت قوشۇنلىرى ئالتۇنتاغدىن ھالقىپ ئۆتكەن، ئۇلار ئالدى بىلەن چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ئاياغقۇم كۆلى بويىغا جايلاشقان شەھىرى سابىزنى ئىگىلىگەن ۋە ئۇنى ھەربىي مەركەز قىلغان ھالدا بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىقىنى 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋام قىلغان. تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى خېلى ئۇزۇنغىچە داۋام قىلغانلىقتىن، مۇرۇن كونا شەھەر خارابىسىدىكى تۇبۇت قەلئەسىدىن شۇ چاغدىكى ئىستېلانىڭ ئىزنالىرى قالغان.

تۇبۇتلەر ھازىرقى تىبەت (藏族)لەرنىڭ ئەجدادى، يېقىنقى ۋاقىتلاردا چاقىلىق ئۇيغۇرلىرى ئۇلارنى «شىرىۋك» دەپ ئاتايتتى. ھازىرچە «شىرىۋك» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ئېنىق بولمىسىمۇ، بۇ سۆزنىڭ مەلۇم بىر تارىخىي بايانى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى چاقىلىق جەنۇب تەرەپتە شىزاڭ بىلەن تۇتاشقاچقا تارىختىن بۇيان ئۆزئارا ئالاقىدە بولۇپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. تۇبۇت قەدىمكى خەنزۇچە يازمىلاردا 吐蕃 دەپ يېزىلغان. بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە تۇبۇتلەر ھەققىدە «تۇبۇت. تۈرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم... تۇبۇتلەر ئابىت ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە (يەمەندە) بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايەتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركلەر زېمىنىدىن مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان.

بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمال تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇب تەرىپى ھىندى دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىللىرىدا ئەرەبچىنىڭ تەسىرى بار، ‹ئانا›نى ‹ئۇما›، ‹ئاتا›نى ‹ئابا› دەيدۇ... تۇبۇت بولۇۋالدى. ئەر تۇبۇتلەندى - ئادەم تۇبۇت بولۇۋالدى، تۇبۇت قىياپىتىگە كىردى. تۇبۇتلەر تۈرك ئېلىگە باشقا جايدىن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشىلەردۇر»[1] دەپ يازغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانى ناھايىتى قەدىمىي دەۋردىن بېشارەت بېرىپ تۇرۇپتۇ. مەھمۇد كاشغەرىيدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەردە ئۇلار Tüpüt دەپ يېزىلغان. مەيلى قانداق بولمىسۇن، قوشنا ئىككى يۇرتتا ياشاپ كەلگەن بۇ خەلقلەر ناھايىتى قەدىمدىن بېرى ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. يېقىنراق دەۋرلەردىن ئالغاندا، كىروران بەگلىكىگە تەھدىت سېلىپ تۇرغان سۇپىسلارنىڭ تۇبۇتلەر ئەجدادى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. يىراقنى قويۇپ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىلغا ئالىدىغان بولساق، تۇبۇتلەر كىروران رايونىغا بىر يېرىم ئەسىردەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

تۇبۇتلەرنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار، مەيلى قانداق ئېتنىك كېلىپ چىقىشىدىن قەتئىينەزەر، مىلادىيە 633 - يىلى تۇبۇت خانلىقى قۇرۇلغان. سوڭزەن گەنبۇ 617 - يىلى تۇغۇلغان، 629 - يىلى زەنپۇ بولۇپ تەختكە چىققان. ئۇ ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى بېسىقتۇرۇپ، تۇبۇتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، لىخاسانى پايتەخت قىلغان تۇبۇت خانلىقىنى قۇرغان. تۇبۇت خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىچكى ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىچكى جەھەتتىن مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، تاشقى سىياسەتلىرىنى تەڭشەپ ۋە بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، خانلىقىنى قۇدرەت تاپقۇزغان. سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي جەھەتلەردىن قۇدرەت تاپقان تۇبۇت خانلىقى مىلادىيە 641 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشقان، سوڭزەن گەنبۇ تاڭ مەلىكىسى ۋېنچىڭنى ئەمرىگە ئېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە كۈيۇ ئوغۇل بولغان. تۇبۇتلەر كۈچەيگەندىن كېيىن كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىغان، 662 - يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ يول باشلىشى بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇدۇن (خوتەن) رايونىغا باستۇرۇپ كىرگەن. 663 - يىلى داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ ھازىرقى چەرچەن ۋە چاقلىق ناھىيىلىرىنىڭ دائىرىسىدىكى تۇيغۇنلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، بۇ يەرلەرنى ئىشغال قىلغان. تۇبۇتلەرنىڭ ھەربىي كۈچلىرى شەھىرى سابىزنى تايانچ قىلىپ ئالتۇنتاغدىن ھالقىپ تارىم ۋادىسىغا باستۇرۇپ كىرگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردەمگە ئېرىشكەن ئۇدۇن بەگلىكى تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشىنى توسۇغان، ئەمما 760 - يىلىغا كەلگەندە ئۇدۇنلۇقلار تۇبۇتلەرگە تەسلىم بولۇپ، كۈسەنگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى شۇندىن باشلاپ غەربىي يۇرتتىكى كۈسەن، ئاگىنى (قاراشەھەر)، ئۇدۇن ۋە سوللاغ (كاشغەر)دىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولغان. شۇندىن كېيىن تاڭ

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم 460 - بەت، 2 - توم، 385 - بەت.

سۇلالىسىنىڭ تۇبۇتلەرنى غەربىي يۇرتتىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان. تارىخىي ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، تۇبۇتلەر مىلادىيە 680 - يىلىدىن مىلادىيە 709 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، چاقىلىقتىكى تۇيغۇن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، مىلادىيە 709 - يىلى setong (مۇرا، قۇتۇم 弋屯)دا يازلىق ئوردا تەسىس قىلغان. ئۇلار ئالدى بىلەن چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى شەھىرى سابىزنى، ئۇندىن كېيىن چاقىلىق ناھىيەسىدىكى باشقا شەھەر، بازارلارنى ئىگىلىگەن، شۇندىن باشلاپ چاقىلىق غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىدىغان مەركەزگە ئايلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلار مىلادىيە 792 - يىلى تۇرپان، بەشبالىق ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن تۇبۇتلەرنى تامامەن قوغلاپ چىقارغان. تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شۇندىن باشلاپ مىلادىيە 850 - يىلىغىچە، ھازىرقى چاقىلىق ناھىيەسىدىن باشلاپ خوتەنگىچە بولغان رايونغا قاپسىلىپ، شۇ رايوندا داۋام قىلغان. مىلادىيە 850 - يىلى ئەتراپىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلىدىكىلەر تەرىپىدىن تۇبۇت ئىشغالىيەتچىلىرى بۇ رايوندىنمۇ قوغلاپ چىقىرىلغان.

تۇبۇتچە يازمىلاردىكى چاقىلىققا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى

لوپ ــ نوپ تۇبۇتچە يازمىلاردا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان يەر نامى، يازمىلارغا ئىشلەنگەن تىرانسكرىپسىيەلەردە Nob دەپ يېزىلغان. توماسنىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ بىر رايوننىڭ نامى بولۇپ تارىم ئويمانلىقىدا قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىن سوزۇلۇپ شاجۇنىڭ غەربىگىچە، خوتەن رايونىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى چەت جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لوپ رايونى يۇقىرىقى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەن بىرگە Calmadana = Cercen، چاقىلىق (Nob = Charklik) ۋە قەدىمكى كىرورلار (鄯善) shanshan بەگلىكىنىڭ دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئالىم كىتابىدا يۇقىرىقى رايونلارغا لوپ نامىنى ۋەكىل قىلىپ ئالغان ھەمدە مۇرا قەلئەسىدىن تېپىلغان تۇبۇتچە يازمىلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ 8 - ئەسىرگە مەنسۇپلۇقىدا شۇبھە يوق، دەپ قارىغان.

لوپ نامى چاقىلىقتا مىلادىيەنىڭ بېشىدىن تارتىپ ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلگەن ئالتاي تىل سىستېمىسىغا تەۋە سۆز بولۇپ «تۇزلەڭلىك، تۇزلەڭلىكتىكى يۇمىلاق، يوپۇرماق» دېگەندەك كۆپ مەنىلەرگە ئىگە. مەرھۇم ئېتنوگراف ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللاغا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى مامۇت قۇربانغا ئېيتقاندەك «جاڭگال، جاڭگاللىق» دېگەن مەنىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. تۇبۇتچە يازمىلارنى 8 - ئەسىرگە تەۋە دەپ قارىغاندىمۇ، ئاردىن 1200 يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندىكى چاقىلىقتا لوپلۇقلار، لوپ لەڭگەر، لوپنىڭ قېقىرى، لوپ كۆلى دېگەن جاي ناملىرى ساقلىنىپ قالغان. ئوتتۇرا ئەسىردە ۋاششەھىرى كونا شەھىرى لوپ شەھىرى دەپ ئاتالغانلىقىنى يازمىلار كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. لوپ (تۇبۇتچە Nob) نامى ئەمەلىيەتتە تۇبۇتلەر بۇ زېمىنغا قەدەم بېسىشتىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى. مىلادىيەنىڭ باشلىرىغا مەنسۇپ ۋەقەلەردە كۆرۈلىدىغان 羌嫋، «بېڭى تاڭنامە»دىكى 弩支 (ئەينى چاغدىكى ئوقۇلۇشى NopÇik، ۋاششەھىرى كونا

شەھرى)، «كونا تاڭنامە»دىكى 纳职 (قومۇلدىكى لاپچۇقنىڭ شۇ زامانىدىكى نامى، چاقىلىقنى مەركەز قىلغان چەرچەن بەگلىكى ئاھالىلىرى ئۇ يەرگە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن يۇرتىنىڭ نامىنى قوللىنىپ شۇنداق ئاتىغان)، «يۇەنخې ئايمىقىنىڭ ناھىيەلەر تەزكىرىسى»دىكى 纳职، «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»دىكى故波缚纳 国 (10- ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلشۇناس، تەرجىمان سېڭقۇ سەلى تۇتۇق «نوب» دەپ تەرجىمە قىلغان) قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن. پاكىتلاردىن قارىغاندا، تۇبۇتلەر چاقىلىق رايونىغا كېلىشتىن بۇرۇنلا چاقىلىق رايونى ياكى مۇشۇ رايوندىكى مەلۇم جاي لوپ ~ لاپ ياكى Nob دەپ ئاتالغان. بەزى ئالىملار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، «خەنىنامە» قاتارلىق كىلاسسىك يازمىلاردا كۆرۈلىدىغان 羌嫏نى شۇ نامنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى، دەپ قارىغان. ئومۇمەن ئالغاندا، لوپ ~ نوب سۆزلىمنىڭ چاقىلىقتا جاي نامى بولۇشى ئىككى مىڭ يىلدەك تارىخقا ئىگە.

تۇبۇتچە يازمىلاردا لوپ نامى بىلەن باغلىنىدىغان ئىككى جاي بار، بۇلار چوڭ ۋە كىچىك لوپتىن ئىبارەت. تۇبۇتچە يازمىلاردا كۆرۈلگەن Nob - chen، Nob - chen Nob - chen شۇنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ھېسابلىنىدۇ. مۇران تۇبۇت قەلئەسى 2 - نومۇرلۇق ئۆيدىن تېپىلغان 5 - نومۇرلۇق ۋەسىقە (W 36)دە كۆرۈلگەن nobchungur羌嫏نى دەپ تەرجىمە قىلغان. كىتابنى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار nobchung羌嫏نىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى، Nob - ched نى 纳职 ئەينى چاغدىكى ئوقۇلۇشى napcik نىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى دەپ ئىزاھلىغان. ئۇلارنىڭ ئىزاھلىشىچە، تۇبۇتچىدە ched چوڭ دېگەن مەنىدە، chung كىچىك دېگەن مەنىدە ئىكەن. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، چوڭ لوپ ۋە كىچىك لوپ دېگەن بۇ نامىلار بەزى خەنزۇچە ئەسەرلەردە كۆرۈلىدىغان 大鄯善، 小鄯善 بىلەن ماس كېلىدىكەن. ستەيىننىڭ يازغىنىغا قارىغاندا، ئۇ تاپقان تۇبۇتچە پۈتۈكلەردىن ئۇچ پارچىسىدا Nob نامى، 30 نەچچە پارچىسىدا nobchung، 14 پارچىسىدا Nob - chen دېگەن يەر نامى ئۇچرايدۇ. M .0092. A. 3 قاتارلىق 2 - 3 پارچە ۋەسىقىدە لوپ نامى nag دەپ يېزىلغان، شۇ ۋاقىتلاردىكى ئۇدۇن يېزىقىدىكى يازمىلاردا naki، nahi دەپ يېزىلغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا بەش پارچىسىدا چوڭ ۋە كىچىك لوپ دېگەن نام كۆرۈلىدۇ. ستەيىننىڭ قارىشىچە بولغاندا، چوڭ لوپ ھازىرقى چاقىلىقنى، كىچىك لوپ مۇران كونا شەھرىنى كۆرسەتكەن. ستەيىننىڭ بايانچە لوپ رايوندا يۇقىرىقى ئىككى شەھەردىن باشقا يەنە تۆۋەنكى لوپ Nob - chen دەپىلىدىغان شەھەرمۇ بولغان. يادىكارلىقلارنى نەشرگە تەييارلىغان ۋاڭ ياۋ، چېن جىيەنلەر Nob سۆزى 11 -، 12 - ئەسىرلەردە Lob بولۇپ ئۆزگەرگەن دەپ قارىغان. ئۇلار تۇزگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ۋەسىقىلەردە Nob ched po دېگەن يەر نامى سەككىز قېتىم، nobchung نامى 18 قېتىم كۆرۈلىدۇ. «ماركوپولونىڭ سایاھەت خاتىرىسى»دە ۋاششەھىرى كونا شەھىرىنىڭ LOP دەپ يېزىلىشى، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»دا 罗卜 دەپ يېزىلىشى، يېقىنقى زامانىدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازمىلاردا «لوف» دەپ يېزىلغانلىقى، زامانىمىزدىكى چاقىلىق

ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھېلىھەم لوپ دەپ قوللىنىشى، شۇ دەۋردىكى ئاھالىلەرنىڭ لوپ دەپ قوللىنىدىغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. سىتەيىن «نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش» ناملىق كىتابىدا، «كۆپلىگەن ھىندى ئارىيان دىيالېكتلىرىدا، سانسكرىت ۋە بىراھمى يېزىقلىرىدا تۇنجى ھەرپ l دائىم n غا ئۆزگەرتىپ يېزىلغان. ئەكسىچە ئايلاندۇرۇپ قارىساق تۇنجى ھەرپ n نى l غا ئۆزگەرتكەن، مەن كەم دېگەندىمۇ جۇڭگو ئەھلدارلىرىنىڭ تىلىدىنمۇ دائىم ئاڭلىدىم» دەپ يازغىنىدەك، قەدىمكى ۋاقىتلاردا لوپ ~ نوپ ناملىرى ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولۇشى ياكى لوپ نامى يازمىلاردا نوپ بولۇپ خاتىرىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

شەھىرى كىتىك تۇبۇتچە يازمىلاردىن مۇران خارابىسىدىن تېپىلغان Mi.vi.101، Mi.xix001، Mi.x.7، Mi.xlii، Mi.xiv.32، Mi .ii.005 نومۇرلۇق ۋە يەنە باشقا ئالتە پارچە ۋەسىقىدە gad ـ ak دېگەن جاي نامى كۆرۈلىدۇ. ۋاڭ ياۋلارنىڭ كىتابىدىكى 168 ـ نومۇرلۇق ۋەسىقە، تۇماسىنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 2 ـ تومىدىن ئېلىنغان بولۇپ 2khad.032 ـ 373 II دەپ نومۇر قويۇلغان. بۇ ۋەسىقىدە مۇنداق دېيىلگەن: «چوڭ لوپتا تۇرۇش مۇنازىرىسى... چاقىرىلغانلار بىلەن gad ـ ak تىن كەلگەن زاپاس توپ... چوڭ ۋە كىچىك لوپقا يەتكۈزۈلدى» دېيىلگەن. بۇ شەھەر ھەققىدە Mliu101 نومۇرلۇق تۇبۇتچە پۈتۈكتە «چوڭ لوپتا تۇرغان... بىلەن kadag تىكى زاپاس ئەسكەرلەر يىغىلىپ... چوڭ ۋە كىچىك لوپقا راباتلار ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى» دېيىلگەن. 982 ـ يىلى پارسچە يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم»دە « KADHAKH چىنىستان چېگرىسى ئىچىدە، ھۆكۈمدارى تۇبۇتكە قارايدۇ» دېيىلگەن بايانلارمۇ ئىسپاتلايدۇ. 13 ـ ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 怯台 شەھىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان يازغان «تارىخى رەشىدىي»دە Lob . katak دەپ تىلغا ئېلىنىپ، بىر رايونىنىڭ نامى بولۇپ كېلىدۇ، بەزى ۋاقىتلاردا katak نامى مۇستەقىل شەھەر نامى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. «تارىخى رەشىدىي»دىن كېيىن، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا شەھىرى كىتىك كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىرگە، چاقىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەكلىماكان بويلىرىغا جايلاشقان يۇرتلاردا تەكلىماكان رىۋايىتى سۈپىتىدە ئېيتىلىدۇ، بۇ رىۋايەتنىڭ مەنبەسى شەھىرى كىتىكنىڭ رىۋايىتى بولۇپ ئېغىز ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، يازما ئەسەرلەردىمۇ كۆپ كۆرۈلگەن. كىتىك شەھىرىنىڭ نامى خەلق ئېغىز تىلىدا «كېتىك ~كۆتۈك»كە مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازمىلاردا «كتك» دەپ يېزىلغان. بۇ شەھەرنىڭ ئورنى چاقىلىق ناھىيەسىگە جايلاشقان، يەنى تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى ئېتەك تېرىم (دۆلەت 218 ـ تاشيولىنى بويلاپ چاقىلىقتىن كورلا تەرەپكە 110 كىلومېتىردەك يۇرسە توقۇم دېگەن يەرگە بارىدۇ، مۇشۇ يەردىن كۈنپېتىشقا 25 ~ 20 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە) دېگەن يەردە. تۇماسىنىڭ تۇبۇتچە يازمىلارغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلىشچە، kadag چوڭ ۋە كىچىك لوپ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ قوشنا بولۇشى شۇبھىسىز، بۇ ھۆكۈم بىلەن مەن ئوتتۇرىغا قويغان

كىتىكىنىڭ ئورنى ھەققىدىكى يۇقىرىقى قارىشىم جىپسىلىشىدۇ.

شەھىرى سابىز تۇبۇتچە يازمىلاردا كۆرۈلىدىغان Tshal - byi شەھىرى، ئالىملار خەنزۇچىغا 萨毗 دەپ تەرجىمە قىلغان. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، كاڭ يەندەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قايتىدىن گۈللەندۈرگەن شەھەرلەر ئىچىدە مۇشۇ شەھەر بار. بۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ شەھەر مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا مەۋجۇت بولغان بولسا كېرەك. تۇماسنىڭ بايانىغا قارىغاندا، كۆل بويىغا جايلاشقان بۇ شەھەرنىڭ چاقىلىق بىلەن ئارىلىقى 430 يول (100 مىل) كېلىدىكەن. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەر چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى ئاياغقۇم كۆلى بويىغا جايلاشقان، تۇبۇتلەر دەۋرىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇنلاردىن بىرى بولغان. تۇبۇتلەرنىڭ تەڭرىتاغدىن ھالقىپ تارىم ۋادىسىغا كىرىشتە مۇھىم ئۆتكەل بولغانلىقى ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى مۇھىم جاي ھېسابلانغان. بۇ جاينىڭ نامى كەم دېگەندەمۇ Mi.xix.001، Mi.3، Mi. 23، M.i.19، M.i.49، M.xli.0013، M .ix.10 نومۇرلۇق ۋەسىقىلەردە كۆرىلىدۇ. تۇبۇتشۇناس ياڭ مىڭنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىشچە، شەھىرى سابىز نامى جەمئىي 13 ۋەسىقىدە كۆرۈلگەن. بۇ شەھەر تۇبۇتلەر تارىم ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن قايتا رونىق تاپمىغان بولۇشى مۇمكىن، كېيىنكى ماتېرىياللاردا كۆرۈلمەيدۇ.

چەرچەن ئالىملار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى كىرۇران بەگلىكىدىن پارچىلىنىپ چىققان بەگلىك 鄯善نى چەرچەن نامىنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى دەپ قارىغان، بۇ قاراشنى قوللىغۇچىلاردىن خۇدابەردى سېلىم، ئىبراھىم مۇتئىي، خۇاڭ شېڭجاڭ، ياڭ مىڭ، خاملتون، پۇلىي بىلەڭ... قاتارلىق ئالىملارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئەگەر مۇشۇ قاراش توغرا بولسا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلىدىن باشلاپ قوللىنىلغان نام دېيىشكە بولىدۇ. مۇزان قەلئەسىدىن تېپىلغان تۇبۇتچە يازمىلاردا Cerchen، Cercen دېگەن يەر نامىلىرى كۆرۈلىدۇ. بۇ نام مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلغان «qurqan» ۋە «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى»دە يېزىلغان «CHARCHAN»؛ خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى 车尔臣، 卡墙، ئۇيغۇرچە جاي نامى «چەرچەن» بىلەن تامامەن ئوخشاش. مۇزان قەلئەسىدىن تېپىلغان ML. xxviii.2نومۇرلۇق تارىشا پۈتۈكتە Cercen گە باردىغانلىقى يېزىلغان.

Nob chel po بۇ نام چوڭ لوپ دېگەنلىك، بۇ نام ئىچىدە Nob تىلىمىزدا ھازىرمۇ قوللىنىۋاتقان لوپ نامىنىڭ دەل ئۆزى، بۇ ئاتالغۇنى تۇبۇتلەر يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان، ھازىرقى چاقىلىق بازىرىنى كۆرسىتىدۇ.

Nob ched po بۇ نام كىچىك لوپ دېگەنلىك، مۇزان كونا شەھەر خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ. نوپ — لوپ نامىنىڭ مۇشۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىن كەلگەنلىكىنى، ھەرگىزمۇ تۇبۇتلەرنىڭ تىلىدىن كەلمىگەنلىكىنى «بۇەنخي ئايمىقىنىڭ ناھىيەلەر تەزكىرىسى»، «كونا تاڭنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى «ئۇيغۇرلار چەرچەننى ناپ (纳职) دەيدۇ» دېيىلگەنلىكى ھەمدە چەرچەن ئۇيغۇرلىرى ئۇنىرغولدا بەرپا قىلغان يېڭى يۇرتىنى

ئەسلىدىكى يۇرتنىڭ نامىدا ناپچۇق ـ لاپچۇق (بۇ كىچىك لوپ دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك) دەپ ئاتىغانلىقى، بۇ نامنىڭ تۈبۈتلەر بۇ يەرگە كېلىشتىن بۇرۇنلا مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

Rtse vton بۇ جاي نامى تۇبۇتچە يازمىلاردا يەنە rtse thon، rtse mton، se tong شەكلىدىمۇ كۆرىلىدۇ، بۇ جاي نامى خاتىرىلەنگەن تۇبۇتچە يازمىلارنىڭ ھەممىسى مۇرۇن قەلئەسىدىن تېپىلغان. تەتقىقاتچىلار ئىزدىنىش ئارقىلىق، «شاجۇ ۋە ئۇيغۇر تەزكىرىسى» قاتارلىق خەنزۇچە يازمىلاردا كۆرۈلىدىغان 七屯 نامى بىلەن تەڭداشلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. باشقا خەنزۇچە ماتېرىياللاردا يەنە 屯城، 海头، 古屯 دېگەن يەر ناملىرى كۆرۈلىدۇ. پارسچە «ھۇدۇدۇلئالەم»دە khatum دېگەن نام چېلىقىدۇ. مېنىڭچە، يۇقىرىقى نامىلارنىڭ ھەممىسى بىر جاي نامىنىڭ بىرقانچە خىل تەلەپپۇز تەرجىمىسى بولۇپ، مۇرۇن كونا شەھىرى خارابىسىنىڭ كۆرسىتىدۇ. ئاتاقلىق تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئىي بۇ جاي نامىنى «قېتىم» دەپ تەلەپپۇز قىلغان، بەزى ماتېرىياللاردا «ھۇتىم» دەپ ئېلىنغان. يەنە بەزى ئالىملار خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆرۈلىدىغان 伊循 نامىنىمۇ مۇشۇ خارابىنىڭ نامى بولۇپ، غەرب مەنبەلىرىدە كۆرۈلىدىغان issedon دەپ قارىسا؛ بەزىلەر issedon بىلەن يۇقىرىقى تۇبۇتچە نامنى مۇناسىۋەتسىز دەپ قارىغان. بۇ نامنىڭ مۇرۇن خارابىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقىدا كۆپ ئىختىلاپ يوق. تۇبۇتچە يازمىلارغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلغاندا، كىچىك لوپ يەنى مۇرۇن تۇبۇتلەر زامانىدا، مۇشۇ رايوننىڭ سىياسىي مەركىزى بولغان. بۇ جاي تۇبۇتلەر قوغلاپ چىقىرىلىپ بىر ـ ئىككى ئەسىردىن كېيىن ۋەيران بولغان.

Klurtse ۋاشىشەھىرى تۇبۇتچە يازمىلاردا كۆرۈلىدىغان بۇ نامنى ئالىملار ئۇدۇن يېزىقىدىكى dūrtci ۋە خەنزۇچە يازمىلاردىكى 弩支 (ئەينى چاغدىكى ئوقۇلۇشى — nuci) دەپ قارىغان. ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا 弩支 دەپ خاتىرىلەنگەن. بىر قېتىم ۋەيران بولغاندىن كېيىن 7 ـ ئەسىردە قايتا گۈللەندۇرۇلگەن ھەمدە «ياڭىبالىق» (新城) دەپ ئاتالغان. تۇبۇتلەر دەۋرىدىن كېيىن ناھايىتى گۈللەنگەن بۇ شەھەردە 11 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى كېيىنرەك خاقانىيە دائىرىسىدە بولغان ھەمدە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقان. 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋەيران بولغانغا قەدەر لوپ دەپ ئاتالغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قايتا گۈللەندۇرۇلگەندە ئاندىن ۋاشىشەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. تۇبۇتچە پۇتۇكلەردە يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە rgodtsang ۋە Udzom دېگەن جاي ناملىرى كۆرۈلىدۇ. ئەمما كونكرېت ئېيتقاندا، بۇ نامىلارنىڭ قەيەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئىزاھلاش مۇمكىنكى، تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاشۇ دەۋردە يەنە مەردەك دەيدىغان بىر شەھەرمۇ بولغان، لېكىن تۇبۇتچە يازمىلاردا كۆرۈلمەيدۇ. شۇ دەۋرگە ئائىت ئۇدۇن يازمىسىدا pädäka دەپ يېزىلغان. ئورنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان توقۇم دېگەن يەرنىڭ 15 ـ 20 كىلومېتىر شەرقىدە بولۇپ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلگەن.

مۇزلار كونا شەھىرىدىن تېپىلغان تۈبۈتلەر ھۆكۈمرانلىقىدىن بۇرۇنقى دەۋرنىڭ يادىكارلىقى

مۇزلار كونا شەھىرى چاقلىق ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، كېيىن دىگەندەك مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردە شەھەر بولۇپ قۇرۇلغان. بۇ شەھەر ئەينى ۋاقىتتا كىرورلار ۋە چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئىقتىساد، كۇلتۇر ۋە دىنىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان. بىرقانچە قېتىملىق گۇللىنىش ۋە خارابلىشىش تارىخىنى باشتىن كەچۈرۈپ، 10 ـ ئەسىرلەردە ۋەيران بولغانچە قايتا گۇللەنمىگەن. بۇ شەھەر خارابىسىنى 1907 ـ يىلى 1 ـ ئايدا لوپلۇقلارنىڭ بېگى كۇنچىققان بەگنىڭ 3 ـ ئوغلى توختاخۇننىڭ يول باشلىشىدا شەھەر خارابىسىگە كەلگەن ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى يەھۇدىي ئارخېئولوگ، دوكتور مارك ئاۋرېل ستەيىن قېزىپ تەكشۈرگەن. ستەيىن قېزىش داۋامىدا ھازىرقى كۇندە تۈبۈت قەلئەسى دەپ ئاتالغان قەلئەدىن نۇرغۇن تۈبۈتچە تاراشا ياكى قەغەز پۈتۈكلەرنى تاپقان، شۇ قېتىمقى قېزىش داۋامىدا تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇچ پارچە قەغەز پۈتۈكمۇ قېزىۋېلىنغان.

ستەيىن مۇزلار خارابىسىدىن قەغەزگە پۈتۈلگەن ھەربىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك يازما، دۇنخۇاڭدىن «ئىرق بىتىگ» (104 بەتلىك) ۋە بىرقانچە پارچە ھەربىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك پۈتۈك تاپقان، بۇلارنىڭ تىلى ئۇيغۇرچە. بۇ يادىكارلىقلار تۈبۈتلەر چاقلىق رايونىنى ئىدارە قىلىشتىن بۇرۇن، يەنى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن يېزىلغانلىقى ئېنىق، بىز تونۇشماقچى بولغان بۇ يازمىنى ستەيىن ياللىغان كىشىلەر 1907 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مۇزلار كونا شەھىرى خارابىسىدىكى M.I.xxxii نومۇرلۇق كىچىك ئۆيدىن قېزىپ چىقارغان، ئۇزۇن يىللاردىكى شامالنىڭ يىمىرىشى بىلەن ئۆڭي ئىچىدە پەقەت ئىككى فۇت ئېگىزلىكتىكى ئەخلەت ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ ئەخلەتلەر ئارىسىدا ياخشى ساقلىنىپ قالغان چوڭ بىر پارچە قەغەز ھەم پۈچۈلۈپ كەتكەن ئىككى پارچە قەغەزمۇ بايقالغان، بۇ قەغەز يازمىلار دەل بىز تونۇشماقچى بولغان تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا، مىلادىيە 750 ـ يىلىدىن بۇرۇنراق يەنى بۇندىن 1260 يىللار مۇقەددەم يېزىلغان يادىكارلىقتۇر. بۇ يادىكارلىقنى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ سىرىنى ئاچقان دانىيەلىك ئاتاقلىق ئالىم ۋېلىيام تومسېن، ستەيىننىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن تەتقىق قىلغان ھەمدە 1912 ـ يىلى تىرانسكرىپسىيەسى، تەرجىمىسى ۋە ئەسلىسىنى فوتو كوپىيەسى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلغان. تۈركىيەلىك ئالىم ھۈسەيىن نامىق ئورقۇننىڭ «ئەسكى تۈرك يازىتلارى» (قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى) ناملىق 1938 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىدىكى تىرانسكرىپسىيەگە ئاساسەن ئىشلەپ چىقتىم. تومسېننىڭ يېزىشچە، 1 ـ پارچە يازمىنىڭ چوڭلۇقى 26 × 23 سانتىمېتىر، بىر يۈزىگىلا يېزىلغان. ئىككىنچى پارچە قەغەزنىڭ ئىككى يۈزىگە يېزىلغان، ئەمما كەينى يۈزىدىكىسى مۇستەقىل مەزمۇندىكى يازمىدىن ئىبارەت.

(A)

تۆتىنچى ئاي توقۇز ئوتۇزقا ئۇناغان چۈر يارىقى ئۇرۇنۇ تۇدۇن چىغشىگە يارلىغ بولتى. ئالانى ئىچىرەكى يارىقى چىق بىلگە چىغشىكە يارلىغ بولتى. ئوتكا كۆنمىش قىلىچ ئۆزىكە يارلىغ بولتى. كۈلۈگ ئۇرۇنۇكە بىر يارلىغ بولتى. كۈپە يارىق ئۇچۇن بىر يارىق يارلىغ بولتى. ئالانى ئىچرەكى سۇدە كەلۈرمىش، ئۇچ يارىقدا ئۇگەكە بىر يارلىغ بولتى. قەدىم ئۇرۇنۇقا بىر ئەدچۇ ساڭۇن تىرەكە بىر سۇگچۇ بالىق دا كىرمىش. يارىقدا بايىرقۇلارقا ئالتى يارىق تىگىنكە بىر بارس قان ساڭۇنقا بىر قۇتۇز ئۇرۇنۇقا بىر كۈل چىغشى كۈچۈك نىسىنە بىر سارىغ چىرقا بىر كەنشىغە بۆيلەدىر. بىر تەڭلىغ ئاپايا بىر قۇتلۇغقا بىر سۇچۇركە ئۇرۇنۇ ساڭۇنقا بىر بەچە ئاپا ئىچرەك ئىكە بىر يارىق يوشۇق بىلە.

[يەشمىسى] تۆتىنچى ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇناغان چۈرغا يارىق، ئۇرۇنۇ تۇدۇن چىغسىگە يارلىق كەلدى. ئالانى ئىچرەكى يارىقى چىق بىلگە چىغشىگە يارلىق كەلدى. ئوتقا كۆنمىش قىلىچ ئۆزۈگە يارلىق كەلدى. كۈلۈگ ئورۇڭۇغا بىر يارلىق كەلدى. كۈپە يارىق ئۇچۇن بىر يارىق يارلىق كەلدى. ئالانى ئىچرەكىگە ئوردىدىن كەلتۈرۈلگەن ئۇچ يارىقتىن ئۇگەكە بىر يارلىق بولدى. قەدىم ئۇرۇڭۇقا بىر ئەدچۇ ساڭۇن تىرەيەگە سۇكچۇ شەھىرىدىن كەلگەن بىر يارلىقتا بايىرقۇلارغا، ئالتە يارىق تىگىنگە بىر، بارس خان ساڭۇنغا بىر، قۇتۇز ئۇرۇڭۇغا بىر، كۈل چىغشى كۈچۈكنىڭ قېرىندىشىغا بىر، سارىغ چىرا كەنشىگە بىر، تەڭلىغ ئاپاغا بىر، قۇتلۇقىقا بىر، سۇچۈركە بىر، ئۇرۇڭۇ ساڭۇنغا بىر بەچە، ئاپا ئىچرەككە بىر، يارىق يوشۇققا باراۋەر.

(B) ئالدى يۈزى

ئىنال ئۇرۇنۇ يارىقى ماسقا يارلىغ بولتى. يۈرتا ئات ئۇچون كەلمىش يارىق ياغمىش تۇتۇق قا يارلىغ بولتى. بىندىر كە يارىق ۋە يارلىغ بولتى. يولتا ئات كۆگۈرمىش ئەركە بىر يارىق يارلىغ بولتى. كۈلۈگ ساڭۇن قا يوشۇق يارلىغ بولتى كۈرەبىر ئۇرۇڭۇ ساڭۇنقا بىر قىلىچ بىر بەردۇق يارلىغ بولتى. قۇچۇ بالىقدا كەلمىش قىلىچ كۈچ قارلا قا يارلىغ بولتى.

[يەشمىسى] ئىنال ئۇرۇڭۇ يارىقى ماسقا يارلىق بولدى. يۈرتىن ئات ئۇچۇن كەلگەن يارىق ياغمىش تۇتۇققا يارلىق بولدى. بىندىرگە يارىق ۋە يارلىق كەلدى. يولدا ئات ساھىبى بولغان ئادەمگە بىر ئارىق يارلىق كەلدى. كۈلۈگ ساڭۇنغا بىر يوشۇق يارلىق كەلدى. كۈرەبىر ئۇرۇنۇ ساڭۇنغا بىر قىلىچ بېرىش يارلىقى كەلدى. قۇچۇ شەھىرىدىن كەلگەن قىلىچ كۈچ قاراغا يارلىق كەلدى.

(B) ئارقا يۈزى

بىر كى يۇلۇق ئا ئۇرۇڭۇ يار... يىرۇ... كە ئۇرۇنۇ قا يارلىغ بولتى. لاچىن بايلۇق چىك ئاس يارىقى بارس ئۇرۇنۇ قا يارلىغ بولتى...ركىن ساڭۇن تىر يارىقىن ئىنال ئۇرۇنۇقا يارلىغ بولتى. ئوت ساڭۇن يارىقىن كىيگەن ئۇرۇنۇقا بېردى.

[يەشمىسى] ئۇرۇنۇغا يارلىق... ئۇرۇنۇقا يارلىق كەلدى. لاچىن بايلۇق يارىقى بارس ئۇرۇنۇقا يارلىق كەلدى.... سانغۇن يارىقى ئىنال ئۇرۇنۇقا يارلىق كەلدى. ئۇت سانغۇن يارىقىنى كىيەگەن ئۇرۇنۇقا بەردى.

(C)

بۇچۇرقا يارىق بىر ئۇگەكە بىر يارىق بەردى. تۇزمىشكە بىر يارىق كىيگەنكە بىر يارىق قۇلاپا ئۇرۇنۇقا بىر يارىق قويچى لەرگە بۇيلەدىر ئىكى ياراق تاي ئۇگەكە بىر كۆكۇزمەك يارىق يارلىغ بولتى. ئەلەكۇل... يارىق ئىنانچۇ... ئۇر

[يەشمىسى] بۇچۇرغا يارىق بىر، ئۇگەكە بىر يارىق بەردى. تۇزمىشكە بىر يارىق، قىياغانغا بىر يارىق، قۇل ئاپا ئۇرۇنۇقاغا بىر يارىق، قويچىلارغا ئىككى يارىق، تاي ئۇگەگە بىر كۆزمەك يارىق يارلىغ كەلدى. ئەلەكۇل يارىق... ئىنانچۇ...

[چۇشىنىكلەر] بۇ بۆلەكتىكى يارىق سۆزلىمىنىڭ مەنىسى تېخى ئېنىقلانغىنى يوق. ساڭۇن سۆزى خەنزۇ تىلىدىكى جياڭجۇن سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىن ئىبارەت. سۇكچۇ شەھىرى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى سۇجۇ (肃州) شەھىرىنى، قوچۇ بالىق تۇرپان شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. بايىرقۇ ۋە كۇرەبىر ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىسىنىڭ نامىدىن ئىبارەت. مۇشۇ يازمىدىكى خان، تىگىن، ساڭۇن (سانغۇن)، چىغشى، ئۆزۇ، كۇلۇگ، ئىنال، تۇتۇق، ئۇگە... قاتارلىقلار شۇ ۋاقىتتىكى لەشكىرىي ياكى مەمۇرىي ۋەزىپىلەردىكى كىشىلەرنىڭ دەرىجىسى ياكى ئۇنۋانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە، بىر تىزىملىك بولۇشى مۇمكىن. ھازىرچە بۇ يازمىلارنى راۋان ھەم ئېنىق چۈشىنىش ئەمەلگە ئاشمايۋاتقان بولسىمۇ، مۇران كونا شەھىرىنىڭ ئەينى زامانىدىكى مۇھىم بىر ھەربىي قورغان ئىكەنلىكى، بۇ يەرنى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇركىي قوۋمنىڭ ئىگىلەپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يۇقىرىقى يازمىدىكى تىزىملىك شۇ ۋاقىتتىكى ھەربىي دەرىجىلەرنى، ئىجتىمائىي تۇزۇلمىنى، كىشى ئىسىملىرىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ ماتېرىياللارنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش چاقىلىقنىڭ تۇبۇتلەر ئىشغالىيىتىدىن بۇرۇنقى تارىخىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئەتكۈسى.

3. چاقىلىقتىكى شەھەر، بوستانلىقلارنىڭ ۋەيران بولۇشى

چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە مىلادىيەدىن بۇرۇنلا كۆپلىگەن شەھەر، بازارلارنىڭ بولغانلىقىنى تارىخىي ئىزلارنى تونۇشتۇرغاندا كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق، ئۇلاردىن كىرورلان شەھىرىنىڭ نامى ئېنىقلانغاندىن باشقا كۆپ قىسمىنىڭ نامى ئېنىقلانمىغاچقا لاتىن ئېلىپبەسى، سان، خەنزۇچە خەتلەر ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرۇلگەن، قىسمەنلىرىگە ئىسىم قۇيۇلغان. ھازىرغىچە كۆپلىگەن شەھەر ـ بازارلارنىڭ نامى ئېنىقلانمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەرنىڭ جاي ناملىرىنىڭ بىر قەدەر كۆپ بولۇشى مەسىلىنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇردى، شۇنداقتىمۇ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى شەھەر،

بازارلارنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىشىغا ئاساسەن بىرقانچە رايونغا ئايرىش مۇمكىن، جۇملىدىن كىروران ــ لوپ رايونىنى مەركەز قىلغان شەھەر، بازارلار (بۇلار كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان، تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنىمۇ مۇشۇ ئېقىن بىلەن ئاققان)، قۇم دەريا خارابىلىرى، مۇران - چاقىلىق دەريالىرى بويلىرىدىكى ئىزلار، ۋاششەھىرى دەرياسى بويىدىكى خارابە، كىتىك - مەردەك (تارىم دەرياسى جەنۇبقا ئاققان تارامىنى ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان) ئەتراپلىرىدىكى شەھەر - بازارلاردۇر. بۇلاردىن بىرىنچى تېپقا كىروران ۋە ئەتراپلىرى (كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىندا، لوپ كۆلىگە نەچچە ئون كىلومېتىر كېلىدىغان دائىرىدىكى كۆنچى دەرياسى سۈيىگە تايىنىپ ياشايدىغان شەھەر، بازارلار) خارابىلىرىنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ، بۇ شەھەر خارابىلىرى كۆنچى دەرياسىنى ئۆزىگە ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان، ئوخشاش بىر دەۋردە سەلتەنىتىنى يوقىتىپ تەدرىجىي ۋەيران بولغان. كىروران شەھىرى ۋە ئەتراپلىرى كۆپ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ تەسىرىدە ئاھالىلىرى ئازلاپ كەتكەن، ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمىنىڭ (4000 ئائىلىدىن ئاشىدىغان ئاھالىسىنىڭ) چەرچەن بېگى بەگرۇڭنىڭ باشچىلىقىدا ئەينى چاغدىكى چالمادانا يەنى ھازىرقى چەرچەنگە كۆچكەنلىكى تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن. يەنە بىر قىسمىنىڭ 7 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قومۇل رايونىغا كۆچۈپ كېچىك لوپ يەنى ناپچۇق (لاپچۇق) نامىلانغان يۇرتنى بەرپا قىلىپ ياشىغانلىقى مەلۇم. يەنە بىر قىسمى خەنزۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتكەن، خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ خەنزۇچە مەنبەلەردىكى چەرچەن بەگلىكىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى 鄯善 نىڭ تۇنجى خېتىنى ئېلىپ خەنزۇلارغا ئوخشاش فامىلە قوللانغان. مەسىلەن 鄯米، لوياڭدىن قەبرە تېشى تېپىلغان 鄯干 (512 - يىلى قازا قىلغان)، 鄯月光 (505 - يىلى قازا قىلغان) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. كىروران شەھەرلىرىنىڭ ۋەيران بولۇشىنى ئاخىرقى ھېسابتا روران، تۇيغۇن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇمى تېزلىتىپ ئاخىرى تەلتۆكۈس ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇرۇش بۇ شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشىنى تېزلەتكەن بولسىمۇ، شەھەرلەرنىڭ پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇشىنىڭ بىردىنبىر سەۋەبى بولالمايدۇ. ئارقا - ئارقىدىن بولغان ئۇرۇشلار ئاخىرقى ھېسابتا بۇ ئەتراپتىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇپ، قايتىدىن گۈللىنەلمەسلىكىنىڭ مۇھىم سەۋەبىدىن بىرىگە ئايلانغان بولسىمۇ نېگىزلىك سەۋەب ئەمەس. ئەمەلىيەتتە شەھەر، بازارلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنى يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، شەھەرلەرگە كېلىدىغان سۇنىڭ ئازلىشى ياكى ئۈزۈلۈپ قېلىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. كونا شەھەر خارابىلەرنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ دەريا بويىدا ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈشىمىزدىكى مۇددىئايىمىز، قۇرغاق رايون تارىم ۋادىسىدا ئىنسانلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنىڭ سۇ بويلاپ بولىدىغانلىقىنى، شەھەر ۋە بوستانلىقلارنىڭ ئېقىنلارغا باغلىق ھالدا گۈللىنىدىغان ياكى خارابلىشىدىغانلىقىنى، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئەمەس، سۆيۈپ ۋە قوغداپ، تەڭ مەۋجۇت بولۇش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت. ناۋادا ئەنە شۇ سۇدىن باشقا بىرەر ئامىل سەۋەبچى بولغىنىدا ئىدى، كىروران ۋە ئۇنىڭ

ئەتراپلىرىنىڭ قايتا گۈللىنىشىدىن ئۈمىد كۈتۈش مۇمكىن ئىدى. شەھەر، بوستانلىقلارنىڭ ئوخشىشىدىغان دەۋرده ۋەيران بولۇشلىرى، خارابلىشىشقا ئوخشاش بىر ئاملىنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇلار يۇرتىمىز تارىخىدىكى بىر قېتىملىق زور خارابلىشىشنىڭ ئىسپاتى بولۇپ قالدى.

ئىككىنچى قېتىملىق شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى ھازىرقى مۇران بوستانلىقىغا يېقىن جايلاشقان ئىزلار يەنى مۇران دەرياسى بويىدىكى تارىخىي ئىزلار ۋە ھازىرقى چاقىلىق بازىرى ئەتراپلىرىدىكى ئىزلارنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن ئىبارەت. بۇ ئىزلار ئارخېئولوگلارنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 11 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ۋاقىتلارغا، جۈملىدىن 10 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىككى بوستانلىقنىڭ ۋەيران بولۇشىدىكى تارىخىي سەۋەب ھازىرچە قاراڭغۇ، بۇ بوستانلىقلارنىڭ تەبىئەت سەۋەبىدىن ۋەيران بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى بۇ ئىككى بوستانلىق ئايرىم سۇ سىستېمىسىغا تەۋە، يەنە كېلىپ تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى يوق. ئۇلارنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى چاقىلىق ۋە مۇران دەريالىرىدىن ئىبارەت. بۇ دەريالارنىڭ سۈيى پەۋقۇلئاددە ئېكولوگىيە ئۆزگىرىشى بولمىسا سۈيىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆرۈلمەيدۇ، گەرچە سۇ مىقدارى ئاز بولسىمۇ مۇئەييەن مىقداردىكى ئاھالىنى بېقىپ كېتىدىغانلىقى چوقۇم.

3 - قېتىملىق ۋەيرانچىلىق 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلانغان، ئالدى بىلەن كىتەك ۋە مەردەك شەھەرلىرى ئاخىرىدا لوپ شەھىرى ۋەيران بولغان. كىتەك ۋە مەردەك شەھەرلىرىنىڭ تەبىئىي ئاپەت سەۋەبىدىن ۋەيران بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن. تارىخ كىتابلىرى ۋە تەزكىرىلەردە يېزىلىشىچە، شۇنداقلا چوڭلارنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاڭلىشىمىزچە، ئاسماندىن قۇم يېغىپ شەھەرنى قۇم بېسىپ كەتكەن. ئەمەلىيەتتە قۇملىشىشنىڭ بۇ شەھەرنىڭ ۋەيران بولۇشىدا مۇھىم ئامىل بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ ئىككى شەھەر تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى بويىغا جايلاشقانلىقتىن، تارىم دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان، گەرچە بەزى ماتېرىياللاردا چەرچەن دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى زامانلاردا ئېتەك تېرىمغا ئېقىپ بارغانلىقى پەرەز قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئېقىنىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ رولى چوڭ بولغان دېيىلمەيمىز. تارىم دەرياسىنى كىتەك ۋە مەردەك جايلاشقان مۇشۇ رايونىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ۋەيران بولۇشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل دېسەك خاتالاشقان بولمايمىز. مۇشۇلارغا ئاساسلانغان، مىلادىيە 1339 - يىلىدىن 1345 - يىلىغىچە تارىم دەرياسىنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغان ئېقىنىنىڭ ئۆزۈلۈشى ياكى سۇنىڭ بەك ئازلاپ كېتىشى سەۋەبلىك جۇغراپىيەلىك مۇھىتتا زور ئۆزگىرىش كېلىپ چىققان، جۈملىدىن تۇپراقنىڭ نەملىكىنى يوقىتىشى شەكسىزكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چېكىنىشىنى، تۇپراقنىڭ قۇملىشىشنى، ئاقىۋەتتە ئاھالىنىڭ كۆچۈپ چىقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. تەزكىرىلەردە يېزىلىشىچە، جەلالۇددىن كىتەكىي باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمان ئاھالە تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى بويلاپ

دەريانىڭ يۇقىرى قىسمىغا قاراپ كۆچكەن. جۇملىدىن كۆچۈپ ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق جايلارغا كەتكەن. ھازىرقى چەكلىك بىلىكلىرىمىزگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلغىنىمىزدا، شەھىرى كىتىكنى بەلگە قىلغان ئاھالىلەردىن مۇسۇلمانلار جەلالۇددىن كىتىكىي باشچىلىقىدا كۆچكەن. تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى بويلاپ كۆچكەن بۇ توپتىن بىر بۆلىكى تارىم دەرياسى بويىدىكى ئاقتارما مەھەللىسى (لوپنور ناھىيەسى تەۋەسى، 31 ـ تۇمەن ئەترايىغا توغرا كېلىدۇ)گە يېقىن بولغان جايدا قالغان. قالغان قىسمى داۋاملىق كۆچۈپ كورلا شەھىرىنىڭ ئايرودۇرۇم ئەترايىدا قېلىپ مەھەللە بەرپا قىلغان، مەھەللىنىڭ نامى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ھازىرغىچە ساقلانغان. ئاھالىدىن بىر قىسمى داۋاملىق كۆچۈپ بۇگۇر ناھىيەسىنىڭ چېدىر ئەترايلىرىدا قالغان، بۇگۇرلۇكلەر شەھىرى كىتىكنى ئۆز ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قۇملۇق ئىچىدە دەپ قارىشى شۇنىڭدىن كەلگەن. ئاخىرقى بىر تۇركۈم ئاھالە داۋاملىق كۆچۈپ جەلالۇددىن كىتىكىي بىلەن ئاقسۇغا بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ كىتىكلەر كەنتىنى بەرپا قىلىپ ياشىغان. جەلالۇددىن كىتىكىي باشلىغان ئاھالىنىڭ ئاقسۇغا بارغان ۋاقتى تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ ئاقسۇدىكى ۋاقتىغا ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنقى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ، ئەمما تۇغلۇق تۆمۇرخان ئالمالىققا بېرىپ خانلىق تەختىتە ئولتۇرمىغان دەۋر ئىدى. پىچان ناھىيەسىدە بايقالغان ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، بىر توپنىڭ پىچان ناھىيەسىدىكى ئامانشاھ دېگەن يەرگە كۆچۈپ چىققانلىقى مەلۇم. ئۇنداقتا، بۇ شەھەرلەردىكى مۇشرىك ئاھالىلەر نەگە كەتتى؟ رىۋايەتلەردە ئېيتىلغاندەك قۇم تېگىدە قېلىپ ھالاك بولدىمۇ؟ تارىخ ئەمەلىيەتتىن قارىغاندا، مۇشرىك ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتا «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالغان، ئۇلار شەھەرلەرنى قۇم باسقاندا، شەرقىي جەنۇبقا كۆچكەن. سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلانغان «يۇغۇرلار كەلغەن شەجىرىنىڭ خاجىتەن» دېگەن داستاندا بايان قىلىنىشىچە، ئۇلارنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىن كۆچۈپ دۇنخۇاڭغا يەتكەن ۋاقتى 1368 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىقى داستاندا بايان قىلىنىشىچە، ئەسلىي يۇرتىدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن، قاتتىق بوران چىقىپ يۇرتىنى قۇم باسقان، مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتا قالغان چاغدا باشقىلار ئۇلارنى ھالاك قىلىش ئۈچۈن كېلىپ سوقۇشقان، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار شەرققە قاراپ كۆچكەن. سېرىق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئېيتىلىپ كەلگەن بۇ داستانغا بەزى تارىخىي بايانلار كېيىنچە قوشۇلۇش سەۋەبىدىن بىر دەۋرده يۈز بەرگەندەك ئەھۋال كېلىپ چىققان. قارىشىمچە، شەھەرلىرىنى قۇم باسقان ۋاقىتتا ياتلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ دىنىنى يوقاتماق بولغانلىقى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى (1514 ـ 1680) زامانىدا سۇلتان سەئىدخان ئېۋەتكەن قوشۇن ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق يەنى 1400 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. مەردەك شەھىرىمۇ شەھىرى كىتىك بىلەن قوشنا شەھەرلىكىگە قارىغاندا، ئوخشاش بىر دەۋرده، ئوخشاش بىر سەۋەب بىلەن ۋەيران بولغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن شەھىرى كىتىك ۋە شەھىرى مەردەكنىڭ ۋەيران

بولغان ۋاقتىنى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى كېيىنكى يېرىمى دەپ ھۆكۈم قىلساق خاتالاشمايمىز. يۇقىرىقى ئىككى شەھەر ۋەيران بولغاندىن كېيىن، لوپ شەھىرى 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ياكى 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ۋەيران بولغان. بۇ شەھەرنىڭ قانداق سەۋەب بىلەن ۋەيران بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق بىر يازما ئۇچۇر يوق. پىروفېسسور ۋاڭ شۇچۇن «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى خارابىلەر ۋە كەلكۇن» ناملىق ماقالىسىدە، «ئارخېئولوگ جاڭ پىڭنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشىنى ئاساللىز قىلغاندا، بۇ شەھەرنىڭ ۋەيران بولۇشى ئاساسلىقى تەبىئەتنىڭ كۈچىدىن بولغان. بۇ نۇقتىنى ئەينى يىللىرى ۋاشىڭتون ھارابىسىنى تەكشۈرگەن ستېيىن ۋە بېرگمان قاتارلىقلارمۇ، ۋاشىڭتون ھارابىسىنىڭ تاغ ئېغىزىدىلا ئېقىن ئۆزگەرتىشى سەۋەب بولغان دەپ قارىغان. مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يادىكارلىقلاردا ۋاشىڭتون ھارابىسىنىڭ ئىككى ئېقىنى بار، بىرى ۋاشىڭتون ھارابىسى، يەنە بىرى ۋاشىڭتون دەريا سىنىڭ قۇرۇق ئېقىنى دەپ يېزىلغان... 1981 ـ يىلى بۇ خارابىگە باردىم، تۆمۈر تاۋلاش خارابىسى ئەتراپىدىكى يۇلغۇن دۆڭنىڭ تەكتى تەرەپلىرىدە كەلكۇننىڭ ئىزنالىرى كۆرۈنەرلىك. توپا قاتلاملىرىدا ساپال پارچىلىرى، كۆمۈر داشقىلى قاتارلىق ئىنسان مەدەنىيىتى ئىزنالىرى بار. بۇ ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، كونا شەھەر كەلكۇن سەۋەبىدىن ۋەيران بولۇشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. بۇ شەھەر خارابىسى سۇي سۇلالىسى[1] دەۋرىدىن 14 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە نۇرغۇن ئۇرۇش ۋە سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنى يەنى تۇبۇتلەرنىڭ كىرىشى ۋە موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى قاتارلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ ۋەيران بولمىغان. قارىشىمچە بۇ شەھەرنىڭ ۋەيران بولۇشىدىكى ئالاھىدە ئامىل تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن تەبىئەتنىڭ كۈچىدىن كەلگەن، بۇ تەبىئەتنىڭ كۈچى دەل كەلكۇندۇر، تۇيۇقسىز كەلگەن كەلكۇن ئولتۇراق جايلارنى بېسىپ كەتكەن ۋە ئېقىن ئۆزگەرتكەن»[2] دەپ يازغان. 1950 ـ يىللىرى چاقىلىققا ھاكىم بولغان پېشقەدەم زىيالىي ئىمىن غازى كونىلاردىن ئاڭلىغانلىرىنى بايان قىلىشىچە، شەھەر كەلكۇن ئاپىتىدە ۋەيران بولغان ئىكەن. ھازىرچە شەھەرنىڭ نېمە سەۋەبتىن ۋەيران بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان قانائەتلىنەرلىك جاۋاب يوق شارائىتتا، ۋاڭ شۇچۇننىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلماي چارىمىز يوق، لېكىن بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىش زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارايمەن. چۈنكى كەلكۇن ۋاقىتلىق ئاپەت ھېسابلىنىدۇ، ئاھالىنىڭ كۆچۈپ بېرىپ باشقا يۇرتتا يۇرت بەرپا قىلغىنىدىن كۆرە، كەلكۇندىن كېيىن ئۆز يۇرتىنى بەرپا قىلىشى كۆپ قولاي ھەم ئېھتىمالغا يېقىن بولاتتى. شۇ تارىخىي دەۋردە لوپ شەھىرى ئاتالغان ۋاشىڭتون ھارابىسىگە ئېقىن بولغان ھازىرقى چەرچەن بوستانلىقىمۇ 200 كىلومېتىر كېلەتتى.

---

① سۇي سۇلالىسى 581 ـ يىلى قۇرۇلۇپ، 618 ـ يىلى مۇنقەرز بولغان.

② ۋاڭ شۇچۇن: «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر ۋە كەلكۇن»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سانى، 6 ـ بەت.

ئومۇمەن ئالغاندا، قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇش سەۋەبلىرى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمىز تولىمۇ ئاز، بۇ توغرىدىكى ئىزدىنىشلەردە ھەممىنى قايىل قىلارلىق پاكىتلار ئوتتۇرىغا چۇشمىدى، بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرى يازما ئۇچۇرلارنىڭ بولماسلىقى ياكى كەمچىل بولۇشىدىن ئىبارەت. ئەڭ مۇھىم ئامىل يەنىلا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۇرۇشلەرنىڭ كەمچىل بولۇشى، ئەينى تارىخىي دەۋردىكى كىلىماتنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرى ھەققىدىكى تەكشۇرۇش ۋە تەتقىقاتنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىدا. ئاخىرىدا ئېيتساق، خۇلاسىمىز شۇكى، چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىگە جايلاشقان شەھەرلەر كېچىككەندىمۇ 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى پۈتۈنلەي خارابلىشىپ كەتكەن، خارابلاشقان ئاخىرقى شەھەرلەر كىتىك، مەردەك ۋە لوپتىن ئىبارەت. يۇقىرىقى ئاخىرقى شەھەرلەر ۋەيران بولغاندا، ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ ئاز بىر قىسمى جاھىللىق بىلەن يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلماي نەدە سۇ بولسا شۇ يەردە كۆچۈپ يۇرۇپ ياشاپ قالغان، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى چاغداش لوپلۇقلاردۇر.

بەشىنچى باب كىرورلار ئېلىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىگە ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا

1. كىرورلار ئېلىدە ئىجتىمائىي هايات

كىرورانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي هاياتىغا ئائىت بايانلار بۇندىن بۇرۇنقى تەتقىقات كىتابلىرىدا ناهايىتى ئاز بولدى، بۇ هەقتىكى تەتقىقاتلارمۇ ئاساسەن خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى چەكلىك بايانلار ئاساسىدا، قىسمەن ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارنى ئاساس قىلىپ يۈرگۈزۈلدى، بۇلار يېتەرسىز، شۇڭا ئىمكان بار خەنزۇچە، قارۇشتىچە يازما پاكىتلار ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ئاساسىدا، مۇشۇ هەقتە كەڭرەك مۇلاهىزىلەر ئېلىپ بېرىشنى ئىستەيمىز. كىرورلار ۋە چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئەهۋالىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان مەنبە قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردۇر، قارۇشتىچە ۋەسىقىلەرنى ئەينى ۋاقىتتىكى كىرورلار ئېلىنىڭ ئاهالىلىرى قالدۇرغان، بۇلار هۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ هۆججەتلىرى، شەخسىي ئالاقە هۆججەتلەر بولۇپ كىرورلار بەگلىكىنىڭ ئىجتىمائىيىتىنى چۈشىنىشتە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز قىممەتكە ئىگە. قارۇشتىچە پۈتۈكلەر كىرورلار (چەرچەن) بەگلىكىدە مىلادىيە 112 - يىلىدىن 264 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا هاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان بولغاچقا، شۇ دەۋر هەقىقىدىكى چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا زور ئەهمىيىتى بار. هازىرغىچە بايقالغان قارۇشتىچە پۈتۈكلەردىكى بەگلەر سەلتەنەت يىل دەۋرىنى قوشسا كۆپ بولغاندا 96 يىل چىقىدۇ، مانا بۇ قارۇشتىچە يېزىقىنىڭ ئىشلىتىلگەن مۇتلەق يىل دەۋرىنى ۋاستىلىك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى 666 ــ 701 -، 754 ــ 756 - نومۇردىكى 36 پارچىسى كىرورلار قەلئەسىدىن، 702 ــ 707 - نومۇردىكى ئالتە پارچىسى LB شەهەر خارابىسىدىن، 752 ــ 753 - نومۇردىكى ئىككى پارچىسى LMدىن، 757 - نومۇردىكىسى LF خارابىسىدىن تېپىلغان.

كىرورلار - چەرچەن بەگلىكىنىڭ بەگلىرى كىرورلار ۋە چەرچەن بەگلىكلىرى ئەسلىدە بىر بەگلىك بولۇپ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى پارچىلىنىپ ئىككى بەگلىككە ئايلىنىپ كەتكەن. مىلادىيە 3 - ئەسىرگە كەلگەندە، چەرچەن بەگلىكى كىرورلار بەگلىكىنى ئۆز هاكىمىيىتىگە ئالدى ۋە پايتەختىنمۇ هازىرقى چاقلىق بازىرى ئەتراپلىرىدىن كىرورانغا كۆچۈردى. خەنزۇچە كىلاسسىك تارىخ ئەسەرلىرىدە، خەن سۇلالىسى ئۆزى يۆلەپ تۇرغۇزغان چەرچەن بەگلىكى هەققىدە كۆپ توختالغان بولسىمۇ، كىرورلار هەققىدە توختالغانلىرى ناهايىتى ئاز بولدى. چەرچەن بەگلىكىنىڭ هۆكۈمەت

يېزىقىلىق رولىنى ئۆتىگەن قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان يازمىلاردا يەنىلا كۆرۈلۈش نامى قوللىنىلغان، ئەمما چەرچەن نامى تىلغا ئېلىنمىغان. خەنزۇچە پۈتۈكلەردە گەرچە كۆپىنچە چەرچەن نامىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئەسلىدىكى كۆرۈلۈش ئېلىدۇر دەپ شەرھ بېرىش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىنى ئوچۇقلاشتۇرماقچى بولغان، مانا بۇلارنىڭ ئۆزىلا كۆرۈلۈشنىڭ شۆھرىتىنىڭ خېلى يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى كۆرۈلۈش بەگلىكىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ۋە باشقا تەرەپلىرى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز، لېكىن چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن ۋە ھاكىمىيەتچىلىك ئەندىزىسىگە ۋارىسلىق قىلىشلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇلارنىڭ بىر خىل ھاكىمىيەت ئەندىزىسىدە بەگلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىشكە بولىدۇ. ماتېرىياللارنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلى بۇ ئىككى بەگلىك ھەققىدە ئومۇملاشتۇرۇپ پىكىر يۈرگۈزىمىز.

خەنزۇچە ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 ـ يىلى كۆرۈلۈش ئېلىگە ئامگوكا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ھۇنلارغا مايىل بولغانلىقى ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتقان، شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسى فۇ جيېزى قاتارلىق خەنجەرۋازلارنى ئېۋەرتىپ، ئۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ ئىنىسى ئۈتۈش (尉屠耆)نى بەگ قىلغان. بەگلىك نامىنى چەرچەن دەپ ئۆزگەرتكەن، ھازىرقى چاقىلىق بازىرى ئەتراپلىرىنى پايتەخت قىلغان. خەن سۇلالىسى ئوردا قىزلىرىدىن بىرىنى ياتلىق قىلىپ، ئۈتۈشنى كېچە ـ كۈندۈز كونترول قىلغان. خەنزۇچە ماتېرىياللارغا قارىغاندا، يەنە چەرچەن بەگلىكىدە ئەن (安) ئىسىملىك بىر بەگمۇ ئۆتكەن، بەگ ئەن ئاز دېگەندىمۇ مىلادىيە 38 ـ يىلىدىن 64 ـ يىلىغىچە بەگ بولغان، ساكارائۇل (ياركەنت) بېگى چەرچەن ئېلىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئەن داۋاملىق بەگلىك قىلغان. مىلادىيە 110 ـ يىلى ئەتراپىدا چەرچەنگە بەگ بولغىنى يۈخۈەن (尤还) بولۇپ ئۇنىڭ قانچە ئۈزۈن بەگ بولغانلىقى نامەلۇم، ئۇنىڭ ئانىسى خەن سۇلالىسىنىڭ قىزلىرىدىن بولغىنىغا قارىغاندا، دادىسىنىڭ بەگ بولغانلىقى، جۇملىدىن ئۇنىڭ ئۈتۈشقا ئوخشاش خەن سۇلالىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ بەگ ئەنىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن. مۇشۇنداق بولغاندا چەرچەن بەگلىكىنىڭ بەگلىرى ئۈتۈش ـــ ئەن ـــ يۈخۈەننىڭ ئاتىسى ـ يۈخۈەن ئىكەنلىكىنى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 ـ يىلىدىن مىلادىيە 110 ـ يىلىغىچە كەم دېگەندىمۇ تۆت ئەۋلاد بەگنىڭ ئۆتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋرلەردە چەرچەن بەگلىكى زور داۋالغۇشلارنى باشتىن كەچۈردى.

قارۇشتىچە ھۆججەتلەردە كۆرۈلىدىغان چەرچەن بەگلىكىنىڭ بەگلىرى ھەققىدىكى بايانلارنى ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىغا ئاساسلانغاندا، سەككىز بەگ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلىكى مەلۇم. بۇلارنىڭ ئىچىدە قارۇشتى يېزىقىدا كۆرۈلگەن بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن تەرتىپى ۋە بەگلىك قىلغان يىلى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار تۆۋەندىكىچە:

1 ـ ئەۋلاد بەگ: تومگاراكا (tomgraka)، مۇشۇ بەگ دەۋرىدە قارۇشتى يېزىقى كۆرۈن ئېلىگە تارقالغان، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىنى ئالىملار ھازىرچە 22 يىل دەپ بېكىتكەن، بۇ ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە ئاساسەن چىقىرىلغان ھۆكۈم.

2 ـ ئەۋلاد بەگ: تاجاكا (tajaka)، بۇ بەگنىڭ پۈتۈكلەردە كۆرۈلىدىغان سەلتەنەت يىلىنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى ئۇچ يىل، ئالىملار بۇنىڭ يىل دەۋرىنىمۇ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 22 يىل، دەپ قارىغان. يۇقىرىقى ئىككى بەگنىڭ ياشىغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى مىلادىيە 175 ـ يىلىدىن كېيىن 230 ـ يىلىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. مېنىڭ فەرەز بۇ بەگنى مىلادىيە ؟ـ يىلىدىن 242 ـ ـــ 245 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان، دەپ قارىغان.

3 ـ ئەۋلاد بەگ: پېپىيا (pepiya)، پۈتۈكلەردە كۆرىلىدىغان سەلتەنەتى سەككىز يىل، تەخمىنەن 230 ـ يىلىنىڭ ئالدى كەينىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. مېنىڭ فەرەز مىلادىيە 245 ـ ~ 246 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 252 ـ، 253 ـ يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان، دەپ قارىغان.

4 ـ ئەۋلاد بەگ: ئامگوكا (Amgoka)، ئۇنىڭ سەلتەنەتى پۈتۈكلەردە 38 يىلغا بارغان، ئەسلىي پۈتۈكتىكى يىل دەۋرىنىڭ 36 ياكى 46 ئىكەنلىكى تازا ئېنىق بولمىغاچقا ئالىملار 36 يىلنى مۇڭاپىق دەپ قاراپ 38 يىل ھۆكۈم سۈرگەن، دەپ قارىغان. مېنىڭ فەرەز مىلادىيە 253 ـ، 254 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 288 ـ ~ 291 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەختتە ئولتۇرغان، دەپ قارىغان.

5 ـ ئەۋلاد بەگ: ماھىرى (Mahiri)، پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولغان سەلتەنەتى 28 يىل، ئالىملار سەلتەنەت يىلى خاتىرىلەنمىگەن بەزى پۈتۈكلەرنىمۇ ھېسابقا ئېلىپ كەم دېگەندىمۇ 30 يىل ھۆكۈم سۈرگەن، دەپ قارىغان. مېنىڭ فەرەز مىلادىيە 288 ـ ~ 291 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 318 ـ ~ 321 ـ يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان، دەپ قارىغان.

6 ـ ئەۋلاد بەگ: ۋاسمانا (Vasmana)، قارۇشتى پۈتۈكلەردە كۆرۈلىدىغان ئەڭ ئۇزۇن سەلتەنەتى 11 يىل. ئالىملار ئۇنىڭدىن ئۇزۇن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. ما يۈك تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بۇ بەگنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە كۆرۈلىدىغان 元孟 ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ چىققان. شۇنداق بولغاندا، ۋاسمانانىڭ بەگلىك تەختىدە ئولتۇرغان دەۋرى 335 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ. مېنىڭ فەرەز مىلادىيە 319 ـ ~ 322 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 329 ـ ~ 332 ـ يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان، دەپ قارىغان.

7 ـ ئەۋلاد بەگ: سۇلېكا (sulica)، ئالىملارنىڭ يازما پۈتۈكلەردە بايقىغان سەلتەنەتى بەش يىل، ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىقتا ئاساسەن 23 يىل دەپ بېكىتىلگەن. ئالىملارنىڭ، بۇ بەگ سۇمىتادىن بۇرۇن، دەپ بېكىتىلگەن.

8 ـ ئەۋلاد بەگ: سۇمىتا (休密驮)، خەنزۇچە يازمىلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ مىلادىيە 382 ـ يىلى گۇساڭ دېگەن جايدا قازا قىلغان. شۇنداق بولغاندا، سۇلېكا ۋە سۇمىتانىڭ ھۆكۈمرانلىقى 336 ـ يىلىدىن 382 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ.

هازىرچە بۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تەپسىلىي ماتېرىيال بولمىغانلىقتىن، لىن مېيسۇن بۇ يىل دەۋرىنى تەڭ ئىككىگە بۆلۈش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

قارۇشتى پۈتۈكلىرىدە كۆرۈلگەن يۇقىرىقى چەرچەن بەگلىرىدىن باشقا يەنە بەگروك (龙) ئىسىملىك بىر بەگمۇ ئۆتكەن، ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرى مىلادىيە 440 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇ مىلادىيە 442 - يىلى ھۇنلاردىن قۇتقۇ جۇرچى قاتارلىقلار گەنسۇدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ كېلىپ تاجاۋۇز قىلغاندا، 4000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ چالمادانا‌غا كۆچكەن، ئۇنىڭ تەختىگە ئوغلى ۋارىسلىق قىلغان. بەگروكنىڭ ھاكىمىيەت تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتى 20 يىلدىن كەم بولمىسا كېرەك، مەنبەلەردە يېزىلىشىچە 422 - يىلى چەرچەن ئېلىنىڭ بېگى ئىدى. 442 - يىلى ئۇ چالمادانا‌غا قاچقاندىن كېيىن ئوغلى جېندا بەگ بولغان.

بەگ جېندا (真达): بۇ بەگ 445 - يىلىغىچە چەرچەن بەگلىكىنىڭ تەختىدە تۇرغان، بۇ بەگلىك ئېغىر كۇنلەرگە دۇچار بولغان يىللار ئىدى، ئۇ پىچىقىغىچە بىرىپ يېپەك يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلغان. 445 - يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا خانبەگ (韩拔) ئىسىملىك كىشى ھۆكۈمران بولغان.

بەگ شەنمى (鄯米) بەگنىڭ قېرىندىشى، 245 - يىللىرى ئەتراپىدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

يۇقىرىقى كىروران - چەرچەن بەگلىرىنى بىلگەندىن سىرت يەنە خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن، مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە نوپ ئېلى (诺羌国)نىڭ چوقۇراي (去胡来) ئىسىملىك بېگى بارلىقى يېزىلغان.

قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە كىروران - چەرچەن بەگلىكى بەگلىرىنىڭ سەلتەنەت نامىلىرى تۆۋەندىكىدەك:

dhar miyasa sacadharmasthidasa mahanu ava maha raya amgoka devaputra ...
Maharaya raljatirayasa mahamtasa jahamtasa

ئۇلۇغ خاقان، خانلارنىڭ خانى، غالىب، ئادىل، توغرا قانۇننىڭ ئىجراچىسى، خاقان ئالىيلىرى، تەڭرىنىڭ ئوغلى ئامگوكا... [بۇ بەگ ئامگوكا سەلتەنىتىنىڭ 19 - يىلىدىكى پۈتۈكتە كۆرۈلگەن سەلتەنەت نامى، بۇلاردىن يېقىن ئەتراپتىكى خان - پادىشاھلارنىڭ سەلتەنەت نامىلىرىنى قوشۇپ قوللانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ].

چەرچەن بەگلىكىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرى چەرچەن بەگلىكىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىدا يەنىلا قارۇشتى يېزىقى ۋە مۇشۇ يېزىقتا ئىپادىلەنگەن تىلنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان. بۇ ھەقتىكى چۇشەنچىلىرىمىزمۇ مۇشۇ يېزىقتا ئىپادىلەنگەن ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرى ھەققىدىكى ئۇچۇرلاردىن ئىبارەت. تۆۋەندە بۇ بەگلىكىنىڭ مەمۇرىي بىرلىكلىرى ۋە مەنسەپلىرىگە ئائىت سۆزلەملىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

مەنسەپ نامىلىرى raja (خان، پادىشاھ)، ari (بەگ)، rajaputra (شاھزادە)، Ageta، ghit agita (باجگىر)، Apsu (دەۋا - دەستۇر بېگى)، Ekhara (ئېقارا)، Ogu (ئوغۇ)،

k hara(قارا)، Kitsaitsa (مەرتىۋىلىك ئەكابىر)، Kori (چارۋا بېقى)، Gusura (جۇسرا)، caraga (ئايغاقچى)، Cojhbo (ئايماق بېگى)، Tasuca (نەزىر ـ چىراغ بېگى)، tomgha (ھەربىي ـ مەمۇرىي بەگ)، Divira (كاتىپ)، Vasu (جاكارچى)، Sadavida (يۇز بېشى)، Sothamga (باج نازارەتچىسى)، Dasavita (ئونبېشى)، Yatma (باج باشقۇرغۇچى)، Camkura (قۇتقۇ، قەلەمدار)، aco (قاراۋۇلخانا باشلىقى)، aivaga (يول باشلىغۇچى)، koyimam (تېرىقچىلىق بېگى)، gamnavara (خەزىنىچى)، gothadara (قورۇق ئېگىسى)، gusura (لەشكىرىي باشلىق)، deviya (خاتۇن)، dramgadharanam (مەدىكار...) قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىن قارىغاندا ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمدار raja ياكى raya دەپ ئاتالغان، بۇ نام خان، پادىشاھ دېگەن سۆزگە تەڭ كېلىدۇ. ۋەسىقىلەردە ئادەتتە ئۇلۇغ پادىشاھ مەنىسىدە maharaya دەپ تىلغا ئېلىنغان. ئۇ ئادالەتلىك، قانۇننى تۇغرا ئىجرا قىلغۇچى، تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەندەك نامىلاردا سۈپەتلەنگەن. كىرورلار بەگلىرى تۇرغان شەھىرى ئادەتتە «ئۇلۇغ بالىق» (كىرورلار شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ)، خانبالىق دەپ ئاتالغان، ئىككىسى بىر جاينى كۆرسەتمەيدۇ.

كىرورلار ئېلىدىكى مەمۇرىي بىرلىكلەر ئايماق بەگلىك ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ پۈتۈكتە raya دېيىلگەن، مەمۇرىي ئەمەلدارى Cojhbo، ئۇنىڭدىن باشقا ھەربىي ئەمەلدار، tomgha ۋە باج نازارەتچىسى بار. ئايماق ھۆكۈمىتى تەركىبىدە توققۇز سىستېمىلىق مەمۇرلىرى بولغان، يۇقىرىدا كۆرگەن ئەمەللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بار. (1) ئايماقنىڭ ئالىي بېگى، ئايماق بېگى، ئايماقنىڭ ئالىي مەمۇرى. (2) ھەربىي ئەمەلدار، ئايغاقچىلار باشلىقى، چەۋەنداز، چېگرا باشقۇرغۇچى ئەمەلدار، قاراۋۇلخانا باشلىقى، لەشكىرىي ئەمەلدارلاردىن ئىبارەت. (3) باج نازارەتچىسى، باج ئەمەلدارى، باجگىر، تېرىقچىلىق ئەمەلدارى، مالىيە ئەمەلدارى. بۇلار باج ۋە مالىيە سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ. maravara مالىيە ئىشلىرىدىكى ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدار، باج ئەمەلدارى (aghita)، باجگىر باج سىستېمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى. (4) ئاپسۇ (apsu) مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدۇ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا يەر ھۆددىگىرى، يۇزبېشى، ئەللىكبېشى، ئونبېشى، ئۆيلۈك بولغان. (5) يەر باشقۇرغۇچى دېھقانچىلىق، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. (6) نەزىر ـ چىراغ ئەمەلدارى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرغان. (7) سوتچى ئاساسلىقى دېلولارنى بىر تەرەپ قىلغان، تەپتىش تەپتىشلىك قىلغان. (8) قوتان بېگى ئاساسلىقى بەگ جەمەتى چارۋىلىرى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان، باشقۇرۇشىدا مالچىلار بولغان. (9) پۈتۈكچى بەگلىكنىڭ مەركىزى ۋە ئايماقلاردا پۈتۈكچىلەر بولۇپ يېزىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ھۆكۈمنامە ۋە توختامنى يېزىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان①. كىرورلار ئېلىدە ئايماق (ayar)، ناھىيە (avana)، مەھەللە (grama)، يۇزلۇك (sadavita)، ئونلۇق (sasavitad) دېگەندەك ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت مەمۇرىي

① لېئو ۋېنسو: «تەكلىماكاندىكى قەدىمكى پۈتۈكلەرگە شەرھىي ئارگىنال»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 147 ـ بەت.

بىرلىكلىرى بولغان. يەرلىك ھاكىمىيەتلەردىن يەنە شەھەر (nagara)، قەبىلە (pradeja)، سۈيۈرغال (kilme)، رايون (vimlsa)، قورۇق (gotha)لار بولغان. قارۇشتى پۈتۈكلىرىدىن قارىغاندا، ئايماق بېگىدىن 72 كىشى كۆرۈلىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە كادوتا (Cadota) بېگى 46 نەپەر، ساكا (Saca) بېگى 15 نەپەر، نىيە (Nina) بېگى ئىككى نەپەر، سارمادان (Calmadana) بېگى ئىككى نەپەر، ئاستانىنىڭ ئايمىقى ئىككى نەپەر، نامەلۇم جايلىنىڭ بېگى تۆت نەپەر ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، كىرورلار ئېلى كەم دېگەندەمۇ بەش ئايماق (raya)غا بۆلۈنگەن، نىيە (Nina) بىلەن كادوتا (Cadota)نىڭ تەڭ دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

كىرورلار - چەرچەن بەگلىكىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بەگلىك تېررىتورىيەسى مەمۇرىي بىرلىكلەر بويىچە ئايرىپ ئىدارە قىلىنغان، بۇلار شەھەر (ئاستانە)، ئايماق، ناھىيە، مەھەللە، يۇزلۇك، ئونلۇق، قورۇق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئاستانە بەگلىك مەركىزى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ چوڭ مەمۇرىي بىرلىك بولۇشى مۇمكىن. ئايماق بەگلىكتىكى يەنە بىر چوڭ مەمۇرىي بىرلىك، باشلىقى ئايماق بېگى دەپ ئاتالغان. بۇ مەمۇرىي بىرلىكتىن ھازىرقى نىيە ناھىيەسى Raya دەپ، ئۇنىڭ بېگى Cojhbo دەپ ئاتالغان، Cojhbo ئاتالغۇسى پۈتۈكلەردە كۆپ كۆرۈلىدۇ.

كىرورلار ئېلىدە بەگ ئالىي ھۆكۈمدار بولۇپ پايتەختتە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. ياپونىيەلىك ئالىم ناكازاۋا كازوتوشىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بەگدىن تۆۋەن تۇرىدىغان kitsaitsa دەرىجىسىدە ئەمەلدار بولغان. ئۇندىن كېيىن قارا، ئوغۇ، گۇسرا (ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدار)، كورى مەنسەپلىرى تەسىس قىلىنغان. قارا مەنسىپىگە تېكىنلەر تەيىنلەنگەن، ئوغۇ قارادىن تۆۋەن مەنسەپ بولۇپ، گۇسرادىن يۇقىرى تۇرغان. گۇسرادىن كېيىن سۇۋالاينا، ئاندىن كورى تۇرغان.

كىرورلار ئېلى ئۈچ رايونغا يەنى چالمادانا (ھازىرقى چەرچەن)، ساكا (saca، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىنىڭ ئەندىر) ۋە كادوتا (cadota 精绝، ھازىرقى نىيە ناھىيە بازىرىنىڭ 120 كىلومېتىر شىمالىدىكى خارابە)غا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان ۋە raya (خەنزۇچىغا 州 دەپ تەرجىمە قىلىنغان، بۇ يەردە ئايماق دەپ ئاتالدۇق) دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ باشلىقى cozhbo بۇ يەردە ئايماق بېگى نامى بىلەن تەڭلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلىندى.

ئەل يەنە كوچا (agalan) ۋە مەھەللە (ranaa)گە بۆلۈنگەن، بۇلار يەنە sata دەپ رايونغا ئايرىلغان. sata بولسا ئەڭ كىچىك باج رايونى، 100 ئائىلە يەنى يۇزلۇككە باراۋەر. Avanaنى باشقۇرۇشتا بەگ تەيىنلىگەن camkura، ogu، vasu نامىلىرىدىكى مەنسەپدارلار خىزمەت قىلغان. باج يىغىشمۇ مۇشۇ ئەمەلدارلارنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى بولۇپ، باجغا پۇل ئېلىنماستىن، ماددىي بۇيۇم يىغىلغان. باج يىغىشقا sothamga ئاتالغان باجگىر مەسئۇل بولغان. زىرائەت يىغىشقا tsamghina yatma، ageta لار مەسئۇل بولغان. sadavida نامىلانغان مەنسەپدار يىغىلغان باجلارنى كىرورانغا يوللاشقا مەسئۇل بولغان. ئەمەلدارلاردىن samarena، karsenara، klasemci قاتارلىقلارمۇ مەلۇم دەرىجىدىكى باج مەسئۇلىيىتىنى

ئۇستىگە ئالغان. چەرچەن athore bgGlhkhdg ئاتىلىدىغان قوراللىق مۇھاپىزەتچىلەر تەسىس قىلىنغان. بەگلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ مائاش تەمىناتى بەگنىڭ يەرلىرىدىن ئالىدىغان پايدىسى ۋە باج بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان، مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ شەخسىي يەرلىرى Kilme دەپ ئاتالغان. Kilmeنى ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىگۈچىلەر kilmeciyanaدەپ ئاتالغان. Kilmeciye چوقۇم تەۋە بولغان avanaلىق كىشى بولۇشى كېرەك، Kilmeciye ئىجارىكەش بولغانلىقتىن ئىجارە ھەققى تۆلىگەن، ئۇلارنىڭ ئىشلەمچىلىرى بولغان، ئەمما Kilmeciye ھەرگىزمۇ قۇل ئەمەس. ئەلدىكى بەگ يەرلىرى ۋە Kilme يەرلىرىدىن باشقا يەرلەر بودۇن يەنى ئادەتتىكى ئاۋامنىڭ يەرلىرىدىن ئىبارەت. بودۇن يەرلىرىنى ئەركىن ئېلىپ - سېتىش ۋە ئىجارىگە بېرىش ئەركىنلىكىگە ئىگە بولغان. بودۇنلار يەنە سەيلە - سايالەتكە چىقىشقا، پۇتۇن ئائىلە بويىچە ياكى قىسمەن ئائىلە ئەزالىرى بىلەن ئەلدىكى باشقا بوستانلىققا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا ھوقۇقلۇق بولغان. dasa ياكى dajha ئاتالغان قۇللارنىڭ مال - مۈلكى بولۇپلا قالماستىن يەر ئېلىپ - سېتىش ھوقۇقى بولغان. قۇلدارلار قۇللىرىنى ياكى يېرىنى باشقىلارغا ھەدىيە قىلىشقا، سېتىشقا ھوقۇقلۇق بولۇپ، قۇللارنىڭ باھاسى ئوخشاش بولمىغان. بەزى قۇللارنىڭ باھاسى بىر تۆگە بىلەن بەش مىلما ئاشلىق بولغان، بەزىلىرىنىڭ 12 قوي، بەش ياشلىق تۆگە بىلەن بەش ياشلىق ئات ۋە otga غا باراۋەر بولغان. بەزىسىنىڭ باھاسى 41 توپ تاۋار، بەزىسىنىڭ يەتتە ياشلىق تۆگە بولغان. قۇللارنىڭ باھاسى ئۇلارنىڭ ياش قۇرامى، بەدەن قۇرۇلۇشى، جىنسى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان. ھۈنەر - كەسىپلەردىن ئەسكەر (eniyes)، يول باشلىغۇچى (rivagaa)، پۇتۇكچى (divira)، پاسىل كۆزەتچىسى (spsavamna)، تېرىقچى (kilmeciyana)، سودىگەر (vaniye)، راھىب (bhichu)، كۆۋرۈك ساقلىغۇچى (cpirova)، ئايغاقچى (caraparusa)لار بولغان، ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىمۇ بولغان. كىروران ئېلىدىكى مەنسەپدارلارنىڭ مەنسەپ دەرىجىلىرىدىن ئالغاندا kitsaitsa ئەڭ يۇقىرى مەنسەپدار بولۇپ ھەر خىل ئىشلار ۋە ئەرزلەرگە ھۆكۈم چىقىرىشقا مەسئۇل بولغان. kala مەنسىپىگە ئاساسەن تېكىنلەر تەيىنلەنگەن. Ogu ۋە gusura يۇقىرىقى مەنسەپلەردىن تۆۋەن تۇرىدىغان مەنسەپلەردىن بولۇپ cuvalayinaدىن يۇقىرى. cuvalayina ئايماق بېگى cozboدىن يۇقىرى مەنسۇپتۇر. Kori بەگلىكنىڭ مال - چارۋىسىغا مەسئۇل ئەمەلدار. كىروران ئېلىدە يەنە مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئونبېشى قاتارلىق مەنسەپلەرمۇ تەسىس قىلىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە ئىجابىي رولالارنى ئوينىغان.

قارۇشتى پۇتۇكلىرىدىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، چەرچەن بەگلىكى پۇتۇن ئەلنى بەش ئايماققا يەنى قاغانبالىق ئايمىقى، كادوتا ئايمىقى، ساكا ئايمىقى، چالمادانا ئايمىقى، كىروران ئۇلۇغ ئاستانە ھەم قۇرۇم تېغى باغرىدىكى تاغلىق قەبىلىلەر (parvata)گە ئايرىپ ئىدارە قىلغان. لىن مېيسۇن «كىروران» ناملىق كىتابىدا «ئەمما، چەرچەن بەگلىكى مۇشۇ بەش ئايماققىلا بۆلۈنمەيدۇ. خەنزۇچە، تۇبۇتچە، ئۇدۇنچە يازما مەنبەلەردىن

بىلەلەيمىزكى، چەرچەن ئېلىدە يەنە ئىشەم، ئەندىر (小宛)، روڭلۇ، مەردەك، كىتاك قاتارلىق ئايماق ياكى ئايماق بىلەن تەڭ دەرىجىلىك شەھەرلەر بولغان»[1] دەپ يازغان. «كىرورلار» ناملىق يۇقىرىقى كىتابتا، ئايماقتىن كىچىك مەمۇرىي بىرلىك avana غا تەبىر بېرىپ، ئەمەلىي مەنە جەھەتتىن بازار مەنىسىدە بولسىمۇ، ئەمما مەھەللە، كەنتلەرنى كۆرسەتكەن دەيدۇ ۋە كادوتا ئايمىقىنىڭ دائىرىسىدە ئاچىيامو، بىتو، تومگاراكا، تېروشا، نىران، ناپ، پىقىيا، ئوغۇ ئەنۇكايا ئايال ئىلاھى، فەنتۇ، يۇپۇ، يىرۇمتىنا، جېدىشا ئايال ئىلاھى قاتارلىق 12 مەھەللىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان. كىرورلار ئېلىنىڭ دۆلەت مەمۇرلىرىنى كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇلار باشقۇرۇش ئىشلىرىدا قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. 3 - پۈتۈك بىر ئايالنىڭ سېتىلىش مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭدا بۇ ئايالنى راستتىنلا سېتىۋالغان ياكى سېتىۋالمىغانلىقىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش، دۆلەت مەمۇرىنىڭ بۇ ئايالنى قانۇنسىز ئىگىلىۋېلىشىغا بولمايدىغانلىقى، ئېنىقلانمىسا خانسارايغا قامالالاپ ئاپىرىپ ھۆكۈم چىقىرىدىغانلىقى يېزىلغان. 105 - پۈتۈكتە tomga مەنسىپىگە يىلدا بىر قېتىم تەيىنلىنىدىغانلىقى يېزىلغان. 243 - پۈتۈكتە دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارىنىڭ بەگكە تەئەللۇق نەرسىنى باشقىلارغا سوۋغا قىلىپ بەرگەنلىكىنىڭ راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئىشى خاتىرىلەنگەن. 439 - پۈتۈكتە بىر كىشىنىڭ 5 - 6 مەمۇرىي ۋەزىپىدە بولغانلىقى، بۇنداق بولسا قانۇنغا خىلاپ بولىدىغانلىقى يېزىلغان. 520 - پۈتۈكتە بىر يىلەننىڭ ئىككى مەمۇرىي ۋەزىپىدە بولغانلىقى، يەنە چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسى باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغانلىقىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، دۆلەتنىڭ قانۇنىغا ئاساسەن قارار چىقىرىش كېرەكلىكى يېزىلغان. 562 - پۈتۈكتە ئىككى كىشىنىڭ 4 - قوشۇننىڭ klasimcisلىرى ئىكەنلىكى، يەنە بەگلىك تۆگىلىرىنىڭ قارىغۇچىسى بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ دۆلەت مەمۇرى تۈرۈقلۇق، يەنە قوشۇندا خىزمەت قىلىشى بەگ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقىغا خىلاپ ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى klasimcis ۋەزىپىسىدە بولۇپ تۆگىلەرنى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشى، ئۇلارنىڭ باشقا مەمۇرىي ۋەزىپىلەردە بولۇشىغا بولمايدىغانلىقى يېزىلغان.

2. كىرورلار ئېلىدە قانۇن

كىرورلار بەگلىكى ئۆزىنىڭ سىياسىي مەۋجۇتلۇقىنى قوغداش، ھۆكۈمرانلىقىنى شەرتسىز يۈرگۈزۈش، جەمئىيەت تەرتىپىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىر قاتار قانۇنلارنى تۈزۈپ ۋە يۈرگۈزۈپ، شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەمەس، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەرتىپىنى قوغدىغان. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بولۇپمۇ قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ يازما ھالەتتە تۈزۈپ ئىجرا قىلىنىشى، ئەدلىيە تەرتىپلىرىنىڭ

① لىن مېيسۇن: «كىرورلار ــ ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى»، مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 84 - بەت.

بولۇشى، قانۇن بويىچە ئىش كۆرۈلۈشى، كونكرېت ئېيتقاندا بىر قانۇنلۇق جەمئىيەتكە قەدەم بېسىشى زور ئىجتىمائىي تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ.

كىرورلار بەگلىكى زېمىنىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنى ئەنگلىيەلىك بۇررۇڭ ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ، «شىنجاڭدىن تېپىلغان قارۇشتى پۈتۈكلىرىنىڭ تەرجىمىسى» دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان، مۇشۇ نۇسخىدىن مەرھۇم ۋاڭ گۇاڭجى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇندىن باشقا پىروفېسسور لىن مېيسۇن قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنى تەتقىق قىلغان ۋە يۇقىرىقىلاردىن پايدىلىنىپ، قارۇشتى پۈتۈكلىرىنى تەرجىمە قىلىپ «تەكلىماكاندىكى قەدىمكى ۋەسىقىلەر» (沙海古卷) دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان. مانا مۇشۇ خەنزۇچە تەرجىمە مەنبەلەردىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، كىرورلار ئېلىدە كەم دېگەندىمۇ «ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنى»، «سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قانۇنى»، «نىكاھ قانۇنى»، «مىراس قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»، «باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قانۇنى»، «بالا بېقىۋېلىش قانۇنى»، «بالىلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنى قوغداش قانۇنى»، «كارۋانچىلىق قانۇنى»... قاتارلىق قانۇنلار بولغان. گەرچە ھازىرغىچە يۇقىرىقى قانۇنلارنىڭ كۆنىمىزدىكىدەك يازما قانۇنلىرى بايقالمىغان بولسىمۇ، بەگلەرنىڭ يارلىقلىرى، دېلو مىساللىرى كەبى پۈتۈكلەردە بايان قىلىنغانلىرىدىن، يۇقىرىقىدەك قانۇن بەلگىلىمىلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

بەگ ئالىي ھۆكۈمرانلا ئەمەس بەلكى ئالىي باش سوتچىمۇ بولغان. سوت ئىشلىرى ئادەتتە ئىككى ياكى ئۈچ دەرىجىلىك سوت تۈزۈمى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. ئالدى بىلەن يەرلىك سوت، يەنى شۇ يەرلىك مەمۇرىي ئەمەلدار قانۇن بويىچە ھەربىر دېلو، دەۋا ئىشلىرىدا پاكىتنى ئېنىقلاپ ھۆكۈم چىقارغان. جاۋابكار ياكى دەۋاگەر ھۆكۈمگە رازى بولمىسا بىر دەرىجە يۇقىرى سوتقا (ئاستانىدىكى بەگلىك سوت بولۇشىمۇ ياكى ئارىلىقتا 2 - سوت يەنى ئايماق سوتى بولۇشىمۇ مۇمكىن) يوللانغان ياكى دەرىجە ئاتلاپ دەۋا قىلىش ھوقۇقى بولغان. ئاستانىدىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار ھۆكۈم چىقارغان ياكى تۆۋەندىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا كۆرسەتمە بەرگەن. كېسىم تۆۋەندىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا يازما يارلىق شەكلىدە يەتكۈزۈلگەن، بەزى مۇرەككەپ ياكى چوڭ دېلولار بىۋاستە بەگ تەرىپىدىن سوتلىنىپ ھۆكۈم چىقىرىلغان. جايلاردىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار قانۇن ئىجراچىلىرى بولغان، ئاستانىدىكى ئەمەلدارلار نازارەتچى ۋە تەپتىشلىك فۇنكسىيەسىنىمۇ ئارتقۇزغان. سوتخانىلار ئادەتتە كېلىشىم ئىمزالاشقا رىياسەتچىلىك قىلىش، تانۇق بولۇش، ھۆكۈمەت ئورگىنىنىڭ باشقۇرغۇچىسى بولۇش، ئەلچىلىك، باج نازارەتچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلغان. ۋەسىقىلەردىن قارىغاندا ئوغو، قۇتقۇ، گۇسرا قاتارلىقلار يەرلىك سوتچىلاردۇر، سوتچىلارنىڭ ئاساسىي قىسمى يەنىلا ھۆكۈمەت مەمۇرلىرى بولغان. ۋەسىقىلەردە كۆرۈلىدىغان «قانۇن بويىچە ھۆكۈم قىلىنسۇن» دېگەن ئەسكەرتمىلەر، شۇ دەۋردە قانۇننىڭ ئاجايىپ يۇقىرى ئۆلچەملىك ئورنى كىشىنىڭ

دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىش مۇمكىنكى، ئەينى دەۋردە بەگ ئوردىسىدا ھۆكۈم چىقىرىلغان دېلولارغىمۇ نارازىلىق ئەرز بېرىلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. 312 - نومۇرلۇق پۈتۈكتىكى دېلو ئىش ھەققىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بەگ ئوردىسىدىن بۇرۇن ھۆكۈم چىقىرىلغان بولسا شۇ ھۆكۈمنى كۆچكە ئىگە قىلىشنى، ئۇنىڭغا خىلاپ ھۆكۈم چىقىرىلماسلىقى يارلىق قىلىنغان. 386 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە كادوتا (cadota) لىقلارنىڭ تاغلىقلارغا قىلغان قانۇنسىز قىلمىشلىرىغا قەتئىي يول قويۇلمايدىغانلىقى توغرىسىدىكى يارلىقتىن، شۇ ۋاقىتتا ھەرقايسى جايدىكى كىرورلان ئاھالىلىرىنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكىنى، قانۇنسىز قىلمىشلىرىنى قانۇن ئارقىلىق چەكلىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 439 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە، بىرەيلەننىڭ بەش ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئالغانلىقىنىڭ قانۇنسىز ئىكەنلىكى يېزىلغان.

كىرورلان ئېلىدە ئايغاقچىلار دېلولارنى پاش قىلىپ، گۇماندارلارنى قولغا ئالغان. سوت داۋامىدا تانۇقلار گۇۋاھلىق قەسىمى بەرگەن، يالغان گۇۋاھلىق بەرسە جاۋابكارلىققا تارتىلغان.

جازا تۇرلىرىدە جەرىمانە قويۇش، تۆلەم تۆلەش، ساقال - بۇرۇتىنى چۇشۇرۇۋېتىش، پۇت - قوللىرىنى چەمبەرچاس باغلاش، قاماققا ئېلىش، نازارەت قىلىپ ئەمگەككە سېلىش، دەررىلەش جازالىرى قوللىنىلغان.

تېپىلغان قارۇشتى پۈتۈكلىرىدە قانۇنغا مۇناسىۋەتلىكلىرى خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ھەر بىر ئايماقتا سوتخانا تەسىس قىلىنىش بىلەن بىرگە، ئاستانىدە ئالىي سوت تەسىس قىلىنغان. بەگلىك سوتى يەنى ئاستانە سوتخانىسى تۆۋەندىكى ئايماقلارنىڭ سوتخانىلىرىغا «دۆلەتنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇنى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىلسۇن، بۇ دېلو سىلەرنىڭ ئۆ يەردە ئېنىقلانمىسا، قولغا ئېلىنىپ ئاستانە سوتىغا يوللانغۇلار، ئالىيلىرى شەخسەن ھۆكۈم چىقىرىدۇ.» دېگەندەك بايانلار بار. بۇلاردىن ھەربىر ئىشتا قانۇنىي ئۆلچەم قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىلىدىغانلىقى، ئايماقلاردا ھەل بولمىغانلىرىنى بەگ ئۆزى سوتلاپ ھۆكۈم قىلىدىغانلىقىنى، بۇ ئەلنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى قانۇنلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە قوللىنىلغان قانۇنغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق نۇقتىلار بار: قانۇن بويىچە ھۆكۈم قىلىنسۇن، قانۇنغا ئاساسەن، قانۇن پەرمان بويىچە، قانۇنغا قارشىلىق قىلىشقا بولمايدۇ، ئەل قانۇنى، ئەل قانۇنى بويىچە، ئەلنىڭ قانۇنى بويىچە ھۆكۈم قىلىنسۇن، ئەسلىدىن بار بولغان ئەل قانۇنى بويىچە، بۇرۇن تۈزۈلگەن ئەل قانۇنى بويىچە، ئەسلىدىكى قانۇن بەلگىلىمىلىرى بويىچە، بۇ بەلگىلىمە ئەسلىدىكى قانۇن بويىچە ئەمەس، ئەنئەنىۋى قانۇن بويىچە، سىلەرنىڭ ئايماقنىڭ بۇرۇن تۈزۈلگەن قانۇنى بويىچە، جىنايەت بېكىتىش قانۇنى بويىچە، سۈيۇرغال قانۇنى بويىچە، چارۋا بېقىشقا مۇناسىۋەتلىك قانۇن بەلگىلىمىسى بويىچە، ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھالدا ئەل ئىشىنى بېجىرىشكە بولمايدۇ، ئەل قانۇنىدا مۇنداق بەلگىلىمە يوق، ئادەت قانۇنى بويىچە... مۇشۇ

ئاتالغۇلاردىن ئەينى دەۋردىكى كىرورلار جەمئىيىتى ھەرقانداق بىر ئىشتا قانۇننى ئۆلچەم قىلىدىغان مۇكەممەل بىر قانۇن تۈزۈملۈك جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەينى دەۋردىن ئالغاندا ئەلنىڭ قانۇنى بولغاندىن سىرت ئايماقلارنىڭمۇ قانۇنى بولغان. بەگنىڭ يارلىقلىرى قانۇن خاراكتېرىنى ئالغان. مەخسۇس قانۇنلار بولغانلىقىنى دەۋا، سۈيۇرغال، جىنايى ئىشلار، ئائىلە توغرىسىدىكى قانۇنلىرى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەنئەنىۋى قانۇن ۋە ئادەت قانۇنلىرى بولغان، ئەنئەنىۋى قانۇن بەلكىم ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى قوللىنىلىپ كەلگەن كىرورلار بەگلىكىنىڭ قانۇنى، ئادەت قانۇنى بولسا شۇ ۋاقىتتىكى ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە ئوخشاش ئەل ئارىسىدا قانۇن تۈسىنى ئالغان بەلگىلىمىلەر، جۈملىدىن ئاۋامنىڭ پىكرى بىلەن ئىجرا بولىدىغان، ئاۋام نازارەت قىلىدىغان قانۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان يوسۇنلاردىن ئىبارەت بولسا كېرەك. ئەينى ۋاقىتتا ئەل ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتنى قانۇن بويىچە ئادا قىلىش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى 638 - نومۇرلۇق پۈتۈكتىكى «دۆلەت ئالدىدا ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيەتنى قانۇنسىز ھالدا ئۈستىگە ئېلىشقا بولمايدۇ» دېيىلگىنىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. 729 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە: «ئەگەر يېزىلغان ھۆججەت بولسا قانۇن بويىچە قارار چىقىرىلسۇن. ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇنسىز ۋاستىلەر ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىشىگە بولمايدۇ. ناۋادا بۇ ئىش ئۈندىرىلىپ بولمىسا قانۇن بويىچە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئۇ يەردە ئېنىقلىغىلى بولمىسا، ئۇلارنى قامىللاپ بەگ ئوردىسىغا يولىلاڭ، بەگ ئالىيلىرى شەخسەن سوراق قىلىپ كېسىم چىقىرىدۇ» دېيىلگەن. مانا مۇشۇلاردىن كۆرۈش مۇمكىنكى، بەگلىك ئۈچۈن مەجبۇرىيەت ئادا قىلىنغاندا بولسۇن، ئىش بېجىرگەندە بولسۇن، قانۇن بەلگىلىمىلىرى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىلغان.

ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنى دۇنيا بويىچە تۈنجى ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنى دىيارىمىزدا تۈزۈلۈپ قاتتىق ئىجرا قىلىنغان. نېمىشقا ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنى تۈزۈلۈپ قاتتىق ئىجرا قىلىنىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى مۇشۇ تۈپراقتا ياشاپ، گۈللەندۈرگەن خەلق بۈنىڭدىن 2000 يىللار بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ بالدۇر ئورمانىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتتىكى رولى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغان پايدىسىنى تونۇپ يەتكەنلىكىدىن بولغان. كىرورلار ۋە ئەتراپلىرىنىڭ مۇھىتى ئەينى يىللاردىمۇ ئوخشاشلا قۇرغاق بولۇپ كىرورلار شەھىرى بوستانلىرىنى ئالىدىغان بولساق، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ سۈيىگە تاينىپ ياشايتتى. مۇشۇ ئىككى دەريا زور كۆلەمدىكى تەبىئىي توغراقلىق، يۇلغۇنلۇقنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ كىرورلار بوستانلىقلىرىنىڭ تەبىئىي مۇھىتىنى تەڭشەشتە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. بۇنىدىن 4000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەردە كىرورانلىقلار تەبىئەت ئېتىقادچىلىق باسقۇچىدا بولۇپ كۈن، ئاي، يۇلتۇز، دېڭىز، تاغ... قاتارلىق تەبىئىي ئىلاھلىرى بار ئىدى، كۈننىڭ ئىنسانىيەت ھاياتىدىكى رولى ئىنتايىن چوڭ بولغاچقا، ئۇنىڭغا بولغان ئېتىقاد ھەممىدىن كۈچلۈك ئىدى. يەرلىكتىكى كىشىلەرنىڭ كۈنگە بولغان ئېتىقادىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن قەبرىلەرگىمۇ ھەر خىل

ئۆلچەمدىكى ياغاچلارنى يەتتە قاتار تۇرغۇزۇش ئارقىلىق، نۇر چېچىۋاتقان كۈننىڭ شەكلىنى چىقىرىپ كۈنگە بولغان سېغىنىشى ئىپادىلىگەن، بۇ خىل قەبرىلەر چاقىلىق ۋە چەرچەن ناھىيىلىرىدىن بايقالدى. ئۇندىن باشقا قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا گەرچە كۈننىڭ نۇر چېچىۋاتقان شەكلى چىقىرىلمىغان بولسىمۇ، نۇرغۇن ياغاچلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز. بۇندىن ئۆزگە يەنە جەسەتلەرنىڭ كېسىلگەن توغراقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن يېرىپ كېمە شەكلىدە ساندۇق ياساپ دەپنە قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئوت يېقىشتىن تارتىپ ئۆي سېلىشقىچە ياغاچنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى، ئۆيلەرنىمۇ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سالغانلىقىنى بايقايمىز. مانا مۇشۇنداق تۇرمۇش ئېھتىياجى ئەينى تارىخىي دەۋردە ياغاچ ماتېرىياللىرىغا بولغان زور ئېھتىياجنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغىنى چوقۇم، بۇ ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن تەبىئىي ئىھاتە ئورمانلارنى كېسىپ ئىشلىتىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئورمانلارنىڭ نابۇت قىلىنىشى تەبىئىي قۇرغاق مۇھىت ۋە قاتتىق شەرقىي شىمال بورىنى ئورمان ئېكولوگىيەسى بىلەن ھاياتلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى تونۇتقان. كىرورانلىقلار شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، دۇنيادا تۇنجى بولۇپ ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنىنى تۈزۈپ چىققان. ئەمەلىيەتتە ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنى ئەڭ ئالدى بىلەن مىلادىيەدىن بۇرۇنلا تۈزۈلۈپ ئادەت قانۇنىغا ئايلانغان، كېيىنچە يەنى قارۇشتى يېزىقىنى ھاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغاندىن كېيىن، بۇ قانۇنغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار خاتىرىلەنگەن. قارۇشتىچە 482 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن:

بەگ ئالىيلىرى قاتارلىقلاردىن:

ساكىنىڭ ئەرز قىلىشچە، مۇرىنا ئۇنىڭ مۈلكى بولغان يېرىنى قوبۇل قىلغان. لېكىن sadavida بىلەن karsinavas بۇ يەرنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان ھەمدە تېرىغىلىمۇ قويمىغان. ئۇلار يەردىكى دەرەخلەرنى كېسىپ ساتقان. بىراۋنىڭ باشقىلارنىڭ مۈلكىنى كېسىشى قانۇنغا خىلاپ. سىز ئۇشبۇ مۆھۈرلۈك پۈتۈكنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان، ئۇلارنىڭ قەسىملىرى ۋە تانۇقلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈڭ، ئىش راستىنلا شۇنداق بولغانمۇ؟ sadavida بىلەن karsinavasنىڭ قىلمىشىنى چەكلەش كېرەك، ئۇلار ساكىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزسە بولمايدۇ. بۇرۇنقى قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىسى بويىچە، دەرەخ يەنىلا كۆكىرىپ تۇرغان بولسا ھەرقانداق ئادەمنىڭ دەرەخنى كېسىشىنى توسۇش لازىم، دەرەخنى يىلتىزى بىلەن كەسكەنلەرگە بىر ئات جەرىمانە قويۇلىدۇ. دەرەخنىڭ چاتىقىنى كەسكەنلەرگە بىر ئىنەك جەرىمانە قويۇلىدۇ. ھۆكۈم قانۇن بويىچە چىقىرىلىدۇ...

مانا بۇ قانۇننىڭ بولغانلىقىنىڭ ھەم قاتتىق ئىجرا قىلىنغانلىقىنىڭ ئىنكاسى، بۇ يەردە يەنە بۇرۇنقى قانۇننىڭ دېيىلگىنى يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ يەنى بۇ قانۇن قارۇشتى يېزىقىنى قوللىنىشتىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى، دېگەنلىكىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مانا مۇشۇ قانۇن بەلگىلىمىسىگە قارىغاندا، كۆكلەپ تۇرغان ئورمانىنى ھەرقانداق

ئادەمنىڭ كېسىشىگە يول قويۇلمىغان. چاتقىنى كەسكەنلەرگە بىر ئىنەك، يىلتىزى بىلەن كەسكەنلەرگە بىر ئات جەريمانە قويۇلغان. قانۇننىڭ مۇشۇنداق قاتتىق ئىجرا قىلىنىشى قانداق ئۇنۇمگە ئېرىشتى؟ بۇنىڭغا زامانىمىز ئارخېئولوگلىرىنىڭ بايانلىرى مۇناسىپ جاۋاب بولسا كېرەك. چىن رۇگو «كىرورلار قەدىمكى شەھىرىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىگە ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىدە: «كەمىنە مۇئەللىپنىڭ مۆلچەرلىشىمچە، كىرورلار تازا گۈللەنگەن ۋاقىتتا كىرورلار رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ 40% ئەتراپىدا بولغان... كىرورلار شەھەر رايونىدا چوڭ كۆلەملىك قۇرۇپ كەتكەن توغراق ئورمىنى مەنزىرىسىنى ھازىرمۇ كۆرۈشكە بولىدۇ، دىيامېتىرى يېرىم مېتىردىن ئاشىدىغانلىرى كۆپ. 2 - 3 ئادەمنىڭ غولىچى ئاران يېتىدىغانلىرىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ... ياغاچ ماتېرىياللىرى كىرورلار رايونىنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى بولغاچقا، كىرورلار خارابلىكىدە نەگىلا بارسا دۆۋىلىنىپ قالغان ياغاچلارنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىردىن ئۇزۇن بولۇپ بالا ياغاچ قىلىنغان، ئۇلارغا زامانىسىنىڭ نەققاشلىرى نەپىس ئويمىلارنى ئويغان، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئورندا ناھايىتى مۇستەھكەم تۇرماقتا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەردىن ئېلىنغان توغراق ياغاچلىرى...»[1] دەيدۇ. كىرورلار رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنىڭ 40%كە يېتىشى ئەينى ۋاقىتتا كىرورلار ئېلىدە يۈرگۈزۈلگەن ئورمان مۇھاپىزەت قانۇنىنىڭ ئۇنۇم بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، كىرورلارلىقلارنىڭ ئېكولوگىيە ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قانۇنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، كىرورلار بوستانلىقلىرى قۇرغاق مۇھىتتا ئۆز ئېكولوگىيەسىنى ساقلاپ قالالىسا، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلالايتتى. كىرورلارلىقلارنىڭ ھاياتلىق كاپالىتى تارىم ۋە كۆنچى دەرياسىدىن كېلىدىغان سۇغىلا باغلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىگىلىكىدە بېلىقچىلىق، قۇشچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى، سۇنىڭ ھاياتلىقتىكى رولى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ بىرەر جايىنىڭ گۈللىنىشى ياكى ۋەيران بولۇشى كۆپىنچە ھاللاردا سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى ئەڭ پەس بولغان بۇ جايدا دەريا ئېقىنلىرى ئۆز ئارامگاھىنى بەرپا قىلغان، چوڭقۇرلۇقى 4 - 5 مېتىردىن ئاشمايدىغان كۆللەر ھاسىل بولغان ئىدى. لوپ كۆلى ئەينى ۋاقىتتا تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاخىرقى قۇيۇلۇش ئورنى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتقاندا، كىرورلار بوستانلىقلىرىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خارابلىشىشى شەكسىزكى، مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ كېلىدىغان ئېقىنىنىڭ مىقدارى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئېكولوگىيە ۋە تەبىئەتنىڭ چەكلىمىسى ئاخىرقى ھېسابتا

① چىن رۇگو: «كىرورلار قەدىمكى شەھىرىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىگە ئائىت بىرقانچە مەسىلە ئۈستىدە ئىز-دىنىش»، «كىرورلار كۈلتۇرى تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 74 - بەت.

كىرورانلىقلارغا يۇرتىنىڭ ھايات - ماماتىنىڭ سۇ بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى تونۇتقان، نەتىجىدە كىرورانلىقلار يۇرتىنىڭ گۈللىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىش، خەلقىنىڭ تىنچ، ئاسايىشلىق تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك قانۇن بەلگىلىمىسىنى جۇملىدىن سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قانۇنى تۈزۈپ چىقىپ، سۇ ئىشلىرى ۋە سۇغىرىشنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇپ، يۇرتىنىڭ گۈللىنىشىدە زور تارىخىي تۆھپىسىنى قوشقان. كىرورانلىقلار سۇ ئىشلىرىنى قانۇن تەرتىپىگە سېلىشتا، قانۇن تۈزۈپلا قالماستىن يەنە سۇ قۇرۇلۇشى قىلغان ھەمدە سۇ قاتنىشىنى يولغا قويغان. كىرورلار شەھەر قەلئەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان سۇنئىي قانال بەزى شەھەر خارابىلىرى بىلەن تۇتاشقان. ئالىملارنىڭ پەرىزىچە، بۇ قانال ئارقىلىق توشۇش خىزمىتى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان، بۇنى ئارخېئولوگ ستەيىن بايقىغان يازما پۈتۈكتىكى «كېمىگە ئولتۇرۇپ دەريادىن ئۆتتۇق، ئېقىن ئوتتۇرىسىدا كېمە بۇزۇلدى» دېگەن جۇملىلەر كۆچلۈك ئىسپات بولالايدۇ.

ئارخېئولوگلار مۇران كونا شەھىرى خارابىسىدىن قەدىمكى سۇ قۇرۇلۇش ئىنشائاتىنى بايقىغان، «مۇران قەدىمكى سۇغىرىش سىستېمىسى بىر غول ئۆستەڭ، يەتتە تارماق ئۆستەڭ ۋە نۇرغۇن ئېرىقلاردىن تۈزۈلگەن، يەلپۈگۈچ شەكىلىدە جەنۇبتىن شىمالغا يېيىلغان. سۇغىرىش رايونى شەرقتىن غەربكە ئالتە كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. غول ئۆستەڭ ئېگىز، تۈز، رەتلىك بولۇپ ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىرغا يېتىدۇ، كەڭلىكى 10 ـ 20 مېتىر (قېشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئېگىزلىكى 10 مېتىر ئەتراپىدا. باش تەرەپتىن قەدىمكى مۇران دەريا سىنىڭ قەدىمكى شەرقىي تارمىقىغا تۇتىشىدۇ... يەتتە تارماق ئۆستەڭ ئەگرى ـ بۈگرى جايلاشقان بولۇپ كەڭلىكى 3 ـ 5 مېتىر، ئېگىزلىكى 2 ـ 4 مېتىر كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۆلچىگەندە ئايرىم-ئايرىم ھالدا 3، 4، 4.5، 5، 5، 4.45 كىلومېتىر...»[1] ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىقاتىچە، مۇران بوستانلىقىنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 45 مىڭ موغا، تېرىلغۇ كۆلىمى 17 مىڭ موغا يەتكەن[2].

كىرورلار رايونىدىن تېپىلغان خەنزۇچە يېزىقتىكى پۈتۈكلەرمۇ بۇ يەردە سۇنىڭ بەزىدە كۆپىيىپ، بەزىدە ئازىيىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مىسالەن:

史顺留矣□□为大涿池深大又来水少计月未左右已到达楼兰

يۇقىرىقى ئىككى پارچە خەنزۇچە پۈتۈكنى سېۋىن ھېدىنلەر تاپقان، كىرورلار رايونىدا سۇ رايىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق رېئاللىق كىرورانلىقلارغا ئۆز يۇرتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىشتا سۇغا ئەھمىيەت بەرمىسە بولمايدىغانلىقىنى تونۇتقان، نەتىجىدە ئۇلار مەخسۇس قانۇن چىقىرىپ سۇ ئىشلىرىنى

① چېن گي: «مۇراندىكى سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر»، «كىرورلار تەتقىقاتى ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 253 ـ بەت.

② بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرە كومىتېتى: «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، زامانىمىزدىكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 811 ـ بەت.

تەرتىپلىك، ئەتراپلىق باشقۇرۇشقا مۇۋاپىق بولغان، بۇلارنى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 47 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق بايانلار بار: «Vasu رابىيانىڭ ئەرزىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ بېغى ۋە تۇرالغۇسىنى ئابۇجا سۈغا باستۇرۇۋەتكەن. سىز بۇ پېچەتلىك پۈتۈكنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن...» دېيىلگەن، 72 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە «بۇغدايغا ئىككى، ئۈچ قېتىم سۇ قويۇلدى. بۇ سۇ تۇتۇش پۈتۈكى (ئاخىرىدا تىزىملاش جەدۋىلى)» دېيىلگەن. قارۇشتى يېزىقىدىكى بىر پۈتۈكتە، بۇ يەرنى ئادىنا قۇرۇتۇۋەتتى، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن جانابلىرى ئادىناغا ئېتىبار بېرىپ سۇ بېرىشلىرى زۆرۈر، دېيىلگەن. يەنە بىر پارچە پۈتۈكتە: ھازىر سۇ يوق، سىز ئۇشبۇ پېچەتلىك پۈتۈكنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان دەرھال تەپسىلاتىنى سۈرۈشتۇرۇڭ، شۇنداق بولغانمۇ - يوق، ئېنىقلاڭ. ھازىر... دوكلاتىدا دېيىلىشچە... تېرىلغۇ يەردە سۇ يوق ئىكەن، ئەمەلىيەتتىمۇ سۇ يوقىكەن، ھازىر سۇنى سىلەرنىڭ ئايماققا باشلىيالىشىمىز مۇمكىن ئەمەس... دېيىلگەن. يەنە بىر پارچە پۈتۈكتە: غوجايىنغا، سىشى ۋە سۇدارىيام باشلىققا مۇنداق ئەرزىم بار... مەن ئاشلىق ئالالمايۋاتىمەن، ھازىر ئۆستەڭدە سۇ بار، ئۆستەڭنىڭ ئېچىقى ئېتىۋېتىلدى، سۇ ئاقالمىدى، ئىلتىماسىم شۇكى ھازىر ئېرىقمىغا ئېچىقنى ئېچىپ سۇ باشلىساق بولارمۇ، دېيىلگەن. مانا بۇلاردىن كىرورلار ئېلىدىكىلەرنىڭ سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس قانۇن تۈزۈپ ۋە سۇ ئىشلىرىنى تەرتىپلىك باشقۇرغانلىقىنى، جۈملىدىن سۇ ئىشلىرىدىن مەخسۇس ئارخىپ قالدۇرغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

نىكاھ قانۇنى ھەرقانداق بىر جەمئىيەتتە جەمئىيەتنىڭ كېچىككىنە ھۈجەيرىسى بولغان ئائىلە نۇرغۇن ئىشلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، جۈملىدىن ئائىلىنى كېچىك بىر ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە ئوخشىتىش مۇمكىن. ئەينى تارىخىي دەۋردە كىرورلار ئېلىدە چوڭ ئائىلە ئادىتى ساقلانغان، بۇنى خەنزۇچە پۈتۈكلەردىكى نوپۇس بىلەن ئائىلە سانىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ كېچىككىنە بۇ ھۈجەيرىسىنى ياخشى باشقۇرۇش ھەمدە بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ تىنچ، ئاسايىشلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، كىرورلار ئېلى مەخسۇس قانۇن تۈزۈپ ئىجرا قىلغان. بۇنى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلىرىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا، قارۇشتچە پۈتۈكلەر ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. 474 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن:

بەگ ئالىيلىرى قاتارلىقلاردىن:

Suvetha بىموشىنا قاتارلىقلارنىڭ مەلۇمات يوللىشچە، يېقىپ مەھەللىسىدىكى ئىجارىكەش يېبوجىنىڭ قىز قېرىندىشى كەتسونى دېپ مەھەللىسىدىكى ئىجارىكەش sramamna سانغابورو خوتۇنلۇققا ئالغان بولسىمۇ، mukesi ياكى lote ئالمىغان. ئۇشبۇ مۇھۇرلۇك پۈتۈكنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان تەپسىلىي تەكشۈرۈڭ. ئەگەر ئۇ قانۇنلۇق ھالدا نىكاھلىنىپ ئەرگە تەگكەن بولسا مىراس ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە تەڭ بۆلۈپ بېرىلىدۇ. ناۋادا mukesi بىلەن ilote انى ئالمىغان بولسا مۇشۇ جايدا ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ.

481 - نومۇرلۇق پۇتۇكتە مۇنداق بايانلار بار:

بەگ ئالىملىرى قاتارلىقلاردىن:

يېبوجى قاتارلىقلارنىڭ دوكلاتىغا قارىغاندا، سۇكانىم ئاچا - سىڭىللىرىدىن تامابور ۋە سۇمتوتنىڭ ئانىسى، mukesi بىلەن lote نى تېخىچە بەرمىگەن ئىكەن. بۇ مۇھۇرلەنگەن پۇتۇكنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان دەرھال تەپسىلىي تەكشۈرۈڭ. سۇكانمنىڭ vega kilme مەجبۇرىيىتى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ باجنى سۇكانمنىڭ پەرزەنتلىرى دېپ مەھەللىسىدە تاپشۇرۇشى كېرەك. ئەگەر ئىختىلاپ بولسا...

730 - نومۇرلۇق پۇتۇكتە مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار زىنا قىپتۇ. ھۆكۈم قانۇن بويىچە چىقىرىلسۇن.

خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان نىيە ناھىيەسىدىن تېپىلغان كىروران ئېلى دەۋرىنىڭ، لىن مېيسۇن تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان بىر پارچە قارۇشتىچە پۇتۇكىدە مۇنداق دېيىلگەن:

بۇ تامغا باج نازارەتچىسى ئالياكېممانىڭ

كۇچ - قۇدرەتلىك ئۇلۇغ بەگ، تەڭرى ئوغلى سۇلېكا سەلتەنىتىنىڭ 5 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى. بۇ يەردە چامپىرا ئىسىملىك بىر كىشى بار. ئۇ كىشى پامچىناسىنىڭ قىزى ئۇمايىنى خوتۇنلۇققا ئالغان ئىدى. دەريا سۇيى ئۇزۇلۇپ قالغان ۋاقىتتا خوتۇنى ئۇمايىنى تاشلىۋەتكەن. بۇ ئەر - خوتۇنلار شۇنىڭ بىلەن ئايرىلىپ كېتىشكەن. ھازىر بەگ ئوردىسىدىن چامپىراغا بىر يارلىق كەلدى، ئۇنىڭ مەزمۇنى چامپىرا بىلەن ئۇمايغا يەتكۈزۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئۇماي خاتۇن بىلەن چامپىرا ئارىسىدا جېدەل بولمىدى. مۇبارەك يارلىققا بويسۇنۇپ چامپىرا بىلەن ئۇماي ياخشىلىشىپ قالدى. كېڭىشىش ئارقىلىق چامپىرا ئۇماي بىلەن ئاجرىشىشنى خالىدى، نىكاھ توختامى بىكار قىلىنىپ ھەممە ئىش ياخشىلىق بىلەن ئاخىرلاشتى. مۇشۇ توختام بويىچە مۇنداق ھۆكۈم چىقىرىلدى: بۇگۈندىن باشلاپ ئۇماي بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ ھېسابى - كىتابى تۈگىدى. چامپىرا ياكى بالىلىرى بىلەن باغاسالىقلارنىڭمۇ ھېسابى - كىتابى تۈگىدى. ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئەتى دەخلىگە ئۇچرىسا بولمايدۇ. بۇ ئىككىيلەننىڭ كېلىشىمىگە ئاساسلانغاندا، توختاملاشقاندا ئوغۇ ئاركام تانۇق بولغان. ئەگەر بۇندىن كېيىن ئۇلار توختامدىن نارازى بولۇپ ئۇرۇشسا دەررىلىنىدۇ، جەرىمانە قويۇلىدۇ، يەنى تۆت ياشلىق بىر ئات جەرىمانە قويۇلىدۇ ۋە 110 دەررە ئۇرۇلىدۇ، مۇشۇ جازاغا ئۇچرىغاندىن كېيىنمۇ توختام كۈچكە ئىگە بولىدۇ. يۇقىرىدا يېزىلغاندەك، تانۇقلار گۇۋاھلىقتىن ئۆتتى. ئارىكامدىن باشقا يەنە جىلاكامنا بىلەن جىشۇخۇلارمۇ گۇۋاھ. ئۇشبۇ توختامنامە پۇتۇكچى شامىن تەرىپىدىن يېزىلدى، ھەرقانداق يەردە ئىناۋەتلىك. باجنى تۆلەپ بولالمىغان كىشى سوكويا، تاسۇكا پىگانا بىلەن پىيداناسا.

مانا بۇ پۇتۇكلەر كىروران ئېلىدە نىكاھ ئىشلىرىنى مەخسۇس قانۇن - تۈزۈم بىلەن باشقۇرغانلىقىنى، جۈملىدىن ئائىلە ئىشلىرىغا ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قارىغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا جەمئىيەت ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش بىلەن بىرگە زىناغا قانۇن بەلگىلىمىسى ئارقىلىق ھۆكۈم چىقىرىلغانلىقى، ئەينى تارىخىي دەۋردە مۇشۇنداق ئىشلارنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈش بىلەن بىرگە ھاكىمىيەتنىڭ قانۇن ۋاستىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەينى تارىخىي دەۋردىمۇ نىكاھ ئىشلىرىدا خۇددى ھازىرقىدەك نىكاھ تىزىملاش، توي خېتى بېرىش ئارقىلىق نىكاھنى قانۇنلاشتۇرغانلىقى، قانۇنلۇق نىكاھنىڭ قانۇن ئارقىلىق قوغدالغانلىقى، نىكاھلانغۇچىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتىنىڭ قوغدالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. يۇقىرىقى پۈتۈكتىكى mukesi ۋە lote سۆزلىرىنىڭ تەڭداش مەنىسىنى ھازىرغىچە ئېنىقلاش مۇمكىن بولمايۋاتقان بولسىمۇ، بۇلارنىڭ نىكاھ گۇۋاھنامىسى ۋە تىزىملاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى گۇمانسىز. شۇ ۋاقىتتىكى نىكاھ ئىشلىرىدىن قارىغاندا، تويلۇق بېرىش (قالىن مال) بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇشى، ھەر قېتىملىق نىكاھ ئىشلىرىدا ھۆكۈمەت تارماقلىرىدا رەسمىيەت بېجىرىپ، خىراجەت تۆلىگەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن.

«خەننامە»دىكى مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، كىروران ئېلىدە ۋارىس نىكاھ ئەنئەنىسى ساقلىنىپ قالغان، كونكرېتراق ئېيتقاندا، بۇ خىل نىكاھ جەمەتنىڭ مال - مۈلكىنى ساقلاپ قېلىشتا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. مىسالەن، ئاكىسى ياكى ئۇكىسى ئۆلسە، بىرى يەنە بىرىنىڭ خوتۇنىنى نىكاھىغا ئالغان، جەمەت كىشىلىرىنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قالغاندىن سىرت يەنە مال - مۈلۈكنىڭ چېچىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان. بۇ خىل ۋارىس نىكاھ بەگلىك يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىدىمۇ ساقلانغان. مىسالەن، بەگ ئۆلۈپ ۋەلىئەھدى (ئورۇنباسار) تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۆگەي ئانىلىرى جۈملىدىن ئاتىسىنىڭ ئوردا ھەرىمىدىكى قۇنچۇيلىرىنى ئۆز نىكاھىدا ساقلىغان. كىرورانلىقلار شۇ ۋاقىتلاردىن بۇرۇنلا يېقىن تۇغقانلارنىڭ توي قىلىسا ئەۋلادىنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇرۇق سىرتىدىن نىكاھلىنىش ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن. mukesi ۋە lote رەسمىيەت ھەققىنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، نىكاھى قانۇنلۇق نىكاھ دەپ قارالغان ۋە قانۇنىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەن، رەسمىيەت بېجىرگۈچىلەر ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ مەنپەئەتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا قانۇن تەرىپىدىن قوغدالغان. ئۇنداق بولمايدىكەن نىكاھ قانۇنسىز نىكاھ دەپ قارالغان ۋە قانۇن قوغدىشىغا ئېرىشەلمىگەن. قانۇنلۇق نىكاھتا دۇنياغا كەلگەن پەرزەنتلەرلا قانۇنلۇق مىراسخور بولالىغان.

دىنىي ئىشلار ۋە دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش كىروران ئېلى دەۋردە يەنى مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ بۇددا دىنى راۋاجلانغان. بەگلىك زېمىنى كېڭەيگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دىنىي ئىشلارنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭەيگەن. دۆلەتنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۈچۈن بىرقانچە دىنىي رايونغا (samga)غا بۆلۈپ، كىروران دىنىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان. كىروران ئېلىدە

راھىبلارنىڭ يېرى، خوتۇنى ۋە مال ـ مۈلكى بولۇپ راھەت ـ پاراغەتتە تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئۇلار يەنە قوشۇمچە مەمۇرىي مەنسەپلەرنمۇ تۇتقان. كىرورلار ئېلىدىكىلەر بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا (كىچىك كۆلۈڭگۇ) مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان. كىرورلار ئېلى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىدىلا ئەمەس، شىمالىي لىنىيە يەنى كۆنچى دەريياسىنى بويلاپ كەتكەن لىنىيەسىدىمۇ مۇھىم بولغاچقا، دىنىي ئىشلارنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشمۇ ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن ئەلدىكى دىنىي ئىشلارنى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ دىنىي ئىشلارغا بولغان تەسىرىنى ئەتراپلىق باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەخسۇس قانۇن تۈزۈپ ئىجرا قىلغان. 489 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتىن بۇ نىزامنىڭ ئېنىق مەزمۇنىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

راھىبلارنىڭ نىزامى. ئوبدان ساقلانسۇن.

بۇ.... تامغىسى

ئۇلۇغ بەگ، كۆك تەڭرىنىڭ ئوغلى ئېدوكا ماھىرى سەلتەنەتتىنىڭ 10 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى... ئۇلۇغ ئاستانىدىكى راھىبلارنىڭ كادوتادىكى راھىبلار ئۈچۈن تۈزگەن نىزامى. ئاكىلاشلارغا قارىغاندا، شامى ئۇلۇغ راھىبقا سەممىي، سادىق ئەمەسكەن، بويسۇنمايدىكەن. بۇ ئىش توغرۇلۇق بەگ ئالىيلىرى ھەر دەرىجىلىك راھىبلار ئۈچۈن بۇ قائىدە ـ نىزامنى، تۈزۈمنى بەلگىلىدى. ئۇلۇغ راھىب شىروبوروپو بىلەن بۇمناشنا ئىككىيلەن ئىبادەتخانىنى باشقۇرىدۇ. ئۇلار راھىبلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇشى كېرەك. ئىختىلاپ يۈز بەرسە قانۇن بويىچە سوتلىنىدۇ. راھىبلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى ئۇلار باشقۇرىدۇ... شۇڭا، راھىبلار كۆڭۈللىرىدە رازى بولۇشىدۇ. بۇندىن كېيىن قايسىبىر راھىب راھىبلارنىڭ پائالىيىتىگە قاتناشمىسا، بىر توپ يىپەك جەريمانە قويۇلىدۇ. Posatha مۇراسىمىغا تەكلىپ قىلىنغان ھەرقانداق بىر راھىب راھىبلىق تونىنى كىيمەي، ئاۋام كىيىمىدە كەلسە، بىر توپ يىپەك جەريمانە قويۇلىدۇ. ھەرقانداق بىر راھىب باشقا بىر راھىبنى ئۇرسا، يېنىك بولسا بەش توپ يىپەك، ئېغىرراقلىرىغا 10 توپ يىپەك، تېخىمۇ ئېغىرلىرىغا 15 توپ يىپەك جەريمانە قويۇلىدۇ. ھەرقانداق بىر ئۆي ئىگىسى راھىبقا...

بۇ نىزام كەمتۈك بولۇپ قالغانلىقتىن، تېخىمۇ كۆپ مەزمۇنلاردىن ۋاقىپ بولۇشتىن مەھرۇم قالغان بولساقمۇ، ئەينى ۋاقىتتا دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى ۋە راھىبلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس قانۇن ـ تۈزۈم تۈزۈپ ئىجرا قىلغانلىقىنى، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ سوتلاش، جەريمانە قويۇش ئۇسۇللىرى بىلەن جازالانغانلىقىنى بىلەلەيمىز. مۇشۇ قانۇننىڭ تۈزۈلۈشى ئەينى ۋاقىتتا ئەنە شۇنداق بىر قانۇننى تۈزۈش ئېھتىياجى تۇغۇلغانلىقىنى، جۈملىدىن راھىبنىڭ راھىبنى ئۇرۇشى، دىنىي پائالىيەت ۋاقتىدا دىنىي مۇراسىم كىيىمى جۈملىدىن راھىبلىق كىيىمى كىيىمەسلىكتەك ئەھۋاللارنىڭ كۆرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

كىرورلار دائىرىسىگە بۇددا دىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىرلەردە تارقالغان

بولسىمۇ مىلادىيە 2 - ئەسىرگە كەلگەندە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ مەزھىپى تارقالغان، كېيىنچە يەنى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ كىچىك كۆلۈڭگۈ مەزھىپى تارقالغان ۋە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن . كىرورلار ئېلىدە ھەر ئىككى ئائىلىدىن بىردىن بۇددا راھىبى بولۇشى جۈملىدىن راھىبلارنىڭ سانىنىڭ 4000دىن ئېشىشى بۇددىزمنىڭ رونىق تاپقانلىقىنىڭ ئىسپاتى، مۇران كونا شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان بۇددا دىنى مەزمۇن قىلىنغان تام رەسىملىرى، بۇددا ئائىت ھەيكەللەر، ئەينى دەۋردىكى كىرورلار بۇددىزمى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى كىرورلار بۇددىزمىنى چۈشىنىشتە، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ، بولۇپمۇ كىرورلار بۇددا راھىبلىرىنىڭ شەخسىي مال - مۈلكى بولۇشى، راھىبلارنىڭ توي قىلىپ ئەۋلاد قالدۇرۇشى، بالا بېقىۋېلىشى، بۇتخانىلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنىڭ بولۇشى ۋە ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارىگە بېرىلىشى، راھىبلارنىڭ قوشۇمچە دۆلەت مەمۇرى بولۇشى، سودا تىجارەت قىلىش، مەي ئېچىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بۇددا دىنىنىڭ كىرورلار رايونىغا تارالغاندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا ئاساسەن بەزى بەلگىلىمىلىرىدە بوشاشتۇرۇش بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. كىرورانداكى راھىبلارنىڭ خوتۇن ئېلىشى بۇ رايوندا ئائىلىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، راھىبلارنىڭ دۆلەت مەمۇرى بولۇشى شۇ دەۋردە ئاھالىنىڭ ئازلىقىدىن كۆرە راھىبلارنىڭ تىل ۋە دىنىي جەھەتتىكى بىلىمىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، ئەينى دەۋردە ئەنەتكەكتىن تارقالغان بۇددا دىنىنى ئۆگىنىش سەۋەبىدىن راھىبلارنىڭ ئەنەتكەك تىل - يېزىقىنى ئۆگەنگەنلىكى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن، شۇ سەۋەبتىن ئەنەتكەك (ھىندىستان) تىلى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى ئىگىلىگەن راھىبلار ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا جەلپ قىلىنغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە راھىبلارنىڭ مۇسەللەس قاتارلىق شارابلارنى ئىچىشىگە يول قويۇلغانلىقى، كىرورانلىقلاردا شارابخورلۇقنىڭ ئەنئەنە بولۇپ كەتكەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن راھىبلارغا يول قويۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كىرورلار رايونىدىكى بۇددا دىنى توغرىسىدا بۇ يەردە بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرغان بۇددا راھىبى فاشىيەننىڭ يازمىلىرى ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇر بولۇپ 399 - يىلى 4000دىن ئارتۇق راھىب بارلىقىنى كۆرسەتكەن.

بالىلارنى قوغداش قانۇنى بەگلىك ئەينى ۋاقىتتىكى يۇز بەرگەن ئۆسمۇرلەرنى خورلاش، ئۇرۇش ھادىسىلىرىگە قارىتا چەكلەش تەدبىرى قوللىنىش لازىملىقىنى تونۇپ يەتكەن ھەم مەخسۇس قانۇن تۈزۈپ، ياش - ئۆسمۇرلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتىنى ھېچ بولمىغاندىمۇ جىسمانىي بىخەتەرلىكىنى قوغدىغان. 29 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن:

بەگ ئالىيلىرى قاتارلىقلاردىن:

لىيېيىا ۋە كولىيىشالارنىڭ ئەرزىگە قارىغاندا، شىما ئىسىملىك ئايالنىڭ بېشى

باشقىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ يېرىۋېتىلگەن. لىيېپىيانىڭ يەنە بىر قىزى كولىيشا قېرىندىشى ئوجىلانا تەرىپىدىن ئۇرۇپ ياردار قىلىنغان. ھازىرچە بۇ ئىشنى نەق مەيداندا كۆرگەن ئادەم يوق، شۇڭا ھۆكۈم چىقىرىش مۇۋاپىق ئەمەس...

(بۇ پۈتۈك ئەينى ۋاقىتتا قانۇنىي ھۆكۈملەرنىڭ پاكىتلار ئاساسىدا چىقىرىلغانلىقىنى، پاكىتقا ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ)

331 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: بورىيابوتنىڭ قىزىغا مۇناسىۋەتلىك پۈتۈك، جاكىنا ساقلايدۇ.

بۇ تامغا kala بۇمىينابرونىڭ.

ئۇلۇغ بەگ، تەڭرىنىڭ ئوغلى يېتوكا ماھىرى ئالىيلىرى سەلتەنىتىنىڭ 11 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇلۇغ تېكىن بۇمىينابرونىڭ تەۋەلىكىدىكى بورىيابوت ئىسىملىك بىر ئەر بار ئىدى. ئۇنىڭ بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ قىزىنى بىر يەردە يىتتۈرۈپ قويغان. جاكىنا ئۇ قىزنى تېپىۋېلىپ باققان ھەمدە «سۈت ھەققى»نى بورىبوتقا بەرگەن. بۇ ئىش مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق سۈت ھەققىنى بىر ئات قىلىشقان. بۇ قىزنى جاكىنا ساتسا ياكى گۆرۈگە قويسا ۋە ياكى ئۆيدىن قوغلاپ چىقارسا بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيدە خورلىماسلىقى، ئۆز قىزىدەك مۇئامىلە قىلىشى كېرەك. بۇندىن كېيىن بۇ قىز توغرۇلۇق بورىيابوت ياكى خاتۇنى باشقىچە ئىختىلاپ قىلسا بولمايدۇ. بۇ پۈتۈكنى sramana ئۇلۇغ تېكىن kala بۇمىينابرونىڭ يارلىقى بىلەن پۈتۈپ چىقتىم. بۇ پۈتۈك ھەرقانداق يەردە ئىناۋەتلىك.

187 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلۇغ بەگ ئامگوكا... guŞura بىكاروفارو، tuguja جاببىكاي، tusuoa روگرودۇكا بىلەن Kitsa‹i›tsa جىت... جىپيا، موكادو، كىمرو بىلەن رەيمىبىنا قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن قالغان بىر باغلىق يېرى... ئۇزۇملۇك بېغى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرى بار. ھازىر ئۇلارنىڭ بارلىق مىراسلىرى (بارلىق يوتقان ـ كۆرپە ۋە كىيىم ـ كېچەكلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) تەڭ تەقسىم قىلىندى. قارارمۇ يەتكۈزۈلدى. شۇ ۋاقىتتا كەنجى ئىنىسى كىمرو جىپيا تەرىپىدىن ئۇرۇپ بىر ئۇستىخىنى سۇندۇرۇۋېتىلگەن. ھازىر جىپيا جازاغا تارتىلىپ 70 دەررە ئۇرۇلۇپ گۆشلىرى تىتىلىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەش distis ئېگىزلىكتىكى ئەردىن بىر نەپەر تۆلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇگۈندىن باشلاپ قېرىندىشى كىچىك ئىنىسىنى ئۇرسا، ئاتا ئوغلىنى ئۇرسا مۇشۇ دېلو مىسالى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنمىدۇ. مۇشۇ ئىش توغرۇلۇق بۇ مەكتۇپ Kitsa‹i›tsa بىدىياغا يېزىلدى. بۇندىن كېيىن ھەرقانداق ئادەمنىڭ قېرىنداشلىرىنى زەخمىلەندۈرۈشى چەكلىنىدۇ. بىر تۆگە توغرۇلۇق، ھازىر maravara ربويا بىلەن جىپيا ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلدى. جىپيا بۇ يەرگە كەلسۇن.

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن كىرورلار ئېلىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بالىلارنىڭ جىسمانىي بىخەتەرلىكى ۋە قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداشتا، مەخسۇس قانۇن چىقىرىپ

بالىلارنىڭ مەنپەئەتى ۋە جىسمانىي بىخەتەرلىكىنى قوغدىغانلىقىنى كۆرسۈتىدۇ.

بېقىۋېلىش ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك 11 ـ، 31 ـ، 764 ـ، 39 ـ، 45 ـ، 334 ـ، 415 ـ، 418 ـ، 434 ـ، 528 ـ، 538 ـ، 542 ـ، 551 ـ، 553 ـ، 555 ـ، 564 ـ، 569 ـ، 741 ـ، 769 ـ، 771 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكلەر بار. بەزى كىشىلەر بالىلارنى بېقىۋېلىش مەسلىسىدە سۈت ھەققىنى سېتىۋېلىش ھەققى دەپ قارىغان، بۇ تۈپتىن خاتا، چۈنكى بېقىۋېلىش توغرىسىدىكى توختامدا ناھايىتى ئېنىق ھالدا، بېقىۋېلىنغان بالىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتى بايان قىلىنغان، جۈملىدىن ئۆز پەرزەنتىدەك قارىشى، سېتىشقا، خورلاشقا بولمايدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلار پىكىرىمىزنىڭ توغرىلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

باج ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قانۇن كىرورلار ھاكىمىيىتى ھەممە ئىشلىرىنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشقا تىرىشقاندەك، باج ئىشلىرىنىمۇ قانۇن يولىغا سېلىپ، باجنى قانۇن ئارقىلىق كونترول قىلغان. باج تاپشۇرۇش، باج يىغىش ۋە باشقا ئىشلارنى قانۇن بەلگىلىمىلىرى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرگە ئاساسلانغاندا، بەگلىكنىڭ ئەركىن ئاھالىلىرى 10 خىلدىن ئارتۇق باج تۆلىگەن، بۇلار: نوپۇس بېجى، يەر بېجى، سۇ بېجى، چارۋا بېجى، مېۋە بېجى، پەك بېجى، كېلىگىس بېجى، ساماللانا بېجى، چاجىنا بېجى، كۈجىنا بېجى، مۇسەللەس بېجى، سۈكا بېجى، ماكا بېجى، قۇگىنا بېجى، كۈلىما بېجى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقى باج تۈرلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش مۇمكىن بولمىغاچقا چۈشىنىش قىيىن. باج باج رايونلىرىنى بىرلىك قىلىپ قانۇن بەلگىلىمىلىرى بويىچە يىغىلغان.

باج تاپشۇرۇشتا ئاساسەن ماددىي نەرسىلەرنى تاپشۇرۇش ئاساس قىلىنغان، باجغا تاپشۇرۇلغان نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە سىرىق ماي، قوي، زىلچا، كىگىز، زىرائەت، رەخت، كىيىم، تاغار، سېۋەت، تۆگە، كالا، ئانار، مۇسەللەس ۋە مەنىسى ئېنىقلانمىغان نەرسىلەردىن kosaraarnarnii، vaji، camdvi، kammama، maka، ogana، cvoma قاتارلىقلار بار.

ئۇرۇم ھارىقى (مۇسەللەس) بېجىنى ئۇرۇم ھارىقى مەھكىمىسى يىغقان، باشقا باجلارنى شۇ يەرلىك ھاكىمىيەت يىغىشقا مەسئۇل بولغان، يىغىلغان باجلار ۋاقتىدا بەگلىك خەزىنىگە تاپشۇرۇلغان. باجگىرلار ۋە مالىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىدا مەخسۇس، تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن باج تاپشۇرۇش خاتىرىسى بولغان. بەگلىك خالىغان ۋاقىتتا نازارەت قىلىپ تۇرغان ۋە ئەنە شۇ تەپسىلىي ھېساب دەپتىرىگە ئاساسەن باج يىغقان. باجگىر باج يىغىشقا سۈسلۇق قىلسا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان. باجگىر باجنى كەم يىغسا، ئارقىغا تارتسا، يوقاتسا سانى بويىچە تۆلىگەن. ئاتا ـ ئانىسى تۆلىيەلمىگەن ياكى ئارقىغا تارتقان باجلارنى بالىلىرى تۆلىگەن، بۇ ھەقتە پۈتۈكلەردە كۆرۈلىدىغان مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار بار. تۆۋەندە مۇشۇ ھەقتىكى پۈتۈكلەردىن مىسال كۆرۈپ باقايلى: نىيە ناھىيەسىدىن تېپىلغان 91NA20 پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن:

ھۆرمەتلىك، قۇدرەتلىك ئايماق بېگى ساماساناۋ، بۇغۇ باج نازارەتچىسى ۋاگاكا ئوپگېيا ئالىيلىرىدىن، قۇتقۇ ۋە ئارجۇنادىن ئامان - ئېسەنلىك سوراپ ئېھتىرام بىلەن سالام. يېقىندا تومغا بېگى ۋە قول ئاستىدىكىلەردىن ئاشلىق ۋە ئۇزۇم ھارۋىسى يىغىش ئالاقىسىنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق. شۇڭا مەن چاپسان ھەركەت قىلىپ، ئاشلىق ۋە ئۇزۇم ھارۋىسىدىن باج يىغدىم. سىلەر مەندە قانداق ئالاھىدە بۇيۇم بارلىكىن دەپ ئويلىماڭلار. بۇ يەردە felt نى ئۇزۇم ھارۋىسىدىن ئىككى مىلىما 15 قېغا ئالماشتۇردۇم. سىلەر دەرھال samigana ، pongonaنىڭ ئۇزۇم ھارۋىسى بىلەن تەمىنلىشىڭلار كېرەك، ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈشكە بولمايدۇ. قازاقتا ساقلىنىۋاتقان ئۇزۇم ھارۋىسىدىن 15 تۆگىگە يۈكلىگۈدەك مىقداردا تەمىنلىشىڭلار كېرەك. ئاپتا توشۇپ بېرەلەيدۇ. ئاپتا 15 تۆگىگە يۈكلىگۈدەك ئۇزۇم ھارۋىسى توشۇپ كەلمىدى، تەمىنلىگەن بولغىيدىڭلار؟

قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ياكى باجغا مۇناسىۋەتلىك پۈتۈكلەر بولۇپ چەرچەن بەگلىكىنىڭ باجغا تايىنىپ ھاكىمىيەت خىراجەتلىرىنى ھەل قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىر پارچە قارۇشتى پۈتۈكىدە:

«ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى، ئايماق بېگى بىمويا ۋە باج نازارەتچىسى رابىياغا يارلىق: بۇرۇنقىغا ئوخشاش سىلەرنىڭ ئۇ يەردىكى موبويا يەنە تۆت يىللىق باجنى تاپشۇرماي ئىگىلىۋالدى. فاگازامۇ يەنە تۆت تۆگىگە خىيانەت قىلدى. سىلەر بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان دەرھال ئاشۇ باجلارنى تاجاياغا تاپشۇرۇپ ئاستانىگە يوللاڭلار» دېيىلگەن. يەنە بىر پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى، ئايماق بېگى سوجىكاغا يارلىق: بۇرۇنقى يىللارغا ئوخشاش ئاجىيام يېزىسىنىڭ يىللىق بېجىنى سىلەر يىغىسىلەر. 20 يىلدىن بۇيان بۇ باجنى سەن تاپشۇرماي ئىگىلىۋالدىڭ، بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان بۇ باجنى تىزىملاپ باجنى ھەم تىزىملىكىنى رېپارت ئارقىلىق باجگىرلارغا تاپشۇر، ئۇلار تېزلىكتە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، يوشۇرۇشقا، ئازلىتىشقا بولمايدۇ.» يۇقىرىقى پۈتۈكلەردىن بەگلىكىنىڭ مۇكەممەل باج يىغىش فۇنكسىيەسىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەلۋەتتە، شۇ ۋاقىتتا يەنە باجغا خىيانەت قىلىش، ئارقىغا سۆرەش ھادىسىلىرىنىڭمۇ كۆرۈلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بەگلىكنىڭ باج مۇپەتتىشلىك، نازارەت سىستېمىسىنىڭ 20 يىلدىن بۇيان بەگلىك خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلمىغان باجنى ئېنىقلاپ چىققانلىقى، ئۇلارنىڭ باجنى باشقۇرۇشىنىڭ خىلىلا مۇكەممەللىكىنى، ئەمما ئايماق بېگىگە بەگنىڭ بۇ ئىشتا خىلىلا يوز - خاتىر قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئادەتتە باشقا مەنبەلەردە باج ئوغرىلاش ۋە باشقا ئىشلاردا قانۇن بويىچە ھۆكۈم قىلىنىدىغانلىقى ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن، لېكىن بۇنىڭدا ئۇنداق جۈملىلەر يوق. يەنە بىر پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن:

بەگ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى. ئايماق بېگى سۇجىكاغا تۆۋەندىكىچە يارلىق: سوجىتو ئوردىمىزغا مۇنداق ئەرز قىلدى، ئۇ باج نازارەتچىسى، يەنە ئايماقنىڭ پۈتۈكچىسى بولغان.

ئۇ ئوندىن باشقا يەنە سارۇيىا بىلەن چېرىك بولغان. سارۇيىا باشقا قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىمىگەن. سىز بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان هامان بۇ ئىشنى تەپسىلىي تەكشۈرۈڭ، ئۇ هەقىقەتەن ئىككى خىل ۋەزىپىنى ئىشلىگەنمۇ - يوق؟ قانۇن بويىچە هۆكۈم چىقىرىڭ.

باجغا ئائىت دېلو مىسالى (70 - نومۇرلۇق پۈتۈك) سەلتەنەت ئىگىسى، ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى بىمايا بىلەن باج نازارەتچىسى لىيېپشاغا يارلىق: بۇرۇنقىغا ئوخشاش سىلەرنىڭ ئۇ يەردىكى مالهاياشا تۆت يىللىق باجغا خىيانەت قىلغان، ۋاجا تۆت تۆگە خىيانەت قىلغان. ئۇشبۇ يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان هامان تېزلىك بىلەن خىيانەت قىلىنغان باجلارنى داسىياغا تاپشۇرۇپ ئوردىغا يەتكۈزۈڭلار.

مانا بۇ يارلىقتىن بىر ئادەمنىڭ ئىككى خىل ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپ يۈكىنى ئېغىرلىتىۋېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش يارلىق قىلىنغان. بىر ئادەمنىڭ باج نازارەتچىسى هەم ئايماق پۈتۈكچىسى بولسا بولمايدىغانلىقى، جۈملىدىن بىر ئىشنى ئورۇنلىشى كېرەكلىكى هەققىدە بەگنىڭ يارلىقى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

مىراسخورلۇق قانۇنى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ئەينى دەۋردىكى ئەركىن پۇقرالارنىڭ قانۇنىي هوقۇق - مەنپەئەتى قانۇن ۋاستىسى تەرىپىدىن قوغدالغان بولۇپ مىراسخورلۇق قانۇنى ئەنە شۇ قانۇنىي مەنپەئەتنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن تۈزۈپ، ئىجرا قىلىنغان. كىرورلار ئېلىدىكى ئاهالىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەت قانۇنىدىن دۆلەتنىڭ قانۇنى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى، ئاشۇ دەۋرنىڭ ئېهتىياجى بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈكلەردىن قارىغاندا، مىراس ئادەتتە مال - مۈلۈك (يوتقان - كۆرپە قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە قارىغاندا) تەڭ تەقسىم قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. شۇنىمۇ تەكىتلەش مۇمكىنكى ئالغان هالدا) تەڭ تەقسىم قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. شۇنىمۇ تەكىتلەش مۇمكىنكى ئوغۇل، قىز پەرزەنتلەر مىراس ئالىدىدا باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ، تەڭ تەقسىم قىلىنغان. 474 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە خاتىرىلەنگەن ئۇچۇرلار بۇ هەقتىكى چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىزدا ياردەمدە بولىدۇ.

بەگ ئالىيلىرى قاتارلىقلاردىن:

Suwetha بىموچىنانىڭ ئىلتىماس قىلىشىچە، هازىرقى يافۇ كەنتىدىكى kilmeqi يابوجىنىڭ سىڭلىسى بار ئىدى، ئىسمى كەتبو. دېكۈن مەهەللىسىدىكى kilmeqi، sramamna سېڭگابورو خوتۇنلۇققا ئالغان. ئەمما mukesi ئالمىغان، loteمۇ ئالمىغان. بۇ ئالاقىنى تاپشۇرۇپ ئالغان هامان تەپسىلىي تەكشۈرۈڭ. ئەگەر ئۇنىڭ ئەرگە تېگىشى قانۇنلۇق بولۇپ، قانۇنىي رەسمىيەت بېجىرىلىپ، باشقىلار خوتۇنلۇققا ئالغان بولسا، مىراس ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە تەڭ بۆلۈپ بېرىلىشى كېرەك. ئەگەر mukesi ، lote رەسمىيەتلىرىنى بېجىرمىگەن بولسا بۇ يەردە هۆكۈم چىقىرىلىدۇ.

جىنايى ئىشلار قانۇنى پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلىش، ئالدامچىلىق، ئوغرى - بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق، سوقۇشۇش... كەبى قىلمىشلار جىنايەت دەپ تونۇلۇپ جازا بېرىلگەن. 9 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە ئوپگېيا ئىسىملىك بىرەيلەن پارسۇ، ئالىيايا قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ خوتۇنىنى بۆلاپ

كەتكەنلىكىنى، ئۇرۇپ بويىدىن ئاجرىتىۋەتكەنلىكىنى، 3 ـ كۈنى ئاندىن قويۇپ بەرگەنلىكىنى ئەرز قىلغان. 20 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە لىپپىيا خوتۇنىنىڭ بېشىنى كولىيىسىنا ئۇرۇپ يېرىۋەتكەنلىكى قاتارلىق ئىشلارنى ئەرز قىلغانلىقى، ئايماق بېگى سومياكاسانىڭ تەكشۈرۈپ، تەھقىقلەپ قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىشى يارلىق قىلىنغان. يۇقىرىقى دېلو مىساللىرىدىن قارىغاندا، زىيانلانغۇچى بىۋاستە بەگكە ئەرز قىلغان، بەگ ئايماق بېگىگە دېلونى ئېنىقلاپ قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىشنى يارلىق قىلغان. 187 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە ئائىلە ئىچىدىكى ماجىرا جۇملىدىن مىراس بۆلۈشۈشتىن كېلىپ چىققان بولۇپ ئىنىسى قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇلغان. يۇقىرىقى ۋەقەگە نىسبەتەن، 70 دەررە ئۇرۇش جازاسى بېرىلگەندىن سىرت بىر نەپەر قۇل تۆلەش بۇيرۇلغان. مۇشۇ دېلوغا ئاساسەن يارلىق چىقىرىلىپ، قېرىنداشلارنىڭ كىچىك قېرىنداشلىرىنى ئۇرسا، مۇشۇ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنمىغانلىقى، قېرىنداشلاردىن قايسىسى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قايسىبىرى يەنە بىرىنى ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇشنى چەكلەش يارلىق قىلىنغان. 339 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە، سوتتا مەغلۇپ بولغان بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلماي دەۋاگەرنىڭ پۇت ـ قولىنى باغلاپ ئۇرغانلىقى بايان قىلىنغان. 364 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە مىراس دەۋاسىدىن كېلىپ چىققان ئۆلۈم ۋەقەسى بايان قىلىنغان. 719 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتىكىسى باسقۇنچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېلو. 676 ـ نومۇرلۇق پۈتۈك ئوغرىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېلو بولۇپ 50 دەررە ئۇرۇش، مالنىڭ ئەسلىي باھاسىنىڭ ئۈچ ھەسىسى بويىچە تۆلەم تۆلەش يارلىق قىلىنغان. 730 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە زىناغا قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش يارلىق قىلىنغان.

دېلو مىسالى 9 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: سەلتەنەت ئىگىسى، ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى سومياكاساغا يارلىق: بۇگۈن ئوپگىيا ئوردىمىزغا ئەرز قىلدى، ئۇنىڭ خوتۇنىنى سادى، پارسۇ، ئالىيايا ۋە راشۇاراسا قاتارلىقلار بۇلاپ كەتكەن ھەم ئۇرۇپ بويىدىن ئاجرىتىۋەتكەن، 3 ـ كۈنى ئۇنى قويۇپ بەرگەن. بۇ دېلودىكى قەسەم ۋە تانۇقلار بىلەن بىرگە تەپسىلىي تەرگەۋ قىلىڭ، قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىڭ. ناۋادا ئۇ يەردە ئېنىقلانمىسا گۇماندارلارنى تېزلىك بىلەن قامىاللاپ ئوردىمىزغا يوللاڭ. 17 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە چېرىكلەرنىڭ ئۇرۇش ۋاقتىدا باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى ئالسا جاۋابكارلىققا تارتىلمايدىغانلىقى، باشقا ۋاقىتلاردا نەرسە ـ كېرەك ئالسا جاۋابكارلىقى سۇرۇشتۇرۇلىدىغانلىقى يارلىق قىلىنغانلىقى يېزىلغان.

دېلو مىسالى (63 ـ نومۇرلۇق پۈتۈك) سەلتەنەت ئىگىسى، ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى سومياكاشاغا يارلىق: بۇگۈن لىيىپېنىڭ ئوردىغا ئەرز قىلىشچە، پېرىخون (قامان) ئايالدىن ئۇچنى ئېلىپ كېتىپ بىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ قالغىنىنى قويۇپ بەرگەن. بۇ ئىش توغرۇلۇق ئاپىجىيادىن پەرماننى ئالغان ھامان لىيىپېغا تەۋە پېرىخونلارنىڭ باھاسى بويىچە تۆلەپ بەرسۇن. سىز ئۇشبۇ يارلىقنى ئالغان ھامان قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېزلىكتە بۇ دېلونى تەھقىقلەڭ. سىز ئايماق بېگى ئوردىنىڭ پەرمانىغا

بويسۇنۇڭ، پەرمان بويىچە لىيىپبىغا تەۋە ئايالنى باھاسى بويىچە تۆلەپ بەرسۇن، شۇنداقلا ئۇلار قامالللىنىپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىنسۇن.

ھەق - تەلەپ قانۇنى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ئىچىدە مىراس، يوشۇرۇپ قويۇلغان بايلىقنىڭ توغرىلىنىشى، نىكاھ ماجىراسى ، بېقىۋېلىش، چارۋىچىلارنى زەخىملەندۇرۇش ، تۆلەم، قەرز، ئۆتنە، ئىجارە، گۆرۇ قويۇش، يالللىنىپ ئىشلەش، ھەدىيە، سودا، ئالماشتۇرۇش، ئۆتۈنۈپ بېرىش، ۋاكالەتچىلىك، سېتىلىش، ئورمان كېسىشنى چەكلەش، ئىگىلىك ھوقۇق مەسلىسى قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. مۇشۇ ساھەدىكى دېلولار ناھايىتى كۆپ بولۇپ كەڭ دائىرىگە چېتىلغان، بۇلار يەنە باشقا قانۇنلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. 1- نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: ئايماق بېگى تامياكاشاغا: سەلتەنەتلىك، ئۇلۇغ خاقاندىن ئايماق بېگى تامياكاشاغا يارلىق: بۇگۈن لىيېپىيا ئوردىمىزغا دەۋا قىلدى، ئۇنىڭ ئىككى كالىسى بولۇپ ساكا چېرىكلىرى بۇلاپ كەتكەن، بىرىنى قايتۇرۇپ بەرگەن، يەنە بىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەۋەتكەن. بۇ ئىشنى شەخسەن ئۆزىڭىز تەكشۈرۈپ تەھقىقلەڭ، قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىلسۇن، ئەگەر ئۇ يەردە مەزكۇر دېلونى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىسا، گۇماندارلارنى قامالالاپ ئوردىمىزغا يوللاڭ.

كىرۇران ئېلىدىن قالغان يازما پۈتۈكلەر ئىچىدە قانۇنىي ۋەسىقىلەر زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. 1، 6، 17، 24، 29، 164، 31، 49، 53، 63، 68، 90، 124، 128، 134، 144، 186، 187، 204، 209، 216، 243، 271، 297، 308، 312، 322، 325، 326، 331، 339، 345، 352، 356، 358، 386، 400، 420، 423، 436، 462، 471، 480، 481، 506، 507، 517، 518، 520، 524، 532، 540، 545، 548، 554، 568، 570، 636، 638، 643، 676، 709، 719، 729 - نومۇرلۇق ۋەسىقىلەر ئەينى دەۋر قانۇن - تۈزۈملىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. كىرۇران ئېلىدە دۆلەت ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن لازىمەتلىكلەرگىمۇ ھەق بېرىلگەن، مەمۇرلار سىرتقا خىزمەتكە چىققاندا خىراجەتلىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن چىقىم قىلىنغان. 22 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: سەلتەنەت ئىگىسى، ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى كىرانايا، كۈنالا ۋە باج نازارەتچىسى لىيىپىياساغا يارلىق: بۇگۈن لىيىمسۇ... دۇتا بىلەن كىمخۇلار قوتان (khotanami ، خوتەن)غا ئەلچىلىككە باردۇ. يول باشلىغۇچى رۇترایاشا ئۆزى يول باشلاپ بارسۇن، لىيىمسۇئاشادا ئىككى تۆگە بار. بۇنىڭ ئىچىدە كىمخۇ بىلەن رۇترایاشا... بېرىشى زۆرۈر ئەمەس. كېيىنگە سۈرۈلمەسۇن. يوسۇن بويىچە ئاشلىق ۋە ئىش ھەققى ئايماقلاردىن تۆلەنسۇن. بۇ ئىشلار مۇشۇ ئۇسۇلدا...

توختام ۋە توختام قانۇنى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ئىچىدە خېلى كۆپ ۋەسىقىلەر توختام بىلەن مۇناسىۋەتلىك، جۈملىدىن توختام بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋەسىقىلەر 40 پارچىدىن ئاشىدۇ. توختامنىڭ مۇقىم فورمۇلاسى بولۇپ، ئالدى بىلەن كېلىشىم مەزمۇنى بايان قىلىنىدۇ. توختام قانۇنى تۈزۈلگەن توختامنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش رولىنى ئويىنىغان. توختام قانۇنىغا ئاساسەن، توختامغا خىلاپلىق قىلغۇچى

دەررىلەنگەن، جەرىمانە قويۇلغان ۋە توختام داۋاملىق كۈچكە ئىگە بولغان. توختامنىڭ قۇرۇلمىسى مۇنداق بولغان: (1) توختام كىرىشمىي يەنى ئىككى تەرەپنىڭ مۇددىئاسى بويىچە كېڭىشىپ كىرىشىم قىلىنغان. (2) سودىلاشقان ئىككى تەرەپنىڭ قانۇنىي هوقۇقى يەنى پۈتۈلۈش سوممىسى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. (3) شۇ يەرنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى ۋە باشقىلار تانۇق بولغان، تانۇقلار سالاهىيىتى بىلەن گۇۋاهچى بولىدۇ. (4) يەرلىك ئەمەلدارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن توختام پۈتۈلگەن. (5) بىراۋ «يىپ ئۈزىدۇ»، «يىپ ئۈزىدۇ» ئەمەلىيەتتە توختامنىڭ پۈتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى. (6) توختام پۈتۈلۈپ بولغاندىن كېيىن يىپ بىلەن باغلىنىپ، لاي بىلەن پېچەتلىنىپ، يەرلىك ئەمەلدارنىڭ تامغىسى بېسىلغان. توختامدا سېتىۋالغۇچىنىڭ هوقۇق - مەنپەئەتى ئالاهىدە تەكىتلىنىدۇ. توختامغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي جازا بېرىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، بەزى دېلولاردا توختامغا خىلاپلىق قىلىنسا 50 ياكى 70 دەررە ئۇرۇلىدىغانلىقى تەكىتلىنىش ئارقىلىق توختامغا خىلاپلىق قىلماسلىققا ئۇندىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن توختامغا مۇنداق شەرتلەر پۈتۈلىدۇ: «بۇندىن كېيىن مەيلى كىم بولسۇن بۇ ئىشتا دەۋا قىلىپ، تالاش - تارتىش پەيدا قىلسا ياكى باشقىچە پىكىر دە بولسا، بەگلىك سوتخانىدا دېلو ئاغدۇرۇش هوقۇقى يوق.»

كىرورلان ئېلىنىڭ بەگلىك بايرىقى كىرورلان ئېلىنىڭ بايرىقى - تۇغى بولغان، بۇ هەقتە 376 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، بايراقنىڭ شەكلى هەققىدە بىرەر يازما ئۇچۇر ياكى ماددىي پاكىت بولمىغانلىقى ئۈچۈن، كىرورلان ئېلىدە بەگلىك بايرىقى ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلىسەكمۇ ئۇنىڭ شەكلى، رەڭگى هەققىدە هېچقانداق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

كىرورلان ئېلىدە ئىگىلىك كىرورلان ئېلىنىڭ ئىگىلىكى هەققىدە سۆز بولغاندا كۆپىنچە هازىرقى چاقلىق ناهىيەسى تەۋەسىنى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانلىقى هەققىدە سۆزلىنىدۇ. خۇددى خەنزۇچە كىلاسسىك مەنبەلەردە دېيىلگىنىدەك، كىرورلان ئېلىنىڭ ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق مۇهىم ئورۇندا تۇرۇش بىلەن بىرگە، ئېكىنچىلىق ۋە قول هۈنەرۋەنچىلىكىنىڭمۇ ناهايىتى مۇهىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر كۆرسىتىپ بەردى.

كىرورلان ئېلىدىكىلەرنىڭ ئىگىلىكىدە ئۇزۇم ۋە ئۇزۇمدىن ئىشلەنگەن مەهسۇلاتلار خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن. ئۇزۇمدىن ئىشلەنگەن مەيزاپنىڭ مىقدارىنىڭ خېلى كۆپ بولۇشى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇزۇملۇك باغلارنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، شۇڭىمۇ ئەينى ۋاقىتتا بور (مۇسەللەس، مەيزاپ، ئۇزۇم شارابى)دىن باج ئېلىنغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە بور بېجى بولۇش بىلەن بىرگە، نىيە ناهىيەسى 94.A 4 نومۇرلۇق تۇرالغۇدىن نەچچە يۈز مېتىر كېلىدىغان يەردە تاللىق (تەكلىك) بايقالغان. بۇ ئۇزۇملۇك شاخلار بىلەن چىتلانغان، ئومۇمىي كۆلىمى 1500 كىۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ هازىرقى ئەمەلىي كۆلىمى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى كۆلىمىنىڭ

بۇنىڭدىن چوڭ بولۇشى مۇقەررەر. شامالنىڭ يالمىشى، سۇنىڭ ئېقىتىپ كېتىشى ھازىرقى شەكىلگە كەلتۈرۈپ قويغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇزۇملۇكنىڭ غەربىدىكى شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان 60 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى چىتلاقنىڭ ئېشىپ قالغىنىغا قارىغاندا، بۇ ئەسلىدە تۆت چاسا (ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە) باراقسان باغ ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز. ھازىر توققۇز قۇر تال ساقلىنىپ قالغان، شەرقتىن غەربكە قارىتىپ تىكىلگەن، ھەر بىر قۇر ئۇزۇم تالنىڭ ئارىلىقى ئىككى مېتىر بولۇپ ھەر بىر تۇپنىڭ ئالدىغا ياغاچ قادىلىپ بىدىشقا ئېلىنغىنى كۆرۈنىپ تۇرىدۇ. ئارخېئولوگ سابىت ئەھمەت «ئۇزۇملۇك، مېۋىلىك باغلارنىڭ قالدۇقلىرىنى پۈتۈن نىيە خارابىسىدا تارقاق جايلاشقان تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ... A 27 - نومۇرلۇق ئۆي خارابىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا دۆڭلۇكلەر ئارىسىدىكى تەكشىلىككە جايلاشقان چوڭ باغ ئورنى بار، ئەتراپىدىكى چىتلاقلىرى ھازىرغىچە ياخشى ساقلانغان. باغ ئىچىدە كۆپلىگەن مېۋە كۆچەتلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى نىيە خارابىسىدە ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ»[1] دەپ يازغان.

قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە ئەينى دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئۇزۇملۇك باغلارنىڭ بولغانلىقىنى، ئۇزۇمدىن مەيزاپ قاتارلىقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۇچۇرلار ساقلىنىپ قالغان. 581 - ، 90 - پۈتۈكتە بىر ئۇزۇملۇك باغنىڭ سېتىلغانلىقى، باغ تىلغا ئېلىنغان. 586 - پۈتۈكتە بىر ئۇزۇملۇك باغنىڭ سېتىلغانلىقى، سېتىۋالغۇچىنىڭ تەكلىرنىڭ سانىچەكلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغانلىقى، سانىچەكلەرنى چۈۋۈۋېتىش، ئۇزۇملەرنى كېسىش، مەيزاپ چىقىرىش، تەكلىكنى سېتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. كىشىلەرنىڭ باغلىرىدا تەك كۆپلەپ ئۆستۈرۈلگەندىن باشقا يەنە ئانار، rotam قاتارلىقلارمۇ ئۆستۈرۈلگەن. 295 - پۈتۈكتە ئۆستۈرۈلگەندىن بىرەيلەنگە بۇرۇنقىغا ئوخشاش بىر قى مىقداردىكى ئانار باج تاپشۇرۇشى خاتىرىلەنگەن.

سابىت ئەھمەت: «تەكشۈرۈش ئەتراپىمىز نىيە خارابىسىدىكى 150كە يېقىن تارقاق جايلاشقان تۇرالغۇ ئۆي خارابىسى ئەتراپىدىن مېۋىلىك دەرەخلەردىن شاپتۇل، ئۆرۈك، جىگدە ۋە ياڭاق قاتارلىقلارنى كۆپلەپ ئۇچراتتى. يۇقىرىدىكى پاكىتلار ۋە قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇنغان بۇ قەدىمكى ئۇزۇملۇك ۋە باغلارنىڭ ئەينى زامانلاردا يېشىللىققا چۆمگەن، مېۋىلىرى مول، بوستانلىق جاي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ»[2] دەپ يازغان. بۇ يەردە 7 - ئەسىردە كاڭ يەندەن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىق قىلىشى بىلەن چاقىلىق رايونىدا قايتا گۈللىنىش بولغاندا، بورباليق (蒲桃城) ناملىق بىر بوستانلىقنىڭ چاقىلىق رايونىدا مۇ خۇددى نىيە ناھىيەسىدىكىدەك ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئۇزۇم يېتىشتۈرۈش

① ② سابىت ئەھمەت: «نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى ئۇزۇملۇك توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يا-دىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق ئۈيغۇرچە 3 - 4 سانلىرى، 31 - ، 32 - بەتلەر.

ئەنئەنىسىنىڭ بولغانلىقىنى، ئەمما خارابىلەرنى قۇم بېسىپ كېتىش، شامال ئۇچۇرتۇپ كېتىش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن پاكىتلار قالمىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. پىروفېسسور ژاڭ شوچۈن كىروران ئېلىنىڭ جۇملىدىن كىروران شەھىرىنىڭ دېھقانچىلىق، ئېكىنچىلىق ئىگىلىكى ھەققىدە توختالغان. خۇاڭ ژېنبى 1934 - يىلى توپلىق خارابىسى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى چوڭ يولنىڭ غەرب تەرەپلىرىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، قەدىمكى ئۆستەڭنىڭ قېشى ۋە ئېتىزلارنى بايقىغان، كىروران شەھىرىگىچە بولغان تېرىمنىڭ مەركىزىي قىسمى دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا سوزۇلىدۇ. «سۇ ئىشلىرى تەپسىراتى. دەريا - ئېقىنلار»دا «دەريا يەنە شەرققە ئېقىپ جۇبىن شەھىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن، يەنە كىروران شەھىرىنىڭ شەرقى بىلەن ئېقىپ شەرققە قۇيۇلىدۇ. ئېتىز بەرپا قىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىنغان بولۇپ قەدىمكى چەرچەن ئېلى (故城禅国) دەپ ئاتالغان» دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. 1980 - يىلى كىروران شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالى بۇرجىكى ۋە غەربىي جەنۇبى بۇرجىكىدىن تېرىقچىلىق قىلغان يەرلەرنىڭ ئىزلىرى بايقالغان. بوستانلىقنىڭ ئېچىلىشى ۋە دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى كىروران ئېلىنىڭ گۈللىنىشىنىڭ ئاساسى. «خەننامە»دە كىروران ئېلى ھەققىدە «1570 ئائىلە، 14100 نوپۇس، 2912 ئەسكەر بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادىيە 400 - يىلى راھىب فاشيەن غەربكە نوم ئالغىلى ماڭغاندا بۇ جايدىن ئۆتكەندە 4000دىن ئارتۇق راھىب بار ئىدى. شىمالىي ژېي زامانىدا چەرچەن ئېلىدە 8000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالە بار بولۇپ يېقىن ئەتراپلىرىدىكى كىچىك بەگلىكلەر ئەندىر، چالمادانا، روڭلۇ، كادوتا (نىيە) قاتارلىقلارنى بويسۇندۇرغان. يۇقىرىقى نوپۇسلار كىروران بوستانلىقى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىسمۇ، كىروران ئېلىدە كىروران ۋە ئەتراپىدىكى بوستانلىقلار نوپۇسى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن. مانا بۇ كىروران بوستانلىقى يېزا ئىگىلىكى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن بۇنچە كۆپ ئاھالە بولمايدۇ. ئارخېئولوگلار كىروران ئېلىدە دېھقانچىلىقنىڭ راۋاج تاپقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مادديي پاكىتلارنى تاپقان، 1980 - يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كىروران شەھىرى خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە تاپقان بۇغداي ۋە تېرىق ئەۋرىشكىسى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ زىرائەت ئەۋرىشكىسىنى سىچۈەن يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدىكى پىروفېسسور يەن جى ۋە دوتسېنت ياڭ جۇنلياڭلار تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان ھەمدە دۇنيا بويىچە ھازىرغىچە بايقالغان ئەڭ ياخشى ساقلانغان، ئەڭ بالدۇرقى بۇغداي، دەپ باھا بەرگەن. ئالىملار مۇشۇ قېتىملىق ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە تېرىق ۋە بۇغداي دۆۋىسىنى ھەمدە تام سۇۋىقىدىن بىر نەچچە تال بۇغداي دانىسىنى تاپقان. تېرىقنىڭ تېرىلغانلىقى ھەققىدە كىروراندىن تېپىلغان خەنزۇچە يازما پۈتۈكلەردە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ساقلانغان بولۇپ 90 مو تېرىقتىن 70 موسىنى سۇغارغانلىقى خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقى بۇغداي ئەۋرىشكىلىرىنىڭ يىل دەۋرى بۇندىن 2100 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ. يەنە بەزى

ئالىملارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، يۇقىرىقى بۇغداي ئەۋرىشكىلىرى ھازىرقى بۇغدايدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىكەن. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، كىرورلار رايونىدا ئارپا، بۇغداي، سۆك قاتارلىقلار ئاساسلىق زىرائەت بولغان. ئاگرانوملارنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئادەتتىكى بۇغداي ئەۋرىشكىسى كىرورلار زېمىنىدىن تېپىلغان، ئۇلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم دانلىق زىرائەتلەرنىڭمۇ تېرىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ماتېرىياللار بار. تېپىلمىلارغا قارىغاندا كۆكتات، قوغۇن قاتارلىقلارمۇ تېرىلغان. ئارخېئولوگلار LE خارابىسىدىن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى تاپقانلىقى ۋە يازما پۈتۈكلەردە كۆرۈلگەن 4326 توپ يىپەكنىڭ كىرورانلىقلارغا سېتىپ بېرىلىشى بۇ يەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ بىر ئىسپاتىدۇر. پىروفېسسور لىن مېيسۇن «جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ شۆبىسى لوپ كۆلىنى ئۈنۈمۈبرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئارقىلىق شۇنداق خۇلاسە چىقاردىكى: كىرورلار رونىق تاپقان چاغلاردا (غەربىي خەندىن ۋېي - جىن سۇلالىلىرى)، لوپ كۆلى رايونىدا دەريا - ئېقىنلىرى تور تارتقان، يەر ئۈستى سۇيى مول بولۇپ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، بېلىقچىلىق راۋاجلانغان بەگلىك ئىدى. ئورمان بىلەن قاپلىنىشى 40%كە يەتكەن»[1] دېگەن باھانى يازغان. ئۇ يەنە «دىققەت قىلىشقا تېگىشلىككى، كۆنچى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى قەبرەغولدىن جۇڭگودىكى ئەڭ بالدۇرقى بۇغداي ئەۋرىشكىسى بايقالغان. ھەممە بىلىدۇكى، بۇغداي يىراق شەرقتە كېلىپ چىققان، ئۇندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا تارالغان. قەبرەغولدىن بايقالغان بۇغداي ئىنتايىن مۇھىم، بۇ بۇغدايىنى ئەڭ بالدۇر جۇڭگوغا كىرورانلىقلارنىڭ تارقاتقان بولۇش ئېھتىماللىقىنى چۈشەندۈرىدۇ»[2] دەپ قارىغان.

كىرورلار ئېلىنىڭ ئىگىلىكى مەسىلىسىدە كۆپىنچە ماتېرىياللاردا، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆرۈلىدىغان يېرى قۇملۇق، ئاشلىقنى قوشنا ئەللەردىن كىرگۈزىدۇ، چارۋىچىلىق قىلىپ سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، دېگەن بايانلارنى ئاساس قىلمۇئاتمىز، ئەمەلىيەت ئۇنىڭ ئەكسىچە بۇ شەھەرلەرنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپ بولۇشى، مول سۇ زاپىسى بولۇشى، مۇرانداسۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە باشقا نۇقتىلارغا ئاساسلىنىدىغان بولساق، كىرورلار ئېلىدىكى دېھقانچىلىق (باغۋەنچىلىكمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، بېلىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. دېھقانچىلىقنىڭ ئومۇمىي ئىگىلىكتە ئىگىلىگەن نىسبىتى چارۋىچىلىقتىن ھەرگىزمۇ كەم بولمىغان، توغرىراقى دېھقانچىلىق چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلغان. قارۇشتىچە پۈتۈكلەردە يېزىلىشىچە، kuvana ، tsamghina ، koyimamdhina قاتارلىق زىرائەتلەردىن باج ئېلىنغان، يەنە ئارخېئولوگلارنىڭ

① ② لىن مېيسۇن: «كىرورلار ــ ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى»، مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 188 ـ، 72 ـ بەتلەر.

ئېتىزلىقلارنى بايقىشى، بۇ يەردە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ سالمىقىنىڭ چوڭلۇقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە. kuvana، tsamghina، koyimamdhinaلارنىڭ قايسى زىرائەت تۇرلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى هازىرغىچە ئېنىقلانمىدى. 272 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: قۇدرەتلىك ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىنىڭ ئايماق بېگى سۇجاكاغا يارلىقى. سىز ئالىيلىرىنىڭ ئۇشبۇ يارلىقىنى تاپشۇرۇپ ئالغان هامان... باج ئەمەلدارى پارغۇتنى ئىبەرتىپ، kuvana، tsamghina ۋە koyimamdhina ئۈچ خىل زىرائەتتىن يىغىدۇرۇڭ... دېيىلگەن. 291 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە kuvana بېجىدىن 350 مىلىما يىغىلغانلىقى، 309 - پۈتۈكتە koyimamdhina بېجىدىن 150 مىلىما يىغىلغانلىقى يېزىلغان. ئەينى ۋاقىتتا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن juthi، sahini ۋە sikh قاتارلىقلار بولغان. پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن باج يىغىلغاندىن كېيىن دۆلەت مەمۇرلىرىغا ئىش هەققى سۈپىتىدە ئاشلىق تارقىتىلغانلىقى، ئىشلەمچىلەرنىڭ ئىش هەققىگە پۇل هېسابىدا ئاشلىق بېرىلگەنلىكلىرى هەققىدىمۇ ئۇچۇرلار بار. ئەينى ۋاقىتتا زىرائەتنىڭ ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىشى هەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئۇزۇن ساقلاش ئىمكانىيىتى بولغانلىقىدىن ئەمەس، يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇقىم نىسبەتنى ئىگىلىگەنلىكىدىن بولغان، ناۋادا ئۇ بىر خىل مىقدارى ئاز بۇيۇم بولغىنىدا ئىدى، باهاسى مۇقىم بولماي، ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا مۇقىمسىزلىق كەلتۈرگەن بولاتتى، چۈنكى هازىرقى كۈندىكى ئالتۇنغا ئوخشاشمايدىغان يېرى ئاشلىقنىڭ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقىدا. ئەگەر ئاشلىق كەمچىل بولۇپ قوشنا يۇرتلاردىن توشۇپ كېلىنسە، قاتناش ۋە باشقا سەۋەبلەر (قوشنا يۇرتلاردا ئاشلىق باهاسىنىڭ مۇقىم بولماسلىقى...) بىر قاتار مەسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولاتتى. كىروران ئېلىدە خۇددى يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، چارۋىچىلىقىمۇ ئۆزىنىڭ مۇهىم ئورنىنى نامايان قىلغان، بۇنىڭغا ئاساسلىقى تەبىئىي شارائىت سەۋەب بولغان. چۈنكى تارىم، كۆنچى، چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئىياغ ئېقىنلىرى بۇ يەردە چوڭ تەبىئىي يايلاقلارنى شەكىللەندۈرگەن، دەريا ۋە كۆل بويلىرى توغراق ۋە باشقا چۆل ئۆسۈملۈكلىرى چارۋىچىلىققا شارائىت هازىرلىغان. كىروران زېمىنىنىڭ يىپەك يولىنىڭ مۇهىم توگۈنى بولۇشى، بۇ جايدا كارۋانچىلىققا لازىم بولىدىغان قاتناش ۋاستىلىرى تۆگە، ئات، ئېشەكنىڭ بېقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ كالا قاتارلىق دېھقانچىلىق هايۋانلىرىنىڭ كۆپلەپ بېقىلىشىغا سەۋەب بولغان. ئۆتكەن كارۋانلارنىڭ ۋە يەرلىك ئاهالىنىڭ گۆش ۋە سۈتكە بولغان ئېهتىياجى قوي، ئۆچكە، كالا، ئات قاتارلىقلارنىڭ سانىنىڭ ئېشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، يەنە كېلىپ كالا تېرىسى، قوي يۇڭىغا بولغان ئېهتىياج ئىنتايىن چوڭ بولغان. ۋاڭ بىڭخۇا: «شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى كىگىز ئەۋرىشكىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ كەڭ رايونىدا ئەڭ بالدۇر بولۇپ، ئەڭ بۇرۇنقى كىگىز مەهسۇلاتلىرىدۇر» دەيدۇ. ئۇ يەنە: «بۇ يەردىن بايقالغان گىلەم ئېلىمىزدە، شۇنداقلا شىنجاڭ رايونىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما ئەۋرىشكىسى

ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەينى زامانىدا خېلى يۇقىرى تېخنىكا سەۋىيەسىگە يەتكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ»[1] دەپ يازغان. ئەينى ۋاقىتتا كىرورلار جەمئىيىتىدە خۇددى يېقىنقى يىللاردىكىدەك تۇماق (ئۇ چاغلاردا ئۇچلۇق قىلىپ ياسالغان)، پالاس، پېيما، كىگىز پايپاق قاتارلىقلارنى تەييارلىغان. «شىنجاڭنىڭ ئاممىباب تارىخى» ناملىق كىتابتا يېزىلىشىچە، ئەينى تارىخىي دەۋردە كىرورلار پالاسچىلىقى (زىلچا ـ گىلەم دېيىشكە بولامدۇ ـ يوق، ئەينى ۋاقىتتا 罽 دەپ يېزىلغان) خۇددى خوتەن گىلىمىگە ئوخشاش ناھايىتى ئەتىۋار ھەم قىممەت بولغان. بەن گۇنىڭ بەن چاۋغا خەت يېزىشىغا قارىغاندا، دۇگۇ ئىسمىلىك بىرى 80 تۈمەن يارماقىقا 10 پارچە گىلەم سېتىۋالغان، ئەينى ۋاقىتتا بىرقانچە قۇلنىڭ باھاسىغا باراۋەر كەلگەن. كىرورلاردىن تېپىلغان يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارنى شاڭخەي توقۇمىچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئانالىز قىلىشچە، كۆپىنچە قوي يۇڭى ئىشلىتىلگەن بولۇپ، يۇڭ تالاسى سۈپىتىنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. ئىشلىتىلگەن يۇڭ يىپ 70 تالەك يۇڭ تالاسىدىن توزۇلگەن. ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يۇڭ يىپ 70 تالەك يۇڭ تالاسىدىن توقۇلمىلىرىنى توقۇپ چىققانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر. ئېيتقاندا، ئىنتايىن سۈپەتلىك يۇڭ توقۇلمىلىرىنى توقۇپ چىققانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.

كىرورلار ئېلىدە بېلىقچىلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولۇپ سۇ مەھسۇلاتلىرى خەلقىنىڭ يېمەكلىكىدە مۇھىم ئورۇننى تۇتقان. تارىم، كۆنچى، چەرچەن دەريالىرى كىرورلار ئېلى زېمىنىدا ناھايىتى كۆپ كۆللەرنى ھاسىل قىلغان، بۇنى كېينكى ئوتتۇرا ئەسىردە ھاسىل بولغان قاراقوشۇن، قارابوران، تارتما، تېپىز كۆل، چۈنكۆل، ياڭكۆل، چوڭكۆل... قاتارلىق نۇرغۇن كۆللەرنىڭ بولۇشى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. مانا بۇلار ئەينى زامانىدا لوپ كۆلىگە ئوخشاش نۇرغۇن كۆللەرنىڭ بولغانلىقىنى پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكان بېرىدۇ، مانا مۇشۇنداق تەبىئىي شارائىت ئەينى ۋاقىتتا تارىم، كۆنچى، چەرچەن دەريالىرىنىڭ مول سۇ مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنى بىلىمىز. ئارخېئولوگلار قەبرەغولدىن يۇڭدىن ياسالغان بېلىق تۇتىدىغان تورلارنى بايقىغان.

كىرورلار ئېلىنىڭ ئىگىلىكى ھەققىدە بەن گۇ «خەننامە»دە: «... نوپ ...(嫏羌) ئاھالىسى ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. دېھقانچىلىق قىلمايدۇ. ئاشلىقنى چەرچەن ۋە چالمادانادىن ئالىدۇ. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىققاچقا، ھەربىي قوراللارنى ياسايدۇ. قوشۇنلىرى ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر تۇتۇپ ئىشمەك ساۋۇت كىيىدۇ،» دەپ يازغان. چەرچەن (鄯善) خانلىقى ھەققىدە «بىرى قۇم ۋە شورلۇق بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئاشلىق تېرىيدۇ. بەگلىكتىن قاشتېشى چىقىدۇ. يېكەن، قوموش، يۇلغۇن، توغراق، چىغ قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر كۆپ

① ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەريا‌سى قەبرىلىرىنى قېزىش ۋە تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1982 ـ يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى، 682 ـ بەت.

ئۆسىدۇ. ئاھالىسى كۆچمەن بولۇپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئات، ئېشەك ، تۆگە كۆپ بولۇپ ھەربىي قوراللارنى ياساش جەھەتتە نوپقا ئوخشايدۇ... چالمادانا (且末)دىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇ يېقىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق تېرىلىدۇ. يەر ۋە ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەربىي قوراللار - ياراغ ئىشلەپچىقىرىشى خەن سۇلالىسىگە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ. (چالمادانا)دىن ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ. غەربىدىن نىيەگە 2000 يول كېلىدۇ.» دەپ يازغان. بۇلاردىن ئەينى ۋاقىتتىكى كىروران ئېلىنىڭ ئىگىلىكى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولساق، چەرچەن بەگلىكى نوپ ئېلىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدۇ - يۇ، يەنە ئۆزىگە ئاشلىق يېتىشمەي قوشنىلىرىدىن كىرگۈزىدۇ ياكى يەر ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدۇ. يۇقىرىقى مەلۇماتنى ئاساس قىلىدىغان بولساق، ئىجارىگە ئېلىپ تېرىلىدىغان يەر كىروران قەلئەسىنى مەركەز قىلساق چاقىلىققا 500 يول، چالماداناغا 720 يول، چالمادانادىن نىرانغا 600 يول ھېسابلىساق، 1820 يولدەك مۇساپە بولۇپ 800 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، تېرىقچىلىق قىلىشقا شۇنچە يىراقتا ئادەم بۇيرۇلسا، يەنە ئىجارىگە ئېلىپ تېرىلغان ئاشۇ يەردىن مىڭ جاپالار بىلەن 800 كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇساپىنى بىر ئايدەك يۇرۇپ توشۇپ كەلسە، ئاشلىق بىلەن نوپ ئېلىنى تەمىنلىيەلەمدۇ؟ ئۇلار تېرىقچىلىقنى قومۇل ياكى تۇرپاندا قىلغانمۇ؟ بۇ ئاتەش ماكان تېخىمۇ قۇرغاق ۋە نوپۇسى كۆپ بولغاچقا بۇ ئېھتىماللىقمۇ يوق دېيەرلىك، شۇنداق دېيىلگەن تەقدىردىمۇ، قاتناش قاتارلىق سەۋەبلەر ئۇلارنى چەكلەپ تۇراتتى. مەسىلە شۇ يەردىكى، ئۆزىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىيەلمىسە يەنە بىر ئەلنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنى ئۇستىگە ئېلىشى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. 442 - يىلى بەگ بەگروڭنىڭ 4000 ئائىلە يەنى ئاھالىنىڭ يېرىمىنى باشلاپ چالماداناغا كۆچكەنلىكى بىلەن 400 - يىلى بۇ يەردە 4000دىن ئارتۇق كىچىك كۆلۈڭگۇ راھىبىنىڭ بولۇشى، مۇشۇ زېمىندىن تېپىلغان No.805 Cha نومۇرلۇق پۈتۈكتىكى «319 توپ كىرگۈزدۇم، بۇگۈن ئۆي ئىگىسى ئۇچۇن 4326 توپ رەڭلىك يىپەك سېتىۋالدىم» دېگەن بايانلار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، شۇ ۋاقىتتا بۇ رايوننىڭ نوپۇسىنىڭ 100 مىڭغا يېقىنلاپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز، ئۇنداقتا زور كۆلەمدە يېزا ئىگىلىكى بولمىسا، ھەرگىزمۇ شۇنچە كۆپ ئاھالىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئارخېئولوگلارنىڭ «تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، مۇرانىدىكى سۇغىرىلىدىغان يەرنىڭ كۆلىمى 45 مىڭ موغا، بۇنىڭ ئىچىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆلىمىنىڭ 17 مىڭ مو»[1] دېگەن ھۆكۈمگە ئاساس بولغان سۇغىرىش قۇرۇلۇشى قاتارلىق پاكىتلار، كىروران قەدىمكى شەھىرى بويىدىن بايقالغان تېرىلغۇ يەرلەر ئەينى ۋاقىتتا كىروران ئېلىنىڭ لوپ كۆلى بويىلىرىدىن ۋاششەھىرى خارابىسىگىچە بولغان زېمىنلىرىدە دېھقانچىلىقنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى

① باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرە كومىتېتى: «باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، زامانىمىزدىكى جۇڭگو نەشرىياتى 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 811 - بەت.

كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «خەنناما»دە يېزىلغان قاشتېشى ۋە تۆمۈر چىقىدۇ، دېگەن بايانلار بىلەن نەيزە، قىلىچ، خەنجەر تۇتۇپ، ئىشمەك ساۋۇت ئىشلىتىدۇ، دېگەن بايانلار ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارنىڭ ماددىي پاكىتلىرى بولۇشىغا ئاساسەن ئەينى ۋاقىتتا مىس، تۆمۈر، ئالتۇن، قاشتېشى قاتارلىقلاردىن ياسالغان كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بولۇشى، كىرورلار دەۋرىدە مېتالچىلىق، قاشتېشى قېزىش، ياغاچ ئويمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھۈنەر ـ كەسىپلەرنىڭ بولغانلىقىدىن خەۋەردار قىلدى. ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى ھازىرچە مۇشۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلغان دېيىشكە بالدۇرلۇق قىلسىمۇ ھامان ئىسپاتلىنىشى مۇمكىن.

كىرورلار ئىگىلىكىدە كۆلالچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ھۈنەرلىرىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. مىلادىيەنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن مىسكەرلىك ئىشلىرىمۇ خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، كۆلالچىلار ياساپ چىققان ساپال بۇيۇملار ئىستېمالدىن چېكىنمىگەنىدى. نەپىس ھەم پۇختا ساپال بۇيۇملار خەلقنىڭ مۇھىم تۇرمۇش بۇيۇمى بولغانلىقتىن ساپال بۇيۇملىرىنى ياسايدىغان بىر قىسىم كۆلالچىلارنىڭ ئىشخانىلىرى ۋە مەلىكىلىك ئەمگەكلىرى داۋاملىق يۈرۈشۈپ تۇرغان. ياغاچچىلىق ھۈنىرىمۇ تەرەققىي تاپقان بولۇپ تۈرلۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن ئاياق، چارا، جام، لېگەن، تاۋاق قاتارلىقلار ياسىلىشتىن باشقا يەنە ئۆيلەرنىڭ ياغاچلىرىدىن تارتىپ تۈرلۈك نەقىشلەرنى ئىشلەش قاتارلىق سىپتا ھۈنەرلەر ئەينى زاماندا ئەتىۋار ھۈنەرلەرگە ئايلانغان.

كىرورانىڭ يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۈنى بولۇشى، بۇ يەرنىڭ سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ بىر سەۋەبى بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئاھالىسىنىڭ كۆپلۈكى سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى بولغان. كىرورانىدىن تېپىلغان پۇتۇكلەر بۇ يەرنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭمۇ راسا گۈللەنگەنلىكىنىڭ يەنە بىر دەلىلى بولالايدۇ. Cha . No 805 نومۇرلۇق پۇتۇكتە «319 توپ كىرگۈزدۇم، بۇگۈن ئۆي ئىگىسى ئۇچۇن 4326 توپ رەختلىك يېپەك سېتىۋالدىم» دېيىلگەن بولسا، C . W . No 76 پۇتۇكتە «... رەخت 84 توپ» دېيىلگەن. مانا بۇ مەلۇماتلار كىرورلار ئاھالىسىنىڭ سانى ۋە مۇشۇ ئاھالىنى مەركەز قىلغان ھالدا راۋاجلانغان سودىنى تونۇشىمىزغا يېتەرلىك ئاساس بېرىدۇ.

كىرورلار جەمئىيىتى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەردىن قارىغاندا، مۇشۇ پۇتۇكلەر يېزىلغان 3 ـ ۋە 4 ـ ئەسىرلەردە كىرورلار جەمئىيىتىدە ئىككى توپ سىنىپىي ئاھالە بولغان، بۇلارنى ئەركىن ئاھالە ۋە ئەركىسىز (بەندىلىك) ئاھالىلەر دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە، كىرورلار جەمئىيىتى تەرەققىي قىلغان سىنىپىي جەمئىيەت بولۇپ، سىنىپىي زىددىيەت ئەزگۈچىلەر ۋە ئېزىلگۈچىلەر ئارىسىدىكى زىددىيەت بولغان. رۇسىيە ئالىمى م. ۋوروبيېۋا جېشتوۋېسكايا مۇشۇ پۇتۇكلەرنى تەتقىق قىلىپ، ئېزىلگۈچىلەر ۋە ئەزگۈچىلەر سىنىپى دەپ ئايرىش بىلەن بىرگە، ئېزىلگۈچىلەرنى يەنە

ئەركىن ئادەملەر ۋە ئەركسىز ئادەملەر دەپ ئايرىغان. بۇ خىل ئايرىش گەرچە جەمئىيەتنى سىنىپىي نۇقتىدىن تەتقىق قىلىشقا نىسبەتەن توغرىدەك قىلسىمۇ، پۈتۈكلەردە ئەكس ئەتكەن جەمئىيەت ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، قارىماققا بەگ ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەر ئەزگۈچىلەر سۈپىتىدە باج - سېلىق يىغقانلىقى ھەقىقەت بولسىمۇ، ئۇلار بىر ھاكىمىيەت ئورگىنى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇلار يىغقان باج - سېلىقلار بىلەن قوشۇننى بېقىپ بەگلىكىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش بىلەن بىرگە، پۇقرالارنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئىشلەتسە ھەقلىق ئىشلەتكەن. مىسالەن، پۈتۈكلەردە پۇقرالار ھۆكۈمەتنىڭ نەرسىلىرىنى توشۇغاندا ئۇلاغلىرى ئۆلسە قانۇن بويىچە تۆلەمگە ئېرىشكەن ۋە باشقىلار. بەگ بىر سىياسىي ھۆكۈمدار سۈپىتىدىلا ئەمەس، يەنە بىر باش سوتچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، قانۇننىڭ ئادىل يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلغان، دۆلەتنىڭ مەمۇرلىرىمۇ قانۇنىي جاۋابكارلىققا تارتىلىپ، پۇقرالارنىڭ قانۇنىي مەنپەئەتى قوغدالغان.

قاروشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە purasa، manusa ئىبارىلىرى ئادەتتىكى ئادەملەرنى كۆرسەتسە، dajha كۈلۈك يەنى قۇلنى كۆرسەتكەن. ajhada، bhamtaraqa ئىبارىلىرى ھۆرمەتلىك، ئىززەتلىك مەنىلىردە پۈتۈكلەردە كۆپ كۆرۈلىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتلاردىكى كىرورلار جەمئىيىتى ھىندىستاندىكىدەك كىشىلەرنى كەسپى بويىچە دەرىجىلەپ كۆرسەتمىگەن، مۇشۇ زېمىننىڭ ئۆز ئەنئەنىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. پۈتۈكلەردە ئەكس ئەتكەن مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، شۇ جەمئىيەتتە قۇللار مەۋجۇت بولسىمۇ ئاساسىي ئورۇندا تۇرالمىغان، چۈنكى قۇللارنىڭ مەنبەسى ئۇرۇش ھەم قۇللارنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشىدىن ئىبارەت. قۇللار ئاساسەن مۇلازىمەت قىلغان، يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئۆيىدە قۇل - دېدەك بولۇپ ئائىلە ئىشلىرى، قول ھۇنىرى ۋە تېرىقچىلىق، مالچىلىق قىلغان. ئەركىن ئادەملەر بولۇپمۇ ئەركىن ئەمگەكچى دېھقانلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە مەجبۇرىيىتى بولغان: ئەسكەر بولۇش، ئوخشاشمىغان ياشتىكىلەر قىسىملارغا ئايرىلىپ ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەش، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا يۇزلۈكلەرگە ئايرىلىپ يۇز بېشىنىڭ قوماندانلىقىدا سوقۇشقا قاتنىشىش، لېكىن ھەر يۇزلۈكتە قانچىلىك چېرىك بارلىقى تېخى نامەلۇم. تىنچلىق يىللىرىدا قوشۇن پاسىلىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغان، پۈتۈكلەرنىڭ ھېچقانداق بىرىدە ئەركسىز ئاھالىنىڭ جەڭگە قاتناشقانلىقى ھەققىدە ئۇچۇر يوق، ئەمما بەزىلىرىنىڭ ئۆز غوجايىنلىرى بىلەن بىرگە سوقۇشقا كىرگەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئۇرۇش ۋاقتىدا زېمىننى قوغداش ئۈچۈن ئەسكەرلەر ئالاھىدە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولغان، جۈملىدىن ئۇرۇش ئۈچۈن پۇقرالاردىن ئالغان نەرسىلەر (ئاشلىق ۋە مال - چارۋا)نىڭ سوربقى بولمىغان، لېكىن تىنچلىق يىللىرىدا پۇقرالارنىڭ نەرسىلىرىنى ئالغۇچىلار قانۇنىي جاۋابكارلىققا تارتىلغان. بۇ يەردە شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، يات ئەللەردىن كەلگەن مۇساپىرلار ۋە قۇللارنىڭ مال - مۇلكىمۇ قانۇن ئاساسىدا قوغدالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يازما پاكىتلار ساقلىنىپ قالغان. يازما پۈتۈكلەردىن كۆرۈشىمىزچە، يەنە ئەركىن ئاھالىلەر بەزى مەجبۇرىيەت ئەمگەكلىرىنى

جۇملىدىن كۆۋرۈك، كۆللەرنى رېمونت قىلىش ئىشلىرىغا يارلىق بويىچە قاتناشقان. ئەركىن كىشىلەرنىڭ يەنە باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى بولغان، بۇ ھەقتىكى يازما ماتېرىياللار بىر قەدەر كۆپ<u>ر</u>ەك. باج ئاساسەن ئايماق، ناھىيە، يۇزلۇكلەر بويىچە ئەركىن ئادەملەردىنلا يىغىلغان. قۇل - دېھقانلارنىڭ ئەركىن ئادەملەردىن ئەڭ زور پەرقى شۇكى، ئۇلار مال - مۈلۈك تەرىقىسىدە قارالغان بولۇپ ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتىسمۇ جاۋابكارلىقى بولمىغان، پۇتۇكلەردە ئۇلار ئائىلىدە كېچىك بالىلارنىڭ ئارقىسىغا تىزىلغان بولۇپ ئېلىپ سېتىشقا، ئىش - ئەمگەككە سېلىشقا، ئۇرۇپ - تىللاشقا، باشقىلارغا ھەدىيە قىلىشقا، گۆرۈگە قويۇشقا، ئالماشتۇرۇشقا، ئۇلارغا ۋارىس غوجايىنلىق قىلىشقا بولاتتى. قۇل - دېھقانلارنىڭ بالىلىرىمۇ ئۇلارنىڭ غوجايىنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، خوجايىنلىرىنىڭ تەستىقىسىز بىراۋغا بېقىۋېلىشقا بېرىشكىمۇ بولمىغان. تۆۋەندە شۇنى قوشۇمچە قىلىش زۆرۈركى، قۇل - دېھقانلار مال - مۈلۈك سۈپىتىدە غوجايىنىغا تەۋە بولغان. قۇل دېھقانلارنىڭ خۇددى مال - چارۋا ياكى نەرسە - كېرەككە ئوخشاش باھا قويۇلۇپ سېتىلغانلىقى پۇتۇكلەردە ئېنىق خاتىرىلەنگەن. قۇل - دېھقانلارنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ قۇللارنىڭ غوجايىنىنىڭ مال - مۈلكى ھېسابلانغان، ئاتا - ئانىسى بىلەن بالىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ساتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يازما ئۇچۇرلار دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. كىروران ئېلىدە قۇل - دېھقانلارنىڭ ئىشلەش دائىرىسى تەدرىجىي تارىيىپ بارغان، تېرىقچىلىق قىلىش، مال بېقىش قاتارلىق ئەمگەكلەر بولغان، مانا بۇلار ئۇلارنىڭ سانىنىڭ ئازىيىۋاتقانلىقىنىڭ بەلگىسى بولسا كېرەك. رۇسىيەلىك م. ۋوروبىيىۋا جېشتوۋېسكايا قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قۇللارنىڭ كىروران ئىگىلىكىدىكى رولى ھەققىدە «پۇتۇكلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قۇللارنىڭ ئەمگىكى كىروران ئېلىدە ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ ئاساسى ئەمەسلىكى ئىسپاتلاندى، قۇللارنىڭ ئەمگىكى ئاساسلىقى مۇلازىمەت دائىرىسى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئەركىن دېھقانلار ماددىي بايلىقنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقارغۇچىلىرى» دەپ يازغان. مانا مۇشۇ يەكۈنگە ئاساسلانغاندا، قۇللارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقارغۇچى بولماسلىقى، بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇللۇق جەمئىيەتتىن ئاللىبۇرۇن ئۆتۈپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەردىن قۇل سودىسىغا ۋە قۇللارغا ئائىت ئۇچۇرلار ئاز ئەمەس، لېكىن بۇ ھەرگىزمۇ جەمئىيەتنىڭ قۇللۇق جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ، ئەينى تارىخىي دەۋردە قۇللارنىڭ ئەمگىكى مەلۇم سالماقنى ئىگىلىسىمۇ ئاساسىي ئورۇندا تۇرمىغان، ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا ئەركىن بودۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن ئىبارەت. ئەينى تارىخىي دەۋردە قۇل سودىسى قانۇنلۇق بولۇپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ ئىشتىراك قىلىشى بۇ خىل سودىنىڭ قانۇنىيلىق دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. 589 - نومۇرلۇق پۇتۇكتە سېمىيسو ئىسىملىك بىر قىزنى رومىيسۇسو دېگەن كىشىگە باھاسى 40 مۇلى كېلىدىغان بىر تۆگىگە ساتقان ۋە تۆگىنى تاپشۇرۇپ ئالغان، ئۇندىن باشقا تۆت ياشلىق قويدىن بىرنى بەرگەن بولۇپ بۇ

سودا ھۆكۈمەت ئەربابلىرىدىن ئاقساقال بىتەيا بىلەن قارا جارامىيسۇنىڭ ئالدىدا كېڭىشىپ پۇتۇشۇلگەن. تانۇقلاردىن قادىيە، ھەربىي تۇتۇق زېڭقا، باج نازارەتچىسى جىروجىيا، كابكا، موجادو، مېڭجىيا، رابدو، راھىب تاماتورو ۋە باج ئەمەلدارى كەيتو قاتارلىقلار گۇۋاھلىق بەرگەن. توختامنىڭ ئىناۋەتلىك ۋاقتى ئادەم ئۆمرىدەك ئۇزۇن بولۇپ 100 يىلدىن ئارتۇق بولىدۇ دېيىلگەن (مەڭگۈلۈك دېيىلمەكچى بولسا كېرەك). 590 - نومۇرلۇق پۇتۇكمۇ قۇل سودىسىغا ئائىت بولۇپ، بەگ ئامگوكانىڭ سەلتەنەت ۋاقتىغا مەنسۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

بۇ رەيبو ئىسىملىك ئايالغا مۇناسىۋەتلىك پۇتۇك، رومىرىسۇسو ساقلايدۇ.

ئۇلۇغ بەگ كۆك تەڭرىنىڭ ئوغلى جىتخۇھا ئامگوكا ئالىيلىرى سەلتەنىتىنىڭ 17 - يىلى 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، سېڭكەي ئىسىملىك بىر ئەر كىشى بار ئىدى، ئۇ رەيبو ئىسىملىك ئايالنى رومېيسۇسوغا سېتىشنى خالايدۇ. سېڭكەي رومېيسۇسودىن مۇشۇ ئايالنىڭ باھاسىدىكى يەنى 40 مۇلىغا يارايدىغان viyala تۆگىدىن بىرنى، 12 بىلەك ئۇزۇنلۇقتىكى زىلچىدىن بىرنى، يەنە 8 مۇلى جەمئىي 98 مۇلى باھانى تاپشۇرۇپ ئالغان. ئىككى تەرەپ بۇ سودىدا باراۋەر تۇرۇپ كېڭەشكەن. بۇندىن كېيىن رومېيسۇسو بۇ ئايالغا ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ، ئۇرسىمۇ، كۆزىنى قۇيۇۋەتسىمۇ، ساتسىمۇ، سوۋغا قىلىپ باشقىلارغا تەقدىم قىلىۋەتسىمۇ، ئالماشتۇرسىمۇ بولىدۇ، گۆرۈگە قويۇشقىمۇ ھوقۇقلۇق. بۇ ئىشقا تانۇق بولغۇچىلار ئاقساقال فابو، قارا جارومېيسو، ھەربىي تۇتۇق جىبويا بىلەن كەبكا، ئەمەلدار بىدوكا، فابىكا، باجگىر جۇنا، باج ئەمەلدارى كەتو بىلەن شىبكا، بۇجىنكا، يۇز بېشى فېبىفارو، لىجېكېجا قاتارلىقلار. بۇندىن كېيىن مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ ئىشتا باشقىچە پىكىرده بولسا ئاستانىدىمۇ ئىناۋەتسىز» دېيىلگەن ھەمدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارىنىڭ يارلىقى بىلەن يېزىلغانلىقى، ئىناۋەتلىك ۋاقتىنىڭ 100 يىلدىن ئاشىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. بۇ پۇتۇكتىن ئەينى دەۋردىكى قۇل سودىسى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرگە ئېرىشەلەيمىز، قۇلغا ئېرىشكۈچى ئۇنى ئۇرۇشقا ھەتتا كۆزىنى كور قىلىۋېتىشكە ھوقۇقلۇق. ساتسىمۇ، گۆرۈگە قويسىمۇ، باشقىلارغا ھەدىيە قىلسىمۇ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قۇللار مال - مۇلۈككە ئوخشاش بولغان. 591 - ، 209 - نومۇرلۇق پۇتۇكتە، توختام ھەققىدىكى ماددىلار تېخىمۇ كۆچەيتىلگەن بولۇپ سودا پۇتكەندىن كېيىن، كىمدە كىم بۇ سودىنى بۇزۇپ توختامغا خىلاپلىق قىلماقچى بولسا، 50 دەررە (كېيىنكىسىدە 70 دەررە) ئۇرۇلۇپ، بىر ئات جەريمانە قويۇش بىلەن بىرگە توختام يەنىلا ئىناۋەتلىك بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. گەرچە قارۇشتى پۇتۇكلىرىدە قۇل سودىسىغا ئائىت بايانلار خېلى كۆپتەك قىلسىمۇ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ بىۋاستە ئىشتىراك قىلىشى، گۇۋاھلىق بېرىشى، سودىنىڭ شۇلارنىڭ ئالدىدا پۇتۇشۇشى، بۇ خىل سودىنىڭ ئومۇملاشقان سودا بولماستىن بەلكى ئاز ساندا كۆرۈلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

كىرورلار جەمئىيىتىدە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغان بولۇپ

كۆپلىگەن توختامنامىلەردە ئايماق بېگى، قارا، sothaga قاتارلىق مەنسەپتىكىلەرنىڭ تانۇق (گۇۋاھچى) بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن توختام تۈزۈلۈپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، قانۇننىڭ مۇھاپىزىتىگە ئېرىشكەن، توختامغا خىلاپلىق قىلسا مەقسىتىگە يېتەلمەيلا قالماستىن جىسمانىي جازاغا ئۇچرىغان ياكى جەرىمانە قويۇلغاندىن باشقا، توختام داۋاملىق كۈچكە ئىگە بولغان. كىرورلار جەمئىيىتىدە قۇللارنىڭمۇ مال - مۈلكى بار بولۇپ غوجايىنىنىڭ مۈلكى ئارقىلىق قۇلنىڭ قەرزىنى قايتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىدەك بەلگىلىمە بۇنىڭ ئىسپاتى، بۇ كىرورلار جەمئىيىتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولسا كېرەك.

كىرورلار جەمئىيىتىدە بالا بېقىۋېلىش رەسمىيىتى ھەرقانداق جەمئىيەتتە بالا بېقىۋېلىش نورمال ئەھۋال، ئەمما شەرت - شارائىتلىرى ئوخشاشمايدۇ. كىرورلار جەمئىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بالا بېقىۋېلىش رەسمىيەتلىرى بولغان، بۈلارنى قارۇشتى يېزىقىدىكى ئاشۇ پۈتۈكلەردىن كۆرۈۋالالايمىز. ئەينى دەۋر پۈتۈكلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، كىرورلار ئېلىدە مەخسۇس ئادەت قانۇنى تۈسىنى ئالغان. بالا بېقىۋالغۇچى تەرەپ چوقۇم «سۈت ھەققى» تاپشۇرۇشى لازىم، بەزىلەر سۈت ھەققىنى بالا ساتقانلىق دەپ كۆپتۇرگەن، ئەمەلىيەت ئۇنداق ئەمەس. ئەينى ۋاقىت كىرورلار قانۇنىدا ھەتتا قۇللارنىڭ بالىلىرىنىمۇ سۈت ھەققى بېرىش ئارقىلىق بېقىۋېلىشقا بولىدىغانلىقى، سۈت ھەققى بېرىلمەي بېقىۋېلىنسا، ئىناۋەتكە ئېلىنمايدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. 331 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە بەرەيلەن يەنە بىرىنىڭ قىزىنى سۈت ھەققىگە بىر ئات بېرىپ بېقىۋالغان، ئاخىرىدا ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كەلگەن: «بېقىۋالغۇچى ۋەدە قىلىدۇكى، بۇ قىزنى ساتمايدۇ، گۆرۈگە قويمايدۇ، ئۆيدىن ھەيدەپ چىقارمايدۇ، خورلىمايدۇ. ئۆزى تاپقان بالىلىرىغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدۇ.» 569 - نومۇرلۇق پۈتۈكتىمۇ بەگ ماھىرى سەلتەنەتنىڭ 13 - يىلىدىكى ۋەقە خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭدا يۇقىرىقىغا ئوخشىشىدىغان بېقىۋېلىش مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغان. بىرى بىر تۆگە سۈت ھەققى بېرىش ئارقىلىق بىر ئوغۇلنى بېقىۋالغان، كېيىن بېقىۋېلىشقا بەرگۈچى ئېلىپ كەتكەن بولۇپ دەۋاغا چۈشكەن، ئەينى ۋاقىتتىكى سوت ئېنىقلاش ئارقىلىق بېقىۋالغۇچى جىنىتونىڭ بىر تۆگە سۈت ھەققى بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ بېقىۋېلىشى داۋاملىق كۈچكە ئىگە بولغان، بىراق «بۇ بالىنى قۇل قىلىشقا، سېتىشقا، گۆرۈگە قويۇشقا بولمايدىغانلىقى» ئەسكەرتىلگەن. بالا بېقىۋېلىشتا بېقىۋېلىش ھەققى تۆلەش توغرۇلۇق بەگ يارلىقى خاتىرىلەنگەن 11 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە، ئەنە شۇنداق بالا بېقىۋېلىش ماجىراسى كېلىپ چىققاندا، شۇنداق يارلىق قىلغان: «ئەزەلدىن بار بولغان قانۇن بويىچە بالا بېقىۋالغانلىقىنى تەن ئالسا بېقىۋېلىش ھەققى تۆلىشى كېرەك، ھۆكۈم شۇ بويىچە چىقىرىلسۇن، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا...» دېيىلگەن، مانا بۇلاردىن كىرورلاندا ناھايىتى قەدىمدىنلا بالا بېقىۋالسا سۈت ھەققى تۆلەيدىغان ئەنئەنىۋى قانۇن ياكى ئەنئەنە بولۇپ شەكىللەنگەن ئادەتنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز، مۇشۇلاردىن قارىغاندا «سۈت ھەققى»نى ھەرگىزمۇ سېتىۋېلىش ئۈچۈن

تۆلەنگەن ھەق دەپ قاراشقا بولمايدۇ، بالىلارنىڭ بېقىۋېلىنغاندىن كېيىنكى قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتى بۇ تەرىپىنى تېخىمۇ روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. **دېلو مىسالى 39 -** نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: سەلتەنەت ئىگىسى ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى شاماسېنىغا يارلىق: لىيىپېيا ئوردىمىزغا ئەرز سۇندى، ئۇنىڭ ئايال قولى جىمىكا ئۆز خاھىشىچە قىزىنى كاپچېياسا قاتارلىق قوللارنىڭ بېقىۋېلىشىغا بېرىۋەتكەن. ئۇ بۇ قىزنى باققان بولسىمۇ تېخى بېقىش ھەققىنى بەرمىگەن، سىز ئۇشبۇ تارىشا يارلىقىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان دېلونى تەھقىقلەڭ، ئايال قول ئۆزىچە قىزىنى كاپچېياساغا بېقىۋېلىشقا بېرىۋەتكەن بولسا بېقىش ھەققى تۆلەنگەنمۇ؟ لىيىپېيا كاپچېياسالاردىن ئۇچ ياشلىق قېچىردىن بىرنى ياكى ئۇچ ياشلىق ئاتتىن بىرنى ئېلىپ تۆلەپ بەرسە، قىزى كاپچېياسالارنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. بۇ توغرىدا يەنە تالاش بولسا قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. ئەگەر دېلو ئېنىقلانمىسا ئوردىمىزغا قامالالاپ يولالاڭ، بۇ يەردە ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ.

كىرورانلىقلارنىڭ قەرز ۋە قەرزدارلىق ئىشلىرى كىرورلار ئېلىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چېتىلغان يېزىقچە ۋەسىقىلەر دەۋردىكى ئېلىم - بېرىم، قەرز ۋە قەرز ئۆسۈملىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۇچۇرلارنىمۇ يەتكۈزۈپ بەرگەن. 100 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە ئۆسۈمىنى بۆلۈپ بېرىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەنگەن ۋە قەرزنىڭ قەرەلىنى ئۇزارتىشقا بولمايدىغانلىقى يېزىلغان، قەرز مۇددىتى يىل بويىچە ھېسابلانغان. 142 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە بىرەيلەننىڭ بىر مىلىما بىر قى ئاشلىق ئارىيەت ئالغانلىقى، بۇ ئاشلىق دېيىشكەن قەرەلدە كونا ئادەت بويىچە بىرگە ئىككى نىسبەت بويىچە قايتۇرىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. مانا بۇلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، كىروران جەمئىيىتىدە كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پۇل ۋە ئاشلىق، نەرسە - كېرەك قەرز ئالىدىغانلىقى، لېكىن قايتۇرغاندا كونا بىر ئادىتى يەنى بىرگە ئىككىنى قايتۇرۇش ئادىتىنىڭ داۋام قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ پۈتۈكلەردىن، ئەينى تارىخىي مۇھىتتا قەرز ئۆسۈمىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى بولغانلىقى، قەرز بەرگۈچىلەرنىڭ ئىنتايىن جازانخور ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

كىرورلار ئېلىدە قوللىنىلغان بىرلىك، پۇل نامىلىرى كىرورلار ئېلىدە ئەينى ۋاقىتتا قوللىنىلغان قارۇشتى يېزىقىدا ئىپادىلەنگەن تىل بويىچە يەنى بۇددا دىنىنى ۋاستە قىلىپ تارقالغان سانسكرىت تىلى ئارقىلىق كىرگەن بىر تۈركۈم ئۆلچەم ۋە بىرلىك ئاتالغۇلىرى قوللىنىلغان. تۆۋەندە قىسمەن بىرلىكلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

Milima بىر خىل سىغىم بىرلىكى بولۇپ ئاشلىق، مەيزاپ قاتارلىقلار مۇشۇ ئۆلچەم بىرلىكى بىلەن ئۆلچەنگەن. ئۇنىڭدىن كىچىكرەك سىغىم بىرلىكى پۈتۈكلەردە قى (khi) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى بىرلىكنىڭ مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، بىر مىلىما 20 قىغا تەڭ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىممەت بىرلىكىنى كۆرسىتىدىغان muli دېگەن بىرلىكمۇ بار. ئۇيغۇرشۇناس، دوكتور ياڭ فۇشۇ بۇ ئىبارىنى ئۇيغۇر تىلىدا ھازىر

قوللىنىۋاتقان پۇل ئىبارىسىنىڭ ئەسلىي مەنبەسى دەپ قارىغان. بىر مىلىما ئاشلىقنىڭ باھاسى بىر مۇلى بولۇپ بۇ تەڭداشلىق پۇتۇكلەردىن مەلۇم بولىدۇ. بۇ تەڭداشلىقنىڭ فورمۇلاسى مۇنداق 1milima = 20khi = 1muli:، بىر milima ئاشلىقنىڭ باھاسى بىر muliغا باراۋەر بولغان. ئەينى تارىخى دەۋردە ئۆزۈنلۈق بىرلىكى سۈپىتىدە قوللانغان يەنە بىر بىرلىك ئاتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بولۇپ پۇتۇكلەردە length قىلىپ يېزىلغان. مانا بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆلچىمى بىرلىكىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، بۇ ئۆلچەم بىرلىكى بىلەن رەختلەر ئۆلچەنگەن. كىروران ئىلىدە muli دېگەن پۇل بولغاندىن سىرت، يەنە ئالتۇن پۇل بولغان. ئالتۇن پۇل ئالتۇندىن ياسالغان بولۇپ تىرانسكرىپسىيەدە قانداق يېزىلغىنى نامەلۇم، خەنزۇچىغا 金 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. مانا بۇلار ئەينى دەۋر كىروران ئىلىدە مېتال پۇللارنىڭ بارلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە. 431 ـ پۇتۇكتىمۇ بىر ئايالنىڭ بىر ئالتۇن تەڭگە ئالماقچى بولغانلىقى، ئەمما ئالتۇن بولمىغانلىقتىن 13 بىلەك ئۇزۇنلۇقتىكى زىلچىنى ئالتۇن تەڭگىگە تەڭ قىلغانلىقى يېزىلغان. مانا بۇنىڭدىن يەنە بىلەك ئۇزۇنلۇقى (手长)نىڭ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى بولغانلىقىنى بىلىشىمىز مۇمكىن. مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قويۇقلاشقانلىقتىن، خەن سۇلالىسىنىڭ يارماقلىرىمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان ئەنە شۇ مېتال پۇللار، شۇ دەۋردىكى سودىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. 113 ـ نومۇرلۇق پۇتۇكتە ئالتۇن زەنجىر (金项圈) تىلغا ئېلىنغان ۋە پۇل سۈپىتىدە نەرسىلەرگە تۆلىگەنلىكى يېزىلغان. 140 ـ نومۇرلۇق پۇتۇكتە بىرەيلەننىڭ ئالتۇن ئىزدەۋاتقانلىقى، ئالتۇننى ئالتۇننىڭ باھاسىدا سېتىۋېتىش تەلەپ قىلىنغان. 578 ـ نومۇرلۇق پۇتۇكتە زەرگەر يەنى ئالتۇن بۇيۇم ياسىغۇچى ھەققىدە ئۇچۇر قالدۇرۇلغان، كىروراندىن تېپىلغان ئالتۇن بۇيۇملار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىساق كىروران ئىلىدە ئالتۇن قېزىش، زەرگەرلىك كەسپىلىرى بولغان، شۇنداقلا ئالتۇن پۇل بولغاندىن سىرت، ئالتۇنمۇ پۇلنىڭ رولىنى ئوينىغان. 324 ـ نومۇرلۇق پۇتۇكتىن ئالتۇن پۇل ۋە دەرھەم (drachmas ــ كۈمۈش پۇل بىرلىكى) دېگەن پۇلنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز.

كىروراندا گۈۋاھچىلىق كىروران ئىلى دائىرىسىدىن بايقالغان پۇتۇكلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، كىروران ئىلى قانۇنچىلىقى قانۇننىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشى ئۈچۈن قانۇننى ئۆلچەم، پاكىتنى ئاساس قىلغان. شۇ سەۋەبلىك ھەرقانداق بىر ئىشتا گۈۋاھچىلىقنىڭ ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان. ۋەسىقىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يارلىقلاردا تەپسىلىي تەكشۈرۈش، تانۇقلارنىڭ گۈۋاھلىقىنى ئېلىش قاتارلىق ئىشلار ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن. ۋەسىقىلەردىن قارىغاندا، كېيىنكى ئاۋارىچىلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۆپىنچە تانۇقلارنىڭ گۈۋاھلىقى، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئېنىق يېزىپ قالدۇرۇلغان. تانۇقلار قانۇن ئالدىدا يەنى سوتتا گۈۋاھلىق قەسىمى بەرگەن. يالغان گۈۋاھلىق بەرگۈچىلەر قانۇنىي جازاغا ئۇچرىغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەرنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە،

ئالدى - بەردى، سودا - تىجارەتلەرنىڭ ھەممىسىدە تانۇقلارنىڭ ئىسمى پۈتۈلگەن، ھەتتا مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ يارلىقى بىلەن يېزىلغانلىرى بولغان تەقدىردىمۇ تانۇقلار، ھەتتا توختامنامىنى پۈتكۈچىلەرنىڭ ئىسىم - زاتى قوشۇپ پۈتۈلگەن. 29 - نومۇرلۇق پۈتۈكتىكى ئىككى ئايالنىڭ ئۇرۇلۇشى دېلوسىدا «گۇۋاھچىلار بۇ يەردە بولمىغانلىقتىن ھۆكۈم چىقىرىش مۇۋاپىق بولمايدۇ» دېيىلگەنلىكى، مۇشۇ پۈتۈكتە يەنە دەۋاگەر، گۇۋاھلىق قەسىمى، تانۇقلارنى بىرلىكتە تەھقىقلەش، قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش يارلىق قىلىنغان. مانا بۇلاردىن تانۇقلار، دېلولارنى تەھقىقلەشتە گۇۋاھچىنىڭ ئورنىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقى نامايان بولىدۇ.

كىروراندا ئادەم سودىسى كىروران جەمئىيىتىدە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاش ئادەم سودىسى بولغان، كىروران ئەينى تارىخىي دەۋردە گەرچە قۇللۇق جەمئىيەتتە بولمىسىمۇ يەنىلا مەلۇم ساندا قۇللار مەۋجۇت ئىدى. ئەينى دەۋردىكى كىروراندا قۇللارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى شەكسىزكى ئادەم سودىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. كىروران جەمئىيىتىدە قۇللارنىڭ سانىنىڭ بەك كۆپ بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق، قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇرۇش بولۇپ، كىروران تارىخىدا ئۇرۇشنىڭ ئاز بولۇشى يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا قۇللارنىڭ سانىنىڭ ئاز بولۇشىنىڭ سەۋەبىدۇر. كىروراندىكى قۇللار غوجايىنلىرىنىڭ مال - مۈلكى سۈپىتىدە سانالغان. يازما پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، سىرت يۇرتلاردىن جۇملىدىن قوشنا، ئەمما مەلۇم سۇركىلىش بولۇۋاتقان ئۇدۇن ـــ خوتەن مۇساپىرلىرىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىلىشى، ھەتتا مال - مۈلكىنىڭمۇ دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىماسلىقى، ئۇلارغا ئادىل مۇئامىلە قىلىنىشى، قۇللارنىڭ دۇشمەنلىرىدىن ئەسىر ئېلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. كىروران قۇللىرىدىكى يەنە بىر ئۆزگىچىلىك ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھەتتا سودا، ئېلىم - بېرىم قىلغانلىقى، قۇللارنىڭ قەرزلىرىنى غوجايىنىنىڭ مۈلكى بىلەن قايتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللار پۈتۈكلەردىن مەلۇم. 209 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە، بىر ئايالنىڭ يەتتە ياشلىق تۆگە باھاسىدا سېتىلغانلىقى، سودىنىڭ باراۋەرلىك ئاساستا ئېلىپ بېرىلغانلىقى، قايسى تەرەپنىڭ سودىدىن يانسا بىر تۆگە جەريمانە قويۇلىدىغانلىقى، يەنە ئىككى تەرەپنىڭ قايسىسى كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلسا بىر ئات تۆلەم تۆلەش بىلەن بىرگە 70 دەررە ئۇرۇلىدىغانلىقى يېزىلغان. بۇ توختامنامە ئادەم سودىسى قانۇنلۇق بولسىلا كىروران ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قوغدىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. توختامدا ناھايىتى ئېنىق ھالدا، بىر تۆگە جەريمانە دۆلەت خەزىنىسىگە تۆلىنىدۇ، خىلاپلىق قىلغۇچى يەنە 70 دەررە ئۇرۇلىدۇ، دېيىلگەن. مانا بۇ كىروراندا ئادەم سودىسىنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پاكىتتۇر. 437 - پۈتۈك ئەينى ۋاقىتتىكى قۇل سودىسىدىن تېخىمۇ ئېنىق خەۋەردار قىلالايدۇ. بۇ پۈتۈكتە يېزىلىشىچە، بويى بەش distis كېلىدىغان بىر قىز ئىككى تەرەپ كېلىشىپ 45 مۈلىغا سېتىلغان. سېتىۋالغۇچى 42 مۈلىغا يارايدىغان بىر تۆگە بېرىپ ئۇچ مۇلىنى بەرمىگەن،

ساتقۇچى ئەرز قىلغان. ئەينى دەۋر مەمۇرلىرى بۇ ئىشنى تەكشۈرگەن ھەمدە ھۆكۈم چىقارغان. ساتقۇچىنىڭ قىزنى سېتىش ئەركىنلىكى بار، قىز سېتىلغاندىن كېيىن سېتىۋالغۇچىنىڭ مۈلكىگە ئايلانغان. سېتىۋالغۇچى ئەينى ۋاقىتتا سودىدا ئۇچ مۈلى پۇلنى كەم بەرگەن بولغاچقا ساتقۇچىغا بەش مۈلى قىلىپ تۆلىشى، باشقا نەرسە بىلەن تۆلىشىگە بولمايدىغانلىقى يېزىلغان. سېتىۋالغۇچى بەش مۈلى پۇلنى تۆلەپ بولغاندىن كېيىن، قىز سېتىۋالغۇچىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان ۋە ھەممە ئىشىغا ئىگىدارچىلىق قىلغان. شۇندىن كېيىن ھېچكىمنىڭ بۇ سودىنى بۇزۇشىغا بولمايدىغانلىقى، ئەرز قىلىسىمۇ ئىناۋەتسىز بولىدىغانلىقى، تۆت ياشلىق مال جەرىمانە قويۇلغاندىن سىرت يەنە 50 دەررە ئۇرۇلىدىغانلىقى يېزىلغان. 589 ـ، 590 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكلەردىمۇ ئادەم سودىسىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ساقلانغان. 590 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە، بىر ئايال 98 مۈلى باھا (40 مۈلىلىق بىر تۆگە، 30 مۈلىلىق يەنە بىر تۆگە، 12 بىلەك ئۇزۇنلۇقتىكى بىر زىلچا، 11 بىلەك ئۇزۇنلۇقتىكى بىر زىلچا، يەنە سەككىز مۈلى پۇل)غا سېتىلغان، سودا باراۋەر ئاساستا ئېلىپ بېرىلغان، سېتىۋالغۇچى سودىدىن كېيىن پۈتۈن ھوقۇقلۇق ھالدا بۇ ئايالغا ئىگىدارچىلىق قىلىدىغانلىقى، ئۇنى ئۇرۇشقا، كۆزىنى قويۇۋېتىشكە، سېتىشقا، سوۋغا قىلىپ باشقىلارغا بېرىۋېتىشكە، ئالماشتۇرۇشقا، گۆرۈگە قويۇشقا بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن، بۇ سودا توختامىنىڭ ئىناۋەتلىك ۋاقتى مەڭگۈلۈك بولۇپ توختامنامىدە ئادەم ئۆمرىدەك 100 يىلغا بارىدۇ، دېيىلگەن. بۇ خىل توختاملىشىش ئۇسۇلى كېيىنكى ۋاقىتلارغا تەۋە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىمۇ كۆرىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە 591 ـ، 592 ـ ۋە باشقا پۈتۈكلەردىن كىرورلار جەمئىيىتىدىكى ئادەم سودىسى ھەققىدىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولالايمىز. مۇشۇلارغا ئاساسەن، بەزى ھۆر پۇقرالارنىڭ موھتاجلىق تۈپەيلى ئۆزىنى ياكى قېرىنداشلىرىنى سېتىپ ئېھتىياجىنى قامدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. 24 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە غوجايىنىنىڭ مۈلكى بىلەن قۇلنىڭ قەرزىنى تۆلەشكە بولمايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بەزىلەر بېقىۋېلىنغان بالىلارنىمۇ ئادەم سودىسى سۈپىتىدە قارايدۇ، بۇ ھەرگىزمۇ سودا قاتارىغا كىرمەيدۇ. بېقىۋېلىنغان بالىلارغا گەرچە سۈت ھەققى بېرىلسىمۇ بېقىۋېلىنغان بالىلار قۇل سۈپىتىدە ئەمەس، پەرزەنت سۈپىتىدە قارىلىدۇ، ھەتتا بۇ ھەقتە مەخسۇس توختاملار تۈزۈلگەن. 144 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە بىر قۇلنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈلۈپ 8 ـ كۈنى ئۆلۈپ كەتكەنلىكى، زەخمىلەندۈرگۈچىنىڭ بىر ئادەم تۆلەپ بېرىشى ھۆكۈم قىلىنغان، ئەمما قۇلنىڭ خوجا دەۋاسى يەنى ئۇنىڭ جىسمانىي ھوقۇقى ھەققىدە قانداق دەۋانىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۇچۇرلار كەمچىل. **دېلو مىسالى 3** ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن: سەلتەنەت ئىگىسى، ئۆلۈغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى يىتاكا ۋە سۇباشى ۋۇكتوشاغا يارلىق: بۇگۈن سۇجىتا ئوردىمىزغا ئەرزنامە سۇندى. يېزىلىشىچە، ئۇ سۇجىشا ئىسىملىك بىر قىزنى 40 توپ توقۇلمىغا سېتىۋالغان ئىكەن. سىز ئۇشبۇ تارىشا يارلىقىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان

تەپسىلاتىنى شەخسەن ئۆزىڭىز تەكشۈرۈڭ، سېتىۋالغانمۇ، تەھقىقلەڭ، قانۇنىنى ئۆلچەم قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. چاپارمەنلەر بۇ قىزنى قانۇنسىز ئىگىلىۋالسا بولمايدۇ. ئەگەر بۇ دېلونى ئېنىقلىيالمىسىڭىز، تاۋاپقا كەلگەندە كېسىم چىقىرىمىز.

كىرورلاندا مۇساپىرلار مەسىلىسى كىرورلار ئېلىگە كەلگەن مۇساپىرلار ئاساسەن ئۇدۇن يەنى خوتەن ئېلىدىن كەلگەنلەردۇر، يەنە ئاز ساندا سۇپىسلارمۇ بولغان. ئۇدۇن ئېلى بىلەن كىرورلار ئېلى ھازىرقى نىيە ناھىيەسى بىلەن كېرىيە ناھىيەسىنىڭ ئارىسىدا پاسىللانغان. كىرورلار ئېلى ئۇدۇن ئېلىدىن كەلگەن مۇساپىرلارغا ئادىل مۇئامىلىدە بولغان، مۇساپىرلار مەسىلىسىدە مەخسۇس قانۇن چىقىرىلغانلىقىنىڭ ئۆزى كىرورلارنىڭ مۇساپىرلارنىڭ سانىنىڭ خېلىلا كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. 403 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە، بىر ئايال قېرىنداشلىرى بىلەن ئۇدۇندىن مۇساپىر بولۇپ كەلگەن ۋە مۇساپىرلار رايونىغا ئاپىرىۋېتىلگەن. 471 - پۈتۈكتە پاسىل قاراۋۇلخانىسىدىكى چېرىكلەرنىڭ مۇساپىرلار لاگېرىدىكى مۇساپىرلارنىڭ ھېچقانداق نەرسىسىنى ئالسا بولمايدىغانلىقى يېزىلغان. ئەگەر ئالغان نەرسىلەر بولسا مۇساپىر ئۇدۇنلۇقلارغا قايتۇرۇپ بېرىشى لازىملىقى، قانۇن ھۆكمىسىز مۇساپىرلارنىڭ مۇلكىنى ئالغۇچىلار بولسا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان بولىدىغانلىقى، پاسىل قاراۋۇلخانىسىدىكى چېرىكنىڭ مۇساپىرنىڭ نەرسىسىنى ئالغانلىق سەۋەبلىك قامىللاپ كېلىنىپ بەگ ئوردىسىدا نەزەربەند قىلىنىشى يارلىق قىلىنغان. مۇساپىرلار ھەققىدە يېتىپ كەلگەن ئۇچۇرلار كۆپ ئەمەس، شۇنداقتىمۇ پۈتۈكلەردىن كىرورلار ئېلىگە كېلىدىغان مۇساپىرلارنىڭ ئاساسەن ئۇدۇن ئېلىدىن كەلگەنلىكى، كىرورلار ئېلىنىڭ مۇساپىرلار لاگېرى قۇرغانلىقى، يەنە ئۇلارنى ئىش - ئەمگەك قىلىدىغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ جان ساقلىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەرگەنلىكى، بەگلىك تەرىپىدىن مەخسۇس يارلىق چىقىرىلىپ، مۇساپىرلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ قوغدالغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 136 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە بىر مۇساپىرنىڭ پېتا ناھىيەگە بېرىلگەنلىكى، شۇ ناھىيەدە ئەنە شۇنداق مۇساپىرلار بولسا ئوردىغا يوللاپ بېرىلىشى يارلىق قىلىنغان. 217 - نومۇرلۇق پۈتۈكتە مۇساپىرنى مۇزاپىق كىشى بىلەن ئوردىغا يوللاش، ئۇ كىشى ھۇنەرۋەن بولمىسا ۋەقە يۈز بەرگەن نەق مەيداندىكى كىشى ئەمەسلىكى بايان قىلىنغان. **دېلو مىسالى** (471 - نومۇرلۇق پۈتۈك) تېزلىك بىلەن ئۆزىڭىز تەپسىلىي تەھقىقلەڭ، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن ئاۋام تەۋەسىدىكى كامگۇجانىڭ قورۇقنى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. قاراۋۇلخانىدىكى چېرىكلەر بۇ مۇساپىرلاردىن ئالغان نەرسىلىرىنى خوتەنلىك مۇساپىرلارنىڭ ئۆزلىرىگە قايتۇرۇپ بەرسۇن، قانۇن ھۆكمىسىز مۇساپىرلارنىڭ شەخسىي مۈلكىنى ئېلىش قانۇنغا خىلاپ. قاراۋۇلخانا چېرىكلىرى ئۇ بايلىقلارنى ئالسا بولمايدۇ، تەپسىلىي دوكلات يېزىپ ئوردىغا يوللاڭ، بۇ دېلوغا ئالاقىدار كىشىلەر قامىللاپ ئوردىغا يوللانسۇن.

كىرورلار ئېلىدە يەر كىرورلار ئېلىدە يەر شەخسلەرنىڭ ئىلكىدە بولغان. يەرلەرنى

ئېلىپ - سېتىش شەخسلەرنىڭ ئەركىنلىكىدە بولغان، يەرنىڭ كۆلىمى يەرگە چېچىلىدىغان ئۇرۇق بىلەن ھېسابلانغان. 186 - پۇتۇكتە بىرەيلەن 30 قى ئۇرۇق چېچىلىدىغان يەرنى بىر بوغاز ئىنەككە ساتقانلىقى خاتىرىلەنگەن. 222 - پۇتۇكتە، بىرقانچەيلەن ئىككى قى adini ئۇرۇقى چېچىلىدىغان akri يەر بىلەن بەش قى aini چېچىلىدىغان پارچە يەرنى ئايماق بېگىگە تەقدىم قىلغان. ئايماق بېگىمۇ 10 مۇلى قىممىتىدىكى زىلچا (koyava)نى يەرنىڭ باھاسىغا ھېسابلاپ سوۋغا قىلغان. ئايماق بېگى بۇ ئادىل سودىدىن كېيىن، بۇ يەرگە ئۇرۇق چېچىشقا، تېرىشقا، باشقا يەرگە ئالماشتۇرۇشقا تامامەن ھوقۇقلۇق بولىدىغانلىقى يېزىلغان. 326 - ، 495 - ، 549 - ، 571 - ، 574 - ، 579 - ، 580 - ، 587 - ، 496 - ، 498 - نومۇرلۇق پۈتۈكلەرمۇ يەرگە مۇناسىۋەتلىك، ھەممىسىدە دېگۈدەك يەرنىڭ كۆلىمى چېچىلىدىغان ئۇرۇق بىلەن ھېسابلانغان. ئىككى تەرەپ تەڭ باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ، سودىدا پۈتۈشكەن ۋە نەق سودا قىلغان، سودا پۈتۈپ توختامنامە تانۇقلار ھەتتا مەمۇرلارنىڭ ئىشتىراكىدا پۈتۈلگەن. توختامنامىنىڭ ئىناۋەتلىك مۇددىتى، سېتىۋالغۇچىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتى، توختامدىن يانغۇچىلار ئۈچرايدىغان جازالار ئەسكەرتىلىپ پۈتۈلگەن. مانا بۇلاردىن كىرورلار ئېلىدە يەرنىڭ شەخسلەرنىڭ ئىلكىدە ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئەركىن ئېلىپ - ساتالايدىغانلىقى، قانۇنلۇق سودىنىڭ دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يەرگە مۇناسىۋەتلىك دېلو مىسالى (235 - نومۇرلۇق پۈتۈك) سەلتەنەت ئىگىسى، ئۇلۇغ بەگ ئالىيلىرىدىن ئايماق بېگى سامياكاغا يارلىق. يارلىق تۆۋەندىكىدەك، كۆلۈنگې ئوردىمىزغا بۇگۈن ئەرزنامە سۇندى، كېنىكا (ئوغلى) سۇجىكا ئۇنىڭ يېرىنى يولسىزلىق بىلەن ئىگىلىۋالغان. سىز ئۇشبۇ يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان بۇ دېلونى تەھقىقلەڭ، بۇ يەر راستتىنلا (كۆلۈنگېنىڭ)مۇ؟ سۇجىتا يولسىزلىق بىلەن ئىگىلىۋالغانمۇ؟ بۇرۇنقىغا ئوخشاش، ئەگەر بۇ يەر كۆلۈنگېنىڭ شەخسىي مۈلكى بولسا ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك، سۇجىتانىڭ قانۇنغا خىلاپ ھالدا يولسىزلىق بىلەن ئىگىلىۋىلىشىغا بولمايدۇ. تالاش - تارتىش بولسا قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىڭ، ئەگەر دېلونى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىسا، ئۇلارنى قامالالاپ ئوردىغا يوللاڭ، ئوردىدا كېسىم قىلىنىدۇ.

كىرورلار ئېلىنىڭ چېرىكلىرى كىرورلار ئېلىنىڭ چېرىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سانى، قوراللىرى ھەققىدە خەنزۇچە يازمىلاردىن قىسقىچە ئۇچۇرغا ئىگە بولغانمىز، ئەمما بۇ سانلىق مەلۇماتلار كىرورلار ئېلىنىڭ تازا كۈچەيگەن ۋاقتىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. كىرورلار ئېلى ئاھالىلىرىنىڭ يازمىلىرىدىن كىرورلار چېرىكلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى ئۇچۇرلار ئارقىلىق بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلىرىمىزنى تولۇقلايمىز. 84 - پۈتۈك كىرورلار چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر دەپ ئايرىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. 291 - پۈتۈكتە كىرورلار قوشۇنىنىڭ مەلۇم ساندا توگىسى بارلىقى مەلۇم بولىدۇ، بۇلار بەلكىم تىرانسپورت ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن

بولسا كېرەك. 367 ـ پۇتۇكتە كىرورلار قوشۇننىڭ ئاتلىرىنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتىگە ئاساسەن، سوقۇش ئېتى دېگەندەك بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. پۇتۇكلەردىن كىرورلار قوشۇنى ھەققىدە ئىگىلىيەلەيدىغان ئۇچۇرلارنىمۇ ئۇنچە كۆپ ئەمەس. پۇتۇكلەردىن بەگلىكنىڭ ئۆز چېرىكلىرىگە ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويىدىغانلىقى، پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە چېقىلىشىغا قەتئىي بولمايدىغانلىقى، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ قانۇن ئالدىدا جاۋابكارلىقىغا تارتىلىدىغانلىقى، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئېلىشىغا يول قويمايلا قالماستىن، ھەتتا مۇساپىرلارنىڭ مۈلكىگىمۇ قەتئىي تەگكىلى قويمىغانلىقى شۇ زامان يازمىلىرىدىن نامايان بولۇپ تۇرۇپتۇ. مۇساپىرلارنىڭ مۈلكىگە چېقىلغان چېرىك قامالىلىنىپ بەگسارايغا نەزەربەند قىلىنىپ سوراققا تارتىلغان. كىرورلار چېرىكلىرى ئىچىدە ئاتلىق قىسىم ۋە مۇھاپىزەتچى قىسىم بولغاندىن سىرت، تىرانسپورت قىسمىمۇ بولغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. پاسىل مۇداپىئەچىلىرى پاسىل مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولغان. مۇھاپىزەتچى قىسىم بەگلىك، مەمۇرلار ھەم چەت ئەلگە ماڭغان يالۋاچلارنى مۇھاپىزەت قىلىشنى ئۇستىگە ئالغان. كىرورلار قوشۇننىڭ تۈرلۈك ئۇرۇش قوراللىرى (بۇ ھەقتە «خەنئامە»دىكى ئۇچۇرلارغا مۇراجىئەت قىلىش مۇمكىن) بولغاندىن سىرت، يەنە ئات ۋە تۆگىلىرى بار ئىدى. 1 ـ پۇتۇكتە saca دا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ ئەسكەرلىرى پۇقرالارنىڭ ئىككى كالىسىنى تۇتۇپ كېتىپ بىرىنى يەۋەتكەنلىكىنى، ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ قانۇن بويىچە ھۆكۈم چىقىرىشنى، ئەگەر ئۇ يەردە ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىسا، ئۇلارنى قولغا ئېلىپ بەگسارايغا يوللاش يارلىق قىلىنغان.

3. كىرورلار كۆلتۈرىدىن بەزى مەسىلىلەر

كىرورانلىقلاردا كۆن خاسىيىتى كىرورانلىقلارنىڭ ئاستىرونومىيەنى قانداق ئۆگەنگەنلىكى، تەتقىق قىلىپ قايسى دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكى نامەلۇم، ئەلۋەتتە نىيە ناھىيەسىدىن بايقالغان بىر پارچە پۇتۇكتە ئېيتىلغاندەك، يەردىن پەلەككىچە بولغان ئىلىملەرنى جۇملىدىن ئاستىرونومىيەنى چاڭقىغان ئادەمدەك ئۆگەنگەنلىكىگە قارىغاندا، ئاستىرونومىيەنى خېلى ئوبدان ئۆگىنىش مۇھىتىنىڭ بولغانلىقىنى، تەتقىقات ئىشلىرىنىڭ يۇرگۈزۈلگەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. 565 ـ نومۇرلۇق پۇتۇكتە مۇنداق بايانلار بار:

بۇرۇچ (يۇلتۇزلارنىڭ ئورنى) بالدۇرقىسى سىچقان كۈندۈر، بۇ كۈندە نېمە ئىش قىلسا بولىدۇ، ھەممە ئىش خەيرلىك بولۇر.

بۇرۇچ ئۇد (ئوي) كۈنى يۇيۇنۇشقا باب كېلىدۇ. يەپ ـ ئىچىپ ناخشا ـ سازدىن بەھرە ئېلىنىدۇ.

بۇرۇچ بارس (يولۋاس) كۈنى ئۇرۇشقا باب كېلۈر.

بۇرۇچ تاۋشقان (توشقان) كۈنى ناۋادا قاچسا شەكسىزكى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ،

تۇتۇلمايدۇ.

بۇرۇچ لۇ (ئەجدىھا) كۇنى ئۆزىنى تۇتۇۋالماق كېرەك، ھەممە ئىشتا سەۋرچان بولماقلىق كېرەك.

بۇرۇچ يىلان كۇنى ھەممە شۇملۇق بولىدۇ.

بۇرۇچ ئات كۇنى سەيلە - ساياھەتكە باب كېلىدۇ.

بۇرۇچ قوي كۇنى يۇيۇنۇشقا باب كېلىدۇ.

بۇرۇچ تاقۇ (توخۇ) كۇنى تىككۇچىلىك ئىشقا باب كېلىدۇ.

بۇرۇچ بىچىن (مايمۇن) كۇنى ھەممە ئىش خەيرلىك بولۇر.

بۇرۇچ ئىت كۇنى بېرىش - كېلىش تېز بولۇر.

كىروران ئېلىدىكى بۇرۇچلار ھەققىدىكى يۇقىرىقى بايان كىشىگە ئەجدادلىرىمىزدىن ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان مۇچەل ۋە بەزى قاراشلارنى ئەسلىتىدۇ. مۇچەل ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»تە، تۇرك خانىنىڭ بىر ئىشنى ئەسلەشتە خاتالىق يۇز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، بىز خاتالاشقان يەردە باشقىلارمۇ خاتالىشىدۇ، دەپ يىل خاتىرىلەش ئېھتىياجىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. موھتاجلىقتىن ساقىت بولۇش ئۈچۈن، بارلىق ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قارىتىپ ھەيدىگەن، ئالدى بىلەن ئۆزۈپ ئۆتكەن 12 ھايۋاننىڭ نامىنى مۇچەل قىلىپ تاللىۋالغان. بۇ ھەقتە ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن:

ئەڭ ئاۋۋال «سىچقان ــ چاشقان» ئۆتكەن. شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ «سىچقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قالغان:

ئۇد يىلى ــ ئۇي يىلى (كالا يىلى)

بارس يىلى ــ بارس يىلى (يولۋاس يىلى)

تاۋشقان يىلى ــ توشقان يىلى

ناك يىلى ــ لەھەڭ يىلى (تىمساھ يىلى)

يىلان يىلى

يۇند يىلى ــ ئات يىلى

قوي يىلى

بىچىن يىلى ــ مايمۇن يىلى

تاقاغۇ يىلى ــ توخۇ يىلى

ئىت يىلى

توڭۇز يىلى ــ توڭگۇز يىلى

توڭغۇز يىلىغا يەتكەندە ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قاراشلىرى بولغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەپ يازغان:

«تۇركلەر بۇ يىللارنىڭ ھەربىرىدە بىر خاسىيەت بار دەپ تەخمىن قىلىدۇ. مىسالەن، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇي يىلى كىرگەندە ئۇرۇش كۆپىيىدۇ، چۇنكى ئۇي بىر - بىرى

بىلەن كۆپ ئۇسۇشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلى كىرسە، ئوزۇق - تۆلۈك كۆپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ دانىنى تېپىش ئۈچۈن ئەخلەت - چاۋارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدۇ. لەھەڭ يىلى كىرىش بىلەن ھۆل - يېغىن كۆپىيىپ، ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەڭ سۇدا ياشايدۇ. توڭگۈز يىلى كىرىش بىلەن قار كۆپ ياغىدۇ، سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، پىتنە - پاسات كۆپىيىدۇ. تۈركىلەر ئەنە شۇ يوسۇندا، ھەر يىلى بىرەر ھادىسە يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ.»[1]

بۇ خىل چۈشەنچىلەر ناھايىتى قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. مۇھەممەد ئېۋەز قارىقاشى 1715 - يىلى يازغان «مەجمۇئەتۈل ئەھكام» ناملىق كىتابىنىڭ «يىل بېشى ھەققىدە ھۆكۈم» قىسمىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاشىدىغان بايانلار بار، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«قاچانكى چاشقان يىلى كىرسە، مەزكۇر يىل بېشى خۇشلۇق، تىنچلىقتا ئۆتىدۇ. يىل ئوتتۇرىسىدا ئاپەت، پىتنە - پاسات ۋە ھەربىي توقۇنۇشلار كۆپ بولىدۇ. بۇ يىلدا چاشقان ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ بولىدۇ. ئوغرى - يالغان ۋە خەتەرلىك ئىشلار كۆپ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ھەرقانداق پەرزەنت بۇ يىلنىڭ بېشىدا تۇغۇلسا تىنىمسىز بولىدۇ. يىل ئاخىرىدا تۇغۇلسا يالغانچى بولىدۇ.» بۇ ئەسەردە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كالا، يولۋاس، توشقان، لەھەڭ، يىلان، ئات، قوي، مايمۇن، توخۇ، ئىت ۋە توڭگۈز يىللىرى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى خاتىرىلىگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا بۇ خىل يىل خاسىيىتى ھەققىدىكى قاراشلار چوڭقۇر مەنبەگە ئىگە بولسا كېرەك. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىل، ئاي، كۈنلەرنىڭ خاسىيىتى ھەققىدىكى قاراشلار تاكى كۈنىمىزگىچە داۋام قىلىپ كەلگەن، بۇ ھەقتىكى قاراشلاردا ئاساسەن مۇچەل يىلى ۋە كۈنگە قارىتا بولغان، بۇ ھەقتىكى قاراشلار چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى تەرىپىدىنمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ توغرىدا رۇسىيە ئالىمى كاتانوف «كۈنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى» ناملىق ئەسىرىدە 1892 - يىلى قومۇلۇق تۇمۇرخاندىن مۇچەل يىللىرىنىڭ خاسىيەتلىرىنى ئاڭلاپ خاتىرىلىگەن. ئۇنىڭدا ئات يىلى توغرۇلۇق «قاچانكىم ئات يىلى كىرسە، خۇنرىزلىق بولغاي، زىمىستان دىشكار كەشكەي، مۆگەللەرگە ئاپەت يەتكەي، كۆزگى خوپ بولغاي، ھەر كىم يىل ئاڭگىلىدا تۇغۇلسا، خۇشخۇي، خۇش رۇي بولغاي، بىسيار دۇشمەنلىك بولغاي. ئەگەر مىيانە سەلدە تۇغۇلسا، رىزقى كەڭ گە خۇش روي، كەم ئازار بولغاي. ئەگەر ئاخىر سەلدە تۇغۇلسا، ئۆمرى كوتا بولغاي.»[2]

ھازىرقى مۇچەللەردە كۆپ ئوخشاشلىق بولسىمۇ، مۇچەللەرنىڭ ئىسمى تەرتىپىدە بەزى پەرقلەر بار. ئۇيغۇرلارنى مىسالغا ئالساق، ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن بەزى ئۆزگىرىشلەر بولغان، جۈملىدىن مۇچەل ھايۋانلىرىنى تىزغاندا بىر ھالال، بىر ھارام قىلىپ تىزىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. بەزى جايلاردا قوللىنىلغان مۇچەل يىللىرى ئارىسىدا

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 451 - بەت.

② كاتانوف: «كۈنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2010 - يىللىق 6 - سانى، 74 - بەت.

پەرق كېلىپ چىققان،

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئاسمان جىسىملىرى، جۇملىدىن يۇلتۇزلارنىڭ تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەتكە بولغان تەسىرى ھەققىدە توختالغان. ئومۇمەن ئالغاندا، كىرورانلىقلار ئۇزاق تارىخى داۋامىدا مۇچەل ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقى قارۇشتىچە پۈتۈكتىكى كۇن ناملىرى بىلەن مۇچەل ناملىرى ئارىسىدىكى ئوخشاشلىق مۇچەلنىڭ كېلىپچىقىشى ۋە تارقىلىش جەريانلىرى توغرۇلۇق چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتمەكتە.

كىرۇران ئېلىنىڭ قەغەزچىلىكى كىرۇران ئېلىنىڭ مەدەنىيىتىدە قەغەزچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كىرورانىڭ مىلادىيەنىڭ بېشىغا مەنسۇپ قەغەزلىرى پۈتۈكچىلىك ئىشلىرىدا قوللىنىلغان. كىرۇران رايونىدىن تېپىلغان قەغەزلەر مۇشۇ رايونىنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ خام ئەشياسى چىگە. خۇلاسە قىلغاندا كىرورانلىقلار كېيىن دېگەندەمۇ مىلادىيەنىڭ بېشىدىلا چىگدىن قەغەز پىششىقلاپ ئىشلەشنى بىلگەن بولۇپ كىرۇران رايونى قەغەز بالدۇر ئىشلىتىلگەن رايونلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

كىرورانلىقلارنىڭ رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق ۋە ئويمىكارلىق سەنئىتى كىرورانلىقلارنىڭ رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، ئويمىكارلىق سەنئىتى ھەققىدە ئارخېئولوگىيە كۆپلىگەن پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى. 1900 - يىلى كىرۇران شەھىر رايونىدىن يول باشلىغۇچى ئۆردەك بايقىغان نەپىس ئويما بۇيۇم بايقالغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە نۇرغۇن سەنئەت بۇيۇملىرى بايقىلىپ دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇردى. بولۇپمۇ ئارخېئولوگ ستەيىن مۇران شەھىرى خارابىسىدىن تاپقان «قاناتلىق پەرى»نىڭ يەتتە پارچە رەسىمى (1980 - يىللىرى يەنە ئىككى پارچە بايقالدى) ۋە شۇ قاتاردىكى رەسىملەر، بېقىندا قەبرە ئوغرىلىرى كىرۇران قەبرىلىرىنى ئوغرىلىغاندا بايقالغان رەسىملەر، كىرۇران دەۋرى رەسساملىق سەنئىتىنى چۇشىنىشىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 1959 - يىلى نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان ئىككى پارچە رەختنىڭ ئۇستىگە چىقىرىلغان رەسىم بار، بۇ پارچە رەختنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 77 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 46 سانتىمېتىر، ئۇچ بۇلۇڭلۇق گېئومېتىرىيەلىك شەكىلدىن ئىبارەت. يەنە بىر پارچىسىدا ئۇستى تەرىپىدە بۇددانىڭ پۈتى، شىرنىڭ قۇيرۇقى، تاقا شەكىللىك ئىزنالار ساقلىنىپ قالغان، ئاستى تەرىپىدە ئۇزۇن ئەجدىھا، ئۇچار قۇش، بۇدساتۋا (ياكى ساخاۋەتچىنىڭ رەسىمى) تەسۋىرلەنگەن، بۇ پارچە پاختا رەختنىڭ پارچىسىنىڭ ھەجمى 88×47 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ستەيىن چاقىلىق تەۋەسىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا بايقىغان رەسىملىرىدىن «قاناتلىق پەرى»دىن ئىككىسى، تۆت ئادەمنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن (بۇلاردىن ئىككى كىشى بۇرۇتلۇق، بىرى سۆزلەۋاتقان ياكى ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بېرىۋاتقان ھالەتتە)، كەم دېگەندە سەككىز ئادەم سىزىلغان، ئەمما بىرىنىڭ قولىلا ساقلانغان، قالغان ئالتە كىشى راھىب بولسا كېرەك (ھەممىسى چاچلىرىنى قىردۇرۇۋەتكەن، قۇلاقلىرى،

كۆزلىرى كۆرۈنەرلىك چوڭ قىلىپ سىزىلغان). بىرىنىڭ قولىدا پەي يەلپۈگۈچ بار، بىر كىشىنى كۆرۈنەرلىك قىلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا سىزغان. ئۇ بۇرۇتلۇق، چاچلىق كىشى بولۇپ ئۇستاز بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقى تام رەسىملەرنىڭ ھەممىسى مۇرا خارابىسى 3 - نومۇرلۇق بۇتخانىدىن تېپىلغان. مۇران 5 - نومۇرلۇق خارابىسىدە كەم دېگەندە يەتتە پارچە رەسىمنىڭ بارلىقىنى سىتەيىنىڭ كىتابىدىن بىلىمىز. بۇلارنىڭ بىرىدە يۇقىرى تەرىپىگە ئاق ئاتقا مىنگەن بۇرۇتلۇق شاھزادە، ئاستى تەرىپىدە باربىت چېلىۋاتقان بىر ياش ئايال ۋە يېنىدا تېخىمۇ ياش قىزنىڭ بىرسىنى ئەسلەپ تۇرغان كۆرۈنۈشى تەسۋىرلەنگەن. يەنە بىر پارچە رەسىمدە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ ئۈستى تەرىپىدە ئاق ئاتلىق بۇرۇتلۇق شاھزادە، ئۇچ ئات قېتىلغان بىر ھارۋا ۋە ئۇنىڭدا ئولتۇرغان بىر خوتۇن (خانىش)، ئىككى بالا تەسۋىرلەنگەن، ئاستى تەرىپىدە كۆپتۈرمە باش كىيىمى كىيگەن (ئالدىنقى رەسىمدىكى باربىتچىنىڭ كىيىمىگە ئوخشىشىدۇ) گەۋدىلىك باربىتچى ئايال، ئاق كىيىم ۋە ئۇچلۇق باش كىيىمى قۇلىقىنى يېپىپ تۇرىدىغان قىز، يەنە بىر سالۋا چاچ، ساقال - بۇرۇتلۇق ئوتتۇرا ياش ئەرنىڭ پورترېتى چۈشۈرۈلگەن. يەنە بىر پارچە رەسىمدە توقۇم يېپىلغان پىل (پىلنىڭ رەسىمدە رەسسامنىڭ تىتا دېگەن ئىمزاسى بار) سۆرىگەن يارىيار ھارۋا ھەم ئارقىسىدا ئات ھارۋا، مۇشۇ رەسىمنىڭ ئاستى تەرىپىدە ئالدىنقى رەسىمدىكى ياش قىز ئوتتۇرىدا، بىر تەرىپىدە ئالدىنقى رەسىمدە تەسۋىرلەنگەن شاھزادە ۋە مەجنۇن چۈشۈرۈلگەن. يەنە بىر پارچە رەسىمدە كىيىملىرى جۇل - جۇل شاھزادە پىلنى يېتىلىۋالغان، بىر قولىدا چەينەك تۇتقان، ئاستى تەرىپىدە سېغىنىشتىن ھالى قالمىغان قىز، كۆزلىرى يىراقتا تاشلانغان، ئەمما خۇنۇك شاھزادە كىرگۈزۈلگەن ھالەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. 5 - نومۇرلۇق بۇتخانىغا سىزىلغان بۇ چاتما رەسىملەر يەتتە پارچە رەسىمدىن تۇزۇلگەن، مەزمۇن جەھەتتىن بىر ئىشقى مۇھەببەت رەسىمىگە ئوخشىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇددا دىنى ھېكايىسى مەزمۇن قىلىنغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئاساسلىقى تۆت پېرسوناژ يەنى شاھزادە، ياش قىز، مەجنۇن، باربىتچى ئايالنى مەركەز قىلغان ھالدا راۋاجلىنىپ باردۇ. رەسىمدىكى پېرسوناژلار ئاق كىيىم، تاجلىق ياكى كۆپتۈرمە باش كىيىمى كىيگەن، باربىت چالغان، ساقال - بۇرۇت قويغان ھالەتتە ئەكس ئېتىدۇ. مۇشۇ چاتما رەسىملەرنىڭ ئاخىرقىسىدا بىر شادلىقنىڭ پىنھان ئىزنالىرى بايقىلىدۇ، بىر ئايال سول قولىدا كومزەك كۆتۈرگەن ھالدا سىزىلغان، ئۈستىدىكى قىسمىنى كىشىلەرنىڭ پۈتىدىن بايقاش مۇمكىن. بەزى ئالىملار بۇ چاتما رەسىمنى بۇددانىڭ يارالمىش قىسسىسىنى مەزمۇن قىلغان، دەپ قارايدۇ. ھازىر بايقالغان مۇران تام رەسىملىرىنىڭ سىزغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان تىتاغا ھەق بېرىلگەنلىكى مەلۇم. تام رەسىمى بار جايدا «بۇ رەسىملەر تىتانىڭ ئەسىرىدۇر، 3000 باھاماكا ھەققە ئېرىشتىم» دەپ ئىزاھلانغانلىقى، رەسساملارنىڭ ئۆز ئەمگەكلىرىگە ھەق ئالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

كىروراندىكى تارىخىدا يەنە مەدەنىيەت ساھەلىرىدىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە

ئېرىشكەن بولۇپ رەسسامىلىقنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ھەممىدىن بەكرەك مەشھۇرى «قاناتلىق پەرى» رەسىمى بولۇپ مۇران خارابىسىدىنلا توققۇز دانە بايقالغان. تىتا قاتارلىق رەسسامىلار چەت ئەل سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەت ئۇسلۇبلىرىنى يۇغۇرۇپ، زامانىسىدىكى رەسسامىلىقنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى، ئېقىمىنى يارىتقان. بۇ رايوندىكى رەسىملەر خېلى كۆپ، سىتەيىن خېلى نۇرغۇن رەسىم يادىكارلىقلىرىنى تېپىپ دۇنيا جامائەتچىلىكىگە نامايان قىلدى، يېقىندا بايقالغان كىرورانداكى قەبرىنىڭ تاملىرىدىنمۇ نەپىس تام رەسىملىرى بايقالدى. خۇاڭ ۋېنبى قاتارلىق ئالىملارنىڭ بايقىشىچە، چاقلىق ناھىيە بازىرى جەنۇبىدىكى قاغان قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىنمۇ تام رەسىملىرى بايقالغان، لېكىن بۇزۇلۇشى بەك ئېغىر بولغاچقا، بۇ ھەقتە كۆپ نەرسىلىرىنى بىلىشتىن مەھرۇم قالغان. كىرورلار رەسىملىرىنى تەتقىق قىلغان ئالىملار كىرورلار رەسسامىلىقىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرمەكتە.

ئويمىچىلىق، نەقاشلىق ئىشلىرى كىروراندا ئەڭ راۋاج تاپقان ئەنئەنىۋى كەسىپلەردىن ھېسابلىنىدۇ. كىرورلار ھۇنەرۋەنلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەپچىل قوللىرى ھەم پاراسىتى بىلەن ياغاچلارغا ھەر خىل شەكىلدە قاپارتما، ئويما نەقىشلەرنى چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولغان. كىرورلار خارابىلىرىدە بايقالغان ئۆينىڭ ياغاچلىرىدىكى بوغۇم - بوغۇم ئويمىلار ئارقىلىق چىقىرىلغان بېزەكلەر كۇنىمىزدىكى ئۇيغۇر ھۇنەر - سەنئىتىدە ئۆز ئىزناسىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى كۆرۈش قىيىن ئەمەس. ئۆينىڭ ياغاچ ۋە باشقا جابدۇقلىرى سەنئەتكار ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئېسىل ماھارىتىدىن پۈتۈپ چىققانلىقى، بۇ بۈيۇملارنىڭ نەپىسلىكى كىشىنى ھاياجانلاندۇرماي قالمايدۇ. ياغاچلارغا ئىشلەنگەن ئويما نەقىشلەر ئىچىدە گۈل شەكىللىرى، يۇمىلاق چەمبىرەك ۋە باشقا گېئومېترىك شەكىللەرمۇ بار. ئۆيلەرنىڭ ھەر يوغان تۈۋرۈكلىرىمۇ ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئەستايىدىل ئىشلىنىپ، نەقىشلەر چىقىرىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيلەرگە ئىشلىتىلگەن. مانا بۇلار كىرورانىڭ يۇقىرى ئېستېتىك زوققا ئىگە ئاھالىلەر توپى بارلىقىنى، مۇشۇ ئېھتىياج بىلەن بىر تۇركۇم ماھىر ھۇنەرۋەنلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىققانلىقى كۆرەلەيمىز. كىرورلار ئويمىچىلىرى يەنە ئۆزىنىڭ ئېسىل ھۇنەرلىرى ئارقىلىق ياغاچلارغا ھايۋانلارنىڭ شەكىللىرىنمۇ ئويۇپ چىققان.

كىرورلار ئېلىنە بۇددا ھەيكەلتىراشلىقى راۋاج تاپقان كەسىپلەردىن بىرى، مۇران كونا شەھىرى خارابىسىدىن خېلى ساندىكى بۇددا ھەيكەللىرى بايقالغان. ھازىرچە كۆرگەنلىرىمىز ئاساسەن سىتەيىن ئارخېئولوگىيەسىدە بايقالغان ھەيكەللەر بولۇپ، كۆپىنچە ئادەم باشلىرىنىڭ قاپارتمىلىرىدۇر. سىتەيىن مۇران كونا شەھىرى خارابىسىنى تەكشۈرگەندە بايقىغان 2 - نومۇرلۇق بۇتخانىنىڭ ئەتراپىدىكى غايەت زور بۇت ھەيكىلىنىڭ ئۈلىدىن قارىغاندا، نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتىكى بۇتلارنىڭ بولغانلىقىغا ئىشىنىشكە بولىدۇ، بۇ بۇددا ھەيكەللىرى ئېتىكاپتا ئولتۇرغان ھالەتتە بولۇپ سىتەيىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، سەككىز ھەيكەلنىڭ ئۈلى ساقلىنىپ قالغان،

ئالتىسىنىڭ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ھالىتىنىڭ ئۈل قىسمى قالغان، قوللىرى پۈتىنىڭ ئۈستىدە بىر - بىرىگە تۇتاشقان ھالەتتە، ئىككىسىنىڭ ھېچ نەرسىسى قالمىغان. ھەيكەللەرنىڭ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغاندىكى ئىككى تىز ئارىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 فۇت 3 دىيۇم بولۇپ 2.14 مېتىرغا تەڭ كېلىدۇ. ھەيكەل ئولتۇرغۇزۇلغان ئۇلنىڭ كەڭلىكى 2.3 مېتىر، توغرىسى 0.6 مېتىر، ئېگىزلىكى 4.0 مېتىر كېلىدۇ، ھەربىر ھەيكەلنىڭ ئۇللىرىنىڭ ئارىلىقى 18 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ ئۇلىنىڭ ئەتراپىدىن ئۇچ دانە بۇت ھەيكىلىنىڭ بېشى بايقالغان. بۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى بۇت ھەيكەللىرىنىڭ باشلىرى بولسا كېرەك[1]. كىروران ۋە باشقا خارابىلەردىن كۆشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەن ھەيكەل، بېزەك، ھەيكەلتىراشلىق تېخنىكىلىرى كىشىنى تولىمۇ ھاياجانلاندۇرىدۇ. تارىخچى چېن شىلياڭ مۇران تام رەسىملىرى ھەققىدە مۇنداق يازغان: «مەن رەسسامنىڭ قارۇشتى يېزىقى بىلەن ئىمزا قويغىنى ھەققىدە مۇنداق قارايمەن، رەسسامنىڭ سىزغانلىرىدىن ھىندى نەرسىلىرىنى بەك چۈشىنىپ كەتمەيدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدىن قارىغاندا رەسسام ھەرگىزمۇ ھىندىستانلىق ئەمەس، ئەلۋەتتە ھىندىلاشقان رومالىقمۇ ئەمەس. بىراق، تام رەسىمى مەدەنىيىتى ھىندى گىرىك ــ روما ئۇسلۇبلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. شىنجاڭدىكى بايقالغان بۇددا رەسىملىرى بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ. شۇڭا رەسسامنىڭ ئەسلى چەرچەن بەگلىكىدىن ياكى شىنجاڭنىڭ مەلۇم جايىدىن جۇملىدىن ئۇدۇن، كۇسەن رەسسامى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. 514 - نومۇرلۇق قارۇشتى پۈتۈكسىدە يەرلىك بىر شەخسنىڭ رەسساملىقنى تەتقىق قىلىشتىكى كۈچلۈك ئارزۇسى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بۇلار چەرچەن بەگلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ بۇددا سەنئەتكارلىرىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.»

كىروران رايونىدىن تېپىلغان ياغاچ ئويمىلار، ھەيكەللەر توغرىسىدا گەپ بولسا، بۇلاردىن LB خارابىسىدىن بايقالغانلىرى ئەڭ كۆپ. كىروران رايونىنىڭ ئويمىچىلىقى ۋە ھەيكەلتىراشلىقى بۇ يەردە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن يېقىن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، چۈنكى بۇددا دىنى بۇددا ھەيكەللىرى، بۇددا رەسىملىقىغا كەڭ سەھنە ھازىرلاپ بەرگەن ئىدى، دىنىي ئېھتىياج تۈپەيلى مۇشۇ تۈپراقتا ئەزەلدىن بار سەنئەت تۇرلىرىدىن رەسساملىق ۋە ئويمىچىلىق ئىشلىرىغا يېقىن شارائىت ھازىرلانغان، ھەيكەلتىراشلىق يېقىندىن مەيدانغا كەلگەن. كىرورانىنىڭ ئەنئەنىۋى رەسساملىق، نەققاشلىق، ئويمىچىلىق ئىشلىرى بۇددا دىنى شارائىتىدا بۇددا دىنىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن مەزمۇن دائىرىسى كېڭىيىپ بارغان، جۇملىدىن ئەسلىدە ئۆي بېزەكچىلىكى، ھەمدەپنە ئادەم ھەيكەللىرىنى ياساپ كېلىۋاتقان ياغاچچىلىق، نەققاشلىق، ئويمىچىلىق ھۈنەرى بۇددا دىنى رىۋايەتلىرىنى ئاساس قىلغان، بۇددالارنىڭ پورتىرېتلىرىنى ئويۇش

① مارىئو بۇساگلى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تام رەسىملىرى مۇرانداا بىخلانغان»، شۇ جىيەنيىڭ، خې خەنمىن تۈزگەن: «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددا سەنئىتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 29 - بەت.

ۋەزىپىسىنىمۇ زىممىسىگە ئالغان، ئالغاندىمۇ شۇنداق ئالدىدىكى بەزىلىرىنىڭ ھەتتا گىرىكلار ئارىسىدىن كەلگەنمۇ ياكى ھىندىستاندىن دېگەن ئويلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، شۇڭا غەرب ئالىملىرىمۇ بۇ خىل سەنئەتنى پەقەت غەربتىكى گىرىكلارنىڭ، قەدىمقى مەھسۇلى دېيىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى ئېيتماي تۇرالمايمىز، بۇلار ئەمەلىيەتتە شۇ دەۋر سەنئەتكارلىرىنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. سۆزلىرىمىزگە شۇھبتسىيەلىك فولك بېرگمان بايقىغان سىپتا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا مەنسۇپ دەپ ھۆكۈم قىلىنغان 1.85 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئايالنىڭ ھەيكىلى ۋە 1.43 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئەرنىڭ ھەيكىلى بۇنداق ئويمىچىلىق ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ ئۇششاق تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپلار كىروران رايونىدا مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بەرسە، ئۆردەك قەبرىستانلىقىغا تىكلەنگەن، سىرلانغان، قىر چىقىرىلغان ياغاچلارمۇ كىروراناتىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ياغاچچىلىق ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. غەرب ئارخېئولوگلىرى كىروران رايونىدىكى خارابىلەردىن نۇرغۇنلىغان ئويما بېزەك، ھەيكەل، لاي قورچاقلارنى تاپقان ۋە بۇلارنىڭ ئارىسىدا گىرىك ۋە قەدىمقى مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرىنى بايقىغان، بۇلار شۇ ۋاقىتتا دىنىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدىن بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي ئامالسىز يوق، ئەمما بۇلارنى غەربتىن كەلگەن دەپ قاراشقا قوشۇلالمايمىز. ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىمۇ خوددى بۈگۈنكى كۈندىكىدەك خەلقلەر ئارىسىدا مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلمايدۇ، كىروراناتىقلارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن كىروراناتىقلارنىڭ ئەنەتكەك مەدەنىيىتى ۋە ئەنەتكەك مەدەنىيىتى ئارقىلىق گىرىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن، مادىي پاكىتلارمۇ بۇنىڭغا دالالەت قىلماقتا. لېكىن بۇنداق دېگەنلىك ھەرگىزمۇ بۇ تارىخىي مەدەنىيەتنى شۇلارغا مەنسۇپ قىلىۋېتىشكە بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى قوشنا ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە ئۇچرىغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

لىن مېيسۇن «كىروران ـــ ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى» ناملىق كىتابىدا «باكتېرىيە گىرىك سەنئىتى كىروران ئويما سەنئىتىنىڭ ئاساسلىق ئۆرنەك ئوبيېكتلىرىدىن بىرى. مىلادىيەدىن 2000 يىللار بۇرۇن كىروراناتىقلار ئۆزىنىڭ ياغاچ ئويمىچىلىق قول ھۇنەر ـ سەنئىتىنى باشلىغان. كۆنچى دەرياسى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن كۆپ مىقداردا ياغاچ ئويما ئادەم ھەيكىلى تېپىلغان. كىروران، نىيە خارابىلىرىدىن سوغا (ياغاچ چېلەك)، ئاياق، پەتنۇس قاتارلىق ياغاچ بۇيۇملار تېپىلغان... تېپىلمىلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى قەدىمدىن باشلاپلا نەپىس ياغاچ ئويما سەنئىتى ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بۇددا دىنى ئارقىلىق تارقىلىپ كىرگەن باكتېرىيەنىڭ گىرىكلەشكەن بۇددا سەنئىتى ۋە قەدىمقى سەنئىتى كىروران قەدىمىي ياغاچ ئويما سەنئىتىگە يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتكەن... ئوتتۇرا ئاسىيادا بايقالغان بۇددا تام رەسىملىرى ئىچىدە مۇران بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ

رەسمى ئەك بۇرۇن، شۇڭا بەزى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئەت تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەردە يېزىلغىنىدەك، مۇران تام رەسىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تام رەسىملىرىنىڭ مەنبەسىدۇر»[1] دەپ يازغىنى تارىخى ئەمەلىيەتكە ياندىشىدۇ. ھىندىستانلىق ب. ن. پۇرى «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى» ناملىق كىتابىدا مۇران تام رەسىملىرىگە باھا بېرىپ «ئۇسلۇب جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلار غەربنىڭ سىزىش تەرىكىبلىرىنى ئىنتايىن ياخشى ئىسلاھ قىلدى... مۇران رەسىملىرى ھەرگىزمۇ يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن يېڭى نەرسە ئەمەسلىكىنى ئىپادىلىدى، بەلكى ئىلگىرىلىگەن، پىشقان ماھارەتنىڭ مەھسۇلى»[2] دەپ يازغان.

4. كىرورلار تارىخىدىن خۇلاسە بايان

ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، كىرورلار رايونىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت تارىخىنى بۇندىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرلەردىن 7000 يىللار بۇرۇنقى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگە سۈرۈشكە بولىدۇ. ھازىرچە بايقالغان تاش قوراللار سېپىتا تاش قوراللار بولۇپ، بۇندىن كېيىن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ كونا تاش قوراللارنىڭ تېپىلىشى ھەم شۇ ئارقىلىق ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ يىل دەۋرى تېخىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى مۇمكىن. ستېيىن كىرورلار رايونىدىن LA، LE، LF، LI ئىزلىرىدىن تاش قورال بۇيۇملارنى تاپقان. 1930 ـ يىلى فولك ببرگمان 22 ـ، 25 ـ، 28 ـ نومۇرلۇق ئىزلاردىن تاش قوراللار ۋە ساپال بۇيۇملارنى تاپقان. 1931 ـ يىلى جۇڭگو ـ شۋېتسىيە غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتىدىكى چېن زۇڭچى 375 ـ، 359 ـ، 395 ـ، 363 ـ، 431 ـ نومۇرلۇق نۇقتىلاردىن تاش قورال ۋە ساپال بۇيۇملارنى تاپقان. 1930 ـ ۋە 1934 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى لوپ كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ھىندىقۇش تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزى ۋە توپىلىق خارابىسى ئەتراپىدىكى L ㄎ، L 勹، L 古، L 斗، L 尸 نۇقتىلاردىن تاش قورال، مىس بۇيۇم ۋە ساپال بۇيۇملارنى تاپقان. 1980 ـ يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى كىرورلار قەلئەسى ئەتراپىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرگەندە، خېلى مىقداردىكى تاش قوراللارنى تاپقان. 1988 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى LK ۋە LA ئەتراپىدىن تاش قورال، قاشتېشى پالتا ۋە ساپال بۇيۇملىرىنى بايقىغان. بۇلاردىن باشقا ئالتۇنتاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايونىدىكى ئىككى جايدىن تاش قورال نۇقتىلىرى بايقالغان. مۇشۇ پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، كىرورلار شەھىرى يەنى لوپ كۆلى بويلىرىدا كۆپ سانداۋە ئالتۇنتاغنىڭ

---

① لىن مېيسۇن: «كىرورلار ـــ ئەسرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى»، مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 153 ـ، 154 ـ بەتلەر.

② شۇ جېيەنيىڭ، خې خەنمىن تەرجىمە قىلىپ تۈزگەن: «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددا سەنئىتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 364 ـ بەت.

ئىچىدە بۇندىن 10 مىڭ يىللاردىن 7000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئىنسانلار ياشىغان. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يۇقىرىقى جايلاردىن يەنە تېخىمۇ بۇرۇنقى يەنى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئىزلىرى بايقىلىشى مۇمكىن، چۈنكى ھازىرغىچە تېپىلغان بۇيۇملار يەر ئاستىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ كونا تاش قوراللار قاراتمىلىق بولغان ھالدا ئىزدەنگىنى يوق. تاش قورال دەۋرلىرىنىڭ ئاخىرلىرى يەنى بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەر بولۇپ ساپال بۇيۇملار بايقالمىغان، ئىزلار مۇشۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغانلىرىدىن كىرورلار گۇزىلى تېپىلغان قەبرەغول مىسال بولالايدۇ. بۇ دەۋر كۇلتۇرى ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت يارانقان يەرلىك خەلقلەر مۇشۇ دەۋرلەردىن بۇرۇنلا يۇڭ توقۇمىچىلىقى، كىگىز بۇيۇملار، كۆن بۇيۇملارنى ئىشلەتكەن، جۇملىدىن يۇڭ رەختلەردىن كىيىم كىيگەن، يەنە كۆندىن ئاياغ تىكىشنى بىلگەن. مۇشۇ دەۋردە كىرورانلىقلارنىڭ يەنە ئىزدىنىپ تېبابەتچىلىكىنىڭ دەسلەپكى سىرلىرىنى جۇملىدىن دورا ئۆسۈملۈكلىرى ئارقىلىق كېسەللەرگە شىپالىق بېرىشنى بىلگەن، شۇڭا قەبرىلەردىن چاكاندىنىڭ ھەمدەپنە قىلىنغانلىقى بايقالدى، چاكاندا مانا ھازىرمۇ تېببىيدا زۇكامنى داۋالاش، قىزىتما ياندۇرۇش، ئىممۇنىتېت كۈچىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردا قوللىنىلماقتا. شۇ دەۋردە يەنە جەسەتنى بۇزماي ساقلاش تېخنىكىسىغا ئېرىشكەن. كىرورلار گۇزىلىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بۇزۇلماي ساقلىنىشى ئەۋزەل تەبىئىي قۇرغاق مۇھىتتىن بولغان بولسا، يەنە بەدىنىگە ئاقسىل تۇرىدىكى سۇيۇقلۇقنىڭ سۇرۇلگەنلىكىمۇ مەلۇم. دۇنيا ئالىملىرىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان بۇ سىرنى ئېلىمىز ئالىملىرى 10 يىلدەك ئىزدىنىش ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە بايقىغان. مېدىتسىنا ئالىملىرى كىرورلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنىڭ جۇملىدىن يۈرەك، جىگەر، ئۆپكە، بۆرەك، تال، دوۋساق، بالىياتقۇ قاتارلىق ئىچكى ئەزالىرىنىڭ ياخشى ساقلانغانلىقىنى، قۇرۇپ يىگلەپ قالغانلىقىنى بايقىغان. ئالىملار گەرچە سۇرۇلگىنى قانداق ماددا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالمىغان بولسىمۇ، بىر خىل سۇيۇقلۇقنىڭ سۇركەلگەنلىكى، بۇ ماددىنىڭ جەسەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىشىدا رولى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان، مانا مۇشۇ ئالىملار ئۇلارنىڭ ھاياتلىق ئۇچۇن مېھنەت قىلغانلىقىنى بىلىشىمىزگە يول بېرىدۇ. 4000 يىللار بۇرۇنقى مۇشۇ قەبرىلەردىن ساپال بۇيۇملار بايقالمىغان، ئارخېئولوگلار بۇ ئېپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيەدە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە بۇ يەرلىك مەدەنىيەتنى «قۇم دەريا ــ قەبرەغول ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتى» دەپ ئاتاشتى. بۇ قەبرىلەردىن ياغاچ لېگەن، سۆڭەك جام، قوموش ۋە يۇڭ توقۇلمىلار بايقالغان. بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ، كىرورلار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ تۇچ قورال ـ جابدۇقلارنى ياساپ ئىشلەتكەنلىكىنى، بۇندىن 3000 يىللار بۇرۇن تۆمۇر قوراللارنى ئىشلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ۋاستىلىك ھەم بىۋاستە پاكىتلارنى بايقىغان. مۇشۇ دەۋردە ئېپتىدائىي ئېتىقاد بارلىققا كەلگەن، قەبرىستانلىقلاردىن ياغاچ مەبۇدلەر تېپىلغان.

ئۇندىن سەل كېيىنرەك تەبئەت ئېتىقادچىلىقى بارلىققا كېلىپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن، جۈملىدىن كۈنگە بولغان ئېتىقاد يۇقىرى پەللىگە يەتكەن، شۇڭا قەبرىلەرگە ھەتتا ياغاچلارنى قاداش ئارقىلىق نۇر چېچىپ تۇرغان كۈننىڭ شەكلىنى چىقارغان.

كىرورانلىقلار كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ ئايىغ ئېقىنلىرىدا ياشاش داۋامىدا تەدرىجىي ھالدا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنلا شەھەر قورغانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە ھۆكۈمرانلىق ماشىنىسى بەگلىكىنىمۇ قۇرغان، شۇ ۋاقىتلاردا كىرورلار بەگلىكىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىناۋەتلى ئىنتايىن يۇقىرى ئىدى. ھۇنلار غەربىي يۇرتنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتدا كىرورلار، ئۇيسۇن، ئوغۇز قاتارلىق 26 ئەلنى ئۆزىگە قارام قىلغانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، خەن سۇلالىسىگە تەھدىت سالغان. گەرچە كىرورلار ھۇنلارغا قارام بولغان بولسىمۇ، ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان، پەقەت ھۇنلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەتمۇ قىلغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى كىرورلار ئېلى ئىككىگە پارچىلانغان، جۈملىدىن خەن سۇلالىسى مەنپەئەتىنى ياقلايدىغان چەرچەن بەگلىكىنى تىكلەشكە مۇۋاپىق بولغان، شۇندىن باشلاپ كىرورلار دىيارى تاكى 3 - ئەسىرگىچە بۆلۈنمە ھالەتتە ئىككى ھاكىمىيەت بولۇپ تۇرغان. 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياكى 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرى چەرچەن بەگلىكى كىرورلار بەگلىكىنى بويسۇندۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرىگە ئايلانغان. چەرچەن بەگلىكى كىرورلارنى تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن پايتەختىنى ئەسلىدىكى چاقىلىق بازىرى بوستانلىقىدىكى قاغان شەھىرىدىن كىرورلارغا يۆتكىگەن، ئۇ كۈچەيگەن بولغاچقا زېمىن دائىرىسى دۇنخۇاڭغىچە تۇتاشقان، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىدىن ئېشىپ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇدۇن بەگلىكى بىلەن پاسىللانغان، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئۇدۇن بەگلىكىگە يېقىن بولغان نىيە قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە ئۇدۇن بەگلىكى بىلەن كېچىك كۆلەمدىكى توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشى كۈچ - قۇدرەت جەھەتتە ھەرگىزمۇ ئۇدۇن بەگلىكىدىن ئاجىز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. گەرچە كىرورلار بەگلىكى شۇ ۋاقىتتىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا چەرچەن بەگلىكى دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يەنىلا كىرورلار نامىدا مەشھۇر بولغان، جۈملىدىن چەرچەن بەگلىكىگە «ئەسلىدىكى كىرورلار» دەپ ئېنىقلىما بېرىلىپ تۇرغان، مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئۇلارغا سۇپىس ئاتالغان ئاھالىنىڭ تەھدىت پەيدا قىلغانلىقى مەلۇم. مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ يىپەك يولى ئارقىلىق بولغان سودا - مەدەنىيەت ئالاقىسى كىرورلارنىڭ ئەنئەنىۋى يەرلىك مەدەنىيىتى ئۈچۈن يېڭى ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلغان. مىلادىيەنىڭ ھارپىسىدا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى، يىپەك يولىدىكى يېڭى بىر قېتىملىق گۈللىنىش كىرورلارنىڭ يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئۆتۈشىگە سەۋەب بولغان. كىرورلار جەمئىيىتىدە گەرچە كىرورانلىقلار ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشكە مۇۋاپىق بولالمىغان بولسىمۇ، بۇددا دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن قارۇشتى يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ھاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغان، قارۇشتى يېزىقى ۋە بۇ يېزىقتا قوللىنىلغان تىل بۇددا دىنىنىڭ دىنىي تىل - يېزىقى بولۇش

سۇپىتى بىلەن، ئىبادەتخانىلاردىن تەدرىجىي كەڭ خەلق ئارىسىغا تارالغان ۋە 150 يىلدەك ئىشلىتىلگەن. بۇددا دىنىنىڭ كەڭ تۇرده راۋاج تېپىشى بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئىدېئولوگىيەسىنى يېڭىلىدى، لېكىن قامان دىنىنىڭ تەسىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. توغرىراقىنى ئېيتقاندا، بىر قىسىم قامانلار يەنىلا خەلق ئارىسىدا ئۆز پائالىيىتىنى داۋام قىلغان، يازما پۈتۈكلەردە بۇ ھەقتە ئۇچۇرلار ساقلانغان. بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى كىروران جەمئىيىتىدە دىنىي ئېتىقادنى يېڭىلاشلا بولۇپ قالماستىن، ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە تۈزۈلمىسى ئۇچۇنمۇ خېلى زور تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگەن، چۈنكى ئەنەتكەكتە بولغان دىنىي كۈرەشلەردە سىقىپ چىقىرىلغان دىندارلار ئۇدۇن ۋە كىروران قاتارلىق جايلارغا كېلىپ يەرلەشكەن، بۇ يەرلەرگە يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرى تارقىلىپ، كىروران مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كىروران بەگلىكىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىگمۇ چوڭ تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. قارۇشتى يېزىقىنىڭ قوللىنىلىشى ئېغىزچە يەتكۈزۈلىدىغان يارلىق ۋە قانۇن دەستۇرلىرىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلىككە، ئەينەنلىككە ئىگە قىلغان. قارۇشتى يېزىقى ئەينى ۋاقىتتا كىروراننىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى ئۇچۇن ئىجابىي شارائىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى، كۇنىمىزدە مانا مۇشۇ قارۇشتى پۈتۈكلىرىگە ئاساسەن ئەينى ۋاقىتتىكى كىروران جەمئىيىتىدىن خەۋەردار بولدۇق، ئۇنداق بولمىغىنىدا ئىدى، كىروران جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈم، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئىقتىسادىي... ئەھۋاللىرىدىن مەڭگۇ خەۋەرسىز قالار ئىدۇق. قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر كىروراننىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ھەققىدىكى مەڭگۈلۈك پاكىتقا ئېرىشتۇردى. كىروران - چەرچەن ھاكىمىيىتى مىلادىيە 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى يىمىرىلدى، ئۇنىڭ يىمىرىلىشىگە ئىچكى ئامىللاردىن كۆرە تاشقى ئامىل يەنى قوشنا جايلاردىكى خانىدانلىقلارنىڭ تاجاۋۇزى سەۋەب بولغان، باشقا خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، بۇ زېمىندىكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ خارابلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. مانا شۇ دەۋردە كىروران ئېلىدىكى ئېكولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەر ئاستا - ئاستا داۋام قىلماقتا ئىدى، جۈملىدىن شۇ دەۋردە كىروران دائىرىسىگە پەقەت كۆنچى دەريالا ئېقىپ كېلىدىغان بولغان بولۇشى مۇمكىن، تارىم دەريالىرى جەنۇبقا ئاققان بولۇشى (كۆنچى دەريالىرىنىڭ سۈيىنىڭ بىر قىسمى تارىمغا قۇيۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن) ھەمدە ھازىرقى يېشىل كارىدور شۇ ۋاقىتتا ئېقىن بولغان بولۇشى مۇمكىن، يەنە كېلىپ مۇشۇ دەۋردە كىچىك دەريا ئېقىنى خېلى مىقدارىدىكى سۇنىڭ ئېقىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى، سۇنىڭ ئازىيىشى خۇددى يازمىلاردا كۆرۈلگىنىدەك، بۇ يۇرتتىكىلەرنىڭ ھاياتىغا خەۋپ كەلتۈرگەن، نەتىجىدە تۇركۇم - تۇركۇم ئاھالىنىڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، خارابلىكىلەردە ئۆيلەرنىڭ قوتان قىلىپ قوللىنىلغانلىقىغا قارىغاندا، بىر قىسىم مالچى ئاھالە ئاخىرقى ئۇمىدىنى ئازغىنە سۇغا باغلاپ قالغان، ئەمما 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياكى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرى (630 - يىللىرى) بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇنىڭ تامامەن

ئۇزۇلۇشى، قالغان ئاھالىلەرنىڭ ئاخىرقى ئۇمىدىنى يوق قىلغان، ئۇلار ئاقىۋەت دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى بويلاپ كۆچۈپ - كۆچۈپ قۇم دەريا ئېقىنى ئەتراپلىرىدىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرگە ياشىغان ياكى قومۇل، تۇرپان تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتكەن.

7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كىروران قەلئەسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، لوپ كۆلى بويلىرى ۋەيران بولغاندا ئاھالىلەرنى مۇنۇ بىرقانچە يۆنىلىش بىلەن كۆچكەن دېيىشكە بولىدۇ: (1) بىر بۆلەك ئاھالە ئۆز يۇرتىدا قالغان ۋە ئوت، سۇ قوغلىشىپ ياشىغان؛ (2) قۇم دەريا بويىغا كۆچكەن ھەمدە 10 - ئەسىرگىچە ئاشۇ يەرلەردە ياشىغان، كېيىنچە ئۇ يەردىنمۇ كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان؛ (3) تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قىسمىدىكى شەھەرلەر ــ كىتەك ۋە مەردەكلەرگە كۆچۈپ بېرىپ شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ياشىغان؛ (4) قۇتۇم، قاغان، لوپ شەھەرلىرى (مۇران، ۋاششەھىرى ۋە چاقىلىق بازىرى بوستانلىقلىرى)گە كۆچۈپ بېرىپ شۇ يەرلەردە 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ياشىغان؛ (5) قومۇل، تۇرپان بوستانلىقلىرىغا بىر قىسىم ئاھالە كۆچكەن؛ (6) تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدىكى دەريا - كۆل بويلىرىدا بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ئەمگەكلىرى بىلەن ھايات كەچۈرگەن.

كىروران ئاھالىلىرى كىروران قەلئەسى ئەتراپىدىكى شەھەرلەر يەنى لوپ كۆلى بويى شەھەرلىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن تەدرىجىي كۆچۈپ كەتكەن، ئەمما تاكى 10 - ئەسىرلەرگىچە يۇرتىنىڭ نامىنى ئۇنتۇمىغان، يەنى شۇ ۋاقىتلاردا خوتەن ساك يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن «روروۋناتا» دېگەن جاي نامىنى مۇشۇنىڭ ئىسپاتى قىلىشقا بولىدۇ. كىروران ئېلىنىڭ كۈچلۈك رەقىبلىرى ئالدىدا ئۆز سەلتەنىتىنى يوقىتىشى، خارابلىشىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالغان. ئالدى بىلەن تۇيغۇن قاتارلىقلار كىروران دېيارىنى ئىشغال قىلغان، ئاندىن تۇبۇتلەر ئىشغال قىلىپ 150 يىلدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەردار كاك يەندەننىڭ باشچىلىقىدا يۇرتنى قايتا بەرپا قىلىش ئەمگىكى بولغان بولسىمۇ (بۇ قېتىم ھازىرقى چاقىلىق بازىرى، ۋاششەھىرى قاتارلىق جايلارنى مەركەز قىلغان) تۇبۇتلەرنىڭ ئىشغالىيىتى ۋە زۇلۇمى، ئاخىرقى ھېسابتا بۇ ۋەيرانچىلىقنى ئىلگىرى سۈرگەن. 10 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مۇران ۋە چاقىلىق ناھىيە بازىرى بوستانلىقلىرىدىكى شەھەر - بازارلار ۋەيران بولۇپ، ئاھالىلەرنىڭ يەنە بىر قېتىملىق كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ قېتىمقى كۆچۈش لوپ شەھىرى، مەردەك ۋە كىتەك شەھەرلىرىنىڭ گۈللىنىشىنى، جۈملىدىن لوپ ۋە كىتەك شەھەرلىرىنىڭ تەكلىماكاندىكى مەركەز بولۇپ قېلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. نەتىجىدە كىروران دېيارىنىڭ ئاخىرقى گۈللىنىش نۇقتىسى لوپ، مەردەك ۋە كىتەك شەھەرلىرى بولدى. لوپ ۋە كىتەكتىن ئىبارەت بۇ ئىككى مەشھۇر شەھەر ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق كىچىك شەھەر - بازارلار 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئاخىرلىرى تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان. شەھىرى كىتەك ئاھالىلىرىدىن

مۇسۇلمانلار جەلالۇددىن كىتىكىي باشچىلىقىدا تارىم دەرياسىنى بويلاپ لوپنور، كورلا، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ ئاقسۇ - كۇچارلارغىچە بېرىپ يەرلەشكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىسپات ماتېرىياللار خېلى كۆپ، ئەلۋەتتە بۇ مۇسۇلمانلاردىن بىر قىسمىنىڭ كورلا، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردا قالغانلىرىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. خوش، ئۇنداقتا خېلى سانىنى ئىگىلەيدىغان مۇسۇلمان ئەمەس ئاھالىچۇ؟ ئەلۋەتتە ئۇلار ھەققىدىمۇ ئۇچۇرلار بار، ئۇلار شەرقىە يەنى دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ياشاۋاتقان قېرىنداشلىرىنىڭ يېنىغا كەتكەن. ئۇلار ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى «سارىغ يۇغۇر» دەپ ئاتاشماقتا. كىتىك ۋە لوپ شەھەرلىرىنىڭ ۋەيران بولۇشى كىروران دىيارىدا خېلى ئۇزۇنغىچە چوڭراق بوستانلىق ۋۇجۇدقا كەلمىدى، گەرچە يەكەن خانلىقى (1514 ـ 1680) دەۋرىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىنىڭ ئىگىلىكىدە گۇللىنىش بولغان بولسىمۇ، كىروران دىيارىدا پەقەت مۇشۇ يەردىن كۆچمەي قالغان كىروران ئەۋلادلىرى (لوپلۇقلار) يەنىلا دەريا، كۆللەر بويلىرىدا چوڭ - كىچىك مەھەللىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ھايات كەچۈرگەن.

ئالتىنچى باب لوپلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا

يېقىنقى زاماندىكى لوپلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار، جۈملىدىن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى، قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى، كىرورانلىقلارنىڭ ئەۋلادى دېگەن بايانلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرماقتا. تۆۋەندە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ئارقىلىق بۇ ھەقتە جاۋاب ھازىرلاشقا تىرىشىمىز. ئىلگىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى قەدىمكى شەھەرلەر ـــ لوپ، كىتىك، مەردەكلەر ۋەيران بولغاندا، شەھەرلىك ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغان ئىدۇق. بۇ يەردە شۇنى ھەم ئىزاھلاش زۆرۈركى، لوپ رايونىدىكى يۇقىرىقى شەھەرلەر ۋەيران بولغاندا، يەنە بىر قىسىم ئاھالىلەر مۇشۇ رايوندىكى دەريا ۋە كۆل بويلىرىدا تىرىشىپ، تىرمىشىپ ياشاپ قالغان. لوپ رايونىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئىشلىرى ھەققىدە ئەڭ كۆپ ئىزدەنگەن ئالىم ياڭ لىيەن «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «بىراق ‹بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سىياھەت خاتىرىسى›دىكى بايانلارغا ئاساسلانسىپ قەدىمكى كىرۇران ماكانىدا ئىنسان قالمىغان دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ، يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ كېتىشنى خالىمىغان ئاھالىلەر قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ يازغانلىرى يىپەك يولىنى بويلاپ شەرقتە سەپەر قىلغان ۋاقىتتا كۆرگەنلىرى، شۇ ۋاقىتتا ھەقىقەتەن گۈللەنگەن شەھەرلەر بولمىسىمۇ يول ئۈزۈلۈپ قالمىغانىدى، ئۇ پەقەت ئاھالىلەر بار جايلارغا بارمىغان، كىرورانلىقلار ياشاۋاتقان لوپ كۆلى بويى ۋە دەريا ـ كۆللەرنىڭ ئەھۋالىنى يازمىغان. باشقا ماتېرىياللارغا ئاساسلانساق، لوپ كۆلى ئەتراپلىرىدا (شۇنداق ئۆتكەن شۇ زاماندا) كىرورانلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى ياشاۋاتقان ئىدى.»[1] يۇقىرىدا يېزىلغاندەك، كىرۇران شەھىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، بۇ شەھەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ھەم «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سىياھەت» دېگەن ئەسەردىكى نوپ قەدىمكى شەھىرى بۇرۇنقى كىرورانداۋر دېگەنگە ئوخشاش بايانلارنى ئاساس قىلىپ، لوپ رايونىدا ئاھالە يوق ئىدى، دەپ ھۆكۈم قىلىشقان ئىدى. بۇنداق ھۆكۈم قىلغانلار كىرۇران قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ 6 ـ ئەسىرلەردە؛ مۇران كونا شەھىرى ۋە چاقىلىق بازىرىدىكى كونا شەھەرلەرنىڭ 11 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ۋەيران بولغانلىقىنى؛ لوپ، كىتىك، مەردەك شەھەرلىرىنىڭ 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋەيران بولغانلىقىنى ئەسته ساقلىغان، ئەمما تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئىياغ ئېقىنىدىكى دەريا، كۆل بويلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ بارلىقىنى ئەستىن چىقارغان. شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى ھەر خىل بولسىمۇ ھاياتلىق مەنبەسى سۇ ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ، شۇ زاماندا دەريا ئېقىنلىرىنى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەن، جۈملىدىن لوپ رايونىدا ھاياتلىق مەۋجۇت بولغۇدەك سۇ يوق دەپ ھۆكۈم قىلىشقا

① ياڭ لىيەن: «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق»، مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 110ـ بەت.

ھېچقانداق پاكىت يوق. شۇڭا ھۆكۈم قىلىش مۇمكىنكى، شەھەرلەر ۋەيران بولغاندا دەريا، كۆل بويلىرىدا بىر بۆلەك ئاھالىلەر ياشاپ قالغان. بۇ ئاھالىلەرنىڭ ۋەكىللىرى چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى جۇڭغارلارنى مەغلۇپ قىلىپ تۇرپانغا كەلگەندە بەيئەت قىلغىلى بارغان، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى لوپلۇقلار ھەققىدە دەسلەپكى ئۇچۇرلار يېزىق دۇنياسىغا1723 - يىلىدىن باشلاپ زاھىر بولغان. شۇنداق بولغاندا، 1340- يىللاردىن تارتىپ1723 - يىلىغىچە («تارىخى رەشىدي»دىكى 16 - ئەسىرنىڭ بېشىغا تالىق ئۇچۇردىن باشقا) ھېچقانداق ئۇچۇر بولمىغان، بۇنىڭلىق بىلەن لوپ رايونىدا مۇشۇ دەۋردە ئاھالە يوق ئىدى، دېيىشكە ھېچبىر ئاساسىمىز يوق. 1723 - يىلى چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ لوپ رايونىغا كىرىشى بىلەن لوپلۇقلار ھەققىدىكى ئۇچۇر ئىمپېرىيە ئاستانىسىغا يېتىپ بارغان. تۆۋەندە لوپلۇقلار توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى.

1. لوپلۇقلارنىڭ تارىخى ئۇستىدە ئىزدىنىش

لوپلۇقلار ھەققىدىكى يازما ئۇچۇرلار 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى لوپ، كىتەك، مەردەك شەھەرلىرى ۋەيران بولغاندا، مۇسۇلمان ئاھالىلەردىن بىر قىسمى جەلالۇددىن كىتىكىينىڭ باشچىلىقىدا تارىم دەرياسىنى ياقىلاپ كۆچكەنلىكى «مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تەزكىرىسى»، «تارىخى رەشىدي»، «تەزكىرەتۇل ئېرشاد» قاتارلىق تەزكىرىلەردىن مەلۇم بولغان. بۇنىڭدىن سىرت كورلا شەھىرىدە لوپئېرىق، كىتەك مەھەللىلىرىنىڭ بولۇشى، بۇگۇرلۇكلەر ئارىسىدا كىتەك ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ساقلىنىشى، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تارىم دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرى ئېقىنغا كۆچكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئەلۋەتتە، يەنە بىر قىسىم مۇسۇلمان ئاھالىنىڭ باشقا يۇرتلارغا كۆچكەنلىكىنىمۇ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. مۇشۇنىڭ ئۇيغۇرلار (لوپ شەھىرىنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمان ئىدى. كىتەك ۋە مەردەك ئاھالىسى ئىچىدە مۇسۇلمانلارمۇ، مۇشرىكلارمۇ بار ئىدى) دۇنخۇاڭ تەرەپكە قاراپ كۆچكەن. دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى قىسقىرىشى سەۋەبلىك، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى شەھەرلەر ۋەيران بولغان. ئەينى تارىخي دەۋردە دېگىز يىپەك يولى راۋاج تاپقانلىقتىن، قۇرۇقلۇق يىپەك يولى تەدرىجي زاۋاللىققا يۈزلەنگەن بولغاچقا، لوپ رايونىدىن ئۆتكەن يىپەك يولىنىڭ بۇرۇنقى شۆھرىتى يوقالغان. شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى، يىپەك يولى كارۋانلىرىغا بولىدىغان مۇلازىمەتتىن مەھرۇم بولغانلىقتىن لوپ رايونىدىن ئۆتىدىغانلار ناھايىتى ئاز بولغان، شۇ سەۋەبتىن 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تاكى 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇچ ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت جەريانىدا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ناھايىتى كەمچىل بولغان، بۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋاللار ھەققىدە 16 - ئەسىردىكى تارىخچى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگاننىڭ «تارىخى رەشىدي» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئىنتايىن قىسقا ئۇچۇر دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. دېمەك، 1545 - يىلى ئەتراپىدا ۋە 1723 - يىلى لوپلۇقلار يەنى تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى ئاھالىلەر

توغرىسىدىكى ئۇچۇرلاردىن يازما خاتىرە قالغان.

18 - ئەسىردىن باشلاپ لوپلۇقلار ھەققىدىكى يازما مەلۇماتلار چېلىقىشقا باشلىغان، بۇ ھەقتىكى ئەڭ دەسلەپكى مەلۇمات «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى» 4 - جىلدىنىڭ 35 - بېتىدىكى، 1723 - يىلى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنۇ بايانلىرىدىن ئىبارەت: «يارەمچى سانغۇن ئالانا مەلۇم قىلىدۇ: لوپنوردىكى مۇسۇلمانلاردىن قۇربان قاتارلىقلار قاراكۆل (喀喇库尔)، ساداقتۇ (萨达克图)، قاراقوشۇن (哈喇和邵) قاتارلىق ئۇچ يەردىكى مىڭدىن[1] ئارتۇق ئاھالىسىنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولۇپ سەمىمىيەت بىلدۈردى...»[2] يازما ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، مىلادىيە 1722 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسى غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلىپ تۇرپاننى ئىگىلىگەن. قۇربان قاتارلىقلار باشلىغان بەيئەتچىلەر ۋەكىللىرى تۇرپانغا چىقىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىغا بەيئەت قىلغان. مانا بۇ لوپلۇقلار توغرىسىدا بالدۇرقى ھەم بىر قەدەر مۇكەممەل رەسمىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ، مۇشۇ ئۇچۇردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، جۇڭغارلارنىڭ ئېغىر زۇلۇمىغا ئۇچرىغان لوپلۇقلار تۇرپانغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن، ئەمما بىرقانچە يىلدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى كېلىشىم بويىچە چېكىنگەن، جۇڭغارلار لوپ رايونىنى قايتىدىن ئىشغال قىلىۋالغان. يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، 1722 - ياكى 1723 - يىلى چىڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان ئاشۇ ئاھالىلەر ئاساسەن قاراكۆل (بۇ جاي ھازىرقى بېچىسۇ ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ)، قاراقوشۇن (مۇرانىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ، ئەينى ۋاقىتتىن ئالغاندا تارىم، چەرچەن، مۇران دەريالىرىنىڭ ئاخىرقى قۇيۇلۇش ئورنىدىن ئىبارەت) ۋە ساداقتۇ (ئارغان بىلەن يېچىسۇ ئارىسىغا، سەل شەرق تەرەپتىكى كۆل) كۆللىرىنى مەركەز قىلىپ ياشىغان ئاھالىلەردۇر، مۇشۇ يۇرتلاردا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ ۋەكىللىرى يۇرت ئاقساقىلى قۇربان قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا تۇرپانغا چىقىپ چىڭ سۇلالىسىدىن پاناھلىق تىلىگەن. مۇشۇ ئوردا خاتىرىلىرىنىڭ 31 - جىلد 6 -، 7 - بېتىدىكى 1725 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگە تالىق خانغا يوللانغان مەلۇماتنامىسىدە، جۇڭغار تۆرىسى سۈۋان ئاراپتاننىڭ تۇرپاننى بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقى، بۇ ۋاقىتتا تۇرپاندا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بارلىقى، ناۋادا ئۇلارنىڭ باشچىلىرىنى ئىچكىرىگە كۆچۈرسە تىرىكچىلىكى قىيىن بولىدىغانلىقى، تەۋەلىكىدىكىلەر بىلەن كۆچۈرسە ئۇلارنىڭ 4 - 5 مىڭ ئادەمدىن كەم بولمايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلغان ھەمدە پادىشاھنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈپ گۇاھچۇ، شاجۇ قاتارلىق بىپايان زېمىندا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىر - ئىككى يىل ھالىدىن خەۋەر ئېلىنسا بولىدىغانلىقى بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە مۇنداق دېيىلگەن:

---

① ناۋادا بىر ئائىلىدىن بىردىن ۋەكىل چىققان دېسەكمۇ، شۇ ۋاقىتتا لوپ رايونىدا 1000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە، كەم دېگەندىمۇ 5 - 10 مىڭغىچە نوپۇس بارلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. چۈنكى تۇرپان بىلەن لوپ رايونىنىڭ ئارىسى يىراق ۋە چۆل بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ھەممە ئاھالىسى بارالىشى مۇمكىن ئەمەس، يەنە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتى جۇملىدىن يېمەكلىك جەھەتتىكى قىيىنچىلىقى، بالىلار ۋە ياشانغانلار مەسلىسىنىمۇ ئويلىشىشقا توغرا كېلىدۇ.

② « «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى»دىكى مۇسۇلمانلارغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 29 - بەت.

«لوپنوردىكىلەرمۇ تۇرپانلىقلارغا ئوخشاش بولسۇن، كۆچۈپ كېلىشنى خالايدىغانلار باشچىلىرى بىلەن بىرگە كۆچۈپ كەلسۇن، خالىمىغانلار ئۆز يۇرتىدا قالسۇن... لوپنور مۇسۇلمانلىرى سۇ بويلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ بېلىق تۇتۇپ يەپ ھايات كەچۈرىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە قۇرۇقلۇقتا ئولتۇراقلىشىپ ھايات كۆچۈرۈشنى خالايدىغانلار بولسا تۇرپانلىقلارغا ئوخشاش كۆچۈرۈلسۇن»[1] دېيىلگەن. خەنزۇچە يازما ئۇچۇرلارغا قارىغاندا 1700 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا لوپ رايونىدا 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە بولۇپ جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمى، تالان ـ تاراجى سەۋەبىدىن، كۆپلىگەن ئاھالىلەر ئانا ماكانى بولغان لوپ رايونىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا لوپ رايونى جۇڭغارلارغا تەۋە بولغان[2]. مۇشۇ ئۇچۇرلارغا ئاساسەن، 1680 ـ يىللىرىن 1759 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتا لوپلۇقلارنىڭ يەنىلا لوپ رايونىدا ياشىغانلىقىنى بىلەلەيمىز، شۇڭا ئۇلارنى مۇشۇ دەۋردە باشقا يەردىن كۆچۈپ كەلگەن دەيدىغانغا پاكىت يوق. 1758 ـ يىلى جۇڭغارلارنىڭ جوراس (چوراس)، ماخۇس ئۇرۇقلىرىنى قوغلاپ لوپ رايونىغا كەلگەن چاغ سۇلالىسى سەركەردىلىرى لوپ رايونىنىڭ يېرىنىڭ كەڭلىكى، قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغانلىقىنى بايان قىلغان. لوپلۇقلارنىڭ باشچىسى قاشقا قاتارلىقلار بىر بۆلەك ئادەملىرى (ۋەكىللىرى)نى باشلاپ چاغ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە تەسلىم بولغان، ئۇلار شۇ ۋاقىتتا پەقەت 600دىن ئارتۇقراق ئاھالە بارلىقىنى بايان قىلىشقان، ئەمما بۇلارنى پۈتكۈل ئاھالە دەپ قاراشقا بولمايدۇ[3]. بۇ يازما ئۇچۇرنىڭ چىنلىقىدا شۇبھە يوق، باشقا يازمىلارغا قارىغاندا تۇرپانلىقلاردىن بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ كۆچۈپ 1726 ـ يىلى 650 ئادەمنىڭ كۆچكەنلىكى خاتىرىلەنگەن گۇاجۇ قاتارلىق يەرلەردە بىر مەزگىل ياشىغانلىقى خاتىرىلەنگەن، لېكىن لوپلۇقلارنىڭ كۆچۈپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق ئۇچۇر يوق. تۇرپانلىقلار بىلەن لوپلۇقلارنىڭ ئىگىلىك ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىدىن قارىغاندا، بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلىپ، دەريا ۋە كۆل بويلىرىدا ياشايدىغان لوپلۇقلارنىڭ قۇرغاق جايغا بېرىپ تېرىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈشنى تاللىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى[4]. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئەينى ۋاقىتتىكى لوپلۇقلار يەنىلا بېلىقنى ئوزۇق قىلىش ئارقىلىق ھايات كەچۈرگەن. لوپلۇقلارنىڭ چاغ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرۈشى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئىياغ

---

① «بۇيۇك چاغ سۇلالىسىنىڭ ئەملىي خاتىرىلىرى»دىكى مۇسۇلمانلارغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 30 ـ بەت.

② بىددىلى: «رۇسىيە. موڭغۇلىيە. جۇڭگو»، سودا باسمىخانىسى، 1981 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 343 ـ بەت.

③ 1723 ـ يىلى بەيئەت قىلغان لوپلۇقلار 1725 ـ يىلى جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ كۆپ زۇلۇم تارتقانلىقى ۋەجىدىن بۇ قېتىم خېلى كۆپ ئاھالە پىنھانلارغا قېچىپ چاغ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە كۆرۈنۈش قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىغان بولۇشى مۇمكىن. جۇڭغارلارنىڭ ئۆچ ئېلىشى سەۋەبلىك بىر بۆلۈك ئاھالىلەرنىڭ باشقا يۇرتلارغا كۆچكەنلىكىنىمۇ ئەسته ساقلايمىز.

④ جۇڭغارلاردىن چاغ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلار بۇنىڭ سىرتىدا، چۈنكى ئۇلارغا باشقا چىقىش يولى قالمىغان بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا قۇربان باشچىلىقىدا مەلۇم ساندىكى ئاھالە تۇرپانلىقلار بىلەن بىرگە كۆچكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئېقىنىدىكى يەرلەر بىرقانچە يىل چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان بولسىمۇ، كېيىن يەنىلا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشكەن[1]. 1758 - يىلىنىڭ بېشىدا جۇڭغارلارنىڭ مەغلۇپ بولغان جوراس، ماخۇس قەبىلىلىرىنى قوغلاپ زەربە بېرىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى لوپ كۆلى رايونىغا كىرگەن، شۇندىن كېيىن بۇ توغرىدىكى مەلۇماتلار كۆپەيمىشكە باشلىغان. چىڭ سۇلالىسى سەركەردىلىرى لوپلۇقلاردىن سوراپ بىلىشچە، لوپ رايونىدا دەريا - كۆللەرنىڭ كۆپ بولۇپ پۈتۈن ئايلىنىپ چىقىش ئۇچۇن ئىككى ئاي كېتىدىكەن. كاشغەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى 60 نەچچە دەريانىڭ بۇ يەرگە ئېقىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلگەن. لوپلۇقلار شۇ ۋاقىتتا لۇكچۇندىكى ئىمىن خوجىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن. باركۆلدە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى ئارغۇننىڭ 1758 - يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى مەلۇماتنامىسىدىن مەلۇم بولۇشچە، لوپنۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئاقسۇاقىلى قاشقا قاتارلىقلار تەسلىم بولغان، ئۇلارنىڭ نوپۇسى ئېنىقلىنىپ ئىمىن خوجىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن[2]. مۇشۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى لوپلۇقلار 1757 - يىلىدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان، شۇندىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بولغان ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەخمىنەن 1864 - يىلىغىچە لوپلۇقلارنى باشقۇرغان.

«چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى»نىڭ 597 - جىلد 28 - ، 29 - بەتلىرىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، مەسلىھەتچى ئامبال شۇ خېدېنىڭ 1759 - يىلى 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى مەلۇماتنامىسىدىن مەلۇم بولۇشچە، دولانلارغا يېڭىدىن تەيىن قىلىنغان ھاكىمبەگ ئابدۇلھەي سالامغا بارغان، ئۇنىڭ بايان قىلىشچە قېرىندىشى توقتۇ كورلا قاتارلىق يەرلەردە مال بېقىۋاتقانىكەن. ئاكىلاشلارغا قارىغاندا، لوپ رايونى تەۋەسىگە تارقىلىپ كەتكەن دولانلىقلار قايتىپ كېلىشكە باشلىغان، ئەمما ئوزۇق كەمچىل، تېرىقچىلىق قىلىشقا كۇچى كېرىشمىگەنلىكى بايان قىلىنغان. مانا مۇشۇ ئۇچۇردىن قارىغاندا، بىر تۈركۈم دولانلىقلار ئېھتىمال جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا لوپ رايونىغا قېچىپ بارغان، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى يوقاتقاندا ئەسلىي يۇرتلىرىغا قايتقان[3]. مانا مۇشۇلاردىن قارىغاندا، 1680 - يىلىدىن 1759 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا لوپ رايونىغا بىر تۈركۈم دولانلىقلارنىڭ كۆچۈپ كېلىپ ھايات كەچۈرگەن، ئەمما لوپلۇقلاردىن بىر تۈركۈمى باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتكەن. لوپ رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن دولانلىقلاردىن كۆپىنىڭ 1759 - يىللار ئەتراپىدا كورلا قاتارلىق جايلارغا

① يۇقىرىقى ئۇچۇرلاردىن جۇڭغارلارنىڭ لوپ رايونىدىكى ئاھالىلىرىدىن ئۆچ ئالغانلىقىنى، بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ زۇلۇمىغا چىدىماي يۇرتىنى تاشلاپ قاچقانلىقىنى بىلىش مۇمكىن، بۇ خىل ستېم 34 يىل داۋام قىلغان.

② « «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى»دىكى مۇسۇلمانلارغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 173 - بەت.

③ ھازىر لوپلۇقلار بىلەن دولانلىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە خېلى كۆپ ئوخشاشلىق بارلىقى بىلىنمەكتە، جۈملىدىن «قوڭغۇز يېگەنلەرنىڭ رىۋايىتى»مۇ ئورتاق. بۇ ئوخشاشلىقلار كېيىن دېگەندىمۇ مۇشۇ دەۋرده بارلىققا كەلگەن بولسا كېرەك. لوپلۇقلار ئاساسىدا دولانلىقلار توغرۇلۇق ئۇچۇر ساقلانغانلىقى تېخى مەلۇم ئەمەس، شۇنىڭدىن قارىغاندا شۇ دەۋرده ئورتاقلىق پەرقلەرگە قارىغاندا زور بولسا كېرەك.

قايتقانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. 1760 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى ئوردىغا يوللانغان مەلۇماتنامىدىن كۆرۈشىمىزچە، لوپ رايونىدىكى بەگ توقتۇ ئۆزىگە تەۋە 300 ئۆيلۈكتىن كۆپ ئاھالىنىڭ دېھقانچىلىق قىلىشىنى ئىلتىماس قىلغانلىقى، ئىنسى ئابدۇلھەي (كۈچارلىق كىشى بولۇپ بۇگۇرنىڭ ھاكىمبېگى)نىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىش كېرەكلىكى ئېيتىلغان. 1761 - يىلى ئارغۇننىڭ قاراقچىلارنى قوغلاپ لوپ رايونىغا بارغانلىقى يېزىلغان. ھەربىي يېتەكچى ۋەزىر قاتارلىقلارنىڭ 1761 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يوللىغان مەلۇماتنامىسىدە شۇ خېدىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئارغۇنلار لوپ رايونىدىكى مۇسۇلمانلاردىن مىڭ ئۆيلۈكتىن[1] ئارتۇق ئاھالىنى ھەمدە پىچان ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان شاھ قۇلى قاتارلىق يۇز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالىنى قايتۇرۇۋالغان (收复). 1761 - يىلىدىكى شۇ خېدىنىڭ مەلۇماتنامىسىدە «بۇرۇن ئارغۇنلار بەيئەت قىلدۇرغان مىڭ ئۆيلۈكتىن ئوشۇق لوپنورلۇق ئۇيغۇرلار (罗布诺尔回人)، پىچان ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان شاھقۇلى باشلىق يۇز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار...»[2] دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، 1761 - يىللىرى ئەتراپىدا لوپ رايونىدا (قارا قوشۇن كۆلى بويىدىن يېڭىسۇ ئەتراپلىرىغچە) كەم دېگەندىمۇ مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە بولغان.

شۇ خېدىي شەخسەن ئۆزى لوپ رايونىغا بېرىپ 1761 - يىلى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»دە «لوپنوردا ئىككى قەبىلە بار، بىرى قاراكۆل (喀喇库勒)، يەنە بىرى قاراقوشۇن (喀喇和卓)دۇر، قاراقوشۇن يەنە بەشكە بۆلۈنىدۇ. قاراكۆل بىرلا بەگلىك بولۇپ ئەتراپىدىكى شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان، يارەمچىدىن بىرى كۆپەيتىلسە؛ قارا قوشۇندىكى بەش جايغا بىردىن، بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان بەگ قويۇلسا، ئىككى ئومۇمىي ئىشلار باشقۇرغۇچىسى، ئىككى يارەمچى ئىبەرتىلسە. تابىئەلىرى 183 ئائىلە، 1071 نوپۇس... قاراكۆلنىڭ بېگى قاشقا مۇشۇ يەرنىڭ (لوپ رايونى؟) ئومۇمىي بەگلىكىگە تەيىن قىلىنسا. قاراقوشۇننىڭ بەش بېگى ئىچىدىكى نىياز قۇلى ئالدى بىلەن تابىئەلىك بىلدۇرگەن، ئابداللىقلار (伊帕勒人) بۇنى بىلىدۇ، قارا قوشۇندىكى بەش ئورۇننىڭ ئومۇمىي بەگلىكىگە تەيىن قىلىنسا، ھەممىسى ئۆز يەرلىرىنى باشقۇرسا، ئىككى يارەمچى قويۇلسا. باشقا ئۇچ يەرنىڭ ئەسلىدىكى بەگلىرى ساتىمەت، نىيازچىك، ئازنالار داۋاملىق بەگ بولۇۋەرسە. ئاۋام سايلىغان قىشقۇلى، ئارۇزۇ (روزى)، خۇدۇيۇمبەردىلەر يارەمچى بەگلىككە بەلگىلەنسە. يەنە سۈپۈرگە يوللارنى پىششىق بىلىدۇ، كىچىك بەگلىككە تەيىنلەنسە، تۇرپاندا تۇرۇپ ھاشار ۋە سېلىق ئىشلىرىنى بېجىرسە... قاراكۆل ۋە قاراقوشۇننىڭ باش بەگلىرىدىن ئۇچ

① مانا بۇ ئۇچۇردىنمۇ لوپ رايونىدىكى ئاھالىنىڭ 1760 - يىلى ئەتراپىدا 600 كىشى بولماستىن مىڭ ئۆيلۈكتىن ئاشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، لوپ رايونىنىڭ 1761 - يىلىغا كەلگەندە تامامەن ئىگىلىنىپ نوپۇسىنىڭ بىر قەدەر ئېنىق مەلۇماتىغا ئېرىشكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.

② خۇ باڭجۇ: «لوپنور ۋە تۇرغۇتلار تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 6 - بەتتىكى نەقىلدىن.

كىشىگە 5 ـ دەرىجىلىك بەگ مەرتىۋىسى؛ قالغان بۇرۇنقى ئۇچ بەگ ۋە ئۇچ نەپەر ياردەمچى بەگكە، ھاشار ـ سىلىق ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان سۈپۈرگە قاتارلىقلارغا 6 ـ دەرىجىلىك بەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلسە. 5 ـ دەرىجىلىك بەگنىڭ ئورنى بوشسا پىچان ئامبىلى تەينىلەشنى ئىلتىماس قىلسا، 6 ـ دەرىجىلىك بەگنىڭ ئورنى بوشسا تەينىلەۋەرسە...» دېيىلگەن. شۇ خېدىنىڭ تەكشۈرۈشىدىكى بايان بىلەن قايتۇرۇۋېلىنغان ئاھالە بولغان مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشىنىڭ ساندا ناھايىتى چوڭ پەرق بار. ئەلۋەتتە، شۇ خېدىنىڭ بايانلىرى ھەممىسىدىن تەپسىلىي بولسىمۇ شۇ ۋاقىتتا ئېنىقلانغان سان زادى قايسى دائىرىدىكى كىشىلەرنىڭ نوپۇسىنى كۆرسىتىدۇ؟ نېمە ئىشلارنى قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ سانىدىن ئىبارەت دېگەن سوئاللار تۇغۇلماي قالمايدۇ. شۇ خېدىنىڭ ئىستاتىستىكىسى بىلەن مانجۇ ئەمەلدار چىشىينىڭ بايانلىرىدىكى سانىدىمۇ پەرق بار، بۇ پەرقلەر داۋاملىق مۇلاھىزە قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىدۇر. يەنە ئىزاھلاشقا تېگىشلىك مەسىلە شۇكى، 1758ـ يىلى لوپلۇقلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۇرۇپ بارغان ۋەكىللىرى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئىككى توپ ئىكەنلىكى، بەيئەتچىلەرنىڭ باشچىلىرىنىڭ ناملىرىدىن (قاشقا ۋە نىياز قۇلى) ھەمدە «نىياز قۇلى ئالدى بىلەن تابىئەلىك بىلدۇرگەن» دېگەن بايانلىرىدىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چىيەنلۇڭ زامانىدا نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن، 1762 ـ يىلىدىن 1764 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان «غەربىي يۈرت جۇغراپىيەسىدىن رەسىملىك بايان» ناملىق كىتابتىمۇ لوپلۇقلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە باشقا جەھەتلىرىدىن خېلى ياخشى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «قاراشەھەر ئەسلىدە لوپنور ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئانا ماكانى ئىدى، كېيىن ئۇيراتلارنىڭ جوراس، ماخۇس قەبىلىلىرى بۇ يەرنى ئىگىلەپ يايلاق قىلىۋالغان، شۇندىن كېيىن ئۇيغۇرلار بۇ يەردە ئۇزاق تۇرالمىدى، شەھەر ۋەيران بولۇپ ئورمانلار كۆيۈپ كۈل بولدى، يات قەبىلىلەر ئىگىلىۋالغانلىقتىن يەرلىك ئاھالە باشقا ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كېتىشتى، يەرلەر چۆللىشىپ، ئادەمسىز قالدى... (پىچان) جەنۇبتا لوپنور بىلەن تۇتىشىدۇ، كۆپلىگەن دەريالار مۇشۇ يەرگە قۇيۇلىدۇ، ئۇنى ئايلىنىپ چىققان كىشى يوق. كۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان بىر مۇسۇلمان تائىپىسى بار...»[1] بۇ كىتابنى يازغۇچى تۇرپان ياكى قاراشەھەر رايونىدا ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان بولۇشى ياكى ئەينى ۋاقىتلاردىكى چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ كىتابىدا قالدۇرغان ئۇچۇرلىرى خېلى قىممەتلىك. «قاراشەھەر لوپلۇقلارنىڭ ئانا ماكانى» دېگەن بايانىنىڭ قانچىلىك ئاساسى بارلىقى نامەلۇم، ئەمما جۇڭغارلار ئىگىلىۋېلىشتىن بۇرۇنقى قاراشەھەرده ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپكى يەرلىك ئاھالە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يازما ئاساسلار يېتەرلىك. مۇشۇ ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، لوپلۇق

① رۇەن مىڭداۋنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تەييارلانغان: «غەربىي يۈرت جۇغراپىيەسىدىن رەسىملىك بايان»، يەنبيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 24 ـ، 27 ـ بەتلەر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كەڭرى زېمىنلەردە ياشىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. يۇقىرىقى ئۇچۇرغا ئاساسەن لوپلۇقلارنى ئەسلىدە قاراشەھەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى دېگەن قاراشنى ياقلايدىغانلارمۇ، قارشى تۇرىدىغانلارمۇ بار، بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىش زۆرۈر، لېكىن 1723 - يىلىدىن بۇرۇنقى تارىخىي دەۋردە لوپلۇقلارنىڭ ئىزچىل تۇرده لوپ رايونىدا ياشىغانلىقىدەك پاكىتنى ئەسته تۇتۇش زۆرۈر.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ ئەمەلدارى چۇنيۇەن چىشىيى 1760 - يىلى ئەترايىدا ئاقسۇدا ئۇچ يىل تۇرغان، تەخمىنەن 1764 - يىلىدىن بۇرۇن يېزىلىپ، 1777 - يىلى كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا، «ئۇيغۇرلار يۇرتى (回疆)دىكى دەريالار نەچچە مىڭ يول ئېقىپ شەرقىي جەنۇبتا يىغىلىپ لوپنور (贺部诺尔)غا قۇيۇلىدۇ... ئىككى مەھەللە بار، لوپنور (贺部诺尔) دېيىلىدۇ، ھەربىر مەھەللىدە 4 - 5 يۈز ئۆيلۈكتىن ئاھالە بار، بۇلار تېرىقچىلىق قىلمايدۇ، چارۋا باقمايدۇ، بېلىق تۇتۇپ يەپ ھايات كەچۈرىدۇ، چىگىدىن كىيىم تىكىپ كىيىدۇ. ئاق قۇ قاتارلىق قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى ئىچىگە ئېلىپ قىشلىق كىيىم تەييارلاپ كىيىدۇ. ئۇيغۇرلار (回子) بىلەن تىل ئۇقۇشىدۇ. قۇرئان ئوقۇپ تىلاۋەت قىلىشنى بىلمەيدۇ. بەزىدە كورلا ئۇيغۇر شەھىرىگە بارغۇچىلار بولسا ئۇن، گۆش تائامى يېمەيدۇ، ئەگەر يېسە قورسىقى كۆپۈپ قۇسىدۇ. كورلىدا بېلىق كۆپ بولغانلىقتىن بۇ يەرگە كېلىدۇ، ئەمما باشقا يەرگە بېرىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ. بۇ يەردە 5 - دەرىجىلىك بەگدىن بىرى قويۇلغان بولۇپ، پىچان مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ۋاقىتلاردا پىچانغا بارغاندا بېلىق تالقىنىنى ئوزۇق قىلغان.»[1] بەزى يازمىلاردا تۇرپان ئايماق خانى سۇلايمان ۋاڭ (ئىمىن خوجا ئوغلى) گۇناھ سادىر قىلىپ ئورنىغا تۇنجى ئوغلى سەيپۇللا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، سۇلايمان ۋاڭ باشقۇرغان بارلىق يەر ۋە ئاھالىنى (شۇ قاتاردا لوپ رايونىدىكى 210 نەچچە ئائىلىنىمۇ) باشقۇرغان، دېگەن بايانلار بار.

«بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، 1797 - يىلى مۇران (ئابدال دېيىلىشى كېرەك ئىدى)، چارا قاتارلىق جايلاردا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ نۇرغۇن لوپلۇقلارنىڭ بېشىغا چىقىقان، نەتىجىدە كۆپلىگەن لوپلۇقلار ھەر تەرەپكە تارقىلىپ مەھەللىلىرىگە قايتىشقا جۇرئەت قىلالمىغان، بىر قىسمى قېچىپ خوتەنلىكلەر لوپقا، بىر قىسمى قېچىپ تىكەنلىك (ھازىرقى 34 - تۈەن تۇرۇشلۇق جاي)، دۆڭقوتان ھەم بۇگۇرنىڭ جەنۇبىي كۇدەيلىك (سوخۇ) رايونلىرىغىچە قېچىپ كەتكەن[2]. بۇ ئۇچۇرنىڭ قانداق مەنبەگە ئاساسلىنىلغانلىقىنى ئۇقمايمىز، ئەمما لوپلۇقلارنىڭ رۇس ئېكسپېدىتسىيەچى پېرزۋالىسكىغا ئېيتقانلىرىغا قارايدىغان بولساق، 1797 - يىلىدىن سەل بۇرۇن لوپ رايونىدا يۈز بەرگەن يۇقۇملۇق كېسەل سەۋەبىدىن نۇرغۇن ئاھالىنىڭ

① چۇنيۇەن چىشىيى: «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر كىتابخانىسى فاكسىمىل نەشرىگە قارالسۇن.

② بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرە كومىتېتى: «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، زامانىمىزدىكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 264 - بەت.

ئۆلۈپ كەتكەنلىكى ئەمەلىيەت بولۇپ چىقىدۇ.

1784 - يىلىدىكى «پادىشاھ ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن دەريا - ئېقىنلار مەنبەسى توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە» (钦定河源纪略) ناملىق ئەسەرنىڭ 28 - جىلدىدا «لوپنور كۆلى قاراشەھەرنىڭ 200 يولدىن ئارتۇق جەنۇبىدا، غازلىق كۆلىنىڭ 200 يول غەربىي شىمالىدا. كاشغەر دەريا سى، يەكەن دەريا سى، خوتەن دەريا سى، ئاقسۇ دەريا سى، كۇچار دەريا سى، قايدۇ دەريا سى مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ... ئايلانمىسى 500 يول، ئەتراپىدا ئوننەچچە قۇرۇقلۇق (洲، بوستانلىق؟) بار، غەربىي يۇرتتىكى دەريالار مۇشۇ يەرگە قۇيۇلىدۇ. كۆل بويىدا مۇسۇلمان قەبىلىلىرى جايلاشقان. يوڭجېڭنىڭ سەلتەنىتىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 1723 - يىلى 2 - ئايدا يارەمچى سانغۇن ئالانا مەلۇماتنامە يوللاپ لوپنور ئۇيغۇرلىرىدىن قۇربان قاتارلىقلار قاراكۆل، ساداقتۇ، قاراقوشۇن قاتارلىق جايلاردىكى مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ بەيئەت قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. ئىتائەت قىلغان ئوچ يىلدىن بېرى لوپنور ئۇيغۇرلىرى دەريا - كۆل بويلىرىدا بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرمەكتە... چېيەنلۇڭ سەلتەنىتىنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى 2 - ئايدا) نوپۇس پىرقىسىنىڭ يانداش بېگى ئارغۇن قوشۇن باشلاپ بايارنى قوغلاپ لوپنوردىن ئۆتكەندە بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى قاشقا قاتارلىقلار كېلىپ تەسلىم بولغان ھەمدە نەچچە ئون يىل بۇرۇن بۇ يەردە 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشى بولسىمۇ كۆچۈپ كېتىپ ھازىر نەچچە يۈز ئادەم قېلىپ بېلىقچىلىق بىلەن ياشاۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلغان... چېيەنلۇڭ سەلتەنىتىنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) غەربتە زەپەر قۇچقان مەسلىھەتچى ئامبال شۇ خېدې لوپنور رايونىنى تەكشۈرگەندە، قاراكۆل ۋە قاراقوشۇن دېگەن ئىككى قەبىلە بار ئىدى. قاراقوشۇن يەنە بەشكە بۆلۈنگەن ۋە ئوچ بەگ كۆپەيتىلگەن بولۇپ 183 ئۆيلۈك 1071 نوپۇسى بار ئىدى، مۇشۇلار قاسى (哈什) پېيىدىن 100 تال، سۇغۇر (伦海) تېرىسىدىن توقۇلغان پارچە ئولپان تۆلەيدۇ»[1] دېيىلگەن. مانا مۇشۇ ئۇچۇردىن قارىغاندا، 183 ئۆيلۈك بۇ ئاھالە پەقەت قاراقوشۇننى مەركەز قىلغان ھالدىكى بەش جايدىكى ئاھالىدىن باج - سېلىق تۆلەيدىغانلارنىڭلا سانى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز، بۇلار پۈتۈن لوپلۇقلارنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت.

«قارام قەبىلىلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابنىڭ 15 - جىلدىدا «لوپنوردا بۇرۇن 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى، بەيئەت قىلغاندىن كېيىن كۆچتى، جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمىدىن ئاقسۇ، دولان شەھەرلىرىگە قېچىپ بېرىشقان، مانا ھازىر 600دىن كۆپرەكى قالدى»[2] دېيىلگەن.

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى خې نىڭ تەرىپىدىن 1803 - يىلى ئەتراپىدا يېزىلغان «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ تەپسىراتى» (回疆通志) ۋە مۇشۇ مۇئەللىپنىڭ 1806 - يىلى كىتاب

① جى يۈن: «پادىشاھ ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن دەريا - ئېقىنلار مەنبەسى توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە» (钦定河源纪略)، فاكسىمىل نەشرى، 242 -، 243 - بەتلەر.

② رۈەن مىڭداۋۇنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە ئىزاھلانغان: «غەربىي يۇرت جۇغراپىيەسىدىن رەسىملىك بايان»، يەنبېەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 28 - بەت.

قىلىنغان «ئۇچ ئايماق بايانلىرى» (三州辑略)[1] دېگەن كىتابىدىكى بايانلىرى يۇقىرىدا كۆرگەن چۈنيۇەن چىشىيى تەرىپىدىن يېزىلىپ، 1777 ـ يىلى كىتاب هالىتىگە كەلتۈرۈلگەن «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە» بىلەن مەزمۇنى جەهەتتىن ئاساسەن ئوخشاش. «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ تەپسىراتى»دا مۇنداق دېيىلگەن: «لوپنور تۇرپانىنىڭ 500 يولدىن ئارتۇق شەرقىي جەنۇبىدا، پىچانىنىڭ 300 نەچچە يول جەنۇبىدا، كۆلنىڭ ئايلانمىسى نەچچە مىڭ يول بولۇپ، غەربىي يۇرتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چوڭ كۆلدۇر. كۆل بويىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىككى مەھەللىسى بولۇپ هەربىرىدە 4 ـ 5 يۈز ئۆيلۈكتىن لوپنورلۇق ئاهالە بار. ئۇلار تېرىقچىلىقنى ئۇقمايدۇ، مال باقمايدۇ، بېلىقنى ئوزۇق قىلىدۇ[2]. چىگىدىن ئېگىن توقۇپ كىيىدۇ، ئاق قۇ قاتارلىق قۇشلارنىڭ پېيىنى بېزەك قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن تىل ئۇقۇشىدۇ. قۇرئان تىلاۋەت قىلىشنى، ناماز ئوقۇشنى بىلمەيدۇ. بەزىلىرى كورلا ئۇيغۇر شەهىرىگە بېرىپ قالسا ئۇن تائامى ۋە مال گۆشى يېمەيدۇ، ئەگەر يەپ قالسا قورسىقى كۆپۈپ قۇسىدۇ. كورلىدا بېلىق بولغانلىقتىن كېلىشكە جۇرئەت قىلىدۇ، تەسلىم بولغاندىن بۇيان شۇنچە كەڭرى ئۇيغۇر زېمىنىدىن توققۇز پارچە سۇغۇر تېرىسى ئولپان تۆلەيدۇ...»[3] دېيىلگەن.

نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن 18 ـ ئەسىردە يېزىلغان «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ تەزكىرىسى» ناملىق ئەسەردە لوپ كۆلى (洛卜淖尔)نىڭ پىچانىنىڭ دەل جەنۇبىدا ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تۈركۈمى ئىكەنلىكى، زىرائەت تېرىمايدىغانلىقى، مال باقمايدىغانلىقى، كىيىم تايياپ بېلىق تۇتۇپ ئوزۇق قىلىدىغانلىقى، چىگە يىغىدىغانلىقى، قاسىنىڭ پەيلىرى ۋە سۇغۇر تېرىسىنى باشقا يۇرتتىكىلەرگە ساتىدىغانلىقى ياكى كىيىم قاتارلىق كېرەكلىكلەرگە ئالماشتۇرىدىغانلىقى يېزىلغان[4].

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى شۇ سۇڭ (1781 ـ 1848)نىڭ 1821 ـ يىلى پۈتتۈرگەن «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى خاتىرىسى» ناملىق ئەسىردىكى بايانلار، ئاساسىي جەهەتتىن يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە» ناملىق كىتابتىكى بايانلار بىلەن ئوخشىشىدۇ. دېمەك بۇ كىتابتىكى بايانلار ئەنە شۇ كىتابتىكى ئۇچۇرلارنى كۆچۈرۈش ياكى ئاساس قىلىپ يېيىتىشتىن كەلگەن. بۇ كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «كاڭشى سەلتەنىتىنىڭ 61 ـ يىلى (ميلادىيە 1722 ـ يىلى) چوڭ

---

① خې نىڭ: «ئۇچ ئايماق بايانلىرى (三州辑略)»، تەيۋەن چېگۈبن نەشرىياتى، 1967 ـ يىلى فاكسىمىل نەشرى، 28 ـ بەت.

② بۇ قاراش شۇندىن باشلاپ 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە بولغان كىتابلاردا لوپلۇقلارغا ئائىت بايانلاردا تەكرارلىنىپ تەۋرەنمەس يەكۈنگە ئايلىنىپ قالغان (بۇنىڭغا 1944 ـ يىلى نەشر قىلغان «جۇڭگو چېگرا رايون ئىلمي تەتقىقات جەمئىيىتى ئەسەرلىرى» 1 ـ توپلامنىمۇ مىسال قىلىشقا بولىدۇ)، بۇ ئەھۋال پەقەت 18 ـ ئەسىردىكى ئەھۋالىغىلا ماس كېلىدىغانلىقىنى كېيىنكى مەزمۇنلاردا بايقۇالالايمىز.

③ خې نىڭ: «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ تەپسىراتى»، جۇڭگو تەيۋەن ۋېنخەي نەشرىياتى، 1966 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 341 ـ بەت.

④ «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ تەزكىرىسى»، جۇڭگو تەيۋەن چېگۈبن نەشرىياتى، 1968 ـ يىلى فاكسىمىل نەشرى، 23 ـ، 25 ـ بەتلەر.

قوشۇنىمىز تۇرپانغا يۇرۇش قىلىپ، شەھەر قۇرۇپ بوز ئاچقاندا، لوپنور ئۇيغۇرلىرىدىن قۇربان قاراكۆل، ساداقتۇ، قاراقوشۇندىكى مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىسىنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. چېيەنلۇڭ سەلتەنىتىنىڭ باشلىرىدا (چېيەنلۇڭ سەلتەنىتى 1736 ـ يىلى باشلانغان ـ نەقىلچى) قالقا بىلەن غالدان سېرىنىنىڭ يايلاق چېگراسى بېكىتىلگەن. جۇڭغارلارنىڭ چېگراسى كىمچىكخان تەڭرى دېگەن يەردە بولغان. يۇقىرى ئالتاي تېغى قاپتىلى ۋە سۇلاي ئارتىنىڭ ئاستىدىكى قاپ تېغىدىن باي تېغى ئارىسىغىچە بولغان. ئۇلانئۇسۇ، لوپنورلاردىن ئۆتۈپ بىۋاستە غازلىق كۆلگە يېتىپ بارغان. شۇڭا لوپنورلۇقلار جۇڭغارلارغا تەۋە بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ زۇلۇمىدىن كۆپى قېچىپ كەتكەن، بۇرۇن ئاھالىسى 2000دىن كۆپ بولسىمۇ ھازىر 600 دىن ئارتۇقراق ئادەم قالغان... (بۇ يەردىكى بايانلار يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن مەزمۇنلار بىلەن تامامەن ئوخشاش ـ نەقىلچى). (1761 ـ يىلى) بۇ يەردە 208 ئۆيلۈك، 1260 ئەر ـ ئايال بار، 5 ـ دەرىجىلىك بەگدىن ئۈچ نەپەر، 6 ـ دەرىجىلىك بەگدىن يەتتە نەپەر...»[1] ئومۇمەن ئالغاندا شۇ ۋاقىتتىكى لوپلۇقلار ھەققىدىكى ئۇچۇرنىڭ مەنبەسى ئىككى خىل بولۇپ بىرى شۇ خېدې قاتارلىقلارنىڭ مەلۇماتى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا شۇ دەۋرنىڭ تەلىپى بويىچە يوللانغان مەلۇماتلاردىن ئىبارەت. يەنە بىرى غەيرىي ھۆكۈمەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللار يەنى «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە»، «غەربىي يۇرت جۇغراپىيەسىدىن رەسىملىك بايان» قاتارلىق ئەسەرلەردىن ئىبارەت. بۇ كىتابلارنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى تۆپ نېگىزىدىن ئالغاندا بىر بولسىمۇ، ئىشلىتىش مۇددىئاسىنىڭ پەرقى تۈپەيلىدىن ئىككى خىل نەتىجە كېلىپ چىققان. يۇقىرىقى ئىككى مەنبەنىڭ ئەسلىي مەنبەسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىكلىرى ياكى ئەمەلدارلىرى بولسىمۇ، ئەينى دەۋر پادىشاھلىقىغا يوللانغىنى بىلەن كىتاب قىلىنىپ ئاۋام ئارىسىدا تارالغان ماتېرىيال ئىككى خىل بولغان.

1836 ـ يىلى ئەتراپىدا چې يۈنشى تەرىپىدىن يېزىلغان «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرىغا شەرھىي» ناملىق ئەسەردە «لوپنور، شەھەردىن 500 نەچچە يول شەرقىي جەنۇبتا، پىچانىڭ ئۈچ يۇز نەچچە يول غەربىي جەنۇبىدا. نور ـــ كۆل دېگەنلىك بولۇپ كۆلنىڭ ئايلانمىسى نەچچە مىڭ يول كېلىدۇ. بۇ كۆل شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چوڭ بىر كۆل، ئۇ يەردە مۇسۇلمانلار كەنتىدىن ئىككىسى بار، ھەربىرىدە 4 ـ 5 يۇز ئۆيلۈكتىن ئاھالە بار. بۇلار تېرىقچىلىقنى بىلمەيدۇ، پەقەت بېلىقنى ئوزۇق قىلىدۇ. تىلى قوشنا يۇرتلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تىلىدىن پەرقسىز، نامىز ئوقۇش ۋە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشنى بىلمەيدۇ. بەزىدە كورلا ئۇيغۇرلار شەھىرىگە بېرىپ قالغۇچىلار بولسا گۆش ۋە ئۇن تاۋامى يېمەيدۇ، يېسىسلا قورسقى كۆپۈپ قۇسىدۇ. كورلىدا بېلىق كۆپ

① شۇ سۆزنىڭ: «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى خاتىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 121 ـ ، 122 ـ بەتلەر. بۇ بايانلارمۇ لوپلۇقلارنىڭ نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي سانى سۆيىتىدە ئاساس قىلىنغان، لېكىن ئۇنتۇماسلىقىمىز لازىمكى، خەنزۇ ۋە مانجۇ ئاپتورلار كۆپ قېتىم تەكرارلىغان بۇ نوپۇس سانى پەقەت قاراقوشۇن كۆلى بويىدىكى ئاھالىنىڭ بىر قىسمىنىلا كۆرسەتكەن. كېيىنكى بايانلىرىمىزدا كۆرۈلىدىغان لوپ-لۇقلارنىڭ مەھەللىلىرى ۋە جايلاشقان ئورۇنلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ.

بولغانلىقتىن بەزەندە كېلىپ قالمىغانلار بار. ھەر يىلى سۇغۇر تېرىسىدىن توققۇز پارچە ئولپان تاپشۇرىدۇ. 6 ـ دەرىجىلىك بەگدىن بىرى تەيىن قىلىنغان بولۇپ تۇرپانىنىڭ باشقۇرۇشىدا»[1] دېيىلگەن. چى يۈنشى تەرىپىدىن 1806 ـ يىلى يېزىلغان «غەربىي چېگرا بايانلىرى» ناملىق كىتابتا يۇقىرىقى بايانداكى «شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى» دېگەن بايان «غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى» دېيىلگەندىن باشقا بايانلار ئاساسەن ئوخشاش[2]. مانا بۇلاردىن كۆرىنىپ تۇرۇپتۇكى، تاكى 1800 ـ يىلىغىچە لوپلۇقلارنىڭ ئىگىلىكىدە تېرىقچىلىق يوق ئىدى، ئۇنداق بولمىغاندا ئۇلارنىڭ ئۇن تائامى يېسە قورسىقى كۆپۈپ ياندۇرىدىغانلىقى، كورلىدا ېيلىق كۆپ بولغانلىقتىن كورلىغىلا بارالايدىغانلىقىنى ئالاھىدە يازمىغان بولاتتى. شۇندىن 20 ـ 30 يىللار ئۆتكەندە خوتەنلىكلەر (قاراقوشۇن كۆلى رايونىدىكىلەر) ۋە تۇرپانلىقلار[3] (يېڭىسۇدىن تىكەنلىك ئەتراپلىرىغىچە)نىڭ تەسىرىدە تېرىقچىلىقنى ئۆگىنىپ بۇغداي، پاختا، قوغۇن، تاۋۇز، كۆكتات تېرىغان.

جۇڭ گۇاڭشېڭ قاتارلىقلار تۇزگەن «شىنجاڭ تەزكىرىسىنىڭ ئارگىنالى» ناملىق ئەسەردىمۇ لوپلۇقلار توغرۇلۇق قىسقىچە ئۇچۇر قالدۇرۇلغان، ئۇنىڭدا لوپ كۆلى بويىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ قاراكۆل قەبىلىسىگە تەۋەلىكى، 1761 ـ يىلى بەگدىن ئۇچى كۆپەيتىپ تەيىنلەنگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ېيلىق تۇتۇپ يېپ ياشايدىغانلىقى، لوپ كۆلى ۋە ئەتراپلىرىدىن قارا قىلتىرىقلىق چوڭ ېيلىقنىڭ كۆپلۇكى ، ئاشلىق يېمەستىن ېيلىقلا ئىستېمال قىلىدىغانلىقى، ساتما تىكىپ ئولتۇرىدىغانلىقى، ېيلىقنى شۇنداق تېز يەيدىغانلىقى، قىلتىرىقنى جاۋۇغىيىدىن چىقىرىدىغانلىقى، تىلىنىڭ باشقا يەردىكى ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىنىدىغانلىقى، ېيلىق تۇتۇشتىن باشقا ئىگىلىكى يوقلىقى قاتارلىقلارنى بايان قىلغان ھەمدە 1777 ـ يىلى كىتاب ھالىتىگە كەلتۇرۇلگەن «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە»دىن نەقىل كەلتۇرگەن[4].

1868 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قەشقەردە زىيارەتتە بولغان ئەنگلىيەلىك روبېرت شاۋنىڭ لوپلۇقلار ھەققىدە ئاڭلىغىنى مۇنداق: «قۇملۇققا يېقىن ئولتۇراقلاشقىنى دولانلار، بۇ بىر بۆلەك يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن ياشايدىغان مۇسۇلمان قەبىلىسى،

---

① چى يۈنشى: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرىغا شەرھىي»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ بەت.

② چى يۈنشى: «غەربىي چېگرا بايانلىرى»، تەيۋەن سودا باسمىخانىسى، 1966 ـ يىلى نەشرى، 10 ـ بەتكە قارالسۇن.

③ ئوسمان تايىپ: «ئازادلىقتىن ئىلگىرى تۇرپان، پىچان، توقسۇندىن تىكەنلىككە كۆچۈپ كەلگەنلەر توغرىسىدا» («لوپنور تارىخ ماتېرىياللىرى» 8 ـ توپلام، 2012 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 126 ـ بەت) دېگەن ماقالىدە يېزىلىشچە ئىمىن خوجا زامانىدا تۇرپان، لۇكچۇن، توقسۇن قاتارلىق جايلاردىن 1000دىن ئارتۇق كىشى خوجا ھېسابىدا تىكەنلىككە كۆچۈرۈلگەن. بۇ قېتىم كەلگەنلەر تۇرپاننىڭ يارغول، پىچاننىڭ لۇكچۇن، تۇيۇق، يانقىر، دېھقان يېزىلىرى ھەمدە توقسۇننىڭ يىلانلىق يېزىلىرىدىن كەلگەن. بىر قىسىم ئاھالىلەر شارائىتقا كۆنەلمەي قايتىپ كەتكەن.

④ جۇڭ گۇاڭشېڭ قاتارلىقلار تۇزگەن: «شىنجاڭ تەزكىرىسىنىڭ ئارگىنالى» (1930 ـ يىلى بېسىلغان)، جۇڭگو تەيۋەن چېگۇېن نەشرىياتى، 1968 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 85 ـ، 86 ـ بەتلەر.

تۇركلەر ئۇلارنى موغال قەبىلىسى دەپ ئاتايدۇ. ئاتىلاشلارغا قارىغاندا، ئۇلار گەمە ياكى لايتام ئۆيلەردە ئولتۇرىدىكەن. ئۇلاردىن باشقا قۇملۇقتا شەكىللەنگەن تۇزلۇق كۆل (بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى) Lop noor بويىدا، كۆلگە يېقىن كېلىدىغان kak ـ dam ـ koor رايونى (تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۆپلىگەن دەريالىرى مۇشۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ)، چەكلىك رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ يەردە بىلىق تۇتۇپ ھايات كەچۈرىدىغان، دەرەخ قوۋزىقىنى كىيىم قىلىپ كىيىدىغان ئىپتىدائىي قەبىلىلەر بار، بىراق مەن ئۇلارنى كۆرۈپ باقمىدىم»[1] دېيىلگەن. مانا بۇ ئۇچۇرلار لوپ رايونى ۋە لوپلۇقلار ھەققىدە قەشقەرگە يېتىپ بارغان ئۇچۇرلاردىن ئىبارەت.

پىرژېۋالسكى 1885 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئېرتىشكەن ئۇچۇرلىرىدىن مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: «بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلارنىڭ ئەجدادى موڭغۇل ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاربا‌تاينىڭ باشچىلىقىدا ئىلى رايونىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كىرگەن. يەنە بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان موڭغۇللار بىلەن قالماقلار بىر مىللەتتۇر، ئۇلار تۆمۆت، ئۇيرات، ئاپىناس، گېناس قاتارلىق تۆت ئۇرۇقتا تەۋە. يەنە بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، موڭغۇل كۆچمەنلىرى لوپ رايونىدا ماچىنلار بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر ـ بىرىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن. ئۇ زامانداا لوپلۇقلار لوپ شەھىرىدە تۇراتتى ۋە كەۋلىيە دەپ ئاتىلاتتى، بۇددىغا ئېتىقاد قىلاتتى. كېيىنچە ئىمام جەئىفىرى سادىق ئاۋامنى ئىسلامغا كىرىشكە مەجبۇرلاپتۇ، كېيىنچە بۇ ئىمامنى ئاھالىلەر ئۆلتۇرۇۋېتىپتۇ. لوپ كۆلى بويىدىكى بۇ يېڭى مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىدە ئىدى. بىراق دىنغا ئىخلاسمەن ئەمەس ئىدى. شۇڭا يۇسۇپ سەككاكى ئىسىملىك ئۆلىما لەشكەر باشلاپ لوپ شەھىرىگە كىرگەن، لوپ شەھىرىدىكىلەر يۇسۇپ سەككاكىغا سۇۋغا تەييارلاپ سېتىۋالماقچى بولغان. يۇسۇپ سەككاكى سۇۋغىلارنى قوبۇل قىلماي، پۇتۇن لوپ شەھىرىدە قەتلىئام يۈرگۈزۈپ شەھەرنى قۇرۇقدىۋەتكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ۋەقە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئۇچ يىل بۇرۇن يەنى 1373 ـ يىلى (ئەملىيەتتە تۇغلۇق تۆمۈرخان 1363 ـ يىلى قازا قىلغانىدى ـــ خەنزۇچە تەرجىمىدىن) بولغانىكەن. يۇسۇپ سەككاكى قەتلىئامدا ئامان قالغان 15 ئۆيلۈك ئاقسۇغا يېقىنراق ياربېشى مەھەللىسىگە كۆچۈپ بارغان. يەنە ئاز سانلىق كىشىلەر كېرىيەنىڭ قاغالۇق (قالۇق؟)قا، بىر قىسمى خوتەنگە كۆچۈپ يېڭىدىن لوپ مەھەللىسىنى قۇرۇپ چىققان. يەنە بىر بۆلەك كىشىلەر لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى قومۇشلۇققا يوشۇرۇنۇۋاپتۇ، ھازىرقى كۆل بويىدىكىلەر ئەنە شۇلارنىڭ نەۋرە ـ چەۋرىلىرىدۇر. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، لوپ شەھىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن بۇ يەردە ئوتۇغۇچخان دېگەن خان چىقىپ ھازىرقى چاقىلىقنى ئاستانە قىلغان كىچىك خانداىلىق قۇرۇلۇپتۇ. كېيىنچە گاس موڭغۇللىرى (ئۇيرات قەبىلىسى بولسا كېرەك) خانى قۇنتەيجى ئوتۇغۇچخانىنىڭ

① روبىرت شاۋ: «بىر ئەنگلىيەلىك سودىگەر،نىڭ خەتەرلىك سەپىرى (كەشمىردىن كاشغەرگىچە)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 21 ـ بەت.

ۋارىسلىرىغا ھۇجۇم قىپتۇ، خاننى ئۆلتۈرۈپ خانىدانلىقنى يوقىتىپتۇ، ھايات قالغان ئاھالىلەردىن بىر بۆلۈكى قېچىپ خوتەنگە كەتكەن بولسا، بىر بۆلۈكى قۇمۇشلۇق ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپتۇ، ھازىرقى كىشىلەر شۇلارنىڭ 7 ـ ئەۋلادى ئىكەن[1]. مانا بۇلار لوپلۇقلارنىڭ ئۆز تارىخى ھەققىدىكى بايانلىرىدىن كەلگەن. بۇ رىۋايەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلساق بەزى مەسىلىلەر بارلىقىنى بايقايمىز، يەنى ئىمام جەئفىرى سادىق ۋە يۈسۈپ سەككاكىغا مۇناسىۋەتلىك. ھېچبىر مەنبەدە ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق. ئۇيغۇر ئالىمى، شائىر يۈسۈپ سەككاكى 1228 ـ يىلىغىچە بىر مەزگىل چاغاتاي خانىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان، تۆھمەت سەۋەبىدىن چاغاتاي زىندانىدا قازا قىلغان، ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئىبن ئەبۇ بەكرى ئەل خارەزمىي سەككاكى، 1160 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1229 ـ يىلى قازا قىلغان، ئىلى قورغاستىكى خۇنخاي مازىرىغا دەپنە قىلىنغان، قەبرىسى ھېلىمۇ بار. ئۇ ئەرەب تىلىدا ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، تىلشۇناسلىق قاتارلىق 13 خىل ئىلىمگە چېتىلىدىغان «مۇفتاھۇل ئىلىم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) ۋە «تەلخىس» ناملىق كىتابلارنى يازغان، ئالدىنقى ئەسىرى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن ھەمدە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. يۈسۈپ سەككاكىنىڭ بۇ يەردە قەتلىئام يۈرگۈزۈشى مۇمكىن ئەمەس، ئەينى دەۋر شارائىتى ئۇنىڭغا يار بەرمەيتتى، ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرىمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن نەچچە ئەجداد بۇرۇن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر سەككاكى ئۆتكەن، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ھەم شېئىرىيەتتە كامالەتكە يەتكەن شائىر. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى»نىڭ 2 ـ قىسىم 317 ـ بېتىدە 1375 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1410 ـ يىلى قازا قىلغان، دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىلى، ھاياتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن «دىۋانى سەككاكى» ناملىق كىتابىدا 50 غەزىلى ساقلىنىپ قالغان. لوپلۇقلارنىڭ ئەجدادى ھەققىدىكى بايانىدىن باشقىلىرى ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن، بۇ ھەقتە داۋاملىق مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

تاۋ باۋلىيەننىڭ كىتابىدا «لوپنورنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيەسى شەرقتە ياردانغلىق (龙堆)قا، غەربتە كۇسەنگە تۇتىشىدۇ، ئىككى مىڭ يول كەڭلىكتە بولۇپ 15 قۇملۇق، 13 تۇزلۇق بار. تارىمنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى يەرلەردە 26 تارماق مەھەللە بولۇپ 640 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئالتە مىڭدىن ئارتۇق كىشى ياشايدۇ، تېرىلغۇ يېرى 16300 مو...»[2] دېيىلگەن.

ياڭ لىيەن «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق» ناملىق كىتابىدا «(كونچىققانبەگ) پېرزىۋالىسكىغا، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدە لوپ كۆلى بويىدا ئولتۇرغانلىقى، 550 ئۆيلۈك ئىكەنلىكى، 11 مەھەللىگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنىڭ بېلىق

① پېرزىۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 122 ـ بەت.

② تاۋ باۋلىيەن: «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە» (辛卯侍行记)، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 410 ـ بەت.

تۆتۈپ، ئۇۋ ئوۋلاپ ياشايدىغانلىقىنى، 1856 - يىلى دەھشەتلىك قارا چېچەك تارقىلىپ، قىسقىغىنا بىرقانچە ئايدا نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كەتكەنلىكى، ھازىرقى 20 ياشتىن ئاشقان لوپلۇقلار شۇ قېتىمقى يۇقۇملۇق كېسەلدىن ئامان قالغانلار ئىكەنلىكىنى ئېيتقان...»[1]

1864 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلاپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىرىك ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغان ۋە بىرقانچە يىرلىك ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەن. داۋۇت كورلاۋىينىڭ «تەزكىرەتۇن نىجاد»، ئاشۇراخۇن غەربىيىنىڭ «ئەمىر ئالى» ۋە باشقا ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، لوپ رايونى ئالدى بىلەن كۇچار راشىدىن خان ھاكىمىيىتىگە، 1868 - يىلى ئەتراپىدا بەدۆلەتنىڭ ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى»نىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. يۇقىرىقى ھاكىمىيەت ھەتتا لوپلۇق پالگانلارنى تەشكىللەپ ئۇرۇشقا سالغان. ياقۇپبەگ «يەتتە شەھەر خانلىقى» قاراشەھەر (خوتونسۇمۇل، خوشۇت، باغراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، كورلا (كۆنچى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بۇگۇر قاتارلىق جايلارنى بىر ئۆلكە يەنى كورلا ئۆلكىسى قىلىپ، بۇ ئۆلكىگە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ باشقۇرغان، لوپ رايونىمۇ مۇشۇ كورلا مەمۇرىي ئۆلكىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. 1878 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ياقۇپبەگ قۇرغان ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى»نى يوقىتىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى ھەمدە 1884 - يىلى ئۆلكە تەسىس قىلىپ بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شۇ ۋاقىتتا لوپلۇقلارنىڭ بەگلىرى ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ ئۇلار خەلق ئىچىدە يەنىلا بەگ ئاتىلىپ يۇرت ۋە خەلق ئالدىدىكى بۇرچىنى ئادا قىلىپ كەلگەن.

پىرزىۋالسكى 1876 - يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كورلا شەھىرىدىن يولغا چىقىپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئېكسپېدىتسىيەسىنى باشلىغان. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيەسى 1877 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋام قىلغان، بۇ سەپىرىدە لوپلۇقلار ھەققىدە ئېرىشكەن ئۇچۇرلىرى ئەڭ مۇكەممەل بايانلار ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيەسى « 2 - قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرى» دېيىلگەن. سەپەر جەريانىدا لوپلۇقلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، جۇغراپىيەلىك ئەھۋاللىرى، تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە باشقا جەھەتلەردىن قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرۇش بىلەن بىرگە قىممەتلىك سۈرەتلىرى بىلەن، لوپلۇقلارنى كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلدى، كىتابىمىزدىكى لوپلۇقلار توغرىسىدىكى خېلى كۆپ بايانلار مۇشۇ زاتنىڭ ئەسىرىدىن كەلگەن. شۇ قېتىمقى سەپىرىدە ئەينى زامانداشلىرى ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى»نىڭ ھۆكۈمرانى ئاتالىق غازى (بەدۆلەت) ياقۇپبەگ ئۇلارنى نازارەت قىلىشقا بىرگە ئېۋەتكەن زامانىۋىي ۋە ھاجى دېگەنلەرنىڭ توسقۇنلۇقى بولمىغىنىدا ئىدى، تېخىمۇ مول ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەن بولاتتۇق، شۇنداقتىمۇ شۇكرى. ئېكسپېدىتسىيەچىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسى يەنى 4 - قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەسىدە، 1885 -

① ياڭ لىيەن: «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق»، مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 236 - بەت.

يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە قاراقوشۇن ئەتراپلىرىدا تۈرۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ تارىم دەرياسىنى بويلاپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرغان، مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا كېلىپ چىقىشى رۇس سولداتى بولغان پىرژېۋالسكىنىڭ بايانلىرىنى ھەربىي ئاخبارات دېيىشكە بولىدۇ، بۇ ۋاقىتتا «يەتتە شەھەر خانلىقى»نىڭ پەقەت قورغان (چاقلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 60 نەچچە كىلومېتر شىمالىدا)دا لەشكىرى بولغاندىن سىرت ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىلا بار ئىدى، شۇڭا پىرژېۋالسكىنىڭ ئىگىلىگەنلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىنىڭ جۇغراپىيەلىك، ئېكولوگىيەلىك ھالەتلىرى بىلەن مۇشۇ رايوندا ياشىغان ئاھالىلەرنى چۈشىنىشتىمۇ ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئەمەلىيەتتە پىرژېۋالسكىنىڭ بايانلىرىسىز 19 ـ ئەسىردىكى لوپلۇقلارنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس.

«چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى. گۇاڭشۇ سەلتەنەتى»نىڭ 291 ـ جىلد 883 ـ بېتىدىكى 1891 ـ يىلىغا تالىق بايانىدا يېزىلىشىچە، لوپ رايونى بىرقانچە بۆلەككە بۆلۈپ باشقۇرۇلغان، بۇ رايونلار تۆۋەندىكىدەك بۆلۈنگەن: يېڭىكۆل قاتارلىق 13 مەھەللە ئوتتۇرا بۆلەك؛ چىگىلىك قاتارلىق يەتتە مەھەللە شەرقىي بۆلەك؛ توغراقلىق قاتارلىق ئالتە مەھەللە غەربىي بۆلەك بولغان؛ يېزىلىشىچە، بۇ رايونغا نەچچە تۈمەن ئائىلە ئورۇنلاشتۇرۇپ نەچچە يۈز مىڭ مو بوز ئاچقىلى بولىدىكەن. يېڭىكۆلنىڭ يېرى تەكشى، ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغاچقا نەپىقە دالالەت جۇجۇقى تەسىس قىلىنىپ كەلگۈندىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىلغان، شەھەر بىنا قىلىنغان. بۇ يەردە ئوتتۇرا ۋە غەرب بۆلەكنىڭ يەرلىرى تارىم دەرياسىدىن سۇ باشلاپ سۇغىرىلغان، شەرقىي بۆلەك چايان دەرياسىدىن سۇ باشلاپ سۇغىرىلغان. ئاۋۋال يېڭىكۆل، قورايلىق (和拉力)، كۆنچى دەرياسى، شىنغا (克尼尔) قاتارلىق جايلاردا ۋاقتىنچە لەڭگەر قۇرۇلدى، لەڭگەر ئۆيى ھۆكۈمەت ئورگىنى قىلىندى...»[①] دېيىلگەن.

خۇ باڭجۇنىڭ قارىشىچە، لوپ رايونىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى لوپنور ناھىيەسىنىڭ دائىرىسىدىكى چارادىن تىكەنلىككىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. غەربىي بۆلەك چارادىن دۆڭقوتانغىچە بولغان رايونلارنى كۆرسەتكەن. شەرقىي رايونىنى يۇقىرىقى بايانلار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىساق، يېڭىسۇنىڭ جەنۇبىدىن قاراقوشۇن بويىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. خۇ باڭجۇ «كۆنچىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» ۋە «چاقلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»دىكى مۇناسىۋەتلىك خەرىتىلەرگە ئاساسلىنىپ، ئوتتۇرا بۆلەك رايونىدا چارا، ئۇستۇن تايىز كۆل، تۆۋەن تايىز كۆل، ياڭىكۆل، ئۇلۇغكۆل، گۇسلاق، تىكەنلىك، دۇرال، قاراكۆل، ئويمانكۆل، چاپقان، كۇززەك (柯子拉)، قاغۇلا (合鲁卡河拉) قاتارلىق مەھەللىلەرنى كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا بۆلەكتە چىكە، لوپلەڭگەر، چاينۇت، تۇزلۇق، توقۇم، ئابدال، چاقلىق قاتارلىق مەھەللىلەرنى كۆرسەتكەن. شەرقىي بۆلەك ئارلىش، توغراقلىق، قاراچوماق، جىگدەشەھەرتام (吉布带沙尔塔木)، كونا مانجالىق، قاختۇ

① «ئۇيغۇر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى»دىكى شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 333 ـ بەت.

(哈哈兔) مەھەللىلىرىنى كۆرسەتكەن①. بۇلار چاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆنچىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇش ئالدىدا تۇرغان شىنپاڭ ناھىيەسىنىڭ دائىرىسىدىكى مەھەللە - كەنتلەر ئىدى.

شىنجاڭ مۇپەتتىشى تاۋ مۇنىڭ ئوغلى تاۋ باۋلىيەن 1891 - 1892 - يىللىرى يازغان «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە»دە شۇ ۋاقىتلاردىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا خېلى كەڭرى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. كىتابتا مۇنداق بايانلار بار: «گۇاڭشۇ سەلتەنىتىنىڭ 18- يىلى (1892 - يىلى) دۇرالدا پىچان (蒲昌) شەھىرى قۇرۇلدى، نەپىقە دالالەت جۇجۇقى ۋە تېرىقچى ئەسكەرلەر بارگاھى (屯营) كۆچۈرۈپ كېلىندى... بۇ يەردىن غەربكە 20 يول يۇرسە تىكەنلىك، بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىسى بار. 30 يولدا قاشدۆڭ، 80 يولدا گۇسلاق. تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربكە يۇرسە، 50 يولدا ئۇلۇغكۆلگە بارىدۇ. ئۇ يەردىن 40 يول يۇرسە ياڭىكۆلگە بارىدۇ، بۇلتۇر نەپىقە دالالەت جۇجۇقى مۇشۇ يەردە تەسىس قىلىنغان. يەنە غەربىي شىمالغا 80 يول يۇرسە قورايلىق (和里拉)، 75 يول يۇرسە كۆنچى (共奇) دەرياسى، 60 يول يۇرسە شىنغا (克尼尔)، 50 يول يۇرسە كورلا لەڭگىرى. ئىلاۋە : لوپنورنىڭ پۈتۈن زېمىنى، شەرقتە يارداڭلىق (龙堆)، غەربتە كۆچا بولۇپ 2000 يولدىن ئارتۇق كەڭلىكتە. تاش - شېغىل ۋە شورتاڭلىق يەرلەر كۆپ، پەقەت تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىلا مۇنبەت تۈپراق بار، تارقاق جايلاشقان 26 مەھەللە، 640 تىن ئارتۇق ئۆيلۈك، 6000چە ئەر - ئايال بار. تېرىلغۇ يېرى تەخمىنەن 16 مىڭ 300 مو... شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇرچە ياسىنۇبلىشىنى يامان كۆرىدۇ... يەنە 100 يول يۇرسە قاراداي (ئۇيغۇر تىلىدا شاخ - شۇمبا بار سۇ)، يۇز يول نېرىدا ئارغان (سۇنىڭ ئايرىلغان يېرى)، 80 يولدا توقۇم (ئاتنىڭ ئېگىرىگە ئوخشىغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا ئاتنىڭ ئېگىرى، ئېشەكنىڭ مۆلە ۋە توقۇم دېيىلىدۇ — نەقىلچىنىڭ ئىزاھى)، 90 يولدا قورغان (تۇز يەر بولۇپ ئەنجانلىقلار بۇ يەردە قورغان سالغان، ئايلانمىسى بىر يول ئەتراپىدا)، ئاندىن تارىم دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. پامىردىن ئاققان جەنۇبىي، شىمالىي دەريا ۋە خوتەن دەرياسى ئاقسۇنىڭ جەنۇبىدا قوشۇلغاندىن كېيىن تارىم دەرياسى دەپ ئاتالغان، شەرقىي شىمالغا ئېقىپ كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ 200 يول ئېقىپ، ئۇندىن كېيىن شەرققە ئېقىپ لوپنور كۆلىگە قويۇلىدۇ... تارىم ئۇيغۇر تىلىدا تېرىلغۇ دېگەن مەنىدە. لوپ مەھەللىلىرى دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان. 40 يول نېرىدا چىگىلىك (چىگە بار يەر دېگەن مەنىدە، 27 ئۆيلۈك ئۇيغۇر بار. شەرقىي جەنۇبقا يۇرسە 60 يولدا تىلغۇن، 55 يولدا ئابدال مەھەللىسى بار. يەنە شەرقىي جەنۇبقا 1400 يول يۇرسە قاشقۇۋۇق...)، چىگىلىكنىڭ جەنۇبىدا دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ (خوتەننىڭ باشقۇرۇشىدىكى چەرچەن دەرياسى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ...) 40 يولدا لوپ مەھەللىسى (21 ئائىلە بولۇپ يېرىم بېلىقچىلىق، يېرىم ئوۋچىلىققا تايىنىپ ياشايدۇ...)، لوپ مەھەللىسىدىن جەنۇبقا يۇرۇپ تۇزلۇق لايداڭدىن ئۆتۈپ 40 يول يۇرسە قۇملۇق

① خۇ باڭجۇ: «لوپلۇقلار ھەققىدە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق 3 - 4 - قوشما سانى، 67 - 76 - بەتلەر.

تۇزلەڭلىك، يەنە 100 يول يۇرسە چاقلىق مەھەللىسى، بۇ يەر قەدىمكى كىرورانىدۇر... شەرقىي شىمالغا يۇرسە مۇران (مۇران، 磨郎)، يەنە 100 يول يۇرسە ئاۋرازبۇلاق، 100 يول يۇرسە تۆپەداۋان، 50 يول يۇرسە قوشتاش، 50 يول يۇرسە يىلۇاچىمەن، 60 يول يۇرسە غازلىق كۆل (يەنە شوركۆلمۇ دېيىلىدۇ، بۇ يەردىن شەرقىي جەنۇبقا يۇرسە چىڭخەينىڭ شىنىڭغا بارىدۇ)، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ 60 يول يۇرسە قاپتۇبۇلاق (يەنە قاراجولمۇ دېيىلىدۇ، ئالتۇن چىقىدۇ)، 60 يول يۇرسە چاغاندېلسۇگاي (يەنە بىر نامى ماڭلاي، 忙奇)، 60 يولدا غاشۇن (ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزۈنشور دېيىلىدۇ...)، يۇز يولدا غاز تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزى (بىر نامى چىمەنتاغ، يەنە بىر نامى 羌开尔، شەرقىي جەنۇبىدىكى يەر نامى دېبتۇل...) سايدام ئويمانلىقىدىن ئۆتىدۇ، بۇ يەر «خەنئامە»دىكى چاقلىق ئېلىدۇر). غەربىي جەنۇبقا 120 يول يۇرسە باشتوقاي، يۇز يول يۇرسە مۇتۇل قاغان...»[1]

چىڭ سۇلالىسى 1884 ـ يىلى «شىنجاڭ (新疆)» ئۆلكىسىنى تەسىس قىلدى ۋە بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ناھىيە، ئايماقلارنى تەسىس قىلدى. شۇنداق كېيىنكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1891 ـ يىلى لوپ رايونى 640 ئۆيلۈك، 6000دىن ئارتۇق ئاھالە بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. چېن تىڭسەن ئىسىملىك چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى 1899 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى لوپ رايونىغا يېتىپ كېلىپ شىنپىڭ (كۆنچى) ناھىيەسىدە مەنسەپكە ئولتۇرۇپ، شىنپىڭ (كۆنچى) ناھىيەسىنىڭ تۈنجى نۆۋەتلىك ئامبىلى بولغان. شىنپىڭ (كۆنچى) ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى ئۆز تەۋەسىدىكى چاقلىقتا ئائىب ئامبال تۇرغۇزۇپ، چاقلىقنى چاقلىق ناھىيەسى قۇرۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا تۆت يىل باشقۇرغان. 1903 ـ يىلى چاقلىق ناھىيەسى تەسىس قىلىنىپ شيا چاۋشۇەن ئامبال بولغان، شۇنىڭ بىلەن چاقلىق ھەم كۆنچى ناھىيەلىرى باراۋەر مەمۇرىي بىرلىك بولغان. شۇندىن باشلاپ لوپ رايونى چاقلىق ۋە كۆنچى ناھىيەلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، لوپ خەلقىمۇ ئىككى ناھىيەنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئىككى ناھىيە يېڭىسۇنىڭ شىمالىدىكى بەش دۆۋەنى پاسىل قىلغان، لېكىن ئىككى ناھىيەدىكى لوپ خەلقىنىڭ ئالاقىسىنى بۇ پاسىل توسۇپ قالالمىغان. 1911 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئابدال مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەن ياپونىيەلىك تاچىبانا زۇيچۇ ئابدال ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «لوپلۇق» دېيىلىدىغانلىقى، سىن ـ تۇرقى جەھەتتىن ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاشلىقى، لوپلۇقلارنىڭ تىلى بىلەن ساپ ئۇيغۇر تىلى ئارىسىدا پەرق بارلىقىنى، لوپلۇقلارنىڭ ئارقار (قوينىڭ ياۋىسى)نى ئوۋلاپ يەيدىغانلىقى، قوينى سېغىپ ئىچىدىغانلىقى، بىلىقنى ئوزۇق قىلىدىغانلىقى، ئاجايىپ ـ غارايىپ رىۋايەتلىرى بولسىمۇ سەھىپە سەۋەبىدىن يازمىغانلىقىنى بايان قىلغان[2].

① تاۋ باۋلىيەن: «توشقان يىلىدىكى ئۆزۈن سەپەردىن خاتىرە»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 410 ـ ، 411 ـ بەتلەر.

② تاچىبانا زۇيچۇ: «تاچىبانا زۇيچۇنىڭ غەربكە سەپەر خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 42 ـ بەت.

لوپلۇقلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان تارىخ ياكى مەدەنىيەت توغرىسىدىكى ئەسەرلەر تېخىچە چېلىققىنى يوق، شۇنداق بولۇپلا قالماستىن يەنە ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، تارىخى ۋە ئادەت - يوسۇنلىرىنى تەكشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئىلمىي پائالىيەتلەرمۇ بولمىغان. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ يەرگە كەلگەن ئالىم ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلەردىن رۇسىيەلىك سولدات پىرژېۋالسكى، فرانسىيەلىك بونۋالوت، شۆۋېتسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، دوكتور سېۋېن ھېدىن ۋە ئەنگلىيەلىك ئارخېئولوگ، دوكتور ستەينلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە قىسمەن ئۇچۇرلار ساقلانغان بولسىمۇ، مۇشۇ ساھەدىكى ئىلمىي تەتقىقاتلار ئۇچۇن يېتەرلىك ئەمەس. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ يازمىلىرىدا 1723 - يىلىدىن باشلاپ مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار يېزىلغان بولسىمۇ، ئاپتورلارنىڭ بىۋاستە كۆرگەنلىرى ئازراق، بىر - بىرىنىڭ بايانلىرىنى بېيىتىش كۆپرەك بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۇچۇرلارنى تەھقىقلەشكە توغرا كېلىدۇ. 20 - ئەسىردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ رۇسىيەلىك تىلشۇناس، دوكتور مالوف (1914)، رۇسىيەلىك تاتار تىلشۇناس، دوكتور ئەدھەم رېھىموۋېچ تېنىشېف (1956)، تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف (1960) ۋە ئەر - خوتۇن تىلشۇناسلار ھاشىم تۇردى، مېھراي ياقۇپلار تەكشۈرگەن (1980) بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرى تىلشۇناسلىقنى ئاساس قىلغانىدى. ئېتنوگراف ئابدۇرەھىم ھەببۇللا بىر قېتىم (1985) مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1980 - يىللىردىن كېيىنكى تەكشۈرۈشلەردە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر ئېغىز ئىجادىيىتىنى توپلاش ۋە نەشر قىلىشتا كۆرۈنەرلىك بولدى. ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى سەۋەبلىك، لوپلۇقلار كېلىپچىقىشى، ئېتنىك قاتلىمى، تىلى ۋە يوسۇنلىرى توغرىسىدا ھەر خىل پەرەزلەر، كۆپتۈرمىلەر، كۆپۈك بايانلار كۆپىيىپ قالماقتا. ماتېرىيال كەمچىل ئەھۋالدا مەن (ئىلىم ھەقىرى) 1950 - يىلىدىن بۇيان بەزى قەلەم ساھىبلىرىمىز، تەتقىقاتچى، ئالىملارنىڭ لوپلۇقلار ئارىسىدىن خاتىرىلىگەن رىۋايەت خاراكتېرىنى ئالغان بايانلىرىنى مەنبە قىلغان ھالدا، لوپلۇقلارنىڭ كېلىپچىقىشى، ئاتالمىش قەبىلىلەر مەسىلىلىرى توغرىسىدا ئىزدىنىشلىرىمنى كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن. لوپلۇقلارنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدىكى بايانلىرى رىۋايەت خاراكتېرىنى ئالغانلىقى بىلەن يازما تارىخنىڭ ئورنىنى ئالالمىسىمۇ، لوپلۇقلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمى ۋە تارىخىي جەريانلاردىكى ئۆزگىرىشلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

لوپلۇقلارنىڭ بايانلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن مەرھۇم ئېتنوگراف ئابدۇرەھىم ھەببۇللا 1985 - يىللىرى ئەترايىدا لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ شۇ قېتىم ئىگىلىگەن ماتېرىيالىلىرىدىن مۇناسىۋەتلىك بەزى بايانلارنى «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» نامىلىق كىتابىغا كىرگۈزگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «لوپنور ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئۇلارنىڭ ‹قاراقوشۇن›، ‹قالۇچى›، ‹جوداق› قاتارلىق ئۇچ ئۇرۇقتىن تارالغانلىقى توغرىسىدا ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ يېقىن بىر نەچچە خىل رىۋايەت كەڭ تارقالغان. ئەمما بۇ رىۋايەتلەرنى تا ھازىرغا قەدەر يازما يادىكارلىقلاردا ئۇچرىتالمىدۇق بولمايدۇ. بۇ رىۋايەتلەر كۆنچى

دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ۋادىلىرىدا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك قوۋملارنىڭ كەچمىشلىرى توغرىسىدا بىزنى يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە قىلدى. بۇرۇنقى زاماندا بۇ يەردە 18 دەريا ۋە ھېسابسىز چوڭ - كىچىك كۆل بار ئىكەن، بۇ دەريالار يىغىلىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن. لوپ كۆلى ئەتراپىدا ئابدال، قاراقوشۇن، قاراكۆل، داغى دېگەن يۇرتلار بولغان ئىكەن. قارامچى، تۇمەنپۇ دەرياسى بۇ يۇرتلارنىڭ پاسىلى ئىكەن. ئابدال پادىشاھى شىكاردا يۈرگەندە، كېنىزەكلىرى بىلەن سەيلە - تاماشا قىلىپ يۈرگەن قالماق پادىشاھىنىڭ قىزى خالۇت مەلىكىنى كۆرۈپ قاپتۇ. مەلىكە پەرىزاتتىنمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئابدال پادىشاھى ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ كېتىپتۇ. كېيىن ئۇنىڭغا ئۆيلىنىپ بالىلىق بوپتۇ. قالماق پادىشاھى ئۆز تەۋەسىدىن قىزىنى ئىزدەپ تاپالماپتۇ. كېيىن ئابدال پادىشاھىنىڭ ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، مەلىكىنى تارتۇبلىشىنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ، ئىككى پادىشاھ بىر نەچچە يىل ئۇرۇشۇپتۇ. قالماق پادىشاھىنىڭ شاھزادىسىمۇ كۆل - دەريالاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، ئابداللىقلارغا چېقىلىپ ئارام بەرمەپتۇ. ئابداللىق ئاكا - ئۇكا ئوچ باتۇر ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشۈپتۇ. بىر كۈنى ئۇ شاھزادىنىڭ كۆل بويىدا ھەمراھلىرى بىلەن بىللە كاۋاپ سېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ - دە، يېكەنلىك ئىچى بىلەن كېلىپ شاھزادىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. شاھزادىنىڭ ئادەملىرى بۇ ھالىنى كۆرۈپ قېچىپتۇ. ئوچ باتۇر يېكەنلىكتىن چىقىپ قارىسا شاھزادىنىڭ ئوستىدە بۆرە ئوچىكى بار ئىكەن. باتۇرلارنىڭ بىرى ئۇنى سالدۇرۇپ كىيىپ باققان ئىكەن، شۇ زامات يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلۈپتۇ، يەنە بىرى كىيىپ بېقىپتۇ، ئۇمۇ ئۆلۈپتۇ. ساق قالغان باتۇر دەرغەزەپتە ھېلىقى ئوچىكنى ئوتقا تاشلاپتۇ. شامال ئۆرتىلىۋاتقان قۇيقىنى شەھەر تەرەپكە ئوچۇرتۇپ بارغان ئىكەن، شۇ كۈندىن باشلاپ شەھەردە ۋابا تارقىلىپ كىشىلەر ئۆلگىلى باشلاپتۇ[1]. ئۇنىڭدىن ئۇركۈگەن ئەل كېمە - سالالارغا چۈشۈپ يۇقىرىغا (تارىمنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا) قاراپ كۆچۈپتۇ. ئۇلگۇرگەنلىرى بىرەر يېرىمدىن قوزۇ - پاقلان، ئوغلاق - چۈش ئېلىپ مېڭىپتۇ. كۆچكەنلەرگە دەسلەپ ئالماگۆجەك، كىيىك ئاتا - بوسوق بوۋا، كۆمچەك قۇتقا[2] (ئايال)، كۈنتۇغدى موما، چانجىق ئىنە، ئاپىل ئۇماي، تانىق، كۈچۈكباي، كۇرۇكباي، توقتاسۇن دېگەنلەر باشلامچى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ھارغان، چارچىغانلىرى دەريا - كۆل

① مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخىي تەسۋىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق ئۇچۇر قالدۇرغان: «خوتەن تېبابەتچىلىرىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، كېرىيە بوغاز لەڭگەر يېزىسىدىكى بىر دېھقان تاغدىن داۋاغان تېرىسى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ كېسەل تارالغان. ئۇلگۇچىلەر كۈنىگە 2 - 3 مىڭدىن ئېشىپ، ئەتراپتىكى ناھىيەلەرگە تارقىلىپ، تېز ئارىدا خوتەن ئاھالىسىنىڭ ⅔ قىسمى ئۇلۇپ تۈگەگەن. 1912 - يىلى خەلقئارا قىزىل كىرىست ۋە ھىلال ئەھمەر جەمئىيەتلىرى تۈركىيە، رۇسىيە، ئەنگلىيە تېببىي خادىملىرىدىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە ئۆمەك ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار دەھشەتلىك قىرغۇچى كېسەل ئاپىتى ئالدىدا خوتەن ۋادىسىغا قەدەم قويالماي، قەشقەردىن چېكىنگەن.» (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 232 - بەت.) بۇ يەردە ئېيتىلغان يۇقۇملۇق كېسەل ۋابا بولۇپ داۋاغاندىن تارالغان، داۋاغان ئالتۇنتاغ ئىچىدىمۇ ناھايىتى كۆپ، شۇڭا ئىككى ئەھۋالدا مەلۇم ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھېس قىلىمىز.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 326 - بەتتە «قۇتقى» ئىبارىسىگە «مۇلايىم ئادەم، كەمتەر ئادەم» دەپ ئىزاھ بەرگەن.

بويلىرى، دۆڭ - ئارالاردىن بىردىن - ئىككىدىن ماكانلىشىپ بېلىق تۇتۇپ يەپ، ئوۋ ئوۋلاپ كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئېلىپ كەلگەن قوزۇ - پاقلان، ئوغلاق - چۈشلىرىنى ئاسراپ بېقىپ تەدرىجىي ئاينىتىپتۇ. (ھازىرقى) يېڭسۇ، ئويمانكۆل، كۆكئالا (كۆكلا)، تىكەنلىك، ئۇلۇغكۆل، تايىزكۆل، چوڭكۆل قاتارلىق جايلارنى شۇلار ماكان تۇتۇپ شۇنداق دەپ ئات قويغان ئىكەن. «چارا» دېگەن يەر شۇ يەردىن بوسوق بوۋىنلىك خوتۇنى زوقرا (زۆھرە؟) قۇتقىدىن قالغان «چارا» تېپىلغانلىقتىن «چارا» دەپ ئاتالغانىكەن. بىز چارا[1] لىقلار ۋە يۇتۇن قاراقوشۇنلۇقلار ئالماگۆجەك قاتارلىق بوۋىلاردىن تارقالغان، ئۇلار قاراقوشۇندىن كۆچۈپ كەلگەچكە «قاراقوشۇنلۇق» دەپ ئاتالغان.

لوپلۇقلار: لوپ رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاراقۇرچىن شەھىرىدىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ تارقالغان دائىرىسى كەڭ، ئاھالە سانى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن. بىز ئادەتتە دەۋاتقان لوپلۇقلار مۇشۇ كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ، دەپ يازغان مەرھۇم ئابدۇرەھىم ھەببۇللا. لوپلۇقلار ھەققىدە يەنە مۇنداق رىۋايەتنىمۇ خاتىرىلىگەن: (بىرىنچى رىۋايەت) بۇرۇنقى زاماندا، ئاياقتا (لوپنور كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ - ئا) قاراقوشۇن، ئابدال، قاراكۆل دېگەن يۇرتلار بولغان. بىر زامانلاردا يۇرتلارغا كېسەل تارقىلىپ كېتىپ، بۇ يەرنىڭ خەلقى كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ ئەتراپتىكى دۆڭلۇك ئارالارغا ماكانلىشىپ قالغان ۋە بېلىق تۇتۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ يەپ كۈن ئۆتكۈزگەن. ئۇلار قاراقوشۇندىن كەلگەچكە، بۇ يەردىكى خەلق ئۇلارنى «قاراقوشۇللۇق» دەپ ئاتىغان. ھازىرقى كىشىلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى. (ئىككىنچى رىۋايەت) بۇرۇنقى زاماندا بۇ يەردە 18 دەريا بار ئىكەن، بۇ دەريالار يىغىلىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن. شۇ كۆل بويلىرىدا ئابدال، قاراقوشۇن، قاراكۆل دېگەن يۇرتلار بولغان. تاغ تەرەپتە (شىمال) قالماق يۇرتى بولۇپ قارامچى، تۇمەنبۇ[2] دەرياسى پاسىل ئىكەن، ئابدال پادىشاھى شىكاردا يۇرگەندە قالماق پادىشاھىنىڭ سەيلە - تاماشادا يۇرگەن قىزى خالۇتقا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەتكەن... ئىككى پادىشاھ بىر نەچچە يىلغىچە ئۇرۇشقان. ئاخىرى خالۇتنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىككى تەرەپ ياراشقان بولسىمۇ، ئابدال پادىشا0ھى ھەر ئېھتىمالغا قارشى قارامچى[3]، تۇمەنبۇ دەرياسىنى بويلاپ 200 چېرىك قويغان. بۇ چېرىكلەرنىڭ كېيىملىرى قارا بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنى «قاراقوشۇن» دەپ ئاتىغان. (ئۇچىنچى رىۋايەت) بوۋىلىرىمىزنىڭ بوۋىسى گۈچەك دېگەن ئادەم قاراقوشۇندىن كۆچۈپ كەلگەن، كېيىنكى چاغلاردا بۇ يۇرتتا كېسەل تارقىلىپ، خەلق ئۆلۈشكە باشلاپتۇ، بۇنىڭدىن ئۇركىگەن ئەل يۇقىرىغا قاراپ كۆچۈپتۇ، بىز چارالىقلار شۇ چاغدا كۆچۈپ كەلگەن ئالماگۈچەك... دېگەنلەرنىڭ ئەۋلادى»[4].

---

① لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، يەنى ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 31 - تۇەن دائىرىسىدە.

② تۇمەنبۇ - تارىم دەرياسىنىڭ لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تىكەنلىك ئەتراپىغا يېقىن جايدىكى بىر تارامىنىڭ نامى. ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 33 - تۇەن تەۋەسىدىكى كۆزلەك مەھەللىسىنىڭ غەربكە قىيپاش شىمالدا بولۇپ، تۇمەنبۇ يەنى تۆۋەن + بۇ دىن كېلىپ چىققان، ھازىرچە بۇ دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسى نامەلۇم.

③ قارامچى كەلكۈن تەسىرىدە دەريا ياقىسىغا يىغىلىپ قالغان سۇزۇندى دېگەن مەنىدە بولۇپ 35 - تۇەننىڭ با-زىرى، ھازىر قارامچى بازىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

④ ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «لوپنور ۋە لوپنور ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق ئۇيغۇرچە 3 - سانى، 156 - بەت.

يۇقىرىقىلار گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، لوپلۇقلارنىڭ ياشىغان ئەسلىي ماكانى، كۆچۈش جەريانلىرى ھەم كۆچۈش سەۋەبى ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇر بەرگەن. مۇشۇ رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، لوپلۇقلار باشتا تارىم دەرياسىنىڭ ئايلىنىپ ئېقىشىدا يەنى قاراقوشۇن كۆلى بويلىرىدا ياشىغان، ئەمما يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىشى (رىۋايەتتە شۇنداق دېيىلگەن) ياكى دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى، قىسقىرىشى قاتارلىق تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يۇقىرى ئېقىنغا قاراپ سۈرۈلگەن. قاراقوشۇن نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا قاراشلار ھەر خىل. قاراقوشۇن نامىنى لوپنور لوپلۇقلىرى «قاراقوشۇللۇق»، چاقىلىق لوپلۇقلىرى (قاراقوشۇنلۇقلار) «قاياقوشۇللۇق» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ھازىرقى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قاراقوشۇن دېگەن نام 1700 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن. قاراقوشۇن كۆلى چاقىلىق ناھىيەسى مۇران بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئەينى زاماندا تارىم دەرياسىنىڭ ئايلىنىپ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان. ئاھالىلەر ئۇندىن بۇرۇن مۇشۇ كۆلنىڭ شىمالىدىكى «ئابدال»[1] قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. قاراقوشۇن ئەسلىدىن لوپ كۆلى ئەتراپلىرىدىكى بىر شەھەر دەپ قارالسىمۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى ۋە دەۋرىنى بېكىتىش ئىمكانىيىتى بەرگۈدەك ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز، ھەتتا ئۇنىڭ قەيەردىلىكىمۇ نامەلۇم. قارىشىمچە، 1700 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھازىر «قاراقوشۇن كۆلى» دېيىلگەن يەرگە تارىم دەرياسى ئېقىپ كەلگەندە يېڭىدىن توغراق بىخلىرى قويۇق ئۆسكەن ۋە «قاراقۇرچىن» دەپ ئاتالغان، قاراقۇرچىن نامى كېيىنچە ئېغىز تىلىدا قاراقوشۇن بولۇپ ئۆزگەرگەن. قاراقوشۇنلۇقلار لوپلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان، يەنى ئاھالىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. يۇقىرىقى رىۋايەتتە ئېيتىلغاندەك، قاراقوشۇنلۇقلار جەنۇبتىن شىمالغا، يەنى ھازىرقى مۇران بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپلىرىدىن تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنغا قاراپ كۆچكەن. ئەمما ئېيتىماي بولمايدۇكى، قاراقوشۇن كۆلى بويىغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، يەنى 1710 - يىللىرىدىن بۇرۇن ھازىرقى ئارغان - يېڭسۇ ئەتراپلىرىنى مەركەز قىلىپ ياشىغان. 1800 - يىللىرىدىن كېيىن دەريا ئېقىنى سۈيىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە يۇقۇملۇق كېسەل سەۋەبىدىن ئۇلار تەدرىجىي شىمالغا يەنى تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا قاراپ كۆچكەن، خۇددى رىۋايەتتە ئېيتىلغاندەك يېڭسۇ[2]، ئويمانكۆل[3]، كۆكئالا[4]، تىكەنلىك[5]، ئۇلۇغكۆل[6]، تايىزكۆل[7]، چوڭكۆل[8] قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان.

① بۇ يەردە ئېيتىلغان ئابدال 1700 - يىللىرىدىن بۇرۇنقى ئەھۋالغا قارىتىلغان بولۇپ، ئارغان - يېڭسۇ ئەتراپلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② يېڭسۇ - چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە، ناھىيە بازىرىنىڭ 200 كىلومېتىردەك شىمالىدىكى چوڭ مەھەللە، لوپنور ناھىيەسى بىلەن پاسىللىنىدىغان يەرنىڭ جەنۇبىدا.

③ ئويمانكۆل - لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، دېھقانچىلىق 2 - شىسى 35 - تۈەن 11 - لىيەن تەۋەسىدە.

④ كۆكالا (كۆكئالا)- لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، تىكەنلىك يەنى ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 34 - تۈەن بازىرى تۇرۇشلۇق رايوندا.

⑤ تىكەنلىك، لوپنور ناھىيەسىگە تەۋە، ناھىيە بازىرىنىڭ 150 كىلومېتىردەك شىمالىدا، يەنى يۇقىرىقى 34 - تۈەن تۇرۇشلۇق جاي.

⑥ ئۇلۇغكۆل - لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، يەنى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 32 - تۈەن 1 - لىيەن تەۋەسىدە.

⑦ تايىزكۆل - لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، يەنى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 13 - تۈەن تەۋەسىدە.

⑧ لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، ناھىيە بازىرىنىڭ 21 كىلومېتىر جەنۇبىدا، ھازىرقى دۆلەت 218 - تاشيولى بويىدا.

لوپنور ناھىيەسىدىكى چوڭكۆلده ئولتۇرۇشلۇق 99 ياشلىق تاھىر ئىسمىلىك كىشى 1956 - يىلى 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى تېنىشىپقا «بىز تۇغۇلماي چاغدا ئاتا بۇۋامىز تەتى چارقلىق ئاياغۇدا مەجى دېگەن يەردە، چارقلۇقتۇن 12 كۆنلۈك نارە بوغان. شۇ يەردىن نېمىدىن قاچىپ، سۇنۇ ياقادىن كېلىپ موشۇ يەرلەردە قالىپ ، توختاپ قالغانكەن، بىز تۇغۇلماي چاغدا. خوتەندىنمۇ ئەدەم كەلىپ، موشۇ يەردە مەللە بولۇپ توختاپ قالغان. ئانجاللىق زامانىسىدا مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇپ يۇرت بولۇپ قالغان. ئاتقوتاندىكى ھامىسى ئاياغتىن كېلىپ مۇشۇ يەردە مەھاللي قۇلغان. مەجى قاراشاركە ئوخشاش بىر يورت. ئاتا - بۇبايلار بىزنى تەكتىمىز قاراقوشۇللۇق. بىز لوپتۇق خالقىمىز مونغول تايپە»[1] دېگەن بايانلىرى ناھايىتىمۇ ئېنىق ئۇچۇر يەتكۈزگەن. ئۇلار تۇرۇۋاتقان مەھەللە 1870 - يىللىرى يەنە بەدۆلەتنىڭ ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى» زامانىدا بارلىققا كەلگەن. شۇ كۈنى مۇشۇ مەھەللىدىكى 76 ياشلىق سېيتاخۇن بەكمۇ «چارقلۇختۇن كېلگەن ساپ قاراقوشۇللۇق. كويىنې جايىمىز مۇشۇ جايلاغا چىققان. مۇشۇ گۈۋەزىسى قالماق، گۈۋەزىسى قازاخ (دۇنقوتان). دۇنقوتاللۇق ئەسلى مېشىلىك - چارالىق، تىكەنلىك...»[2] دېگەن. سېيتاخۇن بەكىنىڭ بايانىدا قاراقوشۇنلۇقلارنى قالماقلاردىن پەرقلەندۇرگەن. مانا بۇلاردىن قارايدىغان بولساق، لوپلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان قاراقوشۇنلۇقلار چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىن تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن شىمالغا سۇرۇلگەن ئاھالىلەردىن ئىبارەت.

قالۇچىلار: مەرھۇم ئابدۇرەھىم ھەببۇللا خاتىرىلىگەن رىۋايەتتە دېيىلىشىچە، «قالۇچى» دېگەن بۇرۇن قاراقوشۇن تەرەپتە ئۆتكەن بىر تائىپىنىڭ ئىسمى. ئابدال تەرەپتە ۋاپا تارقالغاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تارىم دەرياسىنى ياقىلاپ يۇقىرىغا كۆچكەن، بىر قىسمى پادىشاھنىڭ يېنىدا قالغان. قاراقوشۇن ئەتراپلىرى چۆللەشكەندە، ئۇ قالغانلارمۇ مۇشۇ تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەلگەنمكەن. ھازىرقى قالۇچىلار دېيىلگەنلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى. يەنە ئېيتىلىشىچە، خالۇتنىڭ بىر نەچچە ئاكىسى بار ئىكەن، ئۇلار خالۇتنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرىنىڭ كۆنچى دەرياسى بويىدا ماكانلاشقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تۇغقان يوقلاپ بۇ يەرگە كېلىدىغان بوپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسمى بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ تۇغقانلىرى بارلىقىنى، بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ياخشىلىقىنى كۆرۈپ قايتىپ كەتمەپتۇ. كېيىنچە ئۇلار قالۇچىلار ئاتىلىپتۇ، مەنسى قالغان كىشىلەر ئىكەن دېيىلگەن رىۋايەت ئارقىلىق، «قالۇچۇلار» ناملىنىڭ كېلىپچىقىشى چۈشەندۇرۇلگەن. بۇ نامنى لوپنور لوپلۇقلىرى «قالۇچۇلار»، چاقىلىق لوپلۇقلىرى «قالۇچىلا» دەپ تەلەپپۇز قىلغان. قالۇچىلار توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك رىۋايەت بولغاندىن سىرت، 1956 - يىلى 7 - ئۆكتەبىردە چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يېڭىسۇ مەھەللىسىدىكى 159 ياشلىق ئانزاقۇللۇ (ئازناقۇلۇ) دېگەن كىشىنىڭ رۇسىيەلىك تاتار تىلشۇناسى، دوكتور، ئاكادېمىك ئەدھەم رېھىموۋېچ تېنىشىپقا ئېيتقانلىرى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك. ئانزاقۇللۇ يۇقىرىقى نامنى شەرھلەپ: «قالۇچۇ بىز تۇغۇلماغان، باۋالار غاختىدا ئىكەن.

① ② ك . ر . تېنىشىپ: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 - يىلى رۇسچە نەشرى، 118 -، 119 - بەتلەر.

تەختى ئۆزى ئەنجاللىقتىن كېلگەن؛ تۇرپان، گۇچۇڭ، قاراخوجا، پىچان، توخسۇن - شۇ يەردىن كەلگەن ئادەملەر ئىكەن. قاراكۆل[1] - بىر چوڭ كۆل، چىبىللىك[2] نى كۆنچىققان تەرەپىدە. قاراكۆلدە كۆپ قالۇن بوغان. تېرىسى قېيمەتلىك، مۇشۇكتىن سەل تولۇراق بولادىكەن. ئۇنى تۇتۇۋالغانغا قالۇچۇ دېيدو.»[3] يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈپ تۇرۇپتۇقكى، قالۇچىلارغا ئىككى خىل تەبىر بېرىلگەن، بۇنىڭ بىرى قالغۇچىلار بولۇپ باشقا يۇرتتىن بۇ يەرگە كېلىپ قالغانلار يەنى قالماقلارغا مۇناسىۋەتلىك دېيىلگەن، بۇ توغرىدا تۆۋەندە «قالماقتار» نامى توغرىسىدا تەپسىلىيرەك توختىلىمىز. يۇقىرىدا كۆرگەن ئانزاقۇلۇنىڭ بايانىدىكىدەك تۇرپان، گۇچۇڭ، قاراخوجا، پىچان، توخسۇن قاتارلىق جايلاردىن كېلىپ قالغانلارنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. يەنە بىرى تۇرپان، پىچان، توقسۇن ۋە باشقا يەرلەردىن كەلگەن بولسىمۇ «قالۇن» تۇتىدىغانلىقى سەۋەبىدىن «قالۇنچۇ» ئاتالىپ، تەدرىجىي ن تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ قالۇچۇ - قالۇچى ئاتالغان. قارىشىمچە، كېيىنكى تەبىر توغرا. لوپلۇقلار ئېيتقان قالۇن ئەمەلىيەتتە تۇرپانلىقلار ئېيتقان «قاما»[4]نى كۆرسىتىدۇ. لۇغەتتە، «قالۇن. ئىسىم ‹زوئولوگىيە› قۇندۇز. م: قالۇننۇ تېرىسى»[5] دېيىلگەن. قۇندۇز سۆزلىمى باشقا لۇغەتلەردە 海狸، 獭河، 水獭 دېيىلگەن. قالۇن بىلەن قۇندۇز ئەمەلىيەتتە بىر تۇرگە كىرىدىغان ئايرىم - ئايرىم جانلىق بولۇپ چىقىدۇ. قالۇن سۇدا ياشايدىغان، لوپ رايونىدىن ئالغاندا قاراكۆلدە كۆپرەك جانلىق بولۇپ چىقىدۇ. 1736 - يىلىدىن 1795 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا نامەلۇم ئاپتور يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيەسىدىن خەرىتىلىك بايان» ناملىق كىتابتا لوپلۇقلارنى «ئېرىشكەن قالۇن (水獭) ۋە يىڭنابېلىق (海龙) تېرىسىنى رەختكە تېگىشىپ كىيىم قىلىپ كىيىدۇ»[6] دېيىلگەن. 1803 - يىلى ئەتراپىدا چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەردە، لوپلۇقلارنىڭ تۆت - بەش يۈز ئائىلىلىكتىن ئاھالە بار ئىككى مەھەللىسى بارلىقى، ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلمايدىغانلىقى، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن كۈن ئالىدىغانلىقىنى يېزىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ 水獭 تېرىسىدىن توقۇلغان پارچە ئولپان

---

① چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى ئارغان بىلەن يېڭىسۇ ئارىسىدىكى كۆللەردىن بىرى بولۇپ يېڭىسۇغا يېقىنراق.

② ھازىرقى چاقىلىق ناھىيەسى بازىرىنىڭ 40 نەچچە كىلومېتىر شىمالىنىڭ سەل شەرقىدىراق.

③ گ . ر . تېنىشېف: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 - يىلى رۇسچە نەشرى، 138 - بەت.

④ قۇسقۇي: «شىپالىق تاۋاملار دەستۇرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 179 - بەت)دە «قاما»نىڭ رەسمى ۋە ئۇنىڭ دورىلىق قىممىتى، تېرىسىنىڭ ئىشلىتىلىشى كۆرسىتىلگەن. 1457 - يىلى يازاچ ئويما مەتبەئىدە بېسىلغان خەنزۇچە نەشرىدە «قاما» 獭 دەپ يېزىلغان ھەمدە رەسىمى بېرىلگەن. مەرىيەم ساقىم ئەسەرنى يايون تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا «قاما» (سۇسەر) دەپ ئالغان. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 - يىلى نەشرى، 3301 - بەتتە 水獭皮 قما (قاما) دېگەن تەڭداشلىق بېرىلگەن.

⑤ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 231 - بەت.

⑥ يۇەن مىڭداۋنىڭ باش مۇھەررلىكىدە تەييارلانغان: «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيەسىدىن خەرىتىلىك بايان»، يەنبىيەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 91 - بەت.

تۆلەيدىغانلىقى، تۇرپاندىن بارغان ئەمەلدارلارنىڭ بىر يەرگە گۇلخان ياقسا، ئۇلارنىڭ كېمىلىك بېرىپ تېرىلەرنى تاپشۇرىدىغانلىقى بايان قىلىنغان[1]. رۇسىيەلىك باشقۇرت ئالىمى نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف تۇرپاندا تەكشۈرۈشتە بولغان ۋاقتىدا، «قالۇن» («قاما» دېيىلگەن)نى تۇتۇش جەريانى ۋە ئۇلپان تاپشۇرۇش ئەھۋالى توغرىسىدا ئىگىلىگەنلىرىنى يازغان. مۇشۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، «قالۇن» تۇتۇش مەلۇم جەھەتتىن ئالغاندا كەسىپلەشكەن. كاتانوف مۇنداق يازغان: «خانغا بېرەتۇرغان توققۇز جۈپ قامىنى قىش كۈنىسى دەريانىڭ ئوستىگە مۇز توڭلاغاندا، بۇ لوپلۇق يۇرت خەلقى ئالبان بىرلەن چىقىپ قاما ئالادۇ. بۇ قامىنى ئالۇر بولسا، بۇ مۇزلاغان دەريانىڭ مۇزىنى ئادەم بېلىدەك نەچەن يەرنى تېشىپ بۇ تۆشۈكنىڭ ئاغزىغا نان، گۆش ئاپىرىپ قويادۇ. بۇ قاما دەريانىڭ ئىچىدىن چىقىپ بۇ تۆشۈككە كېلەدۇ. ئاندىن بۇ قاما تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ، مۇنداۋ ئادەم بولماسا، گۆش، نانلارنى يەيدۇ. ئاندىن بۇ قامالار ئىككى ـ ئۈچ كۈن نان، گۆشنى يەپ ئادا بولغاندا تۆشۈكنىڭ ئوستۇنىگە چىقادۇ. ئاندىن بۇ قاما قۇرۇق يەرگە چىقىپ جاڭگال ئىچىگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، لوپلۇق تۆمۈر تۇزاقنى ئاپىرىپ بۇ تۆشۈكنىڭ ئاغزىغا ئاپىرىپ قويادۇ. ئاندىن بۇ قاما جاڭگالدىن ‹تۆشۈككە كىرىپ كېتىمەن› دەپ كېلىپ بۇ تۇزاقتا بېشىنى تىقسا، بۇ قامىنىڭ بېشى قىسىلىپ قالۇرلەر. لوپلۇق ئىككى ـ ئۈچ كۈن كەلمىسلا قاما تۇزاقتىن چىقالماي ئۆلۈپ قالۇرلەر. ئاندىن بۇ قامىنى تېرىسىنى تولۇم سويۇپ، تېرىسىگە سامان تىقىپ شۇ تەرىقىدە ئالبان بىرلەن توققۇز جۈپ قاما ئالۇرلەر.»[2] دېمەك، «قالۇن» تۇتقۇچى «قالۇنچۇ» دەپ ئاتالغان، يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، «قالۇچى» ھەرگىزمۇ باشقا مىللەت كىشىسى بولماستىن ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن لوپلۇقلار ۋە تۇرپان ـ پىچانلىقلاردىن ئىبارەت.

جوداقلار (جوداقتار): مەرھۇم ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا بۇ توغرىدىكى ئۇچۇرنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: جوداق دېگەن مۇشۇ تاغدا (قۇرۇق تاغ) ياشايدىغان بىر تائىپىنىڭ ئىسمى. ئۇلار جوغا (بۇددا مەبۇدى) تېۋىنىدىكەن. كېيىن ئۇلار تۇرىدىغان جايلار چۆللىشىپ، خەلقى ھەر تەرەپكە تاراپ كەتكەنكەن. شۇ چاغدا چارا ئەتراپىغا ئۇچ جوداق بالىسى كېلىپ قالغانكەن، چارالمقلار ئۇ بالىلارنى ئاسراپ قالغانكەن. ئۇلار چوڭ بولۇپ، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇپتۇ. ھازىر جوداق دېيىلگەنلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى[3]. تىلشۇناس ھاشىم تۇردى ۋە مېھراي ياقۇپلار 1980 ـ يىلى لوپنورلۇقلار ئارىسىدىكى تەكشۈرۈشتە مۇنداق رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن: موڭغۇل قىزى خالۇت تۇبۇتكە كېتىۋاتقاندا ئابدال ئىلىدىكىلەر

---

① خې نىڭ: «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ تەپسىراتى»، جۇڭگو تەيۋەن ۋېنخەي نەشرىياتى، 1966 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 341 ـ بەت.

② نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف: «كۇنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىلىق ئۇيغۇرچە 1 ـ سانى، 30 ـ، 31 ـ بەتلەر.

③ ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 69 ـ، 72 ـ بەتلەر.

بۇلاپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ماڭغان سەپەرچىلەر موڭغۇل ئېلىگە قايتىپ بولغان ئىشلارنى مەلۇم قىپتۇ. شۇندىن كېيىن موڭغۇللار ئابدال ئېلىدىكىلەر بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇشۇپتۇ، ئەمما يېڭەلمەپتۇ. ئابدال ئېلىنىڭ شاھزادىسى خالۇت بىلەن توي قىلىپ ئىككى ئوغۇللۇق بوپتۇ، ئىككى تەرەپ شۇندىلا ئۇرۇشمايدىغان بوپتۇ. خالۇت ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرى كۆنچى دەريا بويىغا كېلىپ ماكانلىشىپتۇ. ئۇلار جوداقتار دەپ ئاتىلىپتۇ، مەنىسى جەنۇبقا ماڭغانلار ئىكەن. مانا بۇ نام خالۇتنىڭ تۇبۇت سەپىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن.

لوپلۇقلارنىڭ لېكسىكىسىدىن قارىغاندا، (dzu جۇ) جەنۇب[1] دېگەن مەنىدە، شۇڭلاشقا «جوداقتار - جۇداقتار» دېگەن نامنى جەنۇب تەرەپتىن كەلگەنلەر، دەپ چۈشەندۈرگۈچىلەر بار. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي «تەزكىرەئىي ئەزىزان» ناملىق ئەسىرىدە، خوجا ئافاقنىڭ يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىنى بايان قىلىپ «خاجە ئافاق خاجەمدىنگىم، ئىسمايىلخان كاشغەردىن ھايداپ چىقارغاندا، خىراج قىلىپ شەھەر، بىشھەر يۇرۇپ، كەشمىر بىلەن ئۆزلەرى چىن مەملىكەتىگە چۈشتى. ئاندىن جۇ[2] دېگەن يۇرتقا بارىپ، بۇتخانەگە تۇشتى»[3] دەپ يازغان. 1817 - يىلى يېزىلغان يۇقىرىقى بايانلار ئافاق خوجانى تۇبۇت ئاستانىسى لخاساغا بېرىپ، دالاي لاماغا باش قويۇپ، يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل خان ئۇستىدىن دادلاپ، كاشغەر قاتارلىق يۇرتنىڭ پادىشاھلىقىنى ئىسمايىل خان تارتۇۋېلىپ يۇرتۇمدىن قوغلاپ چىقاردى، دەپ ئەرز قىلغانلىقى ھەممەيلەنگە ئايان. دالاي لاما شۇ ۋاقىتتا جۇڭغارلارنىڭ خانىغا قارىتىپ خەت يېزىپ خوجا ئافاقنىڭ پادىشاھلىقىنى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇزۇندىن بۇيان يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇشنى پىلانلاپ كەلگەن جۇڭغار (قالماقلار)نىڭ پادىشاھى غالدان بۇشىتۇخان 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن ھۇجۇم قىلغان، ئافاق خوجا تەرەپدارلىرى ئىچىدىن ماسلاشقان. كاشغەر خانى باباق سۇلتانغا ئوق تېگىپ شېھىت بولغان. ئىسمايىل خان ئەسىر ئېلىنىپ ئىلىغا ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى بىلەن ئېلىپ كېتىلگەن. بۇ ۋەقەلەر 1678 - يىلى بولغان، شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭغار قالماقلىرىغا قارام بولغان خوجىلار قورچاق خانلىقى تارىخى باشلانغان. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىينىڭ كاشغەرنىڭ 1768 - يىلىدىكى ھاكىمىيىتى ئوسمان بەگنىڭ خوتۇنىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلغان، 1756 - يىلىغىچە بولغان ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنغان، 1768 - ، 1769 - يىللىرى يېزىلغان «تەزكىرەئىي خاجەگان» ناملىق ئەسىرىدە، ئافاق خوجىنىڭ كاشغەردىن قوغلانغاندىن كېيىن كەشمىرگە بارغانلىقى،

① مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 425 - بەت.

② بۇ بايانداكى جۇ شەكسىزكى ھازىرقى شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنى، تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا لخاسانى كۆز - سەتكەن.

③ مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئىي ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 48 - بەت.

ئاندىن ju ئىبادەتخانىسىغا بارغانلىقى يېزىلغان[1]. ئىمىر ھۈسەيىن قازىغاخۇنۇم بىر پارچە شېئىرىدا «جۇ» دېيىلىدىغان، پۇقرالار كۆتۈرىدىغان، مەنسەپدارلار ئولتۇرىدىغان نەرسىنى تىلغا ئالغان. مانا مۇشۇلاردىن قارىغاندا، جۇ دېيىلگىنى ھازىرقى لخاسا شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، ئەينى زامانىدا لوپلۇقلارمۇ تۇبۇت ئاستانىسىنى باشقا جايدىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش «جۇ» دەپ ئاتىغان. مانا بۇلاردىن قارىغاندا، سانى ئازراقلا بولغان «جوداقتار» ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇ لخاساغا تەرەپتىن كەلگەن ياكى شۇ تەرەپكە ماڭغانلاردىن مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ياقا يۇرتلۇقلار توغرىسى ياتلارنى كۆرسەتكەن، بەلكىم سودا ئىشلىرى بىلەن شۇ تەرەپلەرگە بېرىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بولۇشمۇ مۇمكىن.

قالماقتار: 1956 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى چارا مەھەللىسىدىكى 117 ياشلىق ساتۇالدى تېنىشىپقا مۇنداق دېگەن: «بىرىنچى ئاتامىز مۆڭگۈن ـــ قالماق، ئىككىنچى ئاتامىز ـــ تۇردۇمبت (ئاغازمبت، نىيازمبت)، ئۈچۈنچۇ ئاتامىز توختوسۇن، تۆتۈنچۇ ـــ تېلىۋالدى، بىززى توققان. ھەممىسى چارىدې ئۆتكەن، ئۆي سالىپ. ئۇرۇغۇمىز يالىلا. ياختى قارايدى ـ چارايدىكى ئايتۇەرگەن باۋايلار. چارخلۇقتا تۇپ قاراقوشۇن بىر شەر ۋار. ئاتا ـ ئانام چەچەك چىقىۋاتىۋياتقاندا مەن تاشتاپ كەتكەن. بالاسىغا چەچەك چىقسا، ئاتا ـ ئانالىرى تاشتاپ كەتمەپ قالىپ لوب ئىچىگە ئولتۇرغان. قاراقوشۇللۇق ـــ بىر، يالىلا ـ ئىككى، جۇداقتار ئۇچ، قالۇچۇلار ـــ تۆت، قۇندۇزدار ـــ بەش؛ بۆلۈك ـــ بۆلۈك ئايماق ئاتايمىز. نى ئۇچۇن ئاتانغان، لاقام توقتوغان ـ ئانۇ ئۇقمايدىغانمىز. دۇنقوتان ـــ قۇچار[2]چۆللىرىدىن كېلىپ جايلاشقان، بۇۋايلار دېيدۇ. لوب كۆلۈنە بارغان: ئۇچۇ قىرىغى يوق، شوندىق چوڭ كۆل ئىكەن، قاراۋورۇن[3] دېيدو. لەنتايان يۇرۇگەن: قاراۋورۇن ئىچى بىلەن قىزمەت قىلىشىپ، ئايدىڭ تۆرە[4] كېلىپ، ئەسرا بولۇشماپتىبىز. چارا[5] دې يالىلا كۆپ، قۇندۇزدار ئۇچ ئۆيلۈك ـ تۆت ئۆيلۈك، قالۇچۇمۇ با ـ ئۇچ ئۆيلۈك ـ تۆت ئۆيلۈك. قۇندۇزداردىن، جۇداقتىن تۇگەپ كەتتى. قالۇچۇدىن ئاتاكېلدىنىڭ ئوغلۇ بوۋاق نىياز. جۇداقتاردىڭ ، قۇندۇزداردىڭ ئۇرۇغۇ دا قالماغان.»[6] مانا بۇلاردىن قارايدىغان بولساق ساتۇالدى قاتارلىق قىسمەن كىشىلەر ئۆزلىرىنى موڭغۇل ـ قالماق دېيىشىمۇ

---

① مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي: «تەزكىرەئىي خاجەگان»، «مىللەتلەر تارىخىدىن تەرجىمىلەر» 8 ـ توپلام، خەنـ زۇچە نەشرى، 99 ـ بەت. بۇ ئەسەر ئەسلىدە روبىرت شاۋ تەرىپىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان، 1896 ـ يىلى N . ئېلىئاس ۋە مەشھۇرلەر قايتىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان، شۇ نۇسخىدىن چېن جۇنمۇ، جۇڭ مېيجىلار خەنزۇچىغا 1978 ـ يىلى تەرجىمە قىلغان.

② كۆچار نامىنىڭ لوپلۇقلار تىلىدىكى تەلەپپۇزى.

③ قارابوران كۆلى، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىرىدەك شىمالىدا، قارابوران كۆپ چىققانلىقتىن مۇشۇنداق ئاتالغان.

④ سېۋىن ھېدىننى لوپلۇقلار ئايدىن تۆرۈ دەپ ئاتىغان.

⑤ لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە، ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 ـ شىسى 31 ـ تۇمن داغىرسىدە، چارا سۇ ئامبىرى ئەنە شۇ يەردە قۇرۇلغان.

⑥ ئە . ر . تېنىشىپ: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 121 ـ بەت.

بىر خىل مەۋھۇم بولغان مىللەت كىملىكىدىن ئىبارەت.

1980 ـ يىلى لوپ رايوندا يېرىم يىل تەكشۈرۈشتە بولغان ئەر ـ خوتۇن تىلشۇناسلار ھاشىم تۇردى ۋە مېھراي ياقۇپلار «قالماقتار»نىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئىلىدىكى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى چۇلۇم قۇلۇ ئىكەنلىكى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن: ئىككى موڭغۇل بىر بالىنى ئېلىپ ئىلىدىن لوپ رايونىغا قېچىپ كەلگەن. تۇرمۇشنىڭ بېسىمى سەۋەبىدىن بۇ بالىنى گۆلمۇگە تېگىشىپ كۇن ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. بۇ ئوغۇل چۇلۇم قۇلۇ ئىكەن. ئۇ لوپ رايوندا چوڭ بولۇپ خوتۇن ئېلىپ ئۆيلۈك بوپتۇ، ئوغۇللۇق بولۇپ ئىسمىنى ئەلى قۇلۇ دەپ ئاتاپتۇ. قالماقتار شۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەن، ئۇلار ھەققىدە بۇگۈنگىچە مۇنداق قوشاق تارقىلىپ كەلمەكتە:

مانجارغا ساتمۇالغان،
قالماقنى ئاتاسىنى.
ئەمدى پۇل تۆتۈۋۈدۇ،
بۇ قالماقنى كاتاسىنى.[1]

لوپلۇقلارنىڭ «قالماقتار» دېگىنى ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «قالماقلار» (جۇڭغارلار) دېگەن سۆزدىن ئىبارەت. «قالماق» ئاتالغۇسى تاكى 1950 ـ يىلىغىچە كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىتى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر «قالماق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. «قالماق» دېگەن بۇ نامنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىشقا باشلىغان ۋاقتى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار. قاراشلاردا، ئەڭ دەسلەپ 1398 ـ يىلىدىكى ئىبن ئەل ۋاردىنىڭ كىتابىدا كۆرۈلگەن دېگۈچىلەرمۇ، 1419 ـ يىلىدىكى شاھرۇھ ئەلچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا سەپەر خاتىرىسىدە كۆرۈلگەن دېگۈچىلەرمۇ، 15 ـ ئەسىردىن بۇرۇن كۆرۈلمىگەن دېگۈچىلەرمۇ بار[2]. يەنە بەزى قاراشلاردا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندە بىر قىسىم كىشىلەر ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئىكەن، شۇڭا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بۇ كىشىلەرنى «قالغانلار» دېگەن مەنىدە «قالماقتار» دەپ ئاتىغان ئىكەن. تۇغلۇق تۆمۈرخان[3] زامانىدا تەكرىتاغ بويلىرىدا ياشىغان موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسمى ۋە شۇ چاغقىچە ئىسلامغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغان، شۇندىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق. شۇنىمۇ ئىزاھلاش زۆرۈركى، تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئاھالىنىڭ ھەممىسلا موڭغۇل بولمىغىنىدەك (ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى دائىرىسىدىكى شۇ چاغقىچە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارمۇ مۇشۇ دەۋردە ئىسلامغا كىرگەن)، شۇ چاغدىكى

① ھاشىم تۇردى، مېھراي ياقۇپ، سۇڭ جېڭچۇن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ بەت.

② فائول پېللىئوت: «قالماق تارىخىغا ئائىت ئىزاھات»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ بەت.

③ تۇغلۇق تۆمۈرخان 1330 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1364 ـ يىلى قازا قىلغان. 1348 ـ يىلىدىن قازا قىلغۇچە مۇغۇلىستانغا خان بولغان.

«قالماق» نامىنىمۇ مۇڭغۇللارنى كۆرسىتىدىغان خاس ئىسىم دېيىشكە بولمايدۇ. «قالماقتار» دېگەن ئاتالغۇنىڭ تۆغلۇق تۆمۇر زامانىدا سانى ئاز بولغان، دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلماي پىنھانلاردا يۈرگەن ئۇيغۇر ۋە مۇڭغۇللارنى كۆرسەتكەن بولۇپ كېڭ دائىرىدە قوللىنىلمىغان. بۇ نامنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭرەك قوللىنىلىشى ئويرات مۇڭغۇللىرىنىڭ 1771 - يىلى رۇسىيەنىڭ ۋولگا دەرياسى بويىدىن كەلگەندىن كېيىنكى ئىش. «بەش تىللىق لۇغەت»تە بۇگۈنكى كۈندە «ئويرات» دەپ تەرجىمە قىلىنىۋاتقان «特鲁厄» «قىلماق» (قالماق) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. مۇشۇ لۇغەتتە 蒙古 سۆزلىمى قالماق ھەم مۇڭغۇل دەپ ئىككى خىل ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن بىرقانچە يۈز يىل بۇرۇن يەنى 15 - ئەسىرلەردە تۈزۈلگەن «مۇسۇلمان مەھكىمىسىنىڭ سۆزلۈكى»دە «مغول 鞑靼» دەپ يېزىلغان، مۇشۇ ئۇچۇر ۋە باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مۇڭغۇللار شۇ زامانىدا «موغۇل» دېيىلگەن. ئويرات مۇڭغۇللىرى جۇڭگوغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئالدىغا سانغۇنلىرىنى ئېۋەتىپ داغدۇغىلىق قارشى ئالغان، كېيىن ئۇلارنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرغان، شۇلاردىن بىر قىسمى يۇلتۇز يايلىقىغا ئورۇنلىشىپ چارۋىچىلىق قىلغان. ھازىرقى خوشۇت ۋە باغراش ناھىيىلىرى لوپنور ناھىيىسى بىلەن پاسىللىنىدۇ. جۇڭغارلارنىڭ لوپ رايونىغا 1680 - يىلىدىن كېيىن 1759 - يىلىغىچە بولغان دەۋرلەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىش بىلەن بىرگە، لېكىن ئاۋاپقا ماڭغان مۇڭغۇللارنىڭ لوپ رايونىدىن ئۆتىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىش زۆرۈر. يۇقىرىقى رىۋايەتتە كۆرگىنىمىزدەك، مۇڭغۇللاردىن گۆلمۆگە تېگىشىپ بېقىۋالغان بالىدىن تارالغانلىقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. قالماقلارنىڭ ئۆزلىرىنى تۇغلۇق تۆمۇرخانغا باغلىشى ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى دىنسىزلىقىنى يېپىش ئۈچۈن بولۇشى مۇمكىن. شۇ نۇقتىغىمۇ دىققەت قىلىش زۆرۈركى، قالماقلارنىڭ خانى بولغان ئامۇرسەنا 1756 - يىللىرى ئەتراپىدا چىڭ سۇلالىسى ئورۇنلاشتۇرغان نازارەتچى ۋە مەلۇم ساندىكى چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشقان، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئاھالىلىرىنى باشلاپ قاچقان، چىڭ سۇلالىسى قالماقلارنى قوغلاش بىلەن بىرگە غەربىي يۇرت دائىرىسىدە يوقاتقان، شۇ ۋاقىتتا قورقۇپ قاچقانلاردىن بىرقانچە كىشى ياكى ئاھالىنىڭ لوپ رايونىغا كېلىپ قېلىشىمۇ تامامەن مۇمكىن ئىدى. قالماق بالىلىرى مۇسۇلمان لوپلۇقلار ئارىسىدا بېقىلغانلىقتىن تەبىئىيلا لوپلۇقچە مۇسۇلمانلاردىن بولۇپ يېتىلگەن. تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ بالىلىرى ئەمىر قەمىرىددىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، پەقەت خىزىر خوجا دېگەن بىرلا ھايات قالغان. ئەمىر قەمىرىددىننىڭ قەستلىشىدىن قورقۇپ خوتەن تاغلىرىدىن قېچىپ چەرچەن، لوپ، كىتەك قاتارلىق «سارىغ ئۇيغۇر» يۇرتلىرىدا پاناھلانغانلىقى «تارىخى رەشىدىي» قاتارلىق كىلاسسىك تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان. تارىخ كىتابلىرىنىڭ ھېچبىرىدە تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ چۈلۈم قۇلى ئاتلىق ئوغلى بولغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق.

تىلشۇناسلار ـــ ھاشىم تۇردى، مېھرىاي ياقۇپلار لوپ رايونىدا تەكشۈرۈش داۋامىدا

قالماقتار، جوداقتار، قالۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەپ تونۇيدىغانلىقىنى، ئەمما بۇلارنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 500 كىشى ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى يازغان[1]. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، قالۇچىلارمۇ موڭغۇل ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەۋېلىشى خاتالىق ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي نوپۇستىكى ئىگىلىيدىغان سانىنىڭ ئازلىقىمۇ بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. موڭغۇل ئەۋلادلىرى مەيلى موڭغۇل دېيىلسۇن ياكى قالماق دەپ ئاتالسۇن، ئۇلارنىڭ لوپلۇقلار رايونىغا كېلىپ يەرلىشىپ قېلىشى پەقەت 1771 - يىلىدىن كېيىنكى ئىش. ئۇندىن بۇرۇنقى تارىخنى ۋاراقلاپ كۆرىدىغان بولساق، 1680 - يىلى ئافاق خوجىنىڭ يول باشلىشى ۋە مۇرتلىرىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشىدا، جۇڭغارلار يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن، قالماقلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان. قالماقلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى 1723 - يىلى مانجۇ قوشۇنىنىڭ تۇرپاننى ئىگىلىگەنلىك خەۋىرىنى ئىشتىكەن لوپلۇقلارنىڭ تۇرپانغا ۋەكىل ئېۋەتىپ تەۋەلىك بىلدۇرۇشىگە سەۋەب بولغان. 1725 - يىلى ئەتراپىدا چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئارىسىدىكى كېلىشىم بويىچە تۇرپان ۋە لوپ رايونلىرى جۇڭغارلارغا تەۋە بولغاندا، قالماقلارنىڭ لوپلۇقلاردىن ئۆچ ئالغانلىقىنى رىۋايەتلەر ھەم نوپۇسنىڭ ئازلاپ كېتىشىدىن كۆرۈش مۇمكىن. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، جۇڭغارلار رۇسىيە تەۋەسىگە سۈرۈلگەن، ئۇلار 1771 - يىلى ۋولگا دەرياسى بويىدىن قايتىپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە، لوپلۇقلار بىلەن قالماقلار (جۇڭغارلار)نىڭ نورمال ئالاقىلىرى 1771 - يىلىدىن كېيىن توغرىراقى 1800 - يىللاردىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق بولغاندا، لوپلۇقلار مانجارغا تېگىشىۋالغان ئىككى موڭغۇل بالىسى لوپلۇقلار ئارىسىدا ئۆيلۈك بولۇپ 200 يىلدا ئاۋۇپ 200دىن ئاشقان، خالاس. قالماقتار ئاتالغانلار لوپلۇقلارغا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە مىللەت كىملىكى جەھەتتىن ئاۋام ئارىسىدا بەزى ئۇچۇرلار ئارىلىشىپ كېتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەن، جۇملىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھېچبىر پەرقى قالماي يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، بۇ خەلق ئارىسىدا ئېغىز رىۋايەتلىرىمۇ ئورتاقلىشىپ كەتكەن، جۇملىدىن ئەسلىدىن قالماق ئەجدادلىق بولغانلارنىڭ بايانلىرى باشقىلارنىڭ ئېڭىغىمۇ سىڭىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. لوپنور دىيالېكتىدا موڭغۇل تىلىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىن قىسمەن تەسىرلىرى كۆرۈلگەن بولسىمۇ گىرامماتىكا جەھەتتىن تەسىرى سېزىلگىنى يوق. ناۋادا ئۇلار موڭغۇل نەسىلىنىڭ ئاھالىلەر بولغىنىدا تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتى بولماستىن كۆپ بولغاندا ئارىلاشما تىلغا ئايلانغان بولاتتى. لوپ رايونىدىكى نەچچە يۈز يەر نامى ئىچىدە موڭغۇل تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرى پەقەت 20 - 30 چە چىقىدۇ. لوپلۇقلارنىڭ كىشى ئىسىملىرى تۇركىي ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى مەلۇم، مانا مۇشۇلاردىن قارىغاندا، لوپلۇقلار ئەسلىدىن

① ھاشىم تۇردى، مېھراي ياقۇپ، سۇڭ جېڭچۇن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات»، مەركىزي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 4 - بەت.

موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى بولماستىن ئۇيغۇر ئەۋلادى دەپ قاراش مۇمكىن، لېكىن ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا موڭغۇل نەسەبلىك، تۇبۇت نەسەبلىك ئازراق ئاھالە ئۇلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن.

قىرغىزلار: لوپنور ناھىيەسىنىڭ دۆڭقوتان يېزىسى بىلەن بۆگۈر ناھىيەسىنىڭ سوخۇ يېزىسىدا بىر قىسىم كىشىلەر ئۆزلىرىنى قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى دەيدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قىسمى ناسىرۇاي، بوۋا ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى بايان قىلسا، يەنە بىر قىسمى پاسار شاڭيو، ئابلابەگ ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىرىنچى بولۇپ لوپ رايونىغا كەلگەن قىرغىز كىشىنىڭ ئىسمى دۇرۇلگە بولۇپ قەشقەر تەرەپتىن كەلگەنمىش.

تىلشۇناسلار ھاشىم تۇردى ۋە مېھراي ياقۇپلارنىڭ 1980 - يىلى لوپ رايونى ئىچىدە تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا، ئۆزىنى قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىغانلارنىڭ 250 كىشى ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئەجدادىنىڭ دۇرۇلگە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. لوپلۇقلار تىلىدىكى «قىرغىزار» ئەدەبىي تىلىمىزدىكى قىرغىزلار بىلەن ئوخشاش، قىرغىزاردىكى «زار» كۆپلۈك قوشۇمچىسى. لوپلۇقلار ئارىسىدا «قىرغىزار» دېگەن توپنىڭ بارلىقى، لوپلۇقلار كىيىدىغان چەكمەن قالپاق[1] بىلەن قىرغىزلارنىڭ قالپىقىنىڭ ئوخشىشىدىغانلىقىغا قاراپ، لوپلۇقلار قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى دېگەندەك پەرەز قىلغۇچىلار بولدى. قىرغىزلار مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ يېنىسەي دەرياسى بويىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ئەينى زامانىدىكى خەنزۇچە يازمىلاردا 坚昆 دەپ خاتىرىلەنگەن ھەمدە شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا ياشىغان. ئورقۇن (ئورخۇن) ئۇيغۇر ئېلى قۇرۇلغاندا ئۇنىڭغا قارام بولغان. 840 - يىلى تەبئىي ئاپەت ۋە ئىچكى نىزا تۈپەيلىدىن ئاجىزلاشقان ئورقۇن ئۇيغۇر ئېلىگە ھۇجۇم قىلغان، ئورقۇن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ۋەزىرى كۈلۈگ باغا تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشى بىلەن ناھايىتى تېزلا خانلىق ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىشكەن، پەقەت بىر بۆلىكى ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىگە كۆچۈپ ھاكىمىيەت قۇرغان. ئورقۇن ۋادىسىدىن ئۇيغۇرلارنى قوغلاپ چىقارغان قىرغىزلار يېنىسەي دەريا ۋادىسىدا ھاكىمىيەتنى قۇرغان. 13 - ئەسىردە موڭغۇللار قەد كۆتۈرگەندىن كېيىن، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پۇقرالىسىغا ئايلانغان. 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چارروسىيە ئىمپېرىيەسى يېنىسەي ۋادىلىرىغا بېسىپ كىرگەندە، ئۇلار ئۆزۈن زامان ياشىغان ماكانىنى تاشلاپ كۆچۈپ ئالتاي تېغىدىن ھالقىپ ئىسسىق كۆل، تالاس بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان[1].

---

① چەكمەن قالپاقنى خاس لوپلۇقلارلا كىيگەن دېيىش توغرا ئەمەس. بىلىشىمىزچە، كېرىيە، چەرچەن، قومۇل ۋە تۇرپان تەرەپلەردىمۇ كىيىلىدۇ. ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ تارتقان سۈرەتلىرىدىن قارايدىغان بولساق مۇنداق چەكمەن قالپاق باش كىيىمى سۇپىتىدە كۆرۈلمەيدۇ، بەلكى تۆپە تۇماق، شاپاق بۆرك، تەتۈر تەلپەك قاتارلىقلار مۇھىم گەۋدىنى تۇرىدۇ.

كېيىنرەك يەنىلا چارروسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ پۇقراسىغا ئايلانغان. قىرغىزلار چارروسىيەنىڭ پۇقراسىغا ئايلانغاندىن كېيىن ئاز بىر قىسىملىرى تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىگىمۇ كېلىشكە باشلىغان. مىسالەن: باسمىچىلارنىڭ تەسىرى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئاچارچىلىق، 1930 - يىللاردىكى باستۇرۇش. ئومۇمەن ئالغاندا، قىرغىز نامى مىلادىيە 8 - ئەسىردىن بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ مەڭگۈ تاشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. قىرغىزلارنىڭ شىنجاڭ دائىرىسىگە كېلىشى 18 - ئەسىر ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى ئىش. ئۇنداقتا، تارىم دەرياسىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدىكى بۇ خىلۇەت ماكاندا «قىرغىززار» دەيدىغان، 1980 - يىلى سانى ئاران 250كە يېتىدىغان بۇ كىشىلەر قانداقچە، قاچان پەيدا بولۇپ قالغان؟ مېنىڭچە، «قىرغىززار» 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاندىن لوپ ۋادىسىغا كەلگەن. ئەمما، يۇقىرىقى ئەمەلىيەت لوپلۇقلارنىڭ قىرغىز ئەۋلادى بولۇش ئېھتىمالىنى يوققا چىقىرىدۇ. قىرغىزلار ھازىرقى قىرغىزىستان دائىرىسىگە يېنىسەي ۋادىسىدىن كۆچكەندە، لوپلۇقلار لوپ رايونىدا ياشاۋاتقانىدى. قىرغىز قالىپىقى بىلەن لوپلۇقلارنىڭ چەكمەن قالىپقىدىكى مەلۇم ئوخشاشلىقىمۇ، پەرقىمۇ مەۋجۇت. مۇشۇ ساھەدە مەخسۇس تەتقىقات يۈرگۈزگەن دوكتور ھەسەنجان ئابلىز «لوپنور قالىپقى كىرورلار مەدەنىيىتىنىڭ، جۈملىدىن شۇ مەدەنىيەتنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولغان لوپنورلۇقلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن قالغان شانلىق مەدەنىيەت سەمەرىسىدۇر»[2] دېگەن يەكۈنى بۇ قالىپاقنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى يەكۈن بولالايدۇ. پەرق شۇكى، لوپلۇقلار قالىپاقلىرىغا گۇل ئىشلىمەيدۇ يەنى سىيدام بولىدۇ، ئارقا چېتىقى يوق. ھازىرقى بايقاشلاردىن قارىغاندا، لوپلۇقلار قالىپقىنىڭ قىرغىقىنى ئاستىغا قارىتىپ يۇز قىسمىنى كۆننىڭ كۆيدۈرۈشىدىن ساقلايدۇ. ھازىر سەھنە ئەسەرلىرىدىكى قىرغىز قالىپقىسمان قالىپاقنى لوپلۇقلارنىڭ ئاساسىي باش كىيىمى، بەلگىسى قىلىۋېلىش مۇۋاپىق بولمىغان. يەنە بىر مەسىلە، قىرغىز قالىپقى بىلەن ئوخشىشىدىغان چەكمەن قالىپاقنى باشقا يۇرتتىكى ئۇيغۇرلارمۇ كىيىدۇ، ئەسلىدىن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ كىيىملىرىدە زادى كىم كىمدىن ئۆگەنگەن دېگەن مەسىلە جاۋاب ھازىرلاش قىيىن بولغان ئىشلاردىن بىرى. شۇڭا ئېيتىش كېرەككى، كىيىدىغان قالىپقىغا قاراپ ياكى بىرقانچە ئون ئۆيلۇك ئاھالىنىڭ ئۆزلىرىنى قىرغىز دېگىنىگە ئاساسەن، 10 مىڭدىن ئوشۇق

---

① قىرغىزلار ئارىسىدا خېلى كۆپ تەكشۈرۈشلەردە بولغان چۇقان ۋەلىخانوف (1835 - 1865) «جۇڭغارىيە ئو-چېرىكلىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇيرۇتلار (قىرغىزلار) ئۆزلىرىنى مۇسۇلمان دەيدۇ، ئەمما، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەققىدە ھېچ نەرسە بىلمەيدۇ، ئۇلار ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن ئىشلىرىنى شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرى بويىچە ئۆتكۈزىدۇ. ئەمما بۇ تەرەپلەرگە بىرەر موللا ياكى تاتار كېلىپ قالغۇدەك بولسا، ئۆيلىرىدە قوندۇرۇپ خەتمىقۇرئان قىلدۇرۇۋالىدۇ. ئىسىق كۆلدىن تارتىپ تاكى بەدەخشانغىچە بولغان بۇ كەڭ قىرغىز زېمىنىدا بىرمۇ مولا (ساۋاتلىق كىشى) تاپقىلى بولمايدۇ» («مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2006 - يىللىق 4 - سانى، 44 - بەت) دەپ يازغىنى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا چارۋىچى مىللەتلەر بولغان قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ دىنى ئېتىقاد ئەھۋالىمۇ ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

② ھەسەنجان ئابلىز: «مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىدىن لوپنور قالىپقىنىڭ قىممەت قاتلاملىرىغا نەزەر»، «شىنجاڭ تۇنجى نۆۋەتلىك لوپنورلۇقلار مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلەر توپلىمى»، 2012 - يىلى ئۈيغۇرچە باسمىسى، 169 - بەت.

ئاھالىنى[1] قىرغىز دېيىش تارىخ ئەملىيىتىگە ۋە مەنتىقە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يۇقىرىدا كۆرگەن رىۋايەتتىمۇ قىرغىزلارنىڭ قەشقەردىن كەلگەن بىرقانچە ئۆيلۈك كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. مۇھتەرەم تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ھۆكۈم قىلغىنىدەك، لوپلۇقلارنىڭ تىلى قىرغىز تىلى ئەمەس، گەرچە قىرغىز تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى ئوخشاشلا تۈركىي تىل بولسىمۇ، ئىككى تىلنىڭ لېكسىكا ۋە گىراماماتىكا قىسمىدا خېلى چوڭ پەرقلەر مەۋجۇت. قىرغىز تىلى ج لىق تىل بولسا بولسا، لوپنور دىيالېكتى ي لىق تىل بولۇپ ئايرىم تىللاردىن ئىبارەت، فونېتىكا قىسمىدىمۇ پەرقلەر بارلىقى تىلشۇناسلىق ئەسەرلىرىدىن مەلۇم.

يالالار (يانالار): يەنى يان تەرەپتىن كەلگەنلەر. بۇلار قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان، قومۇللاردىن لوپ رايونىغا كېلىپ دىن تەشۋىقاتى يېكى سودىگەرچىلىك قىلغان يېكى تۇروپ قالغان كىشىلەردۇر. ئۇلارنىڭ نوپۇسى ئالدىنقى تۆت توپ (قالماقتار، جۇداقتار، قالۇچىلار، قىرغىززار)دىن كۆپ، ئەمما قاراقوشۇنلۇقلارچىلىك كۆپ ئەمەس. بۇ توغرىدا، 1956 ـ يىلى 7 ـ ئۆكتەبىردە چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يېڭىسۇ مەھەللىسىدىكى 159 ياشلىق ئانزاقۇللۇنىڭ ئەدھەم رېھىموۋچ تېنىشپىقا «قۇدۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا چىبىللىك، چىبىللىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاراكۆل. تۇمەنپو قاراكۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئارغاندىن بېرى، ياڭىسۇدىن ناري. لوپ كۆلۈ قاراۋاي[2] نىڭ ئۇستۇن يانى. ساقالۇ قارامايدى. شۇنۇڭ گويا ئىزە يانىلا، يالالا جاماتى دېيىدىكەن. يالالا قارىمايدىكەن، تۇشى تۇشمەيدىكەن، ساقالۇ ئاقارمايدىكەن. يالالا ئۇستىن تەرەپتىن، قاراشار، كۇچار تەرەپتىنمۇ كەلگەنلەر ئىكەن. قاراۋايدا قۇ، غاز تۇشەدىكەن. قۇنى تۇكۇنى يۇلۇپ ئۇستىگە جۇغا قىپ كىيەدىكەن. شۇنداق قۇچۇللۇق[3] دېيدىكەن. ئۇلا يالالانى جامائاتىكەن.»[4] يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، لوپلۇقلار قاراقوشۇنلۇقلار، قالماقلار، قىرغىزلار، جوداقلار، يانلار، قالۇچىلار قاتارلىق بىرقانچە توپلار ۋە جەمەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئەمما قاراقوشۇن ۋە قالماقلاردىن باشقىلارنى جەمەتلەر دەپ قاراش مۇۋاپىق بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقى ئىنسان توپلىرىنىڭ نوپۇسىنى ھاشىم تۇردى ۋە مېھراي ياقۇپلار ئېنىقلاپ چىققان. مەيلى قانداق بولمىسۇن لوپلۇقلارنىڭ تەركىبىدە موڭغۇل ۋە قىرغىزلاردىن ئاز ساندىكى ئاھاللەرنىڭمۇ قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتماي بولمايدۇ. بەزى كىشىلەر ئەنە شۇنى سانى ناھايىتى چەكلىك كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى قالماق ياكى قىرغىز دەپ ئاتىشى پۈتۈن لوپلۇقلارنىڭ، موڭغۇل ياكى قىرغىز ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. 1980 ـ يىلى ھاشىم تۇردى ۋە

① سېۋىن ھېدىن «تارىمنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» ناملىق كىتابىدا 1900 ـ يىلى لوپلۇقلارنىڭ نوپۇسىنىڭ 10 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان.

② ھازىر قاراداي دېيىلىدۇ، دۆلەت 218 ـ تاشيولىنىڭ 948 كىلومېتىرلىق بۆلىكىنىڭ ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ.

③ قۇچۇللۇق، لوپلۇقلار ئىچىدىكى جەمەت. لوپ رايونىدا قۇ دەيدىغان خۇش پۇراق ئۆسۈملۈكمۇ بار. بۇ جەمەتـ ـنىڭ نامى يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، قۇنىڭ تېرىسىنى شۇلۇۋېتىپ جۇۋا قىلىپ كىيىشىدىن كەلگەن. ئۇلار ئەملەـ ـيەتتە «قۇچۇل» دەپ ئاتىلىدىغان جايىنىڭ ئەتراپىدا ياشىغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان بولسا كېرەك.

④ گە . ر . تېنىشېۋ: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 138 ـ بەت.

مېھراي ياقۇپلارنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، لوپلۇقلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنى موڭغۇل (جوداقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە قىرغىز دەپ ئاتايدىغانلارنىڭ نەچچە يۈز كىشى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان، ئۇلار لوپلۇقلارنىڭ نوپۇسى ئىچىدە ئاز نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. ھازىرقى ئېرىشكەن ئۇچۇرلىرىمىزغا ئاساسلانغاندا، قاراقوشۇنلۇقلار لوپلۇقلار ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قاراقوشۇنلۇق ۋە قاراكۆللۇكلەرنى ئىككى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشى تۇپتىن خاتا بولغان، ئىگىلەنگەن ئۇچۇرلاردىن ئاساسلانغاندا لوپلۇقلار ئارىسىدا قەبىلە بولمىغان. قاراقوشۇن ۋە قاراكۆل تارىم دەرياسىنىڭ ئايىغىدىكى كۆللەرنىڭ نامىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، قاراقوشۇن ھازىرقى مۇران بوستانلىقىنىڭ 20 نەچچە كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى كۆلنىڭ نامى بولۇپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ياشىغانلار «قاراقوشۇنلۇقلار» دەپ ئاتالغاندىن سىرت، يەنە ئابدال مەھەللىسىدە ياشىغانلار «ئابدالىلار» دەپ ئاتالغان. «قاراكۆل» دۆلەت 218 - تاشيولىدىكى ئارغاندىن يېڭىسۇغىچە بولغان ئارىلىقتا، يېڭىسۇغا يېقىنراق بولغان كۆللەردىن بىرىنىڭ نامى، مۇشۇ كۆل ئەتراپىدا ياشىغانلار «قاراكۆللۇكلەر» دەپ ئاتالغان ئەھۋاللار تاكى يېقىنغىچە داۋام قىلغان، ھەتتا كىشىلەرنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ قوللىنىلغان. مىسالەن: ئىسلام قاراكۆل، ئوغۇلخان قاراكۆل... دېگەنگە ئوخشاش. لوپلۇقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى قاراقوشۇنلۇقلار بولۇپ ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا قاراپ كۆچكەن. قاراقوشۇن ۋە قاراكۆل 18 - ئەسىرلەردىن باشلاپ كۆلنىڭ، شۇنداقلا كۆلنى بەلگە قىلغان يەر نامىلىرىدىن ئىبارەت، شۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۆزلىرىنى كەڭ دائىرىدە «لوپلۇق» دەپ ئاتىسا، تار دائىرىدە قاراقوشۇنلۇق، قاراكۆللۇك، يېڭىسۇلۇق، لايسۇلۇق، چارالىق... دېگەندەك ئاتاپ كەلگەن. بۇ تەرىپى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى لوپنورلۇق، قومۇللۇق، چاقىلىقلىق، كورلىلىق دېگىنىگە ئوخشاش، بۇلارنىڭ ھېچبىرىنى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇغىلى بولمىغىنىدەك، قاراقوشۇنلۇقلار ۋە قاراكۆللۇكلەرنىمۇ ئايرىم قەبىلە سۈپىتىدە تونۇش سەۋەنلىك بولسا كېرەك.

چۆچەكلىك تاتار قۇربان غەلىي خالىدى تەرىپىدىن 1901 - يىلى يېزىلىپ 1910 - يىلى قازان ئۆرنەك مەتبەسىدە بېسىلغان «تەۋارىخ خەمسەئي شەرقي» ناملىق كىتابتا، «تۆگىلىك تېز ماڭغاندا 11 كۈندە لوپ كۆلىگە كەلدۇق، قايتىشتا ئەڭ بوغاز يەنى مۇساپىسى ئاز يەردىن توققۇز كۈندە چىقتۇق. بۇ قورقۇنچلۇق بايا‌ۋاننىڭ بەزى يەرلىرىدە شەھەر ئورۇنلىرىنىڭ بەلگىلىرى بولۇپ ۋە بەزى ئورۇنلىرىدا مېھرابىنىڭ بەلگىلىرىگە ئوخشاش نەرسىلىرىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، دېدى. بەزىلەر قوم ئاستىدا ئېچىلىپ قالغان خەزىنىلەرگە يولۇقۇپ قالغانلىقلىرىنىمۇ ھېكايە قىلىشىدۇ. ھازىر لوپ كۆلى ئەتراپلىرىدا يۇرگەن ئەللىرىمىز بۇرۇن تۇغلۇق تۆمۇر ۋاقتىدا مۇسۇلمان بولغان قالماق جىنسىدىن بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يۈز بەرگەن تەپرىقىچىلىك كۈنلىرىدە قالماقنىڭ كاپىرلىقتا قالغانلىرى ئىسلامغا كىرگەنلىرى ئۇستىدىن غەلىبە

قىلىپ، بۇلارنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغاندا، ئائىلاج مۇسۇلمانلار يۇرتلىرىنى تاشلاپ، ئۇ ئەتراپلاردىن كۆچۈپ لوپقا كېلىشكەن ئىكەن. زامان ئۆزارغانسېرى بۇلارنىڭ مۇسۇلمانچىلىقى ناھايىتى ئاجىزلىشىپ، ئەسلىي تەبىئىي ئەھۋالغا قايتىپ كېتىشكە ئاز قالغان ئىكەن، مەرھۇم ياقۇپخاننىڭ دەۋرلىرىدە خېلى ئاقىرىپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمانچىلىقى خېلى جىق ياخشىلاندى...»[1] دېيىلگەن. قۇربان غەلىي خالىدىنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرى پىچان ياكى تۇرپان تەۋەسىدىن ئىگىلەنگەن بولسا كېرەك، ئەمما تۇغلۇق تۆمۈرخانغا باغلاش مۇۋاپىق بولمىغان. ئۇلارنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەپ يېزىشى تېخىمۇ توغرا بولمىغان، بۇ تەرىپىنى يۇقىرىدا ئۇلارنىڭ ئىرقى ۋە مىللەت نامىنى ئېنىقلىغاندا كۆرۈپ ئۆتتۇق.

«بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»دە «چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا توقتۇ بەگنىڭ باشقۇرۇشىدىكى 500 نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە قاراشەھەر، كورلا رايونىدا مال بېقىش بىلەن بىرگە تېرىقچىلىق قىلاتتى. 1735 ـ يىلى غالدان سېرىن تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىن يۇلتۇز يايلىقىغا باستۇرۇپ كىردى ھەمدە قايدۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئېكىنزارلىقلارنى يايلاققا ئايلاندۇرۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ماخۇس، جوراس ئوتاقلىرىنى تەشكىللەپ كورلا رايونىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ تۇراتتى. مۇشۇ ئەھۋالدا توقتۇ بەگ 300 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى، تۇرپان ئايمىقىنىڭ ۋاڭى ئىمىن خوجا ئۇلارنى لوپ رايونىدا مال بېقىشقا ئورۇنلاشتۇردى... 1759 ـ يىلى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چىڭ ئوردىسى توقتۇغا تەۋە 300 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالىنى كورلا ۋە لوپنورغا قايتۇردى، ئاقسۇ رايونىدىكى دولانلار بۈگۈر، كورلا قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى... (چىڭ گاۋزۇڭنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى) توقتۇنىڭ ئۆكىسى ئابدۇلھەي 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ ئىدى. لوپنورنىڭ قاراكۆل ۋە قاراقوشۇندا ئىككى قەبىلە 183 ئۆيلۈك جەمئىي 1071 كىشى قېلىپ قالدى، قاشقا ئومۇمىي بەگ بولغان...»[2] دېيىلگەن. يۇقىرىدا كۆرگەن نوپۇسى ھەققىدە ئايرىم مۇلاھىزىمىز بار. دولانلارنىڭ لوپ رايونىدا چارۋىچىلىق قىلىشى ھەمدە قايتىشى ھەققىدە خېلى كۆپ ئۇچۇرلار ساقلانغان. تۆۋەندە كۆرىدىغان قوڭغۇز يېگەنلەر ھەققىدىكى رىۋايەت مەزمۇن جەھەتتىن پەرقسىز دېگۈدەك ھالدا لوپلۇقلار ھەم دولانلار ئارىسىدا ساقلانغان، بۇلاردىن مەنبە لوپلۇقلارمۇ ياكى دولانلارمۇ دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىش قىيىن.

1876 ـ يىلى لوپلۇقلار ئۆزلىرى ھەققىدە بەزى ئۇچۇرلارنى پىرۇفېسسور ئەيتىپ بەرگەن، شۇ ئاساستا پىرۇفېسسور مۇنداق خاتىرىلىگەن: «بىز ئاڭلىغان ئۇچۇرلارغا

① قۇربان غالىي خالىدى: «تەۋارىخ خەمسەئىي شەرقىي»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، 1978 ـ يىلى شاپىگراف نۇسخا، 1 ـ توم، 114 ـ بەت.

② بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرە كومىتېتى: «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، زامانىمىزدىكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 264 ـ بەت.

قارىغاندا، تارىم دەرياسى ئەتراپلىرىدىكى ھازىرقى ئاھالىلەر ئەسلىدە لوپ كۆلى[1] بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. تەخمىنەن يۈز يىللار بۇرۇن بېلىقنىڭ ئازلاپ كېتىشى ۋە قالماقلارنىڭ (تۇرغۇت مۇڭغۇللىرى) تاجاۋۇزى سەۋەبىدىن ئۇلار تارىم دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلگەن. تارىم دەرياسى بويىدا شۇنىدىن بۇرۇن ئاھالە بار - يوقلىقىنى ھازىرچە تەھقىقلەشكە بولمىدى، بىراق مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، لوپ كۆلى بويىدىن كۆچۈپ كەلگەنلەر شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن قېچىپ كەلگەنلەر ۋە سۇرگۈنلەر بىلەن ئۆي - ئوچاقلىق بولغانلىقتىن تارىم دەرياسى ئەتراپىدىكىلەر شالغۇتلاشقان. تارىم دەرياسى بويىدىكىلەرنىڭ ئەسلىدە ئارىيان (ياۋروپا) ئىرقىغا تەۋەلىكىدە شۈبھە يوق، ئەمما ھازىرقى تۇرقىدىن ئۇلارنىڭ شالغۇتلاشقان ئالاھىدىلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، بەزىلەرنىڭ تۇرقى سارتلار (ئۆزبېك)غا، قىرغىزلارغا ھەتتا تاتۇغۇت (زاكزۇ)لارغا ئوخشايدۇ. يەنە كىشىنىڭ دەققىتىنى ئەڭ تارتىدىغىنى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ تۇرقى ساپ ياۋروپالىقلارغا ئوخشىسا، يەنە بەزى كىشىلەر ھەقىقەتەن تىپىك موڭغۇللارغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردىكىلەرنىڭ يۈز ئۆڭى كۆركەم ئەمەس، كۆكرەك مۇسكۇلى تەرەققىي قىلمىغان، تېنى ئاجىز. ئەرلەر ئوتتۇرا بوي، خوتۇن - قىزلىرى پاكارراق...»[2] پىرژىۋالسكىنىڭ بايانلىرى لوپلۇقلاردىن ئىگىلىگەن ئۇچۇرلىرى بىلەن ئۆز كۆزىتىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. لوپلۇقلارنىڭ قاراقوشۇن كۆلى بويىدىن كۆچكەنلىكى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار ھازىر ئومۇمىي قاراشقا ئايلانماقتا، بۇ تەرىپى تەل نۇقتىسىدىنمۇ ئىسپاتلاندى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپىدىكى جايلاردا ياشىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

1885 - يىلى ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ لوپ رايونىغا قايتا كەلگەن پىرژىۋالسكى «لوپ كۆلى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكىلەرنىڭ تۇرقىنى سىلىشتۇرسا، ئۇلارنىڭ سىياقىدا چوڭ پەرقلەر بار ئىكەن. بىراق ئومۇمەن ئالغاندا، موڭغۇل قېنى ئارىلاشقان تۇركىي سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىپى ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. موڭغۇللار سىياقىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى مەڭز سۆڭىكى بۆرتۇپ چىققان، ساقىلى شالاڭ كېلىدۇ. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئوتتۇرا بويدىن سەل پاكارراق، ئېگىز بويلۇقلىرى ئازراق. تەن قۇرۇلۇشىنى ئىسكەتلىك دېگىلى بولمايدۇ، بىراق بىلىكى كۈچلۈك، بۇ بەلكىم دائىم كېمە تايىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇلارنىڭ تېرىسى ئاقۇچ ياكى ساغۇچ رەڭدە، باش سۆڭىكى ئېللىپسسىمان، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئارقا مېڭىسى كەينىگە پۈسكىنىپ چىققان، پېشانىسى پاكارراق. كىرپىكلىرى تەكشى، كۆزلىرى چوڭ، كۆز قارىقى قاپقارا، قىسمەنلىرىنىڭ بوز. قاڭشىرى ئېگىز، باشقىلارنىڭ تەكشى، يەنە بەزىلەرنىڭ بۇركۇت تۇمشۇقىدەك. كۆپلىگەن ئاھالىلەرنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ ئارقىسى كۆتۈرۈلۈپ چىققان، بىراق ساپ موڭغۇللارغا تامامەن ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ كالپۇكى قېلىن،

---

① پىرژىۋالسكى ھازىر لوپ كۆلى دېيىلمۇاتقان كۆلنى بايقىمىغانلىقتىن، ئىزچىل تۇرده قاراقوشۇن كۆلىنى لوپ كۆلى دەپ قارىغان. ھازىرقى لوپ كۆلىنى دوكتور رېچخوفېننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە سېۋىن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيەسىدە بايقىغان.

② پىرژىۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 262 - بەت.

چىشلىرى كىچىك ھەم ئاق، قۇلىقى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا. ئېڭەك ساقىلى، ساقال ۋە بۇرۇتلىرى شالاڭ ھەم قىسقا، چاچلىرى قارا بولۇپ يەنە خېلى بىر قىسمىنىڭ بوز رەڭدە، بولۇپمۇ خوتۇن ـ قىزلارنىڭ چېچى، ئەرلەرنىڭ ساقىلىمۇ بوز رەڭدە كېلىدۇ. ئەرلەر چېچىنى پاكىز قىردۇرۇپ ساقاللا قويىدۇ. توي قىلمىغان قىزلار چېچىنى ئىككى ئۆرۈم قىلىپ ساڭگىلىتۇالىدۇ، چېچىنىڭ ئۇچىنى تال ـ تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ. خوتۇنلار چېچىنى ئىككى ئۆرۈۋالىدۇ. قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ چىراي ـ تۇرقى، بەدىن تۈزۈلۈشى، ئەڭلى سىرتتىكىلەر بىلەن ئوخشاش، بىراق بويى پاكارراق، بەدىنى ئاجىز...»[1] دەپ يازغان. مانا بۇلاردىن قارىغاندا، لوپلۇقلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكىنى موڭغۇل ئىرقى سۈپىتىدە تەسۋىرلەش بىرتەرەپلىمىلىك بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. لوپلۇقلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ئاھالىلەردىن موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلسىمۇ، لوپلۇقلار ئارىسىدا بىر يىلدەك تەكشۈرۈشتە بولغان ھەمدە موڭغۇللار ئارىسىدىمۇ ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىدە بولغان پىرژېۋالسكى ناھايىتى ئېنىق ھالدا لوپلۇقلارنىڭ ئىرقىي جەھەتتە موڭغۇللاردىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

1890 ـ يىلى قاراقوشۇن كۆلى بويىغا يېتىپ بارغان گابرىل بونۋالوت مۇشۇ مەھەللىدىكى چىشلىرى چۈشۈپ كەتكەن، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە نائىل بىر مومايىنىڭ ئىككى تارلىق چالغۇ بىلەن ئېيتقان داستانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغان، مومای ئېيتقان داستاننى ئۇلارنىڭ تەرجىمانى ئابدۇللا يۈسۈپ تاران تازا ئاڭقىرىپ كېتەلمىگەنلىكتىن، چاقىلىقتا تۇرغان لوپلۇق كېمىچى چاقىلىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا قايتا بايان قىلغان، ئۇمۇ چۈشەنمىگەن يەرنى قايتا ـ قايتا سوراپ ئېنىقلىغان، مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا بۇ داستاننىڭ تولىمۇ قەدىمىيلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ داستان مومايغا ئاتا ـ بوۋىسىدىن قالغان بولۇپ قەدىمىيلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرماقتا. بۇ قەدىمكى داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا تۆت خان ئۆز يەرلىرىنى ئىدارە قىلىدىكەن. بۇ يەردە مۇسۇلمانلارمۇ بار بولۇپ كۆنلىرى پاراۋانلىق ئىلكىدە ئۆتەر ئىكەن. بۇ تۆت خان قاغۇلۇق (ھازىرقى چاقىلىقنىڭ ئوچ كۆنلۈك غەربىدىكى جاي)تا تۇرۇشلۇق نۇنياز ئاغا ۋە مارجان ئاغا؛ مۇران كونا شەھىرى (ئابدال مەھەللىسىنىڭ ئەتراپىدا)دىكى چىل ئاغا (بۇ جايلار قەدىمدە شەھەر ئىدى، بۈگۈنكى كۆندە خارابىسى بار)لار ئىكەن. تاسادىپىي ھالدا موڭغۇل لەشكەرلىرى تۆت تەرەپتىن باستۇرۇپ كەپتۇ، موڭغۇللار نۇسرەت قازانغاندىن كېيىن، بىر بۆلەك ئەرلەرنى قەتلى قىپتۇ، قالغانلىرىنى قۇل قىپتۇ. موڭغۇللار ئىدارە قىلىپ تۇرغان يەردىن قېچىپ چىققان خوتۇن ـ قىزلار كۆنچىقىشقا قاراپ قېچىپتۇ، يۇچۇن مەھەللىسىگە ئوچ كۆنلۈك كېلىدىغان يەرگىچە قېچىپ بېرىپتۇ (بەزى كىشىلەر قېچىپ سايدام ئويمانلىقىغا بېرىپتۇ. پىرژېۋالسكى ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىنى ئۇچرىتقان ئىكەن ـــ ئەسلىي كىتابنىڭ ئىزاھاتى). ئۇ چاغلاردا ئۇ يەردە سۇ بار ئىكەن، ھازىر قۇم ـ شېغىللىق بولۇپ كەتتى.

① پىرژېۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 123 ـ بەت.

ئۇلارنىڭ ئۆيى يوق ئىكەن، ئوت يېقىپ بولماق[1] قىلىپتۇ، شۇڭا ئۇ يەر «قاراقوشۇن» قارا ئوچاق دېگەن مەنىدە ئاتىلىپتۇ، بۇ جاي نامى ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا. ئۇلار بېلىق ۋە غاز تۇتۇپ يەپ ھايات كەچۈرىدىكەن. يۇز يىلدىن ئارتۇق مۇشۇنداق ھايات كەچۈرۈپتۇ. موڭغۇللار ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى يۇرت - ماكانىنى ۋەيران قىلىۋېتىپ قايتىپ كېتىپتۇ، قاراقوشۇننىڭ سۈيىمۇ تەدرىجىي ئازلاپ قۇرۇپ كېتىپتۇ، ئۇلار يەنە كۈنپېتىشقا قاراپ كۆچۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. بەزىلەر بۇرۇنقى يۇرتىغا قايتىپ كەپتۇ، بەزىلەر كورلا بىلەن لوپ مەھەللىسى ئارىسىدىكى تارىم دەرياسى بويىغا كۆچۈپتۇ. بۇرۇن قاغۇلۇق دېگەن يەرگە قايتىپ كەلگەنلەر بۇ يەرنىڭ نامىنى ئۇنتۇپ كەتكەن ئىكەن، ئۇلار بۇ يەردىكى خارابىنى بايقاپ كولاپ بايلىق ئىزدەپتۇ. بىراق موڭغۇللار بۇ يەرنى قۇرۇقداپ قويغانلىقتىن پەقەت بىر يىپ ئېگىرىدىغان چاقنى تېپىپتۇ ۋە مۇشۇ چاقنى بەلگە قىلىپ، مۇشۇ يۇرتنى قايتا بەرپا قىلىپ «چاقلىق» («يىپ ئېگىرىدىغان چاق بار يەر» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاپتۇ. چاقلىقتا ئولتۇراقلاشقانلار ئۇۋچىلىق بىلەن قانائەت قىلىپ ياشاۋاتقان ئىكەن، كېيىنچە خوتەندىن ئىسمايىل ئاتا (بىز ئۇنىڭ ئۆيىدە بىر ئاخشام قونغان — ئەسلىي كىتابنىڭ ئىزاھاتى) كېلىپ، ئۇلارغا: سىلەرگە تېرىقچىلىقنى ئۆگىتەي، دەپتۇ. كۆپچىلىك قوشۇلۇپتۇ، شۇڭا ئۇ خوتەندىن ئادەملىرىنى ئېلىپ كەپتۇ. كېيىنچە مۇشۇ يەرلىكلەر بىلەن خوتەنلىكلەر ئارىسىدا جېدەل بولۇپ قاپتۇ، خوتەنلىكلەر ئوغۇللىرىغا يەرلىكلەرنىڭ قىزلىرىنى ئېلىپ بەرگەندىن كېيىن زىددىيەت پەسلەپتۇ. مۇشۇ خىل تويلىشىش بىلەن ئۇلار ئىرقىي جەھەتتىن شالغۇتلىشىپتۇ. بىراق يەرلىكلەر خوتەنلىكلەرنىڭ قىزلىرىنى ئالماپتۇ، شۇنداق قىلىپ نىكاھنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي ئۆز ساپلىقىنى ساقلاپ قاپتۇ... (بۇ موماي قاراقوشۇندىن كۆچۈپ كەلگەن ئەرلەر نىكاھىغا ئالغان خوتۇن - قىزلار ئىچىدە، بۇرۇن مۇشۇ يەرنى ئىستىلا قىلغان موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئالغانلىقىنى، ئەرلەرنىڭ موڭغۇل قېنى بارلىقىنى ئۇنتۇپ قالغان بولسا كېرەك — ئەسلىي كىتابنىڭ ئىزاھاتى.[2]) موماينىڭ «چاقلىق» نامى ھەققىدىكى يەشمىسى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن. بۇ ھەقتە چاقلىق ئاھالىلىرى باشقىچە ۋەقە بىلەن ئوخشاش چۈشەنچە بەرگەن. پىرزىۋالسكى خاتىرىلىگەن رىۋايەت تاكى بۈگۈنگىچە تارالغان بولۇپ خوتەن تەرەپتىن ئالتۇنتاغقا ئوۋغا بارغان ئوۋچىلار يولدىن ئېزىپ، ھازىرقى چاقلىق بازىرىغا كېلىپ قالىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىگە ناتونۇش بۇ جايدا يىپ ئېگىرىدىغان چاقنى كۆرۈپ «چاق بار جاي» دېگەن مەنىدە «چاقلىق» دەپ ئاتىغان. بۇ ۋەقە 1800 - يىلىدىن 1825 - يىلىغىچە بولغان

---

① تەرجىمىدە كاك دېيىلگەن، قۇملۇقتا ياشىغان ئاھالىلەر ئوت قالاپ، چوغ چۈشكەندە ئۈستىنى قۇمدا كۆمۈپ شۇنداق راھەت ئۇخلايدۇ ۋە بۇلماق دەپ ئاتايدۇ، شۇڭا بۇلماق دەپ ئېلىندى.

② گابرىل بونۋالوت: «جەزىرىنى جەسۇرانە كېزىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 96 - بەت.

③ مۇشۇ يىلنامىمىزدىن موماي ئېيتقان 100 يىلنى ئېلىۋەتسەك، 1725 - يىلى يەنى جۇڭغارلارنىڭ لوپلۇقلار رايونىنى ئىگىلىگەن ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. 1723 - يىلى لوپلۇقلار تۇرپانغا ۋەكىل ئېۋەتىپ چاك سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغانلىقى ئۈچۈن 1725 - يىلى جۇڭغارلارنىڭ موماي ئېيتقان رىۋايەتتىكىدەك دەھشەتلىك ئۆچ ئالغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

ئارىلىقتا يۇز بەرگەن[3]، شۇندىن بىرقانچە يىل ئۆتۈپ، تۇپرىقى مۇنبەت يەر ھەققىدە ئۇچۇرغا ئېرىشكەن كىرىيەلىكلەر، بۇ يەرگە كېلىپ يۇرت بەرپا قىلغان. موماي ئېيتقان بۇ تارىخىي داستان ناھايىتى قەدىمكى دەۋر تارىخىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرۇپتۇ، ئالايلۇق مۇڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسى دەۋرىدە ھازىرقى چاقلىق كونا شەھىرىدە ئادەم يوق خارابلىكلەر ئىدى، ئەمما لوپ شەھىرى ئاتالغان ۋاششەھىرى كونا شەھىرى ۋە كىتەك، مەردەك شەھەرلىرى گۈللىنىپ تۇرغان ۋاقىتلار ئىدى. مۇشۇ نۇقتىلاردىن ئالغاندا، داستاندا سۆزلەنگىنى 12 ـ، 13 ـ ئەسىر ۋەقەلىكىدەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن بۇ ۋەقەلەرنىڭ 1725 ـ يىلى ئەتراپىدا يۇز بەرگەنلىكىگە ئىشىنىش مۇۋاپىق بولسا كېرەك.

يۇچۇن مەھەللىسىدىكى موماي تارىخىي داستانىنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، تارىخىي تېمىدىن چەتنەپ باشقا قوشاق، ناخشىلارغا جۈملىدىن ئۆزى توقۇغان بېيىتلارغا ئۆتكەن، گابرىل بونۇالوت يۇچۇن[1] مەھەللىسىدىكى بىر نەچچە ئەردىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ قىيىنلىشىشى سەۋەبىدىن ئۇ يەردىن ئايرىلىپ قاراقوشۇن كۆلى بويىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى بىلگەن. ئۇلار مۇشۇ يېڭى قاراقوشۇن كۆلى بويىغا كۆچۈپ كېلىپ تارىم دەرياسى قىرغىقىدا مەھەللىسىدە قاپتۇ، مۇشۇ يۇچۇن مەھەللىسىنىڭ ئاتىسى (يۇرت ئاتىسى) كونا قاراقوشۇن بويىدا تۇغۇلغان بولۇپ 1889 ـ يىلى 70 ياشقا كىرىش ئالدىدا ئىكەن. يۇرت ئاتىسى تۇرۇۋاتقان ئۆيىنى 30 نەچچە يىل بۇرۇن سالغان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بايانلىرىنى ئومۇملاشتۇرغاندا يۇچۇن مەھەللىسىدىن كونا قاراقوشۇن تەرەپكە ماڭسا ئارىلىقتا ئىككى مەھەللە، يەنى قاراكۆيۈك مەھەللىسى ۋە دۇچ مەھەللىسى (都其美村) بار. ئۇ يەرنىڭ سۈيى تۇگەپ، قومۇشلۇق يەرلىرى قۇملىشىپ كەتكەنلىكتىن، دۇچ مەھەللىسىدە ئادەم قالمىغان. قاراكۆيۈك مەھەللىسىدىكىلەرمۇ خارابلىشىۋاتقان مەھەللىسىنى تاشلىغان، ئاخىرقى ئىككى ئائىلىمۇ نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئېلىپ كۆچۈشكە تەييارلىنىۋاتقان ھالەتتە ئىدى. يۇچۇن مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ خاتىرجەم كۈنلىرىمۇ ئاخىرلىشىپ كۈنپېتىشقا كۆچۈش ھازىرلىقىنى قىلغان ۋاقىتلار بولۇپ ئاشۇ بىلىق تۇتۇپ ھايات كەچۈرگەن كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى چاقلىق بوستانلىقىغا كۆچۈپ يەر تېرىش نىيىتىگە كەلگەن.

1889 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ياڭىكۆل مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەن گابرىل بونۇالوتنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكىلەر، يەرلىك ئاھالىنى ئىرقىي جەھەتتىن كۆزەتكەن بولۇپ، «بايقىشىمىزچە بۇ يەردىكىلەرنىڭ سىن ـ تۇرقىدا پەرق بەك چوڭ ئىكەن. ياۋروپا بازارلىرىدا كۆرىدىغانلىرىمىزدەك، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ۋە بۇرنى ئوخشاشمايدۇ. ساپ قىرغىزلارغا ئوخشايدىغان ۋىجىك، سېمىز، كۆزى كىچىك، چىشلىرى ھىڭگايغان، ئۆچكە ساقال كىشىلەر؛ سارت (ئۆزبېك)لارغا ئوخشايدىغان ئوتتۇرا بوي، قامەتلىك، بومبۇر قارا ساقال كىشىلەر؛ قىسمەنلىرى بوز كۆزلۈك؛ يەنە بەزى كىشىلەرنىڭ

① يۇچۇن مەھەللىسى چاقلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە بولۇپ، قارابوران كۆلى بىلەن قاراقوشۇن كۆلى ئارىسىدا ئىدى.

مەڭزى قىزغۇچ، كۆككۆز، تېرە تەلىپەك كىيگەن»[1] دەپ يازغان. گابرىل بونۇالوت كونا ئابدال ۋە يېڭى ئابدالدىكى ئەرلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىدىغانلىقىنى يېزىش بىلەن بىرگە، يېڭى ئابدال مەھەللىسىدىكى ئاياللارنىڭ چىراي ـ تۇرقىنى بايان قىلىپ: «بۇرنى شىرنىڭكىگە ئوخشاش پاناق، چىشلىرى تومپىيىپ چىقىپ تۇرىدىغان، كۆز قۇيرۇقى ئۇزۇن ھەم ئۇز، كۆز ئالمىسى تومپىيىپ چىققان، قېلىن قاپاق، ئېغىزى چوڭ، ئېغىزى بىلەن بۇرنىنىڭ ئارىسى ئۇزۇن. مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا مۇڭغۇللارغا ئوخشىشىدۇ...»[2] دەپ تەسۋىرلىگەن. مانا بۇلار، لوپلۇقلار ئارىسىغا ئاسسىلماتسىيە بولغان ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەيلى يازما ئۇچۇرلار بولسۇن، رىۋايەت ـ داستانلارنىڭ ئۇچۇرلىرى بولسۇن، لوپلۇقلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەنلىكى، قەدىمدە شەھەرلىرى بولغانلىقى، كېيىن شەھەرلىرى ۋەيران بولۇپ كۆپلىگەن ئاھالىسى قوشنا يۇرتلارغا كۆچۈپ، ئاز بىر قىسمىنىڭ يۇرت ـ ماكانىدا قېلىپ، دەريا ـ كۆل بويلىرىدا ياشىغانلىقى، مانا بۇگۈنكى كۈندىكى كىشىلەر ئەنە شۇ يەرلىك سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى، بۇگۈنكى كۈندە جۇملىدىن مۇسۇلمان بولغاندىن بۇيان ياشاۋاتقان يۇرتىنىڭ نامى بىلەن ئۆزلىرىنى «لوپتۇق» دەپ ئاتىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇلارنىڭ كەڭرى بۇ زېمىندا ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن ياشىغانلىقى، ياقا يۇرتتىن پاناھلىق ئىزدەپ كەلگەنلەرنى ئۆز قوينىغا ئالغانلىقى ئىرقىي ئالاھىدىلىكىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرغاندىن سىرت رىۋايەتلىرىدىنمۇ مەلۇم. مىسالەن، «قالماقتار» بىلەن بولغان ئالاقىلەر، تۇبۇتكە تاۋاپقا ماڭغان ۋە كەلگەن ئاھاللەر، قەشقەردىن كېلىپ ياشىغان «قىرغىزلار»، جەنۇب تەرەپتىن كېلىپ قالغان «جوداقتار»، تۇرپان تەرەپتىن كەلگەن «ياللا»، كېرىيەدىن كېلىپ دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەن ئاھاللەر... مانا مۇشۇ خىل ئەھۋالدا تەبىئىي شالغۇتلىشىپ، ئىرقىي جەھەتتىن مۇرەككەپلىك شەكىللەندۇرگەن. يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، لوپلۇقلار ناھايىتى قەدىمدىن مۇشۇ يەردە ياشاپ كەلگەن سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراش مۇمكىن.

لوپلۇقلاردا قەبىلە مەسىلىسى لوپلۇقلاردا قەبىلە بارمىدى؟ كۆپىنچە كىشىلەر بەزى ئاھالە توپلىرىنى ياكى ئومۇمىي لوپلۇقلاردىن ئازراق پەرقى بار توپلارنى كۆرسە قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشنى ئادەت قىلىۋالدى، ئەمەلىيەتتە لوپلۇقلاردا قەبىلە مەۋجۇت ئەمەس (ھېچبولمىغاندا 1600 ـ يىللاردىن كېيىن). لوپلۇقلاردا تىلغا ئېلىنغان قەبىلە 1725 ـ يىلىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلاردا كۆرۈلىدۇ، بۇ توغرىدىكى ئۇچۇرلارنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق. خەنزۇچە شۇ ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان قاراقوشۇن ۋە قاراكۆلنى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇش تۇيتىن خاتا. ئۇيغۇرلاردا ئۆزلىرىنى ياشاۋاتقان جاي نامى ئارقىلىق ئاتاش ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئومۇمىي ئەھۋال. بۇگۈنكى كۈندە كورلىلىق، قاراشەھەرلىك...

① ② گابرىل بونۇالوت: «جەزىرىنى جەسۇرانە كېزىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 66 ـ بەت.

دېگەنگە ئوخشاش ئۆزلىرىنى يۇرت نامى بىلەن ئاتىسا، ئۇلارنى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇغىلى بولمىغاندەك، بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى لوپلۇقلارنىڭ جاي نامىلىرى بىلەن ئاتىغان قاراقوشۇنلۇقلار ۋە قاراكۆللۈكلەرنمۇ ئايرىم قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشقا بولمايدۇ. قاراقوشۇن كۆلى هازىرقى دەۋردە ئېيتىلىۋاتقان تارتما كۆلى (قارابوران كۆلى)[1] بىلەن لوپ كۆلى ئارىسىغا جايلاشقان چوڭ بىر كۆل. قاراكۆل بولسا هازىرقى يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدىن ئارغانغىچە بولغان جايلاردىكى كۆللەرنىڭ ئومۇمىي نامى شۇنداقلا شۇ يەردىكى بىر كۆلنىڭ نامى. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا دەريا ۋە كۆللەرنى مەركەز قىلىپ ياشايدىغان لوپلۇقلاردىن خېلى كۆپ كىشىلەر مۇشۇ ئىككى كۆلنى مەركەز قىلغان هالدا ياشىغان، شۇڭلاشقا ئۆزلىرىنمۇ شۇ يۇرتلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان. قەبىلە مەلۇم سىياسىي تۈزۈلمىگە ئىگە تارىخىي ئاتالغۇ، ئۇنىڭ كۆرسىتىدىغان مەزمۇنى ئادەتتىكى ئىنسان توپلىرىدىن خېلى كۆپ مۇرەككەپ. قەبىلىلەرنىڭ مەخسۇس تۈزۈلمىسى بولۇپ ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى ياكى ئاقساقىلىنىڭ رەهبەرلىكىدە قاتتىق يۇرگۈزۈلىدىغان يوسۇنلىرى، سىياسىي تۈزۈلمىسى، ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشى، ئېتىقاد شەكلىنى ئالغان مۇراسىملىرى... بولىدۇ. گەرچە لوپلۇقلارداً بەگلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بەزى پائالىيەتلەر بولسىمۇ قەبىلىلەر بىلەن كەسكىن پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندىكى رىۋايەتلەردە سۆزلەنگەن تۆت جەمەت يەنى «قوڭغۇزىبگەنلەر»، «تاۋۇزئاتقانلار»، «توغراقكەسكەنلەر»، «ئايقوغلىغانلار»نمۇ قەبىلە دېگۈچىلەرمۇ بار، مېنىڭ قارىشىمچە بۇلار تۆت قەبىلە ئەمەس، تۆت جەمەت بولۇشى مۇمكىن.

(1) قوڭغۇز يېگەنلەر هەققىدە رىۋايەت: بۇرۇنقى زاماندا بىر بۆلۈك كىشىلەر لوپ رايونىغا باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپتۇ. ئۇلار، بۇ خەقلەر ساراڭمىدۇ ياكى ئوڭمىدۇ، ئەگەر ساراڭ بولسا هايات قالدۇرايلى، ئەگەر ئوڭ بولسا هەممىسىنى ئۆلتۈرەيلى، دېيىشىپتۇ. باسقۇنچىلار ئۇلارنى سىنىماق بولۇپ قارا ئۇجمە بىلەن قوڭغۇزنى ئەكېلىپ ئالدىغا قويۇپتۇ. لوپلۇقلار ئالدىغا قويۇلغان ئۇجمە بىلەن قوڭغۇزنى كۆرۈپ قورسىقىغا جىن كىرىپتۇ ۋە «تۇيدۇ قۇلۇسۇ تۇيسۇن، ماڭدۇ قۇلۇسىنى يەيلى» دەپتۇ - دە، ئاۋۋال قوڭغۇزنى يېيىشكە باشلاپتۇ. تاجاۋۇزچىلار شۇندىن كېيىن بۇلار ساراڭ ئىكەن دەپ ئۇلارنى ئۆلتۈرمەپتۇ. بۇ رىۋايەتنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى بار، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا لوپلۇقلار بىلەن خوتەنلىكلەر ئارىسىدا ئەمدىلا ئالاقە بولغان زامانلار ئىكەن، خوتەنلىكلەر لوپلۇقلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ۋە شۇنىڭغا قاراپ سودا قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ - دە، هىيلە ئىشلىتىپتۇ، ئۇلار ئۆزۈم قېقى بىلەن قوڭغۇزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ يېيىشى ئۈچۈن ئالدىغا قويۇپتۇ، لوپلۇقلار بۇرۇندىن باغباراڭ قىلمىغاچقا مېۋىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۇرغىنى تۇرغاچ تۇرسۇن، ماڭغىنىنى يېگەچ تۇرايلى

① چاقىلىق ناهىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىردەك شەرقىي شىمالىدا بولۇپ قارابوران كۆلىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىنىڭ بىر قىسمى، بۇ نام هازىر تېتىما كۆلى دەپ ئاتالماقتا. چاقىلىق ئاهالىلىرى كۆپىنچە «تەتۇركۆل» بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. سېۋېن هېدىننىڭ 1900 - يىلىدىكى خەرىتىسىدە taitma دېيىلگەن. بۇ نام مۇشۇ كۆل سۈيىنىڭ تارتىلىپ كېتىشىگە قارىتا مۇشۇنداق ئاتالغان بولسا كېرەك.

دەپ ئالدى بىلەن قوڭغۇزلارنى تۇتۇپ يەپتۇ، خوتەنلىكلەرمۇ بۇلارغا تەڭ كەلگىلى بولمىغۇدەك دەپ باراۋەر سودا قىلىپتۇ (سىياسىي كېڭەش چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتىدىن تۇردى ھاشىم، چاقىلىق ناھىيە تىكەنلىك يېزا لوپ مەھەللىسىدىن روزى كېزىك بايانلىرىغا ئاساسەن قىزى گۈلنىسا ئېيتىپ بەرگەن). سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق تاتار تىلشۇناسى، دوكتور، ئاكادېمىك ئەدھەم رېھمىموۋچ تېنىشېف 1956 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى ئويمانكۆلدە 84 ياشلىق ئىسسام كۈنچىققاندىن ئاڭلاپ خاتىرىلىگەن رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «بىر كۈللەر بولىپ ئىزە ئۇششاخ باللار بىر لاقام گەپ تاپاۋالايدۇ. ـــ قاييا[1] كۆچەمىز، قاييا كۆچەمىز! دېگەندىن كېيىن چارخلۇغ ئىچىگە ئۇۋا (چەچەك) كىرىپ كېتادو ئىكەن. تولو ئادەم شۇندا ئەلەك بولۇپ كېتادو ئىكەن: ئون ئادەم ئۆلسۆ بىرى ساق قالادو ئىكەن. شۇ ئۆلۈمدىن قوقۇپ يىگىرمى ـ ئوتتۇز ئايلې قاچىپ قاييىغا كېتېدىكەن (خوتان تېرەپىدە). قاييىاقى ئادامى دۈشمان بولۇدۇ. ـــ يە ئۆلۈرەيلى، يا يوقاتەيلې! دېيدو. شۇ چاقنى ئاتا قۇلۇ تۇگەپ ئۆلۈپ كېتەدو. مېنى بوۋام، قۇدويار بابا، ئۇنىڭ داداسى قاراۋاش. شۇ گەپ قاراۋاش باۋادىن ئاڭلاغان گەپ. ئاندىن كىيىن زىزە ئولونو ئۆزۈنۆ بىر قاييالىق چايغا تەسلىم ئېتەدىكەن. ئولوغو بىر لېگەن قارا ئۇزۇم، بىر لېگەن قوڭغۇز قويۇپ مېيمان قىلادىكەن.

ـــ ئۇزۇمىمۇ قويۇپ قوڭغۇززۇ يەڭ! ئولوغو بىر قاييالىق ئادەم دېيدو. ـ سىززەرگە ئۇزۇمىمۇ قوڭغۇزۇ بېرىدو. تۇردۇقۇلۇ تۇرۇپ تۇرسۇن، ماڭداقۇلۇنۇ يېگىن! دېيدو. قاييالىق ئۆزئارا: قوڭغۇزۇ يېسە، بۇ ئەخمەق ئىكەن، ئۇزۇمىمۇ يېسە قىلغانمىزى قىلايلې! دېيدو. مېيمانغا بارىپ ئادەملە قوڭغۇز يېگەن ئىكەن. قاييالىق: ـــ بۇلار ئەخمەق خالىق ئىكەن، بۇلانى ئۆز ئىچىمىزگە ئەلالې، يەر ـ زېمىن بېرىيلى! دېپ ئولور شۇندا ئولتۇرۇپ قالغان ئىكەن. شۇنى بىلە «قوڭغۇز يېگەللە» دەپ تۇپ قاراقوشۇللۇقتاغا لاقام قويغان ئىكەن.»[2] بۇ رىۋايەت بىلەن دولانلار ئارىسىدىكى رىۋايەت تامامەن ئوخشاش، يۇقىرىقى تارىخىي يازمىلاردىن لوپلۇقلار بىلەن دولانلار ئارىسىدا مەلۇم ۋاقىت بىرگە ياشىغانلىقى ۋە ئۆزئارا ئارىلىششى بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق، ئەمما بۇ رىۋايەتنىڭ لوپلۇقلاردىن دولانلارغا تارالغانمۇ ياكى دولانلاردىن لوپلۇقلارغا تارالغانمۇ؟ بۇنىڭ جاۋابىنى تېپىش ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس[3].

(2) تاۋۇزئاتقانلار ھەققىدە رىۋايەت: بۇ ۋەقە ھازىرقى چاقىلىق دائىرىسىدە بولغان

---

① كېرىيە نامىنىڭ «كىيا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ لوپلۇقلار «قاييا» دەپ قوللانغان بولسا كېرەك.

② ئەدھەم رېھمىموۋچ تېنىشىف: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 135 ـ بەت.

③ 1956 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئويمانكۆلۈك ئىسسام كۈنچىققان دېگەن كىشىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئە . ر . تېنىشىبفنىڭ خاتىرىلىشچە، چاقىلىق تەۋەسىدە يۇقۇملۇق كېسەل تارقاپ بىر بۆلۈك كىشى كېرىيە تەرەپكە كۆچۈپ بارغان. كېرىيەلىكلەر بۇ ناتونۇش ئادەملەرنى قوينىغا ئېلىش ياكى ئۆلتۈرۈش مەسىلىسىدە ئارىسالدى بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار مەسلىھەت قىلىشىپ مېھمانغا چاقىرىپ ئالدىغا قارائۇزۇم ۋە قوڭغۇزنى قويىدۇ. ئاردىدا كېرىيەنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بىرى ئۇلارنىڭ قوڭغۇزنى يېيىشىنى ئېيتىپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مېھمانداركىلىقتا لوپلۇقلار قوڭغۇزنى يېگەن ۋە كېرىيەلىكلەر ئەخمەق (باۋاش) خەق ئىكەن دەپ قاراپ ئارىسىغا ئالغان ۋە يەر ـ زېمىن بەرگەن ئىكەن. (ئە . ر . تېنىشىبف: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 135 ـ بەت.)

ئىكەن. ئۇياق ـ بۇياقتا ئۆتكەنلەر ھازىرقى چاقلىق بوستانلىقىدا تاۋۇز يېپ ئورۇقنى تاشلاپ كەتكەن ئىكەن. لوپلۇق ئوۋچىلار بۇ رايونغا كېلىپ قېلىپ قارىسا يۇمىلاق جانىۋار تۇرغۇدەك، شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئېتىپتۇ. ئېتىپ بولۇپ قارىسا شۇنداق يوغان بۇ يۇمىلاق جانىۋارنىڭ قېنى چىققان ئىكەن، تېتىپ كۆرسە تاتلىق (قازاندا پىشۇرۇپ يېپ بېقىپتۇ دېگۈچىلەرمۇ بار)، شۇنىڭ بىلەن تاۋۇزنى يەيدىغان بوپتۇ. (چاقلىق ناھىيە تىكەنلىك يېزا يېڭىسۇ چارۋىچىلىق مەھەللىسىدىن مۇھەممەد ئوسمان ئېيتىپ بەرگەن)

(3) ئايقوغلىغانلار ھەققىدە رىۋايەت: لوپلۇقلار بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىكەن، ئۇلار بىر كۈنى كېچىسى دەريادا تور تاشلاپ قارىغۇدەك بولسا بىر ئاق ھەم چوڭ بېلىق ئۈزۈپ كېتىۋاتقۇدەك، شۇنىڭ بىلەن لوپلۇقلار بۇ قانداق بېلىقتۇ دەپ تۇتماق بولۇپ ساچماقنى سانچىغان ئىكەن ئاينىڭ شولىسى بولغانلىقتىن پارچىلىنىپ كېتىپتۇ. (سىياسىي كېڭەش چاقلىق ناھىيەلىك كومىتېتىدىن تۇردى ھاشىم ئېيتىپ بەرگەن)

(4) توغراقكەسكەنلەر ھەققىدە رىۋايەت: لوپلۇقلار توغراقلىقلاردا ياشىغانلىقتىن ساتمىلىرىنى توغراقلىقنىڭ ئارىسىدا بىرقانچە توغراق ياغىچى تىكلەپلا ياسايدىكەن، ئۇلار كۆچمەكچى بولغاندا توغراقنى كېسىدىكەندە كېتىپ قالىدىكەن، كېيىنچە كۆچۈپ كەلگىنىدە مۇشۇ يەرگە قايتىدىن ساتما ياسايدىكەن، لازىمەتلىك نەرسىلىرى ئەسلىدىكى ساتمىسىدا بېسىلىپ ساقلىنىدىكەن، كېيىنچە بۇنداق ئادەتى بار كىشىلەر توغراق ـ كەسكەنلەر دەپ ئاتالغان ئىكەن. (سىياسىي كېڭەش چاقلىق ناھىيەلىك كومىتېتىدىن تۇردى ھاشىم ئېيتىپ بەرگەن)

ئويمانكۆل مەھەللىسىدىكى ئىسسام كۈنچىققان لوپلۇقلار ئارىسىدىكى لەقەملەر توغرىسىدا سۆزلەپ: «چارخلۇقتاقى لاقام: 1) ئاي قولاغان، 2) قۇچۇللۇق (قۇچۇنلۇق)، 3) تۇزۇك كەسسى (كەستى). مەشەدىكى لاقام: 1) جوداق، 2) قاراقوشۇللۇق» دەپ بايان قىلغان[1]. ئومۇمەن ئالغاندا، لوپلۇقلار ئارىسىدىكى توپلار جەنۇبتا ئەسلىدىن قاراقوشۇنلۇقلارنى مەركەز قىلغان بولسا، شىمالغا سۇرۇلگەنسېرى ياللا، جوداق ۋە قالماق لەقەملىكلەر قوشۇلۇپ بارغان، بۇلار ئەمەلىيەتتە شىمالغا سۇرۇلگەنسېرى تۇرپان ۋە پىچان ھەم كورلا ـ قاراشەھەر تەرەپتىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ ئىپادىسى خالاس.

بەزىلەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت جەمەت كىشىلەرنىمۇ قەبىلە سۈپىتىدە تونۇيدۇ، ئۇلار قەبىلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەسە كېرەك. يەنە بەزى كىشىلەر يانلار، جوداقتار، قىرغىزلار، قالماقتار...لارنىمۇ لوپلۇقلاردىكى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشقا ئورۇنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىمۇ قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشقا بولمايدۇ. جوداقتار «جەنۇبتىن كەلگەنلەر» دېگەن مەنىنى ئاڭلاتسا، يانلار «يان تەرەپتىن كەلگەنلەر» دېگەن مەنىنى ئاڭلاتقان. بۇلار ئەمەلىيەتتە باشقا جايدىن كۆچۈپ كەلگەن مەلۇم سانداقى ئاھالە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ، بۇلارنى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇش خاتالىقتۇر. «قىرغىزلار» ۋە «قالماقتار»نىڭ ئېتنىك كېلىپچىقىش جەھەتتىن قىرغىز ۋە موڭغۇل مىللەتلىرى بىلەن

① گ . ر . تېنىشېۋ: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 135 ـ بەت

مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ سانى نەچچە يۈز كىشى، ئۇلار لوپ رايونىغا كۆچۈپ كەلگەندە نەچچە ئون ياكى نەچچە كىشىدىن تارالغان، ئۇلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەسلىي ئېتنىك مەنبەسىدىكىلەردىن ئايرىلىپ لوپلۇقلارغا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، پەقەت «قىرغىززار» ۋە «قالماقتار» دېگەن نامىلىرى گەرچە مىللەت نامى بولسىمۇ، لوپلۇقلار ئارىسىدا جەمەت لەقمى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان خالاس. بۇرۇنقى زامانىلاردا ھەربىر قەبىلىنىڭ ئۆزىنىڭ سىياسىي خاراكتېرگە ئىگە تۈزۈلمىسى، قەبىلىنىڭ نامى، ئايرىم شېۋىسى، ئۇرۇق ئاقساقاللىرىدىن تەشكىللەنگەن سىياسىي ھاكىمىيىتى، ئۇلارغا تەۋە ئۇرۇقلار ۋە چوقۇنىدىغان توتېمى (دىنىي ئىدىيەسى، بايراملىرى، مەبۇدى)، قەبىلىنىڭ ياشايدىغان زېمىن دائىرىسى بار ئىدى. ئالىملارنىڭ تەبىرى بويىچە قارىغاندا، قەبىلە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە قانداشلىق ئاساسىدىكى جەمەتلەر ياكى ئۇرۇقلارنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تەشكىلات، ئۇنىڭدا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق جەمەت بولىدۇ. قەبىلە باشلىقى ياكى ئۇرۇق ئاقساقاللىرىدىن تەركىب تاپقان قەبىلە كېڭىشى بولغان بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىلاردىن ئالغاندا، لوپلۇقلاردىكى قەبىلە ھەققىدىكى ئېغىز بايانلىرىنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن لوپلۇقلارنى قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشقا بولمىغىنىدەك، ھەرقايسى جەمەت ياكى ئىجتىمائىي توپلارنىمۇ قەبىلە سۈپىتىدە تونۇشقا بولمايدۇ.

تۆۋەندە لوپلۇقلار ياشىغان قىسمەن مەھەللىلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى:

ياڭكۆل مەھەللىسى: يېڭكۆل مەھەللىسى لوپلۇقلار تەرىپىدىن «ياڭكۆل» دەپ ئاتىلىدۇ، مەنىسى ھازىرقى تىلىمىزدىكى يېڭى سۈپىتى بىلەن كۆل دېگەن ئىسىمدىن ياسالغانلىقتىن يېڭى كۆل دېگەنلىك بولىدۇ، بۇ يەر ئەمەلىيەتتە چوڭ - كىچىك 10 كۆلدىن تەركىب تاپقان، كۆلىمى 100 كۋادىرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، بۇ كۆللەر چارادىن تىكەنلىككىچە بولغان ئارىلىققا جايلاشقان، 1973 - يىلىغا كەلگەندە سۇيى ئازلاپ بەش كۆل قالغان، شۇندىن كېيىن تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ھەممىسى قۇرۇپ كەتكەن. 1880 - يىلى سىزىلغان «تۇرپان كارىزلىرىنىڭ تارقىلىش خەرىتىسى»دە 英额克 دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەھەللە 100 مېتىردىن ئارتۇقراق كەڭلىكتىكى تارىم دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا يېقىن بولغان قۇم دۆڭنىڭ يانتۇلۇقىغا جايلاشقان، مەھەللە ساتمىلاردىن تۈزۈلگەن. 1889 - يىلىغا كەلگەندە بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئىچىدە باي، كەمبەغەللىك پەرقى ۋە ئېزىش بۇرۇنقىدىن خېلى كۈچەيگەن بولۇپ، دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىن گابرىل بونۇالوتلار بار تەرەپكە ئۆتكەن بەزى باي كىشىلەر، باشقىلارنىڭ بوينىغا مىنىپ ئۆتكەن. بۇ يەردە ئاھالىلەر ئېكسپېدىتسىيەچىلەرگە سېتىش ئۈچۈن قۇرۇتۇلغان بېلىق، تېرىك ياۋا غاز قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلگەن. 1931 - يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بۇ يەرگە كەلگەن سىتەينىلەر ۋەيران بولۇپ كەتكەن مەھەللىنى ئۇچراتقان. بۇ مەھەللىدىكى ئاھالىلەر 13 مىل (تەخمىنەن 21 كىلومېتىر بولۇپ ماتېرىيالدا مۇشۇنداق) نېرىدىكى دەريادىن سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلغان.

1916 - يىلىدىن كېيىن بۇ مەھەللىگە كېلىدىغان سۇ يىلدىن - يىلغا ئازلاپ، 1931 - يىلى مەھەللە تاشلىنىپ قالغان. يېڭىكۆل هازىرقى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى دېھقانچىلىق 2 - شىسى 31 - تۇەن 11 - لىيەن دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ، تۇەن ئىشتابى بىلەن بولغان ئارىلىقى 10 كىلومېتىر ئەتراپىدا، يېقىنقى يىللارغىچە تارىم دەريالىسى بويىغا جايلاشقان بىر تەبىئىي مەھەللە مۇشۇ نامدا ئاتىلىپ كەلگەن. سېۋىن هېبدىن يېڭىكۆلنىڭ كونكرېت ئورنىنى "40°52′2، "86°30′45 دەپ كۆرسەتكەن. يېڭىكۆل بىلەن دىلپارنىڭ ئارىسى 31.6 كىلومېتىر. 1917 - يىلى 30 ئۆيلۈك، 1948 - يىلى 35 ئۆيلۈك (207 جان)، 1950 - يىلى 28 ئۆيلۈك (128 جان) ئاهالە ياشىغان.

قورغان: چاقىلىق ناهىيە بازىرى بوستانلىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى 70 كىلومېتىر ئەتراپىدا، هازىرقى قورغاننىڭ شەرقىي تەرىپىدە لايدىن قويۇرۇلغان بىر قورغان خارابىسى بولغانلىقتىن «قورغان» دەپ ئاتالغان. ئېيتىلىشىچە، بۇ قورغان ئاتالمىش «يەتتە شەهەر خانلىقى» زامانىدا بەدۆلەت تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان. پىرۇئالسكىنىڭ خاتىرىلىشىچە 1876 - يىلى بەدۆلەت كورلىدىن ئېۋەتكەن ئازراق لەشكەر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ مۇهاپىزەت ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.

ئابدال: چاقىلىق ناهىيەسى تەۋەسىدە «ئابدال» دەيدىغان جاي نامى كۆپ كۆرۈلىدۇ، بۇ نامنىڭ كېلىپچىقىشىنى ئېنىقلاش تارىم دەريالىسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى لوپلۇقلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى ئېنىقلاشتىمۇ مۇئەييەن ئەهمىيەتكە ئىگە. 1908 - يىلى ئەتراپىدا سىزىلغان چاقىلىق ناهىيەسىنىڭ خەرىتىسىدە 阿布旦海 (ئابدال كۆلى) ۋە بۇ كۆلنىڭ جەنۇبىدا شۇ نامدا بىر مەھەللىنىڭ نامى بار، شۇ خەرىتىدىكى بۇ مەھەللىنىڭ ناهىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 180 يول (90 كىلومېتىر، باشقا ماتېرىيالىلاردا ئۇچ كۈنلۈك مۇساپە دېيىلگەن) بولۇپ، چاقىلىق بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا، مۇزان بوستانلىقىنىڭ شىمالىغا توغرا كەلتۇرۇپ سىزىلغان. يۇقىرىقى خەرىتىدىكى ئابدال كۆلى ئەمەلىيەتتە قاراقوشۇن كۆلى (پىرۇئالسكى لوپنور كۆلى دېگەن كۆل. تارىم ۋە چەرچەن دەريالىرى قارابوران كۆلىنى هاسىل قىلىپ، ئېقىپ چىققاندىن كېيىن هاسىل بولغان 2 - كۆل) بولۇپ تارىم دەريالىسى قۇيۇلىدىغان ئېغىزىغا يېقىن «كونا ئابدال» (لوپلۇقلارنىڭ بېگى كۈنچىققان بەگ مۇشۇ مەھەللىدە تۇرغان) ۋە «يېڭى ئابدال» دېگەن ئىككى مەھەللە بولغان. مۇشۇ كۆلنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان لوپلۇقلار يەنە قاراقوشۇنلۇقلار دەپمۇ ئاتالغان. قاراقوشۇن كۆلىنىڭ سۇيى كۆپىيىپ، مەھەللە زەيلىشىپ كەتكەنلىكتىن 1898 - يىلى ئەتراپىدا «كونا ئابدال» تاشلۇېتىلىپ، يېڭى مەھەللە «يۇرتچاپقان»نى بەرپا قىلىپ شۇ يەرگە كۆچكەن، بۇ مەھەللە «يۇرتچاپقان» دېيىلگەندىن سىرت يەنە «يېڭى ئابدال» دەپمۇ ئاتالغان.

دوكتور گۈننار ياررىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركىي يەر ناملىرى — لوپنور ۋە تارىم ئويمانلىقى» ناملىق كىتابىدا، ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ كىتابلىرىدىكى جاي ناملىرىنى جۇغلاپ تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ كىتابىدا «ئابدال» دېگەن جاي نامىنىڭ كېرىيە ۋە

خوتەندىمۇ بارلىقىنى يېزىش بىلەن چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە ئابدال، كونا ئابدال (كونكرېت ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 88°59′، شىمالىي پاراللېل 39°31′قا جايلاشقان. 1889 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى گابرېل بونۋالوتلار كونا ئابدالغا كەلگەندە ئاران 5 ـ 6 ئۆيلۈك ئادەم قالغانىدى)، يېڭى ئابدال ناملىرىدىن باشقا ئابدال كۆلى، ئابدالچاپقان، جايئابدال دېگەن جاي ناملىرى بارلىقىنى كۆرسەتكەن. ئالىمنىڭ يېزىلىشچە، بۇ نام abda:l، bda:l ε، abdal دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ئابدال مەھەللىسىدە ئولتۇرغانلار يەنە «ئابدالىق» دەپمۇ ئاتالغان. گۈننار يارىڭ «ئابدال» دېگەن سۆزنىڭ دىۋانە، بىكارچى دېگەن مەنىلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتكەن[①].

چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 70 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا بىر بوستانلىق بار، بۇ بوستانلىق بۇرۇن مۇران (مۆرەن دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) دەپ ئاتىلاتتى. 1928 ـ يىلى ئارخېئولوگ فولك بېرگمان بۇ يەردە تەكشۈرۈشتە بولغاندا 30 نەچچە ئۆيلۈك كىشى بار ئىدى. 1938 ـ يىلى 38 ئۆيلۈك 380دىن ئارتۇق كىشى ياشىغان. گومىنداڭ دائىرلىرى 1944 ـ يىلى بۇ يەردە باۋ تەسىس قىلغان. 1950 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسى مۇران يېزىسىنى تەسىس قىلغان، 1958 ـ يىلى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش كومموننىسى» قۇرۇلغان، 1959 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى شىنجاڭ بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى مۇران دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلۇپ، مۇران تەۋەسىدىكى ئاھالە 4889 كىشىگە يەتكەن. 1966 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك 2 ـ شىسىغا قاراشلىق مۇران دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان. 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نامى 36 ـ تۇەن قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، شۇندىن بۇيان بۇ بوستانلىقنىڭ تۇەن ئىشتابى تۇرۇشلۇق جاي مۇران بازىرى، پۈتۈن بوستانلىق 36 ـ تۇەن، دەپ ئاتالماقتا. ئابدال مەھەللىسىدىكى ئابداللار يېڭى ئابدال چۆل قالغاندا مانا مۇشۇ مۇرانغا كۆچۈپ چىققان بولغاچقا، ھازىرقى مۇرەندىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئەنە شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋادىسىدا ياشىغان ئاھاللەر لوپلۇق، قاراقوشۇن كۆلى بويىدا ياشىغانلار قاراقوشۇنلۇق، ئابدال مەھەللىسىدە ياشىغانلار ئابداللىق دەپ ئاتالغان.

لوپلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان قاراقوشۇنلۇقلار ئابدال دېگەن بۇ نامغا ئىزچىل ئېتىبار بىلەن قارىغان، شۇڭلاشقا يۇرتى ئابدال ۋەيران بولغاندا كۆچۈپ بېرىپ يېڭىدىن يۇرت بەرپا قىلغان ھەمدە يەنىلا ئابدال دەپ ئاتىغان. 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراقوشۇن كۆلى بويىدا يۇرت بەرپا قىلغان لوپلۇقلار ئۆزلىرىنىڭ شىمال تەرەپتىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى ئېيتقان (سېۋېن ھېدىننىڭ «تارىمنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» دېگەن كىتابى). قاراداي بىلەن يېڭىسۇنىڭ ئارىسىدا يەنە «ئابدال» دېيىلگەن مەھەللىمۇ بولغان. تاۋ باۋلىيەننىڭ «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشچە، 1891 ـ يىلى بۇ يەردە 10 نەچچە ئۆيلۈك ئادەم بېلىقچىلىق بىلەن ھايات

① گۈننار يارىڭ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۇركىي يەر ناملىرى ـــ لوپنور ۋە تارىم ئويمانلىقى»، شۇېتسىيە، 1997 ـ يىلى ستوكھولم نەشرى، 1 ـ بەت.

كەچۈرگەن. خەنزۇچە ماتېرىياللاردا ئارغان ئەتراپلىرىدا ئابدال دېگەن مەھەللىنىڭ بولۇشى، قاراقوشۇن كۆلى بويىدا يېڭىدىن بەرپا قىلغاندا ئابدال دەپ ئاتىلىشى، بۇ كونا ئابدال ۋەيران بولغاندا يەنى 1885 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئۇنىڭ تۆت كىلومېتىر نېرىسىدىكى يۇرتچاپقاندا يەنە بىر يېڭى يۇرت بەرپا قىلىنىپ «ياڭگى ئابدال» دەپ ئاتىلىشى دىققەتكە سازاۋەردۇر. 1887 ـ يىلى كونا ئابدالدا 27 ئۆيلۈك بولسا، 1889 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 5 ـ 6 ئۆيلۈك قالغان، 1891 ـ يىلىغا كەلگەندە 10 نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرگەن. ئابدال مەھەللىسى قاراقوشۇن لوپلۇقلىرىنىڭ مەركىزى بولۇپ ئۇلارنىڭ بېگى كۈنچىققان بەگ ۋە ئەجدادلىرى 1740 ـ يىلى ئەتراپىدا ئارغان بىلەن يېڭىسۇ ئارىسىدىكى ئابدالدىن كۆچۈپ كېلىپ تاكى 1898 ـ يىلىغىچە مۇشۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇشقان. بۇ مەھەللىدە 1910 ـ يىلى 12 ـ 13 ئۆيلۈك قالغان، 1917 ـ يىلىغا كەلگەندە كۆپىيىپ 27 ئۆيلۈككە يەتكەن. 1921 ـ يىلى تارىم دەريا سىكۆنچى دەريا سى ئېقىنىدا ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغاندا، ياكى ئىككى دەريا ئېقىنى ئايرىلغاندا قاراقوشۇن كۆلىگە كېلىدىغان سۇ ئىنتايىن ئازلاپ كەتكەنلىكتىن ئاھالىلەر يېڭى ئابدالنىمۇ تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولغان، شۇندىن باشلاپ ئۇ يەر (كونا ۋە يېڭى ئابدال) مەڭگۈلۈك چۆل قالغان. مۇشۇلاردىن «ئابدال» دېگەن بۇ يۇرت نامىنىڭ لوپلۇقلاردا ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىزى بارلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن.

قىسقىسى، چاقىلىقتا ياشىغان ئابداللىقلار قەشقەر ـ خوتەن رايونىدىكى ئابداللار بىلەن ئېتنىك مەنبەداشلىققا ئىگە ئەمەس. چاقىلىقتىكى ئابداللىقلار مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىكى ئابداللارنى مەنبە قىلغان. تارىختا ئابداللار بىلەن ئېقىتالىت (ئاق ھۇن)لار بىر مەنبەدىن كەلگەنمۇ؟ بۇ تېخىچە مەۋھۇم مەسىلە. رۇسىيەلىك ئالىم لىتۋانسكىمۇ يازغانلىرىغا قارىغاندا، غەرب مەنبەلىرىدە ئېقىتالىتلار بىلەن ئابداللارنىڭ كېلىپچىقىشى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ ھەر خىل، بەزىدە مۇشۇ ئىككى نام بىلەن بىر قوۋمنى كۆرسەتكەن. ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن ئېقىتالىتلارنىڭ ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ شەرقىي ئىران ـ باكتېرىيە تىل ـ يېزىقىنى قوللانغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىنسىمۇ، كەڭ ئاۋامنىڭ تىلىنىڭ تۈركىي تىل ياكى شەرقىي ئىرانىي تىلى ئىكەنلىكىدە تېخى پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلغۇدەك پاكىت تېپىلمىغان. مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا، لوپلۇقلار (ئابداللىقلارنى ئىچىگە ئالىدۇ) كەم دېگەندىمۇ مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ مۇشۇ يەردە (تارىم دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى شەھەر، بازار، دەريا، كۆل بويلىرىدا) ياشاپ كەلگەن، شۇلارنىڭ تەركىبىگە ئەينى زاماندا ئابدال دەپ ئاتالغان تۈركىي قوۋمۇ كىرگەن، ئابدال قوۋمى ئىزچىل تۇرده قوۋمنىڭ نامىنى زامانىمىزغىچە ساقلاپ كەلگەن بولسا كېرەك.

لوپلۇقلار كەنتى: ھازىر نامى نامەلۇم بولغان بۇ كەنت لوپ لەڭگەر (لوپچاڭزى)دىن شەرققە قاراپ 20 كىلومېتىردەك يۇرگەنده شەرقىدىكى قۇملۇقتا بىر مەھەللە بايقالغان، ئۆيلەرنىڭ ئارىسى 30 ـ 50 مېتىر كېلىدۇ، ئۆيلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى

ئوخشاشمايدۇ، ئوت كەتكەنلىك ئىزنالىرىمۇ بار. بۇ مەھەللىنىڭ يەنە شەرقىدە ئۆيلۈك بولسىمۇ تەكشۈرۈلمىگەن. بۇ مەھەللىنىڭ غەربىي تەرىپىدە 11 ئۆيلۈك، شەرقىي تەرىپىدە سەككىز ئۆيلۈك بايقالغان، ئەمما بىر قىسىم يەرلەر قۇم تېگىدە قالغانلىقتىن، پۈتۈن مەھەللىنىڭ قىياپىتى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇ لوپلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق كەنتى بولۇپ ئۆي دېگىنىمىز ئەمەلىيەتتە قومۇش ساتمىلاردىن ئىبارەت.

تۇزلۇق مەھەللىسى: خەنزۇچە ماتېرىيالالاردا 托素 دەپ يېزىلغان بولۇپ ئابدال مەھەللىسىنىڭ 21.5 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان. 1917 - يىلى بۇ مەھەللىدە 12 ئۆيلۈك ئاھالە ياشىغان.

يۇرتچاپقان مەھەللىسى - ياڭكى ئابدال: بۇ مەھەللە قاراقوشۇن كۆلىگە يېقىن كېلىدۇ، خەلق تەرىپىدىن يۇرتچاپقان ياكى يېڭى ئابدال كۆلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كونا ئابدال بىلەن بولغان ئارىلىقى تۆت كىلومېتىر ئەتراپىدا، 1890 - يىللىنىڭ بېشىدا بۇ مەھەللىدە پەقەت 4 - 5 ئۆيلۈك كىشى بار ئىدى. 1875 - يىلى ئەتراپىدا مۇشۇ يۇرتتىكىلەر تەشكىللىنىپ چاپقانلىقى ئۈچۈن يۇرتچاپقان دەپ ئاتالغان. يۇرتچاپقاندىكى كىشىلەر ئۆڭچىلىقنى ئاساس قىلغان، يەنە كونا ئابداللىقلارغا ئوخشاش قوي باققان ھەمدە يۇڭنى پىششىقلاپ پالاس ۋە باشقا كېرەكلىكلەرنى تەييارلىغان. 1911 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ياپونىيەلىك تاچىبانۇ زۇيچۇ كەلگەندە 12 - 13 ئۆيلۈك ئاھالە بار ئىدى، بۇ مەھەللە 1914 - يىلى ئەتراپىدا تاشلىنىپ قالغان. يۇرتچاپقان بىلەن مۇرانىنىڭ ئارىسى 25 كىلومېتىردەك كېلىدۇ. تۆت ئۆيلۈكىكە مەنسۇپ 84 كىشى بولۇپ بەزىلىرى چاقىلىقتا تېرىقچىلىق قىلغان. بۇلار ئەسلىدە ئابدالدا ئولتۇراقلاشقان، 1896 - يىلىدىن كېيىن تەبىئىي مۇھىتنىڭ قىستىشى بىلەن ئابدالنى تاشلاپ چىقىپ مۇشۇ يۇرتچاپقانغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە يۇرتچاپقانىنى بەرپا قىلغان. سېۋەن ھېدىننىڭ ئۆلچىگىنىگە ئاساسلانغاندا، بۇ مەھەللە "39°30′20، "88°56′24قا جايلاشقان. يۇرتچاپقان يەنى بۇ يېڭى ئابدالدا 1911 - يىلى 11 - 12 ئۆيلۈكتەك ئادەم بولسا، 1917 - يىلى 27 ئۆيلۈك ئاھالە بارلىقى يازما ئۇچۇرلاردىن مەلۇم، لېكىن 1921 - يىلىغا كەلگەندە تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسى قوشۇلۇپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغانلىقتىن قاراقوشۇن كۆلى قۇرۇشقا باشلىغان، لوپلۇقلار ئامالسىز مۇران بوستانلىقىغا كۆچكەن. 1889 - يىلى تەخمىنەن 4 - 5 ئۆيلۈك ئادەم بۇ جايدا ياشاۋاتقان ئىدى، 1889 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا سۇ ئىنتايىن ئازلاپ دەريا قېنىنىڭ كەڭلىكى پەقەت 6 - 7 مېتىرلا قالغان، بۇ ۋاقىتتا ئۇۋ مىلتىقلىرى بۇرۇنقىدىن كۆپەيگەن، ئۇۋچىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئايلانغان. ئۇلار يەنە قوي يۇڭى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يۇڭلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان يەنى ئۇنىڭدىن يىپ ئېگىرىدىغان بولغان. يۇرتچاپقاندىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ (توققۇز ئۆيلۈك 60 نەچچە ئادەم بار) قۇمچاپقانغا بارغىلى بولىدۇ. يازما ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، قۇمچاپقان ئاھالىلىرى شۇ ۋاقىتتا خېلىلا نامرات ئىدى. قۇمچاپقان مەھەللىسىدىن چىققاندىن كېيىن تارىم دەرياسى ئېكىگى ئېقىنغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. دەريا بويلاپ ماڭسا

يۇچۇن مەھەللىسىگە (ئوت كەتكەن مەھەللە دېگەن مەنىدە، دېيىلگەن) بارغىلى بولىدۇ، بۇ مەھەللىدە 1889 - يىللىرى 50 نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە ھايات كەچۈرگەن. 1897 - يىلى ئابدال ئاھالىلىرى كۆل سۈيىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى سەۋەبلىك شىرگەچاپقان يەنى كونا ئابدالدىن يېڭى ئابدالغا يەنى يۇرتچاپقانغا كۆچكەن (بۇ مەلۇماتنى سېۋۈن ھېدىن قالدۇرغان)، ئۇلار كۆچۈپ تارىم دەرياسى بويىدا يېڭى كەنت — يېڭى ئابدالنى بەرپا قىلغان بولۇپ بۇ ئىككى مەھەللىنىڭ يەنى كونا ۋە يېڭى ئابداللارنىڭ ئارىسى تۆت كىلومېتىردەك كېلىدۇ. يۇچۇن مەھەللىسىدىن يەنە قاراقوشۇن تەرەپكە ماڭسا قاراكۆيۈك مەھەللىسى بىلەن دۇچ مەھەللىسى بار ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دۇچ مەھەللىسىدە ئادەم قالمىغان، قاراكۆيۈك مەھەللىسىنى ئاخىرقى ئىككى ئۆيلۈكمۇ تاشلاپ كەتكەن. پىرژىۋالىسكى 1881 - يىلى كۆرگەن قاراقوشۇن رايونى بىلەن بونۇۋالوت 1889 - يىلى كۆرگەن قاراقوشۇن رايونى تۇپتىن ئوخشاشمايدىغان ھالەت شەكىللەنگەن، بۇنى تارىم دەرياسى سۈيىنىڭ ئازلىشى، يەنى تەبىئەت كەلتۈرۈپ چىقارغان.

شىرگەچاپقان: بۇ مەھەللە ھەققىدە كۆپ ئۇچۇر يوق، ئەمما مۇشۇ جايدا بىر قىسىم ئاھالىنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقى مەلۇم. شىرگەچاپقان نامىنى شىرگە ئىسىملىك كىشى چاپقانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان دەپ چۈشەندۈرگۈچىلەر بار. يەنە بەزىلەر بۇ نامنى شىرغا سۆزىدىن كەلگەن، شىرغا لوپلۇقلارنىڭ بىر خىل قاتناش قورالىنىڭ نامى، ئۇ تېگىگە سغىلىدىغان نەرسە بېكىتىپ ئوتۇن ۋە باشقا نەرسىلەرنى توشۇغان، دەپ قارايدۇ. بۇ نامنى «شىغا» دەپ تەلەپپۇز قىلىدىغانلارمۇ بار. مەھەللىنىڭ كونكرېت ئورنى "39°44′50، "88°23′25قا جايلاشقان. ئورنى چىگىلىكئۆي بىلەن ئارغانىنىڭ ئارىسىغا، قورغانىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە، ئانچە يىراق بولمىغان يەرگە جايلاشقان. بۇ مەھەللىنىڭ ساتمىلىرى ۋە يېقىن جايلاشقان چوڭ مازارلىق يېقىنغىچە ساقلىنىپ تۇرغانلىقىنى بايان قىلغۇچىلار بار.

چىگىلىكئۆي: بۇ مەھەللىنىڭ ئورنىنى بىلىدىغانلار، جۈملىدىن بېرىپ كەلگەنلەر ھېلىمۇ بار. كونكرېت ئورنى "39°38′18، "88°23′6قا جايلاشقان، لوپلىقگەرنىڭ 14 كىلومېتىر شىمالىدا. بۇ مەھەللىدە سۆگەت، كىشىلەرنىڭ باغلىرىنىڭ ئىزنالىرى ساقلىنىپ قالغان، بۇ يەردە يەنە بىر چوڭ مازارلىق بار. بۇ يەر يېڭىدىن ياسالغان دۆلەت 218 - تاشيولى بىلەن مۇرانغا باردىغان يول كېسىشكەن جايدىن تەخمىنەن بىر كىلومېتىر شەرقىي تەرىپىدىكى يەرنى كۆرسىتىدۇ، يايلاق ئىدى.

چار مەھەللىسى: بۇ مەھەللە ھەققىدە رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، لوپ رايونىدا ۋاباً تارقىلىپ ئاھالىلەر كۆچكەندە بىر بۆلەك كىشىلەر مۇشۇ چار دېگەن جايدا ئولتۇراقلاشقا ئىكەن، بىلىدىغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مەھەللىنىڭ ئورنىدا ھېلىمۇ ساتمىلار ۋە مازارلىقلار بار ئىكەن. بەزى كىشىلەرنىڭ ھازىرقى چاقىلىق بۇرۇن مۇشۇ چار دېگەن جايدا ئىدى دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ مەھەللىنىڭ ئاھالىسى چاقىلىققا كۆچۈپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئورنى، چىگىلىكئۆيدىن ئانچە يىراق ئەمەس، يەنى لوپلىقگەر

(لوپچاڭزى)غا يېقىن كېلىدۇ، گابرىل بونۇالوتنىڭ ئۇچۇرىغا قارىغاندا قارابوران كۆلىگە يېقىن جايلاشقان. پىرژىۋالسكىنىڭ «لوپ كۆلىگە سەپەر» ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە 恰依 دېگەن بىر مەھەللە نامى كۆرۈلىدۇ، مۇشۇ ئىككىسى بىر نام بولۇشى مۇمكىن، ئەگەر شۇنداق بولسا بۇ مەھەللە 1880 ـ يىلىدىن كېيىن، 1910 ـ يىللىرىدىن بۇرۇن ۋەيران بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئوت كەتكەن مەھەللە: مۇشۇ نامدا كەم دېگەندە ئىككى مەھەللە بولغان، بۇلاردىن بىرىنىڭ ئورنىنى ھازىر بىلىدىغانلار ھەم كۆرگەنلەر بار. ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمانىنىڭ بايانچە، چىگىلىكئۆيدىن چىقىپ شەرققە ماڭسا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا مۇشۇ مەھەللە بار. مەھەللىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئوت كېتىپ كۆيۈپ كەتكەن، ئەمما غەربىي تەرىپى ساق، بەزى يەرلىرىنى قۇم بېسىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى ساتمىلار كەكە دەستىسىدەك تومۇلۇقتىكى قومۇشلاردىن ياسالغان، مەھەللە ئىچىدە يەنە شۇنداق كۆپ قومۇشلار تاشلاپ قويۇلغان، خەۋەردار كىشىلەرنىڭ بايان قىلىشىچە، يېقىن ئەتراپتا يۇلغۇن، توغراق ياكى كۆرۈككە ئوخشاش يېقىلغۇ ماتېرىيالى بولمىغانلىقتىن قومۇشنى يېقىلغۇ قىلغان.

ئابدۇراھمانىنىڭ چولىدىكى مەھەللە: بۇ مەھەللە ئارغانىنىڭ شەرقىي شىمالىغىراق جايلاشقان بولۇپ، چۈنكۆلگە بارىدىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتكەن. ھازىر بۇ يەردە چوڭ قەبرىستانلىق ۋە كۆپلىگەن ساتمىلارنىڭ ئىزنالىرى ساقلىنىپ قالغان. يېقىن ئەتراپتا قومۇشلۇق بولۇپ قومۇشنىڭ تومۇلۇقى باش بارماقتىنمۇ چوڭ، يېقىنقى يىللارغىچە جەرەن قاتارلىق جاندارلارنىڭ جەننەت ماكانى بولغان.

قۇمچاپقان مەھەللىسى: يۇرتچاپقان مەھەللىسىدىن چىقىپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ سۇنىڭ ئېقىشى بويىچە، كېمە بىلەن يۇرسە دەريانىڭ ئىككى قاسىنىقىدا قۇم دۆڭلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىن جايدا قۇمچاپقان مەھەللىسى بار. بۇ مەھەللىدە 1890 ـ يىلى توققۇز ئۆيلۈك 60 نەچچە كىشى بار بولۇپ ئاھالىسى ناھايىتى ۋە كۆرۈمسىز ئىكەن. قۇمچاپقان مەھەللىسىدىكىلەر باشلىرىغا ناھايىتى چوڭ قوي تېرىسى تەلپەك كىيگەن، قوي يۇڭى بىلەن پاخپىيىپ كەتكەن چاچلىرىنى يۆگىۋالغان بولغاچقا بەك كۆرۈمسىز كۆرۈنىدىكەن، بىراق ئۇلارنىڭ مۇلايىم ۋە ئاق كۆڭۈل ئىكەنلىكى گابرىل بونۇالوتنىڭ كىتابىدا يېزىلغان. 1900 ـ يىلى بۇ مەھەللىدە 122 كىشى بارلىقىنى سېۋېن ھېدىن كىتابىدا خاتىرىلىگەن. گابرىل بونۇالوتنىڭ يېزىشىچە، تارىم دەرياسىدىكى ئاخىرقى مەھەللىلەردىن بىرى قۇمچاپقان مەھەللىسى ئىدى، مۇشۇ مەھەللە ئەتراپىدا تارىم دەرياسى ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ، ئېقىنىنىڭ مۇتلەق كۆپ سۇيى شىمالغا ئېقىپ چوڭ بىر كۆلنى ھاسىل قىلغان. قۇمچاپقان مەھەللىسىنىڭ ئەتراپىدا قۇم دۆڭىسى يوق. 1890 ـ يىلى سۇ خېلى ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ سۇنى تارماق ئېقىنلارغا باشلاپ كەلكۈندىن مودا پىئە كۆرۈش ئۈچۈن ئېقىن ئېلىپ قويۇلغانلىقى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا كەلكۈننىڭ تالاپەت كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. 1900 ـ يىلى مەھەللىدە 57

ئادەم بولۇپ بۇلاردىن باشقا مۇشۇ يەرلىك يەتتە كىشى چارۋا بېقىۋاتقان، 35 ئادەم چاقىلىقتا، 23 ئادەم مۇرادا تېرىقچىلىق قىلغان، مۇشۇ مەھەللىلىكلەر جەمئىي 122 ئادەم ئىكەن. سېۋىن ھېدىننىڭ يېزىشىچە "39°30′28، "89°4′8قا جايلاشقان، بۇ مەھەللە قاراقوشۇن كۆلىدىن بىر مېتىر ئېگىز. قۇمچاپقاندا لوپلۇقلارنىڭ زەرەتگاھلىقى بولغىنىغا قارىغاندا، خېلى بىر مەزگىل لوپلۇقلارنىڭ پائالىيىتى ئورنى بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇ يىللاردا تارىم دەرياسى مۇشۇ يەردىن ئىككى ئېقىن تارتقان بولۇپ كۆل ھاسىل قىلغان.

يۇچۇن مەھەللىسى: قۇمچاپقان مەھەللىسىدىن داۋاملىق يۇرسە يولۇقمىدىغان يەنە بىر مەھەللە يۇچۇن مەھەللىسىدۇر. مەھەللىدىكىلەر بۇ مەھەللە نامىنىڭ «كۆيۇپ كەتكەن يەر» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. بۇ مەھەللە بىر قومۇشلۇققا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە قۇرۇلغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان. 1890 ـ يىلى مەھەللىدە 50 نەچچە ئاھالە بارلىقى يېزىلغان. بۇ يەردىكىلەرمۇ ناھايىتى نامرات بولۇپ قوي گۆشى قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ گۆشىنى كەمدىن ـ كەم يېگەن، ئۇلار گۆشنى دائىم يېسە تەڭگە زىرە قىلىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلار ئاساسەن بېلىق، غاز گۆشى، ئۇجۇل ۋە ئۇجۇر يەپ ھايات كەچۈرگەن. قۇمچاپقاندىن چىقىپ داۋاملىق شەرققە يۇرسە باردىغان يەنە بىر مەھەللە 50 نەچچە ئادەم بار كىچىك مەھەللىدۇر. بۇ مەھەللە يەنە قاراكۆيۈك مەھەللىسى دەپمۇ ئاتالغان، بۇمۇ لوپلۇقلارنىڭ مەھەللىلىرىدىن بىرى بولۇپ 1889 ـ يىلى تاشلىنىپ قالغان، شۇندىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى ئەڭ ئاخىرقى ئىككى ئائىلىمۇ كۆچۈپ كەتكەن.

ئۇتەڭ مەھەللىسى: بۇ مەھەللە پىرژېۋالىسكى كەلگەن 1876 ـ، 1885 ـ يىللىرى مەۋجۇت ئىدى، شۇنداقلا لوپلۇقلارنىڭ مۇھىم جايلىرىدىن بىرى ئىدى، ئەمما شۇندىن كېيىن قاراقوشۇن كۆلى بويىغا جايلاشقان بۇ مەھەللىدە بىر قېتىم قومۇشقا ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەندە ئوت كونترول‌للىقىنى يوقىتىپ، پۈتۈن مەھەللە كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ كەتكەن، بۇ مەھەللە شۇنىڭ بىلەن تاشلىنىپ قالغان.

لوپ مەھەللىسى: بۇ مەھەللە قارابوران كۆلىنىڭ غەربىگە جايلاشقان (مۇشۇ رايون قارابوران كۆلى دەپ ئاتالغان)، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 60 كىلومېتىر شىمالىدا، كۆل بويىغا جايلاشقان. 1887 ـ يىلى بۇ يەردە 21 ئۆيلۈك بار ئىكەنلىكى ماتېرىياللاردىن مەلۇم. 1900 ـ يىللاردا خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆرۈلمىدىغان 罗布庄 دېيىلگەن مەھەللە مۇشۇ، بۇگۈنكى كۈندە كىشىلەر «لوپچاڭزى» دەۋاتقان يەرنىڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. كونكرېت ئورنى چەرچەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى قوشۇلمىدىغان يەرگە يېقىن كېلىدۇ. 1917 ـ يىلى 10 نەچچە ئۆيلۈك 60 نەچچە كىشى، 1928 ـ يىلى 14 ئۆيلۈك بار ئىدى، مۇشۇ مەھەللىنىڭ شىمالىدا بىر كۆل بولۇپ مۇشۇ يىلغا كەلگەندە بىر سازلىققا ئايلانغان.

چاينۇت مەھەللىسى: بۇ مەھەللە خەنزۇچە «چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يۇرت

تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتىكى 加以庄 دېيىلگەن مەھەللە بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ مەھەللىنىڭ نامى «چاينۇت» ھەققىدە تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف سېۋىن ھېدىنىڭ ئادەملىرى ئىچىدە چاينۇت ئىسىملىك بىر كىشى بولغان، شۇنىڭ ئىسمىدىن كەلگەن، دەپ قارىغان. گۇننار يارىڭ «چايان+ ئوت» سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ ئۆسۈملۈكنىڭ نامىدىن كەلگەن، دەپ قارىغان. مېنىڭچە، گۇننار يارىڭنىڭ قارىشى مۇۋاپىق بولسا كېرەك. گابرىل بونۋالوت 1889 - يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بۇ مەھەللىدىكىلەر چاقىلىققا كۆچۈش ھازىرلىقىنى قىلىپ بولغان، دەپ يازغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇزۇنغا قالماي بۇ مەھەللىدىكىلەرمۇ چاقىلىققا كۆچكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ مەھەللە قارابوران كۆلى بويىغا، دەريا قىرغىقىغا، تارىم دەرياسىنىڭ قارابوران كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغا يېقىن يەرگە جايلاشقان. خەلق ئېغىز بايانلىرىدىمۇ چاينۇت دېگەن مەھەللە بولغان، شۇنداقلا 1966- يىلى نەشر قىلىنغان خەرىتىدە قارابوران كۆلىنىڭ شىمالىدا چاينۇت كۆل دېگەن نام بار، خەنزۇچە خەرىتىدە 加以庄 شۇ ئەتراپقا سىزىلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى نامنى تەڭداش، دەپ قارىدىم. 1889 - يىلىغا كەلگەندە بۇ مەھەللىدىكى ئاھالىمۇ چاقىلىققا قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان. چاينۇت مەھەللىسى تارىم دەرياسىنىڭ قارابوران كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغا جايلاشقان بولۇپ ئىككىسىنىڭ ئارىسى يۈز مېتىردەك كېلىدۇ، چاينۇت مەھەللىسى بىلەن چاقىلىقنىڭ ئارىسى 40 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ. ماتېرىياللاردا يېزىلىشچە 1917 - يىلى بۇ مەھەللىدە 6 - 7 ئۆيلۈك ئادەم قالغان.

قاراداي مەھەللىسى: 1950 -، 1960 - يىللىرىدا يېڭىسۇنىڭ جەنۇبىدىكى قاراداي مەھەللىسىدە 200 - 300 ئائىلە 1500 - 2000 (ئادەم) بارلىقىنى بايان قىلىدىغانلار بار (مىسالەن: ئىمىن غازى). ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمان 500 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە بارلىقى، مەھەللىنىڭ دۆلەت 218 - تاشيولىنىڭ شەرقىدىكى مازارنىڭ سەل شىمالىغا جايلاشقانلىقى، 1970 - يىللىرى يېزائىگىلىك 2 - شىسى قۇرۇلۇش داۋامىدا ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ كېسەكلىرىنى توشۇپ ئىشلەتكەن، چاقىلىقتىن بېرىپ يەر تېرىغان ۋاقىتلاردا بەزى ئۆيلەرنى يېپىپلا ئولتۇرغان، كېيىنچە بۇ مەھەللىدىكى ئۆيلەرمۇ ۋەيران بولۇپ ئۇلىلا قالغان، دەپ بايان قىلىدۇ. مەھەللىنىڭ تەپسىلىي ئورنى نېفىت قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ 2009 - يىلىدىكى قۇراشتۇرما ئۆيلىرىنى قۇرغان جايدۇر (دۆلەت 218 - تاشيولى 948 - 949 كىلومېتىرلىق بۆلۈكىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە). بۇ يەردىكىلەرنىڭ 1930 - يىللىرى ئەتراپىدا، تۆڭگان يېغىلىقىدا يېڭىسۇغا كۆچۈپ ئەسلىدىكى مەھەللىسىنىڭ چۆل قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ، بۇ مەھەللىنىڭ ئەتراپىدىكى مازارلىق ھازىرمۇ بار. ئاھالىلەرنىڭ سىتەيىنگە 1930 - يىلى ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، مەھەللىنىڭ كۈنپېتىشىدا بىر كونا مازارلىق بولۇپ ئاھالىلەر بېرىپ باقمىغان، مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا بۇ مەھەللىنىڭ تارىخى خېلىلا ئۇزۇن بولۇشى مۇمكىن، دۆلەت 218 - تاشيولى قاراداي مازارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن. قاراداي

مەھەللىسىدىكى تېرىم يەرلەر 1923 - يىلى ئەتراپىدا تاشلىنىپ قېلىپ كېيىن قايتىدىن گۈللەنگەن. قاراداي مەھەللىسىدە نۇرغۇن ئۆيلەر بولۇپ خېلى ياخشى سېلىنغان، ئاتاۋۇللا شاڭيو (لوپلۇقلار «شاڭيە» دەپ تەلەپپۇز قىلغان) 1923 - يىلىدىن بىرەر يىل كېيىن بۇ يەرنى قايتىدىن گۈللەندۈرگەن، ئەمما 1927 - يىللار ئەتراپىدا بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇ ئۇزۇلۈپ قالغانلىقتىن تېرىقچىلىق قىلىش ئىمكانىيىتى بولماي كۆچۈپ كېتىشكەن، شۇنداقتىمۇ 1928 - يىلى 5 - ئايىنىڭ بېشىدا بۇ يەردە 30 ئۆيلۈك ئاھالە داۋاملىق ھايات كەچۈرگەن. 1931 - يىلىغا كەلگەندە ئىزچىل تۇرده مۇشۇ يەردە تۇرغان كىشىلەر 5 - 6 ئۆيلۈك بولۇپ، مال - چارۋا، كىيىملىرىنى سېتىپ كورلىدىن توشۇپ كېلىنگەن ئاشلىقنى يەپ جان ساقلاپ قالغان. ھازىر بىرقانچە ئۆي ساقلىنىپ قالغان.

تۇقۇم: يېڭىسۇلىقلارنىڭ يايلاقلىرىدىن بىر قىسمى. ئۇنىڭ كۇنچىقىش تەرىپى مەردەك، غەربىدە كىتەك شەھىرى بار. بۇ جاي چاقىلىق ناھىيە بازىرىدىن 117 كىلومېتىردەك شىمالىدا. دۆلەت 218 - تاشيولىدا قورغان بىلەن ئارغانىنىڭ ئارىسىدا، شوپۇرلار ھازىرمۇ توقۇم دەپ ئاتايدۇ (دۆلەت 218 - تاشيولىنىڭ 1003 كىلومېتىرلىق بۆلىكى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ). 1889 - يىلى لوپلۇقلار توقۇم نامىغا «كىچىك تېرەك» دەپ شەرھىي بەرگەن. توقۇمنىڭ 1.5 كىلومېتىر جەنۇبىدا تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى بولۇپ، بۇ يەردە بىر لەڭگەر بولغان.

ساداقكۆل مەھەللىسى: ساداقكۆل توقۇمغا يېقىن جايلاشقان. ئېيتىلىشىچە، سۇسېرىقتىكى كۆلنىڭ شەرقىدە تايەك كۆلۇم، تايەك كۆلۇمنىڭ ئايىغ تەرىپى ساداق كۆلۇم دەپ ئاتالغان. دېمەك، ساداقكۆل مەھەللىسى مۇشۇ كۆلنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، بۇ مەھەللە 1900 - يىللار ئەتراپىدا چۆل قالغان، 1723 - يىللىرىدىن بۇرۇندىن باشلاپ خېلى چوڭ مەھەللىلەر جايلاشقان بىر جاي. شۇ ۋاقىتلاردا لوپلۇقلارغا باشچىلىق قىلغان كىشىلەر، بىر تۇركۇم ئادەملەرنى باشلاپ تۇرپانغا چىقىپ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەندە، ساداقكۆللۇكلار قاراقوشۇنلۇقلار ۋە قاراكۆللۇكلەر بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان، شۇڭا شۇ ۋاقىتلاردا ئاھالىسى كۆپ جايلاردىن بولسا كېرەك، 1906 - يىلىغا كەلگەندە بۇ يەردىكى مەھەللىنىڭ بەزى خارابىلىرى تېپىلغان.

مۇران مەھەللىسى: بۇ جاي ھازىرقى 36 - تۇمەن تۇرۇشلۇق جايدىكى مۇران بازىرى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. مۇران نامى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن قالغان ئاتالغۇ بولۇپ ھازىر قومۇل شېۋىسىدە، سېرىق ئۇيغۇرلار ۋە سالار تىللىرىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان. ئادەتتە مۇران - مۇرەن - مۆرەن دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. س. ي. مالوف كىتابىدا رۇسچە MupaH، سىتەينىنىڭ كىتابىدا Miran دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ سۆز «ئوغۇزنامە» قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە «دەريا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. قاراقوشۇن لوپلۇقلىرى خوتەن دىيالېكتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن «مىيەن» دەپ تەلەپپۇز قىلغان. قاراقوشۇن كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ ئازلىشى بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كۆل

بويىدىكى بىر قىسىم لوپلۇقلار مۇران بوستانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. ستەيىننىڭ بايانى بويىچە ئېيتساق، ئابداللىقلار بۇ يەردە مەھەللە بەرپا قىلىپ تېرىقچىلىق قىلغان، ئەمما بېلىقچىلىقنى تاشلىمىغان. 1928 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 13 - كۈنىگىچە مۇران زايوندا تەكشۈرۈشتە بولغان شۇبتسىيەلىك فولك بېرگمانىنىڭ مەلۇماتىچە، شۇ ۋاقىتتا مۇراندا 30 ئۆيلۈك لوپلۇق ئاھالە ياشىغان، ئۇلار يېقىنقى ۋاقىتلاردا كۆچۈپ كېلىپ ئۆي سېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بۇلار ئەسلىدە ئابدال مەھەللىسىدىكى كىشىلەر بولۇپ تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى ئازايغانلىقى ياكى ئۇزۇلۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. كۈنچىققان بەگنىڭ ئوغلى، شۇ رايوندىكى لوپلۇقلارنىڭ ئاخۇنى، ستەيىن قاتارلىقلارغا يول باشلىغۇچى بولغان توختاخۇننىڭ قوغۇن، ئۈزۈم، گۈلە قاتارلىق نەرسىلەردىن خېلى كۆپ (بېرگمان بىزگە بىر ئاي يەتكۈدەك دەپ يازغان) نەرسىلەرنى ئېلىپ بېرىپ كۈتۈۋالغانلىقىغا قارىغاندا، ماددىي مەئىشىتى خېلى بېيىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئەينى ۋاقىتتا مۇران بىلەن چاقىلىق ئارىسى ئىككى كۈنلۈك، مۇران بىلەن ئابدال ئارىسى بىر كۈنلۈك يول ئىدى. مۇران ئەينى ۋاقىتتا لوپلۇقلار تەرىپىدىن[1] Miran tarim دەپ ئاتالغان، بۇ ئاھاللەر مۇراندا تېرىقچىلىق قىلسىمۇ بېلىق تۇتۇشنى تاشلىمىغان. 1914- يىلىغا كەلگەندە يېڭى ئابدالنىڭ بېگى نۇرمۇھەممەد يۈرت بېگى بولۇپ تۇرغان. 1941 - يىلىدىكى چاقىلىق باج ئىدارىسى باشلىقىنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا مۇراندا 38 ئۆيلۈك، 380دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، تېرىلغۇ يېرى 2283 مو ئىكەنلىكى يېزىلغان. 1944 - يىلى گومىندائ پىرقىسى باۋ - جيا تۈزۈمى بويىچە مۇراننى باۋ قىلىپ باشقۇرغان. 1950 - يىلى مۇراندا چاقىلىق ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇران يېزىسى تەسىس قىلىنغان. 1958 - يىلى10 - ئايدا مۇران يېزىسى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» (يۆجىن) خەلق كوممۇنىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

تۇغ[2] مەھەللىسى: بۇ مەھەللە دەريانىڭ تۇغ سېلىپ سۇ چىقىرىلىپ تېرىقچىلىق قىلىنغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان. تۇغ مەھەللىسى ھەققىدە خەلق ئارىسىدىكى ئېغىز ئۇچۇرلىرىغا قارىغاندا، 1930 - يىللاردا چۆل قالغان، شۇ زامانىدا ۋاباغا يۇز بېرىپ ئاھاللەر يېڭىسۇ، تىكەنلىك ۋە چاقىلىق قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. 1931 - يىلى تۇغ مەھەللىسىگە كەلگەن ستەيىن بۇ مەھەللىنىڭ 1914 - يىلىدىن كېيىن تاشلىنىپ

---

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى، 941 - بەتتە tarïmladï :، ئول ئۆگۈزنى تارىملادى - ئۇ دەريانىڭ بۆلۈنۈپ ئاققان يېرىدىن يېرىدىن ئۆتتى (تارىملار - تا- رىملىماق). بۇ پاتقاقلىقتىن قېچىش ئۈچۈندۇر، دېيىلگەن. يۇقىرىدا مۇران تارىم دېيىلگىنىدەك ئەندىر تارىم دەپمۇ قوللىنىدۇ. مانا بۇلاردىن قارىغاندا، tarïm سۆزىنىڭ دەريانىڭ تارامنى كۆرسىتىش مۇمكىنچىلىكىنىمۇ كۆرسە- تىمىز.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى، 785 - بەتتە تۇغ سۆزىگە تۇغان دەپ ئىزاھات بېرىلگەن، مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا بۇ مەھەللىدە چوڭراق بىر تۇغان بولۇشى ۋە شۇنى بىلگە قىلىپ تۇغ مەھەللىسى دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن.

قالغانلىقىنى، تارىم دەرياسىنىڭ كۇنچىقىشىدا بىر تۈزلەڭلىككە جايلاشقانلىقى، كۆلىمىنىڭ خېلى چوڭ بولۇپ 30 ـ 40 ئۆيلۈك ئولتۇراقلاشقانلىقىنى يازغان. مۇشۇ يۇرتنىڭ شاڭيوسى ـــ ئاتاۋۇللا شاڭيو ئالدى بىلەن ئوتاغ دېگەن يەرگە، ئۇندىن كېيىن بىر يىل ئۆتۈپ قارايغا كۆچۈپ كەتكەن. شۇ ۋاقىتلاردا تۇغ نامىدا بىرقانچە مەھەللە بولغان. بۇ مەھەللىدە 10 ئائىلىلىك تام ئۆي ۋە مەلۇم ساندا ساتمىلار بولغان. تۇغ مەھەللىسى دۆلەت 218 ـ تاشيولى بويىغا جايلاشقان بولۇپ تاشيول ئاسراش 15 ـ بۆلىكى (داۋبەن) ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ، ئارغانىڭ 27 كىلومېتىر شىمالىغا يەنى دۆلەت 218 ـ تاشيولىنىڭ 958 كىلومېتىرلىق بۆلىكىگە توغرا كېلىدۇ.

شاقۇرۇم مەھەللىسى: بۇ مەھەللە تۇغ مەھەللىسىنىڭ 10 كىلومېتىردەك شەرقىگە جايلاشقان، ھازىرمۇ شاقۇرۇم دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ جايدا ناھايىتى بۇرۇنقى زامانغا مەنسۇپ قەبرىستان بار، لوپلۇقلارنىڭ بۇرۇنقى مەھەللىلىرىنىڭ بىرى.

چېكە مەھەللىسى: ئەينى دەۋرگە ئائىت خەنزۇچە مەنبەلەردە 起壳 دەپ يېزىلغان، ماتېرىياللاردىن 1887 ـ يىلى 27 ئۆيلۈك بارلىقى مەلۇم. 1917 ـ يىلى 10 ئۆيلۈك بار دېيىلگەن. يۇقىرىقى مەھەللىلەردىن بەزىلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سىزىلغان خەرىتىدە ئەسكەرتىلگەن. بۇ مەھەللە لوپ مەھەللىسى بىلەن ئارغانىڭ ئارىسىغا، تارىم دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان. ھازىرقى پەرەزلەرگە قارىغاندا ئەسلىي نامى غالدىراڭ چېكە دېگەن جايدۇر. ئارغانىڭ 32 كىلومېتىر جەنۇبىدا، دۆلەت 218 ـ تاشيولىنىڭ 1016 ـ كىلومېتىرلىق يول بۆلىكىگە يېقىن كېلىدۇ.

داغلىق مەھەللىسى: بۇ مەھەللىنىڭ نامى ھەقىقىدىلا ئۇچۇر بولسىمۇ باشقا ئەھۋاللىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ مەھەللىنىڭ نامى «داغا» سۆزىدىن كەلگەن، بۇ سۆز توغراقنىڭ ئاقىرىپ كەتكەن كۆتىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تەگىرمەن مەھەللىسى: تەگىرمەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىرقى تىلىمىزدىكى تۆگمەن سۆزى شۇنىڭدىن كەلگەن. تۆگمەن مەھەللىسىدە 1917 ـ يىلى 8 ـ 10 ئۆيلۈك بار ئىدى، ئورنى ھازىرقى يېڭىسۇنىڭ ئىككى كىلومېتىر شىمالىدا، تاشيول بويىدا، ئۇنىڭ ئىككى كىلومېتىر كورلا تەرىپىدە تۇرسۇن باقى شاڭيونىڭ ئولتۇراقلىرى بار ئىدى. كۇزدە يېڭىسۇ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر مۇشۇ تۆگمەن مەھەللىسىگە كېلىپ ئۇن تارتقان. 1921 ـ يىلى كۆنچى دەرياسى كونا ئېقىنى بويىچە ئاققاندىن كېيىن قارايدا ئىنتايىن ئاز ئاھالە قالغان، پەقەت تالايمەت ۋە بوبا ئائىلىسى قالغان. 1923 ـ يىلى تۆگمەن مەھەللىسىگە كېلىدىغان سۇ ئازلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىمكانىيىتى قالمىغانلىقتىن تاشلىنىپ قالغان. يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدا كۆپ قېتىم شەخسىي تەكشۈرۈشتە بولغان ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمان بۇ مەھەللىنىڭ خارابىسىدە 40 ـ 50 مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالە بولۇپ تام ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ئۇندىن باشقا نۇرغۇن ساتمىلار بارلىقىنى بايان قىلغان ئىدى. ساتمىلار شۇ ۋاقىتتا ئۇن تارتىش

ئۇچۇن كەلگەنلەرنىڭ تۇرالغۇلىرى ئىدى.

كۇززەك مەھەللە: كۇزلەك دېگەن بۇ نامنى لوپلۇقلار كۇززەك مەھەللە دەپ ئاتىغان، نامىدىن قارىغاندا كۇزلۇكى يىغىلىپ ئولتۇرىدىغان مەھەللە بولسا كېرەك. 1880 ـ يىلى سىزىلغان «تۇرپان كارىزلىرىنىڭ تارقىلىش خەرىتىسى»دە 库斯勒克 دەپ يېزىلغان. كۇزلەك مەھەللىگە يېقىن چاپقان دېيىلىدىغان بىر مەھەللە بولۇپ 1880 ـ يىلى سىزىلغان «تۇرپان كارىزلىرىنىڭ تارقىلىش خەرىتىسى»دە 甲布干 دەپ يېزىلغان. كۇزلۇك مەھەللە تۇمەنپۇغا يېقىن مەھەللە بولۇپ 1931 ـ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى مۇشۇ يەردىكى توختەك شاڭيو سىتەيىننى بەزى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتكەن. مۇشۇ مەھەللىدىن بىر ئىنگلىز مىلى (1.61 كىلومېتىر) ماڭسا تۇمەنپۇغا بارغىلى بولىدۇ. مۇشۇ مەھەللىنىڭ جەنۇب تەرىپى ئاھالىلەرنىڭ تېرىم يېرى ئىدى. 1928 ـ يىلى كۇزلەك مەھەللىسىدە 70 ـ 80 ئۆيلۈك ئاھالە بارلىقى فولك بېرگمان يازمىسىدىن مەلۇم. بۇ مەھەللىنىڭ كونكرېت ئورنى هازىرقى داشكۆل سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي شىمالى ئۇچىغا توغرا كېلىدۇ. 1917 ـ يىلى 40 ئۆيلۈك، 1948 ـ يىلى 95 ئۆيلۈك (537 جان)، 1950 ـ يىلى 110 ئۆيلۈك (651 جان) ئاھالە ياشىغان.

تۇرسۇن چاپقان: 1900 ـ يىلى بۇ مەھەللىدە 23 ئادەم بار ئىدى، بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ مەھەللىلىك 28 ئادەم مۇرانداً، 13 ئادەم چاقىلىقتا تېرىقچىلىق قىلغان، شۇنداق بولغاندا بۇ مەھەللىدە جەمئىي 73 كىشى بار، بۇلارنىڭ چارۋىچىسى بولمىغان.

دۇچ مەھەللە: قاراكۆيۈك مەھەللىسى بىلەن دۇچ مەھەللىسى قارا قوشۇن بىلەن يۇچۇن مەھەللىسىنىڭ ئارىسىدىكى مەھەللىلەردىن ئىدى، 1889 ـ يىلىدىن سەل بۇرۇن تاشلۇۋېتىلگەن. تۇرسۇن چاپقان، ئۆرتەڭ، دۇچ مەھەللىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى چاقىلىققا كۆچكەن.

ئۇلۇغبۇلجۇمال مەھەللىسى: بۇ مەھەللە يېڭىسۇ بىلەن دۇرالنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان، توغرىسىنى ئېيتقاندا، توغرائېرىقنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان. ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمانىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، بۇ مەھەللىدە 50 ئائىلىلىكتەك تام ئۆي بولغاندىن سىرت خېلى كۆپ ساتما بولغان. لوپلۇقلارنىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان سوپىبەگنىڭ مازىرى مۇشۇ مەھەللىدە. ئۇلۇغبۇلجامالدىكى يېرىمىدىن كۆپرەك ئائىلىلەر ساتمىلاردا ئولتۇرغان، %40تەك ئاھالە تام ئۆيدە ئولتۇرغان.

خەلىپەم مەھەللىسى: بۇ مەھەللە كونا يېڭىسۇنىڭ يەتتە كىلومېتىر شىمالىي تەرىپىدە يەنى كورلا تەرىپىگە جايلاشقان. كېسەك تامدىن سېلىنغان ئۆينىڭ 100 ئائىلىلىكتىن ئاشىدىغانلىقىنى، يەنە ساتمىلار بارلىقىنى بايان قىلغۇچىلار بار. بۇ مەھەللىدىكى ئاھالىلەر 1961 ـ يىلى لوپنور ناهىيەسى تەۋەسىگە كۆچۈرۈلگەن.

چېرىكچى مەھەللىسى: بۇ مەھەللە ئەسلىدە كالا مەھەللىسى دەپ ئاتالغان، بىر يىللىرى خەلق تەرىپىدىن سەكسەن مانتا دەپ ئاتالغان بىر دوتەي موڭغۇللار بىلەن

ئۇرۇشىمەن دەپ كېلىپ مۇشۇ يەردە چېرىك تۇرغۇزغانلىقى ئۈچۈن ئەسلىدىكى كالا مەھەللىسى دېگەن نامنىڭ ئورنىنى «چېرىكچى» دېگەن نام ئالغان دېگەن قاراش بار. بۇ مەھەللىدە 30 ئائىلىلىك تام ئۆي، قالغانلىرى ساتمىلاردىن ئىبارەت.

2. لوپلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدا

لوپلۇقلارنىڭ ئولتۇراقلىرى لوپلۇقلارنىڭ ئولتۇراقلىرى ئۆز جايىنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە خاس بولغان. ئالايلۇق، ئۇلار بېلىقچىلىق بىلەن ياشىغانلىقتىن دەريا، كۆل بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق يەرلىرى زەيكەش ياكى نەملىك بولغانلىقتىن تام ئۆيلەرگە ئانچە ماس كەلمىگەن. يەنە بىر نۇقتا ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر، لوپلۇقلار يەنە بېلىقچى كۆچمەن، مالچى كۆچمەنلەردۇر. ئۇلار دەريا - كۆل بويلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ ياشىغانلىقتىن، مۇقىم ئۆي سېلىش ئىمكانىيەتلىرى يوق ياكى زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇلار مەيلى قەيەرگە بارسۇن شۇ جاينىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قومۇش ۋە توغراقتىن پايدىلىنىپ ساتما (شۇ ۋاقىتتىمۇ ساتما دېيىلگەن) تىكىپ ياشىغان. قومۇش تارىم دەريا بويىدا، كۆللەردە ئۆسىدىغان ئېگىزلىكى ھەتتا ئوننەچچە مېتىر، غولى قالتىق ھەم توم بولۇپ، تەييار قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ئىدى. ساتما تىكىش ئۇسۇلى تولىمۇ ئاددىي ھەم ئىپتىدائىي بولۇپ مۇنداق ئىدى: توغراقتىن كېسىۋېلىنغان بادرا تىكىلمەكچى بولغان ساتمىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا قادالغان (بەزى ھاللاردا ھەتتا قوۋزىقى سويۇلمىغان)، ئۇندىن كېيىن يەنە توغراق بادرا بىلەن توغرىسىغا قوشاغدالغان. قومۇش ئورۇپ كېلىنىپ بىر باغ - بىر باغدىن قوشاغدالغان بادرىغا چاپلاپ تۇرغۇزۇلۇپ تام قىلىنغان. تۆپىسىگە قويۇلغان بالا ياغاچلارنىڭ ئۇستى تورۇس قىلىنىپ بىر - بىرىگە چېتىلغاندىن كېيىن، تۆپىسىدىن 50 سانتىمېتىر تۆت تەرەپلىك كۇۋادرات شەكلىدە تۇڭلۇك قويۇلۇپ يېپىلغان. ھەر بىر ساتما ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوچاق بولغان، تۇڭلۇك يورۇق چۈشۈرۈش ھەمدە ئىس چىقىرىش رولىنى ئوينىغان. ساتما ئۆينىڭ چۆرىسىنى ياقىلاپ كىگىز ياكى بورا سېلىنغان، ئۆيدىكىلەر مۇشۇنىڭ ئۈستىدە يېتىپ ئۇخلىغان. بەزى ئائىلىلەر بىر ئېغىز ئۆينى بۆلۈپ مەخسۇس ئايالارنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئاجرىتىپ بەرگەن. ساتما ئۆينىڭ يان تېمىغا ياغاچ تاختىبېشى قىلىنغان، تورمۇش لازىمەتلىرى تاختىبېشىغا قويۇلغان. ساتما ئۆينىڭ يېنىغا يەنە قومۇشنى ماتېرىيال قىلىپ ئېغىل سالغان. ئادەتتە ئون ئۆيلۈك ئەترايىدىكى ئاھالە بىر مەھەللە بولۇپ ئولتۇراقلاشقان. لوپلۇقلار مۇقىم بىر يەردە ئولتۇراقلاشمىغان، قىشلىقلىرى ئوتۇنغا يېقىنراق ھەم چارۋىلىرى ئۈچۈن ئوت - بوغۇز بار يەردە ئولتۇراقلاشقان. يازلىقى بېلىق تۇتۇشقا ئەپلىك، مال باقىدىغان يايلاق بار كۆل ياكى سۇنئىي كۆل بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار چېچەكنى داۋالاشنىڭ ئۇسۇلىنى بىلمىگەچكە چېچەكتىن

ساقلىنىش ئۇچۇنمۇ كۆچمەنغان ئىشلار بولۇپ تۇرغان[1]. لوپلۇقلار قومۇشتىن ناھايىتى ياخشى پايدىلانغان، قومۇشنى سۇ قومۇشى ۋە قاغدان قومۇشى دەپ ئىككىگە بۆلگەن. قاغدان قومۇشى غولى بارماقچىلىك تومۇقتا بولۇپ كۆلدە ئۆنىدۇ، ئېگىزلىرى ئىككى غۇلاچ كېلىدۇ. قاغدان قومۇش قىش كۈنى قۇرۇپ قالىدۇ، يازدا كۆكلەيدۇ. قاغدان قومۇش سۇ كىرمەيدىغان شورلۇق ياكى قۇملۇق يەردە ئۆنىدۇ. سۇ قومۇشى ئىنچىكە بولۇپ چىمچىلاق بارماقچىلىك بولىدۇ، ھەر يىلى ئورۇۋالغان يەرگە سۇ كىرسە ئۆنىدۇ. قاغدان قومۇش ئاچچىق، قاتتىق بولغانلىقتىن مال يېمەيدۇ، بۇنىڭدىن ساتما ياسىلىدۇ. سۇ قومۇشى ياز كۈنى ئورۇپ، پىچان قىلىپ ساقلىنىپ قىشلىقى قويغا بېرىلىدۇ، ئېغىلنىڭ ئاستىغا سېلىنىدۇ، ھەتتا توغرىلىپ ئۆينىڭ ئاستىغا سېلىنىدۇ.

مۇندىن يۈز يىل بۇرۇنقى ئۇچۇرلاردا لوپلۇقلارنىڭ ئولتۇراق ئەھۋاللىرى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «لوپ خەلقى ئاتا ـ ئانا، بالىچاقا، ھەممىسى بىر ئۆيدە ياتادۇر. بۇ لوپ خەلقىنىڭ ئولتۇرغان ئۆيى ھەممىسى قېمىشتۇرلەر. يەردىن يەرگە قىشلاق، يازلاق دەپ يەرلىرى باردۇر. بۇلار شۇنداق يەرلەرگە كۆچۈپ يۈرەدۇر. بۇ لوپنىڭ توققۇز بەگنىڭ ئارىسىدا ئوچ ئاخۇنى بار، ئۇچ قازىسى بار، ئۇچ مۇپتىسى بار. بۇ لوپ خەلقىنىڭ ئولتۇرغان ئۆيى ھەممىسلا قېمىش، بەگلىرىنىڭ ئوردالىرىما ھەم قېمىشتا تۇرۇر. مۇبادا بۇ بەگلەر گۇنا قىلغان ئادەمنى سولار بولسا قېمىش ئۆيگە سولايدۇرلەر.»[2]

قاراكۆل لوپلۇقلىرىنىڭ ساتمىلىرى ئادەتتە جەنۇب ـ شىمال تەرىپى ئۇزۇن (تەخمىنەن 12 مېتىر)، شەرق ـ غەرب تەرىپى قىسقا (تەخمىنەن 8 ـ 7 مېتىر)، چاسا شەكىلدە بولىدۇ، ئوخشاشلا «ساتما» دەپ ئاتالغان. قاراكۆللۇكلەرنىڭ ساتمىسى ئاساسەن قوۋزىقىمۇ سويۇلمىغان توغراق بادرىلىرىنى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى قىلىدۇ. ساتمىنىڭ ئىشكى جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلىدۇ، ئىشىك قومۇشتىن ھازىرلىنىدۇ. ساتما ئىگىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئاساسەن 3 ـ 4 ئېغىز ئۆيگە بۆلۈنىدۇ. ئىشكىتىن كىرىشتىكى 1 ـ ئۆي چوڭ بولۇپ ئوتتۇرىسىدا ئوچاق بولىدۇ، بۇ كۈندىلىك تۇرمۇش ئۆيى ھەم مېھمانخانا ھېسابلىنىدۇ. قالغان كىچىك ئۆيلەر ياتاق، ئاشخانا ۋە قازناق قىلىنىدۇ. قالغان تېمىغا كونا (ئىشلىتىلمەيدىغان) كىيىم ـ مۇقىملاشتۇرۇپ تاختىبىشى ساتمىنىڭ يان تېمىغا كونا

---

① بۇ خىل ئادەت ئۇيغۇرات (قالماق)لاردىمۇ بولغان، بۇرۇنقى كۆچمەنلەر ئىچىدە يۇقۇملۇق كېسەلدىن قېچىش ئارقىلىق قۇتۇلۇش ئادىتى بولغان بولۇشى مۇمكىن. چېچەك كېسىلى مىلادىيەدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت بولۇپ مىسىر مۇمىيالىرىدىمۇ بايقالغان. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بىر قېتىم تارقالغان چېچەك سەۋەبىدىن دۇنيا ئاھالىسىنىڭ 10%تى قازا قىلىپ كەتكەن. بۇ كېسەلنى ئۇيغۇرلارمۇ قەدىمدىنلا بىلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 504 ـ بەت)تە «چەكەك» دەپ خاتىرىلىگەن. 1980 ـ يىلى دۇنيا مىقياسىدا چېچەك كېسىلىنىڭ يوقالغانلىقى جاكارلانغان، ھازىرقى كۈندە كىشىلەر ئانچە سىنەكىمەيدىغان ئىككى ئېغىر يۇقۇملىنىش كېسىلى قالمىدى. ئەنگلىيە ئايال پادىشاھى ماريە I، گېرمانىيە پادىشاھى يۇبوف II، رۇسىيە پادىشاھى پېتىر II لەرمۇ مۇشۇ كېسەل بىلەن ئۆلگەن. 1900 ـ يىلىدىن 1910 ـ يىلىغىچە رۇسىيەدە تارقالغان چېچەك سەۋەبىدىن 500 مىڭ ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن.

② مۆيدىن سايىت: «لوينورلۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق 4 ـ سانى، 46 ـ، 44 ـ بەتلەر.

قىلىپ تۇرمۇش لازىمەتلىرىنى قويىدۇ. چوڭ ئۆيدىكى ئوچاقنىڭ ئەتراپىغا قومۇش سېلىنغان، بۇ سېلىنچا بولۇپ تۆپىسىدە ئولتۇرىدۇ، پەرقۇ قىلمىدۇ، كارىۋات ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. بەزى ئائىلىلەردە قومۇش غاز پېچى بىلەن ئورىلىپ كارىۋات قىلىنغان. باي ئائىلىلەر ساتمىنىڭ يېنىغا تام ئېغىل سالغان، ئېغىل (قوتان)نىڭ ئۈستىنى قومۇش بىلەن ياپقان. ئابدال مەھەللىسىدىلا شالالىق قوتان بار بولۇپ پىرزۇۋالسكى كۆرگەنلىكىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئابدال كەنتىدىكى ساتمىلار كەڭ ـ كەڭرى ياسالغان بولۇپ ئادەتتە نەم يەرگە تىكلىنەتتى، ئىچىمۇ پاكىز ئىدى. ساتما نەم يەرگە سېلىنغانلىقتىن ئۆي ئىچىگە قومۇش يېيىتىلغان. ساتما قاراقوشۇن ۋە قاراكۆل رايونىدىكىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى بولسىمۇ، يازلىقى ئىسسىقتىن سالقىنداشقا بولاتتى، ئەمما قىشلىقى سوغۇققا، شامالغا دال بولالمايتتى. بىر قېتىم سېلىنسا 3 ـ 4 يىل ئولتۇرۇشقا بولاتتى، ئەمما ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنتايىن مۇھىم ئىدى، دىققەت قىلىنمىسا ئوت ئاپەتكە ئايلىناتتى.

لوپلۇقلارنى ساتمىلاردىلا ئولتۇرغان دېيىش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. كېيىن دېگەندىمۇ 1800 ـ يىللاردىن باشلاپ لاي تام ياكى كېسەكتىن تام قوپۇرۇپ ئۆي سېلىپ ئولتۇرغان. كونا يېڭىسۇ ۋە قاراداي خارابىلىرىغا بېرىپ تەكشۈردۇم، بۇ مەھەللە ئىنتايىن زىچ سېلىنغان ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان، ئۆيلەر بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ كەتكەن. ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە ئويۇق ۋە تام ئوچاق چىقىرىلغان. بۇ مەھەللىنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىنى تەكشۈرۈشكە ئۇلگۈرمىدىم، ئېغىلىنىڭمۇ كېسەك تام بىلەن قوپۇرۇلۇشى، بۇ يەردە ساتما ئۆيلەرنىڭ بولۇش ئېھتىماللىقىنى يوققا چىقاردى. ئەنە شۇ يەردە چوڭ بولغان ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمانىنىڭ ئېيتىشچە، يېڭىسۇدا لوپلۇقلاردىن باشقا ئاھالىدىن ئۇچ ئۆيلۈك كىشى بولغان (تۇرپانلىق مېيىن سېرىق ۋە ئىمىن بارىن ئائىلىسى، ئاتۇشلۇق كېرىم ھاجى)، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى لوپلۇقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئەسلىشىچە، كۇزلەك مەھەللىسى، خەلىپەم مەھەللىسى قاتارلىق جايلاردا خېلى كۆپ تام ئۆيلەر بولغان. مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، لوپلۇقلار كېيىن دېگەندىمۇ 19 ـ ئەسىردىن باشلاپ تام ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرغان، بۇ ئەمەلىيەتتە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، تېرىقچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇھەممەد ئوسمان كۆرگەنلىرىگە ئاساسەن، مەھەللىلەرنىڭ تام (كېسەك) ئۆيلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: ئۇلۇغبۇلجامالدا 50 ئائىلە تام ئۆي (بۇندىن باشقا ساتمىلارمۇ ئاز ئەمەس)، توگمەن مەھەللىسىدە 30 ـ 50 ئائىلىدەك تام ئۆي (خېلى كۆپ ساتمىلارمۇ بار)، خەلىپەم مەھەللىسىدە 100 ئائىلىدەك تام ئۆي (ئازراق ساتما بار)، قاراداي (500 ئائىلىدەك تام ئۆي بولۇپ كېيىن كېسەكلىرى يۆتكەپ ئىشلىتىلىپ يوقىلىپ كەتكەن، ھازىر ئازراق ئۆيلەر ساقلىنىپ قالغان)، چېرىكچى مەھەللىسىدە 30 ئائىلىدەك تام ئۆي (قالغىنى ساتما)، توغ مەھەللىسىدە 10 ئائىلىدەك تام ئۆي (قالغىنى ساتما)، قارايدا خېلى كۆپ تام ئۆي بولغان.

لوپلۇقلارنىڭ ئۆيلىرى ئادەتتە ياغاچ ئۆي، ساتما، گەرەم (گەمە) ۋە تام ئۆيلەردىن

ئىبارەت. تارىم دەرياسى بويىدا ئۆسكەن قومۇش ۋە توغراق ئاساسىي خام ئەشيا قىلىنغان. يېڭىسۇنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە ياشىغان ئاھالىلەر توغراقلىققا يېقىن بولغانلىقتىن ياغاچ ئۆيلەرنى ياساپ ئولتۇرغان، توقۇمىنىڭ جەنۇب ۋە شەرق تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقانلار توغراقتىن يىراق بولغاچقا، قومۇش ساتمىلاردا ئولتۇراقلاشقان. چارۋا بېقىش ۋە باشقا ئىشلار سەۋەبىدىن گەرەم (گەمە) كولاپ ئولتۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. كۇنىمىزدىكى چارۋىچىلارنىڭمۇ مۇشۇ خىل گەمىلەردە ئولتۇرىدىغانلار بار، گەمە ئادەتتە يەرنى كولاپ، ئۇستى يېپىلىپ تەييارلىنىدۇ، رايونىمىزنىڭ مۇھىت ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدۇ. لوپنورشۇناس مۆيدىن سايىت تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسەن «ئۆي سالىدىغان يەر تەييارلانغاندىن كېيىن، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت باقانا (تۈۋرۈك) 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا چوڭقۇرلۇقتا كۆمۈلۈپ، ئۇستى تەرىپىدىن ياغاچ بىلەن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ چېتىلىدۇ. بۇ ئۇستى چېتىق ياغاچ بايران دېيىلىدۇ. تۆت باقانانىڭ تۇۋىدىن بىر - بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ ئوتتۇز سانتىمېتىر چوڭلۇقتا ئېرىقچە چىقىرىلىپ شاخ - پۇتاقلىرى ئېلىنىپ، بىر قۇر ياپسالاپ، تەييارلاپ قويۇلغان ياغاچلارنىڭ تۇم تەرىپى ئېرىقچە ئىچىگە قاتار قىلىپ زىچ قويۇلۇپ كۆمۈلىدۇ. ئۇستى ئۇچى بايرانغا يۆلەپ باغلىۋېتىلىدۇ. ئۆي چوڭ بولسا ئوتتۇرىغا بىر تال باراي قۇيۇلىدۇ، بولمىسا قويۇقراق قىلىپ گۆسۈ (بادرا) قويۇپ، ئۇستى قومۇش، يېكەن (蒲草)[1] بىلەن يېپىلىپ لاي سېلىنىدۇ. ياغاچ ئۆي كۆپ ھاللاردا ئىككى ئېغىزلىق بولىدۇ، ئادەم بويىدىن سەللا ئېگىز قىلىنىدۇ. ھەممە ئۆيىگە تۆشۈك، شامال ئۇرمايدىغان تەرەپكە بىردىن پەنجىرە قويۇلىدۇ. ياخشىلىرى (ياخشى ياپسالانغانلىرى) شۇ پېتى قويۇلۇپ، ياخشى ياپسالانمىغان ياكى ئۆز پېتى قويۇلغانلىرىنىڭ ئارىلىقلىرى ئىچى تەرىپىدىن سۇۋۇلىدۇ. ئۆينىڭ يېنىغا ياكى ئارقىسىغا قاتتىق - قۇرۇق نەرسە قويۇلىدىغانغا بىردىن قومۇش ئۆي ياكى ساتما ياسىلىدۇ. توغراقلىقتىن يىراق جايغا ئورۇنلاشقانلار ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت باقانا قويۇپ، ئۇلارنى بايران بىلەن تۇتاشتۇرۇۋېلىپ، تۆت باقانانىڭ ئوتتۇرىسىغا بىردىن چېتىق باغلاپ، ئاندىن ئۇنىڭغا يۆلەپ قويۇق ۋە قېلىن قىلىپ غالدىراڭ قومۇش (بورا توقۇشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ، ئېگىز قومۇش) قويۇپ ئۇستى تەرىپىدىن، ئوتتۇرىدىن باسۇرۇق چېتىق بىلەن باغلىۋېتىلىدۇ. ئۆگزىسى ياغاچ ئۆي (قۇرمال ئۆي) بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. قومۇش ئۆيگىمۇ تۆشۈك، پەنجىرە قويۇلىدۇ. قومۇش قېلىن، زىچ قويۇلغان بولسا سۇۋالمايدۇ، نېپىز قويۇلۇپ قالغان بولسا كۆپ ھاللاردا سىرتىدىن سۇۋۇلىدۇ. ۋاقىتلىق ئولتۇرىدىغانلار قومۇش، يۇلغۇن، يېكەن ئارىلاش ساتما (قاتماچۇق) ياساپ ئولتۇرىدۇ. قىشلاپ قالغۇدەك بولسا گەمە كولىۋالىدۇ... ياغاچ ئۆي، قومۇش ئۆي سېلىپ ئولتۇرغانلار ئۆي ئالدىغا چوڭ ھويلا قىلىپ ئەتراپىنى قومۇش، يېكەن ياكى يۇلغۇن بىلەن توسۇپ شاخشا ئىشىك بېكىتىدۇ. ھويلىنىڭ بىر تەرىپىگە سۇپا قىلىنىدۇ. ياغاچ ئۆي، قومۇش ئۆي ياكى گەمە بولسۇن، ھەممىسىنىڭ پالتۇك تەرەپتە ئوچاق، ئوڭ تەرەپتە ياكى

① «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 - يىلى نەشرى، 4001 - بەت

ئىشىككە ئۇدۇل تامغا چاپلاپ ياسالغان يان مورا بولىدۇ. ئۆي بىساتلىرىغا كەلسەك، بىر ئۆيدە بولۇشقا تېگىشلىك كىگىز، پالاس، يوتقان ـ كۆرپە، چۆكۈچەك (يوتقان ـ كۆرپە يىغىدىغان ساندۇققا ئوخشايدىغان نەرسە)، قازان ـ قومۇچ، چىنە ـ تاۋاق، لېگەن، جاۋۇر، چوڭ ـ كىچىك تەڭنە، چارا قاتارلىقلار تەل بولغاندىن باشقا پالتا، بېگەن، ئاتالغۇ (تەڭنە، جاۋۇر، كېمىنىڭ بۆلۈڭلىرى، ئەگمىسىنى ئويۇشتا ئىشلىتىدىغان مەخسۇس سايمان) ۋە ھەر خىل توقۇش، ئېگىرىش ـ ئېشىشكە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب ـ سايمانلارنىڭ ھەممىسى تولۇق بولىدۇ...» ①

لوپلۇقلارنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرى تۆمۇر قازان (تاماق پىشۇرۇش ئۇچۇن)، مىس چۆگۈن (چاي قاينىتىش ئۇچۇن)، توز تەگلىك قورۇش ـ پىشۇرۇش قازىنى، قىلدىن ياسالغان ئەلگەك، پالتا، سوغا (ياغاچ چېلەك)، تاۋاق (لېگەن)، قوشۇق، چۆچەك ۋە قومۇشتىن توقۇلغان شىرەنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان بوردىن ئىبارەت. بەزى ئائىلىلەردە يەنە كىگىزمۇ بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا كىچىك بۇيۇملار خېلى كۆپ، بەزى ئائىلىلەر قەلەينى قازان ئورنىدا ئىشلەتكەن، خېلى كۆپ ئائىلىدە مىس چۆگۈن ۋە توز تەگلىك قازان يوق.

لوپلۇق ئايالالارنىڭ بۇيۇملىرى: كىيىملىرى، يېڭنە، ئۇرچۇق، چاق (يىپ ئېگىرىدىغان)، رەخت توقۇيدىغان دەستىگاھ.

لوپلۇق ئەرلەرنىڭ بۇيۇملىرى: چاقماق، تۆمۇر پارچىسى، ئۇستىرا، قەلەمتىراش. ئۇلار قەلەمتىراشنى غىلىپىغا سېلىپ بەلباغقا تۇگۇۋالىدۇ. قوينىدا ئاق قەلەي، ياغاچ ياكى تېرىدىن ياسالغان ناس (تاماكا) خالتىسى بولۇپ ئۇلار تاماكا چەكمەيدۇ، ناس شۇمىدۇ.

لوپلۇقلارنىڭ ئەڭلى لوپلۇقلارنىڭ كىيىمى تەبئىي تالا لوپ چىگىسىنى خام ئەشيا قىلىدۇ. لوپلۇقلارنىڭ چىگە تالاسىدىن رەخت تەييارلاش ئادەتلىرى ھەققىدە تۇرپانلىق مۇجۇپ ئاخۇن 1892 ـ يىلى ناھايىتى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ مۇنداق دېگەن: «خوتۇن خەلقى يىراق جاڭگاللارغا بېرىپ قىزىل چىگە سويۇپ ئاپكېلىپ، بۇ چىگىنى سۇغا چىلاپ بىر نەچچە كۈن بولغاندا، ئاندىن ئېلىپ پوستىنى سويۇپ ئالادۇ. پوستىنى ئېلىپ ئۇششاق ـ ئۇششاق باغلاپ يەنە سۇغا سالادۇ. بۇ چىگە سۇدا بەش ـ ئالتى كۈن تۇرغاندا سېسىپ ئۆزىدىن ـ ئۆزىگە تال ـ تال بولۇپ ئاربلادۇ. بۇ چىگىنى ئاندىن خوتۇللەر تۆرت ـ بەشى بىر يەردە ئولتۇرۇپ، بىر خوتۇن ئىككى قولىغا بىردىن ئىككى تال چۇبۇق ئېلىپ بەش ـ ئالتى خوتۇن بىر قۇچاق، ئىككى قۇچاق چىگىنى ئوتىرادا قويۇپ تۆبۇرۇپ ئولتۇرۇپ بۇ چىگىنى سابايدۇ. ئاندىن بۇ چىگە بىر سائەت بولغاندا يۇمشاق پاختىغا ئوخشاش بولادۇ. ئاندىن بۇ چىگىنى خوتۇللەر تۆمۇر يىككە يۆرگەپ ئېشىپ، ھەر كۈنىگە شۇنداق تۆرت ـ بەش يىك ئېگىرىپ، بىر كۈللەر بولغاندا بۇ خوتۇللەر شۇ چىگىنى ئادەم بېشىدەك، ئادەم

① مۆيدىن سايىت: «لوپنورلۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق 4 ـ سانى، 46 ـ، 47 ـ بەتلەر.

بېشىدەك يىگىرمە ـ ئوتتۇز يۇمغاق قىلادۇ. ئاندىن مەھەللىنىڭ خوتۇللىرىنى ھەممىسىنى يىغىپ كېلىپ، يەرگە قوزۇق قېقىپ بىر قوي ئۆلتۈرۈپ بىر كۇن بۇ چىرلاغان مەزلىملەرگە ئاش بېرىپ، ئاشنى يەپ بولغاندىن كېيىن، ئاشنىڭ ئىگىسى ئورنىدىن قوپۇپ قولىنى باغلاپ تۇرۇپ، «ئەي مەيىماللەر، مەن ئەرتىلىككە تاغار يۇگۇرەدۇرمەن. ئەرتىلىككە ماڭا تاغار يۇگۇرۇشۇپ بېرۇرلەر» دېسە، بۇ خوتۇللەر ئاندىن ئەرتىسى كېلىپ بۇ خوتۇڭغا تاغار يۇگۇرۇشۇپ بېرۇرلەر. بۇ يۇگۇرگەن تاغارنى نەچچە كۇن يۇگۇرسە، ئوتتۇز ـ قىرىق تاغارلىقىنى بىر قېتىمدا يۇگۇرۇپ ئالۇرلەر. بۇ يۇگۇرگەن تاغارنى يەنە خوتۇن خەق توقۇيدۇرلەر. ئىشتان ـ كۆڭنەك، كىيەتۇرغان يۇڭنىما خوتۇن خەق توقۇيدۇ، ھەننە تاغار ـ خۇرجۇن، پالاس، داستۇرخان توقۇيدۇرغانىنى لوپلۇقنىڭ خوتۇن خەلقى قىلادۇر. لوپلۇقنىڭ خوتۇن خەلقىنىڭ ئېڭىل كەيگىنى شۇنداقتۇر. بېشىغا خايى قېرى، خايى ياش بىردىن لېچەك سالادۇر. لىچەكنىڭ ئۇستۇنىگە ياش چۆكەللىرى ئۇش ـ تۆرت ياغلىقنىڭ ھەممە ئۇچىنى ئوڭ يېنىغا ئاپكېلىپ بىر قىسما گۇل قىلىپ قويادۇ. بۇ لوپ خوتۇللىرى بېشىغا بۆركىنى ھەرگىز كەيمەيدۇ. چېچىغا جۇگان چۆكەللىرى قىزىل شەلپەرنى، ئاق سۇرۇپنى يىنچىكە ـ يىنچىكە يىرتىپ، چېچىغا ئۇلاپ چاش قىلىپ ئالادۇ. خوتەللەر چاپىنىنى ئەر كىشىنىڭ چاپىنىغا ئوخشاش كىيەدۇ. ئەر خەقنىڭ كىيىمى قازاق كىيىمىدەك تۇرۇر. ئۇ يەنە ئەر ـ خوتۇننىڭ كىيگەن ئىشتان ـ كۆڭنىكى ھەممىسى يۇڭدا بولادۇ. بۇ لوپلۇقنىڭ ئەر خەلقى قوي بېقىپ، ئىشكار قىلىپ مۇنداق ئىشلەرنى قىلىدۇ[①].» 1956 ـ يىلى 25 ـ سېنتەبىردە تاتار تىلشۇناسى تېنىشېۋقا چارادىكى قۇلتۇقمەت مۇنداق دېگەن: «جاڭگالدا چىگىنى چېپىپ چاڭغالدا چىقىپ چىگەنى چاپىپ، قازانغا قاينىتىپ، ياققا چىقارىپ، ياغنى ساۋاپ، ئېگىرىپ كېلىپ تاغار توقامىز. سايمانلارنىڭ ئاتى داقتا، قىلىچ، تاتقۇ، ئاچا، نۇرۇن، داقتاسىنى يىغاچ، قىلىچمى يىغاچ.»

لوپلۇقلارنىڭ باش كىيىمى كۆپىنچە قالپاق دېيىلىدۇ، قىرغىزلارنىڭ قالپىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قىرغىزلارنىڭ قالپىقىغا سېپتىلاپ ئىشلەپ ھەر خىل گۇل، شەكىللەر چىقىرىلغان بولسا، لوپلۇقلاردا ئاساسەن سىيدام بولىدۇ. لوپلۇقلار يەنە كىگىزدىن قالپاق (قۇيما) كىيىدۇ. كىگىز قالپاقنىڭ ئالدىدا چېكىلىكى، كەينىدە ئۆرۈمسى بولىدۇ، چېكىلىك ئادەم يۇزىنى ئاپتاپتىن مۇداپىئە قىلىدۇ، بۇ خىل باش كىيىمنى چاقىلىقتىكى تۇرپانلىقلارمۇ، خوتەنلىكلەرمۇ كىيىدۇ. كىگىز قالپاق ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلايدۇ، يازلىقلىرى شۇنداق سالقىن بولىدۇ. يەنە بىر خىل قالپاق قىرغىزلارنىڭ قالپىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئىككى چېتىدە چېتىقى بار. ھازىرقى كۇندە لوپلۇقلار ھەققىدە ئىشلەنگەن سەنئەت فىلىملىرىدە قالپاق لوپلۇقلارنىڭ سىمۇۋول باش كىيىمى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقماقتا، ھازىرقى ئېرىشكەن ئۇچۇرلاردىن بۇنىڭ سەۋەنلىك ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە، چۇنكى ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يۇز يىللار بەلكى

① نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف: «كۇنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىلىق ئۇيغۇرچە 1 ـ سانى، 32 ـ بەت.

ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ سۈرەتلىرىدە قىرغىز قالپىقىسىمان قالپاق كۆرۈلمەيدۇ. لوپلۇقلارنىڭ باش كىيىملىرى — سالۇا تەلپەك ۋە شاپاق بۆرك، تۇماق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. سالۇا تەلپەك قوي تېرىسىنى تەتۇرىگە ئۆرۈپ تەييارلانغان، يۇڭلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شاپاق بۆرك ۋە تۇماق كۇنىمىزدىكى بىلەن ئوخشاش.

لوپلۇقلار كۆڭلەك ۋە ئىشتانىنىڭ ئۈستىدىن ئۇدۇل پەشلىك ئۇزۇن چاپان كىيگەن ۋە بېلىنى بەلباغ بىلەن باغلىغان، قىش كۇنلىرى بۇنىڭ ئۈستىدىن قوي تېرىسىدىن ھازىرلانغان جۇۋا كىيگەن. بايلار ۋە يۇقىرى سالاھىيەتلىكلەر ھىندىلار ياكى ئەرەبلەر باشلىرىغا يۆگىگەن سەللىسىمان باش كىيىمى، پۇتلىرىغا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيگەن. نامراتلار پۇتىغا قىشلىقى كىگىز پايپاق ۋە كۆن ئاياغ، چورۇق كىيگەن. يازلىقى مەيلى باي ياكى نامرات بولسۇن ئوخشاشلا يالاڭ ئاياغ يۇرگەن. نامراتلار قىشلىقى گىرۋەكلىرى ۋە تۇكلىرى سىرتىغا ئۆرۈلگەن قوي تېرىسى تەلپىكى (سالۇا تەلپەك)، يازلىقى كىگىز قالپاق كىيگەن. ئەرلەر چېچىنى ئۆستۇرمەي قىرىپ يۇرۇيدۇ، ئۇلار چاچ ئۆستۇرۇشنى ياقتۇرمايدۇ. قاراقوشۇن لوپلۇقلىرىنىڭ بېگى كۇنچىققانبەگ مانجۇچە چاچ قويۇشتىن خالاس بولۇش ئۈچۈن نۇرغۇن بايلىقىنى سەرپ قىلغانلىقىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

خوتۇن - قىزلارنىڭ كىيىملىرىمۇ ئەرلەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەمما بەلباغ باغلىمايدۇ. چاپانىنىڭ ئىچىگە بەدىنىگە چاپلىشىپ تۇرىدىغان كۆڭلەك كىيىدۇ، ئىشتىنىنىڭ پۇچقىقىنى ئۆتۈكنىڭ ئىچىگە تىقىپ كىيىدۇ. ئۇلار ئاق ياغلىقىنى زادىكىدىن باغلاپ چىگىدۇ، ياغلىقنىڭ بىر بۇلۇڭى دۇمبىسىدىن پەسكە چۈشۈپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسى تەلپەك كىيىدۇ. خوتۇنلار چېچىنى ئىككى ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ دۇمبىسىگە قويۇۋېتىدۇ، ماڭلاي چاچ قويىدۇ. قىزلار چېچىنى بىر ئۆرۈم قىلىپ دۇمبىسىگە ساڭگىلىتىۋالىدۇ. قىزلارنىڭ كىيىملىرى ۋە ئائىلە جابدۇقلىرى 1870 - يىللاردا كورلىلىق سودىگەرلەردىن سېتىۋېلىنغان، ئاز بىر قىسىم نەرسىلىرىنى ئۆزلىرى ياسىغان. رەختلىرى قوي يۇڭىدىن ياكى چىگە تالاسىدىن توقۇلغان. كۇزدە ياكى قىشتا چىگىنىڭ غولى يىغۋېلىنىپ، كالتەكلىنىپ ئاندىن سۇدا قاينىتىپ، يۇيۇپ تالاسى سۇزۇۋېلىنغاندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم قاينىتىلغان ھەمدە چىگە تالاسى تارالغان. يىپ چاق بىلەن ئېگىرىلگەندىن كېيىن، ئىپتىدائىي توقۇمچىلىق ئۇسۇلىدا توقۇلغان. موكا بىلەن تارالغاندىن كېيىن سىپتا ھەم نەپىس، چىدامىلىق توقۇلما تەييار بولىدۇ. ئېكسپېدىتسىيەچى پىرزىۋالسكى توقۇمچىلىق ۋە كۆنچىلىك مۇشۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ قول ھۇنەرۋەنچىلىكى ھېسابلىنىدۇ، مۇندىن باشقا ئاندا - مۇندا تۆمۇرچى، موزدۇزلارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ دەپ يازغىنىدەك، توقۇمچىلىق (رەخت توقۇش، پالاس توقۇش) ۋە كۆنچىلىك (تېرە ئاشلاش، تۇماق، ئۆتەك... قاتارلىقلارنى تەييارلاش) ھۇنەرلىرى بولغان. چىگىدىن ئىشلەنگەن تاغارلار «چىگە تاغار» دېگەن نامدا تاكى 1980 - يىللارغىچە ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلگەن. 1885 - يىلىغا كەلگەندە، قاراقوشۇنلۇقلار ۋە

قاراكۆللۇكلەرنىڭ تۇرمۇشىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولغان. مۇشۇ ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئابدۇللىقلار تۇرپان تەرەپتىن كەلگەن سودىگەرلەرگە تەڭسىز مال ئالماشتۇرۇش بىلەن ئىرىشكەن، ئىچكىرىدە ئىشلەپچىقىرىلغان كۆك، قىزىل، بوز رەڭلەردە بويالغان قوپال رەختلەردىن چاپان كىيگەن. ئابدۇللىقلار قىشلىقى جۇۋا كىيىسە، يېڭىسۇ ۋە ئەتراپلىرىدىكىلەر كۆپىنچە ئىچىگە غاز پېيى ئېلىپ چىگە رەختتىن تىكىلگەن چاپانلارنى كىيگەن. ياۋا غازنىڭ تېرىسى ئاۋۇال بېلىق يېغى ياكى توز ئارقىلىق پىشىقلاپ ئىشلىنىپ، ئوندىن كېيىن جۇۋا تەييارلىنىپ بەزى ياشانغان ئايالار كىيگەن. قاراقوشۇنلۇقلار ياز كۈنلىرى پاختا رەختىدىن ياكى كىگىزدىن تىكىلگەن يۇمىلاق بۆك كىيگەن، قىشلىقى ئەرلەر تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماق، ئاياللار غازنىڭ تۈكلۈك تەرىپى سىرتقا ئۆرۈلگەن تېرىسىدىن (ياۋا غاز ياكى ئاق قۇ تېرىسىدىن) تەييارلانغان بۆك كىيگەن. تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكىلەر (قاراكۆللۇكلەر)دىن ئەرلەر قىشلىقى قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن سالۋا تۇماق كىيىدۇ، ئاندا ـ ساندا تۈلكە تېرىسى تۇماق كىيگەنلەرمۇ ئۇچرايدۇ، يازلىقى كىچىك شاپاق بۆك كىيىدۇ، خوتۇن ـ قىزلار ياغلىق چىگىدۇ. 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە خەنزۇ سودىگەرلەر رۇسىيەدىن كەلتۈرۈلگەن ياغلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ مالغا تېگىشىپ زور پايدىغا ئېرىشكەن. قاراكۆللۇكلەرنىڭ ئاياغلىرى ئەرلەرنىڭ، ئاياللارنىڭ دەپ ئايرىلمىغان، پۇتلىرىغا ھايۋان تېرىسىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن چورۇقلارنى كىيگەن. قاراكۆللۇكلەر قىشلىقى يەنە ئۆزلىرى تىككەن ئۇزۇن قونچۇلۇق ئۆتۈكلەرنى كىيسە، يازلىقى ھەممىسى دېگۈدەك يالاڭ ئاياغ يۈرۈشكەن. ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يېزىشچە، قاراقوشۇن ئەتراپىدىكىلەر ئادەتتە بارلىق كىيىملىرىنى كىيۈالمىدۇ، ئۇخلىغاندىمۇ كىيىمىنى سالمايدۇ. قاراكۆللۇكلەرنىڭ ئادەتتە كىيىدىغان كىيىملىرىدىن باشقا يەنە بايراملىق كىيىملىرىمۇ بار، لېكىن ئۇلاردا پۇل بولمىغان. پىرژىۋالىسكىنىڭ يېزىشچە، ئابدۇللىقلار پاكىزلىقنى سۆيگەن، كىيىملىرى كونا ۋە يىرتىق بولسىمۇ دائىم پاكىز يۇيۇپ كىيىدىغانلىقى، بايرام كۈنلىرىدە كىيىدىغان كىيىملىرىنىڭ ناھايىتى چىرايلىق ئىكەنلىكىنى يازغان.

پىرژىۋالىسكىنىڭ يېزىشچە، يۇچۇن مەھەللىسىدىكى شادلىققا چۆمگەن ئاھالىلەر بىر قېتىم بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىشكەن، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ كىيگەن ئەڭلى ئاساسلىقى يېشىل رەڭدىكى تورقۇ بولۇپ ئالدى پېشى قىزىل. مۇشۇ شادلىققا باشچىلىق قىلغۇچىنىڭ خوتۇنلىرى بېشىغا قارا رەڭلىك قوي تېرىسى تەلپەك كىيگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ياغلىقىنىڭ ئۇچىغا مارجان ئۆتكۈزۈلگەندەك بىر تال ئۇزۇك ئۆتكۈزۈلگەن (قوموشتىن ئوت قالغاندا چۇشۇپ كېتىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ شۇنداق قىلغان بولسا كېرەك، دەپ يېزىلغان).

مەرھۇم ئابدۇرەھىم ھەببۇللا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئاساسىدا لوپلۇقلارنىڭ كىيىملىرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان: «باش كىيىملەر: قىشلىقى ئەر ـ ئايال بىردەك تۇماق، يازلىقى دوپپا كىيىش ئادەت قىلىنغان. ئەمما ئەر ـ ئاياللارنىڭ باش كىيىمى پەرقلىق

كېلىدۇ. ئەرلەر ئاساسلىقى ئۆڭ ياكى تاشلىق سالۇا تۇماق، كۆرپە (شۇنىڭدەك تۇلكە تېرىسى)دە تىكىلگەن ئۆڭ ياكى تاشلىق قاسقان تۇماق، تېقىر تۇماق (بۇنى تېقىر دەپمۇ ئاتاشقا بولىدۇ، چۈنكى ئۇ يازدىمۇ كىيىلىدۇ)؛ ئاياللار ئاساسلىقى كۆرپە، مولۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن قاسقان (تۆپىلىكى سەل پەس) تۇماق؛ ئەرلەر ئاساسلىقى شاپاق دوپپا، ئاياللار تار جىيەكلىك تالالىق سىيدام دوپپا كىيىپ كەلگەن... ئەرلەردە يازلىقى كىگىز قالپاق كىيىش ئومۇمىيۈزلۈك بىر ئادەت بولۇپ، قالپاقنى ئۆزلىرى باسىدۇ. كىگىز قالپاقنىڭ شەكلى كاناي گۈلسىمان، قىرغىز قالپىقسىمان (ئەمما ئارقىسىدا چېكى يوق)، شىلەپسىمان ئۇچ خىل كېلىدۇ... ئىچ كىيىملەر: بۇرۇنقى زامانىدا لوپلۇقلار تورقۇدا توقۇلغان سىپتا چەكمەندىن كۆڭلەك كىيىپ كەلگەن. ئەر - ئاياللىرىڭ كۆڭلىكى ئۇزۇن - قىسقىلىقى، ياقا شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەرلەر يەكتەك شەكىللىك، ئاياللار ئويما ياقا، كەڭ ۋە ئۇزۇن قاپ كۆڭلەك كىيىدۇ. ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ھەممىسى باغلىق، ئاغلىق ئىشتان كىيىدۇ... تاش كىيىم: ئەر ۋە ئاياللاردا بىردەك يالاڭ ئەستەرلىك چاپان كىيىش ئومۇملاشقان. ئەرلەر يەكتەك، ئاياللار قولتۇقىدىن ئىزمىلىنىدىغان بىر پەشلىك كالتە چاپان، يەكتەك ياقىلىق ۋە بۇرەك ياقىلىق ئۇزۇن چاپان كىيگەن. مەيلى قانداق ياقىلىق بولمىسۇن ئاياللار چاپىنىنىڭ پېشىنىڭ ئىككى يېنىدا چېكى بولىدۇ. يەكتەك ياقىلىق چاپانىنىڭ ياقىسىدىن پېشىگىچە ۋە پەشنى ئايلاندۇرۇپ چىلتەك تۇتۇلىدۇ... ئەرلەرنىڭ چاپىنى تۇگمىسىز، بەلباغ باغلاش ئادەت قىلىنغان. قىشلىقى ئەر - ئاياللار يۇڭ ياكى پاختا سېلىنغان قىشلىق چاپان (شەكلى يەكتەككە ئوخشايدۇ) ۋە جۇۋا كىيىدۇ. ئەرلەر تولاراق ئۆڭ (كۇرەك) جۇۋا، ئاياللار توقلا ۋە قوزا تېرىلىرىدە تىكىلگەن تاشلىق جۇۋا كىيىدۇ. جۇۋا يەكتەك ياقىلىق (يۇڭلۇق توقلا تېرىسىدە قايرىما ياقا قىلىنغان ياكى ياقىسىز ئىككى خىل) بولىدۇ. تولكە، بۆرە، ئىت تېرىلىرىدىنمۇ جۇۋا كىيىلىدۇ، مۇنداق جۇۋىلار ئادەتتە تاشلىق بولىدۇ. ئاياغ كىيىملىرى: چورۇق، چورۇق ئۆتۈك ۋە شۇۋانچى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ... شۇۋانچى چورۇق ئۆتۈكنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلغان تۈرى، ئۇنىڭ يۇزلۇكى خۇددى ھازىرقى يۇزلۇكى پۇرۇپ تىكىلگەن شىبلىتلارغا ئوخشاش، ئەمما پاشنىسىز، سوڭنىڭ ئىككى يېنىدا بوغۇچى بولىدۇ...»[1] لوپلۇقلارنىڭ كىيىملىرى ھەققىدە خېلى كۆپ سۆرەتلەر ساقلانغان بولۇپ پاكىت سۈپىتىدە تونۇشقا بولىدۇ. بۇلارغا 1880 - يىللاردىكى دەۋرنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان روبروۋېسكي تارتقان سۆرەتلەر، 1900 - يىللاردىكى ۋە 1934 - يىللاردىكى ئەھۋاللارنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان سېۋېن ھېدىن، سىتەيىن ۋە فولك بېرگمانلار تارتقان سۆرەتلەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى 1880 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە بولغان يېرىم ئەسىر داۋامىدا لوپ رايونىدىكى ئېكسپېدىتسىيەلىرىدە خېلى كۆپ سۆرەتلەرنى تارتقان،

① ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «لوپنور ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 5 - سانى، 44 - بەت.

بۇلارغا روبروۋبسكي، سېۋىن هېدىن، ستەيىننىڭ سۇرەتلىرىنى، سېۋىن هېدىننىڭ سىزمىلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئەنە شۇ قىممەتلىك رەسىم ۋە سۇرەتلەر لوپلۇقلارنىڭ قىياپىتى، كىيىمى، ئۆي بىساتلىرىنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك پاكىت ۋە قىممەتلىك مەنبە بولالايدۇ. سۇرەتلەردىن قارىغاندا، ئەرلەرنىڭ باش كىيىملىرى سالۋا تەلپەك (قوي تېرىسىدىن تەييارلانغان، كۇنىمزدە بەزى يېزا - قىشلاقلاردا هازىرمۇ كۆرۈشكە بولىدۇ)، شاپاق بۆك (كۇنىمزدىكى شاپاق دوپپا بىلەن ئوخشاش)، تۇماق قاتارلىق ئۇچ خىل باش كىيىمى كۆرۈلىدۇ. كىيىملىرىدىن تون (ئۇزۇن بولۇپ تىزدىن ئېشىپ تۇرىدۇ)، جۇۋا، كۆڭلەك، يەكتەك (قىسقا بولۇپ تىزغا ياكى ئۇنىڭ ئۇستىگە توغرا كېلىدۇ) قاتارلىقلار كۆرۈلىدۇ. ئۆره ياقا، تون ياقا هالەتتە، ئاساسەن تۇگمىسىز، ئەرلەر بەلباغ (پوتا) باغلىغانلىقتىن كۆپ هاللاردا تۇگمىسىز كىيىم كىيگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. بەلباغنىڭ ئادەمنىڭ بەل قىسمى ئۇچۇن پايدىسى بولغاندىن سىرت كىشىلەر ئۇستىرا ۋە پىچاقلىرىنى بەلباغقا تۇگۇۋالىدىغان ئادەت بار ئىدى. يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە سەپەرگە چىققۇچىلار هەتتا يەيدىغان بەزى يېمەكلىكلىرىنى بەلباغقا يۆگۈۋالاتتى. ئىشتان ئاغلىق ۋە ئاغىسىز بولغان، تاسما ئىشلىتىلمەستىن يىپ بىلەن باغلانغان. لوپلۇق ئەرلەر قىش كۇنلىرى ئادەتتە جۇۋا، جۇۋىنىڭ ئىچىگە چاپان، كۆڭلەك كىيگەن، كۆپ هاللاردا جۇۋا يەنە تەييار يوتقان بولۇپ يېپىنىپ يېتىشقا بولاتتى. جۇۋا قوي تېرىسىنى ئاشلاپ تەييارلانغانلىقتىن تېشى ئاق، ئىچى يۇڭلۇق بولاتتى، كېيىنكى كۇنلۇكتە تاشلاپ كىيىلىدىغان بولغان. ئۇلارنىڭ تون ياكى يەكتەكلىرى ئۇزۇن بولۇپ تىزىدىن ئاشقان، ئوشۇقىدىن ئۇزۇن بولۇپ قىش كۇنلىرىدە قەھرىتان سوغۇقنىڭ ئادەم بەدىنىگە بولغان زەرەردىن ساقلاپ قالغان. كىيىملەر كەڭ، كېلەڭسىز، يېڭى ئۇزۇن هەم چوڭلۇقى سۇرەتلەردىن ناهايىتى ئېنىق كۆرۈنۇپ تۇرىدۇ. سۇ ئۇستىدە كېمە تايىغان ۋە باشقا ئەهۋاللاردا جىلىتكە كىيگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. لوپلۇقلار سۇ بويلىرىدا ياشىغانلىقتىن يازلىقى يالاڭ ئاياغ يۇرگەن، قىشلىقى ئۆتۈك، چورۇق ۋە پىيما (كىگىزدىن تەييارلىنىدۇ) كىيگەن. ئاياللارنىڭ تۇرقىدىن قارىغاندا هەممىسلا ياغلىق چەگكەن، ياغلىقلىرى رەختتىن بولغاچقا، قېلىن، كەڭ ۋە قوپال بولغان (نېپىز رەڭلىك ياغلىقلارمۇ كۆرۈلىدۇ)، ياغلىقنى باستۇرۇپ تۇماق كىيگەن ئەهۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. ياغلىق چوڭ هەم قولايسىز بولسىمۇ ئۇنى چىگىش ئۇسۇلى هازىرقىغا ئوخشاشمىغان، بەلكى بېشىغا ئارتىپلا ئالىدىغان ياكى تۆت چاسا شەكىلده بېشىغا ئارتىپلا چىگىۋالغان. كۆڭلەكلىرى ناهايىتى ئۇزۇن، ئوشۇقىنى يېپىپ تۇرىدۇ. سۇرەتلەردىن قارىغاندا ئەر - ئاياللارنىڭ تونلىرى ئوخشىشىپ كەتكەن، ئاياللارنىڭ تون كىيگەنلىكىمۇ كۆرۈلىدۇ. سۇرەتلەردىن قارىغاندا، نېپىز، رەڭلىك چىت كۆڭلەك كىيگەنلىكىمۇ مەلۇم. ئاياللارمۇ ياز كۇنلىرى ئەرلەرگە ئوخشاش يالاڭ ئاياغ يۇرگەن. 1956 - يىلى 25 - سېنتەبىردە تاتار تىلشۇناسى تېنىشېۋقا چارادىكى قۇلتۇقمەت كىيىملىرىدىن چەپكەن، كۆڭلەك، ياغلىق، لېچەك، يەكتەك، چامچا، جىلىتكە... لەر بارلىقىنى بايان قىلغان.

لوپلۇقلارنىڭ قىسمەن كىيىم ناملىرىغا ئىزاھات:

چاپپۇش: تۆپىسى دۇگىلەك بىر خىل قىشلىق باش كىيىم.

تورقۇچاپان: تۇگمىسىز ئۇزۇن چاپان.

چامچا: ئۇزۇن، ياقىلىق چاپان.

قاماتۇماق: قاما (海獭) تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماق.

قۇۋا: باشقا تاقايدىغان قۇش پېيى.

چارادا ئولتۇرۇشلۇق 50 ياشلىق قۇلتۇقجان 1956 - يىلى 9- ئايىنىڭ 25 - كۈنى تېنىشىپقا لوپلۇقلارنىڭ ئېگىنلىرى دەپ: چەپكەن، كۆڭلەك، ياغلىق، لېچەك، يەكتەك، چامچا ۋە جىلىتكە... دەپ بايان قىلغان[1].

لوپلۇقلارنىڭ غىزاسى پىرژىۋالسكى لوپلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازغان: «ئابداللىقلار موڭغۇللار، تاڭغۇتلار (زاڭزۇلار)غا ئوخشاشمايدۇ. (ئابداللىقلار) پاكىزلىقنى سۆيمەيدۇ، يازلىقى دائىم كۆلدە يۇيۇنسا، قىشلىقى ئۆيىدە كاسىدا يۇيۇنمىدۇ. قازان - قومۇچ، قاچا - قۇچىلىرىنى پاكىز تۇتمىدۇ، غىزادىن ئىلگىرى ۋە كېيىن قولىنى يۇيمىدۇ...»[2] ئابداللىقلارنىڭ تازىلىق ئادەتلىرى ھەممە ئۇيغۇرلارغا ئورتاق ئادەت ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە مەلۇم. لوپلۇقلارنىڭ غىزاسى ھەققىدە تۇرپانلىق مۇجۇپ ئاخۇن 1893 - يىلى مۇنداق بايان قىلغان: «بۇ لوپ خەلقى ھېمىشە يېيىتۇرغان گۆش غىزاسىغا بېلىق يەيدۇ. يەيتۇرغان ئۇن تائامىغا بۇغداي ئۇنىنى بېلىق يېغى بىرلەن بوغۇرساق قىلىپ يەيدۇ. لوپ خەلقىنىڭ مېچىتى ھەم قېمىشتىن بولادۇ. ئاستىنىغا سالغان بىساتى يېكەندىن بولادۇ. بۇ لوپ خەلقىنىڭ مۆگىسى (مېۋىسى) لوپنىڭ جاڭگىلىنىڭ جىگدىسىدۇر. ئۇ - جىگدە قوينىڭ قۇملىقىدەك ئۇششاق بولادۇ. بۇ لوپلۇق شۇ جىگدىنى يازلىقى بولسا، جاڭگىلىغا بېرىپ ئون - يىگىرمە تاغار جىگدە قىلىپ ئالادۇ. بۇ جىگدىنى ئاش ئېچەر بولسا، ئاشنىڭ ئارىسىغا بىر شاڭ - بىر شاڭ ئىلەشتۇرۇپ سېلىپ ئىچەدۇ.»[3]

لوپلۇقلار چىگىنىڭ يۇمران يىلتىزى (ئۇجۇر)نى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يېگەن، 1870 - يىللاردا ئاز ساندىكى باي ئائىلىلەرلا ئۇندىن نان يېقىپ يېيىلىگەن. تارىم دەريالىسىنىڭ ئايىغ ئېقىندىكى قاراكۆل قاتارلىق جايلارنىڭ تېرىقچىلىقى 1850 - يىلى ئەتراپلىرىدا باشلانغان. ئېرىق چېپىپ ئوسا قىلىنىپ ئارپا، بۇغداي تېرىغان، شۇ ۋاقىتلاردا تېرىلغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى كىچىك، يەرلەر شورلۇق بولغانلىقتىن مەھسۇلاتىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا چارۋىچىلىق ئىشلىرىمۇ ئانچە

① ئە . ر . تېنىشىپ: «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 - يىلى رۇسچە نەشرى، 123 - بەت.

② پىرژىۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 127 - بەت.

③ نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف: «كۇنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 - يىلىق ئۇيغۇرچە 1- سانى، 32 - بەت.

يۇكسەلمىگەن، قوي ئاساسلىق چارۋا بولۇپ، قوي تېرىسىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان. تارىم دەريالىسىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىدا بېقىلغان قويلار كىچىكرەك، ئەمما قۇيرۇقى چوڭ ئىدى. ئۇلار يەنە چوڭراق قويلارنى يېتىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، سانى كۆپ بولمىسىمۇ ئات ۋە ئېشەك باققان، تۆگە باقمىغان (تۆگە بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا ماس كەلمىگەن).

لوپلۇقلار دائىم بېلىق يېگەنلىكى ئۈچۈن مەيلى قاراقوشۇنلۇقلار بولسۇن ياكى قاراكۆللۇكلەر بولسۇن مەھەللىسىدىن ۋە تېنىدىن بېلىق پۇرىقى چىقىپ تۇرغان، يىراقتىنلا بېلىقنىڭ پۇرىقى ئۇلارنىڭ لوپلۇقلار ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرغان. لوپلۇقلار تۇتقان بېلىقنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىدىن ئېشىنغانلىرىنى قاق سېلىپ قىشلىق ئۈچۈن تەييارلىۋالغان. بېلىقنى قاق سېلىشتا بېلىق ئۈزۈنسىغا ئىككىگە يېرىلىدۇ، ئىچكى ئەزالىرى ئېلىۋېتىلىپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. يېڭى (ئەمدىلا تۇتۇلغان) بېلىقنى پىشۇرۇپ يېسە، قۇرۇتۇلغان بېلىقنى ئاۋۇال تۇز سۈيىگە چىلاپ ئۇنىڭدىن كېيىن قاقلاپ پىشۇرۇپ يەيدۇ. بېلىقنىڭ يېغىنى سارمايغا ئوخشاش يەيدۇ. ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە ياۋا غاز، قارا ئېيىق ۋە ياۋا تۆگە گۆشىنى يېگەندە بېلىق يېغىنى تەم تېتىتقۇسى قىلغان. بۇ ئاھالىلەر مۇسۇلمان بولغانلىقتىن توڭگۇز (ياۋا چوشقا)نىڭ گۆشىنى يېمىگەن. 1880 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئابدالىلقلار ئاندا ـ ساندا قوي گۆشى ۋە نان يەيتتى. 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە ئابدالىلقلاردىن كۆپلىگەن ئائىلىلەر ئۇندىن تاماق قىلىپ يەيدىغان بولغان. ئۇلار يەر ئېچىپ تېرىش بىلەن بىرگە كىچىكرەك تۇگمەنلەردە ئۇن تارتقان. قاراكۆللۇكلەر نان يېقىپ يېيىشنى سەل كېيىنرەك ئۆگەنگەن بولسا كېرەك، 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە بىر قىسىم ئاھالىلەر يەنىلا نان ۋە قوي گۆشى بىسە قورسىقى كۆپىدىغان ئەھۋالدا ئىدى، ئەمما ئۆردەك (塘鹅) ۋە ئىلمىي نامى Botaurus stellaris بولغان قۇشنى ئىستېمال قىلغان. لوپلۇقلار يەنە سوغۇق سۇ ئىچىشنى ياخشى كۆرگەن. لوپلۇقلار باھار پەسلىدە يېكەننىڭ ئەمدى ئۇنۇپ چىققان يىلتىز (ئۇجۇر)نى مەززىلىك غىزا قىلىپ يېسە، يازلىقى ئۇجۇلنى پىشۇرۇپ يېگەنلىكىمۇ كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭدىن قارا مەلھەم ياساپمۇ يېيىلىدۇ (بۇ ئاساسلىق تاماقلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ).

لوپ رايونىدا كۆرۈلىدىغان بېلىق مۇنداق ئۇچ خىل بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان بېلىق كارپ بېلىقىغا ئوخشايدىغان، قاسراقلىرى سىرتىق كېلىدىغان، ئېغىزى يۇمىلاق، ئۇزۇن بۇرۇتى بار، ئۇزۇنلىرى 35 سانتىمېتىر كېلىدىغان بېلىق.

لوپلۇقلار سۇت، قايماق ئىستېمال قىلغان. كونا ئابدال مەھەللىسىدىكى كۇنچىققانبەگ ئائىلىسى 1889 ـ يىلى گابرىل بونۇالوتلارغا نان يوللۇق قىلغان، يەنە بىر ئائىلە قايماق چاي بىلەن ئۇلارنى مېھمان قىلغان. 1956 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى لوپنور ناھىيەسىنىڭ چارا مەھەللىسىدىكى قۇلتۇقجان «لوپتۇقتار يىدىگەن ئاش دەپ: ئۇن، چوپاچ، چالما، چۆچپەرە، مانتو، نان، كۆمەچ، لەگمەن، بۇلاماق، بالىق. يىمىش: ئوجۇل،

يىكەن» دەپ بايان قىلغان[1].

لوپلۇقلارنىڭ غىزاسى توغرىسىدا ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا مۇنداق دەپ يازغان: «مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىغا قەدەر ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىدە بېلىق ئاساسلىق ئورۇندا، ئۇجۇل، ئاشلىق (ئاساسەن بۇغداي ئۇنى)، جىگدىنىڭ قوشۇمچە ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكى، ئىستېمال ئۇسۇلىدا ئىپادىلىنىدۇ... لوپلۇقلار بېلىق ۋە گۆشنى يېڭى پېتى سۇدا پىشۇرۇپ ۋە كاۋاپ قىلىپ يېيىشنى ئەلا بىلىدۇ. بېلىق ۋە گۆشنىڭ شورپىسىغا ئازراق جىگدە سېلىپ ئىچىدۇ، بەزىدە ئازراق ئۇجۇل ياكى ئۇن سېلىپ ئۇماچ قىلىپمۇ ئىچىدۇ. لوپلۇقلار بېلىق ۋە گۆشنى كاۋاپ قىلىپ يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بېلىق كاۋىپىمۇ ئىككى خىل بولىدۇ، بىر خىلى يېڭى بېلىق كاۋىپى، يەنە بىر خىلى قاق بېلىق كاۋىپى دەپ ئاتىلىدۇ. لوپلۇقلار كۆپىنچە ھاللاردا بېلىقنى تىلىپ ياكى سىرتلاپ، تۈزلىمای شامالدا قۇرۇتۇپ قاق قىلىدۇ ۋە ئۇنى قۇمغا كۆمۈپ ساقلاپ يەيدۇ... قاق بېلىقنى سۇدا پىشۇرۇپمۇ يەيدۇ، ئەمما سۇيىنى ئىچمەيدۇ... يېكەن چېچكىدىن ھازىرلانغان ئۇن ‹ئۇجۇل› دەپ ئاتىلىدۇ. يېكەن چېچكى «ئۇجۇل» دەپ ئاتالغاچقا، ئۇنىڭ ئۇنىمۇ «ئۇجۇل» دەپ ئاتالغان. يېكەن ئۆسۈپ ۋايىغا يەتكەندە، بەش ـ ئالتە سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا باش ئېلىپ سېرىق چېچەكلەيدۇ. بۇ پەسلىدە كىشىلەر كېمە بىلەن دەريا ـ كۆللىرىنى ئارىلاپ يۈرۈپ ئۇنى قېقىپ ئالىدۇ ۋە قۇرۇتۇپ، سوقۇپ، تاسقاپ ئۇن قىلىۋالىدۇ. بىر نەچچە تاغار ئۇجۇلدىن بىرەر ـ يېرىم خالتا ئۇن قىلغىلى بولىدۇ. ئۇجۇل تېتىملىق ۋە قۇۋۇۋەتلىك بولغاچقا، بىر قازان بېلىق ياكى گۆش شورپىسىغا ئىككى ـ ئۈچ چىمدىم سالسىلا كۈپايە قىلىدۇ. ئۇجۇل ئادەتتە بۇلماق ياكى قاتۇرما (ئۇجۇل ھالۋىسى) قىلىنىپ، ئەتىگەنلىكى چاي بىلەن بىرەر كېسىكتىن يېيىلىدۇ. ئۇجۇل قاتۇرمىسى بېلىق يېغىدا ئادەتتىكى ھالۋىدەك تەييارلىنىدۇ. پىشقاندا قاچىغا ئېلىپ، كېسىپ قويۇپ يېيىلىدۇ. ئۇ شۇنداق مەززىلىك، قۇۋۇۋەتلىك بولۇپ ئىككى كېسەك ئارتۇق يەۋالسا كەچكىچە قورساق ئاچمايدۇ. لوپلۇقلار ئەزىز مېھمانلارنى گۆش ۋە بېلىقتا كۇتۇۋېلىش بىلەن بىللە ئۇجۇل بۇلمىقى، ئۇجۇل ھالۋىسى بىلەنمۇ كۇتۇۋالىدۇ . ئۇجۇل ھۆل ۋاقتىدا شىلىمشىمان، يېپىشقاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.»[2]

لوپلۇقلارنىڭ بېلىق تالقىنى تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: «قاق سېلىپ ئوبدان قۇرۇتۇلغان بېلىقنى سوقۇپ، تاسقاپ ئۇن قىلىش بىلەن ئۇنىڭغا پىشۇرۇلغان تۇخۇم سېرىقى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. بېلىق تالقىنى قاينات سۇغا چىلىنىپ بېلىق يېغى ياكى سېرىق ماي ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ... جىگدە لوپلۇق ئۈيغۇرلارنىڭ قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، بېلىق ۋە گۆش شورپىسى، ئۇماچ كۆپىنچە ھاللاردا ئۇنىڭسىز ئىچىلمەيدۇ، تالقانمۇ ئۇنىڭسىز

① ئە. ر. تېنىشبېق: «ئۈيغۇرچە تېكىستلەر»، رۇسىيە نايكا نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 123 ـ بەت.

② ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «لوپنور ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىللىق 5 ـ سانى، 45 ـ بەت.

يېيىلمەيدۇ.... ئۇجۇر (يېكەننىڭ يىلتىزى) يېيىشمۇ ئومۇملاشقان، ئەمما ئۇجۇرنى يېمەكلىك ئورنىدا ئەمەس، بەلكى دورا ئورنىدا يەيدۇ. چۈنكى ئۇجۇر تاماق سىڭدۈرۈش، ئىشتەي ئېچىش، مەجەزنى تەڭشەش رولىنى ئويناپدۇ. ئۇجۇرنى پات - پات، مۇڭاپىق ھالدا يەپ تۇرسا ئادەم قۇرۇق ئىسسىق تۇتۇپ قېلىش، قەۋزىيەت بولۇش، كەم ئىشتەيلىك، مەيدە سۇسلۇقى قاتارلىق كېسەللىكلەردىن خالىي بولىدۇ.»[1]

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان لوپلۇقلارنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقى بايقالدى. ئەمەلىيەتتە لوپلۇقلارنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ھەققىدە تەتقىقات يۈرگۈزۈلۈش ئىمكانىيىتى قالمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بېلىقنى ئاساسىي ئوزۇق قىلىدىغانلىقى، ئاددىي - سادىدا ياشايدىغانلىقى، روھىي جەھەتتىكى يۈكلەردىن خالىي ئىكەنلىكى، ئەينى دەۋردىكى تېببىي داۋالاشتىن مەھرۇم لوپلۇقلارنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىدىكى مۇھىم ئامىللاردىن بولسا كېرەك. ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىر ئۆيلۈك ئىچىدە ئۇچ - تۆت ئەۋلادنىڭ بىرگە ياشايدىغانلىقى كۆپ كۆرۈلىدۇ. تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ئۆزى ئۇچۇن ئاۋاز بەرگەن يۇز ياشتىن ئاشقان ئادەمنىڭ تولىمۇ ساغلام ئىكەنلىكىنى، ئوزۇق يېتەرلىك بولسا، شۇ ھالىتى بىلەن دۇنخۇاڭغا باشلاپ بارالايدىغانلىقىنى، شۇ قېرى ھالىتىدە بېلىق تۇتۇپ ئەترەتكە تاپشۇرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. 1960 - يىللىرى 80 - 90، ھەتتا يۇز ياشلىق لوپلۇق مومايلارنىڭ تاغار توقۇۋاتقان كۆرۈنۈشلىرىنى ھېلىمۇ ئەسلەپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى، تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف سۆھبىتىمىزدە. لوپلۇقلارنىڭ غىزا ئادەتلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئەمما ناتۇرال ئىگىلىك باسقۇچىدا ياشاۋاتقان ئاشۇ كىشىلەرنىڭ ساپ، تەبىئىي يېمەكلىكى ۋە نورمال ئىجتىمائىي ئەمگەك، روھىي ئازادىلىك بۇگۈنكىلەر ئۇچۇن مۇھىم ساۋاق ھېسابلىنىدۇ.

لوپلۇقلارنىڭ ئىگىلىكى دوكتور سېۋۈن ھېدىننىڭ 1900 - يىلىدىكى تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلانغاندا، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى، يەنى قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپلىرىدا ئۇچ ئاھالە نۇقتىسى بولغان: (1) قۇمچاپقان مەھەللىسىدە 57 كىشى ئولتۇراقلاشقان، بۇنىڭدىن باشقا يەتتە كىشى سىرتتا مال باققان، 35 كىشى چاقىلقتا دېھقانچىلىق قىلغان، يەنە 23 كىشى مۇرانىدا دېھقانچىلىق قىلغان ياكى مال باققان. مۇشۇنداق بولغاندا قۇمچاپقانىنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 122 كىشىدىن ئىبارەت؛ (2) تۇرسۇنچاپقاندا 32 كىشى بولۇپ بۇنىڭدىن باشقا مۇرانىدا 28 كىشى، چاقىلقتا 13 كىشى دېھقانچىلىق قىلغان، ئايرىم مال باقىدىغان كىشى يوق، شۇنداق بولغاندا بۇ مەھەللىدە جەمئىي 73 ئادەم بولغان؛ (3) يۇرتچاپقان، بۇ مەھەللىدە 84 كىشى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەمئىي تۆت ئۆيلۈك، ئۇلار ئەسلىي ئابدالدا ئولتۇراقلاشقانلار بولۇپ 1896 - يىلىدىن كېيىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن، مۇشۇ يەردىكى بەزى ئاھاللەر

① ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «لوپنور ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 5 - سانى، 46 - بەت.

چاقىلىقتا ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان بولغان. لوپلۇقلارنىڭ ئىگىلىكى ھەققىدە موللا مۇسا سايرامىي مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇلار (لوپلۇقلار) زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ باغ - ئىمارەت، ھويلا - ئاران ۋە يېمىشلىرىمۇ يوق، بەلكى ئۇلار بۇ خىل نەرسىلەرنى ئەسلا كۆرمىگەن ياكى بىلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار دەريادىن بېلىق تۇتۇپ تائام قىلىپ يەيدۇ. ھەتتا بېلىقلارنى قۇرۇتۇپ تالقان قىلىپمۇ يەيدۇ. قومۇشتىن كەپە ۋە ئۆي ياسايدۇ. ئۇلارنىڭ چارۋىسى كۆپ، بىر يەردە تۇرالمايدۇ، چارۋىلىرىنى كۆڭلى خالىغان جايلارغا ھەيدەپ كېتىۋېرىدۇ. ئۇلار قانداقلا جايغا بارسا قومۇشتىن ئۆي ياساپ ئولتۇرىدۇ. ئۇلار ھەرقانداق چوڭ دەريادىن چوڭ قەچە ياكى سال ياساپ بىرەرۋا ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەرقانداق ئەر ۋە ئايال شىناۋەرلىك يەنى سۇ ئۈزۈش ئىلمىنى بىلىدۇ. ئەگەر چوڭ بىر ھادىسىگە ئۇچرايدىغان بولسا، ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن چوڭ دەريالاردىن ئۆتۈپ، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، بىر ئاي ياكى قىرىق كۈنلۈك يەرگە كېتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇراقلىق جاي ۋە ماكانلىرى يوق. ھەممە زېمىنى قومۇشلۇق جاڭگال، دەشتى جەزىرە ۋە پايانسىز قۇم باياۋان بولۇپ، ئىچىدە چوڭ كۆللەر ۋە بۇلاق سۇلىرى كۆپ»[1] دېگەن بايانلىرى ئاقسۇدا ياشاۋاتقان مۇسا سايرامىينىڭ لوپلۇقلار ھەققىدە خېلى ياخشى ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. موللا مۇسا سايرامىينىڭ بايانىغا قارىغاندا، رۇسىيە ۋە باشقا غەرب ئەللىرى ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ بۇ يەرلەردە تەكشۈرۈشلەردە بولغانلىقىدىنمۇ خەۋەردار بولغان.

لوپلۇقلارنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرى 1800 - يىلىدىن كېيىن باشلانغان، ئۇلار دەسلەپتە قاراقوشۇن كۆلى بويىدا تېرىق تېرىپ ئۇن تارتىپ نان يېقىپ يېگەن، سەل كېيىن چاقىلىقتا ئولتۇراقلاشقان خوتەنلىكلەرنىڭ تەسىرىدە چاقىلىق بازىرى ئەتراپلىرىغا كېلىپ بۇغداي تېرىشقا باشلىغان. قاراكۆل توغرىسىدا يېڭىسۇدا ئوقۇتقۇچى بولغان مەرھۇم ئىبراھىم سەيدۇللا «ئۆردەكلىك، جەنۇبتا چۆنكۆل، قاراداي؛ شەرقتە ئۇلۇغبۇلجۇمال، يولۇاسئۆلدى دېگەن جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يۇقىرىقى جايلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ‹قاراكۆل› دەپ، بۇ يەردە ياشىغۇچىلار ‹قاراكۆللۈك› دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر بېلىق تۇتۇپ يېيىش بىلەن بىرگە يېكەننىڭ سېرىقى، يېكەننىڭ يىلتىزىنى ئوزۇقلۇق قىلغان. يېڭىسۇغا قاراقوشۇن ياكى ئەتراپلىرىدىن جاڭقۇلى دېگەن كىشى بىر تۈركۈم ئادەمنى باشلاپ كەلگەن، ئۇ شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن يۇرتقا بەگ بولغان. ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن يالغۇز ئوغلى قۇربان سوپىبەگ بەگ بولغان. قۇربان سوپىبەگنىڭ يەتتە ئوغلى بولۇپ، ئۇلارنى تۇرپاندىن ئۆيلىگەنلىكتىن تۇرپانلىقلار بىلەن بولغان ئالاقە كۇچەيگەن. قۇربان سوپىبەگ قازا قىلغاندىن كېيىن ئوغلى ئەمەت بەگ بولغان. ئەمەتبەگ تۇرپانغا قېيىنئاتا - قېيىنئانا، تۇغقانلىرىنى يوقلاشقا بېرىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ كەلگەن. يارغۇنچاقتا ئۇن تارتىپ

① موللا مۇسا سايرامىي: «تارىخى ھەمدىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 704 - بەت.

نان يېقىپ يېيىشنى ئۆگەنگەن. ئۇلار تۇرپاندىن كېۋەز چىگىتى ئېلىپ كېلىپ كېۋەز تېرىپ، چىغرىق ئارقىلىق تارىلاپ يىپ ئېگىرىپ، كىيىم توقۇپ كىيگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى چىگىدىن كىيىم كىيىش ئەمەلدىن قالغان[1]. ئومۇمەن ئالغاندا، تىكەنلىك ۋە يېڭىسۇ رايونلىرىدا تۇرپانلىقلارنىڭ تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بولغان، بۇ ھەقتە يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك بىر قىسىم تۇرپانلىقلار تىكەنلىك رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ مەھەللە بەرپا قىلىپ ياشىغان. ئىبراھىم سەيدۇللانىڭ ماقالىسىگە قارىغاندا، بۇ رايونغا جاڭقۇلىبەگ، قۇربان سوپىبەگ، ئەمەتبەگ، ناسىربەگ، ئىسسامبەگ، ئۆمەربەگ قاتارلىق كىشىلەر بەگ بولغان. يۇقىرىقى مەلۇماتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، قۇربان سوپىبەگنىڭ ياشىغان دەۋرى 1800 - يىللارنىڭ بېشىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن. قۇربان سوپىبەگ 1805 - يىللىرىدىن 1820 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا بەگ بولغان بولۇشى مۇمكىن، مۇشۇ ئەھۋاللار پۈت تىرەپ تۇرالىسا، ئۇ ھالدا يېڭىسۇ ئەتراپلىرىنىڭ تۇرپانلىقلار بىلەن بولغان ئالاقىسى مۇشۇ دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇغداي ۋە كېۋەز تېرىشنى ئۆگىنىپ، تۇرمۇشىدا بۇرۇلۇش بولغان دەۋرنى مىلادىيە 1830 - يىللاردىن 1850 - يىللارغىچە بولغان ۋاقىتلار، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇنىڭغا يانداشقان ھالدا قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ بېگى بولغان كۇنچىققانبەگ ھەققىدىكى قوشاقنى ئەسلىسەك، بۇ ئېھتىماللىقنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيمىز. يېڭىسۇلىقلار يەرنى مۇقىم ئېتىز قىلىپ تېرىماستىن ھەر يىلى كۇزدە يەنى 10 - ، 11 - ئايلاردا تارىم دەرياسىنىڭ سۇيىنى خالىغان جايغا باشلاپ توڭ يانقۇزغان، ئەتىيازدا بەگلەر كىشىلەرگە بۆلۈپ بەرگەن. كىشىلەر بۆلۈپ بېرىلگەن يەرگە كۆچۈپ بېرىپ بۇغداي، تاۋۇز، قوغۇن، كۇنجۇت، زاغۇن، زىغىر قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان. پۇقرالار بەگلەرگە ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان. يېڭىسۇلۇق ئاتاۋۇللاباي دېگەن كىشى قارايغا بېرىپ ماكان تۇتۇپ قاراداي مەھەللىسىنى بەرپا قىلغان. 1903 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئامبال يامۇلى ئادەم تەينەلەپ يېڭىسۇ رايونىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. قاراشەھەر مەھكىمىسى (焉耆府) قۇرۇلغاندىن كېيىن، چاقىلىق ۋە كۆنچى ناھىيەلىرى قاراشەھەر مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولغان. پېشقەدەم مائارىپچى ئىبراھىم سەيدۇللا «چاقىلىق، لوپنور ناھىيەلىرى ئارىسىدا كۆكئالا ۋە ئويمانكۆل قاتارلىق مەھەللە ھەققىدە تالاش - تارتىش بولۇپ، ئۆلكە ۋە ۋىلايەت تەرىپىدىن تىكەنلىككە تەۋە بۇ مەھەللىلەرنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چاقىلىقنى يول قويۇشقا نەسىھەت قىلغان. نەتىجىدە 1915 - يىلى چاقىلىق، كۆنچى ناھىيەلىرى ئۆزئارا كېلىشىپ چاقىلىق، لوپنور پاسىلىنى توغرائېرىقنىڭ شىمالىدىكى بەش دۆۋە قىلىپ بەلگىلەنگەن»[2] دەپ يازغان. مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، كورلىدىن كېلىشتە چاقىلىق تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانى يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدا بولغان.

① ② ئىبراھىم سەيدۇللا: «يېڭىسۇنىڭ تارىخى ھەققىدە»، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتى «چاقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرى» (1-توپلام)غا كىرگۈزۈلگەن، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 144 - ، 147 - بەتلەر.

يېڭىسۇدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان مەرھۇم ئىمىن غازى بىلەن بولغان شەخسىي سۆھبىتىمىزدە شۇ ۋاقىتلاردىكى ئەھۋالنى ئەسلەپ مۇنداق دېگەن: «1947 ـ يىلى مېنىڭ 13 ياش، يەنى ئوقۇۋاتقان ۋاقىتلىرىم ئىدى. بۇ ۋاقىتتا يېڭىسۇنىڭ بوجاڭى ئىبراھىم بوجاڭ (تۆت خوتۇنى بار كىشى ئىدى)، مۇئاۋىنى روزى تىلەۋالدى بولۇپ، 2 ـ 3 دورغىسى بار ئىدى. روزى بوجاڭ ئەتىيازلىق ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇراتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا يېڭىسۇدا بىر تۇز ـ بىر تۇز يەرگە ئوسا قىلىپ، ئەتىياز كۈنلىرى ئائىلىلەرگە كېسىپ تەقسىملەپ بېرەتتى... يۈزدەك مېلىمىز بار ئىدى، ئۇ زامانلاردا 3 ـ 4 يۈز چارۋىسى بار كىشى ئوتتۇرا دەرىجىلىك باي، بىر ـ ئىككى مال چارۋىسى بار كىشى چوڭ باي ھېسابلىناتتى. شۇ زاماننىڭ چوڭ بايلىرىدىن ئاغاۋەرگەنباي بار ئىدى. ئۇنىدىن باشقا ئاللاقۇل باراتباي، جالالباي (ئابلا جالالنىڭ ئاتىسى)، مەڭلىك باقىباي (ساجىتبايىنىڭ بالىسى)، ھۆۋىللا باي، رەھىمباي، مەمەتتۆمۈرباي (قارادايدا)... دېگەندەك بايلار بار ئىدى. شۇ چاغلاردا 3 ـ 4 مىڭدىن چارۋىسى بار بايلارمۇ بار ئىدى، تۇرسۇن باقى دېگەن كىشىنىڭ 250 ئېتى بار ئىدى. قارادايغا كېلىدىغان سۇنى كۆكئالادا توسۇپ مازار دېگەن جايىنى ئاۋات قىلغاندىن كېيىن يېڭىسۇنىڭ يايلاقلىرى تارىيىپ چارۋا سەل ئازلىدى.» كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەينى زاماندا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق لوپلۇقلارنىڭ ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرغان، بىلىق يەنىلا مۇھىم ئوزۇقى بولغان بولسا كېرەك، چۈنكى بىلىق تۇتۇش ئىمكانىيەتلىرى تولۇق ئىدى.

لوپلۇقلارنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلىقچىلىق، چۈنكى ناتۇرال ئىگىلىك باسقۇچىدىكى لوپلۇقلارنىڭ ئاساسىي ئوزۇقلۇقى بىلىق ئىدى، ئۇلار بىلىقنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «بالىق» دەپ ئاتىغان. لوپلۇقلار چىگىدىن تەييارلانغان «گۆلمۆ» (تور)نى دەريا ـ كۆللەرگە تاشلاپ بىلىق تۇتىدۇ. لوپلۇقلار بىلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىدىغان قارماقلىرى چاقىلىقتا ياسالغان. لوپلۇقلارنىڭ ھايات پائالىيىتى سۇ بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانلىقتىن، قېرى ـ ياش، ئەر ـ ئايال بولۇشتىن قەتئىينەزەر ئۇلاق (كېمە) تاياش (ھەيدەش)، سۇ ئۇزۇش ماھارىتىنى ناھايىتى ياخشى ئىگىلىگەن. ئۇلارنىڭ كېمە تاياش ماھارىتى شۇنداق يۇقىرىكى، تار ھەم كىچىك كېمىلەرنى ئولتۇرۇپمۇ، ئۆرە تۇرۇپمۇ تاياۋېرىدۇ. كېمە ياساش ئۇسۇلى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ توغراقنىڭ ئىچى ئىلىۋېتىلسىلا كۇپايە. كىچىكرەك كېمىلەر ئادەتتە 3.6 ـ 4.2 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ئىچىنىڭ كەڭلىكى 0.45 مېتىر ئەتراپىدا (قىشلىقى كېمىنىڭ يېرىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئىلىش ئۈچۈن قۇمغا كۆمۈپ ساقلىنىدۇ). لوپلۇقلارنىڭ كېمە تايىشىغا پىرزىۋالسكى باھا بېرىپ، كېمىنى ئۆرە تۇرۇپ ئۇچقاندەك تايايدۇ، كېمىنىڭ بىر كۆتۈرۈلۈپ بىر چۈشۈشى دېگىز قۇشلىرى كۆل يۈزىدە ئۇچقىنىدەك تۇيغۇ بېرىدۇ. لوپلۇقلار بىلىق تۇتۇشتا يۇمىلاق گۆلمۆنى دەريانىڭ تار ئېقىنىغا ياكى دەريانىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغا تاشلاپ بىلىق تۇتىدۇ، بىلىق تۇتقۇچىلار ئەتىگەندىن كەچكىچە تۇر تاشلاپ بىلىق تۇتىدۇ. بىلىقنى جىق تۇتۇپ قۇرۇتۇپ ساقلىۋالىدۇ، قىشلىقى بىلىق

تۇتالمىغانلىقتىن قاق سېلىۋالغان بېلىقنى يەيدۇ، دەپ يازغان. لوپلۇقلار بىر يىلنىڭ قىش پەسلىدىن باشقا ۋاقىتلاردا بېلىق تۇتقان. لوپلۇقلاردا ئەرلەر بېلىق تۇتۇش، ئوۋچىلىق، مال بېقىش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان، خوتۇنلار ئائىلە ئىشلىرى ۋە بالىلارنى بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان. لوپ رايونىدا سۇ كۆپ بولغانلىقتىن سۇ قۇشلىرى (پەسىل قۇشلىرى)نىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلار ھەر يىلى ئەتىيازدا قۇشلارنىڭ تۇخۇمىنى يىغقاندىن سىرت يەنە ياۋا غاز قاتارلىق قۇشلارنى تۇتۇپ ئوزۇقلۇق قىلغان. لوپلۇقلاردا ئوۋ قوراللىرى ئاز بولغانلىقتىن، پەقەت غاز دائىم ئۆتىدىغان يەرگە قىسماق قۇرۇپ تۇتقان. پىرزېۋالسكىنىڭ مەلۇماتىچە، قاراقوشۇندىكى ھەربىر ئۆيلۈك ئوتتۇرا ھېساب بىلەن باھار پەسلىدە 200 نەچچە غاز تۇتقان. گەرچە غەربىي جەنۇبتىن ئوچۇپ كېلىپ، شىمالغا ئۆتىدىغان بۇ قۇشلارنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ تۇرى ئاز بولغان، جۈملىدىن 1877 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كۆزىتىلىشىچە، قۇشلارنىڭ تۇرى 27 خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە يېگىنە قۇيرۇقلۇق ئۆردەك، يېشىل باش غاز ۋە ئەنقا باشسىمان غاز قاتارلىقلار كۆپرەك بولغان.

لوپلۇقلار قۇش تۇتۇشتا يۇلغۇن چۈنقىدىن ياسالغان ئاددىي قىسماقلارنى ئىشلەتكەن. ئالدى بىلەن قۇشلار ئۆتىدىغان ئوتلاقنى تاللاپ، ياۋا غازنىڭ پوكىنىغا كەلگۈدەك قىلىپ ئىككى تال غالدىراڭ قومۇش بىلەن توسۇلۇپ ئاردىدا بىرلا يول قويۇلغان، يۇلغۇن چۈنقىنى ئېگىپ ياسىغان قىسماق مۇشۇ يولغا قۇرۇلغان، غاز ئوزۇق ئىزدەپ بۇ يەرگە كەلگەندە توسۇلۇپ قالغانلىقتىن ئوتتۇرىدا قويۇلغان يول بىلەن مېڭىپ قىسماققا دەسسىگەن ھامان چاچرىغان قىسماق قۇشنىڭ بوينى، پۇتى ياكى قانىتىنى قىسۋالىدۇ، بەزى ھاللاردا قۇش ھەتتا قىسماقنىڭ يىپىنى ئۆزۈۋېتىپ قېچىپ كېتىدىغان ئىشلارمۇ بولغان. مۇشۇنداق قىسماق بىلەن قۇش تۇتقۇچىدىن بىرى باھار پەسلىدە 100 ـ 200 گىچە قۇش تۇتالىغان، قىسماققا يەنە تۇرنا، لايخورەك، ھاڭگىت، غار ـ غار ئۆردەك (قارنا) قاتارلىقلارمۇ چۈشكەن. يۇلغۇنىنىڭ چوڭراق چۈنقى ۋە تومراق يىپتىن ياسالغان قىسماقتا چوڭ تۇرنىمۇ تۇتقان، بەزىدە قىسماققا چۈشكەن قۇشلارنى قاغا، بۈركۈت، توڭگۇزلار يەۋالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ تۇرغان.

لوپلۇق ئەرلەر سەھەردە، كەچتە كۆل بويىغا بېرىپ گۆلمۆ قاتارلىق بېلىق تۇتۇش ئەسۋابلىرىغا قاراپ تۇتۇلغان بېلىقلارنى يىغىپ كېلىدۇ، بېلىق ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقتىن قۇرۇق قول قايتىدىغان ئەھۋال ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ. قاراقوشۇنلۇقلار ۋە قاراكۆللۈكلەر سۇنئىي كۆل ھاسىل قىلىپ بېلىق تۇتقان، بۇ خىل بېلىق تۇتۇش ئۇسۇلى مۇنداق: 1876 ـ يىلى 11 ـ ئايدا پىرزېۋالسكىنىڭ كۆرگەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، كۆيۈكئالا (كۆكئالا) ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدە كىچىك كۆلچەك ۋە سازلىقلار بولۇپ بۇلارنى لوپلۇقلار سۇنئىي شەكىللەندۈرگەن. تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قاسىنقىدا دەرەخ، قومۇش، چاتقاللار ئۆسىدۇ، باھار پەسلىدە بوران تولا چىققانلىقتىن، بوران ئېلىپ كەلگەن توپا دەرەخ ئاستىغا چۈشۈپ، دەريانىڭ ئىككى قېشى مۇستەھكەملىنىدۇ ۋە

ئېگىزلەيدۇ. دەريا ئېقىنىمۇ كەلگەن لاي ـ لاتقىلار سەۋەبىدىن ئېگىزلەيدۇ، شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن دەريا ئەسلىدىكى يەردىن ئېگىز كۆتۈرۈلىدۇ. ئەگەر دەريانىڭ قېشىدىن ئازراق ئېغىز ئېچىلىدىغان بولسا، دەريا سۇيى پەس يەرگە ئېقىپ كۆل هاسىل قىلىدۇ. كۆلنىڭ سۇيى بىلەن يېڭىدىن سۈنئىي هاسىل قىلىنغان كۆلنىڭ سۇ ئېگىزلىكى تەڭلىشىپ مەلۇم كۆلەم هاسىل قىلىنغاندىن كېيىن ئېغىز ئېتىلىدۇ. دەريادىكى بېلىقلارمۇ سۇ بىلەن ئۇزۇپ سۈنئىي هاسىل قىلىنغان كۆلگە كىرىدۇ. كۆلدىكى سۇ تەبىئىي پارلىنىش، يەرگە سىڭىش، شامال تاشلىغان توپا سەۋەبىدىن ئازلاپ ماڭىدۇ، كۆل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا قومۇش ۋە ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسىدۇ. بۇ سۈنئىي كۆلدىكى بېلىقلار سەمرىگەندە، سۇ تېيىزلەشكەنلىكتىن بېلىقلار يېڭىدىن سۇ بولۇشىنى ئىستەيدۇ، مۇشۇنداق شارائىتتا ئېغىزغا گۆلمۆ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ سۇ باشلىنىدۇ، كۆلدىكى بېلىقلار سۇنىڭ يېڭى ئېقىنىغا قاراپ ئۈزۈپ، گۆلمۆگە چۈشۈپ لوپلۇقلارنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىدۇ. بېلىقلار تۈتۈلۈپ بولغاندىن كېيىن سۈنئىي كۆل يايلاق ۋە قىشلىق پىچان يىغىدىغان جايغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. سۈنئىي كۆل مۇشۇ تەرزدە كۆل، يايلاق يەنە كۆل، يايلاق بولۇپ لوپلۇقلارنىڭ هاياتلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كۈز، قىش پەسىللىرىدە يەنە بىر قىسىم كىشىلەر ئالتۇنتاغقا بېرىپ ياۋا تۆگە، قوتاز، كۆكمەك، ئارقار (قوينىڭ ياۋىسى)، جەرەن، كېيىك، قۇلان (ئېشەكنىڭ ياۋىسى) قاتارلىق ياۋايى جانلىقلارنى ئوۋلاپ كەلگەن. ئۇلار يەنە مەهەللىلىرىگە يېقىن يەرلەرگە تاپان تۇزاق قۇرۇپ ياۋايى جاندارلارنى تۇتقان. قاراقوشۇن مەهەللىسىدىكىلەر چارۋىلىرىنى يېمەستىن ياۋايى هايۋانلارنى تۇتۇپ يېگەن. قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ چارۋىلىرى ئېچىدە كۆپ ساندا كالا، قوي ۋە ئاز ساندا ئات، ئېشەك بولغان. قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ چارۋىچىلىقى قاراكۆللۇكلەرنىڭكىگە قارىغاندا خېلىلا تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ قوي باقمىچىلىقى ئالاهىدە تەرەققىي قىلغان، قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ قويلىرى ئېسىل نەسىلىك ئىدى. قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ قويلىرى چوڭ، يوغان قۇيرۇق، گۆشى تاتلىق ئىدى، قاراكۆللۇكلەرنىڭ قويىنىڭ نەسلىمۇ مۇشۇنىڭغا يېقىن كېلەتتى.

قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپىدىكى ئاهالىلەر تېرىقچىلىقنى چاقىلىققا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان خوتەنلىكلەردىن ئۆگەنگەن، شۇنىڭ بىلەن ئېتىداۋىي تۈرمۇش هالىتى بىلەن تەدرىجىي خوشلاشقان. ئابدال مەهەللىسىدىكى ئاهالىلەر 1880 ـ يىلىنىڭ ئەتراپلىرىدا خېلى كۆلەمدە تېرىقچىلىق قىلغان، ئۇلارنىڭ مەهەللىسى كۆلگە يېقىن بولغانلىقتىن ئۇ ئەتراپتا تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر بولمىغاچقا، چاقىلىق بوستانلىقى ۋە جاهانساي دەرياسى بويى ئەتراپلىرىدا بوز يەر ئېچىپ بۇغداي، ئارپا، كېۋەز يەنە ئاز كۆلەمدە قوغۇن، تاۋۇز، پىياز، سەۋزە تېرىغان. پىرىزۋالىسكىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى بەك چوڭ بولمىسا كېرەك، ئۇلارنىڭ بېگى بولغان كۈنچىققان بەگنىڭ بىر گېكتار تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى. جاهانساي مۇران دەرياسىنىڭ باش قىسمى بولۇپ بۇ دەريا ئەمەلىيەتتە مۇزلۇقتىن باشلانغانلىقتىن يازلىقى سۇيى مول

بولغان، ئەمما بۇ دەريانىڭ ئېقىنى قاراقوشۇن كۆلىگە ئېقىپ بارماستىن قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ، جاھانساي دەرياسى بويىدىكى ئابدالىلقلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى مەھەللىنىڭ 15 كىلومېتىر جەنۇبىدا بولۇپ تېرىقچىلىق ئاياغلاشقاندا، ئالغان ھوسۇللىرىنى ئېلىپ مەھەللىسىگە قايتقان. خامان سوقۇلۇپ ھوسۇل تاغارغا ئۇسۇلۇش ئالدىدا خاماندا قوي ئۆلتۈرۈلۈپ نەزىر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن مەھسۇلات تاغارغا ئۇسۇلۇپ ئۆيگە توشۇلغان. گابرىل بونۇئالوت 1889 ـ يىلىدىكى ئابدالىلقلار توغرىسىدا توختىلىپ، ئابدالىلقلار ئوۋ قىلىش، بېلىق تۇتۇشتىن باشقا يەنە چارۋا باقىدۇ، چارۋىسى ئىنتايىن كۆپ. ئابدالىلقلار ئۆزلىرى تېرىقچىلىق قىلماستىن چاقىلىقتا يىللىقچى يالاپ تېرىقچىلىق قىلغان، شۇ يىلى يىغىلغان ھوسۇلنىڭ بىر قىسمى ۋە مال بىلەن يىللىقچىنىڭ ئىش ھەققىنى بەرگەن. گابرىل بونۇئالوت «ئابدالىلقلار ئومۇمەن ھاللىق كىشىلەر» دەپ باھا بەرگەن، بۇ باشقا لوپلۇقلارغا قارىتا سېلىشتۇرۇپ ئېيتىلغان باھا، ئەلۋەتتە.

1800 ـ يىلىدىن كېيىن قاراكۆل قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەرمۇ بىنەم تېرىقچىلىقى قىلغان. مىسالەن: كۇنچىقىش تارىم بىلەن توقايدىن كەلگەن ئېقىنلار ئارغاندا قوشۇلىدۇ. توقايدا كۇنچىققان بەگ تۇغ سېلىپ دەريانىڭ شەرقىگە سۇ يېيىلدۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلغان، بۇ يەردىكى بىنامىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ، بۇگۇنكى كۇندىمۇ كۇنچىققانىنىڭ تۇغى دېگەن نام ساقلىنىپ قالغان. شۇنى ئىزاھلاش زۆرۈركى، توقايدىكى دەريانىڭ تۇغ سېلىپ تېرىقچىلىق قىلدۇرغان كۇنچىققان ھەرگىزمۇ سېۋەن ھېدىن، پىرژىۋالىسكىلار كۆرسەتكەن كۇنچىققانبەگ بىلەن بىر كىشى ئەمەس. لوپلۇقلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا كەم دېگەندىمۇ ئىككى كىشى كۇنچىققانبەگ دەپ ئاتالغان.

لوپلۇقلار (قاراقوشۇنلۇقلار، قاراكۆللۇكلەر كۆزدە تۇتۇلدى) قىشلىقى شىرغا ـــ كېمىنىڭ تەكتىگە سىرىلىدىغان نەرسە ئورنىتىپ (كاڭكىغا ئوخشاش) ياسالغان ـــ ئۇستىگە ئابدالىلقلار يۇلغۇن بېسىپ توشۇپ ئوتۇن قىلسا، قاراقوشۇنلۇقلار قومۇشنى ئوتۇن قىلىپ قالغان.

لوپلۇقلاردىن ئەرلەر سىرتىنىڭ ئىشىنى قىلسا، خوتۇنلار بالىلارنى بېقىش، غىزا تەييارلاش، توقۇمىچىلىق (چىگىدىن رەخت توقۇش)، پالاسچىلىق[1] قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان. ئەرلەر سىرتقا چىققاندا يېقىن ئەتراپتىن تەمەچ (ئوتۇن) تېرىش، گۆلمۆگە چۈشكەن بېلىقلارنى ئەكىلىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ ئايالار قىلغان. خوتۇنلار ئۆيدە بولۇپ جەمئىيەتتىكى ئىشلارغا ئارىلاشمىغان.

① ئەينى ۋاقىتلاردا لوپلۇقلارنىڭ پالاسچىلىقى، چىگە تاغارلىرى خېلى داڭلىق بولغان. 2012 ـ يىلى 9 ـ ئاي-نىڭ 25 ـ كۈنى پىچان ناھىيەسىدىكى شائىر، يازغۇچى پەرھاد كازىم بىلەن بولغان تور سۆھبىتىمىزدىن ئىگىلە-شىمچە، لوپلۇقلاردىن پىچان تەۋەسىگە چىققانلار شۇ يەردە بايلار بىلەن بىرلىشىپ كارىز قازغان، تېرىقچىلىق قىل-غان. بۇگۇنكى كۈندە لوپ كارىز دېيىلىدىغان كارىزمۇ بولغان. پىچان ناھىيەسىدە پۈختا توقۇلغان پالاسلارنى «لوپ پا-لىسى»، «لوپ رەختى» دەپ ئاتايدىغان ئەھۋاللار بولغان. چوڭ ھەم پۈختا تاغارلارنى «لوپ تاغىرى» دەپ ئاتىغان. لوپ-لۇقلاردىن پىچان ناھىيەسىگە چىقىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئاساسەن لۇكچۇن ۋە دىغار يېزىلىرىغا بارغان.

1889 - يىلى لوپ رايونىدا ئېكسپېدىتسىيەدە بولغان گابرىل بونۇالوتنىڭ مەلۇماتىچە، تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان ئاقتارما مەھەللىسىدىكى ئاھالىلەر تېرىقچىلىق قىلغان، ئەمما چىققان مەھسۇلات ئۆزلىرىنى قامدىيالمىغانلىقتىن كورلىغا بېرىپ قوي، ياۋايى جاندارنىڭ تېرىسى، قۇرۇتۇلغان بېلىق قاتارلىقلارغا ئاشلىق تېگىشىپ كېلىپ ئىستېمال قىلغان. بۇ يەردە بايراق ئائىلىلەر يەرگە ئارپا تېرىپ ئات ئۇچۇن بوغۇز قىلغان، بۇ يەردىكى ئاتلارنىڭ سانى ئاز، تۇرقى چوڭ بولمىسىمۇ كۆچلۈك كەلگەن. ئاقتاما مەھەللىسىدىكى بىرەيلەن ئۆزىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشنى ئۆگىنىشىنى بايان قىلىپ: «50 نەچچە يىل بۇرۇن قارابوران كۆلىنىڭ ئالدىدىكى چاقىلىق مەھەللىسىدە ئۆگەنگەن، يەنى خوتەندىن كەلگەنلەر بىزگە ئۆگەتكەن، ئۇ ۋاقىتلاردا بىزنىڭ قوي ۋە كالىمىزمۇ يوق ئىدى، نەدىمۇ ھازىرقىدەك كالا سۈتى ئىچىپ، قوي گۆشى يەيدىغان ئىش... ئۇ ۋاقىتلاردا ئاساسلىقى بېلىق يەيتتۇق، ئۇۋ قىلاتتۇق، ئاجىز - ئورۇقلار بېلىق تۇتالمىسا، ئۇۋ قىلالمىسا ئۇجۇل يەيتتى. كۆپلىگەن كىشىلەر كۆل بويىدا ئولتۇراقلىشىپ قارماق ياكى توردا بېلىق تۇتاتتى ياكى قىسماق بىلەن غاز ياكى باشقا قۇشلارنى تۇتاتتى... قىشلىقى ھەممەيلەن تېزرەك باھار كەلسە دەپ تەلپۈنىمىز. قۇملۇقنىڭ ئىچىدىكىلەر تېخىچە تېرىقچىلىقنى بىلمەيدۇ، ئۇن تائامى يېيەلمەيدۇ»[1] دېگەن.

ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يېزىشىچە، لوپلۇقلارنىڭ چارۋىچىلىقىمۇ خېلى راۋاجلانغان، 1900 - يىلى تۇياخۇن كۆل ئەتراپىدا ئۇچ ئېغىل چارۋا بارلىقى، ئۇچ مالچىنىڭ باقىدىغانلىقى، قۇمچاپقان ۋە تۇرسۇنچاپقاندا 2300 تۇياق قوي بارلىقى مەلۇم. مۇشۇ ۋاقىتتا مۇشۇ ئىككى مەھەللىدە 200گە يەتمەيدىغان ئاھالە بولۇپ ھەربىر جان ئادەمگە ئوندىن ئارتۇق چارۋا توغرا كەلگەن. مۇشۇ يەردىكى نىيازبەگ دېگەن كىشىنىڭ 600 چارۋىسى، ئاكسىنىڭ 900 چارۋىسى بار بولۇپ قالغان ئائىلىلەرنىڭ 30 - 50 چارۋىسى بارلىقى يېزىلغان. پىرزىۋالىسكىنىڭ يېزىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا بىرەر قويى يېتىپ كەتسە بەك كۆڭۈلشىپ كەتمەيدىغان بۇ خەلق، بېلىق توردىن چۈشۈپ قالسا ئىنتايىن خاپا بولىدىكەن. لوپنورشۇناس مۆيدىن سايىت لوپلۇقلاردا «قاۋۇن (قوغۇن) سۇدۇك، ئاشلىق بەدگۈپا (ۋاپاسىز)، بوز تارمىنى ياقىلا، بالىق (بېلىق) چۈلۈق (كۆپ)، قۇرساق توق» دېگەن سۆزنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ باياننىڭ ئىدىيەسى شۇكى، قوغۇن سۇغا ئوخشاش قورساقتا تۇرمايدۇ، ئاشلىق ۋاپاسىز، بېلىق كۆپ، ھەرقاچان قورساق توق تۇرىدۇ، دېگەنلىك. مۇشۇ ئۇچۇردىن قارىغاندا، لوپلۇقلار تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە ئاشلىق (دېھقانچىلىق)تىن كۆرە يەنىلا بېلىقنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى، ھاياتتا بېلىقنى ئوزۇق قىلىشقا بەكرەك ئىشەنچ بىلەن قارايدىغانلىقى بىلىنىدۇ.

قۇمچاپقان دەپ ئاتالغان يېڭى ئابدال مەھەللىسىدىكىلەر يۇڭنى پىششىقلاپ ئىشلەتكەن، ئۇلار ئالدى بىلەن يۇڭنى تەكشى يەرگە قويىدۇ، ئوندىن كېيىن يۇڭ يىپنى كالتەككە چېڭ باغلاپ ئېگىرىپ يۆگەيدۇ، يۇڭ يىپنى يىكقا يۆگەپ بولغاندىن كېيىن

① گابرىل بونۇالوت: «جەزىرىنى باتۇرانە كېزىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 64 - بەت.

ئىككى چاقلىق يىپ ئېگىرىدىغان چاققا سېلىنىپ بىر تەرەپتىن چۆرۈپ يىپ ئېگىرىدۇ. ئۇلار يۇڭدىن توقۇمىچىلىق قىلغاندىن سىرت يەنە تورقۇ (چىگە تالاسى)دىنمۇ توقۇمچىلىق قىلىدۇ. قۇمچاپقان ئاھالىسىدە ئوتۇن كېسىدىغان پالتىسىمۇ ناھايىتى ئېپتىدائىي بولۇپ ياغاچقا باغلانغان تۆمۈر پارچىسىدىنلا ئىبارەت. ئۇلارنىڭ ئۇن تارتىشىمۇ ناھايىتى ئاددىي بولۇپ يارغۇنچاق (ئاسىتى ـ ئۇستى قۇيۇلغان ئىككى تاشنى ياغاچ بىلەن چۆرۈيدۇ) چۆرۈش ئارقىلىق ئۇن تارتىپ يېگەن. يۇرتچاپقانلىقلارنىڭ گۆلمۆسى مۇنداق ياسالغان: بۆكەن تېرىسىنىڭ يۇڭلىرى ئاشلاش ئۇسۇلىدا چۇشۇرۇۋېتىلىدۇ ھەمدە ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ، تىلىنىپ ئۇزۇن ئىنچىكە تاسمىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، ئۇندىن كېيىن مۇشۇ تاسمىلاردىن گۆلمۆ توقۇلىدۇ. ئۇلار يەنە ئات قۇيرۇقىدىن قاراسىڭەك[1] (چىۋىن) ئۆلتۈرىدىغان پالاق، قومۇشتىن ياسالغان بالىلار سۈيدۈك لاتىسى قاتارلىقلارنى قۇمچاپقانلىقلار تەييارلىغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارىدىن ساناش مۇمكىن.

1931 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى دۇرال (لوپلۇقلار «دۇياڭ» دەپ ئاتايدۇ)غا قاراپ ماڭغان سىتەيىنلەر بەش دۆۋە ۋە كۆكئالا قاتارلىق جايلاردا بۇرۇنقى تېرىم يەرلەرنى كۆرگەن، كۆكئالادا بىر توگمەن بارلىقىنىمۇ كۆرگەن.

لوپلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق ئېڭى كۈچلۈك بولۇپ ئۆزى ئۆلگەن بېلىقنى يېمىگەن، بېلىقنى زەھەرلەيدىغان دورا ئىشلەتمىگەن، بېلىقنىڭ كىچىكىنى تۇتمىغان. بېلىقنى تاۋار ئورنىدا سېتىش ياكى مالغا ئالماشتۇرۇش 1930 ـ يىللار ئەتراپىدا ئاندىن باشلانغان. بېلىقنىڭ پېتىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن بېلىقنى بېلىجان، تىرنا، بېلىق، پاتماچۇق، لوخۇ دەپ بەش خىلغا بۆلگەن. «پاتماچۇق» دېگەن نام ئېغىرلىقى 15 كىلوگرامدىن ئېغىر بېلىقنى كۆرسەتكەن. 25 كىلوگرامدىن ئېغىر كېلىدىغان بېلىقنى «لوخۇ» دەپ ئاتالغان. لوپلۇقلارنىڭ بېلىق تۇتۇش سايمانلىرىدىن گۆلمۆ (تور)، كېمە (ئۇلاق)، مانجار، ساچاق، چاڭگاق، ئىلغۇ، مانتۇ قاتارلىقلار بار. مانجار: قىرچىن قىپچىلىرى (توغراق چۈنقىلىرى)دىن سۈكەن ياكى كۈلا شەكلىدە توقۇلغان، كېيىنچە تۇرقۇ يىپىدا توقۇلىدىغان بولغان. ساچاق: ئۇزۇن ياغاچ ساپقا بېكىتىلىدىغان، ئىككى تەرىپىگە تەتۇر تىل چىقىرىلغان ئەسۋاب. ئىلغا: ئۇزۇن ياغاچ ساپقا بېكىتىلگەن قارماق شەكىللىك ئەسۋاب، ساچاق ۋە ئىلغا دەريانىڭ تار جايلىرى ۋە مۇز ئاستىدىن بېلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىلگەن. مانتۇ: مەخسۇس بېلىق ئۆلتۈرىدىغان ياغاچ توقماق. چاڭگاق: مەخسۇس لوخۇ بېلىق تۇتىدىغان 3 ـ 4 تىللىق قارماق. چاڭگاقنىڭ يىپى دەريا ـ كۆل بويلىرىدىكى دەرەخكە ياكى قوزۇققا باغلىنىپ، بېلىق تۇتۇلىدۇ.

لوپلۇقلارنىڭ ئوۋچىلىق قوراللىرى: ئوقيا، سۇغان، تاپانتۇزاق، قىلتاق، قىسماق، نەيزە، قارا مىلتىقتىن ئىبارەت.

لوپلۇقلارنىڭ بېلىق تۇتۇشى ھەققىدە لوپنور چوڭ مەھەللىسىدىن مەمەت توختىنىڭ

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 961 ـ بەتتە «سىڭەك. شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا پاشا، سەھرالىقلارنىڭ تىلىدا چۈن» دەپ شەرھلەنگەن.

تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوفقا ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، گۇلمۇنىڭ ياقىسىدا چىكىلەكچە يېرىدە قاما تاقايدىغان بېغى بولغان، ھەربىر بېغىغا بىردىن قاما بېكىتىلگەن، قاما دېگىنى يېكەننىڭ غولىدىن ئۇنۇپ چىققان قىسمى بولۇپ، يېكەن يوق يەردە قاغدان قومۇشنىڭ پوستىنى سويۇۋېلىپ قاما ئورنىدا ئىشلەتكەن. قامانىڭ ئۇزۇنلۇقى چىكىلەكچە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

موللا مۇسا سايرامىي لوپلۇقلار ھەققىدە يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «لوپ زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق بولۇپ، قىش كۈنلىرى جىق ئوتۇن دۇگۇلاپ ئوت يېقىپ، قۇمنى قىزىتىپ خوتۇن ۋە بالىلىرى بىلەن شۇ ئىسسىق قۇمنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياتىدۇ. ئۇلار چارۋا يۇڭلىرىنى ئېگىرىپ، شۇنىڭدىن ئىگىن، ئاياغ قىلىپ كىيىدۇ... ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن ناھايىتى كەم چىقىدۇ. بەزىلىرى پەقەت چىقمايدۇ ۋە بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە كەلمەيدۇ. بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزدىكى ئادەملەر بارسا، ئۇلار قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ. دېمەك، باشقا ئادەملەر بىلەن ئارىلاشمايدۇ، بېرىش - كېلىش قىلمايدۇ. چۈنكى ئۇلار باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە ئارىلاشساق چېچەك چىقىپ قالىدۇ، دەپ ئېھتىيات قىلىدىكەن. ئۇلار بۇغداي تاماقلىرىنى يېمىگەنلىكى ئۈچۈن چېچەك چىقمايدۇ، دېگەن گەپلەر بار... ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرەر چوڭ ياكى كىچىك ئادەمگە چېچەك چىقىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنىڭ بېشىغا بېلىق گۆشى ۋە بىر قاچا سۇ تاشلاپ قويۇپ، ئۆزلىرى يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە ھەپتە - ئون كۈندە بىر قېتىم كېلىپ، ئۇنىڭ تىنچلىقىنى سوراپ كېتىدۇ. لېكىن چېچەك يۇقۇپ قالىدۇ، دەپ ئۇنىڭغا زادىلا يېقىنلاشمايدۇ[1].» موللا مۇسا سايرامىي زامانىدا (1900 - يىللىنىڭ ئالدى - كەينىدە) لوپ رايونىغا سودا قىلىدىغانلارمۇ بارغان. بۇ توغرىدا «ھازىر ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئاش - ئوزۇق، مال - ماتا ۋە باشقا ھەر خىل ئېگىن - ئاياغلارنى ئېلىپ بېرىپ، سېتىپ قايتىدىغان بولغان. بەزى لوپ ئادەملىرىمۇ چىت، چەكمە شال، خەسە، بۆز، خام، چەكمەن، سەگەز قاتارلىق نەرسىلەردىن ئېگىن، ئاياغ قىلىپ كىيىدىغان بولدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خوتۇن، بالا ۋە چارپايلىرىنى ھەيدەپ چوڭ بىر دەريادىن ئۆتۈپ، جاڭگال - جەزىرىلەرگە كىرىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولمىدى، دېگەن گەپلەر بار»[2] دەپ يېزىلغان.

لوپلۇقلار لۇكچۇن ۋاڭلىرى، تۇرپان ئامبىلى (كېيىن قاراشەھەر ئامبىلى)غا ھەر خىل باج - سېلىقلارنى تۆلىگەن، شۇ تۆلەنگەن ئولپان ئىچىدىكى يولۋاس تېرىسى قاتارلىقلارغا ئېرىشىش جەريانى ھەققىدە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار ساقلانغان. لوپلۇقلار ھۆكۈمرانلارغا تاپشۇرىدىغان يولۋاسنىڭ تېرىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن مۇنداق ئۇسۇلنى قوللانغان: «... ھەر يۇرتتىن بىردىن، ئىككىدىن كالىنى ئالباڭغا ئېلىپ يەتمىش - سەكسەن، بىرەر يۇز كالىنى قىلىپ، يولبارس بار جاڭگالدا يولبارسقا سېلىپ بېرەدۇ. ئاندىن بۇ جاڭگالدا يولبارس بولسا، بۇ كالىنى يولبارس كېلىپ بىرنى ئېتىپ ئاتادۇ. ئاندىن بۇ يولبارس

① ② موللا مۇسا سايرامىي: «تارىخى ھەمدىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 706 - ، 707 - بەتلەر.

ئېتىپ ئاتقان كالىنىڭ گۆشىنى بىر كۈن توقتاتۇپ سوتۇپ ئېنىڭدىن كېيىن يەيدۇ. ئاندىن بۇ لوپلۇقنىڭ ئارىسىدا ئەللىك يېرىم يا ئاتمىش كۈچۈلا (مېۋىسى زەھەرلىك ئۆسۈملۈك)نى يۇمشاق يانچىپ ئۇششاق يىگىرمە، ئوتتۇز خالتىغا سېلىپ تەييار قىلىپ قويادۇ. بۇ يولبارس كالىنى تاشلاپ ئېتىب كەتكەنىڭ نېرىسىگە ماراپ تۇرۇپ، بۇ كۈچۈلىنى ئاپىرىپ كالىنىڭ بەدىنىگە پىچاقنى ئاپىرىپ تېرەن - تېرەن سانجىپ، پىچاقنىڭ ئورنىغا بىر خالتا كۈچۈلىنى تىقىپ، تۆشۈكنىڭ ئاغزىنى يىڭنە بىرلەن تىكىپ ئاتۇرلەر. شۇنداق كالىنىڭ يىگىرمە - ئوتتۇز يېرىگە كۈچۈلىنى قويۇپ كەتسە، ئاندىن ئەرتىسى يولبارس كېلىپ بۇ كالىنىڭ گۆشىنى يەرلەر. مەگەر يېمىگەن يولبارس بولسا، بۇ گۆشنىڭ ھەممىسىنى يەرلەر. ئاندىن بۇ يولبارس گۆشنى يەپ بولۇپ بىر تەرەپىسىگە كېتەرلەر. ئاندىن بۇ لوپ خېلىقى كېلىپ يولبارس گۆشنى يەپتۇ، يولبارس كەتكەن تەرەپىگە ئىز ئىستەپ يۇرۇرلەر. بۇ يولبارس تازا بولسا، ئالقىنىنى ئېچىپ يەرنى دەپسەيدۇ. ناۋادا كۈچۈلا يېگەن بولسا، بەش يول، ئون يول بارغۇچە ئالقىنى يۇمبۇلاق بولۇپ ئىز بولادۇ. بۇ يولبارسنىڭ ئىزى مۇشتەك بولسا، بۇ يولبارسنى كۈچۈلا كۈچىگە ئالغان گاختىدۇر. ناۋادا يولبارس شۇنداق گاختىدا ئادەمگە ئۇچۇراپ قالسا، ئادەمنى يەرگە ئۇرۇپ يېپىشتۇرۇپ ئاتادۇ. بۇ لوپلۇق يولبارسنىڭ ئىزى يۇمبۇلاق بولغاندا يېقىن بارمايدۇ. ئاندىن شۇنداق بولغاندا ئۇش كۈندىن كېيىن ئۆلەدۇ. ئاندىن بۇ لوپلۇق بېرىپ تېرىسىنى ئوبدان سويۇپ، ئىچىگە سامان تىقىپ، بۇ يولبارسنىڭ سۆڭىكىنى بىر تۇلۇمغا، گۆشنى بىر تۇلۇمغا ئالادۇ. شۇ تەرىقىدە توققۇز يولبارس تۇتۇپ ئالادۇ. ئۇ يەنە خانغا بېرەتۇرغان توققۇز جۈپ قامىنى قىش كۈنىسى دەريانىڭ ئوستىگە مۇز توڭلاغاندا، بۇ لوپلۇق يۇرت خەلقى ئالبان بىرلەن چىقىپ قاما ئالادۇ. بۇ قامىنى ئالۇر بولسا، بۇ مۇزلاغان دەريانىڭ مۇزىنى ئادەم بېلىدەك نەچەن يەرنى تېشىپ بۇ تۆشۈكنىڭ ئاغزىغا نان، گۆش ئاپىرىپ قويادۇ. بۇ قاما دەريانىڭ ئىچىدىن چىقىپ بۇ تۆشۈككە كېلەدۇ. ئاندىن بۇ قاما تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ، مۇندا ئادەم بولماسا، گۆش، نانلارنى يەيدۇ. ئاندىن بۇ قامالار ئىككى - ئۇش كۈن نان، گۆشنى يەپ ئادا بولغاندا تۆشۈكنىڭ ئوستۇنىگە چىقادۇ. ئاندىن بۇ قاما قۇرۇق يەرگە چىقىپ جاڭگال ئىچىگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن لوپلۇق تۆمۇر تۇزاقنى ئاپىرىپ بۇ تۆشۈكنىڭ ئاغزىغا ئاپىرىپ قويادۇ. ئاندىن بۇ قاما جاڭگالدىن «تۆشۈككە كىرىپ كېتىمەن» دەپ كېلىپ بۇ تۇزاققا بېشىنى تىقسا، بۇ قامىنىڭ بېشى قىسىلىپ قالۇرلەر. لوپلۇق ئىككى ئۇش كۈن كەلمىسلا قاما تۇزاقتىن چىقالماي ئۆلۈپ قالۇرلەر. ئاندىن بۇ قامىنى تېرىسىنى تۇلۇم سويۇپ، تېرىسىگە سامان تىقىپ شۇ تەرىقىدە ئالبان بىرلەن توققۇز جۈپ قاما ئالۇرلەر. ھەر كىمنىڭ تۇرپاڭغا ياراغۇدەك، گاڭ[1]غا ياراغۇدەك تارتىققا لايىق بۇ ئادەملەرنىڭ بىرەر نەرسە - كېرەكلىرى بولسا، زۇلۇم بىرلەن ئېلىپ ئالۇرلەر. ئۇ يەنە قوي، كۆرپە، تۇلكى، ھەممە بىرەر نەرسە - كېرەك تارتىق جابدۇقىنى يۇرتتىن زۇلۇم بىرلەن ئالۇرلەر. تۇرپاندىن لوپقا كىشى كىرسە دوتەينىڭ، گاڭنىڭ، بەگلەرنىڭ بۇ كىرگەن ئادەم ھەم ئۆزىنىڭ بولۇپ بىر - ئىككى مىڭ سەرلىك

① لۇكچۇن ۋاڭلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

سودا ئېلىپ كىرۈرلەر. ئاندىن بۇ كىرگەن ئادەم لوپنىڭ ھەممە بەگلىرىدىن يېغىپ ئېلىپ بارغان سودالىرىنى «خىنى سودا» دەپ بەگلىرىگە بۆلۈپ بېرۈرلەر. بەگلەر بۇ سودالارنى ئاپىرىپ ھەر قاسى ئۆز ئادىمىگە ئۈلەشتۇرۇپ بېرۈرلەر. ئاندىن بۇ كىرگەن ئادەم لوپتا بىر نەچچە زامان پۇلغا كۆڭلى ـ قارنى تويغۇچە يەپ ئاندىن «كېتىمەن» دېسە، يەنە بۇ لوپ بەگلىرى يۈرتتىن يىغقان خېنى تارتىقىنى ئاپكېلىپ بۇ كەلگەن تۇرپان بەگلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرۈرلەر. ئۇ يەنە بۇ ئېلىپ بارغان «خىنى سودا»نى ھەممە يۇرت خەلقىدىن بىر گەز مالغا بىردىن قوي زۇلۇم بىرلەن يىغىپ ئالۇرلەر. ئۇ يەنە بىر توپتىن يىگىنە يا بىرە ساندۇق ئۇپا سوغۇلۇق بېرىپ، ئېنىڭ ئورنىغا بىرەر تاغار خۇرجۇن، تاسما كۆرپە يىغىپ ئالۇرلەر. لوپتىن يىغقان ھەممە پۇل مالنى، يەنە ئالباڭغا ئات ـ ئۇلاغ ئادەم يىغىپ بۇ تۇرپان بەگلىرى بىرلە ئېلىپ تۇرپانغا ئالبان بىرلە ئاپچىقادۇ. بۇ لوپ خەلقى تۇرپاڭغا چىقاتۇرغان ئالبىنىنى ئۆلۈم ئالبىنى دەيدۇ»[1].

توي ـ تۆكۈن ئىشلىرى ئاتاقلىق ئالىم، مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئائىلە» ناملىق كىتابىدا ئائىلىگە تەبىر بېرىپ: «ئائىلە نوقۇل مەنىدىكى ئىككى جىنس قوشۇلمىسىنىڭ قانۇنىي شەكلى بولۇپ قالماي، ئۇ يەنە، ئىنسان ئەۋلادلىرىنىڭ تەۋەللۇتگاھى؛ مېھىر ـ شەپقەت، ئەقىل ـ ئىدراك، ئەخلاق ـ ئادەت ، بىلىم ـ مەدەنىيەتنى يېتىشتۇرىدىغان تۇنجى مەكتىپى؛ قوشنىلارغا، ئىلىم ئوچاقلىرىغا، جەمئىيەتكە، كىشىلىك دۇنياسىغا يۇزلىنىدىغان بىرىنچى بوسۇغىسى؛ ئۆمۇر ئەجىرلىرىنىڭ ئەڭ مۇپەسسەل مۇزېيى؛ كۆڭۈل جاراھەتلىرىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك شىپاخانىسى؛ كىشىنى مەڭگۈلۈك دۇنياغا ئۇزىتىدىغان مۇسىبەت ئۆيى؛ ئەۋلادلار شەجەرىسىنىڭ يىلتىزى ۋە شېخى؛ مىللەتنى قۇيۇپ چىقىدىغان قېلىپ... ئائىلىدىن ئائىلىلەر سىستېمىسى ـــ جەمئىيەت، ئىنسانلار تۇركۇمى ـــ مىللەت تۆرىلىدۇ، ئۆسۈپ يېتىلىدۇ»[2] دەپ يازغىنىدەك، لوپلۇقلارنىڭ ئائىلە، نىكاھ ئىشلىرى ئۇلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدىغان ئۇچۇرلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئالغاندا، نىكاھنىڭ تۈرلىرى كۆپ خىل بولغان، جۈملىدىن كوللېكتىپ نىكاھ، بىر ئايال كۆپ ئەرلىك، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق، ۋارىس نىكاھ دېگەنگە ئوخشاش. بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق نىكاھ ۋە ئائىلە دۇنيا مىقياسىدا ئۇستۇنلۇك ئىگىلىگەن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە ماس كەلگەن ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. ئەر ۋە ئايالنىڭ جەمئىيەت ئېتىراپ قىلىدىغان شەكىلدە نىكاھلىنىشى ۋە ئائىلە قۇرۇشنى مەقسەت قىلىشى ئائىلىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. دېمەككى، جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ئائىلە شەكسىزكى ئەنە شۇ ئىجتىمائىي توپ ئىچىدە ئېتىراپ قىلىنغان ھالدا مەۋجۇت بولىدۇ، شۇ ئىجتىمائىي توپنىڭ بىر ھۈجەيرىسى

① ن. ف. كاتانوف: «كۇنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 1 ـ سانى، 30 ـ ، 31 ـ بەتلەر.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئائىلە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ ، 6 ـ بەتلەر.

سۈپىتىدە مەۋجۇت بولىدۇ، ئۆزى تەۋە بولغان ئەنە شۇ ئىجتىمائىي توپنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ ھەمدە شۇلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. لوپلۇقلارنىڭ توي - تۆكۈن ئىشلىرى شۇلار ياشاۋاتقان جۇغراپىيەلىك شارائىت، ئىشلەپچىقىرىش، دىنىي ئېتىقاد ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. لوپلۇقلاردىكى توي - تۆكۈن ئىشلىرى قەدىم - باسقۇچلىرى جەھەتتىن باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ كونكرېت ھالقىلىرىدا مۇئەييەن پەرقلەرگە ئىگە. لوپلۇقلاردا لايىق تاللاش، گەپ سېلىش، چانچىق تۇگۇش، قولتۇقتۇق بولۇش، قالىن (تويلۇق) ۋە توي باسقۇچلىرى بولىدۇ. لوپلۇقلار ئارىسىدىمۇ ئەركىن مۇھەببەتكە ئىنتىلىش خاھىشلىرى بولسىمۇ نىكاھ ئىشلىرى ئاساسەن ئاتا - ئانىلار ئىلكىدە بولغان، بۇ تەرىپىنى خەلق قوشاقلىرىدىنمۇ بىلەلەيمىز. ئۇلاردىكى زور پەرق كۆپىنچە ھاللاردا پەرزەنتلەر كىچىك ۋاقتىدىلا لايىق تاللىنىدۇ. ئاتا - ئانىلار مەلۇم قىز ياكى ئوغۇل ئۆزلىرىگە يېقىپ قالسا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزنىڭ كۆڭلىكىنىڭ مەلۇم بىر يېرىنى يىرتىپ قويىدۇ. ئوغۇلنىڭ بولسا دوپپىسى، تۇمىقى ياكى چاپىنىنىڭ دۇمبىسىگە بىر تال كالتە ئاق يىپ يېپىشتۇرۇپ قويىدۇ. ئاتا - ئانا پەرزەنتىدىكى بۇ بەلگە ئالامەتلەرنى كۆرگەندىن كېيىن: ھە، قىزىمىز (ئوغلىمىز)غا لايىق چىقىپتۇ، دەپ ئويلىنىشقا باشلايدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى كىمنىڭ قىلغانلىقىنى قىزىدىن سوراپ كۆرگەندىن كېيىن، لايىق كۆرسە ھېلىقى جايىنى يامىاپ قويىدۇ، ناۋادا لايىق كۆرمىسە ئۇنى كۆرمىگەنگە سېلىۋالىدۇ، يىگىت تەرەپمۇ جىم بولىدۇ. يەنە بەزى ئەھۋاللاردا ئوغۇل تەرەپ ھەر خىل سورۇنلاردا پۈرسەت تېپىپ «بالا قىلىۋالىمەن»، «ياخشى بالا بولدى» دېگەندەك بىشارەتلەرنى بېرىپ قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىپادىسىنى كۆزىتىدۇ . كۆزىتىشلەر مەلۇم ئىپادىلەرگە ئاساسەن ئوغۇل تەرەپ مۇۋاپىق ۋاقىتتا قىز تەرەپكە «گەپ سېلىپ» ئىككى - ئۈچ ئەر كىشىنى ئەۋەتىدۇ. مانا مۇشۇنىڭ بىلەن توي تەييارلىقلىرى باشلىنىدۇ. لوپلۇقلار ئىچىدە قىز - يىگىتلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببەتلىشىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆرۈلىدۇ. يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىنى ياخشى كۆرسە، يىگىت قىزنىڭ بارمىقىغا ئۈزۈك سېلىپ قويىدۇ ياكى تۇمار ئېسىپ قويىدۇ. قىز يىگىتكە مەخسۇس ئىشلەنگەن قول ياغلىق سوۋغا قىلىدىغان ئادەتمۇ بولغان. قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببەتلىشىشى «قولتۇشتۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. لايىقى بار قىز «قولۇقتۇق» دېيىلىدۇ. ئوغۇل تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ماقۇللۇق جاۋابىنى ئالغاندىن كېيىن توينىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرى رەسمىي باشلىنىدۇ. ئۇندىن كېيىنكى باسقۇچ «چانچىق تۇگۇش» بولۇپ، لوپنور دىيالېكتىدا «چانچىق» ئادەمنىڭ چېكىسىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بەزى قاراشلاردا ئېيتىلىشچە، «چانچىق» قىزلارنىڭ چېكە چېچى ياكى «ماڭلاي چېچى»نى، قولاق بىلەن پىشانە ئارىلىقىدىكى چاچنى كۆرسىتىدۇ. «چانچىق تۇگۇش» قىزلارنىڭ بالاغەتكە يەتكەندە چېكە چاچلىرىنى تاراپ، تال - تال ئۆرۈپ ئۇچىنى تۇگۇشى بولۇپ، بۇ قىزنىڭ بالاغەتكە يەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، شۇنداقلا ياتلىق قىلىشنىڭ بىشارىتى. دېمەك «چانچىق تۇگۇش» «بېشىنى باغلاش»، لايىقنى بېكىتىش

مەقسەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. «چانچىق تۆگۈش» تامام بولغاندىن كېيىن «قولتۇقتۇق» بولۇش باسقۇچىغا كېلىدۇ، بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «قۇتلۇق» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىگە ئوخشاشسىمۇ، «قۇتلۇق» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق، بەلكى «قولتۇق» سۆزىدىن كەلگەن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. «قولتۇقتۇق» بولۇش بۇرۇنقىلارنىڭ «قولتۇقىدا ئىسسىناق» ئىدىيوسىنىڭ «باشقىلارنىڭ ھمايىسىدە جان باقماق» مەنىسىگە تەققاسلاپ كۆرۈش مۇمكىن. ئەمەلىي ئىستېمالدا قىزنىڭ تويىنىڭ قۇتلۇق بولۇشىنى، قىز - يىگىتنىڭ بىر - بىرىگە يار - يۆلەكتە بولۇشى مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. «قولتۇقتۇق» بولۇش رەسمىي قۇدا بولۇشنى بېكىتىش باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. چانچىق تۆگۈش، قولتۇقتۇق بولۇشقا ئېلىپ بېرىلىدىغان داستىخان بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، بۇرۇنقى چاغلاردا پىشۇرۇلغان توققۇز ياكى يەتتە بېلىق بېشى، بىر كىيىملىك تورقۇ چەكمەن، ئازراق تۇز قوشۇپ ئاپىرىش ئادىتى بولغان. يۇقىرىقى باسقۇچلاردىن كېيىن چوڭلار ئۆزئارا تويلۇق مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ. كۇنىمىزدىكى تويلۇق ئاتالغۇسى لوپلۇقلاردا «قالىن» دېيىلگەن. تويلۇق ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان نەرسىلەر بېلىق، ئۇجۇل، تورقۇ چەكمەن، تورقۇ، جىگدە، كېمە، گۆلمۆ ۋە جەرەن، تۇلكە، مولۇن تېرىلىرىدىن ئىبارەت. قول ئىلكىدە بارلار قالىن ئۈچۈن توققۇز ياكى يەتتە ئون بېلىق (20 بېلىق بىر ئون بېلىق ھېسابلىنىدۇ)، توققۇز ياكى يەتتە جەرەن ياكى تۇلكە ياكى مولۇن تېرىسى، بىر جۇپ كېمە، بىر جۇپ گۆلمۆ، توققۇز ياكى يەتتە كىيىملىك تورقۇ چەكمەن، 2 - 3 خالتا ئۇجۇل، 4 - 5 تاغار جىگدە، ئىككى ئارتىق تورقۇ ئېلىپ بارىدۇ. قولى قىسقا ئائىلىلەر بولسا ئىككى ئون بېلىق، بىر گۆلمۆ، بېرىم خالتا ئۇجۇل، بىر خالتا جىگدە، بىر - ئىككى كىيىملىك تورقۇ چەكمەن ئېلىپ بارىدۇ.

لوپلۇقلاردا كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشقا يول قويۇلغان، پۇلى بارلار جۇملىدىن باقالايدىغانلار بىرقانچىدىن خوتۇن ئالغان. يېڭىسۇلۇق پېشقەدەم زىيالىي ئىمىن غازىنىڭ ئەسلىشىچە، يېڭىسۇلۇق ئۇرايىم (ئىبراھىم) باۋجاڭنىڭ تۆت خوتۇنى بولغان. مەيلى قانداق بولمىسۇن لوپلۇقلارنىڭ تۇرمۇشى غورىگىل بولغانلىقتىن، ئاساسەن بىر خوتۇنلۇق بولۇش كۆپ كۆرۈلىدىغان ئەھۋال ئىدى. تۇغۇت ۋە باشقا كېسەللىكلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغىنى كۆپرەك كۆرۈلگەنلىكتىن، بىر نەچچە قېتىم نىكاھلىق بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ خېلى كۆپ كۆرۈلگەن. ئەرلەر ئائىلىدە مۇتلەق ئۈستۇن ھوقۇقتا ئىگە بولغان، خوتۇنىنى خالىغان ۋاقىتتا قويۇپ بېرىپ، باشقىدىن خوتۇن ئالىدىغان ئىشلار كۆپرەك يۈز بەرگەن. نىكاھ ئىشلىرى نەچچە كۇندىلا كېلىشىپ توي قىلىنىدىغان ئىشلارمۇ بولغان. خوتۇنلارنىڭ زىنا قىلغانلىقى سەزىلسە ئىنتايىن قاتتىق جازالىنىدىغانلىقىنى رۇسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى پىرژېۋالسكى خاتىرىلىگەن. ئادەتتە ئوغۇللار 16 ياشقا، قىزلار 15 ياشقا كىرسە تويى قىلىنغان، لېكىن ئۇنىڭدىن بۇرۇن توي قىلغان ئەھۋاللار كۆرۈلمىگەن. تويدىن بۇرۇن ئىككى تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى شەرت. يىگىت تويدىن بەش يىل بۇرۇن (ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىلا) ئالماقچى بولغان قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قىزنىڭ ئاتىسى بىلەن بىرگە ئىش قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا

ئوغۇل ئۆزى ئىشلىتىدىغان كىيىم، گۆلمۆ، غاز تۇتىدىغان تۇزاق، قۇرۇتۇلغان بېلىق، بېلىق يېغى، چىگە يىپ قاتارلىق نەرسىلەرنى قالىن مال (تويلۇق) سۈپىتىدە ئېلىپ بارىدۇ. ئابداللىق[1] لار يەنە قوي، كالا، ئات سوۋغا قىلىپ ئېلىپ بارىدۇ. تويغا مېھمان چاقىرسا، ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇرغانلىقتىن ئېگىز دۆڭگە چىقىپ ۋارقىراپ تۇرۇپ تويغا تەكلىپ قىلىدۇ، بۇنى ئاڭلىغان ئىككىنچى بىر كىشى يەنە بىر دۆڭدىن باشقىلار (ئاڭلىغۇدەك ئارىلىقتىن) جاكارلاپ تويغا چاقىرىدۇ. مۇشۇنداق ئۇزۇنغا خەۋەر يەتكۈزۈشلەر نەتىجىسىدە كۆپ كىشىلەر خەۋەردار بولىدۇ ھەمدە ئىمكان بار تويغا يېراق - يېراقتىن كېلىپ قاتنىشىدۇ. توي ھارپىسىدا يېگىت تۇلكە تېرىسىدىن ئىككىنى، بىر نەچچە نان، ياكى بىر ئاز ئۇن، يەرلىكلەر «قاسى» دەيدىغان قۇشنىڭ پېيى قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بارىدۇ. توي قىزنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، قىز ۋە يېگىت مېھمانخانا ئۆينىڭ تام تۇۋىدە ئولتۇرىدۇ، ئەر مېھمانلار يېگىتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، خوتۇن - قىزلار قىزنىڭ سول يېقىدا ئولتۇرىدۇ. قىزنىڭ ئاتىسى بېلىق ۋە ياۋا غاز گۆشى، قول ئىلكىدە بولسا قوي گۆشى ۋە نان بىلەن مېھمانلارنى كۈتىدۇ. غىزادىن كېيىن قىزنىڭ ئاتىسى ئىككى ياغلىق بىلەن تويى بولغان يېگىت ۋە قىزنىڭ بېشىنى ياپىدۇ، ئۇندىن كېيىن ئاخۇن خەتمىقۇرئان قىلىپ نىكاھ ئوقۇپ ئۇلارغا بەخت تىلەيدۇ. نىكاھ ئوقۇلغاندا يېگىت - قىز ۋە بارلىق مېھمانلار ئۆرە تۇرىدۇ، نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن توي ئاخىرلاشقان بولىدۇ. توي ئاخىرلاشقاندىن كېيىن كىشىلەر تويى بولغان بىر جۇپ ياشنى تارىم دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىغا ئاپىرىپ ئىككى يەڭگە بىلەن بىرگە قالدۇرۇپ قايتىدۇ، تويغا كەلگەن مېھمانلارمۇ ئۆيلىرىگە قايتىدۇ. توي كۈنىدىن بۇرۇن تارىم دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىغا چىگىدىن ساتما ياساپ تەييارلانغان بولىدۇ، توي قىلغان بىر جۇپ شۇ يەردە توي كېچىسىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئەتىسى سەھەردە يەڭگىلىرى تارىمنىڭ قارشى قىرغىقىغا، توي قىلغانلارنىڭ يۇيۇنۇشى ئۈچۈن سۇ ئېلىپ بارىدۇ. توي قىلغانلار قايتىپ كېلىپ تۇغقانلىرى ۋە دوستلىرىغا رەھمەت ئېيتىدۇ. بۇ چاغدا يېگىت ۋە قىزنىڭ ئائىلىسى تەرەپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا يېڭى تويى بولغان بۇ بىر جۇپكە بېلىق، چىگە، رەخت، ياغاچ بۇيۇم قاتارلىق سوۋغىلارنى بېرىدۇ، سوۋغا بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن تويى بولغانلار ئۆيىگە قايتىدۇ. توي قىلغان قىز ئۆيگە قايتقاندىن كېيىن خوتۇنى ئېرىگە لوپ چىگىسىدىن تىكىلگەن 12 كۆڭلەك، 12 تامبال بېرىدۇ. قېينىئاتا كۈيۇ ئوغۇلغا كېچەك كىيىم (ئۇلاق)، گۆلمۆ، ئائىلە سايمانلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىدۇ. ئابداللىقلار مال - چارۋىمۇ سوۋغا قىلىدۇ. توي بولغان كۈنى مەھەللىدىكىلەر بايرام بولغانغا ئوخشاش كىيىم تاياش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزىدۇ. ئابدال مەھەللىسىدىكىلەر يەنە ئات بەيگىسى، ئېشەك بەيگىسىمۇ ئۆتكۈزگەن، تويى بولغانلارمۇ بۇ پائالىيەتكە قاتنىشىدۇ. نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف لوپلۇقلارنىڭ توي ئادەتلىرى ھەققىدە ئىگىلىگەنلىرىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «ئىككى كىشى توي قىلۇر بولسا، ئوغلى بار

① چاقىلىق ناھىيە مۇزان بوستانلىقىنىڭ 20 نەچچە كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا، قاراقوشۇن كۆلىنىڭ غەربىي قاسىنقىغا، دەريانىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغا جايلاشقان بۇرۇنقى مەھەللىلەردىن بىرى.

كىشى بۇ قىزى بار كىشى بىرلەن توي ماقۇللاشسا، قىز يەتتى ياشقا كىرگەندە ئوغلى بار كىشى بۇ قىزى بار كىشى بىرلەن توي سېلىشتۇرلىدۇ. تويغا زەردەرلەر بەش يۈز ئۇلاق، مىڭ ئۇلاق ئوتۇن سالۇرلەر. ئۇ يەنە زەدەر بولسا، توققۇز يۈز قوي، نامرات بولسا بىرەر ـ ئىككى يۈز قوي سالۇلەر. توققۇز ـ توققۇز قوي ـ كالا سالۇرلەر. بۇ قىز قىز بولۇپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە بارغۇنچە يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قىزنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىمكىنى بىرىپ تۇرۇرلەر. ئوتۇنىنى، قويىنى، مالىرىنى توي بولغۇچە ھەر يىلدا كۆچى يەتكىنچە بىرىپ تۇرۇرلەر. بۇ قىز چوڭ بولغاندا توي قىلۇر بولسا، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قىزغا ئاتىسىنىڭ دۇنياسىنى بۆلۈپ بېرۇرلەر. توي بولماستىن ئەگگەل قىزنىڭ ئاتىسىدىن تەككەن پۇل ـ مالىنى يىگىتنىكىدە ئاپىرىپ قويۇپ ئاندىن تويىنى قىلۇرلەر. توي قىلۇر بولسا، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىرە يۈز قوي، ئون ـ ئون بەش كالا ئۆلتۇرۇرلەر. ھەممە لوپ خەلقىنى چىرلاپ كېلىپ ئۇشكۇن ئاش بېرۇرلەر. ئاندىن قىزنى كۆچەر گاختا يۇرت خەلقى كېلىپ قىزنى كۆچۈرۇپ چىقسا، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ھەممە ئۇرۇق قاياشى بىر تۇتامدىن يۇڭ ئاپچىقىپ قىزنىڭ بېشىدىن ‹بالا ـ قازاڭ چىق، چىق› دەپ بۇ يۇڭنى قىزنىڭ بېشىغا ئۇرۇپ ـ ئۇرۇپ قويارلەر. ئاندىن قىزى ئاتقا مىنگەندىن كېيىن، قىزنىڭ ئانىسى قىزنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ بېرىپ ئېتىنىڭ يانداۇرغۇسىنى تۇتۇپ ‹جانىمنى بەردىم! جانىم ئىچىگە ئايام بالام، ئىنەم بالام، سېنى خۇدا پاتشاغا تاپشۇردۇم› دەپ ئۇزاتىپ قويۇرلەر. ئاندىن يىگىتنىكىدە بارغاندا يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قىزنىڭ ئايلىغا بېرىپ بىر مۇنچا يۇڭلار ئېلىپ بېرىپ ‹چىق، چىق بالا ـ قازاڭ! كەل، كەل، خۇدا كېلىن، كەل› دەپ قىزنىڭ قېينىئاتىسى كېلىنىنىڭ پېشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ قويۇرلەر. ئاندىن يىگىتنىڭ ئاتىسى ئۆلتۇرگەن قوي ـ كالىلىرىنىڭ گۆشىنى لوپ خەلقىگە تارتىق بېرىپ، يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن تېگەتۇرغان تەئۇللۇقاتىنى ھەممىسىنى بۆلۈپ قولىغا بېرۇرلەر. ئاندىن بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ تەئۇللۇقاتىنى ئېلىپ بۆلەك چىقىپ ئۆز ئوقاتىنى قىلۇرلەر.»[1] ئەلۋەتتە، لوپ رايونى ناھايىتى كەڭرى، جايلارنىڭ ئىقتىسادي تۇرمۇش ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن توي ئادەتلىرى ۋە قالىن مال ئىقتىسادي ھالىغا بېقىپ بولغان، يۇقىرىقىلاردىن پەرق قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇشى مۇمكىن.

يۇچۇن[2] مەھەللىسىدىكى لوپلۇقلارنىڭ گابرىل بونۇالوتقا ئېيتىشچە، يىگىتنىڭ ئاتىسى قىزنىڭ ئاتىسىغا چىگە چورۇقتىن ئون جۈپ، قاق بېلىقتىن ئون باغلام، بېلىق يېغىدىن بىر قاپاق، تۆمۈر قازاندىن بىرنى، 20 ـ 30 نان، 50 ـ 100گىچە غاز (بوغۇزلانغان)، چاقماقتىن بىر، كېمىدىن بىر دانە تەقدىم قىلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە قالىن ـــ تويلۇقتۇر. يىگىت پۇللۇق ئائىلىدىن بولسا يەنە يېگىدىن تۇتۇلغان بېلىق ۋە بوغۇزلانغان غازدىن كۆپرەك ئېلىپ بارىدۇ. بۇ قالىن مالالاردىن يىگىلى بولىدىغانلىرى توي كۈنى يېيىلىدۇ.

① نىكولاي فېدىروۋچ كاتانوف: «كۈنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىلىق ئۇيغۇرچە 1 ـ سانى، 33 ـ 34 ـ بەتلەر.

② چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى بۇرۇنقى مەھەللىلەردىن بىرى، تارىم دەرياسى بويىدا.

شۇ ۋاقىتلاردىكى نىكاھ ئادەتلىرىدىن قارىغاندا، قىز ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن ئەرنىڭ ئادىمىگە ئايلىنىدۇ، نىكاھقا سەممىي، سادىق بولۇشى تەكىتلىنىدۇ، نىكاھ ئۇلۇغلىنىدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇزۇلمەيدۇ، ئەمما ھەمىشە ئۆز ئۆيىدە بولۇشىنى ئىستەيدۇ. قىزى بىرەر سەۋەب بىلەن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يېنىپ كەلسە، ئۆز ئۆيىگە قايتىشى نەسىھەت قىلىنىدۇ ياكى قايتۇرۇپ ئاپىرىپ قويىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا مەشرەپ بولمىغانلىقتىن كۆپىنچە قوشاق ئېيتىشىشلار، قوشاق توقۇش بەسلەشمىلىرى بولغان.

توي مۇراسىمىدا ئېيتىلغان بېيىت - قوشاقلاردىن خاتىرىلەنگەنلىرى ناھايىتى ئاز. رۇسىيەلىك س . ي. مالوف «لوپنور دىيالېكتى» ناملىق كىتابىدا 1914 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مۇران[1] مەھەللىسىدە خاتىرىلىگەن ئىككى پارچە بېيىتنىڭ تېكىستى مۇنداق:

قىز ئىگىسىنىڭ بېيىتى:

ساقتادىم قىزىل گۈللۈ،
ئاسيادىم قىزىل گۈللۈ.
بەينى بېيمېگۈچە،
بېيمېيمېن قىزىل گۈللۈ.

ئوغۇلنىڭ ئېگىسىنىڭ بېيىتى:

ئات ئېنې قوت ئېنې،
تۇتۇڭلا تابۇتتۇ.
ئاچىڭلا قابۇققۇ،
بېيسىما ئالۇيمېن،
بېيمېسما
ئالۇيمېن.

بېيىت - قوشاق ئېيتىش ئادەتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تويلىرىدىكى ئومۇمىي ئادەت ھېسابلىنىدۇ، شۇ ۋاقىتلاردا ئىككى تەرەپنىڭ قوشاقچىلىرى چىقىپ قوشاقلار ئېيتىشىپ، تويچىلارنىڭ ھۇرراللىرى بىلەن توي قىزىغان. تاكى يېقىنغىچە داۋام قىلغان «كۆمەچ تالىشىش» ئادەتلىرى، يىگىتلەر بىلەن قىز تەرەپتىن كۆمەچ يۆگەپ چىققان قوشاقچى ئايال ئوتتۇرىسىدىكى قوشاق - بېيىتلەردىن لوپلۇقلارنىڭكىدىن خاتىرىلەنگەنلىرى ناھايىتى ئاز. مەيلى قانداق قوشاقلار ئېيتىلىشىدىن قەتئىينەزەر، توي ئەھلىنىڭ كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تويىنى ۋايىغا يەتكۈزگەن.

لوپلۇقلار يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك نەچچە يۈز يىل ئومۇمىي ئۇيغۇر توپىدىن ئايرىلىپ ياشىغان بولسىمۇ، ئۇلار توي باسقۇچلارنى قانداق ئاتىشىدىن قەتئىينەزەر تويىنىڭ باسقۇچ تەرتىپلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولغان، ئەمما ياشىغان شارائىتى ۋە

① چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 70 كىلومېتىر شەرقىدە، ھازىرقى 36 - تۈەن تۈرۈشلۇق جاي.

ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىغا قاراپ بەزى پەرقلەر بولغان.

ئۆلۈم يوسۇنلىرى لوپلۇقلارنىڭ ھاياتىغا ئەڭ زور خەۋپ كەلتۈرگىنى كېسەللىك، يەنى «چېچەك» بولۇپ لوپلۇقلار «قارا چېچەك» دەيدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، لوپلۇقلار چېچەكنى داۋالاشقا قادىر بولالمىغانلىقتىن، بىرەر كىشىگە چېچەك چىقسا، بىمارنى ئۆيىدە يەيدىغان ئوزۇقلۇق ۋە سۇ بىلەن قالدۇرۇپ، مەھەللە بويىچە كۆچۈپ كەتكەن. ئەگەر بىمار ساقايسا ئاندىن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن قايتىدىن جەم بولالىغان، لېكىن ساقىيىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولغان، يەنى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغانلاردىن ناھايىتى ئاز كىشىلەرنىڭ بەخت - تەلىيى ئوڭ كېلىپ ساقايغان. ئەگەر كىشى چېچەك بىلەن ئۆلسە، ھەتتا ئۇنى يەرلىكىدە قويمىدىغان ئادەممۇ چىقمىغان.

لوپلۇقلار قەبرە بېشىغا بىر تال خادا (شەددە) تىكلەيدۇ، خادىغا ھەر خىل رەڭلىك لاتىلارنى ئېسىش بىلەن بىرگە بۇغا مۈڭگۈزى ياكى قوتاز قۇيرۇقى ئاسقان. لوپلۇقلارنىڭ ئۆلۈم يوسۇنلىرى ھەققىدە تۇرپاندىكى خەۋەردار كىشىلەر يۇز نەچچە يىل بۇرۇن مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «لوپ خەلقىنىڭ ئۆلۈك ئۆلسە، بۇ ئۆلۈكنى ئوش كۇن ئۆيدە ساقلۇرلەر. ئوش كۇنگىچىلىك بۇ ئۆلۈكنىڭ پۇل - مالى بولسا، ئۇ كىشىنىڭ بالىچاقىسى بولسا، ئۆلۈكنى كۆممەي تۇرۇپ بۆلۈشۈپ ئالۇرلەر. ئاندىن ئۆلۈكنى كۆمەر بولسا، ئۆلۈكنىڭ ناماز ھەققىسىگە تاپقان دۇنياسىنىڭ ئوندىن بىرىنى ھېسابلاپ ناماز قىلغان ئاخۇنغا قويۇرلەر. ئاندىن بۇ ئۆلۈكنى يەرلىكىگە ئاپىرىپ گۆرنىڭ ئىچىگە كىگىز سېلىپ، ئاندىن ئۆلۈكنى ياتقۇزۇپ قويارلەر. ئاندىن بۇ ئۆلۈكنى كۆمۈپ قويۇپ كېلىپ ئۆلۈك ئۆلگەن قېمىش ئۆيگە ئوت قويۇب ئاتۇرلەر. بۇ ئۆلۈك ئۆلگەن مەھەللىدىن بۇ ئادەملەر قېچىپ كېتەرلەر. گۆرنىڭ ئوستىنىدە قازاق سالغىنىدەك تاش سالادۇ.»[1] تۇرپانلىقلار ئارىسىغا تارالغان بۇ خەۋەر سەل كۆپتۇرۇۋېتىلگەن بولسا كېرەك، بۇلاردىن ئۆلگۈچىنى يەرلىكىدە قويماي تۇرۇپ مىراس بۆلۈشۈش دېگەندەك مەسىلىلەر ئەملىيەتتە تولىمۇ پاكىزلىقنى، ياخشىلىقنى ئىستەيدىغان ساددا، سەممىي لوپ خەلقىگە قىلىنغان ھاقارەت دەپ قاراشقا بولىدۇ. كاتانوفقا ئېيتىپ بېرىلگەن بۇ ئۇچۇرلاردا خېلى ئېغىر مەسىلىلەر ساقلانغان. مەھەللىدىن كۆچۈپ كېتىش، كېسەل ئادەم تۇرغان كەپىگە ئوت قويۇۋېتىش ئەملىيەتتە چېچەك ۋە ۋاباغا ئوخشاش يامان كېسەلگە گىرىپتار بولغان كىشىلەر كۆرۈلگەندە يۇز بەرگەن ۋەقەلەردۇر. باشقىرت ئالىمى كاتانوف ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىنى ئەمەس، بەلكى ئاڭلىغانلىرىنى خاتىرىلىگەن. ئەملىيەتتە، يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغان ۋاقىتلاردا ئاھالىلەرنىڭ مەھەللىلىرىنى تاشلاپ كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن، داۋالاشقا قۇربى يەتمىگەن كېسەلدىن يىراق تۇرۇش

① نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف: «كۇنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 - يىلىق ئۇيغۇرچە 1 - سانى، 32 - بەت.

مەنتىققە ئۇيغۇن. ئۇلار داۋالاشقا قۇربى يەتمىگەن، ئەمما كىچىك كۆلەمدىكى كېسەل يۇز بەرگەندە يىراقلاپ كەتمىگەن بولۇشى، كېسەل قازا قىلغاندا كەپە، ساتمىسىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىشى غەلىتىلىك ئەمەس، بۇ خىل ئۇسۇل ئىلىم - پەن تەرەققىي قىلغان 21 - ئەسىردىمۇ قوللىنىلماقتا.

لوپلۇقلارنىڭ ئۆلۈم يوسۇنلىرى بىرقانچە خىل بولغان بولسا كېرەك، ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىدە ئىسلام دىنىغا يات بولغان ئەھۋاللارمۇ ساقلانغان. مىسال قىلساق، مېيىتنى ئۇلاققا سېلىپ يەرلىككە قويۇش، ئۆلگۈچىنىڭ هايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن بېلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىدىغان سايمانلىرىنى قەبرە يېنىغا تاشلاپ قويۇشقا ئوخشاش. مېيىتنى ئۇلاققا سېلىپ دەپنە قىلىش قارىماقتا مۇسۇلمانچىلىق ئادەتلىرىگە ياتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ياشاۋاتقان جۇغراپىيەلىك شارائىت ئۇلارنى شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. بۇ تارىم ۋادىسىدىكى قۇملۇق ئەتراپلىرىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئەنئەنىسى بولسا كېرەك، چۈنكى چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى، بۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ قۇم دەريا قەبرىستانلىقى ۋە كېرىيە ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان قەبرىلەردىمۇ مۇشۇ خىل دەپنە قىلىش ئادەتلىرى بايقالدى. لوپلۇقلار ياشىغان جايلار قۇملۇق بولۇش بىلەن بىرگە دەريا، كۆللەرگە يېقىن جايلار بولغانلىقتىن، قاتتىق هەم سېغىز يەر تېپىش مۇشكۈل بولغان، شۇ سەۋەبلىك ئۇلار ئېگىزرەك دۆڭلەرنى تېپىپ ئەنە شۇنداق دەپنە قىلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ خىل ئادەت كېرىيە ناھىيەسىنىڭ دەريابويى يېزىسىدا هازىرمۇ داۋام قىلماقتا. قاراقوشۇن كۆلى بويىدىكىلەر ئۆلگۈچىنى ئاۋۇال يۇيۇپ - تاراپ كېپەنلەيدۇ، كېپەن ئاق رەختتىن بەش پارچە قىلىپ تىكىلىدۇ، بىرىنچى پارچىسىدا كۆكرەكنىڭ ئوستى قىسمى يۆگىلىدۇ، ئۇندىن كېيىن بىر پارچىسى ئالدىنقى پارچىسىدىن چوڭ بولىدۇ، ئەڭ ئاخىرقىسى تاپانغىچە يۆگىلىدۇ. قاراقوشۇن مەھەللىسىدىكىلەر كېپەنلىك رەخت سېتىۋالالمىغانلار لوپ چىگىسىدىن توقۇلغان رەختنى كېپەنلىك قىلغان. ئەر مېيىتنىڭ باش قىسمى ئاق رەخت بىلەن ئورۇلىدۇ، ئايال مېيىتنىڭ بېشىغا ياغلىقى يېپىلىدۇ. ئۇندىن كېيىن ئۆلگۈچى زەمبىلگە سېلىنىپ ئاخۇنۇمنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئاخۇنۇم نامىزنى چۈشۈرىدۇ. زەمبىلنىڭ ئالدى ئۇچىدا بىر خادىسمان ياغاچ بولۇپ، ئۆلگۈچى ئەر كىشى بولسا ئۇنىڭغا هىندى ياكى ئەرەبلەرنىڭ ياغلىقىغا ئوخشاش ياغلىق باغلىنىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچى ئايال بولسا تۆت چاسا ياغلىق باغلىنىدۇ. ئۆلگۈچى شۇ كۈنى ياكى ئەتىسى يەرلىككە قويۇلىدۇ. لەھەت كولاشتا ئاۋۇال ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئىككى مېتىر كېلىدىغان تاش يەرلىك كولىنىپ غەرب تەرىپىدىن مېيىت قويغىلى بولغۇدەك ئىچ يەرلىك كولىنىدۇ، ئىچ يەرلىككە قومۇش سېلىنىپ ئوستىگە مېيىت قويۇلىدۇ. مېيىتنىڭ بېشى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە قارىتىلىدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن،

ئىچ يەرلىك توپا بىلەن تېندۇرۇلىدۇ. ئېيتىلىشىچە بۇرۇن توپا بىلەن تېندۇرۇلماستىن، قومۇش تىقىپ قويۇلۇپ، يەنە ئۈستى قومۇش بىلەن يېپىپ قويۇلغان. بەزى قۇملۇق جايلاردا كېسەك بىلەن كىچىك ئۆيگە ئوخشاش گۆر سېلىنىپ ئىچىگە دەپنە قىلىنغان، بۇ خىل ئەھۋالنى مەن يېڭىسۇ[1] باشمەھەللە ۋە قاراداي[2] مەھەللىلىرىدە كۆردۇم. قاراقوشۇن مەھەللىسىدىكىلەر ئۆلگۈچىنى كېمە ئىچىگە سېلىپ، يەنە بىر كېمە بىلەن ئۈستىدىن يېپىپ، قومۇشلۇققا ئاپىرىپ تىكلەپ، گۆلمۆ بىلەن ئوراپ قويىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان[3]. مۆيدىن سايىتىنىڭ يېزىشىچە، ياشتا چوڭراق كىشىلەر يەنە ھايات ۋاقتىدا ئىچى كاۋاك، يوغانراق توغراقنى تېپىپ بەلگە سېلىپ قويىدۇ ھەمدە ئائىلىسىدىكىلەرگە كۆرسىتىپ قويىدۇ، بەلگە سېلىنغانلىقىنى كۆرگەن باشقىلار بۇ توغراقتا زادىلا چېقىلمايدۇ. ئۇ كىشى قازا قىلغاندا، «ئۇنى ئاشۇ توغراقنىڭ ئىچىگە ئۆرۈسىگە قويۇپ دەپنە قىلاتتى.»[4] يەنە بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قاقشاللىق ئەتراپلىرىدا ياشىغۇچىلار ئادەمنى ئۆلاق ئىچىگە سېلىپ توغراق ئۈستىگە قويۇپمۇ دەپنە قىلغان[5]. مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن ئۇچ، يەتتە، قىرىق كۈن بولغاندا نەزىر ئۆتكۈزگەن، يىل توشقاندا «يىل نەزىرىسى» بېرىلگەن. كۆپىنچە ھاللاردا ئۆلگۈچى ئۆلگەن كۈنى نامىزى چۈشۈرۈلۈپ يەرلىككە قويۇلغان، ئۇندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ ئاغىنىلىرى ۋە نامازغا كەلگۈچىلەرگە تاماق تارتىپ كۈتۈلگەن. قەبرىنىڭ بېشىغا خادا تىكلىنىپ، خادىغا قوتاز قۇيرۇقى ۋە رەڭلىك پۈرۈچلار ئېسىلغان. لوپنور ناھىيە مىرسالى مەھەللىسىدىن زوراخان سالى لوپلۇقلارنىڭ ئۆلۈم ئىشلىرى توغرىسىدا مۆھتەرەم تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوفقا 1960 - يىلى مۇنداق دەپ بايان قىلغان: «ئادەم سەكىراموتتا ياتقاندا ئاغزىغا ئىمان سالىپ بېرەدۇ. جان ئۈزگەندىن كېيىن ئىككىگىنى تاڭادۇ. دۆڭدۇن ئاق قۇم ئالىپ كېلىپ ئاق قۇمغا سۈندۈرادۇ. مېيىتتى ئۈسىگە ئاق شاك ياپادۇ. سۇغا سالىپ تۆت ئادەم يۇۋۇيدۇ. ئۆلۈككۇ يۇغاندا بىر كىشىگە ئىككى قانچۇق، ئاغزىغا، مۇرنۇغا ئايۇپباش ياغلىق تاڭىڭادۇ. ئۆلگۈن كىشىنى كىيىمىنى يۇغان تۆت ئادەمگە ئۈلەشتۇرۇپ بېرەدۇ. يۇغاندا تۇڭلۇكتە قۇرئان ئوقۇپ تۇرغان ئادەمنى «تاۋۇتقا چىققان» دەيدۇ. ئاندەكىن كېپەنلىككە ئالادۇ. مېيىتتى داختىغا ياتقۇزۇپ

---

① چاقلىق ناھىيەسىگە تەۋە، لوپنور بىلەن پاسىللىنىدىغان يەرگە يېقىن مۇشۇ نامدا ئۇچ مەھەللە بار، بۇ يەردە ئاك كونىسى يەكەن دەرياسىنىڭ بىر كىلومېتىردەك غەربىدىكى مەھەللە كۆزدە تۇتۇلدى.

② چاقلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە، تارىم دەرياسى بويىغا جايلاشقان، يېڭىسۇنىڭ جەنۇبىدىكى خېلى چوڭ بىر مەھەللە.

③ پىرزىۋالىسكى ۋە بونۋالوتنىڭ كىتابلىرىغا قارالسا.

④ مۆيدىن سايىت: «لوپنور ئەسلىمىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2003 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 186 - بەت.

⑤ بۇ خىل ئادەت قىرغىزلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ، لوپ رايونىدىكى قىسمەن ئادەت دېيىشكە بولىدۇ. لوپ رايونىدىكى «قىرغىززار»نىڭ دەپنە ئادىتى بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇ ئىنتايىن ئاز ساندا كۆرۈلىدىغان دەپنە ئادىتى.

ئىلىمان سۇ بىلەن يۇۋۇيدۇ. كېپەنلىككە ئالغاندىن كىن بىر كىززە سالىپ كۆتۈرۈپ تاۋۇت بىلەن تۇز يەرگە ئالىپ چىقىپ ياشىنى توقتوم قىلىپ نامازىنى چۈشرەدۇ. يەرلىككە قويۇپ بولغاندىن كېيىن يەتتە كەتمەن توپا تاشتاپ كۆمۈدۇلە. يەرلىككى ئادەم بويۇ كالاپ، ئادەم باشى تەگمەگۈدەك بولغوندو كېيىن قويوۋىز. مارقاتتا ئولتۇرۇپ قۇرئان ئوقۇيدۇ. ئۇچ ئاشى بولغوندو قولۇدا بار ئادەم ئۇچ قوي سويۇپ ئاشىنى بېرەدۇ. يەتتى كۈن بولغوندو يەتتى ئاشىنى، قىرىق كۈن بولغوندو قىرىق ئاشىنى بېرەدۇ. كەتكەن كۈنۇ بولغوندو ئىل ئاشىنى بېرەدۇ.»[1]

لوپلۇقلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، تۇرمۇش سەۋىيەسى ھەم ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەزى پەرقلەر بولغان. يۇچۈن مەھەللىسىنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى ئالساق، يۇچۈنلۇقلارنىڭ ئائىلىسىدە يېڭى رەخت بولسا، يېڭىدىن كېپەن تىكىپ پۈت، قوللىرى چېتىلىپ كېپەنلەنگەن، ئەگەر ئۆيدە رەخت بولمىسا، كونا كىيىمى بىلەن دەپنە قىلغان. مويىسپىتتىن بىرىنى چاقىرىپ تىلاۋەت قىلىنغاندىن كېيىن مېيىت چىغ ۋە قومۇشتىن توقۇپ ياسالغان زەمبىلگە سېلىنىپ، زاراتگاھلىققا ئېلىپ بېرىلغان. زاراتگاھلىققا قومۇش دۆۋىلىنىپ دۆڭ بولۇپ كەتكەن بولىدۇ، مېيىت ئۇلاققا سېلىنىپ ئۇلاق بىلەن يېپىلغاندىن كېيىن قومۇش دۆۋىسىنىڭ ئوستىگە قويۇلغان، ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى ۋە ئاغىنىلىرى قومۇش غوللىرىنى بىرتال - بىرتالدىن تاشلاپ ئۇلاقنى قومۇش بىلەن كۆمىدۇ، ئۇندىن كېيىن تۆت تەرىپىگە رەڭلىك لاتا پۇرۇچ ئېسىلغان خادا قادىلىدۇ، دەپنە ئىشلىرى شۇنىڭ بىلەن تامامىلىنىدۇ. گابرىل بونۇالوت يۇچۈن مەھەللىسىدىكى دەپنە ئىشلىرىنى يۇقىرىقىدەك بايان قىلغاندىن كېيىن، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكىلەرنىڭ دەپنە ئىشلىرى يۇقىرىقىدەك، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەرق بار دېيىلسە، قومۇشتا كۆمۈش ياكى قۇمدا كۆمۈشتىن ئىبارەت كۆمۈش ئۇسۇلىدىكى پەرقتىن ئىبارەت دەپ يازغان.

گابرىل بونۇالوت كونا ئابدالدىكى قەبرىستانلىقىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ بايانچە، مازار تارىم دەرياسىغا يېقىن بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ ئوستىگە جايلاشقان، ھەربىر قەبرىنىڭ ئەتراپىغا خادا قادالغان، خادىغا ئات قۇيرۇقى، قوتاز قۇيرۇقى، رەڭلىك لاتا پۇرۇچلار ئېسىلغانلىقتىن ناھايىتى يىراقتىنلا كۆزگە چېلىقىدىكەن. بىر نەچچە قەبرە (يۇقىرى تەبىقىنىڭ بولسا كېرەك، دېيىلگەن) ئوستىگە قومۇش ساتما سېلىنغان بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ھەربىرىنىڭ ئىچىدىكى تاختىبېشىغا بۇغا، بۆكەن قاتارلىقلارنىڭ مۇڭگۈزى قويۇلغان، ئۆي ئىچىدە يەنە بۇغا مۇڭگۈزى ۋە بۆكەن بېشىمۇ تاشلاپ قويۇلغان. مۇشۇ مازاردىن جەنۇبقا يېرىم كۈنلۈك يىراقلىقتا بىر شەھەر خارابىسى بارلىقى، خارابىنىڭ

① مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 367 - بەت.

3/4 قىسمىنى قۇم كۆمۈۋەتكەنلىكى يېزىلغان. لوپلۇقلارنىڭ مازارلىرىدىن قارىغاندا، يەنە بىر ئالاھىدىلىك ئۇلارنىڭ كىچىك بالىلار قازا قىلسا، تۇپراق بېشىغا كىچىك بۆشۈكلەرنى قويغانلىقى يەنە بىر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەت لوپلۇقلارنىڭ ئومۇمىي ئادەتلىرىدىن بولسا كېرەك، بۇ ئادەت يېڭىسۇدىكى مازارلاردا كۆرۈلۈش بىلەن لوپنور ناھىيەسىنىڭ قارچۇغا يېزىسىدىكى مازارلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

لوپلۇقلار گەرچە ئىسلام دىنىدا بولسىمۇ، سىرت بىلەن ئالاقىسى ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، ئاردا ئۇزۇكچىلىك يۈز بەرگەن، جۈملىدىن ئۆلۈم ئۇزاتقاندىمۇ دىنىي ئادەتلەر بويىچە ئۇزىتىشقا قۇربى يەتمەي، ئايەت ئورنىغا مۇنداق بەيىت ئوقۇلغان:

ئوڭ قولاقىڭغا بەردىم سالاتۇ قامەت،
مۇرنۇڭغا بەردىم نۇشئىي تاھارەت.
ئاغزىڭغا بەردىم كەلىمە شاھادەت،
بىزمۇ بىللە بارالى دەۋىدۇق،
ئۆزۈڭ ئالدىراپ كېتىپ ماڭدىڭ،
بىز بارغۇچە خۇداغا ئامانەت.
ئاغام ـ دۇغام! ئاغام ـ دۇغام!

ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا[1] ۋە مۇيدىن سايىت[2] لار يۇقىرىقى قوشاقنى خاتىرىلىگەندىن كېيىن، بۇ بەيىت ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن مەيىتنىڭ ئوڭ قولىقىنى ئىككى قېتىم سوزۇپ قويۇپ ئاندىن دەپنە قىلىناتتى، دەپ يازغان. تىلشۇناسلارنىڭ لوپلۇقلار ئارىسىدا ئىگىلىشچە، لوپلۇقلار ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ماقەت maqɛt سۆزىنى قەبرىستان دېگەن مەنىلەردە قوللانغان. ئاگاي سۆزىنى قەبرە دېگەن مەنىدە قوللانغان، ئەمما ئاگاي بىرلىكنى، ماقەت كۆپلۈكنى بىلدۈرگەن. ئاگاي كولاش ـــ گۆر كولاش، ئاگايلىق ـــ گۆرلۈك دېگەن مەنىلەردە قوللانغان. ماقەت ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئىسىم بولۇپ مارقات دېيىلىدۇ.

لوپلۇقلارنىڭ مازارلىرىدىن قاراداي، يېڭىسۇ ئەتراپىدىكى قەبرىلەرنى كۆزىتىش بىلەن بىرگە قارچۇغا يېزىسىدىكى قەبرىلەرنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈپ سىلىشتۇرۇپ چىقتىم. قاراداىدىكى مازاردا قەبرە قورۇ تام ئىچىگە ئېلىنغان، لايدىن قەبرە قاتۇرۇلغان ۋە ئېگىز جايدىن يەرلىك كولانغان. بۇ رايوندا سۇ كۆپ بولغانلىقتىن يەرلىكنى ئېگىز يەردىن تاللىغانلىقى ئېنىق، قاراداىدىكى مازاردا قەبرىنىڭ ئاستىدىن چىقىپ تۇرغان ئۇلاق

① ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 324 ـ بەت.

② مۇيدىن سايىت: «لوپنور ئەسلىمىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 184 ـ بەت.

كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قاراداي بىلەن قارچۇغادىكى قەبرىلەرنىڭ شەكلىمۇ ئوخشاشمايدۇ. يېڭىسۇدا مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىكى ئۆيدە بىرقانچە قەبرە بار، بۇ قەبرىلەرنىڭ شەكلى قارادايدىكى قەبرىلەرگە ئوخشىشىدۇ. يېڭىسۇدىكى قەبرىلەر بەش تەرەپلىكىكە ئوخشاش قاتۇرۇلغان، قەبرىلەر قارچۇغادىكى قەبرىلەردىن كىچىك.

مىراس تەقسىماتى ئۆلگۈچىدىن قالغان مىراس ئاتا - ئانىسى قازا قىلغاندىن كېيىن تەقسىملىنىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى هايات قالغان بىر تەرەپنىڭ تۇرمۇشى ئۇچۇندۇر. مىراس ئوغۇللارغا تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ، ئوغۇللارنىڭ مىراسىدىن توققۇزدىن بىرى ئېلىنىپ قىز هەمشىرىسىگە بېرىلىدۇ، ئەمما بۇ خىل مىراس تەقسىم قىلىش بايىاشاتراق ئابدال مەهەللىسىدىلا بار.

سالام ۋە مېهماندارچىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى لوپلۇقلار باشقىلار بىلەن كۆرۈشكەندە بۇگۈنكى كۈندىكىگە ئوخشاش «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ كۆرۈشكەن، سالامنى ئىلىك ئالغۇچى «ۋەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب سالام قايتۇرغان. ئاۋۋال زاڭاق ۋە ساقىلىنى سىلىغان هەربىرتنى قىلىپ ئاندىن ئوك قويۇنى كۆكسىگە قويۇپ، بېشىنى بوشقىنا لىكشىتىپ، ئالدىغا ئازراق ئېگىلىپ سالام بېرىش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى ئىدى. ئۇلار ئۆزئارا «دۇئا قىل» دەپ بىر - بىرىگە ساغلاملىق، ياخشىلىق تىلەيدۇ. پەرزەنتلەر ياكى كىچىكلەرنىڭ پېشانىسىگە سۆيىدۇ، ئۆزئارا كۆرۈشكەندە مەڭزىگە مەڭزىنى يېقىپ ياكى يۈزىگە سۆيۈپ كۆرۈشىدۇ. لوپلۇقلار ئۆزئارا كۆرۈشكەندە يەنە «هوي جانىم بالا - قازاڭ» دەيدۇ، بۇ بالا - قازادىن نېرى بول دېگەنلىكتۇر.

خوتۇن - قىزلار بىرەر ئىشنى بىرەر ئەرنىڭ بېجىرىپ بېرىشىگە هاۋالە قىلسا، ئۇ ئەرنىڭ دۇمبىسىگە ياكى دولىسىغا يېنىك شاپىلاقلاپ «چىق - چىق، چىراغ ياق» دەيدۇ. بۇ ئىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىپادىلەش مەنىسىدە، مەنىسى «ئۆيدىن چىقىپ كېتىدىغان چاغدا چىراغ ياقما» دەپ جېكىلىشىدۇر. بۇ ۋاقىتتا ئەر ئايالغا دائىم دەيدىغان «دۇئا قىل» دېگەندىن سىرت يەنە ئەدەپ بىلەن «جانىم ساڭا» دەيدۇ، بۇ سۆز هەشقالا دېگەن مەنىگە ئىگە. لوپلۇقلار بىكار قالغاندا ئەرلەر ئەرلەرنى، خوتۇنلار خوتۇنلارنى ئىزدەپ هەمسۆهبەت بولىدۇ. بايرام ياكى بىرەر خۇشاللىنارلىق ئىش بولغاندىلا ئاندىن ئەر - خوتۇن ئىككىيلەن باشقىلارنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. مېهمان كۈتكەندە ئەر ساهىبخانا مېهمانلار بىلەن بىرگە ئولتۇرىدۇ، غىزا يېمەيدۇ، ئايال ساهىبخانا ياندا تۇرۇپ مېهمان قىلىدۇ. قاراقوشۇن كۆلى بويىدا ناخشا - ئۇسسۇل دېگەندەك ئالاهىدە ئويۇن - تاماشا بولمىغان، ئاندا - ساندا ئۇلارنىڭ كىمە تاياپ ئېيتقان مۇڭلۇق ناخشىلىرى ئاڭلىنىپ قالىدۇ. ئابدال مەهەللىسىدىكىلەر خۇش چاقچاق كىشىلەر بولۇپ دائىم ئۆزئارا چاقچاقلىشىدۇ.

تۇرپاندىن مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن لوپ رايونىغا كېلىپ - كېتىپ تۇرغان بېرەيلەن «مەشرەپ - ئۇسسۇلنى لوپ خەلقى بىلمەيدۇ. سۇننەت قىلغانىنى، ئات قويغانىنى مەن كۆرمىدىم»[1] دەيدۇ.

لوپلۇقلار ئۆزئارا ھەمسۆھبەت بولۇشنى ياخشى كۆرىدۇ، 1880 - يىللىرىغا كەلگەندە خوتەنلىك كۆچمەنلەر بىلەن ئالاقە قىلىش داۋامىدا رۇسىيەنىڭ نوۋگوردنىڭ ماكالىيېۋ دېگەن يېرىدىكى بازار، تۆمۈريول، تېلېگراف، ھاۋا شارى دېگەنلەردىنمۇ خەۋەر تاپقانلىقى مەلۇم. ئۇلار تارىم دەرياسىدا كېمە تاياپ يېراق - يېراقلارغا سەيلە قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىپ ۋە قېرىنداشلىرى بىلەن ئالاقىدە بولۇپ، ئۆز ھاياتىنىڭ شادلىقلىرىدىن بەھرىمەن بولغان. لوپلۇقلار ئارىسىدا قوشاقچىلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ ناخشا، ساز، ئۇسسۇل ئانچە تەرەققىي قىلمىغان. ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، ئۇلار كېمە تايىغاندا بىر خىل رىتىمدىكى ناخشىسىنى ئېيتقان. لوپلۇقلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابى بولغانلىقى ھەققىدە بىرەر مەلۇمات يوق، لېكىن تارتىلغان سۈرەتلەردە بەزى چالغۇلار كۆرۈلىدۇ، ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ ئارىسىدا باشقا يۇرتتىن كەلگەن يالانمىلارمۇ بارلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، لوپلۇقلارنىڭ چالغۇسى دېيىشكە پاكىت ئازلىق قىلىدۇ. گابرىل بونۋالوتقا يۇچۇن مەھەللىسىدە بىر قېرى موماي ئىككى تارلىق گىتارغا ئوخشايدىغان چالغۇنى چېلىپ ناخشا ئېيتىپ بەرگەن، تارىخىي داستانىنى ساز بىلەن ئورۇنلىغاندىن سىرت ئۆز ئىجادىيەتلىرىنىمۇ ئېيتىپ بەرگەن، مۇزىكىسى ئاساسەن بىر خىل رىتىمدا بولغان، ئۆزگىرىشى ئىنتايىن ئاز. مۇشۇ مومانىڭ 1889 - يىلى 70 ياشتا دەپ قارىساق، شەكسىزكى 1820 - يىللىدىن كېيىن بەلكىم 10 - 20 ياش ۋاقىتلاردا ساز ئۆگەنگەن بولىدۇ، بۇ دەۋرلەر يۇچۇن مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ چاقىلىققا ئەدىلا كەلگەن خوتەنلىكلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلىغان ۋاقىتلىرى بولغاچقا، لوپلۇقلارنىڭ ئەنە شۇنداق چالغۇسىنىڭ بارلىقىنى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ناخشىلىرى بارلىقىغا ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. 1889 - يىلى يۇچۇن مەھەللىسىدىكىلەر بايرام شادلىقىغا چۆمگەن كۆڭۈل ئېچىشىدا، چاقىلىقتىن يۇچۇن مەھەللىسىگە كېلىن بولۇپ كەلگەن ئۇزخېنىم توقۇش (ئىسمى) ئۇسسۇل ئوينىغان، بىر نەچچە ئەر بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، ئىككى قولىنى كېرىپ ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ئۇسسۇل ئوينىغان. بۇ ئۇسسۇلدا ئايال قولىغا تاۋاق ئالغان بولۇپ، ئۇسسۇل داۋامىدا تاۋاقنى چاپانىنىڭ يېڭى ئىچىگە ئاستا - ئاستا يوشۇرىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئۇسسۇلى ناھايىتى جانلىق ۋە لەرزان بولسىمۇ ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاز، مۇنداقچە ئېيتقاندا بىرقانچە خىل ھەرىكەت بىلەنلا تاماملانغانلىقى يېزىلغان. مۇشۇ

① نىكولاي فېدىروۋىچ كاتانوف: «كۇنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008 - يىللىق ئۇيغۇرچە 1 - سانى، 34 - بەت.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، يۇچۇنلۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لوپلۇقلار ئارىسىدا ئاددىي ئۇسسۇل مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن. لوپلۇقلار كېمە تايىغاندا ياكى كوللېكتىپ ناخشا ئېيتقان. توختى ئىسىملىك بىرەيلەننىڭ ئوچ تارلىق «ئاللىچى راۋاب» (مۇشۇ نامدا ئاتالغان راۋاب زامانىمىزدا چەرچەن، چاقىلىق رايونىدىكى چارۋىچىلاردا ھازىرمۇ بار، قويچى راۋابى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن مۇزىكا ئۆزگىرىشى ئانچە كۆپ بولمىغان سازغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتقان. سەنئەتكار مەۋلان نىيازنىڭ سۆھبىتىمىزدە بايان قىلىشىچە، ئارغان ئەتراپلىرىدا ياشىغان بىر بوۋاينىڭ ئۇلارغا تەپمە ئۇسسۇلىنى ئويناپ بەرگەنلىكى، ئۇسۇلنىڭ ناھايىتى ئىپتىدائىيلىقى مەلۇم. ئۇسسۇل مۇنداق ئويىنلىدۇ: ئۇسسۇل ئويىنغۇچى بەدىنىنىڭ ئوستۇن قىسمىنى يالىڭاچلايدۇ، نەم قۇملۇقتا پۇت ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ مەيدىسىگە شاپىلاقلاپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ. ئۇسسۇل ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن بولۇپ ئالدىنقى يېرىمى چەمبەر ھاسىل قىلسا، كېيىنكى يېرىمى يەنە بىر يېرىم چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ، ئۇسسۇل ئويىنلىش داۋامىدا پۈتۈن بىر چەمبەر شەكىللەندۈرىدۇ. مەۋلان نىيازنىڭ بايانىدىن «تەپمە ئۇسسۇلى»نىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىدىن، جۇملىدىن ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى قەبىلىلەرنىڭ ئېتىقاد پائالىيىتى، شۇنداقلا كۇنگە بولغان چوقۇنۇشنىڭ سىيماسى گەۋدىلىنىدۇ. كۇنىمىزدە تېلېۋىزورلاردا كۆرسىتىلىۋاتقان سېرىق كىيىملىك بوۋاي ئويىنغان «شىر ئۇسسۇلى»نىڭ دەۋرىيلىكى قانچىلىك؟ بۇنى بايان قىلغۇچىلار يوق، بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ئۇسسۇلنىڭ لوپلۇقلاردىكى تارىخى 200 يىلدىن ئاشماسلىقى مۇمكىن. ئومۇمەن ئالغاندا، لوپلۇقلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا ئۇچۇرلار ئىنتايىن كەمچىل، ھازىرچە ئېرىشىلگەن مەلۇماتلار يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. لوپنور ناھىيەسى ئىشلىگەن لوپنور خەلق ناخشىلىرىغا ئائىت مۇزىكىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى خەلقمۇ ياكى قوشاقلارغا ئاساسەن كۇنىمىزدە ئىجاد قىلىنغانمۇ؟ بۇ تەرىپى قاراڭغۇ. ماموت قاسىم توپلىغان بەزى خەلق ئىجادىيەتلىرىنىڭ مۇزىكىسى (نوتىسى) قوشۇمچە قىلىنغان بولۇپ، رېژىسسور قۇربانجان ھېيتنىڭ بايانچە، دائىم كۆرۈلىدىغان ئېيتىشىشلارنىڭ مۇزىكىسىغا ئوخشىشىدىكەن. شۇنداقتىمۇ يۇقىرىقى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن، كېيىن دېگەندىمۇ 1800 ـ يىللىردىن كېيىن مەلۇم ساندىكى مۇزىكىلىرى، خەلق ناخشىلىرى ۋە ئۇسسۇللىرى بولغان، بۇ تەرەپلەردىن خوتەن ۋە تۇرپان خەلق سەنئىتىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

قاراقوشۇن كۆلى بويىدا بىرەر ئىشقا ھۆكۈم چىقىرىش زۆرۈر بولغاندا، خەلق سايلىغان شائىيولار با مەسلىھەت ھۆكۈم چىقىرىدۇ. بۇ يەردىكى پۇقرالار ئىسلام دىنىدىكى

شەرئەتنى بەك بىلىپ كەتمىگەچكە، بۇرۇنقى ئوخشاش ئىشلاردىن ئۇلگە ئېلىپ مەسىلە ھەل قىلىدۇ. بۇ «سودىيە»لەر دائىم «مۇھەممەد ئېيتىدۇلەركى» دېسىمۇ پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسلىرىنى بىلمەيدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلارنى دىنىي يول بىلەن بىلەن جۇملىدىن ھەدىس كۆرسەتمىلىرى بويىچە ھەل قىلىشقا ئىنتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئابدال مەھەللىسىدىكىلەر بىلەن قاراقوشۇن مەھەللىسىدىكىلەرنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئابداللىقلارنىڭ چۈشىنىش ئىقتىدارى يۇقىرى، سەممىي ئىكەن. قاراقوشۇن كەنتىدىكىلەر ئاددىي - سادىدا، كۆرگەن - بىلگەنلىرى چەكلىك. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىككى مەھەللىدىكىلەر ئېجىل - ئىناق ئۇتۇشكەنلىكى، بىر - بىرلىرىنى قىزغىن مېھمان قىلىدىغانلىقى، ھەمسۆھبەت بولغاندا كەيپىياتى ناھايىتى ئىناق بولىدىغانلىقى چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى تەرىپىدىن خاتىرىلەنگەن. لوپ رايونىدا بايلارنىڭ نامراتلارغا يارەم بېرىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرغان، 1880 - يىللاردىكى قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ بېگى كۇنچىققان ئۇلارنىڭ تېپىك ئۇلگىسى دېيىشكە بولىدۇ. لوپ رايونىدا ئادەم ئۆلتۈرىدىغان چوڭ، ئېغىر ۋەقەلەر يۈز بەرمىگەن، ئادەتتىكى نەرسە - كېرەكلەرنى ئوغرىلاش ئىشلىرى ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالغان، چۈنكى 1880 - يىللاردىن كېيىن باج - سېلىق ئېغىرلاپ، كىشىلەر نامراتلىشىپ كەتكەنلىكتىن ئوغرىلىققا ئوخشاش جىنايەتنى سادىر قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، مۇشۇنداق ئىشلارمۇ كېلىپ چىققان. 1889 - يىلى 10 - ئاينىڭ 16 - كۇنى ئاقتاما مەھەللىسىدە زىيارەتتە بولغان گابرىل بونۋالوتقا شۇ مەھەللىدىكى بىر كىشى مەھەللىسىدە ھەممەيلەننىڭ ئۇرۇق - تۇغقاندەك ياشايدىغانلىقى، بىر - بىرىنىڭ ھال - ئوقىتىنى ياخشى بىلىشىدىغانلىقى، بۇغداي بۇ يەردە ناھايىتى قىممەتلىك بايلىق سۈپىتىدە قارالسىمۇ، بىر ھەۋەب بىلەن ئۆينىڭ سىرتىدا ياكى خاماندا قالسا ئايلاپ تۇرسىمۇ ئوغرى ئالمايدىغانلىقىنى بايان قىلغان. ئەمما ئۇلار ئەتىسى يېڭى كۆل مەھەللىسىدە خامانىنى ياشانغانلارنىڭ ساقلاۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يازمىلىرىغا قارىغاندا، قاراقوشۇن بويىدىكى لوپلۇقلار بەزى ۋاقىتلاردا (ئالايلۇق: تويلاردا) ئات بەيگىسى، ئېشەك بەيگىسى، كېمە تاياش، قوشاق قېتىش مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۇزۇپ تۇرغان. بەگلەر ياكى ئۇيۇشتۇرغۇچىلار يەڭگۈچىلەرنى تارتۇقلىغان. ئۆزئارا قوشاق ئېيتىشىش، تېپىشماق تېپىشىش، ماقال - تەمسىل ۋە چۆچەك ئېيتىشىش قاتارلىق ئىشلار ئارقىلىق مەنىۋى دۇنياسىنى بېيىتىپ كەلگەن. لوپلۇقلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ مول بولۇشى ئۆزئارا ئىناق ياشىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب بولغان. تارىمنىڭ پىنھانلىرىدا ياشىغان بۇ خەلقنىڭ ئۆزئارا باراۋەر مۇناسىۋەتتە بولۇشى، باي ھەم نامراتلار ئارىسىدىكى پەرقنىڭ ئىنتايىن

ئازلىقى، تۈرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتلەردىكى ئاددىيلىقلار قوشۇلۇپ، لوپلۇقلار ئارىسىدا تەبىئىي باراۋەرلىك (سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى) پەيدا قىلغان. شۇ سەۋەب بىلەن ھەممەيلەننىڭ تۈرمۇش ۋە تەپەككۇرىدا ئاددىي ـ سادىدا ھالەت شەكىللىنىپ، ئىناق، ئېجىل ياشىغان. يەنە بىرى مەھەللىلەر تارقاق، مەھەللىدىكى ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى بولغان. ئەمما 20 ـ ئەسىرگە يېقىنلاشقانسېرى ئالۇان ـ سېلىقنىڭ كۆپىيىشى، ئېكولوگىيەدىكى ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ تۈرمۇشىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان.

يەتتىنچى باب قايتا گۈللەنگەن قەدىمىي ماكان

1. كىرورلار رايونىدىكى يېڭى گۈللىنىش ـ چاقىلىق

تارىم ۋادىسىدىكى شەھەرلەر 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەلتۆكۈس ۋەيران بولۇپ، ھېچبىر شەھەرنىڭ قالمىغان. شۇنداق، كېچىككەندىمۇ 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن بۇرۇن ئاخىرقى شەھەرلەر ـــ شەھىرى كىتىك، لوپ ۋە مەردەكلەر ۋەيران بولغان، شەھەر ئاھالىلىرى كۆچۈپ كەتكەن. شەھەر ـ بازارلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، يۇرتىمىزدىكى قەدىمكى شەھەرلەردە ھۇۋقۇش سايرىدى. ئېيتماق ھاجەتكى، شەھەرلەر ۋەيران بولۇپ ئاھالىلەر سىرتقا كۆچكەندە، بىر تۇركۈم سانى كۆپ بولمىغان ئاھالە جاھىللىق بىلەن نەدە سۇ بولسا شۇ يەردە كۆچۈپ يۈرۈپ ھاياتىنى ساقلاپ قالغان، ئۇلار يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققىتىنى قوزغاۋاتقان لوپلۇقلار ئىدى. شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى، بۇ چاقىلىق دىيارىنىڭ پۈتۈنلەي ۋەيران بولغانلىقى، ئاھالىسىز، قاغا ـ قۇزغۇنلارنىڭ ماكانىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. چۈنكى تارىم، كۆنچى، مۇران، چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدا ياشاپ چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، قۇشچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلىپ ھايات كەچۈرۈۋاتقان ھەمدە ئۆزلىرىنى يۇرت نامى بىلەن ئاتىۋالغان لوپلۇقلار يەنى مۇشۇ زېمىندا ياشاپ، گۈللەندۈرۈپ كېلىۋاتقان كىرورلار ئۇيغۇرلىرىدىن بىر قىسمى ياشاپ قالغان ئىدى، ئەنە شۇلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ قەدىمىي يۇرت نامى بىلەن لوپلۇق دەپ ئاتالماقتا. ئەمما بۇ يەردە ئېيتقان ۋەيران بولۇش قاراتمىلىققا ئىگە بولۇپ، شەھەر ـ بازارلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە ۋەيران بولۇشى كۆزدە تۇتۇلغان. ئەنە شۇنداق تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى ھەمدە كېيىنكى چاغلاردا چاقىلىق بازىرى، مۇران، ۋاششەھىرى بوستانلىقلىرىدا قايتىدىن ئۇيغۇرلار توپىنىڭ يىغىلىپ، مۇشۇ يۇرتلارنى قايتا گۈللەندۈرگەنلىكى چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشى تېمىسىدا دەۋر بۆلگۈچ قىلىپ تاللىۋېلىندى. چاقىلىقتىن ئىبارەت بۇ قەدىم ماكان ئەلۋەتتە قوشنا يۇرتلاردىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن گۈللەندۈرۈلۈشى سەۋەبلىك ئەسلىدىكى يۇرت ناملىرىدىن خەۋەرسىز ھالدا چاقىلىق، ۋاششەھىرى ناملىرىدا ناماياں بولدى، شۇڭىمۇ بۇ يۇرت ھازىرمۇ ئەنە شۇ نامدا ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يۇرتنى يەنىلا چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشى دەپ ئالدۇق.

مىلادىيە 1514 ـ يىلى دوغلات ئەمىرلىرىدىن مىرزا ئابابەكرى ئاغدۇرۇلۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەۋلادىدىن سۇلتان سەئىدخان يەكەن خانلىقى ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەن، خانلىق يەكەن شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ تاكى 1680 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، بۇ

ھاكىمىيەت تارىختا يەكەن خانلىقى ياكى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەپ ئاتالغان. يەكەن خانلىقىدىكى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە، سۇلتان سەئىدخاننىڭ سېپرىق ئۇيغۇرلارغا دىنىي جەڭ قىلىشقا لەشكەر بۆيرۇغانلىقىنى يازغان. بۇ يەردە ئېيتىلغان سېپرىق ئۇيغۇرلار ھازىرقى چەرچەن ۋە چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە ئىدى. شۇ قېتىملىق دىنىي ئۇرۇشتىن باشلاپ چاقىلىق رايونىنىڭ يەكەن خانلىقىنىڭ ئىدارە قىلغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن، چۈنكى بۇ خانلىقنىڭ چېگرالىق دۇنخۇاڭدىن ھالقىغان ئىدى (ۋېي لياڭتاۋنىڭ «يەكەن خانلىقى تارىخىدىن تېزىس»قا قارالسۇن). ھازىر يازما پاكىتلارنىڭ بولماسلىقى ئۇلارنىڭ چاقىلىق دائىرىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئەھۋاللىرى، جۈملىدىن تەسىس قىلغان ھۆكۈمرانلىق ماشىنىسى، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى، يۇرتتىكى ئاھالىنىڭ نوپۇسى ۋە باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىش قىيىن. 1680 - يىلىغا كەلگەندە جۇڭغارلارنىڭ يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇشى ئۇچۇن پۇرسەت كەلگەن. ئاپاق خوجا يۇرتتىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، تۇبۇتكە بېرىپ دالاي لاما V گە باش ئۇرۇپ، يالۋۇرۇپ، خان - پادىشاھلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. دالاي لاما يازغان ئاپاق خوجىغا ياردەم قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇپنى كۆرگەن جۇڭغار تۆرىسى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاپاق خوجا مۇرتلىرىنىڭ ئىچىدىن ماسلىشىشى بىلەن، يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرغان. 1681 - يىلى بۇددىستلارنىڭ يېڭى يىلىدا جۇڭغار ھۆكۈمدارى تارىم ۋادىسىنى دالاي لاماغا سوۋغا قىلغانلىقىنى جاكارلىغان. يەكەن خانلىقىدىكى 150 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق نېمە ئۈچۈن شۇنداق تېزلا ھالاك بولغانلىقى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دىنىي مەزھەپچىلىك سەۋەبىدىن ئاق تاغلىق، قاراتاغلىق دەپ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنگەنلىكى، ئاپاق خوجا تەرەپدارلىرى ئىچكى جەھەتتىن جۇڭغارلارغا ماسلاشقانلىقى، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ناھايىتى تېزلا غۇلىشىنىڭ سەۋەبى بولۇپ قالغان. مەيلى قانداق بولمىسۇن، ئالتە شەھەر جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى، چاقىلىق رايونىدا لوپلۇقلار ئارىسىدا دىنىي ئىختىلاپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن يەنىلا ئەسلىدىكى بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، ئەمما جۇڭغارلارنىڭ ئىنتايىن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيەسىدە ياشىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. شۇ سۇڭ تەرىپىدىن يېزىلغان «غەربىي يۇرت دەريا - ئېقىنلىرى خاتىرىسى»دە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭ بىلەن جۇڭغارلار چېگرا ئايرىغاندا، لوپ رايونى جۇڭغارلارغا ئايرىپ بېرىلگەنلىكى يېزىلغان. چۈنكى ئەينى دەۋردە لخاساغا تاۋاپقا ماڭغان بىر تۈركۈم ئاھالە ئالتۇنتاغ بىلەن ماڭغانلىقتىن بۇ رايوندىكىلەرنىڭ تېخىمۇ كۆپرەك ئېزىلىدىغانلىقى مۇقەررەر، جۇڭغارلار بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلمىغان بولسىمۇ، ئېغىر باج - سېلىق خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان. تارىخشۇناس يۇنۇسجان ئېلى بۇ توغرىدا: «سۇۋان ئاراپتانىڭ تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارغا قاراخان نامىدىكى نازارەتچى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، مەخسۇس تارتۇق

ئىشلىرىنىڭ ئورۇنلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىدى. «چىڭ ئوردىسىنىڭ گاۋزوك زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»گە ئاساسلانغاندا، «ئىلگىرى ئۈيراتلارنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە بىردىن قاراخان، بىردىن خوجا ئەۋەتىپ نوپۇس سانى بويىچە، قېرى - ئاجىزلىرىدىن باشقىلىرىنى سېلىق رويخېتىگە پۈتەتتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. «تەزكىرەئى ئەزىزان»دا بولسا «ئەينى مەزگىلدە ھەربىر شەھەر - بازاردا 15 قالماق (موڭغۇل) ئەمەلدارى تۇراتتى. ئۇلار ئۆزلىرى تۇرغان شەھەر - بازارلارنى نازارەت قىلاتتى. بۇ قالماق ئەمەلدارلىرى قاراخان دەپ ئاتىلاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قاراخانلار ھەرقايسى شەھەرلەردىكى جۇڭغارپەرەس خوجىلارنىڭ يارەملىشىشى بىلەن ئاھالىلەرنىڭ تۇتۇن سانى بويىچە تارتۇقنىڭ ئومۇمىي سانىنى ھېسابلاپ، كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلەرنى قاقتى - سوقتى قىلاتتى. ئۇلار جۇڭغار خانلىقىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرىدىن بولۇپ، يىللىق تارتۇق ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغاندىن سىرت، ھەر ۋاقىت جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق شەكلى قىلىپ تاللىۋالغان فۇنكسىيەلىرىنى نازارەت قىلىپ تۇراتتى. شۇ ئارقىلىق جۇڭغار خانلىقىنىڭ بۇ رايونلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن تېخىمۇ ئۇنۇملۇك بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ۋە مەمۇرىيىتىنى كونترول قىلىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بېرەتتى. سۈزان ئاراپتانىڭ تەخرىتبىغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىدىكى تارتۇق، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى قاراخان ھەم خوجىلارنىڭ سۈيلىشى ھەم ۋاستىسى ئارقىلىق، پەقەت بىرلا خىل ئۇسۇلدا ئورۇنلانمايتتى، بەلكى باج - سېلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلەتتى. يەنى باجنىڭ تۇرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئادەم بولسا ئادەم بېجى تاپشۇراتتى. يېرى بولسا يەر بېجى تاپشۇراتتى. باققال ئائىلىلەر مېۋە بېجى تاپشۇراتتى. باقمىچى سودىگەرلەر چارۋا بېجى تاپشۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالتۇن - كۈمۈش بېجى، جاندار بېجى، سودا بېجى، ئوت - چۆپ بېجى، سۇ بېجى قاتارلىق باجلارنى تاپشۇراتتى، ھەرقايسىسىنىڭ مۇقىم بېكىتىلگەن نورمىسى بولۇپ تۆلەم دەرىجىسى يۇقىرى ئىدى»[1] دەپ يازغان. لىن گەن ۋە گاۋ زىخۇلارنىڭ نەقىل قىلىشىچە، «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە»دە مۇنداق دېيىلگەن: «جۇڭغارلار دەۋرىدە، ئۇيراتلار دائىم كېلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇراتتى، توت - بەشى بىر بولۇپ ياكى نەچچە ئونى بىر بولۇپ، مۇسۇلمانلار يۇرتىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلاتتى ھەمدە چارۋا - مالىلىرىنى بۇلايتتى، خوتۇن - قىزلىرىنى ئايلاغ ئاستى قىلاتتى، ئازراقلا كۆڭلىگە ياقمىسا خالىغانچە ئۆلتۈرۈۋېتەتتى.»[2] مانا مۇشۇ خاتىرىلەردىنمۇ جۇڭغارلارنىڭ لوپ رايونىدا قىلغان - ئەتكەنلىرىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقىنى بىلىش قىيىن ئەمەس، شۇڭىمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «دۇنخۇاڭ خاتىرىلىرى»نىڭ 1 - جىلدىدا «لوپنور

① يۇنۇسجان ئېلى: «17 - ، 18- ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 222 - بەت.

② لىن گەن، گاۋ زىخۇ (ئابلەت نۇردۇن، ئەزىز يۈسۈپ، مۇھەممەتجان مۆمىن، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت تەرجىمە-سى): «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 540 - بەت.

ئەتراپلىرىمۇ شۇنداق، بۇ يەردە ئەسلىدە ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئائىلە بولۇپ، كېيىن پەقەتلا 600دىن كۆپرەك ئائىلە قالغان» دېگەن بايانلىرى بىلەن باشقا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، لوپلۇقلارنىڭ جۇڭغارلارنىڭ ئېزىشىگە قانچىلىك ئۇچرىغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز. ئەمەلىيەتتە، لوپلۇقلارنىڭ جۇڭغارلار زۇلۇمىغا ئۇچراش ئەھۋالىنى چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندە ئېغىز ئەدەبىياتى تونۇشتۇرغاندا تونۇشىدىغان، گابرىل بونۋالوت خاتىرىلىگەن تارىخىي داستان ئۇنۇملۇك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ، شۇ تارىخىي داستاننىڭ مەزمۇنىنى تارىخىي يازما ئۇچۇرلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمى لوپلۇقلارغا ناھايىتى ئېغىر كەلگەن، جۇملىدىن كۈن ئالغۇسىز ھالەتكە كەلتۈرگەن. لوپلۇقلار ھەر دائىم جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشنى ئىستەپ يۈرگەن كۈنلەردە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇرپاننى ئىگىلىگەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرپاننى ئىگىلىشى 1723 - يىلىدىكى ئىش ئىدى. يۇقىرىقى خەۋەرنى ئىشتىكەن لوپلۇقلار بۇنى جۇڭغارلاردىن قۇتۇلۇش پۇرسىتى، دەپ قاراپ، كەم دېگەندىمۇ ئىككى تۈركۈم ۋەكىللىرىنى تۇرپانغا ئېۋەتىپ بەيئەت قىلغان، شۇندىلا لوپلۇقلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلار چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەلۇم بولغان. ئۇندىن بۇرۇن دەريا - كۆل بويلىرىدا ياشاۋاتقان لوپلۇقلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلار مەلۇم بولسىمۇ يازمىلارغا چۈشمىگەن ئىدى (جۇڭغار يازمىلىرىدا بار - يوقلىقى قاراڭغۇ). ئەمما لوپلۇقلارنىڭ تەلەيسىزلىكى شۇكى، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي جۇڭغارلار بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارىسىدا كېلىشىم تۈزۈلۈپ چېگرا ئايرىلغان، كېلىشىم بويىچە تۇرپان ۋە لوپ رايونى جۇڭغارلارغا تەۋە بولغان. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۆزلىرىگە بەيئەت قىلغان بىچارە ئاۋامنى ئۇنتۇماي تۇرپانلىقلار بىلەن بىرگە گەنسۇ ئۆلكىسىگە كۆچۈشنى يارلىق قىلغان، نەتىجىدە تۇرپان خەلقىدىن 10 مىڭدىن ئوشۇق كىشى چىڭ سۇلالىسىگە بالدۇر بەيئەت قىلغان ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ گۇاجۇ ئايمىقىغا كۆچكەن، ئەمما لوپلۇقلارنىڭ كۆچكەنلىكى توغرىسىدا ئۇچۇر يوق. پەرەز قىلىشىمىزچە، لوپلۇقلاردىن كۆچۈپ بارغانلار بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن سانى كۆپ بولمىسا كېرەك. چۈنكى لوپلۇقلار ناھايىتى قەدىمدىنلا دەريا - كۆل بويلىرىدا چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىققا تايىنىپ ھايات كەچۈرگەچكە، قۇرغاق رايون گەنسۇنىڭ مۇھىتى بۇلارنىڭ ياشىشىغا ماس كەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ بەختسىزلىكى شۇندىن كېيىن باشلىنىدۇ. جۇڭغارلار ئۇلارنىڭ تەۋەككۈل قىلىپ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلار ياشاۋاتقان جايلارنى قورشاپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. جۇڭغارلار ئابدال قاتارلىق جايلاردىكى لوپلۇق ئاھالىلەرنى قاتتىق قىرغىن قىلغان، شۇ قىرغىنچىلىقتا ئامان قالغان ئاھالىلەر يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ چاقىلىق ناھىيە مۇران بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قاراقوشۇن كۆلىگە قەدەر كەتكەن، بەزىلىرى قېچىپ ھەتتا چايدام ئورمانلىقىغىچە كەتكەن. شۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتىن كېيىن قاراقوشۇن كۆلى بويلىرىدا قايتىدىن يۇرت بەرپا قىلغان. جۇڭغارلارنىڭ لوپلۇقلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 1680 - يىلىدىن 1723 - يىلىغىچە،

1725 - يىلىدىن 1757 - يىلىغىچە داۋام قىلغان، ئەمەلىيەتتە بۇ چاقىلىق رايونغا قىلغان ھۆكۈمرانلىق ئىدى.

1758 - يىلى چىڭ سۇلالىسى نوپۇس ۋازارىتىدىن ئارغۇن «لوپنورغا بارىدۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ قاشقا ئىسىملىك بىر باشلىقى بىز بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلدى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جايلاردا ئەسلىدە ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشى بولغان ئىكەن. ئوننەچچە يىلدىن بۇيان، ئۇلارنىڭ بىرقىسمى ئاقسۇ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەچكە ھازىر 600 نەچچە ئۆيلۈك كىشى قاپتۇ. ئۇلار بېلىقچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىكەن. بۇنىڭدىن 40 يىل بۇرۇن بۇيۇك قوشۇنىمىز تۇرپاننى تىنچىتقاندا، جياڭجۈن خەير - ئېھسان قىلىپ، ئۇلارغا گەزلىمە ۋە چاي ئىنئام قىلغان ئىكەن. قوشۇن چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇ جايىنى جۇڭغارلار ئىگىلىۋاپتۇ. بۇيۇك قوشۇنىمىزنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئۆتكەن يىلى تارتۇق يوللاپتۇ...» دېيىلگەن. مانا بۇلاردىن لوپلۇقلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئېغىر زۇلۇمغا چىدىماي يۇرتلىرىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ھازىرچە لوپلۇقلارنىڭ يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشىگە ئېغىر زۇلۇم ۋە قىرغىنچىلىقنىڭ سەۋەب بولغانلىقىنى، بۇنىڭ يەنە بىر مەنىدىن ئالغاندا بىر خىل قارشىلىق كۆرسىتىش ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ھازىرچە لوپلۇقلارنىڭ ئۇلارغا قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق، بۇنداق قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ نوپۇسى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئەمما باشقا يۇرتلاردا، جۈملىدىن قومۇل، تۇرپانلاردىكى خەلق جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمىدىن جاق تويغاچقا، چىڭ سۇلالىسىغا تېزلا بېقىنىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ جۇڭغارلارنى يوقىتىشىغا ھەمدەملىشىشى ئىسپاتلىدۇر. «بۇيۇك چىڭنىڭ شىزۇڭ پادىشاھىنىڭ خاتىرىلىرى»نىڭ 31 - جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن 1725 - يىلىدىكى مەلۇماتنامىدىكى تۇرپانلىقلارنى گۇاجۇ ۋە شاجۇلارغا كۆچۈرۈش ھەققىدىكى پەرماندا، لوپلۇقلارنىمۇ خالىسا بىرگە كۆچۈشى ھەققىدە يارلىق قىلىنغان. مانا بۇلارغا قارىغاندا، لوپلۇقلارنىڭمۇ تۇمەندىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە تۇرپانلىقلارغا ئوخشاش جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويۇنتاۋلىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن يەكۈنگە كەلتۈرىدۇ. مۇشۇ مەلۇماتنامىدىكى بايانغا قارىغاندا، بۇ چاغلاردا لوپلۇقلار بۇرۇنقىدەكلا بېلىقچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك قىلغان. 1757 - يىلى مەسلىھەتچى ئامبال ئارغۇن قاراشەھەردىن لوپ رايونىغا قاچقان جۇڭغار قوۋملىرى جوراس، ماخوس قاتارلىقلارنى قوغلاپ، لوپ رايونىغا كېلىپ لوپلۇقلارنى كۆرگەن ۋە ئۇلارنى ئەل قىلغان. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تامامەن يوقاتتى، لوپلۇقلار گەرچە جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قالدى. 1797 - يىلى قاراقوشۇن، چارا قاتارلىق جايلاردا يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغان بولۇپ، نۇرغۇن لوپلۇق ئاھالە قىرىلىپ كەتكەن، بىر قىسىم ئاھالە يۇرتىنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتكەن. لوپلۇقلارنىڭ پىسخىكىسىدا كۆرۈلگەن يۇقۇملۇق كېسەللىكتىن قورقۇش ئېڭى شۇ قېتىمدىنمۇ ياكى باشقا بىر قېتىمدىنمۇ قالغان. مۇشۇ دەۋرلەردىكى لوپلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ھەققىدە

1805 - يىلى يېزىلغان «ئۇچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە»نىڭ 2 - جىلدىدا «لوپنور كۆلى... ئۇ يەردە ئىككى مۇسۇلمان كەنتى بولۇپ، ئۇ كەنتتىكىلەر لوپنور مۇسۇلمانلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى كەنتنىڭ ھەربىرىدە 4 - 5 يۈزدىن ئائىلە بار. ئۇلار ئاشلىق تېرىمايدۇ. چارۋىچىلىق قىلىشنى بىلمەيدۇ، ئاشلىق ئورنىدا بېلىق يەيدۇ. چىگدىن توقۇلغان رەختتە كىيىم كىيىدۇ، ماموق چاپان كىيىدۇ. تۇتقان ئۇچار قۇشلارنىڭ پەي ماموقلىرى ئۇستىدە ياتىدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن تىل ئۇقۇشىدۇ، دۇئا تىلاۋەتنى، نامازنى بىلمەيدۇ. كورلىدىكى مۇسۇلمانلار شەھىرىگە بارغانلىرى چاڑا گۆشى، ئاشلىق يېيىلمەيتتى، يەپ قويسىلا قۇسۇپ ياندۇرۇۋېتەتتى. كورلىدا بېلىق كۆپ بولغاچقا ئۇلار بۇ يەرگە كېلەلەيتتى. ئەمما باشقا جايغا بېرىشقا پېتىنالمايتتى»[1] دەپ يېزىلغان. چىڭ سۇلالىسى لوپ رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇنۇملۇك يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، شۇ يەرلىكلەردىن بەگلەرنى تەيىنلىگەن. شۇ چاغلاردا لوپلۇقلاردا جۇملىدىن قاراقوشۇنلۇقلاردا 5 - دەرىجىلىك بەگدىن ئۈچى، 6 - دەرىجىلىك بەگدىن يەتتىسى بارلىقى تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن، بۇ بەگلەر تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1804 - يىلى يېزىلغان «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»نىڭ 3 - جىلدىدا: «لوپنوردا ئەسلىدە 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى. ئۇلار سۇلالىمىزگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ئۇ جايدىن كۆچمىگەنىدى. جۇڭغارلار ئۇلارنى خارلىغاچقا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇ، دولان قاتارلىق شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن. ئۇلاردىن ھازىر قالغىنى 600 نەچچە ئۆيلۈك. ئۇلارنىڭ بۇيۇك قوشۇنىمىزنىڭ داۋاچىنى تىرىك تۇتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەۋەتكەن ئەلچىسى تۇرنا تارتۇق قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا كېلىپتۇ» دېيىلگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇئاۋىن سانغۇنى ئالانا 1723 - يىلى يوللىغان دوكلاتىدا: «لوپنورلۇق ئۇيغۇرلاردىن قۇربان قاتارلىقلار قاراكۆل، ساداقتۇ ۋە قاراقوشۇندىن ئىبارەت ئۈچ جايدىكى مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ بەيئەت قىلدى» دېيىلگەن. پىرژېۋالسكى 1876 - يىلى لوپلۇقلار ئارىسىدا ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن، «ئاڭلىغان ئۇچۇرلىرىمىزغا قارىغاندا، ھازىر تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالە ئەسلىدە لوپ كۆلى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى، تەخمىنەن يۈز يىللار ئىلگىرى بېلىقنىڭ ئازىيىشى ۋە قالماقلارنىڭ ھوجۇمى تۈپەيلىدىن تارىم دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىغا كۆچكەن»[2] دەپ مەلۇمات بەرگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان لوپ كۆلى ھەرگىزمۇ تارىختىكى كىرورانغا يېقىن لوپ كۆلى بولماستىن، ئارغان - يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدىكى لوپ كۆلى بويلىرىدىن قاراقوشۇن كۆلى بويىغا كۆچكەن، پىرژېۋالسكى قاراقوشۇن كۆلىنى لوپ كۆلى دەپ قالغان. بۇ پاكىتلارغا ئاساسەن لوپلۇقلارنىڭ جۇڭغارلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنى، ھەتتا يۇرتىدىن چېقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز ۋە لوپلۇقلارنىڭ تىلىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاشلىقى، ئەمما

① خې نىڭ: «ئۇچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە بايان»، جۇڭگو تەيۋەن چېڭچۇن نەشرىياتى، 1968 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 28 - بەت.

② پىرژېۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 262 - بەت.

قىسمەن پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى 18 - ئەسىردىلا مەلۇم بولغان ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرەلەيمىز. 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىم دەريالىسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىدا ئۆزگىرىش بولۇپ قاراقوشۇن كۆلى شەكىللەنگەن. شۇنداق بولغاندا قاراقوشۇن كۆلى، قارابوران كۆلى قاتارلىقلار يېڭىدىن شەكىللەنگەن بولىدۇ. شۇنداق، 18 - ئەسىردىن بۇرۇن بىرقانچە ئەسىر لوپلۇقلارنىڭ ئاساسىي پائالىيەت سورۇنى شىمالدا ئارغان - يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدا بولغان. شىمالدا لوپنور ناھىيەسىنىڭ بىر قىسىم زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. لوپلۇقلارنىڭ رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، لوپلۇقلار 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىمالدىن قاراقوشۇن كۆلىگە قاراپ سۈرۈلۈپ يۇرت بەرپا قىلغان ۋە يېڭى يۇرتىنى كونا ماكانىنىڭ نامى بويىچە «ئابدال» دەپ ئاتىغان.

چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، لوپ رايونىدا ئەسلىدە 2000 ئائىلىدىن ئوشۇق ئاھالە بولسىمۇ (ھەربىر ئائىلىدە بەشتىن نوپۇس بار دېسەك 10 مىڭ نوپۇس بولىدۇ)، 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا خېلى كۆپ ئاھالە كۆچۈپ كەتكەن، بىر قىسمى قىرغىنچىلىقتا ئۆلۈپ كەتكەن. 1723 - يىلىغا كەلگەندە قاراكۆل، قاراقوشۇن، ساداقتۇ قاتارلىق ئوچ جايدا 3000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. 1761 - يىلىغا كەلگەندە ئاھالىلەر يەنىلا قاراقوشۇن ۋە قاراكۆل رايونلىرىنى مەركەز قىلىپ ياشىغان بولۇپ قاراكۆل بىر بەگلىك، قاراقوشۇن بىر بەگلىك (بەش ئورۇن) بولۇپ لوپ رايونىدا باج تاپشۇرىدىغان، سىلىق تۆلەيدىغان 183 ئائىلە 1071 ئادەم بارلىقى خاتىرىلەنگەن. 1777 - يىلى كىتاب قىلىنغان «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە» ناملىق ئەسەردە «ئىككى ئورۇندا كەنت بار، ھەربىرىدە 4 - 5 يۈزدىن ئائىلە بار، تېرىقچىلىق قىلمايدۇ، چارۋا باقمايدۇ، بىلىق تۇتۇپ يەپ ھايات كەچۈرىدۇ... تىلى ئالتە شەھەرلىكلەر بىلەن ئوخشاش» دەپ يازسا، «غەربىي يۇرت دەريا - ئېقىنلىرى خاتىرىسى» ناملىق ئەسەردە لوپ كۆلى رايونىدا 208 ئائىلە 1260 ئادەم بار، دەپ خاتىرىلەنگەن. «قاراقوشۇنلۇقلار ئاساسەن كۆلنىڭ ئەتراپىدىكى 11 كەنتتە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ تەخمىنەن 70تەك ئائىلە 300دىن كۆپرەك ئاھالە بار، ئادەتتە ھەر ئائىلىنىڭ 2 - 3 تىن پەرزەنتى بولۇپ، بەزى ئائىلىلەر 5 - 6 بالىلىق بولغان. بۇندىن سەل ئىلگىرى قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپىدا ئاھالە ھازىرقىدىن خېلىلا كۆپ بولۇپ ھەممىسىنى قوشقاندا 550 ئائىلىگە يېتىدىكەن» دېيىلگەن. بۇلارنى توغرا سانىلىق مەلۇمات دېيەلمىسەكمۇ، كەم دېگەندىمۇ مۇشۇنچىلىك ئاھالىنىڭ ياشىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئاھالىنىڭ ئازلاپ كېتىش سەۋەبىدە، يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئاھالىنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قۇيۇش بىلەن بىرگە، بىر قىسىم ئاھالىنىڭ بۇ رايوندىن كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى، جۈملىدىن قىرغىنچىلىقىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. يۇقىرىقى ئامىللاردىن باشقا لوپلۇقلارنىڭ ئىنتايىن تارقاق جايلاشقانلىقى ھەمدە باجدىن قېچىش ئۈچۈن ئاز مەلۇم قىلىنمىغانلىقى قاتارلىق ئامىللارنىمۇ ئويلىشىش زۆرۈر. لوپلۇق ئاھالىلەرنىڭ ⅔ بۆلىكى كۆل ۋە دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان، ئاھالىلەرنىڭ شۇ چاغدا يەتكۈزگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا 20 يىللار

ئىلگىرى (تەخمىنەن 1856 - يىللىرى ئەتراپىدا) چېچەك كېسىلى تارقىلىپ ئاھالە قىرىلىپ كەتكەن، تاكى يېقىنقى چاغلارغىچە چېچەك قاتارلىق كېسەللىكلەردىن قورقۇش روھىي ھالىتى شۇ خىل قىرغىنچىلىقنىڭ مەھسۇلى ئەلۋەتتە. چېچەك كېسىلىدىن ئامان قالغان ئاز ساندىكى ئاشۇ ئاھالە چاقىلىققا كېلىپ يەرلەشكەن خوتەن تەرەپتىن كەلگەن ئاھالىنىڭ تەسىرىدە چاقىلىق ئەتراپلىرىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان.

چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشى مەسىلىسىدە بەزى مۇجمەللىكلەر مەۋجۇت، بۇنىڭ مىسالىغا ئالساق 16 - ئەسىردە ياشىغان تارىخچى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدي»دە يەكەن خانلىقى سۇلتانى ئابدۇرەشىتخان (1533 - 1560 - يىلىغچە ھۆكۈم سۈرگەن) زېمىنى سانىغاندا، چاقىلىق ھەققىدە مەلۇمات بەرمىگەن، لېكىن بىر ئەسىر كېيىن ياشىغان تارىخچى مىرزا شاھ مەھمۇد بىن فازىل جوراس يازغان «تارىخى رەشىدي - زەيلى»نىڭ ئاقسۇ «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتى» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىنغان نۇسخىسىدا، سۇلتان ئابدۇرەشىتخان زېمىنى سۈپىتىدە «چاقىلىق» نامىنى ساناپ ئۆتكەن (مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان بىلەن مىرزا شاھ مەھمۇد جوراس ئىككىسىلا شۇ خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت ئەربابلىرى ئىدى)، ناۋادا «چاقىلىق» دېگەن يۇرت نامى (ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچى مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىپ قىياسەن بۇ نامنى قوشۇپ قويۇپ يۇرمىگەن بولسىلا) شۇ ۋاقىتتا بار بولسا، چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرىنى 16 - ، 17 - ئەسىرلەرگە سۈرگىلى بولاتتى، ئەپسۇسلىنارلىقى بۇنداق قىلغاندا يۇرتنىڭ قايتا گۈللىنىشى بەك بالدۇر بولۇپ كېتىدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى 1876 - ۋە 1885 - يىللىرى، 1889 - يىلى، 1906 - يىلى بۇ يەرگە كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەردىن پىرژىۋالسكى، گابرىل بونۋالوت، ستەيىنلەر يەرلىك خەلقتىن نۇرغۇن ئۇچۇرلارنى ئىگىلىگەن، ئۇلار ئىگىلىگەن ئۇچۇرلارغا ئاساسلانساق، چاقىلىقنىڭ 16 - ، 17 - ئەسىرلەردە قايتا گۈللەنگەن، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ.

2. چاقىلىقتا قايتا يۇرت بەرپا بولۇشى

1. چاقىلىق بوستانلىقى

چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى كىروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەر 6 - ئەسىرلەردە، مۇران ۋە ناھىيە بازىرىدىكى شەھەرلەر 10 - ئەسىردە ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئاخىرقى شەھەرلەر بولمىش لوپ (ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى)، كىتەك ۋە مەردەكلەر 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋەيران بولۇپ تۈگىدى. شۇندىن باشلاپ چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە شەھەرلەر بولمىغان شارائىتتا بىر تۈركۈم ئاھالە يەنى لوپلۇقلار تارىم دەريالىسىنىڭ ئاياغ ئېقىندا ياشاپ زامانىمىزغا كەلگەن. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كېرىيەدىن كەلگەن ئۇۋچىلار تاسادىپىي سەۋەب بىلەن چاقىلىق ناھىيە بازىرىدىكى كونا شەھەر خارابىسىغا كېلىپ قالغان، شۇندىن كېيىن بۇ يېرى مۇنبەت ھەم كەڭرى، ئەمما سۇيى ئاز يۇرتقا كىشىلەر كېلىپ قايتىدىن گۈللەندۇرۇلگەن.

پىرژىۋالسكى 1876 - يىلىدىكى ئېكسپېدىتسىيەسىدە قورغاندىن (قارابۇران كۆلىگە يېقىن جاي، ناھىيە بازىرىنىڭ 70 كىلومېتىر شىمالىدا) قاراقوشۇن كۆلىگە قاراپ ماڭماستىن چاقىلىققا بارغان. ئۇ مۇنداق يازغان: «چاقىلىق دېگەن بۇ كەنتنى بۇندىن 30 يىللار ئىلگىرى خوتەن ۋە كېرىيەدىن كەلگەن ئاھالىلەر قۇرغان، ھازىر كەنتتە 20 نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە بار ئىكەن، ئۇندىن باشقا يەنە تۇرمىدە سۈرگۈن قىلىنغانلاردىن 100 نەچچە جىنايەتچى بار ئىكەن، بۇ جىنايەتچىلەر مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىپ يەر تېرىيدىكەن، زىرائەتلەر پىشقاندىن كېيىن يەرلىك ئاھالىلەر يېغىپ ئامبارغا تاپشۇرىدىكەن. ئېتىزلارنى سۇغىرىدىغان سۇ چاقىلىق دەرياسىدىن باشلاپ كېلىنىدىكەن... ھازىرقى چاقىلىق كەنتىنىڭ ئەتراپىدا ئوتۇغۇچخان (مويسىپىتلار توغرىسى ئاتاغوجىخان دەپ ئىزاھلايدۇ — نەقىلچى) شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان بىر كونا شەھەر بار ئىكەن، ھازىر ساقلىنىپ قالغان تۇپىدىن قوپۇرۇلغان سېپىلىنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، سېپىلىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن تەرىپىدە تەم بولغان ئىكەن. چاقىلىق بىلەن چەرچەنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چاقىلىقتىن ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتا ۋاششەھىرى كونا شەھىرى بار ئىكەن. ئۇندىن باشقا بىز يەنە لوپ كۆلى بويىدىن (ئەمەلىيەتتە قاراقوشۇن كۆلى بولۇشى كېرەك — نەقىلچى) كونا شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر خارابىسىنى بايقىدۇق، بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن مۇشۇ شەھەر خارابىسى ئەڭ چوڭ ئىكەن.»[1]

پىرژىۋالسكى 1885 - يىلى كەلگەن ۋاقتىدا چاقىلىق ھەقىقىدە يازغانلىرى تېخىمۇ كونكرېت بولۇپ مۇنداق دېيىلگەن: «چاقىلىق كەنتى ئەسلىدە كېرىيەلىكلەر تەرىپىدىن 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان. شۇ يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، كېرىيەدىن كەلگەن بىر نەچچە ئوۋچى چەرچەن ئارقىلىق چىڭخەي تەۋەسىدىكى غازلىق رايونىغا ئوۋغا بارغان، قايتىشىدا ئالتۇنتاغدىن ھالقىپ تاسادىپىي ھالدا بۇ يەرگە كېلىپ قالغان ھەمدە ۋەيران بولغان سېپىل ۋە ئۆيۋاقلارنى بايقىغان، ئۇلار قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىكى ئۆيلەر ئىچىدە كونا، بۇزۇلغان يېپ ئېگىرىدىغان نۇرغۇن چاقلارنى بايقىغان ھەمدە بۇ يەرنى «چاقىلىق» دەپ ئاتىغان. ئۇ ۋاقىتلاردا بۇ ئەتراپلاردا ئادەم يوق بولۇپ چەرچەنگە بارغاندىلا ئاندىن ئادەم ئۇچرايتتى... كېرىيەلىك ئوۋچىلار چەرچەنگە بېرىش ئۈچۈن كېتىۋاتقىنىدا يەنە بىر شەھەر خارابىسىنى بايقىغان. ئوۋچىلارنىڭ ئىچىدە ۋاش ئىسىملىك بىرى بار بولۇپ، بۇ شەھەر خارابىسى ئۇنىڭ نامى بىلەن ۋاششەھىرى دەپ ئاتالغان. ئوۋچىلار كېرىيەگە قايتىپ بېرىپ يۇرتداشلىرىغا قەدىمىي شەھەرلەرنى ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، بۇ قەدىمىي شەھەرگە بىرقانچە ئۆيلۈك كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پولاتبەگ ئەنە شۇ چاق بايقالغان خارابىگە يەنى چاقىلىققا كېلىپ ئېرىق ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلغان. ئۇ كېيىن يۇرتىنىڭ ئاقساقىلى بولغان، بىز چاقىلىققىكى ۋاقتىمىزدا 70 يېشىدا قازا تاپتى.»[2] مەرھۇم يازغۇچى سۇلايمان ئابدۇرەھمىنىڭ ئېيتىشىچە، پولاتبەگنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ھازىرمۇ قورغان

① ② پىرژىۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 268 - ، 160 - ، 161 - بەتلەر.

مەھەللىسىدە ئولتۇرىدىكەن. پىرزىۋالسكىنىڭ بايانلىرىنى ئىشەنچلىك دەپ قارىساق ئارتۇق كەتمەيدۇ، بايانلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى يەرلىكلەر تەرىپىدىن يەتكۈزۈلگەنلىكىگە شۈبھىلەنمەيمەن. پىرزىۋالسكىنىڭ يازغانلىرىنىڭ راستلىقىنى باشقا ئېكسپېدىتسىيەچىلەر خاتىرىلىگەن، يەرلىك ئاھالىلەر تەمىنلىگەن ئۇچۇرلارنىڭ ئوخشاشلىقىمۇ ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. چاقىلىققا، يەنى ھازىرقى چاقىلىق بازىرى ۋە ۋاشىھىرى بوستانلىقىغا كېرىيە تەرەپتىن ئاھالە كەلگەندە، مېنىڭ ھازىرقى ئىبارەم بويىچە ئېيتقاندا، چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشىنىڭ ھارپىسىدا، چاقىلىق دىيارىدا يەنە بىر تۈركۈم يەرلىك ئاھالە ياشاۋاتقان ئىدى، ئۇلار دەريا ۋە كۆللەرنى مەركەز قىلىپ ياشاۋاتقان لوپلۇقلاردۇر. بۇ يەردە تەكتىلەيدىغان يېرىمىز شۇكى، چاقىلىق قايتا گۈللىنىشتىن بۇرۇن ۋە شۇ دەۋرلەردە بۇ زېمىننىڭ دەريا - كۆل بويلىرىدا ئۆزلىرىنى يۇرت نامى بىلەن لوپلۇق دەپ ئاتىغان يەرلىك ئاھالە بار ئىدى، بىز ئېيتىۋاتقان قايتا گۈللىنىش پەقەت شەھەر بوستانلىقى ــ كۆجۇم مەھەللىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە قارىتا ئېيتىلغان. سېۋېن ھېدىن 1905 - يىلى نەشر قىلىنغان «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» ناملىق كىتابىدا «چاقىلىقنىڭ مۇھىملىقى بارغانسېرى گەۋدىلەنمەكتە، چۈنكى تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى ۋە قاراقوشۇن رايونىدىكى بىلىقچى ئاھالىلەر تېرىقچىلىق قىلىدىغان بۇ يەرگە توپلانماقتا»[1] دېگىنىدەك، تارىم دەرياسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن لوپلۇقلارمۇ تەدرىجىي ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە مۇزان بوستانلىقىغا توپلاشقان. ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، 1903 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىدە 496 ئۆيلۈك، 3383 نوپۇس بار ئىدى. 1910 - يىلى ئەتراپىدا ناھىيە بازىرىدا 84 ئۆيلۈك 281 جان ئادەم بارلىقى ھەققىدە يازما ئۇچۇر بار، بۇ ئىستاتىستىكا بازارنى مەركەز قىلغان، ئەمما باشقا مەھەللىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، مۇشۇ ئىككى قەرنەدە خېلى ياخشى گۈللىنىش بولغان بولسا كېرەك.

1905 - يىلى چارقىلىققا كەلگەن خانتېڭتون «ئاسىيانىڭ تومۇرى» ناملىق كىتابىدا، بۇندىن 80 يىللار مۇقەددەم «چاقىلىق قايتىدىن بايقالغاندا» دېگەن ئىبارىنى قوللانغان، بۇ ئىبارە بىلەن يۇقىرىقى قايتا گۈللىنىش دېگەن ئىبارىمىز مەزمۇن جەھەتتىن يېقىنلىشىش بىلەن بىرگە يىل چېكى جەھەتتىنمۇ يېقىنلىشىدۇ.

«چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچىلەر «19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى كېرىيەدىن كەلگەن ئۇۋچىلار چاقىلىق خارابىسىنى بايقاپ، بۇ خەۋەر سىرتقا تارالغاندىن كېيىن خوتەندىن بىر قىسىم ئاھالە كۆچۈپ كەلدى، شۇ چاغدا ئەڭ بالدۇر كەلگەن ئاھالە پولاتبەگدۇر»[2] دېگەن ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويغان.

1908 - يىلى، 1910 - يىللىرى تۈزۈلگەن چاقىلىقنىڭ ئىككى پارچە يۇرت

---

① سېۋېن ھېدىن: «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 781 - بەت.

② چاقىلىق ناھىيەلىك تەزكىرە كومىتېتى: «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 43 - بەت.

تەزكىرىسىدە چاقىلىققا خوتەن، كېرىيە قاتارلىق جايلاردىن ئاھالىلەرنىڭ كېلىپ يۇرت بەرپا قىلغىنىغا ئۇچ ئەۋلاد بولغانلىقى يېزىلغان (ھەربىر ئەۋلادنى 30 يىل دەپ پەرق بىلەن ھېسابلىساق، شۇ دەۋردىن تەخمىنەن 80 ـ 90 يىل بۇرۇن ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.) مۇشۇ تەزكىرىدە يېزىلىشىچە، 1908ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە جەمئىي 496 ئۆيلۈك ئاھالە بولۇپ، ئەرلەر 1740 نەپەر، ئاياللار 1643 نەپەر بولۇپ مۇتلەق كۆپىنچىسى ئۇيغۇر، دېيىلگەن. 1910 ـ يىلى 712 ئۆيلۈك (ئەرلەر 2291، ئاياللار 1890 كىشى) بارلىقى ئىككىنچى تەزكىرىدە يېزىلغان. شۇ ۋاقىتتا چاقىلىقتا چاقىلىق مەھەللىسى، تۇرپان مەھەللىسى، چۇشكۇن مەھەللىسى (10 كىلومېتىر شىمالىدا)، ئابدال مەھەللىسى (90 كىلومېتىر شەرقىدە)، تۇغ مەھەللىسى(110 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا)، مۇران مەھەللىسى، تاتراق مەھەللىسى (ناھىيە بازىرىنىڭ 15 كىلومېتىر غەربىدە)، ۋاششەھىرى مەھەللىسى، لوپ مەھەللىسى (60 كىلومېتىر شىمالىدا)، تۇزلۇق مەھەللىسى (75 كىلومېتىر شىمالىدا)، چاينۇت مەھەللىسى (90 كىلومېتىر شىمالىنىڭ شەرقىدە)، چىكە مەھەللىسى (135 كىلومېتىر شىمالىدا) ۋە يېڭىسۇ (220 كىلومېتىر شىمالىدا) مەھەللىسىدىن ئىبارەت 13 مەھەللە بار ئىدى.

سىتەيىن «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن سۆرەتلىك خاتىرە» ناملىق كىتابىدا 1906 ـ يىلى چاقىلىققا كەلگەندە ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، 1830 ـ، 1840 ـ يىللىرى چاقىلىقتا ئاھالىلەر ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان، دەپ يازغان.

تاچىبانا زۇيچۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەسى» ناملىق كىتابىدا يېزىشىچە، ئۇ 1910 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ۋاششەھىرىگە كەلگەن، ئۇنىڭ خاتىرىلىشىچە ۋاششەھىرى نامى مۇشۇ كونا شەھەرنى بايقىغان ۋاش ئىسىملىك بىرىنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنىپ «ۋاششەھىرى» دەپ ئاتالغان.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ناملىق قامۇسقا چاقىلىقنىڭ 1909 ـ يىلىدىن 1911 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەھۋالى يېزىلغان. ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ ئايلانمىسى 10 يول (بەش كىلومېتىر بولۇپ شەھەرگە يېقىن جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ 84 ئۆيلۈك 281 جان ئادەم بار ئىدى. يېزا ـ كەنتلەردىن 13 مەھەللە بولۇپ 3900 جان ئاھالە ياشىغان. مۇشۇ يەرلىك ئاھالە 652 ئۆيلۈك 4073 جان ئىدى، يۇقىرىقىلاردىن باشقا شىنجاڭ دائىرىسىدىن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 53 ئۆيلۈك 93 كىشى، باشقا ئۆلكىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار يەتتە ئۆيلۈك 15 كىشى، چەت ئەللىك بەش ئۆيلۈك 18 كىشى ئىدى. يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 3935 كىشى، ھۈنەرۋەن 98 كىشى، سودىگەر 71 كىشى، پوچتىكەش ۋە مىرزا 58 كىشى، پارچە ـ پۇرات ئىش قىلىدىغانلار 15 كىشى، چەت ئەللىك تىجارەتچى 13 كىشى ئىدى. يەنە بىر مەلۇماتتا رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئۇچ ئائىلە 10 جان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنجانلىق دېيىلگەن.

1917 ـ يىلى چاقىلىققا كەلگەن شېيې بىن چاقىلىق ناھىيەسىدە 4298 ئادەمنىڭ

684 ئۆيلۈك ئىكەنلىكى، يىلدا 4200 سەر كۈمۈش سېلىق تۆلەيدىغانلىقى، 13 مەھەللىسى بارلىقى، تاتىراڭنىڭ شەرقىي تەرىپىنىڭ بۇرۇنقى مەھەللىلەردىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

پىرژېۋالسكى 1876 - يىلى ۋاشىھەرىگە كەلگەندە ۋاشىھەرىدە ئالتە ئائىلە كىشى بولۇپ، ئۇلار ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدىن يىراقراق تۇرۇش ئۈچۈن، كېرىيە ۋە خوتەنلەردىن قېچىپ كەلگەنلەر ئىكەن. ۋاشىھەرنىڭ يەتتە كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا كونا شەھەر خارابىسى بار. شۇ چاغلاردا يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ رېۋايەت قىلىشچە، بۇرۇنقى زامانلاردا خوتەن، ئاقسۇ، قاراقوشۇن قاتارلىق ئۈچ جاي ئارىسىدىكى جايلاردا 20 نەچچە شەھەر ھەم 300 نەچچە كەنت - مەھەللە بولغان ئىكەن، ئۇلار بۇرۇن ۋەيران بولۇپ كەتكەن ئىكەن. يەنە بەزى كىشىلەرنىڭ رېۋايەت قىلىشچە، كۇچادىن قاراقوشۇنغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى بىلەن مېڭىپ بارغىلى بولاتتىكەن. بۇ بىر رېۋايەت بولسىمۇ قەدىمكى زامانلاردا قۇملۇقتا نۇرغۇن يۇرت - ماكانلارنىڭ بولغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

خەلق ئارىسىدىكى يۇقىرىقى رېۋايەت، قاراشلارغا ئاساسەن چاقىلىق بوستانلىقىنى 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئاندىن قايتا گۈللەنگەن بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇرمىز. ئەلۋەتتە، بۇ رېۋايەتلەر تاكى ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرسىمۇ ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنىپ كەتمىدى، چۈنكى ھەممىمىز يۇرتىمىزنىڭ قەدىمىيلىكىنى تىلغا ئېلىپ، ۋەيران بولغان يۇرتنىڭ يېقىنقى يىللاردا قايتىدىن گۈللەنگەنلىكى ھەققىدە ئىزدىنىپ كۆرمىدۇق، ھەتتا يۇرت نامى «چاقىلىق»نىمۇ ناھايىتى قەدىمدىن يەنى مىلادىيەنىڭ بېشىدىن ئىزدەپ يۈردۇق، بۇ تارىخقا تۇتۇلغان پوزىتسىيە مەسىلىسى ھەم ئىلىم مەسىلىسىدۇر. ئەلۋەتتە يۇرتىمىز چاقىلىق ناھايىتى قەدىمىي، جۇملىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ زېمىندا ياشاش تارىخىنى 7 - 8 مىڭ يىللار مۇقەددەمدىن يەنى سېپتا تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاشقا بولىدىغانلىقىنى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن ئىدۇق. ھازىرقى چاقىلىق بوستانلىقى يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، پەقەت 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خۇددى رېۋايەتلەردە ئېيتىلغاندەك خوتەن، كېرىيە قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قايتىدىن گۈللەندۇرۇلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان گۈللىنىش ئەلۋەتتە كۆجۇم ئولتۇراق ھالەتتە، يېزا - بازار قۇرۇپ تېرىقچىلىق ۋە سودا قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. شۇندىن كېيىن لوپلۇقلار ۋە تۇرپانلىقلارمۇ بۇ يەرگە كېلىپ يۇرتنىڭ گۈللىنىشىدە ئۆزىنىڭ ھەسسىسىنى قوشتى.

ئېكسپېدىتسىيەچىلەر، جۇملىدىن پىرژېۋالسكىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى چاقىلىقتا ئاساسلىقى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئاساسلىق زىرائەتلىرىدىن ئارپا، بۇغداي، قوناق، تاماكا، كېۋەز، تاۋۇز، قوغۇن، سەۋزە قاتارلىقلارنى تېرىش بىلەن بىرگە مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۈرۈك، شاپتۇل، ئەينۇلا (خەنزۇچە تەرجىمىدە 李子 دېيىلگەن)، يەنە ئاز مىقدارda ئۈزۈم، ئانار قاتارلىقلارنى ئۆستۈرگەن. تۇپرىقى شورلۇق بولمىغانلىقتىن، ئاشلىق ۋە كۆكتات خېلى ئوبدان

ئوخشىغان، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرمۇ قاراقوشۇنلۇقلارغا ئوخشاش قىسماق بىلەن ياۋا جانىدارلارنى تۇتۇپ ياكى ئوۋلاپ يېگەن. ئالتۇنتاغ ۋە تارىم دەريالىرى، چەرچەن دەريالىرى بويلىرى ياۋا جانىدارلارنى ئوۋلايدىغان ياخشى ئوۋ مەيدانلىرىغا ئايلانغان. 1907 - يىلى 7 - ئاينىڭ بېشىدا قاراشەھەرگە كەلگەن فىنلاندىيەلىك كارل گۇستاف مانىنىرھېيىمىنىڭ قاراشەھەردە كۆرگەن ۋە ئىگىلىگەنلىرىگە ئاساسلانساق، چاقىلىقتا تۆت بەگ بولۇپ بىرى چوڭ بەگ ئىكەن، ھەربىر بەگ 50 - 60 ئائىلىنى باشقۇرىدىكەن، ھەر ئائىلىدە تۆت جاندىن ئادەم بار ئىكەن. چاقىلىقنىڭ يېرى مۇنبەت بولسىمۇ سۇيىنىڭ كەمچىل بولۇشى تۇپەيلىدىن، مەھسۇلاتقا تەسىر كۆرسىتىدىكەن. يېرىمىدىن كۆپرەك يېرىدىن چاچقان ئۇرۇقنىڭ 10 ھەسسىچىلىك ھوسۇل چىقىدىكەن. قالغان يەرلىرى چاچقان ئۇرۇقنىڭ 6 - 7 ھەسسىچىلىك ھوسۇل بېرىدىكەن. چارۋىلىرىنىڭ سانى كۆپ، لېكىن يەم - خەشەك يېتىشمىگەنلىكتىن، ھەر يىلى بىر قىسىم يەم - خەشەكنى كورلىدىن سېتىۋالىدىكەن.

1876 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غۇلجىدىن يولغا چىققان پىرژېۋالىسكىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن ئۆتۈپ شۇ ۋاقىتتا 6000 ئەتراپىدا ئاھالىگە ئىگە كورلىغا كەلگەن ھەمدە 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كورلىدىن يولغا چىقىپ، كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ لوپ كۆلىنى نىشانلاپ ماڭغان. بۇ چاغلاردا تارىم دەريالىرى كۆنچى دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ، قاراقوشۇن ۋە قارابوران كۆلىگە قاراپ ئاقىدىغان ۋاقىت ئىدى. تارىم دەريالىرى ئۆگەن دەريالىرىغا قوشۇلۇشتىن بۇرۇنلا كەڭلىكى 100 مېتىردىن ئاشىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەريا ئىدى، 20 نەچچە مېتىر كەڭلىكتىكى ئۆگەن دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تېخىمۇ چوڭ دەريا ھاسىل بولغان. تارىم ۋە ئۆگەن دەريالىرى قوشۇلۇپ 500 كىلومېتىردەك ئاققاندىن كېيىن، تارىم دەريالىرىدىن بىر تارام (كۆيۈكئارا دەريالىرى دەپ ئاتالغان) ئايرىلىپ چىقىپ 100 كىلومېتىردەك ئاققاندىن كېيىن، ئارغان ئەتراپلىرىدا تارىم دەريالىرىغا قوشۇلغان، بۇ ۋاقىتتا شىمال تەرەپتىن ئېقىپ كەلگەن كۆنچى دەريالىرى بىلەن ناھايىتى ھەيۋەتلىك دەريا ھاسىل قىلىپ بىر ئېقىن بويىچە جەنۇبقا ئاققان. بۇ دەريا ئېقىپ چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنى (چەرچەن دەريالىرى تارتما كۆلى ناملانغان بىر كۆلنىمۇ ھاسىل قىلغان ئىدى، بۇ كۆل سۇغا تولغاندا ئېقىپ چىقىدۇ) بىلەن قوشۇلۇپ قارابوران كۆلى (بۇ كۆل بەزى ماتېرىياللاردا بوركۆل دەپمۇ ئېلىنغان، بەزى ماتېرىياللاردا سۇيى ئېقىپ چىقىپ قاراقوشۇن كۆلى تامام ئاققىنى ئۈچۈن يەنە تارتما كۆلى دەپمۇ ئاتالغان، چاقىلىق بىلەن ئارلىقى 40 كىلومېتىردىن ئارتۇقراق، كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 10 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆل سۇيىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 90 - 120 سانتىمېتىر بولۇپ تارىم دەريالىرىدىن كېلىدىغان سۇنىڭ مىقدارىغا مۇناسىۋەتلىك، بەزى ۋاقىتلاردا نەچچە ئون سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا سۇ قالىدۇ، بۇ كۆلنىڭ 100 مېتىر نېرىسىدا دەريانىڭ قارشى قىرغىقىدا چاينۇت مەھەللىسى (加以庄) بار ئىدى. تاشقىنلىغان دەريا سۇيى قارابوران كۆلىدىن

ئېقىپ چىقىپ قاراقوشۇن كۆلىنى (پىرژىۋالىسكىنىڭ يېزىشىچە بولغاندا، بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 90 ـ 100 كىلومېتىرغىچە، كەڭلىكى 20 نەچچە كىلومېتىر بولۇپ قارابوران كۆلىنىڭ ئۈچ ھەسسىگە توغرا كېلىدىغان تاتلىق سۇ كۆلى. سېزىن ھېدىن بۇ كۆلنى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەكىللەنگەن، دەپ قارىغان) ھاسىل قىلغان. بۇ چاغلاردا مۇشۇ رايوندا ياشىغان ئاھالىلەر بېلىقچىلىق، مالچىلىق، قۇشچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا ھايات كەچۈرگەن. تەبىئىي كۆللەر كۆپ بولۇپلا قالماستىن يەنە سۇنئىي ھاسىل قىلىنغان كۆللەرمۇ خېلى كۆپ بولغان، چاپقان چېپىش نەتىجىسىدە بەزىدە ھەتتا دەريانىڭ ئېقىن تارتىپ كېتىشىگىمۇ سەۋەبچى بولۇپ قالاتتى. شۇ چاغلاردا يۇرتچاپقان (يېڭى ئابدال)، شىرگەچاپقان (توققۇز تارىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قۇمچاپقان، تۇرسۇنچاپقان، بەلچاپقان، نۇمۇتچاپقان قاتارلىق سۇنئىي پەيدا قىلىنغان ۋە كۆللەر بار ئىدى. چۈنكى ئاھالىلەر مالللىرىنى بېقىشتا چاپقان چېپىپ ئويمانلىقلارغا سۇ قويۇپ يايلاق ھاسىل قىلسا، يەنە بەزى جايلاردا ئويمانلارنى سۇ ۋە بېلىق بىلەن توشقۇزۇپ سۈيىنى توختىتىپ بېلىق بىر مەزگىل شۇ جايدا ياشىغان، كېيىن بۇ ئويمانغا سۇ قويۇلسا، بېلىقلار يېڭى سۇغا قاراپ ئۈزۈپ ئالدىن تەييارلانغان گۆلمەگە چۈشكەن، مۇشۇ ئۇسۇلدىكى بېلىق بېقىش، تۇتۇش ئېھتىياجى بىلەن بىر قىسىم سۇنئىي كۆللەرمۇ ھاسىل بولغان، بۇ كۆللەر يەنە يايلاقلىق رولىنىمۇ ئويناغان. دەريا ـ ئېقىن بويلىرىدا ئون نەچچە مېتىر ئېگىز ئۆسكەن توغراقلار، كۆل ۋە چول (سۇ بار چوڭقۇر ئويمان)لاردا غول ئايلانمىسى 30 ـ 90 مىللىمېتىرغىچە بولغان قومۇشلار ئۆسكەن. دەريا ۋە كۆلدە بېلىق (بېلىقنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن ئاشقان) بەك كۆپ ئىدى، بۇ يەرلەردە كۆپ ساندىكى پەسىل قۇشلىرىمۇ بولۇپ ئەتىياز بېلىق تۇتىدىغان ياخشى پەيت ئىدى. پىرژىۋالىسكىنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، قىشتا تارىم دەريا بويىدا پەقەت 48 خىلالا قۇش ئۇچرىتقان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۆگەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى قوشۇلغان جايدىن تاكى قاراقوشۇن كۆلى بويىغىچە بولغان ئاھالىلەرنى ئىككى مەۋرىي دائىرىگە، يەنى تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىنى «قاراكۆللۇكلەر» دەپ، قارابوران كۆلى ۋە قاراقوشۇن كۆلى بويىدىكىلەرنى «قاراقوشۇنلۇقلار» دەپ ئاتىغان. شۇ چاغلاردىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، لوپ كۆلى (ئەمەلىيەتتە قاراقوشۇن كۆلى بولۇشى كېرەك) ئەتراپىدا ياشىغان ئاھالىلەر يۇز يىللار مۇقەددەم بېلىقنىڭ ئازىيىپ كېتىشى ۋە قالماقلارنىڭ ھۇجۇمى سەۋەبىدىن تارىم دەريا بويلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. ھازىرقى كۇندىمۇ ئۇلارنىڭ فولكلور، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە تىل جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

مەۋرىي باشقۇرۇش جەھەتتىن قاراكۆللۇكلەر ۋە قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ ھەممىسىلا تۇرپان لۇكچۇن ۋاڭلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان (ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى مەمۇرىيەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا ئۇلارنى باشقۇرغۇچى مەمۇرىي ئورگانلارمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان، جۇملىدىن 1884 ـ يىلى ئۆلكە تەسىس قىلىنىپ، ئۇيغۇرلاردىكى

بەگلىك تۈزۈم بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، قاراشەھەر دوتەيلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. بۇ يەردە ئېيتىلغان باشقۇرۇش شەكسىزكى چىڭ سۇلالىسى ئامبالىلىرىنىڭ نازارىتىدىكى بەگلەر (ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، يەرلىك بەگلەر تۈرپان لۇكچۇن ۋاڭلىرىغا قارىغان) باشقۇرغان، باج - خىراج ۋە ئولپانلىرىنىمۇ تۈرپان لۇكچۇن ۋاڭلىرىغا تاپشۇرغان. تارىم دەرياسى ئارغان ئەتراپلىرىدىن تاكى قارابوران كۆلىگىچە ئېقىنى ئاساسەن ئوخشاش 60 - 70 مېتىر كەڭلىكتە ئىدى، قارابوران كۆلىگە 15 كىلومېتىر كېلىدىغان قورغان ئاتالغان چاسا قەلئە بولغان، بۇ قورغانمۇ دەريا قىنىغا يېقىن جايلاشقان.

ئەينى چاغدا يەرلىك ئاھالە تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىنى ئومۇملاشتۇرۇپ «لوپ كۆلى» دەپ ئاتىغان، لوپلۇقلار بولسا قاراقوشۇن كۆلىنى چوڭ كۆل دەپمۇ ئاتىغان، مەمۇرىي رايون نامىمۇ ئاھالە مەركەزلىك ياشىغان قاراقوشۇن كۆلىنىڭ نامىدىن ئېلىنىپ «قاراقوشۇن» دەپ ئاتالغان.

قاراقوشۇن كۆلىنىڭ شەكلى ئېللىپسقا ئوخشايدۇ، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا تەخمىنەن 100 كىلومېتىر، ئەڭ كەڭرى يەرلىرى بولسا 20 كىلومېتىر كېلىدۇ، كۆلنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يەرلىرى 3 - 4 مېتىر ئەتراپىدا. قاراقوشۇن كۆلىنىڭ يېنىغا جايلاشقان ئابدال كەنتىنىڭ ئەتراپىدا تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىن كەڭلىكى 38 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر جايى 2.4 مېتىر، سۇنىڭ مىنۇتلۇق تېزلىكى 51 مېتىر بولغان، سۇنىڭ كەسمە يۈزى 383 كىۋادرات مېتىر، ئەلۋەتتە ئەينى دەۋرلەردىكى سۇ ئېقىمىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بىلەن كۆلنىڭ كۆلىمىدە ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغان. دېمەك، چاقىلىق قايتا گۈللەنگەن ئاشۇ دەۋردە يەنى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە تارىم دەرياسى بويىدا يەنى يېڭىسۇدىن مۇرانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قاراقوشۇن كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى نەچچە ئون ئاھالە نۇقتىسىدا ئاھالىلەر بېلىق ۋە قۇش تۇتۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ ھايات كەچۈرگەن. مەلۇم مىقداردا دېھقانچىلىقى بولغان، ئەمما مال - چارۋىسى خېلىلا كۆپ بولغان.

چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشى مەسلىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پەقەت ھازىرقى چاقىلىق بوستانلىقى ۋە ۋاششەھىرى كۆپرەك دىققەت مەركىزىدە بولۇپ كەلدى، ئەمەلىيەتتە شۇنىدىن بۇرۇن گەرچە چاقىلىق، ۋاششەھىرى، مۇران بوستانلىقلىرىدا ئولتۇراق جاي ۋە تېرىقچىلىق مەۋجۇت بولمىسىمۇ، دەريا - كۆللەر بويلىرىدا خېلى ساندا لوپلۇق ئاھالىنىڭ ھايات كەچۈرۈۋاتقانلىقىدەك ھەقىقەتنى ئۇنۇتماسلىقىمىز كېرەك. 18 - ئەسىر لوپلۇقلار ھاياتىدا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن، جۈملىدىن تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھادىسىلەر تۇپەيلىدىن بىر قىسىم ئاھالە 1759 - يىلىدىن بۇرۇنلا كورلا، بۇگۇر، ئاقسۇ، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا كۆچكەنلىكىنى خاتىرىلەر كۆرسىتىپ بەرمەكتە. بۇ يەردە يەنە بىر مەسىلىنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، 1950 - يىللارنىڭ بېشىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيەسىدە ئېلىپ بېرىلغان جەمئىيەت تەكشۈرۈشتە،

شۇ يەرلىك لوپلۇق ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ چاقلىقتىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى ئېيتىشقان. 1720 - يىللىرى ئەتراپىدا بىر تۈركۈم ئاھالە بېگى روزىنىڭ باشچىلىقىدا ئاقسۇ دەريا‌سى بويلىرىغا كۆچكەن ۋە دولانلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. 1723 - يىلى قۇربان قاتارلىقلار قاراكۆل، ساداقتۇ، قاراقوشۇن قاتارلىق جايلاردىكى 1000دىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ تۇرپانغا چىقىپ چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن. چاقلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە ئاخىرقى شەھەرلەر لوپ، كىتىك، مەردەكلەر ۋەيران بولغاندىن كېيىنمۇ دەريا ۋە كۆل بويلىرىدا بىر تۈركۈم سېرىق ئۇيغۇرلار (لوپلۇقلار) داۋاملىق ياشاپ كەلگەن، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىگىلىك شەكلىگە ماس ھالدا دەريا - كۆل بويلىرىدا ياشىغان. 20 - ئەسىردىن باشلاپ مۇشۇ رايوننىڭ سۇ رايىدىكى يۇز بەرگەن ئۆزگىرىش ئۇلارنىمۇ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىشقا، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئەسلىدىكى شەھەر خارابىلىرى بولغان چاقلىق بازىرى، ۋاششەھىرى بوستانلىقى ھەم مۇرانداغا قايتىدىن كۆچۈم كەنتلەر، دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ۋە بازار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، چاقلىق ناھىيە بازىرى ۋە ئەتراپىغا (بازار، تىكەنلىك، ئۇتام كۆزدە تۇتۇلدى) 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئاھالىلەر كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، گۇللەندۇرۇلۇشكە باشلىغان، دېمەك، ھازىرقى چاقلىق بازىرىنىڭ قايتا گۇللەنگىنىگە تەخمىنەن 200 يىل بولدى. ئومۇمەن، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا كىرورانى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە لوپ دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بۇ يۇرت، قايتا گۇللەندۇرۇلگەندە «چاقلىق» دەپ ئاتالدى. سەۋەبى كېرىيەدىن كەلگەن ئوۋچىلار ئۆزلىرى كېلىپ قالغان يۇرتنىڭ نامىنى بىلمىگەنلىكتىن، كونا شەھەرلىكتىكى «چاق»لارنى بەلگە قىلىپ «چاقلىق» (چاق + ئى + لىق) دەپ ئاتىغان. چاق پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز، كۆپىنچە نەرسىلەرنىڭ چاقىنى كۆرسىتىدۇ. «مانجۇچە بەش تىللىق لۇغەت»تە 车轮 نى «چرخ» دەپ تەرجىمە قىلغان. ئادەتتە يىپ ئېگىرىدىغان چارق (纺线车)مۇ «چاق» دېيىلىدۇ. بۇ نام ھازىرقى چاقلىق بازىرىدىكى كونا شەھەرلىكتە بايقالغان چاقتىن كەلگەن، 1903 - يىلى ناھىيە مەركىزى مۇشۇ يەردە تەسىس قىلىنغانلىقتىن ناھىيەنىڭ نامىغا ئايلانغان.

2. ۋاششەھىرى بوستانلىقى

كونا ۋاششەھىرى چاقلىق ناھىيە ۋاششەھىرى يېزىسىنىڭ ئالتە كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا بىر كونا شەھەر خارابىسى بار، بۇ خارابە كىشىلەر تەرىپىدىن كونا شەھەر ياكى ۋاششەھىرى كونا شەھىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنداقتا بۇ شەھەر قاچان گۇللىنىپ، قاچان ۋەيران بولغان؟ بۇ ھەقتە تارىخىي يازمىلارغا ئاساسلىنىدىغان بولساق، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا مەۋجۇتلۇقىنى كۆرەلەيمىز. خەنزۇچە كىلاسسىك يازمىلارغا ۋە تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا (弩支城 بۇ نام باشقا مەنبەلەردە كۆرۈلىدىغان 纳职 دېگەن نام بىلەن تەلەپپۇز يېقىنلىقى بار، مەنبەلەردە مۇشۇ يەرلىكلەرنىڭ يۇرتىنى مۇشۇنداق ئاتايدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن، بۇ سۆز لوپ - نوپ دېگەن

نام بىلەن يېقىنلىشىدۇ) دەپ يېزىلغان، بۇ شەھەر شۇندىن كېيىن قاچانلاردا ۋەيران بولغانلىقى نامەلۇم، ئەمما 8 ـ ئەسىرلەردە قايتىدىن گۈللەندۈرۈلگەن، مۇشۇ قېتىمقى گۈللەندۈرۈلگەندە «ياڭىبالىق» (新城) دەپ ئاتالغان. 8 ـ ئەسىردىكى قايتا گۈللەندۈرۈشتىن كېيىن تاكى 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ۋەيران بولغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ماتېرىياللار يوق. 646 ـ يىلى بۇ يەردىن ئۆتكەن راھىب تاڭ شۈەنزاڭ چەرچەندىن چىقىپ نوپ (纳缚波) (10 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى سىڭقۇ سەلى تۇتۇق تەرىپىدىن نوپ دەپ تەرجىمە قىلىنغان) دېگەن ۋەيران بولغان شەھەردىن ئۆتكەنلىكىنى يازغان. مەيلى قانداق بولمىسۇن، 646 ـ يىلىدىن كېيىن قايتىدىن گۈللەنگەن لوپ قەدىمكى شەھىرى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە گۈللىنىپ، ناھايىتى مۇھىم شەھەرلەردىن بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ماتېرىياللار بار. ۋېنىتسىيەلىك سەييياھ ماركوپولو قۇبلاقتىن ئۆتىدىغان ياكى ئۆتۈپ بولغانلارنىڭ لوپ (LOP) شەھىرىدە بىر مەزگىل ئارام ئالىدىغانلىقى ياكى سەپەر تەييارلىقىنى قىلىدىغانلىقىنى يازغان. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە بۇ يەردە رابات تەسىس قىلىنغان، شەھەرنىڭ نامى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 罗卜 دېيىلگەن، شۇ قېتىمدا رابات تەسىس قىلىنغان جايلاردىن چاقلىق تەۋەسىدىكى شەھىرى كىتىكتىن باشقا چەرچەن ۋە خوتەنلەرمۇ بولغان. ئومۇمەن ئالغاندا، 11 ـ ~ 14 ـ ئەسىرلەرگىچە «لوپ» دېگەن نامدا گۈللىنىپ تۇرغان ۋاششەھىرى كونا شەھىرى ئاھالىلىرى خاقانىيە (840 ـ 1212) سۇلالىسى زامانىدا مۇسۇلمان بولۇپ بولغان. بۇنىڭغا ماركوپولونىڭ ساياھەتنامىسى ۋە زەرەتگاھلاردىن كېپەنلەنگەن جەسەتلەرنىڭ چىقىشى (مۇھەممەد مۇسا سارام تەمىنلىگەن ئۇچۇر) بۇنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ. موڭغۇللار دەۋرىگە ئائىت يازمىلار، خاقانىيە سۇلالىسىنىڭ پۇلىنىڭ تېپىلىشى يۇرتنىڭ گۈللىنىپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ مۇھىم دەلىلىدۇر. ئەمدىكى گەپ، شەھەرنىڭ قاچان ۋەيران بولغانلىقىدا، بۇ ھەقتە ئېنىق يازما ئۇچۇرلار يوق، لېكىن ئىلمىي پەرەز قىلغاندا، شەھەر نامەلۇم سەۋەبلەر بىلەن 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ياكى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ۋەيران بولغان. ۋەيران بولۇش سەۋەبى ھەققىدە پىروفېسسور ۋاڭ شۇچۇن كەلكۈن ۋەيران قىلغان دەپ قارايدۇ (مۇھەممەد مۇسا سارامنىڭ مەلۇماتىچە، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ۋاششەھىرى دەريا سۇ تاشقىنى دەريا ئېقىپ بۇ يەرگە كېلەتتى). مەيلى قانداق بولمىسۇن، ئەينى زامانداً لوپ شەھىرى دەپ ئاتالغان، كۆلىمى نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان، قول ھۇنەرۋەنچىلىكى (سانائىتى)، يېزا ئىگىلىكى، سودا راۋاجلانغان بۇ شەھەر 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇرۇن ۋەيران بولۇپ چۆل قالغان.

ۋاششەھەرنىڭ ئاۋات بولۇشى چاقلىق ۋە ۋاششەھەرنىڭ گۈللىنىشى ھەققىدە خەلق ئارىسىدا ئىنتايىن قىممەتلىك ئۇچۇرلار رىۋايەت خاراكتېرىدە ساقلىنىپ قالغان، لېكىن بۇ رىۋايەتلەر تەتقىقات يۈرگۈزگۈچىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى يېتەرلىك جەلپ قىلالمايۋاتىدۇ. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، خوتەن كېرىيەدىن ئالتۇنتاغقا ئوۋغا بارغانلار

قايتىشىدا ئېزىپ، ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرىغا كېلىپ قالىدۇ ۋە ئۆزلىرى بىلمەيدىغان بۇ يۇرت خارابىسىدىكى يىپ ئېگىرىدىغان چاقلارنى كۆرىدۇ، ئۇلار داۋاملىق يۇرتىغا قاراپ مېڭىپ بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان خارابە (ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى)گە كېلىپ قالىدۇ. ئۇلار يۇرتى كېرىيەگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۆزلىرى كۆرگەن تۇپرىقى مۇنبەت، سۇيى بار، لېكىن ئاھالە يوق يۇرت («يىپ ئېگىرىدىغان چاق بار يەر»)نىڭ ئەھۋالىنى يۇرتداشلىرىغا ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇلاردىن پولات ئاتا باشلىق بىرقانچە ئائىلە بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشماقچى بولىدۇ ۋە ئۇلار كېلىپ سۇ باشلاپ، ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىپ، ئولتۇراقلىشىپ ھايات كەچۈرۈشكە باشلايدۇ، شۇنداق قىلىپ بۇ يۇرت (چاقىلىق) قايتىدىن گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ. بۇ ۋەقەلەرنى پىرژېۋالسكى (1876 - يىلى)، گابرىل بونۋالوت (1889 - يىلى)، سېۋېن ھېدىن، ستەيىن (1906 - ، 1914 - يىللىرى)، تاچىبانا زۇيچۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە «چاقىلىقنامە» يۇرت تەزكىرىسى» (1908 - يىلى)دىكى ئۈچۈرلار بىلەن بىرلەشتۈرىدىغان بولساق، مىلادىيە 1810 - يىللار ئەتراپىغا، تېخىمۇ توغرىراق ئېيتقاندا 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 30 يىلىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاۋۋال چاقىلىق گۈللىنىدۇ، تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىن ئۆزگىرىشى سەۋەبلىك دەريا، كۆل بويلىرىدا ياشاپ كەلگەن بىر قىسىم لوپلۇقلارمۇ كۆچۈپ كېلىپ يۇرتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ھەسسىنى قوشسا، تىكەنلىك (ھازىرقى 34 - تۇەن تۇرۇشلۇق يەر) قاتارلىق جايلار ئارقىلىق بىر قىسىم تۇرپانلىقلارمۇ كېلىپ يەرلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ چاقىلىق گۈللەنگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 30 ~ 40 يىللار ئۆتكەندە ھازىرقى ۋاشىشەھىرى گۈللەندۇرۇلگەن، مۇشۇنداق بولغاندا ۋاشىشەھىرىنىڭ گۈللەندۇرۇلۇشى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسى ياكى كېيىنكى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ۋاشىشەھىرىنى ئەڭ دەسلەپ گۈللەندۇرگۈچىلەر بولغان كېرىيەلىك تۇردى ۋاڭ - ۋاڭ ۋە ئوغلى تۇرسۇن ۋاڭ - ۋاڭلار كۆچەت تىكىپ، ئېرىق ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلغان («چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»دە 1871 - يىلى، ئەڭ دەسلەپ ئولتۇراقلاشقۇچى كېپەكۆاي ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى، دېيىلگەن). رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ۋاشىشەھىرى نامى ئەنە شۇ لەقەم ۋاڭ - ۋاڭدىن ئېلىنىپ ۋاڭۋاڭ شەھىرى دېيىلىپ، تەدرىجىي ۋاشىشەھىرى بولۇپ قالغان[①]. گەرچە 982 - يىلى نامەلۇم ئەرەب ئاپتور تەرىپىدىن پارسچە يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى kinrasav دېگەن جاي نامى بىلەن يېقىن كەلسىمۇ، يېتەرلىك ئىسپات بولمىغاچقا، يەنىلا ۋاڭ - ۋاڭلارنىڭ لەقىمىدىن كەلگەن دېگەن قاراشنى ياقلاپ تۇرمايمۇ ئامالىمىز يوق. تۇردى ۋاڭ - ۋاڭ ئاتا - بالا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن چاقىلىقنامىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قازىسى رازاق موللام قاتارلىق ئالتە كىشى (رازاق موللام، تۇرسۇن شاكىيو، تۇرسۇن كاللەك،

① يەنە بەزىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ۋاشىشەھىرىدىن ئۆتكەنلەر بۇ يەردە ۋاڭلىداپ ئۈچۈپ يۇرگەن پاشا - كۆمۈ - تىلارنىڭ كۆپ جاپاسىنى چېكىدىكەن، شۇنىڭغا بۇ جايىنى قان شورىغۇچى جانلىقلارنىڭ ۋاڭ - ۋۇزلىرىغا ئاساسەن «ۋاڭۋاڭ» شەھىرى دەپ ئاتاشقان، شۇ سۆز تەدرىجىي «ۋاشىشەھىرى» بولغان دەپ قارىغان. كەمىنە ئىلىم ھەقىرى يەنىلا ۋاڭۋاڭ لەقەملىكلەرگە باغلاپ مۇلاھىزە قىلىش مۇڭاپىق بولسا كېرەك، دەپ قارايمەن.

توختاخۇن سارام، ھەمدۇللاۋاي، ئىمىن ھاجىم شەيتان) قاتارلىقلار قۇرغان تۇتۇپ، يۇرت بەرپا قىلغىلى بارمىز، كىم قايتسا خۇدانىڭ بەندىسى ئەمەس دەپ قەسەملىشىپ، رازاق موللامنىڭ باشچىلىقىدا ۋاششەھىرىگە چىقىپ يۇرت بەرپا قىلىشقا كىرىشكەن[1]. ۋاششەھىرىدىن مۇھەممەد توختى سارامنىڭ بايان قىلىشچە، رازاق موللام (تۇرسۇن ھاكىم، ئوسمان شاڭيو[2]، سارىخان قاتارلىق ئەۋلادلىرى بولغان)نىڭ 6 - ئەۋلادى مەتتوختى تۇمۇر، توختاخۇن سارامنىڭ 5 - ئەۋلادى مۇھەممەد مۇسا سازام، تۇرسۇن شاڭيونىڭ تۇغقان ياكى ئەۋلادلىرىدىن مەمتىمىن پالاق بار. رازاق موللام ۋاششەھىرىنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشى ئۇچۇن تاشساي دەرياسىنىڭ سۇيىنىمۇ باشلاپ كەلمەكچى بولغان ۋە 21 ئادەمنى باشلاپ سەپەرگە چىققان، ئارىسىدىن بىرەيلەن قۇملۇقتا يوقاپ كېتىپ قازا قىلغانلىقتىن بۇ ئىشمۇ توختاپ قالغان.

تۇردى ۋاڭ - ۋاڭ بىلەن بىر تۇغقان قېرىندىشى سامساقكام ۋاڭ - ۋاڭ بىرگە كەلگەن، سامساقكام ۋاڭ - ۋاڭ دائىم دولان راۋابى چالاتتى. تۇردىكام ۋاڭ - ۋاڭنىڭ ئوغلى تۇرسۇن ۋاڭ - ۋاڭنىڭ ئايشەمخان موللا، ھېنىپەمخان كاللەك دېگەن قىزلىرى بولغان. ۋاششەھىرى دەسلەپ گۈللەندۇرۇلگەندە، يېڭى ئۆستەڭنىڭ باش تەرەپلىرى سامساقكام ۋاڭ - ۋاڭنىڭ يەرلىرى بولۇپ ئۇلار سالغان دەرەخلەر ئىنتايىن چوڭ بولغان، بۇ ئورمانلار 1973 - يىلى كېسىۋېتىلگەن. رازاق موللىنىڭ يەرلىرى ھازىرقى ۋاششەھىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئېيتقاندا، جۇڭگو تېلېگرافىنىڭ نۇر كابېل ئۆيىنىڭ كۇنچىقىشىدىكى ئۆستەڭدىن باشلىنىپ، مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى ۋە شۇ ئەتراپلار ئىدى. ھازىرقى يېزىلىق ھۆكۈمەت، پوچتا ۋە تېلېگراف پونكىتلىرى ئەتراپلىرى ناسىر ھاجىمنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. ئورمان دېپىلگەن يەر قۇۋۋان شاڭيو، تۇرسۇن شاڭيولارنىڭ يەرلىرى ئىدى. تىراكتور پونكىتىنىڭ جايى ئوسمان شاڭيونىڭ يەرلىرى ئىدى. يېزىلىق ساقچىخانا، سودا كوپېراتىپنىڭ جايلىرى ئوسمان شا قۇۋاننىڭ يەرلىرى ئىدى. رازاق موللامنىڭ يېرىنىڭ ئاستى تەرىپى تۇردىكام بومباي دېگەن كىشىنىڭ يەرلىرى ئىدى. كۇنىپېتىشتىكى دەريانىڭ غەربى ئەينىدىن ئاكام دېگەن كىشىنىڭ يەرلىرى، ئۇنىڭ غەربى ۋاششەھىرىنىڭ باش مىرابى تۇردى مىراب دېگەن كىشىنىڭ يەرلىرى ئىدى.

ۋاششەھىرىدىكى بەزى يەر ناملىرى ۋە ئەھۋاللىرى ھەققىدە

ھىممەت ئېرىق: بۇ يەر - زېمىن ئەينى ۋاقىتتا سەرگەندا مەھەللىسىگە تەۋە بولۇپ، ئەبەيدۇللا توختىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئىدى.

ئورمان: ئوسمان شاڭيو تەرىپىدىن ئېچىلغان بولۇپ چوڭ بېغى بار ئىدى، ئوسمان شاڭيو شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلگەن (جاڭ داجۇننىڭ «شىنجاڭنىڭ بوران -

---

① رازاق موللامنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىش ئۇچۇن چاپقان ئۆستىكى كېيىنچە «ئۇتتۇر ئۆستەڭ» دېپىلگەن، بۇ ئۆستەڭ بىرقانچە قېتىم كېڭەيتىپ چېپىلغان، شۇنىڭ بىلەن لەڭگەرلىكلەر، ئاياغ مەھەللە (مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىكى نامى يالقۇن 2 - ئەترەت)، قالماقدۆڭ مەھەللىسى يەرلىرى يېقىنغىچە شۇ ئۆستەڭ بىلەن سۇغۇرۇلغان.

② ئوسمان شاڭيو رازاق موللامنىڭ ئوغلى بولۇپ، شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىگە قامىلىپ شۇ يەردە ئۆلۈپ كەتكەن.

چاپقۇنلۇق 70 يىلى» ناملىق كىتابىدا، شېكاگ شىسەي ئۆلتۈرگەنلەرنىڭ تىزىملىكىدە چاقىلىقتىن ئوسمان شاگيو، سۇلايمان ھاجى، يۈسۈپ ئىسىملىك ئۈچ كىشى بار).

تاللىق مەھەللىسى: بۇرۇن قالماقدۆڭ دېيىلەتتى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ خىل ئاتاشنىڭ ياخشى بولمايدىغانلىقى بىلىنىپ، دۆڭنىڭ ئەتراپىدىكى توغراق كۆچەتلىرى بەلگە قىلىنىپ تاللىق مەھەللىسى دەپ ئاتالغان، بۇ مەھەللىدە ھىمىتكام قانجىق، ھەمدۇللا بايلار ئولتۇراقلاشقان. بۇ مەھەللىنىڭ قالماقدۆڭ دېيىلىشى بۇرۇنقى يىلى ئېنىق بولمىغان ۋاقىتتا، قالماقلار بۇ دۆڭنى نەچچە كۈن چۈشكۈن قىلىپ ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن شۇنداق ئاتالغان.

يېڭىئۆستەڭ مەھەللىسى: بۇ ئۆستەڭ بۇرۇن ۋاڑ - ۋاڑ ئېرىقى ياكى سامساق ئاكام ئېرىقى دېيىلەتتى. ئازادلىقتىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا بىر مو يەرگە ئۇچ ئۇلاغدىن شاخ ۋەزنىپە قىلىنىپ، ئىككى قاسىنقىغا شاخ بېسىلىپ يېڭىدىن ئۆستەڭ بەرپا قىلىنغان، شۇ ۋاقىتتىكى ۋاشىنگتون يېزا باشلىقى ھېيتاخۇن (قادىر ھېيتىنىڭ ئاتىسى) قويغان ئىسىم بولسا كېرەك، شۇندىن باشلاپ يېڭىئۆستەڭ دەپ ئاتالغان.

ئاقتاش مەھەللىسى: بۇ مەھەللىنىڭ نامى ئاقتاش مازارنى بەلگە قىلىپ قويۇلغان، شۇڭا ئاقتاش مەھەللىسى دەپ ئاتالغان.

ئۇتتۇر ئۆستەڭ: ئۇتتۇر ئۆستەڭ ھىمىتكام قانجىق دېگەن كىشىنىڭ ئۆستىگى بولۇپ، يۇرتنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەچكە، ئۇتتۇر ئۆستەڭ دەپ ئاتالغان.

شارۇق مەھەللىسى: ئالغا 3 - ئەترەت بۇرۇنقى چاغلاردا شارۇق مەھەللىسى دېيىلەتتى، بۇ مەھەللىدە ئاساسلىقى مۇھەممەد شارۇق، روزىكام شارۇق دېگەن كىشىلەر تېرىقچىلىق قىلغان، بۇ نام شۇلارنىڭ لەقىمىدىن كەلگەن.

شىنجىەن مەھەللىسى: بۇ يەرنىڭ بۇرۇنقى نامى «ھېكىم ئۆلگەن» بولۇپ، چاقىلىق خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى تۇردى يېڭجاڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن ما جۇڭيېڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى ئارىسىدا ئۇرۇش بولغان، ئۇرۇش جەريانىدا شىنجىەننىڭ ئېچىق بېشىدىكى بىر دۆڭدە تۇردى يېڭجاڭ قىسمىدىن ھېكىم دېگەن ئەسكەرنى خۇيزۇلار ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن «ھېكىم ئۆلگەن» دەپ ئاتالغان. 1966 - يىللاردىن كېيىن بۇ يەر گۈللەندۇرۇلگەندە يېڭىدىن قۇرۇلغان دېگەن مەنىدە شىنجىەن (新建) دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئاياغ تەرىپى شورسۇلاغ دېيىلەتتى. ھازىرقى شىنجىەن 4 - ئەترەت ئەتراپلىرى بۇرۇن «بەلقاش» دېيىلگەن.

ۋاشىنگتون توغرىسىدىكى بەزى يازما ئۇچۇرلار

پىرۇزىۋالسكى 1885 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ۋاشىنگتون ھېرىگە كەلگەن، شۇ ۋاقىتتا ئۇلار تۇرغان يەرنىڭ ئەتراپىدا ئالتە ئائىلە بولغان، تېرىلغۇ يېرى ئون نەچچە گېكتار ئىكەن (بىر گېكتار 15 موغا تەڭ بولۇپ 150 مودىن 200 موغىچە تېرىلغۇ يېرى بولغان). مۇشۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ۋاشىنگتون ئەمدىلا گۈللىنىشكە باشلىغان يىللار بولۇشى مۇمكىن، دېيىشكە بولىدۇ. شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىچە «ھۆكۈمەتتىن

يىراقراق تۇرۇش» ئۇچۇن خوتەن ۋە كېرىيە تەرەپتىن كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىكەن[1].

1906 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ۋاششەھىرىگە كەلگەن سىتەيىن «بۇ يەرگە ئەڭ دەسلەپ كەلگەن ئاشۇ كىشى، بۇندىن 30 نەچچە يىللار بۇرۇن، ئەڭ ئاۋۋال ۋاششەھىرى دەرياسىنىڭ يېنىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىگەن، ئۇنىڭ ئۇچ ئوغلى ئۆزلىرى ئاچقان يەرلەرنى تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئاردىدىن 15 يىل ئۆتكەندىن كېيىن چاقىلىق ناھىيەلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدارلىرى يۇقىرىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، ئالدىن ئاشلىق، ئۇرۇقلۇق بېرىش ئارقىلىق نامرات دېھقانلارنىڭ يىراقتىن بۇ بوستانلىققا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا جەلپ قىلغان، ھوسۇل ياخشى بولمىسا ياكى قەرز قايتۇرۇش مەسىلىلىرى كېلىپ چىقسا بۇ دېھقانلار قېچىپ كېتىشىنى ئويلايتتى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ بېپايان شەرقىي قىسمىدىكى بۇ بوستانلىقلار ئارىسىدا دېھقانلارنى تالىشىش رىقابىتى ئىنتايىن كەسكىن ئىدى، شۇڭلاشقا ۋاششەھىرىدەك مۇنداق چەت يەردە باشقا يۇرتتىن كەلگەنلەرنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئاز ئۇچرايتتى. مەن بۇ يەرنى زىيارەت قىلىشتىن بىر ـ ئىككى يىل ئىلگىرى بۇ يەرنىڭ نوپۇسى ئازلاپ بەش ئائىلىلا قالغان. بىراق ھازىر روزىبەگ ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ «تەرەققىيات پىلانى»نى داۋاملىق ئىمزالاپ، تەخمىنەن 20 ئائىلىدەك ئاھالىنى بۇ يەرگە باشلاپ كېلىپ، پۇل خەجلەپ مېھمانساراي، ئامبار ۋە بازار قۇرغان...»[2] «چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ تەزكىرىسى»دە قانداق مەنبە ئاساس قىلىنغانلىقى مەلۇم بولمىسمۇ، كېيىكۆاي دېگەن كىشىنىڭ ئۇچ ئوغلى بىلەن ۋاششەھىرىگە بېرىپ 1871 ـ يىلى تېرىقچىلىق قىلغانلىقى يېزىلغان. سىتەيىن كەلگەن 1906 ـ يىلىدىن ئۇ ئىيىتقان 30 يىلنى ئېلىۋەتسەك، 1876 ـ يىلىغا يەنى پىرژېۋالسكىنىڭ تۇنجى قېتىم كەلگەن يىلىغا توغرا كېلىدۇ. سىتەيىنىڭ «جۇڭگو ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشىچە، سىتەيىن ۋاششەھىرىگە كەلگەن 1906 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، شۇ يەرنىڭ بېگى بولغان كېيىكۆاي مەنسەپ كۆلاھىنى كىيىپ، ئوغۇللىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، چوڭ بىر قاپاق سۈت ئېلىپ قارشى ئېلىشقا چىققان. سىتەيىن مۇنداق دەپ يازغان: «كېرىيەدىن كەلگەن كېيىك بۇ يەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاھالىسى، 30 نەچچە يىل بۇرۇن ئەڭ ئاۋۋال بۇ يەرگە كېلىپ بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان، ئۇنىڭ ئۇچ ئوغلى بولۇپ ئاتىسى بىلەن بىرلىكتە بوز ئاچقان، شۇندىن كېيىن بۇ يەر گۈللىنىشكە باشلىغان... ھازىر بۇ يەردە جەمئىي 20 ئائىلە تېرىقچىلىق قىلىدۇ، ئاتالمىش بەگمۇ بار...»[3]

1917 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ۋاششەھىرىگە كەلگەن باج ئەمەلدارى شىيې بىننىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا 51 ئائىلە ئاھالە بولۇپ كۆپچىلىكى

① پىرژېۋالسكى: «لوپ كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 163 ـ بەت.

② سىتەيىن: «نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 259 ـ بەت.

③ سىتەيىن: «جۇڭگو ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە»، باھار شامىلى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توم 332 ـ بەت.

خوتەن، كېرىيە، لوپ ناھىيىلىرىدىن كەلگەنلەر ئىكەن، تېرىلغۇ يېرى 1200 مودىن ئارتۇق بولۇپ 35 دەن ئاشلىق سېلىق تۆلىگەن. شاڭيونىڭ ئېيتىشچە يەنە 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەرنى ئاچقىلى بولىدىكەن[1].

1931 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى (شەنبە)، سىتەيىن روزى بەگ (ئەسلىي نۇسخىدا Roze دەپ يېزىلغان، Ghazak دېيىلىشى كېرەك ئىدى، دېيىلگەن. Ghazak غازاق دەپ ئوقۇلىدۇ، بۇ بەلكىم رازاق دېگەن ئىسىمنىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇشى مۇمكىن) ئاچقان بىر يېڭى يول بىلەن بەلقۇمنىڭ ئېتىكى بىلەن شەرققە يۈرۈپ، ئۇلاش توغراقلىقلار ۋە ئىككى قۇرۇق ئېقىندىن ئۆتۈپ يېڭى تېرىقچىلىق رايونى ئىچىدىكى ئازادە، كۆركەم هويلىغا ــ روزىبەگنىڭ قورۇ ـ جايىغا كەلگەن. سىتەيىن روزىبەگنى بۇ يەرنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ تىلغا ئالغان[2]. ئۇ: «ۋاششەھىرى 1906 ـ يىلىدىكى 15 ئادەمدىن تەرەققىي قىلىپ هازىرقى 200 نەچچە ئائىلىلىككە يەتكەن، ئىنتايىن تېز كۆپەيگەن. روزىبەگ بۇ يىل 81 ـ 82 ياشلاردا بولۇپ، قايتا قۇرۇلغان بۇ يېڭى شەھەرنىڭ بەرپاچىسى بولۇپ، ئىززەت ھۆرمىتى زىيادە ئىكەن. مەن ئۇنىڭ ئۇزۇملۇك چوڭ بېغىنى ۋە تۇگمىنىنى زىيارەت قىلدىم. رەڭگارەڭ كىيىنگەن ئاھالىلەر بازار ئاتالغان كوچىدا قىستىلىشىپ يۈرەتتى، ئۇلار مېنى باشلاپ كونا ئاشلىق ئامبىرىنى زىيارەت قىلدۇردى؛ 1906 ـ يىلى بۇ بۇ يەردىكى بىرىنبىر ئىمارەت ئىدى»[3] دەپ يازغان.

ۋاششەھىرى ھەققىدىكى ئېغىزچە ئۇچۇرلار بىلەن يازما ئۇچۇرلارنى بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، هازىرقى ۋاششەھىرىدە تەخمىنەن 1860 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئادەم ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭدىن نەچچە ئون يىل ئىلگىرى كېرىيەلىك ئوۋچىلار تەرىپىدىن بايقالغان كونا شەھەر شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر ئوۋچىنىڭ لەقىمى ۋاۋ ـ ۋاۋ بىلەن ئاتالغان. ئوۋچىلار يۇرتىغا كېلىپ بۇ خەۋەرنى يەتكۈزگەندىن كېيىن بىر بۆلۈك ئاھالە بۇ يەرگە كەلگەن ۋە «چاقىلىق» ئاتالغان جايدا ئولتۇراقلاشقان. يازما ئۇچۇرلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، كېرىيە كەلگەن كېپەكۋاي 1871 ـ يىلى هازىرقى ۋاششەھىرى ئەتراپىدا ئۇچ ئوغلى بىلەن يەر ئاچقان، ئەمما ئاھالە كۆپەيمىگەن. ۋاششەھىرىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىدە ئەڭ دەسلەپ ئولتۇراقلاشقانلار ۋاۋ ـ ۋاۋ جەمەتى ۋە كېپەكۋايلار بولغان، ئەمما گۈللىنىش ئانچە تېز بولمىغان. پىرزىۋالسكىنىڭ يازغىنىغا قارىغاندا، 1885 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئالتە ئائىلە ئەتراپىدا ئاھالە بولغان. بۇ ۋاقىتلاردا كېپەكۋاي بۇ

---

① شېي بىن: «شىنجاڭغا سایاھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 187 ـ بەت.

② ۋاششەھىرىنىڭ گۈللىنىشىدە چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان رازاق ئاخۇنۇم موللا تۆمۈر ئىسىملىك كىشىنىڭ ئوغلى ئىدى، بەزى مەلۇماتلاردا ئۇنى ۋاششەھىرىگە شاڭيو بولغان دېيىلىدۇ. ئۇچۇرلارغا قارىغاندا ئۇ كېرىيە قالۇق ئۆستەڭلىك موللا تۆمۈرنىڭ ئوغلى بولۇپ 1932 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ۋاششەھىرىدە قازا قىلغان، چاسا مۆھۈرىگە رازاق ئىبنى موللا تۆمۈر دېگەن خەتلەر بولغان، ۋاششەھىرىدە ئەۋلادلىرى هېلىمۇ بار، دېگەن ئۇچۇرلار مەلۇم. سىتەيىنىنىڭ يۇقىرىقى ئۇچۇرىغا قارىغاندا، رازاق ئاخۇنۇم 1825 ـ يىلى ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولسا كېرەك، دېگەن يەكۈنگە كېلىمىز، شۇنداق بولغاندا بۇ كىشى 100 ياشتىن هالقىپ قازا قىلغان بولىدۇ.

③ ۋاڭ جىچاڭ: «سىتەيىنىنىڭ 4 ـ قېتىملىق جۇڭگو ئارخېئولوگىيەسى خاتىرىسىنى تەھقىقلەش»، گەنسۇ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 415 ـ بەت.

جاينىڭ بېگى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. گەرچە ھۆكۈمەت ئۆزلىرىنىڭ باج - سېلىقىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، باشقا يۇرتتىن بۇ يەرگە تېرىقچى جەلپ قىلغان بولسىمۇ ئۇنۇمى ئانچە ياخشى بولمىغان. 1903 - يىلىغا كەلگەندە بۇ يەردە پەقەت بەش ئائىلىدەك ئاھالە قالغان. 1905 - يىللىرى ئەتراپىدا چاقىلىقتىن رازاق مولا (سىتەيىن يازغان روزىبەگ ۋە Ghazak مۇشۇ كىشى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن) باشلىغان، ئالتە قەسەمداش بىلەن بىرگە 20 ئائىلىدەك كىشى كېلىپ، بۇ يەرنى گۈللەندۈرۈشكە باشلىغان. رازاق مولىنىڭ تۆھپىسى چوڭ بولغانلىقتىن كاتتا ئىززەت - ھۆرمەت تاپقان، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىمۇ زور گۈللىنىش بولغان. جۈملىدىن 1931 - يىلىغىچە بولغان قىسقىغىنا 20 نەچچە يىلدا بۇ يەردىكى ئاھالە كۆپىيىپ 200 ئائىلىدىن ئاشقان، بۇ يەردە بازارمۇ بارلىققا كەلگەن. شۇندىن كېيىن ۋاششەھىرىنىڭ گۈللىنىشى تېز بولغان.

3. مۇزان بوستانلىقى

ھازىر دۇنيادا «مۇزان» دەپ ئاتىلىدىغان جايدىن ئوتتۇز نەچچىسى بار، ئىتالىيەنىڭ 2 - چوڭ شەھىرىمۇ خەنزۇ تىلىغا 米兰 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كىرەك، بەزىلەر مۇزان كونا شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان قاناتلىق پەرى رەسىمىدە قەدىمكى گىرېك سەنئىتىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى ھېس قىلغان ھامان ئىتالىيەنىڭ بۇ 2 - چوڭ شەھىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ، ئەمما ئېلىمىزدە مۇزان نامىلانغان جايلار بۇلا ئەمەس. شىنجاڭدا قارا مۇزان دەريا‌سى (چەرچەن)، مۇزان دەريا‌سى، مۇزان بوستانلىقى، مۇزان كەنتى (پىچاندا)، كۆك مۇزان دەريا‌سى (چەرچەن) بولغاندىن سىرت، ئۇتتۇ مۆرۈن (چىڭخەيدە)، شەرقىي شىمالدا مۇلىنجاڭ (ئەمەلىيەتتە بۇمۇ مۇزان نامىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسىدىن ئىبارەت) دەريا‌سىغا ئوخشاش بىرقانچىسى بار. ئۇنداقتا مۇزان نامى قانداق كېلىپ چىققان؟ بۇ نامنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى قەيەردىن ئىزدەيمىز؟ ئامېرىكىدىنمۇ ياكى ياۋروپادىن؟... ياق، خەلقىمىزدە «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلىۋر» دەيدىغان سۆز بار، شۇڭا بۇ نامنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى ئالدى بىلەن مۇشۇ زېمىندا ياشاپ مۇشۇ زېمىننى گۈللەندۈرگەن ئۇيغۇر خەلقىدىن ئىزدەيمىز.

ئۇيغۇر خەلقى جايلارغا ئىسىم قويۇشتا شۇ جاينىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان. يۇقىرىدا كۆرگەن ئىسىملاردىن مۇزان دەريا‌سى، قارا مۇزان دەريا‌سى، كۆك مۇزان دەريا‌سى، قارامۆرۈن، مۇلىنجاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دەريا بىلەن باغلانغان، بۇ نامىلارنىڭ سۇ بىلەن بىرەر مۇناسىۋىتى بارمۇ؟ بار، خەلقىمىزنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»نى ئوقۇيدىغان بولساق، «مۇزان» دېگەن سۆزنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. بىرنى مىسال قىلساق، «ئىتىل دېگەن مۇزانغا كەلتى (ئىتىل دېگەن دەريا‌غا كەلدى)»[1] دېيىلگەن. شۇ مەتىندىكى «ئىتىل مۇزان» ھازىرقى ۋولگا دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن خەنزۇ تىلى بىلەن

① «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ــ ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 33 - بەت.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى بولغان «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»دە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ 江 «مۇران» (ئۇيغۇرچە)، 莫连 (تەلەپپۇزى) دەپ؛ 河 نى بولسا «ئۆگۈز»، تەلەپپۇزى 思库午، دەپ ئىزاھلىغان[1]. ھازىر چاقىلىق ناھىيەسىدە مۇران نامىنى مىرەن دەپ تەلەپپۇز قىلىش ھازىرقى خەنزۇچە تەرجىمە 米兰 نىڭ تەسىرىدە ئومۇملىشىپ كەتكەن.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، سەلەڭا دەريا‌سى قەدىمدە «سەكىز مۇران» دەپ ئاتالغان.

شەرقىي سىبىرىيەدىكى ياقۇت ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئېرتىش دەريا‌سى بويىدىكى بىر كان شەھىرىمۇ مۇران ناملانغان. ياقۇتلارمۇ تۈركىي تىللىق خەلق، تارىم ۋادىسىنىڭ تارىخىدىكى ساكلار بىلەن مەنبەداش بولغاچقا ئۆزلىرىنى ساك دەپمۇ ئاتايدۇ. مۇران، مىرەن، مۇرەن ناملىرى تۈركىي مىللەتلەردىن بولغان سېرىق ئۇيغۇر (يۇغۇر) ۋە سالار تىللىرىدا ھازىرمۇ قوللىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسىدىمۇ قوللىنىلماقتا.

ھازىرقى زامان سېرىق ئۇيغۇر (يۇغۇر) غەربىي قىسىم تىلى (تۈركىي تىل)دا [m ɛ ren] مەنىسى دەريا[2]. تۈركىي خەلق سالارلار خۇاڭخې دەريا‌سىنى [mor ɛ n- mur ɛ n][3]، دەپ ئاتايدۇ. «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى»دە يېزىلىشىچە، 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار خۇاڭخې دەريا‌سىنى Karamouren، دەپ ئاتىغان. ئەرەب مۇئەللىپى مەھمۇد بىن ئۆمەر زەمەخشەرى (175 ـ 1144) يازغان «مۇقەددىمەتۇل ئەدەپ» نامىلىق ئەسەردە موڭغۇلچە mören گە دېگىز، دەريا دەپ ئىزاھات بېرىلگەن. 16 ـ ئەسىردە ياشىغان مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدىي» كىتابىنىڭ 2 ـ تومىدا «كۆلنىڭ بىر تەرىپىدىن ئېقىپ چىققان چوڭ بىر دەريا جۇڭگونىڭ قارامۇرانى دەپ ئاتىلىدۇ»[4] دەپ يازغان.

ئىتالىيەنىڭ 2 ـ چوڭ شەھىرىنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى 米兰 بولسىمۇ، شۇ يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن[5] Monali دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ۋېنۇنسۇلانىڭ شىمالىدىكى ئوبلاست بولسا[6] Madnari دەپ ئاتىلىدۇ. ئەملىيەتتە، بۇ نامىلارنىڭ شۇ يەرلىك خەلق تىلىدىكى تەلەپپۇزىدا پەرق بولۇپ باشقا تىلدىكى تەرجىمىسىنى ئاساس قىلىپ ئوخشاش دەپ قاراش مۇۋاپىق ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى، چەت ئەللەردىكى بۇ نامىلارنىڭ جۇملىدىن ئالتاي تىل سىستېمىسىدىن سىرت تىللاردىكىلىرى بىلەن يۇرتىمىزدىكى مۇران نامىنىڭ قىلچە مۇناسىۋىتى يوق.

---

① خۇاڭ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا: «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى، 33 ـ بەت.

② لېي شۇەنچۇن تۇزگەن: «غەربىي يۇغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، سىچۇەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 83 ـ بەت.

③ لىن لىيەنيۇن تۇزگەن: «سالارچە ـ خەنزۇچە، خەنزۇچە ـ سالارچە سۆزلۈك»، سىچۇەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى، 35 ـ بەت.

④ مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كۆرەگان: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرىنىڭ تارىخى ـــ تارىخى رەشىدىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ كىتاب، 375 ـ بەت.

⑤ ⑥ «دۇنيا يەر نامىلىرى لۇغىتى»، شاڭخەي قامۇس كىتابلار نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

ئەسلىدە بۇرۇنقىلار دەريانى ئۆگۈز دېگەندىن باشقا يەنە مۇران، مۇرەن دەپمۇ ئاتىغان. لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خۇددى ئۆگۈز نامى ئۇنتۇلغاندەك مۇران نامىنىڭمۇ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۇنتۇلۇپ، كېيىنكىلەرگە دەريانىڭ نامىدەك مىراس قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا يەنە «دەريا» سۆزى قوشۇلۇپ ئاتىلىدىغان بولغان، شۇڭا مۇران دەريا سى، قارامۇران دەريا سى، كۆڭ مۇران دەريا سى نامىلىرى شەكىللەنگەن. قارا دەريا ئاتالغان قارامۇران (قارا — ئۇلۇغ، شىمال دېگەنگە ئوخشاش كۆپ مەنىگە ئىگە)، قارامۇران دەريا سى بولۇپ قالغان. يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، مۇران ~ مۇرەن ~ مۆرەن نامىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ «دەريا» دېگەن مەنىگە ئىگە، بۇ تۈركىي تىلغا خاس لېكسىكا بولۇپ تىلىمىزدا ناھايىتى قەدىمدىن باشلاپلا قوللىنىلغان دەپ قارىشقا بولىدۇ. بۇ نامىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى توغرىسىدا دوكتور ئابدۇلئەھەد ئابدۇلرەشىد بەرقى شەخسىي سۆھبىتىمىزدە[1] ناھايىتى مەنپەئەتلىك پىكىر بەردى. دوكتورنىڭ قارىشىچە بولغاندا، بۇ نامىنىڭ كېلىپچىقىش نېگىزى تۈركىي سۆز بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ياغمۇر (يامغۇر) بىلەن باغلاپ چۈشەنگەندە، ئېتىمولوگىيەسىنى تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكەن. دەرھەقىقەت، «ياغمۇر» ياغ + مۇر دىن ياسالغان، بۇ زامانىمىزغا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ يامغۇر بولۇپ يېتىپ كەلگەن، بۇ قاراش بۇ نامىنىڭ كېلىپچىقىشىدا سۈنىڭ مەنبە بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھازىرقى 36 - تۈەن تۈرۈشلۇق جايدىكى مۇران بازىرى ئەتراپلىرى بۇرۇندىن مۇران ياكى مۇرەن دەپ ئاتالغان. مۇران نامى يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن قالغان ئاتالغۇ، ھازىر قومۇل شېۋىسىدە، سېرىق ئۇيغۇرلار - يۇغۇر ۋە سالار تىللىرىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان. ئادەتتە مۇران - مۇرەن - مۆرەن دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. س. ي. مالوف رۇسچە كىتابىدا MupaH ، سىتەيىننىڭ كىتابىدا Mnari دەپ تەلەپپۇز خاتىرىسى قىلىنغان، بۇ سۆز «ئوغۇزنامە» قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە دەريا دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. قاراقوشۇن لوپلۇقلىرى خوتەن دىيالېكتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن «مىيەن» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلغان. قاراقوشۇن كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ ئازلىشى بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كۆل بويىدىكى بىر قىسىم لوپلۇقلار مۇران بوستانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. سىتەيىننىڭ بايانى بويىچە ئېيتساق، ئابدال مەھەللىسى چۆل قېلىشتىن بۇرۇنلا جاھانساي دەريا سى (مۇران دەريا سىنىڭ باش قىسمى) بويىدا مەھەللە بەرپا قىلىپ تېرىقچىلىق قىلغان، ئەمما بېلىقچىلىقنى تاشلىمىغان. 1928 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە مۇران رايونىدا تەكشۈرۈشتە بولغان بېرگمانىنىڭ يېزىشىچە، شۇ ۋاقىتتا مۇراندا 30 ئۆيلۈك لوپلۇق ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار يېقىنقى ۋاقىتلاردا كۆچۈپ كېلىپ ئۆي سېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بۇلار ئەسلىدە ئابدال مەھەللىسىدىكى كىشىلەر ئىدى، تارىم دەريا سىنىڭ ئازايغانلىقى ياكى ئۇزۇلۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن

① 2013 - يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى چاقىلىقتىكى سۆھبىتىمىزدىن.

كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. كۇنچىققان بەگلىك ئوغلى (شۇ رايوندىكى لوپلۇقلارنىڭ ئاخۇنى) سىتەيىن قاتارلىقلارغا يول باشلىغۇچى بولغان توختاخۇنلىڭ قوغۇن، ئۇزۇم، گۈلە قاتارلىق نەرسىلەردىن خېلى كۆپ (بېرگمان بىزگە بىر ئاي يەتكۇدەك، دەپ يازغان) ئېلىپ بېرىپ كۇتۇۋالغانلىقىغا قارىغاندا، ماددىي مەئىشىتى خېلى بېيىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئەينى ۋاقىتتا مۇران بىلەن چاقلىق ئارىسى ئىككى كۇنلۇك، مۇران بىلەن ئابدال ئارىسى بىر كۇنلۇك يول ئىدى. مۇران ئەينى ۋاقىتتا لوپلۇقلار تەرىپىدىن Miran tarim (ئەينى زامانلاردا ئەندىر دەريا‌سى ئەندىر تارىم دەپمۇ ئاتالغانلىقىدىن، شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ تارىم نامىنى دەريا ياكى تارام مەنىسىدىمۇ قوللانغانلىقىنى پەرەز قىلىمىز) دەپ ئاتالغان. 1914 ـ يىلىغا كەلگەندە يېڭى ئابدالنىڭ بېگى نۇرمۇھەممەد يۇرت بېگى بولۇپ تۇرغان. 1941 ـ يىلىدىكى چاقلىق باج ئىدارىسى باشلىقىنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا مۇراندا 38 ئۆيلۇك، 380دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، تېرىلغۇ يېرى 2283 مو ئىكەنلىكى يېزىلغان. 1944 ـ يىلى گومىندا‌ڭ پىرقىسى باش ـ جيا تۇزۇمى بويىچە مۇراننى باش قىلىپ باشقۇرغان. 1950 ـ يىلى مۇراندا چاقلىق ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇران يېزىسى تەسىس قىلىنغان. 1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مۇران يېزىسى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» (يۆجىن) خەلق كومۇنىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1959 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۇنى بۇ يەردە شىنجاڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇران دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان، كوموناۋا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن. 1965 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى دېھقانچىلىق 2 ـ شىسى مۇران دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان، شۇ يىلى باشقا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەيدانلىرىدىن ئادەم يۆتكەپ كېلىنىپ نوپۇسى 4889 غا يەتكەن. 1966 ـ يىلى يىلى 11 ـ ئايدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش نازارىتىگە تەۋە دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى 428 ئادەم، 2000 تۇياق چارۋا بىلەن دېھقانچىلىق 2 ـ شىسى دېھقانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلگەن. 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدا 36 ـ تۇەن دەپ ئۆزگەرتىلگەن. مۇران تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار مىللىي لىيەن دەپ ئاتىلىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىر يېڭى مەھەللىگە كۆچكەنلىكتىن، ئولتۇراقلاشقان يېرى مىللىي يېڭى مەھەللە (民族新村) دەپ ئاتىلىدۇ، 36 ـ تۇەننىڭ باشقۇرۇشىدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماقتا.

4. يېڭىسۇ

كونا يېڭىسۇ ھازىرقى تىكەنلىك يېزا يېڭىسۇ چارۋىچىلار مەھەللىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ شەرقىي مېرىدىيان 87°56′25.6″ قا، شىمالىي پاراللېل 40°24′01.2″ قا جايلاشقان (مەسچىت خارابىسىدە ئۆلچەنگەن)، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 828.4 مېتىر، 200 مېتىر جەنۇبىدا تارىم دەريا‌سى (يەرلىكلەر يارىكەنت دەريا‌سى دەيدۇ)، شىمالىدىكى دۆلەت 218 ـ تاشيولىغا 3.5 كىلومېتىر، جەنۇبىدىكى چاقلىق ناھىيە بازىرىغا 154

كىلومېتىر، غەربىي شىمالىدىكى داشكۆل سۇ ئامبىرىغا 37 كىلومېتىر، 35 - تۇەن مەيدانغا 34 كىلومېتىر كېلىدۇ. يېڭسۇ ناملىنىڭ كېلىپچىقىشى ۋە تەۋەلىكى ھەققىدە پىشقەدەم ماۋارىپچى، مەرھۇم ئىبراھىم سەيدۇللا «يېڭسۇ قەدىمكى زاماندا قاراكۆل دەپ ئاتالغان. بۇ توغرۇلۇق كونا يېڭسۇلۇق پېشقەدەملەر شۇنداق دېيىشىدۇ. قاراكۆلگە كېلىدىغان سۇ بىر مەزگىل توختاپ كەتكەندىن كېيىن، تارىملىنىڭ سۈيى قايتىدىن ئۇلغايىپ، چۆل قالغان زېمىن قايتىدىن كىشىلەرگە ھايات بەخش ئەتكەن. مۇشۇ ئىشلارغا ئاساسەن كىشىلەر ئارىسىدا «يېڭى سۇ كەلدى» دېگەن خەۋەر قۇلاقتىن - قۇلاققا ئاڭلىنىپ، ئۆز يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ كەتكەن قاراكۆللۇكلەر، قايتىدىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي «يېڭسۇ» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان...»[1] دەيدۇ. ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمانىنىڭ بايان قىلىشىچە، ھازىر تاشلىنىپ كەتكەن يېڭسۇ يەنى كونا يېڭسۇنىڭ ئۇچ كىلومېتىر غەربىدە يەنە بىر مەھەللە بار[2]، ئۇ يەرمۇ كونا يېڭسۇ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇرۇن ئەنە شۇ كونا يېڭسۇغا كېلىدىغان سۇ توختاپ كەتكەن ۋە مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن سۇ كەلگەن، شۇ سەۋەبلىك يېڭىدىن سۇ كەلگەن جاي دېگەن مەنىدە «ياڭىسۇ» دەپ ئاتالغان. ھازىرقى كۇندە گەرچە مەخسۇس تەكشۈرۈشلەر بولمىغان بولسىمۇ، كونا يېڭسۇ دېگەن جاي نامىنىڭ بولۇشى يېڭسۇلۇقلارنىڭ ئەسلىي ماكانىنىڭ ھازىرقى كونا يېڭسۇ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇچ كىلومېتىر غەربىدىكى كونا يېڭسۇ ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بەزى يېڭسۇلۇقلار تاكى يېقىنغىچە قاراكۆل نامىنى قوللىنىشى، يېڭسۇ نامىنىڭ سەل كېيىنرەك بارلىققا كەلگەنلىكىنى، بەلكىم 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىش بولۇشى ئېھتىمالىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ جاي 1800 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، كېيىن دېگەندىمۇ 1850 - يىللاردا مەھەللە بولغان. 1880 - يىلى سىزىلغان «تۇرپان كارىزلىرىنىڭ تارقىلىش خەرىتىسى»دە 寅乌苏 دەپ خاتىرىلەنگەن. ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمانمۇ ئاڭلىغان - بىلگەنلىرىگە ئاساسلىنىپ 1850 - يىللىرى ئەتراپىدا مەھەللە بارلىققا كەلگەن، دەپ قارايدۇ. شەرقشۇناس مالوفمۇ 1914 - يىلى JlaHb cy (ياڭى سۇ) دەپ خاتىرىلىگەن. لوپلۇقلارنىڭ مەشھۇر بەگلىرىدىن ئىسلامبەگ ۋە ئەمەتبەگنىڭ قەبرىسى كونا يېڭسۇ مەھەللىسىگە جايلاشقان. يېڭسۇ نامىدا ئۇچ مەھەللە بار، بۇلارنىڭ بىرى ھازىر دېيىلۈاتقان كونا يېڭسۇ (بۇ جايدا توغراقلىق مەھەللىسى — جەنۇب تەرەپ — ۋە ئىسلام بەگنىڭ مەھەللىسى، يەنى بەگ مەھەللىسى — شىمال تەرەپتە — دىن تەشكىل تاپقان)، ئۇنىڭدىنمۇ كونا يەنە بىر مەھەللە — كونا يېڭسۇ (باش مەھەللە) ئۇنىڭ غەربىگە ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. ھازىرقى دۆلەت تاشيولىنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان يېڭسۇ 3 - يېڭسۇ ھېسابلىنىدۇ. يېڭسۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنى

① ئىبراھىم سەيدۇللا: «يېڭسۇنىڭ تارىخى ھەققىدە»، «چاقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرى (1)»، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتى 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

② مۇھەممەد ئوسمان ئاكىنىڭ يول باشلىشىدا يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇ مەھەللىگە بېرىپ زىيارەت قىلىپ كەلدۇق، ھازىر يۇلغۇنلۇق دۆڭدىكى مازارلىقى، ئازراق ئۆيلەرنىڭ ئىزناسى ۋە گۇمبەز قاتارلىق ئازلا ئىزنالار ساقلىنىپ قاپتۇ.

باشقۇرغان بەگلەردىن جانقۇلى بەگ (جاھانقۇلى بەگ؟)، ئوغلى قۇربان سوپىبەگ، قۇربان سوپىبەگنىڭ ئوغلى ئەمەتبەگ، ئۇندىن كېيىن ئىسلامبەگ (چاقىلىقتا ئۆتكەن قۇربان غوجابەگ بىلەن دەۋرداش)، ئۇندىن كېيىن ئىبراھىم شاڭيو ۋە ئەمەت شاڭيو دېگەن كىشىلەر ئۆتكەن.

1917 ـيىلى شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولغان شيې بىننىڭ «شىنجاڭغا ساياھەت» ناملىق كىتابىدا يېزىشىچە، ئۇ 1917 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى يېڭىسۇغا كەلگەن ۋە ئەتىسى يولغا چىققان. ئۇ «ئەتىگەن سائەت بەشتە يېڭىسۇدىن يولغا چىقتۇق. غەربىي شىمالغا يۈرسە بىپايان كۆدەيلىك كۆل بولۇپ مەھەللە ـ كەنتلەر ئۈزۈلمەيدىكەن. 12 يول يۈرسە ئاراتارىم دەرياسىغا بارىدىكەن، بۇ تارىم دەرياسىنىڭ تارامى بولۇپ شەرققە ئېقىپ كۆنچى دەرياسىغا قوشۇلىدىكەن. سۇ ئىنتايىن چوڭقۇر ۋە سۈزۈك ئىكەن. دەريانىڭ كىچىك توسمىسى بولۇپ توسمىنى بويلاپ ئۆتىدىكەن، توغراق ۋە يۇلغۇنلار قاشنى سىيپاپ تۇرىدىكەن، شۇنداق مەنزىرىلىك. 30 يول يۈرسە چاقىلىق ـ كۆنچى ناھىيىلىرى مۇشۇ يەردە ئايرىلىدىكەن، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى دەرەخ ياغاچلىرى بار دۆڭ بەلگە ئىكەن. 28 يول يۈرسە دۇرال شەھىرىگە بارىدىكەن...»[1] دەپ يازغان. مۇشۇ ئەھۋالالاردىن قارىغاندا، چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن لوپنور ناھىيەسىنىڭ ئارىسىدىكى ھازىرقى پاسىل، 1908 ـ يىلى ئەتراپىدا سىزىلغان خەرىتە بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغان. مۇشۇ ئۇچۇرغا ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى پاسىل ھازىرقى 34 ـ تۇەن تەۋەسىدىكى دۇرال خارابىسىنىڭ 14 كىلومېتىر جەنۇبىدا بولغان، شۇ ۋاقىتتا بەش توپا دۆڭ بەلگە قىلىنغان. تارىم دەرياسىنىڭ شەرقە ئېقىپ كۆنچى دەرياسىغا قۇيۇلغان ئېقىنىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولغان. شيې بىننىڭ خاتىرىلىشىچە، ئۇلار ئارغاندىن چىقىپ تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈپ (يەرلىكلەر يەكەن دەرياسى دەيدۇ، دەپ يازغان) غەربىدىنرەك شىمالغا يۈرگەن، بۇرۇلۇپ غەربىي شىمالغا (ئوڭ تەرەپتە كۆنچى دەرياسىنىڭ سۈيى كۆرۈنۈپ تۇرغان) 15 يول ماڭغاندىن كېيىن مازارلىققا كەلگەن. بۇ يەردە بىر كۆدەيلىك بولۇپ كەڭلىكى 30 ـ 40 يول كېلىدىكەن، يېڭىسۇلۇقلار كۈزدە ئوسا قىلىپ بۇغداي، قوناق تېرىغان. ئوسا قىلغۇچىلار ئېقىننىڭ باش تەرەپلىرىدە تېرىقچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئەتىياز ۋە ياز كۈنلىرى بۇ تۈزگە سۇ كەلمەيدىكەن. شۇڭا بۇ يەردە پەقەت كۈزدە ئوسا قىلىپ، ئەتىيازدا ئۇرۇق چاچسا، يازدا ھوسۇل يىغىدىكەن. 40 يول يۈرسە تۇغ مەھەللىسى بولۇپ بىر نەچچە ئېغىز لاي تاملىق ئۆي بولۇپ پوچتا ئۆتكى ئىكەن. ئالدى تەرەپتە دەريانىڭ قۇرۇق ئېقىنى بولۇپ سۇ كەلگەن، سۇ ھەتتا يول بويىغچە كەلگەن، دەسلەپ ئۇلار كۆنچى دەرياسىمىكىن دەپ قالغان. بۇ دەريا تۇغ مەھەللىسىنىڭ 20 ـ 30 يول شىمالىدا بولۇپ، 40 ـ 50 يول ئېقىپ كۆنچى دەرياسىغا قۇيۇلغان. دەريانىڭ سۈيىنى ئىچىشكە بولىدىكەن، يېنىدا تۇگمەن بار، تۇگمەننىڭ ئارقىسىدا خېلى ياخشى سېلىنغان خېلى كۆپ ئۆي خارابىلىرى بارلىقىنى كۆرگەن، بۇ يەردىن غەربىي شىمالغا، كۆپرەك

① شيې بىن: «شىنجاڭغا ساياھەت خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

غەربكە يۈرگەن. يەنە 10 نەچچە يولدا دەريانىڭ بۇرۇنقى قۇرۇق ئېقىنىغا سۇ كەلگەن... 40 يول يۈرسە توغراق بىلەن قاپلانغان ئابدال كۆلگە بارىدۇ. يەنە 10 يول ماڭسا يېڭسۇ مەھەللىسى بولۇپ 77 ئۆيلۈك دېھقان بار ئىدى. دېمەك، 1917 - يىلى 8 - ئايدا يېڭسۇدا 77 ئۆيلۈك (ھەر ئۆيدە بەش جان بار دېسەك 400 گە يېقىن ئادەم بار) مەھەللە بولغان[1]، ئۇ يەردىن غەربىي شىمالغا ماڭسا خېلى كۆپ مەھەللىلەر بارلىقى سۆزلىنىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، يېڭسۇنى مەركەز قىلغان ھالدا خېلى كۆپ ئاھالە بولغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئەمما يېڭسۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنىڭ بۇنداق گۈللىنىشى ئۇزۇنغا بارمىغان، 1921 - يىللىرى ئەتراپىدا تارىم دەريا سىستېمىسىدىكى كونا ئېقىنىغا قۇيۇلۇپ كىروران لوپ كۆلىگە قاراپ ئاققانلىقتىن، بۇ يەرگە كېلىدىغان ئېقىنى ئازلاپ كەتكەن، ھەتتا ئۇزۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىققان، بىر قىسىم ئاھالىلەر بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىپ بۇ يۇرتلار چۆلدەرىگەن، شۇڭلاشقا 1928 - يىلى 5 - ئاينىڭ بېشىغا كەلگەندە ئاران 25 ئۆيلۈك ئاھالە قالغان، ستېيىننىڭ 1930 -، 1931 - يىللىرىدىكى سەپەر خاتىرىلىرى بۇ تەرىپىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا تارىم دەرياسىغا يەنە سۇ كەلگەنلىكى ئۈچۈن قايتىدىن ئاۋات بولغان. 1950 - يىلىدىكى نوپۇس ھەققىدە بەزى ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، 147 ئۆيلۈك 648 نوپۇس بار، دېيىلگەن. يېڭسۇلۇق تۇردى ئابلانىڭ ئەسلىمىسىدىن قارىغاندا[2]، يېڭسۇدىكى مەسچىتكە 3 - 4 يۇز ئادەم سىغىۋەدەك چوڭلۇقتا بولغانلىقىدىن قارىغاندا مەھەللىدىكى ئاھالىنىڭ 1000 دىن ئاشىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

يېڭسۇ ئاھاللىرى كۆجۇم ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ۋە بېلىق تۇتۇشنى قوشۇمچە قىلىپ ھايات كەچۈرگەن، 1908 - يىلىدىكى يېڭسۇدا باج تۆلەيدىغان ئاھالە 496 ئائىلە بولۇپ تېرىلغان يەر 18000 مو ئەتراپىدا بولغان، ئۇلارنىڭ مۇقىم تېرىلغۇ يېرى 1931 مو يەرنى سۇغىرىدىغان ئاختارما ئۆستەڭنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر ئىدى، قالغىنى شۇ ۋاقىتتىكى يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ بۆلۈپ بېرىشى بىلەن تېرىلىدىغان، كەلكۈن ياكى دەريا سۈيىدىن پايدىلىنىدىغان يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. يېڭسۇ مەھەللىسىنىڭ ئەتراپلىرىدىن قىسمەن ئولتۇراق نۇقتىلىرى ياكى تۇرالغۇ خارابىلىرى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار تەرىپىدىن 2003 - يىلى بايقالغان، تۆۋەندە شۇلاردىن بىرقانچىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

---

① بۇ يەردە ئېيتىلغان 77 ئائىلە باج - سېلىق تۆلەيدىغان ئاھالىلەر بولۇشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەلۇم ساندىكى ئائىلە يوشۇرۇلغان بولسا كېرەك: بۇۋام مۇپتۈل تۇرپانمۇ ئۇ يەرگە بارغانلىقىنى، ئادەمنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى بايان قىلغان. مەن بۇ خارابىلىككە ئىككى قېتىم بېرىپ زىيارەت قىلدىم، مەھەللىنىڭ كۆلىمىدىن قارىغاندىمۇ بۇ سانلىق مەلۇمات ئازلىق قىلىدۇ. مۇشۇ جايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مۇھەممەد ئوسمان ۋە ئىمىن غازىلار تەمىنلىگەن سانلىق مەلۇماتمۇ بۇنىڭدىن خېلىلا كۆپ.

② جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى لوپنور ناھىيەلىك كومىتېتى: «لوپنور تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، 2012 - يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى، 397 - بەت.

لوپلۇقلارنىڭ يەنە بىر مەھەللىسىنىڭ ئورنى شەرقىي مېرىدىيان ″23.62′33°88، شىمالىي پاراللېل ″51.21′19°40قا جايلاشقان، لوپ كۆلىنىڭ غەربىي، قۇرۇقتاغنىڭ شەرقىي يېنىغا جايلاشقان، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 10 كىلومېتىردەك غەربىدە قۇم دۆۋىسىدە، يېڭىسۇ مەھەللىسى بىلەن ئارىلىقى 53 كىلومېتىر، غەربىدىكى ھازىرقى دۆلەت 218 - تاشيولى بىلەن ئارىلىقى 27 كىلومېتىر، ئارغانغا 26 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردە 4 - 5 ئائىلىلىك ئۆي ئىزناسى ساقلىنىپ قالغان، ھەممىسى جەنۇب - شىمال يۆنىلىشىدە بولۇپ، قۇرۇلمىسى تولىمۇ ئاددىي. بۇ ساتمىلار توغراق ياغىچى تىكلىنىپ، بالا ياغاچ قويۇلۇپ كۆزادرات شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ قومۇش بىلەن قوشاغدىلىپ ياسالغان، ھەربىر ئۆينىڭ كۆلىمى 5×4 كۆزادرات مېتىر ئەتراپىدا.

تارىم دەريا سىنىڭ شەرقىي يېقىغا جايلاشقان قومۇش ساتما، ئورنى دۆلەت 218 - تاشيولىغا بەش كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىكى بىر يۇلغۇنلۇق دۆڭنىڭ دالدىسىغا قۇرۇلغان، بىرقانچە قومۇش ساتمىدىن شەكىللەنگەن ھويلا، يېڭىسۇ بىلەن ئارىلىقى 32 كىلومېتىر، ئارغانغا 18 كىلومېتىر، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا 32 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۇغ مەھەللىسىگە يېقىن كېلىدۇ.

غەربىي قۇرۇقتاغ قۇملۇقىنىڭ شەرقىي يېقىدا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ بەش كىلومېتىردەك غەربىي جەنۇبىدا ئىككى ساتما بايقالغان، ساتمىلارنىڭ ئارىسى ئىككى مېتىر كېلىدۇ، ساتمىلار توغراق بادرىلىرى ۋە توغرا ياغاچلار قومۇش بىلەن قوشاغدىلىپ ياسالغان، ئۆگزىسى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ساتمىنىڭ ئىچىدىن بېلىق تۇتىدىغان تور بايقالغان. كونكرېت ئورنى: يېڭىسۇنىڭ 61 كىلومېتىر شەرقىدىكى چۆلدە، دۆلەت 218 - تاشيولى بىلەن ئارىلىقى 34 كىلومېتىر، ئارغانغا 29 كىلومېتىر، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ بەش كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ 1950 - يىللاردىن بۇرۇنقى، 19 - ئەسىرلەردىن كېيىنكى ئىزنا ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا، ئارغانىنىڭ توققۇز كىلومېتىردەك شەرقىي شىمالىدا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ 25 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا بىر ئېغىزلىق ساتما بايقالغان، بۇ ساتما توغراق بادرىسى تىكلىنىپ ھەم ئۆگزىسىدىن چېتىلىپ قومۇش بىلەن قوشاغدىلىپ ياسالغان، چوڭلۇقى 5×4 كۆزادرات مېتىر ئەتراپىدا. كونكرېت ئورنى: يېڭىسۇنىڭ تەخمىنەن 50 كىلومېتىر شەرقىدىكى قۇملۇق ئىچىدە، ساتۇغقان دېگەن يەرنىڭ شەرقىدە بولۇپ ئارغانغا 25 كىلومېتىر كېلىدۇ.

يېڭىسۇنىڭ 49 كىلومېتىردەك شەرقىي جەنۇبىدىكى چۆللۈك ئىچىدە، ئارغانىنىڭ 25 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا 14 كىلومېتىر غەربىدە بىر ئېغىز قومۇش ساتما بايقالغان.

يېڭىسۇنىڭ 53 كىلومېتىر شەرقىدە، ئارغانىنىڭ 29 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىغا توققۇز كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە دېيامېتىر ئۇچ مېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق شەكىلدىكى ساتما ساقلىنىپ قالغان، ئىچىدە خېلى كۆپ قوي مايىقى بار.

يېڭسۇنىڭ 54 كىلومېتىر شەرقىدىكى چۆلدە، ئارغانىنىڭ 28 كىلومېتىردىكى شەرقىي شىمالىدا، كىچىك مۇران قەبرىستانلىقىنىڭ سەككىز كىلومېتىردىكى غەربىدە بىر ئېغىزلىق قومۇش ساتما بايقالغان.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك كۇنىمىزدە چۆللۈككە ئايلىنىپ كەتكەن جايلارنىڭ ئىچىدىن بەزى ئىزنالار بايقالغان، بۇلار ئارخېئولوگىلىرىمىزنىڭ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ ئەتراپىنى تەكشۈرۈش ۋە شۇ قەبرىستانلىققا كىرىش - چىقىش داۋامىدا بايقالغان، ئەمەلىيەتتە يەر يۈزىدىن بايقالغان، قانداقتۇر مەخسۇس شۇ رايوندىكى تارىخىي ئىزنالارنى بايقاش مەقسىتىدە تەكشۈرۈلگەن بولماستىن ئۇچرىتىلغان ئىزنالاردىن ئىبارەت. دېمەكچى بولغىنىمىز، ئەينى زامانلاردا لوپلۇق كىشىلەر دەريا ئېقىنلىرىنى بويلاپ ياشىغان يەنى دەريا - كۆل بويلىرىدا ساتما قۇرۇپ ياشاپ بېلىق تۇتقان، چارۋا باققان. شۇ ۋاقىتلاردىكى يازما خاتىرىلەرنىڭ كەم بولۇشى، كۇنىمىزدە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشلەرنىڭ بولماسلىقى، بەزى مەھەللە ۋە تۇرالغۇلارنىڭ قۇم تەكتىدە قېلىشى نۇرغۇن قىممەتلىك ئۇچۇرلاردىن مەھرۇم قىلدى، شۇڭا لوپلۇقلارنىڭ نوپۇسى ۋە جايلاشقان ئورۇنلىرى توغرۇلۇق پەقەت نىسپىي بايان قىلماقتىن چارىمىز يوق، يېڭسۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

يېڭسۇدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، 1950 - يىللىرىدا چاقلىق ناھىيەسىگە ھاكىم بولغان پېشقەدەم زىيالىي ئىمىن غازى 2009 - يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۇنىدىكى تېلېفون سۆھبىتىمىزدە كونا يېڭسۇنىڭ 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، 1960 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تاشلىنىپ قالغانلىقى، ئەسلىدە بۇ يەردە 2000 ئەتراپىدا ئاھالە بارلىقى، ئاھالىنىڭ 10% چاقلىققا، 90%نىڭ لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىگە كۆچكەنلىكىنى بايان قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا تىكەنلىكتە تۇغۇلغان، كېيىن لوپنور ۋە چەرچەندە رەھبىرىي خىزمەتلەردە بولغان ساتتار مۇتەللىپنىڭ ئەسلىشچە، يېڭسۇ ۋە ئەتراپلىرىدىكى مەھەللىلىرىنى قوشقاندا 1000دىن ئوشۇق ئاھالە ياشىغان[1]. ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق مەسلىسىدىن ئالغاندا يېڭسۇدا 500 - 600 ئۆيلۈكتەك ئاھالە بولغان، بۇلاردىن يۇز ئۆيلۈكتەك ئادەم يايلاقتا مالچىلىق قىلغان. كونا يېڭسۇنىڭ غەربىدە بىر مەھەللە بولۇپ باش مەھەللە دېيىلىدۇ (ئۇنىمۇ كونا يېڭسۇ دېگۈچىلەر بار)، شۇ يەردە دۆڭلۇكنىڭ يېنىدا بىر گۇمبەز بار بولۇپ شۇ يەردە نەزىر ئۆتكۈزگەن. توقۇم ۋە يېكەنبۇلجامال قاتارلىق جايلار يېڭسۇلۇقلارنىڭ يايلىقى بولغان. ۋەقەشۇناس مۇھەممەد ئوسمانىنىڭ ئېيتىشچە، 1950 - يىلى بۇ يەر چاقلىققا تەۋە بىر يېزا بولۇپ، يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدا خۇدابەردى شائىيو دېگەن كىشى يېزا باشلىقى ئىدى. 1952 - يىلى بولسا كېرەك، چاقلىققا غۇجائابدۇللا رەھمان (غۇجاۋلا رەھمان) ھاكىم ۋاقتىدا بىر قېتىم قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى مۇھەممەد ئىسمايىل (كېيىن ئاپتونوم رايونغا باش كاتىپ بولغان كىشى) چەرچەندىن خىزمەت تەكشۈرۈپ چاقلىققا كەلگەن. غۇجائابدۇللا ھاكىم ئۇنىڭغا

① 2012 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۇنى لوپنور ناھىيەسىدىكى سۆھبەتتىن.

دوكلات قىلىپ، «يېڭىسۇ چاقىلىقتىن بەك يىراق بولۇپ بەش كۈنلۈك يول ئىكەن، بىر-ئىش بولسا بىرىپ - كېلىش قولايسىز ئىكەن، تىكەنلىكتە لوپنور ناھىيەسىنىڭ بىر رايونى بولغاندىكىن، ھەممىسى قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ يېرى بولغاندىكىن شۇلار باشقۇرسا بولمامدۇ» دېگەن. مۇھەممەد ئىسمايىل ۋالىي شۇنىڭ بىلەن «ئۇنداق بولسا دوكلات يازى»، دېگەن. غۇجائابدۇللا ھاكىم شۇنىڭ بىلەن شۇ ۋاقىتتىكى سامان قەغەزگە «يېڭىسۇنى لوپنور ناھىيەسىگە قوشۇۋېتىشكە قوشۇلمەن» دەپ يېزىپ شەخسىي تامغىسىنى بېسىپ بەرگەن ئىكەن (1990 - يىللىرىدىكى پاسىل مەسىلىسىنى ئېنىقلاشتا ئارخىپتىن مۇشۇ ماتېرىيال تېپىلغان). مۇھەممەد ئىسمايىل ۋالىي قايتىشىدا يېڭىسۇدا توختاپ يىغىن ئېچىپ، شۇ كۈندىن باشلاپ يېڭىسۇنىڭ لوپنور ناھىيەسىنىڭ تىكەنلىك رايونىغا قارايدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان، شۇ ۋاقىتتا يېڭىسۇ رايونىدا 28 مىڭ چارۋا بولغان. 1960 - يىلى يېڭىسۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا 1500 ئائىلە كىشى، 38 مىڭ چارۋا بار ئىدى. يېڭىسۇدا ئىككى كوچا بولۇپ توغرىلىق ۋە بەگ مەھەللىسى مۇشۇ كوچىلار ئارقىلىق ئايرىلغان. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 1961 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، يېڭىسۇ ۋە تىكەنلىك ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارى بويىچە لوپنور ناھىيەسى بازىرىغا يېقىن تارىم يېزىسىغا كۆچكەن[1]، ئاھالىلەر يەنە كۆچۈپ كېلىمىز دېگەن نىيەتتە ئۆيى - جايلىرىنى شۇنداقلا تاشلاپ كەتكەن. كېيىن يول بويلاپ ئۆيى سالغانلار، يول ياسىغۇچىلار، ياغاچ لازىم بولغانلار ياغاچلىرىنى ئېچىپ كەتكەن. كونا يېڭىسۇدىكى مەسچىت (سوپى ھاجى دېگەن كىشى سالدۇرغان، قەبرىسى مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىكى ئۆيى ئىچىدە ھازىرمۇ بار) تاكى 1970 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ساق ئىدى. مۇھىتەرەم تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف 2009 - يىلى 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سۆھبىتىمىزدە ئېيتىشىچە، شۇ كۆچۈش ۋاقىتىدا تىل تەكشۈرۈپ، ماشىنا بىلەن چاقىلىقتىن لوپنورغا ماڭغان، يېڭىسۇدىن تاكى كۆنچىگىچە بولغان يولدا ئۇزۇلمەي كېتىۋاتقان كۆچىلەرنى كۆرگەن، شۇلاردىن قارىغاندا، تىكەنلىك ۋە يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدا ئاھالىلەر نۇرغۇن بولۇشى مۇمكىن.

1900 - يىلىنىڭ بېشىدا يۇرتلاردا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا، يۇرتلارنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش، يۇرتلارنىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىدىن مەلۇمات بېرىدىغان دەرسلىك تۈزۈش ئىشلىرى بولغان. مىسالەن، لوپ رايونى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان چاقىلىق ۋە كۆنچى ناھىيەلىرى ھەقىقىدە ئۇچ تەزكىرە تۈزۈلگەن. بۇلاردىن 1908 -، 1909 - يىللىرى ئامبال رۇيى شەن تۈزگەن «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۈرت تەزكىرىسى» ھەم تاڭ

---

① كۆچۈپ بارغان يېڭىسۇلۇقلار تارىم يېزىسىنىڭ قۇربانكۆل كەنتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار بىر مەزگىل شۇ مەھەللىنىمۇ «ياڭىسۇ» مەھەللىسى دەپ ئاتاش نىيىتىدە بولغان بولسىمۇ كېيىنچە بۇ ئىنتىلىشلەر ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. 1959 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى لوپنور ناھىيەسى بىلەن دېھقانچىلىق 2 - شىسى «تارىم 1 - دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تىكەنلىك ۋە چارا رايونلىرىنىڭ يەرلىرىنى ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» ئىمزالىغان، كېلىشىم بويىچە شۇ رايوندىكى ئاھالىلەر كۆچكەن، كۆچۈش 1960 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاياغلاشقان.

گۇاڭشاۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشىشىدىغان «چاقىلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»نى، جۇ فاڭشى 1908 - يىلى تۈزگەن «كۆنچى (شىنپىڭ)نىڭ يۇرت تەزكىرىسى»نى مىسال قىلىش مۇمكىن. «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۇرت تەزكىرىسى»دە لوپنور، لوپ كۆلى ۋە چاقىلىق دەپ ئاتالغان بۇ قەدىمكى يۇرتتا 496 ئۆيلۈك، ئەرلەردىن ئۇلۇغ - ئۇششاق بولۇپ 1740 ئادەم، خوتۇن -قىزلاردىن 1643 ئادەم بارلىقى، چاقىلىق تەۋەسىدە مۇسۇلمان (ئۇيغۇر) (回纥)لار... بارلىقىنى يازغان. چاقىلىققا تۇرپان، كېرىيە، قەشقەرلەردىن بىر بۆلەك ئادەملەرنىڭ كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى يېزىش بىلەن ناھىيە تەۋەسىدە چاقىلىق، تۇرپان، چۈشكۇن - لەڭگەر (二十里铺)، ئابدال، تۇغ (克托)، مۇران، تاتىراق، ۋاششەھىرى، لوپ، تۈزلۈق (托素)، چاينۇت (加以)، (غالدىراق) چېكە، يېڭسۇ مەھەللىلىرى بارلىقىنى يازغان. بۇلاردىن چاقىلىق بازىرى، ۋاششەھىرى، تۇرپان مەھەللىلىرىدىن باشقىلىرىدا لوپلۇقلارمۇ ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەردىن ئىبارەت.

مىلادىيە 1680 - يىلى جۇڭغارلار ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشى بىلەن يەكەن خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىنى ئاغدۇردى، ئۇلار بۇ خانلىقنى تەسەرۇپىغا ئېلىشىغا زور تۆھپە قوشقان ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلەندى. ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنى رازى قىلىش ئۈچۈن خەلقە زۇلۇم سالدى، ئۇلار يەنە دىنىي مەزھەپ دۈشمەنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم خەلقنى قىرغىن قىلدى. خەلق كۆپ تەرەپتىن زۇلۇمغا ئۇچرىدى. جۇڭغارلارنىڭ زۇلمى 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارلارنى يوقىتىشىغىچە 75 يىل داۋام قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارلارغا قىلغان يۈرۈشىدە بەزىلەر جۈملىدىن قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە باشقىلار خەلقنىڭ جۇڭغارلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارلارنى يوقىتىشىدا تۆھپە كۆرسەتتى. قاراتاغلىق خوجىلارمۇ مەزھەپ دۈشمىنى ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاقتاغلىقلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلاشتى. تاشقى ھوجۇم ۋە ئىچكى ئىسيانلار سەۋەبىدىن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇيغۇر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقى تېزلا ئاغدۇرۇلدى. جۇڭغارلار ئاغدۇرۇلۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەن بولسىمۇ، خەلقنىڭ ھاياتىدا زور ياخشىلىنىش بولمىدى، خەلق يەرلىك بەگلەرنىڭ (يەرلىك ئەمەلدارلار ئاساسەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىگىلىشىدە تۆھپە قوشقان قاراتاغلىق خوجىلار بولغان) ۋە مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىدى، شۇڭا كۆپ قېتىم ئىسيان، قوزغىلاڭ بولدى. جاھانگىر خوجا قاتارلىق پۇرسەتپەرەسلەر خەلقنىڭ غەزىپىدىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى خوجىلار توپىلاڭىنى باستۇردى. لوپلۇقلار تارىم ۋادىسىنىڭ پىنھانلىرىدا ياشىسىمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى 1884 - يىلى ئۆلكە تەسىس قىلىپ ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسىنى بىكار قىلىپ، ھەربىي ئىدارە قىلىشتىن سىياسىي ھاكىمىيەت دەۋرىگە ئۆتتى. ئۇرۇمچى ئۆلكە مەركىزى بولدى،

جايلاردا دوتەي، ئامبال مەھكىملىرى، ناھىيە تەسىس قىلدى، جۈملىدىن 1903 - يىلى چاقىلىقمۇ ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىندى. بۇ دەۋردە چاقىلىقتىكى ئاھالىلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسىمۇ تەبىئەتنىڭ قىستىشى بىلەن تەدرىجىي چاقىلىق، مۇران، ۋاششەھىرى، يېڭىسۇ بوستانلىقىغا قاراپ تارايدى. مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتىن لوپ كۆلى ۋە تارىمنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى ئاھالىلەر ئىككى قىسىمغا ئايرىلدى، قاراقوشۇن كۆلى بويىدىكىلەر قاراقوشۇنلۇقلار دەپ، تارىمنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكىلەر قاراكۆللۈكلەر دەپ ئاتىلىپ ھەرقايسىسى ئۆز بەگلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. ئىككى جايدىكى ئاھالىلەر ۋە بەگلىرى تۇرپان ۋاڭلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا، تۇرپان ۋاڭلىرى بولسا قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ئىدى. بۇ توغرىدا 1821 - يىلى يېزىلغان «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات»تا «لوپنوردا قاراكۆل ۋە قاراقوشۇن دېگەن ئىككى مۇسۇلمان قەبىلىسى بار، ئىمىن خوجىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە...» دېيىلگەنلىكى، لوپلۇقلارنىڭ تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قاراكۆللۈكلەر ۋە قاراقوشۇنلۇقلار ئۆز بەگلىرىنى باققاندىن سىرت، ھەر يىلى ئەرلىرى تۇرپان دائىرىلىرىگە 40 تەڭگىدىن باج تاپشۇرغان، تۇرلۇك تېرە ۋە چارۋىدىن ئولپان تۆلىگەن. شۇ چاغدا قاراقوشۇنلۇقلار ئىچىدە ئولپان تۆلىگۈدەك ئەردىن 100چە كىشى قالغان. قاراكۆل ۋە قاراقوشۇن ئاھالىلىرى بەگلىرىگە سوۋغا بەرگەندىن سىرت، يەنە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە ئېغىر باج - سېلىقلارنى تۆلىگەن، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى پات - پات كېلىپ، ھەر خىل نامىلاردىكى ۋاقىتلىق باجلارنى يىغىپ تۇرغان. ئۇندىن باشقا ئۇلار يەنە خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ ئېغىر جازانىخورلىقىغا ئۇچرىغان، خەنزۇ سودىگەرلەر يىلدا نەچچە قېتىم رەخت قاتارلىقلارنى توشۇپ كېلىپ كۆپ مىقداردىكى مال - چارۋىلارغا تېگىشىپ، زور پايدا كۆرۈپ قايتىشقان. ئېغىر باج - سېلىق ھەم زۇلۇم خېلى نۇرغۇن ئەرلەرنىڭ يۇرت ماكانىدىن ئايرىلىپ تىلەمچىلىك قىلىپ جان ساقلىشىغا ياكى چاقىلىققا بېرىپ يالىنىپ ئىشلىشىگە سەۋەب بولغان. لوپلۇقلار ھازىرقى چاقىلىق ۋە لوپنور ناھىيىلىرى تەۋەسىدە ياشىغان يەرلىك ئاھالە بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتىدا سۆزلىشىدۇ. بۇ يەردىكى شەھەرلەر ۋەيران بولۇپ ئاھالىلەر كۆچۈپ كەتكەندە، ئۇلار ئىزچىل تۇرده تارىم ۋە كۆنچى دەريا بويلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ نەدە سۇ بولسا شۇ يەردە ياشاپ قالغان ئاھالىلەر ئىدى. ئۇلار ئۇزۇن مەزگىل دەريا، كۆل بويلىرىدا ياشاپ بېكىك تۇرمۇش كەچۈرگەن، شۇڭلاشقا سىرت بىلەن ئالاقىسى ناھايىتى كەمچىل بولغان، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي توپىدىن ئايرىلغان ۋاقتى 3 - 4 يۈز يىلغا سوزۇلغانلىقتىن، مەلۇم پەرقلەر كېلىپ چىققان. ناتۇرال ئىگىلىك باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن لوپلۇقلار تارىم ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، ئاياغ ئېقىنلىرىدا ياشاش داۋامىدا شۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلىشىپ بېلىقچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى ۋە يىغمىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىپ ياشىغان. قىش ۋە ياز بېلىق تۇتۇپ ئۇنى قۇرۇتۇپ، قاق سېلىپ يېگەن بولسا تەبىئىي ئۆسۈملۈك يېكەنىڭ يىلتىزى، ئۇجۇل، جىگدە

قاتارلىقلارنىمۇ تولۇقلىما ئوزۇقلۇق قىلغان. مەلۇم ساندىكى ئاھالىلەر ئوۋچىلىق قىلىپ، ياۋايى جانىدارلارنى تۇتقان. ئەتىياز پەسلىدە قۇش تۇتۇش ۋە قۇش تۇخۇمى يىغىش بىلەن مەشغۇل بولغان. شۇ ۋاقىتلاردا ھەربىر ئائىلە يۇزدىن ئارتۇق ھەتتا نەچچە يۈز قۇشنى تۇتۇپ ئوزۇقلۇق غەملىگەن. 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تۇرپانلىقلار ۋە كېرىيەلىكلەرنىڭ تەسىرىدە ھاياتىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولغان. ئومۇمەن، لوپلۇقلار (قاراقوشۇنلۇقلار) تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىدىكى يەرلىك تۇپكى ئاھالە بولۇپ سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادىدۇر.

قاراقوشۇنلۇقلاردىن 6 - 7 ئادەمدە بىرەردىن ئوۋ مىلتىقى بار بولۇپ، ئۇلار كۈز ۋە قىش ۋاقىتلاردا ئالتۇنتاغقا بېرىپ ئوۋ قىلغان. ئۇلار يەنە قىسماق، تورلاردىن پايدىلىنىپ جانلىقلار ۋە قۇش تۇتقان. ئۇلار خېلى كۆپ ساندا قوي، كالا ۋە ئاز ساندا ئات، ئېشەك باققان. ھەر يىلى يەنە جاھانساي دەرياسى بويىدا بۇغداي، ئارپا، كېۋەز ۋە ئاز مىقدارda تاۋۇز، قوغۇن، سامساق، سەۋزە تېرىغان. كۈز ۋە ئەتىياز پەسىللىرىدە بۇ جايدىن ئۇچۇپ ئۆتىدىغان پەسىل قۇشلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن ئادەم خۇددى چۆچەك دۇنياسىغا كىرىپ قالغاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالاتتى، چۈنكى بۇ يەردىن ئۇچۇپ ئۆتىدىغان غاز، ئۆردەك، ھاڭگىت، تۇرنا، ئاق قۇ، بېلىقئالغۇچ... قاتارلىق نۇرغۇن سۇ قۇشلىرى بۇ يەردىكى كۆللەرگە چۈشۈپ ئۆتەتتى، مۇشۇ ۋاقىتتا بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەربىرى نەچچە يۈزدىن قۇشنى تۇتۇپ ئوزۇقلۇق ئېھتىياجىنى قاندۇراتتى. پىرزىۋالسكى تۇنجى قېتىم 1876 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدىن 1877 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە لوپ رايونىدا تۇرغان. 2 - قېتىم 1885 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 1885 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە قاراقوشۇن رايوندا تۇرغان. ئۇنىڭ ئىككى قېتىمدا چاقلىق رايونىدا تۇرغان ۋاقتى يېرىم يىلغا يېتىدۇ. شۇڭا پىرزىۋالسكىنىڭ لوپلۇقلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى تولىمۇ قىممەتلىك، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قىممىتى تېخىمۇ ئېشىپ بارغۇسى.

گابرىل بونۋالوت پىرزىۋالسكىنىڭ 1885 - يىلىدىكى ئېكسپېدىتسىيە يولى بويىچە، 1889 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غۇلجىدىن يولغا چىققان. ئۇنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئابدالىلقلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىق تۇتۇشتىن سىرت يەنە چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان، چارۋىسىمۇ خېلى بار ئىكەن. ئۇلار ئۆزلىرى تېرىقچىلىق قىلماستىن چاقىلىقتىكى يەرلىرىگە ئادەم سېلىپ تېرىتىدىكەن، شۇ يىللىرى ئالغان ھوسۇلىنىڭ بىر قىسمى ھەمدە مال - چارۋا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىپ بەرگەنلەرنىڭ ھەققىنى تۆلىگەن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئابدالىلقلار شۇ ۋاقىتتا خېلى باي ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنى تۇرپاندىكى خەنزۇ ئەمەلدارلار بىۋاستە باشقۇرغان (بۇ ئەھۋال بەلكىم 1884 - يىلىدىن كېيىن مەلۇم ۋاقىت داۋام قىلغان بولۇشى، كېيىنرەك قاراشەھەردىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى باشقۇرغان بولۇشى مۇمكىن. ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا لوپلۇقلارنى لۇكچۇن ۋاڭلىرى باشقۇرغانمۇ ياكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىمۇ دېگەن

مەسىلە داۋاملىق ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ). تۈرپان ھەر يىلى ئابدال مەھەللىسىدىكىلەردىن بىر ئات، بىر كالا، 100 قوي باج - سېلىق ئالغاندىن باشقا يەنە قوندۇز تېرىسىنىمۇ باج - سېلىق ھېسابىدا يىغقان. قوندۇز تېرىسى قاتارلىق قىممەت باھالىق تېرىلەر ئەمەلدارلىرىنىڭ شەخسى خەزىنىسىگە كىرگەن.

«چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»دە يېزىلىشچە، 1889 - يىلى تۈرپان ۋە كېرىيەلەردىن 300 ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالە چاقىلىققا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. بۇ ئاھاللەرنىڭ چاقىلىققا كېلىشى بۇ يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە قايتا گۈللەندۈرۈلۈشىدە پايدىلىق رول ئوينىغان.

چاقىلىق لوپلۇقلىرىنىڭ مەھەللىلىرىدىن بىرىنىڭ نامى يۈرتچاپقان دەپ ئاتىلىدۇ، يۈرتچاپقان تەخمىنەن 1874 - يىللىرى ئەتراپىدا يۈرت خەلقى تەرىپىدىن چېپىلغىنى ئۈچۈن يۈرتچاپقان دەپ ئاتالغان. 1889 - يىلى تەخمىنەن 4 - 5 ئۆيلۈك ئادەم بار بۇ جايدا ياشاۋاتقان ئىدى، 1889 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا سۇ ئىنتايىن ئازلاپ دەريا قىنىنىڭ كەڭلىكى پەقەت 6 - 7 مېتىرلا قالغان، بۇ ۋاقىتتا ئۇ مىلتىقلىرى بۇرۇنقىدىن كۆپەيگەن بولۇپ ئوۋچىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە ئايلانغان. ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يېزىشچە، يۈرتچاپقاندىن تارىم دەرياسى بىلەن توقۇز ئائىلىلىك (60 نەچچە ئادەم) بار قۇمچاپقانغا بارغىلى بولىدىكەن، قۇمچاپقان ئاھالىلىرى شۇ ۋاقىتتا تولىمۇ نامرات ئىكەن، قۇمچاپقان مەھەللىسىدىن چىققاندىن كېيىن تارىم دەرياسى ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. دەريا بويلاپ ماڭسا يۈچۈن مەھەللىسىگە (ئوت كەتكەن مەھەللە دېگەن مەنىدە دېيىلگەن) بارغىلى بولىدۇ، بۇ مەھەللىدە 1889 - يىللىرى 50 نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە ھايات كەچۈرگەن. 1895 - يىلى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى بىر قىسىم قوراللىق خۇيزۇلار مۇران قاتارلىق جايلاردىكى ئاھاللەرنى بۇلغان، چاقىلىق تەرەپتىن قۇربان غوجابەگ ئادەم تەشكىللەپ خۇيزۇلارنى قوغلاپ بېرىپ خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى قايتۇرۇۋالغان. خۇيزۇلار كۆنچى ناھىيەسى تەۋەسىدىكى دۇرالغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەمدە تېرىقچىلىقى ئۈچۈن ئۇرۇق بەرگەن، ئەمما خۇيزۇلار ئۇرۇقلارنى قازاندا قاينىتىۋېتىپ[1] تېرىغانلىقتىن ئونىمگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قاراشەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

1897 - يىلى ئابدال ئاھالىلىرى كۆل سۈيىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى سەۋەبلىك شىرگەچاپقان يەنى كونا ئابدالدىن يېڭى ئابدالغا يەنى يۈرتچاپقانغا كۆچكەن، ئۇلار كۆچۈپ تارىم دەرياسى بويىدا يېڭى كەنت ــ يېڭى ئابدالنى بەرپا قىلغان. كونا ئابدال ۋە يېڭى ئابدال مەھەللىلىرىنىڭ ئارىسى تۆت كىلومېتىردەك كېلىدۇ. يۈچۈن مەھەللىسىدىن يەنە قاراقوشۇن تەرەپكە ماڭسا قارىقۇيۇق (قاراكۆيۈك؟) مەھەللىسى بىلەن دۇچ مەھەللىسىدە ئادەم قالمىغان بولۇپ قاراقۇيۇق مەھەللىسىدىكى ئاخىرقى ئىككى

① خەلق ئارىسىدا بۇ ھەقتە تۇرلۇك رىۋايەت ساقلانماقتا. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، يەرلىكلەر خۇيزۇلارنىڭ بۇ يەردە يەرلىشىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تەسىلىندىغان ئۇرۇقنى قازاندا قاينىتىۋېتىپ بەرگەنلىكتىن تېرىغان زىرائەتلىرى ئونىمگەن ئىكەن.

ئائىلىمۇ تاشلاپ كەتكەن. پىرژىۋالسكى كۆرگەن قاراقوشۇن رايونى بىلەن بونۇالوت كۆرگەن قاراقوشۇن رايونى ئارىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبىنى تارىم دەرياسى سۇيىنىڭ مىقدارى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

بۇ يىللاردا چاقىلىق يېڭى گۈللەنگەنلىكىگە قارىماستىن يېڭى بىر بازار شەكىللەندۈرۈشكە قاراپ يۈزلەنگەن، ئاھالىلەر لوپلۇقلاردەك چارۋىچىلىق بىلەن ئەمەس، دېھقانچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرگەن، زىرائەتلىرىدىن يىغقان ھوسۇللىرى ئارقىلىق ئۆز تۇرمۇشلىرىنى قامداپلا قالماستىن، بۇ يەردىن ئۆتىدىغان سودىگەر ۋە يولۇچىلارنى قولايلىق شارائىت ھەم ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئەتكەن. چاقىلىق ئاھالىلىرى ئۆز ھوسۇللىرىنى ئۈگۈتلەپ، سۇ تۇگمەنلىرى ھەم جۇۋازلار ئارقىلىق ئۇن ۋە ياغ تارتىپ ئىستېمال قىلغان.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»نىڭ 2 ـ قىسمىدا: «1887 ـ يىلى يەنە بارلىق بەگ ناملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ تەمىنات ئېتىزلىرىمۇ پۈتۈنلەي ھۆكۈمەتكە تەۋە قىلىنىپ تېرىغۇچىلارغا ئىجارىگە بېرىلدى ۋە قائىدە بويىچە غەللە ـ پاراق ئېلىندى. ئەمەلىيەتتە، بەگلىك تۇزۇمى ئىسمى بار جىسمى يوق بولۇپ قالدى. ئەمدىلىكتە بەگلىك تۇزۇمىنىڭ قانۇنىي جەھەتتىن رەسمىي بىكار قىلىنىشى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى بەگلىك تۇزۇمىنىڭ قومۇلنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شىنجاڭنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگەنلىكىنى ئىقرار قىلمىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. يەرلىك فېئودال ۋاڭ ـ گۇڭلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى جاھانگىر تاجاۋۇزچىلارنىڭ يەرلىك مىللىي يۇقىرى تەبىقە ئەكسىيەتچى كاتتىباشلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرىنى قۇتراتقىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە»[1] دېيىلگىنىدەك، چىڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر بەگلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئارقىلىق ھوقۇقنى مانجۇ، موڭغۇل ۋە خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرگەن، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېچكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ كەلگەن بەگلەرنىڭ نامىلا ساقلىنىپ قالغان. بەگلىك مەرتىۋىلىرى يوقالغاندىن كېيىن، بەگلەر گەرچە ئەسلىي مەنسەپلىرىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، يامۇللارنىڭ يۇگۇر ـ يېتىم ئىشلىرىغا سىلىنغان. 1884 ـ يىلى ئۆلكە قۇرۇلۇپ بەگلىك تۇزۇمى بىكار قىلىنىپ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، «شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزگەرتەلمىدى.»[2] چىڭ سۇلالىسى ئۆلكە تۇزۇمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن باج ـ سىلىقنىمۇ تەڭشىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە زۇلۇمنى كۈچەيتتىكى ھەرگىز ئازايتمىدى. ئەسلىدە باج ـ سىلىق ئائىلىگە قاراپ ئېلىنغان ۋە چوڭ ئائىلىنىڭ كۆپىيىشىگە تۇرتكە بولغان بولسا، بۇ قېتىمقى باج ـ سىلىق ئىسلاھاتىدا باج ـ سىلىق يەرگە قاراپ ئېلىنغان بولغاچقا، يىغىلىدىغان باج ـ سىلىق ئېغىرلىدى. خوتەنلىك مۇھەممەد ئەلەمنىڭ «تارىخىي ۋەتەن ۋاقىئاتى خوتەن»

① ② شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنىستىتۇتى: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى(2)» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 460 ـ، 461 ـ بەتلەر.

ناملىق ئەسىرىدە يېزىشچە، چاڭ ئىستىبداتلىرىنىڭ باج ـ سېلىقىنىڭ تۈرى 65 خىلغا يەتكەن. شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى مۇشۇنداق بولغانلىقتىن چاقىلىق خەلقىمۇ ئوخشاش قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن دېسەك خاتالاشقان بولمايمىز. شۇ يىللاردا قاراقوشۇن كۆلى بويىدىكى قۇمچاپقان ۋە يۈرتچاپقان مەھەللىلىرىدە 2300 دىن ئارتۇق قوي بېقىلغان، نىيازچاپقان دېگەن يۈرتنىڭ بېگى نىياز باقىبەگنىڭلا 600 قوي، ئاكسىنىڭ 900 قويى بار ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا لوپلۇقلارنىڭ ھەربىر ئۆيلۈكىنىڭ 30 ـ 50چە قويى بار ئىدى. لوپلۇقلار ئادەتتە بېلىقنى قويدىنمۇ ئەتىۋار ۋە قىممەت بىلگەن. نىياز باقىبەگ شۇ ۋاقىتتا 64 ياش بولۇپ قۇمچاپقانلىقلارنىڭ ئاقساقىلى ئىدى، ئۇنىڭ ئاتىسى 12 يىل بۇرۇن 110 يېشىدا قازا تاپقان. نىياز باقىنىڭ ئېيتىشىچە، تەخمىنەن 150 يىللار ئىلگىرى تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى قاراقوشۇن كۆلىنىڭ شىمالىدىكى بىر يەرگە قۇيۇلىدىكەن، ئۇنىڭ بۇ بايانى بىلەن كۈنچىقانبەگنىڭ مۇشۇ مەزمۇندا ئېيتقانلىرى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى.

لوپلۇقلارنىڭ شىرگەچاپقان (توققۇزتارىم دەپمۇ ئاتالغان)، يۈرتچاپقان، قۇمچاپقان، تۈرسۇنچاپقان، نىيازچاپقان، ئىسلامچاپقان، نۇمۇتچاپقان قاتارلىق نۇرغۇن چاپقانلار بولغان. چاپقان ئەمەلىيەتتە سۇنئىي شەكىللەندۈرۈلگەن دەريا ئېقىنىدۇر. لوپلۇقلار تەبىئىي ئېقىننى چاپ، سۇنئىي شەكىللەندۈرۈلگەننى چاپقان دەپ ئاتىغان. بۇ ئاساسلىقى لوپلۇقلارنىڭ بېلىق بېقىش، تۇتۇش، يايلاق پەيدا قىلىش ئۇسۇلىنىڭ مەھسۇلىدۇر. چۈنكى لوپلۇقلار ئەنە شۇنداق چاپقان چېپىپ، تەبىئىي ئويمانلارغا سۇ بىلەن بېلىقنى باشلاپ، كۆل شەكىللەندۈرۈپ بېلىق باققان، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن بۇ كۆلگە سۇ باشلىغاندا، بېلىق يېڭىدىن ئېقىپ كىرگەن سۇغا قاراپ ئۈزۈپ، لوپلۇقلارنىڭ بېلىق تۇتىدىغان گۆلمۆلىرىگە چۈشكەن. ھەر بىر چاپقان ئەمەلىيەتتە لوپلۇقلارنىڭ پائالىيەت نۇقتىلىرىدۇر. ئىلگىرى لوپلۇقلارنى تېرىقچىلىق قىلماستىن بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق، قوش تۇتۇش ۋە چارۋا بېقىش بىلەن جان باققان دەپ قاراپ كەلگەن ئىدۇق، بىزنى بۇنداق قاراشلارغا كەلتۈرگىنى ئاساسلىقى چاڭ سۇلالىسىنىڭ 18 ـ ئەسىردىكى ئەدىبلىرى ئىدى، بۇنىڭغا مانجۇ ئەدەب چاڭبەيچۈنيۈەن چىشىينىڭ 1777 ـ يىلى يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ زېمىن خەرىتىسى ۋە ئىقلىمى توغرىسىدا بايان»[1] ۋە «غەربىي يۈرتنا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» ناملىق كىتابنىڭ تەسىرىدىن كەلگەن، شۇندىن كېيىنكى

① چاڭبەيچۈنيۈەن چىشىيى: «شىنجاڭنىڭ زېمىن خەرىتىسى ۋە ئىقلىمى توغرىسىدا بايان»، جۇڭگو تەيۋەن چېڭچۈن نەشرىياتى، 1968 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 26 ـ بەتكە قارالسۇن. مۇشۇ كىتابنى ئۇلارنىڭ لوپ كۆلى (كىتابتا 贺卜诺尔 دەپ يېزىلغان)نىڭ ئىككى تەرىپىدە بىردىن مەھەللە بولۇپ، خەرىتىدە شەرقىي مەھەللە ۋە غەربىي مەھەللە دېيىلگەن ھەمدە بۇ ئىككى مەھەللىنىڭ خۇاڭخېنىڭ مەنبەسى بولغان يۇلتۇز كۆل (星宿海)نىڭ ئىككى يېقىدا ئىكەنلىكى ھەربىرىدە 5 ـ 4 يۇز ئائىلىدىن ئادەم بارلىقى، ئۇلار تېرىقچىلىق قىلمايدىغانلىقى، چارۋا باقمايدىغانلىقى، بېلىق تۇتۇپ جان باقىدىغانلىقى، تىلاۋەت قىلمايدىغانلىقى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىل ئۇقۇشمىدىغانلىقى يېزىلغان، كىتاب نامى نەشر قىلىنىش داۋامىدا بېكىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. چاڭبەيچۈنيۈەن چىشىينىڭ «غەربىي يۈرتنا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق كىتابىدىكى بايانلارمۇ ئوخشاش، بۇلارنى پىچاندىكى ئامبالىنىڭ باشقۇرىدىغانلىقى، 5 ـ دەرىجىلىك بېگىدىن بىرى بارلىقى، بۇ يەردىكىلەرنىڭ كورلىدا بېلىق بولغانلىقتىن بارالايدىغانلىقى، پىچانغا بارسىمۇ بېلىق تالقىننى ئوزۇق قىلىدىغانلىقىنى يازغان. مۇشۇ بايانلار كېيىنكىلەر تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تەكرارلانغان.

ئەسەرلەر ئاساسەن مۇشۇ بايانلارغا ئاساسەن بايان قىلىنغان. پىرژىۋالسكىنىڭ كۇنچىقانبەگ توغرۇلۇق خاتىرىلەپ قالدۇرغان قوشىقىدىن ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىقى بارلىقىنى بىلىمىز. گابرىل بونۋالوت يەنە لوپلۇقلارنىڭ ئابدال مەھەللىسىگە 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقىنى خاتىرىلىگەن، ئەمما ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىقىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولغان.

1900 - يىلىدىكى شىنجاڭنىڭ نوپۇسى ھەققىدە سېۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇ قاتاردا لوپ رايونىنىڭ نوپۇسى ھەققىدىمۇ توختالغان. ئۇنىڭ يېزىشىچە، لوپلۇقلارنىڭ بېگى بۇ رايوندا 535 ئائىلە جەمئىي 9025 نوپۇس بار، دەپ ئېيتىپ بەرگەن. بۇنداق بولغاندا ھەربىر ئائىلىدە 17دىن جان بار بولغان بولىدۇ، بۇ گەرچە ھەممە كىشىنى ئەجەبلەندۇرسىمۇ مۇشۇ رايونىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان كىشىلەرلا ئەجەبلەنمەستىن بەر ھەق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ، دەپ تەھقىلەيدۇ. دېمەك، بۇ چاغلاردا چوڭ ئۆي بولۇپ ئۇيۇشقانلىقىنى 2 - 3 ئەۋلادنىڭ بىرگە ياشىغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن. بۇ چاغدا مۇشۇ رايوندىكى ئەڭ چوڭ بازار ھېسابلانغان دۇرالدا پەقەت 150 نوپۇس بولغان. سېۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، لوپلۇقلارنى 10 مىڭ ئەتراپىدا دەپ ھۆكۈم قىلغان. بۇ سان ئەلۋەتتە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنى ھەم قاراقوشۇن كۆلى بويىغىچە بولغان جايلاردىكى يەرلىك لوپلۇقلارنىڭ سانىنى كۆرسىتىدۇ. 1873 - يىللىرى تارىم ۋادىسىغا كەلگەن مىسسىيونېرلاردىن فورسلارنىڭ دوكلاتىدا، لوپلۇقلارنى 10 مىڭ ئائىلە (بۇ قاراش مولا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدىيە» دېگەن ئەسىرىدە يېزىلغان 12 مىڭ ئائىلە دېگەن قارىشى بىلەن يېقىنلىشىدۇ) 70 مىڭ نوپۇس دەپ يازغان، ئەمەلىيەتتە يەنىلا مۇشۇ جايلارنى ئۆزۈن مەزگىل تەكشۈرگەن دوكتور سېۋېن ھېدىننىڭ قارىشىنى قوللايمىز.

1903 - يىلى چاقىلىقتا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا، ناھىيە ياموللى ھازىرقى مۇران يولىنىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى تىكەنلىك يېزا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى ۋە دىخاۋ مېھمانخانىسىنىڭ جايىدا ئىدى، يەنى بۇرۇنقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئورنىدا بولغان، ياموللا جايلاشقان مەھەللە ھازىر قورغان مەھەللىسى دەپ ئاتىلىدۇ (ياموللىنىڭ قۇرۇلۇشلىرى 1933 - يىلىدىكى خەلق قوزغىلاڭىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن). 1904 - يىلى ئاقسۇ بازىرىدىكى قوشۇنغا قاراشلىق چارلاش - مۇداپىئە يېڭى پىيادىلەر ئەترىتىنىڭ 12 چارلاش - مۇداپىئە چېرىكى چاقىلىقتا تۇرغان.

1905 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئامېرىكىلىق پىروفېسسور خانتىڭتون چاقىلىق بوستانلىقىدا بىرقانچە كۈن تۇرغان. چاقىلىق بازىرىدا ئۇيغۇرلار (لوپلۇقلارمۇ بار ئەلۋەتتە)نىڭ نوپۇسىنىڭ 1200 ئادەم ئىكەنلىكى، ئۇندىن باشقا چوڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىكلىرى بارلىقىنى يازغان. لوپلۇقلارنىڭ تىراگېدىيەلىك مەزمۇندىكى ئېغىز ئەدەبىياتلىرىنىڭ بارلىقىنى، مۇران كونا شەھىرىگە يېقىن جايدا لوپلۇقلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى بار بولۇپ كۆلەم جەھەتتىن ئانچە چوڭ ئەمەسلىكى، جۈملىدىن 15 ئائىلىلىكتەك

نوپۇسنى باققۇدەك تېرىلغۇ يېرى بارلىقىنى يازغان. ئالىم يەنە لوپلۇقلارغا: «ئۇلار بىر خىل تۇركىي دىيالېكتتا سۆزلىشىدۇ، ئەمما ئۇيغۇر تىلىدىن پەرقلىنىدۇ، كىيىم - كېچەكدىنمۇ پەرقلىنىدۇ. ئۇلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئاھالىلەرگە ئوخشاش ئاق نىيەت، مېھماندوست...» دەپ باھا بەرگەن. ستېيىننىڭ خانتېڭتوننىڭ مەلۇماتىدىن ئېلىشچە، 1905 - يىلى چاقلىق بازىرىدا 300 ئەتراپىدا ئائىلە تەخمىنەن 1200دەك نوپۇس بولغان. ئەلۋەتتە، بۇ ئاھالىلەرنىڭ ئىچىدە بىر تۇركۇم لوپلۇقلارمۇ تېرىقچىلىقىغا ئۆتكەن، ئۇلاردىن تۇرسۇنبايغا ئوخشاش بىر تۇركۇم بايلار يېتىشىپ چىققان. بۇ يىللاردا چاقلىقنىڭ سودىسىدىمۇ ياخشىلىنىش بولغان، چايدام ئويمانلىقىدىكى مۆڭغۇللاردىن سېتىۋېلىنغان قوي يۈڭلىرى قاراشەھەر، ئۇرۇمچى، خوتەنلەرگە چاقلىق ئارقىلىق يۆتكەپ سېتىلغان. مۇشۇ يىللارغا كەلگەندە ۋاششەھەرنىڭ گۈللىنىشىدە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغان، جۇملىدىن بەش ئائىلە هايات كەچۈرگەن.

1906 - يىلى ۋاششەھەرنىڭ بېگى روزىنىڭ ستەينىگە ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، ئۇ هۆكۈمەتنىڭ بەزى ئېتىبار بېرىش ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن 20 نەچچە ئائىلىنى باشلاپ چىققان. مۇشۇ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋاششەھەرنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 25 ئائىلە بولغان، مېھمانسارای، ئاشلىق ئامبىرى، بازار قاتارلىقلار قۇرۇلغان. خەلق ئارىسىدىكى ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، ئابدۇرازاق ئاخۇنۇم قاتارلىق بىرقانچە دوست - بۇرادەر ۋاششەھەرنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن قەسەم قىلىشىپ ۋاششەھەرگە چىقىپ، بۇ يەرنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

1906 - يىلى 12 - ئايدا چاقلىققا كەلگەن ستەينىن بۇ يەردە 300 ئائىلىنىڭ بارلىقى، شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچى - سىرتىدا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقى، ئىچىنى هۆكۈمەت تۈتۈپ كەلگەن جىنايەتچىلەر تېرىيدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ سانىنىڭ يۈز ئەتراپىدا ئىكەنلىكى، بۇ يەردىكىلەرنىڭ دۈنخۇاڭ ۋە موڭغۇللار بىلەن سودا ئالاقىسى بارلىقىنى يازغان.

1908 - يىلى تۇزۇلگەن «چاقلىق ناهىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»دە پۈتۈن ناهىيەدە 496 ئائىلە 3383 نوپۇس بارلىقى خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سىزىلغان لوپ رايونىنىڭ خېرىتىسىدە، چاقلىق ناهىيەسى تەۋەسىدە چاقلىق ، تۇرپان، تاتىراق، مۇران، ئابدال، ۋاششەھىرى، لوپ، توغ، چاينۇت، توز (托素)، چىكە، چۇشكۇن (庄铺، بەزى ماتېرىياللاردا چۇشكۇن مەھەللىسى دېگەن جاي نامى ئۇچرايدۇ، مۇشۇ بەلكىم چۇشكۇن مەھەللىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇگۈنكى لەڭگەر مەھەللىسى؟)، يېڭىسۇ قاتارلىق مەھەللىلەرنىڭ بارلىقى، بۇلارنىڭ ئارىلىقى خاتىرىلەنگەن. مۇشۇ خېرىتىدىن قارىغاندا، ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا ئابدال قاتارلىق مەھەللىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تارىم دەريياسىنىڭ قاراقوشۇن دەريياسىغىچە ئېقىپ يېڭىسۇدىن قاراقوشۇنغىچە بولغان دائىرىدە خېلى كۆپ مەھەللىلەرنىڭ يەنىلا مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

1908 - يىلى تۇزۇلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە: «لوپنور كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئىككى مەھەللە بار بولۇپ، ھەربىرىدە 50 - 60 ئائىلىدىن ئاھالە بار... ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدۇ، ئەمما نامىز ئوقۇتمەيدۇ... بۇ ئىككى مەھەللىدىكىلەر قىز بىرىشىپ قۇدا بولۇشىدۇ. باشقا مىللەتلەر بىلەن توي قىلمايدۇ...»، دېيىلگەن. ئەسلىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئوندىن بۇرۇن بۇ يەردە 5 - 6 يۈزدىن ئۆيلۈك ئاھالە بولۇپ مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە بەكلا ئازلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. يۇقىرىقى بايانلاردىن لوپلۇقلار بىلەن باشقا جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنىڭ بىر تىل ئىكەنلىكىدەك ھەقىقەتنى چۈشەنگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. 1909 - يىلى سىزىلغان چاقىلىقنىڭ خەرىتىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، شۇ خەرىتىدە سىزىلغان ئابدال كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى چاينۇت بىلەن تۇغ مەھەللىلىرىنى كۆرسىتىشى، لوپ كۆلى شۇ خەرىتىدىكى ئابدال كۆلىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن، ئابدال كۆلى كۆپىنچە تىلغا ئېلىنىۋاتقان قارابوران كۆلى (ھازىر يېڭىدىن شەكىللەنگەن تارتما كۆلى)نى كۆرسىتىدۇ، شۇنداق بولغاندا 1900 - يىللىرى ھازىرقى تارتما كۆلىنىڭ شىمالىدا تارىم دەرياسى بويىدا ئىككى چوڭ مەھەللە بولۇپ ئۇلار چاينۇت ۋە تۇغ مەھەللىرىدىن ئىبارەت، ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە 50 - 60تىن ئائىلە بار بولۇپ خېلى چوڭ مەھەللىلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ھەر ئائىلىدە بەشتىن نوپۇس بار دېيىلگەندىمۇ مۇشۇ قارابوران كۆلى بويىدا 5 - 6 يۈز نوپۇس ھايات كەچۈرگەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

3. چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ 100 يىل بۇرۇنقى تەزكىرىسى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن

چاقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى چەت بىر ناھىيە بولۇشىغا قارىماستىن، 200 يىلدىن بېرى ناھايىتى كۆپلىگەن ئالىملار كەلگەن، ئىنتىلگەن زېمىن بولۇپ قالدى، شۇنىڭغا مۇناسىپ يۇرتىمىز توغرىسىدا نۇرغۇن كىتابلار يېزىلدى، خەرىتىلەر سىزىلدى. ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ۋە ئالىملارنىڭ تۇم - تۇم ئەسەرلىرى ئارقىلىق دۇنياغا تونۇلدى، نۇرغۇن سىرلىرى يېشىلدى. ئەنە شۇ ئالىملاردىن رۇسىيەلىك پىرژېۋالسكى يۇرتىمىزغا ئىككى قېتىم كېلىپ يېرىم يىلدەك تۇرغان ۋە «لوپ كۆلىگە سەپەر»گە ئوخشاش كىتابلىرىنى ئېلان قىلىپ، يۇرتىمىزنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى، لوپلۇقلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ھالەتلىرىنى تونۇشتۇرغان. فىرانسىيەلىك گابرىل بونۋالوتمۇ يۇرتىمىزدا يېرىم يىلدەك تۇرغان ھەمدە «جەزىرىنى جەسۇرانە كېزىش» ناملىق كىتابىدا يۇرتىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. شۇندىن كېيىن ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شۋېتسىيەلىك ئالىملاردىن دوكتور سېۋېن ئاندىرس ھېدىن ھەم دوكتور فولك بېرگمان، ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگىرىيەلىك يەھۇدىي ئالىم دوكتور مارك ئاۋرېل ستەيىنىلەرنىڭ كىتابلىرى 1890 - يىللىرىدىن 1930 - يىللىرىغىچە بولغان دەۋرلەردىكى يۇرتىمىزنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى، كونا

شەھەر خارابىلەر توغرىسىدا تېپىلغۇسىز ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. يەنە جۇڭخۇا مىنگونىڭ باج ئىشلىرى ئەمەلدارى شيې بىن، پىروفېسسور خۇاڭ ژېنبىلارنىڭ كىتابلىرىمۇ ئۆزىگە ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى جۇغلىغانلىقى بىلەن بىباھا. يۇقىرىقىلاردەك قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا تېگىشلىك ئىككى پارچە تەزكىرىمۇ بار، بۇ تەزكىرىلەرنى 1908 - يىلى ژە 1910 - يىللىرى چاقلىق ناھىيەسىگە ئامبال بولغان رۇيې شەن ژە تاڭ گۇاڭشياۋلار يازغان. بۇ تەزكىرىلەرنىڭ يېزىلىش تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار، يەنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ تارىخ ژە كۇلتۇرىنى ئۆگىنىش تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن سەۋىيە يارىتقان، بۇ دەۋردە يېزىلغان تارىخ - تەزكىرىلەرنىڭ كۆپلۈكى مۇشۇ دەۋر ئۇچۇن ناھايىتى كۆپ ئۇچۇر مەنبەلەرنى قالدۇرغان. 1879 - يىلى شەنشىدە «باۋدې ئايمىقىدىكى يۇرتلارنىڭ تەزكىرىسى» تۇزۇلگەندىن كېيىن، يۇرتلارنىڭ تەزكىرىسىنى تۇزۇش ئەۋج ئالغان. 1905 - يىلى چىڭ سۇلالىسى باشلانغۇچ ئوقۇلار ئۇچۇن يۇرتلارنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۇزۇش يارلىقى چۈشۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن يۇرتلاردا يۇقىرىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن، بېرىلگەن فورما ژە تەلەپ بويىچە يۇرت تەزكىرىسىنى تۇزۇش خىزمىتى قانات يايغان، شۇ ژاقىتلاردا ھازىرقى شىنجاڭ تەۋەسىدىكى يۇرتلاردىن ناھىيە ژە ئۇنىڭدىن يۇقىرى مەمۇرىي ئورۇنلار ئۇچۇن 29 پارچە تەزكىرىسى تۇزۇلگەن. شۇ ژاقىتتا تۇزۇلگەن تەزكىرىلەر ئۇ ژاقىتلاردا نەشر قىلىنمىغان، لېكىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشلىرى باشلانغان. 1955 - يىلى خۇبېي ئۆلكىلىك كۇتۇپخانا «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرىدىن 29 پارچە» دېگەن نامدا بېسىپ كىتاب قىلغان. بۇ تەزكىرىلەر تەپۇندە توپلام ھالەتتە ئەمەس، يەككە يۇرت تەزكىرىسى سۈپىتىدە، ئەينى قول يازما ھالەتلىرىدە خەرىتىلىرى بىلەن قوشۇپ نەشر قىلىنغان. 1976 - يىلى ئاقسۇ ژىلايەتلىك ژالىي مەھكىمىسى ئىشخانىسى 29 پارچە يۇرت تەزكىرىسىنى تېك شەكىلدە بېسىپ چىقارغان. 1986 - يىلى ياپونىيەدە «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسىدىن 30 خىل» دېگەن نامدا بۇ تەزكىرىلەر نەشر قىلىنغان. 1990 - يىلى دۆلەتلىك كۇتۇپخانا يادىكارلىقلار فاكسىمىل مەركىزى بىر قېتىم نەشر قىلغان. مەن بۇ تەزكىرىلەرنىڭ چاۋشىڭ رەقەملىك كۇتۇپخانىسىدىكى سېپىرلىك نۇسخىسىدىن (تىك تىزىلغان) پايدىلىنىپ كەلگەن ئىدىم. 2010 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ما داجېڭ قاتارلىقلار رەتلىگەن «شىنجاڭنىڭ يۇرتلار تەزكىرىسى» ناملىق توپلىمىنى نەشر قىلدى. كۆرىنىپ تۇرۇپتىكى، بۇ تەزكىرىلەرنىڭ مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتى بولغانلىقتىن كۆپ قېتىم نەشر قىلىنغان، ئاشۇ تەزكىرىلەر ئىچىگە چاقىلىقنىڭ ئىككى پارچە تەزكىرىسى كىرگۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان. مەن مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن كىتابخانىلارغا مۇشۇ تەزكىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشنى زۆرۈرىيەت بىلدىم.

«چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ خەرىتىلىك يۇرت تەزكىرىسى» (ئاپتورى: رۇيې شەن)

مەمۇرىيەت ئۆزگىرىشى تەكشۈرۈشۈمچە، چاقىلىق قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى

36 بەگلىكىنىڭ تۇنجىسى، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»لەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بېگىننىڭ ئىسمى چۇخۇلەي (来胡去) خان ئىكەن. «ھۇن تەزكىرىسى» ۋە تاڭ سۇلالىسى زامانىدىكى يەن شىگۇنىڭ بايانلىرىدىن بىلىشىمچە، چۇخۇلەيخان ئەسلىدە ھۇنلارغا بېقىنىپ تەسلىم بولۇپ قايتىپ كەلگەنلىكتىن، شۇنداق ئاتالغان، بۇ غەلەتتۇر. بۇرۇن نامى ھەر خىل بولغان، جۇملىدىن لوپنور (罗布淖尔)، لوپ كۆلى (罗布泊)، يۇلتۇزكۆل (星宿海)، چاقلىق (卡克里克) دەپ ئاتالغان. لوپ (نور) كۆلى بولسا «خەننامە»دىكى پىچانكۆل (蒲昌海)، «دەريا - ئېقىنلار تەپسىراتى»دىكى بۆرەكۆل (蒲类海)، «بۇيۇك تاق دەۋردىكى غەربكە سايادەت خاتىرىسى»دىكى نوپ (纳缚波)تۇر. جاڭ چيەن ئېيتقان «پەلەككە تۇتاش دەريا» دېگەن مۇشۇ يەردۇر.

سۇلالىمىز تەسەررۇپىغا ئېلىشتىن بۇرۇنقى تارىخىي دەۋرلەردە ئەل، ئايماق، ناھىيەلەرنىڭ بولغىنىدىن بىخەۋەرمەن. گۇاڭشۇ سەلتەنىتىنىڭ 15 - يىلى [1889 - يىلى] ئالدىنقى ھىمات پىرقىسىگە ۋېي [گۇاڭتاۋ] مەلۇماتنامە يوللاپ، قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقى قۇرغان، 16 - يىلى نەپىقە دالالەت جۇجۇقى قۇرۇلغان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ لى شىشى، شېن شيەنخوك، خۇاڭ گۇيفاڭ قاتارلىقلار [بۇ يەرنىڭ] بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇلار يەرلىكلەرنى تۇراقلاشتۇرۇپ، نەپىقە دالالەت، ئۆي سېلىش، ئېرىق چېپىش، بوز ئېچىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇرۇقلۇق ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى، توقۇمىچىلىق قوراللىرى تارقاتقان، ئەرلەر تېرىقچىلىق قىلىشنى، ئاياللار توقۇمىچىلىقنى شۇندىن باشلاپ بىلگەن، ئۇندىن بۇرۇن گەمىلەردە تۇرىدىغان ياۋايىلاردىن ئىدى[①]. شۇندىن كېيىن ئۆتەڭلەر قۇرۇلۇپ خەت توشۇلدى، چېچەك ئەملەندى، يوللار ياسىلىپ قاتناش راۋانلاشتى، دەرەخ تىكىپ باغ - ئورمان ئەھىيا قىلىندى.

[گۇاڭشۇ سەلتەنىتىنىڭ] 25 - يىلى 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگە كەلگەندە، ئالدىنقى ھىمات پىرقىسىگە [شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى] راۋ [يىڭچى] مەلۇماتنامە سۇنۇشى بىلەن، قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ جۇجۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چاقلىق نائىبلىقى (卡克里克县丞) تەسىس قىلىپ كۆنچى (新平) ناھىيەسىگە تەۋە بولغان، چاقلىق مۇھاپىزەت يېڭى دۇرال (蒲昌) زەربىدارلار ئەترىتىنىڭ قوماندانلىقىدا بولغان. [گۇاڭشۇ سەلتەنىتىنىڭ] 28 - يىلى [1902 - يىلى] ئالدىنقى ھىمات پىرقىسىگە [شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى] راۋ [يىڭچى ناھىيە تەسىس قىلىش توغرۇلۇق] مەلۇماتنامە سۇنغان. [گۇاڭشۇ سەلتەنىتىنىڭ] 29 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى [چاقلىق نائىبلىقىنىڭ] دەربىسى ئۆستۇرۇلۇپ، 羌嫫 ناھىيەسى تەسىس قىلىنىپ، قاراشەھەر ئايمىقىغا تەۋە بولغان. [يەرلىكلەرنىڭ] ئۆرپ - ئادىتى ئاددىي، ئاۋامنىڭ ھال - كۈنى ياخشى، ھازىر بوز يەرلەر ئېچىلماقتا، تىجارەت ۋە قاتناشقا ئېتىبار بېرىلدى، يېڭى يارلىق بويىچە ھەممە ئىشلار

① بۇ خىل بايانلارغا ئىلمىي قاراشنى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزلىرىنى چوڭ تۇتۇش ئىدىيەسىنىڭ مەھسۇلى دەپ چۈشىنىشنى، ئىككى تەزكىرىدىكى فېئودالىلىق ئىدىيەنىڭ بەزى سەلبىي تەسىرىگە بېرىلىپ ئىككىگە بۆلۈنۈشى بىلەن بىچە مۇئامىلە قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

ياخشىلاندى. بىرقانچە يىلدىن بۇيان جەنۇبتىكىلەر بىلەن ئوخشاش باي ـ بايىاشات ياشاۋاتىدۇ.

سىياسىي ئۆتۈقلار

نائىب ئامبال جاڭ شۇئې: گۇاڭشۇنىڭ 25 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 27 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

نائىب ئامبال جوۋ جېنرۇ: گۇاڭشۇنىڭ 27 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 28 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

نائىب ئامبال جاڭ شۇئې: گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 29 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ئامبال بولغان، 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال شيا چاۋشۇەن: گۇاڭشۇنىڭ 29 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 31 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال لىيۇ مو: گۇاڭشۇنىڭ 31 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 33 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال جوۋ يۈەن: گۇاڭشۇنىڭ 33 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 34 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قازا قىلغان.

ئامبال ساۋ داجى: گۇاڭشۇنىڭ 34 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال رۇي شەن: گۇاڭشۇنىڭ 34 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان.

لەشكىرىي ئىشلار

گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى گەنسۇدىكى شىنىڭ تۈڭگانلىرى ئىسيان قىلدى، 23 ـ يىلى ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىبىشى لىيۇ سىفۇ ناھىيەمىز پاسىلغا كىردى، قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقى خادىملىرى ئاتلىق، پىيادە چېرىكلەرنى باشلاپ بېرىپ ئۇلارنى تۇتتى. 27 ـ يىلى قازاقلار چىمەنتاغقا كىردى، 29 ـ يىلى يارلىق بويىچە پاسىلدىن قوغلاپ چىقارماقچى بولدۇق، قامبۇق چىقىپ كېتىشكە ئۇنىمىدى، لەشكىرىي كۈچىمىز ئاجىز بولغانلىقتىن، يۇقىرىغا مەلۇم قىلدۇق. قاراشەھەر مەھكىمىسى قاراشەھەر يېڭىدىن ئاتلىق چېرىك چىقاردى، چېرىكلەر تاغ ئىچىگە كىرگەندە قامبۇق كېچىدە ئادەملىرىنى باشلاپ ھۇجۇم قىلىپ چېرىكچى ۋاڭ دېشېڭ، جاڭ فېڭشەن قاتارلىق قەھرىمانلىرىمىز ۋە يەرلىكلەردىن بولۇپ 11 كىشىنى ئۆلتۈردى. ئۆلكە بىر تۇغلۇق ئاتلىق چېرىك يۆتكەپ 31 ـ يىلى باھاردا ئۇلارنى يوقاتتى.

ئاھالىلەر تەۋەيىمىزگە پەقەت ئۇيغۇرلار (缠民)لا بولۇپ مۇسۇلمان مىللەت، باشقا قووم يوق.

نوپۇسى جەمئىي 496 ئۆيلۈك، ئەرلەر ۋە ئوغۇللار 1740، خوتۇن ـ قىزلار 1643 كىشى.

ئۇرۇق - جەمەتلەر ئۇيغۇرلار يەرلىكلەر بولۇپ فامىلىسى يوق، ئەۋلادمۇئەۋلاد بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز، تەكشۈرۈپ بىلگىلى بولمىدى. يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاھاللەر تۇرپان، كېرىيە، كاشغەرلەردىن كەلگەنلەر بولۇپ 3 - ئەۋلادتۇر.

دىن ناھىيەمىزدىكىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار يوق.

ئىش - ئۇقەت ناھىيەمىزدىكى ئۇيغۇرلار كىتاب ئوقۇمايدۇ، تېرىقچىلىق ۋە چارۋا بېقىشنىلا بىلىدۇ، سودا - تىجارەت قىلىدىغانلار ئاز.

جۇغراپىيە ناھىيەمىز ئۆلكە مەركىزى [ئۇرۇمچى]نىڭ 2300 يول جەنۇبىدا، ئايماق مەركىزى [قاراشەھەر]نىڭ 1200 يولدىن ئارتۇقراق غەربىدە. شەرقىي پاسىلى گەنسۇ [ئۆلكىسى]نىڭ دۇنخۇاڭ قوشلەڭزىگىچە 610 يول كېلىدۇ. غەربىي پاسىلى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ چىڭگىللىككىچە 300 يول، جەنۇبىي پاسىلى كىچىك چىمەنگىچە 410 يول، شىمالىي پاسىلى كۆنچى ناھىيەسىنىڭ دۇرالغىچە 480 يول كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە 910 يول، جەنۇبتىن شىمالغا 890 يول. جەمئىي 13 مەھەللە بار. بۇلاردىن چاقىلىق مەھەللىسى، تۇرپان مەھەللىسى، چۇشكۇن مەھەللىسى (ئامبال يامۇلىغا ئاق يېقىن)، 180 يول شەرقىدە ئابدال مەھەللىسى، 220 يولدا نېرىدا تۇغ مەھەللىسى، 240 يول نېرىدا مۇران مەھەللىسى بار. 30 يول غەربىدە تاتىراق مەھەللىسى، 180 يول غەربىدە ۋاششەھىرى مەھەللىسى بار. 120 يول شىمالىدا لوپ مەھەللىسى، 150 يولدا تۇزلۇق مەھەللىسى، 180 يولدا چاي (ئەسلىدە چار مەھەللىسى بولۇشى كېرەك — ئاپتوردىن) مەھەللىسى، 260 يولدا چىكە مەھەللىسى، 440 يولدا يېڭىسۇ مەھەللىسى بار. ناھىيەنىڭ شەرقىدىكى مۇران، غەربىدىكى ۋاششەھىرى، شىمالىدىكى قورغانلاردا شەھەر خارابىسىنىڭ ئىزناسى بار. «يېڭى تاڭنامە» جۇغراپىيە تەزكىرىسىدە يېزىلىشىچە، بۇرەكۆلنىڭ جەنۇبىدا قۇتۇم (七屯) شەھىرى بولۇپ، خەن سۇلالىسى زامانىدىكى كىروران شەھىرى، چەرچەن شەھىرى (鄯善)، نوپ (弩支) شەھىرى قاتارلىق شەھەرلەر بولسىمۇ بۇرۇنلا خاراب بولۇپ كەتكەن. ناھىيە يامۇلىنىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلئەسى (堡回)، تەبرىك قەسىرى، دىڭشياڭ ئىبادەتخانىسى، نەزىر - چىراغ سۇپىسى، شەھەر مۇئەككىلى ئىبادەتخانىسى بار. لوپ ئۆتكىدە بىر كۆۋرۈك، ئارادەريادا بىر كېمە بار. ناھىيە يامۇلىدا باشلانغۇچ دەرىجىدىكى ئوقۇلدىن بىرى، قارادايدا يېرىم كۈن ئوقۇيدىغان شۆتاڭ، ئۇيغۇر قەلئەسىدە تەربىيەتخانىدىن بىرى بار.

ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك چىمەنتاغ دېيىلىدىغان ئۈچ تاغ بار، كىچىك چىمەنتاغنى چاقىلىق، ئوتتۇرا ۋە چوڭ چىمەنتاغنى تۇبۇتلەر باشقۇرىدۇ. بۇ تاغ قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلىنىپ نەچچە مىڭ يول سوزۇلىدۇ. كېرىيەدىن چاقىلىققىچە، سولدىن يۇرسە تۇبۇت ۋە ھىندىستانغىچە، ئوڭدىن يۇرسە شىنىڭ چىڭخەيلەرگە بارغىلى بولىدۇ.

دەريا - ئېقىنلىرى ناھىيەنىڭ شەرقىدە چوڭ بىر دەريا — چەرچەن دەرياسى بار،

كېرىيەنىڭ چەرچەن دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ، 900 يولدىن ئارتۇق ئېغىپ لوپ ۋە ئابدال كۆللىرىگە قۇيۇلىدۇ. غەربىي شىمالىدا ئىككى چوڭ ئېقىن بولۇپ، بىرى تارىم دەرياسى — يەكەن دەرياسى — ئارغان دەريا دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ دەريا يەكەندىن باشلىنىپ 2000 يولدىن ئارتۇق ئېقىپ، كۆنچى ناھىيەسىدىن ئۆتۈپ، لوپ ۋە ئابدال كۆللىرىگە قۇيۇلىدۇ. يەنە بىرى كۆنچى دەريا بولۇپ، قاراشەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى قايدۇ دەريا سىدىن باشلىنىپ، كۆنچى ناھىيەسى ئىچى بىلەن 1000 يولدىن ئارتۇق ئېقىپ، لوپ ۋە ئابدال كۆللىرىگە قۇيۇلىدۇ. غەربىي جەنۇبىدا كېچىك دەريا - ئېقىنلىرىدىن تۆتى بولۇپ ۋاشەھىرى دەريا سى، ۋاشەھىرى قۇرۇق دەريا سى، چاقىلىق دەريا سى ۋە مۇران دەريا سىدىن ئىبارەت. مۇران دەريا سى جەنۇبتىكى تاغدىن باشلىنىپ، 800 يولدىن ئارتۇق ئېقىپ ئابدال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. يۇقىرىقى دەريا - ئېقىنلار يىغىلىپ ئابدال كۆلىگە قۇيۇلغاندىن كېيىن ئېقىپ چىقىپ، قۇملۇقتا نەچچە يۈز يول ئېقىپ، خۇاڭخې دەريا سىنىڭ مەنبەسى بولغان يۈلتۈز كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

يوللار شەرقە سوزۇلغان كېچىك يول بىلەن 180 يول نېرىدىكى ئابدال مەھەللىسىگە، ئۇ يەردىن 60 يول يۇرۇپ مۇران مەھەللىسىگە، 370 يول يۇرۇپ دۇنخۇاڭنىڭ قوشلىقىزىگە بارىدۇ. غەربىدىكى كېچىك يول بىلەن 180 يول يۇرسە ۋاشەھىرى مەھەللىسىگە، يەنە 120 يول يۇرسە كېرىيەنىڭ چېگىللىكىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆلگە تۇتىشىدۇ. شىمالغا سوزۇلغان چوڭ يول بىلەن ناھىيەدىكى دەڭدىن چىقىپ 140 يول مۇساپە يۇرۇپ لوپ كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ لوپ ئۆتىگە بارىدۇ، ئۇ يەردىن 40 يول يۇرسە كونا شەھەر ئۆتىگى، 90 يول يۇرسە قورغان، 90 يول يۇرۇپ ئارغان دەريا سىدىن ئۆتسە ئارغان ئۆتىگى، يەنە 60 يول يۇرسە قاراداي ئۆتىگى، يەنە 60 يول يۇرسە كۆنچى ناھىيەسىنىڭ دۇرالغا بارىدۇ.

چارۋىلىرى كالا، قوي، ئات، قوتاز، ياۋا ئات، سۇلەيسۇن، تۈلكە، بۇركۇت.

زىرائەتلىرى بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، پاختا.

تېرە - يۇڭ بۇيۇملار ئۆتۈك، جۇۋا، كىگىز (پالاس)، تاغار.

سودا ناھىيە مەركىزىدە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئېتىزلار كۆپ بولمىغانلىقتىن، مەھسۇلاتىمىزمۇ كۆپ ئەمەس، ئۆزىمىزنى تەمىنلىگەندىن سىرت، ئاز مىقداردا كورلا قاتارلىق جايلارغا توشۇپ ئاپىرىپ ساتىمىز.

شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى 1 - ئاي.

ئامبال رۇي شەن.

يۇقىرىقى تەزكىرە 1908 - يىلى چاقىلىققا ئامبال بولغان رۇي شەن تەرىپىدىن 1909 - يىلى يېزىلغان، ما داجېنىڭ قاتارلىقلار رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان «شىنجاڭنىڭ يۇرتلار تەزكىرىسى»دە مەزكۇر تەزكىرىنى تۇزگۇچى رۇي شىن (瑞心) دەپ خاتا ئېلىنغان. بۇ تەزكىرە چاقىلىقنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەزكىرىگە بىر پارچە ئاددىي خەرىتىمۇ كىرگۈزۈلگەن، بۇ

خەرىتىنى سېۋىن ھېدىن ھەم ستەينىلەرنىڭ خەرىتىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا ئەرزىمەسمۇ يەنىلا قىممەتلىك بىر ماتېرىيال سۈپىتىدە تونۇشقا بولىدۇ، خەرىتىدە مەھەللىلەرنىڭ جايلىشىشى، يول مۇسايىلەر، دەريا، كۆل ۋە تاغلار ئىزاھلانغان. چاقلىق بازىرىدىكى يامۇل مەھكىمىسى ۋە ئىبادەتخانا، قەلئەنىڭ ئورنى كۆرسىتىلگەن. خەرىتىدىن قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا كېرىيە ناھىيەسىگە تەۋە قوزۇقاقتىنىڭ سەل شەرقىدىكى چىڭگىللىك ئارقىلىق كېرىيە بىلەن پاسىللانغان (چەرچەن شۇ ۋاقىتتا كېرىيەنىڭ بىر مەھەللىسى ئىدى). تەزكىرىنىڭ بۇندىن يۈز يىللار بۇرۇن يېزىلغانلىقى، شۇ ۋاقىتتىكى چاقلىق ناھىيەسىنى چۈشىنىشتە مۇھىم مەنبە بولغانلىقى ئۈچۈن بىر ئابزاس بايانىدىن باشقا قىسمى تەرجىمە قىلىندى. چۈشىنىشلىك بولۇشى كۆزدە تۇتۇلۇپ، قىسمەن سۆزلەر قوشۇلۇپ ئوتتۇرا تىرناق ئىچىگە ئېلىندى، بۇ قېتىم ما داجېڭ قاتارلىقلار نەشر قىلدۇرغان نۇسخىغا بىر قۇر سېلىشتۇرۇلدى. قوشۇمچە قىلىدىغىنىم، مۇشۇ تەزكىرىدىكى خەرىتە «چاقلىق ناھىيەسىنىڭ يەر نامليرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «چاقلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى» قاتارلىق تەزكىرىلەرگە كىرگۈزۈلگەن، قىزىققۇچىلارنىڭ شۇ كىتابلارغا مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

«چاقلىق ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» (ئاپتورى: تاڭ گۇاڭشاۋ)

مەمۇرىيەت ئۆزگىرىشى چاقلىق ناھىيەسى قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ تونجىسى، «تارىخي خاتىرىلەر»، «خەنئامە»دىكى بېگىنىڭ نامى چۇخۇلەي. بۇ يەر بۇرۇن لوپنور، لوپ كۆلى، يۇلتۇزكۆل دەپمۇ ئاتالغان، ئومۇملاشتۇرۇپ چاقلىق (卡克里克) دەپ ئاتىلىدۇ. تەسەررۇپىمىزغا ئېلىشتىن ئىلگىرىكى تارىخي دەۋرلىرى ھەققىدە مەلۇمات يوق. گۇاڭشۇنىڭ 15 - يىلى قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقى، 16 - يىلى نەپىقە دالالەت جۇجۇقى قۇرۇلۇپ يەرلىكلەر تۇراقلاشتۇرۇلۇپ، كۆچمەنلەر قوبۇل قىلىنىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىلىپ بوز يەرلەر ئېچىلغان. دېھقانلارغا دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق تارقىتىپ بېرىلگەن، ئاۋام چارۋا بېقىش ۋە تېرىقچىلىق قىلىشنى شۇندىن باشلاپ بىلگەن. 25 - يىلى 9 - ئايدا ئالدىنقى ھېمات پىرقىسى راۋ يېڭچىنىڭ مەلۇماتنامىسىگە ئاساسەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى جۇجۇقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چاقلىق نائىبلىقى (卡克里克县丞)نى تەسىس قىلغان ۋە كۆنچى ناھىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. چاقلىق نائىبلىقى باشقۇرۇشىدا مۇھاپىزەت چېرىك ئەترىتى قۇرۇلۇپ، دۇرال زەربىدارلار ئەترىتىنىڭ قوماندانلىقىغا بېرىلگەن. 28 - يىلى راۋ يېڭچى ئالدىنقى ھېمات پىرقىسىگە تەكرار مەلۇماتنامە يوللىغان، 29 - يىلى 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى مەلۇماتنامىگە ئاساسەن، چاقلىق نائىبلىقىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۇرۇلۇپ چاقلىق ناھىيەسى (婼羌县) بولغان، قاراشەھەر ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىنىپ ئامبالدىن بىرى، پاششاپ بەگدىن بىرى، كانايچىدىن ئالتىسى تەينىلەنگەن.

سىياسىي ئۇتۇقلار

نائىب ئامبال جاڭ شۇئې: گۇاڭشۇنىڭ 25 - يىلى 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋەزىپىگە

ئولتۇرغان، 27 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

نائىب ئامبال جوۋ جېنرۇ: گۇاڭشۇنىڭ 27 - يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 28 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

نائىب ئامبال جاڭ شۈئې: گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 29 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ئامبال بولغان، 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال شيا چاۋشۇەن: گۇاڭشۇنىڭ 29 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 31 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال لىيۇ مو: گۇاڭشۇنىڭ 31 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال جوۋ يۈەن: گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 34 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كېسەل بىلەن قازا قىلغان.

ئامبال رۇي شەن: گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال چېەن رۇگۇڭ: شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئامبال تاڭ گۇاڭشاۋ: شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان.

يۇقىرىقى نائىب ئامبال ۋە ئامباللار ئاۋامغا سۇچىلىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى ئۆگەتتى، شۆتاڭ ئېچىپ تەربىيەت قىلدى، ئاۋامغا خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئۆگەتتى، ياكى مەكتەپ ئېچىپ تەربىيەت قىلىپ ئاۋامنى ئەدەپ - قائىدىلىك، نومۇسچان قىلىپ تەربىيەلىدى. بوز يەرلەرنى ئېچىپ، باغ - ئورمان ئەھيا قىلىپ، تېرىقچىلىقنى ئۆگەتتى. بۇتخانىلارنى قۇرۇپ خەلقنىڭ قەلبىنى ئىللىتتى. ئۇلارنىڭ يەرلىرى ئۇنۇمسىز، ئادەملىرى نامرات ئىكەن، مەبلەغ كەمچىل، ھازىر شۆتاڭ مائارىپىنى كېڭەيتىشكە ئەھمىيەت بەرمەكتىمىز، ئوقەتچىلىك ۋە چارلىغۇچى چېرىك ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بەرمەكتىمىز. ئاۋۇال ئەسكى قائىدە - يوسۇنلارنى چەكلەپ، ئاۋامنى مايىل قىلىپ، خاتىرجەم قىلغانلىقتىن خەلقنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ، ئەرز - دادلىق ئىشلار، جىنايى ئىشلار بولمىدى.

لەشكىرىي ئىشلار گۇاڭشۇنىڭ 21 - يىلى گەنسۇ، شىنىڭ قاتارلىق جايلاردا خۇيزۇلار ئىسيانى بولدى. 23 - يىلى ئىسيانكار لىيۇ سىفۇ ناھىيەمىز پاسىلىغا بېسىپ كىردى، ئۇلارنى توسۇپ قانۇنغا رىئايە قىلىش توغرىلىق نەسىھەت قىلىندى. 27 - يىلى قازاقلار چىمەنتاغقا بېسىپ كىردى، 31 - يىلى كۇزدە ناھىيەمىز پاسىلىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى.

ئاھالىلەر ناھىيەمىزدە ئۇيغۇرلارلا بار، ئۇلار مۇسۇلمانلاردۇر، باشقا مىللەت، قوۋم يوق.

نوپۇس شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا جەمئىي 712 ئۆيلۈك بولۇپ ئەرلەر ۋە ئوغۇللار 2291، خوتۇن - قىزلار 1890 كىشى.

ئۇرۇق - جەمەتلەر ئۇيغۇرلاردا فامىلە ۋە ئۇرۇق يوق، يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاھالىلەر تۇرپان، كېرىيە ۋە كاشغەرلەردىن كەلگەن، ئۇلارغا ھازىر ئۇچ ئەۋلاد بولدى.

دىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، تەۋەيمىزدە ئەجنەبىيلەرنىڭ دىنى، راھىب - تويىنلار يوق، شەخسىيلەر قۇرغان ئىبادەتخانىمۇ يوق.

ئىگىلىك ئۇيغۇرلار يېقىنقى يىللاردىن بېرى تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىۋاتىدۇ، تېرىقچىلىقى راۋاجلىنىۋاتىدۇ، توقۇمچىلىق قىلىدىغانلارمۇ كۆپەيمەكتە، توقۇلۇشى سىپتا ئەمەس، ئۆگەتكۈچى ئۇستازمۇ يوق، سودا - تىجارەت تەرەققىي قىلمىغان.

جۇغراپىيەسى ناھىيە ئۆلكە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدا، ئارىلىقى 2300 يولدىن ئارتۇق. قاراشەھەر مەھكىمىسىنىڭ غەربىدە، ئارىلىق 1200 يولدىن ئارتۇق. شەرقتە چۆلدىن ئېشىپ پاسىللىنىدىغان دۇنخۇاڭنىڭ قوشلەڭزىگە 610 يول. غەربتە پاسىللىنىدىغان كېرىيەنىڭ چىڭگىللىككە 300 يول. جەنۇبتىكى پاسىل كىچىك چىمەنتاغقا 410 يول. شىمالىي پاسىل كۆنچىنىڭ دۇرالغىچە بولۇپ 480 يول. ناھىيەنىڭ دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 910 يول، جەنۇبتىن شىمالغا 890 يول. جەمئىي 13 مەھەللە بولۇپ ئامبال يامۇلى چاقىلىق مەھەللىسى ئەتراپىدا، تۇرپان ۋە چۇشكۇن مەھەللىلىرى ئەڭ يېقىن. شەرقتە 180 يول يىراقتا ئابدال مەھەللىسى، 220 يول يىراقتا تۇغ مەھەللىسى، 240 يول يىراقلىقتا مۇران مەھەللىسى بار. غەرب تەرەپتە 30 يولدا تاتىراڭ مەھەللىسى، 180 يولدا ۋاششەھىرى مەھەللىسى بار. شىمال تەرەپتە 120 يولدا لوپ مەھەللىسى، 150 يولدا تۇزلۇق مەھەللىسى، 180 يولدا چاي (چار مەھەللىسى بولۇپ خوتەنلىكلەرنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە چاي مەھەللىسى بولۇپ قالغان ــ ئاپتور) مەھەللىسى، 260 يولدا چىكە مەھەللىسى، 440 يولدا يېڭىسۇ مەھەللىسى بار. ناھىيەنىڭ شەرقىدىكى مۇران، غەربىدىكى ۋاششەھىرى، شىمالىدىكى قورغاندا قەدىمكى شەھەر بولۇپ خارابىسى تەكشۇرۇپ تەتقىق قىلىنمىغان. شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى ئوتتۇرا، شەرق، غەرب ۋە شىمال دەپ تۆت رايونغا بۆلۈنگەن، ناھىيە ئامبال يامۇلىنى چۆرىدەپ ئۇيغۇر قەلئەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلار ئوتتۇرا (مەركىزىي) رايون قىلىنغان. گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى تەبرىك قەسىرىدىن بېرى، ئۆي ئىلاھى سۇپىسىدىن بېرى، شەھەر مۇئەككىلى ئىبادەتخانىسىدىن بېرى، دېڭشياڭ ئىبادەتخانىدىن بېرى سېلىنغان، لوپ ئۆتىڭگە بىر كۆۋرۈك سېلىنغان، ئارغانغا كېمىدىن بېرى تەخلەنگەن. شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى باشلانغۇچ ئوقۇلدىن بېرى قۇرۇلۇپ، خەنزۇچە ئۆگىتىدىغان شۆتاڭ قىلىنىپ ئاددىي خەتلەر ئۆگىتىلدى. شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى ۋەز - نەسىھەتخانا، دەۋەتخانا، مەجلىسخانا،

يېڭىسۇدا 2 ـ شۆتاڭ (خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقى ئۆگىتىلىدۇ)لار قۇرۇلدى، يەنە شەرق، غەرب ۋە شىمالىي رايونلاردا تەربىيەتخانا تەسىس قىلىندى.

تاغلار ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا 400 يول كېلىدىغان يەردە چىمەنتاغ بار، شەرقتە موڭغۇلىيە بىلەن، غەربتە كېرىيە بىلەن چېگرالىنىدۇ، قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلىنىپ نەچچە مىڭ يولغا سوزۇلىدۇ. كېرىيەدىن چاقىلىقنىڭ سول يېقى بىلەن تۇبۇت ۋە ھىندىستانغا، ئوڭ تەرەپ بىلەن شىنىڭ، چېڭخەيلەرگە تۇتىشىدۇ.

دەريا ـ ئېقىنلار ناھىيەنىڭ شەرقىدە (غەربىدە بولۇشى كېرەك ــ ئاپتور) بىر چوڭ ئېقىن بولۇپ چەرچەن دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ، كېرىيەدىن باشلىنىپ 900 يولدىن ئارتۇق ئېقىپ لوپنور رايونىدىكى ئابدال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. شىمالىدا چوڭ ئېقىندىن ئىككىسى بولۇپ، بىرى تارىم دەريا‌سى، يەنە ئارغان دەريا‌سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەكەندىن باشلىنىپ، 2000 يولدىن ئارتۇق ئېقىپ، كۆنچى ناھىيەسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ لوپنور (رايونى) تەۋەسىدىكى ئابدال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. يەنە بىر ئېقىنىڭ نامى كۆنچى دەريا‌سى بولۇپ قاراشەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى قايدۇ دەريا‌سىدىن باشلىنىدۇ، 2000 يولدىن ئارتۇق ئېقىپ، كۆنچى ناھىيەسى تەۋەسىدىن ئۆتۈپ، لوپنور (رايونى) تەۋەسىدىكى ئابدال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا كىچىك ئېقىندىن تۆتى بولۇپ، بىرى ۋاششەھىرى دەريا‌سى، بىرى ۋاششەھىرى قۇرۇق دەريا‌سى، بىرى چاقىلىق دەريا‌سى، بىرى مۇران دەريا‌سى ــ بۇلار جەنۇبتىكى تاغدىن باشلىنىدۇ، ئېقىن دائىرىسى 800 يولدىن ئوشۇق، دەريالار ئېقىپ ئابدال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. يۇقىرىقى دەريالارنىڭ ئېقىنلىرى يىغىلىپ ئابدال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، ئابدال كۆلىدىن ئېقىپ چىقىپ، قۇملۇقتا نەچچە يۈز يول ئاقىدۇ، يەنە 100 نەچچە يول ئېقىپ يۇلتۇز كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، بۇ كۆل جۇڭگودىكى خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ مەنبەسىدۇر.

يوللار شەرق تەرەپكە باردىغان كىچىك يول بىلەن 180 يول يۈرسە ئابدال مەھەللىسىگە، يەنە 60 يول يۈرسە مۇران مەھەللىسىگە، يەنە 370 يول يۈرسە چۆللەردىن ئۆتۈپ دۇنخۇاڭ تەۋەسىدىكى قوشلەڭزىگە بارىدۇ. غەربكە باردىغان كىچىك يول بىلەن 180 يول يۈرسە ۋاششەھىرى مەھەللىسىگە، يەنە 120 يول يۈرسە كېرىيەنىڭ چېڭگىللىككە بارغىلى بولىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان چوڭ يول بىلەن يامۇلغا يېقىن بولغان ئۆتەڭدىن يولغا چىقىپ 140 يول يۈرۈپ لوپ كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، يەنە 40 يول يۈرسە لوپ ئۆتىڭگە بارىدۇ، يەنە 60 يول يۈرسە كونا شەھەر ئۆتىڭى، 90 يول يۈرسە قورغان، يەنە 90 يول يۈرۈپ ئارغان دەريا‌سىدىن ئۆتسە ئارغان ئۆتىڭى، يەنە 60 يول يۈرسە قاراداي ئۆتىڭى، يەنە 60 يول يۈرسە كۆنچى ناھىيەسىنىڭ دۇرالغا يېتىپ بارىدۇ.

مەھسۇلاتلىرى

جانىدارلار: كالا، قوي، ئېشەك، ئات، قوتاز، ياۋا ئات، سۇلەيسۇن، بۆرە، تۈلكە، بۈركۈت.

دەل ـ دەرەخ، ئۆسۈملۈكلەر: بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، كېۋەز، يۇلغۇن، توغراق، شاپتۇل، ئۆرۈك، ياڭاق.

مەدەنلەر: تاشسايى، يىماتاغ (؟)، مۇران قاتارلىق جايلاردىن بىر خىل تاش چىقىدۇ، ھازىر تەكشۈرۈلۈۋاتىدۇ.

ياسالمىلىرى: ئۆتۈك، كىگىز، پالاس، تاغار.

سودا - تىجارەت: ناھىيە بازىرى يېڭىدىن بەرپا قىلىنغانلىقتىن ئادەم كۆپ ئەمەس، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ناھىيەنى تەمىن ئېتىدۇ، سىرتقا كۆپ مىقداردا توشۇپ سېتىلمايدۇ.

شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى ئامبال تاڭ گۇاڭشاۋ يازدى.

يۇقىرىقى تەزكىرىنى 1910 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىگە ئامبال بولغان تاڭ گۇاڭشاۋ يازغان. مەزمۇن يېقىندىن ئالغاندا، ئالدىنقى ئامبال رۇي شەن تەرىپىدىن 1909 - يىلى يېزىلغان تەزكىرە بىلەن كۆپ جەھەتتىن ئوخشاش، بۇنىڭ سەۋەبى شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالىرىنىڭ ئوخشاشلىقى بولۇپلا قالماي، ئالدىنقى تەزكىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەينى زامانىدا شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن ھەرقايسى جايلارغا يەرلىك يۇرت تەزكىرىلىرىنى تۈزۈش يارلىقى كەلگەن، يېزىلغان تەزكىرىلەرنىڭ ئىچىگە كىرگەن مەزمۇن تۈرىنىڭ ئوخشاشلىقى، ئوخشاش بىر تەلەپنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە. يۇقىرىقى تەزكىرىنى ئەينى زامانىدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى يازغان، شۇ سەۋەبتىن بەزى فېئودالىلىق كۆزقاراش ۋە خاتا بايانلارمۇ بار، ئۆزىنىڭ خىزمىتىنى كۆپىتۈرۈپ، يەرلىكلەرنى كەمسىتىدىغان جۈملىلەر ساقلانغان، يەنى يەرلىكلەرگە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئۆگەتكەنلىكلىرىنى مۇبالىغە قىلغاندەك بايانلار بۇنىڭ مىسالىدۇر. قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىش پىرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىنىپ، ئوبيېكتىپ قاراش لازىم. تەزكىرىدىكى يول (مۇساپە بىرلىكى) ئەسلىي مەتنىدە 里 بولۇپ، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا چاقىرىم دەپ ئېلىنغان، يېقىنقى تەشەببۇسلار بويىچە يول دەپ ئېلىندى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر يول مۇساپە ھازىرقى بىرلىك بويىچە 500 مېتىرغا تەڭ كېلىدۇ. مۇساپىلەر ئەينى زامانىدىكى يول يۈنىلىشى بويىچە كۆرسىتىلگەنلىكتىن، بەزىلىرى ھازىرقى ھېسابقا ئۇدۇل كەلمەيدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇندىن 100 يىل بۇرۇنقى ئەھۋاللاردىن ۋە تەزكىرە مەزمۇنىدىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن تەرجىمە قىلىندى، تەرجىمىدە خاتا كەتكەن جايلارنىڭ تۈزىتىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

يۇقىرىدا تونۇشقان ئىككى تەزكىرە بۇندىن 100 يىل بۇرۇن چاقىلىققا ئامبال بولغان ئىككى كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇلار شۇ ۋاقىتتىكى چاقىلىقنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە جۇغراپىيەلىك ھالەتلىرىدىن خەۋەر بېرىدىغان مۇھىم مەنبە. مۇشۇ تەزكىرىدىن ئېلىنغان بەزى مەلۇماتلار شۇ ۋاقىتتا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دىكى مەزمۇنلاردا ئەكس ئەتكەن. رۇي شەن تۈزگەن تەزكىرىگە قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتە تولىمۇ ئاددىي، ھەتتا شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەرىتىلىرىگە قوشۇلغان چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ خەرىتىسىدىنمۇ كۆپ ئاددىي، سېۋىن

ھېدىن ۋە ستەيىنلەر ئىشلىگەن خەرىتىلەرگە ئىنچىكىلىك جەھەتتىن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ستەيىن ۋە سېۋىن ھېدىنلەرنىڭ خەرىتىلىرى ناھايىتى ئىنچىكە ئىشلەنگەن بولۇپ رايونلارغا بۆلۈنگەن، ئەمما يۇقىرىقى خەرىتىلەرنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئالاھىدىلىكى بار. مىسالەن: چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئىشلىگەن خەرىتىلەردە چاقىلىقنىڭ ناھىيە پاسىللىرى، مەھەللىلەر ئېنىق ئەكس ئەتكەنلىكى بىلەن گەۋدىلەنسە، ستەيىن ۋە سېۋىن ھېدىنلارنىڭ خەرىتىلىرى جۇغراپىيەلىك ھالەتلەر، يەر ناملىرى جەھەتتىكى تەپسىلىيلىكى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن سېۋىن ھېدىننىڭ 1900 ـ يىلىدىكى، ستەيىننىڭ 1906 ـ يىلىدىكى، رۇي شەننىڭ 1908 ـ يىلىدىكى، شىنجاڭ ئۆلكىسى بىرتۇتاش ئىشلىگەن 1910 ـ يىلىدىكى خەرىتىلەرنى ئەينى ۋاقىتتىكى قاراشھەر مەھكىمىسى ۋە كۆنچى ناھىيەسىنىڭ خەرىتىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، يۇرتىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جۇغراپىيەلىك ھالىتى، ئاھالىلەرنىڭ توپلاشقان نۇقتىلىرى، يول قاتنىشى، دەريا ـ كۆللىرى، چېگرا ـ پاسىللىرى، يەر ناملىرى جەھەتلىرىدىن ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلار ئېرىشەلەيمىز. ئومۇمەن يۇقىرىقى ئىككى تەزكىرە 1900 ـ يىلىدىن 1910 ـ يىلىغىچە چاقىلىقنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدىغان مۇھىم مەنبەدۇر.

1911 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىك ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدى، گەرچە جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلۇپ ھاكىمىيەت ئالماشقان بولسىمۇ شىنجاڭ خەلقى يەنىلا ئازاب ـ ئوقۇبەت، يوقسۇزلۇق، قاراڭغۇلۇق ئىلكىدە قېلىۋەردى. ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېن ۋە شېڭ شىسەينىڭ ئۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ زۇلۇمى ئىلكىدە ئازاب ـ ئوقۇبەت چەكتى، تەرەققىياتتىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن بولمىدى. ياڭ زىڭشىن قاتارلىقلار خەلق قانچىكى نادان بولسا باشقۇرۇشقا شۇنچە ئاسان بولىدۇ، شۇنداقلا ھۆكۈمرانلىقىمىزنى ئاداققىچە ساقلايمىز دەپ قارىغاچقا، خەلقنى مەڭگۈ نادانلىق، خۇراپاتلىق ئىلكىدە ھايۋان كەبى ياشىشى ئۈچۈن تىرىشتى. بۇ خىل ھالەت پەقەت جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئاخىرلىشىپ خەلقىمىزنىڭ ئىنسانىي ھاياتى باشلاندى.

1921 ـ يىلى تارىم دەرياسىنىڭ كۆنچى دەريا ئېقىنى بىلەن قەدىمكى لوپ كۆلىگە ئېقىپ بېرىشى، چاقىلىق رايونى ئۇچۇن بىر قىسىم ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى، جۇملىدىن لوپلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق ھاياتى ئاياغلاشتى، قەدىمىي يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ چىقىپ چاقىلىق، قاراداي، يېڭىسۇ ۋە مۇران بوستانلىقلىرىدا كۆچۈم مەھەللىلەرنى بەرپا قىلىپ، ئېكىنچىلىق بىلەن ياشاشقا مەجبۇر بولدى. بۇرۇنقى ئابدال، قاراقوشۇن قاتارلىق جايلار ۋە بىزگە ئورنى تېخى نامەلۇم بولغان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن 13 كەنتنىڭ بەزلىرى ۋەيران بولدى. چاقىلىق، ۋاششەھىرى، مۇران، يېڭىسۇ، قاراداي بوستانلىقلىرى شۇنداق باشلاپ چاقىلىق ئاھالىلىرىنىڭ ئاساسىي پائالىيەت ئورۇنلىرى بولۇپ قالدى، ئەلۋەتتە چارۋىچىلىق رايونلىرى بۇنىڭ سىرتىدا. مۇشۇ

دەۋردىكى چاقىلىق ھەققىدە بىلىدىغان ماتېرىياللىرىمىز ئانچە كۆپ ئەمەس، «شىنجاڭنامە قىسقىچە تارىخى»نامە 2 - قىسمىدا «ياڭ زېڭشىن تەختكە چىقىش بىلەنلا ھاكىمۇتلەقلىق، مۇستەبىتلىك ئۇسۇلىنى قوللىنىپ بىرلىككە كەلتۈرۈشكە تۇتۇشتى... ئۇ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا، پۈتۈنلەي چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە قارشى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلاندى... سىياسىي جەھەتتە ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىپ ئادەتلىنىپ قالغان ياڭ زېڭشىن مىللىي مەسىلىدە ئىسكەنجىگە ئېلىش ھىيلىسىنى ئىشقا سالدى. ئىسكەنجىگە ئېلىش دېگەننى ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭنى ئەبەدىي تىنچلاندۇرۇش ئارزۇسى»دىن كېلىپچىققان «مۇكەممەل تەدبىر»، «ئۆزۈمنىڭ ئەزەلدىن ئىش باشقۇرۇشتىكى مۇراد - مەقسىتىم» دېدى... خۇيزۇ، ئۇيغۇرلار ئارقىلىق «خەنزۇلارنى ئىسكەنجىلەش»، ئاندىن يەنە خۇيزۇ، ئۇيغۇرلارنى «خەنزۇلار ئارقىلىق ئىسكەنجىلەش»تىن ئىبارەت بولدى. ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇزاققىچە داۋام قىلىش ئۈچۈن خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش، بېكىنمە مۇھىت يارىتىپ ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ كىرىشىنى چەكلىدى. ياڭ زېڭشىن دەھشەتلىك زۇلۇم قىلىپ باج - سېلىق يىغقان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا 19 ھەسسە كۆپەيگەن.»[1] ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ مەقسەت - مۇددىئالىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن چاقىلىق ناھىيە بازىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش بىلەن بىرگە يەنە ئىچكىرىگە بارىدىغان يولنىڭ بويىغىمۇ (ھازىرقى دۆلەت 315 - تاشيولىدىكى باشقورغاندا چېرىك تۇرغان) ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، چاقىلىق ۋەزىيىتىنىمۇ ئۆز مۇددىئاسى يولىغا سالغان.

ياپونىيەلىك تاچىبانا زۇيچۇنىڭ يېزىشچە، 1911 - يىلى ئابدالدا 12 - 13 ئائىلە ئادەم بار ئىدى. ئۇنىڭ يېزىشىغا ئاساسلانغاندا، ئابدالىلقلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ لوپلۇق دەپ ئاتالغان، ئۇلارنىڭ تىلى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ تاچىبانا زۇيچۇ ئۆزى بىلىدىغان چەكلىك ئۇيغۇر تىلى بىلىمى بىلەن مەلۇم پەرقلەر بارلىقىنى سەزگەن. يەرلىك ئاھالىلەردە ناھايىتى كۆپ رىۋايەتلەر ساقلانغانلىقى ئەسكەرتكەن تاچىبانا زۇيچۇ رىۋايەتلەرنى ئۆزۈن كۆرۈپ خاتىرىلىمىگەن. 1912 - يىلى 12 - ئايدا چاقىلىقنىڭ ئامبىلى خۇ دېيەنخۇا دۇنخۇاڭدىن خوتەنگە قايتقان گېلاۋخۇينىڭ ئالاقىچىسى لى تۇشۇنى 360 جىڭ ئەپيۇن بىلەن تۇتۇپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. چەرچەندىن قورال - ياراغ بىلەن كەلگەن گېلاۋخۇيچىلار (ئۇلار باشلىرىغا قارا رەخت ئورىۋالغاچقا خەلق ئۇلارنى «قارا سىپەچىلەر» دەپ ئاتىغان) چاقىلىقتا باستۇرۇپ كىرگەن. مۇشۇ ۋاقىتتا چاقىلىقتا ياڭ زېڭشىنىڭ ئاقسۇ بازىرىدىكى قىسمىغا قاراشلىق چەرچەن ۋە چاقىلىقتا تۇرۇشلۇق ئىككى يىڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بار بولۇپ چاقىلىق ۋە مۇرانىدە تۇرغان. مۇشۇ

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنىستىتوتى: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى(2)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 622 -، 624 -، 633 - بەتلەر.

يىلى چاقىلىق ناھىيەسىدە يەنە ساقچى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كېيىنكى يىلى 30 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان ساقچى ئەترىتى قۇرۇلغان، ئۇلار جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشقا خېلى تۆھپە قوشقان بولسىمۇ، بەزىدە، ناھەق ئىشلارنى قىلىپ خەلقنىڭ قارغىش - نەپرىتىگە ئۇچرىغان. قاراسىپەچلەر توغرىسىدىكى يەرلىك تارىخچىلارنىڭ بايانلىرى بىلەن تارىخچى زېڭ ۋېنۋۇنىڭ يازغانلىرىدا كۆپ ئورتاقلىق بار، ئەلۋەتتە زېڭ ۋېنۋۇنىڭ يازغانلىرى شۇ ۋاقىتلاردا ئۇرۇمچى - تۇرپان تەرەپلەردە ئىگىلەنگەن ئۇچۇرلار ئاساسىدا، بەلكىم ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. زېڭ ۋېنۋۇنىڭ يېزىشىچە قاراشەھەر، بۈگۇر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قاراسىپەچلەر تەدرىجىي سۇرۇلۇپ چەرچەن ۋە چاقىلىققا يىغىلغان، چەرچەن شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ مۇھىم جايى يەنى باش ئىشتابى بولۇپ قالغان، ئەينى ۋاقىتتا چاقىلىق بىلەن كېرىيە ئارىسىغا جايلاشقان بۇ جاي مۇھىم قاتناش توگۇنى ئىدى. چاقىلىقتىكى شياڭۋاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ شەيخى چيۇ يۈشەنمۇ ئەتراپىغا مۇرىت توپلىغان. 1910- يىلى (كونا يىلنامە بويىچە 12-ئايدا) چەرچەندىكى قاراسىپەچلەر 360 جىڭ ئەپيۇننى دۇنخۇاڭدىن چەرچەنگە يۆتكىگەندە چاقىلىق ئامبىلى خۇ دېيەنخۇا ئۇلارنى توتۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن قاراسىپەچلەر قورال ئىشلىتىپ خۇ دېيەنخۇانى يوقاتماقچى بولغان. شۇ ۋاقىتتا خۇ دېيەنخۇا لەشكىرىي ياردەم تەلەپ قىلغان، كېرىيەدىكى چېرىكلەر باشلىقى ياڭ لىيەنشېڭ، چەرچەندىكى قاراۋۇلخانا باشلىقى جۇ جېڭشياڭ قاراسىپەچلەرنى قورال - ياراغ بىلەن تەمىن ئەتكەن ئىدى. ئۇلكە ئارمىيەسى چاقىلىققا يېتىپ كەلگۈچە قاراسىپەچلەر چاقىلىق ئامبىلى خۇ دېيەنخۇانى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئادەمى خې كەييۇەننى ئامبال قىلغان. يەرلىك ئۇيغۇر تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قاراسىپەچلەر يامۇلغا باستۇرۇپ كىرگەچكە، خۇ دارىن ئادەملىرى بىلەن قېچىپ چىققان ۋە توغراقلىق مەھەللىسىدىكى ھوشۇر قاراپاچاقنىڭ قورۇسىغا يوشۇرۇنۇۋالغان، قاراسىپەچلەر ھوشۇر قاراپاچاقنىڭ ئۆيىنى قورشىۋالغان ھەمدە شۇرغانلىق بۇ كېچىدە ئۇزۇن قورشاپ تۇرۇشقا چىدىيالماي، شامالنىڭ يۆنىلىشى بويىچە ئوت قويغان. ئوتتا كۆيۈپ ئۆلۈشنى خالىمىغان خۇ دارىن تۆڭچى قۇربان لاۋيى بىلەن چىقىپ تەسلىم بولغان، گېلاۋخۇيچىلار خۇ دارىننىڭ بېشىنى كېسىپ چاقىلىق بازىرىغا ئاسقان، بۇ ھەقتە ئەينى ۋاقىتتا چاقىلىق خەلقى مۇنداق قوشاق قاتقان:

ئاستىدا ياخشى ئات، قاچالمىغان خۇ دارىن،
ئۈستىدە پەرەڭ مىلتىق ئاتالمىغان خۇ دارىن.
ئوچاق تولدى كۈل قالدى، ئالتۇن - كۈمۈش پۇل قالدى،
ياپياشقىنە تەتەيخان، ھەجەپ چاغدا تۇل قالدى.

خۇ دارىن ئۆلتۈرۈلۈپ چاقىلىق قاراسىپەچلەرنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ باشلىقى خې كەييۇەن دېگەن كىشى چاقىلىققا ئامبال بولۇپ، ئۇلار يوقىتىلغىچە يۇرت سورىغان. قاراسىپەچلەرمۇ چاقىلىق خەلقىگە ئېغىر زۇلۇملارنى سېلىپ خەلقنى قان يىغلاتقان، شۇڭا خەلق ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنى ئىدارە قىلىۋاتقان مۇستەبىت قېرى

جياڭجۇن ياڭ زېڭشىندىن ھىمايە تىلىگەن. بۇ دەل ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلىۋاتقان قاراسىپەچىلەرنى يوقىتىش ۋاقتىغا توغرا كەلگەن. خۇ دېيەنخۇانىڭ قۇتقۇزۇش ياردىمى تەلەپ قىلغان خەۋىرىنى ئالغان قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق خەنزۇ ـ خۇيزۇ قىسمىنىڭ باشلىقى تۇڭ مىڭسەي زۇ ۋېيشىن باشچىلىقىدا ئالدىن يۇرەر قىسىم ئېۋەتكەن، بۇ قىسىم لوپلەڭگەرگە كەلگەندە خۇ دېيەنخۇانىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان. 1913 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى تۇڭ مىڭسەي 500 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىنى قاراشەھەردىن چاقىرىتقا ئەۋەتكەن، بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ۋاشىڭھەربىلىك ئوسمان شاڭيو 40 ـ 50 ئادەم بىلەن قورغانغا كېلىپ ئۆلارنى كۈتۈۋالغان. 1914 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئىككى ئاردا سوقۇش باشلانغان، قاراسىپەچىلەر بىلەن تۇڭ مىڭسەي قوشۇنى چاقىلىق ناھىيە بازىرى، قۇرۇقاسقان (قۇيرۇق ئاسقان) دۆڭلۈكلىرىدە سوقۇشقان، ئاقىۋەت قوشۇنى ئاز، خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەن قاراسىپەچىلەر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان، 17 كىشىسى ئۆلگەن. لياۋ گوشىن، خې كەييۇەن قاتارلىق 14 كىشى ئەسىرگە چۈشكەن، قالغانلىرى چەرچەنگە قېچىپ كەتكەن. باشلىقلىرىدىن لياۋ گوشىن، خې كەييۇەنلەرنىڭ بېشى كېسىلىپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ بېرىلىپ ئاق قوۋۇققا ئېسىلغان. قاراسىپەچىلەرنىڭ زۇلۇمىدىن جاق تويغان خەلق ياڭ زېڭشىن قوشۇنى تەرەپكە ئۆتۈپ ئۆلارغا ھەمدەم بولغان، شۇنىڭ بىلەن چاقىلىق ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن. ياڭ زېڭشىن مۇرىان ئەتراپلىرىدا مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەن. قاراسىپەچىلەرنىڭ چاقىلىقتىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۇچ يىل داۋام قىلغان. 1915 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى قاراقچىلىق قىلىپ يۈرۈۋاتقان خۇ جۇندى، ما فۇلۇ، شىڭ فۇلىڭ، جۇ ۋېنچىڭ، خۇ شىڭفا، ۋاڭ شىڭلۇ قاتارلىق ئاخىرقى قاراسىپەچىلەر يوقىتىلىپ چاقىلىق دائىرىسىدىكى قاراسىپەچىلەر (گېلاۋخۇيچىلار) تەلتۆكۈس تازىلانغان. تۇڭ مىڭسەي قوشۇنى 1914 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ بېشىدا چاقىلىققا كېلىپ قاراسىپەچىلەر بىلەن ئۇرۇشقان ۋە ئۆلارنى يوقاتقاندىن كېيىن چەرچەنگە يۈرۈش قىلغان ھەمدە ئالدى بىلەن قاراسىپەچىلەرنىڭ رازۋېدكا كىشىلىرىدىن تۆتىنى يوقىتىپ چەرچەنگە كىرگەن، قاراسىپەچىلەرنىڭ ئاتامانى لىيۇ دەن بەش ئادەمنى ئۆلتۈرگەن، چاقىلىق ۋە چەرچەن ناھىيىلىرىدە قاراسىپەچىلەردىن 40 نەچچە كىشى تۇڭ مىڭسەي قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ئۆلار تەلتۆكۈس يوقىتىلغان[1].

ستەيىننىڭ خاتىرىلىشىچە، 1914 ـ يىلى ئابدال لوپلۇقلىرى يەنە تەكەنلىك ئەتراپىدا دامبا سوقۇپ كەلكۈن سۈيىنىڭ ئۆز رايونىغا بەك كۆپ ئېقىپ كېلىشىنى توسقان.

ستەيىننىڭ 1914 ـ يىلى يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، لوپلۇقلار يېڭى ئابدال يەنى

① زېڭ ۋېنۇۋ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۈرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى»، 1936 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 504 ـ، 505 ـ بەت. بۇ توغرىدا يىلنامىلەرنى چوڭقۇرلاپ تەھقىقلەش زۆرۈرىيىتى بار. ياڭ زېڭشىننىڭ «توۋا ـ ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى تەپسىلىي ئۇچۇرلار بار.

يۇرتچاپقانلى تاشلاپ ئاساسىي جەھەتتىن مۇرانغا كۆچۈپ بولغان (ياڭ لىەن 1921 ـ يىلى يېڭى ئابدال پۇتۇنلەي تاشلۇۋېتىلگەن، دەيدۇ). شۇ يىللىرى يېڭىسۇدا باج تۆلەيدىغان ئاھالىدىن 77 ئائىلە ياشىغان، بۇلار ئەمەلىيەتتە باج ـ سېلىق تۆلەيدىغان ئاھالىنىڭ سانى بولۇپ، ئەمەلىي نوپۇس بۇنىڭدىن خېلى كۆپ ئىكەنلىكى مەلۇم. تىكەنلىكتە باج تۆلەيدىغان 140 ئائىلىدىن ئارتۇقراق ئادەم بولۇپ، تولىسى تۇرپاندىن كەلگەنلەر ئىدى.

1914 ـ يىلى چاقىلىقتا 684 ئائىلە دېھقان بولۇپ 24262 مو تېرىلغۇ يېرى، 2615 مو مېۋىلىك بېغى بار ئىدى. 13594 مو بۇغداي تېرىلىپ 4077 دەن هوسۇل ئېلىنغان. 6000 مو قوناق تېرىلىپ 1800 دەن هوسۇل ئېلىنغان.

توپلانغان ماتېرىياللار ئاساسىدا تۇزۇلگەن 1940 ـ يىللىرى ئەتراپىدا تۇزۇلگەن «جۇڭگونىڭ يېڭى تۇزۇلگەن ئومۇمىي تەزكىرىسى. شىنجاڭ تومى»دا يېزىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى يىللىرى ئالتە شەھەردە توپلاڭ يۇز بەرگەندە، كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار قېچىپ بۇ يەرگە كېلىۋالغان، چاقىلىق ناھىيەسى (县佐) قۇرۇلۇپ ئۇزۇنغا قالماي چاقىلىق ناھىيەسى (县知) قۇرۇلغان. 1914 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاقسۇ دوتەيلىكىگە، 1920 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قاراشەھەر دوتەيلىكىگە، كېيىن قاراشەھەر ژىلايىتىگە بۆلۈپ بېرىلگەن. جەمئىي 692 ئائىلە 3826 نوپۇس بولۇپ ئەرلەر 2096 نەپەر، خوتۇن ـ قىزلار 1730 نەپەر ئاھالە ياشىغان.

جۇڭخۇا مىنگونىڭ باج ئەمەلدارى شيې بىن (1887 ـ 1948) 1916 ـ، 1917 ـ يىللىرى پۇتۇن شىنجاڭنىڭ ئايلىنىپ چىققان ۋە چاقىلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ يېزىشىچە، 1917 ـ يىلى ناھىيە يامۇلنىڭ سول تەرىپىدە بىر شەھەر خارابىسى بولۇپ، ئايلانمىسى 10 نەچچە يول كېلىدىكەن، شەھەر خارابىسى بۇرۇنلا تېرىقچىلىق ئېتىزلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئىككى يول غەربىي جەنۇبىدا يېڭىپەننىڭ ئارقىسىدا شەھەر سېپىلىنىڭ ئۇلى بار دەپ يازغىنىدىن قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا هازىرقى ناھىيە بازىرى پۇتۇنلەي تېرىلغۇ يەرگە ئايلىنىپ بولغان. شيې بىننىڭ مەلۇماتىچە، 1917 ـ يىلى چاقىلىقتا 684 ئائىلە، 4298 نوپۇس، 11 كەنت بولغان. ئۇنىڭ يېزىشىچە، شۇ ۋاقىتتا ۋاششەھىرىدە 51 ئائىلە بار بولۇپ كۆپىنچىسى خوتەن، كېرىيە ۋە لوپتىن كەلگەنلەر ئىدى. تاتىراق مەھەللىسى يېڭىلا قۇرۇلغان بولۇپ چاقىلىق بازىرى بىلەن 7.5 كىلومېتىر كېلىدىكەن، بۇ تاتىراق مەھەللىسى كونا مەھەللىلەر بىلەن تۇتىشىدۇ، دېگىنىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ شەرقىدىكى مەھەللىلەر خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق بولغاندا، تۇرپان مەھەللىسى 1900 ـ يىللار ئەتراپىدا قۇرۇلغان بولسا كېرەك، دېگەن ئېهتىماللىق كېلىپ چىقىدۇ. ئۇ يەنە لوپ كۆلىنىڭ غەربىي شىمال قىرغىقىدا لوپ چىكە قاتارلىق 10 ئائىلىلىكتىن ئادەم بار ئىككى مەھەللە بار، ئۇ يەردە چېيىنلۇك دەۋرىدە 500 نەچچە ئائىلە، 1900 ـ يىللارنىڭ بېشىدا 50 ـ 60 ئائىلىلەر بار ئىدى، دەپ ئىزاھلىغان. بۇ يەردىكى لوپ كۆلى قاراقوشۇن كۆلى، ئىككى مەھەللە شۇنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى لوپلۇقلار مەھەللىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى مەھەللىدىكىلەر تۇغقان جەمەتلەر بولسا

كېرەك، ئۆزئارا قىز ئېلىشىپ، بېرىشمدىغان ئىشلار بولمىغان. ناھىيە بازىرىدىن 2.5 كىلومېتىر ماڭسا توغراقلىق مەھەللىسى بولۇپ 10 نەچچە ئائىلىلىك ئاھالە بولغان. ئۇ يەردىن يۇرسە چۈشكۈن مەھەللىسى (铺十二 دەپ يېزىلغان بولۇپ ھازىرقى لەڭگەر مەھەللىسى ئەتراپلىرى بولسا كېرەك) ئىككى ئائىلىلىك ئاھالە قالغان. تارتما كۆلى بويىدىكى قاراۋارادىن بىر يول بولۇپ شەرققە ئىككى كۈن يۇرسە ئابدال مەھەللىسىگە (27 ئائىلە بار)، ئۇ يەردىن يەنە شەرققە 12.5 كىلومېتىر يۇرسە توز مەھەللىسى (12 ئائىلە بار)گە بارغىلى بولىدۇ. لوپ لەڭگەر (لوپچۇاڭزى)دا 10 نەچچە ئائىلە، 60 نەچچە ئادەم بار ئىدى، بۇ يەردىكى بىر يول بىلەن شەرققە 25 كىلومېتىر يۇرسە چاينۇت مەھەللىسىگە (6 ـ 7 ئائىلە قالغان)، ئۇ يەردىن شىمالغا 20 كىلومېتىر يۇرسە بېلىقچىلىق بىلەن كۈن ئالىدىغان 10 ئائىلە چارۋىچى بار چىكە كەنتىگە بارغىلى بولىدۇ. لوپ لەڭگەردىن يولغا چىقسا قورغان، ئارغاندىن ئۆتۈپ 77 ئائىلە بار يېڭىسۇ مەھەللىسىگە بارغىلى بولىدۇ. يېڭىسۇ مەھەللىسىدىن 15 كىلومېتىر يۇرگەندىن كېيىن چاقىلىق، كۆنچى ناھىيىلىرىنىڭ پاسىلى بەشدۆۋەگە بارغان، پاسىلدىن 14 كىلومېتىر يۇرسە دۇرال، مۇشۇ چاغدا دۇرال جايلاشقان تىكەنلىك (ھازىرقى 34 ـ تۇەن تۇرۇشلۇق جاي) 140تىن ئارتۇق ئائىلىلىك بولغان. 1917 ـ يىلى زۇ ژېيشىننىڭ بىر لىيەن ئاتلىق قىسمى چاقىلىققا كېلىپ جايلاشقان، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى چەت ئەللىكلەرنىڭ سېپىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى.

1920 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى چاقىلىق ئاھالىلىرى ئاساسەن چاقىلىق (بازار، تىكەنلىك ۋە ئۇتام)، مۇران ھەم ۋاششەھىرى بوستانلىقى قاتارلىقلارغا توپلىشىپ ياشىغاچقا نوپۇس سانىدا بەك چوڭ خاتالىقلار بولماسلىقى مۇمكىن. ئەلۋەتتە، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلار بولسىمۇ ئۇلار ئانچە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلمايدىغانلىقى چوقۇم، شۇنىڭ ئۈچۈن «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»نىڭ نوپۇسقا مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى كۆرىدىغان بولساق، 1908 ـ يىلى 496 ئائىلە 3383 نوپۇس، بۇلاردىن ئەر 1740 نەپەر، ئايال 1643 كىشى ئىدى. 1910 ـ يىلى 712 ئائىلە 4181 نوپۇس بار بولغان (ئەر 2291 نەپەر، ئايال 1890 نەپەر، تەزكىرىدە يېزىلىشچە 1910 ـ يىلى بىر يىلدىلا 858 ئادەم كۆپەيگەن.) 1915 ـ يىلى جۇڭخۇا مىنگو تەستىقلاپ، چەرچەن ئايرىپ چېقىلىپ ئايرىم ناھىيە تەسىس قىلىنغاچقا، نوپۇس ئازلاپ 684 ئائىلە 3078 بولغان، ئەمەلىيەتتە مۇشۇ قېتىمقى نوپۇس ئىستاتىستىكىسىدا مەسىلە بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇنداق بولمىسا چەرچەن ناھىيەسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى نوپۇسى مىڭدىن ئارتۇقراق بولغان بولىدۇ، شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى يۇقىرىقى سانلىق مەلۇمات چەرچەن ناھىيەسىنىڭ نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان. 1940 ـ يىلى چېچەك تارقاپ ئۆلۈپ كەتكەنلەر 500گە يەتكەن، 1943 ـ يىلى ئومۇمىي نوپۇس 5843 كە، 1944 ـ يىلى 5694 كە («چاقىلىق ناھىيەسى خەلق ئىشلىرى ماتېرىياللىرى كەمتۈك تومى»دا يېزىلىشچە، مۇشۇ يىلى پۈتۈن ناھىيەدە 5843 نوپۇس بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە 5758 ئۇيغۇر بار ئىدى. 1946 ـ يىلى

5633كە، 1947 ـ يىلى 1635 ئائىلە 5796 نوپۇسقا يەتكەن. 1948 ـ يىلىدىن كېيىن نوپۇس تېز تۆۋەنلەپ 1235 ئائىلە 5683 نوپۇسقا، 1949 ـ يىلى 1228 ئائىلە 5039 نوپۇسقا چۈشۈپ كەتكەن (مۇشۇ يىل يۇقۇملۇق كېسەل تارقاپ 200 نەچچە ئاھالە قىرىلىپ كەتكەن).

1913 ـ يىلى چاقىلىقنىڭ پاسىلى شەرقتە ئۇلاق، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تېغىدىكى بىلۈچاغ كۆلى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن، شىمالدا قۇمۇق ئارقىلىق كۆنچى ناھىيەسى بىلەن، غەربتە ئەندىر دەريا سى ئارقىلىق كېرىيە بىلەن پاسىللانغان (چەرچەندە ناھىيە تەسىس قىلىنىش ھارپىسىدا ئاز ۋاقىت چاقىلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇنىڭدىن بۇرۇن كېرىيە ناھىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى). شەرقىي شىمال تەرەپتە چىڭخەي ئۆلكىسى بىلەن پاسىللانغان. بۇ ۋاقىتتا 5900دىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە چەرچەنمۇ چاقىلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، بۇ ۋاقىتتا چەرچەندە 5 ئائىلە خەنزۇ، 15 ـ 16 ئائىلە رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەر، 6 ـ 7 ئائىلە ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەر بولۇپ ھەممىسىنىڭ ئاقساقاللىرى بار ئىدى، چەرچەننىڭ تېرىلغۇ يېرىنىڭ كۆلىمى 4000 مودىن ئارتۇقراق ئىدى[①].

1914 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە چەرچەن (卡墙) دېگەن يەردە 且末 ناھىيەسىنى تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تېلېگراممىا يوللىغان. ناھىيە تەسىس قىلىشنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا بۇ جاينىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى 且末 بەگلىكى ئىكەنلىكى، كېرىيە ناھىيەسىگە تەۋە قىلىنسا ئارلىقنىڭ 12 ئۆتەڭ يەنى 1500 يولدىن ئارتۇق مۇساپە ئىكەنلىكى، بۇرۇن قاراقچىلار قۇتراپ كەتكەنلىكتىن چاقىلىقغا ئايرىپ بېرىلگەنلىكى، لېكىن بۇ يەرنىڭ چاقىلىق ناھىيە مەركىزىگە توقۇز ئۆتەڭ يەنى مىڭ يولدىن ئارتۇق يىراقلىقى، ئۇ جايدا ئامبال بولمىغانلىقتىن ئەرزىيەت ئىشلىرىنىڭ قولايسىز بولۇۋاتقانلىقى، ئاھالىنىڭ كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقى، يەرنىڭ كۆپلەپ ئېچىلىۋاتقانلىقى، 300 دەندىن ئارتۇق ئاشلىق باج يىغىۋېلىنىۋاتقانلىقى يەنە ئالتۇن كان بارلىقىدەك ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلىپ چەرچەن دېگەن يەردە ناھىيە تەسىس قىلىپ نامىنى 且末 دەپ بېكىتىشنى تەلەپ قىلغان. تېلېگراممىدا يەنە ناھىيەنىڭ پاسىلىنى بېكىتىش توغرۇلۇق پىكىر بېرىپ چەرچەننىڭ چاقىلىق بىلەن بولغان پاسىلىنىڭ بۇرۇنقى پاسىل بىلەن ئوخشاش بولۇشىنى، غەربتە كېرىيە بىلەن قامغاز (霍贺扎) دەريا سى ئارقىلىق پاسىللانسا، شىمالىي تەرىپى قۇمۇق، جەنۇبىي تەرىپى قارلىقتاغ بولسا، ئاۋام ئەرز ـ دادقا يىراققا بارماي شۇ يەردىكى ئامبالنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىشلىرىنى ھەل قىلسا، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ قاراقچىلىق قىلىشىغىمۇ ئىمكان قالمايتتى، دېگەن تەكلىپلىرى تەستىقلانغان. ياڭ زېڭشىن چاقىلىقنىڭ ئامبىلى لۇڭ شىيېلىننى چەرچەنگە ئامبالىققا تەينىلەپ، ناھىيە ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىشقا بۇيرۇغان ھەمدە ناھىيە تەسىس قىلىشتا ئەمەل قىلىدىغان 10 ماددىلىق كۆرسەتمە

① شىيى بىن: «شىنجاڭغا سايا ھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 182 ـ بەت. .

بەرگەن. 10 ماددىلىق كۆرسەتمىسىدە ناھىيەدە ئاھالىنىڭ ئازلىقى، ناھىيە مەركىزىنى چەرچەن دېگەن جايدا تەسىس قىلىشنى، ئاشلىق ئامبىرى بولسا ئىلگىرىكىنى ئىشلىتىشنى، بولمىسا يېڭىدىن سېلىشنى، ناھىيە قورغىنىنى ھازىرچە سالماسلىقنى، ناھىيەنىڭ ئايلىق چىقىمىنىڭ 400 سەر كۈمۈش بولۇشىنى، بىر باشقۇرغۇچى، بىر بۆلۈم باشلىقى، ئىككى نەپەر بۆلۈم ئەزاسى، بىر نەپەر باجگىر، بىر نەپەر سوراقچى، تۆت نەپەر ئىشلەمچى، 20 ساقچى، 20 ئىشچى ئېلىشنى، بارلىق چىقىم ناھىيەلەرنى باشقۇرۇش تۈزۈمىدىكى بەلگىلىمە بويىچە بولۇشىنى ئۇقتۇرغان. ناھىيەنىڭ پاسىلى توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىپ كېرىيە بىلەن بولغان پاسىلىنى يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك قامغاز دەريانىڭ پاسىل بولىدىغانلىقى، چاقىلىق بىلەن بولغان پاسىلى بۇرۇنقى كېرىيە - چاقىلىق چېگرا پاسىلىنى پاسىل قىلىشى، شىمالىدا قۇملۇق، جەنۇبىدا كېرىيەنىڭ بۇرۇنقى باشقۇرۇش تەۋەلىكىنى پاسىل قىلىشنى كۆرسەتكەن[1]. 1913 - يىلى 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئېلان قىلغان مەملىكەت بويىچە مەمۇرىي رايونلار ئايرىلغان تىزىملىكتە چەرچەن قەشقەر ۋىلايىتىگە تەۋە قىلىنغان. چەرچەن چاقىلىققا يېقىن بولغانلىقتىن 1914 - يىلى 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تەستىقلىنىپ چاقىلىققا تەۋە قىلىنغان. ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بەلگىلىمە بويىچە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. يالڭ زېڭشىن 1914 - يىلى 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا بۆلۈشنى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا ئىلتىماس قىلغان، 1915 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى تەستىقلانغان. چەرچەن ناھىيەسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بىر يىلغىچە ئامبال لۇك شېيلىن ناھىيەنىڭ پاسىل خەرىتىسىنى يوللىمىغان، كېرىيەنىڭ ئامبىلى جالڭ جىڭنەن قامغاز قۇمبەلنى پاسىل قىلىشنى، لۇك شېيلىن ئەندىر دەريانىڭ پاسىل قىلىپ بېكىتىشنى تەلەپ قىلغان. ئىككى ئاردىكى پاسىل تالىشىشى بىر يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقانلىقتىن ئۆلكىگە ئەرز قىلىشقان، شۇ ۋەجىدىن يالڭ زېڭشىن كېيىم قىلىپ قۇمبەلنىڭ ئورنى مۇقىم بولمايدۇ، شۇڭا ئەندىر دەريانىڭ پاسىل قىلىشنى، پاسىل پاسىلىنىڭ كېرىيەگە 800 يول، چەرچەنگە 600 يول ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن، ئەمما جالڭ جىنەن ئېتىراپ قىلمىغاچقا ئىككى ئاردا پاسىل تالاشلىرى توختىمىغان.

1916 -، 1917 - يىللىرى چاقىلىق تەۋەسىدە 11 مەھەللە بار بولۇپ، لوپ، چىكە قاتارلىق ئىككى كەنتتە 10 نەچچە ئائىلىلىك بار ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدىمۇ كۆل بويلىرىدا ياشىغان بولۇپ بېلىق تۇتۇش بىلەن تىركچىلىك قىلغان. شېيې بىن لوپلۇقلارنى ئۇيغۇرچە سۆزلىسىمۇ مۇسۇلمانچىلىق قائىدىلىرىدىن ئانچە بەك خەۋەردار ئەمەس، دەپ يازغان. بۇ ئىككى كەنتتىكىلەر ئۆزئارا نىكاھلانغان، باشقا جايلاردىكىلەر بىلەن

① جالڭ داجۇن: «شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، جۇڭگو تەيۋەن لەنشى نەشرىيات شىركىتى، 1970 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 873 -، 874 - بەتلەرگە قارالڭ، يەنە يالڭ زېڭشىننىڭ «توۋا - ئىستىغپار ھۆجرە-سىدا يېزىلغان خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى تەپسىلىي ئۇچۇرلار بار، ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ شۇ ماتېرىيالغا مۇراجىئەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

ئاساسلىقچە نىكاھلانمىغان.

1921 - يىلى چاقىلىق تارىخى ئۇچۇن ئېيتقاندا ئىنتايىن زور تارىخىي دەۋرنىڭ باشلانمىسى بولۇپ قالغان، چۇنكى بۇ يىلى كۆنچى دەريا سىلادىيەنىڭ بېشىدىكى ئېقىنى (قۇرۇق دەريا، قۇم دەريا دەپ ئاتالغان) ئارقىلىق تارىختىكى لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان، بۇ قېتىمقى دەريا ئېقىنى تۇمەنپۇدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ تارىم دەريا سىنى مۇھىم ئېقىنىدىن ئايرىپ قويدى، نەتىجىدە تىكەنلىك قاتارلىق جايلارغا سۇ تازا كۆپەيگەندىلا ئاندىن سۇ كېلىدىغان بولدى. تارىم دەريا سىنىڭ سۇيى دېھقانچىلىقىنىمۇ يېتەرلىك تەمىنلىيەلمىگەن، تىكەنلىكنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى جايلاردا سۇ ئۇزۇلۇپ قالغان ئىدى، قاراداي قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەرمۇ قۇدۇق قېزىپ سۇ ئىچىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. نەتىجىدە يېڭىسۇ، قاراداي، ئارغان، چاينۇت، لوپ لەڭگەر قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ چاقىلىق ئاھالىلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى زور دەرىجىدە تارايتىۋەتكەن. ئاھالىلەر تەدرىجىي چاقىلىق، مۇران، ۋاشىشەھىرى بوستانلىقىغا يىغىلىپ كۆچۈم تۇرمۇشىنى باشلىغان. 1921 - يىلىدىن بۇرۇن كۆنچى دەريا سىنى تۇمەنپۇدىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئېقىپ، تىكەنلىك ئەتراپلىرىدىن باشلاپ تارىم دەريا سىنى بىلەن پارالىل ئاقاتتى ھەمدە ئارغان رايونىغا كەلگەندىن كېيىن تارىم دەريا سىنىڭ ئېقىنىغا قۇيۇلاتتى، شۇنىڭ ئۇچۇن كۆنچى دەريا سىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېقىنى ئۇ چاغلاردا قۇم دەريا ياكى قۇرۇق دەريا دەپ ئاتالغان. 1921 - يىللىرى ئەتراپىدا چوڭ كۆلىنىڭ ئەتراپىدىن تارىم دەريا سىدا تۇغان ياساپ توسۇلۇپ ئېقىنى ئۆزگەرتىلىپ جەنۇبقا ئەمەس شەرققە ئاقتۇرۇلغان، نەتىجىدە تارىم دەريا سى كۆنچى دەريا سى بىلەن قوشۇلۇپ قۇرۇقتاغنى بويلاپ كېرورا ن شەھىرى گۇللىنىپ تۇرغان ۋاقىتتىكى ئېقىنى بىلەن ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىكى لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. نەتىجىدە لوپ كۆلىگە سۇ تولۇپ چوڭ كۆلەملىك كۆل ھاسىل قىلغان. 1931 - يىلى غەربىي شىمال ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىن چېن زۇڭچى ۋە خورنېرلارنىڭ ئۆلچىشىگە ئاساسلانغاندا، كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 85 كىلومېتر، كەڭلىكى 20 - 45 كىلومېتر، كۆلىمى 1900 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. 1942 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەمەلىي ئۆلچىشىگە ئاساسلانغاندا، ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتر، كەڭلىكى 50 كىلومېتىرغا يېتىپ ئومۇمىي كۆلىمى 3006 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. 1962 - يىلىغا كەلگەندە 660 كۋادرات كىلومېتر، 1972 - يىلى قۇرۇپ كەتكەن ۋاقىتتىكى كۆلىمى 450 كۋادرات كىلومېتر ئىدى.

بېرگمانىنىڭ 1928 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇرانداا 30 ئائىلىلىك بارلىقىنى كۆرگەن. بۇلار تارىم دەريا سى ئېقىن ئۆزگەرتكەندىن كېيىن كۆچۈپ كېلىپ مۇرانداا ئولتۇراقلاشقانلار ئىدى.

1928 - يىلى، فولك بېرگمان سېۋېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ بىر ئەزاسى ئىدى، ئۇ شۇ يىللىرى قارادايدا 30 ئائىلە، يېڭىسۇدا 25 ئائىلە بار ئىدى دەپ يازغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە 1880 - يىلى مەلۇم سەۋەب بىلەن دۇرالدىكى ئاھالىلەرنىڭ

چاقلىققا كۆچكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان (تۇرپان مەھەللىسى مۇشۇ يەردىن كۆچۈپ بارغانلار تەرىپىدىن 1880 - يىلىدىن 1900 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بەرپا قىلىنغان بولسا كېرەك). بېرگماننىڭ بۇ مەلۇماتىدىن ناھايىتى ئېنىقكى، بىر قىسىم ئاھالە بۇ يۇرتلىرىدىن باشقا ياقلارغا كۆچۈپ كەتكەن.

1928- يىلى چاقلىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقساقىلى قۇربانبەگ (قۇۋان غوجىبەگ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بېرگماننىڭ يېزىشچە ئىناۋەتلىك شەخس ئىدى. ئېكسپېدىتسىيەچىلەر چاقلىققا كەلگەن ۋاقىتتا رەڭگارەڭ كىيىنگەن ئۇيغۇرلار يولۇققان. ئېكسپېدىتسىيەچىلەر قۇربانبەگنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغان بولۇپ ھويلىسى ئۇزۇم باراڭلىق، ئۆيلىرى ئېسىل زىلچىلار بىلەن تولغان بولغاچقا بېرگمان ئۆزىنى چۆچەك دۇنياسىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلغان.

1928 - يىلى 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قۇربان ھېيت بولۇپ ھەر خىل بايرام پائالىيەتلىرى بولغان، شۇ پائالىيەتلەردە خۇددى ھازىرقى زامان ئويۇنلىرىغا ئوخشاش بىر تال مەزمۇت ئېگىز ياغاچ قادىلىپ ئۇنىڭ ئۈچىغا يۇمىلاق چاق، چاقىغا بىرقانچە ياغاچ توغرا باغلىنىپ، ياغاچقا ئارغامچا باغلىنىپ، ئايلانما ئىلەڭگۈچ ياساپ كۆڭۈل ئاچقان، بۇ ئويۇن سارغايدى دەپ ئاتالغان.

1928 - يىلى بېرگمان قاتارلىق ئېكسپېدىتسىيەچىلەر تۆمۈرلۈك[1] كە بارغان، بۇ يەردە مەھەللە ئاقساقىلى توختاخۇن (توختەك شاڭيو دەپ ئاتالغان بولۇپ قەبرىسى ھازىرمۇ تۆمۈرلۈكتە) ۋە سودىگەر ئىسھاق ھاجىلار بىلەن كۆرۈشكەن، دانىيەلنىڭ ئالىم ھاشىلون ئۇيغۇر چارۋىچىلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشىنى ئۆلچىگەن.

1928 - يىلى 5 - ئايدا قارابوران كۆلىدە بىر مېتىر چوڭقۇرلۇقتا سۇ بولغان، 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنىگە كەلگەندە بۇ كۆل قۇرۇپ بىر داشلىققا ئايلىنىپ كەتكەن، ئۇ يەر - بۇ يەردە ئازراق سۇ بولسىمۇ قومۇشلۇققا ئايلانغان. لوپ لەڭگەرنىڭ شىمالىدىكى كۆلمۇ قۇرۇپ قومۇشلۇققا ئايلانغان. بېرگماننىڭ يېزىشچە، چاقلىقتىن تىكەنلىككىچە بولغان بۇ يولدا تاتلىق سۇ قالمىغان. قارايدىكى پېشقەدەملەر، تارىم دەرياسىدىن بۇ يەرگە سۇ كەلمىگىلى 10 يىل، كۆنچى دەريادىن سۇ كەلمىگىلى بەش يىل بولغانلىقىنى ئېيتقان. قارايانىڭ شىمالىدىكى تۈگمەن مەھەللىسىمۇ قۇم بارخانلىرى ئىچىدە قالغان.

1931 - يىلىغا كەلگەندە تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبقا ئاققان ئېقىنىدىكى سۇ ئىنتايىن ئازلاپ كەتكەنلىكتىن چاقلىق ۋە تىكەنلىك قاتارلىق جايلاردىن 400دىن ئارتۇق ئادەم يىغىپ تۇمەنپۇدا ئىككى جايدىن توسما ياساپ سۇنى جەنۇبقا ئاققۇزماقچى بولغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان.

---

① «تۆمۈرلۈك» نامىنىڭ كېلىپچىقىشى توغرۇلۇق ھەر خىل قاراشلار بار. ئىسھاق ھاجىمنىڭ ئوغلى مەتتىمن بىلەن 2013 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىشخانامدا ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىمدە ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى بايان قىلىشچە، بۇ نام ئەسلىدە تومۇرلۇق (ئادەمنىڭ قان تومۇرى) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئەتراپتا 11 ئېقىن بولغانلىقتىن، ئېقىنلارنى تومۇرغا ئوخشىتىپ تومۇرلۇق دېگەن ئىكەن، كېيىنچە تۆمۈرلۈككە ئايلىنىپ قالغان ئىكەن.

ئەسلىمىلەرگە قارىغاندا، 1930 - يىللاردىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا باشلانغان چىرىك ھاكىمىيەتكە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، چاقىلىق خەلقىمىز 1933 - يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، قوزغىلاڭ 1937 - يىلىغىچە داۋام قىلىپ تۈرلۈك قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈردى (بۇ ھەقتە كۆپلىگەن ئەسلىمىلەر يېزىلدى). ئەسلىمىلەردە يېزىلىشىچە، 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تۈرپان ئاستانىلىق موسۇل مۇھىتى ۋە ۋاڭ نىياز قاتارلىق بىرقانچە كىشى ھەمراھلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تونۇشى باۋۇدۇن ھاجىمنىڭكىگە چۈشكەن (قورۇسى ھازىرقى گوروي سودا مېھمانخانىسىنىڭ ئورنىدا)، ئەتىسى چاقىلىقتىكى يۈرت مۆتىۋەرلىرىدىن ئىبزىز ھاجى، ئابدۇكېرىم ئەلەم يۈرت كاتتىلىرىنى يىغىپ تۈرپان - قومۇل قوزغىلاڭىنىڭ سەۋەب - مۇددىئالىرىنى تونۇشتۇرغان، شۇ مەيداندا چاقىلىق خەلقىنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى پىلانلانغان. قوزغىلاڭچىلارغا ئابدۇكېرىم ئەلەم باشلىق، ئىبزىز ھاجى ئورۇنباسار، باھاۋۇدۇن ھاجىم مەسلىھەتچى بولغان. ئۇلارنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشقان خەلق شۇ كېچىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مۇستەبىت ھۆكۈمدارلار تۇرغان كونا سېپىلنى قورشاپ گۈلخان ياققان، قارا مىلتىق بىلەن قوراللانغان مەرگەنلەر يامۇلغا بېكىنىۋالغانلارنىڭ سېپىل يېنىدىكى كۆلدىن سۇ ئېلىش يولىنى ئۇزۇۋەتكەن. قوزغىلاڭچىلار خوجىنىياز ھاجى نامىدىن، 5000 ئەسكەر بىلەن تەكەنلىككە كېلىپ بولغانلىقىنى، دەرھال تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلىپ خەت يېزىپ بېسىم قىلغان. 3 - كۈنىگە بارغاندا، ئۇسسۇزلۇقتا چىدىمايۋاتقان سۇ ئېلىش ئۈمىدىنى ئۈزگەن چېرىكلەر قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولغان، ئەسكەرلەرنىڭ تەسلىم بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئامبال ئۆلۈۋۇالغان، قوزغىلاڭچىلار تەسلىم بولغان ئەسكەرلەرگە 15 كۈنلۈك ئوزۇق بېرىپ دۈنخۇاڭ تەرەپكە يولغا سېلىپ قويغان. بىر قىسىم كىشىلەر چاقىلىقتا ئېچىلغان گۆرۈخانا، پاھىشخانا، قىمارخانا، ئەپيۇنخانىلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. بەك ئەھمىيەتلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، توۋا قىلغانلىرىنى كەچۈرۈم قىلغان. موسۇل مۇھىتى قاتارلىقلار دۈنخۇاڭغا ماڭغان ھامان ئابدۇكېرىم ئەلەم (تۆمۈر ئەلەمنىڭ ئوغلى) 50 - 60 قوراللىق ئادەمنى بىلەن تارىم دەرياسىنى بويلاپ شايار ئارقىلىق كۇچاغا بارغان ۋە تۆمۈر ئېلى قىسمىغا قوشۇلغان. ئاقسۇ - قارايۇلغۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن لۇكچۇنلۇك گاجىت بەكرى ھاكىم، ئابدۇكېرىم ئەلەم يىڭجاڭلىققا تەينىلىنىپ چاقىلىققا ئېۋەتىلگەن. 1933 - يىلى خوجىنىياز ھاجى ئەۋەتكەن كۇچالىق تۇردى يىڭجاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن كەلگەندىن كېيىن، ئىبزىز ھاجى ۋە ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ قوراللىق ئەسكەرلىرى بىرلەشتۇرۇلۇپ قوشۇن تەشكىل قىلىنغان. تەشكىل قىلىنغان قوشۇندىن قۇربان سوپى باشچىلىقىدىكى 50 نەچچە كىشى ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى «داۋزا» دېگەن يەردە پاسىل ساقلىغان. ھوشۇر لىيەنجاڭ قىسمى مۇراننى، رۇستەم ۋە سامساق باشچىلىقىدىكى قىسىم دۇرال - يېڭسۇ پاسىلىنى، ھاشىم تاغ ۋە ھاگاز قىسمى ۋاشىشەھىرى ئاقتاز پاسىلىنى

ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئىبراھىم ياخاك، ئامبال بارات، ئايۇپ فۇگۇەن، قۇربان چاپسان قىسملىرى چاقىلىقنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. موسۇل مۇھىتى قاتارلىقلار كەتكەندىن كېيىن يۇرتتا ئابدۇكېرەم ئەلەم تەرەپدارلىرى ۋە ئېزىز ھاجى تەرەپدارلىرى بولۇپ مەزھەپچىلىك كۈچەيگەن. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا كامال دامۇللا، ئېلى ئەمىر، روزى ئەمىر باشچىلىقىدىكى 1000دىن ئارتۇق كىشى چەرچەندىن چاقىلىققا قاراپ يولغا چىققان. ئابدۇكېرەم ئەلەم، خوتەنلىكلەرنى يۇرتىمىزغا كىرگۈزمەيمىز دەپ چاپانقالدى دېگەن يەرگە 300 ئەسكەر ئەۋەتكەن. كامال دامۇللىنىڭ ئەسكىرى كۆپ بولغاچقا، ئابدۇكېرەم ئەلەم قىسقا بىر نەچچە سوقۇشتىن كېيىن بىر بۆلەك ئادەمنىسى ئېلىپ كورلىغا قېچىپ كەتكەن. كامال دامۇللا باشچىلىقىدىكىلەر 1934 - يىلى 7 - ئايغىچە چاقىلىقتا تۇرغان، خەلقنى نارازى قىلىدىغان نۇرغۇن يامان ئىشلارمۇ سادىر بولغان. كامال دامۇللا قىسمى ئۇزۇق ۋە بەزى قىيىنچىلىقلار تۈپەيلىدىن چەرچەنگە چېكىنگەن. 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى چەرچەنلىك جامال بىلەن تۇردىجان ئۆز ئالدىغا ئەسكەر توپلاپ «چاقىلىقنى سورايمىز» دەپ كەلگەن، ئەمما ھادىل ساقالىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى سوقۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قورالسىزلاندۇرۇلغان. ئابدۇكېرەم ئەلەم تەكەنلىك مەھەللىسىدىكى جايىغا ئېلىپ بېرىپ نەسىھەت قىلسا جامال ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىغان، شۇنىڭ بىلەن ئابدۇكېرەم ئەلەم جامالنىڭ پېشانىسىگە خەنجەر بىلەن + تەن بىرنى تىلىپ بەلگە سېلىپ قويۇپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتتا قوشاقچى ياسىن سادىق (توقسۇن) مۇنداق دەپ قوشاق قاتقان:

دەڭگىرەكلەپ كېلىپتۇ،
جامال بىلەن تۇردىجان.
لوپلۇقلارنى كۆردۈڭمۇ،
پېشانەڭدىن ئالدى قان.

1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قاراشەھەر ۋالىيسى ياك مىڭجۇ چاقىلىقنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن ئىلغار قوراللار بىلەن قورالانغان 40چە موڭغۇل مۇھاپىزەتچىسى بىلەن چاقىلىققا كەلگەن ۋە كونا لەڭزىگە چۈشكەن. 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى زىياپەت، كۆزدىن كەچۈرۈش نامىدا قوزغىلاڭچى قوشۇننى يىغىپ ئېغىر تېپتىكى قوراللارنىڭ ھىمايىسىدە قوزغىلاڭچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، غەربىي سېپىل (ھازىرقى جۇڭگو تېلېگرافى سىملىق يوللاش ئىدارىسى ئورنىدا) نەزەربەند قىلغان. تۇردى يىڭجاڭنى مۇرانغا ئاپىرىپ نەزەربەند قىلىپ، مۇراندىكى قىسىملارنىمۇ قورالسىزلاندۇرغان. يېڭىسۇدىن يىغىنغا كەلمىگەن ئابدۇكېرىم ئەلەم ھوقۇق تاماسىدا ياك مىڭجۇغا ھەمدەم بولغان. 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياك مىڭجۇنىڭ جياك جېبشىغا يازغان خېتىنى قولغا چۈشۈرگەن گاجىت بەكرى قاتارلىقلار مەكتۇپىنى تۇلەيغۇغا ئوقۇتۇپ مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان. 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ياك مىڭجۇنىڭ ئالاقىچىسى (شېك شىسەي

«قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى تۇردى يىگجاڭ ئۆلتۈرۈلسۇن» دەپ ئالاقە ئەۋەتكەن، ھاشىم پوچتىكەشنىڭ مەلۇماتى بىلەن دۇرالدىكى قوزغىلاڭچىلار ئالاقىچىلارنى تۇتۇپ، ئالاقىنى گاجىت بەكرىگە ئەۋەتىپ بەرگەن) قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشكەن، قوزغىلاڭچىلار توپلىنىپ ياڭ مىگجۇغا قارشى ئاتلانغان. ئايۇپ فۇگۇەن، ھوشۇر لىيەنجاڭ، ھاشىخان قاتارلىقلار مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزلىرى يوشۇرۇپ قويغان قورال - ياراغلارنى ئېلىپ، 70 نەچچە ئاتلىق كىشى بولۇپ مۇراندا قاماقلىق تۇردى يىگجاڭنى قۇتقۇزۇپ چىققان. قوزغىلاڭچىلار ئابدۇكېرىم ئەلەمنى سوراق قىلىپ، ياڭ مىگجۇنىڭ ئابدۇكېرەم ئەلەمنىڭ ئۆيىدە ئىكەنلىكىنى بىلگەن ۋە كونا سېپىلدىكى قاماقتا ئېلىنغان قوزغىلاڭچىلارنى قۇتقۇزغان. ھاكىم گاجىت بەكرىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشى بىلەن بەزى قوزغىلاڭچىلار قۇتۇلدۇرۇلغان ھەمدە ياڭ مىگجۇ تۇرغان ئۆينى قورشۇالغان. ياڭ مىگجۇ قاتارلىقلار ئۆزلىرى تۇرغان ئۆيگە ئوت قويۇۋېتىپ چەرچەن تەرەپكە قاچقان، ئېغىر قوراللىرى ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلارغا زور تالاپەت يەتكۈزگەن. كالا ئۆلگەن ئەتراپىدا قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋېلىپ، ئاچ ۋە ئۇسسۇز قويۇپ، ئۇلارنى ئاخىرى يوقاتقان ھەمدە دوتەي ياڭ مىگجۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان، بۇ دۆڭ ھازىرمۇ «دوتەي ئۆلگەن دۆڭ» دەپ ئاتالماقتا. بۇ ۋەقە 1934 - يىلى 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن شېڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەن، خوجىنىياز ھاجى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغان، خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىنىڭ بىر قىسمى بولغان چاقىلىق خەلق قوزغىلىڭىمۇ پەسىيىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت گاجىت بەكرىنى (گاجىشەن) ھاكىم، تۇردى بەكرى (تۇردى يىگجاڭ)نى يىگجاڭلىققا تەيىنلىگەن. ئەمما بەزى ئايغاقچىلارنى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى نازارەت قىلغان ھەمدە يوقىتىش پىلانىنى تۈزگەن.

ما جۇڭيىڭ قىسمىلىرى سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ قاتتىق زەربىسىدە خوتەن رايونىغا قىستالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى يوقاتمىغان. يۇقىرىقى قىسىم ما خۇشەن (ما خۇسەن) قوماندانلىقىدا خوتەن رايونىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئوچ يىل جەريانىدا خەلقە سالمىغان زۇلۇمى، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان. ئۇلار بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان بايلىقلىرىنى توشۇش ئۈچۈن قاتناش لىنىيەسى ئېچىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان، شۇ ۋاقىتتىكى قاتناش شارائىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، چاقىلىق ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدىغان قەدىمكى يىپەك يولى باشقا يوللاردىن كۆپ ياخشى ئىدى. 1935 - يىلى 3 - ئايدا ما خۇشەن قىسمىلىرى چاقىلىق خەلقىنى 2000 سەر ئالتۇن ۋە شەھەرنى تاپشۇرۇشقا قىستىغان. چاقىلىق خەلقى تۇردى يىگجاڭ، ھاكىم گاجىت بەكرى، ئېزىز ھاجى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا ما خۇشەن قىسمىلىرى بىلەن كەسكىن سوقۇشلارنى ئېلىپ بارغان، بۇ سوقۇشلارغا چاقىلىق خەلقىدىن مىگدىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان ۋە ما خۇشەن قىسمىنىڭ 2 - 3 يۈزدەك ئادىمىنى يوقاتقان. چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرى پۈتۈن

سەپ بويىچە مەغلۇپ بولۇپ تارقىلىپ كەتكەن، ما خۇشەن قىسىملىرى ۋاشىشەھىرىدىلا خېلى كۆپ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ھەمدە ئوت قويۇپ ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلغان. شۇنىڭغا قارىغاندا، چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىغا يەتكەن تالاپەتمۇ ئاز بولمىسا كېرەك. بۇ ئۇرۇشنىڭ كەسكىن پەيتلىرىدە بەزىلەر ما خۇشەن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپ تالاپەتنى تېخىمۇ چوڭايتىۋەتكەن.

1936 - يىلى 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ما خۇشەن قىسمى بىلەن چاقىلىق خەلقى ئارىسىدا بىر قېتىملىق سوقۇش بولغان، ئالدىنقى قېتىملىق سوقۇشلار چەرچەن تەۋەسىدە بولغان، بۇ قېتىمقىسى چاقىلىقنىڭ ئۆزىدە بولغان. چۈنكى ما خۇشەننىڭ چاقىلىق ئارقىلىق يۇرتىغا توشۇماق بولغان، خەلقتىن بۇلاپ ئېلىپ ماڭغان بايلىقلىرىنى چاقىلىق خەلقى ئۆتكۈزمىگەن، شۇڭا ما خۇشەن قاتتىق ئېلىش ئۈچۈن «چاقىلىقنى تۈزلىۋېتىش» بۇيرۇقىنى چىقارغان. بۇ قېتىمقى سوقۇشمۇ ناھايىتى كەسكىن بولغان، تۈردى يىگىتلىك قىسىملىرىدىن 100دەك، ما خۇشەن قىسمىدىن 200 - 300دەك ئادەم ھالاك بولغان. چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىدىن 300دەك كىشى ما خۇشەن قىسمىغا ئەسىرگە چۈشكەن. ما خۇشەن قىسىملىرىنىڭ ۋاشىشەھىرىدىكى غەلىبىسىدىن خەۋەر تاپقان تۈردى يىگىتلىك 10 نەچچە كىشىنى باشلاپ تارىم دەرياسى ئارقىلىق مارالبېشىغا، گاجىت بەكرى جېۋچۈەن تەرەپكە، ئېزىز ھاجى ئالتۇنتاغدىكى غازىلىق داۋان تەرەپكە يوشۇرۇنغان. چاقىلىق خەلقى ما خۇشەننىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىشكەن، قاچالمىغان ئاز بىر قىسىم ئاھالە قالغان. زۇنۇن ئىسلاموف ما خۇشەن قىسمى بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ ئەسىرلەرنى قۇتقۇزۇپ چىققان. ئابدۇكېرەم ئەلەمنىڭ «5000 ئەسكەر توپلاندى» دېگەن يالغان خەۋەر ھېيلىسى سەۋەبىدىن ما خۇشەن قىسمى چەرچەنگە چېكىنگەن. سەل كېيىن ئالدانغانلىقىنى بىلىپ، چاقىلىقتا بىر لىيەن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بايلىق توشۇشقا باشلىغان ئىدى. 1936 - يىلى باھاردا تۈردى يىگىتلىك ئارىپ، تىلىۋالدى، سېيتىۋالدى قاتارلىق لىيەنجاڭلار بىلەن بىرگە ئەسكەر باشلاپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ چاقىلىققا كەلگەن ھەم ما خۇشەن قىسىملىرىنى چاقىلىقتىن تازىلىغان. 1936 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چاقىلىققا باستۇرۇپ كەلگەن ما خۇشەن قوشۇنلىرى بىلەن كەسكىن سوقۇشلارنى قىلىپ (تۈردى يىگىتلىك قىسمىدىن 80 - 90 كىشى، ما خۇشەن ۋە جامال باشلىغان چەرچەنلىكلەر بولۇپ 2 - 3 يۈز ئادەم ئۆلگەن)، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. 1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شېڭ شىسەي دائىرىلىرىگە سېتىلغان ياقۇپ يىگىتۇ، ئابلا شۇيى، رېھىم قاتارلىقلارنىڭ قەستىدە تۈردى يىگىتلىگە ئوق تېگىپ قازا قىلغان ھەمدە قوزغىلاڭ پۈتۈنلەي ئاخىرلاشقان.

1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. 1936 - يىلى 12 - ئايدا چاقىلىق ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان، ئەينى ۋاقىتتىكى ھاكىم گاجىت بەكرى قوشۇمچە

ئۇيۇشما باشلىقلىقىنى ئۇستىگە ئالغان. ئۇنىڭدا يەنە بىر مۇئاۋىن باشلىق، كاتىپ، مەدەنىيەت، مالىيە، تەشكىلات بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنغان. ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھايىتى زور كۆچ چىقىرىپ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. 1937 - يىلى ئۆتام يېزىسىدا، 1941 - يىلى ۋاششەھىرى، مۇران، يېڭىسۇلاردا مەكتەپ قۇرغان. ئادەتتە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرغان مەكتەپلەر «خۇيلى مەكتەپ» دەپ ئاتىلاتتى ھەمدە بارلىق چىقىمى ئەنە شۇ مەكتەپلەرنى قۇرغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن بولاتتى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشملىرى بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجەتلىرىنى يىغىلغان ئۆشرە - زاكات ۋە ئىئانە بىلەن ھەل قىلغان. ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى پائالىيەتلىرىنى گومىنداڭ ئاغدۇرۇلغاندا توختاتقان. بۇ قىسقىغىنا 13 يىلدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى قىلغان. بۇ ئۇيۇشمىغا گاجىت بەكرى، ماموت، ئىمىن ئاخۇن، ئابدۇغېنى، نۇر بەختى، ھاجى ئاخۇن مەمتىز، مەمتىمىن ياقۇپ ۋە سابىتوف قاتارلىقلار ئۇيۇشما باشلىقى بولغان. ھۆكۈمەت قۇرغان مەكتەپلەر «شىنجاڭ مەكتەپ» دەپ ئاتىلىپ، خىراجىتىنى ھۆكۈمەت بېرەتتى. 1943 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيۇشما قۇرغان مەكتەپلەرنىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ «گومىن مەكتىپى» دەپ ئاتالغان.

1937 - يىلى كىرىشى بىلەن شېڭ شىسەي تۇرلۇك ھىيلە - تەدبىرلەرنى ئويلاپ چىقىپ خەلق سەركىلىرىنى ھەمدە زىيالىيلارنى، جۈملىدىن خەلقتە باشچىلىق قىلالايدىغان يۇرتكى، ئەقلى بارلارنى يوقىتىش سىياسىتىنى باشلىغان. ئىمكانىيىتى بارلار چەت ئەللەرگە قاچقان، چۈنكى شېڭ شىسەينىڭ پۇل ۋە ئالداشلىرى نۇرغۇن كىشىلەرنى ئەقلىدىن ئازدۇرۇپ ئۆز خەلقىگە دۈشمەن، مۇستەبىتلەر ئۈچۈن قورال قىلىپ قويغان ئىدى. شىنجاڭنى ئاق تېررورلۇق قاپلاپ ھەممە ۋەھىمىگە چۈشكەن، جۈملىدىن مەھمۇت مۇھىتى قاتارلىقلارمۇ تەھدىت ئىچىدە قالغان ئىدى. شېڭ دۇبەن چاقىلىققىمۇ ياقۇپ بېگىغۇ، ئابلا شويى، رېھىم لاۋىغا ئوخشاش ئايغاقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، يوشۇرۇن قەستلەشنى باشلىغان. 1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جاسۇسلار تۇردى يىگجاڭنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. خەلق قوزغىلاڭى بۇ سەركىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئاخىرلاشقان. 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرى ياكى 1938 - يىلىنىڭ بېشىدا زۇنۇن ئىسلاموف[1] چاقىلىققا ھەقىقىي ھاكىم بولغان. زۇنۇن ئىسلاموف گەرچە 1935 - يىلىلا چاقىلىققا ھاكىم قىلىپ تەينىلەنگەن بولسىمۇ قوزغىلاڭچىلار ئېتىراپ قىلمىغان، بۇ ۋاقىتتا گاجىت بەكرى (خوجىنىياز ھاجى تەينىلىگەن) ھاكىم بولۇپ بىر ناھىيەدە ئىككى ھاكىم بولۇپ قالغان، زۇنۇن ئىسلاموف قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان، پەقەت قوزغىلاڭ باستۇرۇلۇپ گاجىت بەكرى چاقىلىققىتىن كەتكەندىن

① زۇنۇن ئىسلاموف ۋە ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ئاجايىپ ياخشى ھېكايەتلەر بار، جۈملىدىن ئۇنىڭ ياخشى نامى ھازىرغىچە يادلانماقتا، لېكىن ئۇنىڭ ھاكىملىقى توغرىسىدا مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى تېخى ئاشكارىلانمىدى، ئەمما گاجىت بەكرىنىڭ ھاكىملىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار.

كېيىن، ئاندىن ھەقىقىي تۇردە ھاكىملىق ۋەزىپىسىنى ئارتقۇزغان. 1938 - يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىدىكى تاجاۋۇزچىلىقى تۇپەيلىدىن كېلىپچىققان ئاپەتلەر ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇرۇش ئوتى ئىچىدىكى خەلقنى يارىدەم بېرىش توغرۇلۇق كۆپ تەشۋىقات قىلىنغان. چاقىلىق ھاكىمى زۇنۇن ئىسلاموفنىڭ تەشۋىقات، تەرغىباتى بىلەن ئىنسانپەرۋەرلىك ھېسسىياتىغا باي چاقىلىق خەلقى ئىئانە توپلاپ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سېپىگە ئېۋەتىپ بەرگەن. نەنجىڭدا ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقى خەلق ئىچىدە ئىنتايىن زور تەسىر پەيدا قىلغان. ھازىر ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، چاقىلىقنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تەكلىپ قىلىنغان كىشىلەر يۇقىرىقى قىرغىننى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قاتتىق غەزەپلەنگەن ھەمدە بەس - بەستە ئىئانە بەرگەن. 1938 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بىر كۈندىلا 300 تۈياق قوي، 80 تۈياق كالا، 32 تۆگە، 10 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۆموش، 50 سەردىن ئارتۇق ئالتۇن ئىئانە قىلىنغان. شۇندىن باشلاپ تاكى 1942 - يىلىغىچە تۇرلۇك يوللار بىلەن ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى بولۇپ تۇرغان. بۇ ئىئانە پۇللارنىڭ بىر قىسمىغا ئۆتەڭ، دەڭلەر سېلىنغان، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ سەرپ قىلىنغان بولۇپ كۆپ قىسمى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەن.

شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ھاكىمىيىتى مۇقىملاشقاندىن كېيىن بايلىق توپلاش ھەمدە ئۆزىگە قارشى چىقىۋەتكۈچىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغان. جاي - جايلاردىكى بايلار ۋە سودىگەرلەرنى تۈتۈپ بايلىقىنى مۇسادىرە قىلغان، نەتىجىدە ئۇزۇن يىللاردىن بېرى توپلانغان بايلىقلار شېڭ شىسەينىڭ خەزىنىسىگە كىرگەن. شېڭ شىسەي بۇنىڭ بىلەن قانائەت قىلماستىن بەزى بايلارنى تۇرلۇك قىستاقلارغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خەلقنى باشلىيالايدىغان، خۇراپاتتىن قۇتقۇزالايدىغان، ھەق - ناھەقنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بىر قىسىم زىيالىي ۋە پاراسەتلىك كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ، تۇرلۇك بەتنامىلارنى چاپلاپ، تۇرمىلەردە قىينىاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. چاقىلىقتەك كىچىككىنە بىر يۇرتتىن، نوپۇسى ئاران 4000 ئەتراپىدىكى چاقىلىقتىن 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ۋە گۇماشتىلىرى ناسىر ھاجىم، قەلەم نىياز ھاجىم، ئىمىن ھاجىم، زەيدىن ئاخۇن، سۇلايمان ئاخۇن، قادىر ئىشانەم، مۇھەممەتشاھ ھاجىم، ئىسھاق ھاجىم (ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى)، ھىدايەت شاڭيو، تۇرسۇن چوجە، ئابدۇكېرىم ئەلەم، ئوسمان شاڭيو، ئاق پاشا، توختى ئاخۇن تەتۇر تەلىپەك، شاكىرجان كامىلجان... قاتارلىق 18 كىشىنى تۈتۈپ ئۇرۇمچىگە ئەكەتكەن، ئۇزۇنغا قالماي يەنە تۇرپان ئاستانىلىق ئەبەيدۇللا رەۋەيدۇللانىمۇ تۈتۈپ كەتكەن. يۇقىرىقى كىشىلەردىن تولىسى تۇرمىدە ئۆلۈپ كەتكەن، تۈتۈلغانلار يەنە بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئەينى ۋاقىتتا خاتىرە يېزىلمىغانلىقى ئۈچۈن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلەر بولۇشى مۇمكىن.

1940 - يىلى يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ 500 نەچچە ئادەم ئۆلگەن.

1941 - يىلى 12 - ئايدا قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر تۆەنى يېڭىسۇدا خەۋەر ئالاقە يەتكۈزۈش بېكىتى قۇرغان ۋە شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ئارمىيەسى قۇرۇقلۇق قىسمىنىڭ مۇستەقىل پىيادە ئەسكەرلەر 6 - يېڭى ئورۇنلاشتۇرۇلغان .

1942 - ، 1943 - يىلى چاقىلىق - كورلا تاشيولى ياسالغان. بۇ يول قۇرۇلۇشىغا چاقىلىق، قاراشەھەر، خوتۇنسۇمۇل، كۆنچى، كورلا، بۈگۇر، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىن 3000دىن ئارتۇق ئادەم ھاشارغا سېلىنغان. بۇ قېتىمقى يول ياساشقا قەشقەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن سوپاخۇن سوۋۇرۇف قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى مۇستەقىل 6 - يىڭ (باتالىيون) ئەسكەرلىرىمۇ قاتناشقان، بۇ يول قۇرۇلۇشى 1943 - يىلى پۈتكەن. شۇ يىللاردا بولسا كېرەك، چاقىلىقتىن چىڭخەيگىچە بولغان كونا يولمۇ ياسالغان، خەلق قوشاقلىرىدا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار بار. چاقىلىقتىن دۇنخۇاڭغا بارىدىغان تاشيولىنى ياسىغان ۋاقىتلاردا تاشيول تىرانسپورت ئۇچاستىكىسىدا گومىنداڭ ئەزالىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى 1942 - يىلى قىشتىن باشلانغان ئىدى. شېڭ شىسەي دائىرىلىرىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق چوڭ تۇتقۇنى 1942 - يىلى يۇز بەرگەن، شۇ يىلى زۇنۇن ئىسلاموف (ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاڭ جىجيا ھاكىم بولۇپ كەلگەن)، سودىگەر ئىلى ھاجى قاتارلىق بىر تۈركۈم كىشىنى قولغا ئېلىپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كەتكەن. ئابدۇكېرىم مۆمىن ئىز - دېرەكسىز يوقالغان. بارات نىياز، ئابدۇكېرەم مۇسا قاتارلىق 30 نەچچە ياشنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ ئەكەتكەن.

1943 - يىلى بازار ئىچىدىكى ئىسلامىيىنىڭ باغلىق جايىغا چاقىلىق ناھىيەلىك ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى سېلىنغان، بۇ قۇرۇلۇش ناھايىتى چوڭ بولۇپ ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى بۆلۈملىرى، يېغىن زالى، ئىشخانا، ئامبار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى، ئائىلىلىكلەر، باغچە، ئاختىخانا، كۆل، تەنتەربىيە مەيدانى، ئاشخانا، يايلاق ئۆيى، گۈندىخانىلار بار ئىدى. خەلق بۇ قۇرۇلۇشنى پۈتكۈزگىچە نۇرغۇن ياغاچ - تاشلىرىدىن، مال - چارۋىسىدىن ئايرىلغان، ھەقسىز ئىشلەپ كۆپ مۇشەققەتلەر تارتقان.

1943 - يىلى 9- ئاينىڭ 9 - كۈنى گومىنداڭنىڭ چاقىلىق ناھىيەلىك پىرقىسى قۇرۇلغان، بىر يىل ئىچىدە ئەزاسى كۆپىيىپ 131 گە يەتكەن، 1949 - يىلى 9 - ئايلاردا گومىنداڭ ئەزاسى 361 كىشىگە يەتكەن. 1944 - يىلى 9 - ئايدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ دائىرىلىرى 1949 - يىلى 12 - ئايغىچە چاقىلىقنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلدى.

1944 - يىلى ئىلىدا قوزغالغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى گومىنداڭچىلارنى قاتتىق سارسىمىگە سالغاچقا، ئوغرىنىڭ يۇرىكى پوك - پوك دېگەندەك، خەلقنى ئىشەنمەسلىكى زىيادە ئېغىرلاپ ھېچبىر كىشىگە ئىشەنمەس بولۇپ كەتكەن، ئايغاقچىلار قاپلاپ كەتكەچكە جەمئىيەت ۋەھىمە ئىچىدە قالغان، گومىنداڭچىلار ھە دېگەندە ئادەم تۇتۇپ،

قىيناپ خەلقنى قاتتىق باشقۇرغان، مۇشۇ يىلى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ئارمىيەسى قۇرۇقلۇق قىسمىنىڭ يېڭى قۇرۇلغان ئاتلىق ئەسكەرلەر 6 - شى 6 - تۈەن 9 - لىيەن چاقىلىققا كېلىپ مۇداپىئەدە تۇرغان، بۇ لىيەننىڭ 199 كوماندىر - ئەسكىرى، 210 ئېتى بار ئىدى. 1947 - يىلى قۇرۇقلۇق ئارمىيە 42 - جۇن 128 - شى 382 - تۈەن 3 - يېڭى چاقىلىققا ئورۇنلاشقان ۋە يىڭ كوماندىرى يەن جىنچىنىڭ گارنىزون قوماندانلىقىدا گارنىزون قوماندانلىق ئىشىتابى قۇرۇلغان.

1943 - يىلى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ كۆلىمى 30947 موغا يېتىپ يىللىق ھوسۇلى 10791 دەنگە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 5682 دەن، قوناق 4200 دەن، باشقا زىرائەتلەر 892 دەن بولغان.

1944 - يىلى چاقىلىق يېزا، باۋلارغا ئايرىلدى، جۇملىدىن بىر يېزا، سەككىز باۋ تەسىس قىلىنىپ باۋ جيا (保甲) تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بىر يېزا — مەركىزىي يېزا بولۇپ، سەككىز باۋ مۇنۇلاردىن ئىبارەت: مۇران، تىكەنلىك، ياقا ئۆستەڭ، ئۇتام، ئېگىز ئۆستەڭ، ئوتتۇرا ئۆستەڭ ۋە يېڭىسۇ. شۇ چاغدا يېزا باشلىقى ۋە مۇئاۋىنى بولغان (شاڭيو دەپ ئاتالغان). باۋجاڭ ۋە مۇئاۋىن باۋجاڭلار (خەلق بوجاڭ دەپ ئاتىغان) 16 كىشىگە، جياجاڭلار 89 كىشىگە يەتكەن. گومىنداڭ دائىرىلىرى خەلقنى تېخىمۇ ئىسكەنجىلەش ئۈچۈن ھەر ئون ئائىلىنى بىر جيا، 40 - 50 ئائىلىنى بىر باۋ قىلىپ، باۋجاڭ ۋە جياجاڭلارنى تەيىنلەپ، خەلقنى زۇلۇم ئىسكەنچىسىگە ئالدى.

1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى گومىنداڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ بىتىم ئىمزالىغان. شۇ بىتىمنىڭ روھىغا ئاساسەن، چاقىلىق تارىخىدا تۇنجى قېتىم ھاكىم ۋە مۇئاۋىن ھاكىمنى ئومۇمىي خەلق سايلىغان. خەلق ئارىسىدىكى نامزات ئاساسلىقى لوپلۇقلارنىڭ كۆڭۈل خالىشى بويىچە ئابدۇكېرىم ئەلەم، ئېزىز ھاجى ياكى قۇربان غوجابەگ ئەۋلادىدىن بىرىنى سايلاشقا مايىللاشسا، زىيالىيلار ۋە ئالتەشەھەرلىكلەر مەمتىمىن ياقۇپنى، گومىنداڭنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۆمەرجان ئىسمايىلنى سايلاشنى ئىستەشكەن. 1946 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرى قاراشەھەردىن ۋىلايەتلىك سايلامغا نازارەتچىلىك قىلىش كومىسسىيەسى كەلگەن، ئەمما ئۇلار كېلىشتىن بۇرۇنلا ئايالىلار، يىللىقچى ۋە مەدىكارلار، چاقىلىققا كېلىپ ئولتۇراقلاشقىنىغا ئۇچ يىل بولمىغانلار، شۇ يىلى قولغا ئېلىنىپ قويۇپ بېرىلگەنلەر سايلامغا قاتناشمايدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان. گومىنداڭ قوشۇننىڭ قوراللىق تەھدىتى ئاستىدا سايلام باشلانغان. سايلام كومىتېتى خەلقنىڭ ئۆزىگە ئادىل خىزمەت قىلالايدىغان كىشىنى ھاكىم قىلىپ سايلىشىنى تەلەپ قىلغان. باۋجاڭلارنىڭ يىغىشى بىلەن كەلگەن خەلق ئاممىسىغا بىر پارچىدىن قەغەز تارقىتىپ بېرىلگەن، خەلق ساۋاتسىز بولغاچقا سايلىماقچى بولغان ئادەمنىڭ ئىسمىنى يېزىشى مۇمكىن بولمىغاچقا مۇئەللىملەرنى يېزىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن زىيالىيلارنىڭ كۇنى تۇغۇلۇپ ئىرادىسى بويىچە مەمتىمىن ياقۇپ دەپ يېزىۋەرگەن،

نەتىجىدە مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولۇپ سايلانغان ھەمدە ئازادلىقچە ھاكىم بولۇپ تۇرغان، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن چەرچەندە رەھبىرلىي خىزمەتلەردە بولغان. ئۆمەرجان ئىسمايىل گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ نەنجىڭدا ئېچىلغان قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مۇئاۋىن ھاكىملىقتا تەيىنلەنگەن. خەلق ئۆزى سايلىغان ھاكىم مەمتىمىن ياقۇپ ۋە ئۆمەرجان ئىسمايىللار ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ھەربىيلەرنىڭ قاتتىق بېسىمى، يۇقىرى دەرىجىلىك ھاكىمىيەتنىڭ خەلقچىل، ئادالەتلىك سىياسىتىنىڭ كەم بولۇشى سەۋەبلىك، ئىجتىمائىي ھاياتتا تۇپتىن ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارالمىغان. مەمتىمىن ياقۇپ مەدەنىيەت، مائارىپ، قۇرۇلۇش، خەلق ئارىسىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا تېگىشلىك تۆھپىلىرىنى قوشقان.

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى گومىنداڭ دائىرىلىرى چاقىلىقتا 100دىن ئارتۇق زىيالىينى قولغا ئېلىپ خالىيەنجاڭ قىسمىلىرى تۇرۇشلۇق قەلئەگە قامىغان. ئۇلار 115 كۈن قىستاققا ئېلىنىپ، ئېغىر جازالارغا ئۇچرىغان. شۇ چاغدىكى مۇئاۋىن ھاكىم مامۇتخان، نۇر بەختى، قۇتلۇق قاسىم، بارات نىياز قاتارلىقلار قاراشەھەر تۇرمىسىگە يۆتكەپ قامالغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رازۋېدكىچىسى مۇھەممەد ئېلىنى ئۇلتۇرۇپ ئات ئېغىلىغا كۆمۈۋەتكەن. 1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى باۋۇدۇن تۇرقى، بايىن كىشىك، ما شۆمىڭ قاتارلىقلار كېلىپ تۇرمىدىكىلەرنى بوشاتقان ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن تۇزۇلگەن تىنچلىق كېلىشىمىگە ئاساسەن سايلام ئۆتكۈزۈلگەن.

1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، توققۇز كىشىلىك ناھىيەلىك كېڭەش قۇرۇلغان، كېڭەش ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى نوپۇس قۇرۇلمىسى بويىچە ئۇيغۇرلاردىن سايلانغان. سادىق دامۇللا كېڭەش باشلىقى، ئابدۇراھمان قۇربانوف ئورۇنباسارى بولۇپ سايلانغان. كېڭەش قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر ئايدا ئىككى قېتىم يىغىن ئېچىپ، ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلىغان، بۆلۈم باشلىقى دەرىجىسىدىن يۇقىرى ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ۋە قالدۇرۇش ئىشلىرىنى ماقۇللىغان. 1948 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن، كېڭەشمۇ رولىنى يوقاتقان ۋە 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قاراشەھەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

1948 ـ يىلى يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ 200 نەچچە ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن.

1949 ـ يىلى گومىنداڭ زاۋالىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى پۈتۈنلەي ئايان بولغانلىقى ئۈچۈن گومىنداڭچىلار غەمگە چۈشكەن، قاچقانلار قاچقان. قېچىشتىن بۇرۇن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە بۇلاڭچىلىق قىلغان، شۇنداق بۇلاڭچىلىق چاقىلىقتىمۇ يۇز بەرگەن. چاقىلىق خەلقى يۇرتىنىڭ كىچىك، خەلقنىڭ نامراتلىقىغا قارىماستىن بىر ئەسكەرگە بىردىن قوي توغرا كەلتۈرۈپ ئۇلاردىن ھال سوراپ خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماسلىقنى تەلەپ قىلغان. سوۋغىلارنى كۆرگەن يىڭ كوماندىرى بۇلاڭچىلىق قىلماسلىققا ۋەدە بەرگەن

بولسىمۇ، 25 - ئۆكتەبىر ئەسكەرلەر بۇلاڭچىلىقىنى باشلىغان. ئەسلىدە ئالدىنقى كۈنى كەچتە كورلا، قاراشەھەرلەرنى بۇلىغان ئەسكەرلەردىن بىر لىيەن كىشى يەتتە ماشىنىدا كېلىپ شەرقىي سېپىلغا چۈشكەن، بۇ ۋاقىتتا كۆنچى ناھىيەسى بىلەن يېڭىسۇ ئارىسىدىكى سۇ ماجىراسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا بارغان سادىق موللا قاتارلىقلار ئۇققان، ئۇلار ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ تەدبىر قوللىنىپ بولغىچە كېچىككىنە بۇ ناھىيەنى ئوق ئاۋازى قاپلىغان، ئۇچ كۈنلۈك بۇلاڭچىلىقتا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان. قېچىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن كىشىلەرنى تۈتۈۋېلىپ ئالتۇن، كۈمۈش بايلىقنى چىقار دەپ ئىنتايىن زور ئازاب قىلغان. بۇلاڭچىلار بۇلاپ يىغقان نەرسىلىرىنى ماشىنىغا بېسىپ ھاكىم مەمتىمىن ياقۇپقا قورال تەڭلەپ تۇرۇپ: «بىز بىر نەرسە ئالدۇقمۇ، قارا؟» دەپ سورىغان ۋە «ھېچنېمە ئالمىدىڭلار، مېڭىڭلار» دېگەن جاۋابىنى ئېلىپ قايتىشقان. بۇ ھەقتىكى ۋەقەلەر خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە. چاقىلىق خەلقىنىڭ 20 - ئەسىرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئازاب - ئوقۇبەت، ئېزىش، خارلاش ۋە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشلەر بىلەن ئۆتتى. چىڭ سۇلالىسى زاۋال تاپقان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چاقىلىق خەلقىنى ئازاب - ئوقۇبەتكە دۇچار قىلدى. تاشيول قۇرۇلۇشى، ھاكىمىيەتنى قوغداش ئۈچۈن سېپىلنىغان سېپىل - يامۇللىرى، ھۆكۈمران سىنىپنى بېقىش ئۈچۈن يىغىلغان ئېغىر باج - سېلىقلار خەلقنى جان قايغۇسىغا سالغان. 1947 - يىلى گومىنداڭنىڭ چاقىلىق - چەرچەن ناھىيەلىرىدىكى ھەربىي گازارمىلارنىڭ ناھايىتى ئاجىزلىقىنى كۆرۈپ، ھاكىمىيەتنى مۇشۇ سېپىللارغا تايىنىپ ساقلاش ئۈچۈن ھازىرقى لەڭزە يەنى شەرقىي سېپىلنى سالدۇرغان، زۇلۇمدىن ھالدىن كەتكەن خەلق جان قايغۇسىدا قالغان، ئالۋان - سېلىقچا بەرگۈدەك نەرسىسىمۇ قالمىغاندى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئالۋان - ياساقلارغا ساقچى - يايلاقمۇ ئاپىرالمای ئاخىرى قوشۇن ئىشقا سېلىنغان، سەللا قارشىلىق قىلغانلار دۇمبالانغان. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى كېرەكلىكلەردىن نېمىنى دېسە شۇنى ئىگىلىرىنىڭ ئاپىرىپ بېرىشى تەلەپ قىلىنغان. چاقىلىقتىكى نەرسىلەر ئىشلىتىلىپ تۇگىگەندىن كېيىن، نۇرغۇن ياغاچ قاتارلىق كېرەكلىكلەرنى خەلقتە ئالۋان سېلىپ ۋاشىنىلاردىن توشۇپ كەلگەن. چوڭ ياغاچلارنى كېسىش، توشۇش ۋە باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە پۇقرالار ھاشارغا سېلىنغان. سېپىلنىڭ تېمى توختىمىسا ھەتتا تۇرسۇن، توختى ئىسىملىك يېتىمچى بالىلارنى لاي بىلەن تامغا باستۇرۇۋاتقان، بۇ قۇرۇلۇش ئۇچ يىل داۋام قىلىپ 1949 - يىلى 10 - ئايدا پۈتكەن بولسىمۇ گومىنداڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئەسقاتمىدى. 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى چاقىلىق ناھىيەسىگە كىردى. چاقىلىق خەلقىمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئازادلىق نۇرىنى كۆردى. چاقىلىق خەلقىمۇ شىنجاڭدا ھەر مىللەت

خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە پارلاق كېلەچەككە قاراپ ماڭدى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىپ ۋەتەننىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ھەسسىسىنى قوشتى، ئازادلىقتىن كېيىنكى چاقىلىقنى مانا بۇگۈن بەختىيار ھالەتتە كۆرمەكتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈش تارىخىمىز ھەققىدىكى بايانلارنى مۇشۇ يەردە تاماملاپ باشقا تېمىلارغا ئۆتىمىز، بىزنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئايىمىز ئۆتمۈش كونا جەمئىيەت ئارقىلىق بۇگۈنكى بەختىيار تۇرمۇشنىڭ قەدرىگە يېتىشنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت.

1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 1388 كىشى قاتناشقان، 74 كۈنگە سوزۇلغان، باش ئىنژېنېر ئابدۇرۇسۇل زاكىر (1921 ـ 1992)نىڭ پىلانلاپ ئىشلىشى، كۆنچى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە لاي دەريا سېدىن تۇغان ياسىلىپ، تارىم دەريا سىنىڭ سۇيى يەنە جەنۇبقا يەنى تەكەنلىك ۋە ئارغان تەرەپلەرگە ئاقتۇرۇلغان. كۆنچى دەريا سى ئۆز ئېقىنى بىلەن ئاققان بولسىمۇ باشئەگمىدە سۇ ئامبىرى ياسالغىنى، چوڭ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى قىلىنغىنى ئۈچۈن تۆۋەنگە ئاقىدىغان سۇ ئازلىغان①. 1952 ـ يىلى توسما ياسالغاندىن كېيىن تارىم دەريا سى ئېقىپ قارابۇران كۆلىگە كېلەلىدى ھەمدە 250 كىلومېتىر كۆلەم ھاسىل قىلدى.

1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدا 42 مىليون كۇب مېتىر سۇ سىغدىغان داشكۆل 1 ـ سۇ ئامبىرى، 1972 ـ يىلى 186 مىليون كۇپ مېتىر سۇ سىغدىغان داشكۆل 2 ـ سۇ ئامبىرى پۈتتى ۋە ئىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ تارىم دەريا سىنىڭ سۇيى داشكۆل سۇ ئامبىرىنى ئاخىرقى قۇيۇلۇش ئورنى قىلدى، تارىختىكى لوپ كۆلى (كىروران يېنىدىكى)، قاراقوشۇن كۆلى، قارابۇران كۆلى (ھازىر تارتما كۆلى دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ) ۋە ئارغان ـ يېڭىسۇ ئەتراپلىرىدىكى قاراكۆل، چىۋىنكۆل، تايەككۆل قاتارلىق بىر قاتار كۆللەر ئاۋۇال داشلىققا ئاندىن قۇملۇققا ئايلاندى.

قىسقىچە خۇلاسىلىگەندە، 15 ـ ئەسىرلەردە ۋەيران بولغان چاقىلىق تەۋەلىكىدىكى شەھەر ـ بازارلار، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئاندىن قايتىدىن كۆجۇم مەھەللىلەر بارلىققا كېلىپ يەنە بىر گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى، بۇ چاغلاردا چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشىدە كېرىيە قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئاھالىلەر تولىمۇ زور تۆھپىلەرنى قوشتى، جۇملىدىن ھازىرقى چاقىلىق، ۋاشىھەرى بوستانلىقلىرىنىڭ قايتا گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشتى. چاقىلىق بازىرىنىڭ قايتا گۈللىنىشى ئارقىسىدا دۇرال ـ تەكەنلىك قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ۋە لوپلۇق ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز تۆھپىسىنى نامايان قىلدى، تەبىئەتنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە ناھايىتى قەدىمدىن بۇيان بۇ جايدا ياشاپ كېلىۋاتقان لوپلۇقلارمۇ تەبىئەتنىڭ قىستىشى

① 1979 ـ يىلى ئالىم ۋاڭ شۇچۈن يېڭىپەن رايونىدا كۆنچى دەريا سىنى كېسىپ ئۆتكەندە دەريانىڭ چوڭقۇرلۇقى ئىككى چى، كەڭلىكى 20 نەچچە چى كېلىدىغان ئېرىقتا ئايلىنىپ قالغان.

بىلەن ئەسلىدىكى ماكانلىرىنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى، بىر بۆلەكلىرى تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغا، جۈملىدىن دولان يۇرتلىرىغىچە كۆچكەن. بىر بۆلىكى تارىمنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغا جايلىشىپ هايات كەچۈرگەن. ئاز بىر قىسىم ئاهالە چاقلىق دىيارىدا قېلىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قايتىدىن گۈللىنىپ كۆجۈم مەهەللىلەر بارلىققا كەلگەن چاقلىق ۋە مۇران بوستانلىقىنى مەركەز قىلىپ ياشاپ كەلمەكتە.

4. كىرورلار رايونىنىڭ تارىختىكى نوپۇسى توغرىسىدا بايان

كىرورلار دىيارى تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپلا ئىنسانلار ياشاپ كەلگەن قەدىمىي ماكاندۇر، دىيارىمىزدىكىلەر ئەنە شۇ دەۋرلەردىن باشلاپلا ئۇشبۇ خاسىيەتلىك زېمىندا ياشاپ، بۇ يۇرتنى گۈللەندۈرۈپ كەلگەن. ئارخېئولوگلارنىڭ بايقىشىغا قارىغاندا، ئالتۇنتاغ باغرىدىن ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى بويلىرىدىن زور مىقداردا تاش قوراللار تېپىلغان، بۇ تاش قوراللارنىڭ مىقدارىنىڭ كۆپ بولۇشى شەكسىزكى، شۇ ۋاقىتتا مۇشۇ زېمىندا ياشىغان ئاهالىنىڭ سانىنى ۋاستىلىك كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. مۇندىن تۆت مىڭ يىللار مۇقەددەمگە تەۋە قەدىمكى قەبرىستانلىق، جۈملىدىن «كىرۇران گۈزلى» تېپىلغان قەبرەغول، شۇ ۋاقىتتا كىرورانلىقلارنىڭ مۇئەييەن تارىخىي تەرەققىياتىغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن، ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭمۇ ئاز ئەمەسلىكىدىن دېرەك بەرمەكتە.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى مەملىكەت مىقياسىدا قوزغالغان كىرۇران قىزغىنلىقى كىشىلەرنى قىزغىن بىر تېمىغا جەلپ قىلماقتا. كىرورانىنىڭ نوپۇسى قانچىلىك؟ كۆچكەنلىرى نەگە كەتكەن؟ زامانىمىزدا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر كىتابخانلارنى ئىزدىنىشكە، ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ.

كىرۇران مىلادىيەدىن بۇرۇن قۇرۇلغان بىر شەهەرنىڭ ۋە شۇ شەهەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان بىر بەگلىكنىڭ نامى. بۇ بەگلىك دەسلەپ كىرۇران نامىدا، كېيىنچە چەرچەن بەگلىكى نامىدا زاهىر بولغان. هۆكۈمرانلىق دائىرىسى دەسلەپ لوپ كۆلى ئەتراپىنى مەركەز قىلغان هالدا هازىرقى چاقلىق ناهىيەسى دائىرىسىنى كۆرسەتكەن بولسا، مىلادىيە 2 ـ ئەسىردىن باشلاپ هازىرقى چاقلىق، چەرچەن، نىيە ناهىيەلىرىنى ۋە لوپنور ناهىيەسىنىڭ بىر قىسىم زېمىنلىرىنى ئۆز ئىدارىسىغا ئالغان. بۇ مەزمۇندا تىلغا ئېلىنغان كىرۇران ئەينى دەۋردىكى كىرۇران ۋە چەرچەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى بولغان چاقلىق ناهىيەسى دائىرىسى ئاساس قىلىندى.

كىرورانىنىڭ نوپۇسى قانچىلىك ئىدى؟ بۇ هەقتە تارىخىي ماتېرىياللاردا بىۋاستە هەم ۋاستىلىك ئۇچۇرلار ساقلانغان. «خەننامە» 96 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى ئۇچۇرلارنى كىرۇران زېمىنى بىلەن باغلاپ، جەدۋەللەشتۈرسەك مۇنداق بولىدۇ:

بەگلىك نامى	ئائىلە سانى	نوپۇسى	ئەسكەر سانى	ئەسكەر نىسبىتى	ھەر ئائىلىدىكى ئوتتۇرىچە جان سانى
لوپ ~ نوپ ~ نوپكەنت (諾羌国)	450	1750	500	29%	3.9
چەرچەن (kroraina, 鄯善国)	1570	14100	2920	20%	9
سارمادان (calmadana, 且末国)	230	1610	320	20%	7
ئەندىر (saca 小宛国)	150	1050	200	20%	7
نىيە (nina, cadota, 精绝国)	480	3360	500	15%	7
روڭلۇ (يولئارش، 戎卢国)	240	1610	300	19%	7
جەمئىي	3120	23480	4740	20.5%	6.8

«خەنناما»دىكى كىروران، چەرچەن بەگلىكلىرىنىڭ نوپۇسى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى كۆرۈپ ئۆتتۇق، بۇلارنىڭ ئىچىدە چەرچەن ئېلىنىڭ نوپۇسى كۆپ، چەرچەن بەگلىكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 ـ يىلى كىروران ئېلىدىن پارچىلىنىپ چىققان. چەرچەن بەگلىكىنىڭ نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە 鄯善国، ھاكىمىيەت تىل يېزىقى بولۇپ قوللىنىلغان قارۇشتى يېزىقىدا kroraina دەپ يېزىلغان، خارابىلىكلەرنىڭ جايلىشىشى بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپلۈكىدىن ئالغاندا، بۇلار لوپ كۆلى بويىدىن تاكى مۇران خارابىسىغىچە بولغان جايلارنى كۆرسەتكەن. كىروران ئېلىنىڭ نوپۇسى ئېھتىمال مەردەك (pädäkä) ۋە كىتىك (kadag ـ katak) شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان بولسا كېرەك.

مىلادىيە 400 ـ يىلى چەرچەندىن ئۆتكەن راھىب فاشيەننىڭ خاتىرىسى يەنە بىر ۋاستىلىك ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە، 17 كۈن يول يۈرۈپ چەرچەن بەگلىكىگە كەلگەنلىكىنى ۋە بىر ئاي تۇرغانلىقىنى، بۇ يەردە 4000دىن ئارتۇق كىچىك كۆلۈڭگۇ (ھىنايانا) راھىبى بارلىقىنى خاتىرىلىگەن. راھىب فاشيەننىڭ چەرچەن بەگلىكىدىن چىقىپ، غەربىي شىمالغا يۈرۈپ 15 كۈنده ئارسى (ئاگىنى، ھازىرقى قاراشەھەر تەۋەسى)غا بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

«سۇڭنامە» 98 ـ جىلد «دى غۇزلىرى ھەققىدە قىسسە»دە «... يۈەنجيا 19 ـ يىلى (مىلادىيە 442 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، جۇرچى ئۇرغۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ، دۇنخۇاڭنى تاشلاپ كۇن پېتىشقا يۈرۈش قىلىپ جۇرچى ئارغۇنىڭ قېشىغا كەتمەكچى بولدى. ئۇلار چەرچەن (鄯善)گە يېتىپ بارغىچە، چەرچەن بېگى بەگروك 4000دىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن جۇرچى ئۇرغۇ چەرچەننى

ئىگىلىۋالدى...»[1]، دېيىلگەن.

بۇ بايانلارنى كۆرگەندىن كېيىن مۇنداق ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، بۇنىڭ بىرىنچىسى راھىب فاشىيەننىڭ دۇنخۇاڭدىن چىقىپ چەرچەن ئارقىلىق ھازىرقى قاراشەھەرگە بېرىشى. راھىب فاشىيەن ئارسىغا بارغاندا ئارىسىدا 4000دىن ئارتۇق كىچىك كۆلۆڭگۆ راھىبى بارلىقى يېزىلغان. ئۇنداقتا، مۇشۇ دەۋرلەردىكى ئارسىنىڭ نوپۇسىنى ئىزدەپ كۆرىدىغان بولساق، جىن سۇلالىسى (265 ـ 420) دەۋرىدە «ئارسى (ئاگىنى) ئېلىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى تەخمىنەن 80 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى.»[2] يەنە بىر مەسىلە، مىلادىيە 442 ـ يىلى جۇرچى ئۇرغۇنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى باشلاپ تۇرپاننى نىشانلاپ مېڭىپ چەرچەننى ئىشغال قىلغانلىقى ۋە چەرچەن بىگى بەگروڭنىڭ 4000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالە (ئاھالىنىڭ يېرىمى)نى باشلاپ چالمادانا (سارمادان، ھازىرقى چەرچەن)غا كۆچۈشىدۇر. يۇقىرىقى ئىككى مەسىلىدە بىزنى داۋاملىق ئىزدىنىشكە ئۈندەيدىغان نۇقتا شۇكى، دۇنخۇاڭدىن چىققان راھىب بىلەن جۇرچى ئۇرغۇ باشلىغان نۇرغۇن ئاھالىنىڭ چەرچەن (ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرى ۋە مۇزان بوستانلىقى)گە بېرىشىدۇر. ئەجەبا، ئۇلار ھازىرقى چاقىلىق بوستانلىقى ياكى مۇزان بوستانلىقىغا كېلىپ، ئۇ يەردىن لوپ كۆلى بويىغا قايتىپ، ئۇندىن كېيىن ئاندىن ئەسلىي يولىغا كىرگەنمۇ؟ بۇنداق بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق. شۇڭا كىروران شەھىرىنى مىلادىيە 327 ـ يىلى ئەتراپىدا ۋەيران بولغان دېگەن قاراشنى ئاغدۇرۇپ، 5 ـ ئەسىردىمۇ لوپ كۆلى بويىدا بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، شۇنداق بولغاندا ئاندىن مەسىلىنىڭ تېگىگە يېتەلەيمىز. يۇقىرىقى بايانلارغا ئاساسەن، كىروران ـ چەرچەن نوپۇسى ھەققىدە تەخمىنىي سانغا ئېرىشەلەيمىز. مىلادىيەنىڭ بېشىدا چەرچەن (كىروران)، نوپ نوپۇسىنى قوشۇپ ھېسابلىساق 15850 كىشى بولىدۇ. بۇ مەلۇماتنى تولۇقسىز مەلۇمات سۈپىتىدە قوبۇل قىلىمىز، چۈنكى ئۇ دەۋرلەردە ھازىرقىدەك نوپۇس ئىستاتىستىكىسى بولۇشى ناتايىن. بۇ سانغا دەريا ـ كۆل بويلىرىدا تارقاق ياشاۋاتقانلارنى ۋە قوشۇلماي قالغان شەھەر ـ بازارلاردىكى ئائىلىلەرنىمۇ بار دەپ قاراپ، بۇ ئىستاتىستىكىنى پۈتۈنلەپ 20 مىڭ دەپ قارىساقمۇ بولىدۇ. راھىب فاشىيەننىڭ 400 ـ يىلىدىكى بايانى يەنى چەرچەندىكى 4000دىن ئارتۇق راھىب بىلەن شۇ ۋاقىتلاردىكى ئاگىنى (قاراشەھەر)نىڭ 4000دىن ئارتۇق راھىبى سان جەھەتتىن تەڭ بولۇپ، بۇلاردىن بۇ ئىككى جايدىكى ئاھالىنىڭ نوپۇسىنىڭ تەڭلىشىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. شۇنداق بولغاندا، ۋاستىلىك ھالدا كىروران ئېلى ـــ چەرچەن بەگلىكىنىڭ نوپۇسىنىڭمۇ مىلادىيە 400 ـ يىلى 80 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز.

---

① «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتوتى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان (ئابدۇكېرىم ھاشىم، چېن يۈگۈي، ئىسمايىل مالىك، خو يى، رازاق مەتنىيازلار تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 712 ـ بەت.

② يۈەن زۇلياڭنىڭ مەسئۇل مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «يېپىڭ يولىنىڭ نوپۇس مەسىلىسى ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 79 ـ بەت.

بەگروھنىڭ ئاھالىنىڭ يېرىمى (4000 ئائىلىدىن ئارتۇق كىشى)نى باشلاپ چالمادانا (ھازىرقى چەرچەن)گە قېچىشىنى نەزەرگە ئالساق، مىلادىيە 442 - يىلى چەرچەن ئېلىدە 8000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالە بارلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇنىڭغا ئەينى چاغدا بەگلىك مەركىزى ۋە شۇ ئەتراپتىكى ئاھالىلەرنىڭ يېرىمىنى يەنى 4000دىن ئارتۇق ئائىلىنى باشلاپ چالمادانىغا كۆچكەن دەپ قارىساق (تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق دېيىلگەن)، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 8000 ئائىلىدىن خېلىلا كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ، مۇشۇلارغا ئاساسەن شۇ ۋاقىتلاردا 9 - 10 مىڭ ئائىلە كىشى بارلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇلارنى 10 مىڭ ئائىلە دەپ قارىساق ۋە مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى «خەننامە»دىكى) ھەربىر ئائىلىدە توققۇز جان بولۇش نىسبىتى بىلەن ھېسابلىساق، 442 - يىلى كىروران - چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 90 مىڭغا يېتىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. مانا بۇلارغا ئاساسلانغاندا، كىرورانلىقلارنىڭ نوپۇسى مىلادىيەنىڭ بېشىدا 20 مىڭ بولغان، 442 - يىلىغا كەلگەندە 80 - 90 مىڭغا يەتكەن. تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا شۇنى دېيەلەيمىزكى، ئاھالىنىڭ كۆچۈشى نوپۇسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى، دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئۆزگىرىشى، تاجاۋۇزچىلىق قاتارلىقلار ئاھالىنىڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»دىكى مىلادىيە 644 - يىلى ئەتراپىدا كىروران دىيارىدىن ئۆتكەن شۇەنزاڭنىڭ بايانىغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا « [چالمادانا (سارمادان)دىن چىقىپ] شەرقىي شىمالىغا 1000 يولدىن ئارتۇق يۈرگەندىن كېيىن نوپ (纳缚波古国 دەپ يېزىلغان، ئۇيغۇر ئالىمى سېڭقۇ سەلى تۇتۇق 10 - ئەسىردە بۇ نامنى «نوپ» دەپ تەرجىمە قىلغان) قەدىمكى ئېلىگە كەلدىم، بۇ كىروراندۇر»[1] دېگەن بايانىغا ئاساسلانساق، مىلادىيە 645 - يىلىدىن بۇرۇن، كىروران — چەرچەن بەگلىكى دائىرىسىدىكى شەھەر - بازارلار ۋەيران بولۇپ ئاھالىلەر كۆچۈپ كەتكەن، پەقەت دەريا - كۆل بويلىرىدىكى سانى نىسبەتەن ئازراق بولغان ئاھالىلەر قالغان بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، كۆپ سانلىق ئاھالىلەر ھایاتلىق ئۈچۈن باشقا جايلارغا كۆچكەن، لېكىن تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانساق، كىتىك ۋە مەردەك شەھەرلىرى بۇ ۋاقىتلاردا ۋەيران بولمىغان ئىدى، بۇ شەھەرلەر ئەينى ۋاقىتتىكى قاتناش يولىدىن يىراق بولغانلىقتىن، ئۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلار خاتىرىلەنمىگەن. ئاھالىنىڭ كۆچۈشىنى ئۇچ رايون بويىچە تەھلىل قىلىشىمىز مۇمكىن.

1 - رايون لوپ كۆلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رايوندا ئاھالىلەر تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ ياشاپ كەلگەن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنلا كىروران شەھىرىنى ۋە ئۆز بەگلىكىنى قۇرغان. ئەمما، 6 - ئەسىردە كۆنچى دەرياسىدىن بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇ تەدرىجىي ئازلاپ، شەھەر - بازارلار ھایاتلىق مەنبەسى بولغان سۇدىن ئايرىلىپ ۋەيران بولغان. شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى تۇپەيلىدىن، شەھەر

① ياڭ جيەنشىن تۇزۇپ شەرھلىگەن: «قەدىمكى دەۋردىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىلىرى (تاللانما ۋە شەرھىي)»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 104 - بەت.

ئاھالىلىرى يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئاھالىلەرنىڭ ئىككى قېتىملىق كۆچۈشى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەردە بەزى ئۇچۇرلار بار. كىرورانلىقلارنىڭ 1 - قېتىملىق كۆچۈشى يۇقىرىدا بىز كۆرگەندەك مىلادىيە 442 - يىلى بولغان، بەگ بەگروكى باشچىلىقىدا 4000دىن ئارتۇق ئائىلىلىك ھازىرقى چەرچەن ناھىيەسى دائىرىسىگە كۆچكەن، بۇ ئاھالىنىڭ سانى 20 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، چالمادانانىڭ يەرلىك ئاھالىسى، چەرچەندىن كۆچۈپ كەلگەنلەردىن ناھايىتى ئاز بولغانلىقتىن تەدرىجىي «چەرچەن» نامى «چالمادانا»نىڭ ئورنىنى ئېلىپ، بۈگۈنكى كۇنگىچە جاي نامى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. كىرورانلىقلارنىڭ 2 - قېتىملىق كۆچۈشى ھەققىدە، «كونا تاڭنامە» 40 - جىلدىتىكى «(职纳 ناپچۇق)، جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى كىرورلار خورلىرى قۇرغان»[1] دېگەن بايانى ھەم تاڭ دەۋرىدىكى لى جىڭۇ يازغان «يۇەنخي ئايمىقىدىكى ناھىيەلەرنىڭ تەزكىرىسى»دىكى «ئۇيغۇرغول... چەرچەنلىكلەر كەلگەن. سۇيي سۇلالىسىنىڭ دايې 6 - يىلى (610 -يىلى) بۇ يەردە ئۇيغۇرغول ئايمىقى قۇرۇلدى. سۇيي سۇلالىسىنىڭ مالمانچىلىق يىللىرىدا بىر توپ خورلار كېلىپ ئولتۇراقلاشقان... ناپچۇق (职纳) جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى قۇرۇلغان، خورلار چەرچەننى ناپچۇق دەيدۇ، شۇڭا ناپچۇق ئاتالغان»[2] دېگەن بايانلىرىدىن كۆرۈش مۇمكىن. «قوموڭ ناھىيەسى تەزكىرىسى»دە لاپچۇق خارابىسى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «قارلۇقغولنىڭ شەرق ۋە غەرب ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان. دەريانىڭ شەرقىدىكى ئىككى شەھەر (بىرى شىمالدا، بىرى جەنۇبتا)، دەريانىڭ غەربىدە بىر شەھەر... دەريانىڭ شەرقىنىڭ شىمالىدىكى شەھەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 180 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 150 مېتىر، سېپىلىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا، سېپىل تېمىنىڭ قېلىنلىقى ئۈچ مېتىر ئەتراپىدا، شەھەر سېپىلىنىڭ تۆت بۇلۇڭىدا قاراغۇنىڭ قالدۇقى، سېپىل ئىچىدە دۆڭ ۋە ئۆي خارابىلىرى بار. دەريا شەرقىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر قەلئەسى كىچىكرەك بولۇپ ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىردەك، قالدۇق ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىرچە، شەرقىي شىمالى بۇلۇڭىدا قاراغۇ بولۇپ ئېگىزلىكى 10 مېتىردەك كېلىدۇ. دەريانىڭ غەربىدىكى شەھەر قەلئەسىنىڭ قالدۇق ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىرچە...»[3] دېيىلگەن. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن، 493 - يىلى چەرچەن ئېلىدىكى بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ بۇ يەرگە قېچىپ كېلىپ يۇرت بەرپا قىلغانلىقى، 630 - يىللىرى بۇ يەردە لاپچۇق ناھىيەسىنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى يېزىلغان. «قوموڭ ناھىيەسى تەزكىرىسى»دە يەنە، مىلادىيە 489 - يىلى چەرچەن خورلىرىنىڭ ئۇيغۇرغولنى ئىشغال قىلغانلىقى، ناپچۇق شەھىرىنى بەرپا قىلغانلىقى، 632 - يىلى ئۇيغۇرغولدا ناپچۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۈچ ناھىيە تەسىس

① ② چېۋ لىڭ تۈزگەن: «لوپنورغا ئائىت ماتېرىياللاردىن ئۇزۇندى توپلام»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق سانى، 12 - ، 13 - بەتلەر.

③ قوموڭ ناھىيەلىك تەزكىرە كومىتېتى: «قوموڭ ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 397 - بەت.

قىلىنغانلىقى، 1332 ئائىلە، 6778 نوپۇس بارلىقى يېزىلغان[1]. مانا بۇلار ئەمەلىيەتتە، 1 ـ رايوندىكى ئاھالىنىڭ كۆچۈشى ھېسابلىنىدۇ. بۇلار ھازىرقى قومۇل شەھرىنىڭ لاپچۇقا ۋە ھازىرقى چەرچەن ناھىيەسىگە كۆچكەن. شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى، ئەڭ چوڭ كۆچۈش كۆنچى دەريا‌سى ئېقىنى ئارقىلىق لوپ كۆلى رايونىغا كېلىدىغان سۇنىڭ توختىشى ياكى ئازىيىشى تۈپەيلىدىن، ئاھالىلەرنىڭ يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت، لېكىن بۇ ھەقتە ئېنىق يازما خاتىرە يوق، پەقەت سۇنىڭ قىسلاشقانلىقى، سۇنى مەخسۇس تىزىملاپ نۆۋەت بويىچە ئېلىنىدىغانلىقى دېگەندەك ئۇچۇرلار، شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى مۇشۇ يەكۈنگە كەلتۈرىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى قېتىملىق كۆچۈش تارىخىي يازمىلاردىكى خاتىرىلەردىن ئىبارەت. يازما خاتىرىگە چۈشمىگەن كۆچۈشنى ھېسابقا ئالمىغان بولساق، شەكسىزكى بىر تۈركۈم ئاھالە كۆنچى دەريا‌سىنى بويلاپ، سۇ قوغلاپ يۇقىرى ئېقىنغا كۆچكەن، جۈملىدىن قۇم دەريا ئېقىنى بويىدىكى ئىزلارغا، ئۇنىڭدىنمۇ يىراق جايلارغا كۆچكەن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. LA خارابىسىنى مەركەز قىلغان بىر تۈركۈم ئاھالە ھازىرقى مۇران بوستانلىقى ۋە چاقلىق ناھىيە بازىرى ئەتراپلىرىغا كۆچكەن. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانساق، كىرورا‌ن ـ چەرچەن بەگلىكىدىكى ئاھالىلەر ياقا يۇرتلارغا، جۈملىدىن خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان رايونلارغىمۇ كۆچۈپ بارغان، ئۇلار كۆچۈپ بارغان يېرىدە نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى 鄯善 دىن 鄯 ياكى 善 خېتىنى ئاساس قىلىپ قوللانغان. تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان يازمىلاردىكى كۆرىلىدىغان 鄯庆، 鄯护، 鄯愿، 鄯好، 鄯月光 قاتارلىق ناملارنى[2] كۆرسىتىشكە بولىدۇ. 1930 ـ يىللىرى لوياڭ شەھىرىدىن 6 ـ ئەسىردىكى كىرورانلىقلارنىڭ قەبرە تېشى بايقالغان، مانا بۇلار كىرورانلىق بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ كۆچۈپ ھەتتا ئىچكىرىگىمۇ بارغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىز بۇ يەردە 10 ـ ئەسىرلەردە، بىر تۈركۈم كىرورانلىقلارنىڭ داۋاملىق ئۆز يۇرتىدا ياشىغانلىقىدەك پاكىتنى ئەسكە ئېلىشىمىز زۆرۈر. «شاجو ۋە ئۇيغۇرغولنىڭ جۇغراپىيەلىك تەپسىراتى»دا «تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەرقىي تۈركلەرگە تەۋە شەنفۇتو باج سېلىقىنىڭ ئېغىرلىقىدىن شەھەرنى تاشلاپ چەرچەنگە قاچتى. تۇيغۇنلار تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشتى... خورلار چەرچەننى نوپ (纳职) دەپ ئاتايدۇ...» دېيىلگەن. مانا بۇلاردىن قارىغاندا، كىرورا‌ن رايونىدا بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ داۋاملىق ياشىغانلىقىنى، بىر تۈركۈم ئاھالىنىڭ ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. مىلادىيە 925 ـ يىلى ساك تىلىدا يېزىلغان، خوتەن ئالتۇن ئىل ھاكىمىيىتىنىڭ ئەلچىسىنىڭ يول بويلاپ يازغان دوكلاتىدا، كىرورا‌ن رايونىدىكى شەھەر ـ بازار ئولتۇراق نوقتىلىرىدىن

① قومۇل ناھىيەلىك تەزكىرە كومىتېتى: «قومۇل ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

② لىن مېيسۇن: «كىرورا‌ن ـــ ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى»، مەركىزي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 194 ـ، 195 ـ بەتلەر.

Kyauratakamtha (كىرورلار شەھىرى)، Kadaka bisa kamtha (كىتىك رايونىدىكى شەھەرلەر، چاقلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 100 كىلومېتىر شىمالىدا)، Inaka chitta bu چوڭ لوپ ـ چاقلىق بازىرى ئەتراپى) بىلەن naha، chunu كىچىك لوپ ـ مۇران كونا شەھىرى) بىلەن 弩支 (durtci، ۋاششەھىرى كونا شەھىرى)، pädäka bisa kamtha بۇ نام قارۇشتىشۇناس لىن مېيسۇننىڭ ئىسپاتلىشىچە، شەھىرى مەردەك دېگەن نامدا ساقلىنىپ قالغان) ۋە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 ـ يىلىدىكى نام (鄯善 7 ـ ئەسىردىكى تۇبۇتچە يازمىلاردا Cercen دەپ يېزىلغان)نىڭ چەرچەن دېگەن شەكىلدە زامانىمىزغا يېتىپ كېلىشى، 职纳نىڭ ئەسلىسى ناپچۇق (dapaci katha دەپ يېزىلغان)نىڭ «لاپچۇق» بولۇپ ساقلىنىشىدىن يۇقىرىقى شەھەرلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىرورلار نامىنىڭ Kyaurata سۈپىتىدە ساقلىنىشى، بىر تۈركۈم كىرورانلىقلارنىڭ ئۆز يۇرتىنىڭ نامىنى ساقلاپ ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[①].

2 ـ رايوندىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى 10 ـ ئەسىردىكى ۋەقە بولۇپ بۇ ھەقتە يازما خاتىرە يوق، لېكىن مۇران كونا شەھىرى ۋە چاقلىق ناھىيە بازىرىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى تۇپەيلىدىن ئاھالىنىڭ كۆچكەنلىكىنى ئىلمىي پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانساق، 645 ـ يىلىدىن بۇرۇن نامەلۇم سەۋەبلەر بىلەن ۋەيران بولغان قۇتۇم ـــ قېتىم (古屯、七屯 ، khatum، مۇران كونا شەھىرى خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ) شەھىرى بىلەن قاغان شەھىرى khavani، 扜泥、泥欢 ئەتراپلىرىغا، 675 ـ يىللىرى بىر تۈركۈم ئاھالە يىغىلىپ يۇرتىنى قايتىدىن گۈللەندۈرگەن. بۇ قېتىمقى گۈللەندۈرۈش «شاجو ۋە ئۇيغۇرغولنىڭ جۇغراپىيەلىك تەزكىرىسى»، «شۇچاڭ ناھىيەسىنىڭ پاسىللىرى» نامىلىق يازمىلاردا، سەمەرقەنتلىك سەردار كاڭ يەندىيەننىڭ تۆھپىسىگە يېزىلغان. بۇ قېتىمقى گۈللىنىش ئەلۋەتتە بىر تۈركۈم كىرورانلىق ئاھالىنىڭ يۇرت ـ ماكانىنى سېغىنىپ قايتىشى ۋە پىتىراپ كەتكەن جايلىرىدىن قايتىشى بىلەن ناھايىتى تېزلا ئاۋات بولغان. خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، توققۇز شەھەرچە بەرپا قىلىنغان. ئۇلار تاشبالىق (石城)، قۇتۇمبالىق (古屯城)، ياڭىبالىق (新城)، بوربالىق (蒲桃城) ۋە شەھىرى سابىز (萨吡)... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ شەھەرلەرنىڭ ئورنى ھەققىدە ئۇچۇرلارغا ئىگە بولساقمۇ، نوپۇسى ۋە ۋەيران بولغان يىللىرى ھەققىدە يازما ئۇچۇر يوق، شۇنداقتىمۇ ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارغا ئاساسەن بۇ شەھەرلەرنى 10 ـ ئەسىرده، توغرىراقى 11 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ۋەيران بولغان دەپ چىقىرىلغان ھۆكۈمنى ياقلايمىز. بۇ قېتىم كۆچكەن ئاھالىلەر ئالدىنقى قېتىمقىدىن خېلىلا ئاز ئىدى، شۇڭا بۇلارنى يېقىن قوشنا شەھەرلەر لوپ (卜罗، LOP)، كىتىك ـ كاتاك (怯台، kadag، KADHAKH) ۋە مەردەك (pädäka) شەھەرلىرىگە كۆچكەن دېيىشكە بولىدۇ.

① خۇاڭ شېڭجاڭ: «‹خولستېن قول يازمىسى› بىلەن غەربىي شىمال تارىخ، جۇغراپىيەسى ئۇستىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1984 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سانى، 62 ـ بەت.

3 ـ رايون: كىتىك، لوپ ۋە مەدەك شەھەرلىرى بولۇپ بۇ شەھەرلەر ئەينى ۋاقىتتا ئىنتايىن گۈللەنگەن ئىدى. بۇلار ئوتتۇرا ئەسىردە، تەكلىماكاندىكى مەشھۇر شەھەرلەردىن ئىدى، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان. بۇ شەھەرلەردىن لوپ شەھىرى مىلادىيەنىڭ بېشىدىن باشلاپ گۈللەنگەن، شۇ ۋاقىتتىكى يازمىلاردا 弩支城 دەپ، 7 ـ ئەسىردە قايتا گۈللەندۇرۇلگەندە ياڭىبالىق دەپ يېزىلغان، لېكىن ئوتتۇرا ئەسىردە قەدىمكى نامى بىلەن لوپ ـ نوپ دەپ يېزىلغان، بۇ شەھەر چاقىلىق ناھىيە ۋاششەھىرى يېزىسىنىڭ غەربىدىكى كونا شەھەر خارابىسىدۇر. كىتىك شەھىرى تۈبۈتلەر ئىشغالىيىتى دەۋرىدە kadag دەپ يېزىلغان، 10 ـ ئەسىردىكى پارسچە ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم»دە KADHAKH، 13 ـ ئەسىردىكى خەنزۇچە يازمىلاردا 怯台 دەپ، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا (16ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگىچە) كىتىك ـ كىنىك ـ كدك، دەپ يېزىلغان (بۇنىڭغا «تارىخى رەشىدىي»، «مەۋلانا ئەرشىدىن تەزكىرىسى»، «كاشغەر تارىخى»، «تارىخى ھەمىدىيە»لەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن). تارىخىي يازمىلاردا بۇ شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغان ۋاقتى، ئاھالىسىنىڭ كۆچكەن جايلىرى ھەققىدە ئېنىق خاتىرە بار. مەردەك ۋە كىتىك شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشرىك، ئاز بىر قىسمى مۇسۇلمان ئىدى. بۇ شەھەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ قاياقتا كۆچكەنلىكى ھەققىدە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدىي»، شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدىي ـ زەيلى»، «تارىخىي كاشغەر» (مىر سالىھ كاشغەرىي كۆچۈرگەن)، شىريارنىڭ «مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تەزكىرىسى»، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدىيە»... قاتارلىق كىلاسسىك تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 1340 ـ يىللار ئەتراپىدا شەھىرى كىتىكتە قاتتىق قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ شەھەرنى قۇم باسقان، مۇسۇلمانلار جەلالۇددىن كىتىكىي باشچىلىقىدا تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا قاراپ كۆچۈپ، ئاخىرى ئاقسۇ ئايكۆل قاتارلىق جايلارنى ماكان قىلغان. يول بويلاپ ئىزدەيدىغان بولساق، ھازىر كورلا شەھىرىدە لوپئېرىق ۋە ئۇنىڭ بويىدا لوپلۇقلار، كورلا شەھىرىنىڭ ئايروپىلان ئىستانسىسىنىڭ شىمالىدا كىتىكلىكلەر كەنتى بارلىقى، بۈگۈرنىڭ چەرچى يېزىسىدىكى بىر بۆلۈك ئاھالىنىڭ ئۆزلىرىنى لوپلۇقلارغا باغلاپ رىۋايەت قىلىدىغانلىقى مەلۇم. بۈگۈر ناھىيەسىدە كىتىك شەھىرىنى بۈگۈر تەۋەسىدە دەپ قارايدىغان قاراشلار بار. ئاقسۇ ۋە كۇچارلاردىن كىتىكتىن كۆچكەن كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى بارلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم. پىچان ناھىيەسىدە لوپكارىز ناملىق كارىز بولغاندىن سىرت، مۇشۇ ناھىيەنىڭ لۇكچۇنگە يېقىن بولغان ئامانشاھ مەھەللىسى بار، رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا بۇ مەھەللىدىكىلەرمۇ شەھىرى كىتىكتىن كۆچۈپ بارغانلار ئىكەن، ئۇلار ئۆزلىرىنى قۇمتاغدىن كەلگەن، دەپ قارايدۇ. قومۇل شەھىرىنىڭ لاپچۇقتا بىر تۈركۈم ئاھالە ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى لوپلۇق دەپ ئاتايدۇ ھەمدە ئىسمىنىڭ بېشىغا لوپ نامىنى قوشۇپ قوللىنىدۇ. مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا قارىغاندا شەھىرى كىتىك، لوپ ۋە مەردەكلەر ۋەيران

بولغاندا، ئاھالىلەر بىرقانچە توپقا بۆلۈنۈپ كۆچكەن. ئۇلارنىڭ كۆچكەن جايلىرىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق، مۇسۇلمانلار يۇقىرىقى جايلارغا كۆچكەن بولسا، غەيرىي مۇسۇلمان ئاھالىلەر قەيەرگە كەتتى؟ ئۇيغۇرچە كىلاسسىك تارىخلاردا غەيرىي مۇسۇلمانلارنى قۇم تېگىدە قېلىپ ھالاك بولدى... دېگەندەك ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. بۇ خۇددى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى يېزىشتىن پايدا يوق دەپ، دىنىي قاراش تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك بايانلارنى يازمىغانغا ئوخشاش بىر ئىشتۇر. ئەمەلىيەتتە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدىن قېچىپ شەرققە كۆچكەن، ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈپ، تەخمىنەن 1360 - يىللىرى ئەتراپىدا دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بارغان. بۈگۈنكى سېرىق ئۇيغۇرلار — يۇغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «يۇغۇرلار كەلگەن شىجىنىڭ خاجىدىن»دا، دەسلەپ قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ شەھەرلىرىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى، ئوتلاقلىرىنىڭ قۇرۇپ كەتكەنلىكى، قاتتىق بورانلىق، ھالاكەتلىك ئاشۇ يىللاردا يات دىندىكىلەرنىڭ ئۇلارنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ كۆچە - كۆچە ئۇچ ئايدا توختىغانلىقى يېزىلغان[1]. مانا بۇلار مۇسۇلمان بولمىغان ئاھالىسىنىڭ كېيىنكى كۆچۈپ بارغان يېرى ۋە تەقدىرىدۇر. سېرىق ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ۋە مىللەت نامىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتايدۇ. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق بەزى يازمىلاردا، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىنىڭ چاقىلىق ئىكەنلىكى ئېنىق يېزىلغان. مۇسۇلمان بولغان سېرىق ئۇيغۇر ئاھالىلىرى مىللەت نامىنى قوللانماستىن باشقا ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش، ئۆزلىرىنى يۇرت نامى بىلەن ئاتايدىغان بولغان.

كىرورانلىقلارنىڭ كۆچۈشى بۇنىڭ بىلەنلا ئاخىرلاشمايدۇ. تارىخىي ئەسەرلەر ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ ئۇچۇرلىرىغا ئاساسلانغاندا، كىرورانلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولمىش لوپلۇقلار 18 - ئەسىرلەردىن باشلاپ 1940 - يىلىغىچە يۇز بەرگەن بىرقانچە قېتىملىق يۇقۇملۇق كېسەللىك ۋە دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن، بىرقانچە قېتىم يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ كۆچكەن. بۇلارنىڭ كۆچكەن يەرلىرى ئاساسەن كېيىن بەرپا بولغان چاقىلىق ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان بوستانلىق، مۇران بوستانلىقى، ۋاشىھەمرى بوستانلىقى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىنلىرى بولغان.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كىروران رايونىدىكى كىرورانلىقلارنىڭ نوپۇسى كۆپەيگەن ئاشۇ ۋاقىتلاردا 100 مىڭغا يەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ھازىر كۆپىنچە ھالدا خەنزۇچە يازمىلاردا ئۇچرايدىغان ئاخىرقى يىل چېكىنىش شەھەرنىڭ ۋەيران بولغان دەۋرى قىلىپ قوبۇل قىلىۋاتىمىز، ئەمما ھازىرقى پاكىتلار بۇ ھەقتە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشنىڭ

① «يۇغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن «يۇغۇرلار كەلگەن شىجىنىڭ خاجىدىن» داستانىغا قارالسۇن.

زۆرۈرلۈكىدىن بېشارەت بەرمەكتە. كەلگۈسىدە پاكىتلارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بالدۇر بولغاندا، كىرورانىنىڭ 6 - ئەسىرنىڭ باش ۋە ئوتتۇرىلىرى ياكى 6 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋەيران بولغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى مۇمكىن. كىرورانلىقلار تارىخىي دەۋرلەردە تۆرلۈك سەۋەبلەر بىلەن يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلغان. مىلادىيە 442 - يىلى 4000 ئائىلە سارمادانغا يەنى ھازىرقى چەرچەنگە كۆچكەن، بۇلار ئاھالىنىڭ يېرىمى بولۇپ، قالغان يېرىمى يەنىلا ئاشۇ يۇرتىدا ياشاپ قالغان. كىرورلار دائىرىسى خېلى چوڭ بەگلىك بولغانلىقتىن شەھەرلەر ۋەيران بولغان ۋاقىتلاردا، كۆپىنچە دەريا - كۆل ۋادىلىرى ۋە گۈللىنىپ تۇرغان شەھەرلەرگە كۆچۈپ ياشىغان. 1 - رايوندىكى شەھەرلەردىن ئاھالىلەرنىڭ 2 - ۋە 3 - رايونلارغا كۆچۈش بىلەن بىرگە، قوشنا بولغان قومۇل ۋە چەرچەنلەرگە كۆچكەن. 2 - رايوندىكى شەھەرلەر ۋەيران بولغاندا 3 - رايوندىكى كىتىك، لوپ ۋە مەردەك قاتارلىق شەھەرلەرگە كۆچكەن. 3 - رايوندىكى شەھەرلەر ۋەيران بولغاندا ئاھالىلەر بىرقانچە توپقا بۆلۈنۈپ كۆچكەن، بىر توپى تارىم دەرياسىنى بويلاپ كۆچكەن، ئۇنىڭ ئىزناسى سۈپىتىدە كورلا شەھىرىدە كىتىكلىكلەر مەھەللىسى، لوپ ئېرىق ناملىرى ساقلىنىپ قالغان بولسا، بۈگۈر ناھىيەسىدە كىتىك ھەققىدىكى ئاجايىپ رىۋايەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇلار كۆچۈپ يۈرۈپ ئاقسۇ ئايكۆلگىچە بارغان ۋە شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بىر تۈركۈم ئاھالە قۇمستاغ قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ پىچان ناھىيەسىگە بارغان. پىچاننىڭ دىغار يېزىسى ۋە ئامانشاھ مەھەللىسىدىكى بىر قىسىم ئاھالىلەر ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ، پىچان ناھىيەسىدە يەنە لوپكارىز دەيدىغان نام شۇنىڭ يالدامىسىدۇر. مۇسۇلمان بولمىغان كىرورلار ئەۋلادلىرى شەھەرلەر ۋەيران بولغان 14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، دۇنخۇاڭنى نىشانلاپ شەرققە كۆچكەن ۋە بۈگۈنكى كۇندە يۇگۇ (سېرىق ئۇيغۇر) دېگەن نامدا ياشاپ كەلمەكتە. دېمەك، 14 - ئەسىردە كىرورانلىقلارنىڭ ئاخىرقى ئاھالىلىرى كۆچۈپ كەتتى، لېكىن دەريا - كۆللەرنى ئۆزىگە ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان بىر تۈركۈم ئاھالىلەر ئىزچىل تۇرده ئۆز يۇرتىدا ياشاپ قالدى، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا 10 مىڭدىن ئوشۇق ئىدى. ئۇلار تاكى 20 - ئەسىرگىچە ئۆزلىرىنى «لوپتۇق» دەپ ئاتاپ كەلگەن، قوشنا ئۇيغۇرلار ئۇلارنى «لوپلۇق» دەپ ئاتىغان، بۇ خۇددى باشقا جايدىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش مىللەت نامى بىلەن ئاتاشتىن كۆرە، يۇرت نامى بىلەن ئاتىغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر خالاس. بۇ، لوپ دېگەن جايدا ياشايدىغان كىشىلەر دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. بۈگۈنكى كۇندە چاقىلىق ناھىيەسىدە لوپنور كۆلى (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نور قوشۇمچىسى قوشۇلغان)، لوپنىڭ قېقىرى، لوپلەڭگەر (لوپجاڭزى)، لوپلۇقلار (چاقىلىق ناھىيەسىدىكى بىر تۈركۈم ئاھالە)، لاپچۇق (قومۇل شەھىرىدە)، ئابدال(چاقىلىق ناھىيەسىدە)، لوپنورلۇقلار (لوپنور نامى 1945 - يىلىدىن باشلاپ قوللىنىلغان، 1958 - يىلى 尉犁县 نىڭ ئۇيغۇرچە نامى لوپنور قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن كۆنچى نامىنىڭ ئورنىنى ئالغان، كېلىش مەنبەسى چاقىلىق ناھىيەسىدىكى لوپ كۆلى ئىدى، لوپنور ناھىيەسىدىكى لوپلۇقلار ناھىيە نامىنى قوللىنىپ لوپنورلۇق دەپ ئاتالماقتا) قاتارلىق

نامىلار تارىختىن بۇيان ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلمەكتە، بۇ نامىلار مۇشۇ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن بېرى مۇشۇ زېمىندا ياشاپ، گۈللەندۈرۈپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. گەپنىڭ نېگىزىنى ئېيتقاندا، كىرورانلىق زور بىر تۈركۈم ئاھالە كۆچۈپ كەتكەن، بىر قىسمى كېيىن قايتىپ كەلگەن، ئەمما سانى كۆپ بولمىسىمۇ بىر قىسىم ئاھالە ئاخىرقى شەھەرلەر ۋەيران بولغان 14 - ئەسىردىن كېيىنمۇ تارىم، كۆنچى، چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئېقىنلىرىنى بويلاپ بېلىق ۋە قۇش، ئۆسۈملۈكلەرنى ئوزۇقلۇق قىلىپ، چارۋا بېقىپ، ئوۋچىلىق قىلىپ ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن، مانا بۇ كىرورانلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىنچە كەڭرى ماكانىنىڭ دائىرىسىدە شەھەر بەرپا قىلىشقانلىقتىن، رايون نامى لوپنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنى «لوپتۇق» دەپ ئاتاپ، ھازىرمۇ ئارىمىزدا ياشاپ كەلمەكتە. لوپنور نامى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى ئاھالىلەر مەمۇرىي جەھەتتىن لوپنور ناھىيەسىگە تەۋە بولغانلىقتىن، ناھىيەنىڭ نامىنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنى «لوپنورلۇق» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ كەتكەن، لېكىن چاقىلىقتا ئەسلىي نامى بويىچە «لوپلۇق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

شەھىرى كىتىك، لوپ، شەھىرى مەردەك قاتارلىقلارنىڭ ۋەيران بولۇشى چاقىلىق دائىرىسىدىكى شەھەر - بازارلارنىڭ ۋەيران بولۇپ تۇگىگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى، مۇتلەق كۆپ ئاھالە كۆچۈپ كېتىپ ئاز سانلىق ئاھالە يۇرت پىنھانلىرىدا، دەريا - كۆللەر بويلىرىدا بېلىقچىلىق، مالچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات كەچۈردى، ئۇلار ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن بۇرۇنلا «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان، بۇلار مانا بۇگۈنكى كۇندە بىز تىلغا ئېلىۋاتقان لوپلۇقلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ.

مىلادىيە 1514 - يىلى سۇلتان سەئىدخان يەكەننى ئاستانە قىلىپ قۇرغان يەكەن خانلىقى 1680 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈردى، بۇ خانلىقنىڭ دەسلەپكى ئۇچ سۇلتانى سەئىدخان، ئابدۇرەشىتخان، ئابدۇكېرىمخانلارنىڭ ئادالەتلىك سىياسىتى رىغبىتىدە يۇرتلار پاراۋان بولۇپ، يېڭى بىر گۈللىنىش دەۋرىنى بارلىققا كەلتۈردى. ھازىرقى پاكىتلاردىن قارايدىغان بولساق، شاھ مەھمۇد جۇراس «تارىخى رەشىدي - زەيلى» نامىلىق كىتابىدا چاقىلىق نامى سۇلتان ئابدۇرەشىتخان زېمىنى سۇپىتىدە سانىلىدۇ، بۇ مەسىلىدە ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچى قوشۇپ قويغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ گۇمان قىلىمەن. ناۋادا بۇ ھەقتىكى پاكىت كۆپەيسە، كۆرگەن ۋەيران بولۇشتىن كېيىنكى گۈللىنىشنى 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرى دەپ قاراش مۇمكىن بولاتتى، ئەپسۇسلىنارلىقى ھازىرچە يۇقىرىقى ئەسەردىن باشقا مەنبەلەر بۇ قارىشىمىزنى قۇۋۋەتلىمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قاراش بىلەن پىرىنسىپال جەھەتتە باشقا ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ يازمىلىرىغا ئاساسەن، قايتا كۆجۇم يۇرت بەرپا بولغان ۋاقىت — چاقىلىق ۋە ۋاششەھىرىنىڭ بەرپا بولۇشىنى مىلادىيە 19 - ئەسىرنىڭ بېشىغا سۈرۈشكە مەجبۇرمىز. بۇ دېگەنلىك ھەرگىزمۇ 14 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە چاقىلىق دائىرىسىدە ئاھالە قالمىغان دېگەندىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ ھەقتە خەنزۇچە مەنبەلەردە خېلى ياخشى مەلۇماتلار بار، «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»نى

يازغۇچىلار شۇ پاكىتلار ئاساسىدا لوپلۇقلارنىڭ ھايات ۋە نوپۇسىدىن قىسقىچە مەلۇمات قالدۇرغان. تۆۋەندە ئەنە شۇ سانلىق مەلۇماتلار ئارقىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

1723 - يىلىدىن بۇرۇن لوپ كۆلى رايونىدا 2000دىن ئارتۇق ئائىلە بارلىقى يېزىلغان، بۇلارنى ھەر ئائىلىدە بەشتىن نوپۇس بار دەپ پەرەز قىلساق، 10 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇس بار بولىدۇ. 1723 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇرپانغا كىرگەندە، جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشنى ئىستىگەن لوپلۇقلار، كەم دېگەندىمۇ ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈنگەن ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن. لوپلۇقلارنىڭ تۇرپانغا چىققان ۋەكىللىرىنىڭ ئۈچ توپ بولۇشىمۇ ئۇلارنىڭ ئاھالە سانىنىڭ خىلىلا كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لوپلۇقلار چىڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىپ بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئارىسىدىكى كېلىشىمگە ئاساسەن، تۇرپان ۋە لوپ رايونلىرى جۇڭغارلارغا تەۋە بولىدۇ، شۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى تۇرپانلىقلار ۋە لوپلۇقلارنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈشى توغرۇلۇق يارلىق قىلغان. گەرچە تۇرپانلىقلاردىن 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىگە كۆچۈپ يۇرت - ماكان بەرپا قىلغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇرلار بولسىمۇ، لوپلۇقلارنىڭ كۆچكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يازما ئۇچۇر يوق. لوپلۇقلارنىڭ گەنسۇ دائىرىسىگە كۆچەلمەسلىكىدىكى ئاساسىي سەۋەب، لوپلۇقلارنىڭ ئۇ چاغلاردا يېزا ئىگىلىكىدىن كۆرە بېلىق ۋە قۇشلارنى تۇتۇش، ياۋايى جانداراردىن ئوۋلاش، چارۋىچىلىق قاتارلىق ئىگىلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەنلىكىدىن بولغان. تۇرپانغا ۋەكىل بولۇپ چىققانلار، جۈملىدىن ھېچ بولمىغاندا باشچىلىرى جېنىنى ئېلىپ قېچىشقا مەجبۇر بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لوپلۇقلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قايتا چۈشۈپ قالغان لوپلۇقلاردىن ئۆچ ئېلىشىغا سەۋەب بولغان بولۇپ، خەلق رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، جۇڭغارلار لوپلۇقلار ياشىغان جايلارنى قورشاپ قانلىق قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان، جۇڭغارلارنىڭ ئۆچ ئېلىپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشى سەۋەبىدىن لوپلۇقلارنىڭ ئاھالىسى زور دەرىجىدە ئازلاپ كەتكەن.

1758 - يىلى لوپ كۆلى رايونىدا 600دىن ئارتۇق ئادەم بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغانلىقى خەنزۇچە يازمىلاردا خاتىرىلەنگەن. ئاھالە سانىنىڭ 1723 - يىلىدىكى 10 مىڭدىن 1758 - يىلىدىكى 600 ئەتراپىغا چۈشۈپ قېلىشى يۇقىرىقى قاراشلىرىمىزنى دەلىللەيدۇ.

1761 - يىلى لوپ كۆلى رايونىدا 183 ئائىلە 1071 نوپۇس بارلىقى خاتىرىلەنگەن، بۇلار ئەمەلىيەتتە تىزىمغا ئېلىنغان باج تاپشۇرغۇچىلار سانى بولۇشى مۇمكىن.

1782 - يىلى لوپ كۆلى رايونىدا 208 ئائىلە 1260تىن ئارتۇق نوپۇس[1] بارلىقى يېزىلغان، 1797 - يىلى بىر قىسىم ئاھالىنىڭ خوتەن تەرەپكە، يەنى ھازىرقى لوپقا

① بۇ نوپۇس مەلۇماتى 1944 - يىلى نەشر قىلغان «جۇڭگو چېگرا تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ئەسەرلىرى» (1 - توپلام) 36 - بەتتىمۇ تەكرارلانغان، ئەمما دەققەت قىلىش زۆرۈركى، بۇ سانلىق مەلۇمات ئەينى ۋاقىتتا قاراقۇشۇن كۆلى بويىدا ياشاۋاتقان ئاھالىنىڭ بىر قىسمىنى كۆرسەتكەن، باشقا جايدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

كۆچكەنلىكى، يەنە بىر قىسمىنىڭ لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قارچۇغاغىچە بولغان جايلارغا كۆچكەنلىكى، يەنە بىر بۆلىكىنىڭ چاقىلىقنىڭ قاراقوشۇن كۆلى بويلىرىغىچە كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئەسلىگىنىمىزدە، شۇ ۋاقىتلاردىكى نوپۇس ئىستاتىستىكىسىنىڭ توغرا بولۇش ئېھتىماللىقىنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. بۇ يەردە كۆرگەن لوپ كۆلى رايونى ھەرگىزمۇ ھازىرقى كۇندە لوپ كۆلى ئاتالغان كىرورلار قەدىمكى شەھىرى رايونى بولماستىن، قاراقوشۇن كۆلى رايونىدىن تاكى تىكەنلىككىچە بولغان تارىم، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشىمىز مۇمكىن. مىلادىيە 19 ـ ئەسىردىن باشلاپ خوتەن تەرەپتىن بىر بۆلەك ئاھالە چاقىلىق رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، يۇرتنى قايتىدىن ئاۋات قىلىشقا باشلىغان، ئۇلار دەسلەپ ھازىرقى چاقىلىقنى گۇللەندۇرگەن. لوپلۇقلار تارىم دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلى تەدرىجىي كۆچۈپ ھازىرقى مۇران بوستانلىقىنىڭ گۇللىنىپ كۆجۈم ئولتۇراق نۇقتىسىغا ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۇرگەن، شۇنداقلا ئاھالىلەر تارىم دەرياسىنى بويلاپ لوپ لەڭگەردىن كۆنچى بازىرىغىچە بولغان مەھەللىلەرگە تارقالغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار يازما مەنبەلەردە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئېكسپېدىتسىيەچى سېۋېن ھېدىن 1900 ـ يىلىدىكى شىنجاڭنىڭ نوپۇسى ھەققىدە ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇ قاتاردا لوپ رايونىنىڭ نوپۇسى ھەققىدىمۇ توختالغان، ئۇنىڭ يېزىشىچە لوپلۇقلارنىڭ بېگى ئۇنىڭغا بۇ رايوندا 535 ئائىلە جەمئىي 9025 نوپۇس بار، دەپ ئېيتقان. بۇنداق بولغاندا ھەر بىر ئائىلىدە 17دىن جان بار بولغان بولىدۇ، بۇ گەرچە ھەممە كىشىنى ئەجەبلەندۇرسىمۇ، مۇشۇ رايونىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان كىشىلەرلا ئەجەبلەنمەستىن. بەرھەق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ دەپ، سېۋېن ھېدىنىنىڭ كۆرسەتكەنلىكىنى ئەستە ساقلايمىز. دېمەك، بۇ چاغلاردا چوڭ ئۆي يەنى جەمەت بويىچە ئائىلە بولۇپ ئۇيۇشقانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن. بۇ چاغدا مۇشۇ رايوندىكى ئەڭ چوڭ بازار ھېسابلانغان دۇرالدا پەقەت 150 ئائىلە بولغان. سېۋېن ھېدىن ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، لوپلۇقلارنى 10 مىڭ ئەتراپىدا دەپ ھۆكۈم قىلغان. بۇ سان ئەلۋەتتە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنى ھەم قاراقوشۇن كۆلى بويىغىچە بولغان جايلاردىكى يەرلىك لوپلۇقلارنىڭ سانىنى كۆرسىتىدۇ. 1873 ـ يىللىرى تارىم ۋادىسىغا كەلگەن مىسسىيونېرلاردىن فورس قاتارلىقلارنىڭ دوكلاتىدا لوپلۇقلارنى 10 مىڭ ئائىلە (بۇ قاراش ئۇيغۇر ئالىمى موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدىيە»دە يېزىلغان 12 مىڭ ئۆيلۈك دېگەن قارىشى بىلەن يېقىنلىشىدۇ) 70 مىڭ نوپۇس دەپ يازغان، ئەمەلىيەتتە بىز يەنىلا مۇشۇ جايلارنى ئۆزۈن مەزگىل تەكشۈرگەن سېۋېن ھېدىنىنىڭ قارىشىنى قوللايمىز.

1876 ـ يىلى قاراقوشۇن كۆلى بويىدا ئېكسپېدىتسىيە قىلغان پىرژېۋالسكى بۇ يەردە 11 جايدا ئاھالە بولۇپ تەخمىنەن 70 ئائىلە 300 نەچچە ئادەم بار دەپ يازغان ۋە

داۋاملاشتۇرۇپ 20 نەچچە يىللار بۇرۇن يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ، ئادەملەرنىڭ ئازلاپ كەتكەنلىكىنى، ئەسلىدە 550 ئائىلە بار ئىكەنلىكىنى ئىزاھلىغان. ئۇ يەنە ئىزاھلاپ بۇ يەردە ھەر ئائىلىدە 2 ـ 3تىن بالا بار ئىكەن، كۆپ بولغانلىرىدىمۇ 5 ـ 6 بالا بار دەيدۇ. 1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسىدە 496 ئائىلە، 3383 نوپۇس بار ئىكەنلىكى «چاقىلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن.

1905 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى پىروفېسسور خانتېڭتون چاقىلىق بوستانلىقىدا بىرقانچە كۈن تۇرغان. چاقىلىق بازىرىدا ئۇيغۇرلار (لوپلۇقلارمۇ بار ئەلۋەتتە)نىڭ نوپۇسىنىڭ 1200 ئادەم ئىكەنلىكى، ئۇندىن باشقا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىكلىرى بارلىقىنى يازغان. ستەيىننىڭ خانتېڭتوننىڭ مەلۇماتىدىن ئېلىشچە، 1905 ـ يىلى چاقىلىق بازىرىدا 300 ئەتراپىدا ئائىلە تەخمىنەن 1200دەك نوپۇس بار ئىكەن، ئەلۋەتتە بۇ ئاھالىلەرنىڭ ئىچىدە بىر تۈركۈم لوپلۇقلارمۇ ئولتۇراق تېرىقچىلىققا ئۆتكەن بولۇپ، تۈرسۇن بايغا ئوخشاش بىر تۈركۈم بايلار يېتىشىپ چىققان. خانتېڭتوننىڭ ئەسىرىدىكى مەلۇمات پەقەت چاقىلىق ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرسىتىدۇ، ھەرگىزمۇ مۇزان، ۋاششەھىرى ۋە تارىم دەرياسىنى بويلاپ جايلاشقان مەھەللىلەردىكى ئاھالىنىڭ سانىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ستەيىن «ستەيىننىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا يېزىشچە، 1906 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە لوپلۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئومۇمىي ئاھالىسى 500 ئۆيلۈكتەك ئىدى. 1906 ـ يىلى ۋاششەھىرىنىڭ بېگى روزى (رازاق)نىڭ ستەيىنگە ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، بىر بۆلۈك ئاھالە بۇ يەردىن كەتكەندىن كېيىن 25 ئائىلە قالغان ۋە رازاق بەگنىڭ باشچىلىقىدا مېھمانساراي، ئاشلىق ئامبىرى، بازار قاتارلىقلار قۇرۇلغان.

ياپونىيەلىك تاچىبانا زۇيچۇنىڭ مەلۇماتىچە، 1911 ـ يىلى ئابدالدا 12 ـ 13 ئائىلە ئادەم قالغان. ئۇنىڭ يېزىشىغا ئاساسلانغاندا، ئابداللىقلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ لوپلۇق دەپ ئاتالغان. «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۇرت تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، 1910 ـ يىلى چاقىلىقتا 712 ئائىلە، 4181 نوپۇس بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 2291، ئاياللار 1890 نەپەر ئىدى. 1909 ـ، 1910 ـ يىللىرى تۇزۇلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە ئۇچ ئائىلە رۇسىيەلىك بارلىقى يېزىلغان، بۇلار ئەنجانلىقلار بولۇپ يەتتە ئەر، ئۇچ ئايال ئىدى.

شىيې بىن (1887 ـ 1948) مىلادىيە 1916 ـ، 1917 ـ يىللىرىدىكى چاقىلىق ھەققىدە يېزىشچە، پۈتۈن ناھىيەنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4298 نەپەر، 684 ئائىلە ئىدى. 1911 ـ يىللىرى بۇ يەردە 20 ئائىلىلىكتەك خەنزۇ بولسىمۇ، قاراسېپەچلەر ھەرىكىتىدە ئۆلتۈرۇلگەنلىكتىن 1913 ـ يىلىغا كەلگەندە ئۇلار ئازيىپ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ مۇسۇلمان بولۇپ كەتكەن. بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاشقا تېگىشلىككى، شىيې بىن جۇڭخۇا مىنگونىڭ باج ئەمەلدارى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئالدى بىلەن كۆڭۈل بۆلىدىغىنى باج

تاپشۇرىدىغان ئاھالە ۋە باج سوممىسىدىن ئىبارەت. مۇناسىۋەتلىك يازمىلارغا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، ئەينى زاماندا باج تاپشۇرمايدىغان ئاھالىلەر بارلىقىدا شۇبھە يوق، ئۇندىن باشقا ئەينى دەۋردىكى ئامبالار بىر بۆلەك باج - سېلىق بىلەن ئۆزىنى بېقىشى، بېيىتىشى ھاجەت بولمىدۇ، شۇ سەۋەبلىك باج تاپشۇرغۇچىلارنى، بەزى ئىگىلىكلەرنى يوشۇرىدىغانلىقى ئېنىق. يۇقىرىقى بايانىمىزنى شېيې بىننىڭ كۆنچى ناھىيەسى تەۋەسىدىكى چارۋا مالىلارنىڭ سانىنىڭ ئاز مەلۇم قىلىنغانلىقىنى يازغانلىقىنى ئەسكە ئېلىش كۆپايە، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتىكى چاقىلىق ئاھالىسىنىڭ يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتتىن كۆپ ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىمىز، ئۇنىڭدىن باشقا تاغ ئارىسىدا مال باقىدىغان چارۋىچىلارنىڭ ۋە كۆل، دەريا بويلىرىدا تارقاق ياشايدىغان بىلەن ياشاۋاتقان لوپلۇقلارنىڭ سانىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئېنىقلانغانلىقى نامەلۇم ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىمىز.

1913 - يىلى چاقىلىقنىڭ ئامبىلى (事知) خۇ دېيەنخۇا قاراسۇپەچىلەر يېنى گېلاۋخۇيچىلار ئىسيانىدا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ۋاقىتتا چاقىلىقنىڭ پاسلى شەرقتە ئۇلاق (بۇلاق؟)، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تېغىدىكى بىلۇچاغ كۆلى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن، شىمالدا قۇملۇق ئارقىلىق لوپنور ناھىيەسى بىلەن، غەربتە ئەندىر دەريا ئارقىلىق كېرىيە بىلەن، شەرقىي شىمال تەرەپتە چىڭخەي ئۆلكىسى بىلەن پاسىللىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا 5900دىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە چەرچەنمۇ چاقىلىقنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، چەرچەندە بەش ئائىلە خەنزۇ، 15 - 16 ئائىلە رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەر، 6 - 7 ئائىلە ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەر بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاقساقاللىرى بولغان.

سىتەيىنىنىڭ يېزىشىغا ئاساسلانغاندا، 1914 - يىلى لوپلۇقلار يېڭى ئابدال يەنى يۇرتچاپقانىنى تاشلاپ مۇرانغا ئاساسىي جەھەتتىن كۆچۈپ بولغان، شۇ يىللىرى يېڭىسۇدا 77 ئائىلە ئادەم ياشىغان. تېكەنلىك (ھازىرقى 34 - تۇەن)تە 150 ئائىلىدىن ئارتۇقراق ئادەم بولۇپ، تېكەنلىكتىكىلەرنىڭ تولىسى تۇرپاندىن كەلگەن.

1920 - يىلى 4 - ئايدا چاقىلىق ناھىيەسىدە ئومۇمىي 692 ئائىلە 3826 نوپۇس بار بولۇپ، ئەر 2096، ئايال 1730.

5. چاقىلىقنىڭ تارىختىكى مەمۇرىيەت ئۆزگىرىشى توغرىسىدا بايان

چاقىلىق رايونىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى تارىخى ھەققىدە پەقەت ئارخېئولوگىيەلا جاۋاب بېرەلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى مەمۇرىيەتلىرى ھەققىدە جاۋاب بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز. تارىخىي يازمىلاردا چاقىلىق تەۋەسى ھەققىدىكى بايانلار «تارىخىي خاتىرىلەر»دە كۆرۈلگەن، شۇندىن بۇيان، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇيانقى مەمۇرىيەت ئۆزگىرىشلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان بېرەلەيمىز. تارىخىي مەنبەلەردىن ئۇقۇشىمىزچە، چاقىلىق رايونىدا مىلادىيەدىن بۇرۇن ئىككى ئەل بولغان. بىرى دۇنياغا

مەشھۇر سىرلىق شەھەر كىروراننى مەركەز قىلغان كىروران ئېلى بىلەن نوپ ئېلى (姑羌国) تەڭ مەۋجۇت بولغان. ھازىرقى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كىروران ئېلى بىلەن نوپ ئېلى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ئىككىنچى ئەسىردىن بۇرۇنلا قۇرۇلغان ئەللەردۇر. ئەمما مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە بۇ ئەللەرنىڭ ھۇنلارغا بېقىندى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خاتىرىلەر بار. كىروران ئېلى ھازىرقى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونلىرىنى ۋە لوپنور ناھىيەسىنىڭ بىر قىسىم زېمىنلىرىنى ئىدارە قىلغان. ئۇنىڭ تەركىبىگە كىروران، LK، قۇتۇم ۋە يىڭىپەن خارابىلىرى، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنلىرى ھەمدە ھازىرقى مۇران خارابىسى قاتارلىق جايلار كىرگەن، بۇ دائىرىدە خېلى كۆپ شەھەرلەر بولغان. بەزى مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، شەھىرى كىتىك ۋە شەھىرى مەردەكلەرمۇ شۇ دەۋرلەردە مەۋجۇت ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ كىروران بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۇچۇرلار يوق.

نوپ ئېلىنىڭ كونكرېت ئورنى ھەققىدە بەزى قاراشلار مەۋجۇت، كۆپىنچە ھالاردا ھازىرقى چاقىلىق ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى خارابىلىرىغچە بولغان زېمىنلەرنى ئۆزىنىڭ ئىدارىسىغا ئالغان، يەنە بەزى قاراشلاردا ئۇنىڭ ئالتۇنتاغ ئېچىدە ئىكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. كىروران ۋە نوپ ئەللىرىنىڭ تارىخىدا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى، بۇ ئۆزگىرىش كىروران ئېلىنىڭ بېگى ئامگوكا خەن سۇلالىسى خەنجەرۋازى فۇ جېيزى باشچىلىقىدىكى گۇرۇپپىنىڭ قەستلىشىدە ئۆلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۇتۇش خەن سۇلالىسىنىڭ يۆلىشىدە ھاكىمىيەت قۇرىدۇ. ئۇتۇشنىڭ بۆلۈنمە ھاكىمىيىتى چەرچەن بەگلىكى دەپ ئاتالغان ھەمدە ھازىرقى چاقىلىق بازىرى، مۇران بوستانلىقلىرىنى مەركەز قىلىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، ئۇنىڭ تەلىپى بىلەن خەن سۇلالىسى مۇران كونا شەھىرىدە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلغان. مۇشۇ قېتىمدا ئېھتىمال نوپ ئېلى ئاغدۇرۇلۇپ ئورنىغا چەرچەن بەگلىكى چىققان بولۇشى مۇمكىن، شۇندىن باشلاپ چاقىلىق دىيارى كىروران ۋە چەرچەن بەگلىكىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان. بۇ خىل ھالەت ئىككى ئەسىردىن ئوشۇق داۋام قىلغان، بۇ جەريانداا ھۇنلار ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ تەھدىتى بۇ ھاكىمىيەتنى بولۇپمۇ كىروراننى ئىنتايىن قىيىن شارائىتقا چۈشۈرۈپ قويغان، كىچىككىنە بىر ئەل بۇ تەھدىت ئالدىدا قوش تەۋەلىك بىلدۇرۇپ، تېكىنلەردىن بىرىنى ھۇنلارغا، بىرىنى خەن سۇلالىسىغا تۇرغاقلىققا ئېۋەتىشكە مەجبۇر بولغان. قايسىبىر دۆلەت ئۇلاردىن رازى بولمىسا، ئادەم ئېۋەتىپ بېگىنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن ياكى تۇتۇپ كەتكەن، ھەر ئىككى تەرەپ ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ئايغاقچىلىق قىلىشقا، ئەلچىلىرىنىڭ ئېغىر يۈكلىرىنى كۆتۈرۈشكە مەجبۇرلىغان. مىلادىيە 2 - ئەسىرلەردىن باشلاپ چەرچەن بەگلىكى كۈچىيىشكە باشلىغان. تەدرىجىي ھالدا نوپ، كىروران، چالمادانا (سارمادان)، كادوتا، كىچىك پەرغانە، روڭلۇ، ننا بەگلىكلىرىنى ئىشغال قىلىپ، تارىم ۋادىسىدىكى قۇدرەتلىك ئەلدىن بىرىگە ئايلانغان. چەرچەن ئېلىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى زېمىنى ھازىرقى چاقىلىق،

لوپنور، چەرچەن، نىيە ناھىيەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ خىل قۇدرەتلىك ھايات مىلادىيە 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋام قىلغان. چەرچەن ئېلىنىڭ دۇشمىنى بولغان سۇپىسلار، ئۇدۇنلۇقلار ئۇلارغا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، بۇ بەگلىك ئاخىرقى ھېسابتا سۇپىسلارنىڭ تاجاۋۇزى، دۇنخۇاڭ تەرەپتىن كەلگەن ھۇنلاردىن قۇتقۇ ئەنجۇلارنىڭ تاجاۋۇزلىرى بىلەن زەئىپلىشىپ خارابلاشقان. چەرچەن بەگلىكى نامى خەنزۇچە كىلاسسىك ماتېرىياللاردىلا كۆرۈلىدۇ، ئەمما ئۇلارغا بۇرۇنقى كىروراندۇر دەپ ئىزاھات بېرىلىپ تۇرغان. چەرچەن دېگەن ئاتالغۇ قارۇشتى پۈتۈكلىرىدە كۆرۈلمىگەن، لېكىن 8 - ئەسىرلەردىكى تۇبۇتچە يادىكارلىقلاردا كۆرۈلگەندىن كېيىن ئاندىن خەلق ئارىسىدا كەڭ تۇرده ئومۇملىشىپ تەدرىجىي چالمادانا نامىنى سىقىپ چىقىرىپ، ھازىرقى چەرچەنگە نام بولۇپ ئومۇملاشقان.

كىرورلار ۋە چەرچەن بەگلىكلىرى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە تارىم ۋادىسىدا سىياسىي ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولۇپ تۇردى، تاكى تۇبۇتلەرنىڭ 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چاقىلىق دىيارىنى ئىشغال قىلىپ ھاكىمىيىتىنى تىكلىگۈچە كۆپ ۋەقەلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بىر مەزگىل سەمەرقەنتلىك كاڭ يەندەننىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇ بەلكىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولۇشى مۇمكىن، ئۇ غۇر (胡) — ئاھالىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ بىر قېتىملىق گۇللىنىشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. تاشبالىق (چاقىلىق بازىرى)، بوربالىق، ياڭىبالىق (ۋاڭشەھىرى)، قۇتۇم (مۇران)، سابىز (ئاياغقۇم كۆلى بويى) قاتارلىقلارنى قايتىدىن گۇللەندۈرگەن. 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقارغان. 840 - يىللىدىن كېيىن 900 - يىلىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسىدىلا ئەمەس، ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىدە ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەن. بۇ چاغلاردا چاقىلىقنىڭ ئۇدۇن ئېلىگە ياكى قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە تەۋەلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق، لېكىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپلا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان دېگەن پەرەزگە كېلىمىز. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلغان بولۇشى مۇمكىن، چىڭگىزخان قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلغان، قىزى ئالتۇن بىكۈنى ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىنگە خوتۇنلۇققا بەرگەن بولسىمۇ، 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى موڭغۇل سەردارنىڭ لوپ شەھىرىدە تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان يازما پاكىت ۋاڭشەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغانلىقىغا قارىغاندا، موڭغۇللار سەركەردە ۋە ئەمەلدارلىرىنى ئېۋەتىپ باشقۇرغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. ئەمما موڭغۇللارنىڭ بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇنغا بارمىغان، چۈنكى 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن بۇرۇن لوپ، كىتىك، مەردەك قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاياغلاشتۇرغان. ئەلۋەتتە، لوپلۇق ئاھالىلەردىن بىر قىسمى تارىم ۋە كۈنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنلىرىدا

داۋاملىق ياشاپ تۇرسىمۇ، ئۇلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە يەكەننى ئاستانە قىلغان يەكەن خانلىقى (1514 ـ 1680) ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى دۇنخۇاڭغىچە يەتكۈزگەن، چاقىلىق ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان، لېكىن شەھەرلەر بولمىغان، بەلكى يەنىلا شۇ دەريا ـ ئېقىن بويلىرىدىكى لوپلۇقلارنى باشقۇرغان. يەكەن خانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ خوجىلارنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا، كېيىن جۇڭغارلارنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. جۇڭغارلارنىڭ بۇ يەردە مەمۇرىي ئورگانلار تۇرغۇزغان بولۇشى ناتايىن. چىڭ سۇلالىسى ئۆلكە تەسىس قىلغاندىن باشلاپ ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 1680 ـ يىلىدىن 1755 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەندىن كېيىن دەسلەپتە جايلارغا ئامبان (ئامبال) قويدى، ئامبالار شۇ يەرلىك ھاكىمبەگ ۋە بەگلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش بېجىردى. ۋاڭلار ۋە ھاكىمبەگلەر ئاساسەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىگىلىشىدە ئالاھىدە تۆھپە كۆرسەتكەنلەردىن قويۇلغان، مىسالەن: قومۇل ۋاڭلىرى، تۇرپان ۋاڭلىرى، كۈچار ۋاڭلىرى، ئىلى ھاكىمبەگلىرى... ۋاڭلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىر قىسمى ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەنگەن. ياقۇبېبەگ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللاردا چاقىلىقتا توخسۇنبەگ بەگ بولغان، بۇ ۋاقىتتا چاقىلىق خوتەنگە يەنى نىياز ھېكىمبەگكە قارىغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئۆز ئىدارىسىغا ئالغاندىن كېيىن، تۇرپان لۈكچۈن ۋاڭلىرى چاقىلىق دىيارىنى باشقۇرىدىغان بولغان. تۇرپان ۋاڭلىرى لوپلۇقلارغا ئىككى بەگ قويغان، بىر بەگ قاراكۆللۈكلەرنى (شۇ يەرنىڭ ئەترايىدىكى ئاھالىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بىر بەگ قاراقوشۇنلۇقلارنى (كۈنچىقىقانبەگ ئاتا ـ بوۋىسىدىن قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ بېگى بولۇپ كەلگەن) باشقۇرۇپ كەلگەن. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تۇرپان لۈكچۈن ۋاڭلىقى تىكەنلىك (ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 ـ شىسى 34 ـ تۇمن تۇرۇشلۇق جاي، لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدە)گە بەگ تۇرغۇزۇپ يەرلىك بەگلەرنى ئىدارە قىلغان.

بەگلىك تۈزۈمى 18 ـ ئەسىردە، يەنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇق خانى دەۋرىدىن باشلىنىپ، 1884 ـ يىلى ئۆلكە تەسىس قىلغاندا ئەمەلدىن قالغان دەيدىغان قاراشلارمۇ بار. چىڭ سۇلالىسى بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بەگلىك تۈزۈمىدىن پەرقلەندۇرگەن، جۈملىدىن ئەۋلادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمىغان، ئەلۋەتتە ئالاھىدە تۆھپە كۆرسەتكەن قومۇل ۋاڭلىرى، لۈكچۈن ۋاڭلىرى، كۈچار ۋاڭلىرى قاتارلىقلار يەنە بىر خىل مەنسەپ تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، لوپ رايونىدا چىڭ سۇلالىسى تۇرپان لۈكچۈن ۋاڭلىرىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا 5 ـ دەرىجىلىك بەگدىن ئۈچ كىشى، 6 ـ دەرىجىلىك بەگدىن يەتتە كىشىنى بەگلىككە قويغان. 1909 ـ، 1911 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن ئىككى پارچە «چاقىلىقنىڭ يۈرت تەزكىرىسى»دە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چاقىلىقتا قويغان ئامبان، ھاكىملىرى ھەققىدە

قىسقىچە مەلۇمات بولۇپ ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1884 - يىلى ئۆلكە قۇرۇلغاندا، چاقىلىق ناھىيەسى شىنپىڭ (هازىرقى لوپنور) ناھىيەسىگە قارايدىغان يېرىم ناھىيە قىلىپ قويۇلغان. بۇ ۋاقىتلاردىكى ناھىيە ھۆكۈمدارى نائىب ئامبال (县丞) دەپ ئاتالغان. 1899 - يىلىدىن 1901 - يىلىغىچە جاڭ شۇئې نائىب ئامبال بولغان. 1901 - يىلىدىن 1902 - يىلىغىچە جو جېنرۇ نائىب ئامبال بولغان. 1902 - يىلىدىن 1903 - يىلىغىچە جاڭ شۇئې قايتىدىن نائىب ئامبال بولغان، بۇ چاغدا چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن شىنپىڭ ناھىيەسى ئەينى ۋاقىتتىكى دۇرال يەنى هازىرقى تەكەنلىكتە پاسىللانغان، پاسىل دۇرالنىڭ بەش كىلومېتىر شەرقىدە بولغان.

1903 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسى (县知) تەسىس قىلىنغان، مەمۇرىي ئەمەلدار ئامبال (知县) دەپ ئاتالغان. بۇ قېتىم ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا، يۇرتنىڭ نامىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشىنى 克里克卡دىن 羌嫫غا ئۆزگەرتىلگەن، ئەلۋەتتە 女 يان بۆلەك 若 خېتىگە قوشۇپ يېزىلغان، بۇ يان بۆلەك 1959 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن شىنپىڭ ناھىيەسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، قاراشەھەر يامۇل مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولغان. ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا ئەسلىدە شىنپىڭدا ئامبال بولغان شىيا خۇشەن 1905 - يىلىغىچە ئامبال بولغان.

1905 - يىلىدىن 1907 - يىلىغىچە لېيۇ مو ئامبال بولغان. 1907 - يىلىدىن 1908 - يىلىغىچە يەتتە ئايدەك ئامبال بولغان جو يۈەن كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ساۋ داجى ئامبال بولغان. ساۋ داجى ئۇچ ئاي هاكىم بولۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا رۇي شەن ئامبال بولغان.

1911 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان، گەرچە هاكىمىيەتنىڭ نامى ئالماشسىمۇ سىياسىتى ئۆزگەرمىگەن، چاقىلىق خەلقى يەنىلا نامراتلىق، غەپلەت ۋە قاتتىق ئېزىش ئىلكىدە ياشىغان. 1912 - يىلى شۇ جەن هاكىم بولغان، 10 - ئايدا ئۇ يۆتكىلىپ ئورنىغا خۇ دېيەنخۇا هاكىم بولغان، شۇ يىلى ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلغان هەمدە يېزا، كەنتلەر تەسىس قىلىنغان. 1913 - يىلى قاراشەھەر ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنلىكتىن، چاقىلىق ناھىيەسى ئاقسۇ دوتەيلىكىگە بۆلۈپ بېرىلگەن. 1914 - يىلى قاراسۇپەچلەر يوقىتىلغان. شۇ يىلى 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چەرچەن (卡墙) چاقىلىقنىڭ باشقۇرۇشىغا بۆلۈپ بېرىلگەن. شۇ يىلى 4 - ئايدا فەن زۇيو هاكىم بولغان، 1915 - يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۇ ئۆلكىگە يۆتكىلىپ، ئورنىغا لى فامىلىلىك بىرەيلەن هاكىم بولغان. 1915 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بېيجىڭدىن چەرچەن (卡墙)نى ناھىيە قىلىپ تەستىقلاپ ئۇقتۇرۇش چۈشكەن هەمدە نامى 且末غا ئۆزگەرتىلگەن. 1917 - يىلى لياۋ جېنخوك هاكىم بولغان. 1919 - يىلى چېن رۇڭجاڭ ئۇنىڭ ئورنىغا مۇۋەققەت هاكىم بولغان. 1920 - يىلى قاراشەھەر دوتەيلىكى تەسىس قىلىنىپ، چاقىلىق شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قاراشەھەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1928 - يىلى 县知 دەپ ئاتاش 县长 دەپ ئاتاشقا،

ناھىيەنى 县公署 دەپ ئاتاشتىن 县政府 دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرتكەن. 1930 - يىلى قاراشەھەر دوتەيلىكى قاراشەھەر ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلىپ چاقىلىق داۋاملىق ھالدا قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

چاقىلىقنىڭ قايتا گۇللىنىشىدىن ھازىرغىچە بولغان مەمۇرىيەت ئۆزگىرىشلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرى توغرۇلۇق دەۋرىمىزدە يېزىلىغان ماتېرىياللار خېلى بار، بەزى مەسىلىلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى چۈشەنچىلەر بىلەن خەنزۇچە ماتېرىياللار ئارىسىدا پەرق بار، ئىزدىنىشىمىزگە تۇغرا كېلىدۇ. 1759 - يىلى چاقىلىققا 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىك تەسىس قىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇ بەلكىم لۈكچۈن ۋاڭلىقىنىڭ بۇ زېمىنىنى ئىدارە قىلغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلغان بولسا كېرەك، چۈنكى شۇ يىللاردا قاراقوشۇن ۋە قاراكۆل ئىككى بەگلىك بولۇپ لۈكچۈن ۋاڭلىرىغا قارىغان، ئەينى تارىخىي دەۋرلەردكى ۋاڭ - گۈڭلار يەنى قومۇل ۋاڭلىرى، كۇچار ۋاڭلىرى، ئىلى ھاكىمبەگلىرى، لۈكچۈن ۋاڭلىرى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىلكىگە ئېلىشىدا تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى تارتۇقلاپ، ئەنە شۇنداق ۋاڭ - گۈڭلۈق ئىنئام قىلىنىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلغان. 1898 - يىلى ياردەمچى ئامبال تەسىس قىلىپ تۇرغۇزۇلغان، شىنپىڭ يەنى كۆنچى ناھىيە ئامبىلىغا قارىغان، جاڭ شۇئې نائىب ئامبال بولغان. 1903 - يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ناھىيە نامىنى بۇرۇنقىدەك چاقىلىق (克里克卡) دەپ ئاتاشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ 姜诺نى ناھىيە نامى قىلىپ بېكىتكەن، جاڭ شۇئېنىڭ ئورنىغا جو جېنرۇ مۇۋەققەت ئامبال بولغان. 1907 - يىلى لىيۇ مونىڭ ئورنىغا جو يۈەن ئامبال بولغان، ئۇ 1908 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ساۋ داجى ئامبال بولغان، شۇ يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا رۇي شەن (ساقال ئامبال) ئامبال بولغان، 1909 - يىلى «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۈرت تەزكىرىسى»نى تۈزگەن. 1910 - يىلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق چاقىلىق بىلەن لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ پاسىلى بېكىتىلگەن بولۇپ يېڭىسۇنىڭ نېرىسىدىكى بەش دۆۋە پاسىل قىلىنغان (دۇرالغا بەش كىلومېتىر)، مۇشۇ يىلى رۇي شەننىڭ ئورنىغا چىەن رۇگۇڭ ئامبال بولغان. چىەن دارېن ئىنتايىن ۋەھشىي ئادەم بولۇپ بىرەر ياخشى ئىش قىلىپ باقمىغان، ئەكسىچە كىچىككىنە بىرەر سەۋەن ئۈتكۈزگەن كىشىنى تاپسا نەچچە ئون قامچا ئۇرۇپ زىندانغا سولىغان، ئۇ كىشىنىڭ تۇغقانلىرى پارا بېرىپ، يۇرت چوڭلىرىنى كېپىللىككە سېلىپ ئاران بوشاتقان، پارا بېرىپ زىنداندىن ئاچىقىدىغان ئادەم بولمىسا زىنداندا ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇچ ئايدىن كېيىن چىەن رۇگۇڭنىڭ ئورنىغا تاڭ گۇاڭشاۋ ئامبال بولغان. تاڭ گۇاڭشاۋ 1910 - يىلىدىن چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغىچە ئامبال بولغان بولۇپ «چاقىلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»نى تۈزۈپ ئوردىغا يوللىغان، يۇقىرىقى ئىككى تەزكىرىنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش.

1912 - يىلى خۇ دېيەنخۇا كېلىپ ئىككى ئاي مۇۋەققەت ئامبال بولغان، 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى خۇ دېيەنخۇا رەسمىي ئامبالىققا تەيىنلەنگەن. شۇ يىلى 12 - ئايدا 180

كىلوگىرام ئەپيۇن ئېلىپ ماڭغان قاراسىپەچلەر ئەزاسى لى تۇشۇننى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. يۇقىرىقى ئىشتىن خەۋەر تاپقان قاراسىپەچلەر 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يامۇلنى قورشىۋالغان ۋە خۇ دېھنخۇانى ئۆلتۈرگەن. 1913 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسى ئاقسۇ دوتەيلىكىگە ئايرىپ بېرىلگەن. خۇ دېھنخۇا قاراسىپەچلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قاراسىپەچلەرنىڭ باشلىقى خي كەييۇەن ئۆزى ئامبال بولغان (1914 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ستەيمن چاقىلىققا كەلگەندە ئامبال ئىدى). 1913 - يىلى 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ياڭ زېڭشىننىڭ چاقىلىق ۋە چەرچەندىكى قاراسىپەچلەرنى يوقىتىش قوشۇنى تۇڭ مىڭسەينىڭ باشچىلىقىدا قاراشەھەردىن يولغا چىققان. بۇ قوشۇننىڭ يولغا چىققانلىق خەۋىرىنى ئالغان ۋاشىڭھەربىلىك ئوسمان شاڭيو 40 - 50 نەپەر ئادەمنى ئېلىپ، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 70 كىلومېتىرەك شىمالىدىكى قورغانغا كېلىپ كۈتۈۋالغان. 1914 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈندىن باشلاپ قاراسىپەچلەر بىلەن ياڭ زېڭشىن قوشۇنى ئارىسىدا سوقۇش باشلانغان. سوقۇشتا قاراسىپەچلەر مەغلۇپ بولۇپ خي كەييۇەن، لياۋ گوشىڭ قاتارلىقلارنىڭ بېشى كېسىلىپ ئۇرۇمچىگە يوللانغان ھەمدە ئاقتوۋۇقتا ئېسىلىپ سازايى قىلىنغان، 1914 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قاراسىپەچلەرنىڭ 48 ئادىمى چاقىلىقتا ئۆلتۈرۈلگەن. 1915 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى قاراسىپەچلەرنىڭ چەرچەن بىلەن كېرىيەنىڭ پاسىلى ئەتراپلىرىدا بۇلاڭچىلىق قىلىپ يۈرگەن خۇ جۇندې، ما فۇلۇ... قاتارلىق بىر بۆلەك ئادەملىرىنىڭ يوقىتىلىشى بىلەن قاراسىپەچلەر يوقالغان. 1925 - يىلى جەن شىكۈي (ئۇ 1930 - يىلى كورلىغا يۆتكەلگەندە دوك يىڭجاڭ دېگەن بىرى باشلىق بولغان. جەن شىكۈي 1933 - يىلى كورلا خەلق قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) چاقىلىقتىكى ئەسكەرلەرگە باشلىق بولغان، بىر قىسىم گەنسۇلۇقلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ چىقىپ گۈرۈخانا، قاۋاقخانا، ئەپيۇنخانا... قاتارلىقلارنى ئاچقان. 1928 - يىللىرى ئەتراپىدا چاڭ فامىلىلىك بىرى ھاكىم بولغان. 1934 - يىلى 9 - ئايدا گاجىت بەكرى ھاكىم بولغان، 1935 - يىلى 3 - ئايدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق بولشېۋىك زۇنۇن ئىسلاموف ھاكىم بولغان ھەمدە 1942 - يىلىغىچە ۋەزىپە ئۆتەپ چاقىلىق خەلقى ئۇچۇن نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن («چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»دە 1940 - يىلى ما شۇلو مۇۋەققەت ھاكىم بولغان، دەپ يېزىلغان)، 1936 - يىلى چاقىلىق 2 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىنىپ قاراشەھەر ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان.

1934 - يىلى 9 - ئايدا گاجىت بەكرى چاقىلىق ناھىيەسىگە ھاكىم بولغان، بۇ ھاكىملىق خەلق قوزغىلاڭچىنىڭ مېۋىسى بولۇپ، خوجىنىياز ھاجى ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن چاقىلىقا ھاكىملىقا تەيىنلەنگەن. 1940 - يىلى 4 - ئايدا ۋاڭ ۋېنمىڭ ھاكىم بولغان. 1943 - يىلى 1 - ئايدا جيا مېڭلىڭ مۇۋەققەت ھاكىم بولغان. 1944 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىدە باۋجيا تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، بىر يېزا، سەككىز باۋ قۇرۇلغان (بۇلار مەركىزىي يېزا ۋە مۇران، تەكەنلىك،

ياقائۆستەك، ئۇتام، ئېگىز ئۆستەك، ئۇدۇلئۆستەك، يېڭىسۇلاردىن ئىبارەت. شياڭجاك، باۋجاڭلار ۋە مۇئاۋىنلىرى 16 كىشى، جياجاڭدىن 89 كىشى سايلاپ چىقىلغان). 1946 - يىلى 12 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بىلەن گومىنداڭنىڭ تىنچلىق كېلىشىمىدىكى شەرتلەر بويىچە سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ، مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىملىققا سايلاندى، ئۇ خەلق سايلىغان تۇنجى ھاكىم ئىدى. ئۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ تۇرغان. تۆۋەندىكى كىشىلەر جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئامبال بولغان: شۇ چيەن 1912 - يىلى 1 - ئايدىن 10 - ئايغىچە، خۇ دىيەنخۇا 1912 - يىلى 10 - ئايدىن 1913 - يىلى 12 - ئايغىچە، خې كەيىۋەن 1913 - يىلى 12 - ئايدىن 1914 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە، ۋاڭ ۋېنجې 1914 - يىلى 1 - ئايدىن 3 - ئايغىچە، لوك شىلىن شۇ يىلى 3-، 4 - ئايلاردا، فەن زۇيۇ 1914 - يىلى 4 - ئايدىن 1915 - يىلى 9 - ئايغىچە، لى شىن 1915 - يىلى 9 - ئايدىن 1917 - يىلى 4 - ئايغىچە، لياۋ جېنخۇك 1917 - يىلى 4 - ئايدىن 1918 - يىلى 12 - ئايغىچە، چېن رۇڭجاك 1919 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ قاچانغىچە ئامبال بولغانلىقى نامەلۇم.

گاجىت بەكرى 1934 - يىلىدىن 1940 - يىلى 3 - ئايغىچە؛ ما شۇلو 1940 - يىلى 3 - ئايدىن 4 - ئايغىچە مۇۋەققەت ھاكىم، ۋاڭ ۋېنمىڭ 1940 - يىلى 4 - ئايدىن 1943 - يىلى 1 - ئايغىچە ھاكىم، جيا مېڭلىڭ 1943 - يىلى 1 - ئايدىن 1944 - يىلى 2 - ئايغىچە مۇۋەققەت ھاكىم، جاك فۇجيۇ 1943 - يىلى 2 - ئايدىن 1946 - يىلى 6 - ئايغىچە (مۇئاۋىن ھاكىم)، سى جىجۇك 1944 - يىلى 4 - ئايدىن 1946 - يىلى 3 - ئايغىچە، ئەمەتبەگ (خوتەنلىك بولۇپ مۇئاۋىن ھاكىم)، مامۇتخان (1945 - يىلى مۇئاۋىن ھاكىم بولغان)، شى ياۋجۇ 1946 - يىلى 3 - ئايدا ھاكىم، شى زېسۇ 1946 - يىلى 3 - ئايدىن 12 - ئايغىچە ھاكىم، مەمتىمىن ياقۇپ 1946 - يىلى 12 - ئايدىن 1949 - يىلى 9 - ئايغىچە ھاكىم، ئۆمەرجان ئىسمايىل 1949 - يىلى 3 - ئايدىن 9 - ئايغىچە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان.

چاقىلىق ناھىيەسى تارىخىدا يۇقىرىدىكى ئامبال - ھاكىملار ئۆتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە يارەملىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان بەگلەر ئۆتكەن، لېكىن بۇنىدىن بۇرۇنقى تارىخ - تەزكىرە كىتابلىرىدا ئۇلار ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، جۇملىدىن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئىككى پارچە يۇرت تەزكىرىسىدىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار يوق، شۇنداقتىمۇ خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان بەزى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن، قىسمەن مەلۇماتلارنى قالدۇرۇشقا تىرىشىمىز. بىز كۆپ ھاللاردا ئۆتمۇش كونا جەمئىيەتتىكى بەگلەر ۋە بايلارنى سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تونۇيمىز، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئۇنداق يامان شەخسلەردىن ئەمەس، بەزىلىرى يۇرتنى قوغداش، گۇللەندۇرۇشتە خېلى زور تۆھپىلەرنى قوشقان. قۇربان غوجابەگنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، خەلقنىڭ جىسمانىي خەۋپسىزلىكى ۋە مال - مۇلۇك بىخەتەرلىكى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان، ئەلۋەتتە بەگلەرنىڭ قامچىسىنى يېگەنلەرنىڭمۇ بولىدىغانلىقىدا

شەك يوق، لېكىن بىز ئۇلارنىڭ تۆھپىسى بىلەن سەۋەنلىرىنى ئېنىق تونۇپ يېتىشىمىز لازىم.

توخسۇنبەگ بەدۆلەت دەۋرىدە چاقىلىقتا بەگ بولغان، 1870 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. قۇربان غوجابەگ 1910 - يىللىرى ئەتراپىدا بەگ بولغان. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قۇربان غوجابەگدىن كېيىن كۆچالىق رازىبەگ دېگەن كىشى بىرقانچە ئاي بەگ بولغان، دېيىلگەن. مەلۇماتلاردا يەنە تۇرپانلىق تېيىپ ھاجى، خوتەن قاراقاشلىق گۇڭ خوجا ناسىرخان، كورلا تېكىچىلىك ئۆمەربەگ دېگەنلەر ئامبال بولغان، دېيىلگەن. خەنزۇچە تەزكىرە كىتابلىرىدا چاقىلىققا ئامبال، ھاكىم بولغانلارنىڭ تىزىملىكى، ۋاقتى ناھايىتى ئېنىق بېرىلغان، لېكىن بۇلارنىڭ ھېچبىرى تىزىملىكتە يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنى ئامبال ياكى ھاكىم ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ياردەمچىلىرى بەگلەر — شاڭيو دەپ قارايمىز. بۇلاردىن توخسۇنبەگ بىلەن قۇربان غوجابەگلەرنىڭ يۇرت سورىغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغان. يۇرت بەگلىرى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى چەكلىك، بۇلارمۇ مەرھۇم ئىبراھىم سەيدۇللانىڭ ئەسلىمىسىدىن ئېلىنغان. يەنە بەزى مەلۇماتلار قارىغاندا، قاراقاشلىق گۇڭ - خوجىلار ئەۋلادلىرىدىن بۇ تەرەپلەرگە بەگ بولغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇرلار بار. رىۋايەت قىلىنىشچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق باشلىقىنىڭ ئالدىغا 1780 - يىلى خوتەندىن بارغان قاراقاشنىڭ چاقا كەنتلىك ھېزىم ئاخۇن مەنسەپكە ئېرىشىپ قايتىپ كەلگەن ۋە قاراقاشتىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرغان، بويىر ئاچقۇزغان. شۇندىن باشلاپ تاكى 1948 - يىلىغىچە ئۇنىڭ ئالتە بوغۇن - ئەۋلادى مەنسەپ تۇتقان. ئۇلارنىڭ نەسەبى ھېزىم شاھ ئوغلى خۇش كېپەك، ئۇنىڭ ئوغلى مۇبارەك شاھ ھېكىم، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئەلىگۇڭ، ئۇنىڭ ئوغلى مۇساگۇڭ، مۇساگۇڭنىڭ ئوغۇللىرى ناسىرگۇڭ، ئەفرۇزگۇڭ، زاھىتگۇڭ، ئىمىن ئەلەم، مۇھەممەتخانگۇڭ. بۇلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە گۇڭلارمۇ ئۆتكەن. بۇلاردىن مۇساگۇڭ ياقۇپبەگ زامانىسىدا ياشىغان بولۇپ ئەمەلدارلىقى ئۇزۇلۇپ قالغان. ياقۇپبەگ ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى سادىق ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان مۇساگۇڭ، ئىمىن ئەلەم قاتارلىقلارنى ئىزدەپ تاپقان ھەمدە ئۇلارغا گۇڭلۇق مەنسىپىنى بەرگەن. ناسىرگۇڭغا كېيىن ھاكىمبەگلىك مەنسىپىنى بەرگەن[1]. خەلق ئارىسىدا ساقلانغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ناسىرگۇڭ 1880 - يىلىدىن 1895 - يىلىغىچە ھازىرقى كورلا، لوپنور، چەرچەن، چاقىلىق، شايار دائىرىسىنى بىر مەمۇرىي گەۋدە سۈپىتىدە باشقۇرغان، ئۇ ۋاقىتتا تۇڭلىك دەپ ئاتالغان. ناسىرگۇڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ھازىرقى لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تىكەنلىك (دېھقانچىلىق 2 - شىسى 34 - تۇەن تۇرۇشلۇق جاي)دا

① موللانىيازخان ھاجىم: «قاراقاشتا ئۆتكەن گۇڭ - خوجىلارنىڭ تارىخى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (48)»، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ئۆگىنىش كومىتېتى 2006 - يىلى تۇزگەن، ئۇيغۇرچە نەشرى، 191 - بەت.

بولۇپ ئەينى ۋاقىتتا دۇرال (دۇياك) دەپ ئاتالغان، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 昌蒲 دەپ يېزىلغان. ناسىرگۇك ھەرقايسى يۇرتلارغا بەگلەرنى تەينىلەپ باشقۇرغان[1]، ئۆزى لۇكچۇن ۋاڭنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. ناسىرگۇك چاقىلىقتىكى ۋاقىتدا سۇيدۇك يولى توسۇلۇپ قازا قىلغان ھەمدە تەكەنلىككە ئاپىرىپ چوك مازاردا يەرلىكتە قۇيۇلغان. ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن ئورنىغا تۇرپان پاقابۇلاق (قوشدۆك)لىق زاھىتبەگ دېگەن كىشى چىققان، ئۇنىڭ دۆرەمبەگ دېگەن ئوغلى ۋاقىشھەرىندە تۇرغان (1965 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چەرچەندە قازا قىلغان)، ئۇنىڭ نەۋرە ـ چەۋرلىرىدىن ئوسمان، ياسىن، ئىمىن، خاسىيەتخان قاتارلىقلار چەرچەن ۋە چاقىلىقتا تاكى يېقىنغىچە ھايات ئىدى[2]. زاھىتبەگكە ئەگىشىپ تۇرپاندىن كەلگەن ھىدايەت[3] شاڭيو، ساتتار شاڭيو، سېيىت شاڭيو دېگەن كىشىلەرنىڭ ئەۋلادلىرى تۇرپان مەھەللىسىدە ياشىماقتا. ناسىرگۇك ۋە ئۇنىڭ مەنسەپ دائىرىسى، باشقۇرغان رايونى قاتارلىقلارنى يازما مەنبەلەر ئاساسىدا تەھقىقلەش تولمۇ زۆرۈر. يۇقىرىدا ئېيتىلغان دۇرال شەھىرى قەلئەسى 1893 ـ يىلىدىن 1897 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تىكەنلىكتىكى «ئەسلى» دېگەن يەردە قۇرۇلغان، بۇ يەرنىڭ نوپۇسى كۆپ بولغاندا 9000غا يەتكەن، ئاز بولغان ۋاقىتلاردا 5000 ئەتراپىدا نوپۇس ياشىغان ۋە خاڭگۇك مەھەللىسى، لاشىن مەھەللىسى، تۇرپان مەھەللىسى، كۆكئالا مەھەللىسى، ئويمانكۆل مەھەللىسى، يېڭىسۇ مەھەللىسى، غول مەھەللىسى، باش مەھەللىسى، بازار ئىچىدىن ئىبارەت بولغان.

شىنجاڭدىكى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، ئۇلار شىنجاڭنى دەسلەپكى قېتىم قولغا كەلتۈرگەندىلا بىرقانچە خىل تەدبىرنى بەلگىلەپ ئىدارە قىلغان، ئۇلار ئالدى بىلەن ئىلىدا ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسىنى قۇرۇپ شىنجاڭنى ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىلغان، ئىلى جىياڭجۈنى مانجۇلاردىن ياكى ئىشەنچلىك موڭغۇللاردىن قويۇلغان. ئىلى جىياڭجۈننىڭ قول ئاستىدا ئامبال، دوتەيلەر، مەسلىھەتچى ئامبال دېگەندەك مەنسەپلەر تەسىس قىلىنىپ يەرلىكتە ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇق يۈرگۈزگەن. تۇرپان ۋە قومۇل رايوندا موڭغۇل ۋە مانجۇلارغا يۈرگۈزگەن جولدۇ جاساق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ قومۇل ۋە لۇكچۇن ۋاڭلىرىنىڭ شىنجاڭدا چىك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشتە كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى تارتۇقلىغان، ئۇلارغا ھۆرمەت ناملىرىنى ئاتا قىلغان. جاساق تۈزۈمىدە مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلىناتتى، ئۇلار شۇ يەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولۇپلا قالماستىن يەنە دىنىي داھىيلىق ھوقۇقىغىمۇ ئىگە

① يېڭىسۇدا ئىسلامبەگ، تىكەنلىكتە ئىمىنبەگ (ناسىرگۇڭنىڭ چوك ئوغلى)، تۆمۈربەگ، ئەيسابەگ (ناسىرگۇڭنىڭ نەۋرە ئۆكىسى)، ھامۇت ئەلەملەر بولغان، ناسىرگۇڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى تىكەنلىكتە قازى بولغان. ياڭكۆل، چارا، تايىزكۆل قاتارلىق جايلارنى ناسىرگۇڭنىڭ كۆيۈ ئوغلى ئىبراھىمبەگ باشقۇرغان. چاقىلىقنى زاھىتبەگ باشقۇرغان ھەمدە ناسىرگۇڭنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

② ئابدۇۋەلى روزى: «چاقىلىق تارىخىدىن دېرەكلەر»، «بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى (7)»، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى بايىنغولىن موڭغۇل ئۆبلاستلىق كومىتېتى تۈزگەن، 1994 ـ يىلى ئۈيغۇرچە، 197 ـ بەت.

③ تۇرپان مەھەللىسىدىكى ئەخمەت ھىدايەت، ھەسەن ئەبەيدۇل دېگەنلەر ئەنە شۇ شاڭيولارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

بولاتتى. چىڭ سۇلالىسى جاساق قىلىپ بېرىلگەن زېمىندىكى ئاھالە بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلمايتتى. قومۇل، تۇرپان ۋاڭلىرىدىن باشقا يەنە ھاكىمبەگ ۋە بەگلەر بولغان، ھاكىمبەگلەر يۇرتىنىڭ ھەممە ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولغان، ھاكىمبەگلەرنىڭ قول ئاستىدا دورغا، خەزىنىچى بەگ، مىراب بەگ، پاششاپ بەگ، مۇتەۋەللى بەگ، مىڭ بېگى، يۈز بېشى دېگەندەك مەنسەپلەر بولغان، بۇ بەگلەر بىردەك كومانداىر، مەسلىھەتچى ئامبالىلارنىڭ چەكلىمىسىدە، ئۇلارنىڭ نازارەتچىلىكىدە بولاتتى، قورال ساقلىشىغا بولمايلا قالماستىن يەنە مەنسىپىگە ئەۋلادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا يول قويۇلمايتتى، بەگلەرنىڭ دەرىجىسى تۆۋەن بولۇپ 3 ـ دەرىجىدىن تۆۋەن ئىدى. موڭغۇل ۋە مانجۇلارغا، جاساق ئىگىلىرىگە سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى. چىيەنلۇڭ پادىشاھ دەۋرلىرىدە قوزغىلاڭ ـ توپىلاڭلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن قومۇل، تۇرپان، يەكەن، كاشغەر قاتارلىق جايلاردا مۇسۇلمان ۋاڭلىرى قويۇلغان، ئۇلارغا ھۆرمەت نامىلىرى ئاتا قىلىنغان، چىڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان. باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە ھاكىمبەگ تەسىس قىلىنىپ ئىلى جياڭجۈنى ۋە مەسلىھەتچى ۋەزىرلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بەگلىك مەنسىپى داۋاملىق يۈرگۈزۈلگەن، بەگلەر شۇ جاينىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى، جۈملىدىن باج، شەرئى مەھكىمە... ئىشلىرىنى باشقۇرغان، 17 بەگنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. 1884 ـ يىلى ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيە، ۋىلايەت (داۋ)[1] تەسىس قىلىنىپ بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، لېكىن ئۇيغۇر ۋاڭلىرى داۋاملىق ساقلاپ قېلىنغان (لوپلۇقلار مۇشۇ ۋاقىتتىمۇ لۇكچۇن ۋاڭلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇش بىلەن بىرگە، چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭمۇ باشقۇرۇشىدا بولغان بولسا كېرەك)، بۇ چاغدا چاقىلىق ئاقسۇ دوتەيلىكىگە قارىدى. كېيىن قاراشەھەر دوتەيلىكى تەسىس قىلىنغاندا، چاقىلىق قاراشەھەرنىڭ باشقۇرۇشىغا بۆلۈپ بېرىلگەن[2]. 1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسى تەسىس قىلىنغان. جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، چاقىلىق 3 ـ دەرىجىلىك ناھىيە قىلىپ ئايرىلغان. ناھىيە، ۋىلايەت تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈپ يېزا (باشلىقى شاڭيو، بەگ) تەسىس قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا يول قويغان بولسىمۇ تۈرلۈك ئۇسۇلدا ئۇلارنى چەكلەيتتى، جۈملىدىن ئۇلارغا، يەنى پۈتكۈل ئۇيغۇرلار يۇرتى (疆回)

① خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 道 ، باشلىقى داۋتەي دېيىلگەن، بىز بۇ يەردە بۇنى ئۆلكە دەپ ئالماستىن ۋىلايەت دەپ ئالدۇق، چۈنكى جۇڭگو مەمۇرىيەتلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىش تارىخىدىن قارايدىغان بولساق، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خانلىققا بىۋاستە قارايدىغان مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ ئۆلكىگە تەڭداش ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلكىدىن تۆۋەن مەمۇرىي بىرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ۋىلايەت دەپ ئېلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم.

② قاراشەھەر بۇرۇن ئاقسۇ ۋىلايىتى (داۋ)غا قاراشلىق 焉耆府 ئىدى، 焉耆府نى قاراشەھەر مەھكىمىسى دەپ ئالغان ئىدۇق، كېيىن قاراشەھەرمۇ ۋىلايەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ئاقسۇ بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ۋىلايەت (داۋ) تەسىس قىلىنغان. 府 نامىمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە كەڭ قوللىنىلغان مەمۇرىي بىرلىك بولۇپ، چوڭ مەمۇرىي ئەمەلدار، ئاقسۇڭكىلەر تۇرىدىغان جايلارنى كۆرسەتكەن. بۇ مەمۇرىي بىرلىك ۋىلايەت (داۋ)دىن كىچىك ناھىيەدىن چوڭراق مەمۇرىي بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

ئىشلىرىغا مەسئۇل ئۇيغۇر باشلىق قويۇلمىغان، بەگلەرنىڭ ئۆز يۇرتىدىن بولۇشىغىمۇ يول قويمىغان، ئۇلار بەگلەرنىمۇ 3 ـ 5 يىلدا ئالماشتۇرۇپ تۇرغان. شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر بەگلىرىنى چىڭ ئوردىسى مەنسەپكە تەيىنلىگەن، بۇ بەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئامبال ـ دارىنلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. چىڭ سۇلالىسى يەنە خەلققە باشچىلىق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە خەۋپ پەيدا قىلىش ئېھتىمالىلىقى بولغان ئۇيغۇرلارنى چىڭ ئوردىسىغا تاۋاپقا كىرىشنى بۇيرۇپ، جۇنۇاڭلىق مەنسىپىنى بېرىپ ئۇزۇن مەزگىل تۇرغۇزۇپ قالغان[1]. چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقىرىقى تەدبىرلىرىگە ئاساسەن، چاقىلىقتا ئامبال بولغان دېيىلگەن رازىبەگ، ئۆمەربەگ، تېيىپ ھاجى... قاتارلىقلارنىڭ باشقا يۇرتتىن چاقىلىققا بەگلىككە كەلگەنلەر ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز، ئامبالىلار ئادەتتە مانجۇ، موڭغۇل ياكى ئاشۇ موڭغۇل ـ تۇڭغۇس تىل سىستېمىسىدىكىلەردىن ياكى خەنزۇلاردىن قويۇلۇپ ئۇيغۇرلاردىن قويۇلمىغان، شۇڭا يۇقىرىقىلار ئامبال ئەمەس، چىڭ ئوردىسى يۇرتىدىن ئايرىپ چاقىلىققا بەگلىككە تەيىنلەپ ئەۋەتكەن بەگلەردۇر. قۇربان غوجابەگ ۋە توخسۇنبەگلەرنىڭ بەگلىكى ئۇزۇن بولغان دېگۈچىلەر بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مەنسىپىدىن قالغاندىن كېيىنمۇ خەلق ئارىسىدا يەنىلا بەگ دەپ ئاتىلىۋەرگەنلىكى، ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى چاقىلىق بايلىرىدىن بولۇپ، قۇل ـ چاكارلىرىنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال بولغاچقا، ھازىرقىلاردا خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقى مەلۇماتلار «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان، ئۇنىڭدا زۇنۇن ئىسلاموف توغرىسىدا ھېچقانداق ئۇچۇر قالدۇرۇلمىغان، لېكىن خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ، چاقىلىقنىڭ مەدەنىيىتى، مائارىپ ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور ھەسسە قوشقانلىقى تەرىپلىنىپ كەلمەكتە.

6. چاقىلىقنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى زېمىن دائىرىسى توغرىسىدا

چاقىلىق مەملىكەت بويىچە يەر مەيدانى ئېڭ چوڭ ناھىيە ھېسابلىنىدۇ. چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يەر مەيدانى چوڭ بولغانلىقتىن شىزاڭ ئاپتونوم رايونى، چىڭخەي ئۆلكىسى، گەنسۇ ئۆلكىسى، قومۇل ۋىلايىتى، تۇرپان ۋىلايىتى، لوپنور ناھىيەسى ۋە چەرچەن ناھىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ. 1992 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»دە ئومۇمىي يەر مەيدانى 202 مىڭ 298.78 كۋادرات كىلومېتىر، دېيىلگەن. 2005 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلەر توپلىمى»دا ئومۇمىي يەر كۆلىمى 198 مىڭ 318 كۋادرات كىلومېتىر، دېيىلگەن. چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يەر مەيدانى 1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسى تەسىس

① چى چىڭشۇن: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاشتىكى چوڭ تەدبىر ـ لىرى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سانى.

قىلىنغاندىن بۇيان ئاساسەن مۇقىم بولۇپ كەلگەن، چېگىخەي تەرەپ بىلەن بولغان پاسىلدا ئازراق ئۆزگىرىش بولغان. تۆۋەندە تۇرلۇك يازمىلارغا ئاساسلىنىپ، چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مەمۇرىي پاسىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

1. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇپەتتىشى يۈەن داخۇانىڭ باشچىلىقىدا 1909 ـ يىلىدىن 1911ـ يىلىغىچە تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە مۇنداق دېيىلگەن: 610 يول (305 كىلومېتىر) شەرقتىكى قوشلەڭزىدە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. 440 يول (220 كىلومېتىر) شىمالدىكى بەشدۆۋە (ئەسلىدە ئاراتارىم دەرياسىنى پاسىل قىلغان، ئانچە مۇڭاپسىق بولمىغانلىقى سەزىلىپ كېيىنكى يىلى بەشدۆۋە قىلىپ بېكىتىلگەن ــ نەقىل ئالغۇچى)دە كۆنچى ناھىيەسى بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا 615 يول (307.5 كىلومېتىر) يىراقلىقتىكى ئاراچىمەن تاغدا چېگىخەي ئۆلكىسى بىلەن، 695 يول (347.5 كىلومېتىر) غەربىي جەنۇبتىكى قوزۇققاقتى دېگەن يەردە كېرىيە ناھىيەسى بىلەن[1]، 640 يول (320 كىلومېتىر) شەرقىي شىمالدىكى ئۆردەكيۆگەچتە كۆنچى ناھىيەسى بىلەن، 750 يول (375 كىلومېتىر) غەربىي شىمالدىكى شاپتۇلكۆلدە كېرىيە ناھىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە 910 يول (455 كىلومېتىر)، جەنۇبتىن شىمالغا 850 يول (425 كىلومېتىر) كېلىدىغان مۇشۇ دائىرىدە 11 مەھەللە بار. بۇلار چاقىلىق (ناھىيە مەركىزى)، يېڭىسۇ (430 يول شىمالدا)، مۇران (140 يول شەرقىدە)، تاتىراق (10 نەچچە يول غەربىدە)، ئابدال، چېگىلىك، لوپ، تۇزلۇق، چاينۇت، تۇغ (يۇقىرىقى مەھەللىلەر 100 نەچچە يول شىمالى ياكى شەرقىي شىمالدا ـ نەقىلچى)، ۋاششەھىرى (180 يول غەربىدە ــ نەقىلچى)... لوپ كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئىككى مەھەللە بار (70 يول شەرقىي شىمالدا) بولۇپ 50 ـ 60 ئۆيلۈكتىن ئاھالە بار...»[2] دېيىلگەن. مۇشۇ كىتابنىڭ يول مۇساپىلەر تونۇشتۇرۇلغان قىسمىدا، دۇنخۇاڭدىن ياڭگۇەنگە 140 يول (70 كىلومېتىر)، يەنە 140 يول يۇرسە قۇلۇستاي، 180 يول يۇرسە ياۋائات بۇلىقى، يەنە 140 يول يۇرسە لوڭۇپېگۇ (دۇنخۇاڭ بىلەن چاقىلىقنىڭ پاسىلى مۇشۇ يەردە)، دېيىلگەن. بۇ ماتېريال ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەنلىكتىن ناھايىتى قىممەتلىك مەلۇمات ھېسابلىنىدۇ، ھازىر قولىمىزدا ساقلانغان نۇسخىسىدا خەرىتىسى بولمىغانلىقتىن يەنمۇ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈش قىيىن بولماقتا[3]. يۇقىرىدا كۆرۈلگەن

① 1914 ـ يىلى چەرچەندە ناھىيە تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭدىن بۇرۇن كېرىيە ناھىيەسىگە تەۋە بولغاچقا، چا-قىلىق ناھىيەسى كېرىيە ناھىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ، دېيىلگەن.

② گەنسۇ ئۆلكىلىك قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش ئىشخانىسى رەتلەپ نەشر قىلغان «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 2005 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ جىلد 39 ـ بەت. 81 ـ جىلد «يوللار»نىڭ 3 ـ قىسمىدا دۇرال دېگەن ئۆتەڭنىڭ 30 يول (15 كىلومېتىر) شىمالدا چاقىلىق بىلەن پاسىللىنىدىغانلىقى يېزىلغان.

③ «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دائىرە خەرىتىلىرى» دېگەن نامدا 1912 ـ يىلى خەنكۇدا بېسىلغان، بۇ خەرىتىلەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2010 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلغان «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرى» نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، شۇ خەرىتىلەرگە مۇراجىئەت قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەھەللەرنىڭ تەرەپلىرىنى كۆرسىتىشتە سەۋەنلىك كۆرۈلگەن بولسىمۇ، 1908 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىگە ئامبال بولغان رۇي شەن تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاقىلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن خەرىتىدىن بۇ يېتەرسىزلىكنى تولۇقلىيالايمىز.

1908 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىگە ئامبال بولغان رۇي شەن يازغان «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۇرت تەزكىرىسى»دە: «ناھىيە مەركىزى ئۆلكە مەركىزىنىڭ 2300 يول جەنۇبىدا، مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي (قاراشەھەر يامۇلى ــ نەقىلچى)نىڭ 1200 يولدىن ئارتۇقراق غەربىدە. پاسىلى شەرقتە گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ شەھىرىدىكى قوشلەڭزىگىچە 610 يول، غەربتە كېرىيەنىڭ چىگگىللىككىچە 300 يول، جەنۇبتا كىچىك چىمەنتاغقىچە 410 يول، شىمالدا كۆنچى ناھىيەسىنىڭ دۇرالغىچە 480 يول. دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 910 يول، جەنۇبتىن شىمالغا 890 يول، ناھىيەدە جەمئىي ئون ئۈچ مەھەللە بار. ناھىيە يامۇلىغا يېقىنراقلىرى چاقىلىق، تۇرپان، چۈشكۇن مەھەللىلىرىدۇر. ناھىيەنىڭ شەرقىگە 180 يول جايىدا ئابدال، 220 يول يەردە تۇغ، 240 يولدا مۇران مەھەللىلىرى بار. ناھىيەنىڭ 30 يول غەربىدە تاتراق، 180 يول يىراقتا ۋاششەھىرى مەھەللىلىرى بار. ناھىيەنىڭ 120 يول شىمالىدا لوپ مەھەللىسى، 150 يول يىراقتا تۈزلۈق مەھەللىسى، 180 يول يىراقتا چاينۇت مەھەللىسى، 260 يول يىراقتا چېكە مەھەللىسى، 440 يول يىراقتا يېڭىسۇ مەھەللىسى بار... ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا 410 يول كېلىدىغان يەردە چوڭ، ئارا، كىچىك چىمەنتاغ دېيىلىدىغان ئۇچ تاغ بار، كىچىك چىمەنتاغ چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە. چوڭ ۋە ئارا چىمەنتاغ شىزاڭنىڭ باشقۇرۇشىدا...»[1] دەپ يازغان. بۇ تەزكىرىگە بىر پارچە يۇرت خەرىتىسى كىرگۈزۈلگەن. بۇ خەرىتە چاقىلىق ناھىيەلىك يەر نامىلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئىشلىنىپ 1990 - يىلى نەشر قىلىنغان «چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يەر نامىلىرى تەزكىرىسى»[2] ۋە 1992 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»[3] گە كىرگۈزۈلگەن. خەرىتىدە شەرق تەرەپتە قوشلەڭزە[4] دېگەن يەردە دۇنخۇاڭ بىلەن، قۇزۇق قاقىتى ۋە چىگگىللىك دېگەن يەرلەر ئارقىلىق كېرىيەگە قاراشلىق چەرچەن بىلەن، شىمالدا تارىم دەريا سىنىڭ شەرققە ئاققان بىر تارامىنىڭ شىمالى (بۇ دەريا يېڭىسۇ مەھەللىسىنىڭ شىمالىدا ــ نەقىلچى) ئارقىلىق كۆنچى ناھىيەسى بىلەن پاسىللانغان. بۇ

① ② رۇي شەن: «چارقىلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»، خو باڭجۇنىڭ «لوپنور ۋە تۇرغۇت تەتقىقاتى»غا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 178 -، 179 - بەتلەرگە ۋە «شىنجاڭنىڭ يۇرتلار تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.

③ چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسىنى تۈزۈش كومىتېتى تۈزگەن: «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى سىزىلغان خەرىتە.

④ پاسىل ئەترايلىرىدا كۆپرەك پائالىيەت قىلغان ئىسھاق ھاجىم ئوغلى مەمتىمىنىڭ 2013 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تېلېفوندا خەۋەر بېرىشچە، قوشلەڭزە دېگەن جاي ھازىرقى خەرىتىلەردىكى نەنخۇ (南湖) يېزىسىدا، 1950 - يىللاردىكى خەرىتىدىكى نەنخۇ ئەترايىدىكى ئېقىنىنىڭ غەربىي قاسىنقىدا ئىكەن.

خەرىتىنىڭ يەنە بىر قىممەتلىك يېرى شۇكى، خەرىتىدە ھەرقايسى مەھەللىلەرنىڭ جايلاشقان ئورنى كۆرسىتىلىپ قالماستىن، يولنىڭ يۆنىلىشى ھەم ئارىلىقىمۇ كۆرسىتىلگەن.

1909 ـ يىلى قاراشەھەر مەھكىمىسىنىڭ ئومۇمىي خەرىتىسى سىزىپ چىقىلغان، بۇ خەرىتە 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىنغان «قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيەسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى»[1] گە كىرگۈزۈلگەن. بۇ خەرىتىدە كۆرسىتىلىشىچە، چاقىلىق بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ پاسىلى قوشلەڭزىنىڭمۇ شەرقىدە قىلىپ سىزىلغان، ئەما يەر نامى يېزىلمىغان. قوشلەڭزە قاراداۋاننىڭ شىمالىدا ئىدى، پاسىل بەلگە تېشى (界牌، خەلق ئارىسىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا «داۋزا» دېگەن خەت بار تاش پاسىل بەلگىسى قىلىنغان) بولغان. بۇ خەرىتىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئاراچىمەنتاغنىڭ خېلى بىر قىسمى چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە قىلىپ سىزىلغان. جەنۇب تەرىپى قوزۇقسمان ھالەتتە خېلى يىراقتا سوزۇلغان. شەرقىي شىمال تەرەپتە تۇرپان بىلەن قۇمۇلۇقتا تۇتاشقان، يەر ناملىرى يېزىلمىغان. غەربتە چىڭگىللىك دېگەن يەر ئارقىلىق كېرىيە ناھىيەسى بىلەن پاسىلداش. شىمال تەرەپتە قاراداي بىلەن دۇرال ئارىسىدا غەربتىن شەرققە ئاقتاران تارىم دەريا ئېقىنىنىڭ شىمالىنى پاسىل قىلغان. مۇشۇ خەرىتىدىن قارىغاندا، چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى زېمىنى كەڭرەك، شىمال تەرىپى تارراق ئىكەنلىكى كۆرىنىپ تۇرىدۇ. يەنە شۇ يىللاردا كۆنچى ناھىيەسىدىمۇ ناھىيە خەرىتىسى سىزىلغان، ئۇنىڭدا چاقىلىق بىلەن كۆنچىنىڭ پاسىلى ئاراتارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقى[2] تەرىپىدە سىزىلغان، بۇ دەريا تارىم دەرياسىنىڭ تارامى بولۇپ شەرققە ئېقىپ كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ ئارغان ئەتراپلىرىدا يەنە تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ئۇنداقتا بۇ ئاراتارىم[3] دەرياسى قەيەرگە توغرا كېلىدۇ؟ شېي بىننىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، يېڭسۇ مەھەللىسىنىڭ 12 يول شىمالىدا بولۇپ «يېڭسۇدىن بۇ يەرگىچە مەھەللىلەر ئۇزۇلمەي جايلاشقان.»

2. بىر مەزگىل شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بولغان تاۋ مونىڭ ئوغلى تاۋ باۋلىيەن (1862 ـ 1938) تەرىپىدىن 1891 ـ يىلى يېزىلغان «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە» نامىلىق كىتابتا، شۇ ۋاقىتتىكى يول مۇساپىلەرمۇ بېرىلگەن. ئۇزۇنشو (غازكۆلمۇ دېيىلىدۇ، تاغنىڭ پەسلەپ بارغان قاپتىلىدا)دا «شىنجاڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ»، دېيىلگەن. ئۇ يەردىن شىمالغا بۇرۇلۇپ 215 يول يۇرسە يۇلغۇنلۇق ئۆتكى (تاغ ئارىسىدا، شەرق

① قاراشەھەر يەر ناملىرى كومىتېتى تۈزۈپ نەشر قىلغان «قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيەسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى»، 1987 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى خەرىتىگە قارالسۇن.

② لوپنور ناھىيە يەر ناملىرى كومىتېتى تۈزۈپ نەشر قىلغان «لوپنور ناھىيەسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى»، 1989 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى خەرىتىگە قارالسۇن.

③ بۇ نام خەلق ئارىسىدا «توغرائېغىز» ياكى «توغرائېرىق» دەپمۇ ئاتالغان، ھازىرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئورنى ھازىر لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى چۇچۇكبويىلىق (甘草场)قا توغرا كېلىدۇ، ھازىرقى چاقىلىق ـ لوپنور پاسىلىدىكى تۆمۈر دەرۋازىنىڭ ئازراق شىمالىدا.

تەرىپىدىن دۇنخۇاڭغا باردىغان يول بار). 145 يول غەربىي شىمالىدا قوشدۆڭ، 175 يول نېرىسىدا ئابدال (لوپنور كۆلىنىڭ[1] غەربىي جەنۇبى قىرغىقىدا، ئۇيغۇر ئاھالىسى بار)، ئابدالدىن شىمالغا 420 يول يۇرسە دۇرالغا باردۇ. بۇ يەرنىڭ 90 يول شەرقىي شىمالىدا كۆنچى دەريالىسى بار. 620 يول نېرىسىدا ئۇجمەدەڭ بار. شەرقىي شىمالغا بۇرۇلۇپ 325 يول يۇرسە تۇرپانغا چىققىلى بولىدىغانلىقى، يېزىلغان. مۇشۇ كىتابتا يەنە قاشقۇۋۇق (يۇمىنگۇەن)، ياڭگۇەندىن چاقىلىققا تۇتاشقان يوللارمۇ بايان قىلىنغان. دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا (چۆل بىلەن 70 يول) يۇرسە بۇلاق، 50 يول يۇرسە چوڭبۇلاق، 40 يولدا چوڭ چاسا شەھەر (دافاڭ پەنچېڭ، خەن دەۋرىدىكى قاشقۇۋۇق بولۇپ ئاھالە قالمىغان)، 40 يولدا كىچىك چاسا شەھەر (شياۋفاڭ پەنچېڭ، ئاھالىسىز). ئۇ يەردىن غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ 70 يول يۇرسە قومۇشلۇق جىلغا، ئۇ يەردىن غەربكە 60 يول يۇرسە بەشتوغراق، بۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ دۆڭدىن ئۆتۈپ 60 يول يۇرسە يېڭىبۇلاق، يەنە غەربكە 70 يول يۇرسە تاتلىقبۇلاق[2]، يەنە 60 يول يۇرسە قۇمجىلغا — بۇ يەر دۇنخۇاڭنىڭ پاسىلى[3]، دېيىلگەن. مۇشۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، دۇنخۇاڭدىن چىقىپ 520 يول (260 كىلومېتىر) يۇرسە چاقىلىق بىلەن دۇنخۇاڭ ئارىسىدىكى پاسىل قۇمجىلغا دېگەن يەرگە كەلگەن. مۇشۇ ئەسەردە يېزىلغان يول مۇساپىلەر بويىچە چاقىلىق (100 ئۆيلۈكتىن ئوشۇق ئۇيغۇر بار، ئايلانمىسى 15 يول كېلىدىغان شەھەر خارابىسى بار، دېيىلگەن)تىن چىقسا 100 يول يۇرسە تاتلىققۇدۇق، يەنە 100 يول يۇرسە ۋاششەھىرى (ئايلانمىسى ئۈچ يول كېلىدىغان شەھەر بار، دېيىلگەن)، يەنە 50 يول يۇرسە چاپانقالدى، 60 يول يۇرسە بۇگۇلۇك بولۇپ، كېرىيە بىلەن مۇشۇ يەردە پاسىللانغان. دېمەك، چاقىلىق بىلەن كېرىيەنىڭ پاسىلى چاقىلىقتىن چىقىپ 310 يول (155 كىلومېتىر) يەردىكى بۇگۇلۇك دېگەن يەردە بولغان، مۇشۇ يەردە چەرچەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ كېرىيە ناھىيەسى تەۋەسىگە كىرگەن[4].

3. يۇقىرىقى خاتىرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، چاقىلىق بىلەن كېرىيە ناھىيەسى

① بۇ كۆل ئەمەلىيەتتە «قاراقوشۇن كۆلى»نى كۆرسىتىدۇ.

② بۇ جاي قەدىمىي ئۆتەڭلەردىن بىرى بولۇپ زۇنۇن ئىسلاموف ھاكىم ۋاقتىدا قايتىدىن ئۆتەڭ قۇرۇلغان، ئور-نى شەرقىي مېرىدىيان ″87°39′52.1، شىمالىي پاراللېل ″38°52′16.9 قا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 885.9 مېتىر، 140 مېتىردەك شەرقىدە جەنۇبتىن شىمالغا ئاقىدىغان ئېقىن بار، ۋاششەھىرى يېزىسىنىڭ 37.5 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا، دۆلەت 315 ـ تاشيولىنىڭ بەش كىلومېتىردەك جەنۇبىدا.

③ ۋۇ تىڭشيې: «شىنجاڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما» (بۇ كىتاب 1922 ـ يىلى ئەترابىدا تۈزۈلگەن، 1935 ـ يىلى تۇنجى رەت نەشر قىلىنغان)، 1 ـ جىلد، زېمىن، فاكسىمىل نۇسخا 15 ـ بەتتە چاقىلىقتىن چىقىپ 610 يول يۇرگەندە يېتىپ باردىغان قوشلەنزە (火石烂子)دە پاسىللىنىدىغانلىقى يېزىلغان. مۇشۇ ئەسەردە چاقىلىقتىن 410 يول جەنۇبقا يۇرسە كىچىك چىمەنتاغقا باردىغانلىقى، ئۇ يەردىن شەرققە 615 يول يۇرگەندە ئاندىن ئوتتۇرا چىمەنتاغدا چېكىنى بىلەن تۇتىشىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. 1908 ـ يىلى سىزىلغان چاقىلىقنىڭ خەرىتىسىدىمۇ پاسىلنىڭ قوشلەڭزە دېگەن يەر ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز.

④ تاۋ باۋلىيەن: «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 255 ـ، 252 ـ بەتلەر.

ۋاششەھىرى كونا شەھىرىنىڭ 110 يول يەنى 55 كىلومېتىر غەربىدە تۇتاشقان[1]. 1908 - يىلىدىكى چاقلىق ناھىيەسىنىڭ خەرىتىسىدە[2] چاقلىق بىلەن كېرىيەنىڭ پاسىلى چېگىللىكنىڭ سەل غەربىدە بولغان. شۇ يىللاردا سىزىلغان كېرىيە ناھىيەسىنىڭ خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن ئورۇنمۇ ئوخشاش.

4. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاقلىق ئامبىلى رۇي شەن (1908 - يىلى ئۇچ ئاي ئامبال بولغان) «چاقلىقنىڭ خەرىتىلىك يۇرت تەزكىرىسى»نى يازغان، مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق. 1910 - يىلى چاقلىققا ئامبال بولغان تاڭ گۇاڭشاۋ «چاقلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» دېگەن نامدا بىر تەزكىرە يازغان. ئۇنىڭدا، چاقلىق 610 يول شەرقتىكى قوشلەڭزىدە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرى بىلەن، غەربتە 300 يول كېلىدىغان چېگىللىكتە[3] كېرىيە بىلەن، 410 يول جەنۇبتىكى چىمەنتاغدا چېگىلىنىدىغان ئۆلكىسى بىلەن، 480 يول شىمالدىكى دۇرالنىڭ بۇياقىدا كۆنچى ناھىيەسى بىلەن پاسىللانغان. شۇ ۋاقىتتا جەنۇبتىن شىمالغا 890 يول (445 كىلومېتىر)، شەرقتىن غەربكە 910 يول (455 كىلومېتىر) زېمىنى بولغان[4] دەپ كۆرسەتكەن.

5. 1915 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆنچى[5] ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى جاڭ شىشۇ ياڭ زېڭشىنغا مەلۇماتنامە يوللاپ، تەكەنلىكتىكىلەرنىڭ پاسىل ماجىراسى قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلغان، شۇ سەۋەبتىن ياڭ زېڭشىن ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ئىلگىرىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالىلارنى كۆچۈرۈپ يوللاشقا يارلىق چۈشۈرگەن، ئاقسۇ ۋىلايىتى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالىلارنى يوللىغاندىن كېيىن ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ياڭ زېڭشىن

---

① ۋۇ تېڭشيې: «شىنجاڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما»، 1 - جىلد، زېمىن، فاكسىمىل نۇسخا 15 - بەت. چاقلىق بىلەن چەرچەن ئارىسىدىكى پاسىلنى، چاقلىقنىڭ 300 يول غەربىدىكى چېگىللىك، 690 يول كېلىدىغان غەربىي جەنۇبىدىكى قوزۇققاقتى، 750 يول غەربىي شىمالىدىكى شاپتۇللۇق قاتارلىق جايلاردا ئىكەنلىكى يېزىلغان.

② ③ ما داجياڭ قاتارلىقلار رەتلىگەن: «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 488 -، 507 - بەتكە قارالسۇن.

④ بۇ نام بەزى ماتېرىيالىلاردا 青格里克 ، بەزىسىدە 沁克里克 دەپ يېزىلغان، چېگىللىكىمۇ ۋە چېگىلىكىمۇ داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ، مەن چېگىللىك بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىدىم، بەزى كىشىلەرمۇ مۇشۇ خىل قاراشنى قوللىماقتا، چۈنكى شۇ ئەتراپتا چېگىل (كىچىك ۋاقتىمىزدا چىكەچېگىلۈل دەپ ئاتايتىتۇق ۋە مېۋىسىنى يەيتىتۇق) ئۆسىدىكەن. چېگىل بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ خەنزۇ تىلىدا 牛皮消 دېيىلىدۇ.

⑤ ئەسلىي ماتېرىيالدا 新平 دەپ يېزىلغان، ئەينى ۋاقىتتا بۇ ناھىيە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن «كۆنچى» دېيىلگىنى ئۇچۇن كېيىنكى نام لوپنور بىلەن ئەمەس، كۆنچى دېگەن تارىخىي نام بىلەن ئىلىنىدى. خەنزۇچە ماتېرىيالىلارنىڭ بەزىلىرىدە 新平غا شىنىغا دەپ ئىزاھات بېرىلگەن. ۋۇ تېڭشيېنىڭ «شىنجاڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرىدە قاراقۇمنى مەركەز قىلغان بۇ يۇرتنىڭ 1898 - يىلىدىن باشلاپ خەنزۇچە 新平 دەپ، 1903 - يىلىدىن باشلاپ 县犁尉 دەپ ئاتالغانلىقى، 1904 - يىلى ناھىيە مەركىزىنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا، چۆللۇكنىڭ غەربىگە يۆتكەلگەنلىكى يېزىلغان. قارالسۇن: ۋۇ تېڭشيې: «شىنجاڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما»، 1- جىلد، زېمىن، فاكسىمىل نۇسخا 14 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشر قىلغان «لوپنور ناھىيەسى تەزكىرىسى»نىڭ 36 - بېتىدە، «1960 - يىلى 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گوۋۇيۈەن لوپنور ناھىيەسىنىڭ ئۇيغۇرچىدىكى ‹كۆنچى› دېگەن نامىنى ‹لوپنور›غا ئۆزگەرتىشنى تەستىقلىدى» دېيىلگەن.

پەرمان چىقارغان. پەرماندا «تىكەنلىك - يېڭىسۇ ئىككى مەھەللىسى ئەسلىدە ئاراتارىم دەريا سىنىڭ ئوتتۇرىسىنى پاسىل قىلغان ئىدى. تۇنجى قېتىم پاسىل ئايرىلغاندا، ھەيئەتلەر رۇ خۇنيەن، تاۋ جېنلار ھاۋا سوغۇق بولغانلىقتىن نەق مەيدانغا بېرىپ كۆزەتمەستىن، قاراشەھەردىكى ئەمەلدارلارنىڭ سىزغان خەرىتىسىگە ئاساسەن پاسىل ئايرىغان. ئاراتارىم دەريا سىنىڭ ئوتتۇرىسىنىڭ زادى قەيەر ئىكەنلىكىنى ئىككى مەھەللىدىكى ئاھالىلەر كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ، شۇڭا ئىككى ئاردىكى تارتىشما تۈگىمىگەن. ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ سەلتەنىتىنىڭ 2 - يىلى[1] جاڭ ۋېنشېڭ ئىككى ناھىيەدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا شەخسەن ئۆزى نەق مەيدانغا بېرىپ تەكشۈرۈپ، بەش چوڭ توپا دۆڭنى پاسىل قىلىپ بېكىتكەن، شۇندىن باشلاپ ئاراتارىم دەريا سىنى پاسىل قىلىش ئەمەلدىن قالغان، بۇ گۇڭ ھەيئەتنىڭ كۆرگەنلىرىگە ئاساسەن ئالدىراپ ئۆزگەرتىشكە بولمايدىغانلىقىنىڭ بىرىنچى سەۋەبىدۇر. قاراشەھەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى جاڭ چۇننىڭ ئېۋەتىشى بىلەن جاڭ ۋېنشېڭ چاقلىق - كۆنچى پاسىلىغا بارغان ھەمدە پاسىلىنى بېكىتكەن، ئارىلىقنى ئوچ ئۇلۇشكە بۆلۈپ تىكەنلىككە ئىككى ئۇلۇشىنى، يېڭىسۇلۇقلارغا بىر ئۇلۇشنى ئايرىغان، يېڭىسۇلۇقلارغا تەۋە بولغان بىر ئۇلۇش ئىچىدىكى بەش يول ئارىلىقنىمۇ تىكەنلىككە بۆلۈپ بېرىپ، بەش چوڭ توپا دۆڭ ياساپ پاسىل قىلغان، تەپسىلاتىنى خەرىتە بىلەن چۈشەندۈرۈپ دېلو تۇرغۇزۇپ يۇقىرىغا يوللىغان. چاقلىق ئامبىلى تەڭسىزلىك ھېس قىلسىمۇ تىكەنلىك ۋە يېڭىسۇ مەھەللىسىدىكىلەر باشقىچە پىكىردە بولمىغان، چاقلىق ۋە كۆنچى ناھىيەسىدىكى ئەمەلدارلارمۇ ئېتىراپ قىلىپ مۆھۈرلىرىنى بېسىشقان. نەچچە يىل ئۆتۈپلا ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە تىكەنلىك مەھەللىسىدىكىلەر پاسىلدىن ئۆتكەن ۋە جاڭ ھەيئەتنىڭ ئايرىشى ئادىل بولمىغان... دېگەندەك باھانىلەرنى كۆرسەتمەكتە. سوراپ باقسام، بەش دۆڭنى پاسىل قىلسا گۇڭ ھەيئەتكە نېمە پايدا؟ دېلو تۇرغۇزۇلغان تەپسىلىي ماتېرىيالنى گۇڭ ھەيئەت ئۆزى ياساپ چىققانمۇ؟ بېجىرىلگەن بۇ دېلونى نە ۋەجدىن بىكار قىلغۇدەكمىز؟ شۇڭا، بۇنى يەنە يېنىكلىك بىلەن ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ، مانا بۇ ئىككىنچى سەۋەبتۇر.... قاراشەھەر مەھكىمىسىنىڭ ئامبىلى جاڭ شى پاسىل ئىشىغا ئېتىبار بىلەن قارىمىغانلىقتىن تەكشۈرۈپ تەستىقلانغان، پاسىل ئايرىلغان ھۆججەتنى ناھىيەلەرگە يوللاپ بەرمىگەن، شۇڭا ناھىيەلەردىمۇ تەتبىقلىغۇدەك تەستىقىي ھۆججەت بولمىغان، شۇڭا تىكەنلىك مەھەللىسىنىڭ ئاھالىلىرى پاسىل ئايرىش ئىشى تەستىقلانمىدى دەپ قارىغانلىقتىن، بۇگۈنكى پاسىل ماجراسى قايتىدىن كېلىپ چىققان. ئەمەلىيەتتە قاراشەھەر مەھكىمىسى ئەمەلدار ئەۋەتىپ پاسىل ئايرىغان ئىش شۇەنتۇڭ سەلتەنىتىنىڭ 2 - يىلى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تەستىقلىنىپ چۈشكەن[2]، ھازىر

① مىلادىيە 1910 - يىلى.

② مىلادىيە 1910 - يىلى 6 - ئاي .

ئارخىپتا بار، كۆچۈرۈلۈپ ئىككى ناھىيەگە پايدىلىنىشى ئۈچۈن يوللاپ بېرىلىدۇ. يۇقىرىقى تەستىق ھۆججەت بولغانلىقى يەنە قايتىدىن پاسىل ئايرىلمايدىغانلىقىنىڭ 3 ـ سەۋەبىدۇر. شۇ قېتىمقى پاسىل ئايرىش بۇرۇنلا ئومۇمىي تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن، ئومۇمىي تەزكىرىنىڭ قۇرۇلۇش قىسمى ئىچىدە، ئوقۇپ كۆرۈلسە بولىدۇ: چاقلىق شىمالىغا 440 يول كېلىدىغان يەردىكى چوڭ بەش دۆڭە توپا بار يەردە كۆنچى ناھىيەسى بىلەن پاسىلداش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاراتارمىنىڭ پاسىل قىلىنغانلىقى، چاقلىق ۋە كۆنچى ئاھالىلىرى دەريا سۈيى سەۋەبلىك ماجىرا قىلىدىغانلىقى، شۇەنتۇڭ سەلتەنەتنىڭ 2 ـ يىلى ھازىرقى پاسىلغا ئۆزگەرتىلگەنلىكى قاتارلىقلار ئىزاھلانغان. شۇ ۋاقىتتا ئايرىلىپ بېكىتىلمىگەن بولسا قانداقچە تەزكىرىگە پۈتۈلىدۇ؟ شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسىگە ئاساسلانساق بولىدۇ، مانا بۇ پاسىلنى قايتا ئۆزگەرتمەسلىكىمىزنىڭ 4 ـ سەۋەبىدۇر. مانا مۇشۇنداق كۆپلىگەن ئاساسلار سەۋەبلىك چاقلىق ۋە كۆنچى پاسىلى قايتىدىن ئۆزگەرتىلمەيدۇ. يېڭىسۇغا تەۋە 11 ئائىلە ئالدىنقى دېلو مىسالى ئىچىدە يېزىلغان، ئۇلار ئۆز ئورنىدا تېرىقچىلىق قىلماقتا، ئۇلارنىڭ باج ـ سېلىقى چاقىلىققا ئايرىلغان، لاشىن مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ كۆپى تىكەنلىككە ئايرىلغان، ئەينى ۋاقىتتا ئاقسۇ ۋىلايىتى مەنسەپدارلىرى ۋە ئىككى ناھىيەنىڭ ئامبىلى بىرلىكتە ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆرۈپ كېلىشكەن، ئەگەر مۇشۇ دېلودىكى ئاھالىلەر ئەسلىدە چاقىلىققا تەۋە بولغان بولسا، داۋاملىق چاقىلىققا تەۋە بولسۇن، ئەسلىدە چاقىلىققا تەۋە بولمىغانلارنى كۆنچى ناھىيەسى چارە تېپىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بۇندىن كېيىن ئارىلاشتۇرۇۋەتمىسۇن... 4 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.»[1] مانا بۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانى ياڭ زېڭشىننىڭ 1915 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى[2] چۈشۈرگەن ئۇقتۇرۇشى بولۇپ، ئىككى ناھىيە پاسىل ماجىراسىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولالايدۇ. چاقىلىق ۋە كۆنچى ناھىيەسى ئارىسىدىكى پاسىل ماجىراسى ئەمەلىيەتتە 1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسى تەسىس قىلىنغاندىلا باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، تۇنجى رەت خوتەن، تاۋ جېن قاتارلىقلار پاسىل ئايرىغاندا قىش بولغانلىقتىن نەق مەيدانغا بارماستىن خەرىتىگە قاراپ، ئاراتارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىنى پاسىل قىلغان،

① ياڭ داجۇن: «شىنجاڭنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، جۇڭگو تەيۋەن لەنشى نەشرىيات شىركىتى، 1970 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 881 ـ بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشر قىلغان «لوپنور ناھىيەسى تەزكىرىسى»نىڭ 26 ـ بېتىدە «ئۆلكىنىڭ سابىق باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇينىڭ تەستىقلىشى بىلەن يېڭىسۇ، شوردۆڭ، بەشدۆڭ قاتارلىق جايلار شىنپىڭ، چاقىلىق ناھىيەلىرىنىڭ پاسىلى قىلىپ بېكىتىلدى. قاراشەھەر ۋالىيەسى جاڭ چۈننىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئەۋەتىلگەن جاڭ ۋېنشېڭ ئىككى ناھىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ پاسىلنى بېكىتتى» دېيىلگەن.

② ياڭ زېڭشىننىڭ «توۋا ـ ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان پۈتۈكلەر»دە يېزىلىشىچە، بۇ يارلىق جۇڭخۇا مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى چۈشۈرۈلگەن، مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار جاڭ داجۇننىڭ كىتابىدىكى بىلەن ئوخشاش. مانا بۇلاردىن قارىغاندا، جاڭ داجۇننىڭ بايانلىرى پۈتۈنلەي ياڭ زېڭشىننىڭ كىتابىدىن ئېلىنغاندەك قىلىدۇ. قارالسۇن: ياڭ زېڭشىن: «توۋا ـ ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان پۈتۈكلەر»، جۇڭگو تەيۋەن ۋېنخەي نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2529 ـ بەتتىن 2533 ـ بەتكىچە بولغان بايانلار.

دەريانىڭ مەركىزىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقى، دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدەك سەۋەبلەر بىرلە ئىككى ناھىيەگە تەۋە بولغان ئىككى مەھەللە ئارىسىدىكى ماجىرا تۇغمىگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن يەنە بىر نۆۋەت پاسىل ئايرىشقا توغرا كەلگەن، 2 ـ قېتىم پاسىل ئايرىغان جاڭ ۋېنشېڭ نەق مەيدانغا بارغان ھەمدە ئىككى ناھىيەدىكى ئامبالالارنى كېلىشتۇرۇپ چوڭ بەش دۆۋە تۇپا دۆۋىلەپ دۆڭ ياساپ، پاسىل قىلىپ بېكىتكەن (خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە ياغاچتىن پاسىل بەلگىسىمۇ قادالغان) ھەمدە ئارخىپ تۇرغۇزغان، بۇ قېتىمقى پاسىل ئايرىش ئىشىنى چىڭ سۇلالىسى 1910 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تەستىقلاپ ھۆججەت چۈشۈرگەن، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئومۇمىي تەزكىرە ناملانغان تەزكىرىگىمۇ پۈتۈلگەن، لېكىن قاراشھەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ۋالىيسى ھۆججەتنى ئىككى ناھىيەگە چۈشۈرۈپ بەرمىگەن، مۇشۇ سەۋەبتىن پاسىل مەسىلىسىدە يوچۇق ئىزدىگەن ئامبالالار پاسىل تېخى تەستىقلانمىدى دەپ قاراپ، ئازغىنە باج ـ سېلىقنى كۆزلەپ يەنە ماجىرا تۇغدۇرغان، شۇڭا بۇ ماجىرا ئۇلغىيىپ ئەينى چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۈتۈقى ياڭ زېڭشىنغا دەۋاغا بارغان. يۇقىرىدا كۆرگەن مەلۇماتلار نېگىزىدىن ئالغاندا، ئەمەلىيەتتە ياڭ زېڭشىننىڭ كىتابىدىن ئېلىنغان، ئىشەنچلىك دەرىجىسى يۇقىرى مەنبەدۇر. كۆرگىنىمىزدەك، ياڭ زېڭشىن ئىككى ناھىيە ئارىسىدىكى پاسىل مەسىلىسىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چۈشۈرگەن تەستىق ھۆججىتىنى ئىناۋەتكە ئىگە قىلىپ، قايتىدىن پاسىل ئايرىشنى رەت قىلغان ھەمدە تەستىق ھۆججىتىنى چۈشۈرۈپ بېرىشنى يارلىق قىلغان. ۋۇ تىڭشيې يازغان «شىنجاڭنىڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما» ناملىق ئەسەردە چاقىلىق بىلەن كۆنچىنىڭ پاسىلى چاقىلىقنىڭ 440 يول شىمالىدىكى بەش توپا دۆۋىسى ئىكەنلىكى، 640 يول شەرقىي شىمالىدا ئالتەياغاچ (而得野古其) دېيىلىدىغان يەر ئىكەنلىكى يېزىلغان[①].

6. گومىنداڭنىڭ باج ئەمەلدارى شيې بىن 1917 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسىدىن ئۆتكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭغا ساياھەت» ناملىق كىتابىدا شۇ ۋاقىتتىكى چاقىلىق ھەققىدە خېلى ياخشى مەلۇماتلارنى قالدۇرغان. مۇشۇ كىتابتا چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن كېرىيەنىڭ (چەرچەننىڭ) پاسىلى چىگىللىك بولۇپ بۇ يەردىكى يايلاقتا بۇرۇن چاقىلىقنىڭ چارۋىچىلىرى مال باققان، ھازىر چەرچەنگە ئايرىپ بېرىلگەن، چاقىلىق ئاھالىلىرىنىڭ بۇنىڭغا پىكرى بار ئىكەن، كەلگۈسىدە پاسىل ماجىراسى كېلىپ چىقىشى مۇمكىن، دەپ يازغان. مۇشۇ كىتابتا يەنە چىگىللىكتىن شەرقىگە 20 يول يۇرسە چاپانقالدى، يەنە 20 يول يۇرسە ئۇزۇنچاۋا، 25 يول يۇرسە بەل بولۇپ مۇشۇ يەردە چەرچەن بىلەن چاقىلىق تۇتىشىدۇ، مۇشۇ يەردە توغراقتا خەت ئويۇپ پاسىل بەلگىسى قىلىنغان، دەپ يېزىلغان. «چەرچەننىڭ پاسىل خەرىتىسى» دېگەن ئەسەردە، چەرچەننىڭ شەرقىي پاسىلى مىڭبۇلاق (تەلەپپۇزىدا ئۇلاق ئاڭلىنىدۇ ـــ نەقىلچى) دېيىلگەن ھەمدە چەرچەن

① ۋۇ تىڭشيې: «شىنجاڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما»، 1 ـ جىلد، فاكسىمىل نۇسخا، 15 ـ بەت.

ناھىيەسى تەسىس قىلىنىشتىن بۇرۇن كېرىيە بىلەن چاقىلىقنىڭ پاسىلى چىگگىللىك ئىدى، دەپ ئىزاھلانغان. سىتەيىن «جۇڭگو ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا: «يول بويىدىكى پەيلۇ دەپ ئاتالغان، يولدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە يول بەلگىسى (路牌) بار ئىكەن، يول بەلگىسىنىڭ خېتى بىر قوزۇقتا[1] ئىكەن، بۇ يەردە كىچىك بىر ئۆي بار، بۇ قوزۇق كېرىيە بىلەن چاقىلىقنىڭ پاسىل بەلگىسى ئىكەن» دەپ يازغان، بۇ بەلكىم 1906 ـ يىلىنى كۆرسىتىدىغان خاتىرىدۇر. 1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن چەرچەندە تەكشۈرۈش (جىچا) ئىدارىسى قۇرۇلۇپ كېرىيەنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، 1913 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسىگە بۆلۈپ بېرىلگەن. چاقىلىقتا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ 11 يىلدىن كېيىن يەنى 1914 ـ يىلى چەرچەن ناھىيەسى تەسىس قىلىنغان. مۇشۇلاردىن قارىغاندا، چەرچەن كېرىيەگە قارىغان ۋاقىتتا پاسىلى چىگگىللىكتە، چەرچەن ناھىيەسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بەل دېگەن يەردە بولغان. شېپ بىن كۆنچى ناھىيەسى بىلەن بولغان پاسىلى ھەققىدىمۇ خېلى ئېنىق مەلۇمات قالدۇرغان، مۇنداق دېيىلگەن: «يېڭىسۇدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا يۈردۇق، ئوت ـ چۆپلۈك كۆل بولۇپ مەھەللىلەر ئۇزۇلمەيدىكەن. 12 يول يۈرۈپ ئاراتارىمغا كەلدۇق، بۇ تارىم دەرياسىنىڭ بىر تارامى بولۇپ شەرققە ئېقىپ كۆنچى دەرياسىغا قوشۇلىدىكەن... يەنە 30 يول يۈرسە پاسىل بەلگىسى بولۇپ چاقىلىق بىلەن كۆنچى ناھىيەسىنىڭ پاسىل يېرى ئىكەن، يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە توپا دۆڭ بولۇپ ياغاچ بىلەن بەلگە قىلىنغان ئىكەن. بۇ يەردىن يەنە 28 يول يۈرۈپ دۇرالغا يېتىپ باردۇق...»[2] دېيىلگەن. مانا مۇشۇ ئۇچۇردىن قارىغاندا، كۆنچى ناھىيەسى بىلەن چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ پاسىلى ئىزچىل ھالدا دۇرال سېپىلىنىڭ 14 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى بەش دۆڭ (دۆڭە) بەلگە قىلىنغان، بۇ يەر ئاراتارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولغان. چاقىلىقنىڭ شەرقىي تەرەپلىرى، جۈملىدىن ماڭلاي ۋە باشقا تەرەپلىرىدىكى پاسىلى توغرىسىدا مەرھۇم تارىخچى ئابدۇۋەلى روزى مەخسۇس ماقالە يېزىپ تونۇشتۇرغان ئىدى، شۇڭا بۇ ھەقتە كۆپ توختالمىدۇق، بۇ ھەقتە چوڭقۇرلاپ ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ ئەنە شۇ ماقالىغىمۇ («چاقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرى»، 1 ـ توپلام) مۇراجىئەت قىلىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

7. شىنجاڭنىڭ تۈتۈقى بولغان ياڭ زېڭشىننىڭ «تۇۋا ـ ئىستىغپار ھۈجرىسىدا يېزىلغان پۈتۈكلەر»نىڭ 2 ـ توپلام 2 ـ كىتابىدا قاراسىپەچلەرنىڭ چاقىلىق ئامبىلى خۇ دېيەنخۇانى ئۆلتۈرگەن ۋەقەلىكىنى بايان قىلغاندا، قاراشەھەردىكى چېركىلەرنىڭ باشلىقى تۆڭ مىڭسەينىڭ چاقىلىقتا بېرىپ دېلو بېجىرىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مىنگۇنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 1913 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى

① ۋۇ تىڭشىيې: «شىنجاڭنىڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە تولۇقلىما»، فاكسىمىل نەشرى، 4 ـ جىلد 2 ـ بۆلۈم 19 ـ بەت، 447 ـ بەتتە چاقىلىق ۋە چەرچەن پاسىلىدا توغراقتا خەت يېزىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

② شېپ بىن: «شىنجاڭغا ساياھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 187 ـ، 199 ـ بەتلەر.

تېلېگرامىسىدا چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە يېڭسۇ (叶密苏) دېگەن يەردە[1] دېگەن بايانىمۇ بار، قاراشەھەرنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆلكە تۈتۈقىغا يوللىغان تېلېگرامىسىدا يېڭسۇنىڭ قەيەرگە تەۋە ئىكەنلىكى خاتا يوللاپ قېلىشى مۇمكىنچىلىكى يوق دېسەك خاتالاشمايمىز.

8. 1948 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى، «شىنجاڭ ئۆلكىسى چەرچەن ناھىيەلىك ھۆكۈمەت تەكشۈرگەن ھەربىي ئىشلاردىكى مۇھىم جايلار تەكشۈرۈشنىڭ چۈشەندۈرمىسى»دە «چەرچەن ناھىيەسى شەرقتە چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن چاپانقالدىدا تۇتىشىدۇ (كونا يول بويىچە)، يەنە ئاقتازغا 45 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىكى شاپتۇلكۆلدە تۇتىشىدۇ (يېڭى تاشيول بويىچە)، ناھىيە مەركىزى بىلەن شاپتۇلكۆل ئارىسى 165 كىلومېتىر...»[2] دېيىلگەن. مانا مۇشۇ ماتېرىيالغا قارىغاندا، پاسىل يول لىنىيەسى بويىچە كۆرسىتىلىپ تۇرغان. يۇقىرىدا دېيىلگەن چاپانقالدى دېگەن جاي نامى ھازىرغىچە ساقلانغان بولۇپ شۇ ۋاقىتتىكى چەرچەن دەرياسىنى بويلىغان يول (چەرچەن، تاتىراك، چوڭكۆل، ئاقتاز، ياقاتوغراق، چاپانقالدى) لىنىيەسىدىكى بىر جاي. 1942 ـ يىلى چاقىلىق بىلەن چەرچەن ئارىسىدىكى تاشيول ياسالغان. بۇ يول چەرچەن دەرياسىنى بويلىماستىن ئارال، جاڭگالساي، بەشتوغراق ئارقىلىق ۋاشىشەھەرگە تۇتاشقان. شاپتۇلكۆل چاپانقالدىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى يايلاق بولۇپ شۇ كۆلنىڭ شەرقىي تەرىپى چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە بولغان. 1940 ـ يىللاردىكى پاسىل ۋە يول لىنىيەسى ھەققىدە گومىنداڭ دەۋرىدە، يەنى 1944 ـ، 1948 ـ يىللىرى سىزىلغان خەرىتىلەر ھەم 1966 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلىرى توپلىمى»دىن كۆرۈش مۇمكىن.

9 يەر نامىلىرى تەتقىقاتچىسى، مەرھۇم نىياز كېرىمنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، چاقىلىق بازىرىدىن قوشلاشقىچە 120 يول، لايدۆڭگىچە 230 يول، يىلۇاچمەنگىچە 370 يول، ماندارلىققىچە 430 يول، تۆمۈرلۈككىچە 575 يول، غازكۆل (شوركۆل دەپمۇ ئاتالغان) گىچە 630 يول، ئۇ يەردىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ 50 يول يۈرسە قابۇتۇبۇلاققا، ئۇ يەردىن ماڭلايغا 60 يول، غاشۇنغىچە 120 يول كېلىدۇ. چاقىلىقتىن چىمەنتاغ ئېغىزىغىچە 900 يول كېلىدۇ، بۇرۇنقى ۋاقىتتا چىڭخەي بىلەن شىنجاڭنىڭ پاسىلى مانا مۇشۇ چىمەنتاغ ئېغىزىدا ئىدى[3].

مەرھۇم تارىخچى ئابدۇۋۇلى روزى «تۆمۈرلۈك، ئارال، چىغلىق، داۋزا، يۈرەكتاش، سېرىقساي، مۇزلۇق، قاراساتى، ماندالىق، قوراملىق، گەنجىلىك، سۇلۇقساي، ئاتئاتقان،

---

① ياڭ زېڭشىن: «توۋا ـ ئىستىخپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان پۈتۈكلەر»نىڭ 2 ـ توپلام 2 ـ كىتاب. جۇڭگو تەيۋەن ۋېنخەي نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 453 ـ بەتكە قارالسۇن.

② شياۋ خېنلى: «چەرچەننىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى ۋە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ناھىيە پاسىلىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى»، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چەرچەن ناھىيەلىك كومىتېتى تۈزۈپ باسقان: «چەرچەن تارىخ ماتېرىياللىرى (2)»، 2008 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىگە قارالسۇن.

③ نىياز كېرىمى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 249 ـ بەت.

قىزىلچاپ، ئېشەكپاتتى، قۇمتاغ (يۇشاشەن)، يىتىمبۇلاق ـــ ئومۇمەن چوڭ چىمەن، ئارا چىمەن، كىچىك چىمەنتاغلىرى پۈتۈنلەي چاقىلىق پاسىلى ئىچىدە ئىكەنلىكىگە تارىخنى ئاختۇرۇپ پاكىت ئىزدەش ھاجەتسىز... شىنجاڭ بىلەن چېگىخەي پاسىلى «داۋزا» (دەرۋازا) دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. بۇ پاسىلىنىڭ شىمالى «قوچقار»، ئوتتۇرا قىسمى «داۋزا»، جەنۇبى «يۇرەكتاش» دەپ ئېنىق بىرلىككە كەلگەن. 1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن 1949 ـ يىلى شىنجاڭ ۋە چېگىخەي ئازاد بولغىچە، چاقىلىق ناھىيەسى بۇ يەرگە 14 نەپەر ئەمەلدار (شاڭيو) تەيىنلىگەن ياكى ئالماشتۇرغان، باجگىر ئەۋەتكەن...»[1] دەپ يازغان. مەرھۇمنىڭ بۇ ماقالىسى ناھايىتى ياخشى يېزىلغان، چېگىخەي ئۆلكىسى بىلەن بولغان پاسىل ئۆزگىرىشى، سەۋەب ۋە جەريانلىرى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلغان. بۇ ماتېرىيال مەڭگۈ ساقلاشقا ئەرزىيدىغان تارىخىي مەنبە بولسىمۇ پاكىت سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان ھۆججەتلەرنىڭ ساقلانغان ئورنى ۋە نومۇرىنىڭ ئىزاھلانمىغانلىقى ئەپسۇسلىنارلىق بولغان، كۆپىنچە ماتېرىياللار خەلق ئېغىزىدىن توپلانغان بولغاچقا يازما پاكىتى يوق، باشقىلارغا پاكىت سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلدۇرۇش قىيىن بولۇپ قالغان. مۇمكىن بولسا شۇ پاكىتلارنىڭ سۈرىتى بېرىلگەن بولسا، قايىل قىلىش كۈچى تېخىمۇ يۇقىرى بولاتتى.

چاقىلىق ناھىيەسىدە ئۆتكەن نامدار مائارىپچى، مەرھۇم ئىبراھىم سەيدۇللا چاقىلىقنىڭ پاسىلى توغرۇلۇق توختىلىپ، «شىمالدىن دۇرالنىڭ يېنىدىكى بەشدۆۋە، شەرقىي تەرەپتىن خوجا چۇشكۇن (دۇنخۇاڭ بىلەن چاقىلىقنىڭ ئارىسىدا)، شەرقىي جەنۇبتا داۋزا، غەربىي تەرەپتىن ياقاتوغراق چاقىلىقنىڭ پاسىلى قىلىپ بېكىتىلىپ، شۇ چاغدىلا تاشقا خەت ئويۇپ كۆمۈۋەتكەن»[2] دەپ يازغان. ئۇنىڭ ئەسلىمىسىدە پاسىل ئايرىش ساقال ئامبال دېگەن كىشىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئىكەنلىكى يېزىلغان بولسىمۇ ھازىرچە ئېنىق يىلىنى بېكىتىش قىيىن، ئەمما 1908 ـ يىلىدىن بۇرۇن 1902 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئىش بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن، تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا چاقىلىق ناھىيەسى تەسىس قىلىنغان 1903 ـ يىلىدىكى ئىش بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»نىڭ باش تۈزگۈچىسى لى شۇاڭچېڭ «چاقىلىقتىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى»دە 1910 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چاقىلىق بىلەن بىلەن لوپنور پاسىلىنىڭ بەشدۆڭ قىلىپ بېكىتىلگەنلىكىنى، پاسىلنىڭ چاقىلىق ناھىيە بازىرىغا 440 يول (220 كىلومېتر) ئىكەنلىكىنى، قاراشھەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى جاڭ چۈننىڭ جاڭ ۋېنشېڭ ئىسىملىك بىرىنى مۇشۇ ئىشنى ھەل قىلىشقا

① ئابدۇۋۇلى روزى: «1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى چىمەن رايونىغا نەزەر»، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتى تۈزگەن «چاقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 ـ توپلام، ئۈيغۇرچە، 150 ـ بەت.

② ئىبراھىم سەيدۇللا: «چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان كىشىلەر»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (48)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى ئۈيغۇرچە نەشرى، 237 ـ بەت.

ئېۋەتكەنلىكىنى، جالاڭ ۋېنشېڭنىڭ ئىككى ناھىيەنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بىلەن شۇ جايلاردا تەكشۈرۈپ بېكىتكەنلىكىنى يازغان[1]، بۇلار ئەمەلىيەتتە ساقلانغان ئارخېپ ـ ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغانلىقىدا شۈبھە يوق. ئۇزۇلمەس دەۋا بولۇپ قېلىۋاتقىنىغا بىر ئەسىر بولۇپ قالغان چاقلىق ـ لوپنور پاسىل مەسىلىسىگە ياڭ زېڭشىنمۇ كۆڭۈل بۆلمەي تۇرالمىغان. شېڭ شىسەي زامانىدا ئۆلكىدە رەھبىرلىك تارماقلاردا ئىشلىگەن جالاڭ داجۇننىڭ ئارخېپ ـ ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىشىچە، ياڭ زېڭشىن چاقلىق بىلەن كۆنچى ئارىسىدىكى پاسىلنى بېكىتكەندىن كېيىن تىزىمغا ئېلىپ تەزكىرىگە پۈتكۈزگەن، شۇ ۋاقىتتا چاقلىقنىڭ شىمالىي پاسىلى ناھىيە بازىرىدىن 440 يول نېرىسىدىكى بەش دۆۋە توپا دۆڭ ئىكەنلىكى 1915 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى بېكىتىلگەن[2]. ئومۇمەن ئالغاندا، چاقلىق ناھىيەسىنىڭ پاسىلى 1903 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن ئاساسەن ئۆزگەرمىگەن، شۇ ۋاقىتتىكى پاسىلى ھەققىدە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا ناھايىتى ياخشى ئوچۇرلار ساقلانغان، ھەتتا خەرىتىلىرى بار. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ئەينى ۋاقىتتىكى چېگرالارغا مەخسۇس بەلگىلەر قادالغان. خەلق ئارىسىدىكى ئوچۇرلارغا قارىغاندا، گەنسۇ ۋە چېڭخەي ئۆلكىلىرى بىلەن بولغان پاسىلىدا «داۋزا» دېگەن خەت ئويۇلغان تاش بەلگە قىلىنغان، بەزى ۋاقىتلاردا «داۋزا» دېگەن تاشنىڭ مەسىتلىك يۆتكەلگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. مەيلى قايسى تەرەپتە بولمىسۇن پاسىل بەلگىلىرى ئاساسەن يول بويلىرىغا ياسىلىپ (كۆنچى بىلەن چاقلىق پاسىلى سۈنئىي بەش دۆۋە ياسىلىپ، ئۇنىڭغا ياغاچتىن بەلگە تىكلەنگەن. چېڭخەي بىلەن بولغان پاسىلغا «داۋزا»[3]

① جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقلىق ناھىيەلىك كومىتېتى: «چاقلىق تارىخ ماتېرىياللىرى (1)»، 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 62 ـ بەت.

② جالاڭ داجۇن: «شىنجاڭنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، جۇڭگو تەۋەن لەنشى نەشرىيات شىركىتى، 1980 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 881 ـ بەت.

③ داۋزا دېگەن پاسىل تېشى يەنى چېڭخەي بىلەن چاقلىق پاسىلىدىكى بۇ بەلگە تېشىنىڭ يۆتكەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقەلىكنى چاقلىق ناھىيەسىدە بىلىمەيدىغانلار ناھايىتى ئاز بولۇشى مۇمكىن. ئىسھاق ھاجىم قاتارلىقلارنىڭ قاتنىشىدا چېڭخەي تەرەپ بۇ تاشنى توڭگىگە ئارتىپ يۆتكەۋەتكەن. بۇ ئىشلارنىڭ ئازادلىقتىن كېيىن بولغانلىقى ئېنىق، لېكىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ تەستىقى بىلەن بولغانمۇ ياكى ئۆلكىنىڭ خاھىشى بىلەن بولغانمۇ، بۇنى ھازىرچە ئۇقمايمىز. ھازىر دۆلەت 315 ـ تاشيولىنى بويلاپ يەتتەبۇلاق (خۇاتۇگۇ)تىن دۇنخۇاڭ تەرەپكە يۈرسە 60 نەچچە كىلومېتىردا «داۋزا» (داۋزا) دېيىلىدىغان يول ئاسراش پونكىتى بار. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، داۋزا دېگەن ئورۇن مۇشۇ ئەتراپتا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بولۇشى مۇمكىن، يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇ يۆتكەپ كېلىنگەن جايى بولۇشىمۇ مۇمكىن. 1972 ـ يىلى خەرىتە نەشرىياتى خەنزۇچە نەشر قىلغان «دۇنيا خەرىتىلىرى توپلىمى»نىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى» قىسمىدا بۇ جاينىڭ نامى 大乌斯 دەپ كۆرسىتىلگەن، بۇ جاي خەرىتىدىن قارىساق، ھازىرقى ماڭلاي بازىرىدىن ئۆتۈپ قۇمتاغ (يۇشاشەن)، ئۇندىن كېيىن داۋزا (大乌斯)، ئۇندىن كېيىن «ماڭلاي» (茫崖)غا يېتىپ بارىدۇ. 1960 ـ يىللىرى چاقلىق ناھىيەسىگە تەۋە «ئارال (阿拉尔)» ۋە «كونا ماڭلاي» دېگەن جايلار دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇپ، ئاھالە يۆتكەپ كېلىش ئۈسۈلىدا چېڭخەي تەۋەسىگە ئۆتۈپ قالغان، شۇ ۋاقىتتىكى خەرىتىلەردە چېڭخەي ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقانلىقتىن چېڭخەيگە تەۋە قىلىپ سىزىلىپ مەسىلىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا ئاھالىلەر ئارىسىدا توقۇنۇشمۇ پەيدا قىلغان. چېڭخەي ۋە شىنجاڭ ئارىسىدىكى بۇ پاسىل مەسىلىسى مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە كۆپ قېتىم كېڭىشىش ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتا «دۆلەتلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى» ئاچقان تاشپاختا كانىنىڭ چېڭخەي ئۆلكىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكى، بۇ كان رايونىنى چېڭخەي ئۆلكىسى ئەمەلىي باشقۇرۇپ تۇرغانلىقى قاتارلىق ئەمەلىي مەسىلەلەر ئاساسىدا، 2001 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ ئايلاردا ھازىرقى پاسىل بېكىتىلگەن. 2013 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، دۇنخۇاڭ ۋە يەتتەبۇلاق قاتارلىق جايلاردا خىزمەت قىلغان ئىسھاق ھاجىم ئوغلى مەمتىمىن بىلەن بولغان سۆھبىتىمىزدە «داۋزا» دېيىلگەن جاينىڭ يەتتەبۇلاقنىڭ 40 كىلومېتىردەك شەرقىدە ئىكەنلىكىنى بايان قىلدى.

دېگەن خەت ئويۇلغان تاش بەلگە قىلىنغان، چەرچەن بىلەن چاقىلىق پاسىلىغا توغرا‌قلا خەت ئويۇپ بەلگە قىلىنغان)، ئۆتكەن - كۆچكەنلەرگە بارغان - كەلگەن جايىدىن بېشارەت بېرىش رولىنى ئويناش بىلەن بىرگە نازارەت قىلىشتىمۇ قولاي شارائىت بىلەن تەمىن ئەتكەن[1]. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن پاسىللاردا قىسمەن ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، ئاساسىي جەھەتتىن بۇرۇنقى ۋاقىتتىكى ئەھۋال بىلەن ئوخشىشىدۇ.

قىسقىچە خۇلاسە قىلغاندا، چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ پاسىلىدا ئۆزگىرىش بولغان يىللار ۋە ئەھۋالنى مۇنداق يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. شىمالىي پاسىلى: 1903 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسى تەسىس قىلىنغاندا، چاقىلىق كۆنچى ناھىيەسىدىن ئايرىلغان، شۇڭا بۇ ناھىيەنىڭ دەسلەپكى پاسىل ئاساسى تۇرغۇزۇلغان، بۇ قېتىمقى پاسىل نەق مەيدانىنى كۆزىتىش ئارقىلىق ئايرىلماستىن قىش مەزگىلى دېگەننى باھانە قىلىپ قاراشەھەردە خەرىتىسىگە قاراپ ئايرىپ چىقىلغان. بۇ يىلدىكى پاسىللىرىنى «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۈرت تەزكىرىسى»دىكى پاسىللىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. چاقىلىق - كۆنچى پاسىلى ئەينى ۋاقىتتا كونا يېڭىسۇنىڭ شىمالىدا، توغرائېقىن يەنى ئاراتارىم دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقى بولغان. بۇ ۋاقىتتىكى ماتېرىياللاردا ئاراتارىم دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرىسى دېيىلگەن، خەرىتىلەردە جۇملىدىن شۇ ۋاقىتتىكى چاقىلىق، كۆنچى ۋە قاراشەھەر خەرىتىلىرىدە مۇشۇ ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقى ياكى ئېقىن پاسىل قىلىپ سىزىلغان. بۇ پاسىل دىلىپار ۋە توغراقبۇلاقنىڭ سەل جەنۇبىدا بولغان. 1910 - يىلىغا كەلگەندە تىكەنلىك - يېڭىسۇ ئارىسىدىكى پاسىل ماجىرالىرى (كونكرېت ئېيتقاندا يىغىلىدىغان باجىنىڭ قايسى ناھىيەگە تەۋە بولۇشى سەۋەبىدىن) ئۇزۇلمىگەنلىكتىن، قاراشەھەردىن مەخسۇس ئەمەلدار كېلىپ، ئىككى ناھىيە ئامبالىرىنىڭ ھەمسەپەرلىكىدە نەق مەيدان كۆزىتىلىپ پاسىل ئايرىلغان[2]. دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى قاتارلىق ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ بەش توپا دۆڭ ياسالغان ھەمدە ئۇنىڭغا ياغاچتىن پاسىل بەلگىسى ياساپ قادالغان، بۇ قېتىمقى پاسىل توغرائېقىن[3] يەنى ئاراتارىم دەريا‌سىنىڭ شىمالىدا بولۇپ شېپ بىننىڭ 1917 - يىلىدىكى خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بەشدۆۋەدىن دۇرالغا 14 كىلومېتىر، يېڭىسۇغا 21 كىلومېتىر كېلىدۇ. دېمەك، بەش دۆۋە ناملانغان پاسىل كونا يېڭىسۇنىڭ 21 كىلومېتىر

---

① چەرچەن ناھىيەلىك يەر نامىلىرى كومىتېتى: «چەرچەن ناھىيەسىنىڭ يەر نامىلىرى تەزكىرىسى»، 1987 - يىلىدىكى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن مىنگو دەۋرىدىكى ئىككى پارچە خەرىتىگە قارالسۇن.

② 1910 - يىلى قاراشەھەر ۋالىيسى جاڭ چۈننىڭ ئېۋەتىشى بىلەن جاڭ ۋېنشېڭ نەق مەيدانغا بېرىپ تەكشۈرگەن، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ بارغانلاردىن شىنپىڭ ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى يى جيەنفەن، چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى رۇي شەن قاتارلىقلار بار. رۇي شەن «چاقىلىقنىڭ يۈرت تەزكىرىسى»نى يېزىپ چىققان، شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ پاسىل توغرىسىدىكى بايانلىرى ئىشەنچلىك سانالدى. شىنپىڭ ناھىيەسىنىڭ خەرىتىسى 1907 - يىلى يېزىلغان «شىنپىڭ (كۆنچى)نىڭ يۈرت تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن بولغاچقا پاسىل دائىرىسىدە مەلۇم پەرقلەر بولۇشى مۇمكىن.

③ «توغرائېقىن» ياكى «توغرائېرىق» دېيىلگەن جاي ھازىرقى چاقىلىق پاسىل دەرۋازىسىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر-دەك شىمالىدا، يەنى ھازىر «چۇچۇكبويىلىق» (گەنسۇچاڭ) دېگەن يەردە.

شىمالىدا بولۇپ بۇ ئارىدا پۇتۇنلەي چاقىلىققا تەۋە مەھەللىلەر بولغان. 1914 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ياكى 1915 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا كۆنچىگە تەۋە ئەمەلدارلار يەنە بىر قېتىم پاسىل دەۋاسى قىلىپ شىنجاڭ تۈتۈقى يالڭ زېڭشىنغا مەلۇمات يوللىغان. يالڭ زېڭشىن مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەرنى ئاقسۇدىن ئالدۇرۇپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، پاسىلنى قايتا ئايرىش تەلىپىنى رەت قىلغان. 1952 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قاراشەھەر ۋالىيسى مۇھەممەت ئىسمايىل خىزمەت تەكشۈرۈپ چەرچەندىن چاقىلىققا كەلگەندە، شۇ ۋاقىتتىكى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى غۇجائابلا رەھمان يېڭسۇ چاقىلىققا بەك يىراق ئىكەن، ئىش بېجىرىشكە قولايسىز ئىكەن، تىكەنلىك رايونى[1] باشقۇرسا قانداق دېگەن ھەمدە «يېڭسۇنى تىكەنلىككە قوشۇپ بېرىشكە قوشۇلمەن» دەپ خەت يېزىپ شەخسىي تامغىسىنى بېسىپ بەرگەن. ۋالىي مۇھەممەت ئىسمايىل قاراشەھەرگە قايتىشىدا يېڭسۇ ۋە تىكەنلىكتە يىغىن ئېچىپ يېڭسۇنىڭ تىكەنلىك رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. شۇندىن باشلاپ لوپنور ناھىيەسى يېڭسۇنىڭ ئۆزلىرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلىپ كەلگەن. غۇجابلا رەھمانىنىڭ خېتى ئەمەلىيەتتە شەخسىي قىلىمىش بولۇپ، مۇناسىۋەتلىك خەلق ھاكىمىيىتى تەستىقلىمىغان. 1958 ـ يىلىدىن 1960 ـ يىلىغىچە بولغان ئاھالە كۆچۈرۈشتە يېڭسۇدىكى كۆپلىگەن ئاھالە شۇ ۋاقىتتىكى سىياسەت بويىچە لوپنور ناھىيەسىنىڭ تارىم يېزىسىغا كۆچكەن. 1980 ـ يىللاردىكى چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن لوپنور ناھىيەسى ئارىسىدىكى يېڭسۇ پاسىل مەسىلىسى داۋامىدا يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئايدىڭلىشىپ، 1910 ـ يىلىدىن بۇيانقى پاسىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چاقىلىقنىڭ شىمالىي پاسىلى بايانىدا ئىزاھلاش ھاجەتكى، بىز پايدىلىنىۋاتقان بەزى خەرىتىلەر سەۋەنلىكتىن خالىي ئەمەس. مىسالەن، «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرىنىڭ ئارگىنالى» ناملىق كىتابنىڭ 486 ـ بېتىگە كىرگۈزۈلگەن «كۆنچى ناھىيەسىنىڭ خەرىتىسى»دە يېڭسۇ ئاراتارمىنىڭ شىمالىغا سىزىلغان، نەتىجىدە كۈززەك (كۈزلەك 柯子拉)، يېڭسۇ (苏密夜)، دۇرال (都拉里)[2]،

① تىكەنلىكتە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان ساتتار مۇتەللىپنىڭ ئەسلىشچە، تىكەنلىك رايونىدىكى لاشىن مەھەللىسىدە 100 ئائىلىلىكتەك پىچان لۇكچۇنلۇك، تۇرپان مەھەللىسىدە 14 ئائىلە تۇرپانلىق بولغان. تىكەنلىك بازار ئىچىدە تۇرپانلىق ۋە پىچانلىقلار بولسىمۇ كۆپ قىسمىنى لوپلۇقلار تەشكىل قىلغان، تىكەنلىك رايونىدا 1950 ـ يىللىرى نەچچە يۈز ئائىلە ياشىغان.

② دۇرال لوپلۇقلار تەرىپىدىن «دۇياڭ» دەپمۇ ئاتالغان، بۇنىڭ شەھەر سىپىلى 1897 ـ يىلى پۈتكەن، بۇ جاينىڭ بۇرۇنقى نامى «ئەسلى» ئىدى. ئۇنىڭ دائىرىسى 97564 كىۋادرات مېتىر بولۇپ، سىپىلىنىڭ شىمال ـ جەنۇب تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 328.5، شەرق ـ غەرب تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 297 مېتىر ئىدى، سىپىل ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 6.9 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر ئەتراپىدا، سىپىل ئۈستىدە ھەر 50 مېتىرغا بىردىن قوغدىنىش ئۆيى سېلىنغان. دەرۋازىسىنىڭ كەڭلىكى 8.5 مېتىر، ئېگىزلىكى 8.5 مېتىر بولۇپ ياغاچتىن ياسالغان، قوش قاناتلىق ئىدى. سىپىل ئىچى تۆتكە بۆلۈنۈپ شىمال تەرىپىگە چېرىكلەر ۋە مەمۇرىيەت ئۆيلىرى ۋە ئىككى تەرىپىدە مۇھاپىزەتچىلەر، ئەمەلدارلارنىڭ تۇرالغۇلىرى جايلاشتۇرۇلغان. سىپىل سىرتىدا پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى، بازار جايلاشقان. سىپىل قۇرۇلۇشىغا 2000دەك ئادەم ئۇچ يىل ئىشلىگەن. 1911 ـ، 1912 ـ يىللىرى كەلكۇن تەسىرىدە دۇرالدىكى دەريا توسمىسى يار ئېلىپ كېتىپ، دۇرال ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى كۆلگە ئايلىنىپ كەتكەن.

پىچان[1] (蒲昌城)، چاپقان (卡布坎)، ئاچچىقسۇ (阿奇克苏)، دىلپار مەھەللىرى غەربتىن شەرقىگە بىر سىزىق ئۈستىگە دېگۈدەك جايلىشىپ قالغان، لېكىن مۇشۇ كىتابنىڭ 292 ـ بېتىگە قىستۇرۇلغان «كۆنچى ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ خەرىتىسىدە يېڭىسۇنىڭ ئورنى توغرا كۆرسىتىلگەن. «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرى»گە كىرگۈزۈلگەن چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ خەرىتىسىدە كۇززەك مەھەللىسى چاقىلىق تەۋەسىدە قىلىپ سىزىلغان، بۇمۇ خاتا، ئەمما «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۇرت تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن خەرىتىدە كۇززەك مەھەللىسى چاقىلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىگەن. «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرى»نىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قىلىنغان «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دائىرە خەرىتىسى»گە كىرگۈزۈلگەن خەرىتىلەر خېلىلا تەپسىلىي بولسىمۇ قىسمەن سەۋەنلىكتىن ساقلىنالمىغان، بۇ خەرىتىلەر 1909 ـ يىلى سىزىلغان، يۇقىرىقى خەرىتىلەرنى سېلىشتۇرۇشتىن قارىغاندا، بۇ خەرىتە ئەينى ۋاقىتتىكى ئامبالىلار يوللىغان خەرىتىلەر ئاساس قىلىنغان ھەمدە قىسمەن تولۇقلاش ئېلىپ بېرىلغان[2].

2. غەربىي پاسىلى: تاۋ باۋلىيەننىڭ يېزىشىچە، 1891 ـ يىلى ئەتراپىدا پاسىل «بۇغۇلۇق» دېگەن يەردە ئىدى، يەنى ۋاششەھىرىدىن 50 يول يۇرسە چاپانقالدى، يەنە 60 يول يۇرسە بۇغۇلۇق دېگەن يەر ئىدى، مانا مۇشۇ يەردە چەرچەن دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتكەن ھەمدە كېرىيە تەۋەسىگە كىرگەن[3]. 1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا، چاقىلىق كېرىيە ناھىيەسى بىلەن پاسىلانغان، شۇ ۋاقىتتىكى پاسىل ۋاششەھىرىنىڭ 55 كىلومېتىر غەربىدە ئىدى. 1903 ـ يىلى ئەتراپىدا پاسىل چىڭگىللىك، قۇزۇققاقتى، تورقۇم، قىشلاق دېگەن يەرلەرنىڭ غەرب تەرىپىدە بولغان، چىڭگىللىك ۋە قۇزۇققاقتى قاتارلىق جايلاردا پاسىل بەلگىسى بولغان. 1914 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئەسلىدىن كېرىيە ناھىيەسىگە تەۋە بولۇپ كەلگەن چەرچەن چاقىلىق ناھىيەسىگە

① 蒲昌城 1892 ـ يىلى پۈتكۈزۈلگەن ۋە ئەينى ۋاقىتتا ھازىرقى لوپنور ۋە چاقىلىق تەۋەلىرىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي مەركىزى قىلىنغان. 1893 ـ يىلى نەپىقە ـ دالالەت جۇجۇقى مانا مۇشۇ يەردە تەسىس قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىردىكى 蒲昌 مۇشۇ يەردە دەپ قارالغانلىقتىن مۇشۇنداق ئاتالغان. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بىر مەزگىل لوپ كۆلىمۇ پىچان كۆلى دەپ ئاتالغان. پىچان شەھىرىنىڭ ئورنى تىكەنلىكنىڭ شەرقىي شىمالىدا، دۇرال ئۆتكىنىڭ شەرقىدە ئىدى، كېيىن بۇ يەرنىڭ سېپىلىنى كەلكۈن ۋەيران قىلىۋەتكەن. 1899 ـ يىلى لوپنور ناھىيە شىنپىڭ يېزىسى قاراقۇم كەنتىنىڭ شىمالىدا ناھىيە يامۇلى قۇرۇلۇپ شىنپىڭ (新平) ناھىيەسى دەپ ئاتالغان، چاقىلىق نائىبلىقى تەسىس قىلىنىپ شىنپىڭنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1903 ـ يىلى چارقىلىقتا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، شىنپىڭدىن ئايرىلىپ چىققان. 1913 ـ يىلى كۆنچى دەرياسى بويىغا يېڭىدىن ناھىيە يامۇلى سېلىنغان ھەمدە يۇنەن ئۆلكىسىدىمۇ شىنپىڭ ئاتالغان ناھىيە بولغانلىقتىن، «خەننامە»دىكى 尉犁 نامى تېپىلىپ ناھىيەنىڭ نامى خەنزۇچە يۇلىشېەن دەپ ئاتالغان. ناھىيە يامۇلى كۆنچى دەرياسى بويىدا بولغانلىقتىن ئۇيغۇرلار داۋاملىق «كۆنچى» دەپ قوللىنىۋەرگەن. پىچان ناھىيەسىنىڭ لوكچۇندىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئاھالىلەر دۇرالنىڭ 8 ـ 10 كىلومېتىردەك جەنۇبىدا مەھەللە شەكىللەندۈرگەن، مەھەللە «لاشىن مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان.

② ما داجىيۇ، خۇاڭ گوجىيۇ، سۇ فېڭلەن رەتلىگەن: «شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 292 ـ، 310 ـ، 484 ـ، 486 ـ، 488 ـ بەتلىرىدىكى خەرىتىلەرگە قارالسۇن.

③ تاۋ باۋلىيەن: «توشقان يىلىدىكى ئۆزۈن سەپەردىن خاتىرە»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 352 ـ بەت.

قوشۇۋېتىلگەن، بۇ ۋاقىتتىكى چاقلىق بىلەن كېرىيەنىڭ پاسىلىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ماتېرىيال كەمچىل، بەلكىم ئەندىر دەرياسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان قامغاز دەرياسىدا پاسىللانغان بولسا كېرەك. 1915 - يىلى 2 - ئايدا چەرچەن ناھىيەسى تەسىس قىلىنغان، شۇ ۋاقىتتا كېرىيە - چەرچەن، چاقلىق - چەرچەن ناھىيە پاسىلى قايتىدىن ئايرىلغان. چاقلىق بىلەن چەرچەننىڭ پاسىلى ئاساسەن ئۆزگەرمىگەن، جۇملىدىن بۇرۇنقى چاقلىق - كېرىيە پاسىلى ئاساس قىلىنغان دەپ قاراپ كەلگەن ئىدۇق، ئەمما شېي بىننىڭ 1917 - يىلىدىكى خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە، چەرچەننىڭ پاسىلى ئەسلىدە مىڭبۇلاق دېگەن جايدىن ئۆتۈپ چىڭگىللىكتە ئىكەنلىكى، ئەسلىدە چاقلىق چارۋىچىلىرى مال بېقىۋاتقان يايلاقنىڭ چەرچەن ناھىيەسى تەسىس قىلىنغاندا چەرچەنگە بۆلۈنگەنلىكى، چاقلىق چارۋىچىلىرىنىڭ نارازى ئىكەنلىكى يېزىلغان. مۇشۇ خاتىرە بويىچە بولغاندا، 1915 - يىلى چەرچەن ناھىيەسى تەسىس قىلىنغاندا، پاسىل ئەسلىدىكى چىڭگىللىكتىن شەرققە سۈرۈلگەن، يەنى چىڭگىللىكتىن 20 يول يۇرسە چاپانقالدىغا، ئۇ يەردىن 20 يول يۇرسە ئۇزۇنچاۋاغا، ئۇ يەردىن 25 يول يۇرسە ئاندىن پاسىل ھېسابلانغان بەل دېگەن يەرگە بارغىلى بولىدىغان بولغان[①]. بەل دېگەن بۇ ناھىيە پاسىلىغا توغراق ياغىچىغا پاسىل ئىكەنلىكى يېزىلغان، بۇ يەردىن ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرىگە 35 يول، ئۇ يەردىن ۋاشىشەھىرىگە 13 يول بولۇپ ئارىلىقى 48 يول، يەنى 24 كىلومېتىر بولغان.

3. شەرقىي پاسىلى (گەنسۇ - دۇنخۇاڭ تەرەپ): گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرى بىلەن بولغان پاسىل چاقلىق ناھىيەسىنىڭ 1908 - يىلىدىكى يۇرت خەرىتىسىدە ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. مۇشۇ خەرىتىدىن قارىغاندا، گەنسۇ بىلەن بولغان پاسىل قوشلەكزىنىڭ شەرقىدە، ئاستىنتاغنىڭ شىمالىدىكى قاراداۋاننىڭ شەرقىدە، خوتۇنnoor[②] نىڭ شەرقىدە پاسىللانغان. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە، چاقلىقتىن دۇنخۇاڭ بىلەن پاسىللىنىدىغان يەرگىچە 305 كىلومېتىر دېيىلگەن. تاۋ باۋلىيەننىڭ كىتابىدا يازغانلىرىغا قارايدىغان بولساق، دۇنخۇاڭدىن پاسىل قومۇشلۇق جىلغا (لۇۋېيگو)غىچە 260 كىلومېتىر ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. چاقلىق ئامبىلى رۇي شەننىڭ

① شېي بىن: «شىنجاڭغا سايا‌ھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 186 - بەت.

② 1908 - يىلىدىكى چاقلىق خەرىتىسىدە 尔淖通回 دەپ يېزىلغان، بۇ نامدىكى 尔淖 مۇڭغۇل تىلىدىكى كۆل مەنىسىنى بېرىدىغان noor ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلىشقا بولىدۇ. 通回 ئەملىيەتتە «خوتۇن» دېگەن نامنىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇشى مۇمكىن، شۇنداق بولسا مۇڭغۇللار ئۇيغۇرلارنى شەھەرلىك مەنىسىدە «خوتۇن» دەپ ئاتىغانلىقىنى ئەسلىگىنىمىزدە، بۇ نامنىڭ ئۇيغۇر كۆلى دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى، ئەتراپىدا ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. چاخار مۇڭغۇللىرىنىڭ ئۆۋلادى، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئونۇۋېرسىتېتى مۇڭغۇل تىلى ۋە مەدەنىيىتى ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ئۇيراتشۇناس دوكتور . M ئۇلەن 2013 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كورلا شەھىرىدىكى سۆھبىتىمىزدە، ئۇيراتلار ۋە مۇڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلارنى «خوتۇن» دەيدىغانلىقى، قالماق يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىمۇ شۇنداق يېزىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى، بۇ نۇقتىنى «ئۇيىرات مۇڭغۇللىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى ۋە تارىخ ئىلمى» (ئىجتىمائىي پەن يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 2012 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) ناملىق كىتابىدىمۇ كۆرسەتكەن.

يېزىشچە، چاقىلىقتىن پاسىل قوشلەڭزىگىچە 305 كىلومېتىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. بۇ بايانلار بىر ـ بىرىگە زىتتەك قىلسىمۇ ئۇنداق بولماستىن يول لىنىيەسىدىكى پەرقتىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. ھازىرقى يول لىنىيەسى بۇرۇنقى يول لىنىيەسى بىلەن ئاساسەن پاراللېل دېگۈدەك ياسالغان، ھازىرقى يول لىنىيەسى بويىچە بولغاندا چاقىلىقتىن يول ئارلىش ــ باشقورغانغىچە 196 كىلومېتىردەك كېلىدۇ، ئەگەر بۇ مۇساپىنى 200 كىلومېتىر ھېسابلىساق، باشقورغاندىن شەرققە يەنە 105 كىلومېتىر يۈرگەندە ئاندىن قوشلەڭزىگە، توغرىسى ئۇنىڭ شەرقىگە جايلاشقان پاسىلغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردە ئىزاھلاشقا تېگىشلىك مەسىلە كۆپلىگەن ماتېرىياللاردا پاسىل قوشلەڭزە دېيىلگەن، ئەينى زاماندا قوشلەڭزە دەپ ئاتالغان جاي ئىككى بولۇشى مۇمكىن، يەنى پاسىل دېيىلۈاتقان 火石镰子 قۇمتاغ قۇملۇقىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىراق، قاراداۋاننىڭ شىمالىدا (شەرقىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ) بولۇشى كونكرېت ئېيتقاندا سۇلې دەرياسىنىڭ ئاياغ ئۇچىدا، تۇخۇلۇ ئويمانلىقىدا بولۇشى لازىم، شۇنداق بولغاندىلا مۇندىن 100 يىللار بۇرۇنقى خەرىتىلەرگە ئۇدۇللىشىدۇ[①]. 1966 ـ يىلى ۋە 2005 ـ يىلى نەشر قىلىنغان خەرىتىلەردە كۆرۈلىدىغان قوشلەڭزە ھەرگىزمۇ بىز پاسىل دەۋاتقان قوشلەڭزە ئەمەس. ئەينى زامانلاردا گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرىدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ چاقىلىقىچە بولغان جايلارنى تۇتاشتۇرىدىغان بىرقانچە يول بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر مۇھىمى ئىككى بولۇپ بىرى جەنۇبىي كۆل[②] ئارقىلىق، يەنە بىرى غەربىي كۆل ئارقىلىق يۈرۈيدۇ. 1940 ـ يىللىرى ئەتراپىدا توپلىغان ئاخباراتلىرىغا ئاساسەن ياپونىيە تەرەپ تۈزگەن «(ياپونىيە) يېكىدىن تۈزۈلگەن جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. شىنجاڭ تومى»غا كىرگۈزۈلگەن مۇساپىدە، جەنۇبىي كۆل بىلەن ماڭدىغان لىنىيەنىڭ تاغ بويلاپ ماڭدىغانلىقى، ياز ۋە كۈزدىكى كارۋانلارنىڭ مۇشۇ يول بىلەن ماڭدىغانلىقى، مۇساپىسىنىڭ 700 كىلومېتىر ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. ئەگەر دۇنخۇاڭدىن چىقىپ غەربىي كۆل ئارقىلىق ماڭسا سۇلې دەرياسىنى بويلاپ تۇخۇلۇ ئويمانلىقىدىكى پاسىلدىن ئۆتۈپ قوشقۇدۇق، يانتاقۇدۇق، قۇمقۇدۇق، قوشلەڭزە، لاۋزا، دۆڭلۈك، پاختابۇلاق، مۇران، يانداشقاق ئارقىلىق چاقىلىققا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ لىنىيە قۇمتاغ قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتى بىلەن، ئەينى ۋاقىتتىكى چاتقاللىقلار ياكى جەنۇبىي ياقىسى بىلەن يۈرگەن. ئەگەر جەنۇبىي كۆل بىلەن يۈرسە قۇلۇستاي ئەتراپىدا پاسىلدىن

① 2013 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، دۇنخۇاڭ ۋە يەتتەبۇلاق قاتارلىق جايلاردا خىزمەت قىلغان ئىسھاق ھاجىم ئوغلى مەتتىمىن بىلەن بولغان سۆھبىتىمىزدە «قوشلەڭزە» دېيىلگەن جاينىڭ دۇنخۇاڭنىڭ 200 كىلومېتىر-دەك چاقىلىق تەرىپىدە ئىكەنلىكىنى، ھازىر «شۇاڭچېڭزى»双城子 (بولۇشى مۇمكىن) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، ھازىرقى خەرىتىلەردىكى تىنچلىق يېزىسى (乡和平)نىڭ ئازراق شەرقىدە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان ئىدى. 2013 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى تېلېفون بېرىپ، يۇقىرىقى جاينىڭ قوشىنىچېن (双营盘) ئىكەنلىكىنى، قوشلەڭزىنىڭ نەنخۇ (ھازىر نەنخۇ يېزىسى)دىكى ئېقىننىڭ غەربىي قىرغىقىدا ئىكەنلىكىنى يەتكۈزدى.

② «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلىرى توپلىمى»، 1966 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرىدىكى ««چاقىلىق ناھىيەسى» خەرىتىسىدە نەنخۇ، شىخۇ دەپ ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. 2005 ـ يىلىدىكى خەرىتىدە نەنخۇنىڭ ئورنى جايىدا بولسىمۇ شىخۇ باشقا بىر جايغا، يەنى دۆلەت 215 ـ تاشيولىغا سىزىلغان.

ئۆتۈپ تاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنى بويلاپ ياپچانبۇلاق، شوركۆل، باشقورغان، يۇلغۇنلۇق ئارقىلىق دۆڭلۇكتىن ئۆتىدىغان بىر لىنىيە بىلەن قوشۇلغان، بۇ لىنىيە كۆپىنچە قۇملۇق ۋە تۈزلەڭلىكتىن يۇرگەنلىكتىن قىش ۋە ئەتىيازدا يۇرىدىغان كارۋانلار كۆپ بولغان، ئومۇمىي مۇساپىسى 755 كىلومېتىر[1]. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دىكى قومۇشلۇق جىلغاغىچە بولغان مۇساپە دۇنخۇاڭدىن پاسىلغىچە بولغان باشقا بىر لىنىيە بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقىلارغا قارىغاندا، چاقىلىق بىلەن گەنسۇنىڭ پاسىلى قوشلەڭزىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولغان، ئەينى ۋاقىتتا پاسىل ھېسابلانغان قوشلەڭزە تۈخۈلۇ ئويمانلىقىدا، قاراداۋاننىڭ شەرقىي تەرىپىنىڭ شىمالىدا بولۇپ دۇنخۇاڭ بىلەن ئارىلىقى كۆپ بولغاندىمۇ 200 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە بولۇشى مۇمكىن. قومۇشلۇق جىلغا، قۇم جىلغا دېگەن جايلار ئەنە شۇ پاسىل لىنىيەسىدىكى جاي نامىلىرىدىن ئىبارەت. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باش مۇپەتتىشى بولغان تاۋمۇنىڭ ئوغلى تاۋ باۋلىيەننىڭ 1891 - يىلى ئەتراپىدىكى ئەھۋاللاردىن قارايدىغان بولساق، دۇنخۇاڭ - (70 يول) - شىئېبۇ - (70) - جەنۇبىي كۆل - (70) تۇيمۇتۇ - (70) - قۇلۇستاي - (70) ماۋبىي - (30) - ئەننەنبەي - (80) - يېماچۇەن - (100) شېنگۇ - (40) - 龙尾沟 دېيىلگەن[2]. مانا بۇ پاسىل دېيىلگەن لۇكچۇبېگۇغىچە دۇنخۇاڭدىن 300 كىلومېتىر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغان 1884 - يىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى مەنبە قىلغاندا، ئاندىن ئېنىقلىنىشى مۇمكىن. يۇقىرىدا كۆرگەن ماتېرىيالدا پاسىل غەربكە 150 كىلومېتىردەك سۇرۇلۇپ كەتكەن. تاۋ باۋلىيەننىڭ يۇقىرىقى كىتابىدا يەنە دۇنخۇاڭ پاسىلىنى يول بويلاپ ماڭغاندا، دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي قۇۋۇقىدىن چىقىپ داڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ چۆل ئىچىدە غەربىي شىمالغا 70 يول يۈرسە جېيەنچۇەن (شوربۇلاق)، 50 يول يۈرسە داچۇەن (چوڭبۇلاق)، 40 يول يۈرسە چوڭ چاساشەھەر (دافاڭچېپەنچېڭ)، 40 يول يۈرسە شىياۋفاڭچېپەنچېڭ، 30 يول يۈرسە غەربىي كۆل (شىخۇ)، 70 يول يۈرسە چىڭشۇيگۇ، غەربىي شىمالغا 70 يول يۈرسە لۇساۋگۇ، غەربكە 60 يول يۈرسە بەشتوغراق، غەربىي جەنۇبقا 60 يول يۈرسە يېڭىبۇلاق، غەربكە 70 يول يۈرسە تاتلىقبۇلاق، 60 يول يۈرسە قۇمئېقىن[3] دېيىلگەن. مۇشۇ كىتابتا دۇنخۇاڭ پاسىلى مانا مۇشۇ قۇمئېقىن يەنى شاگۇدا، دېيىلگەن. بۇ جاي شىخۇ يەنى غەربىي كۆلدىن غەربكە 195 كىلومېتىر يۇرگەندە پاسىلغا يېتىپ بارغان، بۇ جاي يەنىلا ئەنە شۇ تۈخۈلۇ ئويمانلىقى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، يەنە كېلىپ قۇمتاغ قۇملۇقىنىڭ شەرقىي ئۇچى بولۇشى مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمئېقىن نامىلانغان. بۇ جاي جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە نەشر قىلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەنزۇچە رەڭلىك خەرىتىسىدە گەنسۇ ئۆلكىسى بىلەن ياۋائات

① يۇ ۋېيچېڭ، پەن شىمىڭ تەرجىمە قىلىپ تۈزگەن: «(ياپونىيە) يېڭىدىن تۈزۈلگەن جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. شىنجاڭ تومى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 121 - بەت.

② ③ تاۋ باۋلىيەن: «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 350 -، 351 -، 352 - بەتلەر.

بۇلىقىنىڭ (野马泉) غەربىدىراق، چاقالىق (察格雷格)نىڭ خېلىلا شەرقىدە بولغان.

4. شەرقىي شىمالى پاسىلى (كۆكنۇر ـ چىڭخەي تەرەپ): (1908 ـ يىلى سىزىلغان چاقىلىق خەرىتىسىدە چاقىلىق پاسىلى ئىچىدىكى جاي ناملىرىلا يېزىلغان، چىڭخەي تەۋەسىدىكى جاي ناملىرىدىن ئارشاتبۇلاق، پاتقان دەرياسى ۋە ماچۇ دەرياسى دېگەن ناملارلا خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقى خەرىتىگە قارىساق ئەڭ يىراق يېرى جەنۇبتا قۇمكۆل ۋە قىشلاقىنىڭمۇ جەنۇبىدا بولۇپ بىر ئېگىز تاغ چوققىسىدىن ئايرىلغان. يەنە باشتوقاي، ئوتتۇرا چىمەندىكى غاشۇن كۆلى (ئوتتۇرا چىمەنتاغنىڭ جەنۇب تەرىپى)، كۆتەككۆللەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بولغان. تاۋ باۋلىيەن كىتابىدا ئۇزۇنشو دېگەن يەردە شىنجاڭ پاسىلىغا كىرىدىغانلىقى، بۇ يەرنىڭ يەنە غازكۆل دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىنى يازغان[1]. ئۇزۇنشو[2] يەنى غازكۆلدىن شىمالغا بۇرۇلۇپ 107.5 كىلومېتىر يۇرسە يۇلغۇنلۇق ئۆتەڭ[3] گە بارىدىغانلىقى، بۇ يەردىن غەربىي شىمالغا 72.5 كىلومېتىر يۇرسە قوشدۆڭ، 87.5 كىلومېتىر يۇرسە ئابدال، ئابدالدىن شىمالغا 210 كىلومېتىر يۇرسە دۇرالغا بارىدىغانلىقى، دۇرالدىن شەرقىي شىمالغا 45 كىلومېتىر يۇرسە كۆنچى دەرياسىغا بارىدىغانلىقى، ئۇ يەردىن 310 كىلومېتىر يۇرسە توقسۇننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئۇجمە دەڭگە، ئۇ يەردىن شەرققە 162.5 كىلومېتىر يۇرسە تۇرپانغا چىققىلى بولىدىغانلىقىنى يازغان. تاۋ باۋلىيەننىڭ ئۇچۇرىدىن قارىغاندا، 1884 ـ يىلى ئۆلكە قۇرۇلغاندا شىنجاڭ ئۆلكىسى بىلەن چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ پاسىلى هازىرقى غازكۆل[4] (گاسىخۇ دەيدىغان بولۇپ كەتتى، 1966 ـ يىلىدىكى خەرىتىدە غازكۆل دېيىلگەن) ۋە ئارال[5] قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. جۇڭخۇا مىنگۇنىڭ باج ئەمەلدارى شيې بىن «شىنجاڭغا ساياھەت» ناملىق كىتابىدا يول مۇساپىلەر بويىچە تونۇشتۇرۇپ، چاقىلىقتىن شەرقىي شىمالغا 100 يول يۇرسە مۇران، يەنە 100 يول يۇرسە ئاۋراز (بۇ يەردە ساقچىلارنىڭ تەكشۈرۈش پونكىتى بارلىقى ئەسكەرتىلگەن)، 100 يول يۇرسە تۆپەداۋان، 50 يول يۇرسە يىلۇاچمەن، 60 يول يۇرسە غازكۆل (يەنە بىر نامى شوركۆل دېيىلگەن، ئەسلىدە ئۇزۇنشور بولۇشى كېرەك ئىدى ـــ نەقىلچى)، ئۇ يەردىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ 60 يول يۇرسە قابدۇبۇلاق، 60 يول يۇرسە ماڭچى (ماڭلاي بولۇشى لازىم)، 60 يول يۇرسە غاشۇن، يەنە

---

① تاۋ باۋلىيەن: «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 255 ـ بەت.

② «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلىرى توپلىمى»نىڭ «چاقىلىق» بېتى، 1966 ـ يىلىدىكى نەشرىدە يۇشاشەن (قۇمتاغ)نىڭ غەربىدە، ئارالنىڭ شەرقىدە «غازكۆل» بارلىقى كۆرسىتىلگەن. 2005 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلىرى توپلىمى»نىڭ «چاقىلىق» قىسمىدا يۇشاشەن (قۇمتاغ)نىڭ غەربىدە «گاس خۇرى كۆلى» دەپ كۆرسىتىلگەن. ئىككى خەرىتىدە نام پەرقى بولسىمۇ بىر جاينى كۆرسىتىدۇ.

③ شۇ ۋاقىتتىكى يۇلغۇنلۇق ئۆتەڭ هازىرقى باشقورغان بولۇشى مۇمكىن، مۇشۇ يەردە يول ئىككى لىنىيەگە ئايرىلغان، بىر لىنىيە دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدۇ.

④ مۇشۇ كۆلگە يېقىن جايدا تەسىس قىلىنغان يېزىنىڭ هازىرقى نامى 尕斯乡، 1966 ـ يىلىدىكى خەرىتىدە «غازكۆل» دېيىلگەن.

⑤ بۇ جاينىڭ هازىرقى نامى 阿拉尔.

100 يول يۇرسە چىمەنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىدا چىڭخەي بىلەن پاسىللىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن[①]. مۇشۇ تاغ ئېغىزىدىكى پاسىلدىن سايدام ئويمانلىقى ئارقىلىق 19 كۈن يۇرسە شىنجاڭغا بارغىلى بولىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ پاسىلى بىۋاستە چاقىلىق تەۋەسى بولۇپ ياپچانبۇلاقنىڭ شەرقىدىكى خانئامبال[②] نىڭ شەرقىدىنراق جەنۇبقا سوزۇلۇپ، ماڭلاي، غاشۇن قاتارلىق جايلارنى ھەتتا ئوتتۇمۇرانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا چىمەنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىدىكى ئۇلاكۆل (乌兰浣布山) تېغىغا قەدەر سوزۇلغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە نەشر قىلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەنزۇچە رەڭلىك خەرىتىسىدە چىڭخەي بىلەن بولغان پاسىل ئاستىنتاغنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان غازكۆلنىڭ خېلىلا جەنۇبىدا، بايانقارا تېغىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدا، ئەسىر (لېسىر) تېغىنى بويلىغان ھالدا جايلاشقان. قۇمكۆل ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىدە موڭغۇل خانى مال بېقىۋاتقان يەرلەر بولۇپ شۇ يەرلەرمۇ چاقىلىققا تەۋە ئىدى. مانا مۇشۇلاردىن قارىغاندا، ئۆلكە قۇرۇلغاندىن بۇيان ئىزچىل مۇقىم بولۇپ كەلگەن چىڭخەي، شىنجاڭ ئۆلكىلىرىنىڭ پاسىلى 1960 ـ يىللاردا ئاندىن ئۆزگەرگەن.

5. شەرقىي شىمالى تەرەپ (تۇرپان تەرەپ): چاقىلىق بىلەن تۇرپان ئارىسىدىكى پاسىلنىڭمۇ ئەينى ۋاقىتتا بەلگىلىرى بولۇشىدا شۇبھە يوق، ئەمما ھازىر قولىمىزدا مۇناسىۋەتلىك يازما ئۇچۇر بولمىغانلىقتىن پىكىر بايان قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ 1908 ـ يىلىدىكى خەرىتىسىدە جاي ناملىرى يېزىلماستىن قۇملۇق ئىچىدىكى پاسىلىلا بەلگە قىلىنغان.

6. جەنۇبىي (شىزاڭ) تەرەپ: چىمەنتاغ ئېغىزىدىن غەربىي جەنۇبقا 120 يول يۇرگەندە باشتوقاي، 100 يول يۇرسە ھېلىلقاغان، 120 يول يۇرسە ۋاڭباقوشقان، 200 يول يۇرسە قۇمكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى لېسىردابسۇن[③] تېغىغا يېتىدۇ، مانا بۇ يەر شىنجاڭ بىلەن شىزاڭنىڭ، يەنى چاقىلىقنىڭ پاسىلى ئىدى[④]، بۇ جايدىن، يەنى پاسىلدىن لخاساغا بىر ئايلىق مۇساپە ئىدى.

---

① شېي بىن: «شىنجاڭغا ساياھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 190 ـ بەت.

② خانئامبال دېگەن جاينىڭ نامى بەزى خەرىتىلەردە ئەننەنبىي دەپمۇ يېزىلغان، ھازىرقى خەرىتىدە كۆرۈلىدىغان «تىنچلىق يېزىسى» (和平乡)نىڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. مەتتىمىن ئىسھاقنىڭ بايان قىلىشچە، بۇ نام ئەسلىدە «خانىم ئامبال» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنىڭ بايان قىلىشچە، ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا موڭغۇل مەلىكىسى تىبەتكە تاۋابقا مېڭىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە قاتتىق قار يېغىپ كېتىپ ئوچ يىل تۇرۇپ قالغان ئىكەن، شۇ ۋەجدىن يەرلىكلەر بۇ جاينى «خانىم ئامبال تۇرغان جاي» دەپ ئاتىغان، تەدرىجي خانىمئامبال ـ خانئامبال بولۇپ ئۆزگەرگەن.

③ بۇرۇنقى خەرىتە ۋە خەنزۇچە كىتابلاردا 勒谢尔乌兰达布逊山 دەپ يېزىلغان، 1966 ـ يىلىدىكى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىلىرى توپلىمى»دا «لېسىر» دېيىلگەن، بۇ جاي مالغۇنئېرىق دېگەن يەرنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. بۇ جاينىڭ ئەسلىي نامى «ئەسىرداۋان» بولۇپ بۇ يەردە «يىلپىز» (ئەسىر) كۆپ بولغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان، باشقىلارنىڭ تەلەپپۇزىدا خاتالىق كۆرۈلگەن.

④ شېي بىن: «شىنجاڭغا ساياھەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 190 ـ بەت.

7. ئېكسپېدىتسىيەچىلەر دىيارىمىزدا

يىپەك يولى تارىختا سودا ۋە مەدەنىيەت يولى بولۇپ، شەرق ۋە غەربنىڭ مۇھىم ئالاقە لىنىيەسىلىك رولىنى ئويناپ كەلگەن، چاقلىق يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇپ يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقى ھەم بىخەتەرلىكى ئۈچۈن غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان. يىپەك يولى ئۆز نۆۋىتىدە سەييا، تالىبۇل ئىلىم، دىپلومات، تىجارەتچى، يولۇچى ھەم قاراقچى، ئىستېلاچىلارنىڭ مەنزىلگاھىمۇ بولغان. شۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تۈركۈم قەلەم ساھىبلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى خاتىرىلەپ، مانا بۈگۈنكى كۈندە چاقلىق دىيارىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي ھاياتىنى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم ئاساس بولۇپ كەلمەكتە.

چاقلىق دىيارى، يەنى كىرورلار ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇچۇر سىما چىيەن تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ پەرغانە تەزكىرىسىدە كۆرۈلىدۇ، بۇ ئۇچۇرلار شۇ ۋاقىتتىكى خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇن ئىمپېرىيەسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن ئىتتىپاقداش ئىزدەپ، غەربكە ئېۋەتكەن ئەلچىسى جاڭ چيەنىدىن كەلگەن. بۇ مەلۇماتلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى كىرورلار ۋە لوپ كۆلى ھەققىدىكى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنىڭ ۋاستىچىسى بولۇپ قالدى. سىما چيەن جاڭ چيەننىڭ خەن پادىشاھىغا يوللىغان دوكلاتىدىن پايدىلىنىپ كىتابىنىڭ «پەرغانە تەزكىرىسى»نى يېزىپ قالدۇرغان.

بەن يۈك ۋە بەن گۇ، بۇ ئىككى شەخس كىرورلار ھەققىدە كەڭ ئۇچۇر يەتكۈزگۈچى بىر تۈغقانلار. بەن يۈك غەربىي يۇرتقا كېلىپ خەن سۇلالىسىغا ۋاكالىتەن پائالىيەت ئېلىپ بارغان ھەمدە غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - بىلگەنلىرىدىن كىتاب يازغان، ئۇنىڭ كىتابى ئۆز نۆۋىتىدە تارىخچى بەن گۇنىڭ «خەننامە» ناملىق ئەسىرىنىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نى يېزىشىدا ئىنتايىن مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولغان، بەن گۇ «خەننامە»نىڭ غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە قىسمىنى يازغان ۋاقتىدا، خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئارخىپلىرىدىن پايدىلىنىش بىلەن بىرگە، كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى بەن يۈكنىڭ كىتابىدىن ئالغان.

بەن يۈك، بەن چاۋ، بەن گۇلار شىنجاڭ، جۇملىدىن چاقلىق تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بىر جەمەت تارىخىي شەخسلەردۇر. بەن چاۋ مىلادىيە 32 - يىلىدىن 102 - يىلىغىچە ياشىغان. ئۇنىڭ ئاتىسى بەن بياۋ، ئاكىسى بەن گۇ، سىڭلىسى بەن جاۋلار «خەننامە»نى تۈزگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەن چاۋ تاكى 102 - يىلىغىچە 30 يىل غەربىي يۇرتتا تۇرلۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە يارىتقان، ئۇ پايتەخت لوياڭغا قايتىپ بىر ئايدىن كېيىن ۋاپات بولغان. ئۇ خەن سۇلالىسىغا قايتقاندىن كېيىن قەشقەردە تۇغۇلغان ئوغلى بەن يۈك

غەربىي يۇرتتا قېلىپ، دادىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان، لېكىن بۇ ۋاقىتتا ئىشلار بەن چاۋ دەۋرىدىكىدەك ئۇنداق بەك ئېغىپ كەتمىگەن، ھەتتا خەن سۇلالىسى ئۆز ئەمەلدار - لەشكەرلىرىنى غەربىي يۇرتتىن قايتۇرۇپ چىقىشقىمۇ تەرەددۇتلەنگەن.

بەن يۇڭ «غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» ناملىق ئەسەر يېزىپ كۆرگەن - بىلگەنلىرىدىن مەلۇمات قالدۇرغان، بەن چاۋ ۋە بەن يۇڭلارنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى ھەققىدە يازغانلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى بولغان. سىما چىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر»، بەن گۇ قاتارلىقلارنىڭ «خەننامە»، فەن يې قاتارلىقلارنىڭ «كېيىنكى خەننامە» قاتارلىق كىتابلارغا كىرگۈزگەن مەلۇماتلار شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان مەڭگۈلۈك تەتقىقات ماتېرىيال بولۇپ قالغان، شۇنداق كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كىتابلاردىكى بايانلارنى ئىسپاتلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىش ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلدى.

بەن چاۋ، بەن يۇڭلاردىن كېيىن بۇ زېمىندىن نۇرغۇنلىغان سەپەرچىلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، ھازىرچە پايدىلىنىشىمىز ئۇچۇن قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ كېلىۋاتقىنى پەقەتلا راھىب فاشيەن (337 - 422)نىڭ كىتابىدۇر. ئۇ غەربكە بۇددا دىنىنى ئۆگىنىش ئۇچۇن ماڭغىنىدا، مىلادىيە 400 - يىلى كىرورالىدىن ئۆتكەن، شۇ چاغدا چاقلىق دىيارىدىكىلەر بىلەن بۇددا دىنى مەزھىپى ئوخشاشمىغان سەۋەبلىك قارشى ئېلىنمىسىمۇ، بىر ئايدىن ئوشۇق تۇرغان. ئۇنىڭ «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» دەپ نامالانغان بۇ كىتابتا چاقلىق دىيارىنى چەرچەن ئېلى دەپ ئاتىغان ۋە 4000دىن ئارتۇق ھىنايانا راھىبى بارلىقى، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئەنەتەكەكچە تىل - يېزىق ئۆگىنىدىغانلىقىنى يازغان. راھىب فاشيەن كېچىكىدىن تارتىپ بۇددا دىنىنى ئۆگەنگەن، 20 يېشىدىلا دىنىي ئىلىمدە خېلى يۇقىرى كامالەتكە يەتكەن، ئۇنىڭ يازغانلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى دىيارىمىزنىڭ دىنىي ئەھۋالى، يول - مۇساپە، تارىخىنى چۈشىنىشتە تولىمۇ قىممەتلىك، ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن، مىلادىيە 416 - يىلى «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» («فاشيەننىڭ تەرجىمھالى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ناملىق ئەسىرىنى يازغان. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بەزى ئالىملار چەرچەن ئېلى كىرورانىڭ شەھىرى خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراش كىرورانىڭ ۋەيران بولغان دەۋرىگە گۇماندا بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇ ئىزدىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ، كىرورانىڭ ۋەيران بولۇشى بۇ جايدىن تېپىلغان خەنزۇچە پۈتۈكلەرنىڭ يىل دەۋرىگە ئاساسەن چىقىرىلغان. فاشيەن دۇنخۇاڭدىن 17 كۈندە 1500 يول يول يۇرۇپ، چاقلىق دىيارىغا كېلىپ بىر ئاي تۇرۇپ ئاندىن غەربىي شىمالغا يۇرۇپ 15 كۈندە ئاگىنى (قاراشەھەر)گە بارغان. بۇ بايانلاردىن فاشيەننىڭ ماڭغان يۇنىلىشىنىڭ كىرورانىدىن ئۆتكەن دېگەن قارىشىنى ئىزدىنىپ كۆرۈش زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتمەكتە.

راھىب فاشيەندىن كېيىن، چاقىلىق دىيارىدىن ئۆتۈپ خاتىرە قالدۇرغانلار سۇڭ يۈن ۋە خۇي شېڭلاردۇر، بۇ ئىككىيلەن غەربىي يۇرتتىكى دۇنخۇاڭلىقلار بولۇپ، ھىندىستاندىن بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن 519 - يىلى ئەلچىلىككە چىققان. ئۇلار ئەلچىلىك داۋامىدىكى كۆرگەن - بىلگەنلىرى ئاساسىدا «سۇڭ يۈننىڭ سەپەر خاتىرىسى»، «خۇي شېڭنىڭ سەپەر خاتىرىسى» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان، مىلادىيە 519 - يىلىنىڭ باشلىرىدا چاقىلىقتىن ئۆتكەن. ئۇلار تۇيغۇنلار يۇرتىدىن 3500 يول يول يۇرۇپ، چەرچەن شەھىرىگە (ھازىرقى چاقىلىق) كەلگەن، چەرچەن شەھىرىنىڭ ئۆزىنىڭ بېگى بولسىمۇ تۇيغۇنلارغا قارام بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇ يەردە تۇيغۇنلارنىڭ سانغۇنى بارلىقىنى، غەربكە 1640 يول يول يۇرسە، ھازىرقى چەرچەن (左末) گە بارغىلى بولىدىغانلىقى، بۇ شەھەردە يۈز ئائىلە بارلىقىنى يازغان.

سۇڭ يۈن، خۇي شېڭلار چاقىلىق دىيارىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ يەردىن ئۆتكەنلەرنىڭ مەشھۇرلىرىدىن شۈەنزاڭ (600 - 664) بولۇپ ھىندىستانغا بېرىپ بىلىم ئېلىش ۋە بۇددا نومى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، ھىندىستانغا بېرىپ قايتىشىدا چاقىلىقتىن ئۆتكەن. ئۇ مۇشۇ سەپىرىدە كۆرگەن - بىلگەنلىرىدىن «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» نامىلىق ئەسەرنى يېزىپ (ئېغىز بايانىنى شاگىرتى خاتىرىلىگەن)، 646 - يىلى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى لى شىمىنغا تەقدىم قىلغان. ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن يەنە «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسىدىكى سامىستو ئاچارىنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابمۇ يېزىپ چىقىلغان. بۇ ئىككى كىتابتىكى غەربىي يۇرت ھەققىدىكى بايانلاردا چوڭ پەرق يوق. شۈەنزاڭنىڭ كىتابىدا سارمادان بالقىتىن (ھازىرقى چەرچەن) شەرقىي شىمالغا 1000 يولدىن ئارتۇق يول يۇرۇپ نوپ (纳缚波) قەدىمكى ئېلى يەنى كىرورانغا بارىدىغانلىقى يېزىلغان، بۇ بايانلاردا قەدىمكى مەنىسىدىكى 故 خېتىنىڭ قوللىنىشى بۇ قەدىم ماكانىنىڭ بىر قېتىملىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

شۈەنزاڭنىڭ غەربكە سایاھەتىدىن كېيىن، بۇ زېمىندىن ئۆتۈپ خاتىرە يازغۇچى ئۇدۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە ماڭغان، ئەمدىلا قۇرۇلۇپ ئىككى يىلدىن ئاشقان كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى گاۋ جۇخۇي. ئۇ 938 - يىلى دىيارىمىزدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ كىتابىدا شاجۇدىن چىقىپ چۇمۇللار دىيارىدىن ئۆتۈپ قۇتۇم شەھىرىگە بارىدىغانلىقى يېزىلغان. قۇتۇم نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە 屯城، 七屯، 古屯، 大屯 دېگەن خەتلەر بىلەن خاتىرىلەنگەن. بۇ نام خاتىرىسى 982 - يىلى يېزىلغان پارسچە ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم»دە khatum دەپ، باشقا يادىكارلىقلاردا قېتىم، ھۇتىم دېگەندەك خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ 10 - ئەسىردە ھازىرقى مۇزان بوستانلىقىنىڭ گۇللىنىپ تۇرغانلىقىنى بىلەلەيمىز، ئەمما ئارخېئولوگىيە بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ 11 - ئەسىردىن بۇرۇن ۋەيران بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن.

گاۋ جۇخۇينىڭ ئەلچىلىكىدىن كېيىن، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ ئەلچىلىرى دۇنخۇاڭغا بارغان، ئۇلارنىڭ شۇ قېتىمقى سەپەر خاتىرىسى «تاڭغۇت ئېلىگە سايا‌ھەت»مۇ ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان.

1276 ـ يىلى ۋېنىتسىيەلىك سەييا‌ھ ماركوپولو قەشقەر، خوتەنلەر ئارقىلىق چاقىلىقتىن ئۆتۈپ شاجۇ تامام كەتكەن. ئۇنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى ئاساسىدا يېزىلغان «ماركوپولونىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسى» نامىلىق كىتابى شۇ ۋاقىتتىكى لوپ شەھىرى (ۋاشىشەھىرى كونا شەھەر خارابىسى)نىڭ ئەھۋاللىرى ھەمدە چاقىلىقنىڭ ئېكولوگىيەسىگە ئائىت ئۇچۇرلىرى تولىمۇ قىممەتلىك.

مىلادىيە 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى لوپ، كىتىك، مەردەك قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى بىلەن يېپەك يولىنىڭ بۇ يەردىن ئۆتىدىغان تارمىقى بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالغانمۇ ـ قانداق، باشقا ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك، يەنە بىر سەۋەبى دېگىز يولىنىڭ ئېچىلىشى، قۇرۇقلۇق يېپەك يولىنىڭ خەتەرسىز بولماسلىقى سەۋەبلىك يېپەك يولى چۆلدەرەشكە باشلىغان. شۇنداقتىمۇ بىر قىسىم ئەلچى ياكى يولۇچىلار يەنىلا يېپەك يولى بىلەن ماڭغان بولسىمۇ، قومۇل تەرەپ بىلەن ماڭغانلار كۆپ بولغان. بەزىلەر يېپەك يولىنى بويلاپ ماڭغان ھەمدە سەپەر ھاسىلاتلىرىدىن خاتىرىلەر يازغان بولسىمۇ (بولۇپمۇ مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ) ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ يۇرتىمىز ھەققىدە قانداق ئۇچۇرلارنى قالدۇرغانلىقى ھەققىدە خەۋىرىمىز يوق.

يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەئىدخان سېرىق ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن چاقىلىق ۋە چەرچەنگە ئىسلامنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن، شۇ قېتىمقى ئۇچۇرلارنى ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر تارىخچى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدىي» نامىلىق كىتابىدا خاتىرىلەپ قالدۇرغان. سەئىدىيە خانلىقى 1680 ـ يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە لوپ كۆلى رايونى ھەققىدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتنامىلىرى ۋە ئەسەرلىرىدىن خېلى ياخشى مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز. مىسالەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە»، «غەربىي يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىنلار تەپسىراتى»...

19 ـ ئەسىرنىڭ كېرىشى بىلەن غەرب ھاكىمىيەتلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن نۇرغۇن تەۋەككۈلچى، ئېكسپېدىتسىيەچىلەر شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق ماكاننىڭ قوۋۇقلىرىنى چەكتى، ئۇلار مىللەتشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، زوئولوگىيە، جۇغراپىيە، ھاۋا رايى، ھەربىي ئىشلار، قاتناش يوللىرى... ۋە باشقا جەھەتلەردىن تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى توپلاپ ئېلان قىلدى. بۇ ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ مۇددىئا ـ مەقسەتلىرى ئوخشاش ئەمەس ئىدى، قىسمەنلىرى ئەللىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئىشلىرى ئۈچۈن ھەربىي ئاخبارات ۋە سىياسىي دەسمايە توپلاشنى مەقسەت قىلسا، قىسمەنلىرى ئىلىم ـ پەن ئۈچۈن كەلگەن ئىدى، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى تاكى 1935 ـ يىلىغىچە داۋام

قىلغان، بۇ ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى كىتاب، ماقالىلەرنى يېزىپ شىنجاڭنىڭ نامىنىڭ دۇنياغا تارقىلىشىغا تۆھپە قوشتى، تەتقىقات ئىشلىرى راۋاجلاندى.

1876 ـ، 1877 ـ يىللىرى رۇسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى پىرژېۋالسكى (1839 ـ 1888) غۇلجىدىن يولغا چىقىپ، تەكرىتاغلىرىدىن هالقىپ چاقىلىق رايونىدا، قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپىدا لوپلۇقلار ئارىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە جانلىقلارنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغقان. 1886 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. ئۇنىڭ بۇ ئىككى قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيەسى بىزنى قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتتى، بولۇپمۇ يۇرتىمىزنىڭ شۇ يىللاردىكى ئەھۋاللىرى ۋە لوپلۇقلارنىڭ ئادەتلىرى هەققىدىكى بايانلىرى لوپلۇقلار هەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇردى. ئۇنىڭ ئىككى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسى ئاساسىدا يېزىپ چىقىقان «لوپ كۆلىگە سەپەر» ناملىق كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى، ئۇنىڭ «ئىلى ۋە تەكرىتاغلىرىدىن هالقىپ لوپ كۆلىگىچە» ناملىق كىتابى لەنجوۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنماقچى، قىسقىچە مەزمۇنى يۇقىرىقى كىتابقىمۇ كىرگۈزۈلگەن.

1885 ـ يىلىدىن 1887 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيەلىك كاپىي ۋە دالگلىش تارىم دەرياسىنى بويلاپ قاراقوشۇن كۆلى ۋە چاقىلىققا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

1889 ـ يىلى فىرانسىيەلىك گابرىل بونۋالوت بىلەن ئورلانېس قاتارلىقلار ئىلىدىن يولغا چىقىپ، تەكرىتاغدىن هالقىپ قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپىدا لوپلۇقلار ئارىسىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، لوپلۇقلار ئارىسىدىكى خەلق رىۋايەتلىرىنى توپلىغان هەمدە ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى هەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى قالدۇرغان. ئۇنىڭ «جەزىرىنى جەسۇرانە كېزىش» ناملىق كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىندى.

1889 ـ، 1890 ـ يىللىرى رۇسىيەلىك گىروم گىمايلوف تەكرىتاغ ئەتراپلىرىدا ۋە قاراقوشۇن كۆلى رايونىدا، ئالتۇنتاغدا ئېكسپېدىتسىيە قىلغان.

1892 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك لىتلادې ئەر ـ خوتۇن ساياھەت، ئېكسپېدىتسىيەگە چىققان بولۇپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئاياغ ئېقىنىغا، جۇملىدىن قاراقوشۇن كۆلى ئەتراپلىرىغىچە كەلگەن ۋە ياۋا تۆگە ئوۋلىغان.

1893 ـ يىلى رۇسىيەلىك ئالىم كوزلوف (1863 ـ 1935) كۆچار دەرياسىنى بويلاپ لوپ كۆلىنى ئىزدەپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. ئۇ ئاتاقلىق ئېكسپېدىتسىيەچى پىرژېۋالسكىنىڭ شاگىرتى بولۇپ، ئېكسپېدىتسىيەسىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئۇستازى پىرژېۋالسكى بىلەن گېرمانىيەلىك ئالىم رېچخوفىن ئارىسىدىكى، لوپ كۆلىنىڭ ئورنى مەسىلىسىدىكى مۇنازىرە ۋە رېچخوفېننىڭ شاگىرتى دوكتور سېۋېن هېدىن بىلەن ئۆزى ئارىسىدىكى مۇنازىرىگە يېكى پاكىت بايقاپ خاتىمە بېرىش ئىدى. ئەمەلىيەتتە، پىرژېۋالسكىنىڭ بايقىغىنى تارىختىكى لوپ كۆلى بولماستىن شەكىللەنگىنىگە 200 يىلدەك بولغان قاراقوشۇن كۆلى ئىدى، بۇ خاتا چۈشەنچە 1900 ـ يىلىغا كەلگەندە

تارىختىكى كىرورلار لوپ كۆللىنىڭ بايقىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. كوزلوف لوپ كۆلى ھەققىدە مەخسۇس كىتاب يازدى.

1896 ـ يىلى سېۋىن ھېدىن (1865 ـ 1952) ئېكسپېدىتسىيەسىدە تارىم، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. شۇندىن كېيىن 1899 ـ يىلى، 1900 ـ، 1901 ـ يىللىرى ۋە 1935 ـ، 1927 ـ يىلىغىچە كۆپ قېتىم ئېكسپېدىتسىيە ئېلىپ بېرىپ، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا ئائىت ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇردەكنىڭ يول باشلىشى بىلەن قەدىمكى كىرورلار شەھىرى خارابىسىنى تاپقاندىن سىرت، لوپ كۆللىنىڭ ئەسلىدكى ئورنىنى تاپتى ھەمدە كۆچمە كۆل نەزەريىەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرىگە ئاساسەن، نۇرغۇن ئاممىباب ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ نەشر قىلدۇرۇپ، دىيارىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھالىتىنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك ئەمگەكلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ چاقىلىق ۋە تارىم ۋادىسى ھەققىدە ئىنتايىن قىممەتلىك ئەسەرلىرىدىن «قاچقۇن ما جۇڭىيىڭ»، «يىپەك يولى»، «ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم»، «لوپ كۆللىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ»، «ئاسىيا مەركىزىدىكى سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە»، «كۆچمە كۆل» قاتارلىق بىر قاتار كىتابلىرى ئېلىمىزدە نەشر قىلىندى. بۇندىن باشقا يەنە «تارىمنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» قاتارلىق بەزى كىتابلىرى تېخى نەشر قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن كونكرېت مەزمۇنىدىن خەۋەرسىزمىز. لوپ كۆلى رايونى، تارىم ۋە كۆنچى بويلىرى ھەققىدە چۈشەنچىلىرىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرماقچى بولىدىكەنمىز، دوكتورنىڭ يۇقىرىقى قىممەتلىك ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلماي ئامالىمىز يوق. سېۋىن ھېدىن شىجائەتلىك شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ تىلىدا «مۇمكىن ئەمەس» دېگەن ئىبارە ناھايىتى كەمدىن كەم قوللىنىلىدۇ، ئۇ ئۆمۈر بويى ئېكسپېدىتسىيە ھەم تەتقىقات بىلەن بولۇپ تويمۇ قىلماي تەنھا ياشىغان، چاقىلىقتا ھاۋا رايى پونكىتى قۇرۇپ ھاۋا رايى مەلۇماتىنى توپلىغان.

1905 ـ يىلى ئامېرىكىلىق خانتېڭتون ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى چاقىلىق رايونىغا كېلىپ ھاۋارايىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ «ئاسىيانىڭ تومۇرى» ناملىق كىتابى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلىندى.

1906 ـ يىلى مارك ئاۋرېل ستەين (1862 ـ 1943) چاقىلىق رايونىغا كېلىپ كىرورلار، چاقىلىق بازىرى، ۋاششەھىرى خارابىسى، مۇران خارابىسى، كىتەك قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش، قېزىش ئېلىپ باردى. ئۇ ھاياتىدا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ئارخېئولوگ. ئەسەرلىرى قەدىمكى دەۋردىكى دىيارىمىزنى چۈشىنىشىمىزدە ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە. ئۇنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن سۆرەتلىك خاتىرە» قاتارلىق بىر قىسىم كىتابلىرى نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئەسەرلىرىدە يۇرتىمىز ھەققىدە قىممەتلىك بايانلار بار. دۇنياغا مەشھۇر قاناتلىق پەرى سۈرىتىنى مۇران خارابىسىدىن تېپىپ دۇنيا

جامائەتچىلىككە نامايان قىلغان.

1909 - يىلى ياپونىيەلىك تاچىبانا زۇيچۇ ئەنگلىيەلىك ئىشلەمچىسى خۇبۇس بىلەن چاقىلىق رايونىغا كەلگەن ۋە بىر قىسىم يادىكارلىقنى قېزىپ، بەزىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئېلىپ كەتكەن. بەزى مەلۇماتلاردا يېزىلىشىچە، ستەيىن قېزىپ توشۇپ كېتەلمەي ئەسلىي جايىغا كۆمۈپ قويغان يادىكارلىقلارنىڭ بەزىلىرىنى ئېلىپ كەتكەن، بەزىلىرىنى چېقىپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭ «تاچىبانا زۇيچۇنىڭ غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتابى خەنزۇچە نەشر قىلىندى.

1910 - يىلى رۇسىيەلىك ئولدېنبۇرگ پېتېربۇرگدىن يولغا چىقىپ تەڭرىتاغدىن ھالقىپ قەشقەر، كۇچار، تۇرپان ۋە لوپ كۆلى رايونلىرىغىچە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

1914 - يىلى رۇسىيەلىك شەرقشۇناس س. ي. مالوف چاقىلىق رايونىدا تىل تەكشۈردى، ئۇ تىل تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنى يېڭىسۇ، مۇران ۋە چاقىلىق بوستانلىقى قىلغان، 1957 - يىلى لوپلۇقلار دىيالېكتىغا بېغىشلانغان ئىلمىي ئەسىرى «لوپنور دىيالېكتى» فېرونزدا (دۇشەنبە) نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭ كىتابى لوپلۇقلارنىڭ تىلى ۋە ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى ساھەسىدە مۇھىم قوللانما بولۇپ قالدى. ئۇ يەنە گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار رايونىدا تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. بۇ ئىككى ماتېرىيال چاقىلىق بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

1914 - يىلى ستەيىن چاقىلىق رايونىدا بىر قىسىم قەبرىلەرنى قازغان، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشنىڭ دوكلاتى 1928 - يىلى «ئاسىيانىڭ مەركىزىدە» دېگەن تېمىدا نەشر قىلىنغان.

1916 - يىلى شىپې بىن شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ناھىيە - شەھەرلەرنى ئايلىنىپ چىققان ھەمدە «شىنجاڭغا سايا‌ھەت» ناملىق قىممەتلىك كىتابنى يېزىپ چىققان، بۇ كىتابنىڭ چاقىلىققا ئائىت قىسمىدا ئەينى ۋاقىتتىكى چاقىلىقنىڭ نوپۇسى، ئېقتىسادى، كارۋان يوللىرى، ئېگىلىكى، كۆلىمى جەھەتلەردىن بىزنى ئېنتايىن قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

1927 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە جۇڭگو بىلەن شۋېتسىيە بىرلىشىپ غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىللەپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى سىۋېدن ھېدىن، چېن زۇڭچى، خۇاڭ ۋېنبى، بىرگمانلارنىڭ كىتاب - ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى. سىۋېدن ھېدىننىڭ «ئاسىيا مەركىزىدە سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە»، بىرگماننىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، خۇاڭ ۋېنبىنىڭ «لوپ كۆلى ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» قاتارلىق كىتابلىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

1920 - يىللاردىن باشلاپ ئەينى دەۋر ھۆكۈمدارلىرى ئەجنەبىيلەرنىڭ

ئېكسپېدىتسىيە قىلىشىنى چەكلىدى، ئەمما بەزى ھۆكۈمدارلار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۇرلۈك يوللار بىلەن يىغىپ ئەجنەبىيلەرگە سېتىپ ئۆز چۆنتەكنى تولدىدى، مەشھۇر لى بو پۈتۈكنىمۇ شۇ ۋاقىتلاردا چاقىلىق ئامبىلىنىڭ تاچىبانا زۇبچۇغا سانقانلىقى ھەققىدىكى پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، ئەجنەبىيلەرنىڭ قىدىرىپ تەكشۈرۈشلىرى شۇنىڭ بىلەن ئاساسەن ئاخىرلاشتى، ئەمما ئۇلارنىڭ تەتقىقاتلىرى ئارقىسىدا ئېلان قىلىنغان تەتقىقات ئەسەرلىرى، ئېكسپېدىتسىيە ـ سایاھەت خاتىرىلىرى ئەينى تارىخىي دەۋردىكى شىنجاڭ، جۇملىدىن چاقىلىق رايونىنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، سىياسىي، ئېكولوگىيە ۋە باشقا جەھەتلەردىن چۈشىنىشىمىزدە ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئايلاندى. ناۋادا پۈتكۈل ماتېرىياللارنى يىغالايدىغان بولساق، يەكەن خانلىقى (1514 ـ 1680)دىن ھازىرغىچە بولغان چاقىلىق تارىخىنى خېلى مۇكەممەل يورۇتۇپ بېرىشكە ئىمكان يارىتىلغان بولاتتى.

قوشۇمچە:

چاقلىق ھەققىدىكى ئەسەرلەر ۋە ئاپتورلىرىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

چاقلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش، ئېكسپېدىتسىيە، تەتقىقات ئىشلىرىغا 1870 - يىلىدىن ھېسابلىنىدا ئاز كەم 150 يىل بولدى، بۇ جەريانىدا يېزىلغان كىتابلار نەچچە ئون پارچىدىن، ماقالىلەر نەچچە يۈز پارچىدىن ئاشتى. ناۋادا كىروران - لوپ تەتقىقاتىغا چېتىلىدىغان ماقالىلەردىن قوشۇپ ھېسابلايدىغان بولساق مىڭ پارچىدىن ئېشىشى مۇمكىن. ھازىر شىنجاڭدا يەرلىك مەدەنىيەتلەرنى قېزىش، ئىلغار مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. جايلاردا تۇرلۇك ئىلمىي جەمئىيەتلەر، تەتقىقات ئورۇنلىرى قۇرۇلدى، جۇملىدىن تۇرپاندا تۇرپانشۇناشلىق تەتقىقات ئورنى («تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» نامىلىق خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ژۇرنال قەرەللىك نەشر قىلىنىدۇ)، كۇسەنشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى («كۇسەنشۇناسلىق»، «كۇسەن مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» دېيىلىدىغان مەجمۇئەلەردىن 10 پارچىدەك نەشر قىلىندى، ئۇندىن باشقا كۇچادا «كۇسەن مەدەنىيىتى» نامىلىق ئۇيغۇرچە ژۇرنالمۇ چىقىرىلىدۇ)، قومۇلدا «قومۇل شەرقىي تەكلىماغ قەدىمكى ئۇيغۇرغول مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى» («شەرقىي تەكلىماغ مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» نامىلىق مەجمۇئەسى قەرەلسىز نەشر قىلىنىۋاتىدۇ) بار، پىچان ناھىيەسىمۇ «تۇرپان - پىچان مەدەنىيەت خەزىنىسى» دېگەن نامدا ئوننەچچە پارچە كىتاب نەشر قىلىپ تارقاتتى. يۇقىرىقى تەتقىقات مۇئەسسەلىرىدىن بۇرۇن بايىنغولىن ئوبلاستىدا قۇرۇلغان شىنجاڭ كىروران تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى ئىنتايىن سالماق، ئىنتايىن ئېغىر - بېسىق پائالىيەت ئېلىپ بارماقتا، ھازىرغىچە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدا قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىغا بېغىشلانغان «جەلپكار كىروران (兰缤纷楼)» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) ۋە «كىروران كۇلتۇرى تەتقىقاتىغا ئائىت ماقالىلەردىن توپلام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق ئىككى كىتابنى نەشر قىلدۇردى. 2012 - يىلى لوپنور ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان «شىنجاڭ تۇنجى نۆۋەتلىك لوپنورلۇقلار مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان ۋە يىغىنغا تاپشۇرۇلغان ئىلمىي ماقالىلەردىن «سېھىرلىك ماكان ــ لوپنور» (ئۇيغۇرچە) ۋە «سېھىرلىك لوپ كۆلى» (خەنزۇچە) نامىدا توپلام تۈزۈلۈپ شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتىدىن نەشر قىلىندى، كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ئىلمىي ئەسەرلەرمۇ ئەمەلىيەتتە كىروران تەتقىقاتى ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت. 2012 - يىلى چاقلىق ناھىيەسىدە كىروران تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى، 2013 - يىلى شىنجاڭ

كىرورانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باش ئورگىنى كورلا شەھىرىدىن چاقىلىق ناھىيەسىگە يۆتكەلدى ھەمدە چاقىلىقتىكى ئىلمىي جەمئىيەت كوللېكتىپ ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى. چاقىلىق ناھىيەسى ھەر يىلى بىر قېتىم كىرورلار مەدەنىيىتى مۇھاكىمە يىغىنى ياكى لېكسىيەسى ئورۇنلاشتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ (بۇنىڭغا 10 يىلدەك بولدى)، لېكىن 2010 - يىلى چاقىلىق ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىچكى قىسىمدا خەنزۇچە «سىرلىق كىرورلار — جەلپكار چاقىلىق» ناملىق توپلامنى نەشر قىلغاندىن باشقا، ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى نەشر قىلىنىپ باقمىدى. مانا ھازىر 150 يىللىق تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، كىرورانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنى زورايتىش، كىرورانىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى جۇغلاش ھەمدە سېپىرلاشتۇرۇپ ماتېرىيال ئامبىرى قۇرۇش، مەبلەغ ئاجرىتىپ مەجمۇئە ۋە ئىلمىي ژۇرنال ئىشلەش، تەدرىجىي تەتقىقات جەمئىيىتىنى تەتقىقات ئاكادېمىيەسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش زۆرۈرىيەتلىرى تۇغۇلماقتا. چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ يۈكسىلىشى بىلەن كىرورانشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش شارائىتى ۋە پۇرسىتى پىشىپ يېتىلمەكتە، كىرورانشۇناسلىق تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئارقىلىق خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنى بېيىتقىلى، مەدەنىيەت ئەۋزەللىكىنى ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئايلاندۇرغىلى، چاقىلىقنىڭ مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى شۆھرىتىنى يەنمۇ ئاشۇرغىلى بولىدۇ. مانا مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ قىسقىچە تونۇشتۇرمىنى ھازىرلىدىم.

(1) چاقىلىق توغرىسىدا ئۇچۇر بار قەدىمكى ئەسەرلەر: چاقىلىق توغرىسىدىكى يازما ئۇچۇرلار بۇنىڭدىن 2100 يىللار بۇرۇنقى دەۋردىن باشلىنىدۇ، يەنى ئەڭ دەسلەپكى ئۇچۇر جۇڭگو تارىخشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى — سىما چىيەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسەردىن باشلىنىدۇ. بۇ دەۋر چاقىلىقنىڭ يازما تارىخىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بەن گو (32 - 92) تەرىپىدىن يېزىلغان «خەنناما» ۋە فەن يې (398 - 446)، سىما بياۋ (؟- 306)لار تەرىپىدىن يېزىلغان «كېيىنكى خەنناما» قاتارلىق ئەسەرلەردە، كىروران ۋە چەرچەن ئەللىرى توغرىسىدا ناھايىتى كۆپ ئۇچۇرلار ساقلانغان، بۇ ئەسەرلەر شۇ ئەللەرنىڭ سىياسىي تارىخىنى يورۇتىدىغان مەنبەلەردىن بولۇپ قالدى. چېن شۇ (233 - 297)، شېن يو (441 - 513) ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى فاڭ شۇەنلىڭ قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يازغان «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»، «جىننامە»، «سۇڭنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە كىروران ۋە چەرچەن بەگلىكلىرىنىڭ ئاخىرقى دەۋردىكى تارىخىنى يورۇتۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇچۇرلار خاتىرىلەنگەن. بۇددا دىنى ئىچكى ئۇلكىلەرگە ملادىيەنىڭ ھارپىسىدا تارقالغاندىن كېيىن، بىر قىسىم راھىبلار ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا دىنىنى ئۆگەنگىلى، نوم ئالغىلى بارغان. ئۇلار يېپەك يولىنى بويلاپ ماڭغىنىدا، يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۇنى شۇنداقلا غەربىي يۇرتتىكى مۇھىم بۇددا مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالغان چاقىلىق تەۋەسىدىن ئۆتكەن ھەم بىر مەزگىل

تۇرغان، ئۇلارنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ شۇ ۋاقىتتىكى چاغلىق رايونى توغرىسىدا خېلى مۇھىم ئۇچۇرلار ساقلانغان. بۇنىڭغا راھىب فاشيەن (337 ـ 422)نىڭ «فاشيەننىڭ تەرجىمھالى» (راھىب 400 ـ يىلى چاغلىقتا بىر ئاي تۇرغان، بۇ ئەسەر يەنە «بۇددا ئەللىرى توغرىسىدا خاتىرە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، دۇنخۇاڭلىق سۇڭ يۈن (519 ـ يىلى چاغلىق تەۋەسىدىن ئۆتكەن)نىڭ «سۇڭ يۈننىڭ سەپەر خاتىرىسى»، شۈەنزاڭ (600 ـ 664)نىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سايا‌ھەت خاتىرىسى» (راھىب 644 ـ يىلى چاغلىق تەۋەسىدىن ئۆتكەن) قاتارلىقلار بار. جيا دەن (805 ـ يىلى قازا قىلغان) شۇ دەۋردىكى سەييا‌ھلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە باشقا ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا يازغان «جيا دەننىڭ تۆت ئايماق توغرىسىدىكى خاتىرىلىرى»، ئۇدۇن بەگلىكىگە ئەلچىلىككە بارغان گاۋ جۇخۇي (940 ـ يىلى چاغلىقتىن ئۆتكەن)نىڭ «گاۋجۇخۇيىنىڭ ئۇدۇنغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. 982 ـ يىلى ئەتراپىدا ئافغانىستان تەۋەسىدە نامەلۇم ئەرەب ئاپتور تەرىپىدىن پارسچە يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» (ئالەمنىڭ چېگرا ـ پاسىللىرى) ناملىق ئەسەر بۇرۇنقىلارنىڭ يازمىلىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ شەھىرى كاتاكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئۇچۇرلىرى مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي دۇنياۋى مەشھۇر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە چاغلىق ناھىيەسى توغرىسىدا بۇ‌ۋاستە ئۇچۇر قالدۇرمىغان بولسىمۇ، يۇرتىمىزنىڭ تارىخىنى يورۇتۇشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»دىمۇ چاغلىق ناھىيەسى توغرىسىدا پارچە ئۇچۇرلار ساقلانغان. ۋېنتسىيەلىك داڭلىق سەييا‌ھ ماركوپولو 1276 ـ يىلى چاغلىقتىن ئۆتكەن بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى داڭلىق شەھەر لوپ توغرىسىدا، شۇنداقلا چاغلىق رايونى توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇر قالدۇرغان. 16 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە، تارىم ئويمانلىقى شەرقىي قىسمى توغرىسىدا، جۇملىدىن يۇرتىمىز توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلار بار. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مانجۇ، موڭغۇل، خەنزۇ ئەدەب، سەركەردىلەرنىڭ يازغان ئەسەرلىرى ھەم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرىدىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك مەلۇماتلار بار، بۇلارغا مانجۇ تەشرىپدار چىشىينىڭ «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىم» (1777 ـ يىلى كىتاب قىلىنغان)، 1760 ـ يىللىرى تۇزۇلگەن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 1763 ـ يىلى بېكىتىلگەن «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»، چې يۈنشىنىڭ «غەربىي يۇرت يەر ناملىرىغا شەرھى» (1807)، «غەربىي چېگرا بايانلىرى» (1807)، خې نىڭنىڭ «ئۇيغۇرلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» (1804)، دا سېڭچاۋنىڭ «قاراشەھەرنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى»، شۇ سۇڭنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ خاتىرىسى» (1821)، داۋۇت كورلاۋىينىڭ «تەزكىرەتۇل نىجاد» (1880 ـ يىللاردا يېزىلغان)، تاۋ باۋلىيەننىڭ «توشقان يىلىدىكى ئۇزۇن سەپەردىن خاتىرە»، مولا

مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمدىيە» (1908)، يۇەن داخۇانىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (1911)، شيې بىننىڭ «شىنجاڭغا سايياھەت خاتىرىسى»... قاتارلىق ئەسەرلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ كۆپلىرى نەشر قىلىنىپ، بۇندىن كېيىنكى تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئاساس بىلەن تەمىنلىدى. گېزى كەلگەندە ئېيتماق ھاجەتكى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقات مەركىزى 24 تارىختىكى غەربىي يۇرتقا ئائىت ئۇچۇرلارنى تاللاپ خەنزۇچە نەشر قىلغان بولسا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مۇناسىۋەتلىك ئالىملارنى تەشكىللەپ، ئەنە شۇ تاللانمىلارنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنىستىتۇتى تۈزگەن «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى»دىكى شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللاردىن تاللانمىلار»، «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇچ قامۇستىكى شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللاردىن تاللانما» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىدىن نەشر قىلىندى) قاتارلىق (15 توم) كىتابتىمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۇرتىمىزغا ئائىت ئۇچۇرلار بار. 1908 ـ، 1909 ـ يىللىرى يېزىلغان ئىككى پارچە «چاقىلىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» شۇ ۋاقىتتىكى چاقىلىقنىڭ ئامبالىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋاللارنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مانا مۇشۇ ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۆگىنىدىغان بولساق، چاقىلىق تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە قىسقىچە بولسىمۇ چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلالايمىز.

(2) چاقىلىقتىن تېپىلغان يازما ھۆججەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئېلان قىلىنىشى: چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىن قارۇشتى، خەنزۇ، سوغدى، بىراھمى، تۇبۇت، تۈرك ـ رۇنىك، چاغاتاي (ئۇيغۇر) يېزىقلىرىدا يېزىلغان خىلى كۆپ ھۆججەتلەر بايقالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قارۇشتى يېزىقىدىكى كىروران ئېلىگە ئائىت ھۆججەتلەر «نىيا ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى 1988 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) نامىلىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن، بۇ ھۆججەتلەرنى ۋاڭ گۇاڭجى ئىنگلىز تىلىدىكى نەشرىدىن تەرجىمە قىلغان، پەقەت تەرجىمىسىلا بېرىلگەن. لىن مېيسۇن تۈزگەن «تەكلىماكاندىن تېپىلغان قەدىمكى ھۆججەتلەر ـــ جۇڭگودىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر (دەسلەپكى توپلام)» نامىلىق كىتاب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتىدىن 1988 ـ يىلى نەشر قىلىنغان، بۇ كىتابتا ھۆججەتلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئارخېئولوگ، دوكتور لىيۇ ۋېنسوڭنىڭ «تەكلىماكاندىن تېپىلغان قەدىمكى ھۆججەتلەرگە شەرھىي ئارگىنال» نامىلىق كىتابىنى جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 2007 ـ يىلى نەشر قىلدى، بۇ كىتابتا ئالدىنقى كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق شۇ دەۋرىدىكى كىروران كۇلتۇرىنى يورۇتۇپ بەرگەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا مەتبۇئاتلاردا (گېزىت ـ ژۇرنال، كىتاب، مەجمۇئەلەر) قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلىرىمىز توغرىسىدا خىلى كۆپ تەتقىقاتلار ۋە كېيىنچە تېپىلغان ھۆججەتلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، بۇلارنى جەملەپ

توپلام قىلىپ ئىشلەش خىزمىتى ئىشلەنمەدى. كىروران رايونىدىن تېپىلغان خەنزۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرمۇ خېلى كۆپ، بۇلاردىن بىر قىسمى چېۋ لىك تۈزگەن «لوپنورغا ئائىت ماتېرىياللاردىن توپلام» («شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى تەھرىراتى 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)، لېكىن مېيسۇن تۈزۈپ شەرھلىگەن «كىروران ۋە نىيادىن تېپىلغان پۈتۈكلەر» (مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى، بۇ ئەسەر يەنە 1990 ـ يىلى لەنجوۋدا تۈزۈپ نەشر قىلىنغان «غەربىي شىمال ئارخېئولوگىيەسى يادىكارلىقلىرى»نىڭ 6 ـ تومىنىڭ 397 ـ، 525 ـ بەتلىرىگە كىرگۈزۈلگەن)، مېڭ فەنرېن تۈزگەن «كىروران ـ چەرچەن تارىشا پۈتۈكلىرىنىڭ يىل دەۋرى ئۇستىدە تەتقىقات» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق كىتابلارغا كىرگۈزۈلدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ۋاشىشەھىرى كونا شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان يۇەن سۇلالىسىنىڭ موڭغۇل سانغۇنىغا مۇناسىۋەتلىك، 1280 ـ يىللارغا تەئەللۇق ئۇچ پارچە ھۆججەتمۇ بار. بۇلاردىن باشقا چاقلىق ناھىيەلىك ئارخىپ ئىدارىسىدە جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپلاردىمۇ مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئۇچۇرلار ساقلانغان بولۇشى مۇمكىن.

تۇبۇتچە ھۆججەتلەر 1906 ـ يىلىدىن باشلاپ تېپىلغان، مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇران كونا شەھىرى خارابىسىدىن چىققان، بۇلار چاقلىقنىڭ 8 ـ، 9 ـ ئەسىردىكى تارىخىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىن خېلى كۆپ قىسمى ۋالىك ياۋ ۋە چېن جيەنلەر تۈزگەن «تۇبۇتچە تارىشا پۈتۈكلەردىن ئومۇمىي توپلام» دېگەن نامدا مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتىدىن 1986 ـ يىلى نەشر قىلىندى، بۇ كىتابقا تارىشا پۈتۈكلەرنىڭ يېزىقىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى، تىرانسكرىپسىيەسى، تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئەنگلىيەلىك ئالىم توماس (1886 ـ 1956) يازغان «دۇنخۇاڭ ۋە غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان قەدىمكى تۇبۇت يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ـ تارىخىي ھۆججەتلەر» ناملىق كىتابنىڭ تەرجىمىسى مىللەتلەر نەشرىياتىدىن 2003 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىندى. بۇندىن باشقا ياپونىيەلىك ئالىم تاكۇچى شۇگوھىتونىڭ 1995 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى تۇبۇتچە توختام پۈتۈكلىرى»، 1997 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئەنگلىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان سىتەين يىغقان شىنجاڭدىن چىققان قەدىمكى تۇبۇتچە يازمىلار» قاتارلىق كىتابلىرىدا مۇران كونا شەھىرىدىن تېپىلغان تۇبۇتچە يازمىلار توغرۇلۇق تەتقىقاتلىرى ھەمدە شۇ يازمىلارنىڭ تەرجىمىسى ئېلان قىلىنغان. تاكۇچى شۇگوھىتو مۇران كونا شەھىرىدىن چىققان تۇبۇتچە پۈتۈكتىن 342 پارچىنى ئېلان قىلغان. ۋالىك ياۋ ۋە چېن جيەنلەر ئەنگلىيەلىك ئالىم توماسنىڭ كىتابنىڭ 2 ـ تومىدىكى ۋەسىقىلەرنى تەرجىمە قىلغان، تاكۇچى شۇگوھىتو توماسنىڭ كىتابىدا يوقلىرىدىن بىر قىسىم پارچىلىرىنى ئېلان قىلغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2014 ـ يىلى ياڭ مىڭ قاتارلىقلار تەرجىمە قىلىپ تۈزگەن «ئەنگلىيەدە ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭدىن چىققان قەدىمكى تۇبۇتچە تاللانما ھۆججەتلەردىن تەرجىمە» ناملىق كىتابتا مۇران كونا

شەھىرىدىن چىققان 304 پارچە ھۆججەتنىڭ تەرجىمىسى، تىرانسكرىپسىيەسى ۋە فاكسىملى ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا سانى كۆپ بولمىسىمۇ سوغد، بىراھمى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ بارلىقى توغرىسىدا ئۇچۇرلار بار، ئەمما بۇ توغرىدا مەخسۇس تەتقىقات ئەسەرلىرىنى كۆرگىنىم يوق. مۇرات كونا شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان ئۇچ پارچە تۇرك - رۇنىك يېزىقىدىكى ھۆججەت تۇركىيەلىك ئالىم ھۈسەيىن نامىق ئورقۇننىڭ «ئەسكى تۈرك يازمىلارى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن، بۇ ھۆججەتنى دانىيەلىك ئالىم تومسون ئوقۇپ، يېشىپ ئېلان قىلغان، بۇ ھۆججەت تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىن بالدۇرلۇقى ۋاقىتقا مەنسۇپلۇقى بىلەن تولىمۇ ئەھمىيەتلىك، ئەپسۇسلىنارلىقى بۇ ھۆججەت قېزىۋېلىنغان ۋاقىتتا شامال چىقىۋاتقانلىقتىن مۇشۇ ئىككى پارچە (ئۇچ ھۆججەت) ساقلىنىپ قالغان، قالغان پارچىلىرى ئۇچۇپ كەتكەن.

چاقىلىق قايتا گۈللەنگەندىن كېيىن مۇشۇ يۇرتتا يېزىلغان، باشقا يۇرتتىن ئېلىپ كېلىنگەن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەت ۋە قول يازما ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىدا شۇبھە بولمىسىمۇ بۇلار تېخىچە يېغىلغىنى ۋە تەتقىق قىلىنغىنى يوق. بۇلاردىن باشقا مىنگو (1912 - 1949) دەۋرىدە يېزىلغان بىر تۈركۈم ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئارخىپلار ناھىيەلىك ئارخىپ ئىدارىسىدە ۋە ج خ ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن.

(3) ئەدەبىي ئەسەرلەر: مىلادىيەنىڭ باشلىرىغا جۇملىدىن 3 - ئەسىرگە تەئەللۇق كىرورلار ئېلى ۋەسىقىلىرىدىن شۇ دەۋردە ئەدەبىيات ۋە باشقا پەن ساھەلىرىگە كىرىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۇچۇرلار بار. ھازىرقى نەق پاكىتلىرىمىزغا ئاساسلىنىدىغان بولساق، چاقىلىقتا يېزىلغان ياكى چاقىلىققا مۇناسىۋەتلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر 1900 - يىللاردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن، بولۇپمۇ 1980 - يىللىرىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن. 1980 - يىللاردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرى شۇ ۋاقىتلاردا يۈرتىمىزدا ياشىغان ئىمىن ھاجىم تۆمۈرچى (ۋاقىسھىرى)، ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان مەمتىز، ئابدۇرەشىت خوجا، ياسىن زەيدۇن، مۇھەممەت روزى، تۇردى ھاشىم، سىدىق نايۇپ، سۇلايمان ئابدۇرەھىم، ئابدۇۋەلى روزى، قاسىم ئۆمەر، تۇرسۇنگۇل تۇردى، ئوسمان مۇسا سارام قاتارلىقلارنىڭ ھېكايە، نەسىر ۋە شېئىرلىرىدىن ئىبارەت. يېرىكرەك ئەسەرلەرنى تىلغا ئالساق، ياپونىيەنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق يازغۇچىسى يىنوئوئى ياساشىنىڭ «كىرورلار» ناملىق رومانىنى، سۇلايمان ئابدۇرەھىمنىڭ «گۆر ئاغزىدىن يانغانلار»، «كۆكتىن چۈشكەن پەرىشتە»، «ئۇنتۇلغان زېمىن» ناملىق تارىخىي رومانلىرىنى، مۇيىدىن سايىتىنىڭ «كىرورانىدىكى ئىزچىلار» رومانىنى، ئابدۇۋەلى روزىنىڭ «ئوقۇتقۇچى»، «ئالتۇنتاغ يالقۇنلىرى» رومانلىرىنى، شائىر ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن كىرورانىنىڭ «كىرورلار» ناملىق داستانىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

(4) ئېغىز ئىجادىيەتلىرى: چاقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يىراق زامانلاردىن باشلاپ ئىجاد قىلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغانلىرى ناھايىتى ئاز

بولغانلىقتىن، زامانىمىزغا يېتىپ كېلىپ ئېلان قىلىنغانلىرى ناھايىتى ئاز بولدى. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سایاھەت»تە كىرورلار شەھىرىگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت خاتىرىلەنگەن بولسا، «ماركوپولونىڭ سایاھەت خاتىرىسى»دىمۇ تەكلىماكان توغرىسىدا ئاجايىپ رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «تارىخى كاشغەر (چىڭگىزنامە)»، «مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىي تەزكىرىسى»... قاتارلىق بىر قىسىم ئەسەرلەردە چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى كاتاك شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا 14 ـ ئەسىردىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ يۇرتىمىزغا ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ كەلگەن چەت ئەل ئالىملىرى خەلق ئارىسىدىن ئاڭلىغان رىۋايەتلەردىن بىر قىسمىنى خاتىرىلىگەن، بۇنىڭغا پىرژېۋالسكى، گابرىل بونۋالوت، تاچىبانا زۇيچو، ئاۋرىل ستەيىنلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا خاتىرىلىگەن ئېغىز ئىجادىيەتلىرى شۇ دەۋردىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى، غايە ـ ئىستەكلىرى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىيەسى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبەلەردۇر. بۇنىڭغا 1914 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يېڭىسۇ، مۇران قاتارلىق جايلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولغان ئاكادېمىك س. ي. مالوفنىڭ ئېلان قىلغان ماتېرىياللىرى، ئاكادېمىك ئەدەھەم رېھمۇوۇچ تېنىشېفنىڭ 1956 ـ يىلىدىكى تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا ئېرىشكەنلىرى ۋە ئېلان قىلغانلىرى، پىروفېسسور مىرسۇلتان ئوسمانوفنىڭ 1960 ـ يىلىدىكى يېڭىسۇ ۋە مۇران قاتارلىق جايلاردا خاتىرىلىگەن ئېغىز ئىجادىيەتلىرى تولىمۇ قىممەتلىك. 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ يۇرگۈزۈلگەن ئۇچ توپلام ئىشلەش داۋامىدا ئېرىشىلگەن ئېغىز ئىجادىيەتلىرى كۆپ بولسىمۇ ئۇنۇقلارغا تەڭداش سەۋەنلىكلەرمۇ ساقلانغان، شۇنىچە كۆپ ماتېرىياللار يىغىلسىمۇ تەجرىبىسىزلىك، ئادەم كۈچىنىڭ ئاز بولۇشى ۋە باشقا سەۋەبلەردىن، ئۇچ توپلام كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەنمىگەن. ئۇچ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماتېرىياللار تولۇق بولمىغان، يەنى ۋاقىشھىرى، يېڭىسۇ، مۇران ۋە تۆمۈرلۈكتىن توپلاش خىزمىتى پىتەرلىك بولمىغاندىن سىرت، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئېتىبار بېرىلمىگەن، ھەتتا ئەڭ زور سەۋەنلىك سۈپىتىدە تەكىتلەش مۇمكىنكى، ئېغىز ئىجادىيىتىگە تەۋە بولمىغان، شۇ ۋاقىتتا ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ئېھتىياجىدىن ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان يازمىلارمۇ كىرگۈزۈلگەن. ئېغىز ئىجادىيىتىنى توپلاش خىزمىتى تولىمۇ كېچىكىپ ئىشلەنگەنلىكتىن نۇرغۇن ئىجادىيەتلەرمۇ يىغىۋېلىنماي قالغان.

(5) تىل تەكشۈرۈش ۋە تىل ماتېرىياللىرى: چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ئاھالە تەركىبىدىن ئالغاندا، لوپلۇقلار، خوتەن كېرىيەلىكلەر ۋە تۇرپانلىقلارنى ئاساس قىلغان بولغانلىقتىن، بۇ يەردە شۇ جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇچرىشىشى، مەدەنىيەت ئالاقىسى نەتىجىسىدە مەيلى تىل، ئادەت، ئېغىز ئىجادىيەتلىرىدە بولسۇن سىڭىشىش يۈز بەرگەن. چاقىلىق ناھىيەسىدىكى تىل تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلمىغان، بولغانلىرىمۇ ئاساسەن لوپلۇقلارنىڭ ئېغىز تىلى ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ھالدا

يېڭىسۇ ۋە مۇرات دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلغان. لوپلۇقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا ئېكسپېدىتسىيەچىلەر خاتىرىلىگەن يەر نامىلىرى، كىشى ئىسىملىرىدىن مۇئاپىق پايدىلىنىشقا بولىدۇ. بۇلار ئاساسەن تىلشۇناسلارنىڭ ئەمگىكى بولمىغاچقا پايدىلىنىشقىلا بولىدۇ، لېكىن ئاساسىي مەنبە قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ. بۇ جايدىكى تىل تەكشۈرۈش دەسلەپتە رۇسىيەلىك ئالىم، دوكتور س. ي. مالوف تەرىپىدىن 1914 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان، تەكشۈرۈشتە ئېرىشكەن ماتېرىياللىرى 1957 - يىلى قىرغىزىستانىنىڭ فرونزىدا (دۇشەنبە) نەشر قىلىنغان «لوپنور دىيالېكتى» كىتابىدا، تىل ماتېرىياللىرى هەم لۇغىتى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلىنغان. 1956 - يىلى تىل تەكشۈرۈشتە بولغان رۇسىيەلىك تاتار ئالىم ئەدهەم رېھىموۋېچ تېنىشىفنىڭ ماتېرىياللىرى، ئۇنىڭ 1984 - يىلى رۇسىيەلىك تاتار ئالىم ئەدهەم رېھىموۋېچ تېنىشىفنىڭ ماتېرىياللىرى، ئۇنىڭ 1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) نامىلىق كىتابنىڭ 3 - بابىدا ئېلان قىلغان. ئاتاقلىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف لوپنور ۋە چاقىلىقتا 1960 - يىلى ئالتە ئايدىن ئارتۇق تۇرۇپ تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا ئېرىشكەن ماتېرىياللىرىدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ئامان قالغان پارچىلىرىنى تولۇقى بىلەن شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 2006 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشر قىلغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى» نامىلىق كىتابىدا تەتقىقاتى بىلەن بىرگە ئېلان قىلغان، بۇ كىتابتا خەلق ئېغىز ئىجادىيەتلىرىمۇ تىل ئالاھىدىلىكى بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلىپ بېرىلگەن. ئەر - خوتۇن تىلشۇناسلار هاشىم تۇردى ۋە مېهراي ياقۇپلار لوپنور ۋە چاقىلىقتا 1980 - يىللىرىدا ئالتە ئايدىن ئارتۇقراق تىل تەكشۈرۈشتە بولغان، شۇ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تەتقىقات يۈرگۈزۈپ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات» نامىلىق كىتابنى پۈتكۈزگەن، چوڭ هەجىملىك بۇ كىتاب تەتقىقات ۋە سۆزلۈكتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2000 - يىلى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىل - يېزىقلىرىدا ئىككى تۇم قىلىپ نەشر قىلغان. بۇندىن باشقا تۇراپ قاسىم يولچىنىڭ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتشۇناسلىقى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى) نامىلىق كىتابىدا لوپنور دىيالېكتى مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان. دوكتور ئىسمائىل ئابدۇرېهىمنىڭ لوپنور ۋە چاقىلىق ناهىيەلىرىدىكى تىل تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان «ئۇيغۇر تىلى لوپنور دىيالېكتىنىڭ تەسۋىرىي ئانالىزى» نامىلىق كىتابى ۋە بۇ كىتابنىڭ ئېلېكترونلۇق نۇسخىسى فىنلاندىيەنىڭ خېلسىنكى شەهىرىدە ئىنگلىز تىلىدا 2014 - يىلى نەشر قىلىپ تارقىتىلدى، بۇ كىتاب لوپنور دىيالېكتى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىسى بولۇش بىلەن بىرگە، يېڭى تەتقىقات مېتودى قوللىنىلغان مۇهىم تەتقىقات نەتىجىسى هېسابلىنىدۇ.

جاۋ شياڭرۇ ۋە جۇ جىنىڭ لوپنور دىيالېكتى توغرىسىدا يېزىلغان ماقالىسى «چاقىلىق ناھىيەسى تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن. تەكىتلەش زۆرۈركى، چاقىلىق ئاھالىلىرىنىڭ تىل، شېۋە ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش يېڭىسۇ ۋە مۇراندىكى لوپلۇقلارنىڭ تىل ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش بولغانلىقتىن، چاقىلىق ئاھالىلىرىنىڭ يەرلىك تىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. بۇ ھەقتە تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىشقا قىزىققۇچىلار پۈرسەتنى چىڭ تۇتمىسا، بۇ ئىمكانىيەتلەر پات يوقالغۇسى. تىل تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىش يالغۇز تىل تەتقىقاتى ئۈچۈنلا بولماستىن يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تارىختىكى جاي ناملىرى ۋە ھازىرقى جاي ناملىرىنى تەتقىق قىلىش كەڭ بوزلۇقتىن ئىبارەت، گەرچە 1990 - يىلى «چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى» بېسىپ تارقىتىلغان بولسىمۇ، بۇ كىتابتا جاي ناملىرى چۈشەندۈرمىسى خەلق ئېتىمولوگىيەسىدىن كەلگەن، ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلىنمىغان، يەنە جاي ناملىرىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىش جەھەتتىن نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلانغاندىن باشقا، نۇرغۇن جاي ناملىرى كىرگۈزۈلمىگەن. ئەمەلىيەتتە، سېۋىن ھېدىن ۋە سىتەينىلەرنىڭ خەرىتىلىرىنىمۇ كىرگۈزۈپ، تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرغان بولسا، مۇشۇ ساھەدە ئۇلۇغ ئالارلىق ئەمگەك بارلىققا كەلگەن بولاتتى.

(6) خەرىتىلەر: كارتوگرافىيە ساھەسىدە ئىشلەنگەن ئەمگەكلەر تېخىچە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىمايۋاتقان ساھەلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ساھەدە دىققەتكە سازاۋەر تۇنجى خەرىتە مەھمۇد كاشغەرىي 11 - ئەسىردە ئىشلەپ، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»كە كىرگۈزگەن «دائىرە» ناملىق خەرىتىسىدىن ئىبارەت. بۇ خەرىتىدە گەرچە چاقىلىققا مۇناسىۋەتلىك جاي ناملىرىنى ئۈچرىتالمىساقمۇ، «قۇملۇققا سىڭىپ كېتىدىغان» تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە، شۇنداقلا شۇ خەرىتىدە بەلگە قويۇلۇپ تولدۇرۇلماي قالغان شەھەرلەر بەلكىم كاتاك ۋە لوپ (ۋاشىھەرى كونا شەھەرى) بولۇشى مۇمكىن. 982 - يىللىرى يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق ئەسەرنى، خەرىتىگە ئىشلەنگەن شەرھىي كىتابى دەپ پەرەز قىلغۇچىلار بولسىمۇ، تېخىچە خەرىتىسى بايقالغىنى يوق. 1759 - يىلىدىن بۇرۇن جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن خەرىتە ۋە بۇ خەرىتىنىڭ رېنارت تەرىپىدىن ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇلغان خەرىتىسى شۇ دەۋرنىڭ مۇھىم خەرىتىسى بولۇپ، يۇرتىمىزنىڭ جۇغراپىيەسى ۋە يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېزىلغان، رۇەن مىكداۋ ۋە لىيۇ جىڭشەن ئىزاھلاپ تەييارلىغان «غەربىي يۇرت جۇغراپىيەسىدىن رەسىملىك بايان» ناملىق كىتابىمۇ ئەسلىدە خەرىتىگە ئىشلەنگەن شەرھىي ئەسەر بولۇشى مۇمكىن، لېكىن خەرىتىسى بايقالغىنى يوق، شۇنداقتىمۇ يۇقىرىقى ئەسەر شۇ دەۋردىكى باشقا خەرىتىلەرگە مۇھىم چۈشەندۈرمە بولالايدۇ. چىشىيىنىڭ 1777 - يىلى كىتاب قىلىنغان «غەربىي يۇرتتا ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىم» ناملىق كىتابىغا ئىككى پارچە خەرىتە كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، چاقىلىق تەۋەسىدىكى جايلاردىن لوپ كۆلىلا ئىزاھلانغان. جى يۈن يازغان «خان

ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا قىسقا بايان» ناملىق كىتابقا لوپ كۆلى رايونىنىڭ خەرىتىسى كىرگۈزۈلگەن. بۇلاردىن باشقا 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمغا مۇناسىۋەتلىك خەرىتىلەر «خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن ‹غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى› » ۋە شۇ سوڭنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىنلار خاتىرىسى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، رايونىمىزغا كېلىدىغان ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى تەپسىلىي خەرىتىلەر ئىشلەنگەن، بۇلارغا رۇسىيەلىكلەردىن پىرژېۋالسكى، كوزلوف، بېفزوف قاتارلىقلار ئىشلىگەن خەرىتىلەرنى؛ ئەنگلىيەلىك ئاۋرېل ستېيىننىڭ ناھايىتى تەپسىلىي خەرىتىلىرىنى، شۇبۇتسىيەلىك سېۋىن ھېدىننىڭ خەرىتىلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. يۇقىرىقى خەرىتىلەر ئىچىدە سېۋىن ھېدىن ۋە ستېيىنلەرنىڭ خەرىتىلىرى ناھايىتى تەپسىلىيلىكى بىلەن تارىخىمىزدا ئىشلەنگەن ئەڭ مۇكەممەل ھەم مۇھىم خەرىتە ھېسابلىنىدۇ، بۇ خەرىتىلەر شۇ قەدەر تەپسىلىيكى، جاي ناملىرىدىنلا نەچچە يۈزنى، ئۇلارنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن، تارىم دەرياسىنىڭ ھەرقايسى تارامىلىرى، لوپ كۆلى رايونى، قاراقوشۇن كۆلى رايونى، تۆمۇرلۈك، چاقىلىق دەرياسىنىڭ بېشى، ۋاششەھىرى رايونى ناھايىتى تەپسىلىي ئىشلەنگەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1908 ـ يىلى يېزىلغان «چاقىلىقنىڭ خەرىتىلىك يۈرت تەزكىرىسى»گە ناھايىتى ئاددىي خەرىتىمۇ كىرگۈزۈلگەن، بۇ خەرىتە چاقىلىقنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئاھالە نۇقتىلىرىنىڭ ئورنى، يول يۇنىلىشى، مۇساپىسى قاتارلىقلارنى ۋە پاسىللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى بىلەن تولىمۇ قىممەتلىك. «شىنجاڭدىكى يۈرتلارنىڭ تەزكىرىسى» ناملىق ئەسەرگە يەنە ھەرقايسى مەمۇرىي جايلارنىڭ جۇملىدىن قاراشەھەر ۋىلايىتى، چاقىلىق ناھىيەسى، كۆنچى ناھىيەسى، كېرىيە ناھىيەسى قاتارلىق جايلارنىڭمۇ خېلى ياخشى خەرىتىلىرى كىرگۈزۈلگەن. مانا بۇ خەرىتىلەرمۇ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ ئۆگىنىلىشى كېرەككى، نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

(7) رەسىملەر: چاقىلىق ناھىيەسى قەدىمكى دەۋرە رەسساملىق ناھايىتى گۈللەنگەن قەدىمىي ماكانلاردىن بىرى. ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ كۆپرەك بىلىدىغىنى «قاناتلىق پەرى»نىڭ رەسىمىدىن ئىبارەت. «قاناتلىق پەرى»نىڭ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توققۇز پارچە رەسىمى مۇران كونا شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلىپ، گىرىك سەنئىتىنىڭ تەسىرىنى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكنى نامايان قىلغانلىقى بىلەن تولىمۇ مەشھۇر بولدى. ئەمەلىيەتتە چاقىلىق رايونىدىن تېپىلغان رەسىملەر ئاز ئەمەس. پىروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن، قۇرۇق دەريا قىنىغا جايلاشقان «ئۇتۇغۇچخان شەھىرى» خارابىسىدىن بىر تۈركۈم رەسىملەرنى بايقىغان. كىرورلۇن شەھىرى خارابىسىدىكى قەبرىلەرنىڭ ئىچىدىنمۇ بىر تۈركۈم رەسىملەر بايقالغان. كىرورلۇن رايونىدىن بايقالغان قەبرىلەرنىڭ رەسىملىرىمۇ مۇھىم ماتېرىياللار

ھېسابلىنىدۇ. مۇران كونا شەھىرى خارابىسىدىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ تامليرىغا سىزىلغان تىتا قاتارلىق رەسساملارنىڭ ئىجادىيىتى شۇ دەۋر رەسساملىقىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس، يەنە شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى، چىراي ـ تۈرقى، پىسخىكىسى، بويىقلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئەكس ئەتكەن ۋەقەلىك ھەم ئارقا كۆرۈنۈش قاتارلىق جەھەتلەردىن ناھايىتى مۇھىم مەنبەلەر ھېسابلىنىدۇ. مۇران كونا شەھىرى خارابىسى ئىبادەتخانىسىدىكى رەسىملەرنى ھازىر پەقەت ستەيىنىنىڭ كىتابلىرىدىنلا كۆرۈش مۇمكىن.

(8) تەتقىقاتلار ۋە تەتقىقاتلارغا باھا: چاقىلىقنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە كۇلتۇرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار خېلى چوڭقۇرلاشتى، جۈملىدىن «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»، «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» قاتارلىق كىلاسسىك ئەسەرلىرى ھەمدە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا يۇرگۈزۈلگەن تەتقىقاتلار خېلى چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭغا ئاساسلىق تارىخشۇناس سېن جوڭمىيەننىڭ «خەننامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدىكى جۇغراپىيەۋى بايانلارغا شەرھى» (جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1981 ـ يىلى نەشرى)، يۇ تەيشەننىڭ «شەرقىي ۋە غەربىي خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر تارىخلىرىدىكى غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ھەققىدە تەتقىقات» (جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 2003 ـ يىلى نەشرى) ۋە «شەرقىي ۋە غەربىي خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر تارىخلىرىدىكى غەربىي يۇرت تەزكىرىسىگە مۇھىم ئىزاھلار» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ياپونىيەلىك ئالىم ناكازاۋا كازۇتوشىنىڭ «يىپەك يولى تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» (تيەنجىن قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى خەنزۇچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلغان) ناملىق كىتابىغىمۇ كىرۇران تارىخى، قارۇشتى يېزىقى توغرىسىدا ناھايىتى ئىنچىكە تەتقىقاتلار كىرگۈزۈلگەن. پىروفېسسور خۇاڭ ۋېنبېنىڭ «لوپنور ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» (بۇ كىتاب 1948 ـ يىلى نەشر قىلىنغاندىن بېرى قايتا بېسىلمىدى)، «جۇڭگو دالا ئارخېئولوگىيەسى توپلىمى. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، «غەربىي يۇرت تارىخ ـ جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماقالىلەردىن توپلام»، «خۇاڭ ۋېنبېنىڭ تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيەگە ئائىت ماقالىلىرىدىن توپلام» (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1981) قاتارلىق كىتابلىرىمۇ تولىمۇ قىممەتلىك. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئېكسپېدىتسىيە، ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ نۇرغۇن ئەسەرلەر نەشر قىلىندى، بۇلاردىن سېۋېن ھېدىننىڭ «كۆچمە كۆل» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە، 2013 ـ يىلى ئۇيغۇرچە)، «ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997)، «تارىمنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997)، «دەشتىنى كېسىپ ئۆتۈش» (جىلىن نەشرىيات گۇرۇھى چەكلىك شىركىتى، 2009)، «يىپەك يولى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 2014)، «ئاسىيانىڭ كېسىپ ئۆتۈش» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2013)، «ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى

سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە (1927 - 1935)»(شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992)، «شىزاڭ ئېكسپېدىتسىيەسى» (خەنزۇچە تەرجىمە نامى «غەربىي قۇتۇپ ئېكسپېدىتسىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىندى. ئاۋرېل ستېۋېننىڭ «ستېۋېننىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010)، «كىرورانغا سەپەر» (گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىلى خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى)، «قەدىمىي ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يوللىرىنى بويلاپ — ستېۋېننىڭ خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى لېكسىيەلىرى» (گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2008)، «ستېۋېننىڭ جۇڭگودىكى 4 - قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىگە يەشمە» (گەنسۇ مائارىپ نەشرىياتى، 2004)، «ستېۋېننىڭ جۇڭگودىكى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى» (باھار شامىلى ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 2004)، «نىيا خارابىسىنى تەكشۈرۈش» (گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىلى خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى) قاتارلىق كىتابلىرىدا چاقىلىق توغرىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئۇچۇر، مەنبەلەر خاتىرىلەنگەن. پېرزىۋالسكىنىڭ «لوپ كۆلىگە سەپەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999)، گابرېل بونۋالوتنىڭ «جەزىرىنى جەسۇرانە كېزىش» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001)، «ببفزوفنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2013) قاتارلىق كىتابلىرىدا 1870 - يىلىدىن 1900 - يىلىغىچە بولغان لوپلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى توغرىسىدا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن، يۇقىرىقى ئۇچ كىتابنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ لوپلۇقلار ئارىسىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋاقتى بىر يىلدىن ئاشىدۇ. شۋېتسىيەلىك فولك ېبرگمانىنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى خەنزۇچە، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى) ناملىق كىتابىدا ۋە «ئارخېئولوگىيە ۋە ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى» قاتارلىق كىتابىدا 1934 - يىلىدىكى چاقىلىق (ۋاششەھىرى، مۇرانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)تىكى كۆرگەن - بىلگەنلىرى ۋە قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى ئىزدەش، قېزىش ئەھۋاللىرى ناھايىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. گېرمانىيەلىك ھېرمانىنىڭ «كىرۇران» ناملىق كىتابى 1940 - يىللىرى تەرجىمە قىلىنىپ، 2006 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن نەشر قىلىندى. تەتقىقاتچى مېك فەنرېننىڭ «كىرورانىنىڭ يېڭى تارىخى» (جۇڭگو نۇرلۇق گېزىتخانىسى، يېڭى زېللاندىيە ھوللاند نەشرىيات چەكلىك شىركىتى، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي قىسمى ئاپتورنىڭ 2010 - يىلى لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىگە ئائىت ماقالىلەردىن توپلام» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن)، لىن مېيسۇننىڭ «كىرۇران — ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى» (مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999)، خۇ سەننىڭ «قوچۇ ۋە كىرورانغا ئائىت تەتقىقات ماقالىلىرىدىن توپلام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990)، شى

گوجىنىڭ «لوپ كۆلىنىڭ سىرى» (مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999)، ۋاڭ بىڭخوا ۋە خۇ ۋېنكاڭلارنىڭ «لوپ كۆلى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000)، يا ڭ لىيەننىڭ «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق» (مەركىزىي پارتىيە مەكتەپ نەشرىياتى، 1999)، خەن كاڭشىننىڭ «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىقى ئۇستىدە تەتقىقات» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993)، شيا شۇنچېڭنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگو لوپ كۆلى» (پەن نەشرىياتى، 2007)، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ شۆبىسى لوپ كۆلىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى تۈزگەن «سىرلىق لوپ كۆلى» (پەن نەشرىياتى، 1985)، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ شۆبىسى لوپ كۆلىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى تۈزگەن «لوپ كۆلىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات» (پەن نەشرىياتى، 1987)، جاۋ يۈەنجيې ۋە شيا شۇنچېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «شىنجاڭ لوپ كۆلى رايونىدىكى يۇلغۇن دۆڭلىرى ۋە ئېكولوگىيە تەتقىقاتى» (پەن نەشرىياتى، 2011)... قاتارلىق كىتابلار چاقىلىق تارىخى ۋە كۇلتۇرى توغرىسىدىكى ماتېرىيال مەنبەلىرى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ يەردە يەنە «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە سانلىرىدا چاقىلىق توغرۇلۇق خېلى كۆپ ماتېرىياللارنىڭ ئېلان قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز، مىسال قىلساق: ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ «شىنجاڭنىڭ سىپتا تاش قورال ئىزلىرى» (1993 - يىللىق 4 - سان)، خۇاڭ شياۋجيانىڭ «چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى» (1985 - يىللىق 1 - سان)، ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ «كىروران ئارخېئولوگىيەسىدىكى يېڭى نەتىجىلەر» (1987 - يىللىق 1 - سان)، كىروران مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ «لوپ كۆلى رايونىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات» (1988 - يىللىق 3 - سان)، جاڭ پېڭنىڭ «چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ‹تاشبالىق›نى قىدىرىپ تەكشۈرۈش خاتىرىسى»، تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ «چاقىلىق ناھىيەسىدىكى قەدىمكى كۇلتۇر ئىزنالىرىنى تەكشۈرۈش» ھەم «ئالتۇنتاغ سىپتا تاش قوراللىرى» (1990 - يىللىق 4 - سان)، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى بايىنغولىن ئوبلاستى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالى» (1993 - يىللىق 1 - سان)، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ «2002 - يىلىدىكى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش دوكلاتى» (2003 - يىللىق 2 - سان)، يۈسۈفوۋچىنىڭ «لوپ كۆلى رايونىدىن چىققان قەدىمكى ئادەملەرنىڭ باش سۆڭەكلىرى» ۋە جېكىستوفىسكايانىڭ «قەدىمكى كىروران ئېلىدىكى ئادەملەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتلىرى» (1992 - يىلى، قوشۇمچە سان)... دېگەنگەن ئوخشاش خېلى كۆپ ماتېرىياللار ئېلان قىلىنغان. مۇشۇ ژۇرنالنىڭ

نەشر قىلىغاندىن 2014 - يىلىغىچە بولغان سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللار ۋە 3 - نۆۋەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى بىلەن قوشۇپ توپلام قىلىنسا، كىرورانشۇناسلىق، چاقىلىقنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان مۇھىم مەنبەگە ئايلانغان بولاتتى.

قىسقىچە خۇلاسىسەك، چاقىلىق توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى 1870 - يىللىرىدىن باشلانغان دەپ قارىغاندىمۇ تەخمىنەن 150 يىل بولۇپ قالدى، بۇ جەريانىدا ئېكسپېدىتسىيەچىلەر بارمىغان بۇلۇڭ - پۇچقاق قالمىدى، ئېكسپېدىتسىيەگە رۇسىيە، شۋېتسىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا، فىرانسىيە... قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن نۇرغۇن تەۋەككۈلچى، ئالىم، ئوفىتسېرلار قاتناشتى. ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ئىچىدە ئارخېئولوگ (ستېيىن، فولك ببرگمان، خۇاڭ ۋېنبى)، تىلشۇناس (س . ي . مالوف، ئە. ر. تېنىشېف)، جۇغرافىيىون (سېۋېن ھېدىن)، كىلىمات تەتقىقاتچىسى (خانتىڭتون)، ئوفىتسېر (پىرژېۋالسكى، كوزلوف، بېفزوف)، ئىنسانشۇناس... ھەر ساھەنىڭ ئادەملىرى بار. ئەمدى مەسلىنىڭ ئۆزىگە قايتساق، مانا مۇشۇ 150 يىلدىن بۇيان ھەر ساھە ناھايىتى كۆپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى، بولۇپمۇ 1956 - يىلى ۋە 1980 - يىللىدىن كېيىنكى تەكشۈرۈشلەرنىڭ كۆلىمى، سالمىقى ناھايىتى چوڭ بولدى، ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش، ھەرقايسى پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھەمكارلىقى كۈچەيدى. شۇنداقتىمۇ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش تەكشىسىز، يېتەرسىز بولدى. ئېيتايلۇق، كىرورانرايونىدىكى تەكشۈرۈش ۋە قېزىش قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى قازغاندەك كۆلەملىك، كەڭ دائىرىلىك بولمىدى. قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدەك 2500 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى كىچىككىنە بىر قەبرىستانلىقنى قېزىش خىزمىتى تۆت يىلغا سوزۇلۇش بىلەن بىرگە ئارخېئولوگلارنىڭ شۇ جايدا خىزمەت قىلغان ۋاقتىلا 10 ئايدىن ئاشقان، ئەمما كىرورانرايونىدىن ئىبارەت دائىرىسى نەچچە يۈز كۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدىكى دائىرىدە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش خىزمىتى نەچچە ئايمۇ داۋام قىلمىغان. ناھىيەمىز كونا تاش قورالار بايقالغان تۇرپانغا يېقىن، ئېكولوگىيەسى قەدىمدىن تۇرپاندىن ياخشى ئىدى، شۇنداقلا چاقىلىق ناھىيەسىدىنمۇ سېپتا تاش قورالار يەر يۈزىدىنلا تېپىۋېلىنغان ئەھۋالدا، كونا تاش قورالىرىنى نىشان قىلغان ھالدا يەر قاتلاملىرىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەنمىدى، بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى دائىرىنىڭ كەڭلىكى، قۇملۇقلىقى ۋە يىراق چۆلگە جايلاشقانلىقىدىن بولسا كېرەك. ھازىرغىچە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر شۇنچە كۆپ بولدى، بۇندىن كېيىن ئىشلىنىدىغان خىزمەتلەر تېخىمۇ كۆپ. تەتقىقاتلىرىمىزنى 21 - ئەسىرنى بۆلگۈچ قىلساق، يېڭى ئەسىر كىرگەندىن بۇيان يېڭى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلمەكتە. 1950 - يىلىدىن بۇرۇن ئاساسەن ئېكسپېدىتسىيە، تېپىلمىلارنى تەتقىق قىلىش، شەرھلەش بولغان ئىدى، ئالىملار كونا شەھەر خارابىلىرىنىڭ بايقىلىشىغا ئەگىشىپ، تارىخنى تەتقىق قىلىشنى مۇھىم ئىش تەرتىپى قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئېكسپېدىتسىيە

خاتىرىلىرى، ئىلمىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. بۇلارغا يۇقىرىدا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرنىڭ نامىنى ئاتاپ ئۆتتۇق. 1956 - يىلى ئومۇميۈزلۈك تىل ۋە جەمئىيەت تەكشۈرۈش بولغان بولسا، 1978 - يىلى كۆنچى دەريانسىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدا بىر قېتىملىق ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش زور داغدۇغا قوزغىدى. 1978 - يىلىدىكى قېزىشتا كىرورلۇن گۇزلىنى بەلگە قىلغان ھالدا 3800 يىللار بۇرۇنقى مۇمىيا ھەم كۇلتۇر دۇنيا ئىلىم ساھەسىنىڭ قانچىكى دىققىتىنى تارتقان بولسا، 21 - ئەسىر كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي قېزىلغان قۇم دەريا قەبرىستانلىقى نامايان قىلغان 4000 يىللار بۇرۇنقى مۇمىيالار ھەم كۇلتۇر دۇنيا ئىلىم ساھەسىنى يەنە بىر قېتىم جەلپ قىلدى. مۇشۇ ئىككى قېتىملىق قېزىش ئېلىمىز ئارخېئولوگىيەسىنىڭ ئىلمىي سەۋىيەسىنى نامايان قىلىدىغان بەلگە خاراكتېرلىك خىزمەت بولۇپ قالدى. 21 - ئەسىردىن كېيىنكى قېزىش ۋە تەتقىقاتلارغا ھەرقايسى ئىلىم ساھەلىرىنىڭ قاتنىشىشى تېخىمۇ زور ئۇمىدلەرنى ئېلىپ كەلدى. يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى، سۈنئىي ھەمراھ ئورۇن بەلگىلەش تېخنىكىسى، ئىرسىي گېن تېخنىكىسى، يىل دەۋرىنى بېكىتىشتە قوللىنىلغان يېڭى تېخنىكىلار ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇرۇن قەدىمكى دەۋردىكى ھاۋا رايى ئۆزگىرىشىنى بېكىتىشتە پەرەزسىمان قاراشلار بايان قىلىناتتى، مىسالەن: شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغان دەۋرىگە قاراپ بېكىتىلەتتى، ھازىر ئالىملار يەر قاتلاملىرىدىكى چۆكۈندە، تىنما ماددىلارغا ئاساسەن بېكىتىدىغان بولدى، بۇ جەھەتتە جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ خىزمەتلىرى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولدى. لوپ كۆلى ۋە تارتما كۆلدىن قېزىلغان قۇدۇقلار يىل دەۋرى بويىچە تەتقىق قىلىنىپ، لوپ كۆلى رايونىنىڭ ئون نەچچە مىڭ يىللىق كىلىمات ئۆزگىرىش تارىخىي تەسۋىرىنى بايان قىلدى. ھەتتا يۇلغۇن دۆڭلىرىمۇ تەتقىق قىلىنىشقا باشلىدى، يۇلغۇن دۆڭلىرى دەۋرلەردىكى يۇلغۇن چىمەنلىرى ۋە قۇم، توزانلاردىن ھاسىل بولغانلىقتىن، كاربون - 14 تېخنىكىسى، نۇر ئۆتكۈزۈپ قويۇپ بېرىش تېخنىكىسى ۋە باشقىلاردىن پايدىلىنىپ بىۋاستە يىل دەۋرىنى بېكىتسە، باشقا ئۇچۇرلار ئارقىلىق كىلىمات ئۆزگىرىشىنى بايان قىلىپ بېرىش مۇمكىنچىلىكى تەتقىقات ئارقىلىق نامايان قىلىندى. ھازىر مانا مۇشۇنداق ئىلغار تېخنىكا ئارقىلىق لوپ رايونىدا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر. ئەلۋەتتە، بۇنىڭغا ئىجتىماتلىق ئىلىم ئىگىلىرى، ۋاقىت، سەرمايە زۆرۈر. كۆنچى دەريانسىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدىكى قەبرىستانلىقلارنى قازغاندا، تېپىلمىلارنىڭ يىل دەۋرىنى پەقەت كاربون - 14 تەجرىبىسىدىلا ئېنىقلىغىلى بولاتتى ھەم دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق توغرىلىناتتى. مانا ھازىر كاربون - 14 تېزلەتكۈچ تېخنىكىسى، نۇر ئۆتكۈزۈپ قويۇپ بېرىش (OSL)، ئىرسىي گېن (DNA) تېخنىكىسى قوللىنىپ تېخىمۇ يۇقىرى ئېنىقلىقتىكى يەكۈنلەرگە ئېرىشىلمەكتە. بۇ خىزمەتنى ئالدىنقى ئەسىردىكى ئىرقشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن گېن تەتقىقاتى بىرلەشتۈرۈپ، قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكى، ھازىرقى كىملەر بىلەن قانداش تۇغقانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىلدى. مىسالەن ئالساق،

لوپلۇقلارنىڭ تۇرقى موڭغۇللارغا ئوخشايدۇ، ئۇلار موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى، كىيگەن قالپىقى قىرغىزلار ئوخشايدۇ، قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى دېگەندەك قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغاندى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ھايئاتلىق ئىلمى ۋە تېخنولوگىيەسى ئىنستىتۇتىدىكى پىروفېسسور مەھمۇد خالىقنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تاجىگۇل ئابلىكىم قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار لوپلۇقلاردىن قان ئەۋرىشكىسى ئېلىش ئارقىلىق، بۇلارنىڭ گېن جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلارغا ئەڭ يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. يەنە شۇ گېن تەتقىقاتى قەدىمكى قەبرەغول ۋە قۇم دەريا قەبرىستانلىقى مۇمىيالىرىنىڭ ئوخشاشلا ياۋروپا ئىرقىغا تەۋە، شۇنداقلا غەربتىن كۆچۈپ كەلگەن بولسىمۇ ئىرقىي تىپى جەھەتتىن پەرقى بارلىقى، ئەسلىدىن بىر توپ ئەمەسلىكى ئېنىقلانغان. ئومۇمەن ئالغاندا، 21 - ئەسىردىن كېيىنكى تەتقىقاتلار كۆپ ساھەگە چېتىلىپ، كۆپ ساھەنىڭ ھەمكارلىقىنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، تەتقىقات ئىنچىكىلەۋاتىدۇ، چوڭقۇرلاۋاتىدۇ، بۇلار كەڭ دائىرىگە، يۇقىرى تېخنىكىلىق تەتقىقاتقا، ئىلمىي سەۋىيەسى ۋە مېتودى ئىنچىكىلىك، چوڭقۇرلۇققا قاراپ يۈزلەنمەكتە. ئالىي ئىلىمگاھلاردىكى تەتقىقاتلار مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە بولماقتا. دوكتورلۇق، ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇۋاتقانلار ئىچىدە كىرورلار ۋە لوپ تەتقىقاتىنى لىنىيە قىلغان تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچىلار كۆپەيمەكتە. مىسالەن، ماھىرە ھاجىئەكبەر (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 1997 - يىلى)نىڭ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى توغرىسىدا»، مۇكەررەم ئابدۇرۇسۇل (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2008 - يىلى)نىڭ «لوپنور قوشاقلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، زۆھرە ئابلىز (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2011 - يىلى) «لوپنور قوشاقلىرى توغرىسىدا تەتقىقات»، ئەلى ئەمەت (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2011 - يىلى)نىڭ «لوپنورنىڭ تارىختىن ئاۋۇالقى ئاھالىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى توغرىسىدا تەتقىقات»، لى چۈنشياڭ (جىلىن ئۇنىۋېرسىتېتى، دوكتورلۇق، 2011 - يىلى)نىڭ «قۇم دەريا قەبرىستانلىقىدىكى قۇرۇق جەسەتلەر ئۈستىدە مولېكۇلا گېنېتىكىسى بويىچە تەتقىقات»، مەمەتجان ئابدۇقادىر (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2008 - يىلى)نىڭ «قەدىمكى كىرورانلىقلار بىلەن لوپلۇقلارنىڭ كۆلتۇرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات»، جۇ جىشياڭ (لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2010 - يىلى)نىڭ «مۇران ئىبادەتخانىسىدىكى ‹قاناتلىق پەرى› تام رەسىمىنىڭ مەنبەسى ـــ قەندىھار سەنئىتىنىڭ تارقىلىشىنى كۆزىتىش»، سىخاۋات (موڭغۇل، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2011 - يىلى)نىڭ «لوپلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە دىيالېكتىدىكى موڭغۇل تىللىرىغا تەۋە سۆزلۈكلەر»، لەن يەن (لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2006 - يىلى)نىڭ «شىنجاڭ مۇران خارابىسىدىكى تام رەسىملىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، جاڭ لى (شىيەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2001 - يىلى)نىڭ «خەن - جىن دەۋرىدىكى كىرۇران بوستانلىقىنىڭ ئېكولوگىيە ئۆزگىرىش ئەھۋالى توغرىسىدا

تەتقىقات»، لى چىك (غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتى، دوكتورلۇق، 2003 - يىلى) «قەدىمكى كىرورلار - چەرچەن سەنئىتى تارىخى توغرىسىدا»، دەي ۋېي (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2005 - يىلى)نىڭ «خەن - جىن دەۋرىدىكى چەرچەن ئېلى قەبرىلىرى ۋە يىپەك يولى»، شۇ نا (غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2008 - يىلى)نىڭ «قەدىمكى چەرچەن ئېلىنىڭ ئاۋام بۇددىزمى ئۇستىدە تەتقىقات»، لى جىيەنتىڭ (خۇادۇڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2008 - يىلى)نىڭ «كىرورلار قەغەز پۈتۈكلىرىدىكى خەتلەر ئۇستىدە تەتقىقات»، لىيۇ ۋېنسو (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى، دوكتورلۇق، 2000 - يىلى)نىڭ «نىيا خارابىسىنىڭ شەكلەن تۈزۈلۈشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، دىلنۇر ئابدۇكېرىم (غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2007 - يىلى)نىڭ «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ لوپ خەلق ناخشىلىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش»، ئالىيە رەھمەت (غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2006 - يىلى)نىڭ «لوپلۇقلار دىيالېكتىنىڭ سۆزلۈكلىرى ئۇستىدە تەتقىقات»، ھەببۇلا قادىرى (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2007 - يىلى)نىڭ «ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ۋە لوپلۇقلار تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى»، ۋاڭ شياۋيى (خېبېي پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2008 - يىلى)نىڭ «جۇڭگو لوپ كۆلى رايونىدىكى يۇلغۇن دۆڭلىرىنىڭ $\delta^{13}C$ ئالاھىدىلىكى ۋە مۇھىت ئۆزگىرىشى ئۇستىدە تەتقىقات»، ئەمەتجان ئابلىمىت (شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2007 - يىلى)نىڭ «لوپلۇقلارنىڭ ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى ئۇستىدە تەتقىقات»، ھەببۇلا قادىرى (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، دوكتورلۇق)نىڭ «بېلىقچىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى: لوپلۇقلارنىڭ كۆلتۇر ئۆزگىرىشى ۋە مىللەت توپى ئېتنىراپى»، ۋاڭ بىگاڭ (پايتەخت پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2009 - يىلى)نىڭ «كىرورلار پۈتۈكلىرىدىن غەربىي جىن دەۋرىدىكى ئەلئىچى قول يازمىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە نەزەر»، فاڭ جيەنيۈەن (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ماگىستىرلىق، 2007 - يىلى، ياپونچە)نىڭ «كىرورلار» نامىغا تەبىر»... قاتارلىقلارنىلا مىسال تەرتىپسىز كۆرسىتىمىز. كىرورلار ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا، مول تەتقىقات مەنبەسىگە ئىگە، جۇملىدىن قەدىمكى شەھەر - ئىزنالار، قەبرىستانلار، يازما ماتېرىياللار بار، مانا بۇ ماكان توغرىسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتلار باشلانغىلى 150 يىلدەك بولدى، تەتقىقات نەتىجىلىرى كۆپ بولغان بولسىمۇ خاس تەتقىقات مەجمۇئەسى، تەتقىقات ئورگىنى بولمىغاچقا، نەتىجىلەر جۇغلىنىپ نامايان قىلىنمىدى. 21 - ئەسىردىن بۇرۇن ئاساسلىقى ئەنئەنىۋى تەتقىقات ئۇسۇلى بىلەن تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىق قىلىنغان بولسا، 21 - ئەسىردىن بۇيان ئەڭ يېڭى بولغان ئىلمىي تەتقىقات ئۇسۇللىرى قوللىنىلىپ ناھايىتى خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى (بۇلارنىڭ ئىچىدە جىلىن ئۇنىۋېرسىتېتى چېگرا رايون ئارخېئولوگىيەسى تەتقىقات مەركىزىدىكى ئالىم - مۇتەخەسسىسلەرنىڭ گېن تېخنىكىسى ئارقىلىق يۈرگۈزۈۋاتقان

تەتقىقاتلىرى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك)، ئىلمىي تەتقىقات چوڭقۇرلۇققا، ئىنچىكىلىككە قاراپ يۈزلەندى. ناھىيەمىزدە كىرورلار تەتقىقات قوشۇنى يوق، پەقەت نەچچە ھەۋەسكارلا بار، ئەمما مۇشۇ خىل شارائىتتىمۇ بەزى مۇھىم ئىشلارنى قىلالىشىمىز مۇمكىن. بۇ ئىشلاردا جۈڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتىدە ناھايىتى ياخشى ئۇلگە تىكلەپ بەردى، جۈملىدىن 2008 - يىلىدىن ھازىرغىچە بولغان ئالتە يىل ئىچىدە ئۇيغۇرچە تۆت توپلام، خەنزۇچە ئۈچ توپلام كىتاب چىقىرىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنى بېيىتىشتىلا ئەمەس، بەلكى تارىخنى خاتىرىلەپ ئەۋلادلار ئۈچۈن قالدۇرۇش، ئىلمىي تەتقىقات ئۈچۈن ماتېرىيال مەنبەسى جۇغلاش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى ئىشلەش جەھەتتە ئەمەلىي، ئۇلۇگە ئالارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات يۈرگۈزگەن، ئەسەر يازغان ئالىم، ئەدىب، ئېكسپېدىتسىيەچىلەر خېلى كۆپ، ئۇلار ئۆز ھاياتىنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ تەتقىقات يۈرگۈزگەن ھەمدە ئەسەرلەر يېزىپ، دۆلەت ئىچى - سىرتىدا چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرغان. تۆۋەندە چاقىلىق توغرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇئەللىپلىرىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

ئابدۇرېھىم ھەببۇللا

ئېتنوگراف ئابدۇرېھىم ھەببۇللا كورلىنىڭ كونا بازار دېگەن يېرىدە 1932 - يىلى تۇغۇلغان. 1943 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە، 1951 - يىلىدىن 1953 - يىلىغىچە بېيجىڭدىكى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. 1953 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ماۋارىپ ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، 1976 - يىلىدىن ۋاپات بولغان 1996 - يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1985 - يىلى لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى لوپلۇقلار ئارىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، لوپلۇقلار ھاياتىدىن مۇھىم ئۇچۇر بېرىدىغان «لوپنور ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى»، «لوپنور ۋە لوپنور ئۇيغۇرلىرى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىنى ھەمدە «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدۇرغان.

مىرسۇلتان ئوسمانوف

1929 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ياركەنت شەھىرى ئاقكەنت يېزىسىدا خوتەن قاراقاشلىق ئازنىباقى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1932 - يىلى مومىسى بىلەن غۇلجا شەھىرىگە كېلىپ شۇ يەردە ئوقۇغان ۋە 1943 -

يىلى ئىلى بىلىم يۇرتىنى پۈتكۈزگەن. غۇلجىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى ئورگىنىدا كاتىپ ۋە ئورگان ژۇرنىلىدا كوررېكتور بولۇپ ئىشلىگەن. 1951 ـ يىلى بېيجىڭغا بېرىپ مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا بىلىم ئاشۇرغان. مىرسۇلتان ئوسمانوف بىر يىلدىن ئارتۇق بىلىم ئاشۇرغاندىن كېيىن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان ۋە خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس بەرگەن. ئۇ، ئەنە شۇ يىللاردىن باشلاپ ئانا تىلىنى چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنى باشلىغان. 1957 ـ يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن ۋە 1965 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. 1965 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىغا يۆتكەلگەن ۋە 1980 ـ يىلىغىچە شۇ يەردە خىزمەت قىلغان. 1981 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە خىزمەت قىلغان. 1989 ـ يىلىدىن باشلاپ 1992 ـ يىلى ئارامغا چىققۇچە (شۇنىدىن كېيىن تەكلىپ بىلەن بەش يىل مۇشۇ ئورۇندا ئىشلىگەن) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدا خىزمەت قىلغان.

ئالىم ئۆزىنىڭ ئانا تىل ئىشقى بىلەن يانغان ئوتتەك قىزغىنلىقى بىلەن، 1955 ـ يىللىرىدىكى ئاشۇ جاپالىق شارائىت دەۋرىدىن باشلاپ، بۇۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ئىزىدىن مېڭىپ ئۇيغۇر تىلى دالالىرىنى، يېزا ـ قىشلاقلىرىنى ئايلىنىپ تەكشۈرۈشكە باشلىغان. ئۇ ئۇيغۇر تىلى بايلىقىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن 1955 ـ يىلى قەشقەر شەھەر ئىچى، ئوپال يېزىسى، پەيزىۋات ناھىيەسىدە؛ 1956 ـ، 1957 ـ يىللىرى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما، قاراقاش، ئىلچى، لوپ، چىرا، نىيا، كېرىيە ناھىيەلىرىدە تىل تەكشۈرگەن. قېلىن تۆت خاتىرىگە يېزىلغان تىل تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. 1960 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە لوپنور ناھىيەسىنىڭ مىرسالى، كۆزلەك، تىكەنلىك يېزىلىرىدا، چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مۇران يېزىسى ۋە يېڭىسۇدا تىل تەكشۈرگەن. 1959 ـ، 1960 ـ يىللىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز مەسىلىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، تۇرپاننىڭ ئاستانە يېزىسى ۋە ئۇرۇمچىدە تىل تەكشۈرگەن. 1965 ـ يىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشتە بەزى مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن قەشقەرنىڭ شەھەر ئىچى ۋە خوتەن ئىلچىدا تىل تەكشۈرگەن. 1967 ـ يىلىدىكى قازاق تىلىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدە ئىلى، ئالتاي رايونىدا يېتەكچى بولۇپ قاتناشقان، تىل ماتېرىياللىرىنى خاتىرىلىگەن. قازاق تىلىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى ئەينى ۋاقىتتا، ئىلى ئوبلاستلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق كومىتېتىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. 1981 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە خىزمەتكە چۈشكەن. 1980 ـ يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى نەشرگە تەييارلاش مۇناسىۋىتى بىلەن، بەزى لېكسىكىلىق

مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئاتۇش، قەشقەر كوناشەھەر ۋە يېڭىسار ناھىيىلىرىدە تەكشۈرۈشتە بولغان. 1982 ـ يىلى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىنى ئىزدەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئاتۇش، قەشقەر كوناشەھەر ۋە يېڭىسار ناھىيىلىرىدە تەكشۈرۈشتە بولغان ۋە پاكىتنى تېپىپ چىقىپ مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا تۆھپە قوشقان. 1986 ـ يىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىي گىرامماتىكىسىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسىنىڭ ھاۋالىسى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنىڭ چېگرالىرىنى ئايرىشنى نۇقتا قىلىپ ئاتۇش، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، يوپۇرغا، مارالبېشى، كەلپىن، ئاقسۇ، كۇچا ناھىيىلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. 1986 ـ يىلى خوتەننىڭ لاڭرۇ كەنتىدە تىل تەكشۈرۈشتە بولغان. 1988 ـ يىلى پىچان ناھىيەسىنىڭ دىغار، لۇكچۇنلەردە تىل تەكشۈرگەن. 1989 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ پاخپۇ يېزىسىدا تىل تەكشۈرگەن. 1996 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 7 ـ ئايغىچە قومۇل ۋىلايىتىنىڭ تۆمۈرتى، ئاقتاش (داڭسىڭ) قاتارلىق جايلىرىدا تىل تەكشۈرۈش خىزمىتىگە كەسپىي يېتەكچى بولۇپ قاتناشقان. 1960 ـ يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا لېكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1983 ـ يىلى كاندىدات تەتقىقاتچى، 1987 ـ يىلى تەتقىقاتچى ئىلمىي ئۇنۋانى ئالغان. 1987 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1983 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلانغان. 1988 ـ يىلى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس بولۇپ باھالانغان. 1989 ـ يىلىدىن 1994 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىسلەرنى باھالاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1991 ـ يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك تۆھپە قوشقان مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس» بولۇپ باھالىنىپ، ئالاھىدە تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغان. 2005 ـ يىلى قەشقەردە ئېچىلغان «مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى نەشرگە تەييارلاش ئىشلىرى، تىلىمىز ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ھۆرمىتى ئۈچۈن كېيدۇرۇلگەن. 2011 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «ئەلىشىر نەۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارالىق مۇھاكىمە يىغىنى»دا «نەۋايىشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى گەۋدىلىك تۆھپىسى ئۈچۈن» خەنزۇ تەرجىمان جاڭ خۇڭچاۋ بىلەن بىرلىكتە مۇكاپاتلانغان. 2013 ـ يىلى 15 ـ ئىيۇن شىنجاڭ «مۇئەللىم» ئېلېكترون پەن ـ تېخنىكا شىركىتى تەرىپىدىن «ئۇستاز تىلشۇناس» بولۇپ مۇكاپاتلانغان. 2014 ـ يىلى 11 ـ ئايدا تۈركىيەدە تارقىتىلغان «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى شەرەپ مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن. پروفېسسور مىرسۇلتان

ئوسمانوف ئۇيغۇر تىلى ئۇچۇن جان تەسەددۇق قىلىپ ئىشلىگەن بىر ئۆمۇرلۇك مېھنىتى خەلقئارادىكى تىلشۇناسلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ مۇشۇ مۇكاپاتقا نائىل بولغان.

ئالىم بىر ئۆمۇر تىرىشىپ ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقى، تۇرك - رۇنىك يېزىقى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل - يېزىقلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە مۇشۇ يېزىقلاردىكى كىلاسسىك يازمىلارنى تەتقىق قىلغان. ياش ۋاقىتلىرىدىن تارتىپلا تىل ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن خەنزۇ، پارس، قازاق، تۇرك تىللىرىدىن بىمالال پايدىلىنالايدىغان سەۋىيەگە يەتكەن. 1964 - يىلى تىلشۇناس نەسرۇللا يولبولدى بىلەن بىرلىشىپ يازغان ئۇچ قىسىملىق «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» نامىلىق كىتابى يېڭى يېزىقتا نەشر قىلىپ تارقىتىلغان. 1977 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلاش خىزمىتىگە قاتناشقان ۋە ئىككى تومنىڭ مۇھەررىرلىكىنى ئىشلىگەن .

«ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان يېڭى يېزىق نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. 1984 - ، 1988 - ، 1997 - يىللىرى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز ۋە ئىملا لۇغىتى» (باش تۈزگۈچى)نى تۈزۈشكە قاتناشقان، بېكىتىش ۋە مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئىشلىگەن. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز ۋە ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات ئەسەرلىرىنى باھالاشتا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. 1991 - يىلى تىلشۇناس مەتربەھىم سايىت بىلەن بىرلىشىپ تۈزگەن «قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئۇ ئاساسلىق بولۇپ ئىشلىگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى» نامىلىق كىتاب 1991 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1988 - ، 1989 - يىللىرى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاكوستىكىلىق تەتقىقاتى» دېگەن كىتابنى تۈزۈشكە قاتناشقان. 2002 - يىلىدىن باشلاپ 2006 - يىلىغىچە «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»نى تۈزۈش خىزمىتىنى ئىشلەشكە قاتناشقان، بۇ لۇغەت 2006 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. 2002 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى، ئالىم بۇ نۇسخىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىش خىزمىتىگە قاتناشتى. «دىۋانى گۇمنام» (گۇمنام ئەسەرلىرىدىن تۈزۈلگەن دىۋان)نى نەشرگە تەييارلاپ نەشر قىلدۇردى. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز سىناق ئېلىش پروگراممىسى»نى تۈزۈشكە قاتناشقان، بۇ كىتاب 2003 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. تەكلىپ بىلەن شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى»نىڭ مۇھەررىرلىكىنى ئىشلىگەن. بۇ لۇغەت 2007 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. 1990 - يىلى ئالىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» ناملىق كىتابى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىپ تارقىتىلدى. بۇ كىتاب، 1990 - يىلى شىنجاڭ بويىچە پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھالاشتا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1997 - يىلى شىنجاڭ پەن - تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدى. 1999 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى» ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە قىسقارتىلغان نۇسخىسىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى. بۇ كىتاب ئالىمنىڭ 1961 - يىلى لوپ رايونىدا ئېلىپ بارغان ئالتە ئايلىق تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن قولىدا ساقلىنىپ قالغانلىرى ۋە كېيىنكى تەتقىقاتلىرىنى ئاساس قىلىپ يېزىپ چىققان ۋە لوپنور دىيالېكتىنىڭ پۈتۈن ئالاھىدىلىكىنى يورۇتۇپ بەرگەن، بۇ كىتاب لوپنور دىيالېكتىنىڭ پۈتۈن ئەھۋالىنى يورۇتۇشتا مۆلچەرلىگۈسىز ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلمىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. 2006 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنىپ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ ئىلمىي ئەسەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭغا لوپنور دىيالېكتىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان مول تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئېغىز ئىجادىيىتى ئەسەرلىرى، خەلقئارا تىرانسكرىپسىيەدە ئەسلىي تەلەپپۇزى بويىچە ئېلان قىلىنغان. بۇ كىتاب لوپنور دىيالېكتىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس لوپلۇقلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، بۇ ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق لوپلۇقلار ۋە لوپنور خەلقىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە. 2004 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئالىمنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى. بۇ كىتاب ئالىمنىڭ 1956 - يىلى 9 - ئايدىن 1957 - يىلى 3 - ئايغىچە بولغان تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىدىن ئۆزىدە ساقلىنىپ قالغانلىرىنى ئاساس، كېيىنكى تەكشۈرۈشتە ئېرىشكەن ماتېرىياللىرىنى قوشۇمچە پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىپ يېزىپ چىققان. 2008 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇنىڭ قاتنىشىشدا ھازىرلانغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاكادېمىك نۇسخىسىنى نەشر قىلدى. 2011 - يىلى نەۋايىنىڭ «چاھار دىۋان» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاكادېمىك نۇسخىسىنى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى، ئالىم «چاھار دىۋان»نىڭ «نەۋادىرۇش شەباب»نىڭ مەتىنىنى تۈرغۇزۇش ۋە ئەينى دەۋر يېزىقىدا خاتىرىلەش، لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە يەشمىسى (ئوچ توم)نى ئىشلىگەن، ئۇندىن باشقا مۇشۇ بۈيۈك ئەسەرنىڭ «غەرەيىبۇس سىغەر»، «بەدايىئۇل ۋەسەت» ۋە «فەۋايىدۇل كىبەر»لەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئوچ خىل نۇسخىسىنىڭ تەھرىرلىكىنى تەكلىپ بىلەن ئىشلىگەن. 2009 - يىلى «ئورقۇن سۆزلۈكلىرى»نى ئىشلەشكە قاتناشقان. 2012 - يىلى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نامىلىق ئەسىرىنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقتا يېزىلغان ئىككى نۇسخىسىنى سېلىشتۇرۇپ، تولۇقلاپ، ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن نەشرگە تەييارلىغان، 2013 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىدىن نەشر قىلىندى. 2011 - يىلى ئۇ تەييارلىغان «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ يېڭىدىن تېپىلغان غەزەللىرى» نامىلىق كىتابىنى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى. 2014 - يىلى ئىلى ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنى ئەسلىي مەنبەلەرگە سېلىشتۇرۇپ تەييارلاش خىزمىتىنى تاماملىغان ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئىندېكسىنى كۆرۈپ ئۆزىنىڭ تەتقىقاتى ۋە تىل تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا تەھقىقلەۋاتىدۇ.

ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل

ئارخېئولوگ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل 1951 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە تۇغۇلغان. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگىتىپ، 1970 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتىگە خىزمەتكە چۈشكەن. ئۇ خىزمەتكە قاتنىشىپ ئەمدىلا ئارخېئولوگىيە ئىلمى بىلەن ئۇچرىشىۋاتقان ۋاقىتتا، يەنى 1973 - ، 1974 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان تۇرپان شەھىرىدىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىنى قېزىش خىزمىتىگە قاتناشقان. يىاش ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل مۇشۇ قېتىمقى قېزىش داۋامىدا چوڭقۇرلاپ ئىلىم ئىگىلەش زۆرۈرىيىتىنى تونۇپ يەتكەن، تەشكىلمۇ ئۇنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدە ئەتراپلىق بىلىم ئىگىلەپ ئىقتىدارلىق ئارخېئولوگىيە خادىمى بولۇپ چىقىشى ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتى ئارخېئولوگىيە كەسپىدە ئوقۇشقا ئېۋەتكەن. ئۇ مۇشۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا 1974 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە ئارخېئولوگىيە كەسپىدە ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن مەلۇم ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش تەجرىبىسى ۋە ئىلمىي بىلىمگە ئىگە بولغان ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل تاكى 1979 - يىلىغىچە شۇ مەكتەپتە ئېلىپ قېلىنىپ، «ئارخېئولوگىيە خىزمىتى قوللانمىسى»نى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلغان. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1979 - يىلىدىن 1986 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا خىزمەت قىلغان. ئۇ، 1985 - يىلى 12 - ئايدىن 1986 - يىلى 5 - ئايغىچە، 1991 - يىلى 1 - ئايدىن 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىككى يېرىم يىل فىرانسىيەدە ئۆگىنىش، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان، فىرانسىيەدىكى بەزى تاش قورال نۇقتىلىرىدىكى قېزىش، تەتقىقات ئىشلىرىغا قاتناشقان. 1970 - يىلى 6 - ئايدا خىزمەتكە قاتناشقان بۇيانقى 44 يىل جەريانىدا شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيەسى ئۈچۈن كۆپ مېھنەت قىلغان، مانا 63 ياشقا كىرىپ قالغان ھازىرقى كۈندىمۇ، ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولماقتا. ئۇ خىزمەتتىكى ئەستايىدىللىقى، باشلامچىلىقى بىلەن خىزمەتداشلىرى ۋە باشقۇرغۇچى تارماقلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا

ئېرىشىپ كەلگەچكە، 1989 - يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1997 - يىلىدىن باشلاپ بۇ ئورۇننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ خىزمەتلەرگە رياسەتچىلىك قىلغان ھەم قانۇنىي ۋەكىلى بولغان. 2003 - يىلى بۇ ئورۇننىڭ باشلىقى بولغان. 2009 - يىلى 5 - ئايدا 2 - سەپكە چېكىنىپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ پەخرىي باشلىقى بولغان. كەسىپىي ئەمگەك ئۇنۇقلىرىغا ئاساسەن 1994 - يىلى كاندىدات تەتقىقاتچى، 2000 - يىلى تەتقىقاتچى ئىلمىي ئۇنۇانىغا ئېرىشكەن.

ئارخېئولوگ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل خىزمەتكە قاتناشقاندىن بۇيان ئىزچىل تۇرده 1 - سەپتە تۇرۇپ كونا خارابە ئىزلارنى ئىزدەپ تېپىش، قېزىش، تېپىلمىلارنى رەتلەش، قېزىش دوكلاتلىرىنى يېزىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. بۇ خىزمەتلەر ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ھەم مۇشەققەتلىك خىزمەتلەردىن ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى قەدىمكى ئىز - خارابىلەر ئاساسەن قۇملۇق ياكى چۆل - جەزىرىلەر ئىچىدە بولۇپ، ئۇ جايغا بارىدىغان يول يوق، شەھەر بوستانلىقى ۋە سۇ مەنبەسىدىن كۆپ يىراق بولغانلىقتىن قېزىش خىزمىتى ناھايىتى جاپالىق بولاتتى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ يازلىقى پىزغىرىم ئىسسىق، ئەتىياز كۈنلىرى بورانلىق بولغاچقا، قەدىمكى خارابىلىكلەرنى ئىزدەش، قېزىش خىزمەتلىرى كۆپ ھاللاردا كۈز ۋە قىش مەزگىلىگە ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. شۇڭا ئارخېئولوگلار قەھرىتان قىشتا نەچچە ئاي چۆل - جەزىرىلەردە يۈرەتتى، شۇڭىمۇ بۇ ساھەدە ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلەشنى خالايدىغانلار كۆپ بولمايتتى. ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل بولسا جاپادىن قورقمايدىغان، ئارخېئولوگىيە كەسپىنى قىزغىن سۆيىدىغان، ئىرادىلىك كىشىلەردىن بولغانلىقتىن، ئىزچىل مۇشۇ ساھەدە جاپا چېكىپ ئىشلەپ كەلمەكتە. ئۇ قاتناشقان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلىرى سۆزىمىزگە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرماقتا. تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىنى 1959 - يىلى شىنجاڭ مۇزېينىڭ ئارخېئولوگلىرى 2 - قېتىم قېزىپ تەكشۈرگەندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگىيە تەربىيەلەش سىنىپىدا ئوقۇۋاتقان ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل 1973 - ، 1974 - يىللىرى تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىنى قېزىش خىزمىتىگە قاتناشقان. 1979 - يىلىدىن 1986 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا خىزمەت قىلغان ھەمدە لوپ كۆلى رايونىدىكى قەبرەغول قەبرىستانلىقىنى قېزىش خىزمىتىگە، شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىگە، باربكۆل ناھىيەسىدىكى تاش قورال ئىزناسىنى قېزىش خىزمىتىگە قاتناشقان. 1986 - ، 1989 - يىللىرى لوپ كۆلى رايونىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە جۇڭگو - ياپونىيە ئىلمىي خادىملىرىنىڭ نىيە خارابىسىنى دەسلەپكى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قاتناشقان. 1989 - ، 1991 - يىللىرى تەكلىماكان بويلىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قاتناشقان.

1991 - يىلىدىن 1996 - يىلىغىچە جۇڭگو - فىرانسىيە ئىلمىي خادىملىرى قاتناشقان كېرىيە دەريا ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش، قېزىش خىزمەتلىرىگە قاتناشقان ھەمدە كېرىيە دەريا ۋادىسىدىكى بوستانلىقلارنىڭ گۈللىنىش، خاراب بولۇش سەۋەبلىرى، ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى، ئېكولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا تەتقىقات يۈرگۈزگەن. 2002 - ، 2005 - يىللىرى لوپ كۆلى رايونىدىكى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى تەكشۈرۈش، قېزىش خىزمىتىگە قاتناشقان ھەم رەھبەرلىك قىلغان. 2006 - ، 2009 - يىللىرى جۇڭگو - ياپونىيە ھەمكارلىقىدىكى قۇم دەريا قەبرىستانلىقى رايونىنىڭ گىدرولوگىيەسى، ئۆسۈملۈك ئانالىزى تەتقىقاتى خىزمىتىگە قاتناشقان ھەم رەھبەرلىك قىلغان.

مانا مۇشۇ قىسقىچە ئىستاتىستىكىدىن كۆرگىنىمىزدەك، ئۇ، خىزمەتكە قاتناشقاندىن بۇيانقى 40 نەچچە يىلدا 30 نەچچە ئارخېئولوگىيەلىك تۈرنىڭ دالا ئارخېئولوگىيەسىگە قاتناشقان ياكى رەھبەرلىك قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرىدىن 1973 - ، 1974 - يىللىرىدىكى تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىنى قېزىشقا قاتناشقان، 1979 - يىلىدىكى كۆنچى دەريا‌سى ئايا‌غ ئېقىنىدىكى قەبرەغول قەبرىستانلىقىنى قېزىشقا قاتناشقان، 1979 - ، 1989 - يىلىغىچە لوپ كۆلى رايونىغا سەككىز قېتىم كىرىپ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈش، 1980 - ، 1987 - ، 1989 - يىللىرىدىكى نىيا خارابىسىنى ئۇچ قېتىملىق تەكشۈرۈشكە قاتناشقان، 1991 - ، 1992 - يىللىرىدىكى فىرانسىيەدىكى دۆلەتلىك تەتقىقات مەركىزىدە تارىختىن بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيە كەسپى بويىچە ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇلاردىن باشقا يەنە 1995 - يىلى ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە يارغول قەدىمكى شەھىرى غەربىي دەپسەڭدىكى كونا تاش قورال ئىزى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈلدى، 1991 - يىلىدىن ھازىرغىچە فىرانسىيە پەن تەتقىقات مەركىزى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئىنستىتۇتى بىلەن ھەمكارلىشىپ، لوپ كۆلى رايونى ۋە كېرىيە دەريا ۋادىسىدا ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ مەسئۇللۇقىدا كۆپ قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل ئېلىمىز تەۋەسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقىدا كۆپ قېتىم ۋە ئۇزۇن ۋاقىت ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە بولغان ئالىم ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنى مىسالغا ئالساق، 2002 - يىلىدىن 2005 - يىلىغىچە چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى قېزىپ مۇشۇ رايون ئارخېئولوگىيەسىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. 2007 - يىلىدىن ھازىرغىچە ياپونىيە يەر شارى فىزىكىسى تەتقىقات ئىنستىتۇتى بىلەن ھەمكارلىشىپ قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنىڭ قەدىمكى ئېكولوگىيەسى تەتقىقات تۈرىگە رىياسەتچىلىك قىلماقتا. ئۇ ئۆزى قاتناشقان ۋە رەھبەرلىك قىلغان قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش تۈرى 2004 - يىللىق مەملىكەت بويىچە 10 چوڭ ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشنىڭ بىرى بولۇپ باھالانغان ۋە 2006 - ، 2007 - يىللىق دالا ئارخېئولوگىيەسى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئۇ

رەھبەرلىك قىلغان، قېزىشقا قاتناشقان تۇرلەردىن چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قۇم دەريا قەبرىستانلىقى، نىيا ناھىيەسىدىكى نىيا خارابىلىكى، لوپنۇر ناھىيەسىدىكى قاقشاللىق قەبرىستانلىقى، كۇچا ناھىيەسىدىكى تاشئۆي خارابىلىكى، بارىكۆل ناھىيەسىدىكى قېزىش قاتارلىق بەش تۇر ئەينى يىللاردا مەملىكەت بويىچە ئون چوڭ ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش تۇرىگە كىرگەن. ئۇ شىنجاڭنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيەسى تۇرىدە ئالاھىدە تۆھپە قوشقانلىقتىن، بىر نەچچە قېتىم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى تەۋەسى بويىچە مۇنەۋۋەر كوممۇنىست، پارتىيە خىزمىتىدىكى مۇنەۋۋەر خادىم بولۇپ باھالانغان. 1994 ـ يىلى «شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش مۇكاپاتى»، 1995 ـ يىلى گوۋۇيۈەننىڭ «مەملىكەتلىك ئىلغار خىزمەتچى مۇكاپاتى» قاتارلىق مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. 1997 ـ يىلىدىن بۇيان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ئالاھىدە تۆھپىكار مۇتەخەسسىسى»، 2006 ـ يىلى «مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس»، 2006 ـ يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىنىڭ مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىسى بولغان. 2009 ـ يىلىدىن بۇيان گوۋۇيۈەننىڭ ئالاھىدە تەمناتىدىن بەھرىمەن بولماقتا. 9 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كورىيە، ياپونىيە ئىلمىي مەتبۇئاتلىرىدا ۋە «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى»، «ئارخېئولوگىيە»، «ئاسارئەتىقە»، «چېگرا رايون ئارخېئولوگىيەسى تەتقىقاتى»، «جۇڭگو كۇلتۇر مىراسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، خارابىلىرىغا نەزەر»، «3 ـ قېتىملىق ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخشۇناسلىق ئىلمى. ئارخېئولوگىيە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى»، «جۇڭگو لوپ كۆلى»، «قۇملۇقتىكى مەرۋايىت ـــ تەكلىماكاننى ئايلىنىش»، «يىپەك يولى» قاتارلىق قامۇس، ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، مەجمۇئە، ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان قېزىش دوكلاتلىرى ۋە ئىلمىي ماقالىلىرى 300 مىڭ خەتتىن ئاشقان. يېقىنقى 10 نەچچە يىلدىن بېرى بېيجىڭ، شاڭخەي، شياڭگاڭلاردا ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئىلىم ئالماشتۇرۇشتا بولغان. ياپونىيە، كورىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ھىندىستان، ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ئىلمىي تەتقىقات ساھەلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن، شۇ ئەللەرگە بېرىپ ئىلمىي زىيارەتلەردە بولغان ھەمدە يىپەك يولى ئارخېئولوگىيەسى، خارابىلەرنى قوغداش مەسىلىلىرى بويىچە ئىلمىي دوكلات بەرگەن.

ئادىل مۇھەممەت

تارىخشۇناس، نەشرىياتچى ئادىل مۇھەممەت 1967 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەكىت ناھىيەسىنىڭ يانتاق يېزىسىدا زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1986 ـ يىلىدىن 1991 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن

كېيىن مەكىت ناھىيەلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى، خەلق ھۆكۈمىتى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ساياھەت ئىدارىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات ـ نەشرىيات ئىدارىسى ئوقۇش ـ تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا رەھبەر بولۇپ ئىشلىگەن. ھازىر شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتىنىڭ باش مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ دىيارىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە بېغىشلانغان، نەشر قىلىنغان كىتابلىرى 80 پارچىدىن ئاشىدۇ. «يىپەك يولى مەدەنىيىتىگە دائىر كىتابلار» (6 ـ كىتاب: «قەدىمكى كىرورلار»)، «شىنجاڭ كىچىك قامۇسى، مەجمۇئەسى» (27 كىتاب)، «قەشقەر مەجمۇئەسى» (30 كىتاب بولۇپ كۆپ قىسمىنى ئادىل ئەپەندى يازغان ياكى تۈزگەن)، «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، «مەكىت تارىخ ـ مەدەنىيىتى» (3 توم)، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، «شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتى»... قاتارلىق كىتابلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ھاشىم تۇردى

پېشقەدەم تىلشۇناس ھاشىم تۇردى 1940 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىسار ناھىيەسىدە تۇغۇلغان، 1957 ـ يىلىدىن 1960 ـ يىلىغىچە قەشقەر ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپىدە، 1960 ـ يىلىدىن 1964 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان ۋە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق ـ ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلەپ ئارامغا چىققان. ئۇ ئۇزۇن يىللاردىن بېرى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركچە، قازاقچە، قىرغىزچە، پارسچە، ئەرەبچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە يېزىقلارنى ئۆگىنىپ، ئوخشاشمىغان يېزىقلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «شىنجاڭدىكى ئەينۇلارنىڭ تىلى» (جاۋ شياڭرۇ بىلەن بىرلىكتە)، «ئۇيغۇر ئېغىز تىلىدىكى ئۇزۇن ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار» (خانىمى مېھراي ياقۇپ بىلەن بىرلىكتە)، «بىر سۆزنىڭ تىرانسكرىپسىيەسىدىن كۆلتېكىن ئابىدىسىنىڭ يەشمىسىگە نەزەر»، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرى» (ئۇيغۇر يېزىقى قىسمىنى يازغان)، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىنىڭ قوللىنىلىش ئەھۋالى» (شىنجاڭدىكى تىللارنىڭ قوللىنىلىشى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قوللىنىلىشى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى تىللارنىڭ قوللىنىشى ئەھۋالى تەكشۈرۈپ يېزىپ چىققان)، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە تەرەققىياتى» يۈرۈشلۈك كىتابىنىڭ «قاراقاش ئۇيغۇرلىرى» قىسمىنى تەتقىقاتچى رېن يىفېي بىلەن بىرلىكتە

تاماملىغان. خانىمى، تىلشۇناس مېھراي ياقۇپ ۋە سۇك جېڭچۇنلەر بىلەن بىرلىكتە چوڭ ھەجىملىك كىتابى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات» نامىلىق كىتابى نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلىرى، «ئەينۇ تىلى ئۇستىدە تەتقىقات» (جاۋ شياڭرۇ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.

مېھراي ياقۇپ

تىلشۇناس مېھراي ياقۇپ 1943 ـ يىلى 4 ـ ئايدا چۆچەك شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1954 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1960 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە ئۇرۇمچى شەھەرلىك قىزلار 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1960ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1962 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تەييارلىق بۆلۈمىدە خەنزۇچە ئۆگەنگەن، 1962 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1967 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، ئۇقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن غۇلجا شەھىرىگە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان. 1981 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن بۇيان مىللەتلەر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۇزۇندىن بۇيان تىلشۇناسلىق بىلىملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش بىلەن بىرگە رۇس تىلى ۋە باشقا تۈركىي تىللارنى ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر ئېغىز تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. شىنجاڭ دائىرىسىدىكى ئوچ قېتىم تىل تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قاتنىشىپ مەنبە ماتېرىياللارغا ئېرىشىپ تەتقىقات يۈرگۈزۈپ ياخشى باھالارغا ئېرىشكەن. «ئۇيغۇر تىلى لوپ تەلەپپۇزىدىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى توغرىسىدا ئانالىز»، «تۈركىي تىلىدىكى سان «بىر»نىڭ كېلىپ چىقىشى» (رۇسچىدىن تەرجىمە)، «ئۇيغۇر تىلى لوپ تەلەپپۇزىدىكى بەزى پېئىللارنىڭ تولۇقلىغۇچى بولۇشى»، «ئۇيغۇر ئېغىز تىلىدىكى ئاجىزلاشقان بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار»غا ئوخشاش نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات» (مىللەتلەر نەشرىياتى 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات» (ھاشىم تۇردى بىلەن لوپنور ناھىيەسى ۋە چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تىل تەكشۈرۈشتە ئېرىشكەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، ھاشىم تۇردى ۋە سۇك جېڭچۇن بىلەن ھەمكارلىقتا يېزىلغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشرى) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.

مۇيدىن سايىت

شائىر، فولكلورشۇناس مۇيدىن سايىت 1935 ـ يىلى 5 ـ ئايدا كورلا شەھىرىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1950 ـ يىلىدىن 1952 ـ يىلىغىچە قاراشەھەر دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان. 1956 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونلۇق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدا، 1962 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە بايىنغولىن ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدا ئىشلىگەن. 1984 - يىلىدىن باشلاپ «بوستان» ژۇرنىلىنى تەسىس قىلىش ۋە نەشر قىلىش ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى 1950 - يىللىرى باشلانغان، شۇندىن بېرى 500 پارچىدىن ئارتۇق ئەسىرى ئېلان قىلىنغان. 1500 پارچىدىن ئارتۇق خەلق قوشىقىنى توپلاپ بىر قىسمىنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلغان. لوپلۇقلار ئارىسىدا نۇرغۇن قوشاق ۋە خەلق داستانلىرىنى توپلاپ ئېلان قىلىش ىلەن بىرگە، كىرورانىنى بايقىغۇچى ئۆردەككە بېغىشلانغان «كىرورانىدىكى ئىزچىلار» ناملىق تارىخىي رومانىنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ «لوپنور ئەسلىمىلىرى»، «باشئەگىم نەزمىلىرى»، «ھايات ئىزى» قاتارلىق بىرقانچە ئىجادىي كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. لوپلۇقلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەرنى توپلاپ، رەتلەپ ئېلان قىلغان، شۇلاردىن بىر قىسمى «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (5 - كىتاب) ، «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (15 - كىتاب)كە كىرگۈزۈلۈپ نەشر قىلىندى. غالىب بارات ئەرك بىلەن ھەمكارلىشىپ تۈزگەن «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى (لوپنور قىسمى)» 2011 - يىلى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

مېڭ فەنرېن

مېڭ فەنرېن 1936 - يىلى 8 - ئايدا لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ يېشىەن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان، 1963 - يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتى ئارخېئولوگىيە كەسپىنى پۈتكۈزگەندىن بۇيان جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە خىزمەت قىلىپ كەلگەن، كىرورانىنىڭ تارىخى ۋە كۇلتۇرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ كىرورانغا بېغىشلانغان «كىرورانىنىڭ يېڭى تارىخى» ناملىق كىتابى 1991 - يىلى نەشر قىلىنغان. ئۇندىن باشقا «شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيەسى ۋە تارىخ - جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماقالىلەردىن توپلام»، «كىروران - چەرچەن بەگلىكلىرى تارىشا پۈتۈكلىرىنىڭ يىل - دەۋرىشۇناسلىق تەتقىقاتى»، «بەشبالىقنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى ئۈستىدە تەتقىقات»، «يېپەك يولى تارىخىدىن سۆز»، «بەشبالىق ئۇيغۇر ئىبادەتخانىسىنىڭ تام رەسىملىرى»... قاتارلىق كىتابلىرى ۋە مېڭئۆيلەردىكى تام رەسىملىرى، شىنجاڭنىڭ بۇددا كۇلتۇرى ھەققىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

خۇاڭ ۋېنبى

ئاتاقلىق ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى (1893 - 1966) خۇبېيلىق، 1918 - يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن ھەمدە شۇ يەردە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1927 - ، 1935 -

يىلىغچە ئېلىپ بېرىلغان جۇڭگو ـ شۆبۈتسىيە غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەركىبىدە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە قاتناشقان ۋە بەزى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارغا ئېرىشكەن. 1930 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي شىمال بىرلەشمە ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە سىچۈەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا پروفېسسور، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا تەتقىقاتچى بولغان. 1957 ـ يىلى شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. ئۇنىڭ «لوپنور ئارخېئولوگىيەسى»، «تارىم ئارخېئولوگىيەسى»، «خۇاڭ ۋېنبېنىڭ تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيەگە ئائىت ماقالىلەر توپلىمى»، «غەربىي شىمال تارىخ ـ جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماقالىلەر»... قاتارلىق كىتابلىرىدا چاقلىققا ئائىت نۇرغۇن ئىلمىي بايانلار بار.

پىرژېۋالسكى

نىكولاي مىخايلوۋىچ پىرژېۋالسكى رۇسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، 1839 ـ يىلى تۇغۇلغان، ئارمىيەگە قاتناشقان ھەمدە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. 1867 ـ يىلى ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىنى باشلىغان ۋە «ئۇسسۇرى رايونى» نامىلىق كىتابىنى نەشر قىلدۇرغان، شۇندىن باشلاپ «بۇيۇك ئېكسپېدىتسىيەچى» دەپ نام ئالغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا توققۇز يىل ئۆچ ئاي 27 كۈن ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ 31 مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇساپە باسقان. 1870 ـ يىلىدىن 1873 ـ يىلىغچە موڭغۇلىيەنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېرىتىسىنى توغرا سىزىشقا شارائىت ھازىرلىغان. مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيەسى «موڭغۇلىيە ۋە تاڭغۇتلار دۆلىتى» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان. 1876 ـ يىلىدىن 1877 ـ يىلىغچە غۇلجا ئارقىلىق چاقىلىق رايونى ۋە ئالتۇنتاغ ئەتراپلىرىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان ۋە «غۇلجىدىن تەڭرىتېغى ئارقىلىق لوپ كۆلىگە كىرىش» دېگەن كىتابىنى يازغان. 1879 ـ يىلىدىن 1880 ـ يىلىغچە شىزاڭغا بېرىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغان ۋە «زەيساندىن قومۇل ئارقىلىق تىبەت ھەم خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلىنىشىغچە بېرىش» دېگەن ئەسىرىنى يازغان. 1883 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1885 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە خۇاڭخې ۋە چاڭجىياڭ دەريالىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش بىلەن بىرگە، چاقىلىق، چەرچەن، خوتەن رايونلىرىنى تەكشۈرگەن، شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتىن «چىياكتۇدىن خۇاڭخېنىڭ باشلىنىشىغچە ـــ تىبەتنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە لوپ كۆلى ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىدىكى يوللارنى كېسىپ ئۆتۈش» نامىلىق كىتابىنى يازغان، ئۇنىڭ كىتابلىرى رۇس تىلىدىن چەت ئەل تىللىرىغىمۇ تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان. ئۇ ئېكسپېدىتسىيەلىرى داۋامىدا 5000 خىلدىن كۆپرەك ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىسى ۋە 8000 خىلغا يېقىن ھايۋانات ئەۋرىشكىسى يىغقان. 1888 ـ يىلى شىنجاڭ ۋە شىزاڭنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئىسسىق كۆل بويىدا ۋاپات بولغان.

كوزلوف

پېتىر كوزمىچ كوزلوف (1863 ـ 1935) رۇسىيەلىك ئوفىتسېر، ئېكسپېدىتسىيەچى بولۇپ پىرژېۋالسكىنىڭ شاگىرتى. پىرژېۋالسكى بىلەن 1882 ـ يىلى تونۇشقان ۋە ئۇنىڭ ئۇندىشى بىلەن پېتېربورگتىكى بىر ئالىي بىلىم يۇرتىدا بىلىم ئاشۇرغان. 1888 ـ يىلى پىرژېۋالسكىنىڭ ئېكسپېدىتسىيەسىگە قاتناشقان، پىرژېۋالسكى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن قازا قىلغاندىن كېيىن، ئېكسپېدىتسىيەگە رەھبەرلىك قىلغان. ئۇ، بىرقانچە قېتىم ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ 1935 ـ يىلى 71 يېشىدا قازا قىلغان. لوپ كۆلىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان ئىلىم سوقۇشى پىرژېۋالسكى، كوزلوف ۋە گېرمانىيەلىك رېچخوفېن، سېۋىن ھېدىن ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ھەمدە نۇرغۇن ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنىڭ سەۋەبكارى بولغان، «لوپ كۆلى» قاتارلىق كىتابلىرى بار.

بونۋالوت

فرانسىيەلىك ئاتاقلىق ئېكسپېدىتسىيەچى گابرىل بونۋالوت (1853 ـ 1933) (1880 ـ يىلىدىن 1882 ـ يىلىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. 1886 ـ يىلىدىن 1887 ـ يىلىغىچە ئافغانىستان، ئۆزبېكىستاندىكى پەرغانە قاتارلىق بىر قىسىم يەرلەردە ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. 1889 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1890 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە بولغان ئېكسپېدىتسىيەسىدە، لوپلۇقلار ئارىسىدىن تاكى خوتەن رايونلىرىغىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيەسىدىن يازغان خاتىرىسى «جەزىرىنى جەسۇرانە كېزىش» (بۇ خەنزۇچە تەرجىمە نامى، ئەسلىي «پارىژدىن ۋىيېتنامنىڭ دۇڭجىڭ قولتۇقىغىچە» نامىدا 1892 ـ يىلى فرانسۇزچە نەشر قىلىنغان) قاتارلىق ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىلىرى بار.

سېۋىن ھېدىن

دوكتور سېۋىن ئاندىرس ھېدىن شۋېتسىيەلىك ئاتاقلىق ئېكسپېدىتسىيەچى، 1865 ـ يىلى تۇغۇلغان، 1885 ـ يىلى بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغان. ئۇ گېرمانىيەدە ئىككى يىل بىلىم ئاشۇرغاندىن كېيىن، 1894 ـ يىلى پېتېربۇرگدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەسىگە ئاتلىنىپ، 1895 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. ئۇ، مارالبېشى ئارقىلىق تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ خوتەنگە بېرىش ئۈچۈن يولغا چىققان، شۇ ۋاقىتلاردا تەكلىماكان قۇملۇقى تىلسىملىق ماكان دەپ قارىلىپ، خەلق ئارىسىدا تەكلىماكان كىرسە چىققىلى بولمايدۇ، دەپ قارىلاتتى. ئۇ، مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتلەر ئارقىلىق ئاخىرى خوتەنگە يېتىپ بارغان.

شۇنىڭدىن باشلاپ خوتەن، كۇچا، قاراشەھەر، كورلا قاتارلىق جايلاردا، جۈملىدىن كۆنچى دەريا‌سى بويلىرىدا ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە داۋامىدا 550 پارچە خەرىتە سىزغان، 1897 - يىلى ستوكھولىمغا قايتىقاندىن كېيىن «ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» ناملىق ئىككى تومۇلۇق كىتاب يازغان، بۇ كىتاب 1898 - يىلى نەشر قىلىنغان. 1899 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەرگە كېلىپ يەنە بىر قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسىنى باشلاپ تارىم ئويمانلىقى جۈملىدىن تارىم دەريا‌سى بويلىرىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان، 1900 - يىلى 3 - ئايدا كىرورلان خارابىسىنى ئۆرەكىنىڭ باشلىشىدا بايقىغان ۋە 1901 - يىلى 3 - ئايدا ئاندىن كىرىپ تەكشۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. 1901 - يىلى 12 - ئايدا كەشمىرگە بېرىپ، 1902 - يىلى 5 - ئايدا پامىر ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىندىلىرى ھەم ماتېرىياللىرىنى ئېلىپ ستوكھولمغا قايتىپ تەتقىقات ۋە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، «1889 -، 1902 - يىللىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەسىنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرى» ناملىق سەككىز تومۇلۇق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان ھەمدە 1904 - ۋە 1907 - يىللىرى نەشر قىلدۇرغان. 1906 - يىلى كەشمىر ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن ۋە شىزاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1927 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە جۇڭگو ۋە شۇېتسىيە ئالىملىرى ھەمكارلىقىدا غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىللىنىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەت، تۇتقۇن قىلىنىش ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، 1935 - يىلى خىزمىتىنى تاماملىغان ھەمدە كېيىنكى يىلى ۋەتىنگە قايتقان، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىشى ۋە ھەرقايسى پەن ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرى ئارقىلىق 1937 - يىلىدىن باشلاپ «دوكتور سېۋېن ھېدىننىڭ رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو - شۇېتسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» دېگەن تېما ئاستىدا 55 تۇم قىلىپ نەشر قىلىنغان. ئۇ 1952 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن «كۆچمە كۆل»، «ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم»، «ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە»، «يېپەك يولى»، «قاچقۇن ما جۇڭىيىڭ»، «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ»... قاتارلىق بىر قىسىم كىتابلىرى ئېلىمىزدە ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدا نەشر قىلىندى. ئۇ ئۆمرىدە 5000 پارچىدىن ئارتۇق رەسىم ۋە نۇرغۇن خەرىتە سىزغان.

ئاۋرېل ستەيىن

ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگىرىيەلىك يەھۇدىي ئارخېئولوگ، دوكتور سىر مارك ئاۋرېل ستەيىن 1862 - يىلى 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بۇداپېشت شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1879 - يىلى ۋېيىنا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سانسكرىت تىلى بىلەن سېلىشتۇرما

تىلشۇناسلىق كەسپىنى ئوقۇغان. 1880 - يىلى لېيپىزىگ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، 1881 - يىلى تېيوبېنگېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ھىندىشۇناسلىق ۋە ئىرانشۇناسلىقتىن بىلىم ئاشۇرغان. 1883 - يىلى فىلولوگىيە پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1898 - يىلىدىن باشلاپ ئەنگلىيە ھامىيلىقىدىكى ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈشكە ئاتلانغان. 1900 - يىلى 5 - ئايدا كەشمىردىن يولغا چىقىپ پامىر، تاشقورغان، يەكەن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1901 - يىلى 5 - ئايدا نىيانىڭ ئەندىر قاتارلىق خارابىلىرىنى تەكشۈرۈپ بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈشىنى تاماملىغان. بۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەسىدە نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىپ چىقىرىپ لوندونغا ئېلىپ كەتكەن. 1907 - يىلى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى مۇشۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەنى ئاساس قىلىپ، «قەدىمكى خوتەن» ناملىق ئىككى تومлۇق كىتابنى نەشر قىلغان. 1906 - يىلى كەشمىردىن يولغا چىقىپ، 1907 - يىلى 10 - ئايغىچە قەشقەر، خوتەن، كۇچا، تۇرپان، كىرورلار، دۇنخۇاڭلارغىچە بېرىپ تەكشۈرۈش، قېزىش خىزمىتى بىلەن مەشغۇل بولغان. 1908 - يىلى 11 - ئايدا مۇشۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئاساسىدا «غەربىي يۇرت» ناملىق زور ھەجىملىك ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان. 1913 - يىلىدىن 1916 - يىلىغىچە خوتەندىن كۇچاغىچە بولغان خارابىلەرنى تەكشۈرگەن. بۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ 1928 - يىلى تۆت چوڭ كىتاب نەشر قىلدۇرغان، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «ئاسىيانىڭ مەركىزى»، «غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيەدىن خاتىرىلەر» تولىمۇ قىممەتلىك ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، 1930 - يىللىرى شىنجاڭدا يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، نەنجىڭ دائىرىلىرىنىڭ رەت قىلىشى بىلەن مەملىكىتىمىزدىكى قېزىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغان. 1943 - يىلى 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 82 يېشىدا كابۇلدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم كىتابلىرى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا نەشر قىلىندى.

خانتېڭتون

ئامېرىكىلىق ئالىم، پىروفېسسور خانتېڭتون 1876 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى تۇغۇلغان، 1897 - ، 1901 - يىللىرىغىچە تۇركىيەدە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1901 - يىلى ۋاشىڭتۇنغا قايتىپ بېرىپ كېيىنكى ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. 1903 - ، 1904 - يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەگە قاتناشقان. 1905 - يىلى 6 - ئايدىن 1906 - يىلى 2 - ئايغىچە تارىم ۋادىسىدا توققۇز ئاي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ «ئاسىيانىڭ تومۇرى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭدا رايونىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ئۇچۇرلار ساقلانغان. ئۇنىڭ يەنە «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەسىدىن خاتىرە» قاتارلىق كىتابلىرى بار.

ياڭ لىەن

يازغۇچى ياڭ لىەن 1947 ـ يىلى 2 ـ ئايدا لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋياڭدا تۇغۇلغان. قومۇلدا قايتا تەربىيەنى تۈگەتكەندىن كېيىن، 1972 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ 1975 ـ يىلى ئوقۇشىنى تاماملىغان ھەمدە 1981 ـ يىلىغىچە ئۈرۈمچىدىكى لىيۇداۋان كۆمۈر كېنىدا خىزمەت قىلغان. 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەدەبىيات تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. كۆپ قېتىم لوپ رايونىدا تەكشۈرۈش، كۆزىتىشتە بولغان. ئۇنىڭ «گۈەن يۈنشىنىڭ تەرجىمھالى»، «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق»، «قۇملۇقتا تەنھا سەپەر»... قاتارلىق بىر تۈركۈم كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.

مۇ شۇنيىڭ

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى تەتقىقاتچىلاردىن بىرى بولغان مۇ شۇنيىڭ 1932 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شاڭخەيدە تۇغۇلغان، 1960 ـ يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئارخېئولوگىيە كەسپىنى پۈتكۈزگەن. شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا خىزمەت قىلغان ۋە مۇشۇ ئورۇننىڭ باشلىقى بولغان، شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيەسىدە 39 يىل خىزمەت قىلغان، كۆپ قېتىم كىرورانىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. ئۇنىڭ «قەدىمكى سىرلىق شەھەر ـــ كىروران»، «قەدىمكى كىروران ئېلى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇ لوپ رايونىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشلارغا قاتناشقان، ئارخېئولوگىيەگە ئائىت بىر قىسىم كىتاب ـ ماتېرىياللارنى تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان. 2011 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

خۇ سەن

خۇ سەن 1936 ـ يىلى 12 ـ ئايدا سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ خېچۈەن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان، 1961 ـ يىلى سىچۈەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن، مەلۇم ۋاقىت شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا خىزمەت قىلغان، كېيىن شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا يۆتكىلىپ پىروفېسسور بولغان. خۇ سەن تۈرپان ۋە كىروران ھەققىدە كۆپ ئىزدەنگەن ھەم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. ئۇنىڭ «كىروران ۋە قۇچۇغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەردىن توپلام»، «كىرورانىدىن تېپىلغان خەنزۇچە پۈتۈكلەر. توپلىمى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان ۋە 100 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

رېچخوفېن

رېچخوفېن (1833 ـ 1905) گېرمانىيەلىك ئاتاقلىق جۇغراپىيە ئالىمى، گېئولوگ. ئۇنىڭ بىرقانچە كىتابى بار، دۇنيادا تۇنجى بولۇپ «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللانغان. رۇس ئېكسپېدىتسىيەچى پىرژېۋالسكى ئوتتۇرىغا قويغان لوپ كۆلىنىڭ ئورنىدىن گۇمانلىنىپ، نۇرغۇنلىغان ئېكسپېدىتسىيە ۋە مۇلاھىزىلەرگە سەۋەب بولغان. ئالىم ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك، پىرژېۋالسكى ئېيتقان لوپ كۆلى تارىختىكى لوپ كۆلى بولماستىن بەلكى قاراقوشۇن كۆلى ئىكەنلىكى تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولغان. رېچخوفېننىڭ نەزەريەسى لوپ رايونىدا نۇرغۇنلىغان ئېكسپېدىتسىيەنىڭ بولۇشىغا، نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ ھەل بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان، مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى دوكتور سېۋېن ھېدىن ئۇنى ئۇستازىم دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ «جۇڭگو» (ئۈچ تۇم) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.

مالوف

چارروسىيە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە تەتقىقات، ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان شەرقشۇناس ئالىملاردىن بىرى ــ دوكتور، ئاكادېمىك س. ي. مالوف (1880 ــ 1957) 1904 ـ يىلى قازان ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتىنى پۈتكۈزگەن، 1909 ـ يىلى پېتىربورگ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل فاكۇلتېتىدا ئەرەب، پارس، تۇرك تىلى كەسپىنى پۈتكۈزگەن. 1909 ـ يىلىدىن 1917 ـ يىلىغىچە روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئىنسانشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا تەتقىقاتچى بولغان. بۇ ئارىلىقتا 1909 ـ 1911، 1913 ـ، 1915 ـ يىللىرىغىچە ئېلىمىزدە ئىككى قېتىم تۇركىي تىللار ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، جۇملىدىن گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار، قومۇللۇقلار، لوپلۇقلار ئارىسىدا تىل تەكشۈرگەن. 1916 ـ يىلى تۇركىي فىلولوگىيە ئىلمى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان. 1917 ـ، 1922 ـ يىلىغىچە قازان ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى ۋە قوشۇمچە قەدىمكى پۇلشۇناسلىق مۇزېيىنىڭ باشلىقى بولغان، 1929 ـ يىلىدىن 1934 ـ يىلىغىچە تۇركولوگىيە تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى بولغان، 1935 ـ يىلى دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1939 ـ يىلى سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئاكادېمىكلىقىغا سايلانغان. 1934 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلى ۋاپات بولغىچە سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىلشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا ئالىي دەرىجىلىك تەتقىقاتچى، پروفېسسور بولغان. 1943 ـ يىلىدىن 1945 ـ يىلىغىچە قازاقىستان پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە قازاقىستان دۆلەتلىك كىروف ئۇنىۋېرسىتېتى تۇركىي تىللار بۆلۈمىدە مۇدىر بولغان. ئۇ تۇركىي تىللار ۋە ئۇيغۇر تىللىرى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ 170 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر ئېلان

قىلغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاش، تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە ياخشى ئەمگەكلەرنى قىلغان ئالىملاردىن سانىلىدۇ. ئۇ ئېلان قىلغان ئەسەرلەردىن ئاساسلىقى «ئالتۇن ياروق»، «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوللىنىلۇاتقان تۈركىي تىل دىيالېكتلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، «ئولدېنبورگ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى يىغقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ماتېرىيالىرى»، «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»، «تۈركلەرنىڭ يېنىسەي يېزىقىدىكى يادىكارلىقلىرى (تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە)»، «لوپ تىلى (مەتىن، تەرجىمە، سۆزلۈك)»، «سېرىق ئۇيغۇر تىلى (لېكسىكا ۋە گىراماتىكا)»، «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاندىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»، «شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى (تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، سۆزلۈك)، «سېرىق ئۇيغۇر تىلى (تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە)»... قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن .

لى جيانجۇن

شىنجاڭ ھاۋا رايى تەتقىقات ئورنىدا شىنجاڭنىڭ تارىخى كىلوماتىيەلىك سىرلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن پېشقەدەم مۇتەخەسسىس لى جيانجۇن بىر قىسىم قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يازغان، «كىرورلار ۋە لوپ كۆلىنىڭ سىرى»، «شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتى»، «شىنجاڭنىڭ كىلىمات يىل ھالقىلىرى، سۇ راي يىل ھالقىلىرى» قاتارلىق كىتابلىرى رايونىمىزنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىياللاردىن ھېسابلىنىدۇ.

ۋاڭ بىڭخۇا

ۋاڭ بىڭخۇا 1935 ـ يىلى جيانجۇنىڭ نەنتۇڭدا تۇغۇلغان، 1960 ـ يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتى ئارخېئولوگىيە كەسپىنى پۈتكۈزگەن. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە 40 يىلدەك خىزمەت قىلغان پېشقەدەم ئارخېئولوگ. كىرورانراپونىدا ئېلىپ بېرىلغان كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشقا قاتناشقان، قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى قايتا بايقىغان. ئۇنىڭ رايونىمىز ئارخېئولوگىيەسىگە ئائىت نۇرغۇن ماقالە ۋە كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «يىپەك يولى ئۇستىدە ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىقات»، «سېھىرلىك كىرورلار»، «قەدىمكى تۇرپان»، «ئېچىلىۋاتقان سىر ـــ لوپ كۆلى»، «قەدىمكى تۇرپانغا زىيارەت»... قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.

لىن مېيسۇن

قارۇشتىشۇناس پروفېسسور لىن مېيسۇن 1956 ـ يىلى گۇاڭدۇڭدا تۇغۇلغان. 1982 ـ يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئارخېئولوگىيە كەسپىنى پۈتكۈزۈپ جۇڭگو

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقات ئورنىدا ئىشلىگەن. 1994 - يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىغا يۆتكىلىپ، شۇ يەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلماقتا. ئۇنىڭ «كىرورلار ــ ئەسىرلىك سىرنىڭ يېشىلىشى»، «تەكلىماكاندىكى قەدىمكى ۋەسىقىلەر»، «غەربىي يۇرت كۇلتۇرى»، «خەن - تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتى»، «كىرورلار - نىيا يازما يادىكارلىقلىرى»... قاتارلىق 12 كىتابى نەشر قىلىنغان.

ساگوچى تورو

ساگوچى تورو (1916 ــ 2006) ياپونىيەلىك شەرقشۇناس. ياپونىيە توكيو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى شەرق تارىخى فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ ياپونىيەدە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان، 1963 - يىللا ئۇنىڭ شىنجاڭغا بېغىشلانغان تۇنجى كىتابى نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» ۋە «18 - ، 19 - ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيىتى»، «شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئۇستىدە تەتقىقات» قاتارلىق كىتابلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭ لوپلۇقلار ۋە سېرىق ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقاتلىرىمۇ مۇشۇ كىتابلىرىدا ئەكس ئەتكەن.

فولك بېرگمان

فولك بېرگمان شۋېتسىيەلىك ئارخېئولوگ. سېۋېن ھېدىن باشچىلىقىدىكى 1927 - ، 1935 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەركىبىدە تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. ئۇنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە نەشر قىلىندى)، «ئارخېئولوگىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەدىن خاتىرە» قاتارلىق ئىككى كىتابى نەشر قىلىنغان، بۇ كىتابلىرىدا ئۇنىڭ شىنجاڭدا كۆرگەن، بىلگەنلىرى، ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلىرى بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ چاقىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈشى مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەنلىكتىن چاقىلىقنىڭ تارىخى ۋە كۇلتۇرىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن قىممەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

شى گوجېن

ئالىم شى گوجېن 1942 - يىلى جياڭسۇدا تۇغۇلغان، 1966 - يىلى بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەبئىي جۇغراپىيە كەسپىنى پۈتكۈزگەن. 1978 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان. ئۇ «لوپ كۆلىنىڭ كۆچۈش جەريانىدىكى ھالقىلىق كۆللەرنىڭ بايقىلىشى ۋە

مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر» دېگەن دىسسېرتاتسىيەسى بىلەن ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ يازغان شىنجاڭنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى، تارىخىي جۇغراپىيەسى توغرىسىدىكى ماقالىلەر ناھايىتى قىممەتلىك. «لوپ كۆلىنىڭ سىرى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان.

ئوتانى

ياپونىيەلىك راھىب ئوتانى (1876 ــ 1948) 1902 ــ 1904 ـ، 1908 ــ 1909 ـ، 1910 ــ 1914 ـ يىللىرى ئۇچ قېتىم ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ئۈيۈشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. شۇ تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە تەزكىرىسى» (1915 ـ يىلى نەشر قىلىنغان، ئىككى قىسىم)، «غەربىي يۇرت خاتىرىسى» (1937 ـ يىلى نەشر قىلىنغان، ئىككى قىسىم) ۋە «غەربىي يۇرتنىڭ كۆلتۇرى ۋە تارىخى تەتقىقاتى» (6 تۇم) قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابلار دىيارىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە كۆلتۇرىنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىدا تاپچىنا زۇيچۇ قاتارلىقلارمۇ بار. تاپچىنا زۇيچۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى «تاپچىنا زۇيچۇنىڭ غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» دېگەن نامدا خەنزۇچە نەشر قىلىندى.

روبروۋېسكى

فىشۇولېت ئۇۋانوۋىچ روبروۋېسكى (1856 ـ 1910) چارروسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، پىرژېۋالسكى قازا قىلغاندىن كېيىن، 1893 ـ يىلىدىن 1895 ـ يىلىغىچە تىبەت ۋە شىنجاڭدا ئېكسپېدىتسىيە قىلغان، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شەھىرى كىتىك قاتارلىق جايلاردا ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىدىكى تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. ئۇ تارتقان نۇرغۇن تارىخىي سۈرەتلەر ساقلانغان، شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتى، كىيىم ـ كېچەكى ۋە ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

يىنوئوئى ياساشى

يىنوئوئى ياساشى ياپونىيەنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق يازغۇچىسى. ئۇ 1907 ـ يىلى خوككايدو ئارىلىدا ھەربىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىن تارتىپلا ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىغان. كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەلسەپە فاكۇلتېتىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىن باشلاپلا ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىشقا باشلىغان.

ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن «كۈندىلىك يېڭى خەۋەرلەر گېزىتى»دە 15 يىلدىن ئارتۇق مۇھەررىر ۋە مۇخبىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1951 ـ يىلى پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىش ئۈچۈن خىزمەتتىن ئىستېپا بېرىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئاپتورنىڭ «تەيپىن كاھىشى»، «كىرورلار»، «دۇنخۇاڭ»، «كۆك بۆرە» قاتارلىق بىر تۈركۈم تارىخىي رومانلىرى بار.

لى چاك

تارىخشۇناسلىق ئىلمى بويىچە دوكتور، پىروفېسسور لى چاك 1959 ـ يىلى جياڭسۇ ئۆلكىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «قەدىمكى كىرورلار ـ چەرچەن سەنئىتىدىن ئومۇمىي بايان» ناملىق زور ھەجىملىك كىتابى 2005 ـ يىلى جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن، «يىپەك يولىدىكى كىرورانىڭ سەنئىتى ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 2010 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

ئەدھەم رېھىموۋىچ تېنىشېف

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن تاتار ئالىمى ئەدھەم رېھىموۋىچ تېنىشېف (1921 ـ 2004) رۇسىيەنىڭ پېنزا شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1938 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ موسكۋا تۆمۈريول تىرانسپورتى ئىنستىتۇتىغا كىرىپ كۆۋرۈك ـ تونېل كەسپىدە ئوقۇغان. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن لېنىنگىراد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان ھەمدە دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شەرقشۇناسلىرىدىن مالوف، كونونوف، دېمىتىرىيېفلارنىڭ دەرسلىرىنى ئاڭلىغان. 1953 ـ يىلى كاندىدات دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا مۇيەسسەر بولغان، شۇ يىلى ئۇنىڭ « ‹ئالتۇن يارۇق›نىڭ گىرامماتىكىسى توغرىسىدا» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان. 1956 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى ھەيئەت رىياسىتىنىڭ بەلگىلىشى بىلەن ئېلىمىزگە كېلىپ، تىل تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قاتناشقان ھەمدە 1957 ـ، 1958 ـ يىللىرى ئېلىمىز تەربىيەلەۋاتقان تۈركي تىللار تەتقىقات خادىملىرىغا «تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى»، «تۈركي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. ئۇ غەربىي شىمالغا ئۇچ قېتىم كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە ئۇيغۇر، يۇغۇر، سالار خەلقلىرىنىڭ تىلى، فولكلورى، ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى يىغقان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئىككى پارچە ماقالە ئېلان قىلغان. 1959 ـ يىلى موسكۋاغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئېلىمىزدە يىغقان ماتېرىياللارنى رەتلەپ «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، «سالار تىلى ئۇستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «سالار تىلىنىڭ ئۇزۇن سەھىپىلىك تىل

ماتېرىياللىرى»، «غەربىي يۇغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى»... غا ئوخشاش ئىلمىي ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلغان. ئۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈركىي - موڭغۇل تىللىرى تەتقىقاتخانىسىنىڭ مۇدىرى، موسكۋا دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئاسىياشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈركىي تىل - ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ پروفېسسورى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى، سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەدەبىيات ۋە تىلشۇناسلىق بۆلۈمى تىل تارىخى ۋە دىيالېكتشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. ئۇ ھاياتىدا كۆپلىگەن مۇتەخەسسىسلەرنى تەربىيەلىگەن، ئۇنىڭ تەربىيەلىشىدە بەشەيلەن دوكتورلۇق، 20 نەچچەيلەن كاندىدات دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان. 1970 - يىللىرى تۇنجى تومۇق «تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي گىراماتىكىسى ئۇستىدە سىلىشتۇرما تەتقىقات» نامىلىق ئەسىرنى ئۇنىڭ باشچىلىقىدا كوللېكتىپ يېزىپ چىققان. يەنە ئاكادېمىيەسىدىكى كەسىپداشلىرى ۋە ژېنگىرىيەلىك ئالىملار بىلەن ھەمكارلىشىپ، «تۈركىي تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسلىرى» ۋە باشقا ئىلمىي ئەمگەكلەرنى ئىشلىگەن. 1956 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى بىلەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىرلىكتە تەشكىللىگەن 700 نەچچە خادىم، يەتتە گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ 33 مىللەتنىڭ تىلىنى تەكشۈرگەن، شۇلارنىڭ ئىچىدە 6 - گۇرۇپپا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، يۇغۇر ۋە سالار تىللىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان. تىلشۇناس ئە. ر . تېنىشېفمۇ مۇشۇ گۇرۇپپا تەركىبىدە تۇرۇپ تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ۋە شىنجاڭدىكى تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا ئېرىشكەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» نامىلىق ئەسىرنى يېزىپ 1963 - يىلى ئېلان قىلغان. شۇ قېتىم خاتىرىلىگەن ئۇيغۇرچە تېكىستلىرى 1984 - يىلى رۇسىيە نايكا نەشرىياتىدىن «ئۇيغۇرچە تېكىستلەر» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان. 1992 - يىلى 12 - ئايدا بېيجىڭدا ئىلمىي زىيارەتتە بولغان تېنىشېف مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مىللىي تىللار 2 - فاكۇلتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا «تۈركىي يېزىقلار تۇغرىسىدا مۇلاھىزە»، «تۈركشۇناسلىقنىڭ ھازىرقى ھالىتى» دېگەن تېمىلاردا دوكلات بەرگەن ۋە ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولغان. چېن پېڭ تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش» نامىلىق كىتابى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ 1956 - يىلىدىكى تىل تەكشۈرۈش داۋامىدا خاتىرىلىگەن تىل ماتېرىياللىرى ئىچىدە لوپلۇقلارغا ئائىت بىر قىسىم تېكىستلەر بولۇپ، بۇلار لوپلۇقلارنىڭ دىيالېكتىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، تارىخى، ئۆرپ - ئادىتى، پىسخىكىسى، ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە باشقا جەھەتلەردىنمۇ مۇھىم مەنبە ماتېرىياللار ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا.

تاكۇچى شۇگوھىتو

ياپونىيەلىك تۇبۇتشۇناس تاكۇچى شۇگوھىتو 1951 ـ يىلى 7 ـ ئايدا تۇغۇلغان، 1975 ـ يىلى كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات بۆلۈمىنى پۈتكۈزگەن، 1984 ـ يىلى شۇ ئۇنىۋېرسىتېتىكى دوكتورلۇق ئوقۇشىنى تاماملىغان ۋە 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاشۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ تۇبۇت يېزىقىدىكى نۇرغۇن يادىكارلىقنى تەتقىق قىلغان ۋە ئېلان قىلغان، مۇران كونا شەھىرىدىن بايقالغان 300 نەچچە تارىشا پۈتۈك شۇلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدىن ئىبارەت.

چاقىلىق تارىخىنىڭ يىلنامىسى

تاش قوراللار دەۋرى (بۇندىن 10 مىڭ يىللار ~ 6 مىڭ يىللار ئىلگىرى)

ئارخېئولوگلار چاقىلىق تەۋەسىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى لوپ كۆلى بويى، ئالتۇنتاغ ئىچىدىكى قوتازبۇلاق، قارادۆڭ قاتارلىق جايلاردىن بىر قىسىم تاش قوراللارنى يەر ئۈستىدىن تېپىپ چىقىپ، ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتىنىڭ سىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە نامايان قىلدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللار

ھازىرقى كۈندە قۇم دەريا قەبرىستانلىقى دەپ ئاتالغان جايلاردا بىر تۈركۈم ئاھالىلەر ياشىغان، يۇقىرىقى قەبرىستانلىق ئەنە شۇ دەۋرنىڭ يالدامىسى، مۇشۇ قەبرىستانلىقتىن چىققان تېپىلمىلار مۇندىن 4000 يىللار بۇرۇنقى چاقىلىق رايونىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى، ئېكولوگىيەسىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1800 ـ يىللار

لوپ كۆلىگە يېقىن بولغان جايدىن يەنى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىن بىر قەبرىستانلىق بايقالغان، بۇ قەبرىستانلىق «قەبرەغول» دەپ ئاتالغان، بۇ قەبرىستانلىق بۇندىن 3800 يىللار بۇرۇنقى چاقىلىق ئاھالىلىرىنىڭ قەبرىگاھى بولۇپ، شۇ دەۋردىكى تارىخ ۋە كۈلتۈرنى كۆرسىتىپ بەردى. كۈنىمىزدە مەشھۇر بولغان «كىرورلان گۈزلى» شۇ قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 ـ يىلى

كىرورلان ئېلى ھۇن خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغان، بۇ ۋاقىئەلەر «تارىخىي خاتىرىلەر»دە يېزىلغان. شۇ خاتىرىدە يەنە كىرورلان شەھىرىمۇ تىلغا ئېلىنىپ لوپ كۆلىدىن ئىبارەت تۈزلۇق كۆل بويىدا ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئۇچۇرلار كىرورلان ئېلىنىڭ مۇشۇ دەۋردىن بۇرۇن قۇرۇلغانلىقىنى ھەمدە كىرورلان شەھىرىنىڭ تارىخىنىڭمۇ شۇ يىللاردىن خېلىلا بۇرۇن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 108 ـ يىلى

خەن سۇلالىسىنىڭ جاۋ پونۇ باشچىلىقىدىكى 700 نەچچە چەۋەندار كىرورانغا كېلىپ كىرورلان بېگىنى ئەسىر ئېلىپ كەتكەن.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 102 ـ يىلى

خەن سۇلالىسىنىڭ پەرغانە ئېلىگە يۈرۈش قىلغان ئېرشى سانغۇنى لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى زور قوشۇنى لوپ كۆلى رايونىدىن ئۆتۈپ پەرغانىگە يۈرۈش قىلغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 101 - يىلى

كىرورلار ئېلى بېگى بىر تېكىنىنى خەن پادىشاھلىقىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتكەن.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 99 - يىلى

خەن پادىشاھى ئەۋەتكەن قوشۇن كىرورالىدىن بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قۇس بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغان، مۇشۇ يىلى يەنە لى گۇاڭلى باشلىغان قوشۇن پەرغانىگە 2 - قېتىم يۇرۇش قىلغاندا كىرورالىدىن ئۆتكەن.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 92 - يىلى

كىرورلار بېگى قازا قىلغان، كىرورانلىقلار باشقىدىن يېڭى بەگ تىكلىگەن ھەمدە بىر تېكىنىنى خەن سۇلالىسىغا، يەنە بىر تېكىنىنى ھۇن خانلىقىغا تۇرغاقلىققا ئېۋەتكەن. بۇ بەگمۇ قازا تاپقاچقا ھۇنلار ئۆزىدە تۇرغاق بولغان تېكىنىنى كىرورانغا قايتۇرغان ۋە ئۇنىڭ بەگ بولۇشىنى قوللىغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى

خەن سۇلالىسى خەنجەرۋاز فۇ جيېزى باشچىلىقىدا ئادەم ئەۋەتىپ ھۇن تەرەپدارى بولغان ئامگوكانى خەنجەرلەپ ئۆلتۈرگەن ۋە ئىنىسى ئۇتۇشىنى بەگلىككە يۆلەپ تۇرغۇزغان. خەن سۇلالىسى تۇرغۇزغان بەگ كىرورانغا كىرىشكە پېتىنالماي ھازىرقى مۇران ياكى چاقلىق بوستانلىقىنى مەركەز قىلىپ ئۆز بەگلىكىنى تىكلىگەن، بۇ بەگلىك شۇندىن باشلاپ خەنزۇچە تارىخى ماتېرىياللاردا چەرچەن(鄯善) بەگلىكى دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى مۇران بوستانلىقىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ چەرچەن بەگلىكىنىڭ بۇ بېگىنى ھىمات قىلغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 36 - يىلى

نوپ ئېلى (姑羌国)نىڭ بېگى چوقۇراي خەن پادىشاھىغا تەۋەلىك بىلدۇرگەن.

مىلادىيەنىڭ 46 - يىلى

چەرچەن ئېلىنىڭ بېگى بىلەن يەكەن بېگى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ يۈز بەرگەن، يەكەننىڭ بېگى لەشكەر تارتىپ چەرچەن ئېلىگە يۇرۇش قىلىپ 1000دىن ئوشۇق چەرچەنلىكنى قىرغىن قىلغان. چەرچەن بېگى ھۇنلارغا تەۋەلىك بىلدۇرگەن.

مىلادىيەنىڭ 59 - يىلى

چەرچەن ئېلى كۇچىيېپ ئەندىر بەگلىكى، كادوتا بەگلىكى، روڭلۇ بەگلىكى، چالمادانا بەگلىكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىدارىسىغا ئېلىپ، زېمىننىنى ھازىرقى نېيا ناھىيەسىگىچە كېڭەيتكەن.

مىلادىيەنىڭ 73 - يىلى

بەن چاۋ 36 ئادەمى بىلەن كىرورانىكى ھۇن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن.

مىلادىيە 94 - يىلى

بەن چاۋ كىرورلار، كۇسەن قاتارلىق ئەللەرنىڭ يەتتە تۈمەن ئەسكىرىنى باشلاپ بىر قىسىم ئەللەرنى ئەل قىلغان.

مىلادىيە 123 ـ يىلى

بەن يۇك 500دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ كېلىپ كىرورانداا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربكە ماڭغان ئەلچىلىرىنى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئەتكەن.

مىلادىيە 399 ـ يىلى

راھىب فاشيەن چاقىلىقتىن ئۆتكەن. ئۇ چاقىلىقتا 4000دىن ئوشۇق ھىنايانا راھىبى بار ئىكەن، دەپ يازغان.

مىلادىيە 420 ـ يىللاردىن بۇرۇنراق بەگروك كىرورانغا بەگ بولغان.

مىلادىيە 442 ـ يىلى كىرووان بېگى بەگروك 4000 ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ ھازىرقى چەرچەنگە كۆچۈپ ھون ئەۋلادى ئەنجۇنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلەنگەن. بۇ ۋاقىئە چەرچەن بەگلىكىنىڭ ھالاكىتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالغان.

مىلادىيە 452 ـ يىلى ئەتراپىدا تۇيغۇنلار كىروران ـ چەرچەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلغان، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 635 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان.

مىلادىيە 519 ـ يىلى راھىب سۇڭ يۈن قاتارلىقلار چاقىلىقتىن ئۆتكەن.

مىلادىيە 630 ـ يىلى بىر تۈركۈم كىروران (چەرچەن) ئاھالىسى قومۇلغا كۆچۈپ بېرىپ يۇرت بىنا قىلغان ھەمدە كونا يۇرتنىڭ نامىدا لاپ دەپ ئاتىغان.

مىلادىيە 645 ـ يىلى راھىب شۇەنزاڭ چاقىلىق دىيارىدىن ئۆتكەن ۋە «نوپ» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ يۇرتنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى خاتىرلىگەن.

675 ـ يىلى سەمەرقەنتلىك كاڭ يەندىيەن بىر قىسىم ئاھالىگە باشچىلىق قىلىپ چاقىلىقنى قايتا گۈللەندۇرگەن، بەزى مەنبەلەردە توققۇز شەھەر بىنا قىلغان، دەپ خاتىرلەنگەن.

8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا، يەنى تۇبۇتلەر بۇ يەرنى ئىگىلەشتىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى بىرقانچە يازما يادىكارلىق مۇران كونا شەھىرىدىن تېپىلدى. مۇشۇ دەۋردە مۇران كونا شەھىرىدە تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۇرىدۇ.

8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چاقىلىق دىيارى تۇبۇتلەرنىڭ ھاكىمىيىتىگە كىرگەن. مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ خېلى مىقدارىدىكى تۇبۇتچە يادىكارلىق مۇران كونا شەھەر خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

851 ـ يىلى چاقىلىق دىيارى قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن، 855 ـ يىلىغا كەلگەندە تۇبۇتلەر تارىم ۋادىسىدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىلغان.

938 ـ يىلى گاۋ جۇخۇي چاقىلىق دىيارىدىن ئۆتكەن بولۇپ قىسقىچە مەلۇمات قالدۇرغان. بۇ چاغدا قۇتۇم (大屯) شەھىرى گۈللىنىپ تۇرغان، بۇ شەھەر ھازىرقى مۇران كونا شەھىرى ئىدى.

13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چاقىلىق رايونى موڭغۇللارنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان،

موڭغۇل سانغۇنى لوپ يەنى ھازىرقى ۋاشىشەھىرى خارابىسىدە تۇرغان.

1276 - يىلى ماركوپولو چاقىلىق دىيارىدىكى مەشھۇر شەھەر لوپتىن ئۆتكەن ۋە بۇ شەھەر ھەققىدە مول مەزمۇنلۇق بايان قالدۇرغان. مۇشۇ يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە يۇەن سۇلالىسى چاقىلىق دائىرىسىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر لوپ (卜罗) ۋە كىتىك (台怯)لەردە رابات تەسىس قىلغان.

14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى چاقىلىق دىيارىدىكى لوپ، كىتىك، مەردەك قاتارلىق شەھەرلەر ۋەيران بولغان. كىتىك شەھىرىنىڭ كونكرىت ۋەيران بولغان ۋاقتى 1335 - ~ 1343 - يىلىغچە.

1515 - يىللىرى ئەتراپىدا يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەئىدخان قوشۇن ئېۋەتىپ، چاقىلىق ۋە چەرچەن دائىرىسىدە ياشايدىغان سىبىرىق ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرغان. قوشۇنغا يولۇققانلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئىدى. شۇ يىللاردىن تاكى بۇ خانىدانلىق يىمىرىلگەن 1680 - يىلى چاقىلىق رايونى يەكەن خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1680 - يىلىدىن 1759 - يىلىغچە چاقىلىق جۇڭغارلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

1723 - يىلى لوپلۇقلار ۋەكىل ئېۋەتىپ تۇرپاندىكى چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىگە تەۋەلىك بىلدۇرگەن.

1725 - يىلى چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلار بىلەن تۇزگەن كېلىشىم بويىچە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن چېرىكلىرىنى چېكىندۇرگەن. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئالدىن تەۋەلىك بىلدۇرگەن تۇرپانلىقلارنىڭ خالىسا گۇاجۇ ۋە خېجۇلارغا كۆچۈپ تېرىقچىلىق قىلىشىنى، 1 ~ 2 يىلغىچە يارىدەم بېرىلىدىغانلىقى، باج - سېلىق ئېلىنمايدىغانلىقى، لوپلۇقلارمۇ ئالدىن بەيئەت قىلغانلىقتىن شۇنداق مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى يارلىق قىلغان. شۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىغا ئالدىن بەيئەت قىلغانلار قۇربان ھاشچىلىقىدىكى توپ ئىدى. شۇ يىلى تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردىن توختى مامۇت باشچىلىقىدىكى 650 نەچچە ئائىلە كۆچىدىغان بولغان (بۇلار كېيىنكى يىلى سۇجۇ ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان)، لۇكچۇنى مەركەز قىلغان 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئىمىن خوجىنىڭ باشچىلىقىدا كۆچكەن. مۇشۇ قېتىمقى كۆچۈشتە قۇربان باشچىلىقىدا ئاھالىنىڭ كۆچكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق، بەلكىم بىر تۇركۇم ئاھالە كۆچكەن بولسا كېرەك.

1725 - يىلى جۇڭغار سانغۇنى ئاراپدان قاراكۆل ۋە قاراقۇشۇن رايونىدىكى 1000دىن ئوشۇق ئاھالىنى تەسلىم قىلغان.

1758 - يىلى يازدا جۇڭغارلارنىڭ جوراس، ماقۇس قەبىلىلىرىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوغلىغان ئارغۇن باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى لوپ رايونىغا كىرگەن، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىلگىرى بۇ يەردە 2000 ئائىلىدىن كۆپ ئاھالە بولغان، ئەمما جۇڭغارلارنىڭ ئېغىر زۇلمى دەستىدىن بىر تۇركۇم ئاھالە قېچىپ كەتكەن.

1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى چاقىلىق رايونىدا ھاكىمبەگ تەسىس قىلىپ چاقىلىق

رايونىنى (كونكرېت ئېيتقاندا تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىندا ياشاۋاتقان لوپلۇق ئۇيغۇرلارنى باشقۇرغان، بۇ چاغدا هازىرقى بوستانلىقتا ئادەم يوق ئىدى) باشقۇرغان.

1761 ـ يىلى كۇزنىڭ ئاخىرلىرى شۇ خېدې چىڭ سۇلالىسى خانىغا مەلۇمات يوللاپ، لوپلۇقلارنىڭ قاراقوشۇن ۋە قاراكۆل دەپ ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ 183 ئائىلە ئىكەنلىكى ۋە ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى تەينىلەش لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ئۇلارنىڭ تۇرپانىنىڭ باشقۇرۇشىدا، جۇملىدىن ۋاقتىنچە ئىمىن خوجىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشىنى، ھەر يىلى قاسى پېيىدىن 100 تال، توققۇز پارچە سوغۇر تېرىسى تاپشۇرۇشنى تەكلىپ قىلغان.

1797 ـ يىلى چاقىلىق رايونىدا (لوپلۇقلار ئارىسىدا) يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ نۇرغۇن ئاھالە قىرىلىپ كەتكەن، بىر بۆلەك ئاھالە كۆچۈپ خوتەن لوپ ناھىيەسىگىچە، بىر قىسمى لوپنور ناھىيەسىدىكى بىر قىسىم زېمىنلارغىچە كەتكەن.

1820ـ ~ 1835 ـ يىللار ئەتراپىدا ھازىرقى چاقىلىق بوستانلىقىغا كېرىيە تەرەپتىن ئادەم كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان، مانا بۇ چاقىلىقنىڭ قايتا گۈللىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى.

1864 ـ يىلىدىن كېيىن ياقۇبېگنىڭ ئاتالمىش «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى»نىڭ تەركىبىگە كىرگەن چاقىلىق دىيارى تاكى چىڭ سۇلالىسى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتىنى يوقاتقۇچە بەدۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان، چاقىلىق دىيارى خوتەن ھاكىمبېگى نىياز ھېكىمبېگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

1871 ـ يىلى كېپەكۆاي ئاتالغان كىشى ھەم ئوغلى ئائىلىسىنى ئېلىپ ھازىرقى ۋاشىشەھىرى بوستانلىقىغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان.

1875 ـ يىلى چىڭخەي خۇيزۇلىرى چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغان، قوزغىلاڭ باستۇرۇلغانلىقتىن 130 مىڭ ئادەم ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن، شۇلاردىن 13 مىڭدەك كىشى ئەۋۋەل چاقىلىق تەۋەسىگە كىرگەن.

1876ـ ~ 1877 ـ يىللىرى ۋە 1885 ـ يىلى رۇسىيەلىك ئوفىتسېر پىرژېۋالسكى چاقىلىق رايونىدا، جۇملىدىن قاراقوشۇن كۆلى، ئالتۇنتاغ ۋە چاقىلىق بازىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، نۇرغۇن جانلىقلارنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغىپ كەتكەن.

1883 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش تەكلىپىنى تەستىقلىغان، 1884 ـ يىلى ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىدە تەسىس قىلىنغان ھەمدە لیۇ جېنتاڭ باش مۇپەتتىشلىككە تەينىلەنگەن. ئۆلكە قۇرۇلۇشى بىلەن ئىلى جياڭجۈننىڭ ئىدارە قىلىش تارىخى ئاياغلاشقان، ئىلى جياڭجۈنى شىمالدا چېگرا مۇداپىئەسىگە مەسئۇل قىلىپ ساقلاپ قېلىنغان. ئۆلكە دائىرىسىدە ۋىلايەت (داۋ)، ئايماق (جوۋ)، مەھكىمە (فۇ)، ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ئۆلكە بىۋاستە باشقۇرغان. بەگلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

1884 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھازىر لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى

تىكەنلىك رايونىدا (ھازىر دېھقانچىلىق 2 - شىسى 34 - تۇەن تۇرۇشلۇق جاي) دۇرال (蒲昌) شەھرىنى قۇرۇپ، چاقىلىق ۋە لوپنور تەۋەسىنى باشقۇرغان.

1885 - يىلى ئەنگلىيەلىك كەيرى باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەتىرىتى چاقىلىق رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

1889 - يىلى چىك سۇلالىسى چاقىلىقتا قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقى قۇرۇپ چاقىلىق ناھىيەسىنى باشقۇرغان.

1889 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئېۋۇەتكەن لىيۇ خېچىڭ قاتارلىق ئەمەلدارلار لوپ كۆلى رايونى قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ «لوپ كۆلى رايونىنىڭ جەنۇبىي پاسىلىنىڭ خەرىتىسى»نى سىزىپ چىققان.

1889 - يىلى تۇرپان ۋە كېرىيە قاتارلىق جايلاردىن 300 ئائىلىدەك ئادەم چاقىلىققا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن.

1889 - ~ 1890 - يىللىرى فىرانسىيەلىك گابرىل بونۋالوت چاقىلىق رايونىدا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرىدە بولغان، لوپلۇقلار توغرۇلۇق قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

1890 - يىلى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھازىرقى لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى «ياڭىكۆل»دە نەپقە دالالەت جۇجۇقى قۇرۇپ لوپ رايونىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋە قاراشەھەر بۇۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

1890 - يىللىرى ئەتراپىدا رۇسىيەلىك بېفزوف، فىرانسىيەلىك دۇترۇي ئەتىرىتى لوپ كۆلى رايونىنى تەكشۈرگەن ۋە بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ كەتكەن.

1893 - يىلى رۇسىيەلىك روبروۋېسكى چاقىلىق رايونىنىڭ جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرگەن.

1895 - يىلى شىنىڭ خۇيزۇلىرى مۇران رايونىنى بۇلغان، ھۆكۈمەت ئۇلارنى دۇرالغا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇلار كېيىن قاراشەھەرگە (ھازىرقى يۇڭنىڭ يېزىسى تەۋەسىگە) كۆچۈرۈلگەن.

1894 - يىلى شۋېتسىيەلىك ئالىم، دوكتور سېۋېن ھېدىن لوپ كۆلى رايونىنى تەكشۈرگەن.

1897 - يىلى گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن لىيۇ سىفۇ باشچىلىقىدا قېچىپ چاقىلىقنىڭ يۇلغۇنلۇق قاتارلىق جايلىرىغا كىرگەن.

1898 - يىلى قاراشەھەرنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ۋىلايەت (داۋ) تەسىس قىلىنغان ھەمدە ھازىرقى لوپنور ناھىيەسى تەۋەسىدىكى قاراقۇم دېگەن جايدا شىنپىڭ ناھىيەسى تەسىس قىلىنغان، چاقىلىق شىنپىڭ ناھىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، چاقىلىقتا نائىب ئامبال تۇرغۇزۇلغان.

1899 - يىلى چاقىلىق ناھىيە نائىبلىقى (卡克里克县丞) تەسىس قىلىنغان ۋە

شىنپاڭ (ھازىرقى لوپنور)نىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن. بۇ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە 2635 نوپۇس بار ئىدى.

1900 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سېۋىن ھېدىن لوپ كۆلى رايونىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان، ئۇنىڭ ئەتىرىتىدىكى ئۇيغۇر يىگىتى ئۆردەك تاسادىپىي پۈرسەتتە كۆرۈن شەھىرى رايونىغا كىرىپ قالغان، مانا بۇ كۆرۈن شەھىرىنىڭ بايقىلىشى ۋە تەكشۈرۈلۈشىنىڭ باشلانمىسى بولغان.

1901 ـ يىلى 30 ـ 40 ئائىلە چاقىلىقتىن ۋاششەھىرىگە بېرىپ بوز يەر ئاچقان.

1901 ـ يىلى سېۋىن ھېدىن لوپ كۆلى بويىغا قايتىدىن كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغان ھەمدە كۆرۈن قەلئەسى خارابىسىغا كىرىپ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. دوكتور سېۋىن ھېدىن 1901 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ ھەپتىسى ھازىرقى تاغ ئېغىزى ئېلېكتىر ئىستانسىسىغا يېقىن جايدا چاقىلىق دەريا سىنىڭ سۈيىنى ئۆلچىگەن، ئېقىندا سېكۇنتىغا 318 كۇپ فۇت سۇ ئاققان.

1901 ـ يىلى بىر قىسىم قازاق چارۋىچىلار چىمەنتاغ رايونىغا كىرگەن، 1904 ـ يىلى قاراشەھەردىن بىر تۇغلۇق چېرىك كېلىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشقان ھەمدە 1905 ـ يىلى كۇزدە ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتكەن.

1902 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا كۆنچى (新平) ناھىيەسى تەۋەلىكىدىكى چاقىلىق نائىبلىقى (卡克里克县丞)نىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ 嫏羌县 ناھىيەسى تەسىس قىلىش توغرۇلۇق مەلۇماتنامە سۇنۇلغان.

1903 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەگە ئۆزگەرتىلىپ قارا شەھەر مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ناھىيەنىڭ نامىمۇ 嫏羌县 دەپ بېكىتىلگەن، بۇ ۋاقىتتا 13 مەھەللىدە ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئىدى. بۇ يىلى گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا ئىسيان قىلىپ مەغلۇپ بولغان خۇيزۇلار چاقىلىق رايونىغا كەلگەن، كېيىن قاراشەھەرگە كۆچۈرۈلگەن.

1903 ـ يىلى ھازىرقى تىكەنلىك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرىنىڭ ئورنىغا ناھىيەلىك ياموُل سېلىنغان، بۇ ياموُل 1933 ـ يىلىدىكى خەلق قوزغىلاڭىدا بۇزۇۋېتىلگەن.

1905 ـ يىلى تۆمۈرلۈكتىكى توختاخۇن شاڭيو قاتارلىقلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چىڭخەي ئۆلكىسى بىلەن كېڭىشىپ پاسىل ئايرىلغان ۋە «داۋزا» دېگەن خەت بار تاش بەلگە قىلىنغان. شۇ يىلى ئامېرىكىلىق خانىم كۆتون باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيەچىلەر چاقىلىق دېياردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

1905 ـ يىلى چاقىلىقتا يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەر 20294 مو (چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى 1 مو يەر ھازىرقى 0.92 موغا باراۋەر كېلىدۇ، شۇنداق بولغاندا ھازىرقى ھېسابىي بويىچە 18668.64 موغا توغرا كېلىدۇ) بولغان. 1909 ـ، 1910 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە مۇشۇ يىلى يۇقىرىقىدەك كۆپ يەر

ئېچىلغانلىقى، چاقىلىق ناھىيەسى (诺羌县) چاقىلىق نائىبلىقى (巫克里克县卡)دا 1902 ـ يىلى تەسىس قىلىنغانلىقى ئۈچۈن باشقا جايلىرىدىكى ساندىن مەلۇماتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

1906 ـ يىلى دوكتور ئاۋرېل ستەيىن چاقىلىق، ۋاششەھىرى، مۇران، كۆرۈلۈش قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىپ ئېلىپ كەتكەن.

1908 ـ يىلى ياپونىيەلىك تاچىبانا زۇيچۇ چاقىلىق رايونىدا ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئېلىپ بارغان.

1908 ـ يىلى ئەتراپىدا چاقىلىقنىڭ ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرى مۇنداق: قاراچۇنىڭ ئوتتۇرا ئۆستىكى (سۇغىرلىدىغان يېرى 1300 مو)، قاراچونىڭ كۈنچىقىشتىكى ئۆستىكى (1270 مو يەرنى سۇغىرىدۇ، تۆت ئېرىقى بار)، توقتوسۇننىڭ ئۆستىكى (550 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، ياقائۆستەڭ (1521.5 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، ناسىر ئۆستەڭ (844 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، قاراچونىڭ كۈنپېتىشتىكى ئۆستىكى (1532 مو يەرنى سۇغىرىدۇ، ئالتە ئېرىقى بار)، تاتىراڭ ئۆستىكى (1765.5 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، مەمەت ئۆستىكى (1325.7 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، ئىزافە ئۆستىكى (425.2 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، يۇلغۇنئېرىق (813.3 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، تۇردى مىراپنىڭ ئۆستىكى (884.5 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، قۇۋان ئۆستىكى (1572.3 مو يەرنى سۇغىرىدۇ)، ئەخمەت ئۆستىكى (1931 مو يەرنى سۇغىرىدۇ). يۇقىرىقى ئۆستەڭلەر 1908 ـ يىللىدىن بۇرۇن ئەنە شۇنچىلىكتىن يەرنى سۇغارغان بولسا، 1910 ـ يىللىرىغا كەلگەندە تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيگەنلىكتىن ھەربىر ئۆستەڭ 1 ~ 2 مىڭ مودىن يەرنى سۇغۇرىدىغان بولغان. ۋاششەھىرى تەۋەسىدە يېڭىقىر ئۆستىكى (888 مو يەرنى سۇغارغان)، ۋاششەھىرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى ئۆستىكى، ۋاششەھىرىنىڭ كۈنپېتىشتىكى ئۆستىكى (1097.5 مو يەرنى سۇغارغان) بولغان، يۇقىرىقى ئىككى ئۆستەڭ بىر مەنبەدىن چېپىلغان بولغاچقا بىر ـ بىرىنىڭ سۇ مىقدارىغا تەسىر يەتكۈزۈپ تۇرغان، شۇنداقتىمۇ بۇ ئىككى ئۆستەڭ جەمئىي 2000 مودەك يەرنى سۇغارغان.

1908 ـ يىلى 11 ـ ئايدا چاقىلىقتا ئاشلىق باھاسى مۇنداق بولغان: بۇغداينىڭ بىر دەنى بىر سەر ئۇچ مىسقال 5.2 سىنىت كۈمۈش، قوناقنىڭ بىر دەنى بىر سەر ئىككى يارماق 2.8 سىنىت كۈمۈش، ئارپىنىڭ بىر دەنى يەتتە مىسقال ئالتە يېرىم سىنىت بولغان، بۇ يەردىكى بىر دەن بېيجىڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى دەنى (京石)نى كۆرسىتىدۇ.

1909 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن جايلاردا خەت تونۇتۇش مەكتەپلىرى ئېچىلغان، شۇ قاتاردا چاقىلىقتا شۆتاڭ (学堂) ـــ ئاددىي خەنزۇچە خەتلەرنى تونۇتۇش مەكتىپى قۇرۇلغان.

1909 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسى بازىرىدا 84 ئائىلە 281 كىشى، يېزىلىرىدا 628 ئائىلە 3900 كىشى بار ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە يەرلىكلەر 652 ئائىلە 4073 كىشى،

شىنجاڭ ئۆلكىسى دائىرىسىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 53 ئائىلە 93 كىشى، باشقا ئۆلكىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار يەتتە ئائىلە 15 كىشى، مۇھاجىرلار بەش ئائىلە 18 كىشى ئىدى. بۇ ۋاقىتتا قوشنىسى كۆنچى ناھىيەسى بازىرىدا 53 ئائىلە 149 كىشى، يېزىلىرىدا 731 ئائىلە 4517 كىشى، بازار ئەتراپىدا 53 ئائىلە 194 كىشى بولۇپ يەرلىكلەر 604 ئائىلە 4012 كىشى، شىنجاڭ ئۆلكىسى دائىرىسىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 218 ئائىلە 833 كىشى، باشقا ئۆلكىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 15 ئائىلە 16 كىشى ئىدى.

1909 ـ، 1910 ـ يىللىرى تۇزۇلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە سۇلۇق ـ سازلىق (泽) يەرلەرنىڭ كۆلىمىنىڭ 123 مىڭ كىۋادرات يول (540 مو يەر بىر كىۋادرات يولغا تەڭ)دىن ئاشىدىغانلىقى، تېرىقچىلىققا مۇۋاپىق تۇپراق 210 (宜土) مىڭ 100 كىۋادرات يولدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى يېزىلغان.

1910 ـ يىلى چاقىلىق بىلەن كۆنچى (لوپنور ـ شىنپىڭ) ناھىيەسىنىڭ پاسىلى ئايرىلغان. شۇ يىلى ئامبىرىكىنىڭ خانىمىڭتون باشچىلىقىدىكى ئەترىتى ئارخېئولوگىيەلىك قېدىرىش ئېلىپ بارغان.

1910 ـ يىلى ئەتراپىدا ۋاششەھىرىدە 51 ئائىلە دېھقان بار بولۇپ، تېرىلغۇ يېرى 1200 مودىن ئارتۇق ئىدى، 35 دەندىن ئارتۇق ئاشلىق بېجى يىغىلغان .

1912 ـ يىلى چاقىلىقتا 699 ئائىلە، 4175 كىشى ياشىغان. تېرىلغۇ يېرى 20774 مو، ئېلىنغان ھوسۇلدىن 462 دەن بىر كۈرە توقۇز مىسقال ئاشلىق بېجى يىغىلغان.

1913 ـ يىلى قاراشەھەر مەھكىمىسىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈرۈلۈپ ناھىيە تەسىس قىلىنغانلىقتىن چاقىلىق ناھىيەسى ئاقسۇ ۋىلايىتى (داۋ)گە قارايدىغان بولغان.

1913 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قاراسېپەچلەردىن لى تۇشۇ قاتارلىقلار دۇنخۇاڭدىن يۆتكەپ كەلگەن 360 جىڭ ئەپيۇنى چاقىلىق ھاكىمى خۇ دېيەنخۇا مۇسادىرە قىلىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. مۇشۇ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى قاراسېپەچلەر قوزغىلىپ ھاكىم خۇ دېيەنخۇانى ئۆلتۈرگەن ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئادىمى خې كەيىۋەننى ھاكىم قىلىپ تىكلىگەن.

1914 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە چاقىلىقتا زورلۇق قىلمۇاتقان قاراسېپەچلەر (گېلاۋخۇيچىلار) تۇڭ مىكسەي باشچىلىقىدىكى ياڭ زېڭشىن قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان، قاراسېپەچلەرنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرىدىن 48 كىشى ئۆلتۈرۈلگەن.

1914 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى چەرچەن چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەن.

1914 ـ يىلى چاقىلىقتا 13594 مو بۇغداي تېرىلغان بولۇپ 4077.12 دەن ھوسۇل ئالغان، 6 ـ 7 مىڭ مو قوناق تېرىلىپ 1800 دەن ھوسۇل ئېلىنغان، 2000 مو ئارپا تېرىلىپ 400 دەن ھوسۇل ئېلىنغان.

1914 ـ يىلى چاقىلىقتا 684 ئائىلە دېھقان بولۇپ تېرىلغۇ يېرى 24263.7 مو،

باغ - ئورمان 2851.3 مو ئىدى، بۇ ۋاقىتتا قوشنىسى كۆنچىدە 878 ئائىلە دېھقان بولۇپ 13890 مو تېرىلغۇ يېرى، 3882 مو باغ - ئورمان بار ئىدى.

1915 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چەرچەندە ناھىيە تەسىس قىلىنىپ چاقىلىقتىن ئايرىلغان ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. يالڭ زېڭشىننىڭ يېزىشىچە، بۇرۇن كېرىيە ناھىيەسىگە تەۋە بولغان بۇ جاي كېيىن چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە قىلىنغان. ئەمما چەرچەننىڭ كېرىيە بىلەن بولغان ئارىسى 12 ئۆتەڭ، 1400 يول ئىكەنلىكى، چاقىلىق بىلەن ئارىسى توققۇز ئۆتەڭ مىڭ يولدىن ئوشۇق ئىكەنلىكى، تېرىلغۇ يېرى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقى، يىلدا 300 دەندىن ئارتۇق ئاشلىق بېجى يىغىلىدىغانلىقى، ئارىلىق يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن ئەرز - دات ئىشلىرىنىڭ قولايسىز بولغانلىقى سەۋەبلىك چەرچەن دېگەن يەردە 且末 ناھىيەسى تەسىس قىلىش دوكلات تېلېگراممىسى جۇڭخۇا مىنگونىڭ مەمۇرىي ئىشلار پالاتاسىغا مىنگونىڭ 3 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يوللانغان.

1915 - يىلى (جۇڭخۇا مىنگونىڭ 4 - يىلى 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) شىنجاڭ تۇتۇقى يالڭ زېڭشىن چاقىلىق ناھىيەسىگە تەۋە يېڭسۇ مەھەللىسى بىلەن كۆنچى ناھىيەسىگە تەۋە تىكەنلىك ئاھالىلىرىنىڭ ئارىسىدىكى پاسىل ماجىراسى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. يارلىقتا ئېيتىلىشىچە، ئىككى ناھىيە ئارىسىدىكى بەش چوڭ توپا دۆڭنى بەلگە قىلغان پاسىلنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدىغانلىقى، بۇرۇنقى نەق مەيدانغا بارماي بېكىتىلگەن ئاراتارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىنى پاسىل قىلىش ئىشىنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1910 - يىلى ئۆزگەرتىلىپ ئارخىپقا ئېلىنغانلىقى، تەزكىرىگە پۈتۈلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن. مۇشۇ ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، 1910 - يىلىدىن بۇيان چاقىلىق بىلەن لوپنور ناھىيەسى ئارىسىدىكى پاسىل يېڭسۇنىڭ شىمالىدىكى بەش دۆۋە ئىكەنلىكى مەلۇم.

1917 - يىلى (مىنگونىڭ 6 - يىلى 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) ئامبال لياۋ جېنخۇڭ ئۆلكىگە دوكلات يوللاپ ۋاشىھەرى ۋە مۇراندا ئۆستەڭ قېزىپ بوز ئېچىپ تېرىلغۇنى كېڭەيتىش ھەم ئادەم كۆپەيتىش توغرۇلۇق دوكلات يوللىغان

1917 - يىلى ۋاشىھەرىدە ئېرىق چېپىش، بوز يەر ئېچىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن، چاقىلىقتىن بىر قىسىم ئادەملەر ۋاشىھەرىگە بېرىپ قاتناشقان.

1918 - يىلى (مىنگونىڭ 7 - يىلى 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى) ئامبال لياۋ جېنخۇڭ مۇراندا ئاشلىق ئامبىرى سېلىش، ئۆستەڭ چېپىپ تېرىلغۇ يەرنى كېڭەيتىش، قۇدۇق قېزىش توغرۇلۇق دوكلات يوللىغان.

1920 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قاراشەھەر ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان، چاقىلىق قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىلغان. مۇشۇ قېتىمدا خوتەن ۋە قاراشەھەر ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغانلىقتىن شىنجاڭدا ۋىلايەتلەر سەككىزگە يەتكەن.

1921 - يىلى تارىم دەرياسى ئېقىن ئۆزگەرتىپ كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ،

كۆنچى دەريانسىنىڭ ئېقىنى بىلەن تارىختىكى لوپ كۆلى يەنى كىرورلار لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. نەتىجىدە ئەسلىدىكى بەزى بوستانلىقلاردا ئۆزگىرىش بولۇپ ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

1925 ـ يىلى ئابدالدىكى ئاخىرقى لوپلۇقلار مۇرانغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان.

1927 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ بېشىدا جۇڭگو ـ شۇۋېتسىيە غەربىي شىمالىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى چاقىلىقتا ھاۋا رايى پونكىتى قۇرۇپ ھاۋا رايىنى كۆزەتكەن.

1928 ـ يىلى چاقىلىقتا ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپتىن بىرى قۇرۇلغان.

1928 ـ يىلى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ نوپۇسىنى ئېنىقلىغان. شۇ قېتىمقى نوپۇس ئېنىقلاشتىن مەلۇم بولۇشىچە، چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە 2247 ئائىلە، 12462 نوپۇس ياشىغان. مۇشۇ يىلى قوشۇنسى چەرچەن ناھىيەسىدە 3358 ئائىلە، 17075 نوپۇس، كۆنچى ناھىيەسىدە 2646 ئائىلە 17946 نوپۇس بار ئىكەنلىكى مەلۇم.

1929 ـ يىلىدىن 1934 ـ يىلىغىچە چاقىلىق رەستىسىدە، چەرچەنگە باردىغان يولنىڭ بويىغا ئىمىن ھاجىم 25 مو كۆلەمدە مەسچىت سالدۇرغان.

1930 ـ يىلى جۇڭگو ـ شۇۋېتسىيە غەربىي شىمالىنى تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتىدىكى ئارخېئولوگ خۇاڭ ژېنبى چاقىلىق دېيارىغا كېلىپ لوپ كۆلى رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

1931 ـ يىلى يۇقىرىقى ئۆمەك تەركىبىدىكى چېن زۇڭچى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

1933 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى بۇتخانا، ئامبال خاتىرە سارىيى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن چېقىپ تاشلانغان.

1934 ـ يىلى يۇقىرىقى ئۆمەك تەركىبىدىكى سېۋېن ھېدىن باشلىغان بىر قىسىم كىشىلەر كېمە ئارقىلىق سۇ يولى بىلەن كىرورلان لوپ كۆلىگە بارغان، يەنە شۇ ئۆمەك تەركىبىدىكى شۇۋېتسىيەلىك ئارخېئولوگ بېرگمان ئۇيغۇر يول باشلىغۇچى ئۆردەكنىڭ يول باشلىشىدا لوپ رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە قۇم دەريا قەبرىستانلىقى قاتارلىق مۇھىم بايقاشلار بولغان.

1934 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تۇرپانلىق گاجىت بەكرى چاقىلىققا ھاكىملىققا تەينىلەنگەن.

1936 ـ يىلى چاقىلىق ناھىيەسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى قىزلار مەكتىپى ۋە مەركىزىي مەكتەپ بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلغان.

1936 ـ يىلى 11 ـ ئايدا چاقىلىق ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. بۇ ئۇيۇشما مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، ئاۋامنىڭ مەدەنىيەت ئېڭىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە سەمەرىلىك ئەمگەكلەرنى قىلغان.

1937 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا ھاكىم زۇنۇن ئىسلاموفنىڭ چاقىرىق قىلىشى بىلەن پۈتۈن ناھىيە ۋەكىللىرى (يېڭىسۇ، ۋاششەھىرى،

مۇراندىنمۇ ۋەكىل كەلگەن) قورغان مەھەللىسىدىكى مەرىپەتپەرۋەر زات ئېزىز ھاجىنىڭ قورۇسىغا يىغىلىپ مائارىپنى قوللاش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىئانە توپلاش پائالىيىتى بولغان. مۇشۇ قېتىمقى ئىئانە قىلىش پائالىيىتىدە 3000 قوي، 80 كالا، 32 تۆگە، 50 سەردىن ئارتۇق ئالتۇن (زىننەت بۇيۇملىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 10 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش ئىئانە يىغىلغان.

1937 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە بولغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 1 - قېتىملىق ئۇچ يىللىق پىلانلىق قۇرۇلۇشى داۋامىدا چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە يەتتە غول ئۆستەڭ، 10 تارماق ئۆستەڭ بولۇپ سۇغىرىش كۆلىمى 28146 مو بولغان.

1938 - يىلى شېڭ شىسەي دائىرىلىرى چاقىلىقتىن 18 كىشىنى تۇتۇپ كەتكەن، ئۇلار: ناسىر ھاجىم، قەلەم نىياز ھاجىم، ئىمىن ھاجىم، زەيدىن ئاخۇن، سۇلايمان ئاخۇن، قادىر ئىشانەم، مۇھەممەتشاھ ھاجىم، ئىسھاق ھاجىم، ھىدايەت شاخىيو، تۇرسۇن چوجە، ئابدۇكېرەم ئەلەم، ئوسمان شاخىيو، ئاق پاشا، توختاخۇن تەتۇر تەلىپەك، شاكىرجان...

1939 - يىلى قازاق چارۋىچىلاردىن 3500 كىشى چاقىلىقنىڭ تۆمۈرلۈك رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. مۇشۇ يەردە مال بېقىۋاتقان ئۇيغۇر چارۋىچىلارنى يايلاقلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان، بەزى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا تۆمۈرلۈك ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كونا چىمەن دېگەن مەنىدە «ئەسكى چىمەن» دەپ ئاتالغان.

1940 - يىلى باھاردا چاقىلىقتا چېچەك سەۋەبىدىن 500 نەچچە ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن.

1940 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدە بېقىلىۋاتقان چارۋا 65 مىڭ 356 تۇياق ئىدى.

1942 - يىلى 6 - ئايدا تىكەنلىك (دۇرال) ۋە يېڭىسۇ ئېتراپلىرىدا يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغان. شۇ يىلى چاقىلىق - كورلا تاشيولىنى ياساش باشلانغان، 1942 - يىلى 12 - ئايدىن 1943 - يىلى 4 - ئايغىچە بەش ئايلىق جاپالىق ئەمگەك ئارقىلىق كورلا - چاقىلىق تاشيولى ياساپ پۈتكۈزۈلگەن، بۇ يول قۇرۇلۇشىغا 7000دىن ئارتۇق ئادەم ئىشلىگەن. مۇشۇ يىلى چاقىلىقتىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدىن چىققان بىر سانduق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى زۇنۇن ئىسلاموف ئۆلكىگە ئېۋەتىپ بەرگەن. مۇشۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى 200دىن ئارتۇق ئادەم تۇمەنپۇ ھاشاسىغا ئىشلىگەن.

1942 - يىلى چاقىلىقنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانى 1933.53 گېكتار ئىدى.

1943 - يىلى گومىندالڭ پىرقىسى قۇرۇلغان، مۇشۇ يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە قۇرۇقلۇق قىسمى پىيادە ئەسكەرلەر 6 - يېڭى (باتالىيونى) چاقىلىققا كېلىپ ئورۇنلاشقان. مۇشۇ يىلى ياپونغا قارشى تۇرۇش ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى بولۇپ نۇرغۇن ئىئانە يىغىپ ئالدىنقى سەپكە ئېۋەتىلگەن. ياسىلىۋاتقان چاقىلىق - دۇنخۇاڭ تاشيولى 66 كىلومېتىر ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن توختىتىلغان.

1943 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 30749 مو بولۇپ مەھسۇلاتى 10797 دەن بولغان. مۇشۇ ۋاقىتتا قوشۇنسى چەرچەنىڭ تېرىلغۇ يېرى 66838 مو، مەھسۇلاتى 17565 دەن؛ كۆنچىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 27924 مو، مەھسۇلاتى 3224 دەن

ئىدى.

1943 ـ يىلىدىكى چاقىلىقنىڭ بۇغداي مەھسۇلاتى 5862 دەن بولغان. دانلىق زىرائەت مەھسۇلاتى تەخمىنەن 4280 دەن ئىكەنلىكى، 1944 ـ يىلى مول ھوسۇل ئېلىنىدىغانلىقى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1944 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى سانىدا خەۋەر قىلىنغان.

1944 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە قىلغان، شىنجاڭدىن يىغىلغان ئىئانىگە 144 ئايروپىلان سېتىۋېلىنغان، شۇلارنىڭ ئىچىدە قاراشەھەر ۋىلايىتى ئىئانىسىگە سېتىۋېلىنغان شىنجاڭ قاراشەھەر، شىنجاڭ كورلا، شىنجاڭ كۆنچى، چاقىلىق، چەرچەن؛ شىنجاڭ بۇگۇر، خوشۇت؛ شىنجاڭ خوتونسومۇل ناملىرىدا بەش ئايروپىلان ئىئانە قىلغان. مۇشۇ يىل چاقىلىق خەلقى ئات ئىئانىسى ئۈچۈن 7000 يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلغان.

1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيەلىك ۋاقىتلىق كېڭەش قۇرۇلغان. مەھەممەتتوختى دامۇللا كېڭەش رەئىسى، ناسىر ھاجى ئورۇنباسارى بولۇپ سايلانغان. كېڭەش ئەزالىرى: جالالىددىن، ئىسمايىل، ھاجىئاخۇن، مامۇت مۇھەممەت.

1945 ـ يىلى كېسەللىك ۋە باشقا سەۋەبلەردىن ناھىيە تەۋەسىدە 18000 تۇياق چارۋا ئۆلۈپ قالغان.

1945 ـ يىلى جياڭ جيېشى چاقىلىقتىن ئىچكىرىگە بارىدىغان تاشيولنى ياساش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن، شۇڭا چاقىلىقتىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان 739 كىلومېتىرلىق تاشيول ياساپ پۈتكۈزۈلگەن.

1946 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيەلىك كېڭەش رەسمىي قۇرۇلغان. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا سايلام قىلىنىپ مۇھەممەتتوختى دامۇللا كېڭەش رەئىسى، ناسىر ھاجى ئورۇنباسارى بولغان. كېڭەش ئەزالىرى: جالالىددىن، ئىسمايىل، ھاجىئاخۇن، مامۇت مۇھەممەت. تولۇقلىنىدىغان (كاندىدات) كېڭەش ئەزاسى: ئەزىز ھاجى، ھەزى ئاخۇن بولغان.

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى گومىنداڭ دائىرىلىرى چاقىلىقتىن 100نەچچە زىيالىينى قاماققا ئېلىپ، خالىيەنجاڭ قىسمىلىرى تۇرۇشلۇق گازارمىغا 115 كۈن قامىغان. مۇئاۋىن ھاكىم مامۇتخان، نۇر بەختى، قۇتلۇق قاسىم، بارات قاتارلىقلارنى قاراشەھەردىكى ۋىلايەتلىك تۈرمىگە يۆتكەپ قامىغان. مۇھەممەت ئېلى ئىسمىلىك ياقا يۇرتلۇق بىرەيلەننى ئۆلتۈرۈپ ئات ئېغىلى ئىچىگە كۆمۈۋەتكەن.

1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەشىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن چاقىلىق ناھىيەلىك كېڭەش قۇرۇلغان. چاقىلىق ناھىيەلىك كېڭەش ئەزالىرى شۇ ۋاقىتتىكى 5633 كىشى ۋە مىللەت قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن، بەلگىلىمە بويىچە توققۇز نەپەر كېڭەش ئەزاسى سايلاپ چىقىلغان، بەلگىلىمە بويىچە بۇ توققۇز ئەزانىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاردىن سايلانغان ھەمدە ئۆلكىلىك كېڭەشكە بىر نەپەر سايلاپ چىقىلغان. شۇ يىلى

12 - ئايدا ھەر ساھە ۋەكىللىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلغان، قۇرۇلتايدا سادىق دامولا كېڭەش باشلىقى، ئابدۇراھمان قۇربانوف ئورۇنباسارلىققا سايلانغان، قالغان يەتتە نەپەر ھەيئەتمۇ ئۇيغۇرلاردىن سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ ۋەزىپىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىقتىساد خامچوتىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پىلانىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلىرىنى پاش قىلىش، ئىسلاھات تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت. ناھىيىلىك كېڭەش ھەر ئايدا ئىككى قېتىمدىن يىغىن چاقىرىپ فۇنكسىيەسىنى ئارتقۇزغان.

1946 - يىلى 12 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بىلەن گومىنداڭ پىرقىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن تىنچلىق كېلىشىمى روھىغا بىنائەن، چاقىلىق ناھىيەسىدە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بېلەت تاشلىشىدا ھاكىم سايلاپ چىقىلغان، شۇ قېتىمدا مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىملىققا سايلانغان.

1948 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن باشلاپ ناھىيە خەلقى ئالۋاڭغا تۈتۈلۈپ، ناھىيە تەۋەسىدە ئۇچ يەرگە ھەربىي گازارما سېلىشقا باشلىغان.

1948 - يىلى ئۆمەرجان ئىسمايىل جۇڭخۇا مىنگو مەملىكەتلىك پىرقە قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلانغان.

1948 - يىلى باھاردا يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ بىر ئاي ئىچىدە 200دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلۈپ كېتىپ يۇرتنى سۈنۈقچىلىق قاپلىغان.

1949 - يىلى 4 - ئايدا جىددىي خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ بىر ئاي ئىچىدىلا 200دىن ئوشۇق ئاھالە ئۆلۈپ كەتكەن.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى 2 - جۇن 5 - شى مۇستەقىل تۇمەنى چاقىلىقتىن چەرچەنگە ئۆتكەن، مۇشۇ جۇننىڭ 6 - شىسىدىكى ئاتلىق تۇمەننىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى دۇنخۇاڭ ئارقىلىق چاقىلىققا كىرىپ ئورۇنلاشقان.

1949 - يىلى چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 5039 ئىدى، پۈتۈن ناھىيەنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 1526.67 گېكتار، ئاشلىق تېرىلغان كۆلىمى 1277.13 گېكتار، مال چارۋىسى 22600 تۇياق ئىدى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە ئوخشاش چاقىلىق خەلقىمۇ بەختىيار تۇرمۇشى باشلاندى.

پايدىلانمىلار

سىما چيەن: «تارىخي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسىنىڭ «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تالاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

بەن گۇ: «خەننامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

فەن يې، سىما بياۋ: «كېيىنكى خەننامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

چىن شوۋ، فاڭ شوەنلىڭ «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى جىننامە، سۆڭنامە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدي ــ ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇللىرىنىڭ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

شاھ مەھمۇد جوراس: «تارىخى رەشىدي ــ زەيلى»، «ئاقسۇ قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتي» مەجمۇئەسي، 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى» (ماقالە، «تۈركي تىللار تەتقىقاتى» 2 - توپلام، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.)

مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نەشر توپلاملىرى.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى باينىغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى: «باينىغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى»، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە توپلاملىرى.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چاقىلىق ناھىيەلىك كومىتېتى: «چاقىلىق تارىخ ماتېرىياللىرى»، ئۇيغۇرچە 1 ~ 5 توپلام، خەنزۇچە 1 ~ 2 توپلام.

لىۋ جىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

لىۋ جىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 2 ـ قىسىم، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1 ـ 3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

«شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئابلىز مۇھەممەت سايرامي: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ سەنئىتىگە دائىر ماقالىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

جۇ چىڭباۋ: «غەربىي رايونغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەر»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

يۇنۇسجان ئېلى: «17 ـ ~ 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭغارلار بىلەن مۇناسىۋىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئادىل مۇھەممەت: «قەدىمكى كىروران»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

«مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىي تەزكىرىسى»، ئاقسۇ «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتى» 2 ـ سان، 1986 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

شىريار: «مەۋلانا ئەرشىددىن تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى، 1994 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

ماسامى هامادا: «شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان تەزكىرىلەر»، ياپونىيە كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

مولا مۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمىدىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

قۇربان غالى خالىدى: «تەۋارىخى خەمسەئى شەرقىي (1)»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، 1978 ـ يىلى شاپگراف باسمىسى.

ئادىل مۇھەممەت: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

«لوپنور ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى ئۇيغۇرچە

نەشرى.

ئىمىن غازى: «ئەسلىمە» (قول يازما)

سايىت تۇردى: «ئەسلىمە» (قول يازما)

ئابدۇغېنى بۇللا: «ماقالىلەر» (قول يازما)

مۇھەممەت ئوسمان: «كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىم» (ئۇن ماتېرىيال)

新疆社会科学院历史研究所编:《清实录新疆资料辑录》，新疆大学出版社，2003年汉文版。
甘肃省古籍文献整理编译中心编：《新疆图志》，2006年汉文版。
陈世明等编：《二十四史魏晋南北时期西域史料汇编》，新疆大学出版社，2007年版。
陈世明主编：《二十四史两汉时期西域史料校注》，新疆大学出版社，2003年版。
余太山著：《两汉魏晋南北朝正史西域传研究》，中华书局，2003年汉文版。
余太山撰：《两汉魏晋南北朝正史西域传要注》，中华书局，2005年汉文版。
马塞北主编：《清实录穆斯林资料辑录》，宁夏人民出版社，1988年汉文版。
徐松著：《西域水道记》，中华书局，2005年汉文版。
奥里尔.斯坦因著：《斯坦因西域考古记》，新疆人民出版社，2010年汉文版。
穆舜英、张平主编：《楼兰文化研究论集》，新疆人民出版社，1995年汉文版。
马达正等整理：《新疆乡土志稿》，新疆人民出版社，2010年汉文版。
《新疆通志.文物志》，新疆人民出版社，2007年汉文版。
赵元杰等编著：《新疆罗布泊红柳沙包与环境研究》，科学出版社，2011年汉文版。
夏训诚主编：《中国罗布泊》，科学出版社，2007年汉文版。
胡春宏等著：《塔里木河干流河道演变与整治》，科学出版社，2005年汉文版。
《罗布泊科学考察与研究》，科学出版社，1987年汉文版。
钟兴麒等校注：《西域图志校注》，新疆人民出版社，2002年汉文版。
《新疆维吾尔自治区博物馆论文集》，新疆大学出版社，2005年汉文版。
《西域历史文化宝藏探研》，新疆人民出版社，2009年汉文版。
F.W.托玛斯编著：《敦煌西域古藏文社会历史文献》，民族出版社，2003年汉文版。
王尧、陈践编著：《吐蕃简牍综绿》，文物出版社，1986年汉文版。
杨铭著：《唐代吐蕃与西域诸族关系研究》，黑龙江教育出版社，2005年汉文版。
李青著：《古楼兰鄯善艺术综论》，中华书局，2005年汉文版。
李青著：《丝绸之路楼兰艺术研究》，新疆人民出版社，2010年汉文版。
《钦定西域同文志》，吉林出版集团有限责任公司，2005年汉文版。
志费尼著：《世界征服者史》，江苏教育出版社，2005年汉文版。
《中日共同尼雅遗迹学术调查报告书(一)》，1996年版。
《新疆历史文明集粹》，新疆美术摄影出版社，2009年汉文版。
《新疆文物古遗迹大观》，新疆美术摄影出版社，1999年汉文版。
苏北海著：《西域历史地理(2)》，新疆大学出版社，2000年汉文版。
刘义棠著：《维吾尔研究》，中国台湾正中书局，1978年汉文版。
孟凡人著：《楼兰新史》，光明日报社、新西兰霍兰出版有限公司，1990年汉文版。
马文华著：《新疆教育史稿》，新疆大学出版社，1998年汉文版。

中国少数民族教育史编委会编：《中国少数民族教育史(1)》，广东教育出版社、云南教育出版社、广西教育出版社，1998年汉文版。
钟广生等著：《新疆志稿》，中国台湾成文出版社，1968年汉文版。
包文汉整理：《清朝藩部要略稿本》，黑龙江教育出版社，1997年汉文版。
长白七十一春园著：《西域闻见录》，味经堂梓。
长白春园著：《新疆地图风土考》，中国台湾成文出版社，1968年汉文版。
杨曾新著：《补过斋文牍》，中国台湾文海出版社，1965年汉文版。
阚仲韩著：《新疆大记补编》(影印本)。
谢彬著：《新疆游记》，新疆人民出版社，1990年汉文版。
陶燠廉著：《辛卯侍行记》，甘肃人民出版社，2002年汉文版。
于维诚等编译：《【日本】新修中国通志.新疆卷》，新疆大学出版社，1994年汉文版。
焉耆回族自治县地名委员会：《焉耆回族自治县地名图志》，1987年汉文版。
若羌县地名委员会：《若羌县地名图志》，1990年汉文版。
【著者不明】《回疆志》，中国台湾成文出版社乾隆年间抄本，1968年影印。
苗普生著：《伯克制度》，新疆人民出版社，1995年汉文版。
丘陵辑：《罗布淖尔资料汇辑》，新疆文物杂志社，1991年汉文版。
白振声主编：《新疆现代政治社会史略》，中国社会科学出版社，1992年汉文版。
周泓著：《民国新疆社会研究》，新疆大学出版社，2001年汉文版。
若羌县人民政府：《神秘楼兰缤纷若羌》，2010年汉文版。
《巴音郭林蒙古自治州文物普查数据》，《新疆文物》，1993年汉文第一期。
中国社会科学院!疆考古研究中心编：《新疆石器时代与青铜时代》，文物出版社，2008年汉文版。
韩建业：《新疆的青铜时代和早期铁器时代文化》，文物出版社，2007年汉文版。
李进新：《新疆宗教演变史》，新疆人民出版社，2005年汉文版。
且末县政协：《且末文史资料》，第一辑，1999年汉文版。
且末县政协：《且末文史资料》，第二辑，2008年汉文版。
且末县地名委员会编：《且末县地名图志》，1988年汉文版。
麦高文著：《中亚古国史》，中华书局，2004年汉文版。
林干著：《匈奴史》，内蒙古人民出版社，2007年汉文版。
岑仲勉著：《汉书西域传地理校释》，中华书局，1981年汉文版。
岑仲勉著：《突厥集史》，中华书局，1958年汉文版。
岑仲勉著：《西突厥史料补阙及考证》，中华书局，1958年汉文版。
马利清著：《原匈奴、匈奴历史与文化的考古学探索》，内蒙古大学出版社，2005年汉文版。
薛宗正辑注：《突厥稀见史料辑成》，新疆人民出版社，2005年汉文版。
沙畹著：《西突厥史料》，中华书局，2004年汉文版。
陈序经著：《匈奴史稿》，中国人民大学出版社，2007年汉文版。
吴玉贵著：《第二突厥汗国汉文史料编年辑考》，中华书局，2009年汉文版。
张星烺编注：《中西交通史料汇编》(1-4)，中华书局，2003年汉文版。
余英时著：《汉代贸易与扩张》，上海古籍出版社，2005年汉文版。
长泽和俊著：《丝绸之路史研究》，天津古籍出版社，1990年汉文版。
刘文锁著：《沙海古卷释稿》，中华书局，2007年汉文版。
林梅村著：《沙海古卷》，文物出版社，1988年汉文版。

尹伟先著：《维吾尔族与藏族历史关系研究》，甘肃文化出版社，1999 年。
李符桐著：《回鹘史》，文丰出版社，1963 年汉文版。
张大军著：《新疆风暴七十年》，中国台湾兰溪出版社，1980 年汉文版。
冯家昇等编：《维吾尔族史料简编》，民族出版社，1981 年汉文版。
王冀青著：《斯坦因第四次中国考古日记考释》，甘肃教育出版社，2004 年汉文版。
普尔热瓦尔斯基著：《走向罗布泊》，新疆人民出版社，1999 年汉文版。
陈慧生、陈超著：《民国新疆史》，新疆人民出版社，1999 年汉文版。
斯文赫定著：《罗布泊探秘》，新疆人民出版社，1997 年汉文版。
斯文赫定著：《中亚探险八年(1927-1935)》，新疆人民出版社，1992 年汉文版。
斯文赫定著：《游移的湖》，新疆人民出版社，2000 年汉文版。
贝格曼著：《新疆考古记》，新疆人民出版社，1997 年汉文版。
韩翔、王炳华、张临华主编：《尼雅考古资料》，新疆社会科学院，1988 年汉文版。
斯文赫定著：《西极探险(从叶尔羌到藏北》，新疆人民出版社，2003 年汉文版。
阿尔伯特.赫尔曼著：《楼兰》，新疆人民出版社，2006 年汉文版。
奥雷尔.斯坦因著：《路径楼兰》、《从罗布沙漠到敦煌》、《踏勘尼雅遗迹》，广西师范大学出版社，2000 年汉文版。
《西域史论丛》(1)(2)(3)，新疆人民出版社，1985 、1990 年汉文版。
韩康信著：《丝绸之路古代居民种族人类学研究》，新疆人民出版社，1993 年汉文版。
亨廷顿著：《亚洲的脉搏》，新疆人民出版社，2001 年汉文版。
郭物著：《新疆史前晚期社会的考古学研究》，上海古籍出版社，2011 年汉文版。
中国科学院新疆分院罗布泊综合科学考察队编：《神秘的罗布泊》科学出版社 1985 年汉文版。
林梅村著：《西域文明》，东方出版社，1995 年汉文版。
杨建新主编：《西域行记选注》，宁夏人民出版社，1987 年汉文版。
吉瑞超著：《吉瑞超西行记》，新疆人民出版社，1999 年汉文版。
王炳华著：《沧桑楼兰》，浙江文艺出版社，2002 年汉文版。
韩建华著：《国民党政府的新疆政策研究》，民族出版社，2002 年汉文版。
奥雷尔.斯坦因著：《斯坦因中国探险手记》，春风文艺出版社，2004 年汉文版。
斯文赫定著：《从紫禁城到楼兰》，吉林出版集团有限责任公司，2009 年汉文版。
王炳华、胡文康著：《罗布泊》，新疆人民出版社，2000 年汉文版。
胡邦铸著：《罗布淖尔与土尔扈特研究》，新疆人民出版社，2009 年汉文版。
奥雷尔.斯坦因著：《沿着古代中亚的道路》，广西师范大学出版社，2008 年汉文版。
孟凡人著：《新疆考古论集》，兰州大学出版社，2010 年汉文版。
王炳华著：《西域考古历史论集》，中国人民大学出版社，2008 年汉文版。
许建英、何汉民版译：《中亚佛教艺术》，新疆美术摄影出版社，1992 年汉文版。
马达正等主编：《西域考察与研究》，新疆人民出版社，1994 年汉文版。
新疆社会科学院考古研究所编：《新疆考古三十年》，新疆人民出版社，1983 年汉文版。
佐口 透著：《新疆民族史研究》，新疆人民出版社，1993 年汉文版。
杨廉著：《最后的罗布人》，中共中央党校出版社，1999 年汉文版。
高士杰：《维吾尔语方言与方言调查》，中央民族在学出版社，1994 年汉文版。

若羌县志编纂委员会编：《若羌县志》，新疆大学出版社，1992年汉文版。
《中国民间歌曲集成.甘肃卷.裕固、东乡、保安、撒拉、土族分卷》，甘肃省民族音乐集成编辑办公室油印本，感谢真诚的好友，裕固族史学家、作家铁穆尔先生提供资料。
铁穆尔著：《裕固族尧熬尔千年史》，民族出版社，1999年汉文版。
钟进文主编《中国裕固族研究集成》民族出版社2002年汉文版
王治来译注：《世界境域志》，新疆社会科学院中亚研究所，1983年汉译征求意见稿、上海古籍出版社，2010年汉文版。
米尔扎.马黑麻.海答尔著：《中亚蒙兀儿史—拉失德史》，新疆人民出版社，1985年汉文版。
冯承钧译：《马可波罗行纪》，内蒙古人民出版社，2005年汉文版。
马克.奥雷尔.斯坦因著：《沙埋和田废墟记》，新疆美术摄影出版社，1994年汉文版。
纪昀著：《钦定河源纪略》，影印本。
帮瓦洛特著：《勇闯无人区》，新疆人民出版社，2001年汉文版。
贝格曼著：《考古探险手记》，新疆人民出版社，2000年汉文版。
祁韵士撰：《西陲要略》，中国台湾商务印书馆，1966年汉文版。
黄盛璋著：《中外交通与交流史研究》，安徽教育出版社，2002年汉文版。
阿西木、米海力、宋正纯著：《维吾尔语罗布话研究》，中央民族大学出版社，2000年汉文版。
新疆大学等编：《干旱区新疆第四纪研究论文集》，新疆人民出版社，1985年汉文版。
奚国金著：《罗布泊之谜》，中共中央党校出版社，1999年汉文版。
许海生主编：《新疆古代民族文化论集》，新疆大学出版社，1990年汉文版。
佐口 透著：《18—19世纪新疆社会史研究》，新疆人民出版社1983年汉文版。
《巴音郭楞蒙古自治州志》，当代中国出版社，1994年汉文版。
侯灿著：《高昌楼兰研究论集》，新疆人民出版社，1990年汉文版。
《新疆历史词典》，新疆人民出版社，1994年汉文版。
于维诚著：《新疆建制沿革与地名研究》，新疆人民出版社，1986年汉文版。
穆舜英著：《神秘的楼兰》，新疆美术摄影出版社，1987年汉文版。
程其畴著：《塔里木河研究》，河海大学出版社，1993年汉文版。
黄文弼著:《罗布淖尔考古记》，国立北平研究院史学研究所，1948年汉文版。
黄文弼著:《西北史地论丛》，上海人民出版社，1981年汉文版。
李之勤编:《西域史地三种资料校注》，新疆人民出版社，2012年汉文版。
王北辰著：《王北辰西北历史地理论文集》，学苑出版社，2000年汉文版。